

CHAMBRE DES REPRÉSENTANTS
DE BELGIQUE

26 octobre 2021

BELGISCHE KAMER VAN
VOLKSVERTEGENWOORDIGERS

26 oktober 2021

**BIJZONDERE COMMISSIE BELAST MET HET ONDERZOEK OVER
CONGO-VRIJSTAAT (1885-1908) EN HET BELGISCH KOLONIAAL
VERLEDEN IN CONGO (1908-1960), RWANDA EN BURUNDI (1919-1962),
DE IMPACT HIERVAN EN DE GEVOLGEN DIE
HIERAAN DIENEN GEGEVEN TE WORDEN**

VERSLAG VAN DE DESKUNDIGEN

Voir:

Doc 55 **1462/ (2019/2020):**

001: Texte adopté.

002: Rapport des experts (version française).

Zie:

Doc 55 **1462/ (2019/2020):**

001: Tekst aangenomen.

002: Verslag van de deskundigen (Franse versie).

05250

N-VA	: Nieuw-Vlaamse Alliantie
Ecolo-Groen	: Ecologistes Confédérés pour l'organisation de luttes originales – Groen
PS	: Parti Socialiste
VB	: Vlaams Belang
MR	: Mouvement Réformateur
CD&V	: Christen-Democratisch en Vlaams
PVDA-PTB	: Partij van de Arbeid van België – Parti du Travail de Belgique
Open Vld	: Open Vlaamse liberalen en democraten
Vooruit	: Vooruit
cdH	: centre démocrate Humaniste
DéFI	: Démocrate Fédéraliste Indépendant
INDEP-ONAFH	: Indépendant - Onafhankelijk

<i>Abréviations dans la numérotation des publications:</i>		<i>Afkorting bij de numerering van de publicaties:</i>	
DOC 55 0000/000	Document de la 55 ^e législature, suivi du numéro de base et numéro de suivi	DOC 55 0000/000	Parlementair document van de 55 ^e zittingsperiode + basisnummer en volgnummer
QRVA	Questions et Réponses écrites	QRVA	Schriftelijke Vragen en Antwoorden
CRIV	Version provisoire du Compte Rendu Intégral	CRIV	Voorlopige versie van het Integraal Verslag
CRABV	Compte Rendu Analytique	CRABV	Beknopt Verslag
CRIV	Compte Rendu Intégral, avec, à gauche, le compte rendu intégral et, à droite, le compte rendu analytique traduit des interventions (avec les annexes)	CRIV	Integraal Verslag, met links het definitieve integraal verslag en rechts het vertaald beknopt verslag van de toespraken (met de bijlagen)
PLEN	Séance plénière	PLEN	Plenum
COM	Réunion de commission	COM	Commissievergadering
MOT	Motions déposées en conclusion d'interpellations (papier beige)	MOT	Moties tot besluit van interpellaties (beige kleurig papier)

**BIJZONDERE COMMISSIE BELAST MET HET ONDERZOEK OVER CONGO-VRIJSTAAT (1885-1908)
EN HET BELGISH KOLONIAAL VERLEDEN IN CONGO (1908-1960), RWANDA EN BURUNDI
(1919-1962), DE IMPACT HIERVAN EN DE GEVOLGEN DIE HIERAAN DIENEN GEGEVEN TE WORDEN**

INHOUDSOPGAVE

ALGEMENE INLEIDING	9
DEEL I — GESCHIEDENIS	13
Algemene inleiding op het onderdeel geschiedenis (Gillian Mathys & Sarah Van Beurden)	13
1. Situering van het historische rapport	13
2. Methodologie	15
3. Inhoud en structuur: wat staat er wel en niet in het verslag?	16
4. Een aantal uitgangspunten	19
4.1. Eerste uitgangspunt: historische waarheid en consensus	19
4.2. Tweede uitgangspunt: de valkuilen van een 'balance sheet'-benadering	21
4.3. Derde uitgangspunt: "Ja maar in die tijd was dat normaal"	24
4.4. Vierde uitgangspunt: het kolonialisme als geweld / kolonialisme en geweld	26
5. Conclusie	28
I. GESCHIEDENISSEN	
1. Geschiedenissen : een inleiding (Sarah Van Beurden & Gillian Mathys)	33
2. Brutalisering en koloniale brutaliteiten: de totstandkoming van de Congolese samenleving in Congo-Vrijstaat en in Belgisch Congo (Elikia M'Bokolo)	41
2.1. Inleiding: geweldplegingen, brutaliteiten en brutalisering	41
2.2. Territoriale veroveringen, bezettingen en toe-eigeningen: de aanstichtende brutaliteiten	44
2.3. Brutaliteiten gepaard gaand met afpersing en plundering	56
2.4. Brutalisering op het vlak van identiteit	58
2.4.1. Daadwerkelijke kolonisatoren, kolonisatoren in wording en gekoloniseerden in Congo: systemen en vooroordelen die mensen classificeren	58
2.4.2. De rassenkwestie: "Arabieren", "Blanken" en "Zwarten"	59
2.4.3. Zwarten en Blanken	60
2.4.4. De zoektocht naar identiteiten: volkeren, stammen, volksgroepen: een Congolees volk?	61
3. Strategieën en geschiedenis van vele gevechten, die al dan niet gewonnen werden; een geschiedenis van structurele transformaties en erfenissen (Mathieu Zana Etambala)	64
3.1. Inleiding	64
3.2. Over koloniale en missionaire mensenrechtenactivisten in de tijd van Congo-Vrijstaat	65
3.2.1. De progressieve liberaal Georges Lorand	66
3.2.2. De Jezuïet Arthur Vermeersch	70
3.2.3. De socialistische voorman Émile Vandervelde	80
3.2.4. De koloniale magistraat Stanislas Lefranc	86
3.2.5. Conclusie	90
3.3. Het Belgisch koloniaal collectief geheugen: amnesie ?	92
3.3.1. Koning Albert: "Leopold II, een genie"	92
3.3.2. Koloniaal racisme: een politieke verantwoordelijkheid	98
3.3.3. Leopold II: de koning-tiran?	102
3.3.4. Conclusie	106

3.4. Over de Belgische en/of Congolese koloniale historiografie	107
3.4.1. De populaire koloniale geschiedschrijving	108
3.4.2. Een summier Congolees wetenschappelijk historiografisch overzicht	110
3.4.3. Een scheidingslijn tussen de Belgische en Congolese historiografie?	113
3.4.4. Congo: mythe en realiteit	116
3.4.5. Conclusie	122
3.5. Toen Congolese soldaten en dragers stierven voor België: Belgisch Congo en de Eerste Wereldoorlog 1914-1918.....	123
3.5.1. De Grote Oorlog of een Belgische Oorlog?	124
3.5.2. Oorlogsherinneringen	127
3.5.3. Oorlogsbeelden	133
3.5.4. Afbeeldingen van de Congolese soldaten	141
3.5.5. De Belgische Congolese veroveraars van Duits Oost-Afrika.....	145
3.6. Simon Kimbangu (ca 1885-1951), zijn kinderen en zijn volgelingen: martelaren van de Belgische koloniale repressie.....	151
3.6.1. De verbanning van Simon Kimbangu	154
3.6.2. De katholieke opvoeding van de erfgenamen van Simon Kimbangu in Boma.....	158
3.6.3. De deportatie van de Kimbanguïsten.....	162
3.6.4. De dood van Simon Kimbangu: 11 oktober 1951.....	163
3.6.5. 24 december 1959: officiële erkenning van de Kimbanguïstische Kerk.....	167
3.6.6. Conclusie	170
4. Arbeid en kapitaal: enkele aspecten van de koloniale economie (Gillian Mathys)	182
4.1. Een innige band tussen Staat en kapitaal.....	183
4.2. Grondstoffen	186
4.3. Een zelfgefinancierde uitbuiting.....	187
4.4. Arbeid en de contradicties van het beleid.....	190
4.5. Na de Eerste Wereldoorlog	193
4.6. Rurale gebieden.....	194
4.7. Dwangarbeid	195
4.8. De Grote Depressie.....	197
4.9. De Tweede Wereldoorlog.....	199
4.10. 1945-1960.....	200
4.11. De “contentieux”	201
4.12. Preliminaire conclusies: gevolgen op lange termijn	205
5. De chefs en de koloniale administratie in Belgisch Congo (Gillian Mathys)	215
5.1. Inlands beleid: fundamentele veranderingen	217
5.2. Verlengstuk voor koloniaal beleid?	220
5.3. Inlands recht	221
5.4. Continuïteit of verandering?	223
6. Diepe sporen van een koloniaal identiteitsbeleid (Gillian Mathys).....	228
6.1. Racisme als grondslag van het koloniale bestuur.....	229
6.2. Koloniaal beleid en ‘etnische’ identiteiten in Congo	232
6.3. Racialisering.....	235
6.4. Dus?	238

7. Gender en seksualiteiten (Gillian Mathys).....	242
7.1. Status quaestionis.....	243
7.2. Vrouwen in de laatprekoloniale en vroegkoloniale periode: politieke en spirituele macht	246
7.3. Biopolitiek: morele paniek, vruchtbaarheid en arbeid.....	248
7.4. Goede moeders en echtgenotes: christelijke idealen in het onderwijs	251
7.5. Vrouwen in rurale gebieden	253
7.6. Metis: op het kruispunt tussen ‘ras’, seksualiteit en gender.....	254
7.7. Veranderende patronen en de slagkracht (<i>agency</i>) van vrouwen	256
7.8. Seksualiteit tussen twee personen van hetzelfde geslacht	258
8. Cultureel imperialisme en kennisculturen (Sarah Van Beurden).....	265
8.1. Koloniale kennis en wetenschap	265
8.1.1 De structuren en infrastructuren van kennisverwerving	270
8.1.2 De geschiedenis van ras en cultuur: fysische antropologie, etnologie en etnografie.....	274
8.1.2.1 Geschiedenissen van ras en racisme	274
8.1.2.2. Fysische antropologie, etnografie en Belgisch kolonialisme	275
8.1.3. Sociale wetenschappen, technische expertise en de (post)koloniale ‘last’ (burden): van de beschavingsmissie tot het ontwikkelingstijdperk.....	280
8.2. Koloniale collecties, omstreden collecties?	292
8.2.1. Waaruit bestaan de koloniale collecties en hoe zijn ze tot stand gekomen?.....	292
8.2.2. De politieke levens van museumvoorwerpen	301
8.2.3. Kunstwording	302
8.2.4. Erfgoedwording.....	303
8.2.5. Omstreden voorwerpen en “contentieuze” collecties: langetermijngevolgen.....	304
8.3. Musea, tentoonstellingen en monumenten: Congo in de Belgische openbare ruimte	312
8.3.1 Musea en tentoonstellingen	314
8.3.1.1 Musea vandaag	320
8.3.2 Monumenten en gedenktekens (memorials).....	325
8.3.3. Van koloniale cultuur tot <i>mémoire coloniale</i>	329
9. Einde van het kolonialisme? Een korte beschouwing (Sarah Van Beurden en Gillian Mathys)..	338
9.1. Onafhankelijkheid versus dekolonisatie.....	338
9.2. Realiteiten en streefdoelen van dekolonisatie	342
II. ARCHIEVEN (Sarah Van Beurden en Gillian Mathys met 2 bijdrages van Pierre-Luc Plasman)....	347
1. Archieven en andere bronnen	351
2. Archief — Algemeen Rijksarchief (ARA)	356
2.1. Archieven van openbare instellingen	356
2.2. Privéarchieven	356
2.3. Toegankelijkheid.....	358
3. Ministerie van Buitenlandse Zaken, Afrika-archief.....	358
3.1. Een korte geschiedenis van verwaarlozing.....	358
3.2. Kort overzicht van de fondsen.....	360
3.3. Toegankelijkheid	362
3.4. Classificatie en andere wettelijke barrières die het historisch onderzoek belemmeren	364
3.5. Aantasting van de archieven door schimmelvorming	368
4. Archieven van de Veiligheid van de Staat.....	369
5. Archieven van het Ministerie van Landsverdediging: Koninklijk Legermuseum en Centrum voor Historische Documentatie van de Krijgsmacht (CHD).....	371

6. KADOC – Documentatie- en Onderzoekscenrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KU Leuven)	373
6.1. Inhoud en relevantie van de archieven	373
6.2. Verwerving, ontsluiting, raadpleging.....	375
6.3. Digitalisering.....	376
6.4. Uitdagingen	376
7. Archieven KMMMA Tervuren	377
7.1. Privéarchieven – zie bijdrage Pierre-Luc Plasman	377
7.2. Instellingsarchieven (Museumarchief)	377
7.3. Afdelingsarchieven	379
7.4. Object- en specimencollecties.....	380
7.4.1. Raadplegingen en publieke archieven	381
7.4.2. Uitdagingen en aanbevelingen.....	382
8. Koloniale erfgoedcollecties: missiecollecties	383
8.1. Mogelijke oplossingen	384
8.2. Mogelijke problemen	385
8.3. Verdere aanbevelingen	385
9. MusAfrica (Namen)	386
9.1. Beschrijving van de collecties	386
9.2. Uitdagingen en beperkingen	387
10.Private en bedrijfsarchieven bewaard in het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (AfricaMuseum)(Pierre-Luc Plasman)	388
10.1. Algemeen overzicht	388
10.2. Overzicht van de collecties	388
10.3. Toegankelijkheid en digitalisering	388
11.Archief van het Koninklijk Paleis (Pierre-Luc Plasman).....	390
12.Restitutie en valorisatie van de archieven	391
13.Conclusies en aanbevelingen	392
III. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	398
BIJLAGE: Toelichting bij het bestuur van Congo-Vrijstaat (1885 -1908) (Pierre-Luc Plasman)	411
1. Congo-Vrijstaat, een veelvormige Staat	411
2. Achterliggend gedachtegoed en koloniale modellen van Leopold II	412
3. Administratief leidendgevend personeel van Congo-Vrijstaat	417
3.1. Het bestuur in Brussel	417
3.2. Het bestuur in Congo.....	420
4. Het rechtsbestel van Congo-Vrijstaat	425
5. Het Leopoldiaanse bestuur en de rubberontginning	428
6. Denkpijstes	440

DEEL II. HERINNERING, HERSTEL EN PARTICIPATIE (Valérie Rosoux, Martien Schotsmans en Sarah Van Beurden)	443
I. Herinneringsgericht onderzoek.....	445
1. Conceptuele verduidelijkingen	445
2. Evolutie van de officiële herinnering van de kolonisatie	447
3. Aanbevelingen	450
II. Verzoening.....	451
1. Conceptuele verduidelijkingen	452
2. Aanbevelingen	454
III. Waarheids- en verzoeningscommissie.....	455
1. Conceptuele verduidelijkingen	456
2. Aanbevelingen	458
IV. Herstel.....	459
1. Concept en benaderingen.....	460
1.1. Wat is herstel?	461
1.2. Herstel als onderdeel van een geïntegreerde benadering	461
2. Benaderingen van herstel.....	462
2.1. De juridisch-gerechtelijke benadering: herstel voor internationaal onrechtmatige daden	462
2.2. De juridisch-administratieve benadering: herstelprogramma's voor historisch onrecht	471
3. Doelstellingen van herstel	475
4. Ontwikkeling van een herstelprogramma	477
5. Begunstigden van herstel	482
6. Soorten op te nemen schendingen.....	484
7. Vormen van herstel.....	486
7.1. Restitutie	487
7.2. Schadevergoeding	487
7.3. Rehabilitatie.....	489
7.4. Symbolisch herstel (genoegdoening)	490
7.5. Garanties van niet-herhaling	500
8. Individueel of collectief herstel en ontwikkeling.....	506
9. Symbolische acties van België.....	509
9.1. De slachtoffers van de menselijke zoo's.....	509
9.2. De moord op Patrice Lumumba.....	510
9.3. De metissen van België.....	511
9.4. De rol van België in de genocide van de Tutsi in Rwanda	514
9.5. Spijtbetuiging door Koning Filip.....	515
9.6. Conclusies en lering	515
10. Restitutie van museumvoorwerpen en menselijke resten.....	516
10.1. Recente heropleving van het debat	516
10.2. Kort overzicht van enkele relevante initiatieven in België	520
10.3. Enkele relevante initiatieven in het buitenland	523
10.4. Analyse van de antwoorden op de bevraging over de restitutie van voorwerpen, menselijke resten en archieven	528
10.5. Veelgehoorde tegenargumenten	529
10.6. Conclusies en aanbevelingen.....	530

V. HET ANTWOORD ZIT IN HET PROCES. RAADPLEGINGEN, PARTICIPATIE EN OUTREACH	535
1. Drie verschillende begrippen	535
2. Raadplegingen over de doelstellingen, het mandaat en de prioriteiten van de commissie	536
3. Participatie in de activiteiten van de commissie	538
4. <i>Outreach</i> over de werkzaamheden van de commissie	541
VI. CONCLUSIES	545
DEEL III. — KOLONIALISME EN RACISME	556
I. Analyse van het verband tussen anti-zwartracisme en kolonialisme (Laure Uwase)	556
1. "Ik ben geen racist, maar...": wat is racisme?	558
1.1. De juridische definities	559
1.2. Racisme in de sociale en humane wetenschappen	562
1.3. Welke definitie is het meest geschikt met betrekking tot de zwarten?	567
2. De constructie en voorstelling van de "Zwarte"	569
2.1. Historische evolutie van de inferiorisering van zwarten: van de oudheid tot het kolonialisme	569
2.2. De voorstelling van de zwarten tijdens de Belgische kolonisatie en voorgedij en na de onafhankelijkheden	576
3. De gevolgen van de alomtegenwoordige negatieve beeldvorming over zwarten en hun ontmenselijking	591
3.1. Discriminatie en institutioneel racisme op diverse gebieden	593
3.2. De vernietigende impact op het zelfrespect en op de lichamelijke en psychische gezondheid van de zwarten	605
4. Tussen recht en rechtvaardigheid: de manco's van de Belgische wetgeving	608
4.1. Geen volledige definitie van racisme	609
4.2. Toegang tot het gerecht	610
5. Conclusie en aanbevelingen	614
II. De hedendaagse vormen van kolonialisme of de verbanden tussen kolonialisme en racisme vandaag (Anne Wetsi MPOMA)	633
1. Specificiteit van het kolonialisme binnen de ideologie van racisme jegens de zwarten	648
1.1. Van wanneer dateert het racistische gedachtegoed jegens de zwarten?	648
1.2. Analyse van de <i>meme</i> (How people see you when you say you're not religious)	650
2. Voorbij de valkuilen van het ethnocentrisme en het universalistisch denken	651
2.1. Kritiek op het universalisme, het koloniale revisionisme en het uitwissen van de verhalen	651
2.2. Het concept moderniteit	652
2.3. Een houding die op het vlak van antiracisme niets oplevert	653
3. Aansporingen ten aanzien van zwarten, beschavingscriteria, overheidsracisme	653
3.1. Verzetstrategieën via acculturatie: John Berry	653
3.2. Beschavingscriteria, burgerschapsvoorwaarden en naturalisatie	654
3.3. Ontmenselijking van "de Andere"	655
3.4. Politiegeweld	656

4. Humor en superioriteitstheorie	659
4.1. Definitie van het recreatief racisme door Adilson Moreira	659
4.2. Racistische folklore	660
4.3. Het experiment met de zwarte pop en geïnternaliseerd racisme.....	661
4.4. Gevolgen: zelfbeeld en mentale gezondheid	662
5. Structureel racisme en de gevolgen ervan	663
6. Racisme in de privésfeer.....	664
6.1. Situatie van de in de jaren 1990 geadopteerde Afrikaanse kinderen	664
6.2. De erkenning van het leed van de metiskinderen	665
6.3. Het lichaam van de zwarte vrouw en intersectionaliteit.....	666
7. De materiële omstandigheden.....	670
7.1. Koloniale misstanden in Afrika en de gevolgen ervan/de zaak-Semlex	670
7.2. De koloniale schuld.....	672
8. Symbolisch en concreet rust brengen.....	672
8.1. Basisvoorwaarden: erkenning, openstaan voor dialoog, actief luisteren	672
8.2. Het AfricaMuseum en de samenwerkingsverbanden met de leden van de Afrikaanse diasporagemeenschappen.....	673
8.3. Herstel	675
Aanbevelingen en conclusie	674
 ALGEMENE CONCLUSIES.....	 674

En tant que forme et figure, acte et relation, la colonisation fut, à bien des égards, une coproduction des colons et des colonisés. Ensemble, mais à des positions différentes, ils forgèrent un passé. Mais avoir un passé en commun ne signifie pas nécessairement l'avoir en partage.

Achille Mbembe¹

ALGEMENE INLEIDING

Naar vorm en voorkomen, naar daad en relatie, was de kolonisatie in menig opzicht het gezamenlijke product van kolonisten en gekoloniseerden. Samen smeedden zij een verleden, zij het elk vanuit andere posities. Een gemeenschappelijk verleden hebben, betekent echter niet noodzakelijk dat dit verleden ook echt wordt gedeeld.

Op uitnodiging van de bijzondere commissie belast met het onderzoek over Congo-Vrijstaat en het Belgisch koloniaal verleden in Congo, Rwanda en Burundi, de impact hiervan en de gevolgen die hieraan dienen gegeven te worden², werd in juli 2020 een expertengroep samengesteld, bestaande uit Zana Etambala, Gillian Mathys, Elikia Mbokolo, Anne Wetsi Mpoma, Mgr. Jean-Louis Nahimana, Pierre-Luc Plasman, Valérie Rosoux, Martien Schotsmans, Laure Uwase en Sarah Van Beurden. Deze expertengroep is van start gegaan op 4 augustus 2020 en heeft wekelijks vergaderd. De groep heeft individuele en collectieve ontmoetingen gehad met vertegenwoordigers van verenigingen van de diaspora, alsook met gespecialiseerde academici en experts die in België en in het buitenland wonen.

De afgelopen vier decennia hebben tal van commissies zich over een moeilijk verleden gebogen. Zo hebben Australië en Canada getracht een deel van hun koloniale verleden op te helderen. De oprichting van de bijzondere commissie sluit aan bij dit perspectief van transitional justice. Dit is evenwel het eerste initiatief van een voormalige koloniale mogendheid om haar gehele koloniale verleden onder ogen te zien en zich uitdrukkelijk vragen te stellen over de verbanden tussen kolonialisme en racisme. Specifiek aan deze bijzondere commissie is onder meer de bij uitstek politieke aard ervan; de commissieleden zijn verkozen politieke mandatarissen. De samenstelling van deze commissie is dus bovenal een weerspiegeling van de partijen die in het Belgisch Parlement zijn vertegenwoordigd. Die politieke aard is zowel een kans als een beperking. Een kans, omdat in beginsel de volledige Belgische bevolking in het Parlement is vertegenwoordigd. Die vorm van legitimiteit verleent een nationale en officiële grondslag aan het initiatief. Een beperking, omdat de politieke belangen dreigen te interfereren met de onafhankelijkheid en de afstand die noodzakelijk zijn om het initiële mandaat tot een goed einde te brengen.³

De deelname aan deze expertengroep is een oefening in nederigheid. Het inzetten van personen uit verschillende disciplines met elk hun eigen standpunten waarborgt ontegensprekelijk dat de zienswijzen elkaar aanvullen, al is dit niet vanzelfsprekend. De meeste experts kenden elkaar niet voordat de groep werd opgericht. Deze ervaring toont aan dat het verwerven van inzicht in en de omgang met het koloniale verleden nopen tot het ontwikkelen van luisterbereidheid, welwillendheid en afstand nemen, en dat vergt tijd. Die houding, hoe veeleisend ook, blijkt onontbeerlijk te zijn om te komen tot een creatieve, vernieuwende en doeltreffende dekolonisatie.

¹ Achille Mbembe, *Sortir de la grande nuit. Essai sur l'Afrique décolonisée* (Parijs: La Découverte, 2013), 13.

² Op 17 juli 2020 door de Kamer van volksvertegenwoordigers aangenomen resolutie. Voor de bondigheid wordt deze commissie in het hele verslag "bijzondere commissie" genoemd.

³ Zie Jeremy Sarkin en Ram Kumar Bhandari, "Why Political Appointments to Truth Commissions Cause Difficulties for these Institutions", *Journal of Human Rights Practice* 12, nr. 2 (2020), 1- 27.

Dit verslag is niet bedoeld om knopen door te hakken, maar wel om licht te werpen op de beslissingen die de leden van de bijzondere commissie moeten maken. Het onderzoek en de ontmoetingen die van augustus 2020 tot januari 2021 hebben plaatsvonden, maken deel uit van een noodzakelijk bewustwordingsproces inzake de langetermijneffecten van het kolonialisme. De opdeling van dit verslag volgt de driedigheid van die uitdaging.

Ten eerste zorgt het werk van de historici ervoor dat de concrete werkelijkheid van de koloniale periode en de langetermijneffecten ervan, zowel in de voormalige koloniën als in België, zo nauwkeurig mogelijk kan worden gevat. Zo wordt in het eerste deel van het verslag een onderscheid gemaakt tussen de kwesties waarover de historici het eens zijn en de aangelegenheden die tot dusver onvoldoende werden onderzocht of die nog controversieel zijn. Dat onderscheid maakt het mogelijk te bepalen welke aandachtspunten prioritair zijn voor het historiografisch onderzoek. In dit eerste deel wordt tevens dieper ingegaan op het belang en de toegankelijkheid van de archieven en, meer algemeen, van alle bronnen inzake de koloniale periode.

Ten tweede is het onontbeerlijk dat wordt geluisterd naar de slachtoffers en hun nakomelingen, in een poging om te streven naar een volledig gedeelde samenleving waarin elkeen zijn rechtmatige plaats kan vinden. Daartoe wordt in het tweede deel van het verslag ingegaan op de herinnerings- en herstelwerkzaamheden die thans in het kader van deze bijzondere commissie kunnen worden ondernomen. In dit deel wordt voorgesteld de concepten te verduidelijken die bij de initiële raadplegingen werden gehanteerd en worden de commissieleden gewezen op de mogelijkheden waarover zij beschikken om een proces van bewustwording, dialoog en participatie in alle geledingen van de Belgische samenleving te bevorderen.

Ten derde roept het verslag ertoe op zich te beraden over de verbanden tussen kolonialisme en racisme. In dit derde deel wordt erop gewezen dat dit verslag en de bijzondere commissie niet alleen beogen het koloniale verleden als zodanig te beschrijven, maar ook – en misschien wel vooral – bewust te maken van de langetermijneffecten ervan. Deze analyse is dus niet alleen belangrijk voor de vroegere, maar ook voor de huidige en de toekomstige generaties.

Methodologisch weerspiegelt de analyse de voorgestelde structuur. Bepaalde teksten zijn geredigeerd door één persoon, terwijl andere van de hand van meerdere auteurs zijn. Elke bijdrage valt onder de verantwoordelijkheid van de auteur(s) ervan en niet van alle experts. Die methodologische keuze gaat ervan uit dat er bepaalde discrepanties bestaan tussen de door deze of gene auteur gehanteerde invalshoeken. De desbetreffende discrepanties zullen zonder enige twijfel tot de hoofdbekommernissen van de bijzondere commissie behoren. Dat hoort ook zo. Ze moeten niet ontkend worden en er moet rekening mee gehouden worden. Het eerste deel werd geschreven door historici. Het tweede deel berust niet op de geschiedeniswetenschap, maar wel op expertise inzake transitional justice. Dat deel, dat in de politieke, de criminologische en de rechtswetenschappen is verankerd, heeft zowel een theoretische als een praktische draagwijdte. Op theoretisch vlak worden de kernbegrippen van het debat in een nieuw raamwerk geplaatst (daarbij gaat het niet alleen om de begrippen gehanteerd in de tekst tot oprichting van de bijzondere commissie, maar ook degenen die de experts gebruiken in het kader van hun sinds augustus 2020 gehouden raadplegingen). Op praktisch vlak biedt dat deel een overzicht van de mogelijke denksporen voor de concrete opstart van de werkzaamheden van de bijzondere commissie. Tot slot behelst het derde deel benaderingen die vaak worden aangetroffen bij cultural studies, een geavanceerde discipline van het onderzoek naar de dekolonisatie. Dit laatste deel is erop gericht de uit die benaderingen voortvloeiende vragen toe te passen op de Belgische context.

Alle auteurs van dit verslag zijn zich bewust van de beperkingen van het voorliggende werk. Hoewel een volledige en uitputtende stand van zaken onontbeerlijk is, was het onmogelijk zulks in het raam

van deze opdracht te overwegen, gezien de geplande duur van het mandaat⁴, de selectie van de gekozen profielen en de ontzaglijke omvang van de bij het mandaat opgelegde taken. Alleen al door de duur van de bestudeerde historische periode was dit mandaat uniek. In tegenstelling tot de eerder ingestelde commissies werd deze commissie niet opgedragen een onderzoek in te stellen naar een specifieke gebeurtenis (zoals het geval was bij de in maart 2000 door het federaal Parlement opgerichte onderzoekscommissie-Lumumba, die werd gelast de eventuele betrokkenheid van Belgische politici bij de moord op Patrice Lumumba na te gaan). Evenmin wordt beoogd de situatie van een bepaalde groep te onderzoeken (zoals de gerichte segregatie waarvan de metissen uit de periode van de Belgische kolonisatie het slachtoffer zijn geweest). De benaming van de bijzondere commissie verwijst naar de op zijn minst ambitieuze doelstelling van dit initiatief: "Bijzondere commissie belast met het onderzoek over Congo-Vrijstaat (1885-1908) en het Belgisch koloniaal verleden in Congo (1908-1960), Rwanda en Burundi (1919-1962), de impact hiervan en de gevolgen die hieraan dienen gegeven te worden".

De expertise aanwezig binnen de expertengroep laat toe meer zicht te krijgen op de reikwijdte, maar ook op de beperkingen van wat de bijzondere commissie zal beslissen te doen. In dit verslag zullen meerdere lessen en aanbevelingen aan bod komen, waarvan de belangrijkste in de conclusies zullen worden opgenomen. De voorliggende analyse is geenszins bedoeld om het debat af te ronden, integendeel: de auteurs willen perspectieven openen en enkele nuttige instrumenten aanreiken om te werken aan de uitbouw van een rechtvaardige samenleving waarin eenieder zich volledig kan ontplooiën, alsook om billijkere internationale betrekkingen tot stand te brengen.

Het verwezenlijkte werk zou niet mogelijk zijn geweest zonder de hulp van de leden van de diaspora, die hebben meegewerkt via raadplegingen of door verslagen ter beschikking te stellen van de bijzondere commissie. De experts houden eraan hen hiervoor van harte te danken. De experts danken tevens allen die gunstig gevolg hebben gegeven aan de raadplegingen. Veel van hun voorstellen en suggesties werden in het verslag verwerkt. Zij waren cruciaal voor de formulering van specifieke aanbevelingen aan de bijzondere commissie. Sommige bijzonder relevant geachte antwoorden worden in het verslag uitdrukkelijk aangehaald. Zulks doet niets af aan de waarde van de andere antwoorden, waarmee eveneens rekening werd gehouden.

Tot slot willen de stellers enkele woorden wijden aan Mgr. Nahimana, expert inzake Burundi en voormalig voorzitter van de Burundese waarheidscommissie, die helaas is overleden voordat dit verslag werd afgerond. Binnen de groep experts heeft Mgr. Nahimana steeds een constructieve houding aangenomen, gebaseerd op luisterbereidheid en respect. Zijn benadering was gegrond op welwillendheid (die wij allen moeten leren), en gericht op hoop en geloof in de mens. De auteurs hopen dat deze verzoenende figuur eenieder kan inspireren, teneinde verduidelijking te brengen waar nodig, banden te smeden en vooruitgang te boeken.

⁴ Aanvankelijk bedroeg de duur van het mandaat vier maanden; deze termijn werd met twee maanden verlengd wegens de beperkingen als gevolg van de gezondheids crisis. De lockdown heeft niet alleen de toegang tot de bibliotheken en archieven bemoeilijkt, maar heeft ook aanzienlijke invloed gehad op de omstandigheden waarin dit verslag werd voorbereid en uitgeschreven.

DEEL I — GESCHIEDENIS

Het historische onderdeel van dit rapport is opgedragen aan de nagedachtenis van professor Jacob Sabakinu Kivulu, professor in de geschiedenis aan de Universiteit van Kinshasa. Professor Sabakinu overleed tijdens de werkzaamheden voor dit verslag, en zijn heengaan is een groot verlies. Hij was decennialang een spil in de wereld van de Congolese geschiedschrijving en speelde een centrale rol in de vorming van talloze historici, zowel in Congo als daarbuiten. Zijn aanwezigheid zal bijzonder hard worden gemist.

Pema na kimia, waarde professor.

Algemene inleiding op het onderdeel geschiedenis

Gillian Mathys & Sarah Van Beurden

Op 17 juli 2020 werd de ‘Bijzondere commissie belast met het onderzoek over Congo-Vrijstaat (1885-1908) en het Belgisch koloniaal verleden in Congo (1908-1960), Rwanda en Burundi (1919-1962), de impact hiervan en de gevolgen die hieraan dienen gegeven te worden’ opgericht. De resolutie bepaalde de installatie van een panel van experts dat belast werd met het opstellen van een voorbereidend rapport voor deze bijzondere commissie.

1. Situering van het historische rapport

Dit deel van het rapport omvat het historische aspect. We geven een overzicht van het bestaande historische onderzoek met betrekking tot het Belgische koloniale verleden. Daarin identificeren we de feiten en gegevens waarover eensgezindheid bestaat in de wetenschappelijke wereld, maar ook de blinde vlekken die er nog zijn, de nog onbekende episodes en de strijd- en conflictpunten. We beperken ons daarbij niet tot de koloniale periode zelf. Aangezien de gevolgen van het kolonialisme een langdurige impact gehad hebben, heeft het historische deel van dit rapport ook aandacht voor de postkoloniale doorwerking en de blijvende invloed van de koloniale overheersing tot vandaag. Geografisch is dit historische gedeelte een wisselwerking. Het bespreekt de manier waarop de Belgische invloed zich liet gelden in Centraal-Afrika, hoe in België de kennisproductie over Centraal-Afrika tot stand kwam, welke indruk de kolonie nagelaten heeft in de Belgische politieke en economische structuren, en hoe het kolonialisme maatschappelijke effecten uitoefende. Tot slot rapporteren we over de inhoud, de toegankelijkheid en de beschikbaarheid van relevante archieven. Gezien de beperkte inhoud en reikwijdte – ieder van de experts schrijft vanuit zijn of haar eigen expertise, en bepaalde expertises waren niet aanwezig in de groep – , evenals de complexiteit van de materie, kan dit rapport enkel als het begin van een discussie en niet als een eindpunt beschouwd worden.

De parlementaire resolutie bevatte de volgende lijst met vereisten waarop het historische gedeelte betrekking moest hebben:

- 1) de stand van zaken van het Belgisch, Congolees, Rwandees, Burundees en internationaal wetenschappelijk onderzoek;
- 2) de beschikbaarheid en toegankelijkheid van alle relevante archieven, zowel van overheidsarchieven als van archieven van niet-statelijke actoren, zowel in België als in Congo, Rwanda en Burundi;
- 3) de mate van wetenschappelijke consensus over het Belgisch koloniale verleden en de feiten niet alleen reconstrueert maar ze ook benoemt (cf. ‘historische kennis en waarheid’);

4) de experts kunnen in hun eerste verslag lacunes identificeren, aanduiden welk verder onderzoek zij wensen uit te voeren, en hoorzittingen in de commissie voorstellen;

5) daarnaast wordt aan de experts gevraagd om in het eerste verslag volgende aspecten in het kader van de erkenning en perspectieven tussen België en Congo, Rwanda en Burundi te onderzoeken, meer in het bijzonder een overzicht te maken van het academisch onderzoek over de relatie tussen het Belgisch koloniaal verleden, de postkoloniale periode en racisme, xenofobie en onverdraagzaamheid (cf. 'verband tussen historische feiten en actuele maatschappelijke fenomenen').

De historici binnen de groep van deskundigen hebben hun taak geïnterpreteerd als het aanbieden van de nodige historische omkadering voor het parlementaire werk van de commissie, als het uitwerken van een wetenschappelijke leidraad voor de politieke besluitvorming. Omdat het verleden niet alleen in het verleden ligt, maakt een eerste beoordeling van de historische langetermijneffecten van de koloniale periode integraal deel uit van dit wetenschappelijke onderdeel.

De historische deskundigen zijn voor het uitvoeren van hun commissieopdracht vertrokken van een aantal premisses.

Ten eerste vinden ze het brengen van een 'volledig' overzicht van 'de' waarheid (punt 3, zie hierboven) van het koloniale verleden in de context van dit verslag niet mogelijk en vanuit theoretisch oogpunt ook niet wenselijk. Ieder historisch werk – en dus ook dit rapport – wordt gestuurd door onderzoeksvragen die bepalen wat wel en niet in de tekst thuishoort. Historische narratieven zijn dus per definitie selectief, en de kunst zit in het stellen van de goede vragen, en in de erkenning dat de maatschappelijke positie van iedere historicus/a een invloed heeft op zijn/haar historische vraagstelling. Geschiedschrijving wordt ook gekenmerkt door een steeds evoluerend begrip van het verleden, waarbij interpretaties voortdurend worden aangescherpt op basis van nieuwe bronnen of nieuwe inzichten in gekende bronnen. Naar de bekende woorden van de Nederlandse historicus Pieter Geyl: 'Men kan de geschiedschrijving opvatten als een discussie zonder eind.'⁵

Deze eigenschap van de discipline staat dus haaks op de aanname van een vaste onveranderlijke 'waarheid' over het verleden (zie ook hieronder in 'Historische waarheid en consensus'). Dit is de reden waarom we in dit deel van het rapport streven naar een overzicht van de punten en gebieden van consensus. Deze vloeien voort uit de intensieve studie van bepaalde onderwerpen door verschillende historici, vaak gespreid over meerdere generaties. Hoewel wij ons in dit rapport scharen achter de doelstelling om publiekelijk te erkennen wat kolonialisme heeft aangericht, en het eveneens noodzakelijk achten dat er een diepgaander begrip komt van het koloniale verleden, vragen wij met aandrang aan de leden van de commissie om de geschiedschrijving over het koloniale verleden niet te laten bepalen door een politiek beslissingsproces. Geschiedenis is een levende wetenschappelijke discipline die bepaald wordt door de analyse van (vaak nieuwe) bronnen en door (vaak nieuwe) kritische inzichten en benaderingswijzen. Over de onderwerpen die de historische wetenschap bestudeert, is *de facto* nooit het laatste woord gezegd, hoewel er over bepaalde aspecten wel brede consensus kan bestaan. Dit betekent dat het ook niet wenselijk is dat de bijzondere commissie zich zou voornemen om als het ware voor eens en voor altijd 'de historische waarheid' over het kolonialisme in al haar aspecten vast te leggen. Terwijl het niet wenselijk is dat de commissie de onderzoeksprioriteiten van een onderzoeksveld afbakt, kan ze wel specifiek, gericht onderzoek naar bepaalde onderwerpen laten verrichten in het kader van deze commissie (zie 'Besluiten en Aanbevelingen').

Ten tweede staat de wens, geformuleerd in de parlementaire resolutie, om te breken met het koloniale verleden haaks op het voortleven van dat verleden in het heden (zie 'Geschiedenissen'). Het

⁵ Herman Beliën ed. *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam 1991).

is precies de voortdurende aanwezigheid ervan die wij benadrukken in dit rapport door het gebruik van een *longue durée*-benadering. Er is geen 'clean break' tussen heden en verleden. Toch kan het verleden het heden leesbaarder maken. Een echt 'herstel' van het verleden is dus niet mogelijk, maar wel een erkenning – en die kan zowel immateriële als materiële vorm aannemen- van wat er gebeurd is.

Er wordt in dit rapport geen grondige bespreking opgenomen van de geschiedenis van Rwanda en Burundi. Er is niet voldoende historische expertise in de groep met betrekking tot Burundi, en geen enkele Burundese historicus/historica van Burundese afkomst is opgenomen in de groep. Enkele Burundese historici schreven voor de commissie een overzicht van de koloniale geschiedenis van Burundi, beschikbaar in de annexen van dit rapport.⁶ Ook met betrekking tot Rwanda zijn er geen Rwandese historici/historici van Rwandese afkomst opgenomen in de groep. Het zou van een gebrek aan respect van onzentege gesproken hebben om de geschiedenis van Rwanda en Burundi louter in de marge van dit rapport te behandelen.

We zijn er echter wel van overtuigd dat er een zeer urgente nood is om zich over het koloniale verleden van Rwanda en Burundi te buigen. Terwijl de algemene kennis over Belgisch Congo bij het brede publiek gering is, is het nog erger gesteld met de kennis van de Belgische koloniale betrokkenheid in de mandaatgebieden Rwanda en Burundi (en de doorwerking daarvan). Daarom dringen we er bij de bijzondere commissie op aan om ook het verleden van Rwanda en Burundi met de nodige aandacht te behandelen, en dit door zich bij te laten staan door deskundigen uit Rwanda, Burundi en Congo zodat deze het proces vanaf het begin mee vormgeven.

2. Methodologie

Deel 1 van het historische deel – 'Geschiedenissen' – bevat twee soorten teksten. Er zijn teksten die vooral op basis van primair bronnenonderzoek tot stand zijn gekomen, zoals het hoofdstuk over het Kimbanguisme. De meeste teksten nemen echter een andere benadering en geven een beknopt overzicht van de bestaande kennis rond bepaalde thema's. Deze hoofdstukken zijn voornamelijk gebaseerd op een synthetiserende lezing van de bestaande literatuur. Het feit dat het literatuuronderzoek overheerst, heeft enkele redenen. Ten eerste werden de experts geconfronteerd met logistieke beperkingen omwille van de COVID-19-crisis. Archieven en bibliotheken waren niet of nauwelijks toegankelijk, wat de mogelijkheden voor nieuw bronnenonderzoek drastisch beperkte. Ten tweede benadrukte de parlementaire resolutie het weergeven van een overzicht van de bestaande kennis. Er werd gevraagd om aan te geven waarover consensus bestaat en met betrekking tot welke onderwerpen het onderzoek nog ontoereikend of onbestaand is. Een dergelijke vraag oriënteerde ons werk in de richting van een syntheserapport dat de stand van het nationale en internationale historische onderzoek op een kritische wijze weergeeft. We hebben ernaar gestreefd de academische literatuur en de wetenschappelijke inzichten over het koloniale verleden van België op een inzichtelijke manier voor te stellen in dit rapport bestemd voor de leden van de bijzondere commissie. Dat betekent dat geprobeerd werd om soms complexe theoretische en conceptuele academische debatten – bijvoorbeeld met betrekking tot geschiedtheoretische concepten en reparaties - toegankelijk te maken. Dit vergde een soms moeilijke balancerings van helderheid en nuance. Voor een verdere verdieping verwijzen we naar de literatuur in voetnoten, of kunnen bijkomend experts in de materie worden geconsulteerd. In tegenstelling tot de klassieke wetenschappelijke procedure werd op dit rapport geen formele blinde peer review uitgevoerd. Met andere woorden, er zijn geen onafhankelijke anonieme experts geweest die de teksten hebben nagelezen en aanbevelingen voor verbeteringen hebben gedaan.

⁶ "La colonisation belge au Burundi vue à travers les recherches scientifiques" (als bijlage).

Naast het raadplegen van de bestaande historiografie ondernamen de auteurs van het historische deel ook uitgebreide consultaties, zowel door middel van persoonlijke gesprekken als door het uitsturen van vragenlijsten. Bij het rondsturen van deze vragenlijsten werden zowel historici uit binnen- en buitenland (inclusief Congo, Rwanda en Burundi) aangezocht. Naast 'gevestigde waarden' werd ook 'jong talent' aangeschreven, zodat ook inzichten van verschillende generaties historici konden worden geïncorporeerd (zie bijlagen voor een overzicht van de externe consultaties). Het betrof in dit stadium slechts een gerichte consultatieronde. De informatie die voortkwam uit deze consultaties werd onder andere gebruikt om aan te geven over welke zaken consensus bestaat en waar er nog blinde vlekken zijn. Ook de bespreking van de toegankelijkheid van archieven voor individuele bezoekers werd gedeeltelijk hierop gebaseerd.

In navolging van de aanbevelingen in de Parlementaire Resolutie werd ten slotte ook rekening gehouden met de vragen en aanbevelingen die voortkwamen uit de vergaderingen van het deskundigenpanel met de diasporaorganisaties, en werd contact opgenomen met de afdelingen geschiedenis verbonden aan Belgische, Rwandese, Burundese en Congolese universiteiten. Twee Belgische universiteiten, een Burundese universiteit en een Congolese universiteit reageerden op onze informatieve bevraging over de plaats van koloniale geschiedenis in hun opleidingen. Onze Burundese en Congolese (UNILU) collega's verstrekten ook bedenkingen en aandachtspunten in verband met het gevoerde onderzoek op dit terrein. Deze rapporten zijn na te lezen in de bijlagen. Helaas is omwille van tijdsgebrek en door de vrij beperkte reacties van de Belgische universiteiten geen diepgaande analyse van de plaats van het Belgische koloniale verleden in het hoger onderwijs opgenomen in dit rapport.⁷ Er werden wel aanbevelingen geformuleerd over mogelijke stappen die de parlementaire commissie kan nemen om de plaats van het koloniale verleden in het geschiedenisonderwijs verder te onderzoeken.

Deel 2 van de tekst in het historische deel bestaat uit een bespreking van een aantal van de relevante archieven met betrekking tot het koloniale verleden die in België berusten. Hiervoor baseerden we ons op de consultatierondes met betrokken archivariissen en historici, en op eigen analyses van gepubliceerde bronnen. De COVID-19-crisis heeft de mogelijkheden voor het persoonlijk bezoeken van archieven echter sterk beperkt.

3. Inhoud en structuur: wat staat er wel en niet in het verslag?

De historische vragen die in de parlementaire resolutie gesteld werden, waren uitgebreid en vormden een ambitieuze opdracht voor de historici van het expertenpanel. Hoewel de historische deskundigen een brede combinatie van expertises bezitten, zijn er ook thema's (bijvoorbeeld onderwijs) waarvoor er geen of minder specifieke expertise aanwezig was. Dat vormde een eerste beperking. Maar ook het beknopte tijdsbestek (ongeveer zes weken betaald voltijds werk, gespreid over zevenenhalf maanden, en voor de meeste experten in combinatie met de vereisten van een voltijdse job) zorgde ervoor dat niet op alle vragen van de resolutie een antwoord geboden kon worden. Daarom is ervoor gekozen om op basis van een kritische selectie een aantal thema's uit te werken in dit verslag.

Samen met onze aanbevelingen, kunnen deze bijdragen het de leden van de bijzondere commissie mogelijk maken zich een aantal krachtlijnen van het huidige wetenschappelijke onderzoek eigen te maken en op basis daarvan meer gerichte en diepgaandere vragen te stellen. Er komt een vrij brede waaier aan onderwerpen aan bod komt, waarvan sommige wat korter behandeld (zoals 'Onafhankelijkheid en Dekolonisatie'). Maar het rapport bevat ook – als gevolg van de vermelde beperkingen – lacunes, zoals de geschiedenis van de katholieke kerk in de Belgische koloniale ruimte.

⁷ Er kwam antwoord van een Vlaamse, en een Waalse universiteit, die we beiden bedanken.

Bovendien vereiste een aantal vragen (met name de staat van archieven in Burundi, Rwanda en Congo) een nauwere betrokkenheid van onze collega's op die locaties.

Het is ook vermeldenswaard dat er reeds verschillende overzichten van de Belgische koloniale geschiedenis bestaan, al zijn die voornamelijk gericht op Congo.⁸ Ook de recente publicatie "Koloniaal Congo" geeft, op een zeer toegankelijke wijze, inzicht in debatten over de geschiedenis van de kolonisatie en de nasleep daarvan in Congo. De publicatie van deze uitgave van Amandine Lauro, Idesbald Goddeeris en Guy Vanthemsche vond slechts een maand voor de oprichting van deze commissie plaats. Maar het boek beantwoordt reeds voor een deel vraag 7.1 van de resolutie (de stand van zaken in het wetenschappelijk onderzoek). Een kanttekening bij dit boek is dat het als doel had om te wegen op het Belgische publieke debat. De invalshoeken en de vragen die erin gesteld werden, zijn dus vooral een reactie op het debat zoals het hier, in België gevoerd wordt. De vraag is of een gelijkaardig boek, samengesteld door Congolese historici (of door Congolese en Belgische historici) en met een Congolees publiek in gedachten, er anders zou uitgezien hebben. Eenzelfde opmerking kan echter ook over dit rapport gegeven worden, dat, omwille het doel van deze commissie, eerder gericht is op wat Belgen deden in de Belgische koloniale ruimte, en minder op Congolese (en Rwandese en Burundese) geschiedenis. Dit is dus een illustratie van het principe dat de onderzoeksvragen bepalen wat wel en niet behandeld wordt. Echter, onderzoek dat de geleefde realiteit van Congolezen (en Rwandezers en Burundezers) centraal stelt is absoluut noodzakelijk.

Om genuanceerde antwoorden te kunnen geven op de vragen die in de resolutie worden gesteld, bestaat dit onderdeel van het verslag uit drie delen: Geschiedenissen (I), Archieven (II), en Conclusies en Aanbevelingen (III).

Deel I heeft betrekking op de vragen 7.1, 7.3, 8, en 9.1 van de resolutie. In dit deel zijn een aantal historische verhalen opgenomen rond belangrijke thema's in de geschiedenis van het Belgisch kolonialisme. De behandelde thema's zijn onder meer de ontmenselijking waarmee het kolonialisme in Centraal-Afrika gepaard ging, de geschiedenis van het cultureel en wetenschappelijk imperialisme, de economische geschiedenis van Congo, Congo en de Eerste Wereldoorlog, de impact van het kolonialisme op sociale realiteiten zoals ras, etnische identiteiten, gender en seksualiteit, de geschiedenis van het religieus verzet (Kimbanguïsme), het cultureel imperialisme, de geschiedenis van de koloniale wetenschappen, musea en de herdenking van het Belgisch imperialisme, en onafhankelijkheid en dekolonisatie. De teksten verlopen in een combinatie van chronologische en thematische clusters.

Wat de teksten verenigt, is een gecombineerde klemtoon op de langetermijnpact van het Belgisch kolonialisme in Centraal-Afrika, maar ook in België. Ook wordt nagegaan hoe de kennis en interpretaties van het verleden zijn geëvolueerd. De bronnen waarmee historici werken zijn in de loop van de tijd geëvolueerd, net als de vragen die historici stellen. Deze laatste bestaan vaak uit hedendaagse zorgen, de beschikbaarheid van schriftelijke bronnen, de schommelingen in wat als geldige bron wordt erkend, en welke methodologieën worden gebruikt om deze bronnen te interpreteren. We leggen in dit deel de nadruk op de structurele ongelijkheden die in de kennisvorming tot uiting komen.

⁸ Deze overzichten verschillen qua details en aanpak. Over het Belgisch kolonialisme in Congo, zie bijvoorbeeld: Isidore Ndaywel Nouvelle Histoire du Congo. Des origines à la République Démocratique. (Bruxelles-Kinshasa: Le Cri édition- Afrique Éditions, 2008), Georges Nzongola-Ntalaja, The Congo from Leopold to Kabila: A People's History. (London: Zed Books, 2007) en Didier Gondola, The History of Congo. (Greenwood Publishing, 2002). Ook nuttig is The African Colonial State in Comparative Perspective van Crawford Young (New Haven: Yale University Press, 1994), dat sterk gebaseerd is op zijn onderzoek over Belgisch Congo.

In Deel 2 verleggen we onze aandacht naar vraag 7.2 van de resolutie, die vraagt naar de toestand en toegankelijkheid van relevante archieven in België, Congo, Rwanda en Burundi. We hebben het begrip archief breed opgevat en er niet alleen depots van schriftelijke bronnen maar ook erfgoed- en museumcollecties in opgenomen. Net als voor de andere delen van het verslag zorgden de beperkte tijd en het gebrek aan specifieke expertise op het gebied van archieven (er is geen archivaris onder de deskundigen) voor beperkte antwoorden. We probeerden ook dubbel werk te vermijden, aangezien er in 2021 een gids over de koloniale archieven in België zal worden gepubliceerd door het Belgisch Rijksarchief en het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika. De volgende archieven zijn in ons overzicht opgenomen, zij het niet allemaal op dezelfde systematische manier: Rijksarchief België, archieven bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken (Afrikaanse archieven en diplomatieke archieven), archieven bij het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (privéarchieven, kaarten, geologische kaarten, collecties-als-archieven en institutionele museumarchieven), KADOC (KADOC Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving), Archieven van het Ministerie van Defensie, Koninklijk Archief, MusAfrica-archieven en aanvullende religieuze archieven en erfgoedcollecties.

We besteden ook aandacht aan de bredere context waarin deze archieven en hun functie moeten worden beschouwd: hoe worden koloniale archieven gebruikt door historici, en hoe zien zij deze in relatie tot andere bronnen? Veel aandacht gaat naar structurele barrières die niet alleen het onderzoek naar cruciale episodes uit het koloniale verleden van België onmogelijk maken, maar die ook ongelijkheden in de toegang in stand houden. Deze ongelijkheden maken het voor sommige groepen, zoals de metissen, onmogelijk om tot enige vorm van 'herstel' te komen. Conclusies en aanbevelingen voor verdere verkenning en actie zijn aan het eind opgenomen.

Hoewel de resolutie ook vroeg om een bespreking van archieven in Congo, Rwanda en Burundi, is slechts een korte bespreking van Congolese archieven opgenomen. Beperkingen in tijd en mobiliteit evenals het gebrek aan deskundige leden op het continent weerhielden ons ervan deze informatie op te nemen, hoewel we aanbevelingen doen met betrekking tot een toekomstige verkenning van deze kwestie.

Ten slotte bevat het laatste deel (III) van het onderdeel geschiedenis een reeks algemene conclusies gebaseerd op de gecombineerde teksten van de deskundigen, alsmede een reeks aanbevelingen met betrekking tot toekomstige acties, raadplegingen en taken voor de commissie. Tevens bevelen wij de lezers van dit rapport aan de teksten (in de mate van het mogelijke) in hun originele versie te lezen. Wij zijn niet verantwoordelijk voor de fouten, noch voor de eventuele betekenisverschuivingen als gevolg van de vertaling.

4. Een aantal uitgangspunten

In deze sectie introduceren we kort de uitgangspunten waarop dit rapport gebaseerd is, uitgangspunten die ook komaf maken met een aantal misvattingen over het koloniale verleden.⁹

4.1. Eerste uitgangspunt: historische waarheid en consensus¹⁰

De relaties tussen historici en commissies, zoals deze bijzondere commissie, zijn niet eenvoudig. Veel historici zijn bezorgd dat deelname aan politieke commissies hun onpartijdigheid en geloofwaardigheid in gevaar kan brengen. De historici binnen deze groep waren zich ook bewust van deze onderliggende spanning, die onder meer tot uiting kwam in een open brief van 58 Belgische historici: 'Eerst het onderzoek, dan het debat'. Daarin uitte een groep historici de vrees dat ook binnen de 'expertengroep' politieke discussies een te grote invloed zouden hebben op het historische werk, waardoor het rapport ideologisch zou zijn, in plaats van het resultaat van zorgvuldig historisch onderzoek.¹¹ Onze ervaring was echter dat eerder dan instrumentalisatie door politieke confrontaties of belangengroepen, een gebrek aan precieze historische vraagstelling in de resolutie, alsook een tegenstelling tussen het historisch métier enerzijds en de verwachtingen die worden gesteld van het werk van historici anderzijds, het werk bemoeilijkten.

De meeste historici zijn het erover eens dat hun identiteit en posities en dus ook de maatschappelijke context waarin ze zich bevinden – iets wat we positionaliteit noemen – vormgeven aan het soort historisch onderzoek dat ze uitvoeren, tot aan de onderwerpskeuze en methodologie toe. Toch – en daar is ook eensgezindheid over – vormt dit geen belemmering voor het produceren van kwalitatief hoogstaand historisch onderzoek, zolang het respect voor de methodologie en de data vooropgesteld worden.¹² De gedachte dat alle kennis maatschappelijk ingebed is en verband houdt met de positionaliteit van de onderzoeker, lag trouwens ten grondslag aan een reactie op voorgaande open brief van een aantal andere historici: 'De verlamme angst van de historicus'. De reactie van deze historici zette net het belang van een maatschappelijk engagement van historici in de verf, zoals door deelname aan een parlementaire onderzoekscommissie.¹³

De maatschappelijke en politieke ingebedheid van historische kennis is ook onze overtuiging en een van de uitgangspunten van dit rapport. Ze is inherent aan wat het 'revisionistische' karakter van de geschiedschrijving genoemd wordt. Volgens Tucker:

'Historiografie, onze opvattingen over het verleden, de geschiedenis, is voortdurend in beweging; onze opvattingen worden voortdurend herzien. In die zin zijn alle historici die onderzoek doen 'revisionisten'. [...] Historiografie is een progressieve en vernieuwende discipline die bestaat uit verschillende dynamische onderzoeksprogramma's, juist omdat zij in staat is zichzelf te herzien,

⁹ Een opiniestuk van Amandine Lauro en Benoit Henriët zette ook een aantal misvattingen op een rijtje, zie Lauro, Amandine, and Benoit Henriët, "Carte blanche: «Dix idées reçues sur la colonisation belge»." In *Le Soir* 8 maart 2019. Laatst geraadpleegd 27 maart 2021 <https://plus.lesoir.be/211032/article/2019-03-08/carte-blanche-dix-idees-recues-sur-la-colonisation-belge> Het stuk geeft een fantastisch overzicht van de verschillende valkuilen die bestaan in het denken over het koloniaal verleden.

¹⁰ De theorie van de geschiedenis is een belangrijke specialisatie binnen de historische discipline, en niemand in de expertengroep is specialist in de materie Hier hebben we ons gefocust op het toegankelijk maken van deze vaak moeilijke theoretische discussies voor een breder publiek.

¹¹ Francis Balace e.a. "Eerst het onderzoek, dan het debat", *De Standaard*, 17 augustus 2020. Laatst geraadpleegd op 1 maart 2021, https://www.standaard.be/cnt/dmf20200816_97574644.

¹² Lorenz, Chris. "You got your history, I got mine." *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 10, no. 4 (1999): 563-584.

¹³ Eva Willems, Bruno Dewever, Eline Mestdagh, Romain Landmeters en Berber Bevernage. "De verlamme angst van de historicus", *De Standaard*, 24 augustus 2020. Laatst geraadpleegd 1 maart 2021, https://www.standaard.be/cnt/dmf20200823_97714965

zichzelf voortdurend te verbeteren, kennis uit te breiden en relevant te worden in nieuwe historische contexten.’ (vert.)¹⁴

Eerder dan aan absolute historische waarheden, bouwen historici dus aan narratieven die voortdurend onderhevig zijn aan herzieningen als gevolg van voortschrijdende inzichten en maatschappelijke evoluties. Een voorbeeld hiervan – van dit ‘revisionisme’ – is dat historici niet langer alleen bezig zijn met de geschiedenis van koningen en van andere invloedrijke, hoofdzakelijk mannelijke actoren.¹⁵ Dat in ‘bottom-up history’ ‘gewone’ mensen geherwaardeerd worden als actoren van historische processen, is het resultaat van een herevaluatie van wie ertoe doet in een samenleving, en wat voor soort bronnen relevant zijn om het verleden te begrijpen. Die herevaluatie staat op zijn beurt ook niet los van de maatschappij waarin ze plaatsvindt. De toenemende aandacht voor ‘gewone’ mannen en vrouwen in de geschiedenis is het gevolg van democratiseringsprocessen en een verhoogd genderbewustzijn.

Een gelijkaardige overweging geldt voor dit rapport, dat het gevolg is van nieuwe maatschappelijke vragen naar herstel en verantwoordelijkheid. En zulke dynamieken spelen zich ook af in het domein van de koloniale geschiedschrijving in België zelf. Niet langer beschrijven we die geschiedenis vanuit de politieke of bestuurlijke structuren en niet alleen meer beschouwen we ze als eenrichtingsverkeer (waarmee, in feite, de structuur van het kolonialisme lange tijd herhaald werd in het onderzoek). Steeds meer wordt door historici aandacht besteed aan hoe kolonialisme in de praktijk werd gebracht. In de plaats (of naast) het verhaal van de Belgen in Congo worden nieuwe vragen gesteld naar de impact van het Belgische kolonialisme op Congolezen, en hoe Congolezen zelf – binnen een ongelijk en onderdrukkend systeem – vorm probeerden te geven aan sociale, politieke en culturele realiteiten. Deze ontwikkelingen in de historiografie hebben ook een weerslag gehad op het publieke debat, waar er steeds minder ruimte is voor ‘apologetische’ visies op België’s koloniale verleden.¹⁶

Niet alle herevaluaties van de geschiedschrijving zijn echter even aanvaardbaar. Met het oog op een ‘wenselijk’ geacht beeld van het verleden kunnen ook revisionistische narratieven ontstaan die gestuurd worden door persoonlijke overtuigingen of groepsideologieën. Volgens Tucker biedt ‘consensus’ een houvast om vast te stellen wat ‘geaccepteerd’ revisionisme is en wanneer revisionisme onacceptabel wordt.¹⁷ Een voorbeeld van een dergelijke brede consensus onder een heterogene groep historici is de verantwoordelijkheid van Leopold II en de Belgische Staat in de onderdrukking en exploitatie van de Congolese bevolking en over de link tussen kolonialisme en hedendaags racisme. Een opiniestuk dat vóór de aanvang van de werkzaamheden van de bijzondere commissie ondertekend werd door meer dan veertig historici die weliswaar van verschillende strekking zijn maar die allen het koloniaal verleden van België bestuderen, illustreert die consensus.¹⁸

¹⁴ Aviezer Tucker. ‘Historiographic Revision and Revisionism. The Evidential Difference’. In: *Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989* Michal Kopeček ed. (CEU Press: Budapest, 2008): 2.

¹⁵ Zie bijvoorbeeld Lisa Demets en Jelle Haemers, “Karel de Stoute, een hertog zonder onderdanen?”, *De Standaard*, 20 januari 2021. Laatst geraadpleegd 4 maart 2021, https://www.standaard.be/cnt/dmf20210119_98129281

¹⁶ Rosario Giordano. “Beyond the ‘Trauma’: Legitimization and Revenge of the ‘Anciens du Congo’ (Belgian Congo 1908–1960)”, *The Cultural Trauma of Decolonization*. (Palgrave Macmillan, Cham, 2020): 111-135. Zie ook bijvoorbeeld de overzichten in Hein Vanhee en Geert Castryck. “Belgische historiografie en verbeelding over het Koloniale verleden.” *Revue Belge d’Histoire Contemporaine/Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 3-4 (2002): 305-320; Guy Vanthemsche, *The historiography of Belgian colonialism in the Congo. In Europe and the world in European historiography* Csaba Lévai ed. (Pisa: Pisa University Press, 2006): 89-119. Voor Congo, zie: Isidore Ndaywel è Nziem, “L’historiographie congolaise. Un essai de bilan.” *Civilisations. Revue internationale d’anthropologie et de sciences humaines* 54 (2006): 237-254.

¹⁷ Aviezer Tucker, “The epistemic significance of consensus.” *Inquiry* 46, no. 4 (2003): 501-521.

¹⁸ Gillian Mathys, Sarah Van Beurden, Idesbald Goddeeris, Hein Vanhee, Reuben Loffman e.a., “Carte blanche: «N’instrumentalisez pas les historiens dans le débat sur le passé colonial»”, *Le Soir*, 16 juni 2020. Laatst

Revisionistische ideeën over de genialiteit en grootsheid van Leopolds Congopolitiek maken daarentegen geen aanspraak op wetenschappelijke eensgezindheid.

In dit rapport hebben we consensus en de staat van onderzoek proberen te af te bakenen door zoveel mogelijk nationale en internationale literatuur te betrekken van historici die zich professioneel met het onderzoek naar het verleden van Congo (en Rwanda, Burundi en Afrika in het algemeen) bezighouden.

4.2. Tweede uitgangspunt: de valkuilen van een 'balance sheet'-benadering

In voormalige koloniserende landen bestaat soms de traditie om 'het goede' dat het kolonialisme heeft verwezenlijkt te benadrukken. Vaak wordt dan gefocust op begrippen als 'voortgang' en 'ontwikkeling' zonder dat het eurocentrisme van dergelijk begrip (of van de invulling ervan) beseft wordt. In België uit het zich meestal in het benadrukken van de uitmuntendheid van de uitgebouwde wegen- en gezondheidsinfrastructuur in Congo. Vertaald naar het niveau van de geschiedschrijving, leidt deze traditie tot een model waarin het veronderstelde 'goede' dat kolonialisme zou hebben verricht, afgewogen wordt tegenover de als negatief beschouwde gevolgen ervan. Dat wordt genoemd: een 'balance sheet'-benadering.

De 'balance sheet'-benadering wordt vaak gepromoot als een middel om op een meer 'genuanceerde' manier over kolonialisme te spreken. Alles wordt immers op (of in) de 'weegschaal' gelegd. Maar eigenlijk is het een onproductieve manier om na te denken over kolonialisme en methodologisch problematisch.¹⁹ De balance sheet approach stoelt op de veronderstelling dat 'voortgang' enkel mogelijk was dankzij de kolonisatie. Het gaat dus uit van een erg negatief -racistisch- beeld van Afrika, en van de superioriteit van Europa. Vaak wordt daarbij ook geïmpliceerd dat de negatieve gevolgen – onder andere het geweld – ook zonder kolonisatie sowieso zouden hebben plaatsgevonden, en zelfs verzacht werden door de kolonisatie.²⁰

We overlopen de verschillende valkuilen van de 'balance sheet'-benadering.

'Ontwikkeling'?

De balansbenadering gaat uit van een verkeerde voorstelling van wat het kolonialisme was. De veronderstelde voordelen van kolonialisme waren bijvoorbeeld zeer ongelijk verdeeld, en helemaal niet zo structureel uitgebouwd. Ze waren vaak (soms onbedoelde) bijproducten van koloniaal beleid dat erop gericht was de belangen van de metropool te beschermen, en niet het resultaat van altruïstische acties. De uitbouw van wegeninfrastructuur was bijvoorbeeld gericht op Belgische economische belangen, en niet op bijvoorbeeld het uitbouwen of bestendigen van inter-Afrikaanse handelsroutes. Bovendien wordt al te vaak vergeten dat een deel van het wegennetwerk door Congolezen zelf, via gedwongen arbeid, werd onderhouden.²¹ Medische interventies waren zeer

geraadpleegd op 17 maart 2021. <https://plus.lesoir.be/307401/article/2020-06-16/carte-blanche-ninstrumentalisez-pas-les-historiens-dans-le-debat-sur-le-passe>.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld Brandon en Sarkar voor een vernietigende kritiek op de methodologische gebreken in Bruce Gilley's poging tot een balansbenadering: Pepijn Brandon en Aditya Sarkar, "Labour history and the case against colonialism." *International Review of Social History* 64, no. 1 (2019): 73-109.

²⁰ Pepijn Brandon en Aditya Sarkar, "Labour history and the case against colonialism."

²¹ De zogezegde 'lokale wegen' (routes d'intérêt local), ook al werd daarmee creatief omgegaan, zie Jewsiewicki, Bogumil, "The great depression and the making of the colonial economic system in the Belgian Congo." *African Economic History* 4 (1977): 174, fn. 18.

specifiek, en vaak meer geïnteresseerd in het behoud van een productieve bevolking dan in het welzijn van de Congolezen.²²

De impact van het kolonialisme was zeer ongelijk. De 'vooruitgang' en 'ontwikkeling' waar in een vergoelijkend verhaal over het Belgische kolonialisme steeds de nadruk op wordt gelegd, heeft een eerder stedelijke focus, en beschrijft voornamelijk de situatie in de kolonie na de Tweede Wereldoorlog. Binnen de Congolese gemeenschap zelf waren er bepaalde groepen (zoals de *évolués*) die meer baat hadden bij *welfare colonialism* (zie ook sectie 'Koloniale kennis en wetenschap'), ook al deed dat het ingebakken racisme van het koloniale systeem niet teniet (zie verder). De befaamde historicus Jan Vansina bijvoorbeeld, is heel duidelijk over wat die geroemde 'ontwikkeling' zelfs na de Tweede Wereldoorlog voor de inwoners van het Kuba-koninkrijk betekende – of liever gezegd, niet betekende:

'De koloniale regering noemde de resultaten van alle economische druk die zij uitoefende op de dorpen ontwikkeling in plaats van uitbuiting. Ontwikkeling betekende echter nog steeds heel weinig, zelfs in termen van een stijgende levensstandaard. Aan het einde van de koloniale overheersing was vrijwel geen enkel Kuba-dorp beter af dan aan het begin van die periode. Integendeel! De dorpingen woonden in kleinere, krakkemikkigere huizen en aten minder gevarieerd, minder voedzaam voedsel. De kleding, het gereedschap en de gebruiksvoorwerpen die zij kochten waren bijna altijd van mindere kwaliteit dan voorheen en versleten sneller. Zij hadden het grootste deel van hun vrijheid verloren, omdat zij altijd de overheidsagenten en ook de koning op hun wenken moesten bedienen. Als zij het woord hadden gekend, zouden de dorpingen dit zeker geen ontwikkeling hebben genoemd, maar eerder het tegendeel: onderontwikkeling. Wat heeft het koloniale regime bijvoorbeeld gedaan voor een groot dorp als Kampungu? Tegen het einde van de koloniale periode was er geen leidingwater, geen elektriciteit, geen geavanceerde school, zelfs geen volledige lagere school, geen gezondheidszorg. Meer dan een halve eeuw van uitbuiting had niets opgeleverd, behalve dat de meeste van zijn eigen industrieën en zijn bloeiende markt verdwenen waren en dat zijn bevolking duidelijk langzaam uitdoofde. In vele streken elders in de kolonie verliep de plattelandsontwikkeling in grote lijnen gelijk. Aan het einde waren de dorpingen tweederangsburgers geworden, gedoemd om onderbetaald te blijven, overgecommandeerd en waar mogelijk uitgebuit ten gunste van de stedelingen. Geen wonder dus dat uitbarstingen van ruraal radicalisme de roep om onafhankelijkheid aanwakkerden en volgden als vuurwerk om het einde van het koloniale tijdperk te vieren.' (vert.)²³

Geweld als excès

Een tweede kenmerk van de balansbenadering is dat de 'slechte' kanten van het kolonialisme gekarakteriseerd worden als uitzonderingen en excessen, terwijl ze veel structureler waren dan een dergelijke aanpak laat zien.²⁴ In de meeste 'balance sheet'-benaderingen worden geweld en

²² Voor een academische discussie over de volksgezondheid in de kolonie, zie Maryinez Lyons, "Public health in colonial Africa: the Belgian Congo." In *The History of Public Health and the Modern State* Dorothy Potter ed., (Leiden: Brill Rodopi, 1994): 356-384. Voor een goede samenvatting van de belangrijkste argumenten waarom de balansaanpak geen zin heeft in de context van de volksgezondheid in Belgische Congo, zie: Reinout Vander Hulst en Maarten Langhendries, "Koloniale systeem in Congo deed niet aan ontwikkelingssamenwerking", 18 juni 2020. Laatst geraadpleegd op 15 februari 2021. https://www.knack.be/nieuws/belgie/koloniale-systeem-in-congo-deed-niet-aan-ontwikkelingssamenwerking/article-opinion-1611525.html?cookie_check=1592915903

²³ Vansina beschrijft de ongelijkheid van dit proces voor het voormalige koninkrijk Kuba, en dit op verschillende niveaus (dorp, regio enzovoort). Er is nog niet veel onderzoek gedaan naar deze ongelijkheid voor de voormalige Belgische koloniale grondgebieden. Jan Vansina. *Being colonized: the Kuba experience in rural Congo, 1880–1960*. (Madison: University of Wisconsin Press, 2010): 243-244.

²⁴ Pepijn Brandon en Aditya Sarkar. "Labour history and the case against colonialism." *International Review of Social History* 64, no. 1 (2019): 73-109. Ook Walter Rodney had stevige kritiek op het concept in *How Europe*

exploitatie niet zozeer erkend, maar eerder weggezet als uitzonderlijk en incidenteel. Het debat over de handen die tijdens het Leopoldiaanse rubberregime werden afgekapt, is daar een goed voorbeeld van. De – uiteraard laakbare – praktijk van het afhakken van handen van levende personen werd niet overal toegepast, zoals volgens die benadering vaak wordt aangegeven, maar het systematische en structurele gebruik van geweld en andere vormen van terreur, dat rechtstreeks en onrechtstreeks leidde tot de dood van een zeer groot aantal Congolezen, was echter wel algemeen gangbaar en wijdverspreid. Meer nog, het was niet gewoon een bijproduct van de koloniale bezetting, maar cruciaal om arbeid te mobiliseren tijdens het rubberregime.²⁵ Wat dat betreft is er ook een duidelijke continuïteit tussen Congo-Vrijstaat en Belgisch Congo: ook toen bleven dwang en de (dreiging van) geweld belangrijke elementen voor het mobiliseren van arbeidskrachten, zoals ook wordt aangetoond in 'Arbeid en kapitaal'. Zoals verderop nog zal blijken, bleef geweld ook op andere vlakken een cruciaal element van de Belgische koloniale overheersing.²⁶ Met andere woorden, de tendens om het geweld van Congo-Vrijstaat opzij te zetten als 'uitzonderlijk' heeft ook een impact op het beeld van het verdere verloop van de Belgische kolonisatie.

Op een analoge wijze minimaliseert de balansbenadering racisme. Dat was nochtans een van de hoekstenen van het koloniale systeem. Racistische ideeën over de vermeende 'achterlijkheid' van Afrikanen werden gebruikt als legitimatie voor kolonisatie; racisme ondersteunde de manier waarop kolonialisme in de praktijk werd gebracht; en kolonialisme produceerde racistische tropes die niet alleen in de kolonies, maar ook in de metropool en zelfs in niet-koloniserende landen circuleerden.

Met en niet meten

Naast het geweld en een eenzijdige focus op het kolonialisme legt de *balance sheet*-benadering ten derde te veel nadruk op de aspecten die gemeten kunnen worden: de economische en financiële aspecten van het kolonialisme. De culturele, sociale en psychologische effecten – die minder makkelijk in de weegschaal gelegd kunnen worden – worden over het hoofd gezien. Dat leidt tot reductionisme. Fundamenteel nog is de vraag of een berekening van de 'kosten' of van de 'voordelen' van het gevoerde financieel-economische beleid wel toereikend is. Hoewel een dergelijke oefening interessant en informatief kan zijn, produceert het een beperkte en slechts oppervlakkige weergave. Wat dit verslag net aantoonst, is dat de 'kosten' van het kolonialisme niet louter cijfermatig zijn, maar dat de gevolgen van decennialange overheersing verstrekkender zijn en in vrijwel alle aspecten van het leven van de gekolonialiseerden tot uiting komen.

Na 1960

underdeveloped Africa (London: Verso Books, 2018). Voor andere recentere afwijzingen van de balansbenadering, zie: Nathan Robinson, "A quick reminder why colonialism was bad, 14 september 2017. Laatst geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.currentaffairs.org/2017/09/a-quick-reminder-of-why-colonialism-was-bad>; Robert Heinze, "Colonial revisionism: German edition", 22 januari 2020. Laatst geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://africasacountry.com/2020/01/colonial-revisionism-in-germany>; Kate Boehme, "Time to throw out the balance sheet", 26 januari 2016. Laatst geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://blogs.sussex.ac.uk/snapshotsofempire/2016/01/26/time-to-throw-out-the-balance-sheet/>

²⁵ Aldwin Roes. "Towards a history of mass violence in the Etat Indépendant du Congo, 1885–1908." *South African Historical Journal* 62, no. 4 (2010): 634-670. In het Frans is het werk van Vellut van cruciaal belang: Jean-Luc Vellut. "La Violence Armée dans l'Etat Indépendant du Congo. Ténèbres et Clartés dans l'Histoire d'un État Conquérant", *Cultures et Développement*, 16 no. 3 (1984) : 671-707 en « Réflexions sur la Question de la Violence dans l'Etat Indépendant du Congo" in Pamphile Mabilia Mantuba-Ngoma, ed, *La Nouvelle Histoire du Congo: Mélanges Eurafricains Offerts à Frans Bontinck* (Paris: L'Harmattan, 2004) : 269-87. Zie ook 'Kapitaal en arbeid' voor meer referenties.

²⁶ Amandine Lauro en Benoît Henriet, "Repressie: Was Congo na Leopold II een minder gewelddadige kolonie?" In *Koloniaal Congo. Een Geschiedenis in Vragen* (Polis, 2020): 211-223.

Tot slot beperkt een al te boekhoudkundige benadering ook de gevolgen van kolonialisme tot de koloniale periode. De 'balans' stopt niet in 1960. Vaak wordt de veronderstelde 'rust' van de koloniale periode dan gecontrasteerd met de 'chaos' die erna kwam – zonder dat rekenschap afgelegd wordt van Belgische interventies die de stabiliteit ondermijnden, en zonder aandacht voor de dynamieken tijdens de koloniale periode die de 'chaos' in de periode na de onafhankelijkheid mee in de hand hebben gewerkt. Zoals we echter in dit rapport aantonen, is onafhankelijkheid niet gelijk aan dekolonisatie. Blijvende erfenissen van het kolonialisme bleven nazinderen, op negatieve wijze, lang nadat Congo in 1960, en Rwanda en Burundi in 1962 onafhankelijk werden. Deze hadden niet alleen gevolgen voor de economische vooruitzichten van de nieuwe onafhankelijke Staten – bijvoorbeeld de erfenis van een extractie-economie – maar hadden ook andere langdurige gevolgen, zoals gepolitiseerde en soms antagonistische identiteiten. De impact van het Belgische kolonialisme kan dus alleen maar goed begrepen worden als ook de postkoloniale periode mee in rekening wordt gebracht.

Benadrukken dat de erfenissen van het kolonialisme een hypotheek hebben gelegd op de toekomst van deze landen betekent geenszins dat de verantwoordelijkheid van postkoloniale leiders wordt ontkend. Maar het brengt wel de broodnodige nuance in een publiek debat, dat al te gemakkelijk Afrikaanse Staten 'pathologiseert' of wegzet als 'gefaald', zonder daarbij rekening te houden met de koloniale periode en de daaruit voortvloeiende neokoloniale verhoudingen.²⁷

4.3. Derde uitgangspunt: "Ja maar in die tijd was dat normaal"

Een veelgehoord argument is dat we het verleden niet kunnen beoordelen met de morele normen van vandaag, dat historisch handelen geplaatst moet worden in de tijd en gecontextualiseerd binnen de morele kaders waarin het zich voordeed. Daarbij wordt dan gesteld dat koloniaal beleid en geweld conform was aan toenmalig geldende politieke, ethische, en juridische normen en daarom perfect legitiem. Toegepast op het Belgische en Europese kolonialisme en imperialisme, stoot dit argument echter op een aantal belangrijke limieten.

Allereerst wordt voorbijgegaan aan de kritiek op het koloniale project die er wel degelijk al was tijdens de koloniale periode. In het Casement-rapport (1904) werd het extreme geweld van Congo-Vrijstaat afgekeurd, al werd kolonialisme als systeem niet ter discussie gesteld, en werden de gebeurtenissen vaak door een racistische lens bekeken. Daarnaast waren er een aantal Belgen, die verder in dit rapport aan bod komen, zoals Arthur Vermeersch en Emile Vandervelde, die een meer fundamentele kritiek op het Leopoldiaanse systeem uitoefenden. Wie ook de kritiek niet spaarde was Georges Lorand, Franstalig liberaal, kamerlid en lid van de Commissie van XII. Hij kante zich hevig tegen de overname van Congo door België. Zo sprak hij op 24 juli 1908 in de Kamer: "*On se préoccupe exclusivement des droits et des avantages de ceux qui seront les maîtres des n*gr*s, de ceux qui leur commanderont, et personne, jusqu'à présent, ne s'est occupé des droits autrement intéressants de ceux qui devront obéir.*"²⁸ Ook de Belgische Werklieden Partij (BWP) vertolkte in de beginjaren van de twintigste eeuw een uitgesproken antikoloniaal standpunt. Het standpunt van de BWP evolueerde echter. Zo werd Emile Vandervelde (zie 'Over koloniale en missionaire mensenrechtenactivisten in de tijd van Congo-Vrijstaat'), na jarenlang vocaal kritiek te hebben geuit op het geweld in Congo-Vrijstaat, een paradoxale voorstander van de overname van Congo door België. Ook al stemde de BWP uiteindelijk tegen de overname, in de jaren erna leek de partij welwillend tegenover de kolonisatie te staan, een aantal dissidente stemmen niet meegerekend.²⁹ Verder ter linkerzijde was er wel het

²⁷Kai Koddenbrock, "Recipes for intervention: Western policy papers imagine the Congo." *International Peacekeeping* 19, no. 5 (2012): 549-564.

²⁸"Verslagen van de Plenaire Vergaderingen van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers", 24 juli 1908, 396. Met dank aan Michael Meeuwis voor de referenties.

²⁹Guy Vanthemsche. "De Belgische socialisten en Congo 1895-1960." *Brood & Rozen* 4, no. 2 (1999): 31-66.

antikolonialisme van de Kommunistische Partij dat de gemoederen beroerde.³⁰ Kleine groupuscules, zoals de Revolutionaire Socialistische Partij (RSP), trotskistisch van inslag, bleven een antikoloniaal standpunt uitdragen, ook in het interbellum.³¹

Internationaal waren er in het interbellum ook veel kritische geluiden te horen, vooral binnen de socialistische beweging. Het Manifest van Baku 'Congrès des Peuples d'Orient' bijvoorbeeld, liet weinig aan de verbeelding over. Het nam een uitgesproken antikoloniaal standpunt in, en bevatte een ziedende kritiek op het Britse imperialisme en kolonialisme.³² In 1927 werd in Brussel een anti-imperialistisch congres georganiseerd door de Ligue contre l'impérialisme et l'oppression coloniale.³³ Die Liga werd onder meer gesteund door Albert Einstein en Jawharlal Nehru. Ook binnen de pan-Afrikanistische beweging was er een sterke antikoloniale stroming. De Congolese Paul Panda Farnana, die mee het tweede pan-Afrikanistische congres in Brussel organiseerde, bekritiseerde scherp het koloniale systeem en de impact ervan op de Congolezen.³⁴ Ook een van zijn medestrijder, de Afro-Amerikaanse WEB Dubois, verguisde reeds toen het racisme en de ideeën over Afrikaanse inferioriteit, en het extractieve karakter van het kolonialisme.³⁵ Koloniaal beleid werd dus vanuit politiek en ethisch oogpunt helemaal niet als universeel legitiem beschouwd. De voorbeelden die we noemen, zijn overigens slechts een greep om een bredere tendens te illustreren.³⁶

Nog fundamenteeler is de kritiek dat een dergelijke zienswijze getuigt van een eurocentrische visie op de geschiedenis. Het mag dan wel zijn dat het internationale rechtssysteem op dat moment kolonialisme niet veroordeelde, maar dat internationale rechtssysteem was een reflectie en een pijler van de toen geldende machtsverhoudingen – en daarin hadden gekoloniseerde bevolkingen geen zeggenschap.³⁷ De veelvuldige opstanden, en de andere vormen van verzet in zowel Congo, Rwanda als Burundi, tonen dat 'kolonialisme' als systeem steeds gecontesteerd is geweest. Het is bovendien niet voor niets dat koloniale veiligheidsdiensten bijna een obsessie vertoonden voor het surveilleren én straffen van mensen en bewegingen die ze als subversief beschouwden en die een antikoloniale boodschap uitdroegen. Simon Kimbangu (zie verder in dit rapport) is hiervan een van de meest bekende voorbeelden, maar hij was lang niet de enige (zie ook 'Gender en Seksualiteit'). Het getuigt daarom van een eurocentrische en zelfs koloniale zienswijze om te stellen dat kolonialisme als legitiem werd beschouwd tijdens de koloniale periode.

³⁰ Anne-Sophie Gijs. *Le pouvoir de l'absent. Les avatars de l'anticommunisme au Congo (1920-1961)*. (Frankfurt am Main : Peter Lang, 2016.)

³¹ Matthew G. Stanard. *Selling the Congo: A history of European pro-empire propaganda and the making of Belgian imperialism*. (Lincoln: University of Nebraska Press, 2011): 172-3.

³² Ostrovsky, Secretary to the Congress. "Manifesto of the Congress to the Peoples of the East", *Kommunistichesky Internatsional*, no. 15, 20 december 1920. Laatst geraadpleegd op 20 maart 2020. <https://www.marxists.org/history/international/comintern/baku/manifesto.htm>

³³ Fredrik Petersson. "La Ligue anti-impérialiste : un espace transnational restreint, 1927-1937", *Monde(s)*, vol. 10, no. 2 (2016) : 129-150.

³⁴ Tshitungu Kongola, Antoine. *Visages de Paul Panda Farnana. Nationaliste, panafricaniste, intellectuel engagé*. (Paris : L'Harmattan, 2011).

³⁵ William Edward Burghardt Dubois. *Darkwater: Voices from within the Veil*. Harcourt, Brace and Company, 1920. Zie: <https://www.gutenberg.org/files/15210/15210-h/15210-h.htm>. In zijn latere werk komt dit nog veel sterker tot uiting, zie *The world and Africa. An inquiry into the part which Africa has played in world history* (New York: International Publishers, 1965 [1946]).

³⁶ Een overzicht van ruimere Europese kritiek, maar vooral op Frankrijk gericht, is Jean-Pierre Biondi, *Les anticolonialistes (1881-1962)*, (Paris, Robert Laffont, 1992).

³⁷ Zie vooral kritieken en analyses vanuit TWAIL (Third World Approaches to International Law) daarvoor. Een introductie: Makau Mutua. "What is TWAIL?." In *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 94 (2000): 31-40.

4.4. Vierde uitgangspunt: het kolonialisme als geweld / kolonialisme en geweld

Een van de belangrijkste discussies betreft de kwalificatie van het geweld in Congo-Vrijstaat: hadden de wreedheden die plaatsvonden tijdens de rubberexploitatie het karakter van een genocide? Het debat over het geweld in Congo-Vrijstaat is al een enige tijd aan de gang, en kreeg een stevige boost door de publicatie van *King Leopold's Ghost. A Story of Greed, Terror and Heroism in Central Africa* van Adam Hochschild in 1998 – die de term ‘holocaust’ gebruikte. In eerste instantie reageerden Belgische historici door zich te concentreren op de cijfers, ondanks het feit dat aantallen geen voorwaarde zijn voor de kwalificatie ‘genocide’: hoeveel doden waren er ten gevolge van de rubberexploitatie gevallen in Centraal-Afrika? Ze discussieerden over welke slachtoffers geteld moesten worden: enkel de ‘directe’ slachtoffers van het geweld, of ook de ‘indirecte’ slachtoffers, die stierven door honger en ziekte als gevolg van de rooibouweconomie.³⁸ Maar hoe ‘indirect’ kan een dode zijn, als die het gevolg is van een economisch systeem dat louter overleven onmogelijk maakte, en waarvan de mortaliteit bekend was (zie ‘Arbeid en kapitaal’)?

Er bestaat geen wetenschappelijke consensus in dit debat. In de recente bijdrage in *Koloniaal Congo* wordt de vraag negatief beantwoord. Georgi Verbeeck baseert zich daar op de internationaal gangbare definitie van genocide,³⁹ die getoetst wordt aan de case van Congo door middel van een literatuurstudie over de begane *colonial atrocities*.⁴⁰ De historicus en antropoloog Maarten Couttenier breekt in een bijdrage uit 2018 daarentegen een lans om het geweld wel als genocidaal te beschouwen. Hij voert aan dat het begrip "genocide" door de bedenker van de term (Raphael Lemkin) veel ruimer werd geïnterpreteerd dan de latere juridische invulling ervan en dat Lemkin zélf een directe link zag tussen kolonialisme en genocide. In de genocideconventie uit 1948, die gebaseerd was op Lemkins werk, werd gekozen voor een meer restrictieve invulling van de term, onder meer om het geweld in de kolonies buiten de legale definitie te houden.⁴¹ Bovendien wijzen volgens Couttenier de acties van een koloniaal agent zoals Léon Fievéz (die plantages vernielde om volkeren te reduceren door de honger) op genocidaal geweld dat binnen de definitie van de genocideconventie uit 1948 valt.⁴² Ook antropologe Bambi Ceuppens pleit om het concept ‘genocide’ verder open te trekken en wijst op het gevaar van een debat dat louter focust op de toepasselijkheid van het concept "genocide", op basis van een te beperkte interpretatie van het concept.

Zowel de bijdrage van Couttenier als van Ceuppens liggen in lijn met recente inzichten uit de internationale literatuur. Steeds meer focussen genocidestudies en de bredere sociale wetenschappen op de beperkingen van het juridische concept "genocide" en op wat over het hoofd wordt gezien als genocide te beperkt wordt geïnterpreteerd. Wanneer het debat wordt vernauwd tot de vraag of al dan niet genocide plaatsvond, leidt dat er soms toe dat het betreffende geweld wordt gekwalificeerd als uitzonderlijk, in plaats van eigen aan het systeem waardoor het werd

³⁸ Maarten Couttenier vat de discussie over de cijfers samen in “Afrikaanse geschiedenis en kolonisatie vanuit een contrapuntisch perspectief: de confrontatie en samenwerking tussen Yeke en Congo-Vrijstaat,” In Eurocentrisch denken voorbij. Interculturele perspectieven in geschiedenisonderwijs Maarten Couttenier, Nicolas Standaert en Karel Van Nieuwenhuyze eds. (Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2018): 77-108. Ook Aldwin Roes bespreekt de verschillende kampen, zie Aldwin Roes, “Towards a history of mass violence”.

³⁹ Zie United Nations General Assembly, “Convention on the prevention and punishment of the crime of genocide”, 9 december 1948. Laatst geraadpleegd 27 maart 2021.

https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf

⁴⁰ Georgi Verbeeck, “Vond er in de Onafhankelijke Congostaat een genocide plaats?”, In *Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen* Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche eds. (Polis: 2020): 47-63.

⁴¹ Couttenier, “Afrikaanse geschiedenis”.

⁴² Geciteerd in *Ibid*; 105.

voortgebracht. We moeten er met andere woorden voor opletten dat een focus op de kwalificatie van het geweld niet afleidt van een kritische benadering van het koloniale systeem zelf.⁴³ Bovendien wordt het concept "genocide" ook door sociale wetenschappers onder de loep genomen, die erop wijzen dat het een hiërarchie aanbrengt tussen verschillende vormen van massageweld, wat ervoor zorgt dat geweld dat als genocide wordt erkend, meer aandacht krijgt.⁴⁴

Wat maakt het ons duidelijk als we de gebeurtenissen in Congo-Vrijstaat inpassen in een bredere kader van "*atrocitiy crimes*" – waar genocide en misdaden tegen de mensheid toe behoren?⁴⁵ Of moet "koloniaal geweld" erkend worden als een eigen categorie – legaal en/of in conceptuele zin? We pleiten ervoor om een debat te voeren dat focust op het systematische karakter van het geweld, dat de slachtoffers voldoende centraal stelt, en de specificiteit van het geweld erkent, zonder te verzanden in semantische discussies of een juridische kwalificatiestrijd.⁴⁶ Het koningshuis en de Belgische Staat hoeven niet op een antwoord over juridische kwalificaties te wachten om zelf politieke stappen te ondernemen in het erkennen en herstellen van het systematische en structurele directe geweld in Congo-Vrijstaat. Daarnaast is er een gevaar dat een focus op de wreedheden begaan tijdens de periode van Congo-Vrijstaat aandacht afleidt van het reële onrecht dat de Belgische kolonisatie was, en het geweld dat eveneens inherent was aan de periode na 1908.⁴⁷

Ook in Belgisch Congo vormden terreur en slachtpartijen immers een pertinent onderdeel van het kolonialisme. De kennis over de reikwijdte van het geweld in Belgisch Congo groeit nog steeds. Er bestaan in de geschiedschrijving – zeker in België – nog veel blinde vlekken over het geweld dat plaatsvond in deze periode. Naast het dominante discours over Congo-als-modelkolonie dat lange tijd het publieke debat domineerde, en dat nog steeds algemeen gangbaar is in sommige kringen, ligt een deel van de verklaring in de aard van de koloniale bronnen. Die zijn, zeker als het over dergelijke wandaden gaat, vaak onvolledig en vertonen veel stiltes. Ten tweede is het zo dat nog niet alle koloniale archieven zijn doorgenomen met het oog op het documenteren van dergelijk geweld. Als laatste dient opgemerkt te worden dat koloniale bronnen niet de enige manier zijn om deze vormen van geweld te documenteren. Ook als de koloniale bronnen zwijgen of onvolledig zijn, dan vormen lokale herinneringen aan dit koloniale geweld een legitieme bron (zie ook het onderdeel "Archieven" voor een korte uiteenzetting over verschillende bronnen).

Recent onderzoek van onder meer Nicole Eggers toont aan dat soms ook op basis van koloniale bronnen de waarachtigheid van dergelijke wandaden uitvoerig kan worden gestaafd.⁴⁸ Historici zijn bekend met de repressie en de vele Congolese doden die volgden op de Kitawala-revolte (Kitawala is een religieuze beweging) van Bushiri in Masisi-Lubutu in Oost-Congo, in 1944. Die regio kreeg het zeer hard te verduren onder de exploitatie tijdens de Tweede Wereldoorlog, door de koloniale

⁴³ Geert Castryck, "Whose History Is History? Singularities and Dualities of the Public Debate on Belgian Colonialism." In *Europe and the World in European Historiography*, Csaba Lévai, ed. (Pisa: PLUS-Pisa University Press, 2006):71–88

⁴⁴ Zie onder meer David Scheffer, « Genocide and atrocity crimes. » *Genocide Studies and Prevention* 1, n° 3 (2006): 229-250 ; Scott Straus, *Fundamentals of Genocide and Mass Atrocity Prevention*. (Washington: United States Holocaust Memorial Museum, 2016) ; Dirk A. Moses, *The problems of genocide: permanent security and the language of transgression* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021).

⁴⁵ Les génocides, les crimes contre l'humanité et les crimes de guerre sont les trois atrocités criminelles reconnues. Zie: Bureau de la prévention du génocide et de la responsabilité de protéger, « Cadre d'analyse des atrocités criminelles », New York, 2014.

⁴⁶ Bambi Ceuppens, "Crimes of Omission and Comission: Remembering Belgian Mass Violence and Forgetting Congolese." In Oliver Leu. *Leopold's Legacy*, (Breda: The Eriskay Connection, 2020): 90.

⁴⁷ Zie ook: Amandine Lauro et Benoît Henriët, « Repressie: Was Congo na Leopold II een minder gewelddadige kolonie ? » In *Koloniaal Congo. Een Geschiedenis in Vragen* (Polis, 2020): 211-223.

⁴⁸ Nicole Eggers, *Unruly ideas : A history of Kitawala in the Congo*, à paraître.

administratie, eufemistisch "oorlogsinspanningen" genoemd. Ook de harde koloniale repressie achteraf – leidend tot een groot aantal Congolese doden – is bekend.⁴⁹

Veel minder bekend is echter het extreme koloniale geweld dat volgde in een oord dat niet rechtstreeks betrokken was bij de opstand, en dat zelfs in sommige koloniale kringen veroordeeld werd. Tijdens een veldtocht ("promenade militaire") in Kasese (Maniema) in 1944 die door koloniale bronnen een "eenvoudige voorzorgsmaatregel" (*simple mesure de précaution*) wordt genoemd, worden door een officier van de Force Publique en een agronoom "van dorp tot dorp wreedheden en brutaliteiten begaan die niet onderdoen voor de daden van wilden" ("*de village en village des atrocités et brutalités qui ne se cèdent au rien aux agissements des sauvages*"). Hoewel de inwoners van Kasese nauwelijks betrokken waren bij de revolte, werd tegen hen toch extreem brutaal geweld gebruikt.

Volgens documenten van de koloniale administratie werden op amper twee weken minstens honderd Congolezen gedood, zijnde een groot deel van de plaatselijke bevolking. Ze werden gevangengenomen op verdenking van steun aan de Kitawala-beweging en bezweken aan de gevolgen van veelvuldige geselingen met een zweep en/of ten gevolge van slagen met geweerkolven. Meer dan honderd anderen werden zwaargewond, en sommigen hielden er langdurige werkonbekwaamheid of blijvende verwondingen aan over. We kennen de details van dit bloedbad omdat er een juridisch onderzoek naar werd gevoerd, maar dat was niet altijd het geval⁵⁰.

Met betrekking tot Kasese en de Pende-revolte hebben we dus koloniale bronnen die het geweld uitgebreid documenteren. Andere bloedbaden zijn ongetwijfeld eveneens op dezelfde manier gedocumenteerd in de koloniale archieven. Toch zullen we niet voor al deze wandaden kunnen rekenen op even gedetailleerde koloniale documenten. Uit sommige koloniale bronnen kunnen we afleiden dat – ook vanuit het oogpunt van de koloniale administratie – extreme en onaanvaardbare vormen van geweld zijn gebruikt, maar zonder dat concrete details beschikbaar zijn. Zo wordt in briefwisseling uit 1912 een "militaire operatie" in Masisi (Kivu) in 1911 beschreven als "uitgevoerd in strijd met de wettelijke voorschriften, de instructies van de regering en de meest elementaire beginselen van menselijkheid" ("*concue et exécutée en violation des prescriptions légales, des instructions gouvernementales et des principes les plus élémentaire d'humanité*"), en wordt er gesproken van een "grote slachtpartij en bloedbad" (*vaste massacre et hecatombe*) waarbij 271 Congolezen op korte tijd worden gedood door een Belgische commandant van de Force Publique en zijn troepen. Uit de briefwisseling blijkt wat meer context, maar aangezien een en ander niet tot een verdere enquête lijkt te hebben geleid, beschikken we niet over dezelfde gedetailleerde informatie als in de voormelde gevallen.⁵¹ Voor nog andere gevallen is het mogelijk dat er geen neerslag van te vinden is in koloniale documenten – de afwezigheid van bewijs is echter geen bewijs van afwezigheid.

De sequentie van de gekozen voorbeelden – in de jaren 1910, 1930 en 1940 – toont de continuïteit van dit soort brutaal geweld aan. In vele gevallen werden de verantwoordelijken voor deze wandaden niet vervolgd of slechts licht gestraft. Dit wijst er op dat ondanks de verontwaardiging van enkele leden

⁴⁹ Zie onder meer Maurice Lovens, "La révolte de Masisi-Lubutu (Congo Belge) janvier-mai 1944," *Les cahiers du CEDAF* 3-4 (1974): 1-154; Nicole Eggers, "Mukombozi and the Monganga: The Violence of healing in the 1944 Kitawalist uprising," *Africa: Journal of the International African Institute* (2015) 85, n° 3: 417-436 ; Gaston Mwene-Batende. *Mouvements messianiques et protestation sociale: le cas du Kitawala chez les Kumu du Zaïre*. (Kinshasa: Faculté de théologie catholique, 1982).

⁵⁰ Zie Nicole Eggers, *Unruly Ideas*. Nicole Eggers heeft de koloniale stukken waarop deze informatie is gebaseerd, eveneens gedeeld met Gillian Mathys et Sarah Van Beurden.

⁵¹ Mogelijk bevindt zich in het archief van het Legermuseum nog méér informatie over deze veldtocht die in een bloedbad is uitgemond. De informatie in dit hoofdstuk is ontleend aan documenten van het AAB (Afrikaans Archief Brussel), FP 800 (162).

van de koloniale administratie, dit niet leidde tot het fundamenteel ter discussie stellen van de rol van geweld binnen het koloniale systeem.

Dergelijke voorbeelden van direct en brutaal geweld in de periode van Belgisch Congo zijn te weinig bekend bij een breder publiek. Nochtans vormen ze – samen met andere voorbeelden aangehaald in dit rapport – een overtuigend argument dat direct fysiek geweld, brutaliteit en straffeloosheid – in verschillende gradaties – een inherent deel vormde van het Belgisch kolonialisme, ook in de periode van Belgisch Congo. Daarnaast dient benadrukt te worden dat deze wandaden begrepen moeten worden vanuit de logica van het systeem waaruit ze voortkwamen; kolonialisme als systeem is op zich reeds een vorm van geweld, en er is geen kolonialisme (mogelijk) zonder geweld. Zoals het historische deel van dit rapport aantoont en benadrukt, beperkte het koloniale geweld binnen dat systeem zich echter niet louter tot de meeste zichtbare en directe vormen ervan. Het uitte zich in een veelvoud van vormen, had een impact op zowat alle aspecten van het leven van de gekoloniseerden, en bracht langdurige gevolgen met zich.

Conclusie

Voorgaande situering en uitgangspunten kaderen het historische deel van dit rapport en geven zowel de beperkingen als de aandachtspunten van dit eerste deel van het rapport aan. In 'Conclusies en Aanbevelingen' trekken we een aantal algemene besluiten op basis van het geheel van de teksten gepresenteerd in dit onderdeel. Gezien de brede inhoud van de individuele bijdragen zijn deze besluiten geen samenvatting van de volledige inhoud van het historische deel van dit rapport. De aansluitende aanbevelingen duiden de rol van historici in het debat over reparaties, en brengen meer gedetailleerde aanbevelingen voor domeinen die binnen onze expertises vallen, met name academisch onderzoek, musea, archieven, de omgang met het verleden enzovoort. In Deel II van dit verslag, 'Herinnering, herstel en participatie' volgt een bredere uiteenzetting van mechanismen en aanbevelingen voor omgaan met het verleden in het heden.

Bibliografie

- Balace, Francis e.a. "Eerst het onderzoek, dan het debat", *De Standaard*, 17 augustus 2020. Laatst geraadpleegd op 1 maart 2021, https://www.standaard.be/cnt/dmf20200816_97574644
- Beliën, Herman ed. *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind*. Amsterdam, 1991.
- Biondi, Jean-Pierre. *Les anticolonialistes (1881-1962)*. Paris, Robert Laffont, 1992.
- Bogumil Jewsiewicki. "The great depression and the making of the colonial economic system in the Belgian Congo." *African Economic History* 4 (1977): 153-176.
- Brandon, Pepijn en Aditya Sarkar. "Labour history and the case against colonialism." *International Review of Social History* 64, no. 1 (2019): 73-109.
- Castrycx, Geert. "Whose History Is History? Singularities and Dualities of the Public Debate on Belgian Colonialism." In: *Europe and the World in European Historiography*, edited by Csaba Lévai, 71–88. Pisa: PLUS-Pisa University Press, 2006.
- Ceuppens, Bambi. "Crimes of Omission and Commission: Remembering Belgian Mass Violence and Forgetting Congolese." In: Oliver Leu. *Leopold's Legacy*, 85–100. Breda: The Eriskay Connection, 2020.
- Couttenier, Maarten. "Afrikaanse geschiedenis en kolonisatie vanuit een contrapuntisch perspectief: de confrontatie en samenwerking tussen Yeke en Congo-Vrijstaat," In: *Eurocentrisch denken voorbij. Interculturele perspectieven in geschiedenisonderwijs*, samengesteld door Maarten Couttenier, Nicolas Standaert en Karel Van Nieuwenhuyze, 77-108. Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2018.

Demets, Lisa en Jelle Haemers, "Karel de Stoute, een hertog zonder onderdanen?", *De Standaard*, 20 januari 2021. Laatst geraadpleegd op 4 maart 2021, https://www.standaard.be/cnt/dmf20210119_98129281

Dubois, William Edward Burghardt s. *Darkwater: Voices from within the Veil*. Harcourt, Brace and Company, 1920. Zie: <https://www.gutenberg.org/files/15210/15210-h/15210-h.htm>

_____. *The world and Africa. An inquiry into the part which Africa has played in world history* (New York: International Publishers, 1965 [1946]).

Eggers, Nicole. *Unruly ideas : A history of Kitawala in the Congo*, forthcoming.

Eggers, Nicole. "Mukombozi and the Monganga: The Violence of healing in the 1944 Kitawalist uprising", *Africa: Journal of the International African Institute* (2015) 85, no. 3: 417-436.

Gijs, Anne-Sophie. *Le pouvoir de l'absent. Les avatars de l'anticommunisme au Congo (1920-1961)*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2016.

Giordano, Rosario. "Beyond the 'Trauma': Legitimization and Revenge of the 'Anciens du Congo' (Belgian Congo 1908–1960)." *The Cultural Trauma of Decolonization*. (Palgrave Macmillan, Cham, 2020): 111-135.

Gondola, Didier. *The History of Congo*. Greenwood Publishing, 2002.

Henriet, Benoît. *The Concession Experience Power, Ecology and Labour in the Leverville circle (Belgian Congo), 1911-1940*. Brussel: USL-B-Université Saint-Louis, 2016.

Lauro, Amandine en Benoît Henriet, "Repressie: Was Congo na Leopold III een minder gewelddadige kolonie?" In: *Koloniaal Congo. Een Geschiedenis in Vragen*. Polis, 2020, 211-223.

Lauro, Amandine en Benoit Henriet. "Carte blanche: 'Dix idées reçues sur la colonisation belge'." In: *Le Soir*, 8 maart 2019. Laatst geraadpleegd op 27 maart 2021.

Lorenz, Chris. *You got your history, I got mine. Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 10, no. 4 (1999): 563-584.

Lovens, Maurice. "La révolte de Masisi-Lubutu (Congo Belge) janvier-mai 1944," *Les cahiers du CEDAF* 3-4 (1974): 1-154.

Makau Mutua. "What is TWAIL?." In: *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 94 (2000): 31-40.

Mathys, Gillian Sarah Van Beurden, Idesbald Goddeeris, Hein Vanhee, Reuben Loffman e.a., "Carte blanche: 'N'instrumentalisez pas les historiens dans le débat sur le passé colonial'", *Le Soir*, 16 juni 2020. Laatst geraadpleegd op 17 maart 2021. <https://plus.lesoir.be/307401/article/2020-06-16/carte-blanche-ninstrumentalisez-pas-les-historiens-dans-le-debat-sur-le-passe>

Mwene-Batende, Gaston. *Mouvements messianiques et protestation sociale: le cas du Kitawala chez les Kumu du Zaïre*. Kinshasa: Faculté de théologie catholique, 1982.

Ndaywel é Nziem, Isidore. *Nouvelle Histoire du Congo. Des origines à la République Démocratique*. Bruxelles-Kinshasa: Le Cri édition- Afrique Éditions, 2008.

Nzongola-Ntalaja, Georges. *The Congo from Leopold to Kabila: A People's History*. London: Zed Books, 2007.

Ostrovsky, Secretary to the Congress. "Manifesto of the Congress to the Peoples of the East", *Kommunistichesky Internatsional*, no. 15, December 20, 1920. Laatst geraadpleegd op 20 maart 2020. <https://www.marxists.org/history/international/comintern/baku/manifesto.htm>

Petersson, Fredrik. "La Ligue anti-impérialiste: un espace transnational restreint, 1927-1937", *Monde(s)*, vol. 10, no. 2 (2016) : 129-150.

- Robert Heinze, "Colonial revisionism: German edition", 22 januari 2020. Laatst geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://africasacountry.com/2020/01/colonial-revisionism-in-german>
- Kate Boehme, "Time to throw out the balance sheet", 26 januari 2016. Laatst geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://blogs.sussex.ac.uk/snapshotsofempire/2016/01/26/time-to-throw-out-the-balance-sheet/>
- Robinson, Nathan. "A quick reminder why colonialism was bad, 14 september 2017. Laatst geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.currentaffairs.org/2017/09/a-quick-reminder-of-why-colonialism-was-bad>
- Rodney, Walter. *How Europe underdeveloped Africa*. London: Verso Books, 2018.
- Roes, Aldwin. "Towards a history of mass violence in the Etat Indépendant du Congo, 1885–1908." *South African Historical Journal* 62, no. 4 (2010): 634-670.
- Sikitele, Gise a Sumbula, *Histoire de la révolte pende de 1931*. Ph.D. proefschrift, Université de Lubumbashi, 1986.
- s.n. "La colonisation belge au Burundi vue à travers les recherches scientifiques".
- Scheffer, David. "Genocide and atrocity crimes." *Genocide Studies and Prevention* 1, no. 3 (2006): 229-250.
- Stanard, Matthew G. *Selling the Congo: A history of European pro-empire propaganda and the making of Belgian imperialism*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2011.
- Scott Straus. *Fundamentals of Genocide and Mass Atrocity Prevention*. Washington: United States Holocaust Memorial Museum, 2016.
- Tshitungu Kongola, Antoine. *Visages de Paul Panda Farnana. Nationaliste, panafricaniste, intellectuel engagé*. Paris : L'Harmattan, 2011.
- Tucker, Aviezer. "Historiographic Revision and Revisionism. The Evidential Difference", In: *Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989*. Michal Kopeček ed. CEU Press: Budapest, 2008.
- Tucker, Aviezer. "The epistemic significance of consensus", *Inquiry* 46, nr. 4 (2003): 501-521.
- United Nations General Assembly. "Convention on the prevention and punishment of the crime of genocide". 9 december 1948. Laatst geraadpleegd op 27 maart 2021. https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf
- Vander Hulst, Reinout en Maarten Langhendries, "Koloniale systeem in Congo deed niet aan ontwikkelingssamenwerking", 18 juni 2020. Laatst geraadpleegd op 15 februari 2021.
- Vanhee, Hein en Geert Castryck. "Belgische historiografie en verbeelding over het Koloniale verleden." *Revue Belge d'Histoire Contemporaine/Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 3-4 (2002): 305-320
- Vansina, Jan. *Being colonized: the Kuba experience in rural Congo, 1880–1960*. Madison: University of Wisconsin Press, 2010.
- Vanthemsche, Guy. "De Belgische socialisten en Congo 1895-1960." *Brood & Rozen* 4, no. 2 (1999): 31-66.
- Vanthemsche, Guy. "The historiography of Belgian colonialism in the Congo". In: *Europe and the world in European historiography*. Csaba Lévai ed. (Pisa: Pisa University Press, 2006): 89-119.

Vellut, Jean-Luc. "Réflexions sur la Question de la Violence dans l'Histoire de l'Etat Indépendant du Congo". In: Pamphile Mabiala Mantuba-Ngoma, ed, *La Nouvelle Histoire du Congo: Mélanges Eurafricains Offerts à Frans Bontinck*. Paris: L'Harmattan, 2004, 269-87.

_____. "La Violence Armée dans l'Etat Indépendant du Congo. Ténèbres et Clartés dans l'Histoire d'un Etat Conquérant", *Cultures et Développement*, 16 no. 3 (1984) : 671-707

Verbeeck, Georgi. "Vond er in de Onafhankelijke Congostaat een genocide plaats?", In *Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen*, samengesteld door Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche, 47-63. Polis, 2020.

Willems, Eva, Bruno Dewever, Eline Mestdagh, Romain Landmeters en Berber Bevernage. "De verlamme angste van de historicus", *De Standaard*, 24 augustus 2020. Laatste geraadpleegd 1 maart 2021, https://www.standaard.be/cnt/dmf20200823_97714965

Young, Crawford. *The African Colonial State in Comparative Perspective*. New Haven: Yale University Press, 1994.

I. GESCHIEDENISSEN

1. Geschiedenissen: een inleiding

Sarah Van Beurden & Gillian Mathys

(vertaald uit het Engels)

De term “bula matari”, de bijnaam die Henry Morton Stanley kreeg in de regio Beneden-Congo, is befaamd geworden als manier om te verwijzen naar de koloniale Staat. Aanvankelijk verwees de term naar zijn reputatie als 'steenbreker', maar vervolgens stond hij voor het gebruik van geweld door de koloniale staat in het algemeen en werd hij veelzeggend voor de manier waarop veel Congolezen de koloniale Staat ervoeren: als een machtswellustige indringer en een verschrikking.⁵² Al snel zou deze metafoor ook ruimer worden toegepast en niet alleen betrekking hebben op het geweld waarmee Stanley door het landschap trok, maar ook op de gewelddadig extractieve aard van de Belgische koloniale Staat in Congo.

In fundamentele zin is kolonialisme een “relatie van overheersing tussen collectieven waarin de fundamentele beslissingen over de levenswijze van de gekoloniseerden worden genomen en opgelegd door een cultureel andere minderheid van koloniale heersers [...] in moderne tijden gaat dit meestal gepaard met ideologische rechtvaardigingsdoctrines die gebaseerd zijn op de overtuiging van de koloniale heersers van hun eigen culturele superioriteit.”⁵³ Het denigreren van de inheemse culturen, het vervreemden van land, de extractieve economieën en de brutale arbeidssystemen die het Belgisch kolonialisme kenmerkten, waren niet nieuw voor het Europees kolonialisme van de voorbije eeuwen. Wat in deze periode echter anders was, is dat de koloniale rijken meer steunden op de “regel van het verschil” - met andere woorden, het creëren van verschil ten opzichte van ‘de ander’, verankerd in instellingen, wetgeving, wetenschap en kennisculturen en gecodificeerd in ras en etnische identiteiten.⁵⁴ Deze vorm van kolonialisme leidde tot een scherp contrast tussen een metropool, die langzaam vollediger en meer democratische opvattingen over burgerschap ontwikkelde, en de koloniale onderworpenen. Hoewel alle rijken “inlijving moesten rechtvaardigen met verschil”, waren de ‘moderne’ koloniale rijken “expliciter in het codificeren van verschil - en in het bijzonder in het codificeren van ras.”⁵⁵ Kortom, het racisme was een pijler van het “moderne” kolonialisme. Ook de economische mechanismen ervan functioneerden anders. Terwijl de oudere imperiale rijken meestal gebaseerd waren op de extractie van goederen en arbeid, was dit nieuwe imperialisme diep verweven met de opkomst van het mondiale kapitalistische systeem en herstructureerde het vaak opzettelijk de economieën van kolonies door de controle, niet alleen van mensen, maar ook van land en grondstoffen.

Hoewel de koloniale propaganda, geworteld in racisme en vooroordelen over Afrika, ons anders wil doen geloven, verliep het koloniale project niet op een blanco lei. Voordat de Europeanen aankwamen, kende het continent reeds bloeiende culturen, werd het doorkruist door handelsroutes en herbergde het talrijke complexe sociaal-politieke organisatiesystemen. Daarom moet de koloniale

⁵² Over de manier waarop het geven van namen een indicatie is van mentaliteiten, zie Osumaka Likaka, *Naming Colonialism: History and Collective Memory in the Congo, 1870–1960* (Madison: University of Wisconsin Press, 2009).

⁵³ Jürgen Osterhammel, *Europe, the “West” and the Civilizing Mission* (London: German Historical Institute, 2006), 21.

⁵⁴ Partha Chatterjee, *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993).

⁵⁵ Frederick Cooper, *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History* (Berkeley: University of California Press, 2005), 23.

geschiedenis worden gezien als slechts één tijdperk in een langere periode van de Afrikaanse geschiedenis. Door de breuk tussen de 'prekoloniale' en de 'koloniale' periode als te abrupt te beschouwen, wordt voorbijgegaan aan het feit dat de prekoloniale dynamiek de context van de mensen bleef bepalen.⁵⁶ Hoewel de effecten van het kolonialisme op de Afrikaanse samenlevingen zeer ingrijpend waren, is de stereotype opvatting dat het kolonialisme de Afrikaanse culturen volledig heeft uitgewist, overdreven en is deze gebaseerd op de ideologie van de beschavingsmissie zelf. Meer aandacht voor deze complexe prekoloniale geschiedenissen keert zich bovendien tegen het nog steeds hardnekkige koloniale idee dat de Afrikaanse samenlevingen geen geschiedenis hadden vóór het kolonialisme, wat een complexer begrip van de impact van het kolonialisme mogelijk maakt.⁵⁷

Het kolonialisme introduceerde geen geweld in Afrika – zoals elders in de wereld maakte geweld deel uit van het politieke en sociale leven; er moet echter worden benadrukt dat, in tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd, er niets 'van nature gewelddadig' is aan de Afrikaanse politiek of samenleving. De invoering van het koloniale bewind in Centraal-Afrika volgde op een periode waarin de regio deel uitmaakte van wereldwijde handelsnetwerken, en waarin racisme in dienst stond van de commodificatie van Afrikanen. De slavenhandel via de Atlantische en de Indische Oceaan, evenals de handel in ivoor en andere goederen, hadden de Afrikaanse samenlevingen al snel veranderd en beïnvloed. De omvang van het geweld en de stimulansen voor Afrikaanse heersers om geweld te gebruiken namen dramatisch toe door deze wereldwijde handelsnetwerken, (ver)nieuw(d)e verbindingen en de introductie van nieuwe technologieën - zoals vuurwapens - in de 19e eeuw. Het koloniale geweld van het extractieve rubberregime van Congo-Vrijstaat verergerde deze reeds in gang gezette processen, wat leidde tot extreem geweld.⁵⁸

Vanuit een langetermijnperspectief gezien was het negentiende-eeuwse imperialisme in Afrika één fase in de langere geschiedenis van de opkomst van het mondiale kapitalistische systeem. Het plantagesysteem, dat de kern vormde van het mondiale economische systeem van de Atlantische wereld en de motor achter de trans-Atlantische slavenhandel, raakte in de 18e eeuw, met de opkomst van het industriële tijdperk, in verval. Met het verdwijnen van de slavenhandel (maar niet van de daarmee gepaard gaande racistische en rassenideologieën) verschoof de exploitatie van Afrika door Europa naar de extractie van grondstoffen die noodzakelijk waren voor de ontwikkeling van het industriële leven en een maatschappij van massaconsumptie in Europa. De gecombineerde belangstelling voor en concurrentie om deze grondstoffen in Europa, samen met bepaalde medische

⁵⁶ Richard Reid. "Past and presentism: the 'precolonial' and the foreshortening of African history." *The Journal of African History* 52, no. 2 (2011): 135-155; Paul Zeleza. "The troubled encounter between postcolonialism and African history." *Journal of the Canadian Historical Association/Revue de la Société historique du Canada* 17, no. 2 (2006): 89-129.

⁵⁷ In België is de studie van prekoloniaal Centraal-Afrika goed ontwikkeld, vaak in het kader van archeologisch of historisch linguïstisch onderzoek.

⁵⁸ Zie ook de bijdrage van prof. Elikia M'Bokolo in dit verslag, evenals, onder meer: David M. Gordon, "Precursors to Red Rubber: Violence in the Congo Free State, 1885-1895," *Past and Present* 236, no. 1 (2017): 133-68; Jean-Luc Vellut, "La violence armée dans l'État Indépendant du Congo: ténèbres et clartés dans l'histoire d'un État Conquérant," *Cultures et développement* 16, nos. 3-4 (1984): 671-707; Giacomo Macola, *The Gun in Central Africa: A History of Technology and Politics* (Athens: Ohio University Press, 2016); Aldwin Roes, "Towards a History of Mass Violence in the État Indépendant du Congo, 1885-1908," *South African Historical Journal* 62, no. 4 (2010): 634-70; Daniel Vangroenweghe, *Voor rubber en ivoor: Leopold II en de ophanging van Stoke* (Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, 2005); Lancelot Arzel, "Souverainetés et impérialismes dans les royaumes zande du Nord-Congo des années 1860 aux années 1900: Alliances, collaborations et résistances," *Revue d'histoire du XIXe siècle* 59, no. 2 (2019): 95-119; Bas De Roo, "Navigating Different Worlds: Colonialism in the Mbomu Basin and the Rise and Demise of the Djabir-Clan (1875-1932)," *International Journal of African Historical Studies* 52, no. 1 (2019): 31-58.

en technische vorderingen en de groeiende invloed van het nationalisme, leidden tot kolonisatieondernemingen die gericht waren op de controle en extractie van grondstoffen.⁵⁹

Wat hield het Belgisch kolonialisme in? Wanneer we met betrekking tot België aan kolonialisme denken, denken we vaak eerst aan een systeem van politieke overheersing dat duurde van 1885 tot 1960 in Congo en van 1916 tot 1962 in Ruanda-Urundi. De status van Ruanda-Urundi was echter iets anders dan die van een formele kolonie. In 1916 vielen de Belgen Rwanda en Burundi binnen. Dit gebeurde door Congolese soldaten onder leiding van Europese officieren - de *Force Publique*. Daarna duurde het tot 1925 voordat de officiële status van Ruanda-Urundi werd geregeld. In 1919 wees het akkoord Millner-Orts Rwanda en Burundi toe aan België als mandaatgebied van de Volkenbond. Pas in 1924 werd België door de Volkenbond officieel bevestigd als mandaathouder. In 1925 werd het juridisch statuut van Rwanda en Burundi volledig geregeld toen Ruanda-Urundi in een administratieve eenheid werd verenigd met Belgisch Congo. In theorie was er een belangrijk verschil tussen de status van een 'kolonie' en een 'mandaat'. In de praktijk was het mandaatsysteem echter zeer dubbelzinnig, en werden de beperkingen zoals bedoeld door de architecten van het mandaatsysteem weinig gerespecteerd. Dit zorgde ervoor dat de koloniale regeringen een ruime interpretatiemarge kregen met betrekking tot de wijze waarop zij de mandaten interpreteerden en ten uitvoer legden.⁶⁰

Een kolonie (of mandaat) zijn was dus een juridische status, evenals een politiek bestuursstelsel en uiteraard een systeem van economische uitbuiting. Dit ging hand in hand met een systeem van kennisproductie dat in wederkerige relatie stond met het kolonialisme - bepaalde vormen van "kennis" lagen ten grondslag aan het koloniale project, terwijl datzelfde project ook nieuwe vormen van kennis voortbracht. De Congolese filosoof V.Y. Mudimbe heeft aangetoond dat deze immense hoeveelheid teksten en representaties, die hij de "koloniale bibliotheek" noemt, "Afrika" hebben geconstrueerd als de wezenlijke ander en als fundamenteel inferieur.⁶¹

Maar kolonies waren ook veel meer dan louter politieke, juridische en economische infrastructuur.⁶² Koloniale hegemonieën hadden een diepgaande invloed op de sociale, culturele en psychologische aspecten van het leven. Intellectuelen als Aimé Césaire benadrukten reeds in 1955 deze andere, even belangrijke dimensies van het kolonialisme:

A mon tour de poser une équation : colonisation = chosification. J'entends la tempête. On me parle de progrès, de « réalisations », de maladies guéries, de niveaux de vie élevés au-dessus d'eux-mêmes.

Moi, je parle de sociétés vidées d'elles-mêmes, de cultures piétinées, d'institutions minées, de terres confisquées, de religions assassinées, de magnificences artistiques anéanties, d'extraordinaires possibilités supprimées.

On me lance à la tête des faits, des statistiques, des kilométrages de routes, de canaux, de chemins de fer.

Moi, je parle de milliers d'hommes sacrifiés au Congo-Océan. Je parle de ceux qui, à l'heure où j'écris, sont en train de creuser à la main le port d'Abidjan. Je parle de millions d'hommes arrachés à leurs dieux, à leur terre, à leurs habitudes, à leur vie, à la vie, à la danse, à la sagesse.

⁵⁹ Walter Rodney, *How Europe Underdeveloped Africa*. (New York: verso, 2018) (orig. 1972); Frederick Cooper, *Africa in the World: Capitalism, Empire, Nation-State* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014), 11–37.

⁶⁰ Joseph Gahama, *Le Burundi sous administration belge: la période du mandat 1919–1939* (Paris: Éditions Karthala, 1983).

⁶¹ Valentin Y. Mudimbe, *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988).

⁶² Zie ook: Achille Mbembe, *On the postcolony* (Berkeley: University of California Press, 2001).

Je parle de millions d'hommes à qui on a inculqué savamment la peur, le complexe d'infériorité, le tremblement, l'agenouillement, le désespoir, le larbinisme.

On m'en donne plein la vue de tonnage de coton ou de cacao exporté, d'hectares d'oliviers ou de vignes plantés.

Moi, je parle d'économies naturelles, d'économies harmonieuses et viables, d'économies à la mesure de l'homme indigène désorganisées, de cultures vivrières détruites, de sous-alimentation installée, de développement agricole orienté selon le seul bénéfice des métropoles, de rafles de produits, de rafles de matières premières.

On se targue d'abus supprimés.

Moi aussi, je parle d'abus, mais pour dire qu'aux anciens – très réels – on en a superposé d'autres – très détestables. On me parle de tyrans locaux mis à la raison ; mais je constate qu'en général ils font très bon ménage avec les nouveaux et que, de ceux-ci aux anciens et vice-versa, il s'est établi, au détriment des peuples, un circuit de bons services et de complicité.⁶³

Hoewel Césaire het niet specifiek over Congo had - hij was afkomstig van Martinique - klinken zijn woorden ook door in de toespraak van Lumumba, op 30 juni 1960, in de manier waarop hij het lijden van de koloniale onderdrukking in "lichaam en hart" van de Congolezen beschreef ("*Nous qui avons souffert dans notre corps et dans notre coeur de l'oppression colonialiste*").

Hoewel het hegemoniale kader en zijn structuren in belangrijke mate de koloniale systemen bepalen, zijn er verschillende andere elementen waarmee we rekening moeten houden wanneer we de impact van een koloniaal systeem beoordelen, namelijk: het element van individuele agency, de ongelijke impact van koloniale systemen, het feit dat koloniale systemen niet alleen de gekoloniseerden beïnvloeden maar ook de kolonisten, de noodzaak om de geschiedenis van het Belgisch kolonialisme in een trans-imperiale en globale context te zien en, ten slotte, de noodzaak om verder te kijken dan kolonialisme, naar "kolonialiteit":

1. **Agency:** terwijl systemen vorm geven aan de context waarin mensen werken en leven, bezitten mensen ook individuele *agency*, die beïnvloedt hoe zij, hoewel niet op gelijke wijze, met politieke systemen, samenlevingen en andere individuen omgaan. Dit geldt zowel voor gekoloniseerde bevolkingsgroepen als voor kolonisten. Bij gekoloniseerde bevolkingsgroepen uitte deze macht zich soms in regelrecht verzet tegen koloniale uitbuitingsstructuren, zoals de opstand van Runyota-Kanyarufunzo in Burundi in 1922, die werd uitgelokt door de verslechterende sociaaleconomische omstandigheden die het gevolg waren van de Belgische verplichtingen,⁶⁴ of de Binji-Binji-opstand in Kabare en de Pende-opstand van 1931, waarbij Congolese arbeiders in opstand kwamen tegen de extractieve arbeidssystemen.⁶⁵ Maar niet alle 'agency' uitte zich in verzet. Congolezen, Rwandezers en Burundezers 'reageerden' niet alleen met 'verzet' op het koloniale beleid; zij probeerden ook actief vorm te geven aan hun eigen sociale en politieke realiteit, binnen de beperkingen van het koloniale systeem. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de zeer uiteenlopende manieren waarop gekoloniseerde bevolkingsgroepen zich bezighielden (of konden bezighouden, zie punt 2) met en gebruik maakten van de koloniale structuren en systemen. Een goed voorbeeld hiervan is

⁶³ Aimé Césaire, *Discours sur le colonialisme* (1955; repr. Paris: Éditions Présence Africaine, 2004).

⁶⁴ Zie Joseph Gahama, *Le Burundi sous administration belge*.

⁶⁵ Zie Sikitele Gise a Sumbula, *Histoire de la révolte pende de 1931*. Ph.D. dissertation Université de Lubumbashi, 1986; Alphonse Njangu Canda-Ciri. "La secte des Binji-Binji ou la renaissance de la résistance des Bashi (juillet-septembre 1931)." In *Lyangombe. Mythe et rites*. (Bukavu: CERUKI, 1976).

de manier waarop mensen soms de bekering tot het christendom en de toegang tot missiescholen gebruikten als een manier om sociale vooruitgang te boeken in koloniale samenlevingen en structuren. Een ander, minder voor de hand liggend voorbeeld is het geven van bijnamen aan kolonisatoren.⁶⁶ Individuele acties hebben echter, zelfs wanneer zij door groepen worden ondernomen, meestal slechts beperkte effecten op hegemoniale systemen. Bovendien woog het koloniale systeem voor veel mensen zo zwaar dat deze ruimte voor engagement heel klein of nagenoeg onbestaande was.

Hoewel in veel Afrikaanse koloniën een generatie intellectuelen, opgeleid aan missiescholen, in staat was politieke onafhankelijkheid te bereiken (in samenwerking met andere groepen, zoals arbeiders en radicale plattelandsbewegingen) en posities te bekleden in nieuw onafhankelijke politieke systemen en besturen, was het veel minder gemakkelijk om de diepgewortelde en structurele effecten van het kolonialisme, waarvan sommige tot op de dag van vandaag voortleven, ongedaan te maken.

Individuele agency is even belangrijk wanneer we de geschiedenis van de kolonisatie bekijken van de kant van de kolonisator. Belgen hadden uiteenlopende meningen over kolonialisme (zie ook "Enkele uitgangspunten" en "Over koloniale en missionaire mensenrechtenactivisten"). Ook de individuele beweegredenen van diegenen die actief deelnamen aan het koloniale systeem liepen uiteen – al moet worden benadrukt dat de mogelijkheden waarover zij beschikten, hun veel meer vrijheid van engagement boden dan de opties die de gekoloniseerde bevolkingsgroepen hadden. Het is de taak van de historicus om bij het onderzoek naar en het schrijven van de geschiedenis van het kolonialisme altijd de individuele *agency* af te wegen tegen de structurele rol van systemen en ideologieën.

2. Het kolonialisme betekende niet voor alle gekoloniseerden hetzelfde. Hoewel er een gedeelde ervaring van onderdrukking was, was er een forse **ongelijkheid wat betreft de geografische en sociale spreiding van de gevolgen van die onderdrukking**. Over het algemeen ondervond de bevolking in verstedelijkte gebieden meerdere vormen van sociale controle en rassenscheiding, terwijl de plattelandsbevolking in vaak slechtere sociaaleconomische omstandigheden leefde en te maken kreeg met allerlei vormen van belastingen en afpersingen. Gebieden die economisch minder belangrijk waren, werden over het algemeen ook minder getroffen omdat de koloniale Staat er dientengevolge ook minder sterk aanwezig was (in de vorm van bestuurders, of medische infrastructuur, bijvoorbeeld). Klasse was ook een factor inzake hoe het kolonialisme werd ervaren. De kinderen van elites hadden vaak prioritaire toegang tot onderwijs, en bijgevolg tot sociale mobiliteit binnen de koloniale context, een tendens die duidelijk bleek uit het ontstaan van een groep '*évolués*' (Zie 'Gender en seksualiteiten'). Gender had ook een aanzienlijke invloed op het koloniale beleid werd ervaren. Ten slotte mag niet uit het oog worden verloren dat het kolonialisme en de koloniale aanwezigheid **in de loop van de tijd veranderden**. Hoewel het **kolonialisme een racistisch systeem van onderdrukking en uitbuiting was dat alle gekoloniseerden trof** en hen tot onderworpenen in plaats van burgers maakte, **konden de ervaringen van het kolonialisme voor individuen zeer verschillend zijn en veranderen in de loop van de tijd**.
3. Het kolonialisme heeft niet alleen het leven van de gekoloniseerden gevormd, het heeft ook een diepgaande invloed gehad op de samenlevingen en het leven van de kolonisatoren. **Het kolonialisme was geen fenomeen dat in de tijd of geografisch ver van de metropool verwijderd was. Congo, Rwanda en Burundi hebben ook België vormgegeven**. Dit was zowel

⁶⁶ Likaka, *Naming Colonialism*.

op directe als op minder expliciet zichtbare manieren het geval. In onmiddellijke zin bevond het machtscentrum van het koloniale systeem zich in Brussel, wat zowel het politieke landschap als het fysieke landschap (in de vorm van monumenten en gebouwen) aldaar vorm gaf. Naast de impact op de politieke economie was er natuurlijk ook de economische impact, in de vorm van financiële bewegingen en de creatie van welvaart, de groei van bepaalde industrieën enzovoort.⁶⁷ Naast de politiek en de economie creëerde het kolonialisme een Belgische 'koloniale cultuur' (zie 'Musea, Tentoonstellingen en Monumenten: Congo in de Belgische publieke ruimte'). Deze cultuur was zichtbaar in koloniale tentoonstellingen en musea, maar ook in het onderwijssysteem, in de media, de populaire cultuur enzovoort.⁶⁸ Zelfs de Europese sociale ontwikkelingen werden beïnvloed door de negentiende-eeuwse koloniatiegolf, aangezien het kolonialisme de heersende klassen de kans bood om "hun eigen onderscheidenheid te bevestigen op het moment dat de Europese staten de nadruk legden op de integratie van delen van de volksklassen in een of andere vorm van burgerschap en de erkenning van hun geaccepteerde plaats in het staatsbestel."⁶⁹ Processen van raciale en andere differentiatie, ogenschijnlijk gericht op de kolonie, waren dus ook belangrijk voor de Belgische identiteit en de vorming van klassen, zowel op korte als op lange termijn - een onderwerp dat tot nu toe weinig wetenschappelijke aandacht heeft gekregen in de context van de Belgische sociale geschiedenis.⁷⁰ Hoewel de studie van ras in de context van het kolonialisme de neiging heeft de zwarte identiteit te onderzoeken, maakte de constructie van witheid evenzeer deel uit van dit proces.

4. De geschiedenis van het Belgisch kolonialisme speelde zich ook af in **inter- en trans-imperiale of regionale contexten**. De economische structuren en politieke economieën, alsook de koloniale kennisculturen bestonden in deze ruimere contexten. De circulatie van ideeën, beelden en ideologieën was - en is - wereldwijd. Ook het gebruik van vergelijkende perspectieven op de geschiedenis van Congo, Rwanda en Burundi kan zeer informatief zijn en ideeën over het uitzonderlijke karakter van het Belgisch kolonialisme helpen nuanceren.
5. **Kolonialisme en kolonialiteit**: hoewel met de onafhankelijkheid een einde kwam aan de formele systemen van kolonisatie, bleef de uitoefening van macht doordrongen van de erfenis en de gevolgen van het kolonialisme. Deze 'kolonialiteit' is niet alleen doorgedrongen in de manier waarop macht wordt uitgeoefend, maar ook in wie de macht heeft, welk soort kennis wordt gewaardeerd, en welke sociaaleconomische posities mensen innemen in de hedendaagse samenlevingen. Ook de betrekkingen tussen voormalige koloniën en koloniserende landen worden er diep door beïnvloed. Een dergelijke benadering benadrukt

⁶⁷ Guy Vanthemsche geeft een belangrijk overzicht van de impact van Congo op de politieke en economische sectoren, alsook op de internationale betrekkingen van België in *Congo: De impact van de kolonie op België* (Tiel: Lannoo, 2007).

⁶⁸ Zie bijvoorbeeld: Vincent Viaene, David Van Reybrouck, and Bambi Ceuppens, eds., *Congo in België: Koloniale cultuur in de metropool* (Leuven: Universitaire Pers Leuven 2009). Voor de context van het Franse Rijk, zie: Blanchard Pascal, Sandrine Lemaire, Nicolas Bancel, and Dominic Thomas, eds., *Colonial Culture in France since the Revolution* (Bloomington: Indiana University Press, 2014). Voor het Britse Rijk, zie bijvoorbeeld: Anne McClintock, *Imperial Leather: Race, Gender, and Sexuality in the Colonial Contest* (London: Routledge, 1995).

⁶⁹ Ann Laura Stoler en Frederick Cooper, "Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda," in *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*, ed. Ann Laura Stoler and Frederick Cooper (Berkeley: University of California Press, 1997), 10. Zie ook Roger Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992); en Uday Singh Metha, *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-century British Liberal Thought* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 1999).

⁷⁰ Voor de impact van Congo op de Belgische politiek, zie bijvoorbeeld: Viaene Vincent. "King Leopold's Imperialism and the Origins of the Belgian Colonial Party, 1860-1905." *Journal of Modern History*. 80 (dec. 2008): 741-790.

dus de lange levensduur van koloniale ideeën en praktijken, die kunnen (her)verschijnen in een verscheidenheid van maatschappelijke contexten, zoals hedendaags racisme bijvoorbeeld.⁷¹

Bibliografie

Arzel, Lancelot. "Souverainetés et impérialismes dans les royaumes zande du Nord-Congo des années 1860 aux années 1900: Alliances, collaborations et résistances." *Revue d'histoire du XIXe siècle* 59, no. 2 (2019): 95–119.

Brubaker, Roger. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992.

Castrycck, Geert. "The Bounds of Berlin's Africa: Space-Making and Multiple territorialities in East and Central Africa." *International Journal of African Historical Studies* 2019 52 (1), (2019) Special Issue, 1–10.

Césaire, Aimé. *Discours sur le colonialisme*. 1955. Reprint, Paris: Éditions Présence Africaine, 2004.

Chatterjee, Partha. *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993).

Cooper, Frederick. *Colonialism in Question. Theory, Knowledge, History*. Berkeley: University of California Press, 2005.

———. *Africa in the World: Capitalism, Empire, Nation-State*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014.

De Roo, Bas. "Navigating Different Worlds: Colonialism in the Mbomu Basin and the Rise and Demise of the Djabir-Clan (1875–1932)." *International Journal of African Historical Studies* 52, no. 1 (2019): 31.

Gahama, Joseph. *Le Burundi sous administration belge: la période du mandat 1919–1939*. Paris: Éditions Karthala, 1983.

Gordon, David M. "Precursors to Red Rubber: Violence in the Congo Free State, 1885–1895." *Past and Present* 236, no. 1 (2017): 133–68.

Likaka, Osumaka. *Naming Colonialism: History and Collective Memory in the Congo, 1870–1960*. Madison: University of Wisconsin Press, 2009.

⁷¹ Het begrip 'kolonialiteit' werd ontwikkeld door Anibal Quijano in de context van Latijns-Amerika. Zie bijvoorbeeld Anibal Quijano, "Coloniality of Power and Eurocentrism in Latin America," *International Sociology* 15, no. 2 (2000): 215–32. Voor de toepassing van dit concept in Afrika kunnen geïnteresseerde lezers best kijken naar het werk van Sabelo Ndlovu-Gatsheni: zie bijvoorbeeld Sabelo J. Ndlovu-Gatsheni, *Coloniality of Power in Postcolonial Africa: Myths of Decolonization* (Dakar: CODESRIA, 2013); en Ndlovu-Gatsheni, *Empire, Global Coloniality and African Subjectivity* (New York and Oxford: Berghahn Books, 2013). In het volgende interview wordt het concept aan een breder publiek uitgelegd: Duncan Omanga, "Decolonization, Decoloniality, and the Future of African Studies: A Conversation with Dr. Sabelo Ndlovu-Gatsheni," Social Science Research Council, 14 januari 2020, geraadpleegd op 16 maart 2021, <https://items.ssrc.org/from-our-programs/decolonization-decoloniality-and-the-future-of-african-studies-a-conversation-with-dr-sabelo-ndlovu-gatsheni/>. Deze blogpost geeft een goed inzicht in hoe het concept wordt toegepast: Sabelo Ndlovu-Gatsheni, "Insurgent Decolonisation: Ndlovu-Gatsheni on the sins of colonialism", *Review of African Political Economy*, blog, 2 maart 2021, geraadpleegd op 16 maart 2021, <https://roape.net/2021/03/02/insurgent-decolonisation-ndlovu-gatsheni-on-the-sins-of-colonialism/>

- Macola, Giacomo. *The Gun in Central Africa: A History of Technology and Politics*. Athens: Ohio University Press, 2016.
- McClintock, Anne. *Imperial Leather: Race, Gender, and Sexuality in the Colonial Contest*. London: Routledge, 1995.
- Metha, Uday Singh. *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-Century British Liberal Thought*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1999.
- Mbembe, Achille. *On the postcolony*. Berkeley: University of California Press, 2001.
- Mudimbe, Valentin Y. *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988.
- Ndlovu-Gatsheni, Sabelo J. *Coloniality of Power in Postcolonial Africa: Myths of Decolonization*. Dakar: CODESRIA, 2013.
- . *Empire, Global Coloniality and African Subjectivity*. New York and Oxford: Berghahn Books, 2013.
- . "Insurgent Decolonisation: Ndlovu-Gatsheni on the sins of colonialism." *Review of African Political Economy Blog*, March 2, 2021. Accessed March 16, 2021. <https://roape.net/2021/03/02/insurgent-decolonisation-ndlovu-gatsheni-on-the-sins-of-colonialism/>
- Omanga, Duncan. "Decolonization, Decoloniality, and the Future of African Studies: A Conversation with Dr. Sabelo Ndlovu-Gatsheni." Social Science Research Council, January 14, 2020. Accessed March 16, 2021. <https://items.ssrc.org/from-our-programs/decolonization-decoloniality-and-the-future-of-african-studies-a-conversation-with-dr-sabelo-ndlovu-gatsheni/>
- Osterhammel, Jürgen. *Europe, the "West" and the Civilizing Mission*. London: German Historical Institute, 2006.
- Njangu Canda-Ciri, Alphonse. "La secte des Binji-Binji ou la renaissance de la résistance des Bashi (juillet-septembre 1931)." In *Lyangombe. Mythe et rites*. Bukavu: CERUKI, 1976.
- Pascal, Blanchard, Sandrine Lemaire, Nicolas Bancel, and Dominic Thomas, eds. *Colonial Culture in France since the Revolution*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2014.
- Quijano, Anibal. "Coloniality of Power and Eurocentrism in Latin America." *International Sociology* 15, no. 2 (2000): 215–32.
- Ratliff, William G. "League of Nations," in *Historical Dictionary of European Imperialism*, ed. James Stuart Olson and Robert Shadle, 529-532. New York: Greenwood Press, 1991.
- Rodney, Walter. *How Europe Underdeveloped Africa*. New York: Verso, 2018. (Orig. 1972)
- Roes, Aldwin. "Towards a History of Mass Violence in the État Indépendant du Congo, 1885–1908." *South African Historical Journal* 62, no. 4 (2010): 634–70.
- Richard Reid. "Past and presentism: the 'precolonial' and the foreshortening of African history." *The Journal of African History* 52, no. 2 (2011): 135-155
- Sikitele Gise a Sumbula, *Histoire de la révolte pende de 1931*. Ph.D. dissertation Université de Lubumbashi, 1986.

Stoler, Ann Laura, and Frederick Cooper. "Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda." In *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*, edited by Ann Laura Stoler and Frederick Cooper, 1–58. Berkeley: University of California Press, 1997.

Vangroenweghe, Daniel. *Voor rubber en ivoor: Leopold II en de ophanging van Stoke*. Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, 2005.

Vantemsche, Guy. *Congo: De impact van de kolonie op België*. Tielt: Lannoo, 2007.

Vellut, Jean-Luc. "La violence armée dans l'État Indépendant du Congo: ténèbres et clartés dans l'histoire d'un État Conquérant." *Cultures et développement* 16, nos. 3–4 (1984): 671–707.

Viaene, Vincent. "King Leopold's Imperialism and the Origins of the Belgian Colonial Party, 1860-1905." *Journal of Modern History*. 80 (Dec. 1008): 741-790.

Viaene, Vincent, David Van Reybrouck, and Bambi Ceuppens, eds. *Congo in België: Koloniale cultuur in de metropool*. Leuven: Universitaire Pers Leuven 2009.

Vijgen, Ingeborg. *Tussen mandaat en kolonie: Rwanda, Burundi en het Belgische bestuur in opdracht van de Volkenbond (1916-1932)*. Acco, 2005.

Zezeza, Paul Tiyambe. "The troubled encounter between postcolonialism and African history." *Journal of the Canadian Historical Association/Revue de la Société historique du Canada* 17, no. 2 (2006): 89-129.

2. Brutalisering en koloniale brutaliteiten: de totstandkoming van de Congolese samenleving in Congo-Vrijstaat en in Belgisch Congo

Elikia M'Bokolo

2.1. Inleiding: geweldplegingen, brutaliteiten en brutalisering

Zelden in de geschiedenis van de kolonisaties hebben kolonisatoren en gekoloniseerden een zo formele en symbolische gelegenheid als de officiële uitroeping van de onafhankelijkheid van de kolonie te baat kunnen nemen om plechtig en zonder enige terughoudendheid de meest uiteenlopende standpunten te verkondigen over het lange of minder lange koloniale verleden dat ze voordien deelden. De confrontatie zoals die zich in Leopoldstad, het huidige Kinshasa, op 30 juni 1960 voltrok toen de onafhankelijkheid van Belgisch Congo werd uitgeroepen, had werkelijk niemand zien aankomen. Die gebeurtenis, die decennia later nog nagalmt, geeft aan hoezeer de koloniale heerschappij in meerdere landen die zich intussen van dat juk hebben ontdaan, "een verleden [blijft] dat nooit voorbijgaat"⁷². Na de toespraak van Boudewijn, koning der Belgen, nam Patrice Lumumba, de allereerste premier van het onafhankelijke Congo, het woord. Hij nam deze plechtigheid, die bol stond van de symboliek, te baat om zich vernietigend uit te laten over een uiterst specifieke kolonisatie op het Afrikaanse continent. Hij deed daarbij een boekje open over de vele vormen van uitbuiting, overheersing, vernedering, rechtenschendingen, onrechtvaardigheden enzovoort die de inwoners van Congo moesten ondergaan sinds de oprichting in 1885 van Congo-Vrijstaat, dat in 1908 vervolgens Belgisch Congo werd. Waar sommigen gewag maakten van majesteitsschennis en enkele anderen van een onkies toonbeeld van gebrek aan hoffelijkheid, staken anderen, niet alleen in Congo zelf maar ook in menig ander land, zowel in Afrika als daarbuiten, hun opperste waardering niet weg voor deze

⁷² Uitdrukking ontleend aan Conan, E. en Rousso, H., *Vichy, Un passé qui ne passe pas*, Parijs, Fayard, Pluriel, 2013.

noodzakelijke replek op het idyllische tafereel dat werd geschetst door een opvolger van Leopold II, de stichter van “Congo-Vrijstaat” (1885), dat in 1908 “Belgisch Congo” was geworden. Plots borrelden ze opnieuw op: de onenigheden, de beschuldigingen, de veroordelingen, de polemieken, de vraagstellingen waarvan het bewind van Leopold II doorspekt was geweest en waarvan sommige werden doorgetrokken tot Belgisch Congo.

De hele historiografie van de zowat tachtig jaar waarin de gebieden van het Congobekken zijn omgevormd tot exploitatiekolonies – inzonderheid die van Congo-Vrijstaat, nadien Belgisch Congo geworden –, is immers doordrenkt van vrijwel uitsluitend negatieve constante verwijzingen, niet alleen door getuigen van diverse oorsprong, maar ook door heel wat deskundigen, naar de “geweldplegingen” waarmee eerst de kolonisatie onder Leopold II (1885-1908) van Congo-Vrijstaat en vervolgens ook de Belgische kolonisatie van het inmiddels Belgisch geworden Congo (1908-1960) is gepaard gegaan en vorm heeft gekregen. Hoe constant ze ook mogen zijn, die opinies en beoordelingen lijken veeleer te getuigen van een gewettigd en moedig moreel oordeel dan van een serene en doorwrochte historische analyse. Kan immers daadwerkelijk worden beweerd dat in de “moderne geschiedenis”, of zelfs in de “oude” geschiedenissen, “kolonisaties” zonder enig “geweld” zouden zijn verlopen?

Tegelijk moeten die “koloniale geweldplegingen” zo nauwkeurig mogelijk worden ingebed in de “lange periode” van de totstandkoming van de samenlevingen in het Congobekken. Aldus zou men daarbij evenmin de vraag naar de min of meer langdurige gevolgen uit de weg mogen gaan, meer bepaald door de reflectie uit te breiden naar de dynamieken met een uitwerking op langere termijn die zich zowel in de aanloop naar de kolonisatie als in de nasleep ervan (van de jaren 1860 tot de jaren 1980 of zelfs 1990) hebben voltrokken. Daarbij dient de “vrij korte tijd” wel strikt te worden afgebakend tot de kolonisatieperiode *stricto sensu* (van de jaren 1880 tot 1960). Evenzo moet wellicht ook de vraag te berde worden gebracht naar eventuele effectieve langdurige breuken binnen de kolonisatieperiode zelf en tegelijk misschien vooral ook naar de blijvende effecten die schijnbaar onopvallend en misschien zelfs niet bevattelijk zijn, maar die feitelijk of structureel verband houden met de praktijk of met de logica van de “koloniale geweldplegingen” en die zich, *mutatis mutandis*, ook na de koloniale tijd *stricto sensu* zouden hebben doen gevoelen.

De urgentie en de complexiteit van de vragen in verband met dit “verleden dat niet voorbijgaat” zijn des te meer beladen daar het voor veel zowel Congolese als buitenlandse waarnemers en onderzoekers duidelijk is dat de complexiteit, het juk van de koloniale toe-eigening, de onophoudelijk hernieuwde doeltreffendheid van het koloniale systeem van Congo in de ogen van de kolonistoren, en de vele uiteenlopende en ongelijke gevolgen ervan voor de menselijke staat en voor de leefwereld van de inwoners van dat land niet alleen doordrongen zijn van een “*déjà passé*” en van een “*déjà vu*”. Ook hebben zij een – steeds herschikte – permanente aard die na de eigenlijke kolonisatie continu “langdurig” nawerkt tot in het hedendaagse Congo, vaak ten koste van de meeste Congolezen, die gisteren nog koloniale onderhorigen waren maar vandaag burgers zijn van een juridisch onafhankelijke Staat.

In plaats van gebruik te maken van het nogal courante begrip “geweld”, dat in de meest uiteenlopende contexten zonder meer kan worden gehanteerd, lijkt het dus beter begrippen te gebruiken die niet alleen beter afgebakend zijn maar misschien ook genuanceerder en, mits ze doelgerichter worden gebruikt, een bredere waaier van mogelijke reacties en opwellingen afdekken: het betreft hier de begrippen “brutaliteit” en “brutalisering”. Op het eerste gezicht zijn die schijnbaar nieuwe begrippen recent in de historiografie van het hedendaagse Europa opgedoken om de veelvuldige zowel sociale, psychologische als politieke en tegelijk betrekkelijk langdurige gevolgen van de Eerste Wereldoorlog op het interbellum, inzonderheid bij de opkomst van het fascisme in Europa, te beschrijven, te meten

en te specificeren⁷³. Bij nader inzien blijken die begrippen al eerder nadrukkelijk en vanuit een hoogst genuanceerde benadering vanaf het begin van de twintigste eeuw te zijn gehanteerd ter aanduiding van de nieuwe wijzen van territoriale toe-eigening, van de ongeziene technieken voor de ontginning van natuurlijke hulpbronnen, van de fysieke, juridische en culturele behandeling van mensen, alsook van de praktijken waarmee maatschappelijke normen en waarden werden ondermijnd en bijgestuurd, binnen het ambitieuze, wereldwijd toegepaste en dwingende kader van de territoriale expansiedrift die eigen was aan het koloniaal imperialisme van de Europese Staten.

Het begrip “brutaliteit” is rechtstreeks afkomstig uit de analyses inzake de transformaties van het industrieel kapitalisme en de opkomst van het financieel kapitalisme en het koloniaal imperialisme. Het werd voor het eerst – kennelijk spontaan, maar tegelijk ook vernieuwend, met klem, met brio en met zin voor nuance – in de mond genomen door de Franse filosoof en socialistische historicus Jean Jaurès tijdens zijn vermaarde toespraak voor de Franse *Chambre des députés* in 1912, op een kantelpunt van de Afrikaanse geschiedenis: de verovering van Marokko door het Franse leger – een koloniale verovering die het sluitstuk was van de cyclus waarin een nieuw imperialisme wereldwijd tot ontplooiing kwam, ver van en heel anders dan de kolonisatie zoals in het *ancien régime* en dat weldra gemeenzaam zou worden beschouwd als het “opperste stadium van het kapitalisme”.

Volgens Jaurès was dat imperialisme des te meer verwerpelijk omdat het niet alleen het oeuvre was van een “Republiek” die zich opwierp als de erfgenaam van “de Verlichting” en de heraut van de democratie en zich daarop liet voorstaan, maar ook omdat het gestalte kreeg, niet via de welbekende en nog enigszins triviale “geweldplegingen, waarvan elke samenleving kan herstellen, maar door middel van “brutaliteiten”. Eigen aan dergelijke “brutaliteiten” is dat het niet volstaat andere samenlevingen het recht te ontnemen zich volgens eigen keuzes en in een eigen tempo te organiseren; daarenboven beogen zij de geviseerde samenlevingen de levensdrang zo niet definitief, dan toch langdurig te ontnemen en laten zij louter een onherstelbaar spoor van verwoesting achter: *“Enfin, Messieurs, s’indigna Jaurès, si vous voulez regarder au fond des choses, il y avait une civilisation marocaine capable des transformations nécessaires, capable d’évolution et de progrès, civilisation à la fois antique et moderne [...] Et laissez-moi vous dire que je ne pardonne pas à ceux qui ont écrasé cette espérance d’un progrès pacifique et humain, la civilisation africaine, sous toutes les ruses et sous toutes les brutalités de la conquête”*. Het is opmerkelijk dat Jaurès zich niet louter beperkt tot het aanklagen en veroordelen van de “brutaliteiten” en van de onmiddellijke “listen (...) van de verovering”, maar ook nadrukkelijk verwijst naar de situatie en de dynamieken van vóór de koloniale beslaglegging: hij spreekt expliciet naar een “Marokkaanse beschaving” en, breder, naar de “Afrikaanse beschaving”, naar diens vermogen en “hoop” om zelf haar eigen vooruitgang, met name een “vreedzame en menselijke vooruitgang”, te bewerkstelligen. “Vooruitgang”, “beschaving”, “Afrikaanse beschaving”, “hoop” zijn allemaal begrippen die van elke teleologie zijn ontdaan; begrippen als “list, versmaching, vernietiging” zijn de concrete uitlegging van de technieken, de methodes en de middelen waarmee alle moderne kolonisaties ten uitvoer worden gelegd. Aan die enigszins traditionele beschrijving van elke koloniale toe-eigening heeft Jaurès het begrip “brutaliteiten” weten toe te voegen. Opmerkelijk is dat Jean Jaurès niet alleen die “brutaliteiten” aan de kaak stelt, maar tegelijkertijd verwijst naar de “Afrikaanse beschaving” en diens vermogen tot het bewerkstelligen van een “vreedzame en menselijke vooruitgang”. Daarmee schept hij met een omweg via het verleden gunstige vooruitzichten voor een eventuele heractivering van die “interne capaciteit tot ontwikkeling en vooruitgang”, die intrinsiek aanwezig is en eigen is aan de Afrikaanse samenlevingen. Volgens zijn analyse schuilt het hele verschil tussen de meeste oude kolonisaties en de moderne kolonisatie erin dat de begrippen “brutaliteit” en “brutaliseren” in de plaats treden van

⁷³ George L. Moss, *De la Grande Guerre au totalitarisme: La brutalisation des sociétés européennes*, Parijs, Hachette Littératures, 1999.

het begrip “geweld”. Voorts weze het duidelijk dat Jaurès zich hoegenaamd niet beperkt tot een naakte weergave van de “feiten”; integendeel: met zijn analyse kijkt hij voorbij de loutere “feiten”, door te opperen dat de koloniale verovering de eigen koers van de gekoloniseerde samenleving langdurig en misschien wel definitief afbreekt.

2.2. Territoriale veroveringen, bezettingen en toe-eigeningen: de aanstichtende brutaliteiten

De geschiedenis van het koloniale Congo toont aan dat – zowel in het korte tijdvak van de toe-eigening van dit gebied als bij het langdurige beheer ervan – het evenmin gaat om banale “geweldplegingen”, noch om zogenaamde traditionele “geweldplegingen” die zich van tijd tot tijd en her en der zouden hebben voorgedaan, en al zeker niet om voorbijgaande uitwassen waarmee elke machtsuitoefening onvermijdelijk gepaard gaat en die, zodra ze achter de rug zijn, het slachtoffer in de oorspronkelijke toestand achterlaten.

Tegenover samenlevingen die zelf in volle ontwikkeling waren en die vanuit dat elan werk maakten van veelvuldige complexe en langdurige transformaties, is hier evenwel iets totaal anders aan de hand: het onaflatend hanteren door de kolonisatoren van ongeziene brutaliteiten die onvoorstelbaar waren voor wie ze moest ondergaan – onophoudelijke en almaar zwaardere brutaliteiten in de meest uiteenlopende vormen, die voortdurend werden bijgestuurd en die uiteindelijk, in het zog van de koloniale veroverings- en “pacificatie”-oorlogen, zijn uitgemond in een zonder meer langdurig systeem van overheersing, dwang, uitbuiting en veelvuldige transformaties die diepgaand en door middel van eenzijdig geweld werden opgelegd op alle niveaus. Zodra die brutaliteiten achter de rug waren – meestal nadat ze veelvuldig waren toegepast, net vanwege de “weerstand (*résistances*)” die de getroffen en ook kunnen bieden aan de “veroveraars (*conquéran*ts)” en aan de beheerders van de kolonie –, ontwaakten die samenlevingen na afloop van een dergelijke kolonisatie in een heel andere toestand, in een – duidelijker en vranker gesteld – veel slechtere toestand die niets meer van doen had met de toestand waarin die samenlevingen eerder verkeerden en waarnaar zij op weg waren toen ze door de kolonisator werden ingepalmd. Integendeel: vanuit een soort blinde halsstarrigheid heeft het koloniale regime dat aan de Congolese en ook aan andere Afrikaanse volkeren werd opgelegd, zich voortdurend in bochten gewrongen ter rechtvaardiging en zelfs wettiging van deze vaste, herhaalde en langdurige brutalisering die het willens en wetens via slimme recepten heeft willen, als het ware, “nalaten” aan Congo – een “grondgebied”, een “Staat”, een “land” (stuk voor stuk termen met een dubbelzinnige lading) – dat in 1960 juridisch “onafhankelijk” is geworden na een koloniaal regime dat officieel driekwarteeuw heeft geduurd. Daartegenover staat dat deze handige overdracht van het gedachtegoed en van de praktijk van de kolonisatie onder Leopold II, en van de daaropvolgende Belgische kolonisatie, werd bevorderd door het feit dat de koloniale praktijken in Congo-Vrijstaat en in Belgisch Congo, over de hele periode dat ze op het Afrikaanse grondgebied zijn toegepast, aan de Belgische burgers – trots dat ze hun land bij wijze van spreken zagen meespelen op “de speelplaats van de groten” –, aan de andere grootmachten, waaronder de overige koloniserende Staten, en zelfs aan de “Congolezen” zelf op handige en stelselmatige wijze zijn voorgesteld als een noodzakelijke en edelmoedige “beschavingsoefening”, een langdurige, doeltreffende en (uiteraard) belangeloze oefening. Te oordelen naar wat de promotoren en de begunstigers ervan verkondigden, was deze edelmoedige demarche of deze “beschavingsopdracht” niet alleen batig voor, logischerwijze, de kolonisatoren, maar ook en vooral voor de gekoloniseerden zelf en verder ook voor de hele hedendaagse wereld, die voortaan een verwevenheid vertoonde door middel van stromen en tegenstromen die op alle niveaus op gang kwamen door de onophoudelijke en via de kolonies constant hernieuwde dynamieken van het industrieel en financieel kapitalisme.

Er werd ons immers verzekerd dat de wereld voortaan kon beschikken over de gigantische hoeveelheden natuurlijke rijkdommen van een groot gebied midden in het enorme Afrikaanse continent. Dat gebied had zich te lang op zichzelf teruggeplooid en was in zekere zin ingedommeld, maar nu was het dus gekoloniseerd, “gepacificeerd” en in goede handen, dankzij de “opwaardering” die uitgerekend mogelijk was gemaakt door de regelmatige, noodzakelijke en permanente brutaliteiten die hoofdzakelijk werden georganiseerd door de “Openbare Macht” – met andere woorden het koloniale leger –, de politiemacht en de andere Staatsapparaten, zoals uiteraard de “ideologische Staatsapparaten”⁷⁴. In dezen wordt de voorkeur gegeven aan de concepten “brutaliteit” en “brutalisering” boven de te pas en te onpas gebruikte en banaal geworden term “geweldplegingen”, waarmee men uiteindelijk alle kanten uit kan, omdat die eindeloze opeenvolging van brutaliteiten de maatschappelijke ruimte uiteindelijk volledig heeft ingepalmd, waardoor op alle niveaus heel wat schadelijke effecten zijn opgedoken die de Staatsapparaten van het gekoloniseerde land in zekere zin goed- of kwaadschiks hebben “geërfd” en die dat land op zijn beurt duurzaam heeft verankerd, ten koste van de eigen onderdanen.

De doeltreffende propaganda van koning Leopold II en zijn entourage was opmerkelijk georganiseerd, werd heel actief verspreid en bewerkstelligde op doeltreffende wijze de beoogde effecten in alle geledingen van de koloniale samenleving. Dat propaganda-apparaat werd als erfenis nagelaten aan het koloniale België en aan de Belgische burgers, de belangrijkste doelgroep. Al snel heeft de Belgische koloniale macht die propaganda aan de Congolese onderdanen doorgegeven. Ook zij zouden voortaan worden betrokken bij de passieve opname van de vele uiterst handige afbeeldingen ter rechtvaardiging en zelfs verheerlijking van een nog geen eeuw oude kolonisatie, die haar doelstellingen heel doeltreffend in haar eigen voordeel wist te verwezenlijken, maar uiteindelijk door de gekoloniseerde onderdanen krachtig werd verworpen.⁷⁵

Wat men in zekere zin de erfenis van dat verleden zou kunnen noemen, is in de voormalige koloniale hoofdstad van Belgisch Congo tot op heden nog steeds te zien in de vorm van veelzeggende verwijzingen naar die voorbije tijd, die als positief worden voorgesteld. Om dit te bewijzen, volstaat het te verwijzen naar één schijnbaar onschuldig voorbeeld dat heel zichtbaar werd aangebracht om de boodschap duurzaam bij de jonge generatie Congolezen in te prenten en om indruk te maken op de eventuele zeldzame buitenlandse en binnenlandse bezoekers.

Op de buitenmuur van het centraal station van Kinshasa, de terminus van de spoorweg Kinshasa-Matadi die het Congobekken met de Atlantische Oceaan verbindt, werd aan het einde van de koloniale periode een veelzeggend bas-reliëf aangebracht. Het is bijzonder merkwaardig dat de opeenvolgende regeringen van het onafhankelijke Congo dit bas-reliëf tot dusver hebben behouden. Die verbazingwekkende continuïteit werd nooit verklaard en valt ook niet te verklaren. De meeste andere monumenten ter verheerlijking van de kolonisatie werden immers afgevoerd naar nauwelijks bekende of moeilijk toegankelijke sites, waardoor ze aan het oog werden onttrokken. Dat bas-reliëf, waar vandaag bijna iedereen aan voorbij loopt, heb ik persoonlijk in mijn tienerjaren ontdekt, helemaal op het einde van de jaren vijftig. Het werk toont “zwarte” arbeiders – duidelijk herkenbaar aan hun lichaamsbouw en hun werkkledij – die duidelijk worden geleid door even herkenbare “blanke” Europeanen; allen zijn ze bezig met hun taak, namelijk het leggen van treinrails. Op het bas-reliëf prijkt in het Latijn de rechtvaardiging van de kolonisatie: “*Aperire terram gentibus*” (“het land openstellen voor de naties”). De “naties” waarnaar wordt verwezen, vallen impliciet en strikt te identificeren met en te beperken tot de Europese wereld. In die zin was de Congolese ruimte vóór de kolonisatie niet meer dan “*terra*”, een stuk grond, meer bepaald een “*terra nullius*”, een soort gigantisch braakliggend

⁷⁴ Althusser, L., *Idéologie et appareils idéologiques d'Etat*, La Pensée, Parijs, 1970.

⁷⁵ M'Bokolo, E. en Truddaïu, J., *Notre Congo, Onze Kongo. La propagande coloniale belge dévoilée (Images et Textes)*, Brussel, CEC (Coopération par l'Éducation et la Culture), 2018.

land dat niemand toebehoorde, een gesloten ruimte ver van de mondiale bewegingen en stromingen, een aan zijn lot overgelaten gebied dat dankzij het belangeloze genie en de grenzeloze generositeit van de koning der Belgen, Leopold II, kon worden “opengesteld” voor de ondernemende creativiteit van de per definitie “beschaafde” “naties” (*gens, gentis*, in het Latijn). Op slechts enkele stappen van het centraal station van Kinshasa bevond zich een van de beste middelbare scholen voor “zwarte” kinderen, het “*collège Saint Joseph*” (vandaag het “*collège Elikia*”). Dat college had zijn faam te danken aan de “klassieke” opleiding die de Congolese leerlingen er kregen en die dezelfde was als die welke in de colleges en athenea voor de “blanke” jongeren werd gegeven. De jonge, maar zeldzame Congolese leerlingen van dat college legden zich al vroeg en met veel toewijding toe op het lezen van teksten uit de klassieke oudheid, zoals in de eerste plaats *De Bello Gallico* (de Gallische oorlog) van de Romeinse veroveraar Julius Caesar. Dat werk bevat onder meer beroemde fragmenten over de “Belgen” die als de “dappersten” der Galliërs werden aangemerkt, omdat ze, ver van Rome en de Romeinse beschaving en vaak in oorlog met hun burens, werden gezien als “de meest wilde” bewoners van Gallië. De “inheemse” “zwarte” jongeren keken verbaasd en verontwaardigd naar het misprijzen, de neerbuigendheid en het soms geniepige, maar tijdens de jaren vijftig almaar vaker openlijke racisme van de vertegenwoordigers en de burgers van een land (zijnde het koloniserende België) waarvan de inwoners destijds als “wilden” werden bestempeld door Julius Caesar en die binnen het Romeinse rijk een strenge kolonisatie hadden ondergaan!

De nadrukkelijke, herhaaldelijke en in de openbare ruimte getoonde verwijzing naar die noodzakelijke “openstelling” verraadde in feite een totale miskenning en een diepe, maar trots gedragen onwetendheid met betrekking tot de realiteit en de dynamieken in de samenlevingen van dat centrale deel van Afrika, waarvan de volkeren allerminst zomaar hun lot wilden ondergaan, maar hun toekomst in handen hadden gehouden en bleven houden. Het waren volkeren die zelf hun keuzes maakten en inventief omsprongen met de steeds veranderende binnenlandse en buitenlandse dynamieken van de wereld en hun tijdperk. Die samenlevingen waren allerminst aan het verkommeren op hun zogenaamde “mysterieuze continent”, maar kenden daarentegen een heuse bloei tijdens de ettelijke decennia voorafgaand aan de koloniale heerschappij. Dat had te maken met de vele zowel binnenlandse als buitenlandse processen die zich vooral op en rond de Atlantische Oceaan, de Indische Oceaan en in het Nijlbecken voltrokken en waarbij de verschillende economische “regio’s” en politieke en sociaalculturele ruimtes van Centraal-Afrika almaar meer met elkaar verbonden raakten in een ongeziene vermenging vol tegenstellingen, kansen en aanbiedingen waarop ze handig wisten in te spelen. De Europese mogendheden hadden de trans-Atlantische slavenhandel naar Amerika dan wel veroordeeld (onder meer vanwege het verzet van de Afrikaanse Staten, waaronder het koninkrijk Kongo), maar in werkelijkheid werd de (officieel verboden) handel in stand gehouden door slavenhandelaars uit Europa en Amerika. Net vanwege hun clandestiene karakter kenden die activiteiten een grote bloei en waren ze heel rendabel. Zo werd in 1849 voor de kust van Congo het slavenschip *Eliza* onderschept⁷⁶. Aan boord zaten 68 mensen opgepakt die tot slaaf waren gemaakt. Zij werden de eerste inwoners van “Libreville”, het door de Franse marine in Gabon gestichte “eerste vrijheidsdorp”, waar mensen die van de illegale slavenschappen waren gered, moesten worden opgevangen. Liberia, gesticht door zwarte Amerikanen om slaven en gewezen slaven van Afrikaanse origine op te vangen en sinds 1847 een onafhankelijke republiek, zag twee of drie decennia later nog maar weinig immigranten uit de Verenigde Staten komen, omdat de inheemse bevolking zich almaar vijandiger was gaan opstellen ten aanzien van de Afro-Amerikanen die “terugkwamen” naar “Moeder Afrika”. De Republiek Liberia ging vanaf de jaren 1860-1870 op zoek naar “zwarten uit Kongo”, die in Liberia blijkbaar erg werden gewaardeerd. Terwijl de Europees-Amerikaanse slavenhandel aanhield, bleef het hele Congobekken een heel open en dynamisch gebied, waar zich tal van commerciële,

⁷⁶ M’Bokolo E., *Noirs et Blancs en Afrique équatoriale: les sociétés côtières et la pénétration française (c.1820-1874)*, Parijs, Editions de l’Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales. 1981.

economische, sociale en technische processen voltrokken die eigen waren aan het Congobekken maar die tegelijk in verbinding stonden met de Atlantische Oceaan⁷⁷. Vanuit dat perspectief is het voor Leopold II en zijn agenten zo geliefde thema van het “mysterieuze continent”, afgesloten van de buitenwereld en verdeeld door obscure “stammen” die uiteraard met elkaar op voet van oorlog leefden, op zijn minst gezegd een uiting van een bijzondere onwetendheid, die zorgvuldig in stand werd gehouden. Het lijkt immers weinig geloofwaardig dat een fervent liefhebber van geografie of veeleer een goed uitgekiende propaganda er een dergelijke visie op nahoudt.

Naast die Atlantische dynamiek bestonden er nog twee andere dynamieken die in die tijd welbekend waren en die vooral op de slavenhandel waren gericht. Ze verbonden Centraal-Afrika met de Indische Oceaan en het Nijlbekken in Soedan en werden hoofdzakelijk gecontroleerd door zij die door de koloniale propaganda en de kolonialistische geschiedschrijving lange tijd handig en zonder verduidelijking of nuance werden omschreven als de “Arabieren” of de “gearabiseerden” (sic) en die automatisch werden gebrandmerkt als de aanhangers van een islam die uiteraard de slavenhandel was blijven steunen; een reactionaire, veroverende islam die buitengewoon gewelddadig was en erg vijandig stond tegenover het christelijke Westen. Het Westen daarentegen, dat eeuwenlang slavenhandel had gedreven en dat clandestien was blijven doen, verspreidde van zichzelf het beeld van een nieuwe, belangeloze en gulle partner die tegen de slavernij was en de enige echte “beschaving” bracht. Handig gemanipuleerd door een hardnekkige propaganda werd die woordkeuze, die nog steeds wordt gebruikt, in zekere zin als erfenis aan de Congolezen nagelaten door de ontdekkingsreizigers, de agenten van de koning der Belgen Leopold II en al zijn opvolgers, de kolonisatoren. Dat taalgebruik stond gedurende de hele kolonisatie centraal in de vluchtige geschiedenislessen over Belgisch Congo en wordt ook nu nog al te vaak zomaar overgenomen in het volksgeheugen, in de schoolboeken van de huidige Democratische Republiek Congo en door bepaalde stromingen binnen de wetenschappelijke geschiedschrijving over “Congo-Vrijstaat”. De studie van de geschiedenis van Centraal-Afrika, die tot in de jaren 1860 en zelfs tot in de jaren 1870 in belangrijke mate onbekend en miskend terrein bleef, moet worden aangemoedigd om de jonge leerlingen evenwichtige kennis bij te brengen over die lange eeuw waarin de Afrikaanse volkeren en vooral de volkeren van Centraal-Afrika allerm minst op de miraculeuze komst van de vermeende “brengers van de beschaving” en “bevrijders” uit Europa hebben gewacht om hun eigen geschiedenis op hun eigen tempo uit te bouwen.

Aanvankelijk leken de uitdrukkelijke ambities van de tweede koning der Belgen, Leopold II (1865 tot 1909) er tijdens de hoogtijdagen van het Europese industriële en financiële kapitalisme in te bestaan Congo en zijn inwoners te behoeden voor die bedreigingen, ze “open te stellen” voor “de beschaving” en zich dat veelbelovende en al te lang verwaarloosde land voor zijn exclusief gewin toe te eigenen, zonder in het begin België te betrekken bij die veroveringsdrang, aangezien het land zich weigerachtig en bevreesd opstelde. Leopold II vroeg zich af waarom België niet zou deelnemen aan de wedren waarmee heel Europa meedeed, onder meer monarchaal Engeland, het Duitse Keizerrijk en de Franse Republiek. Legde ook de Fransman Jules Ferry, een van de leiders van de *parti républicain* en in de jaren 1880 meermaals regeringsleider, de Fransen niet met nadruk uit dat het koloniaal beleid het logische uitvloeisel is van het industriebeleid? Dergelijke stellingen werden zelfs verkondigd door Victor Hugo, de grote republikeinse dichter en romanschrijver die een zeker prestige genoot in België omdat hij er na de staatsgreep van Louis-Napoléon Bonaparte en de instelling van het Tweede Keizerrijk in Frankrijk zijn toevlucht had gezocht. Had ook hij niet sinds 1876 op zijn eigen wijze begeesterende en onweerstaanbare wendingen gevonden om de Europeanen ertoe op te roepen

⁷⁷ Sautter G., *De l'Atlantique au fleuve Congo, Une géographie du sous-peuplement*, Paris-La Haye, Mouton, 1966. Harms R. W., *River of Wealth, River of Sorrow, The Central Zaire Basin in the Era of Slave and Ivory Trade, 1800-1891*, New Haven-London, Yale University Press, 1981.

allen samen deel te nemen aan de wedren, teneinde een volgens hem al te zeer ingedommeld Afrika wakker te schudden?

Victor Hugo schreef immers onder meer het volgende: "*La Méditerranée est un lac de civilisation; ce n'est certes pas pour rien que la Méditerranée a, sur l'un de ses bords le vieil univers et sur l'autre l'univers ignoré, c'est-à-dire d'un côté toute la civilisation et de l'autre toute la barbarie. Le moment est venu de dire à ce groupe illustre de nations : Unissez-vous, allez au sud. Est-ce que vous ne voyez pas le barrage. Il est là devant vous, ce bloc de sable et de cendre, ce morceau inerte et passif qui depuis six mille ans fait obstacle à la marche universelle, ce monstrueux Cham qui arrête Sem par son énormité, l'Afrique. Quelle terre que cette Afrique! L'Asie a son histoire, l'Amérique a son histoire, l'Australie elle-même a son histoire, qui date de son commencement dans la mémoire humaine; l'Afrique n'a pas d'histoire; une sorte de légende vaste et obscure l'enveloppe. Rome l'a touchée pour la supprimer; et quand elle se crut délivrée de l'Afrique, Rome a jeté sur cette morte immense une de ces épithètes qui ne se traduisent pas Africa portentosa, c'est plus et moins que le prodige, c'est ce qui est absolu dans l'horreur; le flamboiement tropical en effet c'est l'Afrique, et il semble que voir l'Afrique, ce soit être aveuglé: un excès de soleil et un excès de nuit.*"⁷⁸

De visie, het optreden en de uitwassen van de door Leopold II aangestuurde kolonisatie van Congo moet uiteraard worden beschouwd in het licht van die zeer opmerkelijke algemene intellectuele en psychologische context van blinde veroveringsdrang.

Uit de analyse van de omstandigheden van het optreden van Leopold II en uit de wijze waarop hij Congo heeft verworven, blijkt om te beginnen duidelijk dat hij onmiskenbaar bedreven was op het vlak van diplomatie en propaganda; zulks was niet gangbaar in Europa. Evenmin vindt men die vaardigheden terug bij zijn Belgische opvolgers tijdens de eigenlijke kolonisatie, noch kennelijk bij zijn Congolese of Zairese opvolgers als staatshoofd van "zijn" Staat, die hij in Centraal-Afrika heeft weten op te richten.

In dezen moet worden stilgestaan bij de voornaamste pijlers van die successen waardoor Leopold II van zijn partners en rivalen bij de grootmachten een aantal "privileges" heeft verkregen waardoor hijzelf, de Belgische Staat, alsook zijn agenten en contacten in Congo via improvisatie een duurzaam koloniaal systeem konden opbouwen, dat in Afrika zijn gelijke niet kende.

Technisch is hij er middels hoge kosten in geslaagd opmerkelijke en zeer doeltreffende diplomatieke en communicatie-acties (zoals dat vandaag zou heten) op het getouw te zetten; aldus heeft hij alle door hem nagestreefde privileges verkregen voor het gebied dat later de huidige Democratische Republiek Congo zou worden.

Het succes was zo groot dat veel scherpzinnige geesten zonder meer geloof hechtten aan de gulheid en de oprechtheid van de koning. Leopold II liet uitschijnen dat zijn controle over Congo niet alleen zou bewerkstelligen dat het Congolese gebied toegankelijk zou worden voor de wereldhandel en voor de "beschaving", maar tevens een blijvende oplossing zou bieden voor één van de ongestrafte misdaden in de geschiedenis van de mensheid, namelijk de slavernij van de Zwartten – misschien zouden aldus zelfs alle sporen definitief worden uitgewist. Daardoor waren de ferventste en enthousiastste aanhangers te vinden bij de afstammelingen van de Afrikanen die ooit tot slaaf waren gemaakt; een aantal van hen hechtte dermate veel geloof aan de uitspraken van Leopold II dat zij naar Congo-Vrijstaat zijn getrokken en er zich gevestigd hebben, alvorens de wandaden aldaar te onthullen, publiek aan de kaak te stellen en die Staat te verwerpen.

⁷⁸ "Victor Hugo et la mise en valeur de l'Afrique", *Bulletin du Comité de l'Afrique française*, 1933, blz. 607-608.

In België zelf waren er idealisten die geloofden dat Congo-Vrijstaat zou bijdragen tot de definitieve uitwissing van de gapende wonden die werden veroorzaakt door slavernijmisdadig jemens de Zwartens. Een van de belangrijkste figuren van die stroming was een jonge Belg met een levendige verbeelding, die doordrongen was van een warme universele geest van broederlijkheid. Al in 1882, dus kort na de oprichting van de Vrijstaat, greep Paul Otlet (1868-1944), een jonge man met veel geestelijke nazaten, de op het eerste zicht gulle beloften en toezeggingen van Leopold II aan om de "gewone" kolonisatie van Congo en van heel Afrika te verwerpen en er een ambitie voor in de plaats te stellen die grootser, vrijgeviger en op wereldvlak meer solidair en broederlijker was, namelijk een Afrikaans Afrika, dat vrij zou zijn van begeerte van buitenaf, in het bijzonder vanuit Europa. Als uitgesproken tegenstander van de slavernij die gevoelig was voor de bevrijdende rol van religie en geloofde in de oprechtheid van de koning, had hij dan ook al snel een vruchtbaar verbond bedacht tussen de Zwartens in de Verenigde Staten van Amerika, die juridisch gezien eindelijk verlost waren van de slavernij, en de inwoners van Congo.

Een en ander verwoordde hij in zijn brochure "L'Afrique aux Noirs", waarin hij onder meer het volgende schreef: *"Parmi les multiples faits divers qui encombrant quotidiennement les colonnes de nos journaux, nous pouvions lire, il y a quelques jours, les lignes suivantes: "LE MOÏSE NOIR - Les journaux américains racontent qu'un grand émoi règne actuellement dans le monde noir de l'Amérique. Il vient de paraître un prédicateur se donnant pour le Moïse noir qui doit sauver les nègres de l'Afrique et ramener ceux du Nouveau-Monde dans leur ancienne patrie. Ce mahdi américain se nomme tout simplement Gilles Moss; il habite Evansville, dans l'Indiana, il est âgé de 62 ans, et jusqu'à la guerre de sécession il était esclave. Bon orateur, Gilles s'est acquis une grande réputation de sagesse parmi tous les noirs des États-Unis, et comme les blancs eux-mêmes ont reconnu ses mérites, son renom s'est rapidement établi. Il conjure les noirs de se tenir prêts à s'embarquer pour aller brûler les faux dieux de l'Afrique et convertir les cannibales au christianisme; il tonne chaque dimanche du haut de la chaire et, le télégraphe aidant, tous les prédicateurs noirs de l'Union acclament d'enthousiasme le prophète d'Evansville. Déjà des milliers d'hommes et de femmes se dirigent vers l'Indiana, et, dans le Nord, les familles noires mettent en ordre leurs affaires pour être prêtes à partir pour l'Afrique au premier signal." Ce fait doit avoir pour nous plus que la valeur d'un simple fait divers. Il nous semble assez important pour être tiré de l'oubli où il est tombé.*

Ainsi donc les nègres d'Amérique se réveillent. Un Moïse noir s'est élevé au milieu d'eux, prêchant non la guerre sainte, mais un patriotique retour vers le sol natal. Pourquoi ce grand mouvement au delà de l'Océan? Nous savons ce que sont les noirs d'Amérique: enlevés au foyer des ancêtres par la force et la ruse des marchands d'esclaves, courbés pendant plus de trois siècles sous le joug des colons du Nouveau-Monde, des millions de représentants de la race noire ont enfin été appelés à l'émancipation en 1865, après la grande guerre esclavagiste. Mais l'émancipation ne leur a pas rendu de patrie. Libres aujourd'hui sous le gouvernement de ceux qui furent leurs maîtres, ils ne peuvent jouir pleinement de leur liberté; riches, ils ne disposent à leur gré de leurs richesses; égaux en droit devant la constitution américaine, ils ne le seront jamais en fait, devant les orgueilleux Yankees. Les emplois du pays, où ils se comptent par millions, ne sont jamais pour eux; les rangs de la société ne s'ouvrent pas pour les recevoir: ils ne rencontrent partout que dédain, répugnance et froissements d'amour-propre. Cette situation nous a été révélée vingt fois par des voyageurs et des journalistes impartiaux. Comment s'étonner, dès lors, de l'enthousiasme qu'excite le nouveau prophète. Sa voix qui prêche le rapatriement enflamme d'innombrables multitudes: Les nègres d'Amérique, qui aspirent depuis si longtemps après une terre où ils puissent jouir de leur liberté sans subir d'inévitables vexations, sans avoir, comme aux États-Unis, à déplorer leur origine d'affranchis, répondent à l'appel de leur Moïse en demandant à grands cris: "L'Afrique aux noirs!"

Nous, Européens, qui sommes allés coloniser le sol africain, nous, surtout Belges, qui avons pris une part directe dans l'œuvre civilisatrice du Congo, devons-nous, pouvons-nous assister les bras croisés au grand mouvement de rapatriement qui se dessine au delà de l'Atlantique? L'œuvre du Congo est avant tout une œuvre humanitaire et chrétienne. Ce sont des hommes et des frères qu'il s'agit de relever d'une trop longue déchéance morale et intellectuelle. C'est aussi toute une fraction de l'humanité qu'il faut appeler au progrès matériel et au développement économique. Cependant, en allant importer d'une pièce sur le territoire africain notre civilisation si complexe, n'allons-nous pas créer là-bas un formidable antagonisme entre deux états sociaux trop disparates pour se fusionner? En mettant directement en contact le blanc raffiné et le noir encore sauvage, n'allons-nous pas nuire plutôt qu'être utiles au récent et glorieux avènement du continent noir? L'histoire de toutes les évolutions sociales enseigne qu'il faut se garder de progrès trop rapides et sans transition; et celle de toutes les colonisations établit que le sang de l'émigrant doit se mêler à celui de l'indigène. Est-ce nous, Européens des pays froids, qui pouvons satisfaire à cette double et impérieuse condition, ou bien devons-nous admettre comme idéal de fusion l'intermédiaire d'un troisième élément de civilisation La question ainsi posée est résolue d'elle-même. Notre rôle en Afrique à nous, gens du Nord, doit se borner à un droit de haute tutelle, à une direction générale de son développement matériel et moral; et, comme conséquence, à l'établissement d'utiles relations commerciales. Mais, en ce qui concerne les rapports directs avec les noirs, c'est-à-dire tout ce qui touche à leur vie politique et sociale qu'il s'agit d'organiser et de faire progresser, c'est par l'élément nègre lui-même, guidé par les Européens, que doit se faire cette œuvre de régénération. Notre principe donc en cette matière doit être: "L'Afrique aux noirs." (Paul Otlet, L'Afrique aux Noirs, Bruxelles, Pierre Larquier, 1888).

Als man van zijn tijd wist Paul Otlet zeker niet dat die bevrijdende en vruchtbare wending via de godsdienst van de overheersers, en opnieuw geclaimd, verrijkt en aangevuurd door de pijnlijke ervaring en de strijd van de overheersers, in Congo al had plaatsgevonden aan het eind van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw, gericht tegen de Europese slavenhandelaars, *in casu* onder impuls van Kimpa Vita, een jonge vrouw van de Congolese aristocratie. Al evenmin wist hij dat die wending onder impuls van de profeet Simon Kimbangu en zijn kerk almaar krachtiger en onstuitbaarder zou oplopen doorheen de geschiedenis van de koloniale Staat (zie Simon Kimbangu in dit verslag). Uit die bewezen feiten blijkt dat de Congolese samenlevingen bij wijze van spreken niet zaten te wachten op een *deus ex machina* die van wie weet waar zou komen om hen te "bevrijden" van de bedreigingen en de onderdrukking van een slavernij waarvan zij zichzelf hadden weten te ontdoen. In de langdurige sociale, culturele en politieke geschiedenis van Congo zou die omweg via de christelijke godsdienst en die toe-eigening van het christendom zich regelmatig aandienen als een vruchtbare bron voor de opbouw en de sociaalculturele wederopbouw van de gekoloniseerden, alsook als strijdwapen tegen de diverse vormen van overheersing en sociale en politieke onderdrukking. De ogen van Paul Otlet werden, net als die van vele anderen, al spoedig geopend toen de op eigenbelang gerichte ambities van Leopold II in Centraal-Afrika concreet vorm kregen. Otlets antikolonialisme radicaliseerde dermate dat hij het activisme van de eerste panafricanisten ging steunen. Onder hen waren heel wat zwarte Amerikanen, die hij in 1921 in Brussel ontving om deel te nemen aan een van de zittingen van de tweede Pan-Afrikaanse Wereldconferentie, waarbij ook een jonge "inboorling" uit Belgisch Congo, Panda Farnana (1888-1930), zich verdienstelijk maakte.

In Congo zelf werd de afwijzing van de kolonisatie, die al te lang door de propaganda was verdoezeld, steeds zichtbaarder naarmate het koloniale bestel daadwerkelijk vaste voet kreeg. Leopold II had met zijn diplomatieke behendigheid weliswaar de gebieden die Congo-Vrijstaat vormden op papier kunnen veroveren, maar het bleek veel moeilijker om ze daadwerkelijk te bezetten wegens de talrijke dynamieken in het veld, onder meer door de vorming en de snelle opkomst van nieuwe politieke entiteiten.

Ofschoon de diplomatieke verwerving van de Congolese gronden zonder al te veel moeite verliep omdat de inwoners van die gebieden tijdens die duistere kuiperijen niet aanwezig waren, ging het er heel anders aan toe bij de bezettingen van het Afrikaanse grondgebied, net door de opkomst in het veld van talrijke nieuwe, onderling verstrengelde dynamieken, zowel van mercantiele, sociale, politieke, culturele en identiteitsbepalende aard. Centraal-Afrika was geenszins een *terra nullius* die zich op afstand liet toe-eigenen via duister Europees diplomatiek gekonkel, en al helemaal niet door privépersonen en ten bate van illustere onbekenden. Samen met de oude politieke eenheden van uiteenlopende omvang, die reeds lang op het terrein aanwezig en actief waren, moesten de pas gevormde politieke formaties gewapenderhand worden uiteengeslagen. De leiders ervan werden genadeloos afgeslacht of moesten, gedreven door vrees en onder valse beloften, samenwerken met de nieuwkomers. In bepaalde gevallen werden zij tot onderwerping gedwongen onder zware persoonlijke en collectieve bedreigingen, dan wel na harde onderhandelingen waarbij dreigementen en valse beloften de boventoon voerden. Daarbij werden hen uiteraard de onvermijdelijke schitterende, maar valse beloften gedaan.

Omringd door Staten met een langdurige koloniale ervaring heeft Leopold II ook, direct en indirect, zijn voordeel kunnen doen met de ervaring die zijn buurlanden hadden opgedaan. Zo lijken bijvoorbeeld de samenstelling en de structuur van zijn *Force Publique* erop te wijzen dat hij wellicht op de hoogte was van de toenmalige beschouwingen en analyses inzake de aard, de samenstelling en de rol van de koloniale legers. Net zoals de opvatting van Leopold II over de kolonisatie doet denken aan de befaamde stelling van Jules Ferry dat het koloniale beleid het logische uitvloeisel is van het industriebeleid, doen de structuur en de samenstelling van zijn *Force Publique* denken aan de oordelen en aanbevelingen van de grote en beroemde Franse theoreticus en econoom Paul Leroy-Beaulieu aangaande de rol, de aard en de samenstelling van de koloniale legers. Aangezien Leopold II de actuele debatten van nabij wou volgen en op de hoogte wou zijn van de modernste theorieën over het nieuwe imperialisme, waarvoor Afrika als het proefterrein bij uitstek gold, had Leopold II zich naar alle waarschijnlijkheid geïnformeerd over de geldende theorieën inzake de nieuwe modellen en regels inzake koloniënbeheer die in het bijzonder werden verkondigd door de Franse econoom Paul Leroy-Beaulieu, een breedvoerig auteur van succesvolle essays die onophoudelijk werden heruitgegeven, waaronder het beroemde *De la colonisation chez les peuples modernes*⁷⁹: *“En ce qui concerne l’organisation militaire des colonies, il ne faut pas oublier que toute nation qui veut coloniser, doit se garder, autant que possible, d’employer à la défense de ses colonies une partie de l’armée métropolitaine... Quand il s’agit surtout de contrées lointaines (...), on ne doit recourir qu’à des corps de troupes, qui aient un mode de recrutement tout particulier et qui constituent une armée coloniale distincte. Le service obligatoire ne doit alimenter dans aucune proportion les troupes qui servent aux colonies. Celles-ci doivent se composer de deux éléments: d’abord un élément indigène (...); en second lieu, des Européens recrutés par voie d’engagement volontaire que l’on provoque au moyen de primes élevées. Si chères que peuvent paraître ces primes, elles sont encore une économie, parce que ceux auxquels on les alloue font un service plus long, offrent beaucoup plus de résistance physique et occasionnent, par conséquent, beaucoup moins de frais d’hôpital, de rapatriement et de remplacement, que les frères jeunes gens de 21 ou 22 ans qu’on a enrégimentés de force, par voie du tirage au sort, pour notre armée du Tonkin. Il y a dans toute nation et notamment en France, trois ou quatre douzaines de milliers d’hommes qui n’ont aucun goût pour la vie civile, qui feraient de bons soldats pour dix, quinze ou vingt ans, si on les sollicitait par des primes d’engagement... Ainsi composée, l’armée coloniale ne pèse pas sur la jeunesse de la mère patrie; au contraire, elle la dégage de la partie la plus agitée, la plus instable, de celle qui se trouvant mal à l’aise dans les cadres de la vie*

⁷⁹ Leroy-Beaulieu P., *De la colonisation chez les peuples modernes*, 1873, Parijs, Félix Alcan, 6e uitgave, 1908, blz. 677-678.

civile, y serait une source de dangers. La constitution d'une armée coloniale sur ce modèle est la première mesure qui s'impose à tout peuple colonisateur prévoyant."

Leopold II was wel degelijk zo slim geweest van die theorie gebruik te maken, waarbij hij de Belgische samenleving de last van een nationaal koloniaal leger bespaarde. De eerste "zwarte collaborateurs" die daartoe in 1874 door Stanley werden gerekruteerd, waren geen Belgen, maar "Zanzibarieten", van de West-Afrikaanse kust afkomstige mensen (Kruboys, Hausa, Senegalezen, Yorùbá, Dahomeeërs enzovoort), mensen uit Oost-Afrika (in het bijzonder van de Comoren), zonder de gevreesde Zoeloes uit Zuid-Afrika te vergeten... Kortom, het ging om onverantwoordelijke huurlingen die Congo ongelukkigerwijs meermaals op zijn kronkelige pad zou kruisen, in de bloedigste en meest tragische episodes van zowel zijn koloniale als zijn postkoloniale geschiedenis.⁸⁰

De term "*Force Publique*" komt weliswaar vanaf 1885 voor in het *décret instituant le Gouvernement central de l'État Indépendant du Congo* (30 oktober 1885), maar pas in 1886 werd daadwerkelijk van start gegaan met de oprichting van dat militair korps; de officiële oprichting dateert van 1888. De eerste inheemse soldaten waren Bangala, die volgens een getuige "*se révélèrent au tir d'emblée excellents, nettement meilleurs que "les Haoussas" (piètres tireurs) et les "Zanzibarites". Ils devinrent tellement adroits que l'on jugea prudent de supprimer presque complètement pour eux les exercices de tir à la cible.*" Die woeste krijgers met hun onafhankelijke ziel en onbehouwen intelligentie worden met succes omgevormd tot soldaten welke die naam waard zijn. In 1911 telde de *Force Publique* al bijna 18 000 man en had zij zich bewezen in verscheidene "operaties", "expedities" en "veldtochten" waarvan het aantal en de hoedanigheid van de slachtoffers voldoende indruk op de verslagenen en getuigen maakten om de duurzame vestiging van het koloniale bewind te bewerkstelligen.

De superioriteit van de troepen van de *Force Publique* in het veld was verzekerd en werd gewaarborgd door het bezit van vuurwapens. Bepaalde officieren waren er mentaal niet alleen op afgestemd oorlog te voeren, maar ook om – eventueel met voorbedachten rade – misdaden te plegen die, door de terreur die ze veroorzaakten, de vijand duurzaam, zo niet definitief moesten verzwakken. Ook bijzondere omstandigheden hebben de veroveringsoorlogen mogelijk anders gekleurd. Vaak op sterk aandringen van bepaalde hoogwaardigheidsbekleders van de Afrikaanse Internationale Associatie hebben meerdere hoge militairen die waren gelast gebieden te veroveren of reeds veroverde regio's te "pacificeren", zich schuldig gemaakt aan regelrechte moorden, onder meer op de stamhoofden of koningen Lusinga en Msiri. Zij waren kort voordien aan de macht gekomen in het raam van de maatschappelijke en politieke herschikkingen die in het gebied van de Grote Meren, en inzonderheid Katanga, decennialang vóór de koloniale inval onophoudelijk werden doorgevoerd. De confrontatie tussen de koloniale *Force Publique* en de plaatselijke strijdkrachten draaide niet onherroepelijk in het voordeel van de koloniale troepen uit. Dat gebeurde precies dankzij de heropleving van de handel, die berustte hetzij op de heroplevering van de slavenhandel, hetzij op de opkomst van een "legale handel" in de vruchten van het land en vooral in de bodemrijkdommen, inzonderheid ijzer dat nodig was voor de plaatselijke wapenproductie, alsook koper en goud, die zeer dienstig waren om van buiten het continent aangevoerde vuurwapens aan te kopen. De onmiddellijke entourage van Leopold II telde liefhebbers van "antropologie" en andere verzamelaars van menselijke resten die deze veroveringscampagnes en "pacificatiemissies" te baat namen om hun persoonlijke collecties van menselijke resten aan te leggen of uit te breiden.

Het gebied van de Grote Meren, een erg belangrijke economische draaischijf in de Oost-Afrikaanse handelsruimte, had grote economische, demografische en maatschappelijke omwentelingen en ingrijpende politieke herschikkingen doorgemaakt. Deze structurele veranderingen leverden nieuwe

⁸⁰ *La Force Publique de sa naissance à 1914. Participation des militaires à l'histoire des premières années du Congo*, Koninklijk Belgisch Koloniaal Instituut, Sectie voor Politieke en Morele Wetenschappen, 1952, blz. 10-12.

politieke entiteiten op, onder meer geleid door Lusinga Iwa Ng'ombe, die werd gevreesd voor zijn militaire heldendaden. Meerdere door natuurwetenschappen en "antropologie" gepassioneerde vooraanstaande figuren uit de directe omgeving van Leopold II bestookten de soldaten van verschillende nationaliteiten in dienst van Congo-Vrijstaat, onder wie almaar meer Belgen, met verzoeken om hun menselijke overblijfselen van in de strijd omgekomen vijanden te bezorgen, met het oog op de aanvulling en de diversificatie van hun "antropologische" collecties, een overwegend fysieke en racistische antropologie. In de jaren 1880 was Lusinga Iwa Ng'ombe, een van de nieuwe machthebbers in de regio van het Tanganyikameer, opgeklommen tot leider van de Tabwa. Hij weigerde zich te onderwerpen aan het leger van Congo-Vrijstaat. De op deze "chef" beraamde aanslag was officieel en lang op voorhand aangekondigd aan kolonel Maximilien Strauch, secretaris-generaal van de *Association internationale africaine*, als het ware aan Leopold II zelf, in bewoordingen waaruit heel duidelijk bleek dat een moord werd beraamd: "*Au Marungu, j'ai eu une petite difficulté avec le fameux Lusinga. Le fond de l'affaire est que je lui ai refusé de la poudre. Il a dit qu'il couperait la tête au premier homme de ma station qu'il rencontrerait. S'il a le malheur de mettre son projet à exécution, la sienne, pourrait bien, un jour arriver à Bruxelles avec une étiquette, elle ferait fort bonne figure au musée.*". De door Emile Storms aangekondigde aanslag vond inderdaad plaats in december 1884 en het stamhoofd werd gedood in de strijd. Op 15 december 1884 noteerde Storms in zijn eigen dagboek: "*J'ai pris la tête de Lusinga pour la mettre dans ma collection.*". Dat door een journalist in een Belgische overheidsinstelling teruggevonden hoofd is, net als andere over heel België verspreide menselijke overblijfselen, een van de vele bewijzen van die wreedheid die de veroveraar vaak met voorbedachten rade beging, en die door sommige zeldzame getuigen, onder wie Jean Jaurès, zo ferm aan de kaak zou worden gesteld.

De wreedheid waarmee de effectieve inname van het grondgebied van Congo-Vrijstaat én de invoering van een autoritaire, stabiele en efficiënte, maar tegelijk geduchte en door de "inlanders" gevreesde orde gepaard ging, werden schering en inslag, en werden vaak gelijkgesteld met speelse oefeningen. Daarbij werden zeer specifieke technieken gehanteerd die in Congo tot op het einde van de koloniale overheersing zouden worden gebruikt.

Hoewel de *Force Publique* in eerste instantie werd opgevoerd als de essentiële pijler van de koloniale Staat, zou al gauw blijken dat die zich niet in de eerste plaats toelagde op de klassieke "ordehandhaving", maar wel op de systematische, wrede en bloedige onderdrukking van de talrijke massabetogingen en tekenen van weigering en verwerping van, dan wel verzet tegen het koloniale bewind. Die verwerping zou dan weer door de koloniale macht worden benut om de verdeeldheid onder de gekoloniseerden te verankeren en elk risico uit te sluiten dat het koloniale leger op verraderlijke wijze zou verworden tot een smeltkroes van zwarte soldaten, die op een dag de wapens tegen de kolonisator zouden kunnen opnemen⁸¹. Ten grondslag aan die strijdkrachten lag de vindingrijkheid van een gewiekste bevelhebber, luitenant Coquilhat, die oog had voor de strijderskwaliteiten van de zogenaamde "Bangala" en probeerde de "*ardeur que ces féroces anthropophages montraient dans leurs luttes intestines*" ten dienste te stellen van een nobeler doel. Daartoe nam hij zijn toevlucht tot het klassieke regel "verdeel en heers": "*Afin de stimuler le goût de la population, les volontaires sont immédiatement vêtus et armés et, pendant deux jours, ils se sont promenés, fier comme Artaban, à travers les groupes de leurs concitoyens en admiration.*". Het was een van de eerste keren dat een principe werd gehanteerd dat de kolonisator tot aan de onafhankelijkheid zou blijven toepassen, met name corrumperen met geld, teneinde verdeeldheid te zaaien onder de gekoloniseerden en te heersen naar eigen goeddunken. Die efficiënt en behendig

⁸¹ *La Force Publique, de sa naissance à 1914. Participation des militaires à l'histoire des premières années du Congo*, Brussel, Koninklijk Belgisch Koloniaal Instituut, Sectie voor Morele en Politieke Wetenschappen, *Mémoire*, Tome XXVII, 1952.

dorgevoerde manipulatie met geld zou op lange termijn een van de meest doeltreffende wapens van de kolonisator worden.

De "menselijke kostprijs" van die "veroverings- en pacificatieoorlogen" valt uiteraard moeilijk, zo niet onmogelijk, te ramen. Op grond van het welbekende citaat van Jean Bodin uit diens essay *Les Six Livres de la République* (1576), luidende "Il n'y a ni richesse ni force que d'hommes", beslisten de organisatoren van het **Nationaal Koloniaal Congres** (van 1920, het tweede met die naam) dat als eerste agendapunt⁸² "la conservation et le développement de la population noire" moest worden besproken. Hun algemene bevinding was duidelijk: sinds de vestiging van het koloniale bewind was er geen sprake van een toename of zelfs maar stagnatie van de zwarte bevolking, integendeel: hun bevolkingsaantal was afgenomen. Hoewel er geen cijfergegevens beschikbaar waren, stelden de meeste sprekers vast dat het sterftcijfer hoog lag en dat het moeilijk kon worden verklaard. Spontaan werd uiteraard verwezen naar het "milieu tropical" en de gevreesde ziekten aldaar, inzonderheid de slaapziekte, die zichtbare schade aanrichtte "dans toute l'Afrique centrale"⁸³ (blz. 82), zonder eraan te denken dat een en ander weleens verband kon houden met de wreedheden van de koloniale overheersing.

Panda Farnana, die als "ingénieur agricole, Président de l'Union Congolaise", die zittingen bijwoont, vergelijkt de situatie in Belgisch Afrika met die in West-Afrika en wijst op de ontoereikende, zelfs volstrekt ontbrekende onderwijsstrategie: "Au Congo Belge, l'autochtone peut dire, pour ce qui concerne les écoles officielles: "Nous sommes aujourd'hui ce que nous étions hier!" Pour une population de 10 millions de personnes, un territoire 80 fois plus étendu que celui de la Belgique, il y a: 7 écoles officielles, 4 écoles d'enseignement général, 3 sections normales créées. En France, les indigènes de toutes les colonies peuvent aller se perfectionner à Paris."⁸⁴

Andere deelnemers wezen op de kwalijke gevolgen van de kolonisatie zelf: "Dans le Sankuru les indigènes s'adonnent d'une façon intensive au commerce des noix palmistes, négligeant leurs cultures vivrières; dans certains districts de l'Equateur, les Noirs passent de longues périodes dans la forêt récoltant du copal, négligeant leurs cases et leurs cultures. De telles conditions diminuent la vitalité de ceux qui s'y adonnent." "Ce sont là des abus. Il conviendrait de les réprimer au plus tôt, quelle qu'en soit, d'ailleurs la cause, l'âpreté au gain des blancs ou des noirs." Inzake de centra met een sterke Europese aanwezigheid laat men optekenen: "On n'y engendre plus d'enfants. L'an dernier (1919), les 420 ménages chrétiens de Boma n'ont eu, en tout et pour tout, que 51 naissances; les 900 de Kinshasa, 73; les 651 de Léopoldville 46; les 829 de Coquilhatville, 49. Ce qui rend le fait plus grave encore, c'est que la contagion du vice (sic) se répand dans les villages de l'intérieur." In nauwelijks één generatie bleek het demografische deficit verontrustend en zelfs catastrofaal.

Veel deelnemers aan het Nationaal Koloniaal Congres van 1920 hebben dan ook niet geaarzeld om dit deficit te wijten aan de uitwerking van de veroveringsoorlogen en aan de wreedheden waarop het koloniale Congo werd gegrondvest: "Leur état d'âme aujourd'hui ressemble assez bien au nôtre hier, quand il nous fallait assister, la rage au cœur, à la désorganisation de nos institutions, avec cette différence cependant nous avons, nous, gardé la confiance et qu'ils l'ont, eux, perdue. Le gouvernement cherche à réparer cette injustice. Mais je crains fort qu'il n'y parvienne pas s'il continue à faire passer ses agents d'une région à l'autre, à chaque terme nouveau et parfois même plusieurs fois par terme. Pour réparer, il faut connaître le mal commis. Un agent ne le connaîtra que par un long séjour dans la même région."

⁸² *Congrès Colonial National (18-19-20 décembre 1920. Compte Rendu des Séances)*, Brussel, Imprimerie A. Lesigne, 1921.

⁸³ *Ibidem*, blz. 106.

⁸⁴ *Ibidem*, blz. 138.

E.H. Le Grand omschrijft de kolonisatie van Congo als volgt: *“L’occupation de la Colonie s’est faite un peu trop comme celle d’un pays conquis, à la manière forte, en bouleversant, en détruisant tout ce que les Noirs avaient de plus sacré: leurs coutumes, leurs traditions, les cadres de leur vie familiale, sociale, politique. Ils en ont souffert et ils continuent à en souffrir atrocement, car autant qu’aucun autre peuple au monde, ils sont attachés à leurs institutions. Leur état d’âme aujourd’hui ressemble assez bien au nôtre d’hier, quand il nous fallait assister, la rage au cœur, à la désorganisation de nos institutions, avec cette différence cependant nous avions, nous, gardé la confiance et qu’ils l’ont, eux, perdue.”*⁸⁵

Tijdens dit congres, zowat dertig jaar na de fysieke bezetting van de kolonie, bleek wel degelijk dat er twijfels en vragen rijzen over wat zich tijdens die daadwerkelijke bezetting van het grondgebied heeft afgespeeld. Aangaande de concrete situatie aldaar en wat zich daar aan het begin van de jaren 1920 afspeelde, gingen heel wat sprekers er nog vanuit dat de kolonisatie om humanitaire redenen had plaatsgevonden en dat de kolonistoren de beschaving tot bij de betrokken volkeren hadden gebracht, alsof ze nog in de jaren 1870 of 1890 leefden!

Een van de onverwachte en miskende getuigen van de concrete situatie op het terrein, die het congres echter niet heeft bijgewoond, was niemand minder dan de racistische journalist Pierre Daye. Van zijn reis naar Belgisch Congo bracht hij negatief gekleurde inschattingen over en kanttekeningen bij de onmiddellijke toekomst van de kolonie mee. Hij zag tekenen van verwerping bij een deel van de “inboorlingen” die hij steevast aanmerkte als *“les quart de civilisé”* (sic), die volgens hem beïnvloed waren door *“le mouvement pan-nègre”*, waarvan de slechte invloed op de Congoese maatschappij nog vergroot zou zijn door de Eerste Wereldoorlog. Ter illustratie had hij het over *“des révoltes, d’un caractère plus spontané d’ailleurs, dont on n’a pas perdu le tragique souvenir”* en over de spontane ontboezemingen van zijn boy Josephu, die *“confessait l’autre jour qu’il était très désireux de conserver les rudiments de progrès matériel, c’est-à-dire de confort, que nous avons apportés dans son pays, mais qu’à part cela il n’était pas loin de partager l’avis de ses frères de race qui espéraient voir le gai matin où ‘l’on flanquerait tous les Blancs dans le fleuve et dans la mer.’”*⁸⁶ Algemeen had de Wereldoorlog volgens hem een en ander bespoedigd en het pad geëffend voor *“une époque nouvelle où les races étaient devenues rivales en puissance.”* Hij beklemtoont dat *“Au Congo belge même, il se produisit des révoltes, d’un caractère plus spontané d’ailleurs, dont on n’a pas perdu le tragique souvenir.”*⁸⁷

Vervolgens stelt hij: *“Ainsi, dans toute l’étendue du vaste continent noir, se révèlent, de sanglante façon, de nouvelles idées d’indépendance et des manifestations, chaque jour plus accentués, de xénophobie.”* *“Oui, c’est vers le Congo que vont les rêves des pan-nègres.”*⁸⁸

“N’avons-nous pas vu, dans notre bon Bruxelles même, et notamment au cours des débats du Congrès Colonial de 1920, des noirs revendiquer, avec un air de suffisance fort réjouissant, les droits que confère leur très haute conception de la civilisation? Ils avaient pour chef un brave Congolais, nommé Panda Farnana, qui, au Congrès Pannègre qui se tint également à Bruxelles, au Palais Mondial, en septembre 1921.”

De verwerping van de kolonialistische begeerte en van de koloniale praktijken, waarvan al van bij het begin van de kolonisatie en soms zelfs nog eerder gewag wordt gemaakt, is dus kennelijk één van de wezenlijke en duurzame kenmerken van de Afrikaanse samenlevingen in het Congobekken. Vastgesteld wordt dat die verwerping gebeurt op het eigenste moment waarop Congo in bezit wordt

⁸⁵ *Ibidem*, blz. 107.

⁸⁶ Daye P., *L’empire colonial belge*, Brussel, 1923, blz. 215.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*, blz. 223.

genomen, met als gevolg dat er nog bruter wordt opgetreden om het gebied te bezetten en er alle overheidsinstrumenten voor de ontginning van de grondstoffen te installeren.

2.3. Brutaliteiten gepaard gaand met afpersing en plundering

Nadat het bezit *de iure* van “Congo-Vrijstaat” internationaal werd bevestigd op de Conferentie van Berlijn, moest werk worden gemaakt van een voor erkenning in aanmerking komend staatsapparaat die naam waardig, alsook van structuren die duurzaam konden worden opgelegd aan zeer uiteenlopende en vrijwel onbekende samenlevingen die onderling soms geen directe band hadden, maar die niettemin waren verbonden door een rits aan (inzonderheid handels-)relaties. Sommige van die relaties gingen ver terug in de tijd, terwijl andere (dynamischer) relaties zich voornamelijk hadden ontsponnen in de 19de eeuw, een tijdperk waarin zeer veel uiterst actieve handelszones tot ontwikkeling kwamen. De twee belangrijkste modellen berustten hetzij op “handelsverkeer via netwerken”, inzonderheid in de arabo-swahilische ruimte die op de Indische Oceaan was gericht, hetzij op “relaishandelsverkeer”, in het bekken van de Congo-stroom. Die twee modellen konden overigens op elkaar worden afgestemd om eenzelfde economische ruimte samen, dan wel als concurrenten te bedienen. De kooplui en de staatsmannen, die vaak tot eenzelfde maatschappelijke groep behoorden of elk de beide activiteiten uitoefenden, zoals Msiri en Lusinga, hadden uiteraard geen enkele reden om zich aan een “eigenaar” te onderwerpen van wie ze soms zelfs de naam niet kenden en niet wisten over welke vermeende eigendomsrechten hij beschikte, laat staan dat ze die zouden erkennen. Het was dus met bruto wapengeweld, volgens hen wél gerechtvaardigd, maar niet volgens de volkeren van het Congobekken, dat Congo-Vrijstaat, met in zijn zog de grote financiële groepen, zich het exclusieve bezit van enorme delen van de Congolese grond en ondergrond hebben toege-eigend, waardoor de inwoners en de rechtmatige leiders van die gebieden meteen voorgoed in de armoede werden gestort.

Dat zijn de omstandigheden waarin de Congolese volkeren van hun grondstoffen en rijkdommen werden beroofd ten voordele van Congo-Vrijstaat, of liever van Leopold II en de ondernemingen waarin de Staat en Leopold II stevige en bewezen belangen hadden. In strijd met de verbintenis die in Berlijn werd aangegaan, liet Leopold II in 1885 een decreet afkondigen tot instelling van douanerechten op goederen die afkomstig waren uit Franse en Portugese gebieden en via Congo-Vrijstaat werden vervoerd. Het oog van de koning viel algauw op ivoor, het luxeproduct bij uitstek dat in Europa en in het Oosten zeer gegeerd was; eerst kocht hij het van de zogenaamde “Arabieren”, maar nadien liet hij gewoon beslag leggen op de grote hoeveelheden ivoor die de inlanders als prestigevoorwerpen bewaarden. In 1889 kondigde Congo-Vrijstaat een decreet af volgens hetwelk alle “vrije gronden” (“*terres vacantes*”) voortaan de Staat, en dus aan Leopold II toebehoorden. Vervolgens werd in een decreet van 1891 bepaald dat de vruchten van die koloniale gronden, zijnde ivoor en rubber, exclusief de Staat toebehoorden. Er rees fors verzet tegen die decreten, die indruisten tegen de tekst en de strekking van de *Acte général de la Conférence de Berlin*. De inwoners van Congo werden van de ene dag op de andere en voor onbepaalde tijd beroofd van hun grondbezit en hun prestigegoederen, en dus van hun bestaansmiddelen en meerdere voor hun sociale status belangrijke symbolen. Mgr Prosper Augouard (1852-1921) die aanvankelijk het zogenaamde “beschavingsproject” van Leopold II had gesteund, spaarde zijn kritiek niet: “*Il n’y a pas de terres vacantes au Congo. Le noir y est le possesseur légitime du sol... L’intervention européenne en Afrique centrale y a fait mourir de mort violente beaucoup plus d’indigènes qu’elle n’en a soustraits à l’esclavagisme arabe et aux tueries de tribu à tribu.*”⁸⁹

De volkeren van het Congo van Leopold II werden brutaal onderworpen aan een bezetting waarvan ze de redenen noch de duur kenden en alle negatieve gevolgen droegen; aldus maakten zij tegen wil

⁸⁹ Joye P. en Lewin R., *Les Trusts au Congo*, Brussel, Société Populaire d’Editions, 1961, blz.23.

en dank kennis met een kolonisatie die met geen enkele andere in Centraal-Afrika te vergelijken valt. In het lange tijdperk van de kolonisatie door Leopold II en België waren vele aanhoudende afwijzende reacties de opmerkelijkste uiting van de levenskracht en de creativiteit van de Congolese samenlevingen. De Congolezen, brutaal beroofd en ondergedompeld in een voor hen onbegrijpelijk netwerk van koloniale systemen, zouden alle maatschappelijke geledingen in stelling brengen en er indien nodig creëren om uiting te geven aan hun weigering zich te laten doodgaan.

De catalysatoren of de wortels van de definitieve verwerping van een kolonisatie die al ongeveer driekwart eeuw oud was, moeten dus niet, zoals al te vaak gebeurt, worden gezocht in de laatste decennia van de Belgische kolonisatie van Congo, noch binnen de stedelijke middenklasse, maar wel in het eigenste beginsel ervan, alsook in de voortdurende heractivering van een uitbuitingssysteem en van een overheersingsregime dat zichzelf te lang vanzelfsprekend vond; voorts moet worden gekeken naar de afschrikwekkende doeltreffendheid van de repressiemiddelen ervan en naar de behendigheid waarmee het zijn onderdanen uit elkaar speelde om uit de moeilijkste situaties te raken, zoals in 1931, bij de bekende opstand van de Pende.

De “mondellinge overleveringen”, zijnde de individuele en collectieve herinneringen aan alle fases van de kolonisatie, zijn het bewijs van die “verzetstraditie”, waarvan de kruisende verhaallijnen, de diverse vormen, de diepgang, de doeltreffendheid en de sporen het zonder enige twijfel waard zijn zorgvuldig te worden gereconstrueerd, terug toegeëigend en nieuw leven te worden ingeblazen via hedendaagse collectieve (re)constructieprocessen. Zulks geldt onder meer met betrekking tot de jaren 1920 en 1930 die weinig aandacht hebben gekregen, in tegenstelling tot de woelige stichting en teloorgang van de kolonie. Een en ander heeft in werkelijkheid nooit opgehouden te bestaan, maar is blijven voortbestaan tijdens die periode, die op het eerste gezicht balanceert tussen de onbezorgde “welstand” van de *roaring twenties* en de bekommelingen wegens de crisis in de jaren 1930. In werkelijkheid gaat het in zekere zin om een vroege uiting van de antikoloniale evoluties waarvan de kracht later zal blijken, wanneer het kimbangisme rond 1921 voet aan de grond krijgt in de Congolese maatschappelijke ruimte, alsook tien jaar later, bij de “opstand” van de Pende in Kwango. Die opstand is goed gedocumenteerd dankzij de talrijke verslagen van de Franse arts Paul Raingeard de la Bletière (1897-1986), die in 1926 in dienst werd genomen door de *Compagnie du Kasai* en al in 1932 werd ontslagen omdat zijn “te talrijke verslagen” onmiskenbaar nauwkeurig waren en als overdreven streng werden aangemerkt⁹⁰.

Anderzijds blijkt uit economisch studiewerk dat ondanks de lange duur van de kolonisatie en ondanks oppervlakkige tekenen die wijzen op het ontstaan van een “middenklasse” van inheemse ondernemers in Belgisch Congo tijdens de jaren 1950, alle commandohefbomen en het overgrote deel van de inkomsten van de Congolese economie in handen waren van een zeer kleine koloniale minderheid, die slechts 1 % van de bevolking omvatte. De diverse groepen die tot de bourgeoisie van het onafhankelijke Congo behoorden, hebben alles in het werk gesteld om dat onevenwicht louter in hun eigen belang om te buigen, maar kennelijk zonder succes.⁹¹

Indicatoren inzake de verdeling van de productiemiddelen, de werkgelegenheid, de productie en de inkomsten tussen de Afrikaanse en de Europese sectoren in 1958 (in %)

⁹⁰ Raingeard de la Bletière (Belgisch koloniaal arts in Belgisch Congo en Gabon, 1926-1940), *Maudit soit Canaan*, Editions Opéra, 44115, Haute Goulaine (Frankrijk), s.d., 272 blz. Sikitele, Ch. *La guerre des Bapende contre la colonisation*, proefschrift, Université de Kinshasa.

⁹¹ M'Bokolo E., *La formation de la bourgeoisie zaïroise (1945-1980): éléments pour une recherche*, Parijs, Centre d'Etudes Africaines, EHESS, 1980 (vertaling in het Mandarijns: Peking, Academie voor Wetenschappen, Studiecentrum voor het Nabije-Oosten en Afrika, 1982).

	Koloniale bourgeoisie	Congolese bevolking
Totale bevolking	1	99
Geïnvesteed kapitaal	95	5
Productie-eenheden	82	18
Materiële productie	70	30
Landbouwgronden	15	85
Verhandelde landbouwproductie (waarde)	58	42
Privéconsumptie	31	69
Privéspaartegoeden	88	12
Werknemers in de ondernemingen / loonmassa	2	98
Loonmassa	45	55

Bron: Bezy F., Peemans J.-P., Wautelet J.-M., *Accumulation et sous-développement au Zaïre, 1960-1980*, Presses universitaires de Louvain, Louvain-la-Neuve, 1981, blz. 88.

2.4. Brutalisering op het vlak van identiteit

2.4.1. *Daadwerkelijke kolonistoren, kolonistoren in wording en gekoloniseerden in Congo: systemen en vooroordelen die mensen classificeren*

De geschiedschrijvers van de kolonisatie hebben tot dusver nauwelijks aandacht besteed aan een bepaald aspect van de brutalisering en de begane brutaliteit, hoewel het een rechtstreekse invloed had op het dagelijkse leven van alle inwoners van de kolonie en het gevolgen blijft hebben voor postkoloniale Congo.

Kenmerkend voor de ontluikende kolonisatie was een eigenaardigheid die men terugvindt in alle Afrikaanse kolonies van de Europese Staten, namelijk het gewicht en de gevolgen van de opgelegde en gebruikte identiteit. In het koloniatietijdperk, inzonderheid op het Afrikaanse continent, was een gekoloniseerde niet wie hij zei, wilde of geloofde te zijn. Op grond van de classificerende statuten en vooroordelen van de koloniserende Staat en van diens samenleving was eenieder wat men hem vertelde te zijn, zowel ten goede als ten kwade. "Men" is in dezen de koloniserende Staat en meer bepaald de ideologische machtsstructuren ervan. Die gaven zin aan dat amalgaam van dingen en mensen die eigenlijk geen zin hadden, behalve dan de zin die, zonder enig acht te slaan op de mensen die zijn privébezit waren geworden, werd gegeven door de verre en anonieme architect van dat samengeraapte en geïmproviseerde grondgebied zonder gemeenschappelijk verleden en kennelijk zonder voorzienbare of voorstelbare gemeenschappelijke toekomst, behalve die waartoe de koloniserende overheerser op het gepaste moment zou beslissen.

Naargelang het lot besliste over deze of gene geïmproviseerde Europese inbezitting om te voldoen aan de onverzadigbare en onbedwingbare koloniale veroveringsdrang, werden die uiteenlopende mensen en groepen, op korte én lange termijn, in de grootste wanorde verzameld op een nieuwe, herschikte plek, met onbekende afbakening en met verzonnen grenzen, die werden getrokken zonder het minste acht te slaan op de daadwerkelijke dynamiek in het veld, en zonder enige verwijzing naar herkenbare (want niet-gemeenschappelijke) scheidslijnen en horizonten. Op die manier zijn "territoria" ontstaan waaraan een naam moest worden gegeven en die werden bewoond door bevolkingsgroepen die eveneens namen moesten krijgen; tegelijk moesten zij een identiteit krijgen, die zo nodig werd uitgevonden. In vrijwel alle gevallen betrof het een opgelegde, veeleer dan een vermoede identiteit; het gebruik ervan door de kolonistoren – en vervolgens goed- of kwaadschiks ook door de "inboorlingen" – zou zwaar wegen op de organisatie van de Congolese samenleving, op

de complexe gebeurtenissen bij de bevrijding ervan en op de voortdurende en duurzame emancipatiestrijd.

2.4.2. De rassenkwestie: "Arabieren", "Blanken" en "Zwarten"

Al snel voelden de kolonistoren de behoefte om het beschavingsdiscours te stoelen op de omschrijving van alle elementen (mensen, groepen, sociale geplogenheden, overtuigingen, sociale of politieke groeperingen enzovoort) die tot dusver de verwezenlijking van het edelmoedige beschavingsopzet hadden belet of teniet gedaan, alsook op de dringende noodzaak om de schadelijke invloed ervan volledig weg te werken. Aldus kwam men, naar men dacht, tot de ontdekking (al zou "uitvinding" een beter woord zijn) en meteen ook tot de diabolisering (wat Centraal-Afrika betreft) van allen die door de kolonisatiepropaganda werden aangemerkt en gestigmatiseerd als "Arabieren"; in het kielzog daarvan gold zulks ook voor de onvermijdelijke "gearabiseerden", met name de Arabisch-Afrikaanse moslimhalfbloeden en de zwarte moslims in Oost- en Midden-Afrika. Die waren in werkelijkheid al heel lang actief in en sterk betrokken bij het intensieve en levendige verkeer van producten, mensen en ideeën in het gebied rond de Indische oceaan en de Nijl, waar de islam uiteraard lang vóór de komst van de eerste Europeanen aanwezig was en zich altijd is blijven uitbreiden⁹². Tegelijk werd de "Arabische campagne" (1892-1895) het eerste en het voornaamste wapenfeit in de koloniale geschiedenis van Congo, die van blijvende invloed zijn op de Congolese perceptie van die zogenaamde "Arabieren", alsook ruimer op de moslims in het algemeen en nog veel ruimer op de betrekkingen tussen Congo en de Afrikaans-islamitische wereld, die definitief met een ras werd gelijkgesteld en negatief werd gelinkt met de Arabische wereld. Die rasgebonden interpretatie van de Congolese geschiedenis is al te vaak gereproduceerd in wetenschappelijke kringen en in leerboeken geschiedenis, maar ook de stedelijke volksmuziek put er materiaal uit om de problemen van het dagelijks leven te vertolken. Daarin wordt bijvoorbeeld vaak de smart en het weeklaag verwerkt van een verliefde ziel die door een begeerde vrouw wordt afgewezen en die uit wanhoop geen andere toekomst ziet en geen andere wens heeft dan in slavernij te worden weggevoerd naar een nieuwe "Arabische" meester, die een doorslag zou zijn van de bekende "Arabische" of "gearabiseerde" slavenhandelaar Tippu Tip. Het is eveneens waarschijnlijk dat die anti-Arabische allergie, ja zelfs dat racisme, een overblijfsel van het aanhoudende anti-Arabische koloniale discours, is blijven wegen op de problematische diplomatie van het onafhankelijke Congo; die werd immers constant heen en weer geslingerd tussen de onvermijdelijke en noodzakelijke zorg voor de menselijke diversiteit op een immens continent met een heel lange en uiterst complexe geschiedenis en de religieuze, raciale en racistische zwart-witredeneringen als gevolg van een koloniale geschiedenis die minder dan een eeuw heeft geduurd. Concreet werd de opbouw van de koloniale samenleving binnen de grenzen van de kolonie, na de eliminatie van de "Arabieren" en de onderwerping van de "gearabiseerden", heel snel gestoeld op fundamenten waarvan de koloniale machthebbers dachten dat zij stevig en blijvend waren, namelijk de racialisering van de koloniale samenleving op basis van de tegenstelling tussen "Zwarten" en "Witten", gekoppeld aan het anti-Zwart racisme vanwege de "Witten", en die variant van het racisme waartoe ethnocentrisme kan leiden, gebaseerd op de differentiatie van, de tegenstelling tussen en zelfs het antagonisme tussen de Zwarten onderling.

⁹² Zie het klassieke werk van Ceulemans P. (*La question arabe et le Congo*), maar dit vraagstuk werd ook in een geheel nieuw licht geplaatst door Beaujard Ph., *Les mondes de l'océan Indien*, Boekdeel 1 *De la formation de l'Etat au premier système-monde afro-eurasien (4ième millénaire av. J.C. – 6ième siècle ap. J.-C.,* Boekdeel 2, *L'océan Indien, au cœur des globalisations del'Ancien Monde (7 ième-15ième siècle)*, Parijs, Armand Colin, 2012, blz. 624 et 793.

2.4.3. Zwart en Blanken

Het beschavingsdiscours dat als dekmantel had gediend om Congo-Vrijstaat op te richten en dat zelfs tot op de dag van de onafhankelijkheid door Belgisch Congo werd overgenomen, verhulde ternauwernood een structureel en fundamenteel racistische wereldvisie: het brengen van "beschaving" werd immers opgevat als een langdurig proces waarin "het blanke ras" centraal stond, zowel wat het concept, de uitvoering als de actoren betreft. Van het prille begin tot het bittere einde van het koloniale bewind ging de visie op de koloniale samenleving, de gekoloniseerden en het "inheemse beleid" uit van de onoverkomelijke scheiding tussen de "Blanken" (per definitie Belgen) en de "Zwart" (de inwoners van Congo), die bestendig en structureel de status van "onderdanen" werd aangemeten. Gedurende de hele kolonisatie was dit "beleid" verweven met een "raciale" en dus noodzakelijkerwijs racistische visie: volgens de officiële teksten strekte het inheemse beleid ertoe de betrekkingen tussen twee "rassen" die het lot (*sic*) had samengebracht, op elkaar af te stemmen, op alle gebieden van het algemeen beleid waarbij sprake is van contact en interactie tussen die rassen. Onder "lot" hoort in dezen uiteraard "geschiedenis" te worden verstaan. De officiële teksten verduidelijken: *"C'est dire que, pour partie, l'enseignement en relève autant que l'agriculture, le droit foncier autant que l'organisation judiciaire, qu'elle peut englober aussi bien des questions de technique financière que des travaux publics et assurément encore, qu'elle peut, par exemple, revendiquer une large part d'incidence sur l'action médicale. La politique indigène ne représente donc pas - sensu lato - un département spécifique ou technique de la politique générale de l'Etat. Elle est une manière de concevoir et d'aménager les rapports entre les deux races coexistent en pays colonial, applicable à tous les cas où elles se rencontrent et peuvent collaborer."*⁹³

Wat de "co-existentie" en de "samenwerking" betreft, blijkt uit de strekking van de eerste decreten ter vastlegging van de banden tussen Congo-Vrijstaat en de "inheemse gemeenschappen" duidelijk dat ze erop gericht waren die gemeenschappen op te zadelen met de lasten van de koloniale Staat en van de regering van de kolonie. Reeds in 1891 vervullen de in theorie volgens de "gewoonteregels" aangeduide stamhoofden louter nog de rol van tussenpersoon die de inwoners, die voortaan de status van "inboorlingen" werd aangemeten, ertoe moest bewegen te voldoen aan de zware eisen van de opkomende koloniale Staat, een moderne Staat. De traditionele stamhoofden bleven dan ook een dubbelzinnig prestige genieten. Voortaan zaten zij echter in de tang tussen hun eigen, thans versterkte, geschiedenis en het blijvende, onophoudelijke gebruik van zogenaamde "gewoonteregels". In werkelijkheid werd die regels geregeld nieuw leven ingeblazen en werden ze dus bijgestuurd naargelang van de nieuwe en eindeloze behoeften van de koloniale Staat. Zodoende helde het evenwicht van de instellingen en van de sociale gebruiken steeds verder over naar de noodsituaties en de vernieuwingen van de "koloniale situatie", die steeds meer druk uitoefende en almaar hogere eisen stelde. Inzake de dagelijkse omgang tussen "Blanken" en "Zwart" blijkt uit de meeste getuigenissen dat er een vrijwel onoverkomelijke scheidsmuur stond tussen "*les deux races coexistent en pays colonial*", zoals onder meer blijkt uit de documentaire film van Marie-Anne Thunissen, "*Nous n'étions pas amis*"⁹⁴. Hoewel het intellectuele, culturele en politieke debat ter zake niet nieuw is en nog steeds wordt gevoerd, dient men zich ook af te vragen wat de gevolgen zijn van de kolonisatie en het kolonialisme hebben op de collectieve en individuele visie op en beoordeling van de eigen persoon, zowel tijdens het koloniale bewind en ten tijde van het systeem zelf, als na de kolonisatie⁹⁵. In de begindagen van de kolonisatie heeft de opkomende *Force Publique* de eerste zwarte

⁹³ *Encyclopédie du Congo Belge, Tome III*, Brussel, Editions Bieleveld, s.d., blz. 709.

⁹⁴ Thunissen A.-M., *Nous n'étions pas amis*, 2015.

⁹⁵ Amselle J.-L. en M'Bokolo E. (dir.), *Au cœur de l'Ethnie. Ethnie, tribalisme et Etat*, nieuwe uitgave, Parijs, La Découverte, 1999. M'Bokolo E. en Trudăiu J., *Notre Congo/Onze Kongo: La propagande coloniale belge dévoilée*, Brussel, CEC (Coopération par l'Education et la Culture), 2018.

medewerkers in West-Afrika eerst voornamelijk gerekruteerd bij de zogenaamde "vrijwilligers van de westkust", in het bijzonder Hausa, die in zuidelijk Afrika en Zanzibar de reputatie genoten "moedig en trouw" te zijn. Vervolgens werden in Congo de beste rekruten gezocht, inzonderheid onder de "Bangala" in de gebieden rond de evenaar, en onder de Manianga van Neder-Congo. Naast die door de inboorlingen zelf toegeschreven kwalificaties werd in dat verband soms ook verwezen naar het "ras". Het meest gebruikte identiteitskenmerk om elk van de inheemse groepen aan te duiden, is tevens het kenmerk dat doorslaggevend is bij de vorming van een gemeenschappelijke identiteit. De concepten "Zwarten" en "zwart ras" werden immers niet alleen gebruikt om hun inferioriteit ten opzichte van de "Blanken" aan te geven, maar hebben tevens sterk bijgedragen tot de vorming van een strijdersidentiteit. Net daarom stond het woord "*nous*" centraal in de openingsrede van Patrice Lumumba ter gelegenheid van de onafhankelijkheidsverklaring en hebben alle "Zwarten" ter wereld die "*nous*" gehoord en aangevoeld als een nauwkeurige weergave van hun eigen status van gekoloniseerden.

2.4.4. De zoektocht naar identiteiten: volkeren, stammen, volksgroepen: een Congolees volk?

Nadat alles diplomatiek was geregeld en een ambitieuze visie werd uitgewerkt om "*Congo te ontsluiten voor de naties*", rees de onontkoombare vraag met wie die ambitie moest worden waargemaakt. Zou de kolonie met Belgen worden bevolkt? Zulks werd kennelijk door weinigen overwogen. Dat bijzonder uitgestrekte grondgebied alleen met Belgen bevolken, was niet alleen een utopie, maar zelfs een op voorhand mislukt avontuur! Slechts een paar "goede" gebieden met kolonisten bevolken moest dan maar volstaan. Een andere mogelijkheid, die in eerste instantie door Paul Otlet werd gesteund en die later opnieuw werd voorgelegd, bestond erin de kolonie te bevolken en te exploiteren met Zwarten die uit Amerika werden "gerepatrieerd". Die mogelijkheid werd echter snel afgedaan als een grootmoedige utopie waarvoor de middelen en de strategie ontbraken, en misschien zelfs ook de wil van die Zwarten. Ondanks de ontberingen van een eeuwenlange slavernij waren zij per slot van rekening misschien gewend geraakt aan die natie die ze hadden zien ontstaan. De missies ter verovering en pacificatie van dat uitgestrekte grondgebied hadden echter uitgewezen dat het dichtbevolkt was; men was er dan ook van overtuigd dat die bevolking, bevrijd van de dreigende slavernij door de "Arabieren" en de "gearabiseerden" zouden bijdragen aan die exploitatie.

Bij de rekrutering van soldaten voor de *Force Publique* was gebleken dat er vrij veel mensen woonden én dat zij beschikten over veel kennis en kunde. Met het oog op een vlotte exploitatie werd snel werk gemaakt van een zo nauwkeurig en bruikbaar mogelijke oplijsting. Aldus werd bijgedragen tot een etnografie van een zelden geziene omvang, duur, diversiteit en streven naar volledigheid. Van deze uitzonderlijke verwezenlijking werden nog niet alle gevolgen geëvalueerd noch gemeten, in de eerste plaats voor de gekoloniseerde samenleving. Bijzonder in dit verband is het immense werk van Cyrille Van Overbergh (1866-1959), dat wellicht uniek is door de lange periode die het bestrijkt en door de zeer ruime draagwijdte ervan. Deze gigantische "bibliotheek" doet inzonderheid de vraag rijzen welke rol zij heeft gespeeld en welke gevolgen zij heeft gehad, niet alleen voor de deskundigen inzake menswetenschappen en sociale wetenschappen, maar ook en vooral voor de vorming van de identiteiten, de manieren van doen en van zijn, alsook voor de openbare en persoonlijke betrekkingen van de eigen persoon met anderen en met zichzelf, voornamelijk in de voormalige kolonie. Daarin schuilt het hele vraagstuk van de identiteiten, zowel individueel als collectief, zowel in het koloniale als in het postkoloniale tijdperk. Het zou uiteraard te kort door de bocht zijn te stellen dat de vorming van de collectieve identiteiten in Belgisch Congo en later in het onafhankelijk geworden Congo louter toe te schrijven is aan het streven van de kolonisator en aan diens manipulatieve praktijken. De vorming van identiteiten in een koloniale situatie hangt immers niet uitsluitend af van het streven, noch van allerhande louter van de kolonistoren uitgaande initiatieven of manipulaties in het raam van een beleid gericht op "verdelen om te heersen", integendeel: wellicht moet ook (en vooral)

rekening worden gehouden met het feit dat de gekoloniseerden zich die identiteitsinstrumenten en het gebruik ervan opnieuw toe-eigenen tijdens en na de kolonisatie. Dat de kolonisatie derhalve in Afrika, en meer in het bijzonder in het voormalige Belgische deel van Afrika, in dezen nog steeds aanwezig is als "*un passé qui ne passe pas*", is niet alleen toe te schrijven aan de lange duur – die grotendeels te wijten is aan de keer op keer begane brutaliteiten –, maar ook aan het gebruik dat de gekoloniseerden wilden en wisten te maken van de steeds snellere en ingrijpender omwentelingen, waarvan zij het voorwerp, de getuigen en uiteraard ook de actoren waren.

Bij een dergelijke benadering weigert men gedwee mee te gaan met de geschiedenis zoals men langs een rustige rivier zou lopen, inzonderheid gedurende de periode die achteraf de laatste decennia van de kolonisatie zal blijken. De politieke gebeurtenissen zijn, dankzij de beschikbaarheid van verschillende bronnen, vrij goed (en misschien zelfs te goed) gekend, in die mate dat wordt versluierd wat er in de donkere krotten van een kort tijdsbestek nog te doorgronden valt, dat tegelijk zwaar beladen is met breuken die de politieke chronologie alleen niet kan verklaren en die in andere bronnen hoorbaar en zichtbaar zijn. Daartoe behoren voornamelijk de mondelinge bronnen, inzonderheid de volksliederen en de talrijke geruchten die zich onder een steeds breder publiek verspreidden en in de jaren vijftig steeds meer bereik kregen, vooral in de hoofdstad Léopoldville, van waaruit zij tot diep in de provincies uitwaaierden⁹⁶.

Eerst kwam een nieuw vocabularium tot stand, dat getuigde van vrees, maar vaak ook van haat jegens de "Blanken". Zoals deed in de jaren 1940 de mythe van de *mitumbula* de ronde in Kasai en in Katanga, waarbij verschrikkelijke verhalen werden verteld over de nieuwe behandeling die de "Blanken" voor de Congolezen in petto hadden. De *Mundele mwinda* ("de Witte man met de stormlamp") liep 's nachts rond in de zwarte wijken en lokte de "Zwarten" met geschenkjes (snoep, taart, drankjes enzovoort). Wie in de lichtbundel keek, werd verblind en meegevoerd naar de voor de "Zwarten" verboden wijken, waar het slachtoffer werd vetgemest tot het een varken werd. Daarna werd het geslacht en aan de "Blanken" geserveerd bij een uitzonderlijke rijke en degelijke feestmaaltijd. Naast dit verschrikkelijke verhaal, dat ervoor zorgde dat de "Zwarten" na het werk zo snel mogelijk de wijken van de "Blanken" verlieten en 's avonds niet meer buitenkwamen, was er op zijn minst nog één ander verhaal dat werd gebruikt om de minachting of zelfs de haat te voeden jegens andere en vooral arme "Blanken", hoofdzakelijk Portugezen en Grieken, de zogenaamde *Mundele madesu* (de arme "Blanke" die dagelijks bonen moet eten). Volgens het verhaal zouden zij jobs en kleine en middelgrote ondernemingen voor zich alleen houden en ze aldus onthouden aan de "Zwarten", zonder dat dit Congo iets opleverde. In de nacht van de volksopstand in Léopoldville op 4 januari 1959 werden bij de verwoesting en de plundering van de "blanke" handelsvestingen in de buurt van de zwarte wijken allerlei soorten van dergelijke beledigende quasi-etnoniemen aan het adres van de "Blanken" geschreeuwd. In diezelfde nacht was men vooral in de buurt van de *Eglise Saint-Pierre* getuige van de nietsontziende verwoesting van de woonsten van priesters en zusters, die allen van aanranding en verkrachting van jonge meisjes en jongens werden beticht. Zelden of zelfs nooit in de geschiedenis van het koloniale Congo was de reactie van de gekoloniseerden zo wreed. In werkelijkheid waren de kolonisatoren blind en doof geweest, wat wel verrassend was. Sinds de inbezitting van het Congolese grondgebied was het antiekoloniale gevoel van de "Zwarten" immers nooit weggeweest. Bij het betaalde werk in groep, het werk van de soldaten van de *Force publique* of nog het werk dat de leerlingen van de christelijke scholen gratis deden, werd steeds gezongen, en de leiders en de begeleiders hadden er beter aan gedaan daar aandachtig naar te luisteren. Onder het werken zongen

⁹⁶ Ryckmans F., *Mémoires noires d'une indépendance*, Reportages, interviews op de radio, Brussel, RTBF, 2000 en 2010. Ryckmans F., *Mémoires Noires. Les Congolais racontent le Congo belge, 1940-1960*, Brussel, Racines, RTBF, 2020.

werkers onophoudelijk *Salongo*, een bekend lied, dat in het Lingala werd uitgevoerd en waarvan de inhoud expliciet naar opstand of zelfs naar rebellie verwees:

<i>Salongo, he, he</i>	<i>Salongo, hehe</i>
<i>Salongo, alinga mosala!</i>	<i>Salongo, doe je werk graag!</i>
<i>Salongo, he, he</i>	<i>Salongo, doe je werk graag</i>
<i>Salongo, alinga mosala</i>	<i>Salongo, doe je werk graag</i>
<i>Biso tokomi bahumbu ya Poto</i>	<i>We zijn de slaven van de Blanken geworden</i>
<i>Poto akomi konyokola biso!</i>	<i>De Blanken zijn ons beginnen te mishandelen</i>
<i>Salongo, alinga mosala</i>	<i>Salongo, doe je werk graag</i>

Dit werklied, dat werd gezongen overal waar men in groep werkte, was alombekend, ook bij schoolkinderen, en vooral dan bij de kinderen van de katholieke scholen van Léopoldville; zij moesten in de jaren 1950 vaak gratis op de werf van E.H. Raphaël de la Kethule gaan werken en meehelpen bij de bouw van het bekende stadion dat thans zijn naam draagt.

Zonder profetisch te willen zijn (wat achteraf uiteraard al te makkelijk zou zijn), is het dus in de jaren 1950 vrij duidelijk dat, zoals het spreekwoord gaat, “een kleine vonk volstaat om het hele huis in brand te steken”, wat op 4 januari 1959 dan ook is gebeurd. Hoewel generaal de Gaulle in zijn toespraak in Brazzaville in 1944 de onafhankelijkheid voor de Franse kolonies in Afrika in uitzicht had gesteld en de *Gold Coast* onder impuls van Kwame Nkrumah gestaag op autonomie en onafhankelijkheid afstevende, had Congo slechts een vaag uitzicht op politieke verandering. Van die al te bekende politieke geschiedenis zal men in dezen alleen de traagheid, de aarzeling en de tegenstellingen tussen de leiders van het koloniaal bestuur in Congo en binnen de Belgische regering onthouden. Die tegenstellingen, die zorgden voor misverstanden, argwaan en woede in alle geledingen van de gekoloniseerde samenleving, zouden de wreedheden op spectaculaire wijze doen oplaaien. Het meedogenloze neerslaan van de opstand van 4 januari 1959, waarvan het aantal slachtoffers, doden en “verdwijningen” tot dusver niet vaststaat en naar aanleiding waarvan werd overgegaan tot massale aanhoudingen, mensen voorgoed en onverklaarbaar zijn verdwenen en het toezicht door de ordediensten in heel de kolonie gestaag werd opgevoerd, wekte de indruk dat de wreedheden waarop het Leopoldistische Congo was gebouwd, onverwacht, blijvend en voor velen schier onmerkbaar terug was.

Tot besluit wordt andermaal verwezen naar Jean Jaurès: “*il y avait, dit-il au sujet du Maroc, une civilisation marocaine capable des transformations nécessaires, capable d'évolution et de progrès, civilisation à la fois antique et moderne [...] Et laissez-moi vous dire que je ne pardonne pas à ceux qui ont écrasé cette espérance d'un progrès pacifique et humain, la civilisation africaine, sous toutes les ruses et sous toutes les brutalités de la conquête.*”

De geschiedenis van Congo vangt vanzelfsprekend niet aan met Livingstone, Stanley, noch met Leopold II; deze laatste heeft deze ontdekkingsreizigers “gebruikt” en tegelijk de context gecreëerd om het grondgebied ervan af te bakenen en er een zeer winstgevende exploitatiekolonie duurzaam te grondvesten.

In een iets langer geleden tijdperk begint de geschiedenis van Congo evenmin met de legendarische Portugees Diego Cao, die wordt geboekstaafd als degene die het grondgebied dat was “voorbested” om Congo te worden, heeft “ontdekt” en “ontsloten” voor de wereld en de beschaving. Zulks geldt uiteraard tevens voor die ontelbare al dan niet erkende zelfverklaarde “ontdekkers” van een of ander

deel dan wel een of andere bijzonderheid van dit gebied. Van hun eindeloze avonturen moet nog steeds worden nagegaan wat ze echt waard waren en welke eventuele gevolgen ze hebben gehad. Voor de vorming van de Congolese samenleving lijken ze alvast minder belangrijk zijn geweest dan sommigen denken.

Er is immers nog de geschiedenis van het echte Congo, die te vergelijken valt met een harde pit die tegen alles bestand en oneindig vruchtbaar is. Het is een complexe, lange en zelfs zeer lange geschiedenis met vele en eindeloze kronkels, met talrijke, vaak vluchtige aspecten en oeroude figuren, waarop talloze vertakkingen van die andere, koloniale geschiedenis zich hebben geënt en alles gaandeweg brutaal hebben overwoekerd of zijn binnengeslopen via de almaar talrijker wordende bressen.

Hoewel de promotoren van die andere geschiedenis het anders hadden gewild, was de weg naar een grootmoedig, rustig en oneindig "beschavingswerk" allesbehalve standvastig en bezaaid met triomf. In werkelijkheid heeft die geschiedenis zich afgespeeld in een vrij korte periode die slechts enkele generaties besloeg. Ondanks de niet-aflatende inhaligheid en de recurrente schokken waaraan de overeind blijvende Congolese staat onderhevig was, kan die geschiedenis helemaal niet triomfantelijk worden genoemd; daarvoor was de duur ervan te kort in vergelijking met de geschiedenis die honderden en zelfs duizenden jaren teruggaat in de tijd van meerdere andere gevormde gebieden en beschavingsruimten in dat deel van Afrika.

Op dit knooppunt van een aantal mogelijke wegen lijkt het voor de historicus en voor elke andere burger moeilijk, zo niet onmogelijk, om voor een keer bewust door te gaan zonder stil te staan bij wat deze plaats en dit moment vereisen.

In dezen openbaart zich immers nog een andere, al aangevatte geschiedenis, waarin die ene – onbeantwoorde – dwingende vraag centraal staat, die een blijvende hypotheek dreigt te leggen op deze nieuwe tijden waarnaar zolang werd uitgekeken en die eindelijk al zijn aangebroken: van wat, van wie is het "hedendaagse" Congo, waarvan niet duidelijk is hoe het worden genoemd ("onafhankelijk", zoals in "Onafhankelijke Congostaat", maar dan anders; "postkoloniaal" (dus met behoud van de verwijzing naar het kolonialisme), of veeleer "soverein" (welke soevereiniteit?)? Waarvan is Congo de "vrucht"? En is "vrucht" wel het juiste woord; kan men niet beter spreken van "erfenis" en zo ja, is die dan opgedrongen, veeleer dan gekozen? Een erfenis waarvan de inventaris volgens velen nog moet worden opgemaakt?

Het lijkt er hoe dan ook op dat die omweg, die vereiste, dat onvermijdelijke streven en vermogen om dit verleden nauwkeurig uit te pluizen, nodig blijft. Afhankelijk van het oogpunt van waaruit men dit verleden bekijkt en misschien vooral afhankelijk van de kennis ter zake tekent zich dan min of meer duidelijk een verleden af "dat nooit voorbijgaat", dan wel een verleden "dat nog steeds moeilijk te verteren is".

3. Strategieën en geschiedenis van vele gevechten, die al dan niet gewonnen werden; een geschiedenis van structurele transformaties en erfenissen

Mathieu Zana Etambala

3.1. Inleiding

Tal van Belgen en Congolezen geloven dat de strijd voor mensenrechten een postkoloniaal fenomeen is. Niets is minder waar. Tijdens de koloniale periode hebben ook mensen gesproken en geschreven die het perfide regime van Leopold II in Congo aanklaagden en de rechten van de gekoloniseerde Congolese volkeren verdedigden. In een eerste document wil ik enkele van die personen eventjes in

de schijnwerpers zetten. Want in de jaren van Congo-Vrijstaat werden misdaden tegen de mensheid begaan. In de Belgische koloniale historiografie worden de moed en de eerlijkheid van die mensenrechtenactivisten helaas onderbelicht.

Het lijkt mij interessant dat de parlementaire commissie hierover een gesprek aangaat met mensen en organisaties, Belgische en Congolese, die nu de strijd voor mensenrechten in RD Congo hoog in het vaandel dragen. Een reden te meer is dat die misdaden en wreedheden zijn gebeurd in een bijzondere context: namelijk een langdurige koloniale oorlog dat verovering en bezetting voor ogen had. Vanuit Congolese optiek gaat het om oorlogsmisdaden.

In een tweede document wordt een diagnose gemaakt van het Belgisch collectief geheugen over het koloniaal verleden. Hoe komt het dat belangrijke prominenten zoals koning Albert I, die wel beter wist, Leopold II als een genie voorstelden? Na hem wrongen allerlei ministers van Koloniën zich in alle bochten om de misdaden, onder meer massale grondconfiscatie en dwangarbeid waarvan Congolese mannen en vrouwen, het slachtoffer waren tijdens de periode van Congo-Vrijstaat en daarna, te minimaliseren. Ondanks hun inspanningen kon het beeld van een tyrannieke en geldzuchtige koning Leopold II nooit helemaal worden weggemoffeld.

De Belgische en Congolese historiografie betreffende het koloniaal verleden wordt in een derde document belicht. Zowel de populaire als de wetenschappelijke koloniale geschiedschrijving worden hier behandeld. Het valt op hoe Belgische en Congolese historici weinig gezamenlijke initiatieven nemen of bij elkaars initiatieven betrokken zijn. Opvallender is dat Congolese geschiedkundigen vaker onderwerpen aansnijden die vervelend zijn voor de blanke verdedigers van het beschavingsdiscours. In een eventuele trip naar RD Congo kan de Belgische parlementaire commissie daarover het best eens van gedachte wisselen met Congolese historici.

Speciale aandacht gaat, in een vierde document, naar de Eerste Wereldoorlog. De diverse herdenkingen voor het eeuwfeest van de start en/of het einde van de Grote Oorlog gaven aanleiding tot honderden publicaties over de bijdrage van Belgische militairen in de overwinning van dit conflict. Maar dat tientallen duizenden Congolezen, militairen en dragers, hun leven hebben gegeven op Afrikaanse bodem voor Belgische belangen, wordt maar al te dikwijls vergeten. Zij vochten voor een oorlog die hen geen vrijheid, gelijkheid of broederlijkheid bracht. Het verhaal van de reusachtige Congolese bijdragen, militair als materieel (uranium!), aan de Tweede Wereldoorlog waaraan zij ook in naam van België hebben deelgenomen, is nog hiet helemaal geschreven.

Tot slot wordt in een vijfde document het kimbanguisme behandeld. Een religieuze beweging die door de Belgische overheerser als een politieke beweging werd aanzien. Het begon allemaal, officieel, op 6 april 1921, straks honderd jaar geleden. Repressie, een rode draad doorheen de geschiedenis van de blanke aanwezigheid in het hartje van Afrika, was de beloning voor de aspiratie van talrijke Congolezen naar religieuze vrijheid. Maar het kimbanguisme, net zoals de Kitawala en andere bewegingen, overleefde de kolonisatie en het kolonialisme. Hopelijk zal de Belgische parlementaire Congocommissie de huidige kimbanguistische leiders in Kinshasa of Nkamba opzoeken om eens over die donkere bladzijde van het koloniaal verleden te praten.

3.2. Over koloniale en missionaire mensenrechtenactivisten in de tijd van Congo-Vrijstaat

Inleiding

Via allerlei standbeelden, bustes, straatnamen en memorialen werden in het verleden de mensen herinnerd die in Congo hadden gewerkt of er ware gestorven. Op een geklasseerde muur van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika zijn namen gebeiteld van 1508 Belgen die in Congo zijn gestorven als helden en patriotten. Uit de historische Congo-literatuur weet men dat er zich onder

hen velen er een onopvallend leven hebben geleid. Sommigen hebben hun beschavingstaak ernstig genomen; anderen hadden veel bloed aan hun handen kleven.⁹⁷

Opvallend is dat nergens eer wordt betoond aan die Belgen die de moed hebben gehad om het Congo-regime van Leopold II te hekelen. Het is waar dat critici van het Congoregime weinig of geen kansen kregen om hun kritieken uit te drukken en te argumenteren. Leopold II richtte in het geheim een propagandadienst (*Bureau de Presse de l'État Indépendant du Congo*) op en hij spoorde aan tot de oprichting van de *Fédération pour la Défense des Intérêts Belges à l'Étranger* (Fedibe). Eerstgenoemde corrompeerde nog al wat journalisten om Congo-Vrijstaat in een mooi daglicht te plaatsen; laatstgenoemde gaf een blad uit, de *Vérité sur le Congo* uit, waarin ook katholieke missionarissen, Belgische en Britse, lof zwaaiden over het koloniaal werk in Congo.⁹⁸

Toch trokken een bescheiden aantal Belgen hun stoute schoenen aan en uitten openlijke kritiek op het Congoregime. In hun geledingen treft men enkele prominenten aan die sterk gerespecteerd werden in hun milieu. Georges Lorand en Emile Vandervelde waren vooraanstaande politici uit respectievelijk de liberale en de socialistische partij. De Jezuïet Arthur Vermeersch was een gerenommeerde moraal-theoloog die erin geslaagd is om in Belgische kerkelijke kringen de stem van de Congolese slachtoffers te laten horen.

Een speciale aandacht hier verdient de Luikse magistraat Stanislas Lefranc die, in tegenstelling tot voornoemde figuren, koloniale ervaringen had. Hij heeft enquêtes uitgevoerd over zware misdrijven die gepleegd werden tegen Congolese onderdanen van Leopold II. Hij stuurde niet alleen brieven over die wreedheden naar de Congolese administratie, maar hij gaf ook drie brochures uit waarin hij die aankloeg. Toen hij met verlof naar België terugkwam, werd zijn contract niet verlengd. Een plaats heeft hij nog niet gekregen in de *Belgische Koloniale Biografie / Belgische Overzeese Biografie*.

3.2.1. De progressieve liberaal Georges Lorand

Tijdens de tien jaren die hij aan het hoofd stond van de Belgische regering, van 1884 tot 1894, heeft August Beernaert (1829-1912) altijd de Congolese onderneming van Leopold II ondersteund. De Belgische vorst liet hem trouwens schriftelijk weten dat *“si le Congo existe, c'est grâce à vous”*. August Beernaert heeft ervoor gezorgd dat Leopold II staatshoofd kon worden van een ander land. In een schrijven van 16 april 1885 verzekerde de koning de Belgische Eerste Minister dat:

*« Cette union serait avantageuse pour le pays, sans pouvoir lui imposer des charges, en aucun cas ».*⁹⁹

Enkele dagen later, op 21 april 1885, deed Beernaert de volgende verklaring in de Kamer van Volksvertegenwoordigers:

*« Le pays (la Belgique) n'a pas à redouter les charges militaires et financières qu'entraîne, d'ordinaire, un établissement colonial. C'est un État indépendant dont le Roi sera le chef avec des ressources et au moyen de forces qui seront exclusivement propres au nouvel État. »*¹⁰⁰

In naam van de oppositie verklaarde de liberaal Jules Bara (1835-1900):

⁹⁷ Mathieu Zana Etambala, art. Het werk is nog maar begonnen. De gemiste kansen van een AfricaMuseum, in: Nulpunt 1945. De Lage Landen een mensenleven later, Uitg. Ons Erfdeel vzw, 2020, p. 75-84.

⁹⁸ R. Wiggers, art. De 'Fédération pour la Défense des Intérêts belges à l'Étranger' en het Persbureau van de Onafhankelijke Kongostaat, 1903-1908, in: Mededelingen Zittingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 38 (1992-2), Brussel, 1993, p. 135-183.

⁹⁹ Robert Senelle & Émile Clément, Léopold II et la Charte Coloniale : de l'État Indépendant du Congo à la Colonie Belge, Uit. Mols, 2009, p. 12.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 12-13.

« *Ce que je vote et ce qu'on me demande de voter n'est qu'une union personnelle pour la durée du règne de Léopold II. Après notre vote, la Belgique sera aussi étrangère au Congo que toutes les autres Puissances de l'Europe ; nous n'aurons pas plus de droits et d'obligations vis-à-vis de cet État africain que les autres nations. Qu'il lèse autrui, qu'il soit mal administré, qu'il soulève des conflits et des guerres, nous n'y avons aucune responsabilité.* »¹⁰¹

Op 28 en 30 april 1885 keurden respectievelijk de Kamer der Volksvertegenwoordigers en de Senaat goed dat Leopold II staatshoofd werd van een Congolese staat. De goedkeuring preciseerde klaar en duidelijk dat het om “*une union à caractère strictement personnel*” ging.

Wettelijk gezien droeg Leopold II dus twee verschillende kronen : de ene als koning der Belgen en de andere als vorst van *Association Internationale du Congo*, later Congo-Vrijstaat. Het Belgisch Parlement kon bijgevolg niet interveniëren in de Congolese staatszaken. En Bara verwoordde dat zelfs op een heel cynische manier: indien Congo slecht bestuurd werd, was dat geen Belgische politieke aangelegenheid!

Rond die goedkeuring hing, naar mijn bescheiden mening, een waas ofwel van naïveteit ofwel van hypocrisie. Waarom? Het was toen toch al zonneklaar dat de Soeverein van de Congostaat verder zou gebruik maken van de Belgische ministeries van Buitenlandse Zaken en van Oorlogszaken (Landsverdediging) om zijn Congo-project uit te voeren. De rol van de Belgische diplomaten in Parijs, Londen, Berlijn, Rome (en de Heilige Stoel), in Washington en in andere hoofdsteden, mag hierin niet onderschat worden. Er werd hier er ook eerder op gewezen dat Belgische officieren vanaf 1878 op de loonlijst van Landsverdediging bleven.

Een persoon die het aandurfde om heikle vragen te stellen in verband met die dubbele kroon, was Georges Lorand (1860-1918), journalist en liberale vertegenwoordiger. Hij waarschuwde tegen het feit dat Leopold II al eens de Belgische kroon op het hoofd zette voor feiten die alleen met Congo te maken had. Hij maakte dat duidelijk tijdens zijn interpellaties in de affaire Stokes, waaraan Daniel Vangroenweghe een gedetailleerde studie heeft gemaakt.¹⁰²

Beschuldigd van ivoor- en wapensmokkel met Arabieren, werd Stokes opgepakt en door een *conseil de guerre*, voorgezeten door de Belgische officier Hubert Lothaire (1865-1929), ter dood veroordeeld en op 14 januari 1895 opgehangen. De zaak deed vooral in Engeland en in Duitsland veel stof opwaaien waar men vond dat Stokes de kans om in beroep te gaan, niet had gekregen. Uit schrik voor diplomatieke rellen betaalde Congo-Vrijstaat 150.000 fr en 100.000 mark, respectievelijk aan Londen en aan Berlijn.

Maar om klaarheid te verschaffen over deze zaak werd Hubert Lothaire, die op 1 juli 1895 tot Commissaris generaal was gepromoveerd, voor het gerecht gedagvaard. Eerst gebeurde dat te Boma op 22 april 1896 waar hij op 2 mei werd vrijgesproken. Hij moest daarna ook voor Hoge Raad van Congo-Vrijstaat te Brussel verschijnen waar hij op 3 augustus 1896 eveneens werd vrijgesproken.

In de Kamer van Volksvertegenwoordigers werd ook over deze zaak gedebatteerd. Lorand maakte er een opgemerkte tussenkomst:

« *L'union personnelle implique que nos officiers – qu'on a le tort d'envoyer en Afrique, tout en les maintenant dans les cadres – ne doivent pas être justiciables des tribunaux belges, mais de la justice de l'État du Congo. On a parlé aussi de faire comparaître le commandant Lothaire devant un tribunal congolais siégeant en Belgique : ceci est encore plus impossible et il ne saurait en être question. Il n'y*

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 13.

¹⁰² Daniel Vangroenweghe, Voor rubber en ivoor : Leopold II en de ophanging van Stokes, Uitg. Van Halewyck, 2005.

a donc qu'une solution : l'État du Congo doit pourvoir au jugement de l'affaire sur son territoire et le gouvernement belge doit se borner à ce que l'accusé soit traduit devant une juridiction impartiale.

J'espère bien qu'il n'y a pas eu de plainte de l'État du Congo adressée à notre gouvernement, plainte accusant notre compatriote Lothaire d'homicide : je ne crois pas que l'État du Congo se permettrait d'adresser au gouvernement belge une semblable plainte ! ...

L'annexion du Congo a été ajournée vraisemblablement jusqu'en 1900, et il existe un arrangement provisoire entre gouvernement belge et le gouvernement du Congo, en vertu duquel, à partir du 1er janvier 1895, aucune dépense ne sera engagée par l'État indépendant du Congo sans l'assentiment du Ministre des Finances de Belgique. J'attends les explications du gouvernement sur ce point également ... »¹⁰³

Lorand brengt hier een heel interessant punt voor het licht: de personele unie tussen België en Congo-Vrijstaat zat niet goed in elkaar. De scheiding was diffuus, ten eerste, omdat Belgische soldaten in Congolese dienst konden treden en toch in het Belgisch militair kader bleven. Ten tweede, de afspraken rond de controle van het Belgische ministerie van Financiën op de uitgaven van Congo-Vrijstaat was voor hem ook een inbreuk op die scheiding. Lorand wijst, ten derde, op een probleem rond bepaalde rechtsprincipes. In een latere parlementaire interventie geeft hij meer uitleg over:

« ... cette grave question du jugement au criminel sur le territoire belge d'un citoyen belge par le tribunal supérieur du Congo, donc par un tribunal étranger assemblé en Belgique ...

Ces principes de droit sont ... absolument incontestables et si, plus tard, les chambres n'étant pas réunies, le Gouvernement n'en tenait pas compte et permettait le jugement d'un Belge au criminel sur le territoire belge par un tribunal étranger, on ne pourrait pas dire au moins qu'il n'a pas été averti en temps utile que, en ce faisant, il violait la Constitution.

Le principe est celui-ci : la souveraineté de la nation belge s'étend sur toutes les parties du territoire belge, et aucune autre souveraineté, ni aucun autre droit de souveraineté ne peut être exercé sur une partie quelconque de ce territoire. Il n'y a d'exception, et ce en vertu d'un usage admis entre les nations civilisées, que pour l'exterritorialité des ambassadeurs ou ministres publics étrangers. Mais elle est de stricte interprétation, et il n'y en a aucune pour le tribunal supérieur ou les bureaux de l'État indépendant du Congo.

Il est regrettable que la question n'ait pas été réglée lors de l'union personnelle et l'on a eu tort de bâcler celle-ci sans tenir compte de questions aussi importantes. »¹⁰⁴

Kortom, dat de Hoge Raad voor Justitie van Congo-Vrijstaat te Brussel kon optreden tegen Belgische burgers, zelfs als die criminele feiten hadden gepleegd in Congo, was ongrondwettelijk. Het zou interessant zijn indien zou worden onderzocht of zich dat nog heeft voorgedaan?

Een gevolg van de Stokes-Affaire is de uitvaardiging door Leopold II van een decreet, d.d. 30 oktober 1896, dat stipuleert dat alleen het Tribunaal van Eerste Aanleg van Beneden-Congo, te Boma, competent werd, met uitzondering van de Krijgstribunalen:

« ... pour connaître, en première instance, des infractions commises par des individus, de race européenne, que la loi punit de la peine de mort. »¹⁰⁵

¹⁰³ Art. *L'affaire Lothaire-Stokes à la Chambre des Représentants*, in : Le Mouvement Antiesclavagiste, n° 1, Brussel, januari 1896, p. 9-10.

¹⁰⁴ Art. *L'affaire Lothaire à la Chambre des Représentants*, in : Le Mouvement Antiesclavagiste Belge, n° 6-7, Brussel, juni-juli 1896, p. 198-199.

¹⁰⁵ Art. *Infractions punies de mort*, in: Le Mouvement Antiesclavagiste belge, n° 11, Brussel, februari 1896, p. 63.

De doodstraf zou nadien nooit meer worden toegepast op blanken; voor de zwarte bevolking, burgers en soldaten, bleef die wel van toepassing. En dat alles bovenop de toepassing van de straf met zweepslagen ...

Georges Lorand was een uitgesproken tegenstander van het koloniaal project van Leopold II. Hij liet niet na om de Belgische regering te interpellieren wanneer hij het gevoel had dat zij, op de één of andere manier, de Congolese administratie ondersteunde. Hij was een echte antikolonialist:

« À plusieurs reprises, il força le Gouvernement à fournir des documents qui n'étaient pas mutilés Il dénonça avec vigueur le fait que des décisions importantes étaient prises sans en informer les législateurs ... Georges Lorand, emporté par son élan généreux et désintéressé, a confondu dans la même critique les méthodes et les principes de la colonisation ...

Georges Lorand avait, peut-être, de la colonisation une conception surannée à la Jean-Jacques Rousseau. Mais les réquisitoires passionnés qu'il a prononcés ... contenaient une grande part de vérité. »¹⁰⁶

Voor Lorand waren *Justice* en *Liberté* geen ijdele woorden. En zoals Arthur Wauters (1890-1960), een socialistische politicus, schreef in een biografische notitie, door zijn strijd tegen de verdoemde Congopolitiek van Leopold II heeft Lorand voor een stuk de internationale reputatie van België gered:

« Ce fut l'honneur d'hommes comme Georges Lorand d'avoir désespérément lutté pour la bonne réputation de leur pays. Si l'on n'a pas persévéré dans de funestes méthodes, c'est à lui, et à ceux qui pensaient comme lui, qu'on le doit. On ne fait pas l'histoire' sans être dans la douloureuse obligation d'exhumer ces navrantes tristesses. Ceux qui les dénoncèrent avec une méritoire intrépidité, lorsqu'elles apparurent, ont un peu plus de mérite que ceux qui aujourd'hui en font le récit avec un demi-siècle de recul. »¹⁰⁷

Het is dan ook maar rechtvaardig dat Georges Lorand in de Belgische geschiedenis wordt herinnerd als iemand die bekommerd was voor de sociale progressie van het Belgische volk, maar ook voor de rechtvaardige behandeling van het Congolese volk.

In de biografische nota die in 1948 aan deze polemist heeft gewijd, schrijft Arthur Wauters (1890-1960):

« Si l'on n'a pas persévéré dans de funestes méthodes, c'est à lui, et à ceux qui pensaient comme lui, qu'on le doit. »¹⁰⁸

Dat zijn heel lovende woorden van Arthur Wauters, een belangrijke socialistische politicus. Want, professor aan de ULB, had hij in 1948 al diverse ministerportefeuilles, zoals die van landbouw, sociale voorzieningen, nationale informatie enzovoort beheerd. Maar hij maakte ook enkele kritische bedenkingen bij de optredens van Lorand:

« Georges Lorand, emporté par son élan généreux et désintéressé, a confondu dans la même critique les méthodes et les principes de la colonisation. Mais ceux-là mêmes qui, peut-être sans équité et avec beaucoup de légèreté, font complaisamment le bilan de ses erreurs, sont-ils eux-mêmes exempts de tout reproche ? Personne ne pourra le soutenir.

¹⁰⁶ A. Wauters, art. Lorand Georges, in : B.K.B. I, Brussel, 1948, col. 614.

¹⁰⁷ A. Wauters, art. Lorand Georges, in: B.K.B. I, Brussel, 1948, col. 614-615.

¹⁰⁸ Arthur Wauters, art. Lorand Georges, in: BKB, I, Brussel, 1948, col. 614.

Georges Lorand avait, peut-être, de la colonisation une conception surannée à la Jean-Jacques Rousseau. Mais les réquisitoires passionnés qu'il a prononcés ... contenaient une grande part de vérité. »¹⁰⁹

Wauters raakte hierboven een heel belangrijk punt aan: volgens hem maakte Lorand niet het nodige onderscheid tussen de koloniale methoden, enerzijds, en het principe van de kolonisering, anderzijds. Dat onderscheid is weliswaar fundamenteel en, toegegeven, in de koloniale geschiedschrijving wordt veel minder aandacht besteed aan het anticolonialisme, een heel kleine tendens, dat bestond tijdens de Europese expansie naar Afrika, dan aan de tekortkomingen en excessen van de koloniale regimes.

3.2.2. De Jezuïet Arthur Vermeersch

In 1906 deden de kritieken van de Jezuïet Arthur Vermeersch (1858-1936), in *La Question Congolaise*, op de grondpolitiek van Leopold II heel wat stof opwaaien. Pater Vermeersch was een erudiet en ook een moreel hoogstaande personaliteit. Hij had de kandidaturen filosofie gedaan aan de Universiteit van Namen en was dan rechten gaan studeren aan de KU Leuven. Dat vulde hij aan met een doctoraat in de politieke en administratieve wetenschappen. In 1879 trad hij binnen in het noviciaat van de Jezuïeten te Drogen. Na een paar jaar stuurde de Sociëteit hem naar de Gregoriana Universiteit te Rome, waar hij doctor in canoniek recht werd.¹¹⁰

Bij die briljante studie zelf van de Jezuïet, 'La Question Congolaise', wil ik me hier niet ophouden. Hij kreeg op zijn studie heel wat venijnige reacties die hem ertoe noopten om zijn stellingen nog wat te verfijnen en vooral nog wat meer te ondersteunen. Enkele maanden publiceerde hij *Les Destinées du Congo belge* waarin hij van leer trok tegen de thesissen dat de lokale chefs via verdragen de soevereiniteit van Congo-Vrijstaat hadden aanvaard:

*« Quelle portée ont jamais pu avoir des conventions signées par des incapables, entachées d'erreur sur la cause, et n'affectant qu'une minime partie du territoire ? Léopold II règne au Congo de par le droit d'occupation : une misère extrême et d'abominables coutumes lui permettaient d'y arborer le drapeau d'un pouvoir civilisateur ... »*¹¹¹

Naar aanleiding van de honderdste verjaardag van de stichting van Congo-Vrijstaat, in 1985, maakte de toenmalige verantwoordelijke van de Afrikaanse archieven van het ministerie van Buitenlandse Zaken, Christine Somerhausen, een inventaris van al die verdragen. Zij kwam aan een totaal van 257 waarvan de meeste waren ondertekend in Beneden-Congo, langs de Congostroom, de Ubangirivier en de Kasairivier. De rest werd geïntegreerd in het Congolees territorium na vaak bloedige koloniale oorlogen. Akten met de grote chefs uit het Uele-, Ituri- of Kivu-gebied werden niet getekend.

Een tweede kritiek van pater Vermeersch betrof de notie van vacante gronden en was van moreel-etnologische aard:

*« Ils pâtissaient d'une double erreur. On avait présumé vacantes des terres non occupées à l'europpéenne, et l'on avait daté une attribution quasi universelle à l'État d'une époque précédant même son occupation politique effective. Il fallait ... une enquête terrienne sérieuse pour vérifier et sauvegarder les droits des nègres ; et l'on ne pouvait cantonner ces populations dans les étroites bandes de terres où elles plantent leurs chimbecks et se livrent à leurs modestes cultures ... »*¹¹²

¹⁰⁹ Arthur Wauters, art. Lorand Georges ..., 1948, col. 613-614.

¹¹⁰ V. Charles, Vermeersch Arthur, in: BKB, IV, 1955, col. 913-917.

¹¹¹ Arthur Vermeersch, *Les destinées du Congo Belge*, 1906, p. 22.

¹¹² *Ibidem*, p. 27.

De idee van vacante gronden werd geïnterpreteerd vanuit het Europese gedachtegang. Dat betekent heel eenvoudig dat de eurocentrische visie werd opgelegd. Het gevolg hiervan was dat de Congolezen verdreven en opgesloten werden in een beperkte leefruimte.

In 1908, wanneer het debat over annexatie van Congo door België volop aan de gang was, zal pater Arthur Vermeersch terugkomen op die grondkwestie. Vanuit christelijk oogpunt vond hij de politiek van Congo-Vrijstaat absoluut niet aanvaardbaar omdat zo iets ondenkbaar was, in identieke situaties, in Europa:

« Pour justifier la mainmise de l'État sur des terres soi-disant vacantes, on a invoqué l'exemple de l'Allemagne et de ses colonies. Mais ce n'est pas dans l'histoire des colonies étrangères qu'il faut chercher ce que le droit naturel et la religion chrétienne exigent en matières de colonisation. L'exemple de l'Allemagne est bien mal choisi : ce pays ne vient-il pas d'exproprier les Polonais ?

Y a-t-il des terres vacantes au Congo ? Mgr Leroy le conteste. Mgr Augouard dit que partout il a retrouvé la propriété privée. Le R.P. Van Henckxhoven signale qu'il n'y a pas de terres vacantes dans le Kwango et il pense qu'il en est de même dans le Kasai.

Dans le Lado, rapporte un agent qui y a séjourné dix ans, les nègres sont propriétaires et ils n'admettent pas qu'ils pourraient jamais être expropriés.

En revanche, Mgr Roelens dit que dans le Haut-Congo, à côté de terres occupées, il y a des parties de bois à la portée du premier venu ... »¹¹³

Pater Vermeersch steunt zijn thesise dat vacante gronden praktisch onbestaande waren in het actiegebied van Leopold II in Centraal-Afrika, hoofdzakelijk op informatie van katholieke missionarissen. Hij vindt tevens dat zij die de visie van Leopold II dienaangaande verdedigen, geen voorbeeld aan Duitsland moeten nemen die in Midden-Europa gewoon Polen had onteigend zonder meer.

Hij gaat verder:

« Sans doute l'on a dit que l'utilisation des terres par les indigènes au Congo a été insuffisante. Et l'État en a pris prétexte pour s'emparer d'immenses étendues et s'en proclamer en quelque sorte le propriétaire privé. Ce n'est pas parce que les nègres sont des ignorants que l'on a le droit de s'emparer de leurs propriétés. Sinon, pourquoi respecte-t-on par exemple, le droit des propriétaires de chutes d'eau qui n'utilisent pas cette 'houille blanche', qui ne mettent pas ces chutes en valeur ? »¹¹⁴

Met andere woorden, naar het oordeel van Arthur Vermeersch, Leopold II en Congo-Vrijstaat hebben gewoon de gronden van de Congolezen gestolen en dat voor hun eigen profijt:

« L'État du Congo est un État indépendant ; il avait donc, et il a pour devoir d'administrer pour le bien commun du peuple congolais et non pour le bien commun d'un autre peuple. Je ne puis admettre l'appropriation des terres par l'État du Congo que si cette appropriation tutélaire des noirs.

Si ce n'est pas pour civiliser, de quel droit allons-nous troubler l'existence de ces indigènes ? »¹¹⁵

Naar het oordeel van Pater Vermeersch is de grondpolitiek van Leopold II verwerpelijk vanuit christelijk moreel standpunt. Hij volgt daarin de theorie van de grote Duitse moraal-theoloog Lehmkühl die stelde dat in Zwitserland grote gemeentelijke eigendommen bestonden in de Alpen

¹¹³ Art. Le droit de propriété des indigènes. Conférence du R.P. Vermeersch, in : Le Mouvement Géographique, n° 12, Brussel, 22 maart 1908, col. 186.

¹¹⁴ *Ibidem*, col. 186.

¹¹⁵ *Ibidem*, col. 186.

waar de bewoners één per jaar hun vee naar toe stuurden: dus, waarom zouden de Congolezen niet de bossen als eigendom van hun jachtgebieden kunnen eisen?

Pater Vermeersch ging ook niet akkoord met het argument dat de verdragen met inlandse chefs aan Congo-Vrijstaat juridisch het recht gaf om de soevereiniteit over die gronden te beschouwen:

« On invoque des traités conclus avec des chefs nègres. Est-ce sérieux ? Ces chefs savaient-ils ce qu'ils faisaient ? Avaient-ils le droit de conclure ? Stanley leur avait-il donné en passant, un petit cours d'économie politique ? C'est lui supposer des scrupules qu'il n'eut jamais et une connaissance des dialectes qu'il n'eut pas davantage. D'ailleurs, on sait comment se font ces traités. L'Allemagne en a conclu ainsi une douzaine en peu de temps : on donnait aux chefs nègres une bouteille de rhum et une pièce de flanelle, puis le canon tonnait, on hissait le drapeau allemand au bout d'un mât : cela signifiait que le traité était conclu et que l'Allemagne prenait possession du territoire ! En vérité, notre mission civilisatrice est notre seul titre à intervenir dans les affaires africaines. »¹¹⁶

Arthur Vermeersch bestempelde die verdragen gewoon als bedrog. De personen die een dergelijk argument gebruikten waren, in zijn ogen, hypocriet en namen de beschavingstaak van het Congolese volk absoluut niet ernstig.

Pater Vermeersch was tegelijk een ernstige criticus van het regime van Leopold II en een fervente verdediger van het werk van de katholieke missies die nochtans op het ogenblik dat hij *La Question Congolaise* publiceerde, grootschalig zou profiteren van het grondregime van de soeverein. Op 26 mei 1906 ondertekende Congo-Vrijstaat en het Vaticaan een conventie die grote voordelen verschafte aan de katholieke, en niet aan de protestantse, missionarissen:

"1) L'État du Congo concèdera aux établissements de missions catholiques au Congo les terres nécessaires à leurs œuvres religieuses dans les conditions suivantes ...

2) La superficie des terres à allouer à chaque mission, dont l'établissement sera décidé de commun accord, sera de 100 hectares cultivables ; elle pourra être portée à 200 hectares en raison des nécessités et de l'importance de la mission. Ces terres ne pourront être aliénées et devront rester affectées à leur utilisation aux œuvres de la mission. Ces terres sont données à titre gratuit et en propriété perpétuelle ; leur emplacement sera déterminé de commun accord entre le gouverneur général et le supérieur de la mission ..."¹¹⁷

Vanuit het standpunt van de katholieke missies verdienden zij die grondconcessies omdat zij daarop scholen en hospitalen gingen bouwen ten gunste van de lokale bevolkingen. Maar er is een keerzijde aan deze medaille: zij aanvaardden, net zoals de fameuze concessie maatschappen SAB, ABIR enzovoort gronden die Leopold II had afgepakt van de Congolezen.

Net zoals in de middeleeuwen werd de katholieke kerk een onvervalste grootgrondbezitter. Vier decennia later, op 1 april 1947, bezaten zowat 81 erkende katholieke associaties 73.600 ha in concessie + 94.038 ha in concessie, zijnde in totaal 167.638 ha.¹¹⁸ De protestantse missies zullen dat privilege krijgen. Dat moet als een sanctie worden beschouwd voor de ongezouten kritieken die zij hebben

¹¹⁶ *Ibidem*, col. 186-187.

¹¹⁷ Frans Bontinck, art. La genèse de la convention entre le Saint-Siège et l'État Indépendant du Congo, in : *L'Église Catholique au Zaïre. Un siècle de croissance (1880-1980)*, Uitg. Secrétariat Général de l'Épiscopat, Kinshasa, 1981, p. 261-303.

¹¹⁸ Théodore Heyse, *Associations religieuses au Congo Belge et au Ruanda-Urundi : Législation générale, cessions et concessions*, bibliographie (1939-1947), Mededelingen Koninklijk Belgisch Koloniaal Instituut, XV, Brussel, 1947, p. 25.

geuit op het Congo-regime van Leopold II. De koning-soeverein zal dat ook met zoveel woorden zeggen in de instructies die hij aan de Staatssecretarissen van Congo-Vrijstaat gaf:

« ... Vous ferez bien de voir le Nonce (Mgr Vico) le plus tôt possible. Vous lui répéterez mon désir de faire tout ce qui est en mon pouvoir pour contenter les missionnaires catholiques, pour leur accorder les terres qu'ils désirent avoir, et cela à des conditions faciles mais qui ne nous obligerait pas à traiter avec la même générosité les missionnaires protestants, nos ennemis. Il faudrait dire au Nonce que l'octroi des terres devrait avoir pour corollaire la création par les missionnaires d'écoles pratiques d'artisans, apprenant divers métiers d'écoles d'agriculture où les jeunes indigènes seraient initiés notamment à l'agronomie forestière. Des cours de français, des leçons d'histoire de l'État devraient être donnés par les missionnaires. À ces leçons pratiques, l'État aura le droit d'une certaine inspection ; il devrait aussi avoir le droit de se servir des missionnaires dans certaines circonstances, soit pour des missions, soit pour des reconnaissances, etc. L'État, vous le répéterez, donnerait aux missions les terres nécessaires à leur entien ou bien la moitié en terre et la moitié en fonds congolais, ce qui serait peut-être plus sûr. Il est à remarquer que si l'annexion à la Belgique se fait et si on avait un jour un gouvernement radical, il pourrait très bien confisquer les terres des missionnaires et ne pourrait pas naturellement des atteindre ces fonds qui seraient entre leurs mains et qui e sont pas nominatifs.

*Vous aurez aussi soin de tâcher d'arriver le plus vite possible à une solution. Vous direz au Nonce qu'avant de publier ces mesures pour le Congo, j'aurais voulu arriver à une parfaite entente qui ne se rapporterait qu'à eux et ne pourrait être réclamée par les Protestants au nom de l'Acte de Berlin. Il faut donc que dans cette entente qui doit être contractuelle, ce qui le rend indestructible, les missionnaires catholiques fassent pour l'État et pour l'éducation des jeunes noirs ce que les Protestants ne feraient pas. Veuillez ensuite parler au Nonce de la démarche des Évêques protestants à Rome ... »*¹¹⁹

Er is geen twijfel meer mogelijk: Leopold II was bereid zwijggeld te betalen aan de katholieke missies. Dat zwijggeld bestond uit, primo, de toekenning van gronden die hij sinds 1885 van de Congolezen had geconfisqueerd, en, secundo, subsidies van Congo-Vrijstaat.

Langs katholiek kerkelijke zijde werd die conventie hoofdzakelijk door Mgr Vico, de Apostolische Nuntius te Brussel, bepleit. Hij kon het opperbest stellen met Leopold II en wilde niet horen van enige kritiek op diens beleid of op diens weigering om Congo-Vrijstaat te overhandigen aan België. Maar het Vaticaan schaarde zich toch achter Pater Vermeersch, om de volgende reden:

*“De Conventie van 1906 kon niet beletten dat het Vaticaan en Leopold ten langen leste ook in Congo uit elkaar gingen, Vico ten spijt. Tegen het advies van de nuntius in steunde Rome de jezuïet Arthur Vermeersch na de publicatie van zijn beroemde kritische studie over La Question Congolaise, en spoorde ze de Belgische katholieken aan om verder publiek afstand te nemen van de Congostaat. Het moreel prestige van de Heilige Stoel en van de Kerk zelf was nu immers in het gedrang ten gevolge van hun langdurig stilzwijgen.”*¹²⁰

In Rome was men ook ervan overtuigd dat de annexatie van Congo een feit zou worden. De keuze om actief betrokken te worden in de voorbereidingen van de overnameoperatie was duidelijk geworden.

De moraaltheoloog had ook kritiek op de koloniale administratie:

¹¹⁹ Brief geciteerd in: Kalambay Lumpungu, art. Les Églises et les concessions foncières au Congo, in: Revue du Crip, n° 1 Kinshasa, 2002, p. 164-165.

¹²⁰ Vincent Viaene, art. De religie van de Prins. Leopold II, de Heilige Stoel, België en Congo (1855-1909), in: Leopold II ongegeneerd genie? Buitenlandse politiek en kolonisatie, Uitg. Lannoo, Tielt, 2009, p. 163-164.

« Mais à côté des excès imputables aux erreurs ou aux passions des personnes, nous avons signalé le grave défaut qui vicie le système lui-même : une confusion de pouvoirs presque inouïe. Les mêmes mains détiennent non pas seulement l'autorité administrative et l'autorité judiciaire, mais l'administration fiscale et le pouvoir exécutif ; et la loi charge de la répression des abus celui qui semble intéressé à les commettre.

Nous regrettons d'avoir à le dire, presque rien n'est fait ou tenté pour mettre un terme à cette situation. Les chefs de poste à qui incombe le recouvrement des impôts ont mandat également pour exécuter la contrainte, et la contrainte est ordonnée par les commissaires qui surveillent le recouvrement. Les agents des impôts sont, aussi bien que les autres fonctionnaires, officiers de police judiciaire en matière d'infractions à la législation sur les armes à feu. Et tous doivent chercher à plaire à l'administration supérieure ; car la pension de retraite continue de dépendre du bon plaisir de celle-ci.

Tant que cette confusion subsistera, on est peu fondé à présenter l'excuse banale : 'Des abus se commettent partout. Comment vouloir que le Congo y échappe ? ... »¹²¹

Kortom, de administratie was in handen van blanken die koloniale decreten betreffende de taken moesten toepassen en de politionele macht had om zij die deze decreten niet of onvoldoende naleefden, te sanctioneren, en dat alles niet zozeer in het belang van de Staat, maar ook uit eigenbelang omwille van de premies die deze haar oprachten!

Pater Vermeersch had dus zware kritiek op het Congobeleid van Leopold II. Maar hij kwam ook in aanvaring met Émile Vandervelde, eveneens een harde tegenstander van het Congoregime, wie hij koloniaal anticlericalisme verweet. De Jezuïet was een groot voorstander van de missionering van Congo en de christianisering van Congolezen.¹²²

Meldenswaardig is het feit dat hij de hogere gevoelens van de inwoners van Congo wilde bestuderen en hij aan een correspondent in Belgisch Congo van *La Revue Congolaise*, een tijdschrift dat hij mee dirigeerde, de nodige informatie vroeg. André Hoornaert (1884-1953), die in 1909 voor zijn tweede termijn magistraat in Katanga werd benoemd, vroeg aan Stefano Kaoze (1890-1951), die toen zijn priesteropleiding was begonnen te Boudewijnstad, een grote missiepost van de Witte Paters, om over de hogere gevoelens van de mensen van de volksgroep waartoe hij behoorde, de Watabwa, een dissertatie te schrijven. Arthur Vermeersch publiceerde het document van Kaoze, *La psychologie des Bantu*, die de eerste Congolese priester zou worden, in editie van de eerste jaargang, 1910.¹²³ In 1911 integreerde pater Vermeersch het tweede deel van de scriptie van Kaoze en voegde daar nog enkele brieven van Kaoze aan toe die waren verzameld en vertaald door de Franse Witte Pater Pierre Colle (1872-1961).¹²⁴

Een grote verdienste van pater Vermeersch was dat hij een poging heeft ondernomen om Congolezen aan het woord te laten om over zichzelf te schrijven. Dat was heel belangrijk in een tijdperk waarin nogal wat Europeanen zich vragen stelden over de beschaafbaarheid van de Afrikanen.

¹²¹ Arthur Vermeersch, *Les destinées du Congo Belge*, 1906, p. 56-57.

¹²² Arthur Vermeersch, *Les missionnaires au Congo belge, l'anticléricalisme colonial, réponse à M. Vandervelde*, Brussel, 1911.

¹²³ Arthur Vermeersch, art. *Les sentiments supérieurs chez les Congolais, partie documentaire. I. Les Congolais, d'après un Congolais civilisé*, in : *La Revue Congolaise*, Brussel, 1910, p. 401-406. Art. *La psychologie des Bantu par Stefano Kaoze des Beni-Marungu*, in : *La Revue Congolaise*, Brussel, 1910, p. 406-435.

¹²⁴ Art. *La psychologie des Bantu par Stefano Kaoze des Beni-Marungu (suite)*, in : *La Revue Congolaise*, Brussel, 1911, p. 55-63. Art. *Quelques lettres de Stephano Kaoze recueillies et traduites par le P. Colle des Pères Blancs*, in : *La Revue Congolaise*, Brussel, 1911, p. 141-161.

In het jaargang 1912 publiceerde Arthur Vermeersch enkele documenten van leerlingen uit de Kwangomissie der Jezuïeten. Maar hij liet zich wel verleiden tot de volgende negatieve opmerking:

« *Notre investigation a porté, cette fois, sur une race beaucoup moins intelligente que les Bantou chez lesquels nous avons trouvé notre ami, Stefano Kaoze. Les Bakongo, assez peu doués, se ressentent, en outre, des influences délétères que les colons portugais firent subir à leurs ancêtres ...* »¹²⁵

Het is eigenaardig dat een intelligente personaliteit zoals pater Arthur Vermeersch zomaar geloof hechtte aan de mythe die in de Belgische koloniale geschiedschrijving vaak terugkomt, namelijk dat het Congo-volk gedegeneerd was door eeuwenlange contacten met de Portugezen. Maar het is hier niet de plaats om dieper in te gaan op deze problematiek.

Pater Vermeersch heeft ook een belangrijke rol gespeeld in het begin van de loopbaan van een andere emblematische Congolese personaliteit, namelijk Paul Panda Farnana. Op 13 december 1911 hield Panda Farnana een lezing voor *Amicitia*, een Vlaamse studentenclub die recent was opgericht door Vlaams-nationalistische studenten van de Katholieke Universiteit Leuven (KU Leuven) en waarvan de leuze was *Quasi Civitas Firma* (Sterk als een Kasteel). Hij houdt er een pleidooi voor de *civilisabilité* (beschaafbaarheid) van de Congolezen. De totale conferentie wordt weergegeven in *Ons Volk ontwaakt* (*Notre Peuple se réveille*), een Vlaams-nationalistisch blad. Panda Farnana ontpopt zich hier voor het eerst als een Congolese nationalist.¹²⁶

Een van de punten die Panda Farnana aankaart in zijn redevoering is de kwestie van Afro-Amerikanen, van wie sommigen, preciseerd hij, afstammelingen waren van slaven van Congolese oorsprong. Die hebben zich, na de afschaffing van de slavernij, naar een hogere beschaving gehezen.

De vraag is natuurlijk wie Panda Farnana op het spoor van de Afro-Amerikanen heeft gebracht. Het antwoord kennen we dankzij een brief die de voorzitter van *Amicitia*, Prosper Thuysbaert (1889-1965), naar pater Arthur Vermeersch heeft geschreven in januari van 1912:

« *Panda m'a chargé de vous remercier bien cordialement du charmant accueil que vous lui avez fait – il n'aura probablement plus le temps pour vous remercier personnellement. J'avais toujours déploré, depuis que je le connaissais, qu'il ait été si peu en contact avec les éléments franchement catholiques qui s'occupent de notre colonie, et je suis vraiment très heureux que vous ayez bien voulu consacrer une partie de votre temps à mon ami. Car dans la conversation d'hier vous n'aurez pas encore su saisir l'idéal qui anime ce garçon. Son rêve c'est de quitter l'administration au bout de quelques années, pour entreprendre d'une façon plus indépendante l'éducation des noirs, p.ex., il rêve de constituer avec l'aide des noirs eux-mêmes une école d'agriculture. Je lui ai fait faire aussi la connaissance d'un prêtre canadien qui l'a mis au courant du mouvement nègre américain ; cette conversation l'a enthousiasmé, et il souffre beaucoup de ce que sa position dépendante et menacée de la jalousie des blancs lui rende impossible même d'émettre ses idées. Je lui ai dit qu'il pouvait s'adresser en toute confiance à vous, qu'il aurait trouvé en vous un guide prudent et sûr, et j'espère qu'il ne l'oubliera pas. Vous excuserez bien, n'est-ce pas, mon Révérend Père, le ton un peu enthousiaste de ces remerciements, mais je crois que l'entrevue qu'il a eue avec vous lui sera d'une immense utilité ...* »¹²⁷

De katholieke Vlaams-nationalist Prosper Thuysbaert noemt zich een goede vriend van Panda Farnana. Het is niet mogelijk met zekerheid te zeggen in welke omstandigheden zij elkaar hebben

¹²⁵ Art. *Les sentiments supérieurs chez les Noirs. Partie documentaire : pourquoi les Bakongo croient-ils le missionnaire ?*, in : La Revue Congolaise, Brussel, 1912, p. 24.

¹²⁶ Cfr. Mathieu Zana Etambala, art. *Panda Farnana, le roi Albert Ier et la question de la méthode éducative afro-américaine pour le Congo : 1911-1921*, in : Museum Dynasticum, XXVII, 1, Brussel, 2015, p. 25-47.

¹²⁷ Brief van Prosper Thuysbaert aan Arthur Vermeersch, Brussel, januari 1911, in : Leuven, KADOC, Archives de la Province Belgique Septentrionale des Jésuites, Papiers Arthur Vermeersch, Eb17.

leren kennen. Maar ik vermoed dat de oom van Thuysbaert, Paul de Vuyst (1863-1950), die directeur-generaal was op het ministerie van Landbouw, hun contactman is geweest. De boeken van de Vuyst over de sociale rol van de boerin en haar beroepsvorming (1907) en over het landbouwonderwijs en de methoden ervan (1909) waren zeker niet aan de aandacht ontsnapt van Panda Farnana, een boekenwurm, die een opleiding had genoten aan de *École d'Horticulture et d'Agriculture d'État* te Vilvoorde en aan de *École Supérieure d'Agriculture Tropicale* te Nogent-sur-Marne (Parijs). Sinds 1909 was Panda landbouwwagent in Congo, waar hij geconfronteerd werd met het blank koloniaal racisme, zoals Thuysbaert het in zijn brief aan Pater Vermeersch schreef.

Het is heel jammer dat Thuysbaert de naam van die Canadese priester niet citeert. Daardoor weten we niet wie Panda Farnana in contact heeft gebracht met de Afro-Amerikaanse beweging. Deze zal een levenslange inspiratiebron voor Panda Farnana zijn, die zijn betoog voor Amicitia beëindigde met de woorden:

*« Les Congolais sont civilisables. Ils le sont par la justice ... par la sensibilité vraie ... par la loyauté ... par l'exemple de la civilisation et ses bienfaits, par la religion simplement et gravement démontrée où plutôt montrée. Ils peuvent être à la longue vaincus par la patience et la ténacité douce, intelligente et sans faiblesse de nos missionnaires et colons ... »*¹²⁸

Wat de vormingsmogelijkheden van de zwarten betreft, mag pater Vermeersch gerekend worden bij de groep van de blanken die de oorzaak van de intellectuele achterstand van de Congolezen toeschreven aan de gebrekkige opvoeding en aan de tekortkomingen van het koloniale educatief systeem. Zij hadden een meer optimistische kijk op de ontwikkelingskansen van de Afrikaanse volkeren. Een andere groep verdedigde de stelling dat de achterlijke levenswijze van de Afrikanen te wijten was aan de aanwezigheid van een primitieve cultuur met talloze immorele en afschuwelijke gebruiken die door de westerse christelijke cultuur moesten vernietigd worden. Een derde categorie van Europese missionarissen geloofden in de meersoortige oorsprong van de humane rassen die de inferioriteit van het zwarte ras verklaarde. Die evolutionistische theorie werd door de Rooms-katholieke kerk weliswaar niet aanvaard, maar die werd gecompenseerd door de voorstelling van de Afrikanen als afstammelingen van Cham, de zoon van Noah die door zijn arrogantie in ongenade was gevallen.¹²⁹ De paters Jezuïeten en Scheutisten waren over het algemeen aanhangers van deze leer, maar de Jezuïet Vermeersch maakte een uitzondering.

In januari 1913 vertrok pater Vermeersch naar Belgisch Congo. Hij reisde via de Indische Oceaan en bezocht eerst de Britse en Duitse kolonies in Oost-Afrika en trad Congo binnen langs het gebied van de Grote Meren. Hij hield een dagboek bij waarin hij nauwgezet de informatie neerpemde die hij in talrijke gesprekken verzamelde. Daarin zijn verhalen over rood rubber en excessen van staats- en handelsagenten legio.

In het missiegebied van de paters Trappisten, in de Evenaarstreek, hoorde pater Vermeersch over de brutale dood van Isidore Bakanja, een andere Congolese emblematische figuur. In 1908 was laatstgenoemde de boy of domestiek van een zekere Reynders, chef van de *Société Anonyme Belge du Haut-Congo* (SAB)-factorij in de omgeving van Boende. Hij volgde ook catechese, en dat zou tot zijn dood leiden. Het drama gebeurde in het voorjaar van 1909 toen België al Congo-Vrijstaat had overgenomen. Het speelde zich af in de context waarbij een zekere Van Cauter, handelsagent, op oorlogspad trok tegen het dorp Bonjoli omdat die de vrouw van één van zijn domestieken had laten

¹²⁸ Mengelmaren in woord en beeld, in: *Ons volk ontwaakt*, 6 januari 1912, p. 188.

¹²⁹ Marc Depaeppe & Lies Van Rompaey, *In het teken van de bevoogding. De educatieve actie in Belgisch-Kongo (1908-1960)*, Uitg. Garant, Leuven, 1995, p. 40-41.

ombrengen. Het dorp werd belegerd, de vrouwen gevangengenomen en Van Cauter zou die alleen vrijlaten mits de betaling van losgeld. Bakanja bracht toen de nacht door te Bonjoli:

« Van Cauter, qui avait aperçu un scapulaire au cou de Bakanja, lui ordonna de l'enlever ; celui-ci refusa. Ultérieurement, de retour à Ikili il remarqua de nouveau le scapulaire, se fâcha et fit battre Bakanja de 25 coups de chicotte ordinaire.

Un jour, après le repas de midi, quand les boys avaient fini de servir leurs maîtres Van Cauter, Reynders et Giret, Isidore Bakanja s'en alla prier. Van Cauter le remarqua à nouveau. Il envoya une sentinelle nommé Ise Boya le chercher. Il reprocha vivement à Bakanja d'apprendre des prières et des 'mensonges' aux travailleurs. Il craignait que si cela continuait, personne ne veuille plus travailler.

Van Cauter arracha le scapulaire de Bakanja et le jeta. Son chien s'en empara et le déchiqueta. Il donna à Bongele, le capita des travailleurs, une chicotte en peau d'éléphant avec deux clous aux extrémités. Durant la séance de flagellation de Bakanja, la sentinelle Ise Boya tint les bras et les épaules de la victime, tandis que Bolonge tenait les jambes. Bakanja refusa d'abord de se coucher. Van Cauter le prit par le cou et le renversa. Bongele devait frapper 200 à 250 coups. Bakanja se tordait de douleur, mais Van Cauter lui pressait le dos avec son pied pour l'empêcher de bouger, tout en ordonnant continuellement à Bongele de frapper plus fort. Les autres Blancs, qui se tenaient sur la véranda, n'intervinrent pas.

Grièvement blessé, Bakanja fut porté au cachot. Il ne reçut que secrètement de la nourriture. Quelques jours plus tard, Van Cauter envoya son adjoint à Isako et ordonna à Bakanja d'accompagner son maître. À cette occasion, Bakanja prit la fuite et se cacha en forêt, à l'entrée du marais proche du chemin menant au débarcadère de Yele.

Lors de l'arrivée du vapeur Ingolonolo de la SAB ayant l'inspecteur Dörpinghaus à son bord, Bakanja se montra à son boy. Lors du retour de celui-ci au bateau, après sa visite à la factorerie, Dörpinghaus trouva Bakanja sur son chemin. Il fit appeler Van Cauter et les deux hommes eurent une conversation. Van Cauter lança son poing dans la figure de Bakanja et se blessa aux dents de celui-ci. L'inspecteur Dörpinghaus le retint la seconde fois. Il amena Bakanja sur le bateau qui se rendait à Ngom'Isongu où il accosta le 9 février ... »¹³⁰

Van Cauter was niet de enige blanke misdadiger in de concessiegebieden, en Isidore Bakanja was niet het enige zwarte slachtoffer. De Duitse ingenieur Wilhelm Theodor Dörpinghaus (?1878-?) heeft over zijn inspectiereizen een omstandig rapport gemaakt waarin gewag wordt gemaakt van talloze criminele feiten begaan door diverse handelsagenten:

« À Watse M'Bole se trouvaient pendant mon séjour du 27 novembre à décembre 1908, à la chaîne une centaine de femmes et d'hommes qui travaillaient à la construction d'une route. Une partie des captifs recevait jusqu'à 100 coups de fouet par jour. Le gérant Lebrun les faisait lier aux mains et aux pieds et les jetait du haut de la Libanda par un coup de pied ...

L'avant-dernier gérant Tourron a commis des crimes terribles. Il a tué son boy, enterré vivante sa femme, brûlé des Noirs. À Momboyo on a pendu drabord et brûlé, quand la corde se déchirait, un petit boy de 5 à 6 ans qui était accusé d'avoir volé la tête d'une chèvre. Le sieur Tourron liait des femmes et tirait sur elles avec un revolver ...

¹³⁰ Cf. Mathieu Zana Etambala, *L'exploitation de l'Équateur par les sociétés concessionnaires et l'affaire Isidore Bakanja, ca 1885-1914*, in: *Équateur, au cœur de la cuvette congolaise* (Jean Omasombo Tshonda, o.l.v.), Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren, 2016, p. 195.

À Monpembe le 1er décembre 1908 se trouvaient à la chaîne 18 femmes, qui travaillaient de 6 à 12 heures dans les plantations. Elles étaient très maigres, misérables et affamées. Je demandai à l'agent Polemente s'il ne donnait pas à manger à ces malheureuses. Il me répondit 'leurs mâles n'ont qu'à en apporter', une de ces femmes du village Pamce est morte ensuite ...

Le 6 février 1909 se trouvaient à Yole 15 femmes à la chaîne. J'ai constaté à différentes reprises que Van Cauter avait toujours des captifs. L'agent Deflandre à Boneme et Bokoka a commis des crimes encore plus terribles que ceux commis par Tourron. Il tuait de préférence des femmes et des enfants. Il n'y a aucune bestialité qu'il n'aurait pas commise. Il a brûlé et enterré des personnes vivantes, mis des femmes dans le chemin des fourmis rouges. Les agents Van Cauter et Delpierre ont été témoins quand Deflandre a tué des hommes et donné les cadavres à manger aux indigènes ... »¹³¹

Over de lijdensweg van Isidore Bakanja, die stierf in augustus 1909, verschenen al tal van publicaties. Van Cauter werd voor het gerecht gedaagd te Coquilhatstad (Mbandaka) op 31 januari 1910. Hij ging in beroep tegen zijn veroordeling, maar op 12 augustus 1912 werd hij veroordeeld tot een gevangenisstraf van tweeënehalf jaar en een boete van 500 fr.

In juli 1913 bezocht Arthur Vermeersch de missies van de paters Trappisten die zich bekloegen over de handelsagenten van de SAB die hen tegenwerkten. De Jezuïet stelde hierover een dossier samen. Toen hij eind augustus te Kisantu aankwam waar de Conferentie van de Oversten van de Katholieke Missies plaats vond en hij tot secretaris ervan werd benoemd, bracht hij de zaak-Bakanja ter sprake. Die vroeg aan een Trappist om een canonic onderzoek in te stellen waarvan de resultaten naar Rome zouden worden gestuurd.

Pater Vermeersch zette nadien zijn reis voort. In oktober 1913 bevond hij zich in Boma, waar hij onder andere de gevangenis bezocht. Daar ervaarde hij dat blanke en zwarte gedetineerden verschillend werden behandeld:

« ... trente-deux cellules pour Blancs, le long desquelles court une véranda, sous laquelle ils peuvent s'asseoir. Il y a de chaque côté une salle commune où, à certaines heures, ils peuvent se réunir, causer, manger. Leur installation est très confortable. Et leur repos excellent. Outre le déjeuner : café, pain et beure, ils ont deux repas ou soupe, viande, légumes, pain, fruits. On leur donne un demi-litre de vin par jour. Et toute la journée, du café est à leur disposition. Leur servitude pénale est nulle, quelques-uns écrivent. La plupart fainéantisent, lisent. Et s'ils se conduisent bien – qui se révolterait à ce régime ? – on les libère quand ils ont fait le quart de la peine. Voilà des meurtriers condamnés à cinq ans, libérés au bout d'un an ou trois mois ! On va, paraît-il, ramener en Europe tous les condamnés à plus de deux ans. »¹³²

Arthur Vermeersch vond het schandalig dat die blanke misdadigers wijn kregen bij hun maaltijd. Wellicht dacht hij daarbij aan de vele hardwerkende en eerlijke Belgische boeren en arbeiders die in het begin van de 19e eeuw geen dergelijk alimentair privilege genoten. Hun penitentiair regime verschilde sterk van dat van de zwarte gevangenen:

¹³¹ Mathieu Zana Etambala, *L'exploitation de l'Équateur par les sociétés concessionnaires et l'affaire Isidore Bakanja, ca 1885-1914*, in: *Équateur, au cœur de la cuvette congolaise* (Jean Omasombo Tshonda, o.l.v.) ... Tervuren, 2016, p. 197.

¹³² *Ibidem*, p. 213.

« *La prison des Noirs, grand bâtiment en fer, divisé en salles, offre aux Noirs un logement qui vaut celui de leurs chimbecks, s'ils ne l'emportent sur eux. Ils travaillent hors de la prison. Il y a un condamné à mort. Il sera pendu probablement devant la prison.* »¹³³

Blanke gevangenen bleven gespaard van dwangarbeid en van de doodstraf, welke wrede misdaden zij ook gepleegd hadden.

Na zijn terugkeer publiceerde hij nog enkele boeken, waarin hij onder meer de rol van katholieken in Belgisch Congo uiteenzette. Natuurlijk bedoelde hij de morele plicht die agenten er moesten spelen:

« *... La place des catholiques est au Congo, comme elle était dans le palais des Césars, comme elle était sur le premier vaisseau qui cingla vers l'Amérique ... Si l'anticléricalisme n'est pas un article d'exportation, le catholicisme en est un. Mais le catholicisme à transporter là-bas, ce n'est pas un catholicisme apparent, superficiel, trembleur ; il le faut là-bas très pur et éclairé dans sa foi, très fort contre les tentations du dedans et les séductions du dehors, exempt de gaucheries, et très sympathique à tous.*

Tel est le catholicisme colonial ; tout autre catholicisme ne peut convenir qu'à l'intérieur et au foyer. »¹³⁴

De Jezuïet Vermeersch was overtuigd van de noodzakelijkheid van toewijding voor de kolonie, geïnspireerd door patriotisme en godsdienst. Het Congoregime van Leopold II vond hij verwerpelijk, maar hij pleitte voor een katholieke kolonisering.¹³⁵

In 1926 werd het graf van Isidore Bakanja schoongemaakt en met bloemen bedekt. Vanaf dan werd het goed onderhouden. Intussen was een kladversie van het canoniek onderzoeksrapport, opgesteld in het Nederlands, onaangeroerd blijven liggen in de archieven van de Missionarissen van het Heilig Hart, die de missie van de Trappisten hadden overgenomen. De reden waarom er verder geen werk van werd gemaakt, is de volgende:

« *... le futur Mgr Vermeiren ... répondra que Mgr Van Goethem, Vicaire apostolique, avait soulevé cette question devant l'assemblée des vicaires apostoliques du Congo Belge, mais qu'on lui avait fait remarquer que la cause aurait été très mal accueillie par l'administration coloniale.* »¹³⁶

In 1975 werd het document in het Frans vertaald. Maar de verspreiding ervan lag nog heel gevoelig:

« *Mais même lorsque, en 1975, quand le centre pastoral de Boende rend le texte public et l'envoie aux autorités ecclésiastiques de la région, certains demandent encore que le dossier ne soit pas diffusé, car 'cela susciterait une recrudescence du sentiment anti-blanc' !* »¹³⁷

Op 10 februari 1977 besloot de Zairese (Congolese) bisschoppenconferentie toch het dossier naar Rome te sturen, waar het positief werd onthaald: op 4 juni van dat jaar bevond de Sacrée Congrégation

¹³³ Mathieu Zana Etambala, *L'exploitation de l'Équateur par les sociétés concessionnaires et l'affaire Isidore Bakanja, ca 1885-1914*, in: *Équateur, au cœur de la cuvette congolaise* (Jean Omasombo Tshonda, o.l.v.) ... Tervuren, 2016, p. 213.

¹³⁴ Arthur Vermeersch, *Le rôle des catholiques au Congo belge (Conférence donnée à Bruxelles, le 31 mars 1914)*, Librairie Albert Dewit, Brussel, 1914.

¹³⁵ Cf. Arthur Vermeersch, art. *Colonie et Patrie*, in: *Bulletin de la Société Royale de Géographie d'Anvers*, Antwerpen, 1914-1919.

¹³⁶ Daniel Vangroenweghe, *Bakanja Isidore, Martyr du Zaïre battu à mort par un blanc béatifié par Jean-Paul II*, Uitg. Didier Hatier, Brussel, 1989, p. 114-115.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 115.

pour les causes des Saints de argumenten sterk genoeg. Enkele dagen later, op 11 juni 1977, bevestigde en valideerde paus Paulus VI het canoniek decreet voor de beatificatie van Isidore Bakanja.

Deze zaligverklaring betekent enorm veel voor de Congolese katholieken. Het is een sterk historisch symbool. Bakanja was één van de duizenden Congolese slachtoffers van het blinde geweld van blanke koloniale in de periode vóór de Eerste Wereldoorlog. En niemand anders dan pater Arthur Vermeersch heeft de zaak aanhangig gemaakt.

3.2.3. De socialistische voorman Émile Vandervelde

Er werd eerder al opgemerkt dat pater Arthur Vermeersch en Émile Vandervelde niet de beste vrienden waren. De kritiek van beiden op het Congolese regime van Leopold II was nochtans van dezelfde aard. In juli 1907 liet de socialistische voorman Vandervelde het volgende optekenen:

“Vanuit politiek oogpunt is er eerst het Congolese absolutisme, als feit over heel de wereld erkend. Dat laat sporen na op het Belgisch constitutionalisme: Leopold II, de rubber- en ivoorkoning was soeverein en eigenaar van een immens domein dat enorme winsten opleverde. De middelen waarvoor hij beschikt laten hem toe om een betreurenswaardige invloed uit te oefenen op de Belgische pers en, als kwalijk gevolg, op de parlementaire wereld. De politieke tradities en gewoontes van het Belgische volk vormen een onvoldoende tegengewicht. Sinds enkele jaren maakt België een soort heropstanding van de personele macht mee. En men kan er evenmin aan twijfelen dat de Congolese ondernemingen daar voor een stuk de oorzaak van zijn [...]

[...] met welke middelen Leopold II één van de grootste kapitalisten van Europa is geworden [...]

In een territorium dat tachtig keer zo groot is als België, werkt een heel volk van lijfeigenen om hem te verrijken [...] overal gebruikt men hetzelfde dwangstelsel tegen de inlanders. Onder het mom van taksen in natura, eist men van hen prestaties in levensmiddelen en rubber die, in theorie, hen slechts 40 uren per maand zou mogen kosten – wat reeds excessief zou zijn – maar die in werkelijkheid bijna al hun tijd inneemt. En wanneer die ongelukkigen weerstand bieden, wanneer zij niet genoeg rubber brengen naar de staats- of handelsagenten, dan wordt krachtig opgetreden: zij worden met de zweep afgeslagen of worden in de gevangenis gestopt, men neemt hun vrouwen als gijzelaars en, indien zij in opstand komen, wordt overgegaan tot expedities. Om hen te straffen worden hun dorpen afgebrand en de bewoners afgeslacht ...”¹³⁸

Pater Vermeersch heeft de verschrikkingen die de Congolezen moesten ondergaan nooit in zulke heldere bewoordingen weergegeven.

Van juli tot oktober 1908 maakte Vandervelde tijd om Congo te bezoeken. Hij zal zijn reisjournaal opdragen aan Jules Destré, die de Congokwestie niet prioritair vond voor de socialisten. In een inleidend stuk legt hij duidelijk uit dat toen hij voet zette op Congolese bodem, Congo zich in een interregnum bevond waarin de blanke bevolking zich heel vrij uitdrukte:

« *C’était oublier un peu trop que la population blanche du Congo ne se compose pas exclusivement d’admirateurs de l’œuvre du roi Léopold. À côté des fonctionnaires qui essaient encore de défendre le travail forcé et les paiements en nature, il en est d’autres – la plupart des magistrats, par exemple – qui aspirent, plus ardemment que personne, à l’abolition de ce régime ; et, à côté des fonctionnaires, il y*

¹³⁸ Émile Vandervelde, art. La Belgique et le Congo Léopoldien, in : La Société Nouvelle, juli 1907, p. 56-57. Geciteerd in : Mathieu Zana Etambala, Veroverd, bezet, gekoloniseerd : Congo 1876-1914, 2020, p. 423-424.

a les consuls, les missionnaires, catholiques et protestants, les indigènes eux-mêmes qui savent parfaitement exposer leurs griefs et produire leurs réclamations. »¹³⁹

De magistraten waren dus niet de grootste aanhangers van het Congoregime van Leopold II; alleen de administratie was nog bevolkt door blanken met zeer archaische ideeën over de inlandse volkeren.

Vandevelde wees voorts enerzijds op het bestaan van mooie en bewonderenswaardige posten langs de Congostroom, op de inlanders die, onder invloed van de Arabieren, rijst teelden, een zeker beschavingsniveau hadden bereikt en beslist niet zoveel te klagen hadden. Anderzijds was de indruk van het diepere binnenland minder idyllisch:

« Mais les choses se présenteront d'une manière bien différente si notre voyageur, quittant le fleuve et les chemins de fer, pénètre dans l'intérieur, s'enfoncé dans la grande forêt et parcourt, comme nous l'avons fait, une des régions où l'abondance du caoutchouc a été une malédiction pour les indigènes.

Soit, par exemple, la zone de la Mongala, le pays qui forme l'hinterland de Lisala et qui est habité par des races très diverses, depuis les Upoto de la rive du fleuve, jusqu'aux Budjas des environs d'Yambata et de Mandika.

Il serait certes inexact de prétendre qu'avant l'occupation blanche cette contrée fût une sorte de paradis terrestre, où les indigènes, vivant presque à l'état de nature, n'auraient eu qu'à se laisser aller au bonheur de vivre. La vérité est que, sans trêve, ils se battaient entre eux, pour des femmes ou pour des esclaves; que ces guerres décimaient les populations; que les vaincus devenaient marchandises de traite; que, si les Européens n'étaient pas survenus, certaines tribus étaient vouées, dans l'avenir le plus prochain, à la destruction ou à l'asservissement. Mais, pour les forts, pour ceux dont la chance était victorieuse, les conditions d'existence étaient, incontestablement, bien meilleures qu'elles ne sont aujourd'hui ... »¹⁴⁰

Vandervelde geloofde dus dat de blanke aanwezigheid in bepaalde gevallen betere levensomstandigheden kon scheppen voor de inlanders. In andere gevallen betekende de blanke aanwezigheid niets anders dan ellende en werden de Europeanen niet met open armen ontvangen:

« Aussi est-il compréhensible qu'ils aient accueilli au plus mal les mundeles (les blancs), les hommes au visage pâle qui venaient, au nom de Boula Matari, occuper leurs villages, réquisitionner leurs poules ou leurs chèvres, et les contraindre à fournir pour une rémunération dérisoire, des vivres ou du caoutchouc.

Les premiers blancs qui essayèrent de prendre pied dans la région furent sévèrement reçus. On brûla leurs factoreries. On incendia les postes de l'État. On tua et on mangea les officiers et les soldats de la force publique. Mais, devant des forces supérieures, il fallut céder. À partir de 1905, chez les Budjas, quelques années auparavant chez les tribus plus rapprochées du fleuve, l'État Indépendant parvint à faire reconnaître son autorité et à introduire le régime de propriété et de travail qui a été et qui reste en vigueur dans toute l'étendue de la colonie. »¹⁴¹

Het is duidelijk dat Leopold II niet zonder slag of stoot Congo-Vrijstaat heeft veroverd en dat sommige Congolese volkeren zich pas aan de vooravond van de overname van Congo door België hebben onderworpen. En die onderwerping bracht geen beterschap voor de Congolezen.

¹³⁹ Émile Vandervelde, Les derniers jours de l'État du Congo. Journal de voyage (juillet-octobre 1908), Édition de la Société Nouvelle, Parijs-Bergen, 1909, p.11-12.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 13-14.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 14.

Vervolgens wijst Vandervelde op het kwalijke beleid inzake de confiscatie van de gronden en alle woudproducten en de introductie van dwangarbeid vanaf 1892. Die politiek had geleid tot allerlei misbruiken. Hij had dat ook vastgesteld tijdens zijn tocht:

« C'est ainsi, par exemple, que, l'année dernière encore, dans la région que je viens de visiter, les indigènes, imposés à raison de trois kilos par mois et par tête, devaient rester environ trois semaines en forêt, pour s'acquitter de leurs obligations vis-à-vis de l'État. J'ai constaté, d'ailleurs, en examinant les livres des postes, que le chiffre de trois kilos n'était même pas un maximum, et que certains villages fournissaient quatre et cinq kilos par homme.

Depuis, des réclamations se sont élevées, notamment en Angleterre ; des poursuites judiciaires ont établi que, dans toute la zone de la Mongala, les agents, chef de zone en tête, avaient eu recours, pour forcer la production du caoutchouc, aux procédés les plus abusifs ; et, finalement l'impôt a été réduit à un kilo par mois.

Dans ces conditions, les indigènes ne doivent plus aller en forêt, pour le caoutchouc, que tous les trimestres. Auparavant, ils y devaient aller tous les mois. La différence est sensible. Ils en éprouvent un réel soulagement et ne se font pas faute de le reconnaître. Néanmoins la répugnance pour la corvée du caoutchouc reste toujours aussi vive. Ils sont unanimes sur ce point. C'est leur sentiment à tous qu'exprimait, lors de notre arrivée à Ngali, le jeune chef qui se fit leur porte-parole.

'Que Boula Matari nous demande n'importe quoi : des porteurs, des vivres, des travailleurs pour les chemins et pour le poste. Nous sommes prêts à les lui donner. Mais qu'il ne nous demande plus de caoutchouc. C'est la seule chose que nous ne voulions plus faire.' ... »¹⁴²

Dan gaat Vandervelde door met zijn mening over de redenen waarom de inlanders een afschuw hadden van de rubberoogst:

« D'abord il est incontestable que le noir aime mieux faire le lézard au soleil que de travailler au-delà de ce qui est indispensable à la satisfaction de ses besoins élémentaires. De plus, le travail du caoutchouc ne fait point partie de ses occupations traditionnelles. Il lui est particulièrement désagréable parce qu'il l'oblige, quand les lianes des environs de son village sont épuisées, à rester de longs jours hors de chez lui. Pendant ce temps il est séparé de ses femmes, privé de sa nourriture habituelle, obligé de se contenter d'un abri provisoire. La forêt où il travaille est marécageuse ; et il est souvent dans l'eau jusqu'aux genoux. Il court le risque de se casser le cou, en montant aux arbres pour détacher les lianes. Il a grand'peur, dans les environs de Bayenge, par exemple, d'être enlevé par un léopard. Il déteste, pendant les pluies de la saison chaude, d'être exposé, presque nu, à des averses diluviennes. Il considère en outre le travail du caoutchouc, si souvent accompagné de sévices et de violences, comme une sorte de symbole de son esclavage. »¹⁴³

Vandervelde was zich er heel waarschijnlijk niet van bewust dat de eerste reden die hij opsomt, namelijk dat de inlander liever ligt te zonnebaden dan te werken voor meer dan het levensnoodzakelijke, het cliché van de luie Afrikaan versterkte. Hij verwoordde wel heel sterk de gevoelens van de inlanders dat de dwangarbeid en de rubberoogst hen tot slaven hadden herleid.

In 1911 publiceerde Vandervelde een tweede boek over Congo. Het was een politieke analyse van de eerste maatregelen die België had genomen om van Congo een gewone kolonie te maken. De eerste decreten die werden uitgevaardigd, moesten komaf maken met de kwalijke gevolgen van het Congobeleid van Leopold II. Bij een decreet van 22 maart 1910 wordt de exploitatie in eigen beheer van plantaardige producten op de domaniale gronden afgeschaft vanaf 1 juli 1910. Het betreft hier

¹⁴² *Ibidem*, p. 16-17.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 17.

bijna de helft van het Congolese grondgebied. Vanaf 1 juli 1911 moest dat decreet ook in werking treden in het oude Kroondomein, en vanaf 1 juli 1912 in het Uele-district. De Congolezen, die niet van plan zijn om de producten van hun oogsten te exporteren, krijgen het recht om zonder vergunning te oogsten en hun producten vrij te verkopen aan de meest biedende. De koloniale overheid behoudt zich het recht voor de oogsten te beperken, te verbieden of tijdelijk op te schorten in gebieden die zij om diverse redenen met decreten kan bepalen. Meteen creëerde zij een bosreservaat van 600 000 ha rond de posten van Loto, Lodja, Dekese, Belo en Nepoko.

Deze decreten waren vooraf besproken in de Koloniale Raad. Herbert Speyer (1870-1942), professor aan de ULB, alwaar hij een *séminaire colonial* zal oprichten, werd één van de drijvende krachten van de nieuwe instelling. Hij vertelde dat hij fier en blij was te hebben mogen deelnemen aan een stemming die het afschuwelijke regime zou afschaffen en die door de onderzoekscommissie was veroordeeld. En hij voegde eraan toe:

« Mais, cette joie n'est pas sans mélange, et j'éprouve quelque amertume à l'idée que tant d'autres qui ont été à la peine n'auront pas comme moi cet honneur. Et c'est pourquoi, au seuil de ce débat, je tiens à rendre hommage au R.P. Vermeersch, ce prêtre admirable qui revendiqua les droits des indigènes avec tant de courage et de dignité, à Camille Janssens, cet ancien gouverneur général qui brisa sa carrière plutôt que de signer un des décrets que nous allons abroger aujourd'hui, à A.-J. Wauters et Touchard, qui défendirent la liberté du commerce avec talent et ténacité, à Félicien Cattier, dont le livre vengeur et mémorable fut comme le premier coup de pioche qui ébranla l'œuvre déplorable que nous démolissons aujourd'hui. »¹⁴⁴

Bovenstaand fragment is geleend uit *La Belgique et le Congo*, uit 1911, van Émile Vandervelde, die helemaal akkoord ging met Herbert Speyer, maar die betreurde dat deze laatste de naam van Georges Lorand, "le plus ancien adversaire du système Léopoldien", was vergeten.

Het valt op dat het economische concessiebeleid na de overname hoe dan ook niet meteen werd afgevoerd, want zowel vóór als na de inwerkingtreding van het decreet van 22 maart 1910 bleef de Staat de eigenaar van bijna geheel Congo. De Congolezen hadden volgens de rechtsregeling inzake de gronden slechts recht op de gronden die hun werden overgelaten voor hun dorpen en hun teelten. De rest bleef beschouwd worden als "onbeheerde gronden"! De Congolezen krijgen van de Belgische koloniale administratie dus beperkte grondrechten, maar hun gronden zijn nog steeds ontvreemd.

Op 2 mei 1910 wordt een decreet betreffende de inlandse belasting van kracht. De taks in de vorm van arbeid of betaling in natura wordt afgeschaft en vervangen door taksen in geld. In dezen is het belangrijk dat de vrouwen worden vrijgesteld van belastingplicht. Die is algemeen voor de mannen, zonder enig onderscheid. Daar wordt echter nog een extra belasting aan toegevoegd gebaseerd op de zichtbaarste tekenen van rijkdom: het aantal vrouwen (2 frank per vrouw, tot een maximum van 60 franken!), de omvang van de woning enzovoort. Met andere woorden: de traditionele tekenen van fortuin worden belast. De twee regimes blijven naast elkaar bestaan tot in 1912.

Die maatregelen waren uiteraard goed bedoeld, maar de Congolezen lieten niet na te wijzen op bepaalde nadelen. De Gombe-chefs uit de omgeving van Mbanza Gungu (Thysstad) hebben met een petitie getracht dat Jules Renkin aan het verstand te brengen toen hij in 1909 naar Congo reisde. Die belasting kon hinderlijk uitpakken, aangezien het belastingtarief overmatig kon zijn bij een tekort aan geld in omloop. Zij vertelden hem het volgende:

« Le receveur des contributions, lorsqu'il arrive chez nous, ne veut pas prendre de l'étoffe, ou d'autres choses que nous sommes en mesure de lui offrir; il ne veut prendre que des francs. Or, nous avons les

¹⁴⁴ Émile Vandervelde, *La Belgique et le Congo*, Parijs, 1911, p. 149.

plus grandes peines à nous procurer des francs. Aussi, nous désirons que le receveur prenne ce que nous sommes capables de lui donner pour paiement de nos taxes.

Nous ne recevons aucun avantage en échange de nos taxes. Jadis nous payions des taxes. Lorsqu'un homme établissait un pont sur une rivière, quiconque usait de ce pont acquittait un péage ; lorsqu'un homme voulait passer une rivière sur une pirogue de passage, il payait le passeur. Mais pour la taxe que nous payons maintenant à l'État, nous n'obtenons aucune contrepartie. Il n'y a pas d'école ou l'enseignement se donne en français, pas d'enseignement professionnel ; et alors que le paiement de nos taxes devrait servir, par exemple, à l'entretien des routes, lorsque celles-ci sont envahies par la brousse, on nous fait donner encore un cochon en sus de l'impôt. Or, nous demandons que, si nous payons nos taxes, nous ne soyons pas encore obligés de payer des rations pour l'entretien de nos routes. »¹⁴⁵

Een terechte vraag van de Congolese dorpingen: wat krijgen zij in ruil voor de belastingen die zij betalen? In vele gevallen was dat niets! Het zou voor de Congolezen een interessante historische oefening kunnen zijn de waarde van de in beslag genomen gronden te berekenen en uit te rekenen welk belastingbedrag zij aan de koloniale macht hebben betaald.

Dwargarbeid wordt afgeschaft, behalve voor "*les travailleurs d'utilité publique*". Die wordt beperkt tot maximum drie jaar, in plaats van vijf. Er moesten ook administratieve maatregelen worden genomen om de arbeidsomstandigheden van deze groep van dwargarbeiders te verbeteren.

Het derde decreet, de dato 10 mei 1910, betreft de inlandse *chefferies* en *sous-chefferies*. Dit decreet is nauw verbonden met het belastingdecreet. Er moest onmiddellijk worden overgegaan tot de afbakening van die *chefferies* en *sous-chefferies*, waarvan de inlandse bevolking moest worden geteld. De Congolezen werden geacht binnen hun *chefferies* of *sous-chefferies* te blijven, tenzij zij een mutatie-paspoort van de postoverste kregen, afgegeven op advies van de inlandse chef of onder-chef.

De inlandse chefs kregen drie taken opgelegd. Ten eerste moesten zij de omgeving van de dorpen ontdoen van struikgewas en onderhouden. Ten tweede hadden zij de opdracht voorlopige quarantainebouwen in te richten, op plaatsen die door de administratie waren aangeduid, voor de mensen die getroffen waren door de slaapziekte en andere besmettelijke ziekten. Ten derde moesten zij een begraafplaats aanleggen en onderhouden, alsook

« ... au chef-lieu de la circonscription, un établissement destiné à l'incarcération des indigènes punis par la juridiction indigène ou mis en état de détention primitive. »¹⁴⁶

Ten vierde moest iedere *chefferie* of *sous-chefferie* de wegen, bruggen, veerdiensten en slaapplekken voor mensen op doortocht onderhouden, alsook in de hoofdplaats van het district een school en een woning bouwen voor de Europese ambtenaren die er tijdelijk verbleven. Niemand mocht ertoe gedwongen worden meer dan twee dagen (zestien uur) aan die verplichte werkzaamheden te besteden.

Aan het Belgische streven om Congo beter en humaner te besturen, hoeft wellicht niet te worden getwijfeld. Men kan echter niet ontkennen dat de inlander naast de belasting die hij moest betalen ook nog talrijke klussen moest doen waarvoor hij zestien in plaats van veertig uur in de weer was. Wat hij daarvoor in ruil kreeg, was aan de magere kant. Bij het merendeel van de bevolking bleef het gevoel van onderdrukking overheersen.

¹⁴⁵ Émile Vandervelde, *La Belgique et le Congo ...*, 1911, p. 155-156.

¹⁴⁶ Émile Vandervelde, *La Belgique et le Congo ...*, 1911, p. 158.

Bovendien werd de bewegingsvrijheid van de Congolezen de facto beknot. Een omzendbrief van 16 augustus 1906 gaf de inlanders nog de vrijheid te gaan en te staan waar zij wilden, zonder enige beperking. Het was hen alleen verboden zich definitief in een andere *chefferie* te vestigen zonder toelating, maar eenmalige reizen waren aan geen enkele reglementering onderworpen. Herbert Speyer formuleerde één van de kritieken hierop als volgt:

« ... le principe que vous (le ministère des Colonies) allez consacrer est contraire également à la liberté du commerce, telle que la définit le régime économique nouveau. Vous attachez l'indigène à la terre. »¹⁴⁷

De algemene indruk blijft dat de hervormingen vooral uit fiscale overwegingen werden doorgevoerd. In dat verband werden de inlandse chefs met een grote verantwoordelijkheid opgezadeld: in feite moesten zij ter plaatse het vuile of onaangename werk doen.

In zijn autobiografie schrijft Vandervelde dat hij een tweede reis naar Congo heeft ondernomen in 1911 om als advocaat te gaan pleiten voor de Amerikaanse Presbyteriaanse missionarissen in het gerechtelijk proces dat de *Compagnie du Kasai* tegen hen had aangespannen. Deze moorddadige onderneming nam het niet dat de Presbyterianen haar wreedaardige aanpak van de rubberhandel in de openbaarheid had gebracht.

Het volgende incident waarin Vandervelde betrokken is, wil ik de lezer niet onthouden:

« M. Vandervelde fut accosté au haut de l'escalier par un monsieur, haut de taille, l'œil enflammé, qui lui dit : 'J'admire fort votre éloquence, mais je ne vous permets pas de vous occuper de mes affaires'. En ce disant, il tenta de gifler le député socialiste, qui para par un coup de poing.

M. de l'Épine cria : 'Voici ma carte !', puis s'en fut.

On se rappelle que M. Vandervelde, il y a quelques semaines, avait vivement attaqué le lieutenant de l'Épine, coupable d'avoir tué six nègres. Poursuivi de ce chef, le lieutenant avait été soumis à l'examen de trois médecins légistes, qui le déclarèrent irresponsable. Relaxé, m. de l'Épine était rentré en Belgique il y a trois jours.

Le président de la Chambre a porté plainte au parquet contre M. de l'Épine. »¹⁴⁸

De socialistische voorman nam in 1911 deel aan een betoging die georganiseerd werd ter ere van Morel. Daar stak Vandervelde zijn bewondering voor Morel niet onder stoelen of banken. In zijn speech riep hij uit:

“Wij groeten Morel als de organisator van de overwinning, de pionier, hij die reeds streefde terwijl anderen sliepen, hij die de blinden dwong te zien, de doven dwong te horen; hij die het volk van Congo redde door onophoudelijk, onvermoeibaar een beroep te doen op het geweten van de beschaafde wereld ... Dank Morel, in naam van België! Dank in naam van de autochtonen.” (vert.)¹⁴⁹

Het was zeker niet in naam van officieel België dat Vandervelde Morel dankte voor zijn inspanningen om Leopold II tot hervormingen in Congo-Vrijstaat te dwingen. In talloze kringen waren er weliswaar prominenten die akkoord gingen met Morel, maar dat niet openlijk durfden uit te spreken.

Vandervelde, die in Brussel zelf het slachtoffer geworden was van een psychopaat die in Congo terreur had gezaaid, zal na de Grote Oorlog nog een grote politieke carrière maken. Dat het hoofdkwartier

¹⁴⁷ Émile Vandervelde, *La Belgique et le Congo ... 1911*, p. 159.

¹⁴⁸ *L'Incident Vandervelde – de l'Épine*, in: *Le Journal du Congo*, n° 17, Brussel, zaterdag 27 januari 1912, p. 1.

¹⁴⁹ Geciteerd in : Jean Stengers, *Congo Mythes et Réalités 100 ans d'histoire*, Parijs – Louvain-la-Neuve, 1989, p. 144.

van de Belgische socialistische partijen naar hem werd genoemd, heeft waarschijnlijk weinig te maken met zijn inzet voor een beter lot van de Congoese volkeren op het einde van de 19e en in het begin van de 20ste eeuw.

3.2.4. De koloniale magistraat Stanislas Lefranc

De Luikenaar Stanislas Lefranc heeft geen plaats gekregen in de *Belgisch Koloniale Biografie / Belgische Overzeese Biografie*. Nochtans heeft hij, tussen 1908 en 1910, drie interessante brochures uitgegeven met als hoofdtitel *Le Régime Congolais*. In de eerste brochure, met als ondertitel *Opinion d'un Magistrat du Congo*, is Lefranc vlijmscherp voor het Congoese regime. Daarin publiceert hij een brief de dato 25 september 1907 waarin hij de reden van zijn ontslag als magistraat uiteenzet: hij was namelijk bijzonder ontgoocheld over het feit dat hij niet had kunnen bijdragen tot de beschaving en de christianisering van de onfortuinlijke zwarten. Het menselijk klimaat waarin hij moest werken, was pijnlijk: hij had zich de haat van de gulzige, roofzuchtige en hebzuchtige blanken op de hals gehaald. Die Europeanen hadden de Evenaarprovincie herschapt in een land van afgehakte handen, de streek van het Leopold II-Meer in een land van afgesneden hoofden, de Abir en de Mongala waren de hel van de wreedheden, de wegen naar Katanga en Tanganyika waren bezaaid met lijken ... Hij heeft schrijnende toestanden meegemaakt in Congo:

« Venu au Congo, le connaissant déjà, pour m'y consacrer à la civilisation, à la Christianisation de ces malheureux noirs, je n'ai pas un seul jour dévié de la voie que je m'étais tracée, sachant parfaitement que je m'attirerais la haine de tous les avides, de tous les cupides, de tous les rapaces qui y travaillent dans l'ombre et le mystère. J'ai connu les exploits des pionniers qui s'y sont succédé ; j'ai connu les prodiges de valeur par eux accomplis à l'Équateur, pays des mains coupées, au Lac Léopold II, pays de têtes tranchées, dans l'Abir et la Mongalla [Mongala], pays de toutes les atrocités, sur les routes du Tanganika [Tanganyika] et du Katanga où l'on jouit du spectacle que présentait autrefois la cadavéreuse route des caravanes. C'est dans les villages voisins de cette dernière route que l'on me raconta, il y a 4 ou 5 ans, les célèbres victoires de Kiravungu, Kivuka, Congo, Kimbaluba et quantité d'autres dont j'ai oublié le nom. Au secrétariat, on pourra, si vous le désirez, vous fournir des renseignements sur ces glorieux combats gravés dans la mémoire des indigènes de ces régions que j'ai parcourus et où déjà les missionnaires avaient des fermes chapelles.

Dans l'Uele enfin j'ai vu la désorganisation de toute la vie indigène ; j'ai pénétré, à Libokwa, dans cette 'maison d'horreurs' que vous-même avez visitée en 1902, et dont le glorieux propriétaire a, comme beaucoup de ses pareils, tranquillement regagné les rivages d'Europe ; j'ai rencontré dans la forêt des vieillards presque et des enfants, lamentables troupeaux de 'travailleurs volontaires' que, corde au cou, du fond de l'Uele on expédiait à Stanleyville d'où ils ne reviendront jamais ; bien mieux, j'ai vu des bandes d'enfants qui eux avaient la chance cependant de n'être pas sujets de l'État puisqu'ils étaient originaires de l'Enclave de Lado, arrachés eux aussi à leurs parents et traînés, eux aussi chaîne au cou, dans le Bas-Congo pour y être soldats 'volontaires'. Je ne pense pas que ces levées de troupes dans l'Enclave soient autorisées par les traités : tel était l'avis de hauts fonctionnaires auxquels j'ai soumis la question ; je serais curieux de connaître sur ce point l'opinion de M. le Consul de sa Majesté Britannique.

Et ces vieillards et ces enfants ayant entendu dire que j'étais juge, ayant de la justice une idée très élevée, bien différente de celle qu'en a l'État, croyant que la justice doit protéger les opprimés, empêcher les iniquités de se commettre, ces vieillards et ces enfants venaient à moi, m'implorant me disant : 'Quel crime avons-nous donc commis ? Nous n'avons tué personne, nous n'avons pas volé, pourquoi nous a-t-on enlevés de nos villages, arrachés des bras de nos parents ? pourquoi nous a-t-on mis une corde au cou ? où nous conduit-on ? Et je ne pouvais que leur répondre : 'c'est la civilisation : vous deviendrez chair à C.T.C. : vous, travailleurs, vous construirez un chemin de fer pour transporter

le C.T.C. et vous mourrez à la peine ; vous soldats, vous irez pacifiquement, avec vos albini, encourager au travail vos frères noirs récalcitrants ... »¹⁵⁰

Lefranc klaagt de afschuwelijke situatie in Uele aan. In het laatste hoofdstuk kom ik uitgebreid terug op de gebeurtenissen in Libokwa van het begin van de 20e eeuw.

In een brief van 2 november 1907, geadresseerd aan Charles Woeste (1837-1922), reageert Stanislas Lefranc op het feit dat deze behoudsgezinde katholieke volksvertegenwoordiger tijdens een zitting van de Koloniale Commissie had gezegd dat hij niet toeliet dat men de inhoud van het rapport van de Onderzoekscommissie als een evangelische waarheid zou beschouwen. Als oudgediende van Congo-Vrijstaat en waarheidszoeker wou hij duidelijk maken dat in voornoemd rapport bijlange niet de volledige waarheid wordt verteld. Daarna gaat hij in op meerdere gebeurtenissen waarvan hij getuige was:

« Au mois de mai 1899, j'ai vu en passant à Bo... (district de l'Équateur), où je suis demeuré quatre jours, un caporal nègre accompagné de deux indigènes approcher au poste deux paniers qui contenaient des mains coupées ! Par qui ? Par les soldats. Combien ? Je ne les ai pas comptées, mais j'estimai qu'il pouvait y en avoir cinquante.

Au mois de juin de la même année à B... (district Équateur), un gradé noir a apporté la veille du marché du caoutchouc, six paniers remplis de mains coupées. On les a étalées sur une seule ligne en face de la maison du chef de poste. Je les ai comptées : arrivé à cent soixante-cinq, je me suis arrêté. C'est sur mes protestations indignées que ces faits ne se sont pas renouvelés. Dans le même poste, Cent soixante-douze indigènes du village de B... venaient dès mon début travailler journallement au poste. Six mois après, il restait douze indigènes des cent soixante-douze. Les autres avaient été supprimés. Par qui ! par les soldats. Par ordre de qui ? du chef de poste. Pourquoi ? pour absence au travail. En effet, à chaque appel pour le travail, je comptais les hommes, et s'il en manquait deux, par exemple, on envoyait deux soldats au village et ceux-ci rapportaient régulièrement autant de mains qu'il y avait eu d'absents à l'appel.

Sur ma demande, je quittai, non sans crainte, ce poste d'honneur.

En avril 1900 à B... (district Équateur), j'ai vu un chef de poste passer son temps à tirer sur des pirogues remplies d'indigènes qui traversaient la rivière en face de chez lui. Le comble de son bonheur était de voir crouler une pirogue avec son contenu.

De 1899 à 1901, dans les régions d'Ykenge, de Bokatola, d'Yloko, Belondo, Bikoro (Équateur), on ne saura jamais les centaines d'hommes, de femmes, d'enfants et de vieillards qui sont morts de faim en prison ou au travail forcé.

En 1900, un des blancs d'Y... était couramment dénommé 'l'assassin'. Un chef du nom de Lokolongonia fut pendu sans autre forme de procès. Un blâme fut adressé à l'auteur de cette pendaison.

Dans la Mongala, la Commission d'enquête n'a eu garde d'y mettre les pieds et pour cause. La Mongala n'a-t-elle pas la prime pour les atrocités ! Dans cette fameuse région, il n'y a aucune mission, ni protestante, ni catholique. Je n'ai jamais entendu dire qu'un missionnaire y avait mis les pieds et pourquoi ?

Un seul fait pour lequel j'ai été enquêter (en 1893) personnellement vous permettra de juger des autres :

¹⁵⁰ S. Lefranc à Wahis, 25 septembre 1907, in : S. Lefranc, Le régime congolais : opinion d'un magistrat du Congo, 1e fascicule, Liège, 1908, p. 6-7.

À L..., région de B..., dans la Mélo, les capitas échangeaient des morceaux de chair humaine fumée pour des paniers de caoutchouc. Le lieutenant de la région de la Ngiri a lui-même constaté ce fait et envoyé à ce sujet un rapport détaillé. Comme suite à ce rapport, le lieutenant S... fut changé de district. Il quitta la Mongala pour l'Équateur. Ce rapport que j'ai lu doit encore se trouver aux archives.

Je ne vous parlerai pas des expéditions militaires. De celles-là, on ne peut s'en faire une idée.

Je ne vous parlerai pas non plus des villages brûlés, des femmes violées et vendues sinon tuées, des hommes passés à la baïonnette !

Qu'il vous suffise de savoir que la Commission d'enquête n'a rien vu de ce qu'elle a mentionné et qu'elle n'a pas entendu tout et que son rapport est encore beaucoup en dessous de la vérité.

Pourquoi ne montre-t-on pas le rapport du major M... La cause de toutes ces abominations : le caoutchouc. La civilisation là-bas n'a été et ne sera jamais qu'un vain mot tant que le travail forcé existera et tant qu'on obligera le nègre à payer l'impôt en caoutchouc.

Le jour des morts ma pensée va non seulement à mes compatriotes couchés là-bas à jamais, mais aussi à ces milliers de noirs qui rougissent de leur sang la terre congolaise pour la plus grande honte de la plus grande Belgique.

Un jour la vérité percera, elle perce déjà, gare alors aux responsabilités. Aujourd'hui, qu'il est fortement question de la reprise du Congo par la Belgique, j'ai pensé que je devais dire une partie de la vérité à un homme tel que vous, si dévoué à son pays pour que vous fassiez tout ce qu'il est humainement possible de faire 'afin que la Belgique ne reprenne pas le Congo LES MAINS LIÉES'. Puisse sa lettre y contribuer un peu, c'est mon vœu le plus cher ... »¹⁵¹

Voor deze openhartige getuigenissen werd Lefranc in april 1908 zwaar aangevallen door de katholieke krant XXe Siècle. Hem werd verweten een *héros à bon marché* te zijn, een machtsgeile man die hengelde naar meer strepen en geld ... In zijn reactie van 16 april 1908 geeft Lefranc toe dat hij, net zoals iedereen die naar Congo-Vrijstaat was getrokken, na zijn eerste termijn een Dienstster met één streep en na zijn tweede een Dienstster met twee strepen had ontvangen. Hij voegt er nog fijntjes aan toe dat de Congolese Administratie hem die medaille niet zou hebben durven weigeren, omdat zij anders de redenen van die weigering had moeten aangeven. Dat motief luidt als volgt:

« ... c'était parce que je n'avais pas voulu être complice de ses iniquités. Il me manifesta d'autre façon sa malveillance. Du Stanley Pool où j'avais découvert pas mal de vilaines histoires, où j'étais sur les traces de plus vilaines encore, il m'expédia en disgrâce à l'Équateur et il me frustra de l'augmentation de traitement accordée à tous les magistrats après une année de service. Cette augmentation je la réclamai ; c'était mon droit, car j'avais travaillé autant et plus que beaucoup d'autres, et je n'avais pas comme beaucoup d'autres, discrédité la magistrature par des polissonneries de tous genres. Mon seul crime, crime impardonnable aux yeux de ces marchands de chair humaine, c'était d'avoir voulu réprimer d'odieux abus et d'avoir dénoncé les brigandages de certains courtiers en caoutchouc. On me déplaça, on classa mes dossiers et on dédommagea les zélés et courageux fabricants de caoutchouc des ennuis que je leur avais causés.

Au cours de mon second terme je remplis les fonctions de substitut à Boma ; durant plusieurs mois je les cumulais avec celles de Procureur d'État. C'était à l'époque de la Commission d'Enquête ; ordre avait été donné aux substituts d'ouvrir les yeux ; auparavant pour être noté il fallait généralement les fermer. Les dossiers pullulaient. Je siégeai en qualité de ministère public, soit en première instance, soit

¹⁵¹ Brief van Stanilas Lefranc aan Charles Woeste, 2 november 1907, in: Le Régime Congolais ... (Stanilas Lefranc), 1908, p. 22-23.

en appel dans une quinzaine d'affaires à charge d'Européens. Les débats de chacune de ces affaires durèrent huit jours, quinze jours ou même plus.

Mes réquisitoires ne plaisaient pas, je le sais. Néanmoins on dut reconnaître que j'avais, au cours de ces deux années, fourni une somme énorme de travail. Lorsque je revins à Bruxelles je réclamai de nouveau réparation du dommage qui m'avait été causé à mon premier terme. On se décida alors à me restituer les mille francs indûment retenus, mais en déclarant que d'était à titre de gratification ...

Enfin mes divulgations ne sont pas inutiles ; elles pourront dessiller les yeux de quelques aveugles, faire comprendre que ce serait une honte pour la Belgique que d'offrir des hommages nationaux à des gens qui, dans la boue et dans le sang, ont récolté un nombre incalculable de millions, que ce n'est pas au moment où un milliard, plus peut-être, sera nécessaire pour réparer les iniquités du régime précédent que l'on doit gaspiller sottement un argent fou.

Mes révélations pourront encore, et ceci est le point capital, démontrer que la première condition pour que la reprise amène une amélioration du sort des indigènes c'est que, des patrons actuels, la plupart soient mis à la porte, les autres solidement muselés, qu'en un mot la Belgique soit maîtresse au Congo et non plus les bandits qui l'ont exploité jusqu'à présent ...»¹⁵²

In dezen gaat Stanislas Lefranc in op twee belangrijke elementen. Hij spreekt, ten eerste, over de Onderzoekscommissie die, opgericht bij decreet van de vorst op 23 juli 1904, in Boma aankwam op 5 oktober en er weer vertrok op 21 februari 1905. Op dat ogenblik was hij Substituut en Procureur van State te Boma en hij erkent dat hem van hogerhand was gevraagd niet meer de ogen te sluiten voor de blanke misdaden, zoals dat voordien het geval was, maar als een echte Openbaar Ministerie te fungeren.

Ten tweede mengt Lefranc zich in het debat over de overname van Congo-Vrijstaat door België. Hij waarschuwt onder meer dat er veel geld nodig zal zijn om het onrecht te herstellen dat de Congolese bevolking tot dusver moest ondergaan. Om het lot van de inlandse bevolking te kunnen verbeteren, zal de Belgische regering echter de moed moeten opbrengen om in Congo schoon schip te maken en al die blanke predatoren de mond te snoeren en/of de deur te wijzen.

In deze brochure hekelt Stanislas Lefranc niet alleen de gruweldaden die de Belgen in Congo hebben begaan, maar ook het in België gevoerde propagandabeleid:

« Rien ... ne manifeste mieux l'influence délétère exercée même en Belgique, par l'exécrable politique des négriers, que les éloges dithyrambiques, décernés par la presse stipendiée à ceux qui, comme elle, se sont établis thuriféraires des traitants congolais.

À des individus célèbres et tristement célèbres, par leurs palinodies éhontées, on élève des statues. Avec une impudence déroutante, on clame que ces gens, que leur élasticité désignait pour le métier de clown, plutôt que pour celui de pilote de nation, sont la gloire et l'honneur de leur parti.

Ce cynisme est naturel, est même indispensable aux valets des patrons de cette immonde boutique qui ne s'est fondée et ne s'est soutenue que par l'hypocrisie et le mensonge. Leur avilissement, ils le connaissent mieux que qui que ce soit ... »¹⁵³

Lefranc heeft steunbetuigingen gekregen van de katholieke missionarissen. In maart 1908 schrijft een missionaris dat hij zich kan indenken welke moeilijkheden Lefranc in België ondervindt om de Congolese realiteit enigszins in de openbaarheid te brengen, enerzijds omdat de Belgen onverschillig

¹⁵² Brief van Stanislas Lefranc aan XXe Siècle, 16 april 1908, in : Stanislas Lefranc, Le Régime Congolais, 1908, p. 10-11.

¹⁵³ Stanislas Lefranc, Le Régime Congolais, 1908, p. 13.

staan tegenover de kwestie en anderzijds omdat velen het niet willen weten, hetzij uit eigenbelang, hetzij uit onbedachtzaamheid. Deze missionaris voegt eraan toe dat zijn missie dubbel zo hard moet werken om zelf zoete aardappelen en maniok te telen door de hoge mortaliteit in de dorpen (die onmiskenbaar aan de slaapziekte te wijten was). Lefranc wordt aangepord om de stilte te doorbreken en de corruptie op velerlei vlakken in Congo openbaar te maken.¹⁵⁴

De Luikse magistraat citeert uit nog andere brieven die missionarissen hem hebben geschreven. Een pater feliciteert hem en zegt dat hij gelijk heeft:

*« On devrait délibérer sur ce qu'on doit voter de millions pour réparer le mal commis ; rendre aux indigènes leurs droits usagers, les délivrer de la loi de quarante heures de travail, bonne pour étrangler légalement un peuple ; les protéger et les civiliser et non pas les exploiter ... »*¹⁵⁵

De idee van een soort herstelbetalingen aan de Congolezen bestaat dus al van tijdens het debat over de overname van Congo door België.

In een andere brief waarschuwde een missionaris voor de risico's van een annexatie van Congo:

*« Il paraît d'après un télégramme qu'on dit être arrivé au Congo que l'accord s'est fait enfin entre le Roi et la Belgique au sujet de la reprise du Congo. Tout ce que la Belgique voudra payer de ce chef au Roi, doit être considéré comme un cadeau pur et simple. Le Congo n'est pas un pays producteur. Il est vrai qu'il produit du caoutchouc. Oui et en dehors de cela quoi ??? Rien. Et quant au caoutchouc, primo, combien de temps les hauts prix se maintiendront-ils ? N'y a-t-il pas à craindre la concurrence ? Secundo, on supprimera, dit-on, tout travail forcé. Cela étant, le noir en fera plus de caoutchouc. Pour qui voudra gouverner le Congo et l'administrer selon les règles de la justice, le Congo sera pour bien longtemps encore un éléphant blanc ... »*¹⁵⁶

De missionaris in kwestie was er dus van overtuigd dat België een kat in een zak zou kopen omdat Congo alleen maar rubber produceerde. Vervolgens zou België in de problemen komen wanneer, ten eerste, de rubberprijs ineenzakte en ten tweede de dwangarbeid afgeschaft werd.

Hoewel Leopold II wel zou varen bij de afkoop van Congo, zou het bestuur van dat land een dure grap worden voor België. Daarop zouden Belgen boos worden; wellicht zouden zij het ook de missionarissen kwalijk nemen dat zij niet zijn ingegaan tegen het onrecht dat de Congolezen werd aangedaan.

3.2.5. Conclusie

Jean Stengers wijst op een categorie van Belgen die een belangrijke rol hebben gespeeld in de koloniale geschiedenis maar die vrijwel nooit werden vermeld:

« Lorsque, en 1954, au moment du cinquantenaire de la Commission, nous fêterons spécialement en Henri Grégoire l'ancien 'mondele moke' du Congo, nous nous heurterons sans doute à des réticences. Aujourd'hui que le Congo est devenu la colonie admirable que l'on sait, beaucoup préféreraient jeter un voile sur certains chapitres de son histoire. C'est là une attitude fort naturelle, fort respectable même, mais qui n'est pas exempte de dangers. Elle mène tout droit à l'injustice. Fiers de notre Congo, si nous voulons rendre hommage à ceux qui nous l'ont donné, nous ne saurions oublier les hommes qui, en dénonçant les fautes qui se commettaient dans la colonie, hâtèrent l'application des réformes indispensables. Leur rôle sans doute a été moins éclatant que celui des créateurs de l'œuvre. Ils n'ont

¹⁵⁴ Brief van een missionaris aan Lefranc, maart 1908, in : Stanislas Lefranc, Le Régime Congolais, 1908, p. 13-14.

¹⁵⁵ Brief van een missionaris aan Lefranc, s.l., s.d., in: Stanislas Lefranc, Le Régime Congolais, 1908, p. 15.

¹⁵⁶ Brief van een missionaris aan Lefranc, s.l., s.d., in: Stanislas Lefranc, Le Régime Congolais, 1908, p. 15.

pas frayé les routes à travers un pays neuf: ils se sont contenté de jeter l'alarme lorsque la route déviait. Eux aussi cependant ont contribué à donner au Congo le visage que nous aimons. »¹⁵⁷

Stengers bedoelde uiteraard die Belgen die in dezen aan het woord werden gelaten: Arthur Vermeersch, Émile Vandervelde, Georges Lorand en anderen zoals Félicien Cattier (1869-1946), professor aan de ULB, maar later sterk betrokken bij het bestuur van Union Minière en andere grote koloniale maatschappijen. Ik wil hier uitdrukkelijk herhalen dat die Belgische critici van Leopold II's beleid alle lof verdienen en een plaats zouden moeten krijgen zowel in de openbare ruimte als in de geschiedenisboeken. Tot deze groep behoren hoofdzakelijk mensen die het Congoregime van Leopold II genadeloos bekritiseerden, maar toch vonden dat België een koloniserende rol kon spelen in Centraal-Afrika.

Zoals in alle koloniale mogendheden, was ook het anticolonialisme vertegenwoordigd. Stengers heeft dat fenomeen weliswaar bestudeerd, maar beperkte zich tot de vertegenwoordigers ervan in de toenmalige liberale partij, waarvan Georges Lorand deel uitmaakte.¹⁵⁸ Enkele jaren later zal de Congolese historicus Lumenga-Neso doorgaan met het onderzoek naar de houding van de Belgische progressieve liberalen ten aanzien van de Congokwestie.¹⁵⁹

Het anticolonialisme in België in de periode 1876-1914 moet echter nog grondig historisch worden onderzocht. Voor de houding van de Socialistische Partij tussen 1895 en 1960 verwijs ik hier graag naar de studie van Guy Vanthemsche uit 1999. Bepaalde leden van de partij wezen de kolonisering radicaal en principieel af, terwijl de kolonisatie voor anderen, zoals Vandervelde, een voldoende feit was. Hij bleef ervan overtuigd dat de overname van Congo de beste manier was om de excessen uit te roeien.¹⁶⁰

Lorand, Vermeersch, Vandervelde en Lefranc verdienen op zijn minst postuum het epitheton 'voorvechter van de mensenrechten' op hun grafsteen. Er zijn auteurs die menen dat Leopold II daarvoor meer in aanmerking komt dan de voornoemde personen. Georges-Henri Dumont gaf in 1980 het derde hoofdstuk van zijn boek over 150 jaar Belgische expansie en kolonisatie, de titel *Pour les droits de l'homme, contre les marchands d'esclaves*, omdat de koning-soeverein zou hebben aangegeven dat "ce trafic honteux déshonorait le genre humain".

Moeten Lorand, Vermeersch, Vandervelde, Lefranc, de anti-helden van weleer, nu als nieuwe helden worden beschouwd? Een historicus moet omzichtig omspringen met de heldenstatus. Ik wil er hier in dit specifieke geval alleen op wijzen dat Thomas Carlyle in zijn boek "Hero-Worship" uit 1901 ervan uitging dat alleen goden, profeten, dichters, priesters, geleerden en koningen als helden kunnen worden aangemerkt.¹⁶¹ De koloniaal kwam toen, tijdens die eeuwwisseling, nog niet voor in het verhaal. Met andere woorden, het epos van de kolonialen is pas heel laat begonnen, namelijk na de Eerste Wereldoorlog. En daarvoor was massale propaganda nodig.

¹⁵⁷ Jean Stengers, *Congo Mythes et Réalités, 100 ans d'histoire*, Uitg. Duculot, Parijs – Louvain-la-Neuve, 1989, p. 150.

¹⁵⁸ Jean Stengers, art. L'anticolonialisme libéral au XIXe siècle et son influence en Belgique, in: *Bulletin de l'Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer*, 2, Brussel, 1965, p. 481-521.

¹⁵⁹ Antoine Lumenga-Neso, art. La question du Congo et les libéraux progressistes belges (1895-1896), in: *Études d'Histoire Africaine*, III, 1972, p. 243-273.

¹⁶⁰ Guy Vanthemsche, art. De Belgische socialisten en Congo 1895 – 1960, in: *Sociale Bewegingen in Belgische Congo* (Zana Etambala, o.l.v.), Brood & Rozen (Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen), n° 2, 1999, p. 31-65.

¹⁶¹ Thomas Carlyle, *Over Helden, Heldendienst en Heldengeest in de Geschiedenis* (vertaald uit het Engels), Uitg. C.H.E. Breijer, Utrecht, 1901.

3.3. Het Belgisch koloniaal collectief geheugen: amnesie ?

Inleiding

Hoe komt het dat de oorlog die Leopold II en vervolgens België hebben gevoerd in Congo uit het koloniaal geleidelijk is verdwenen uit het koloniale geheugen van de Belgen? Hoe komt het dat ook het geweld uit de koloniale herinneringen is gewist? Algemeen gelooft men dat het de kracht van de koloniale propaganda is geweest die aan de basis ligt van een positieve voorstelling van het koloniaal gebeuren in Congo. Dat de koloniale pers, film en literatuur hierbij een grote rol hebben gespeeld, kan niemand nog verrassen. Meerdere studies bewijzen dat. Wie bepaalde die epische koloniale visie waarin Leopold II als een genie wordt voorgesteld? Dat is de hamvraag die we hierna zullen proberen te antwoorden.

Op het einde van het koloniale tijdperk en in het begin van de postkoloniale periode komt er echter geleidelijk een einde aan die amnesie. Eerst zorgen buitenlandse publicaties ervoor dat België de koloniale realiteit niet langer kan vervormen. Begin de jaren '70 krijgt de triomfantelijke voorstelling van het Leopoldiaans en Belgisch kolonialisme een eerste flinke deuk. Een decennium later verschijnen de eerste publicaties die de koloniale oorlog en het koloniale geweld in Congo durven te bevestigen op basis van wetenschappelijk onderzoek.

3.3.1. Koning Albert: "Leopold II, een genie"

Dat Leopold II na zijn dood eind 1909 een cultfiguur werd en de heldenstatus kreeg van "Grand Roi" of "Génie visionnaire" heeft alles te maken met collectieve amnesie op het moment dat België Congo-Vrijstaat overneemt. Guy Vanthemsche legt in zijn "*La Belgique et le Congo*" uitstekend de dubbele logica uit waarop die visie van het verleden van Leopold II berust. Enerzijds werd dat verleden geminimaliseerd of zelfs geloofchend; anderzijds werd gepleit voor verzachtende omstandigheden. Voormelde historicus bevestigt dat België officieel nooit echt die Congolese episode van Leopold II heeft aanvaard.¹⁶²

België baseert zich op koning Albert I, die tijdens het Koloniaal Nationaal Congres in het Paleis der Naties (Senaat) te Brussel, van 18 tot 20 december 1920, zijn voorganger Leopold II gretig bewierookte. Hij deed dat in de volgende bewoordingen:

« Il y a maintenant quarante-quatre ans que Léopold II, avec des moyens bien faibles, mais une inébranlable volonté, tentait la pénétration de l'Afrique centrale encore inexplorée. Il était convaincu que la Belgique, enserrée dans d'étroites frontières avec la population la plus dense et la plus active du monde, était le pays auquel les ressources d'une colonie étaient les plus indispensables. Ces idées ne rencontraient guère de faveur alors, et des hommes éminents jugeaient que le commerce avec les pays voisins suffisait à assurer la prospérité nationale.

Ce fut une création sans précédent dans l'histoire de la colonisation, que celle de l'État Indépendant du Congo, une forme spéciale et personnelle sans la responsabilité ni la direction d'une puissance européenne. La persévérance et la ténacité de Léopold II trouvèrent chez beaucoup de Belges, et surtout parmi nos officiers, des concours éclairés, dévoués, héroïques. Et c'est ainsi que ces territoires auxquels manquaient tous les éléments essentiels d'un État, furent occupés et exactement délimités, pourvu d'une administration complète, s'appuyant sur une force publique sérieuse.

Léopold II a sur cette œuvre immense, qu'il a menée à son terme, c'est-à-dire à l'annexion par la Belgique, le droit incontestable de l'inventeur. L'histoire, que le recul du temps rend impartiale, lui

¹⁶² Guy Vanthemsche, *La Belgique et le Congo : Nouvelle Histoire de Belgique*, vol. IV, Uitg. Complexe, 2007, p. 42-43.

reconnaîtra le rare mérite d'avoir prévu, avant les meilleurs esprits de son époque, la valeur de l'Afrique centrale et le rangera parmi les grands créateurs d'empire. »¹⁶³

Nochtans werd koning Albert als prins tijdens zijn reis naar Congo ook met negatieve gebeurtenissen geconfronteerd. Over zijn oom Leopold II maakte hij bovendien onomwonden onder meer de volgende bedenking:

« ... Le Katanga est très bien connu des Anglais et surtout de tous les blancs résidant en Afrique australe, il n'est pas du tout connu des Belges. Ceci est une conséquence de l'absolutisme léopoldien, or comme tout absolutisme réside sur le monopole et secret, ce système ne peut jamais populariser n'importe quelle entreprise. C'est aussi une conséquence de la tendance que Léopold II a marqué les 10 dernières années de séparer le Congo et la Belgique, de les divorcer, d'établir une vraie muraille de Chine entre les deux pays. Les Belges ont rarement l'enthousiasme et l'esprit d'aventure inné, ils n'ont pas demandé mieux que de se désintéresser de l'entreprise africaine du Roi. Il y a là tout un courant à remonter et cela ne sera pas facile. »¹⁶⁴

Albert I was dus heel kritisch over het Congolees regime van Leopold II. Hij vond zelfs dat de vorst van Congo-Vrijstaat de belangstelling van de Belgen voor het overzees gebied niet aanwakkerde, integendeel.

In zijn reisdagboek noteerde de niettemin kritische Prins Albert dat het devies van Congo-Vrijstaat het volgende was:

*“Alles voor de rubberoogst en ivooroogst; veel geld geëist in Congo [in het FR staat hier Belgique], niets uit te geven in Congo zelf. Het werk in Afrika en het goud in Brussel”.*¹⁶⁵

Verderop voegde de Prins eraan toe dat van de meeste problemen geen werk werd gemaakt omdat men uit eigen belang zo gehaast was om grote winsten uit Congo te halen.¹⁶⁶

In de Congolese gezondheidssector werd weinig geïnvesteerd. Zo interesseerde Prins Albert zich enorm voor de slaapziekte. De meeste van zijn gesprekspartners beweerden dat de overheid van Congo-Vrijstaat vrijwel niets had ondernomen tegen deze vreselijke ziekte. In zijn reisdagboek noteerde de Prins diverse verhalen over de nalatigheid van de Congolese overheid dienaangaande. De chef van de zone Haut-Luapula, Léon Gheur (1866-1932), vertelde hem openlijk dat hygiëne niet onmiddellijk opbracht en er dus geen sprake van was er grote sommen geld aan te besteden. In het kamp van Lisala, een van de belangrijkste militaire kampen van Congo, met ongeveer 900 soldaten, was er geen geneesheer noch verpleegkundige. Voor het overige was er alleen een dokter in Nouvelle-Anvers, iets verderop, voor drie districten zonder goede verbindingswegen en een gebied tienmaal zo groot als België. In Congo werkten trouwens weinig dokters in het binnenland en de broussedokters voerden hun beroep uit in moeilijke omstandigheden, zonder verpleegkundig personeel, zonder veel instrumenten en heel vaak zelfs met niet eens de meest elementaire geneesmiddelen.¹⁶⁷

In Katanga kwam de Prins ter ore dat de Expeditie-Declerck tegen opstandelingen (ex-militairen van de Force publique) wel 600 zwarte soldaten onder de leiding van 14 Europeanen telde, maar geen enkele arts, geen enkele verpleegkundige. Aan geneesmiddelen was er ook niet gedacht. De expeditie

¹⁶³ Toespraak van Koning Albert Albert I in het Paleis der Natie (Senaat), 18 december 1920, in: *Congrès Colonial National, Bruxelles, 18-19-20 décembre 1920. Compte Rendu des Séances*, Brussel, 1921, p. 23-24.

¹⁶⁴ Raymond Buren, *Journal de route du Prince Albert en 1909 au Congo*, 2008, p. 122.

¹⁶⁵ E. Vandewoude, *Le voyage du Prince Albert au Congo en 1909 ...*, Brussel, 1990, p. 34.

¹⁶⁶ Raymond Buren, *Journal de route du Prince Albert en 1909 au Congo*, Éditions Mols, 2008, p.

¹⁶⁷ E. Vandewoude, *Le voyage du Prince Albert au Congo en 1909 ...*, Brussel, 1990, p.

van Gérard Declerck (1878-1919) wordt uitvoerig beschreven in een biografische nota die aan hem werd gewijd in de *Belgische Koloniale Biografie*:

« Le 1er juillet 1907, alors qu'il pouvait légitimement se préparer à rentrer au pays pour y prendre un repos bien mérité, Declerck est investi du commandement d'une expédition chargée de purger définitivement la région des révoltés Batetela et de ramener à l'obéissance leurs alliés.

Les forces de l'expédition s'élèvent à 400 fusils, mais elle manque de vivres, de médicaments, etc., et elle doit opérer dans un pays éloigné des centres d'occupation et dépourvu des voies de communication. Elle se heurtera aux plus grandes difficultés et, pour surmonter celles-ci, il ne faudra rien moins que l'indomptable volonté du chef, l'admirable dévouement de ses adjoints et l'émouvante fidélité des soldats à leurs chefs.

Les adversaires de Declerck sont répartis en trois groupes. Trois semaines après l'entrée en campagne, les groupes de Yumba et de Kimpuki sont défaits et le 28 juillet celui des Kapepula subit à son tour un sérieux échec.

Néanmoins, en octobre, les débris de ces trois groupes parviennent à se rejoindre sous les ordres de Kapepula ; ils représentent une force plus nombreuse, mais moins bien armée que nos troupes, qui, renforcées par l'envoi d'un canon ne tardent pas à infliger à l'adversaire une série de défaites qui le déterminent, le 1er mai 1908, à faire sa soumission. Cette date met le point final au tragique chapitre de notre histoire que constitue la révolte de l'avant-garde de l'expédition Dhanis. »¹⁶⁸

De nadruk wordt natuurlijk gelegd, enerzijds op de wilskracht en de toewijding van Declerck en de trouw van zijn zwarte soldaten, en anderzijds op het resultaat van hun militaire inspanningen, namelijk de onderwerping van de opstandige Tetela-soldaten. Er wordt over het hoofd gezien dat die opstand pas na tien jaar was onderdrukt, net voordat België Congo annexeerde en Prins Albert zich naar de kolonie begaf.

Financiële investeringen in de sector van de gezondheidssector waren uit de boze. De Brugse dokter Jozef Meyers (1870-1963), die aan de Arabische campagne heeft deelgenomen, verklaarde in het boek dat hij hierover schreef, het volgende over de sanitaire inspanningen van Congo-Vrijstaat:

« Le docteur Etienne nous conduisit alors à l'hôpital des blancs et à l'hôpital des noirs ; le premier était une villa assez bien entretenue située au milieu d'un jardin, l'autre n'était qu'un assemblage de masures qui n'avaient d'hôpital que le nom ; il devait certainement être bien difficile d'y observer les règles de l'antiseptie, quant à l'asepsie ... n'en parlons pas ! Dans les jardins qui devaient enjoliver ces constructions, comme dans le jardin de l'hôtel et un peu partout ailleurs, régnait un désordre lamentable : là où auraient pu s'épanouir tant de jolies fleurs pour réjouir les yeux des malades et des résidents, on ne trouvait que quelques plantes rabougries poussant avec effort au milieu d'un amas confus de débris de papier et de victuailles, de balayures, de boîtes vides, de verre cassé ... Cela devait constituer un milieu de prédilection pour les mouches et les moustiques qui abondaient à Boma.

Tout ceci n'est un reproche à l'égard de personne et comme le fit très bien observer le docteur Etienne on ne pouvait faire mieux avec les faibles ressources qui étaient consacrées aux œuvres humanitaires ; les subsides et les crédits officiels avaient d'autres destinées et la philanthropie ignorait le chemin du Congo. »¹⁶⁹

Dat het voorgaande allesbehalve overdreven is, mag blijken uit een analyse van de jaarbegroting van Congo-Vrijstaat van 1906: 36,4% voor de Force Publique, en slechts 1,9% voor de sanitaire diensten.

¹⁶⁸ A. Engels, art. Declerck Gérard, in : BKB, II, Brussel, 1951, col.238.

¹⁶⁹ Jozef Meyers, Le prix d'un Empire, Charles Dessart Uitg., Brussel, 1943, p. 27-28.

Het is dan ook onverklaarbaar dat Staatssecretaris Adolf de Cuvelier de Belgische regering in 1904 meedeelde dat er geen kandidaat-geneesheren meer zouden worden aangenomen omdat de artsformatie al volledig ingevuld was! Dat bevestigt de hypocrisie van de Congolese administratie!

Prins Albert werd ook op de hoogte gebracht van geweldplegingen van blanken op de zwarten. In zijn reisjournaal schreef hij zelfs de namen op van diegenen die de Congolezen haatten:

*« En causant avec MM Delori et Koenig, j'avais été frappé de l'âpreté de leur haine des noirs, je crois wue c'est là un sentiment qui, en Afrique, peut devenir pathologique, arriver à l'état de passion irraisonnée, mais qui expose ceux qui en sont les victimes à commettre même des atrocités. Cette aversion insurmontable et violente pour le noir devrait être un motif suffisant pour détourner un agent de la carrière coloniale, je suis sûr qu'elle est la cause de beaucoup des excès que l'on déplore dans la colonisation. »*¹⁷⁰

Het is duidelijk dat koning Albert zijn reisjournaal niet heeft geraadpleegd bij de voorbereiding van zijn toespraak voor het Congres. Met mensen zoals Jozef Meyers zal hij evenmin vooraf hebben gesproken. Deze legerarts was overigens niet aanwezig op het Congres, evenmin als pater Arthur Vermeersch (1858-1936) en Émile Vandervelde, prominenten die het regime van Leopold II openlijk hadden aangeklaagd.

Het kan enigszins verbazen wat de Belgische vorst tijdens dat Congres heeft gezegd. Want tijdens zijn Congovaart, van mei tot juli 1909, meer dan een decennium voordien, had hij ernstige kritiek geuit op de manier waar Congo was bestuurd en uitgebuit. Hij was getuige geweest van enkele onfrisse praktijken en noteerde dat ook in zijn reisjournaal:

« 4 mai 1909: ... à Bwona Makuba ... Les Noirs se promènent dans le camp en nombreux groupes demandant à parlementer. Le Capitaine Stennet renvoie à coups de pied quelques récriminants ...

*Le matin du 5 mai nous partons pour Sakania, après quelques embarras, les porteurs se mettent pourtant en route grâce à l'énergie passablement brutale du Capitaine Stennet, mais une fois à Sakania la plupart n'iront à aucun prix plus loin ... »*¹⁷¹

Prins Albert heeft dus met eigen ogen de brutaliteit van Belgen tegenover de inlandse arbeiders geobserveerd. Maar hij heeft ook Belgen ontmoet die bezorgd waren om het lot van de Congolezen en die kritisch waren tegenover hun landgenoten. Zo sprak hij in Lukafu met Procureur Martin Rutten (1876-1944) die hem het volgende toevertrouwde:

*« Il déplore la mauvaise qualité de la plupart des agents, il voudrait des agents de carrière, formés pour leurs fonctions et se spécialisant. Actuellement, il vient absolument trop de sous-officiers ; pas même les bons, retenus en Belgique par les nombreux avantages que leur offre la nouvelle organisation, ce sont les médiocres qui partent, considérant le terme congolais comme un pis aller momentané et suffisamment rémunéré. »*¹⁷²

Dokter Giovenale Polydori (1872-1924) zal aan de Prins vertellen dat men dan tot dan toe niets heeft gedaan tegen de slaapziekte en dat er sinds acht jaar geen vooruitgang werd geboekt in de kolonie. De Prins zal dat enigszins beamen en in zijn dagboek noteren. Hierna een reeks prinselijke notities over geweld en misbruik in Congo:

"Malheureusement la hâte intéressée à recueillir du Congo de grands profits a fait négliger la plupart des problèmes dont la solution importait à la prospérité durable de la Colonie ... (p. 133) L'hygiène n'est

¹⁷⁰ Raymond Buren, Journal de route du Prince Albert en 1909 au Congo, 2008, p. 144.

¹⁷¹ Raymond Buren, Journal de route du Prince Albert en 1909 au Congo, Uitg. Mols, 2008, p. 101.

¹⁷² Raymond Buren, Journal de route du Prince Albert en 1909 ..., 2008, p. 125.

pas matière à profit immédiat, il ne peut donc être question d'y consacrer de grands sommes d'argent ... le régime économique est basé comme dans le reste du Congo sur le principe abusif et surtout rétrograde du monopole d'état, on pourrait même plutôt dire du monopole personnel de Léopold II ... (p. 135)

Causé longtemps avec le Père Marsilly, il se plaint amèrement de la qualité des agents, de leur brutalité, de leur grossièreté, il trouve que rien ne progresse et que la terrible maladie du sommeil fait de plus de ravages sans que l'on se préoccupe suffisamment de la combattre ... (p. 142-143)

M. Delori est en prévention pour coups et blessures à des indigènes et des soldats. M. Koenig a subi des peines pour mauvais traitement ... En causant avec MM Delori et Koenig, j'avais été frappé de l'âpreté de leur haine des noirs, je crois que c'est là un sentiment qui, en Afrique, peut devenir pathologique, arriver à l'état de passion irraisonnée, mais qui expose ceux qui en sont les victimes à commettre même des atrocités. Cette aversion insurmontable et violente pour le noir devrait être un motif suffisant pour détourner un agent de la carrière coloniale, je suis sûr qu'elle est la cause de beaucoup des excès que l'on déplore dans la colonisation ... (p. 144)

Dans la région (Ciambi), la maladie du sommeil a une tendance à décroître malgré certaines fautes graves commises par les chefs notamment par Léonard chef de zone qui envoyait des populations saines récolter du caoutchouc dans des parages contaminés. (p. 147)"

Bovenstaande gevallen bewijzen dat er in Congo een subcultuur van geweld bestond. Sommige blanke maakten ziekelijk gebruik van geweld.

Kritiek op Leopold II registreerde Prins Albert ook in zijn journaal. Op 15 mei, toen hij de *Étoile du Congo* bezocht, en werd geconfronteerd met de grote aanwezigheid van vele blanken uit zuidelijk Afrika maakte hij de volgende bedenking bij het feit dat er weinig Belgen onder hen waren:

« Ceci est une conséquence de l'absolutisme léopoldien, or comme tout absolutisme réside sur le monopole et secret, ce système ne peut jamais populariser n'importe quelle entreprise. C'est aussi une conséquence de la tendance que Léopold II a marqué les 10 dernières années de séparer le Congo et la Belgique, de les divorcer, d'établir une vraie muraille de Chine entre les deux pays. Les Belges ont rarement l'enthousiasme et l'esprit d'aventure inné, ils n'ont pas demandé mieux que de se désintéresser de l'entreprise africaine du Roi. Il y a là tout un courant à remonter et cela ne sera pas facile. »¹⁷³

De zinsnede "*absolutisme léopoldien*" wordt letterlijk gebruikt door de Prins en kan als een absolute kritiek op het regime van diens oom worden beschouwd. Van die kritiek was er geen sprake meer in zijn speech op het Koloniaal Nationaal Congres. De toon was gezet voor een officieel Belgisch discours waarin de misdaden en de gruweligheden in Congo-Vrijstaat werden verzwegen.

Interessant is ook het historisch document over Congo dat Jacques Pirenne (1891-1972), die later professor aan de ULB is geworden, heeft samengesteld op vraag van de organisatoren van het Koloniaal Congres. Pirenne vermeldt dat de economische ontwikkeling reusachtig was, maar ook scherp protest heeft uitgelokt. Hij wierp een paar vragen op:

« Y eut-il dans les moyens employés vis-à-vis de la population indigène des abus ? C'est indiscutable. Ces abus étaient-ils la conséquence directe des ordres donnés par l'État et eurent-ils le caractère de gravité qu'on leur a reproché ? Cette question a donné lieu à des polémiques passionnées ... »¹⁷⁴

¹⁷³ Raymond Buren, *Journal de route du Prince Albert en 1909 ...*, 2008, p. 121-122.

¹⁷⁴ Jacques Pirenne, *Coup d'œil sur l'histoire du Congo (18-19-20 décembre 1920)*, in : *Congrès Colonial National*, Bruxelles, 1921, p. 439.

Verder zoekt Pirenne naar de oorzaken van de misbruiken. Naar zijn mening was de inlander, enerzijds, mede schuldig omdat hij door zijn natuurlijke luiheid de rubber slechts onder dwang ging oogsten.

Pirenne geeft toe dat de gratificaties en premies de blanke dreef tot het gebruik van dwangmiddelen tegenover de dorpingen. Maar hij verontschuldigde hen enigszins. De soldaten, die onder de zwarten werden aangeworven, behielden barbaarse instincten van ruwheid en wildheid en pleegden daden van geweld tegenover de dorpingen. Maar de blanke officieren werden verantwoordelijk gesteld voor hun wandaden. Bovendien was er de omgevingsfactor: afgezonderd in een primitief en vijandig milieu, vergaten bepaalde blanken hun beschavingsmissie:

« Certes, l'impôt en nature devait prêter à des abus. Le nègre, instinctivement indolent, ne récoltait souvent le caoutchouc exigé que poussé par l'autorité ; d'autre part les gratifications accordées aux agents par l'État et les compagnies en raison de la prospérité, c'est-à-dire du rendement de leur district devaient avoir une influence fâcheuse sur leur action en les poussant à contraindre la population à fournir le maximum de rendement possible. Les conséquences néfastes de ce système furent d'ailleurs reconnues par l'État qui supprima les gratifications en 1898. Les primes distribuées par les compagnies aux agents de l'État établis sur leurs concessions subsistèrent cependant ; elles furent la cause principale des abus qui devaient nécessairement en découler.

D'autres raisons encore devaient forcément engendrer des abus. La population du Congo vivait dans un état de civilisation extraordinairement arriéré. Non seulement les guerres de tribu à tribu étaient incessantes, mais l'anthropophagie était répandue chez de nombreuses peuplades qui allaient jusqu'à faire le trafic d'esclaves et d'enfants destinés à être égorgés et mangés ; la servitude était générale, la guerre avait pour but de fournir les villages d'esclaves, bien plus les chefs n'hésitaient pas à vendre leurs propres sujets. La cruauté de nombreuses peuplades était accentuée par les pratiques superstitieuses exigeant des sacrifices humains ou la mutilation de l'ennemi vaincu. L'État pourtant, pour constituer son armée, devait la recruter parmi ces populations sauvages et violentes ; la discipline était incapable de réfréner les instincts naturels des noirs et il est certain que, en de nombreuses occasions, les soldats noirs commirent des 'atrocités' coutumières à leur race. L'État, ses agents, ses officiers en furent rendus responsables. Malgré la répression, il était impossible d'ailleurs d'arriver à connaître et à empêcher tous les abus des blancs eux-mêmes ; isolés parmi des populations primitives et parfois hostiles, habitués à voir autour d'eux les mœurs barbares des indigènes certains d'entre eux devaient oublier leur haute mission et se laisser aller à de regrettables erreurs. »¹⁷⁵

Racistische thesissen werden sterk gepropageerd in de koloniale propaganda. Belgische intellectuele middens reikten argumenten aan ervoor. Maar vooral het politiek establishment schaamde zich geenszins om die racistische theorieën voluit te gebruiken en te misbruiken.

Er werden tijdens dit Congres mooie plannen gemaakt voor de kolonie en kritiek op het vroegere Congobeleid was er niet te horen. Of toch, één persoon was wel zo eerlijk een andere kijk te geven op de koloniale grondpolitiek, van de vacante gronden, die Leopold II al vanaf 1 juli 1885 voerde. Willem Van Cauteren (1878-1933), een oud sectorhoofd in Congo, uit wiens boek ik hierna citeer, zei hierover het volgende:

« Toutes les terres africaines sont délimitées par les indigènes eux-mêmes. On ne fait pas un pas au Congo sans que l'on sache sur le terrain de qui l'on se trouve.

¹⁷⁵ Jacques Pirenne, *Coup d'œil sur l'histoire du Congo ...*, 1921, p. 440.

*C'est nous, Européens, qui occupons le territoire appartenant aux indigènes, nous l'occupons 'par droit de conquête'. On peut lotir les terrains au Congo, les nègres nous laissent faire ; mais ce droit d'agir nous l'avons pris, comme d'ailleurs, tous les autres peuples colonisateurs. »*¹⁷⁶

De Gentenaar Willy of Willem Van Cauteren had toen al meerdere jaren Congo achter de rug. Hij was in augustus 1899 naar Congo vertrokken als bediende van de *Crédit Commercial Congolais*. In april-mei 1900 nam hij zelfs deel aan de onderdrukking van de mouterij van Shinkakasa (Boma). Vanaf 1902 trad hij in dienst van de *Comité Spécial du Katanga* en in 1904 begon hij te werken voor de *Compagnie du Kasai*. Met verlof in België toen de oorlog uitbrak, liet hij zich inlijven in het *Corps des Volontaires Congolais* (Koloniale Vrijwilligers) en werd zelfs krijgsgevangen genomen. Na het *Congrès Colonial National* ging hij terug naar Congo als directeur van de *Comptoir Colonial Belge de l'Équateur*.¹⁷⁷

3.3.2. Koloniaal racisme: een politieke verantwoordelijkheid

Het blanke superioriteitscomplex werd sterk gevoed door de Belgische politieke verantwoordelijken. Enkele voorbeelden: de redevoering die Albert De Vleeschauer (1897-1971), minister van Koloniën, in mei 1943 hield voor de *Royal African Society* te Londen is een sprekend voorbeeld. Wanneer hij het heeft over opvoeding en onderwijs, noemt hij zich verantwoordigd over de vraag die hij kreeg waarom nog geen Europese universiteit had gesticht in Congo. Als antwoord onderlijnt hij dat zelfs het lager onderwijs nog niet verplichtend was omdat:

“... dit te doen, met zulke achterlijke mensen, zou gelijk staan met het paard achter de wagen te spannen.”¹⁷⁸

Ook op maatschappelijk politiek vlak stelt De Vleeschauer dat

“... de inboorling, die vóór de komst der blanken in een achterlijke en stamvaderlijke gemeenschap leefde, had niet geleerd op eigen benen te staan ...”¹⁷⁹

De kolonisering op het gebied van de landbouw vond hij ook een heel goede zaak voor de Congolezen. Hij drukte zich hierover als volgt uit:

“Toen de Belgen Kongo bezetten, vonden zij er zeer achterlijke volken die nog lang niet de landbouwende staat hadden bereikt. Evenals elke andere gelijksoortige kolonie heeft Kongo een eerste stadium doorgemaakt, dat van de pluk. De noten der wilde palmbossen, de wilde rubber enz. werden vergaard. Het was een tijd van misbruiken, want daar leent het stelsel zich toe als men niet oppast. Maar dit stelsel behoort tot het verleden. De inboorlingen behouden weliswaar hun plukrechten, zowel voor eigen behoefte als voor handel naar eigen verkiezing, in hetgeen zij hebben geoogst. Maar sinds het begin van deze oorlog is de oogst van wilde rubber weer stelselmatig hervat. Kongo is rijk aan rubberrijke lianen en grassen, en de behoeften onzer bondgenoten zijn dringend. Maar ik kan u verzekeren dat er geen ‘red rubber’ uit onze wouden komt, dat de inboorlingen vrijwillig aan deze oorlogstaak meewerken en dat wij weigeren premies te stellen op de voortbrenging.

De inboorlingen van Kongo waren niet alleen geen aan hun grond gehechte landbouwers, zij hadden zelfs geen vee, behalve dan in het oostelijk gebied, nabij Ruanda-Urundi waar vee talrijk is ...”¹⁸⁰

¹⁷⁶ Reactie van Van Cauteren, in : *Congrès Colonial National ...* Brussel, 1921, p. 247.

¹⁷⁷ M. Walraet, art. Van Cauteren Willem, in: *Belgisch Koloniale Biografie*, III, Brussel, 1952, col. 134-137.

¹⁷⁸ De Belgische koloniale politiek. Redevoering uitgesproken door den H. Albert De Vleeschauer, Minister van Koloniën, op de *Royal African Society* te Londen, 21 mei 1943, Uitg. Belgisch Bureau voor Inlichtingen en Dokumentatie, Londen, 1944, p. 15.

¹⁷⁹ De Belgische koloniale politiek ..., Londen, 1944, p. 17.

¹⁸⁰ De Belgische koloniale politiek ..., Londen, 1944, p. 29-30.

De Vleeschauwer geeft toe dat vroeger, in de tijd van Congo-Vrijstaat, de rubberhandel tot misbruiken heeft geleid. De rubbermaatschappijen hebben vroeger te ruime concessies ontvangen, maar het was steeds het streven geweest van de Belgische koloniale autoriteiten om die te verminderen.

De minister van koloniën, toen in ballingschap met de Belgische regering in Londen, gelooft in de beschaving van Congo, maar beschaven betekent voor hem niet zomaar europeaniseren:

“De inboorlingen van Midden-Afrika beschaven betekent hun te leren als menselijke wezens te leven, hun een beter stoffelijk bestaan te verschaffen en hun geest ontvankelijk te ontvankelijk te maken voor denkbeelden van elders, denkbeelden die zij wellicht in zich opnemen of anders vervormen overeenkomstig hun aard. Een neger beschaafd maken is niet proberen er een blanke van te maken; het is hem helpen een goed en flink neger te worden, voor hem zelf en voor zijn broeders.”¹⁸¹

Het taalgebruik van De Vleeschauwer is symptomatisch voor zijn misprijzen voor de Congolese volkeren, hun landen, hun culturen enzovoort.

Na De Vleeschauwer wordt, op 12 februari 1945, professor Edgard De Bruyne (1898-1959) minister van koloniën. Ondanks het feit dat hij slechts gedurende vier maanden deze functie zal uitoefenen, zal hij enkele jaren later een boekje uitgeven met als titel *Koloniale problemen voor morgen*. Hij komt in eerste instantie terug op de verwijten die na de Tweede Wereldoorlog op internationaal vlak nog naar koloniaal België werden gelanceerd. De eerste formuleerde hij als volgt:

“Men verwijt ons vooral – om niet meer te spreken van de ‘bloedrubber-geschiedenis die helaas! Nog steeds opgerafeld wordt – dat Congo uitgebuit wordt door grote maatschappijen die, ten gevolge van compromissen met de Staat, hun private belangen eng met het openbaar belang hebben dooreen gestrengeld. Men verwijt ons de ‘exploitatie’ van de inlandse arbeidskrachten die wij slecht betalen om op de wereldmarkt, in ons belang en niet in het hunne, zegevierend, met onze delfstoffen vooral, te kunnen concurreren ...”¹⁸²

Het is niet verwonderlijk dat wanneer de hoogste Belgische koloniale instanties zich laagdunkend uitdrukken over de Congolezen, de gewone Belgische burger geen respect gaat koesteren voor de Afrikanen. De parlementaire Congo-commissie mag gerust werk maken van een nieuw officieel België-discours over de Belgische dominantie tijdens het koloniaal verleden.

Maar het positieve beeld van Leopold II mag niet verwonderen, want zij die naar Congo trokken, waren zeer bekommerd om de creatie van een positief zelfbeeld. Pierre Salmon formuleerde dat in 1986 in de volgende bewoordingen :

« Durant la période coloniale, l'histoire des sociétés africaines était considérée comme un appendice de l'histoire des métropoles dite 'histoire universelle': elle était écrite par des voyageurs, des administrateurs et des missionnaires à la gloire des pionniers coloniaux, considérés comme des héros et des représentants de la civilisation apportée aux barbares africains. Les historiens européens, après avoir tracé une frontière étanche entre une 'Afrique blanche' et une 'Afrique noire', pensaient généralement que, faute de documents écrits et d'archéologie monumentale, l'histoire de cette dernière était inexistante. Ils estimaient qu'il était impossible de considérer comme historique des faits ne présentant pas toutes les propriétés d'une histoire à l'occidentale. Or cette discipline scientifique, fondée principalement sur la critique des textes, débutait de l'avis unanime avec les premiers documents écrits. Selon ces historiens positivistes, l'écriture stabilisait l'affirmation originale et en rendait la transmission exacte, alors que la tradition orale était par sa nature même une altération

¹⁸¹ De Belgische koloniale politiek ..., Londen, 1944, p. 35.

¹⁸² Edgard De Bruyne, *Koloniale problemen voor morgen*, Uitg. Standaard-Boekhandel – Martinus Nijhoff's Uitgevers, Antwerpen – Den Haag, 1946, p. 10.

ininterrompue. En conséquence, ils considéraient les témoignages oraux comme un pur produit de l'imagination populaire. »¹⁸³

Helaas, niet alleen in de koloniale tijd, maar ook erna was het zeer gangbaar dat Europeanen die de Afrikaanse bodem hadden betreden, een positief zelfportret schetsten. Zij beweerden weliswaar niet meer zoals in de 19e eeuw dat de zwarten afstamden van Cham, vervloekt door Noé, waardoor zij “*sous l'emprise horrible de Satan*” waren. Salmon citeert in dezen niemand minder dan Mgr Daniele Comboni (1831-1881), de stichter van onder meer de Sociëteit van de Missionarissen van het Heilig Hart van Jezus, die volgens katholieke kerkelijke hagiografische bronnen “l'apôtre de la Nigritie” wordt beschouwd.

Heel lang beschouwden de blanken zich als de reddende engelen van mensen die in Centraal-Afrika leefden:

*« ...depuis des siècles, des millions d'hommes dans un état social rudimentaire, dans une anarchie presque permanente, incapables de sortir par eux-mêmes des langes de la barbarie, sans aucun lien avec la grande famille humaine que l'odieuse et sanglante chaîne de la traite. »*¹⁸⁴

Bovenstaand fragment putte Salmon uit het werk van een vooraanstaande katholieke politicus en professor aan de Katholieke Universiteit Leuven, Edouard Descamps (1847-1933). Wellicht kan men sinds enkele decennia geen Europese historici meer vinden die het filosofisch denken van Mgr Comboni of professor Descamps aanhangen.

Geregeld kwamen er werken op de boekenmarkt waarin Leopold II als een icoon van de beschavingswerken in Centraal-Afrika werd opgevoerd. Een ervan valt sterk op. Het gaat om de publicatie, van 1948 van auteur Georges-Henri Dumont, met als niet mis te verstane titel: “Léopold II: Pensées et réflexions”. Hieronder enkele veelzeggende fragmenten:

*« Ouvrir à la civilisation la seule partie de notre globe où elle n'ait point encore pénétré, percer les ténèbres qui enveloppent des populations entières, c'est une croisade digne de ce siècle de progrès. Je serais heureux que Bruxelles devint, en quelque sorte, le quartier-général de ce mouvement civilisateur. »*¹⁸⁵

Dat is natuurlijk wat Leopold II verklaarde tijdens een toespraak op de Aardrijkskundige Conferentie die hij zelf organiseerde in het Koninklijk Paleis van 12 tot 14 september 1876.

Nog een ander interessant uittreksel:

*« La population indigène est à la base de la richesse propre du Congo. C'est à assurer son libre épanouissement que doivent concourir les premiers efforts. Nos sociétés policées attachent avec raison à la vie humaine un prix inconnu des communautés barbares. »*¹⁸⁶

Het is pijnlijk te moeten vaststellen dat de inlandse bevolking aan de basis lag van de rijkdom van Leopold II. De Belgische vorst was, zoals velen uit zijn tijd, ervan overtuigd dat aan de Congolezen, omdat zij van nature lui waren, een arbeidsethos moest worden aangeleerd. Het is een cliché dat de blanken gedurende de hele koloniale periode als grondslag zullen hanteren.

Een andere overtuiging was dat de blanke dominantie een noodzaak was om de Congolezen te beschaven:

¹⁸³ Pierre Salmon, *Introduction à l'histoire de l'Afrique*, Uitg. Hayez, Brussel, 1986, p. 13-14.

¹⁸⁴ Pierre Salmon, *Introduction à l'histoire de l'Afrique ...*, p. 16.

¹⁸⁵ Georges-Henri Dumont, *Léopold II : Pensées et réflexions*, Brussel, 1948, p. 43.

¹⁸⁶ *Ibidem*, p. 44.

« Si en vue de la domination nécessaire de la civilisation, il est permis de compter, le cas échéant, sur les moyens d'action que confère la force, sanction suprême du droit, il n'en reste pas moins vrai que sa fin dernière est une œuvre de paix. Les guerres non indispensables ruinent les régions où elles sévissent. »¹⁸⁷

Leopold II wordt door heel wat blanken vergeven omdat zij ervan uitgingen dat het Congolese avontuur van de Belgische koning in het belang van België was:

« Ce que j'ai cherché en Afrique, ce que j'y trouverai de plus en plus si on me suit, c'est, avec le progrès de la civilisation, de la besogne pour nos établissements industriels et, par conséquent, pour leurs nombreux ouvriers. »¹⁸⁸

Leopold II voelde zich vaak onrechtvaardig bejegend. Hij vond dat men te wantrouwig was tegenover hem of hem te veel belasterde:

« Il est insolite, je le veux bien, de voir un souverain procurer à son pays la faculté de posséder de vastes et riches territoires, mais il est plus insolite encore d'opposer à cette occasion à ce souverain des méfiances, des calomnies, et de ne se préoccuper que de lui mettre les menottes. »¹⁸⁹

De koning-soeverein meende ook dat de pers dikwijls dwaze kritiek uitte op zijn Congobeleid;

« Les critiques de certaine presse ! C'est de la nourriture pour les imbéciles. On me jugera après ma mort. »¹⁹⁰

Een decennium later zal België op de Wereldtentoonstelling van Brussel in 1958 zijn kolonie voorstellen als een modelkolonie. Ons land pakt uit met de verwezenlijkingen op het gebied van infrastructuur, gezondheidszorg en van lager en technisch onderwijs. Toegegeven, het scoorde daarmee zeer hoog op internationaal vlak. Maar:

“De zwarte bladzijden van de Onafhankelijke Kongostaat werden zorgvuldig toegedekt, soms zelfs ontkend. Intussen groeide in België de mythe van ‘de geniale Leopold II die aan de Kongolezen alle weldaden van de beschaving heeft gebracht en België een kolonie schonk.’ Dat beeld werd via het onderwijs en de koloniale propaganda in brede lagen van de bevolking verspreid en tot in de jaren 1960 nauwelijks in vraag gesteld. Het was die mythe, die koning Boudewijn in zijn toespraak van 30 juni 1960 ter gelegenheid van de onafhankelijkheid van Kongo naar voor bracht. Ze werd meteen door eerste minister Patrice Lumumba doorprikt ...”¹⁹¹

Vier decennia later, in 1990, publiceert George-Henri Dumont een biografie die Leopold II eveneens op een voetstuk plaatst.¹⁹² Hij was echter niet de enige auteur die een bibliografie over de koning schreef; Barbara Emerson had dat immers al een decennium voordien ook al gedaan.¹⁹³ Nog in 2020 schreef Johan Op de Beeck nog boek met weinig diepgang over Leopold II en zijn Congolees avontuur.¹⁹⁴ Aan kritische analyses inzake Leopold II en zijn Congobeleid ontbrak het echter geenszins.

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 44-45.

¹⁸⁸ *Ibidem*, p. 47.

¹⁸⁹ Georges-Henri Dumont, *Léopold II: Pensées et réflexions*, Brussel, 1948, p. 48.

¹⁹⁰ Georges-Henri Dumont, *Léopold II: Pensées et réflexions*, Brussel, 1948, p. 48

¹⁹¹ Gustaaf Janssens & Raymond van Uytven, *De gebeurtenis: 28 april 1885 Leopold II wordt vorst van Kongo*, in: *De 25 dagen van Vlaanderen*, deel 17, Uitg. Waanders, Zwolle (Nederland), p. 475.

¹⁹² Georges-Henri Dumont, *Léopold II*, Uitg. Fayard, 1990.

¹⁹³ Barbara Emerson, *Léopold II, le royaume et l'empire*, Uitg. Duculot, Parijs-Gembloux, 1980.

¹⁹⁴ Johan Op de Beeck, *Leopold II. Het hele verhaal*, Uitg. Horizon, 2020.

3.3.3. Leopold II: de koning-tiran?

Angelsaksische historici hebben zich ook gebogen over het koloniaal verleden van België. Ik wil het hier niet hebben over de recente historiografie. Ik denk hierbij aan het lijvige werk van Giacomo Macola, *The Colonial Occupation of Katanga: The Personal Correspondence of Clément Brasseur, 1893-1897* (The British Academy, Oxford University Press, 2018).

Heel interessant is de publicatie van de *Koninklijke Academie voor Koloniale Wetenschappen* uit 1959. Voor het eerst wordt een studie uitgegeven waarin niet de katholieke maar wel de protestantse missies centraal staan. Het onderzoek van Ruth Slade (1925-2017) over de relaties van de protestantse missionarissen met Leopold II is baanbrekend. De Amerikaanse historica heeft het ook openlijk over de kritiek van die zendelingen op Leopold II's Congobeleid:

“We hebben reeds gezien dat Grenfell al in 1890 kritiek had geuit op de belangstelling van staatsambtenaren voor de ivoorhandel; datzelfde jaar had een andere B.M.S.-missionaris aan de bovenrivier met leedwezen opgemerkt dat staatssoldaten Afrikaanse steden in brand staken en slaven in beslag namen om het ivoormonopolie van de Staat veilig te stellen...

In 1891 werd in het meinummer van ‘Regions Beyond’ melding gemaakt van het in brand steken van Afrikaanse dorpen... In november 1893 werd in ‘Regions Beyond’ opnieuw melding gemaakt van het in brand steken van Afrikaanse dorpen door staatsambtenaren, terwijl van de Zweedse missionarissen en van de Amerikaanse Baptisten in Beneden-Congo geruchten kwamen over Afrikaanse opstanden omdat staatsagenten de mensen slecht behandelden...” (vert.)¹⁹⁵

Merk op dat de geweldplegingen die hierboven worden geciteerd, plaats hebben gevonden vooraleer het Rood Rubber tijdperk, vanaf 1896, van start ging. Het betreft misdadig gedrag van overheidsambtenaren; de handelsagenten worden nog niet met de vinger gewezen.

Slade schenkt niet alleen aandacht aan de gebieden waar de Baptisten getuigen waren van wreedheden, zoals de Evenaarstreek, maar ook aan de Kasai. Daar zagen ook de Amerikaanse Presbyterianen dat de overheidsambtenaren zich aan onvoorstele wreedheden te buiten gingen:

“In 1898 kwam een staatsofficier in Luebo aan en ondanks de protesten van de missionarissen liet hij zijn Afrikaanse soldaten de omliggende Afrikaanse dorpen plunderen, kondigde hij zijn voornemen aan om enkele duizenden Baluba's naar de staatspost in Luluabourg over te brengen om dwangarbeid te verrichten, en legde hij een zeer zware belasting op in de vorm van voedsel. Een groot deel van de problemen in Kasai kwam voort uit het gebruik dat de Staat maakte van kannibaalse Zappo-Zap-soldaten voor het innen van deze belasting.

In 1890 had Le Marinel grote aantallen Zappo-Zaps in de buurt van Luluabourg gevestigd; zij hadden een bevoorrechte positie gekregen als bondgenoten en agenten van de Staat, maar waren praktisch ongecontroleerd gebleven door de Europese ambtenaren. In de zomer van 1897 bezocht de Amerikaanse presbyteriaanse missionaris Sheppard een van hun kampen en vond bewijzen dat de Zappo-Zaps slavenjagers waren namens de Staat, wreedheden begingen tegen de Afrikanen en aan kannibalisme deden. Op verzoek van de missionarissen kwam er een Staatsonderzoek naar de situatie, maar dat liet de verantwoordelijke Europese ambtenaren ongestraft.” (vert.)¹⁹⁶

¹⁹⁵ Ruth M. Slade, *English-Speaking Missions in the Congo Independent State (1878-1908)*, Koninklijke Academie voor Koloniale Wetenschappen, XVI, 2, Brussel, 1959, p. 240-241.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 254.

De slavenhandelaar in kwestie was Paul Le Marinel (1858-1912), die het zelfs zal schoppen tot Staatsinspecteur!¹⁹⁷ Afgestudeerd van de Militaire School, werd hij door het Militair Cartografisch Instituut gedetacheerd in juni 1885 om officier van de Force publique te worden. In de nota die aan hem wordt besteed in de Belgisch Koloniale Biografie van 1948 worden alleen de Arabieren als slavendrijvers en -trafikanten beschouwd die dorpen verwoestten en in brand staken.

Interessant is ook dat Slade een brief van 1895 publiceert waarin staatssecretaris Edmond Van Eetvelde (1852-1925) de koning-soeverein informeert over wat hij heeft vernomen over de brutaliteiten van Staatsagenten in Congo:

*« M. Baynes des missions anglaises est venu m'entretenir d'un nouvel acte de brutalité commis dans le district des Bangalas ... J'ai promis une enquête et la révocation du blanc si les faits sont établis. Beaucoup de nos agents sont des hommes brutaux et je crois que des exemples sont nécessaires ... »*¹⁹⁸

Slade heeft van haar studie geen propagandastuk gemaakt voor de protestantse missionarissen, maar zij geeft wel de brute werkelijkheid weer waarin de Congolese inlanders leefden. Zij maakt duidelijk dat ook de Congolese administratie en Leopold II op de hoogte waren van het feit dat er onder hun staatsagenten monsters waren. Die informatie heeft zij niet alleen verzameld uit Angelsaksische, maar ook uit Belgische bronnen.

In 1965 publiceert een zeker C. Smit een monografie, in de reeks Kopstukken uit de Geschiedenis, over de Belgische koning. De auteur had het over het geheime decreet van september 1891 waardoor de Congolese Staat zich de eigendom toe-eigende van de domaniale vruchten en de producten van de onbeheerde gronden, dus van de sinds 1885 tot eigendom van de Staat verklaarde gronden. In Nederland vernam men nu ook dat, omdat de inboorlingen verplicht werden hun belastingen in natura te betalen, met name in rubber of ivoor, zij tot dwangarbeid werden gedwongen. De aanzienlijke opbrengsten uit Congo, vervolgde Smit, werden aangewend ten bate van een rijk en dichtbevolkt land als België. Gedreven door reusachtige plannen, deed de koning in België allerlei pompeuze bouwwerken verrijzen die buitensporig waren vanuit het oogpunt van behoorlijk bestuur, oordeelde Smit. Leopold II kon dat omdat zijn macht onbegrensd was. Derhalve:

*“Men stelde de Koning voor als een koopman in rubber, tuk op winst, in staat de grootste wreedheden te tolereren en, zo nodig, ook aan te moedigen ... De koloniale politiek van Leopold II heeft stellig ernstige gebreken vertoond. Het voornaamste verwijt ... is wel dat het systeem, dat aanvankelijk moest worden toegepast om directe voordelen op te leveren, niet voldoende is geëvolueerd, naarmate de Congo aan kracht en rijkdom toenam. Men heeft zelfs beweerd dat door de onmenselijke wijze, waarop de dwangarbeid bij de inzameling van rubber werd toegepast, de negerbevolking tijdens het bewind van Leopold van 20 miljoen tot 10 miljoen zou zijn geslonken. Dit valt intussen nimmer uit te maken, daar tussen de jaren 1895 en 1908 de bevolking van Centraal-Afrika als gevolg van de zo gevreesde slaapziekte is gedecimeerd op een wijze als alleen een kernoorlog kan teweegbrengen, terwijl het een onmogelijkheid is in de totale verliescijfers het percentage aan te wijzen, dat op rekening van het door Leopold gevolgde regime mag worden gesteld. Wel kan worden geconstateerd dat op de rubbercultuur een zodanige roofofbouw is gepleegd, dat deze zich in 1904 in volle teruggang bevond.”*¹⁹⁹

Men kan stellen dat door het boek van Smit, de soeverein van Congo, Leopold II, imagoschade heeft opgelopen in Nederland.

¹⁹⁷ R. Cambier, art. Le Marinel Paul, in : B.K.B., I, 1948, col.664-670.

¹⁹⁸ Ruth M. Slade, *English-Speaking Missions in the Congo Independent State (1878-1908) ...*, 1959, p. 243.

¹⁹⁹ C. Smit, *Koning Leopold II*, Uitg. Kruseman, Den Haag, 1965, p.61-63.

De antropoloog Daniël Vangroenweghe heeft vanaf 1985 de wreedheden en misdaden begaan door de agenten van de fameuze concessie-maatschappijen zoals de Anversoise en de ABIR, onder de Belgische schijnwerpers geplaatst. Maar kritische boeken over het Congoregime van Leopold II waren voordien al van de pers gerold. In 1979 verschijnt *Nous, Léopold II*, van de Brusselaar Georges Renoy (1925-2001), auteur van een paar tientallen boeken en RTBf-journalist. Het boek is vooral zeer interessant van uit iconografisch oogpunt want het is gevuld met tientallen karikaturen.

In het vierde hoofdstuk, getiteld *Roi du Caoutchouc*, kan men natuurlijk lezen dat:

« Pour forcer les nègres à leur fournir son infernal caoutchouc, les valets de Léopold II ne reculent devant rien et la torture est devenue leur meilleur argument de persuasion ... L'on confisqua brutalement presque tout le sol où les indigènes exerçaient leur droit d'usage et l'on contraignit la population à travailler presque sans relâche à récolter son salaire pour ses nouveaux maîtres : le caoutchouc de ces mêmes forêts, dans ces mêmes pâturages où elle chassait autrefois en toute liberté.

Loin d'affranchir les noirs, on les réduisit à l'esclavage sous l'hypocrite prétention de 'servitudes pénales' ou de 'conscription pour les travaux publics'. Peu à peu on se révélait les horreurs du système, les villages brûlés parce qu'ils n'ont pas fourni les quantités de caoutchouc requises, des femmes enlevées, enfermées dans les postes et maltraitées à mort pour punir leurs maris récalcitrants. Puis ce sont les expéditions punitives, les sentinelles noires laissées en armes dans les villages suspects et se livrant en toute impunité aux pires horreurs. C'est la population chassée dans les forêts, exposée sans abri aux maladies, aux bêtes fauves, à la mort par la faim pour que les capitalistes amis du souverain, le souverain lui-même, puissent accroître leur stock de caoutchouc et retirer mille pour cent des capitaux qu'ils engagent.

Il a fallu des années d'inlassable obstination pour attirer sur ces horreurs l'attention de l'Europe et celle du peuple belge ... Longtemps l'on essaya d'étouffer toutes ces voix sous des clameurs d'outrages ; on dénia, on calomnia, on menaça ; une presse à tout faire dénonça chaque matin ceux qui réclamaient humanité et justice comme vendus aux marchands de Liverpool ... »²⁰⁰

Bovenstaand fragment zou echt een samenvatting kunnen zijn van de feiten waaraan Daniël Vangroenweghe enkele jaren later enkele honderden bladzijden zal wijden.

Renoy gaat dan nog lelijk tekeer tegen vroegere biografen van Leopold II, zoals kolonel Gustave Stinglhamber (1870-1952) die in 1945, samen met P. Dresse, een boek heeft geschreven met als titel *Léopold II au travail*, waarin de auteur het heeft over een absurde legende over afgekapte handen. Stinglhamber vindt dat idioot omdat hij zeker niet de handen maar de rest zou hebben afgekapt, want handen waren er nodig in Congo! Die sadistische observatie van Stinglhamber wordt, spijtig genoeg, vandaag herhaald door mensen die geen kwaad woord willen horen over de koningsoeverein.

In 1981 verschijnt bij Kritak het boek *Leopold II van Saksen Coburgs Allergrootste zaak*, van Julien Weverbergh (1930). Het boek was in 1971 al uitgegeven toen de auteur, sinds 1966 medewerker, directeur werd van de uitgeverij *Manteau*. Weverbergh beweert dat hij op zoek is gegaan naar documenten en bronnen over het begin van de dappere Belgische aanwezigheid in het Kongobekken, maar hij heeft moeten vaststellen dat die met tonnen waren verdwenen. Zijn stelligste hoop is dat de documenten die hij wel kon vinden, zouden dienen “

²⁰⁰ Georges Renoy, *Nous, Léopold II*, Bibliothèque Européenne – Zaltbommel (Nederland), 1979, p. 83 & 87.

“... om voorgedragen te worden voor de microfoons van de Brt, of om opgevoerd te worden als tv-stuk door de Vlaamse tv. Eveneens zeer instructief als lectuur voor boeren, arbeiders en intellectuelen, en opgedragen aan Hugo Claus.”²⁰¹

Weverbergh had dus artistieke bedoelingen met zijn boek, waarin ook tal van karikaturen worden weergegeven. Ik weet echter niet of men uit zijn werk ooit heeft geput voor een toneelstuk of een televisie-uitzending. De schaarse documenten die hij heeft verzameld en verwerkt, schetsen echter een beeld van “moord, plundering en genocide”! Wellicht is hij een van de eerste auteurs die het begrip *genocide* heeft gebruikt om de gruweldaden in Congo aan te merken.

Op het einde van de jaren zeventig werd onder leiding van Prof. Em. Jean-Luc Vellut al onderzoek gedaan naar de blanke aanwezigheid in het Congobekken. Vanaf 1975 gaf hij het tijdschrift *Enquêtes et Documents de l'Histoire Africaine* uit. Daarin gaf hij enerzijds jonge Zairese historici, zoals Mubanza Mwa Bawele, de mogelijkheid hun werk te publiceren. Anderzijds nam hij in het tweede nummer van 1977 een artikel op van pater Gustaaf Hulstaert, Missionaris van het Heilig Hart te Bamanian in de Evenaarstreek, waarin hij Congolese bronnen weergaf. Het gaat om geregistreerde mondelinge verhalen van dorpingen over de confrontaties met de eerste blanken in hun streek. Die verhalen werden ook door Congolezen opgetekend.²⁰²

Pater Hulstaert had in het tijdschrift van zijn missiecongregatie, *Aequatoria*, in 1952, al artikels geschreven over Équateurville (Mbandaka, Coquilhatville) en over Victor-Léon Fiévez (1855-1939), een van de meest beestachtige districtscommissarissen uit het begin van de blanke aanwezigheid aldaar en die in hetzelfde jaar in de *Belgische Koloniale Biografie* nog wordt geprezen als een Tata of vaderlijke figuur dankzij “l'exquise bonté avec laquelle il avait accompli son oeuvre au Congo”!²⁰³ De Congolezen herinneren zich die tijd als “le temps des exterminations”.

In 1980 wordt in EDHA een integrale vertaling gepubliceerd van de Deense officier Knud Jespersen die in de Evenaarstreek werkte tussen 1898 en 1908. Later zou hij nog dienst nemen bij verschillende koloniale maatschappijen. Er kan maar één conclusie worden getrokken uit dit document: “partout la terreur règne”.

Enkele jaren later wordt in EDHA een ander belangrijk historisch document gepubliceerd, *Het Rapport Casement*, met een voorwoord van Jean-Luc Vellut en een inleiding van Daniël Vangroenweghe.²⁰⁴ Dit document, dat onder meer aan de basis lag van de oprichting van de *Congo Reform Association*, van E.D. Morel, bevestigde de gruwelijkheden die werden begaan in het gebied waar de *ABIR* en de *Compagnie La Lulonga* actief waren.

Waar Jean Stengers focuste op het Congobeleid van Leopold II in België, heeft Jean-Luc Vellut zijn bronnenonderzoek vooral gericht op het Congobeleid van de koning-soeverein in Congo. Hij baseerde zich daarbij niet alleen op documenten uit Belgische archieven. Zowel Stengers als Vellut hebben trouwens tal van Europese archieven geraadpleegd. Tijdens zijn professoraat in Kinshasa en Lubumbashi heeft Vellut echter ook lokale Congolese archieven doorzocht, die hij vaak op microfilm heeft gezet. Historici die zich enkel baseren op documenten uit Belgische bronnen kunnen niet het volledige koloniaal verhaal van Congo brengen. De parlementaire Congo-commissie wordt er stellig toe opgeroepen om, in samenwerking met Congolese partners, de Congolese archieven te raadplegen.

²⁰¹ Julien Weverbergh, *Leopold II van Saksen Coburgs Allergrootste Zaak*, Uitg. Kritak, Leuven, 1981.

²⁰² *Documents africains sur la pénétration européenne dans l'Équateur. Traduction et notes de G. Hulstaert*, in: *Enquêtes et Documents d'Histoire Africaine*, n° II, 1977.

²⁰³ A. Lacroix, art. Victor-Léon Fiévez, in: *Belgisch Koloniale Biografie*, III, Brussel, 1952, col. 304-307.

²⁰⁴ *Le Rapport Casement. Rapport de R. Casement, consul britannique sur son voyage dans le Haut-Congo (1903)*, in: EDHA, VI, 1985.

3.3.4. Conclusie

In 1946 bracht Oscar-Paul Gilbert (1898-1972), journalist, dichter en romancier, een bezoek aan Belgisch Congo. Zijn ervaringen vatte hij samen in een zeer kritisch reisverhaal dat een weinig benijdenswaardige titel kreeg: "L'Empire du Silence". Het is een zeldzaam werk waarin de pijlers van de koloniale macht kritisch worden benaderd. Zo veroordeelt hij de Force publique in krachtige bewoordingen:

*« La Force publique mettra de l'ordre : fusillade, pendaison, déportation de coupables de troisième zone. »*²⁰⁵

Hij herinnerde eraan dat Congo een materialistische creatie was van Leopold II, en dat de Belgen in Congo tijdens de Tweede Wereldoorlog geen koude, honger of schrik hebben gekend van de Gestapo of van raids van Amerikaanse vliegtuigen ...

Oscar Gilbert beweert dat hij respect heeft voor alle overtuigingen. Maar over de katholieke missionarissen is hij bijzonder kritisch:

« Descendus des toiles de Memling et de Van Eyck, des paysans flamands sont venus à Anvers accompagnés d'autres paysans flamands, missionnaires ceux-ci, qui s'en retournent au Congo ou qui partent pour un premier terme de dix ans ... C'est là un spectacle qui ne manque pas de grandeur. J'ai regardé, avec attention, ces pères, ces frères, ces sœurs qui ont charge au Congo, entre autres choses, d'éduquer les primitifs : eux-mêmes ne sont-ils pas des primitifs - des primitifs cossus. Leur corps était robuste, solidement charpenté, leur marche celle du laboureur dans ses terres : il émanait d'eux quelque chose de sain et d'animal. Leurs yeux ne reflétaient nul mysticisme, mais une sorte d'assurance têteue ... Ces vigoureux Flamands avaient endossé la soutane ou la robe de bure moins, sans doute, par vocation profonde que par tradition ; dans leur milieu coutumier la tradition veut que le cadet d'une nombreuse famille, aisée ou non, soit curé ou entre dans les ordres. Et quelle mère catholique en Flandre n'est transportée de joie lorsque sa fille manifeste le pieux désir de prendre le voile ? ...

Cela me met à l'aise pour poser cette question : ces missionnaires, sans passion, ces êtres frustrés, ces trop bien mangeants et trop bien vivants, ces trop primaires pour ne pas répéter primitifs, chargés de faire évoluer le Noir, quel est leur propre degré d'évolution ? Vont-ils en Afrique exercer un apostolat ou un métier ? Quelle notion ont-ils de notre propre civilisation ? ...

À bord du Mar del Plata, le navire qui m'emmenait au Congo, les missionnaires ne semblaient pas le moins du monde préoccupés de la spiritualité, - ils se donnaient entièrement aux choses temporelles : bières et cartes, plus les cartouches de cigarettes américaines, achetées au tarif hors-douanes, qui serviraient de monnaie d'échange pour les menus trafics aux escales.

Bavards, bruyants, trop sûrs d'eux-mêmes, baragouinant tant bien que mal le français, fêrigeant en doctrine des niaiserie tranchant de tout avec une tranquille bonne humeur, absolus et puérils, - ils inspiraient un sentiment de tristesse et de révolte impuissante ...

*Aux sauvages ils proposeront l'abandon des grigri au profit des amulettes bénéfiques de Notre-Dame de Lourdes. Ils enseigneront, à des demi-évolués indifférents et à des évolués narquois, les mythes du diable et de l'enfer. À cette race noire virile, ils exposeront sournoisement que la continence lui vaudra le paradis ... »*²⁰⁶

In dit verhaal wordt de segregatiepolitiek geheld. Gilbert vond dat de slavernij wel werd afgeschaft, maar vervangen door dwangarbeid. Over het loonbeleid is hij niet te spreken. Een van de

²⁰⁵ Oscar-Paul Gilbert, L'Empire du Silence : Congo 1946, Les Éditions du Peuple, Brussel, 1947, p. 39.

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 41-43.

hoofdstukken van zijn boek is getiteld: “Politique vichysoise”. Daarin heeft hij het over het mank syndicalistisch beleid.

Tot na de Tweede Wereldoorlog wordt kritiek op Congo weinig gesmaakt door het Belgisch politiek en koloniaal establishment. Een sterke koloniale propagandamachine blijft de visie op Congo en de Congolezen bepalen. Tijdens het interbellum werd vanuit het Paleis en vanuit de regeringen, die hoofdzakelijk van katholieke signatuur waren, alles in het werk gesteld om de excessen en de wandaden van Congo-Vrijstaat te verdoezelen. Daar ligt de oorsprong van de algehele koloniale amnesie die de Belgische kolonisering zo sterk kenmerkt.

Dat wordt bevestigd in een uitgave verschenen onder de titel “De grote geschiedenis van de Belgische koningen” (2015). In de opsomming van de belangrijkste data tijdens het bewind van Leopold II komen de jaren 1876, 1885 en 1908 niet eens voor. Wat Congo-Vrijstaat betreft, houdt men het bij 1903:

“29 juni: De Britse regering protesteert officieel tegen de gruweldaden die zouden gepleegd zijn in Congo.”²⁰⁷

Merk op dat de zin in de voorwaardelijke wijze is geschreven!

Tot zijn grote verwezenlijkingen behoren de werkzaamheden voor de bouw van het Justitiepaleis (1886), de bouw van de hydraulische lift op het Centrumkanaal (1887), de bouw van kanaal van Brugge (1895), de opening van de grootwarenhuizen van À l’innovation en Grand Bazar (Anspachgalerij), de inhuldiging van het Volkshuis in Brussel (1899) enzovoort.²⁰⁸ De inhuldiging van de spoorlijn Matadi – Ndolo (Kinshasa) (1897) of de bouw van het Koloniaal Museum van Congo te Tervuren, toch één van zijn initiatieven, zijn bijvoorbeeld niet in het lijstje opgenomen.

Over het vermogen van Leopold II wordt het volgende verteld:

“Dankzij de vlucht van de economie en de exploitatie van Congo was Leopold II één van de rijkste mannen van Europa geworden ...”²⁰⁹

Volgens de auteur was Leopold II wel niet zo populair en werd hij door de socialistische krant bedolven onder de volgende scheldwoorden: *oude uitzuiger, doortrapte zwierbol, manke idioot, versleten grijsaard, slavendrijver, schandaalkoning* ... Sommige scheldwoorden refereren naar zijn talrijke liefdesaffaires, terwijl andere betrekking hebben op zijn verfoeide Congopolitiek.

De grote geschiedenis van de Belgische koningen was speciaal bestemd voor leerkrachten. Akkoord dat dit speciaal dossier een vulgariserend karakter beoogde. Niettegenstaande dat kan men zich afvragen of dergelijke snertproducten niet sterk hebben bijgedragen tot die algehele amnesie?

3.4. Over de Belgische en/of Congolese koloniale historiografie

Inleiding

In februari 2000 werd de Lumumba-commissie, die een onderzoek moest voeren naar de waarheid over de moord van Patrice Lumumba, officieel boven de doopvont gehouden. Op 16 november 2001 werd het rapport van de vier aangewezen experts aan de pers voorgesteld. Onder de vier experts bevond zich niemand van Congolese origine. Wat was hiervoor de reden? De commissie volgde het argument van meerdere Belgische historici, sociologen en journalisten die bij hoog en bij laag beweerden dat experts van Congolese afkomst geen objectieve analyse konden maken over de

²⁰⁷ De grote geschiedenis van de Belgische koningen: van Leopold I tot Filip, Collectie Made in België, Brussel, 2015, p. 68.

²⁰⁸ *Ibidem*, p. 68.

²⁰⁹ *Ibidem*, p. 26.

tragische eliminatie van de eerste Congolese Premier. Alleen prof. Jean Omasombo mocht als boy of waterdrager een heel beperkte rol spelen.²¹⁰

Twintig jaar later, in de zomer van 2020, bij de aanduiding van experten die de Congo-commissie moeten bijstaan in de zoektocht naar de waarheid betreffende het koloniaal verleden van België, werd niet meer betwijfeld dat Afrikaanse experten de nodige objectiviteit aan de dag kunnen leggen om mee in het onderzoeksteam te stappen. Die positieve evolutie werd natuurlijk sterk bevorderd door een alerte en assertieve Afrikaanse diaspora die niet alleen meer wenst te weten over dat koloniaal verleden maar ook wil participeren aan het debat erover.

Keren we eventjes terug naar 2010, toen de vijftigste verjaardag van de onafhankelijkheid van Congo werd gevierd. In dat jaar verscheen de bestseller "*Congo een geschiedenis*" van David Van Reybrouck. Toen een Congolese historicus het aandurfde kritiek te leveren op een paar hoofdstukken van het werk, kreeg hij de nodige bagger over zich. Het resultaat van zijn enquête, uitgevoerd in samenwerking met de filmploeg van producenten Bart Van Peel – Dries Engels, was dat de Congolees die tijdens de onafhankelijkheidsfeesten, op 29 juni 1960, de sabel van koning Boudewijn had afgepakt, niet Login was, zoals Van Reybrouck schreef, maar wel een zekere Ambroise Boimbo.²¹¹

Toen Van Reybrouck werd geconfronteerd met die Congolese kritiek, reageerde hij als volgt:

"Toen hij in een televisieprogramma moest toegeven dat hij in de fout was gegaan met de identificatie van de sabeldief, en dat als een bagatel probeerde af te doen, zei hij dat je als je een kathedraal hebt gebouwd, niet wakker ligt van een hondje dat tegen de gevel komt plassen.

Een kathedraal? Misschien, maar dan wel een die in lang vervlogen tijden door kolonialen is gebouwd en sindsdien zwaar is aangetast door de Congolese natuur."²¹²

De *hond* in kwestie heeft hem toen een kort bericht gestuurd dat hij tijdens de decennia waarin hij in Vlaanderen leefde en werkte, geen racistischer opmerking had moeten slikken. Wanneer Filip De Winter zoiets over hem zou hebben gezegd, zou het Vlaamse kot te klein zijn geweest. In zijn boekbespreking over die bestseller noteerde Dirk Draulans echter in *Knack* dat die kathedraal van Van Reybroeck heel vlug tot een ruïne zou vervallen en compleet overwoekerd zou geraken.

Wanneer bovenstaand verhaal Congolese historici of jongeren van de Congolese diaspora ter ore kwam, zagen zij daarin een bevestiging van de blanke racistische arrogantie. Uiteraard moeten niet alle Belgische auteurs over de Congolese geschiedenis over dezelfde kam worden geschoren, integendeel.

3.4.1. De populaire koloniale geschiedschrijving

In december 2018 bracht *Knack Historia* een speciale editie uit, met als titel "*Congo meer dan een kolonie*". De coördinatie en de eind- en beeldredactie was uitbesteed geweest aan *Geheugen Collectief*, een historisch projectbureau dat bestaat uit een team van professionele publiekshistorici. Het resultaat is inhoudelijk ronduit prachtig te noemen. Het project was gegroeid uit de debatten waartoe de heropening van het AfrikaMuseum aanleiding had gegeven.

²¹⁰ Jean Omasombo Tshonda, art. *Commission Lumumba: difficile regard sur un passé*, in Nieuwsbrief Belgische Vereniging van Afrikanisten, Forum n° 22, maart 2002, p. 11-13.

²¹¹ Mathieu Zana Etambala, art. *How we found Ambroise Boimbo, the Man who stole King Baudouin's Sword*, in *Voyage Retour (An exhibition presented by Museum Folkwang, Essen, Germany)*, Edition Folkwang/Steidl, 2013, 38-43 (Franse versie p. 46-51. De documentaire: "Boyamba Belgique"!

²¹² Dirk Draulans, Geen ongenaakbare halfgod. In *Congo* gaat David Van Reybrouck regelmatig kort door of zelfs uit de bocht. Hij schreef dus geen historisch 'magnum opus', in *Knack*, 30 juni 2010, p. 22.

Een aantal artikels uit dat nummer werd twee jaar later integraal in het Frans vertaald en buiten serie uitgegeven door *Le Vif* (van dezelfde mediagroep) en draagt als titel: "*Congo 60 ans d'indépendance. Des siècles de splendeurs et de ténèbres*". Deze keer mocht de Congolese Professor Phambu Ngoma-Binda meerdere nieuwe bijdragen leveren. Er werden ook nieuwe artikels opgenomen van Franstalige auteurs zoals Olivier Rogeau, Pierre-Luc Plasman, Colin Delfosse en Alain Huart.

Heel recent, op 3 december 2020, verscheen bij *Knack Historia* opnieuw een speciale editie, met de titel: *Kolonialisme - van alle tijden, met veel gezichten*. Over de inhoud wil ik het hier niet hebben, want het is een leuke uitgave die het universitair studentenpubliek ongetwijfeld zal bekoren. Helaas zullen studenten zich binnen afzienbare tijd wellicht afvragen hoe het komt dat de diversiteit bij de auteurs en de geïnterviewde historici ver te zoeken is. Dat ligt wellicht bijzonder gevoelig!

De wetenschappelijke betrouwbaarheid van de voormelde publicaties staat echter buiten kijf. Ongetwijfeld zijn zij van betere kwaliteit dan meer populaire en op sensatie beluste boeken, zoals:

Adam Hochschild, *De Geest van koning Leopold II en de plundering van de Congo*, Uitg. Meulenhoff/Kritak, 1998;

Marc Wiltz, *Il pleut des mains sur le Congo*, Uitg. Magellan & Cie, Parijs, 2015.

Deze boeken getuigen overduidelijk van sensatiezucht, maar zijn wellicht nodig om de burgers wakker te schudden.

Dat is een goede zaak, aangezien het pijnlijk is vast te stellen dat de markt de jongste jaren geregeld wordt overspoeld met boeken die de wandaden uit de periode van Congo-Vrijstaat stellig ontkennen. De auteurs ervan, die in de meeste gevallen geen beroepshistorici zijn en niet weten wat archiefonderzoek is, beogen de kritiek op het Congoregime van Leopold II als leugenachtig weg te zetten en een positief beeld ervan te scheppen. Die werken, vaak rijkelijk geïllustreerd met foto's, dragen meestal ronkende titels als:

Naissance du Congo belge. L'État Indépendant du Congo : 1500 photos sur le pays et ses habitants, 1903-1904, Didier Hatier – Musée Royal de l'Afrique Centrale, 1989.

André-Bernard Ergo, *Des Bâisseurs aux Contempteurs du Congo belge. L'odyssée coloniale*, L'Harmattan, Parijs, 2005.

André-Bernard Ergo, *L'héritage de la Congolie. Naissance d'une nation en Afrique centrale*, 2007.

André-Bernard Ergo, *Congo belge. La colonie assassinée*, 2009.

Le Congo au temps des Belges : l'Histoire manipulée, les contrevérités réfutées, 1885-1960, 2015.

Pierre Van Bost, *L'héritage des « Banoko » : Un bilan de la colonisation*, 2012.

Guido De Weerd, *L'État Indépendant du Congo : à la recherche de la vérité historique*, 2017.

Deze werken moeten met de nodige afstand worden gelezen, zo niet dreigt men nog te geloven dat Congo-Vrijstaat een hemels paradijs was voor de autochtone volkeren. Sommige van die boeken lijken een bijgewerkte versie te zijn van eerder uitgegeven werken, zoals:

Renier, *Héroïsme & Patriotisme des Belges : l'œuvre civilisatrice au Congo*, Gent, 1913.

À nos Héros coloniaux morts pour la civilisation (1876-1908), *Ligue du Souvenir Congolais*, Brussel, 1931.

Die egocentrische of op België gerichte visie op ons koloniaal verleden bemoeilijkt de zoektocht van de afstammelingen van de Congolese slachtoffers van de koloniale oorlog en van diegenen die rondbazuinen dat zij de Congolezen uit de barbarij en de primitiviteit hebben gesleurd.

Eigenaardig genoeg zijn er Congolezen die stiekem hopen onderscheiden te worden met de Kroonorde (Ordre de la Couronne) die door Leopold II op 15 oktober 1897 werd ingesteld en uitgereikt werd aan mensen wegens “hun verdienste voor de Afrikaanse beschaving”. In hun publicaties maken zij zich belachelijk door hun overdreven verering voor Leopold II:

Jean-Pierre Nzeza Kabu Zex-Kongo, *Léopold II, le plus grand chef d'État de l'histoire du Congo*, Uitg. L'Harmattan, 2018.

Marcel Yabili, *Le roi génial et bâtisseur de Lumumba. Un exercice de critique historique sur le plus grand Fake News*, Uitg. Médiaspaul, 2020

De enige wijze woorden die men kan lezen in het boek van Marcel Yabili, zijn: “Aux historiens congolais, dont la race merveilleuse à peine éclosée, est menacée d’extinction!” Zijn omscholing tot historicus bleek evenwel een jammerlijke klucht.

3.4.2. Een summier Congolees wetenschappelijk historiografisch overzicht

Dat is weliswaar niet de moeilijkste horde die de Congolese beroepshistorici, bij manier van spreken, gedoemd zijn te nemen. De samenwerking met hun Belgische collegae verloopt heel moeizaam, om niet te zeggen heel stroef. Een van de redenen is dat zij moeten opboksen tegen een dominante positie van de Belgische historici.

Nochtans, in 1996 werd onder de leiding van Prof. Jean-Luc Vellut een bibliografie van de werken over de Zairese/Congolese geschiedenis samengesteld.²¹³ Daarin zijn ook licentiaatsverhandelingen en doctoraatsthesisen opgenomen. Daaruit blijkt dat het aandeel van Congolezen in de koloniale geschiedschrijving zeer groot is. Een kwarteeuw later is een nieuwe bibliografie aan de orde.

Jean-Luc Vellut was lange tijd de hoofdredacteur van het historisch tijdschrift *Études d'Histoire Africains*, van de *Université Lovanium de Kinshasa* (1970-1971) en van de *Université Nationale du Zaïre* (1972-1977/1978). In deze serie kregen enkele van jonge Congolese/Zairese historici de kans om hun eerste historische pennenvruchten te publiceren:

Antoine Lumenga-Neso, art. *La question du Congo et les libéraux progressistes belges (1895-1896)*, nr. 3, 1972, p. 243-273.

Sikitele Gize, art. *Les racines de la révolte pende de 1931*, nr. 5, 1973, p. 99-153.

N'Dua Solol Kanmpumb, art. *Mwant Yav Mushid (c. 1856-1907)*, nr. 5, 1973, p. 25-50.

Sabakinu Kivilu, art. *Les sources de l'histoire démographique du Zaïre*, nr. 6, p. 119-136.

Tshimanga wa Tshibangu, art. *Léopold II face à la France au sujet de la création des droits d'entrée dans le bassin conventionnel du Congo : 1890-1892*, nr. 6, 1974, p. 169-203.

Mumbanza mwa Bawele, art. *Les établissements d'enseignement public à l'époque de l'E.I.C. La colonie scolaire de Nouvelle-Anvers (1892-1913)*, nr. 8, 1976, p. 87-129.

²¹³ Florence Loriaux & Françoise Morimont, *Bibliographie historique du Zaïre à l'époque coloniale (1880-1960)*. Gepubliceerd in 1960-1996 (onder de directie van Jean-Luc Vellut), *Enquêtes et Documents d'Histoire Africaine – Musée Royal de L'Afrique Centrale*, Louvain-la-Neuve – Tervuren, 1996.

Dimandja Luhaka, art. *Les réseaux scolaires méthodistes au Shaba (Katanga) et au Kasai sous la période coloniale (1910-1960)*, nr. 8, 1976, p. 55-85.

Aan de *Université Catholique de Louvain-la-Neuve* was Prof. Vellut eveneens de bezieler, vanaf 1975, van de collectie *Enquêtes et Documents d'Histoire Africaine*. Hier kregen zijn Belgische assistenten de kans om hun historisch onderzoek te publiceren.

Maar ere wie ere toekomt! Onder impuls van Benoit Verhaegen gaven Les Cahiers du CEDAF (*Centre d'Études et de Documentation Africaines*) studies van jonge Congolese menswetenschappers uit. Vaak ging het om onderwerpen die de Belgische kolonisering niet als beschavend voorstelden. Enkele voorbeelden:

Faustin Mulambu Mvuluya, *Contribution à l'étude de la révolte des Bapende (Mai-septembre 1931)*, 1, Brussel, 1971.

Faustin Mulambu Mvuluya, *Cultures obligatoires et colonisation dans l'ex-Congo*, 6-7, Brussel, 1974.

Gaston Mwene-Batende, *Le phénomène de dissidence des sectes religieuses d'inspiration kimbanguiste*, Brussel, 1971.

Geen enkel onderwerp was taboe: oproer, dwangarbeid, religieus protest enzovoort werden onderzocht en kregen ruimte in de CEDAF-reeks.

Naarmate de tijd vorderde, geraakten historische bijdragen van Congolezen moeilijker bekend in België. Een mooi voorbeeld vormen de *Annales de la Faculté des Lettres et Sciences humaines* van de *Faculté des Lettres et Sciences Humaines* van de *Université de Kinshasa*. Daarin verschijnen zowel Franse, Engelse, Afrikaanse als filosofische en historische studies. Het dubbele nummer van 2001-2002 kon uitgegeven worden met medefinanciering van de Belgische coöperatie. Het vierde nummer (2004) werd gesponsord door de toenmalige president Joseph Kabila.

Enkele bijdragen illustreren de hoge kwaliteit van deze annalen.

Sikitele Gize a Sumbula Charles, art. *Histoire de la fondation de la Compagnie du Kasai (1901)*, in nr. IV, 2003, p. 295-331.

Sikitele Gize a Sumbula Charles, art. *Histoire de la construction des routes automobiles dans les régions congolaises du Kwango-Kwilu (1921-1931). Quelle leçon pour les Congolais de l'an 2000 ?*, in nr. V-VI, 2004-2005, p. 463-491.

Wolopio Ekoyonde, art. *L'effort de guerre dans le district du Congo-Ubangi : 1940-1945*, in n° VI-VII, 2008, p. 183-198.

Aan de *Université de Lubumbashi* bleef de *Faculté des Lettres et Sciences Humaines* ook niet bij de pakken zitten. De *Centre d'Études et de Recherches Documentaires sur l'Afrique Centrale* (CERDAC) doet er excellent werk. Dit onderzoekscentrum biedt studies aan in vier reeksen : *Likundoli, Mémoire et Enquêtes d'Histoire Congolaise*; *Likundoli, Archives et Documents*; *Likundoli, Histoire et Devenir*; *Collection Documents et Travaux*.

Een speciale vermelding verdienen de volgende publicaties uit de *Collection Documents et Travaux*, omdat zij de Congolese onderdanen en burgers een rechtmatige plaats toebedelen in de koloniale en postkoloniale geschiedenis van hun land:

Biographie Historique du Congo, vol. XX, 2000.

Biographie Historique du Congo, vol. XXIII, 2004-2005.

Biographie Historique du Congo, vol. XXIV, 2006.

In het verlengde hiervan werden interessante biografieën van historische Congolese figuren uitgegeven:

Donatien Dibwe dia Mwembu, *Le chef songye Kamanda ya Kaumbu : au rendez-vous de l'histoire et de la mémoire congolaise*, mars 2007.

Professor Dibwe dia Mwembu, een van de drijvende krachten achter CERDAC, is een historicus met wereldfaam in de studies over grote koloniale bedrijven uit Katanga (Shaba), zoals de *Union Minière du Haut-Katanga* (UMHK).

Vermeldenswaardig is zeker de volgende publicatie:

Michel Lwamba Bilonda, *Histoire de l'onomastique d'avenues et de places publiques de la ville de Lubumbashi (de 1910 à nos jours)*, Presses Universitaires de Lubumbashi, 2001.

De belangstelling van Belgische historici voor koloniale straatnamen, in de metropool, is pas meer dan een decennium later op gang gekomen!

In het gerenommeerde tijdschrift Congo-Afrique (voorheen Zaïre-Afrique) worden geregeld interessante historische bijdragen gepubliceerd. Wijlen Léon De Saint-Moulin en François Bontinck waren bijna de huisschrijvers van het tijdschrift. Maar ook prof. Jean-Luc Vellut heeft artikels aangeboden aan Congo-Afrique. Ook aan andere Congolese universiteiten, in Bukavu, Kisangani of Kananga worden historische bijdragen en boeken gepubliceerd.

3.4.3. Een scheidingslijn tussen de Belgische en Congolese historiografie?

Een kleinschalig onderzoek werd gedaan met betrekking tot Congolese bijdragen, in cijfers, in door Belgische historici geleide tijdschriften, annalen enzovoort. Het voorbeeld is afkomstig van de *Collection "Outre-Mers"*, uitgegeven bij het prestigieuze Peter Lang. In de reeks werden een aantal interessante doctoraten uitgegeven, zoals:

Anne-Sophie Gijs, *Le pouvoir de l'absent: Les avatars de l'anticommunisme au Congo (1920-1961)*, nr. 4 (twee volumes), 2016;

Patricia Van Schuylenbergh, *Faune sauvage et colonisation: Une histoire de destruction et de protection de la nature congolaise (1885-1960)*, nr. 8, 2019.

Minder geslaagd is de uitgave, in 2016 (nr. 5), van de getuigenis van Jacques Brassinne de la Buisnière, *La sécession du Katanga: Témoignage (juillet 1960-janvier 1963)*. Wie de monografie *Haut-Katanga: lorsque richesses économiques et pouvoirs politiques forcent une identité régionale*, een publicatie van het KMMA o.l.v. Jean Omasombo Tshonda doorneemt (vooral vanaf hoofdstuk 3 tot en met hoofdstuk 9) beseft heel vlug dat Brassinne de feiten onvolledig en vaak foutief voorstelt of interpreteert, teneinde België in deze kwestie vrij te kunnen pleiten.

In het eerste nummer van de reeks, met de titel *Du Congo belge à la République du Congo 1955-1965* (2012) was één bijdrage, op 25, van de pen van een Congolees, namelijk van de historicus Jean-Marie Mutamba Makombo! Het tweede nummer draagt als titel, *L'Afrique belge aux XIXe et XXe siècles: Nouvelles recherches et perspectives en histoire coloniale* (2014) is de Afrikaanse deelname beperkt tot die van de Rwandees Dantès Singiza, sindsdien medewerker op het KMMA. Die mocht blijkbaar opdraven als "excuus-zwarte", terwijl het nummer zestien artikels telde! Een aanrader is wel de tekst van Prof. Patricia Van Schuylenbergh, *Trop-plein de mémoires, vide d'histoire? Historiographie et passé colonial belge en Afrique centrale* (p. 31-71).

Congolese en Belgische historici komen niet makkelijk tot collectieve publicaties. Als een dergelijk initiatief wordt genomen, lijkt het niet altijd evident om samen te werken met de "anderen". In mijn eigen bibliotheek heb ik de werken geselecteerd waarvan het project Belgisch was, te beginnen vanaf 1976 tot eind 2020. Ik vond er veertien, waarin in totaal 291 bijdragen verschenen. Daarvan zijn er amper 32 van de hand van mensen die of deze of gene wijze een band hebben met Congo – nauwelijks 10 % dus!

Jaar	titel	Aantal bijdragen	Congolese auteurs
1976	La Conférence de Géographie de 1876 ; Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen (KAOW)	14	0
1983	Le Congo Belge durant la Seconde Guerre Mondiale, KAOW	18	0
April 1984	Belgia 2000 : Toen Congo nog Belgisch was	14	0
1988	Le Centenaire de l'État Indépendant d KAOWu Congo,	19	2 Jacob Sabakinu Kivilu Mumbanza Mwa Bawele

Jaar	titel	Aantal bijdragen	Congolese auteurs
1992	Congo 1955 – 1960, KAOW	25	1 Kabemba Assan
1997	Nouveaux regards sur Léopold Ier & Léopold II	9	0
1999	Sociale Bewegingen in Belgisch-Congo, Brood & Rozen	14	3 Donatien Dibwe dia Mwembu Charles-Didier Gondola Zana Etambala
2005	La Mémoire du Congo, le temps colonial	40	3 Isidore Ndaywel è Nziem Pamphile Mabilia Mantuba-Ngoma Jacob Sabakinu Kivilu
2009	Congo in België. Koloniale cultuur in de metropool	19	2 Bambi Ceuppens Valentin Mudimbe
2009	Leopold II ongegeneerd genie	20	1 Isidore Ndaywel è Nziem
2018	Congo at War, Journal of Belgian History	9	1 Enika Ngongo
2019	Dynamiques sociales et représentations congolaises (RD Congo) : hommage à Bogumil Jewsiewicki	17	4 Jean-Christien Ekambo Marcel Ngandu Mutombo Donatien Dibwe dia Mwembu Pierre Kalenga Ngoy
2020	100 x Congo	21	3 Donatien Dibwe dia Mwembu Pamphile Mabilia Mantuba-Ngoma (2x) Zana Etambala
2020	Le Congo colonial ; Une histoire en question	30	7 Donatien Dibwe dia Mwembu Didier Gondola Jean-Marie Mutombo Makomba Annette Lembagusala Kikumbi Isidore Ndaywel è Nziem Jacob Sabakinu Kivilu Mathieu Zana Etambala
2020	Lumumba in the arts	25	6 Jean Omasombo Tshonda Elikia M'Bokolo Balufu Bakupa-Kanyinda Zana Etambala Léon Tsambu

Jaar	titel	Aantal bijdragen	Congolese auteurs
			Tshibumba Kanda Matulu
2020	Religion, Colonization, Decolonization 1885 Congo 1960, KADOC	14	4 Emery M. Kalema Elisabeth Mudimbe-Boyi Sindani E. Kiangu Zana Etambala
Totaal		291	32

Niet alleen bevat bovenstaande tabel weinig Congolezen, maar bovendien komen in die vijftientig jaar bijna altijd dezelfde namen terug.

Het is op zijn minst opmerkelijk te noemen dat anno 2020 geen enkele historicus van Congolese origine betrokken was bij de wetenschappelijke leiding van volgende verzamelwerken:

100 x Congo: un siècle d'art congolais à Anvers: Els De Palmaer

Lumumba in the arts: Matthias De Groof

Religion, Colonization, Decolonization 1885 Congo 1960: Vincent Viaene, Bram Cleys, Jan De Maeyer

Le Congo Colonial, une histoire en questions: Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro & Guy Vanthemsche

Met betrekking tot de bundels waarvoor de werkzaamheden door Congolezen werden geleid, is het opvallend dat de meeste initiatieven werden genomen in het kader van een *Liber amicorum*, een bundel ter ere van een buitenlandse historicus met een lange staat van dienst aan één of andere Congolese universiteit. Sommige bundels verschenen ook naar aanleiding van een historische verjaardag.

In de onderstaande tabel wordt aangegeven hoeveel Belgen de resultaten van hun onderzoek inzake de door Congolezen geleide publicaties hebben aangegeven. Uiteindelijk betreft het toch 26 van de 85 auteurs, zijnde 30% van de bijdragen! Op te merken valt tevens dat een aantal van de Belgische participanten antropoloog zijn. Ten derde is het een interessante vaststelling dat de werken in deze tabel niet werden gepubliceerd door de Leuvense Universitaire Pers of VUB Pers, maar wel door het AfricaM.

Jaar	Titel	Aantal bijdragen	
2004	La Nouvelle Histoire du Congo : Mélanges eurafricains offerts à Frans Bontinck, C.I.C.M., AfricaMuseum – L'Harmattan, Pamphile Mabiala Mantuba-Ngoma (o.l.v.)	22	Jean-Luc Vellut
2015	Le Congo Belge dans la Première Guerre Mondiale (1914-1918), Ndaywel è Nziem & Mabiala Mantuba-Ngoma, L'Harmattan	16	Lucas Catherine Léon de Saint Moulin Griet Brosens Michel Latchenko

Jaar	Titel	Aantal bijdragen	
			Amandine Lauro ²¹⁴
2016	La société congolaise face à la modernité (1700-2010), Pamphile Mabila-Mantuba Ngoma & Mathieu Zana Etambala, AfricaMuseum/L'Harmattan	14	Anne Cornet Guy Vanthemsche Patricia Van Schuylenbergh Idesbald Goddeeris Johan Lagae Léon de Saint Moulin
2020	L'Indépendance du Congo et ses lendemains, AfricaMuseum, Elikia M'Bokolo & Jacob Sabakinu Kivilu	13	Filip De Boeck Anne Seiderer Viviane Baeck Mathilde Leduc L. d'Ursel Hein Vanee Jan Vansina G. de Villers Johan Lagae
2021	Mélanges Vansina	20	Nancy Hunt Pierre De Maret Jean-Luc Vellut Léon de Saint Moulin (+) Danielle De Lame Jeffrey Hoover
Totaal		85	26

3.4.4. Congo: mythe en realiteit

In 1965 verscheen *La découverte de l'Afrique*, een boek van Catherine Coquery-Vidrovitch. Het punt dat Coquery-Vidrovitch wou maken is dat Romeinse ontdekkingsreizigers, Arabische geografen en Portugese handelaars al grote delen van Afrika hadden ontsloten. De "ontdekking" van Afrika werd ditmaal in een lang historisch perspectief geplaatst. Afrika werd niet alleen door Europa "ontdekt". Deze visie was vrij vernieuwend.²¹⁵

In 1969 schreef Richard Hall een boek met een gelijkaardige titel als die van het boek van Coquery-Vidrovitch: *Discovery of Africa*. Een paar jaar later verscheen er een Franse versie. Daarin streefde de auteur ernaar de karikaturale voorstelling van de ontdekkingsreizen in Afrika ter discussie te stellen. Zeer vaak werd in dat verband een stoere blanke man afgebeeld als leider van een aantal Afrikaanse dragers midden in het oerwoud of de savanne. Het verhaal van de zoektocht van Henry-Morton Stanley naar David Livingstone was een inspiratiebron voor deze voorstelling van de Europese ontdekkingsreizen. Sindsdien werd Stanley in de westerse historische literatuur gretig opgevoerd als de ontdekker van het diepe zwarte continent.²¹⁶

In 1971 publiceerden Paul Bohannon & Philip Curtin het boek *Africa and Africans*, dat twee jaar later in het Frans werd vertaald (*L'Afrique et les Africains*). Het eerste hoofdstuk droeg de titel "*Le Mythe et la Réalité*". De auteurs gingen uit van de vaststelling dat Afrika generaties lang werd bekeken door een vervormde en bedriegelijke prisma van een mythe. Bijgevolg, was hun overtuiging, was het

²¹⁴ Prof. Amandine Lauro werd voorgesteld op het Colloquium dat in het *Palais du Peuple* in Kinshasa plaatsvond van 17 tot 20 november 2014, maar zij heeft geen tekst voor de handelingen ter beschikking willen stellen.

²¹⁵ Catherine Coquery-Vidrovitch, *La découverte de l'Afrique*, Uitg. Julliard, 1965.

²¹⁶ Richard Hall, *Découverte de l'Afrique*, Librairie Larousse, Parijs, 1971.

noodzakelijk - indien men Afrika wou begrijpen - dat die mythe moest worden opgehelderd en de realiteit erachter moest worden onderzocht.

Bohannon en Curtin beweerden duidelijk dat wanneer Afrika in het postkoloniaal tijdperk trad, haar realiteit nauwelijks of niet gekend was door het Westen:

« L’Afrique fut appelée le ‘continent noir’, mais les ténèbres provenaient bien plus des Européens et Américains qui y séjournèrent en visiteurs ou pour travailler, que des Africains eux-mêmes. Les fonctionnaires avaient intérêt à dire dans les rapports envoyés à leurs gouvernements, ou même dans les lettres adressées à leurs familles, que l’Afrique était en paix et progressait sur des chemins fixés d’avance. Il était aussi avantageux pour les missionnaires de rehausser l’importance de leur ministère en exagérant la dépravation fondamentale dont ils avaient tiré leurs ouailles. D’autre part, il était de l’intérêt des médecins et des biologistes de se désintéresser des Africains ou de les traiter comme des spécimens. Ils étaient aussi avantageux pour les nombreux anthropologistes qui étudient les cultures étrangères, de ne considérer que le côté brillant de l’Afrique. »²¹⁷

Ook wat Congo betreft, waren tijdens het koloniaal tijdperk de schrijvers schaars die het aandurfd en om het tijp van de koloniale sluier op te heffen.

De twee Amerikaanse historici maken daarna een bedenking bij, wat zij eveneens een mythe noemen, namelijk het beeld van Afrika als een *donker* (ténébreux) continent. Zij herinneren eraan dat in de middeleeuwen de Afrikanen intense handelscontacten onderhielden met Arabieren, via de Sahara, en met Indiërs, via de Indische Oceaan, Europa toen een duister continent was. Afrika had betrekkingen met de periferie van het Europees continent want men Afrikaanse portretten op Griekse vazen, busten van zwarten in de Romeinse kunst enzovoort.

Bohannon en Curtin doorprikken vervolgens de mythe van het *wilde* Afrika. Hun mening daarover is de volgende:

« Ce mythe date des XVIIe et XVIIIe siècles, quand la sauvagerie devint une nécessité philosophique pour montrer la supériorité de l’Europe. Nobles ou dépravés, les sauvages servirent à expliquer des phénomènes historiques aussi bien que psychiques, mais les idées concernant les sauvages ne furent qu’insuffisamment étayées par les faits. Dans la théorie cosmographique connue sous le nom de ‘chaîne de l’être’, les sauvages furent, après les ‘maillons manquants’, des créatures pythiques, survivants de la théorie qui les avait engendrés. Les sauvages étaient purs et avaient échappé aux problèmes de l’industrialisation et aux profonds (et fort pénibles) bouleversements sociaux. D’autre part, les sauvages ne savaient pas parler, ne connaissaient pas le feu et se trouvaient à la merci des forces destructrices de la nature brute. Nous aurons tous pu être de ces sauvages, sans la grâce de Dieu.

Il faut aussi admettre que les missionnaires, probablement plus que tout autre groupe, ont maintenu vivant le mythe de la sauvagerie. Plus le lieu était ‘sauvage’, plus grand était le mérite du missionnaire en ce monde et dans l’autre. Le courage indéniable dont ils firent preuve, les souffrances qu’ils endurèrent, furent projetés dans l’imagerie de la ‘sauvagerie’ par leurs congrégations et leurs maisons mères, quand bien même les missionnaires ne les exprimaient pas ainsi (bon nombre d’entre eux étaient des observateurs à la tête froide), car ils en savaient plus long et mieux que les autres, comme le révèlent leurs écrits. Néanmoins, l’image qui demeura fut celle du héros luttant contre le cannibalisme, la luxure et la dépravation, en un mot les forces des ‘ténèbres’ ... »²¹⁸

²¹⁷ Pau Bohannon en Philip Curtin, *L’Afrique et les Africains*, Les Éditions Inter-Nationales, Parijs, 1973, p.10.

²¹⁸ Paul Bohannon & Philip Curtin, *L’Afrique et les Africains*, p. 14-15.

Tot na de Tweede Wereldoorlog werden pseudowetenschappelijke en literaire boeken over de Afrikaanse wildernis op de markt gebracht. Ter illustratie: de Nederlander Paul Julien (1901-2001), die zich voor een ontdekkingsreiziger uitgaf, en de bijnaam de woudloper verwierf, publiceerde een reeks boeken met ophefmakende titels als: Kampvuren langs de Evenaar (1940), De eeuwige wildernis – vijftien jaar karavaanleven in Equatoriaal Afrika (1949), De Pygmeeën (1953) ... Het gaat om werken met een hoog exotisch gehalte.

Hoe erger de wildheid van de Afrikanen, hoe groter het zelfbeeld van de missionaris als held, als soldaat van Christus, kon worden geponeerd. Er werden sindsdien toch wel enkele interessante studies gewijd aan de ontmoetingen/confrontaties tussen de missionarissen en de Afrikanen in de 19^e eeuw.²¹⁹ Die bevestigen dat er sprake kan zijn van een culturele kolonisering vanwege de missionarissen:

« Historiquement, la colonisation culturelle du missionnaire (contentions-nous pour le moment de cette expression) suit de peu la conquête coloniale. Les deux entreprises finissent par être contemporaines, ce qui, aux yeux de l'opinion, entraîne qu'i y ait quelque connivence entre le pretre et l'administrateur ... »²²⁰

Natuurlijk mag bovenstaand fragment uit zijn context worden gerukt. Maar ook in Congo genoten hoofdzakelijk katholieke missiecongregaties van diverse politieke – koloniale privileges. De belangrijkste waren natuurlijk de gratis toekenning van inlandse gronden door de Conventie van mei 1906, dat elders werd uitgelegd, en de conventie van de nationale (lees) katholieke missiescholen van 1925.

Maar laat ons terugkeren naar de opmerkingen van Bohannan en Curtin. Zij bekampten ook de mythe van het ras:

« Bien que la génétique moderne ait 'dénoncé' et démantelé les thèses en vigueur à propos de la race, ce mot demeure lourd d'implications découlant de fausses prétentions scientifiques et de jugements éthiques séculaires. Pour les généticiens, le mot 'race' s'applique à une population de même souche, possédant des caractéristiques distinctes et héréditaires. La difficulté apparaît quand il s'agit de délimiter convenablement les caractéristiques pertinentes.

Pendant un siècle, il y eut confusion entre race et langue ; de nos jours, la confusion persiste entre race et civilisation. Le langage caractérise souvent une population de même souche, mais ce n'est pas une caractéristique biologique ; elle n'a, par conséquent, rien à voir avec la 'race'. Il en est de même pour la culture. Sous le masque de l'intelligence différentielle (quelle que soit la signification éventuelle que l'on attache à ce terme), et donc du 'potentiel culturel', réapparaît l'antique problème auquel on confère une base biologique erronée. Comme la sorcellerie à l'époque de la Réforme, le concept de race semble être le non sequitur par lequel le monde moderne explique des forces qu'il ne comprend pas. La race continue à soulever un problème social et c'est celui qu'il faut traiter ... »²²¹

De belangstelling voor de raciale theoriën is niet vreemd voor Afro-Amerikaanse of Afrikaanse menswetenschappers. Trouwens dat blijkt zeer goed uit de talrijke voorbeelden die Bohannan en Curtin reproduceren in hun werk. Het is dan ook begrijpelijk dat die interesse sterk wordt gedeeld door mensen uit andere Afrikaanse diaspora's.

²¹⁹ Bernard Salvain, *Les Missionnaires à la rencontre de l'Afrique au XIXe siècle (Côte des Esclaves et pays Yoruba, 1840-1891)*, L'Harmattan, Parijs, 1994. André Picciola, *Missionnaires en Afrique (L'Afrique occidentale de 1840 à 1940)*, Uitg. Denoël, Parijs, 1987.

²²⁰ André Picciola, *Missionnaires en Afrique ...*, 1987, p. 11.

²²¹ Paul Bohannan & Philip Curtin, *L'Afrique et les Africains*, 1973, p. 17-18.

Mythe en werkelijkheid is ook de titel van het eerste hoofdstuk uit het boek dat de gerenommeerde auteur Basil Davidson (1914-2010) in 1984, *Afrika een groots continent*, dat een Nederlandse vertaling is van *The Story of Africa*. Davidson was geen universitair geschoold historicus. Hij verliet de school zelfs op zestienjarige leeftijd en startte een carrière in de journalistiek. Het is dat journalistiek onderzoek tijdens tientallen reizen in Afrika dat van deze *popular writer* een grote kenner van de Afrikaanse geschiedenis heeft gemaakt.

Toch bleef Davidson zich steeds de vraag stellen of men eigenlijk Afrika wel kende? In het eerste hoofdstuk van zijn boek schreef hij:

“Kunnen we Afrika eigenlijk wel beschouwen als een op zichzelf staand deel van de wereld zoals wij die kennen, mogen we de Afrikanen zien als een afzonderlijke mensensoort? Het is vreemd, maar het lijkt wel of we dit werelddeel tot nu toe altijd op zo’n manier hebben bekeken. Of misschien toch niet zo vreemd: Afrika is één werelddeel op zichzelf en heeft altijd een aparte plaats ingenomen sinds de eerste ontdekkingsreizigers erop uittrokken om het te onderzoeken en te verklaren; Afrika was een intrigerend mysterie dat uitsluitend zichzelf bleek toe te behoren en dat in uitgestrektheid – naar het scheen – oneindig was.

Dit lijkt de algemene opvatting van hen die aan Afrika gehecht waren en ook van diegenen die het haatten, maar er toch steeds weer naar terugkeerden. De Engelse prinses Marie-Louise, een bewonderaarster van Afrika, schreef ongeveer zeventig jaar geleden: ‘Het is een geweldig land. Wat is hiervan de magische bekoring? Het neemt je in zich op, en als je dat eenmaal hebt gevoeld, kun je het niet meer vergeten ...’²²²

Davidson trok ten strijde tegen allerlei legenden over Afrika die in de loop der decennia een taai leven gingen leiden en die deel uitmaakten van het beeld dat men zich in Europa en Amerika vormde van Afrika. En voegt hij eraan toe:

“In wezen vormen ze de grondslag van het moderne racisme: het geloof dat een volk, in dit geval de zwarten, door aard en herkomst inferieur zijn aan een ander.”²²³

Aan dat moderne racisme hebben, volgens Davidson, vooral de Europese ontdekkingsreizigers bijgedragen. Want als zij van hun reizen in de diepe binnenlanden van Afrika terugkeerden,:

“... verzekerden ze hun gehoor in Europa dat de Afrikaanse volkeren nog steeds in de dageraad van het bestaan verkeerden en niet in staat waren zich op eigen kracht verder te ontwikkelen tot een cultuur naar Westers model.”²²⁴

Daarna geeft hij het voorbeeld van de Britse kapitein Richard Burton die over de volkeren die leefden aan de oevers van het Tanganyika Meer, beweerde dat het mensen zonder geestelijke ontwikkeling waren en dat hij veel liever een gedegeneerde blanke zou willen zijn dan een wilde die moeizaam de eerste stappen zette op de weg naar de ontwikkeling:

“Het lijkt mij toe dat hij (de zwarte) behoort tot één van de kinderlijke rassen die, nooit het peil van Mens bereikend, als een versleten schakel terugvallen uit de lange keten van natuurlijk leven.”²²⁵

Davidson bevocht bovenvernoemde misvattingen en beschouwde ze als pseudo-wetenschappelijk. Zij hadden hun roots ook in de Westerse cultuur en werden verspreid door filosofen die nooit een voet

²²² Basil Davidson, *Afrika een groots continent*, 1984, p. 11.

²²³ *Ibidem*, p. 15.

²²⁴ *Ibidem*, p. 15.

²²⁵ *Ibidem*, p. 16.

op Afrikaanse bodem hebben gezet. Hij citeert hierbij als voorbeeld de zeventiende-eeuwse Schotse filosoof David Hume (1711-1776):

“(Ik ben) geneigd de negers van nature als inferieur aan blanken te beschouwen. Uit hun midden is eigenlijk nooit een beschaafde natie voortgekomen, noch een individu dat in daad of denken op de voorgrond trad. Bij hen geen knap bedachte produkten, geen kunsten, geen wetenschappers.”²²⁶

De Duitse achttiende-eeuwse filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), die heel waarschijnlijk ook nooit een zwarte van dichtbij had gezien, zei in 1831, tijdens een lezing, dat de Afrikaan:

“... in zijn volledig wilde en ongetemde staat de natuurmens voorstelt. Niets in hem sluit harmonieus aan bij het algemeen menselijke. Dit vastgesteld hebbend, laten we Afrika verder buiten beschouwing en zullen het ook niet meer noemen: Afrika behoort historisch gezien niet tot het beschaafde deel van de wereld. Onder Afrika behoren wij te verstaan de niet-historische, niet-ontwikkelde geest die nog steeds in de natuurstaat verkeert.”²²⁷

Voor Basil Davidson liggen dus zowel grote blanke ontdekkingsreizigers uit de 19de eeuw als beroemde westerse filosofen aan de basis van het gros van de legenden – lees mythen – over Afrika. En het zijn die Europeanen die voorname plaatsen innemen in het middelbaar onderwijs als in de curricula van het hogescholen en universiteiten.

In 1989 gaf wijlen Professor Jean Stengers een verzameling uit van studies die hij in tempore non suspecto had gepubliceerd. De bundel droeg de titel: *Congo, mythes et réalités, 100 ans d'histoire*. Hij gaf aan deze titel niet dezelfde filosofische explicatie als Bohannan en Curtin of Basil Davidson. Het is tevens niet duidelijk of hij of de uitgever die titel zelf heeft gekozen. Op de verso van de coverbladzijde kan men het volgende lezen:

« *L'auteur s'attache, là où il rencontre des conceptions légendaires, que ce soient des légendes dorées ou des légendes noires, à les démythifier, avec la seule volonté de restituer la vérité du passé.* »²²⁸

Eenzijds Stengers slaagde er, bij voorbeeld, wonderwel in om het verhaal van het afkappen van handen tijdens de rubbersaga van Congo-Vrijstaat als een legende uit te leggen. Het was geen vorm van straf, maar het toonde wel op welke afschuwelijke wijze militaire expedities in Congo werden uitgevoerd. Anderzijds analyseert hij op correcte wijze de figuur van Edmund-Dene Morel, de man van de *Congo Reform Association*, die het beeld van Leopold II als de *handenkapper* van de Congolezen wereld instuurde. Stengers vond het weliswaar een karikatuur, maar toch schreef hij over hem:

« *Morel avait vu, et vu clairement, qu'il y avait au Congo un mal effroyable à extirper. Il a réussi au prix d'un combat acharné, à faire en sorte qu'il soit extirpé. Son œuvre est là.* »²²⁹

Na de overname van Congo door België erkenden een aantal grote Congokenners uit die periode de verdienste van Morel in deze kwestie.

De bijdragen van Jean Stengers zijn ongetwijfeld interessant om het koloniale regime te begrijpen vanuit Belgisch politiek standpunt. Zijn onderzoek over *La genèse d'une pensée coloniale: Léopold II et le modèle hollandais, Léopold II et la fondation de l'État Indépendant du Congo, Les cinq légendes de l'Acte de Berlin, Les accusations anglaises contre le Congo ..., Le rôle de la Commission d'Enquête de*

²²⁶ *Ibidem*, p. 16.

²²⁷ *Ibidem*, p. 16.

²²⁸ Jean Stengers, *Congo Mythes et réalités, 100 ans d'histoire*, Uitg. Duculot, Parijs – Louvain-la-Neuve, 1989.

²²⁹ *Ibidem*, p. 144.

1904-1905, *Vers la reprise du Congo par la Belgique ...* zijn stuk voor stuk prachtige historische topstukken.

Stengers heeft historisch onderzoek gedaan in enorm veel diplomatieke en staatsarchieven in België, Engeland en Frankrijk. Maar de archieven van grote actoren in het Afrikaans project van Leopold II heeft hij niet geraadpleegd. Blijkbaar vond hij het niet belangrijk om te graven in de archieven van de Belgische bisdommen of van het Vaticaan. Dat liet hij wellicht over aan ecclesiastieke historici zoals pater Marcel Storme. Over de houding van het Belgische episcopaat tegenover het Kongo van Leopold II heb ik drie decennia geleden, in 1988, al enig onderzoek verricht.²³⁰

Tot slot wil ik hier refereren naar een bijzonder werk van de Nederlandse historicus H.L. Wesseling, namelijk *Europa's koloniale eeuw*, uit 2003. Vooral het hoofdstuk waarin het fenomeen machten wordt beschreven, trekt de aandacht. Daarin wijdt hij verder uit over *Oorlog en Vrede, Koloniale Legers, Oorlog of Pacificatie, Collaboratie en Verzet, Koloniaal Bestuur ...* stuk voor stuk thema's die aanduiden dat de term *kolonisering* een eufemisme is. In werkelijkheid, zowel voor de Afrikanen als voor de Europeanen, betrof het koloniale oorlogen van de Fransen, de Britten, de Duitsers, de Portugezen, Leopold II en de Belgen.

Geïnspireerd door het werk van Wesseling gaf ik mijn publicatie van vorig jaar de titel van veroverd, bezet, gekoloniseerd. Leopold II kon in eerste instantie de weidse binnenlanden van Afrika veroveren en bezetten dank zij de hulp van honderden Belgische en Europese officieren die een Afrikaans leger leidden waarin huurlingen uit West- en Oost-Afrika waren gerekruteerd. Van een leopoldiaans vreemdelingenlegioen gesproken. Het wordt echt tijd dat de blanke penetratie in Afrika wordt beschouwd als een militaire invasie dat een bezetting tot gevolg had. Het beschavingsdiscours was een doorzichtige mythe, een doekje tegen het bloeden.

In hun boek *Historical Problems of Imperial Africa*, waarvan de eerste editie dateert van 1994, leggen James M. Burns en Robert O. Collins de nadruk op kwesties als de opdeling van Afrika door Europese mogendheden, de Europese koloniale orde, de Europese omgang met inlandse chefs en lokale of etnische tradities enzovoort. De Afrikanen hadden hierin geen inspraak. Misschien stel ik het hier scherper dan dat de auteurs het toen deden, maar de onderwerping van Afrika, in het algemeen, en van Congo, in het bijzonder, kwam uit de loop van een modern Europees geweer.

Kolonisering, althans in haar lange beginfase, vanaf het einde van de 19de eeuw tot het begin van de 20ste eeuw, dus gedurende meer dan een kwarteeuw, kan worden gelijkgesteld met koloniale oorlog. Het lijkt mij ongeloofwaardig, vanuit historiografisch oogpunt dat, bij voorbeeld, de Duitse invasie en bezetting van België van 1914-1918 en 1940-1945, als een oorlog zou worden geïnterpreteerd terwijl de honderden militaire campagnes en strafexpedities en de dwangeconomie in Congo niet als elementen van oorlog zouden worden gezien.

Geregeld wordt ook in Congo de vraag gesteld of de geschiedschrijving niet te strak in handen is van conventionele historici. Wamba-dia-Wamba heeft in 1984 daar een prachtig stuk aan gewijd. Hij bekritiseerde in eerste instantie de europeocentrische benadering van de Afrikaanse geschiedenis:

« *Aujourd'hui encore, l'histoire de l'Afrique part des points de vue des esclavagistes ou des impérialistes, donc de celui de la permanente défaite des peuples africains. Au 'centre' la vision de la défaite de la 'périphérie' emprunte le point de vue de l'expansion mercantiliste et impérialiste européenne, ou encore se limite essentiellement au développement de forces productives. Le débat autour de L'Histoire de l'Afrique Noire (Bernstein, 1975) a mis en évidence les difficultés dont je parle :*

²³⁰ Mathieu Zana Etambala, art. De houding van het Belgische episcopaat tegenover het Kongo van Leopold II, 1885-1908, in: *Wereld en Zending* (nummer: Missionair België in heden en verleden), n° 2, 1988, p. 113-123.

la période dite pré-coloniale est souvent déduite à partir des suppositions théoriques et idéologiques ou construite par simple raisonnement analogique. L'africanisme qui tente de s'attaquer à ces points de vue n'est bien souvent qu'une tentative de plaquer l'adjectif 'africain' à un contenu sans africanité historique.

Le problème est de savoir ce qu'est le point de vue authentiquement africain. Il ne suffit pas d'être physiquement africain pour tenir un discours authentiquement africain, c'est-à-dire engagé en faveur de la libération nationale complète. L'Africain lui-même demeure encore : '... le virtuose capable de réciter ce qu'il ne comprend pas, d'affirmer ce à quoi il ne donne pas son assentiment le plus intime. Il peut jouer tous les rôles, donner la réponse qui fait plaisir, raisonner de la façon qu'on attend, en appeler à l'objectivité, bref il est à même d'observer les règles du jeu, à la perfection ...

On sait bien que la toponymie zairoise actuelle provient en partie d'erreurs d'audition des explorateurs et colonisateurs, mais on continue à l'affirmer authentiquement africaine. Ainsi on nous répète ce que nous savons être faux : 'le nom authentique du fleuve est 'Zaïre' et celui de la ville de Léopoldville est 'Kinshasa' ! C'est agir comme certains virtuoses nègres colonisés qui allaient jusqu'à imiter dans leur langue maternelle le mauvais accent (expression d'incompétence linguistique) des Européens. Parler comme un blanc, c'est-à-dire comme une autorité, c'est devenir supérieur aux humbles indigènes ! »²³¹

Voor Wamba-dia-Wamba gaat het om een ideologische strijd. Hij durft het toen al aan om artikels en boeken van Congolese historici kritisch aan te pakken omdat hij vond dat zij de blanke imperialistische dominantie en de koloniale logica onvoldoende in vraag stelden. De kolonialisten hebben hun plaatsen afgestaan aan een fractie van de gekoloniseerden die de koloniale structuren niet hebben gewijzigd. De kolonialistische denkschema's zijn, volgens hem, in stand gebleven.

3.4.5. Conclusie

In de Democratische Republiek Congo (DRC) is er geen animo voor geschiedenis, omdat jongeren in het onderwijs weinig toekomstperspectieven zien. Wat de beroepshistorici betreft, kan men stilaan ook spreken van een gerontocratie. In bepaalde departementen telt men vaak meer stafleden dan studenten. Recent waren er de overlijdens van de historici Sabakinu en Tshundolela, twee gerenommeerde Congolese historici. De geschiedeniswetenschap is werkelijk in gevaar. De Congolese historici staan voor een ernstige uitdaging, zoals Wamba-dia-Wamba het zo goed uitdrukte. Kritisch zijn tegenover de blanke historiografie van het koloniaal verleden, maar ook auto-kritisch te zijn.

Het geschiedenisonderwijs in het middelbaar en hoger onderwijs schiet inzake de geschiedenis van het koloniaal verleden van België schromelijk tekort omdat het te weinig kritisch is, enerzijds tegenover de racistische literatuur die de blanke ontdekkingsreizigers hebben achtergelaten, en anderzijds tegenover de sentimenten van blanke superioriteit die talrijke westerse filosofen hebben ontwikkeld. Die blanke globetrotters waren dan ook kinderen van hun tijd en vooral van hun maatschappij.

Een initiatief als *Koloniaal Congo: een Geschiedenis in vragen (Le Congo colonial: une histoire en questions)* (2020) is heel lovenswaardig. Het gaat om een nobele poging van de jonge garde van Afrikanisten. Het is jammer dat professor Jean-Luc Vellut niet overtuigd kon worden om een lichtbaken te zijn voor de jonge wetenschappers, die vaak slechts Afrikanist zijn in bijberoep. En met

²³¹ Wamba-dia-Wamba, *L'histoire oui mais quelle histoire ?*, in: État Indépendant du Congo, Congo Belge, République Démocratique du Congo, République du Zaïre ? (o.l.v. Bogumil Jewsiewicki), Éditions SAFI Press, 1984, p. 62.

het heengaan, recent, van de professoren Léon de Saint Moulin en Jan Vansina is het duidelijk dat men in België in een transitieperiode terecht is gekomen.

Maar hoop doet leven, en een samenwerking tussen de DRC en België op het gebied van de studie van het koloniaal verleden is meer dan noodzakelijk. Hier moet men echter het warm water niet uitvinden. Hoe werkten Britse en Afrikaanse historici samen om de *Cambridge of Oxford History of Africa* te schrijven? Was er een gemeenschappelijk concept? Hoe werden de auteurs geselecteerd? Idem dito voor de *Unesco History of Africa*? Kunnen die publicaties Belgische en Congolese historici inspireren om samen werk te maken van een *History of Congo* waarin diverse mythen, die nog steeds een eigen leven leiden, definitief doorprikt worden?

Is een dergelijk project haalbaar? Ongetwijfeld. Maar men zal de moed moeten hebben om toch een groot stuk van dat koloniaal verleden als een oorlogsverleden te moeten beschouwen. België zal moeten aanvaarden dat het geen beschavingsgeschiedenis was. Het boek van Georges Rhodius en Jean-Pierre Beernaerts, getiteld *Kongo 1959 of 'vijftig jaar beschaving'*, geschreven dus aan de vooravond van de Congolese onafhankelijkheid, moet bij de nieuwe generatie van historici van het koloniaal verleden toch de wenkbrauwen fronsen.

3.5. Toen Congolese soldaten en dragers stierven voor België: Belgisch Congo en de Eerste Wereldoorlog 1914-1918

Inleiding

In 1983 publiceerde de *Académie royale des Sciences d'Outre-Mer* (ARSOM) een bundel artikels over Belgisch Congo tijdens de Tweede Wereldoorlog. Voor het eerst was ik me ten volle bewust van de betekenis van een wereldoorlog voor Congo. In datzelfde jaar verscheen ook het boek van prof. Karel Van Isacker, getiteld "*Mijn land in de kering 1930-1980*". In het tweede deel, 1914-1980, beschrijft de auteur de heropleving van een populaire middeleeuwse vroomheid in de bange Belgische samenleving toen de oorlog uitbrak. De kerken waren overvol, lange processies werden georganiseerd doorheen de dorpen die voorgegaan werden door een priester en mannen die het beeld van de Heilige Maagd droegen, en steden als Scherpenheuvel, Halle, Dadizele enzovoort trokken massa's pelgrims aan.²³²

Nadien lieten de Duitsers sporen van terreur, plunderingen en brandstichting na in steden zoals Luik, Aarschot, Leuven, Lier en Mechelen, en andere werden spookruïnes. Meer dan 1,5 miljoen Belgen werden ontheemd, een vijfde van de gezonde mannelijke bevolking werd gemobiliseerd, 200 000 van hen werden als dwangarbeiders naar Duitsland vervoerd, vervolgens werden duizenden mensen in België gedwongen om voor de Duitsers te werken. De Belgische samenleving leed vreselijk: het Brussel van de "Belle Époque" werd onherkenbaar. De mensen leden honger, overal werd een kolenrantsoen opgelegd, wat het leven tijdens de winter van 1917 uiterst moeilijk maakte, en de sanitaire diensten werkten niet meer normaal, zodat alle steden vuil werden. Er ontstond ook een klasse van profiteurs, smokkelaars en woekeraars, en prostitutie en andere ondeugden tierden welig in de garnizoenssteden.

Na de Grote Oorlog ontwikkelde zich een fronttoerisme in het verwoeste en dode land tussen de Leie en de Belgische kust. In 1920 stelde de minister van Binnenlandse Zaken, Jules Renkin (1862-1934), vast dat als de ruïnes goed werden ingericht, zij veel mensen naar de tragische slagvelden trokken.²³³ Renkin, die tijdens de oorlog minister van Koloniën was geweest, was nu meer geïnteresseerd in het

²³² Karel Van Isacker, *Mijn land in de kering 1914-1980*, (deel 2), Antwerpen – Amsterdam, 1983, p. 11-44.

²³³ Karel Van Isacker, op. cit., blz. 45. Fred Dellicour, "Renkin Jules", in *Biographie Coloniale Belge* (B.C.B.), deel 4, 1955, col. 747-753.

Belgische oorlogstoerisme. Maar tegelijkertijd begon de wederopbouw van het land waarbij elke regio, provincie, stad of dorp sterk het gevoel had dat het overdreven had gebloed tijdens de oorlog.

Natuurlijk waren er "Congolezen in de oorlog(en)". Maar tijdens de oorlogsperiode ging het voor de politieke en militaire autoriteiten over "België in de oorlog(en) in Afrika", "neutraliteit van België", en Belgische "iconografische propaganda", "imperiale angsten" ... En in de nasleep van de oorlog werd een archaisch koloniaal regime in ere hersteld: "na de oorlog = voor de oorlog!" Natuurlijk parafaseren we hier wat generaal Emile Janssens (1902-1989), chef-staf van het Congolese Nationale Leger, op een schoolbord schreef in het militaire kamp Leopold II in Leopoldstad, enkele dagen nadat Belgisch Congo op 30 juni 1960 de soevereiniteit kreeg: na de onafhankelijkheid = voor de onafhankelijkheid!" Voor het Belgische koloniale bestuur in Congo was de Eerste Wereldoorlog een intermezzo geweest. De transformatie van de koloniale maatschappij na de Tweede Wereldoorlog zal veel intenser zijn dan die na de Grote Oorlog.

"Congo in de oorlog(en)" is dat echt een existentialistische uitdrukking voor de Congolezen zoals "België in de oorlog(en)" dat voor de Belgen is? Hoe dan ook, in streken als Katanga, Tanganyika, Noord-Kivu, Zuid-Kivu en Ituri waren Congolese soldaten op oorlogspad en in Boven-Congo waren militaire dragers op de been; maar hebben de dorpelingen in Kwilu, Kwango of Tshuapa de trommels van de Grote Oorlog gehoord?

Het eerste doel dat ik met deze bijdrage wil bereiken, is de aandacht vestigen op enkele Belgisch-Congolese oorlogsfeiten op Afrikaans grondgebied die in de Belgische geschiedenisboeken onvoldoende op hun juiste waarde worden geschat. Mijn tweede bedoeling is om, in vijf paragrafen, kritische kanttekeningen te plaatsen bij verschillende belangrijke beweringen en paradigma's die men kan ontdekken in studies over de bijdragen van Congolezen aan dit conflict.

3.5.1. De Grote Oorlog of een Belgische Oorlog?

In 1930 publiceerde Charles Weber (1875-1952), commandant van een van de regimenten die in 1916 Udjiji hadden ingenomen en naar Tabora waren opgerukt, in *Le Conseiller Congolais*, een reeks artikelen onder de titel *Les dates anniversaires de nos Campagnes Coloniales 1914-1918*.²³⁴ Hij presenteerde de *bezetting van Kigoma-Ujiji* op 28 juli 1916, de *inname van Tabora* op 19 september 1916, de *intocht van de Belgen in Mahenge* op 9 oktober 1917 ... Hij bracht enkele belangrijke militaire feiten en overwinningen aan het licht van de veldtochten van de *Force Publique* (F.P.) in Duits Oost-Afrika. Weber schets deze episode in zeer epische bewoordingen: een *hevig* gevecht, een *verbluffende* aanval, een *brutaal* manoeuvre ...

Het is duidelijk dat hij de heldenmoed van de Belgische koloniale troepen wilde bewijzen tijdens de oorlog die bedoeld was om België groter te maken. Met andere woorden, degenen die in Oost-Afrika vochten, probeerden de Belgische autoriteiten ervan te overtuigen dat de blanke officieren en de zwarte soldaten daar niet voor Kongo maar voor België waren gevallen; in Kigoma, Tabora, Mwanza, Dodoma of Mahenge offerden al deze soldaten zich althans op *pro Patria et pro Rege*. Dit zou een zeer essentieel punt worden in de koloniale propaganda na de Eerste Wereldoorlog.

Het Britse Rijk was ook actief in Duits Oost-Afrika. Generaal Smuts, de toekomstige premier van Zuid-Afrika, ontscheepte in februari 1916 in Mombasa om het offensief te leiden dat op 13 maart begon. Versterkingen kwamen uit de hele Britse wereld: van de Goudkust, Nigeria, Jamaica, Zuid-Afrika, het Indische subcontinent ...

²³⁴ Charles Weber, *Les dates anniversaires de nos Campagnes Coloniales*, in *Le Conseiller Congolais*, nr. 10, oktober 1930, p. 305; Id., art. cit., nr. 11, november 1930, p. 336. G. de Rosenbaum, "Weber Charles", in *Biographie Belge d'Outre-Mer* (BBOM), deel VIIb, 1977, col. 381-382.

Zowel de Belgische als de Congoese historiografie zeggen weinig over de mondiale dimensie van de Eerste Wereldoorlog. Bovendien begint niet alleen de liefdadigheid maar ook de geschiedschrijving in eigen land, omdat men de neiging heeft zich te concentreren op zaken van nationaal belang. Dus, terwijl de ene de blanke slachtoffers op het Afrikaanse continent en hun verheerlijking na het conflict onderzoekt, geeft de andere de voorkeur aan het onderzoek naar de Congoese militaire deelname en de gevolgen daarvan op het vlak van herinnering.

De F.P. heeft zeer grote moeilijkheden moeten overwinnen voor het in staat was het offensief aan te vatten. Het werd geconfronteerd met de oprichting van een expeditieleger en de bevoorrading en het transport. Deze laatste taak was des te ernstiger omdat een leger veilig voedsel nodig heeft en alle andere voorraden uit Europa moesten worden betrokken. En zelfs wanneer zij Afrika hadden bereikt, was er, hetzij vanuit de monding van de Kongo, hetzij vanuit Kaapstad, nog een reis van 2000 tot 3000 mijl voor het Belgische hoofdkwartier was bereikt. De communicatiemiddelen in Centraal-Afrika waren zeer ontoereikend.²³⁵

De F.P. had geen Europeanen, op officieren en een paar kanonniërs na. Belgische officieren en kanonniërs werden gerekruteerd om het Congoese leger te versterken. Sommigen van hen, Pierre Daye, Chuck Pudoir en Lejeune, zijn nu bekend omdat ze hun oorlogsverhaal hebben gepubliceerd. Ook enkele Belgische artsen werden aangeworven voor de duur van de oorlog. Een van hen was René Martens, wiens ongepubliceerde oorlogsdagboek voor dit document is gebruikt.

Ik heb geen idee van het aantal Europese officieren, kanonniërs en artsen die werden aangeworven. Maar in een brief bestemd voor gouverneur-generaal Fuchs, merkte Charles Tombeur, vanuit Kibati op 22 december 1915, op dat de F.P. minstens 1 kolonel, 4 luitenant-kolonels en 17 majoors nodig had voor de oorlog aan de oostgrens van de kolonie. Er waren 19 hogere officieren en een zeker aantal, 6 van hen, waren in dienst vanaf de oorlog.²³⁶

Belgische officieren: gesneuveld voor hun vaderland

Een officieel document, geschreven in 1926, onthult de volgende cijfers over de Europese officieren van de F.P. die gesneuveld zijn in Duits Oost-Afrika. Twee personen stierven aan verwondingen: de krijgsbeambte Adolphe Bove op 17 juli 1915 in Kivu en luitenant Octave Debois op 23 september 1917 in Dar-es-Salaam; drie Europese officieren werden per ongeluk gedood: Troudaux, onderofficier, in Kilosa op 16 november 1917; Blondiau René, onderofficier op 27 februari 1916; Van Dyke P., tweede luitenant betaler, in Tabora, op 8 november 1916.²³⁷

Maar zeer opvallend is dat 78 Europese officieren van de F.P. aan een ziekte overleden. En zij verloren hun leven in verschillende plaatsen en steden zoals Luvungi, Gitega, Tabora, Mwanza, Kigoma, Kampala, Boma, Nairobi, Dodoma, Stanleyville, Albertville, Matadi... Sommigen stierven in het ziekenhuis na de oorlog: Londen, Parijs, Brussel... Vermeldenswaard is dat één Europeaan zelfmoord pleegde: krijgsbeambte Corbesier deed dat in Luvungi op 19 mei 1916. Tien Europeanen overleden toen de troepen niet in actie waren. Vier Europese soldaten werden gedood door zwarte soldaten.

²³⁵ *The campaign in German East Africa (III), Belgians and British in East Africa*, in *The Times History and Encyclopaedia of the War*, deel 13, 6 november 1917, p. 398-399.

²³⁶ Tombeur to Fuchs, Kibati, December 22th 1915, in: Archives Africaines Ministère des Affaires Étrangères (AAMAE), FP(2652).

²³⁷ AAMAE, F.P.(2624) 1019. A. Lacroix, "Bove Adolphe", in B.C.B., deel II, 1951, col. 74 ; A. Lacroix, "Debois Octave", in B.C.B., deel II, col. 231; Marthe Coosemans, "Blondiau René", in B.C.B., deel V, 1958, col. 85-86.

In totaal verloren 136 blanke soldaten van de F.P. het leven tijdens de campagnes. Het aantal oorlogsslachtoffers is echter zeer laag, 28 in totaal of ongeveer 20,5%, wat later niet inspireerde tot grote oorlogsromans in Congo.

Congolese soldaten: gesneuveld voor het Belgische prestige

De soldaten die naar het Oost-Afrikaanse front werden gestuurd, wisten niets over het land en de mensen die zij zouden ontdekken. Wat waren de instructies die ze voor hun vertrek kregen? Een document, opgesteld door opperbevelhebber Tombeur en verspreid onder de meeste Belgische officieren om hun soldaten te informeren, gaf de instructies weer die de Congolese soldaten moesten volgen.²³⁸

In de tekst worden de Duitsers voorgesteld als oorlogszuchtig, omdat zij dat waren in het begin van het conflict, en als dieven van vee en vrouwen. Natuurlijk worden Bula Matari of de Belgen beschreven als de beschermers van de Congolezen. Dus moesten de Congolese soldaten hen vertrouwen en de Belgische instructies opvolgen. Deze laatste hielden in dat ze met de Belgen moesten marcheren, tegen de Duitsers moesten vechten en geschenken zouden krijgen als ze blanke Duitsers gevangennamen; dat ze goed gemanierd moesten zijn, wat inhield dat ze het leven van vrouwen en kinderen en alle ongewapende personen moesten respecteren en dat ze niet de reputatie mochten krijgen van veedieven te zijn.

De Congolese soldaten moesten geloven dat zij onder leiding van Belgische officieren de overwinning zouden behalen. Het document kan gezien worden als een soort van *Tien Geboden* of *Catechismus* voor de Congolese soldaten die moesten geloven dat zij de overwinning zouden behalen onder leiding van Belgische officieren. Maar de weg naar de overwinning was niet gemakkelijk voor de Congolese strijders, zoals blijkt uit de volgende regels.

In zijn studie over gedecoreerde Congolese soldaten van de Eerste Wereldoorlog stelt Yata Lokadi hen voor als toonbeelden van patriottisme.²³⁹ Zijn onderzoek is hoofdzakelijk gebaseerd op het *Bulletin Officiel* en ik denk dat deze wetenschappelijke sokkel niet breed genoeg is om een dergelijke uitspraak te doen. Ik begrijp dat het de Congolezen een goed gevoel kan geven te horen dat Congolese soldaten werden gedecoreerd en onderscheiden met eretekens vanwege hun heldhaftige deelname aan de Grote Oorlog.

Het eerste punt dat ik hier duidelijk wil maken is dat rassendifferentiatie een rol speelde bij de toekenning. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van het voorbeeld van de *Médaille Commémorative des Campagnes d'Afrique 1914-1917*, ingesteld op 21 februari 1917: de zilveren medaille was voorbehouden aan blanken, de bronzen aan gekleurde soldaten. Deze bronzen medaille werd massaal uitgedeeld aan de Congolese soldaten en dat bewees dat deze medaille geen uitzonderlijke militaire waarde had. De racistische denkwijze van de koloniaal overheersende blanke groep is zeer duidelijk.

Het tweede punt ligt in het verlengde van het eerste. Ongetwijfeld schreven blanke officieren de verslagen van de gevechten die bepaalden of een zwarte soldaat al dan niet gedecoreerd diende te worden. In feite is dat geen probleem omdat dat de koloniale situatie was. Maar de Congolese

²³⁸ Pamphile Mabilia Mantuba-Ngoma, *La Force Publique du Congo Belge et la Guerre contre les Allemands en Afrique (1914-1918)*, in *Le Congo Belge dans la Première Guerre Mondiale 1914-1918* (Isidore Ndaywel e Nziem & Pamphile Mabilia Mantuba-Ngoma), Parijs, 2015, p. 101-142.

²³⁹ Benjamin Yata Lokadi, *Les militaires congolais décorés de la Première Guerre mondiale: des modèles de patriotisme*, in *Le Congo Belge dans la Première Guerre mondiale 1914-1918 ...*, Parijs, 2015, p. 251-263.

frontsoldaten hadden minder kans om hun naam in allerlei ereboeken te zien staan dan de Europese officieren.

Er waren tal van veldslagen, maar laten we het voorbeeld nemen van Ikoma, in Duits Oost-Afrika, dat plaatsvond op 29 juni 1917. Kapitein Laurent Bollen (1874-1961) maakte een lange lijst van de Congolese soldaten die eraan deelnamen, met vermelding van niet alleen hun namen, maar ook hun rang en de beschrijving van de redenen waarom zij een onderscheiding verdienden. Aan het eind van zijn leven was kapitein Bollen *Officier de l'Ordre de Léopold avec Croix de Guerre avec Palmes*, *Commandeur de l'Ordre de Léopold II* en *Officier de l'Ordre de la Couronne*.²⁴⁰ En hij was gedecoreerd met: het *Croix Militaire de Première Classe*, het *Croix de Feu*, de *Médaille du Centenaire*, de *Médailles de la Victoire et commémoration 1914-1918*, de *Médaille Commémorative du Congo* en de *Étoile de service* met drie strepen.

De Deense officier Eynar Larsen (1883-1932), commandant van een van de bataljons, maakte ook een lijst van alle zwarte soldaten die zich tijdens de slag bij Ikoma hadden onderscheiden. Volgens zijn biografie was hij *Chevalier de l'Ordre du Lion*, *Officier de l'Ordre de la Couronne*, *Titulaire de la Croix de la Guerre*, *Titulaire de l'Étoile de Service en Or*, houder van vier Belgische herdenkingsmedailles, had hij acht *Chevrons de front* en werd hij onderscheiden met de *Service Ordre*.²⁴¹

De twee kapiteins, Bollen en Larsen, werden overstelpt met zoveel eretekens voor hun koloniale en militaire prestaties dat ik de indruk kreeg dat alle Europese officieren van de Oost-Afrikaanse campagnes samen meer medailles kregen dan alle Congolese frontsoldaten samen. Deze uitspraak is misschien overdreven maar helemaal niet karikuraal. Zij toont aan dat de oorlogsherdenkingsindustrie winstgevender was voor de blanke officieren dan voor de Congolese soldaten. En de weinige medailles die deze laatsten ontvingen, waren minder prestigieus. Het lijkt erop dat het leven van een Congolese soldaat die sneuvelde voor het Belgische "vaderland" inferieur was aan dat van een Europese officier die in hetzelfde Afrikaanse oorlogsgebied sneuvelde.

3.5.2. Oorlogsherinneringen

In de nasleep van de Grote Oorlog kregen verschillende straten, lanen en wijken in de grote koloniale steden zoals Leopoldstad (Kinshasa) en Elisabethstad (Lubumbashi) namen die de oorlogsoverwinningen van de F.P. in Duits Oost-Afrika verheerlijkten. Rwandese namen als Rwakadingi (berg) en Nyanza (verblijfplaats van de Mwami), Burundese namen als Kitega (verblijfplaats van de Mwami), en Tanzaniaanse namen als Tabora, Mahenge, Udjiji, Usoke, Kigoma en Dodoma verschenen als straatnamen. Maar na de oorlog bleef het Belgische bestuur namen van Belgische koloniale beroemdheden geven aan de belangrijkste lanen.

Het fenomeen dat meestal vergeten wordt in de koloniale geschiedschrijving is dat na de oorlog heel wat militaire kampen namen kregen die herinnerden aan de oorlogsoverwinningen. Ik stel voor om het emblematische *dossier Tombeur de Tabora* opnieuw te onderzoeken. Een plein in Brussel werd genoemd naar deze hoge bevelhebber van de Belgische koloniale troepen in Oost-Afrika, voor wie een borstbeeld werd gebeeldhouwd en die in de adelstand werd verheven. Ik breng hier in herinnering dat hij niet de architect was van de militaire overwinning in Tabora en dat de Belgen, politici en officieren, het uit nationalistische overwegingen heimelijk tot hun taak maakten te voorkomen dat een niet-Belgische officier zou worden beschouwd als de grote overwinnaar van de Duitse vijanden in Oost-Afrika.

²⁴⁰ J. Gillain, "Bollen Laurent", in B.B.O.M., deel VI, 1967, col. 80-82.

²⁴¹ Marthe Coosemans, "Larsen Eynar", in B.C.B., deel IV, 1955, col. 481-482.

Naast het onomastisch onderzoek naar dit soort gedenkplaatsen, zijn de resultaten van studies over de oprichting van monumenten gewijd aan de *Morts de la Grande Guerre* gepubliceerd.²⁴² De bouw van deze oorlogsmonumenten en de naamgeving van de straten veranderden het stedelijk landschap. Maar de Belgische koloniale autoriteiten probeerden op die manier opzettelijk de oorlog positief te integreren in het Congolese collectieve geheugen. Monumenten *Aux héros morts pendant les campagnes 1914-1918* werden opgericht in talrijke Congolese steden, niet alleen in Leopoldstad of Elisabethstad, maar ook in Buta, Bambesa, beide gelegen in de Uele-regio, en in Kalemie, aan de rand van het Tanganyika-meer, enzovoort. In deze paragraaf zal worden nagegaan of de *Souvenirs Congolais* in Kinshasa eerder een oorlogsmonument dan een koloniaal monument zijn.

Tombeur: een nationale oorlogsheld

De namen van twee Belgische officieren worden verbonden met de militaire overwinningen aan het Oost-Afrikaanse front: baron Tombeur de Tabora en ridder Huyghe de Mahenge. Beiden zijn bekende nationale figuren. Charles Tombeur (1867-1947), oorspronkelijk een infanterieofficier in het Belgische leger, begon zijn carrière in de *Force Publique* als kapitein-commandant 2e klas in 1902. Voordat de oorlog uitbrak, had hij administratieve verantwoordelijkheden in de Uele en later in de Katanga. Hij werd opperbevelhebber van de F.P. in de Oost-Afrikaanse campagne in februari 1915. De titel van baron werd hem verleend door koning Albert op 29 december 1926 en op 5 maart 1936 kreeg hij het recht om "de Tabora" aan zijn naam toe te voegen.²⁴³

In 2014 werd een lijvig artikel gewijd aan deze Charles Tombeur wiens borstbeeld in de Brusselse Sint-Gillislaan is opgericht; elk jaar brengen de *Union Royale des Fraternelles Coloniales* (URFRACOL) en de *Cercle Royal des Anciens Officiers des Campagnes d'Afrique* (CRAOCA) nog steeds hulde aan dit monument.²⁴⁴

Het is zeer interessant de omstandigheden te onderzoeken waarin Charles Tombeur tot opperbevelhebber werd benoemd. Molitor stuurde een brief aan Tombeur op 4 december 1915. Daarin was een brief van juli bijgesloten en een telegram van 4 februari 1915 waarin minister Jules Renkin meedeelde dat het onmogelijk werd geacht Olsen tot luitenant-kolonel te bevorderen. Toen hij die envelop ontving, legt Molitor uit, had hij Pweto verlaten en was hij net in Kibati aangekomen waar hij de functie van chef-staf moest overnemen die Olsen op dat moment bekleedde. Hij had de envelop niet onmiddellijk geopend omdat dat zou kunnen worden opgevat als een teken van wantrouwen jegens Olsen, wat deze laatste niet verdiende. Het was zelfs onmogelijk voor hem om de brief te verbergen. Molitor had geprobeerd Olsen uit te leggen dat deze weigering niet betekende dat zijn benoeming tot luitenant-kolonel nooit doorgang zou vinden. En hij deed dat omdat hij Olsen niet wilde ontmoedigen of een officier van grote waarde, die bovenal een echte vriend van hem was, geen verdriet wilde doen.²⁴⁵

In een nota voor koning Albert, d.d. Le Havre 29 december 1915, stelde minister Jules Renkin Charles Tombeur voor als generaal-majoor, een tijdelijke titel voor de duur van de oorlog. Hij zou de opperbevelhebber worden van de troepen die tegen Duits Oost-Afrika opereerden. Hij benadrukt dat

²⁴² Kiangu Sindani, *Les noms des rues et la mémoire de la Grande Guerre à Kinshasa-la-vieille*, in *Le Congo Belge dans la Première Guerre mondiale (1914-1918)*... Parijs, 2015, p. 265-286. Donatien Dibwe Mwembu, "Les souvenirs de la Grande Guerre à Lubumbashi", in : op. cit., p. 287-302. Boniface Kizobo O'bweng-Okwess, "Les traces de la Guerre 14-18 à Lubumbashi : lieux de mémoire, monuments, édifices, anecdotes et chants", in *La Guerre 14-18 : des mémoires*, p. 83-95.

²⁴³ Fred Dellicour, *Tombeur Charles*, in B.B.O.M., deel VI, 1967, col. 1022-1026.

²⁴⁴ Enika Ngongo & Julien Sebert, *Du soldat au héros, de l'homme au monument*, in *La Guerre 14-18 en Afrique: des mémoires repliées*, p. 27-33.

²⁴⁵ *Letter of Molitor to Tombeur*, Kibati, 4 december 1915, in: AAMAE, FP(2652).

er "twee Belgische legers" waren en dat één ervan de Duitsers op het Afrikaanse continent bestreed. Tegelijk vond hij het gepast dat ook majoor Frederik Olsen (1877-1962), "een goed officier en een oud-dienaar van de Kolonie" - hij was sinds 1898 in Congo - een hogere rang kreeg.²⁴⁶

In een van zijn reacties maakte vicegouverneur-generaal Eugène Henry (1862-1930) in een brief van 30 december 1915 vier opmerkingen, die geïnspireerd waren door de Noorse luitenant Bjornstad van de F.P. : 1) de Noorse regering had besloten alle onderdanen die tot de artillerie van het fort behoorden, terug te roepen; 2) Noorse officieren die op dat moment in eigen land waren, zouden tijdens de oorlog alleen toestemming krijgen om naar Belgisch Congo terug te keren als ze ermee instemden niet aan de vijandelikheden deel te nemen; 3) het was een uitzondering voor luitenant Bjornstad om naar Congo terug te keren, zonder enig voorbehoud of enige beperking, omdat zijn terugkeer naar Congo werd toegestaan voordat de nieuwe maatregelen werden genomen; 4) de Noorse officieren die op dat moment in de kolonie waren, zouden niet worden teruggeroepen en konden hun dienst voortzetten onder dezelfde voorwaarden als voorheen, behalve degenen die behoorden tot de artillerie van het fort.²⁴⁷

Een tijdlang verliep de communicatie tussen Boma en Le Havre via de radio. Minister Renkin liet Henry weten dat België elke weigering van een Scandinavische officier om aan het front te dienen, naar aanleiding van de bezorgdheid van hun regering om neutraal te zijn, als principieel verplicht tegenover de oorlogsraad zou beschouwen en moest worden gesanctioneerd met herroeping. Maar in een vertrouwelijke brief van 10 januari 1916 benadrukte Henry dat de Scandinavische officieren en onderofficieren over het algemeen zeer gedisciplineerd waren en uitstekende elementen vormden; velen van hen waren erg gehecht aan de Kolonie en dienden haar trouw en velen van hen wensten naar het front te gaan. In het geval dat hun regeringen hen zouden dwingen ontslag te nemen, zou het echter onmogelijk zijn te weigeren.²⁴⁸

In een brief van januari 1916 bevestigde Renkin de bevorderingen van Tombeur en Olsen door de koninklijke besluiten van 23 januari 1916. Hij verklaarde precies dat de Zweedse regering had bepaald dat de Zweedse officieren bij de Duitse en Franse strijdkrachten (Erelegioen) vrij waren om te doen wat zij wilden, maar dat de Zweedse beampten in het Duitse leger moesten worden ontslagen.²⁴⁹

In een brief van 4 maart 1916 deed Henry echter een zeer nationalistische uitspraak. Hoewel hij veel achting had voor Olsen, waarschuwde hij dat de commandant van de F.P. en zijn plaatsvervanger niet in handen mochten vallen van personen die niet de Belgische nationaliteit bezaten. Hij vreesde dat de bevordering van Olsen hem in de hiërarchie onmiddellijk onder luitenant-kolonel Molitor zou plaatsen, die de opperbevelhebber van de Noordelijke Brigade was. Het risico was duidelijk dat als Tombeur en Molitor ziek werden, het Olsen, een buitenlander, was die overbleef om de F.P. tegen de vijand te leiden. En hij vervolgt:

« Malgré toute la confiance dans laquelle est tenu Monsieur Olsen, par ses subordonnés, il serait d'un fâcheux effet moral qu'il vienne à prendre le commandement supérieur, même momentanément, à la frontière orientale ; l'amour-propre national de nos officiers en souffrirait, j'en suis convaincu. Si au point de vue moral ils acceptent facilement la collaboration d'autrui et même la subordination à un

²⁴⁶ Note Renkin to King Albert, Le Havre, 29 december 1915, in: AAMAE, FP(2652). A. Lederer, "Olsen Frederik", in: BBOM-VI, col. 783-790.

²⁴⁷ Henry aan Renkin, Boma, 30 december 1915, in: AAMAE, FP(2652). F. Dellicour, "Henry Eugène", in BCB-IV, 1955, col. 390-394.

²⁴⁸ Henry aan Renkin, Boma, 10 januari 1916, in: AAMAE, FP(2652).

²⁴⁹ Renkin aan Henry, Le Havre, 29 januari 1916, in: AAMAE, FP(2652).

chef étranger mais allié, vu l'inexpérience de la nation dans ce domaine, il serait plus difficile de justifier à leurs yeux l'abandon de nos intérêts les plus sacrés à un officier d'une nation neutre. »²⁵⁰

Voor Henry was het geen goed idee dat het bevel over het Koloniale Leger zou worden waargenomen door een niet-Belg.

Wat was de reactie van de Belgische regering? In de kantlijn van de brief van Henry staan enkele vragen en opmerkingen van de minister: wat zou er moeten gebeuren ingeval Tombeur en Molitor zouden wegvallen? En de minister meent dat in dat geval een commissie moet worden opgericht om de officier aan te wijzen die het commando zal overnemen, en hij stelt voor dat het Tilkens moet zijn.²⁵¹

Wie is die Tilkens? August Tilkens (1869-1949) was een officier die vocht aan het IJzerfront. Eind 1915 werd hij als vrijwilliger ingelijfd bij de F.P. en hij verliet Europa op 12 januari 1916.²⁵² Drie maanden later werd hij bevorderd tot luitenant-kolonel en kreeg hij dezelfde rang als Olsen en werd chef-staf. Hij bleef een jaar aan het Afrikaanse front en keerde op 19 mei 1917 terug naar België. Het is belangrijk te weten dat hij bij zijn terugkeer 'veldhulp' van koning Albert werd en in december 1927 benoemd werd tot gouverneur-generaal. Hij vervulde deze functie tot 31 augustus 1934.

In een vertrouwelijk antwoord, d.d. 2 mei 1916, verklaart Renkin dat hij het eens was met het standpunt van de gouverneur-generaal dat het nodig was het geval te overwegen dat Tombeur en Molitor gedwongen zouden worden het commando over te dragen. Hij vertelt dat hij op 19 april Tombeur het volgende telegram stuurde waarin hij meldde dat, opdat het opperbevel in handen van een Belgische officier zou komen, het noodzakelijk was officieren te benoemen die Tombeur en Molitor zouden vervangen en dat Henry enkele namen moest voorstellen.²⁵³

Hij vervolgde dat hij na ontvangst van het antwoord van Tombeur van de gelegenheid gebruik zou maken om een brief te sturen waarin hij de volgende opperbevelhebber van de Oost-Afrikaanse strijdkrachten zou benoemen. Dit wijst erop dat de Belgische en koloniale regeringen en de hoogste officier in Afrika samenspannen om te verhinderen dat de Deense officier Olsen de opperbevelhebber van de Belgische strijdkrachten in Afrika zou worden.

Maar Emmanuel Muller vermeldt in een boek over de campagne waaraan hij deelnam, dat zij op 17 en 18 september, onder een zondvloed, met succes een slag leverden bij Gange en dat op 19 september 's morgens een Duitse delegatie, met een witte vlag, aan de voorposten, onder bevel van luitenant Henri Pieren, "de sleutels van de stad Tabora" kwam overhandigen. En voorts:

*« Le colonel Olsen entre à Tabora en draisine avec Libert et De Roover et prend les dispositions pour la police de la ville, avec le lieutenant Gendarme qui y était prisonnier ... Le 20, le général Tombeur arrive en automobile. »*²⁵⁴

Charles Tombeur maakte zijn entree in Tabora in een auto die de Britten hem ter beschikking stelden. De andere officieren en onderofficieren volgden hem te voet of op een muilezel.²⁵⁵

²⁵⁰ Henry aan Renkin, Boma, 4 maart 1916, in: AAMAE, FP(2652).

²⁵¹ Nota bij de brief van Henry à Renkin, Boma, March 4th 1916, in: AAMAE, FP(2652).

²⁵² Norbert Laude, « Tilkens August », in: B.B.O.M., Tome VI, 1967, col. 1004-1011.

²⁵³ Renkin to Henry, Le Havre, May 2nd 1916, in: AAMAE, FP(2652).

²⁵⁴ Emmanuel Muller, *Les troupes du Katanga & les campagnes d'Afrique 1914-1918*, Brussels, 1937, p. 95. A.-M. Comelieu, « Pieren Henri » (1887-1938), in B.C.B., Tome IV, col. 699-703 ; A. Engels, "Libert Alfred" (1884-1934), in B.C.B., Tome IV, col. 523-524.

²⁵⁵ Fred Dellicour, *Les propos d'un colonial belge: études et portraits*, Brussels, p. 101-102.

Een speciaal nummer van *The Times History and Encyclopaedia of the War* van 6 november 1917, gewijd aan Belgen en Britten in Oost-Afrika, was echter zeer lovend over kolonel Olsen die opmerkelijke overwinningen behaalde, culminerend in de verovering van Ujiji, beroemd om zijn herinneringen aan Burton, Speke, Livingstone, Stanley en Tippu Tib, en volgens de Arabische en inheemse opinie de belangrijkste plaats in Centraal-Afrika. De energie van kolonel Olsen en die van zijn rechterhand, luitenant-kolonel Thomas, waren onuitputtelijk, en midden augustus was de brigade op weg naar Tabora, aldus het verslag. En:

“... Het nieuws dat de Duitsers Tabora hadden geëvacueerd bereikte snel de Belgische strijdkrachten, die, onwetend van de aanwezigheid van honderden krijgsgevangenen in de stad, bereid waren de stad te bombarderen tot ze zich overgaf. Om 12 uur 's middags op 19 september marcheerde een detachement onder kolonel Olsen de stad binnen en hees de Belgische vlag op het fort ...”(vert.)²⁵⁶

Charles Tombeur wordt in dit Britse oorlogsverslag nauwelijks genoemd; er was veel meer Britse bewondering voor Olsen.

In een bijlage van de *XXe Siècle* van 1 juli 1921 wordt kolonel Olsen voorgesteld als de officier die de vlag van Tabora heeft gehesen. Op dat moment kreeg de Deense Olsen de grote Belgische naturalisatie. Maar hij zou nooit een straat- of pleinnaam krijgen en er zou nooit een borstbeeld voor hem worden gebeeldhouwd.

Congolese straten en gebouwen die de oorlog oproepen

Op 22 mei 1926 stuurde luitenant-kolonel Albert Jadot, commandant van de groepering Congo-Kasaï, aan kolonel Ermens, opperbevelhebber van de Force Publique in Boma, een document dat een Tableau d'Honneur voorstelt. Hij benadrukte dat de troepen van de provincie Congo-Kasaï hadden deelgenomen aan de veldslagen van Kameroen en dat de Franse generaal Aymerich vol lof was geweest over de Congolese soldaten onder leiding van Belgische officieren en dat de verovering van Molundu een van de belangrijkste episodes van de Kameroense campagne was. Jadot stelde voor om het militaire kamp van Charlesville *Molundu-kamp* te noemen. Het militaire kamp van Boma, dat de eerste reizigers uit Europa bezochten, zou het hoogtepunt van de oorlog moeten oproepen en het *Tabora-kamp* moeten heten. Het kamp in Leopoldstad, de toekomstige koloniale hoofdstad, zou het Koning Albert-kamp moeten heten.²⁵⁷

Kolonel Ermens stemde op 28 mei 1926 in met de voorgestelde namen voor de kampen van Charlesville en Boma. Maar hij was ervan overtuigd dat de toestemming van de koning vereist was voor de inhuldiging van het Koning Albert-kamp in Leopoldstad.²⁵⁸

Luitenant-kolonel Liégeois, commandant van de groepering Equator, zag de kwestie op een grotere schaal. Op 12 september 1926 deed hij vanuit zijn militair kamp in Coquilhatville (Mbandaka) de volgende voorstellen:

“Het kamp van Irebu zou Kolonel Rouling-kamp moeten heten, als erkenning voor het briljante gedrag van deze hoge officier. Dit Kamp draagt reeds, sinds vorig jaar, de volgende namen: Mahenge-; Tabora-, Leopold II-, Generaal Tombeur-, Generaal Leman-, Generaal Jacques-, Prins Leopold-, Prins Karel-, Prinses Charlotte-, Gouverneur Dhanislaan; Albert I- en Elisabethplein.

²⁵⁶ *Chapter CCVI : The campaign in German East Africa (III)*, in *The Times history and Encyclopaedia of the War*, part 168, vol. 13, London, November 6th 1917, p. 397-432.

²⁵⁷ *Jadot to Ermens*, Leopoldville, May 22nd 1926, in AAMAE, F.P.(2624)1013.

²⁵⁸ *Ermens to Jadot*, Boma, May 28th of 1926, in AAMAE, F.P.(2624)1013.

Bij de realisatie van de nieuwe lokalen in Irebu, moet worden overwogen om hen de namen van Europese en gekleurde helden te geven. Het kamp van Libenge zal de naam Luitenant Lallement-kamp krijgen, ter nagedachtenis van de officier die in Luvungi is gesneuveld. Het kamp van Lisala zal de naam Kapitein Vloed-kamp dragen; dat van Basankusu Kapitein Cornesse-kamp; dat van Boende Luitenant de Beughem de Houthem-kamp; dat van Inongo Luitenant Yves-kamp (als ik het me goed herinner, was er een officier met deze naam in het IIIe bataljon, gesneuveld in een gevecht in Ikoma) ...²⁵⁹

Het spreekt vanzelf dat deze kwestie nader moet worden onderzocht. Waarschijnlijk zijn meer militaire kampen in andere streken van Kongo herdoopt met namen die herinneren aan de militaire successen van de F.P. in Oost-Afrika.

Het Congolese Souvenir: een oorlogsmonument of een koloniaal monument?

In juli 1923 vertrok Chalux, pseudoniem van Roger Marquis de Chateaux (1878-1956), voor een reis van een jaar door Midden-Afrika. Na een bezoek aan Belgisch Congo kwam hij in maart 1924 aan in Tabora. Daar vond hij sporen van de Grote Oorlog en schreef hij in zijn reisverhaal:

“Dans la plaine verdoyante qui descend vers le rail, il y a un petit carré de terre entouré d’une haie. Là, dorment du dernier sommeil les soldats noirs de l’armée belge, tombés lors de la prise de Tabora. Deux allées se coupent, formant une croix. Au centre, se dresse une stèle portant une inscription, sobre et noble, et l’étoile à cinq branches qui est l’emblème du Congo. Les allées sont bordées de fleurs champêtres, mais l’herbe y pousse et le petit cimetière sent l’abandon le plus complet. Cela ne devrait pas l’être.

Les troupes noires commandées par les officiers belges furent admirable d’endurance, de dévouement et de ‘cran’. Bien des officiers britanniques m’ont dit la surprise et l’émerveillement que leur ont causés ces soldats congolais. Leur cimetière, à Tabora, ne doit être ni oublié, ni négligé. ...”²⁶⁰

De grootste Belgisch-Congolese oorlogsbegraafplaats is gelegen in Tabora. Er is er geen in Congo en dat is de reden waarom de Congolese herinnering aan de oorlog zo goed als onbestaande is.

Er werd wel op 1 juli 1927 in Leopoldstad een gesegregeerde stad, een monument ingehuld, het Congolese Souvenir, in de blanke administratieve zone van de stad, op het plein dat toen gevormd werd door de Valcke- en Lippenslaan, en dat nu het Square de la Justice (het Justitieplein) heet.²⁶¹ Dit bronzen werk van de Belgische kunstenaar Jacques Marin (1877-1950) werd opgericht ter nagedachtenis van de Europese officieren en de Congolese soldaten en dragers die tijdens de Eerste Wereldoorlog sneuvelden voor de verdediging van de kolonie.²⁶²

Voor deze gelegenheid ging generaal Tombeur, baron, als buitengewoon afgevaardigde van de Belgische koning naar Congo. Andere hoogwaardigheidsbekleders die aanwezig waren op de plechtigheid, waren: gouverneur-generaal Rutten, gouverneur Engels van de provincie Congo-Kasaï,

²⁵⁹ Liégeois, “Propositions pour appellations des camps, avenues et locaux”, Coquilhatville, 12 september 1926, in AAMAE, F.P.(2624)1013.

²⁶⁰ Chalux, *Un an au Congo Belge*, Brussel, 1925, p. 535. De heer Koen Adams, Belgisch ambassadeur in Tanzania heeft dit al in 2014 rechtgezet.

²⁶¹ Whymys, *Léopoldville: son histoire, 1881-1956*, Brussel, 1956, p. 103. *Kinshasa: architecture et paysage urbains. Images du Patrimoine*, nr. 262 République Démocratique du Congo, Parijs, 2010, p. 54.

²⁶² Christine Dupont, *Les monuments coloniaux au Congo: deux statues, deux villes, deux événements*, in *Le Congo et la Belgique: l’art et l’architecture dans la colonie* (Openbaar Kunstbezit Vlaanderen), Gent, p. 34-39.

kolonel Paul Ermens (1884-1957), opperbevelhebber van de F.P., en consuls van verschillende landen.²⁶³ Frederik Olsen was niet aanwezig!²⁶⁴

Het is noodzakelijk op te merken dat dit monument niet werd gebouwd als monument voor de onbekende soldaat zoals men dat in het Britse, Franse of Belgische monumentale landschap kan vinden. Dit soort monument werd een westerse traditie sinds de Amerikaanse Secessieoorlog van 1861-1865 en de Frans-Duitse Oorlog van 1870-1871; dode soldaten werden niet langer in massagraven of *ossuarius* geworpen en indien mogelijk kreeg ieder een individueel graf.²⁶⁵

En een artistieke analyse van de compositie van dit monument toont het oorlogsaspect ervan: een Congolese militaire drager die gebukt gaat onder een last, een Congolese soldaat die een vaandel draagt en een blanke officier, jong en zelfverzekerd, met een helm op, starend als een zegevierende commandant. Het koloniale karakter is ook zeer duidelijk: een naakt en kwetsbaar zwart kind met een kroon in zijn handen als teken van dankbaarheid en een Europese vrouw die een schild of insigne vasthoudt met het wapenschild van België, een leeuw, erop. Het is waarschijnlijk de allegorie van België dat zijn kolonie beschermt.

RMCA: HP.1956.15.1958.

Plechtigheid van 11 november 1958: inhuldiging van een plaat ter nagedachtenis van de tijdens de Tweede Wereldoorlog gesneuvelde strijders bij het *Congolese Souvenir - Monument*. De Congolezen bleven op grote afstand, deze foto gaf uiting aan de koloniale perceptie van de manifestatie.

3.5.3. Oorlogsbeelden

Oorlogsbeelden gemaakt door Congolezen bestaan niet. Dat betekent dat alles wat op fotografische documenten staat, bekeken wordt door een 'blanke' bril. De realiteiten op filmrolletjes zijn dus door Europeanen in scène gezet. Geen enkele Congolese soldaat of drager was in het bezit van een fototoestel.

Foto's zijn ongetwijfeld waardevolle historische bronnen. Maar historici gebruiken ze te veel louter als illustraties. En als ze die gebruiken, moeten ze voorzichtig zijn en mogen ze niet geloven in de illusie

²⁶³ Léon Pétillon, "Ermens Paul", in B.B.O.M., deel VIIA, 1973, col. 217-222.

²⁶⁴ Marcel De Mey, *Le Monument érigé à Léopoldville en l'honneur de nos héros africains tombés au champ d'honneur pendant les guerres d'Afrique (1914-1917)*, in *L'illustration Congolaise*, nr. 71, Brussel, 1 augustus 1927, p. 1530-1531.

²⁶⁵ Luc De Vos, *De Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 2003, p. 174.

dat foto's of prentbriefkaarten altijd de waarheid tonen. De interpretatie van iconografisch materiaal is helemaal niet gemakkelijk.²⁶⁶

Een voorbeeld kan dat duidelijk maken. In 2010, ter gelegenheid van de 50ste verjaardag van de onafhankelijkheid van de Democratische Republiek Congo (DRC), organiseerde het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis een tentoonstelling over de geschiedenis van de Congolese soldaat van de F.P. van 1885 tot 1960. Eén foto trok de aandacht: de Fietserscompagnie van de F.P. in Boudewijnstad in 1916.²⁶⁷ Zonder meer uitleg kan die afbeelding jammer genoeg doen denken dat deze Fietserscompagnie een belangrijke rol heeft gespeeld tijdens de oorlog en dat is niet de waarheid.

De soldaten van deze speciale compagnie, die in 1912 werd opgericht door de gouverneur van Katanga, Emile Wangermée (1855-1924), en majoor Olsen, waren de eersten die de *kapitula* droegen, dat was een pofbroek die de knieën vrij liet, en een "bande moletière" die strak om de benen zat.²⁶⁸ De pedalen zijn van rubber, maar de Congolese fietsers weigerden schoenen te dragen en hingen ze liever aan de veters om hun hals.²⁶⁹

In een brief aan gouverneur-generaal Fuchs van 22 december 1915 meldde Tombeur dat de Fietserscompagnie was opgeheven, dat fietsen niet praktisch waren in het bergachtige Kivu en dat hij wachtte op de terugkeer van majoor Olsen om het gebruik van deze middelen te heroverwegen.²⁷⁰ De meeste fietsen waren in een depot in Mai Moto gezet en nooit teruggebracht.

Maar toen Olsen terugkwam naar de kolonie, startte hij het initiatief opnieuw op. Er werden machinegeweren aan de fietsen bevestigd. Als onderdeel van de Zuidelijke Brigade werd de compagnie op de stoomboot *Baron Dhanis* gezet en vervoerd naar Kigoma en Ujiji. De ervaring was niet volledig positief wegens problemen: de vele banden die lek raakten door doorns, de hitte... en soms maakten de Congolese fietsers de banden kapot als ze zich te moe voelden. Maar in Duits Oost-Afrika kregen ze hulp van de Britten die over modern materiaal beschikten: hun fietsen hadden volle rubberbanden en twee bagagedragers ...

Die afbeelding in de catalogus van 2010 zou kunnen wijzen op het belang van de deelname van deze Fietserscompagnie aan de frontlinie door het uitvoeren van patrouilles en herkenningmissies. Dat moet in zijn context worden geplaatst: de waarheid is dat, bijvoorbeeld, de *Pionniers*, *Pontoniers Africains* of PPA nuttiger waren voor de mobiliteit van de troepen.

Officiële Belgisch-Congolese oorlogsfoto's

Het initiatief werd genomen om officiële oorlogsfoto's te maken. In een brief van 6 augustus 1915 vroeg minister Renkin aan gouverneur-generaal Henry om aan de commandanten van de strijdkrachten aan de grenzen van de kolonie en in Kameroen te laten weten dat de Belgische regering grote belangstelling had voor documenten over de geschiedenis van de oorlog in Afrika. Hij benadrukte:

"... het is bijzonder belangrijk om een overvloedige grafische en fotografische documentatie samen te stellen. De officieren die een fototoestel hebben, moeten worden aangemoedigd om foto's te maken

²⁶⁶ Herman Van Goethem, "Beelden als bron: wat historische schilderijen, foto's en films ons kunnen vertellen", in *Vroeger gaat niet over. Herinneringseducatie als pedagogische praktijk* (Marjan Verplancke, Ann Dejaeghere, Simon Schepers, Maarten Van Alstein, ed.), Leuven, 2017, p. 129-136.

²⁶⁷ *Lisolo na Bisu – Our History: the Congolese soldiers of the Force Publique 1885-1960*, Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Brussel, 2010, p. 28.

²⁶⁸ Georges Moulart, "Wangermée Emile", in B.C.B.-I, col. 951-956.

²⁶⁹ Emmanuel Muller, *Les troupes du Katanga & les campagnes d'Afrique 1914-1918*, Brussel, 1937, p. 141-151.

²⁷⁰ *Letter of Tombeur to Fuchs*, Kibati, 22 december 1915, in: AAMAE, FP(2652).

van posten, bewapende marine-eenheden, troepen die worden opgeleid om te marcheren of te vechten, de verdedigingsopstellingen van de vijand en panoramische uitzichten die een idee geven van de aard van het terrein waar de operaties plaatsvinden. De regering zal graag hun foto's ontvangen en indien nodig stuurt u fototoestellen en fotografische producten van de staat naar het front."²⁷¹

Vanuit Boma deelde gouverneur-generaal Henry in een brief van 8 maart 1916 aan Tombeur mee dat de Belgische regering van hem verlangde dat hij fotocollecties zou verzamelen die de voornaamste scènes van het militaire leven aan het front zouden weergeven en die rechtstreeks naar Le Havre zou sturen. Deze documentatie was van groot belang voor de toekomstige geschiedenis van de Belgische koloniale campagne. Er moest een oordeelkundige keuze gemaakt worden: troepen in beweging; uitgeruste infanteristen en marcherende infanteristen; verschansingssystemen; schansen en andere verdedigingswerken; interessante effecten van artilleriebeschietingen; konvooien van muilezels, kunstwerken op de wegen en de rivieren, graven van onze soldaten die door de vijand gedood waren enzovoort. Het doel is om de enorme inspanningen van de Belgen te tonen. Alle negatieven en de afdruk moeten zeer goed verpakt worden en worden overhandigd aan een Europeaan die terugkeert naar Europa. En ten slotte wilde de Belgische regering dat Tombeur trofeeën zou verzamelen die van de vijand waren afgenomen, evenals alle voorwerpen die zouden kunnen worden gebruikt om in Boma een Legermuseum op te richten.²⁷² Voor zover ik weet, is er nooit een museum van het Congolese leger opgericht.

Ongeveer twee maanden later moest Henry aan minister Renkin schrijven dat hij ook de kapiteins Bal en Marin had ondervraagd over de fotografische documentatie. Maar zij hadden hem niets kunnen geven over de campagne in Kameroen. En daarom had hij besloten de hulp in te roepen van de Franse Gouverneur-generaal van de *Afrique Équatoriale Française* (AEF).²⁷³

De eerste officiële tentoonstelling van oorlogsfoto's

Belangrijker is natuurlijk de *Exposition de Photographies Coloniales: Le Congo Belge pendant la guerre*, georganiseerd door het departement Belgisch Congo van de Belgische regering in Le Havre, Frankrijk, in het begin van 1918. In de catalogus wordt vermeld dat Britse en Portugese troepen doorheen Mozambique de restanten van de Duitse Oost-Afrikaanse troepen achtervolgden "die zich weldra zouden overgeven!"²⁷⁴

Tweehonderdentwaalf foto's werden tentoongesteld. Meer dan 150 daarvan toonden de spoorwegen, 21; Congolese producten voor de oorlogsindustrieën van de geallieerden (koper, tin, steenkool, goud, hout, katoen, raffia), 53; uit Belgisch Congo uitgevoerde natuurlijke producten (koffie, cacao, rijst, maniok, pinda's...), 11; veeteelt (koeien, geiten, paarden, muil dieren, ezels...), 8; het leven van blanken en zwarten in Congo (ABC of *Compagnie d'alimentation du Bas-Congo*, *Banque du Congo Belge*, de kerk van Coquilhatville, het postkantoor van Ponthierville, de markt van Kasongo, het plantsoen van Elisabethstad, het geboortedorp van Lisala ...), 43; de technische school van Kabinda, 17.

De rest van de foto's had betrekking op de oorlog. Een eerste groep foto's toont wat de F.P. in 1916 had veroverd: de Watuzi en het vee van Rwanda; een inheems Rwandees dorp; Kigali; de haven van

²⁷¹ Renkin aan Henry, Le Havre, 6 augustus 1915, in AAMAE, FP(2650).

²⁷² Brief van Henry aan Tombeur, Boma, 8 maart 1916, in : AAMAE, FP (2653).

²⁷³ Brief van Henry aan Renkin, Boma, 4 mei 1916, in: AAMAE, FP (2653).

²⁷⁴ *Exposition de Photographies Coloniales: Le Congo Belge pendant la Guerre*, Catalogue Éd. XXe Siècle, Le Havre, 1918, p. 14.

Kigoma; een watervliegtuig op het Tanganyika-meer; het hotel Kaiserhof, het grote Boma, de markt van Tabora ...

Een tweede groep gaat over de Oost-Afrikaanse campagne van 1917: een gezondheidscentrum voor zwarten in Kilosa en een gezondheidscentrum voor blanken in Dodoma; Congolese fietsers; Duitse gevangenen; de militaire chefs van de geallieerde troepen, generaal Jacob van Deventer (1874-1922) en kolonel Huyghe van respectievelijk het Britse en het Belgische leger; een vlot; de inval van de F.P. in Mahenge; een Belgische militaire revue in Mahenge ...

Ten slotte is er een afbeelding van Duitse wreedheden; beelden van de ophanging van inheemse bewoners die weigerden de wapens op te nemen tegen de Belgen. Het is opvallend dat de twee gruwelijke oorlogstaferelen die werden getoond, afkomstig waren van de vijand; zij behoorden tot de documenten die de Duitsers achterlieten toen zij de steden verlieten en zich terugtrokken in het binnenland. Maar dit is een eenvoudige obsessionele poging van de Belgische regering om het debat over de Duitse gruweldaden in België uit te breiden tot het overzeese gebied. Brandstichtingen, de executie van gijzelaars, onschuldige burgemeesters en priesters, het gebruik van oude mannen en vrouwen of kinderen als menselijk schild waren weliswaar realiteit tijdens de Duitse invasie.²⁷⁵

Dit is een geval van pure propaganda; vergeet niet dat in Congo ook inheemse bewoners werden opgehangen. Op 27 maart 1915 deelde vicegouverneur-generaal Malfeyt van Stanleyville de gouverneur-generaal mee dat kapitein De Brouwer, commandant van de groep van Baraka, hem een rapport had gestuurd dat bestemd was voor de commissaris van het district Renard betreffende een onderzoek naar inheemse bewoners van het schiereiland Ubwari die beschuldigd werden van collaboratie met de vijand. En hij had een telegram ontvangen dat hem liet weten dat chef Wano en twee andere personen, Kamulete en Tabo, schuldig waren bevonden en op 19 maart waren doodgeschoten.²⁷⁶

Persfoto's en prentbriefkaarten

Na de Eerste Wereldoorlog werden talrijke foto's van de Belgische Afrikaanse campagnes in G.E.A. ter beschikking gesteld van journalisten of koloniale propagandisten. In een artikel, gepubliceerd in 1922, over de Belgische industriële mobilisatie aan het Tanganyika-meer in 1916, voegde Georges Moulaert (1875-1958) vier foto's in waarvan slechts één het geweld van de oorlog toont: een vernielde brug (186 m lang) over de Malagarasi-rivier.²⁷⁷

L'illustration Congolaise publiceerde een speciale editie over de oorlog in Oost-Afrika op 1 juli 1926, ter gelegenheid van de *Journées Coloniales*.²⁷⁸ Meer dan vijftig verschillende foto's zijn in dat document opgenomen. Deze fotografische documentatie geeft een veel beter beeld van de oorlog dan deze die voor de eerste tentoonstelling werd gebruikt. Zij varieert van portretten van de overwinnaars van de campagne (Tombeur, Huyghe, Olsen ...), de schepen Baron Dhanis, Netta of kanonboot Paul Renkin, de militaire fanfare, de Belgische watervliegtuigen, de spoorwegstations (Kazuramunga, Mkerese, Luitsche, Gottorp, Ussoke, Tabora ...), de Askari of zwarte Duitse soldaten tot de bouw van een vlot, de marinebasis van Sake aan het Kivu-meer, de bevrijde Britse gevangenen

²⁷⁵ John Horne & Alan Kramer, 1914. *Les atrocités allemandes: la vérité sur les crimes de guerre en France et en Belgique* (vertaald uit het Engels), Parijs, 2011.

²⁷⁶ Brief van Malfeyt aan de gouverneur-generaal, Stanleyville, 27 maart 1915, in: AAMAE, FP(2650).

²⁷⁷ Georges Moulaert, *La mobilisation industrielle belge au Tanganika en 1916*, in Congo, deel I, nr. 5, mei 1922, p. 694-712. R. Vanderlinden, "Moulaert Georges", in B.B.O.M., deel VI, col. 758-762.

²⁷⁸ *La guerre dans l'Est Africain 1914-1918. La participation belge*, in *L'illustration Congolaise*, nr. 57, 1 juli 1926, p. 905-1027.

van Tabora, het transport van de artillerie naar Mahenge, de terugkeer van de zegevierende Belgische troepen in Elisabeth, de geit – mascotte van een Belgisch regiment ...

In september en oktober 1926 publiceerde *L'illustration Congolaise* enkele foto's genomen van de Duitse vijand.²⁷⁹ Ze tonen een straat in Tabora, de baai van Kigoma, de haven van Dar-es-Salaam, enkele hutten in Urundi, enzovoort. En in het nummer van 1 januari 1927 verscheen een artikel van Louis Habran over de Belgische graven uit de tijd van de Internationale Congovereniging en de oorlogsgraven in G.E.A., samen met een heleboel foto's.²⁸⁰

Toch circuleerden prentbriefkaarten, net als de afbeeldingen in tijdschriften en kranten, in het openbaar. In mijn verzameling van bijna duizend Congolese prentbriefkaarten (van 1885 tot heden), bezit ik slechts tien exemplaren betreffende de deelname van de F.P. aan de Grote Oorlog. Zes daarvan zijn uitgegeven door de *Documentation du Ministère des Colonies en Belgique*. Ze werden verkocht ten voordele van de liefdadigheidsvereniging *Asiles des Soldats Invalides Belges* door het kabinet van minister Emile Vandervelde (1866-1938) gevestigd in Ste Adresse (Beneden-Seine) in Frankrijk.²⁸¹ De opbrengst was niet voor de invalide Congolese oorlogssoldaten!

Drie van de afbeeldingen op de kaarten stellen wapens voor die gebruikt werden door de Force Publique: Stuk van 70 in batterij tijdens de campagne, machinegeweren in actie (achtervolging van de Duitsers naar Mahenge), Kanonnen van 76 mm van de verdediging van Albertville ; twee tonen Congolese soldaten, Soldaten van de koloniale troepen wassen hun kleren in Kilosa, Soldatenkamp tijdens de achtervolging van de Duitsers naar Mahenge; één toont de vlag van het 4e Belgisch koloniale regiment.

Vier andere prentbriefkaarten maken zonder enige twijfel deel uit van een reeks van het Belgische ministerie van Koloniën. Zij zijn genummerd: 12. Fietsers van de Force Publique; 13. Machinegeweren van de Force Publique; 31. Duits Oost-Afrikaans (Belgische bezetting) Gottorp, de zoutmijn; 39. Duits Oost-Afrikaans (Belgische bezetting) Malagarassi. De eerste twee fotografische documenten tonen taferelen die niet tijdens de oorlog werden genomen: Belgische officieren en hun paarden; Congolese soldaten met hun fietsen.

De twee andere bewijzen de Belgische bezetting. De Zuidelijke Brigade, onder leiding van Olsen, verzamelde zich, rond 18 juni 1916, in de buurt van Gitega in Burundi. Een eerste colonne verliet deze plaats op 8 juli en kwam op 15 juli aan in Nyanza-Migera in Duits Oost-Afrika, dat door de Duitsers was verlaten. De tweede bereikte de bron van de Malagarasi-rivier op 19 juli. De eerste kwam, na een kleine slag in Luitsche, op 28 juli aan in Kigoma, terwijl de tweede colonne er op 31 juli in slaagde de stad Gottorp, met een belangrijk spoorwegstation in de richting van Tabora, in te nemen. Als conclusie kunnen we stellen dat deze statische fotografische opnamen geen heroïsche gevechten weergeven.

Het oorlogsalbum van dokter René Martens

René Martens (1891-1981) scheepte op 11 december 1915 in voor Katanga via Kaapstad. Aangekomen in Congo werd hij benoemd tot militair geneesheer van de groepering Tanganyika. Op 1 mei 1916 werd hij officieel geneesheer van het 5e bataljon van de F.P., tot 23 mei 1917, toen hij werd

²⁷⁹ *Dans l'Est Africain – Allemand (Photos prises à l'ennemi)*, in *L'illustration Congolaise*, nr. 60, 1 september 1926, p. 1117-1119 ; nr. 61, p. ...

²⁸⁰ Louis Habran, *Tombes et cimetières belges de l'Est Africain*, in *L'illustration Congolaise*, nr. 64, 1 januari 1927, p. 1247-1266.

²⁸¹ J.-M. Jadot, "Vandervelde Émile", in B.C.B., deel V, col. 839-854.

overgeplaatst naar het 3e bataljon. Op 7 juni 1919 was hij terug in België en zette zijn studies geneeskunde voort aan de *Université Libre de Bruxelles* (U.L.B.).²⁸²

Dokter Martens liet zeer interessante notitieboekjes na en een album met foto's waarin hij de Belgische en Afrikaanse campagnes beschreef. Dit is een zeer ongewone oorlogsdocumentaire omdat de dagboeken niet geschreven zijn door een officier die alleen oog had voor wapens, de sterkte in aantal van de vijand, de militaire strategie, de voedselvoorziening, het leven in de loopgraven enzovoort. Aalmoezeniers en artsen hadden andere, meer menselijke bezigheden. Zo geven de dagboeken van de Franse arts Louis Maufrais, die enkele jaren geleden door zijn dochter Martine Veillet werden uitgegeven, de lezer een beter inzicht in het dagelijks leven van de soldaten, het geweld, de afschuwelijke verminkingen en verwondingen, de verschrikkelijke hongersnood en dood waarmee hij werd geconfronteerd.

Hij was een intellectueel die het dagelijkse leven en de gebeurtenissen door een middenklasse-bril bekeek. Hij was zeer gevoelig voor morele waarden. Martens was een zeer goede waarnemer van de koloniale samenleving. En hij voelde zich vrij om te schrijven over de 'ménagères' van de koloniale agenten, over de prostitutie die, zo benadrukt hij, universeel is in Congo waardoor syfilis en gonorrhoe veel voorkomen. Sommige koloniale artsen bevestigden dat bijna al hun blanke patiënten 'wormig' waren. Hij had ook opgemerkt dat *sale putain* (vuile hoer) een van de ontelbare scheldwoorden van de inheemse bevolking was.²⁸³

Het oorlogsalbum van René Martens bestaat uit 19 foto's van zijn Belgische campagne en 92 foto's van zijn Afrikaanse campagne. Dat is weinig voor een periode van meer dan drie jaar dat hij in Afrika verbleef. Een klein aantal gaat over zijn reis op de Atlantische oceaan en van Kaapstad naar Katanga. Natuurlijk zijn er de traditionele zelfportretten en groepsfoto's met goed geklede Europese officieren, zittend of staand, voor een hut of een huis gereserveerd voor koloniale agenten. René Martens fotografeerde ook graag landschappen; één toont de Victoria watervallen, tussen Zuid-Rhodesië (Zimbabwe) en Noord-Rhodesië (Zambia).

Maar foto's waarop wapens te zien zijn, zoals mitrailleurs of kanonnen, zijn uitzonderlijker. Eén foto toont lokale (Rwandese of Burundese) krijgers met bogen, pijlen en speren. René Martens ziet niet alleen soldaten en dragers die met kano's, schepen of te voet rivieren oversteken, maar ook die dansen of die zich bezighouden met gezelschapsspelen. Sommige foto's tonen soldaten en dragers die erg vermoeid zijn. Nog meer bijzonder is de foto waarop het gebruik van de zweep te zien is.

²⁸² Brief van René Martens aan de directeur van het min. Kol., 18 september 1915, in: AAMAE, SPA584(1338). Acte d'engagement de René Martens, Londen, 26 november 1915, in: AAMAE, SPA584(1338).

²⁸³ De familie van René Martens heeft een kopie van zijn notitieboekjes en foto's geschonken. Notitieboekjes van René Martens.

Dokter Martens opereert een gewonde soldaat.

Foto: Collectie R. Martens

Over het algemeen wordt het militaire aspect van de oorlog weinig in beeld gebracht. Hij maakte exotische foto's van vrouwen die in een dorp iemands haar deden, of vrouwen met blote borsten en tatoeages op de buik en die gekleed waren in een strooien rok. Ik denk dat hij geen etnografische ambities had.

Het is duidelijk dat een medische officier en geen zuivere officier deze foto's heeft genomen, want foto's van spectaculaire pathologieën, die niet rechtstreeks in verband kunnen worden gebracht met de oorlogssituatie, maken er deel van uit. En onder de dorpelingen die hij op de karavaanwegen ontmoette, waren er die aan de slaapziekte leden. Hij bezocht een lazaret en paviljoenen van kleine ziekenhuizen waar hij patiënten onderzocht met dysenterie, beriberi, slaapziekte ...

De *kimputu* was ook een plaag aan de oostelijke grens van het Tanganyika-meer. Op 19 oktober 1916 schreef dokter Dalcq aan dokter René Martens, uit Kigoma, dat hij niet in staat was naar het front te gaan omdat hij leed aan de vermaledijde *kimputu*.²⁸⁴ Oorlogsvrijwilliger Pierre Ryckmans (1891-1951), de latere gouverneur-generaal van Congo, die eerst in de Belgische campagne in Kameroen en daarna in die van Oost-Afrika vocht, noteerde op 18 juli 1917 in zijn dagboek dat hij zich in de omgeving van het door *kimputu* geteisterde plaatsje Kasongo (in de Maniema) bevond. Op 14 augustus kwam hij aan in Bujumbura, de hoofdstad van Burundi, waar de *kimputu* ook een plaag was.²⁸⁵

²⁸⁴ Notitieboekje René Martens.

²⁸⁵ Onuitgegeven geschriften van P. Ryckmans (met een inleiding en aantekeningen van Jacques Vanderlinden, Académie royale des Sciences d'Outre-mer, deel 49, fasc. 2, Brussel, 1988, p. 35 & 42. A. Gille – M. Van den Abeele, "Ryckmans Pierre", in BBOM, deel VIIA, col. 415-426.

Wat was de *kimputu*? Volgens majoor Gustave Vervloet (1873-1953) waren de *kimputu* en de *tsetse* zeer aanwezig in de streek van de vulkanen, het Albert-Edouard-meer en de Ruwenzori, waar hij regelmatig reisde toen hij werkte in Kilo, Mahagi, Luvungi en later op het grondgebied Ruzizi-Kivu van 1900 tot 1907.²⁸⁶

In zijn autobiografie *Notre Vieux Congo 1891-1917* legt Mgr. Victor Roelens (1858-1947), apostolisch vicaris van Boven-Congo, die verschillende bladzijden wijdde aan de oorlog in het gebied van de Grote Meren, uit:

*“Les soldats noirs descendant du côté du lac Albert, ont apporté ici un insecte qu’on nomme dans le pays kimpoutou (en Kiswahili: papazi). C’est une espèce de tique grise-brunâtre, qui peut atteindre deux centimètres de longueur sur un centimètre d’épaisseur. Elle se cache le jour dans les trous du sol et des murs, sort la nuit, grimpe sur le lit et vient sucer le sang du dormeur. Elle a cela de commun avec ses congénères, les tiques des chiens, des vaches et des bêtes de la forêt. Mais celle-ci a une spécialité désagréable et dangereuse: elle est porteuse d’un certain microbe lequel est l’agent et la cause d’une fièvre spéciale dite récurrente. Ses accès, qui durent deux, trois jours et plus, reviennent après quelques jours d’intervalle, 6 fois, 10 fois et plus, quand le malade n’en meurt pas, ce qui est assez fréquent. Cette fièvre produit souvent une ophtalmie qui peut causer la cécité et qui presque toujours laisse la vue très affaiblie. Cette tique est très commune en Afrique. Dans les pays où elle se trouve depuis longtemps, les habitants sont réfractaires à la fièvre produite par sa piquûre et les enfants y naissent immunisés. Mais malheur à l’étranger qui se laisse piquer! Autrefois le Kivu en était indemne. Aujourd’hui, cet insecte est répandu sur toutes les routes fréquentées par les Blancs et leurs soldats. Un effet de la civilisation! ...”*²⁸⁷

Het is duidelijk dat de verplaatsing van soldaten in het gebied van de Grote Meren leidde tot de verspreiding van de *Kimputu*- of *Papasi*-plaag. *Papasi* is de *Spirillum*-teek (*Ornithodoros moubata*), die infecteert met *Spirillum*-tekenkoorts of, in de Swahili-taal, *homa ya papasi*.²⁸⁸

In de fotocollectie is te zien hoe René Martens een tand uittrekt. Op andere foto's verzorgt hij zwaargewonden of onderzoekt hij kinderen, vrouwen en bejaarden. Op de oorlogsfoto's van Martens zijn er geen vernielde huizen, verwoeste dorpen of lijken te zien.

Zoals antropoloog Johan Meire het stelt, is geweld de essentie van oorlog die bijgevolg sterk ingrijpt in het leven van de burgers.²⁸⁹ Met andere woorden, oorlog betekent uitgehongerde gezichten van kinderen, vrouwen of oude mannen, vreselijk gewonde mannen, afschuwelijke skeletten of lijken, verwoeste landschappen en dorpen, rottend vee op een veld... En deze zeer belangrijke menselijke dimensie was totaal afwezig in die tentoonstelling; de museale voorstellingen van de Congolese deelname aan de gevechten in Duits Oost-Afrika zijn hoofdzakelijk beperkt gebleven tot wapens, uniformen en herinneringsmedailles.

²⁸⁶ Gustave Vervloet, *Aux sources du Nil. Dans la région des volcans, du lac Albert-Edouard et du Ruwenzori. Notice de géographie descriptive et aperçu ethnographique*, in *Bulletin de la Société royale belge de Géographie* (1910), Brussel, 1911, p. Zie ook Patricia Van Schuylenberghe, *Contribution à l’histoire du lac Edouard : enjeux socio-économiques et environnementaux autour des ressources halieutiques (vers 1920-1960)*, in *La société congolaise face à la modernité (1700-2010). Mélanges eurafricains offerts à Jean-Luc Vellut* (P. Mabilia Mantuba-Ngoma & M. Zana Etambala), Koninklijk Museum van Midden-Afrika – L’Harmattan, Tervuren-Parijs, 2016, p. 136.

²⁸⁷ Victor Roelens, *Notre Vieux Congo 1891-1917 : souvenirs du premier évêque du Congo Belge*, deel II, Namen, 1948, p. 133. Norbert Laude, “Roelens Victor”, in: B.B.O.M., deel VI, 1967, col. 861-864.

²⁸⁸ *A Standard Swahili-English Dictionary*, Oxford University Press Eastern Africa, 1979, p. 367.

²⁸⁹ Johan Meire, “De ontlichaamde oorlog. Over de Museale representatie van geweld in de Eerste Wereldoorlog”, in *Feit en Fictie* (Tijdschrift van de Geschiedenis van de representatie), 2000, V-2, p. 29-34. Id., *De stilte van de Salient: de herinnering over de Eerste Wereldoorlog rond Ieper*, Tielt, 2003.

3.5.4. Afbeeldingen van de Congolese soldaten

In deze paragraaf staan de Congolese soldaten centraal. Pierre Daye beschreef hen als:

*“grands amateurs de guerre et d’action, s’enivraient des joies de la Victoire ... vêtus de kaki et coiffés du fez, les pieds nus, armés du fusil Albin ou Mauser et de la longue baïonnette, avaient été recrutés parmi les races les plus guerrières du Congo. Infiniment plus belliqueux et plus courageux que les noirs recrutés par les Allemands, ils compensaient largement, par leurs qualités, le faible nombre de nos blancs, notre moins grande abondance de mitrailleuses et la longue préparation de nos ennemis. D’une âme simpliste, ils ne manquaient cependant pas d’honneur. Ils étaient fiers des victoires du Bula Matari ...”*²⁹⁰

Vier punten zullen in deze paragraaf tegen het licht worden gehouden: de manier waarop de Congolese soldaten, die door Daye worden voorgesteld als afkomstig van primitieve krijgshaftige en oorlogszuchtige maar dappere stammen, werden gerekruteerd; de zogenaamde vreemde oorlogsovernames van deze Congolese strijdkrachten; enkele specifieke primitieve kenmerken van deze mannen; het heldendom dat, boven alle verwachtingen, door sommige Europeanen wordt erkend als een van de karakteristieken van de Congolese strijders.

Rekrutering

Bij het uitbreken van de oorlog kreeg de F.P. voor het eerst legeraalmoezeniers. In België werd de militaire dienst wettelijk verplicht en in Congo behoorden heel wat missionarissen tot de reserve en konden ze gemobiliseerd worden. Generaal Vanhoof begon met de mobilisatie van priester-verpleegsters om de dokters in de bataljons bij te staan. De missionaris van Scheut, pater van den Heuvel, een doctor in burgerlijk recht die reserveofficier-vliegenier was geweest, werd belast met de organisatie van het aalmoezenierswerk voor de F.P.

Ik haal dit aan omdat in een artikel bij de opstart van dit nieuwe initiatief, vragen werden gesteld bij de rekrutering van de Congolese soldaten door de aalmoezeniers. Er werd gezegd dat het gedrag van de zwarte soldaat niet onberispelijk was. De militaire autoriteiten hadden gezorgd voor een serieuze selectie, maar de inspanningen waren soms slecht beoordeeld, zo merkten de militaire aalmoezeniers op. Bijgevolg wijst de auteur van de bijdrage erop dat er "vrijwillige vrijwilligers" en "niet-vrijwillige vrijwilligers" waren ...²⁹¹

Wat zeiden de Congolezen over de manier waarop ze rekruteerden? Ik heb een paar getuigenissen gevonden van oud-soldaten en oud-strijders. In de editie van 15 november 1958 geeft het Congolese tijdschrift *Présence Congolaise* een interview weer met de Congolese veteraan Songo André, afkomstig uit het Kititi-dorp in Neder-Congo, die voor een periode van zeven jaar gerekruteerd was bij de Force Publique.²⁹² Songo, die de bijnaam *Kiomba* kreeg vanwege zijn bravoure, vertelt dat hij eerst naar de regio Mongala werd gestuurd om de opstand van de Budja de kop in te slaan. Op 7 juli 1911 kwam hij aan in het militaire kamp van Lusambo, de plaats waar hij trouwde. Toen Belgisch Congo toetrad tot de oorlog, werd hij naar het slagveld gestuurd en bereikte Tabora waar hij in 1917 werd gedemobiliseerd.

In dit verhaal worden geen details gegeven over de Oost-Afrikaanse campagne, maar wel over de manier waarop hij werd gerekruteerd. Hij vertelde aan Makoso, een van de zwarte redacteuren van *Présence Congolaise*, dat op het moment van de verovering van zijn land de inwoners van Kinkanda-

²⁹⁰ Pierre Daye, *L’Empire Colonial Belge*, Brussel – Parijs, 1923, p. 93 & p. 98.

²⁹¹ P. Coussée, *Au service des troupes congolaises*, in *Zaire*, oktober 1947, p.912.

²⁹² G. Makoso, *1908-1958 : Les anciens vous parlent*, in *Présence Congolaise*, nr. 20, Leopoldstad, zaterdag 15 november 1958, p. 7.

Kilondo, een naburig dorp, in opstand kwamen tegen de vestiging van een blanke. Deze man riep het leger in Boma erbij, dat veel Senegalezen en Hausa's had ingelijfd, dat 's nachts het dorp kwam omsingelen en de bevolking decimeerde met uitzondering van een medicijnman, de beroemde Mbuila die alle schoten van de Mausegeweren weerstond omdat zijn God met hem was. Maar Mbuila pleegde zelfmoord, vertelde Songo, die daarna als gevangene werd opgepakt en ingelijfd in het Belgische leger.²⁹³

Het is tijd om het idee te ontcrachten dat zwarte stamhoofden de enigen waren die verantwoordelijk waren voor de rekrutering van Congolese soldaten en dat zij voornamelijk de slechte jongens en andere misdadigers van hun dorpen selecteerden om hen aan te bieden aan de F.P. Ik wil niet uit de twee bovengenoemde verklaringen afleiden dat alle Congolese soldaten werden ontvoerd. Niet alleen de Europese rapporten maar ook het collectieve Congolese geheugen moeten echter historisch en antropologisch geraadpleegd worden aan de hand van mondelinge overleveringen.

Vreemde oorlogsopvattingen?

Journalist en politicus Pierre Daye (1892-1960) schrijft in zijn oorlogsmemoires dat de Congolese soldaten niets begrepen van het gewapende conflict tussen de Belgen en de Duitsers omdat ze een vreemde manier van denken hadden. Hij illustreert hun primitieve logica met deze anekdote:

« Nous avons bien ri aussi quand le caporal mitrailleur Bange est venu nous dire, l'autre jour:

C'est une façon bien ennuyeuse de faire la guerre qu'ont les blancs: ça n'en finit pas. On devrait terminer la guerre en un jour.

Comment cela?

Eh bien, voilà: on mettrait tous les blancs, les Belges et les Allemands, derrière une grande montagne et tous les noirs dans la plaine: toute l'armée du Bula Matari (le roi Albert) d'un côté et tous les Ndaki (soldats allemands) de l'autre. Ils se battraient seuls et, le soir, il n'y aurait plus de Ndaki. Voilà! »²⁹⁴

Korporaal Bange verwoordt in feite het onbegrip van de Congolezen over de lange duur van de strijd volgens de Europese regels. In de traditionele Afrikaanse oorlogsvoering konden conflicten jaren of zelfs decennia duren, maar gewapende confrontaties waren cultureel en historisch anders opgezet dan in de Westerse cultuur en geschiedenis.

Voor Daye hadden de soldaten van koning Albert een totaal andere maar originele opvatting van de Europese oorlog. Volgens hun zeer simplistische redenering was Congo als land een veel uitgestreker gebied dan Brits of Duits Oost-Afrika en was het Belgische koloniale leger ook veel sterker dan dat van de Britten en de Duitsers (vóór de komst van de Boeren die de Britten kwamen versterken). Bijgevolg geloofden de meeste Congolese soldaten dat België, dat Congo bezat, in Europa veel machtiger was dan Groot-Brittannië of Duitsland.²⁹⁵

Niet alleen de soldaten maar ook de dragers waren betrokken bij een oorlog die voor hen heel vreemd was. In een ander verhaal vertelt Daye hoe in een veldslag zijn regiment onder een hagelbui van kogels kwam te liggen en de dragers de drie kanonnen naar de frontlinie brachten. Daar bleven ze nieuwsgierig staan kijken hoe deze kanonnen werkten; de officieren moesten hen wegjagen omdat ze zich niet bewust waren van het risico dat ze liepen.²⁹⁶

²⁹³ G. Makoso, art. cit., p. 7.

²⁹⁴ Pierre Daye, *Avec les Vainqueurs de Tabora*, 1935, p. 53-54.

²⁹⁵ Pierre Daye, op. cit., p. 106-107.

²⁹⁶ Pierre Daye, op. cit., p. 62.

Het is duidelijk dat in de geest van de Congolese soldaten de Grote Oorlog een Belgische en een Duitse oorlog was. Ze volgden hun blanke officieren naar Duits Oost-Afrika, net zoals ze hen normaal zouden volgen om een opstand of een oproer in een of andere streek in Belgisch Congo de kop in te slaan. En, zo merkt Daye op, de Congolezen moesten hun illusies laten varen, met name dat de Belgen over Berlijn heersten!

Primitieve eigenschappen?

Congolese soldaten gingen naar het front met hun culturele achtergrond. Hun religieuze opvattingen veranderden niet toen ze door landen trokken waar ze misschien nog nooit van gehoord hadden. De blanke pater Claudius Rabeyrin zag hen in Burundi voorbijkomen en geeft de volgende anekdote:

“Van Mugera tot Kitega had pater Huyskens de gelegenheid om de gebruiken en de tradities van de Congolese soldaten te zien. Na de Ruvyironza-rivier gepasseerd te zijn, beneden de Mugera, zagen zij een kudde runderen van de missie; onmiddellijk sneden zij met hun Mipanga de staarten van de runderen af en namen deze mee als amuletten.”²⁹⁷

De stereotiepe kijk van de blanke missionaris op de tradities van de Congolese soldaten ligt voor de hand: hij wil duidelijk maken welk primitief bijgeloof zij hebben.

In een tweede verhaal probeert Rabeyrin een andere wilde eigenschap van de Congolese soldaten naar voren te brengen; hij beschuldigt sommigen van kannibalisme:

“In 1916, ... was een Belgische officier op een dag op de missiepost toen inboorlingen kwamen melden dat een Duitser zich verborgen hield in de Ruru-vallei (niet ver van Muyaga, op de weg naar Ruyigi). De officier stuurde enkele zwarte soldaten met de opdracht hem gevangen te nemen. Wat gebeurde er? De Duitser werd gedood en zijn lijk werd naar Muyaga gebracht. Vader Leport maakte een kist en hij droeg de jonge Duitse pater op zijn landgenoot te begraven. Maar op het kerkhof verzetten de Congolese soldaten, van een kannibalistische stam, zich tegen de begrafenis van het lijk omdat ze de Duitser wilden verslinden. Pater Leport dwong hen de kist naar de missie te brengen en om middernacht begaf hij zich met enkele medewerkers van de missie naar de begrafenis ...” (vert.)²⁹⁸

Niet alleen in Duits Oost-Afrika, maar ook in Brits Oost-Afrika was de bevolking bevooroordeeld tegenover de Congolezen. De Belgische officier Freddy Lejeune, die in november 1917 Congolese militaire dragers van Irumu naar Nyanza had gebracht, vertelt ook dat de Oegandese dorpelingen die zijn karavaan ontmoette, bij hun nadering een schrik vertoonden die niet zo dubieus was; ze renden zo snel mogelijk weg, ze waren beledigd en verdwenen plotseling in galop. Andere dorpelingen, die niet de tijd hadden om te vluchten, waren doodsbang en wierpen zich ter aarde, met het gezicht in het stof:

“Onze vredige Congolezen, hebben zij niet een sterke reputatie van antropofagie? De faam had ons aangekondigd met honderd boomstammen en de terreur overheerst. Een Engelsman vroeg me laatst of ik niet vreesde voor mijn leven te midden van al die bruten met hun puntige tanden en woeste blik ... (vert.)”²⁹⁹

De volgende passage uit een Brits militair document van november 1917 is erg interessant in verschillende opzichten. In de eerste plaats verklaart hij dat de Indiërs en Afrikanen (Congolezen) in de gevangenis zeer wreed behandeld werden door de Duitsers. Ten tweede maakten de Duitsers de

²⁹⁷ Claudius Rabeyrin, *Les missionnaires du Burundi durant la guerre des gentilshommes en Afrique Orientale 1914-1918*, Langeac, s.d., p. 20.

²⁹⁸ *Ibidem*, p. 39-40.

²⁹⁹ Freddy Lejeune, *À travers l'Afrique ardente : de l'Atlantique à l'Océan Indien*, Bruges, 1927, p. 113.

inheemse bevolking bang met gruwelverhalen over de kannibalistische gewoonten van de Congolezen:

“Op 19 september, 's middags, marcheerde een detachement onder kolonel Olsen de stad binnen en hees de Belgische vlag op het fort. De stad was in feeststemming en aan bijna elk huis hing de vlag van een van de geallieerden. Het hele volk was op feestdag en de feestvreugde was oprecht, vooral bij de vrijgelaten Indische en Afrikaanse krijgsgevangenen, wier behandeling tijdens hun gevangenschap steeds gekenmerkt was geweest door extreme wreedheid. Onder de inheemse bevolking was er een spoor van angst; de Duitsers hadden hun gruwelijke verhalen verteld over wat zij konden verwachten van de kannibalen van de Congolese troepen. De Congolese troepen, waarvan een aantal soldaten afkomstig waren van stammen die vroeger kannibaal waren geweest, waren echter goed in de hand - het merendeel was buiten de stad ingekwartierd. Voor de rest was de inheemse bevolking zeer tevreden dat ze verlost was van "het volk van vijftien", vijftien was een verwijzing naar het minimum aantal zweepslagen dat door de Duitsers werd gegeven voor onbeduidende overtredingen. (vert.)”³⁰⁰

De vier anekdotes verbazen misschien niet om twee verschillende redenen: enerzijds waren de Europeanen bevooroordeeld tegenover de Afrikaanse samenlevingen; anderzijds hebben alle volkeren over de hele wereld, ook de Afrikaanse, altijd hun culturele bagage.

Congolese heldhaftigheid

Renaud de Briey (1880-1960), die in 1917 een speciale missie naar Midden- en Oost-Afrika ondernam, was vol bewondering voor de Europese officieren en de Congolese soldaten van de Oost-Afrikaanse campagne.³⁰¹ Daar hoorde hij hoe bij het treinstation van Usoko een Belgische compagnie van de F.P. werd omsingeld door talrijke Duitse troepen. Maar op een nacht werd een Belgische commandant, die gekweld werd, gewekt toen de Duitsers aanvielen. Op dat moment stond een Congolese soldaat op, kastijdde de Duitsers en riep woedend:

*“net als een held van Homerus ... maak niet zoveel lawaai, je gaat onze commandant wakker maken.”*³⁰²

Was dat gedrag een gevolg van de heldhaftige geest van de Congolese soldaat? Ik denk dat de meeste lezers van een fragment in het boek van Renaud de Briey het geïnterpreteerd hebben als een kwestie van belachelijke primitieve naïviteit.

In een boek over de Belgische pioniers in Congo, gepubliceerd in 1932, wordt een paragraaf gewijd aan zwarte heldhaftigheid. Het gaat over de 1e sergeant Bunza die samen met 50 mannen, in maart 1915, in Bineji, in de Kivu-regio, 250 zwarte soldaten en 16 Duitse officieren terugdreef.³⁰³ De auteur van het boek, Depester, schreef dat de Belgen trots waren op de schare zwarte Congolese soldaten van de Grote Oorlog. Daarom hebben zij hen verheerlijkt en ter ere van hen een monument opgericht, het *Congolese Souvenir* genaamd, in Leopoldstad.

Maar geen straat, geen gebouw, geen militair kamp of wijk is ooit genoemd naar sergeant Bunza. Zijn heldhaftig verhaal wordt zelfs niet vermeld in Congolese prestigieuze of nuchtere geschiedenisboeken. Geen straatnaam is aan hem of aan een andere Congolese strijder gewijd. Deze helden van de Eerste Wereldoorlog zijn volledig uit het Congolese geheugen verdwenen.

³⁰⁰ *Belgians and British in East Africa. The Campaign in German East Africa (III)*, 6 november 1917, p. 409.

³⁰¹ Comte Pierre de Briey, “Briey (de) Renaud”, in B.B.O.M., deel VIIA, col. 72-75.

³⁰² Renaud de Briey, *Le Sphinx Noir : Essai sur les problèmes de colonisation africaine*, Parijs – Brussel, 1926, p. 31.

³⁰³ H. Depester, *Les pionniers belges au Congo*, Tamines, 1932, p. 194-195.

3.5.5. De Belgische Congolese veroveraars van Duits Oost-Afrika

De bijnaam van de Duitsers was het volk van vijftien. Maar de Belgen gebruikten ook de zweep, niet alleen in Belgisch Congo; in Duits Oost-Afrika werden de Congolese soldaten ook gestraft met zweepslagen. En vaak kwamen ze in opstand tegen het wrede gedrag van sommige Europese officieren. De koloniale literatuur zwijgt over het algemeen over deze zaken, net als over de plunderingen en andere misdaden van de Congolese soldaten in Duits Oost-Afrika.

De zweep

De zweep was een strafmiddel dat in de vreedstijd door de Koloniale Staat werd gebruikt, maar niet werd afgeschaft in de oorlogstijd. Het werd niet alleen gebruikt om burgers te straffen, maar ook officieren van de F.P. maakten er dankbaar gebruik van. Het is duidelijk dat in de militaire context van Duits Oost-Afrika, de zweep een symbool bleef van de blanke Belgische koloniale overheersing en, tegelijkertijd, van de zwarte Congolese onderwerping.

In zijn campagneverhaal vertelt Pierre Ryckmans over het gebruik van de zweep bij Congolese soldaten. Op 25 augustus was hij in Kigoma en 's middags werd er een grote sessie zweepslagen georganiseerd.³⁰⁴ Dokter René Maertens heeft een van deze sessies in een foto vereeuwigd.

Het misbruik van de zweep leidde tot ontevredenheid onder de Congolese soldaten. Soms moesten de Belgische militaire autoriteiten de blanke officieren tot de orde roepen. De volgende gevallen geven een goed beeld van het soort misbruiken:

11-12-1917, luitenant Gilliaert erkende dat hij, om een voorbeeld te stellen voor de handhaving van de discipline in zijn eenheid, besloten had een soldaat die onder zijn bevel stond vijftig zweepslagen toe te brengen voor een overtreding die door de krijgsraad was veroordeeld, vervolgens had hij willekeurig de wapens en de voorwerpen van die soldaat afgenomen om hem te vernederen...

11-12-1917, militair De Schryver, die het bevel voerde over een geïsoleerd peloton en een soldaat van zijn eenheid een reglementaire straf van 12 zweepslagen had opgelegd, zonder echter de procedures voor het gebruik ervan te volgen, leefde de voorgeschreven regels niet na omdat hij toeliet dat bijkomende slagen onmiddellijk na de eerste werden toegediend...

9-1-1918, kapitein Gouttiere... kort na het doden door een soldaat van zijn oude compagniecommandant heeft hij de reglementaire voorschriften ernstig geschonden door, op zijn knieën, voor het verzamelde peloton, een eerste soldaat neer te schieten die gewapend wegliep om een onwettige straf te ontlopen, en door zijn geweld het riposte van zijn ondergeschikten had uitgelokt; door een ongedisciplineerde soldaat af te ranselen op wie juist een straf met de zweep volgens de voorschriften was toegepast ...³⁰⁵

De Belgische militaire autoriteiten probeerden maatregelen te nemen tegen het misbruik van de zweep door de blanke officieren. Zij wisten heel goed dat dit de soldaten in de frontlinie ontevreden kon maken en kon leiden tot opstanden of oproer. Het is noodzakelijk om hier op te merken dat de luitenant Auguste Gilliaert (1894-1973), wiens beschuldiging hierboven vermeld is, zich begin 1918 opnieuw bij het IJzerfront aansloot en carrière maakte in het grootstedelijk leger tot hij in 1937 ter beschikking werd gesteld van de F.P. Hij was dus een van de belangrijkste Belgische militaire chefs van het Congolese leger tijdens de Tweede Wereldoorlog.³⁰⁶

³⁰⁴ Onuitgegeven geschriften van P. Ryckmans, p. 43.

³⁰⁵ *Punitions infligées ou modifiées par le Colonel Thomas commandant la Brigade Nord* (vertrouwelijk), in MRAC, Papiers Thomas 83.35.

³⁰⁶ G. Van Cools, "Gilliaert Auguste", in B.B.O.M, deel VIIIb, 1977, col. 148-152.

Foto: Collectie van René Martens.

De opstanden

In het koloniale tijdschrift *Zaire* van juni 1948 schrijft generaal Georges Moulaert dat hij het niet eens is met de verklaring van commandant Frédéric Vandewalle die in zijn artikel over de muiterijen in Belgisch Congo opmerkt dat er geen enkele muiterij was onder de koloniale troepen tijdens de Eerste Wereldoorlog, ondanks de zeer zware levensomstandigheden tijdens de Oost-Afrikaanse campagne. Hij voegt eraan toe dat twee officieren, commandant Lilienskiold en luitenant Titeca, door hun soldaten gedood werden, maar dat was enkel om persoonlijke redenen.³⁰⁷

Dat fragment lokte echter een reactie uit van kolonel Frédéric Vandewalle (1912-1994) die benadrukt dat alle legers ter wereld muiterijen gekend hebben en dat de F.P., tijdens de Eerste Wereldoorlog, geen uitzonderlijk geval was. En hij legt een aantal bewijzen vast:

“Op 3 juli 1916, bij Mulungu, werd kapitein B... neergeschoten met een kogel van een Grasgeweer, toen hij in een hangmat naar Kilawa werd gedragen. Hij stierf ter plaatse omdat er geen medische ..., met vier soldaten in zijn compagnie die een dag eerder veroordeeld waren tot een mars van vijftien dagen met een ketting om de hals. De moordenaar was een andere soldaat die bij dezelfde gelegenheid zeer streng gestraft werd.

Commandant L... wordt op 31 december 1916 door het raam van zijn schuilplaats geëxecuteerd door Kambelaki (62851), een deserteur sinds de 29e die reden had om kwaad te zijn op de blanken.

In juni 1917 weigerde de gestrafte soldaat Makambo van de 2/VII te gehoorzamen; op de 14e, om 14 uur, doodde hij zijn chef, onderluitenant Z...; de omstandigheden van deze misdaad waren zo afschuwelijk dat ze de troepen niet toelieten tussenbeide te komen, de moordenaar af te slachten en het lijk van de ongelukkige officier mee te nemen. De 3/VII weigerde in zijn geheel om tussenbeide te komen.

In het verslag van de dood van commandant T..., kan men lezen "bij elke bijeenkomst kon men op de gezichten van een groot aantal van de manschappen een woede zien die zij niet konden verbergen;

³⁰⁷ Georges Moulaert, *Note au sujet des mutineries au Congo Belge*, in *Zaire*, juni 1948, p. 657.

men kan zich afvragen of dit de bezorgdheid over gerechtigheid is ... Het antwoord daarop is ontkennend ...

Dezelfde eenheid moest enkele dagen later het voorwerp zijn van een nieuw drama; de opvolger van commandant T... opent het vuur op een soldaat die, voorwendend een door zijn vrouw verdiende straf niet te aanvaarden, met de stilzwijgende steun van zijn kameraden in het struikgewas vlucht met zijn geweer; zijn concubine heeft de savanne in brand gestoken en een tent van de eenheid is afgebrand. De soldaat op wie de chef het gemunt had, riposteerde." (vert.)³⁰⁸

In dit artikel geeft Vandewalle alleen de namen van de Congolese soldaten weer, maar ik vond de namen van de Europeanen die ik later zal voorstellen.

Vandewalle geeft nog een laatste geval, betreffende de 1/VIII, dat niet bloedig was; die eenheid, en aangrenzende in mindere mate, ging openlijk in opstand. Een toekomstig onderzoek, zegt hij, was zeer interessant omdat het bewees hoe de mannen geleidelijk een geest van opstand ontwikkelden door:

"het gebruikelijke spel van beloften die niet werden nagekomen, voedseltekorten, betalingen die niet werden nagekomen, ongelijke behandeling, sommigen hadden geen vrouwen, anderen hadden concubines, onderscheidingen voor de mannen die in Boma verbleven, niets voor die van Tabora (alle omstandigheden waren gelijk omdat zij allemaal leerlingen van dezelfde school waren) en vooral, het traditionele tekort aan Europese officieren en onderofficieren ..." (vert.)³⁰⁹

De eerste Europese officier die door Congolese soldaten werd gedood, was de Scandinavische kapitein Bjornstad. Hij overleed in Mulungu, in de Kivu-regio, op 3 juli 1916.

Medisch officier René Martens neemt enkele gevallen op in zijn dagboek. Op dinsdag 26 juni 1917 schrijft hij dat onderluitenant Zimmer in Uvira door zijn soldaten is gedood omdat hij als commandant gefaald had, dat er sinds het begin van de oorlog twee of drie gevallen zijn geweest en dat "de blanke vaak het meest verantwoordelijk is voor deze betreurenswaardige gebeurtenissen" (vert.)³¹⁰

Onderluitenant Zimmer Emile (1889-1917) trad begin 1912 toe tot de F.P. In zijn biografie staat dat hij op 14 juni 1917 te Uvira werd gedood door de zwarte soldaat Makambo tegen wie hij een opmerking had gemaakt naar aanleiding van een misverstand over een dienstbevel.³¹¹ Natuurlijk is dit, zoals we kunnen zien, een vervormde versie van de feiten.

Op dinsdag 4 september 1917 merkt hij op dat hij het overlijden heeft vernomen van commandant Titeca, gedood door een van zijn soldaten. Zijn commentaar is dat deze moord aantoonde dat de oorlog de zwarten heeft geleerd hoe ze de blanken moeten doden en dat de gevolgen daarvan schadelijk zijn.³¹² In de *Belgian Colonial Biography* is een vermelding te vinden over officier Louis Titeca (1883-1917), die reeds in de tijd van Congo-Vrijstaat in Congo aankwam als Territoriaal Bestuurder in Nieuw-Antwerpen. Tijdens zijn tweede koloniale mandaat, vanaf 1909, bekleedde hij dezelfde functie in het district van de Uele. Hij was in Congo toen de oorlog uitbrak. Zijn biografische nota vermeldt dat hij "verongelukte".³¹³

Lillieskjöld Johan (1877-1917) was een Zweedse officier die in 1902 naar Congo ging. Hij werd gestationeerd in de Oostelijke Provincie, in de Uele, in Maringa-Lopori, Sankuru en in de Kivu. Hij werd

³⁰⁸ Frédéric Vandewalle, *Deuxième note au sujet des mutineries au Congo Belge*, in *Zaire*, oktober 1918, p. 905-906.

³⁰⁹ *Ibidem*, p. 906.

³¹⁰ Overgenomen uit het notitieboekje van René Martens.

³¹¹ Coosemans M., 1952, "Zimmer Émile", in B.C.B., deel III, col. 899-901.

³¹² Overgenomen uit het notitieboekje van René Martens.

³¹³ Bridoux W., 1952, "Titeca Louis", in B.C.B., deel III, col. 849-850.

respectievelijk in 1909 en 1912 bevorderd tot kapitein en commandant en deed veel militaire koloniale ervaringen op. Zijn biograaf schrijft dat hij in de nacht van 31 december 1916 op 1 januari 1917 overleed in Beni. Maar de omstandigheden worden niet vermeld.³¹⁴

Een onderzoekscommissie

In zijn dagboek schrijft dokter Martens op zondag 18 juni 1916 dat zijn compagnie oprukt naar Gitega (Rwanda). Onderweg is er tumult tussen de Congolese soldaten en de inheemse bevolking. Enkele dagen later, op donderdag 22 juni, merkt hij op dat de soldaten plunderingen plegen en inheemse bevolking doden, maar dat de inheemse bevolking terugslaat en enkele soldaten doodt met pijlen en lansen.

Een week later, op donderdag 29 juni, vertelt Martens dat het 1e Regiment, dat dragers in de streek had geronseld, vreselijke verliezen heeft geleden: men spreekt van een kerkhof van 1300 doden. De soldaten hadden velen moeten doden. Bloedige onderdrukking van pogingen tot vluchten (branden). Op dat moment zijn er bij het 4e en het 7e bataljon, die samen met het 5e bataljon deel uitmaken van het 2e Regiment, elke dag doden te betreuren: een echte hecatombe...³¹⁵

Een ander belangrijk verhaal, weergegeven in het dagboek van Martens, gebeurde op dinsdag 11 juli. De Congolese soldaten gingen "*aux vivres*", wat betekent dat ze vertrokken om in de omliggende dorpen op zoek te gaan naar voedsel. Het was niet verwonderlijk dat deze uitstapjes gepaard gingen met onvoorstelbare excessen. Maar ze brachten een metgezel terug die door een lans was gedood en als wraak hadden ze drie dorpelingen meegenomen. Tijdens de ondervraging, schrijft Martens, dreigden ze met de dood als ze de schuldige niet aangaven. Intussen gebruikten ze de zweep om hen te doen praten ... en de gemartelden gaven de naam van hun opperhoofd, dat van de *kilongosi* en ten slotte die van de schuldige.³¹⁶

Dit soort problemen met de Congolese soldaten kwam bijna dagelijks voor. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van de ervaring die Pierre Ryckmans op 28 september 1916 opdeed in Kilimba, een dorp aan de grens tussen Urundi en Duits Oost-Afrika. Ryckmans pleitte voor een harde aanpak:

"Moeilijkheden met de soldaten: diefstallen van geiten en kippen, affaires met vrouwen. Ik denk dat het goed zou zijn een aantal van hen naar de krijgsraad te sturen om een voorbeeld te stellen en de orde in de compagnie te herstellen."³¹⁷

Er heerste voortdurend vijandigheid tussen de Congolese soldaten en de plaatselijke Oost-Afrikaanse bevolking. Gewelddaden van de Congolezen waren dagelijkse kost; vergelding van de dorpelingen was een normale praktijk. De Britse autoriteiten waren daar absoluut niet gelukkig mee en de Belgische autoriteiten wensten een goede verstandhouding want die was noodzakelijk voor een goede militaire samenwerking. Daarom stuurde kolonel Huyghe, vertrouwelijk, op 24 april 1917 een tijdelijke instructie met enkele interessante punten.³¹⁸ Ten eerste is een goede behandeling van de inheemse bevolking in de Engelse bezettingszone in Duits Oost-Afrika noodzakelijk omdat deze inheemse bevolking in diplomatiek en administratief opzicht onder het Britse gezag valt.

Ten tweede moeten de Belgische troepen het voorbeeld geven van een voortdurende discipline. Dat betekent dat de dragers met zorg moeten worden behandeld en dat de Europese chefs erop moeten

³¹⁴ Cossemans M., 1952, "Lillieskjöld Johan", in B.C.B., deel III, col. 561.

³¹⁵ Overgenomen uit het notitieboekje van René Martens.

³¹⁶ Overgenomen uit het notitieboekje van René Martens.

³¹⁷ Onuitgegeven geschriften van P. Ryckmans, p. 54.

³¹⁸ Circulaire van kolonel Huyghe, Udjiji, 24 april 1917, RMCA, Thomas Papers, 83.85.

toezien dat de soldaten, de dragers en andere zwarten in hun dienst geen vernielingen aanrichten ... Zij moeten dit doen in het belang van het Belgische patriottisme.

Ten derde, aangezien de Belgische samenwerking uitsluitend militair was en het niet ging om een nieuwe territoriale bezetting, konden de eisen die in Duits Oost-Afrika werden gesteld, bij wijze van uitzondering niet gelden voor dragers zonder een speciale machtiging van de Britten: ze konden alleen gelden voor inheemse bodes, voedsel en voorwerpen voor Europeanen, en, onder bijzondere voorwaarden, voedsel voor Afrikanen, vee, uitrusting ... En elke vordering moest schriftelijk worden opgesteld.

Op 30 juni 1917 deelde luitenant-kolonel Désiré Thomas (1870-1936) aan generaal Edwards mee dat hij het bevel had gegeven aan een magistraat, die verbonden was aan zijn commando, om zich bij hem te voegen voor het uitvoeren van alle onderzoeken betreffende de klachten over de Belgische troepen, dat hij de commandant van die colonne van zijn functie had ontheven en dat hij een onderzoekscommissie had opgericht met een commandant van het bataljon, een magistraat en een andere officier als leden. Deze commissie moest contact opnemen met alle Britse territoriale autoriteiten, overgaan tot het ondervragen van getuigen op de plaats van de overtredingen en de gerapporteerde overtredingen volledig onderzoeken.³¹⁹

Eenzijds benadrukt hij dat hij niets heeft nagelaten om de onvermijdelijke mishandelingen waaronder de bevolkingsgroepen waar de oorlog woedt, te lijden hebben, op zijn minst te verminderen, anderzijds herinnert hij eraan:

“ ... dat hij al zijn commandanten van colonnes in opmars in de richting van het spoor erkentelijk zou zijn indien zij zouden overgaan tot de arrestatie van alle Belgische soldaten in verwarring die mijn troepen tijdens hun opmars noodzakelijkerwijs zijn kwijtgeraakt. Deze soldaten hebben zich over het algemeen schuldig gemaakt aan misbruiken in de dorpen en ik zou willen dat zij naar de Belgische militaire autoriteiten van Tabora, Malongwe en Dodoma worden teruggebracht met een rapport waarin de aanklachten die tegen hen zijn ingebracht, worden gespecificeerd.

In dezelfde geest heb ik majoor Bataille van Malongwe opgedragen twee patrouilles Europeanen naar Mkalama en ten noorden van dit punt te sturen om de achterblijvers te verzamelen die de oostelijke colonne hadden moeten verlaten (Cdt Larsen). (vert.)³²⁰

Twee weken later, op 12 juli, stuurde Thomas een brief naar kolonel Huyghe om hem de volgende informatie te geven:

“Tussen Ndala en Mwanza werd ik overvallen door talrijke officiële klachten over overtredingen die aan onze troepen werden toegeschreven. Generaal Edwards zelf was ondertekenaar van een van deze klachten, waarin bijna alle soldaten van het 4e bataljon werden genoemd. Het is dringend noodzakelijk deze zaken op te helderen en te voorkomen dat zij de uitstekende bestaande betrekkingen tussen de geallieerde autoriteiten in het gedrang brengen. Om die redenen moet ik kapitein Joole ontheffen van zijn gezag over de colonne.”³²¹

Het onderzoek startte in september en op 17 december 1917 werd een vertrouwelijk rapport opgesteld. En, eerlijk is eerlijk, de Belgische onderzoekers hebben alles gedaan om de Congolese soldaten te verdedigen en te verontschuldigen. Ze schreven in de conclusies dat de beschuldigingen overdreven waren of niet helemaal juist, dat de schade niet alleen door hen maar ook door de Brits-

³¹⁹ Marthe Coosemans, “Thomas Désiré”, in B.C.B., deel V, col. 804-805.

³²⁰ Thomas aan Edwards, Mwanza, 30 juni 1917, in RMCA, Thomas Papers, 83.85.

³²¹ Thomas aan Huyghe, Ischanchilo, 12 juli 1917, in RMCA, Thomas Papers, 83.85.

Afrikaanse soldaten was aangericht, dat de identificatie van de daders van de vernielingen niet op een absolute manier mogelijk was.³²²

Een van de argumenten die de Belgische leden naar voren brachten, getuigde dat de zwarte soldaat:

“... de neiging heeft om te plunderen. Het is een aanleg en het zou hypocriet en ijdel zijn die te ontkennen, en bovendien hebben onze Congolese soldaten tijdens deze campagne zulke schitterende kwaliteiten getoond dat wij de vrijheid hebben hen zonder vrees die tekortkoming te vergeven.

Deze vaststelling ... wordt bevestigd door onze ervaring. Aan het einde van de eerste campagne was het nodig geweest een eerste Liquidatiecommissie in te stellen. De oprichting van de huidige commissie heeft tot gevolg dat zij aantoont dat de drang tot verkrachting van de zwarte soldaat een onvermijdelijk kwaad is, en tegelijkertijd moet dat geïnterpreteerd worden als een bewijs van de geest van billijkheid van de Belgische autoriteiten en van de oplettendheid die zij aan de dag leggen om al hun verplichtingen ten aanzien van de niet-strijdende bevolking na te komen.

Wij herinneren ons nog dat bij sommige soldaten dit instinct verscherpt wordt door een gevoel van atavistische wrok tegen de gearabiseerde bevolking ...” (vert.)³²³

Het is duidelijk dat de Belgische autoriteiten de Congolese soldaten liever afschilderden als geboren misdadigers dan uit te leggen dat de Belgische autoriteiten logistieke problemen hadden met de voedselbevoorrading en de Congolese soldaten enkel konden rekenen op hun instinct om te overleven.

Maar als gevolg van het onderzoek, een *Commission Anglo-Belge d'Indemnisation* (Anglo-Belgische Commissie voor schadeloosstelling), heeft een massa inheemse bewoners van de oude Duitse Oost-Afrikaanse gebieden de schade vergoed gekregen die zij hadden geleden. In dit specifieke dossier bevinden zich 29 "bons de paiement" of betalingsbewijzen voor honderden gevallen. De schadevergoedingen zijn uitgedrukt in roepie en in frank.³²⁴

Conclusie

In 1989 beslaat de Eerste Wereldoorlog twee pagina's in de *Histoire du Zaïre*³²⁵ van Robert Cornevin. Ongeveer tien jaar later is de Grote Oorlog zelfs niet waardig te worden opgenomen in de *Histoire générale du Congo*, geschreven door Isidore Ndaywel.³²⁶ De auteur besteedt geen enkele regel aan de deelname van de F.P. aan de campagnes elders in Afrika. David Van Reybrouck heeft in 2010 slechts enkele bladzijden aan deze oorlogsgebeurtenissen gewijd in zijn *Congo: een geschiedenis*.³²⁷ Hij beweert dat de strijd om de controle over het Tanganyika-meer een van de meest epische tijdens de Grote Oorlog was en hij besteedt verschillende bladzijden aan een bijeenkomst in het Huis van de Veteranen in Kinshasa.

³²² *Rapport confidentiel présenté au Commandant Supérieur des Troupes Belges en vertu de ses instructions particulières en date du 1er septembre 1917 par les membres Belges de la Commission mixte chargée de réparer le dommage subit par les indigènes de l'Est Africain Allemand, du chef des opérations militaires effectuées contre la colonne Waumann au Nord de la voie ferrée Tabora – Dar-es-Salam, Dar-es-Salam, 15 december 1917, in: RMCA, Thomas Papers, 83.85.*

³²³ *Ibidem.*

³²⁴ Betalingsbewijzen van de Commission Anglo-Belge d'indemnisation, oktober-november 1917, in: RMCA, Tombeur Papers, 83.85.

³²⁵ Robert Cornevin, *Histoire du Zaïre : des origines à nos jours*, Brussels – Parijs, 1989, p. 245-247.

³²⁶ Isidore Ndaywel à Nziem, *Histoire générale du Congo : de l'héritage ancien à la République Démocratique*, Parijs-Brussel, 1998.

³²⁷ David Van Reybrouck, *Congo: een geschiedenis*, Amsterdam, 2010, p. 145-152.

Het is duidelijk dat de Eerste Wereldoorlog nog niet diep is doorgedrongen in de oorlogshistoriografie van de Democratische Republiek Congo. En ik ben ervan overtuigd dat een paar Tabora- en Mahengestraten en een paar koloniale oorlogsmonumenten in het plaatselijke stadslandschap niet bewijzen dat deze oorlog sterk verankerd is in het Congolese collectieve geheugen.

Maar de Grote Oorlog was een realiteit voor de Congolezen, niet omdat de Duitsers en hun inlandse soldaten Stanleystad, Luluabourg, Coquilhatstad, Leopoldstad, Matadi of Boma dreigden te bezetten. Gekoloniseerd door de Belgen hadden zij geen andere keuze dan te gaan vechten in de koloniën onder het bestuur van de Duitsers, de vijanden van de Belgen. Het was een Belgische oorlog op Afrikaanse bodem waarbij officieel 1 895 Congolese soldaten, 7 124 militaire dragers en ongeveer 23 000 dragers zonder militaire status het leven lieten: in totaal meer dan 30 000. Het aantal Congolese doden ten gevolge van slechte gezondheid is niet bekend. Ter vergelijking, aan het Westelijk front waren de Belgische verliezen: 26.236 gesneuvelden, krijgsgevangenen en geïnterneerden, 14 029 wegens ziekte, 358 zeelieden, 1 136 leden van het verzet, 33 Oostfronters, 132 gesneuvelde blanke officieren in Afrika: het aantal bedraagt ongeveer 44 000.³²⁸

De prijs die de Belgische kolonie heeft betaald, is niet minder dan die van de Belgische metropool. Het oorlogsgeweld was in de Belgische Westhoek niet erger dan in de omgeving van Tabora en Mahenge. Maar het is minder zichtbaar in de geschreven en iconografische documenten en ook in het materiële erfgoed. Het is zeer moeilijk om de Eerste Wereldoorlog in een Congolees perspectief te plaatsen. De belangrijkste reden is dat vrijwel alle bronnen, de iconografische en de geschreven, Belgisch zijn en dat maakt de Grote Oorlog tot een Belgische oorlog. De scenografie was Europees en in dat oorlogstheater speelden de Afrikanen slechts een figurantenrol of een stille rol.

3.6. Simon Kimbangu (ca 1885-1951), zijn kinderen en zijn volgelingen: martelaren van de Belgische koloniale repressie

Inleiding

Op 6 april 2021 viert de *Église de Jésus Christ sur la Terre par le Prophète Simon Kimbangu* (in het Frans afgekort als EJCSK) de honderdste verjaardag van haar ontstaan. Op 6 april 1921 begon Simon Kimbangu immers te profeteren in Nkamba, een piepklein dorpje in Centraal-Congo. Hij predikte de bevrijding van de zwarte mens en pleitte voor de oprichting van een nieuwe, zwarte kerk die onafhankelijk was van de christelijke missies, de enige waarvan de religieuze dynamiek door het Belgische koloniale bestuur werd getolereerd.

Het ontstaan van de Kimbanguïstische beweging is vrij goed bekend dankzij enkele door professor Jean-Luc Vellut verschaft bronnenstudies: *“Simon Kimbangu 1921: de la prédication à la déportation”*. De bronnen:

deel I: *Fonds missionnaires protestants: 1) Alliance missionnaire suédoise (Svenska Missionsförbundet, SMF)*, Brussel, 2003;

deel I: *Fonds Missionnaires protestants: 2) Missions baptistes et autres traditions évangéliques. Le pays kongo entre prophétismes et projets de société*, Brussel, 2010;

deel II: *Fonds missionnaires catholiques*, Brussel, 2015.

Professor Vellut heeft heel wat archieven geraadpleegd. Niet alleen heeft hij documenten verzameld uit het Afrika-Archief van Buitenlandse Zaken in Brussel of uit het Algemeen Rijksarchief, maar ook uit de archieven van het Vaticaan, de *Archives de la Propagation de la Foi* in Lyon, de archieven van de

³²⁸ Luc De Vos, *De Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 2003, p. 173.

British Baptist Missionary in Londen, die van de *Svenska Missionsförbundet* in Oslo enzovoort. Zulks toont aan dat men zich bij sommige onderwerpen over de geschiedenis van Congo niet tot de Belgische archieven mag beperken.

Een deel van het administratief dossier over de beweging werd gepubliceerd door Paul Raymaekers en Henri Desroche: *L'Administration et le Sacré, Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer*, XLVII-1, Brussel, 1983. Raymaekers heeft als eerste, aan het einde van het koloniale tijdvak, een objectieve studie verricht over de Kimbanguïstische Kerk. Bovendien waren die publicaties verrijkt met zeer interessante fotografische documenten.

Waarom was de prediking van Kimbangu zo succesvol? De Bakongo interpreteerden Kimbangu's boodschap als een protest tegen de bezetting van hun land. Zodra in hun streek de eerste blanken aankwamen die wilden doordringen tot in het hart van het Afrikaanse continent, werden zij gedwongen dragers te verschaffen. Dat gedwongen vervoer van lasten op de rug maakte veel slachtoffers, hetgeen langs de karavaanroutes opstanden uitlokte, vooral dan vanaf 1893. Natuurlijk pasten enkele Bakongo zich aan de nieuwe koloniale realiteit aan en zij verrijkten zich door aan de organisatie van dergelijk vervoer mee te werken.³²⁹

Voorts was er de vervloekte regeling in verband met grondgebruik die werd opgelegd door het Congolese bestuur van Leopold II. De Bakongo beschouwden die als een heuse confiscatie van hun gronden. Ter illustratie zij erop gewezen dat de op 31 juli 1889 opgerichte *Compagnie du Chemin de Fer du Congo* (CFC) een concessie voor 99 jaar verkreeg met de volgende haar toegekende voordelen:

“1) *L'usage de tous les terrains nécessaires à la ligne où à ses dépendances;*

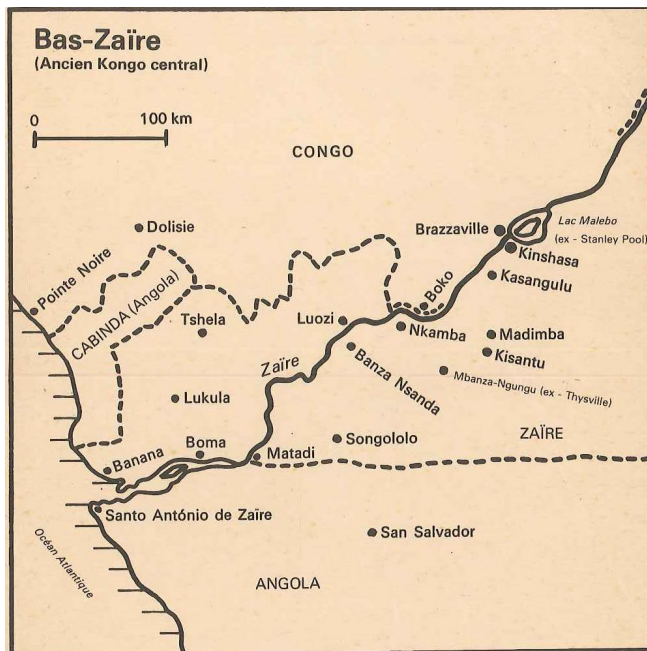
2) *1500 kilomètres de terres à choisir dans n'importe quelle partie du Congo par Kilomètre de ligne construit;*

3) *Une zone de 200 m de profondeur de chaque côté de la ligne ferrée...*³³⁰

De inboorlingen werden niet beloofd voor die enorme grondconcessie. De dichtheid van door kolonisten alsook kleine en middelgrote vennootschappen beheerde landbouw- en veeteeltbedrijven was aanzienlijk. Laten we niet vergeten dat de talrijke katholieke missies (van Scheutisten, Jezuïeten en Redemptoristen) in Neder-Congo over grote eigendoms- of genotsrechten beschikten.

³²⁹ Mathieu Zana Etambala, art. *Un pays « occupé » et une société « malade »: à l'origine du mouvement kimbanguïste dans le Bas-Congo en 1921*, in: *Simon Kimbangu, le Prophète de la Libération de l'Homme noir*, deel I, L'Harmattan RDC, 2014, blz. 193-212.

³³⁰ *Recueil des Sociétés Coloniales et Maritimes*, 2e jaar, (gepubliceerd onder leiding van de heren Plas en Pourbaix), Brussel-Parijs, 1901, blz. 35.

Men kan zich niet van de overtuiging ontdoen dat de Bakongo op het einde van de Eerste Wereldoorlog hun streek als *bezet* en hun samenleving als *ziek* beschouwden. Laten we het grote aantal doden dat de Spaanse-griepandemie in Neder-Congo veroorzaakte niet uit het oog verliezen:

“14 Novembre 1918: Influenza à Kin. Armistice annoncé ...

27 Novembre 1918: Beaucoup de décès. 200 noirs, 7 blancs. Ici à Kisantu chez garçons quelques cas.

9 Décembre 1918: grippe espagnole règne à Kisantu. Trentaine d’enfants grippés. Disette.

13 Décembre: grippe serait peste pneumonique?

14 Décembre: 5 décès.

18 Décembre: Déjà 18 décès. Filles en fuite... 20 malades et mourantes restent au couvent. 26 tombes + trois garçons et 1 adulte du nseke. Les Sœurs portent (mot illisible) à plusieurs cadavres.

1919:

1 Juillet: Comte de Lannoy enquête: mortalité infantile “goutte de lait” ...

24 Août: Épidémie de varioloïde et varicelles (mobobo).

Septembre: Épidémie à Kin, quelques enfants 80 % de mortalité...

24 Octobre: Épidémie dans grands centres: 32 % (enfants de 1 à 4 ans)³³¹

De Bakongo zagen in Simon Kimbangu namelijk de genezer van hun samenleving en een bevrijder van de blanke bezetting van hun land.

³³¹ Archief *Societas Jesu* Kinshasa, Dossier Missie van Kisantu.

Op de volgende bladzijden volgt een beschrijving van de evolutie van het Kimbanguïsme in drie hoofdstukken. De eerste twee hoofdstukken zijn gewijd aan de onderdrukking van het Kimbanguïsme door de koloniale overheid. Het Belgische bestuur heeft op twee manieren gepoogd die beweging te muilkorven. In het eerste hoofdstuk gaat de aandacht naar de veroordeling en verbanning van Simon Kimbangu en duizenden van zijn aanhangers.

In het tweede hoofdstuk wordt ingegaan op een andere vorm van koloniale wreedheid, namelijk die van psychologisch en moreel geweld op de kinderen van Simon Kimbangu. Twee van die kinderen, Charles Kisolokele en Joseph Diangienda, werden toevertrouwd aan katholieke missionarissen die tot taak hadden van hen modelkatholieken te maken.

3.6.1. De verbanning van Simon Kimbangu

In dezen zij vermeld dat ten tijde van het ontstaan van het Kimbanguïsme, *L'Avenir Colonial Belge*, een in Leopoldstad (thans Kinshasa) uitgegeven krant, Simon Kimbangu voorstelde als "*Antoine le guérisseur noir*" (8 mei 1921) en als "*Antoine le guérisseur de Gombe Lutete*" (19 juni 1921). Arthur Brenez (1887-1961), de directeur-eigenaar van de krant, zinspeelde ongetwijfeld op de Bergenaar Louis-Joseph Antoine (1846-1912), de stichter van een genezingskerk in 1906 in Jemeppe. In de pers van die tijd werd hij heel vaak beschreven als een mythisch iemand.³³²

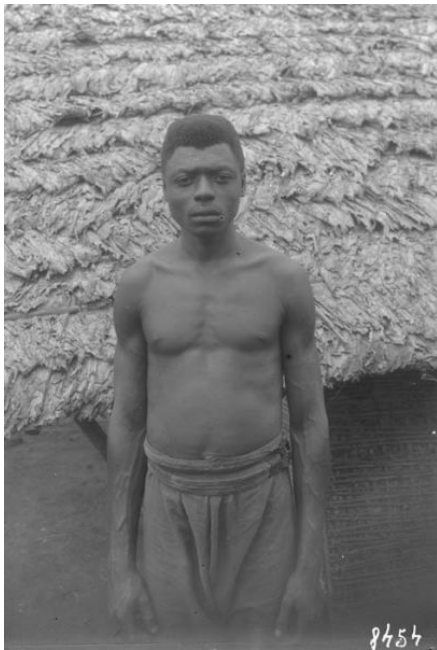
Arthur Brenez, die afkomstig was van Wasmuël (Quaregnon), een gemeente in de Borinage op enkele kilometers van Bergen, kende natuurlijk de geschiedenis van het Antoinisme. Als overtuigde antiklerikaal had hij geen sympathie voor deze sekte. Een en ander toont echter aan dat het verschijnsel van wonderdoeners en mythische figuren zich in alle samenlevingen kan ontwikkelen. Het is niet het exclusieve voorrecht van de zogenaamde primitieve samenlevingen.

Het feit dat Kimbangu de koloniale orde niet eerbiedigde, maakte hem zeer verdacht, en er werd onmiddellijk een campagne tegen hem georganiseerd. De Europese handelaars en ondernemers in de omgeving van Thysville (thans Mbanza Gungu) waren woedend omdat Kimbangu's prediking veel van hun arbeiders deed deserteren. Later zouden ze eisen dat hij opgehangen zou worden. De katholieke missionarissen hadden het gemunt op deze charismatische Kimbangu, omdat hij de oorzaak was van de leegloop van hun kapellen en kerken. Het koloniale bestuur stelde de militaire bezetting in en Kimbangu moest onderduiken.

Na ongeveer zes maanden op de vlucht te zijn geweest, werd Simon Kimbangu gearresteerd en tijdens een proces, dat vandaag als een schijnvertoning zou worden beschouwd, werd hij op 3 oktober 1921 ter dood veroordeeld. Koning Albert verleende Kimbangu, die niemand kwaad had gedaan, gratie en zijn straf werd omgezet in levenslange gevangenisstraf en een verbanning naar de gevangenis voor zwarten in Elisabethstad (thans Lubumbashi). Bij zijn aankomst in de hoofdstad van Katanga (thans Shaba) liet de gevangenisdirecteur hem zweepslagen toedienen.

En om het genoeg te smaken hem volledig te vernederen, werd Kimbangu in de keuken tewerkgesteld, waar hij de andere gevangenen moest bedienen.

³³² Pierre Debouxhtay, *Antoine le guérisseur et l'antoinisme. Les faits d'après des documents inédits*, Uitg. Fernand Gothier, Luik, 1934. *Id.*, *L'Antoinisme*, Uitg. *La Pensée Catholique*, 1945. Jean-Marc Boffy, *Historique du Culte antoiniste. Louis Antoine et l'antoinisme*, Jemeppe-sur Meuse, 1997.

Legende: Foto van catecheet Kimbangu, 1917.

Bron: KMMA, AP.0.0.8454.

Over de overplaatsing van Simon Kimbangu naar Elisabethstad schreef *Le Drapeau Rouge* op 22 mei 1925 het volgende:

*“On vous (Kimbangu) déporte au Katanga, flanqué du procureur-général, sur le steamer Brabant, dont le commandant reçoit autorisation spéciale de droit de chicotte sur vous – droit dont il n’usera d’ailleurs pas.”*³³³

Alle bronnen zijn echter unaniem: bij zijn aankomst in de *Prison pour Noirs* in Lubumbashi, kreeg Simon Kimbangu zweepslagen. Op 26 februari 1922 nam *L’Avenir Colonial Belge* hierover het volgende fragment over uit een krant van Elisabethstad, *L’Étoile du Congo*:

*“Autour de lui se créent des légendes : c’est ainsi que les noirs prétendent qu’au cours de son passage à travers le Congo pour atteindre Elisabethville, toutes les chicottes qui ont eu des vellétés de lui caresser les reins se sont brisées dans la main de ceux qui les maniaient. Souhaitons que les chicottes de notre maison centrale soient de meilleure qualité.”*³³⁴

Journalist Chalux (een pseudoniem voor Chatelleux) berichtte gedetailleerd over de aankomst van Simon Kimbangu in de gevangenis. Hij had namelijk een bezoek gebracht aan de penitentiaire instelling, waar hij een gesprek had gehad met gevangenisdirecteur Renaut. Die had hem toevertrouwd dat Kimbangu tijdens zijn overplaatsing op heel wat belangstelling had kunnen rekenen. De Congolezen die hem te zien hadden gekregen, gingen heel eerbiedig met hem om: ze knielden voor hem, bogen het hoofd... Om te voorkomen dat er een gevangenisopstand zou uitbreken, besloot Renaut daarom krachtig op te treden:

³³³ Guy, art. *Simon Kimbangu, le martyr de la cause nègre*, in: *Le Drapeau Rouge*, Brussel, 22 mei 1925, blz. 1.

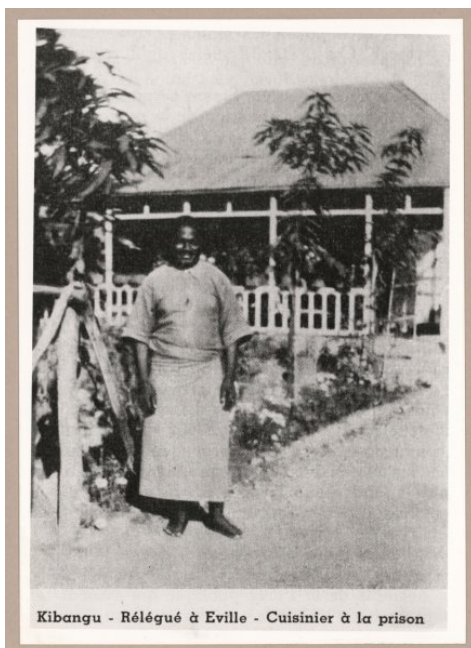
³³⁴ Art. *À propos de Kibango*, in: *L’Avenir Colonial Belge*, Leopoldstad, 26 februari 1922, blz. 15.

“Diable, me dis-je, ce gaillard-là va me donner du fil à retordre et révolutionner ma prison ! Pas de ça, mon garçon, et j’attendais le prophète. Kibangu arrive ici. La ville perd la tête. Mes prisonniers se mettent à adorer ce petit bonhomme noir qui racontait des balivernes, citait la Bible et se figurait que c’était arrivé. J’ai voulu guérir tout le monde d’un coup ici, et Kibangu par-dessus le marché ! La discipline avant tout. Mon Kibangu ayant mérité de la chicotte, il devait la recevoir, c’est évident. Il y eut des sourires. La chicotte se briserait en l’air. Kibangu et son épiderme étaient sacrés, intangibles. Il allait se passer un miracle. Émotion. Silence. Pan ! Mon prophète crie comme un putois ! Son ..., enfin, vous me comprenez, était sensible comme celui de tout un chacun ! Pan ! Il se tortille et fait la grimace. Et ce fut tout de suite fini. Kibangu avait compris qu’il n’était pas prophète, et les autres prisonniers aussi. Cela guérit d’un tas de choses, la chicotte.”³³⁵

Begin maart 1926 gaf Arthur Brenez in *L’Afrique Belge* zijn versie van de feiten, al weet ik niet waar hij die informatie vandaan had:

“Et la chicotte du soldat, sabrant l’air, s’abattit dans un sifflement aigu sur le postérieur du ‘Bas-Congo’ (Mukongo). Et un, et deux, et trois ... et douze. La lanière d’hippo ne s’était pas brisée. Kibango, ne sachant maîtriser sa douleur, gigotait en se massant, tout comme un vulgaire nègre puni ...”³³⁶

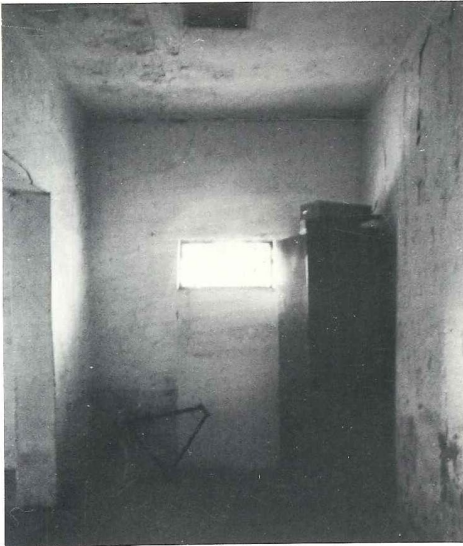
Het Belgisch bestuur had duidelijk de bedoeling Simon Kimbangu te vernederen, niet alleen door hem met een *chicotte* zweepslagen toe te dienen, maar ook door hem te doen werken in de keuken, waar hij zijn Congoleze medegevangenen moest bedienen. De vertegenwoordigers van het Belgisch koloniaal bestuur deinsden er niet voor terug Kimbangu uit te schelden voor gillend speenvarken, vulgaire neger enzovoort. In die koloniale samenleving deed men niet de minste moeite zijn racistische ingesteldheid ook maar enigszins te verhullen.

Bron: KMMA, HP.2010.8.766.

³³⁵ Chalux, *Un an au Congo*, blz. 409.

³³⁶ Arthur Brenez, art. *Kibango en prison*, in: *L’Afrique Belge*, Leopoldstad, 1 maart 1926, blz. 4.

Cellule de détention de Simon Kimbangu à la prison Sendwe d'Elisabeth ville (1921-1951).

Bron: Susan Asch, *L'Église du Prophète Kimbangu : De ses origines à son rôle actuel au Zaïre*, Parijs, 1983.

In 1930 werd een aanvraag ingediend voor de voorwaardelijke invrijheidstelling van Simon Kimbangu. In het archiefdocument dat ik heb geraadpleegd, wordt de naam van de aanvrager niet vermeld. Uit de nota blijkt echter wel duidelijk hoe de gevangene Kimbangu zich gedroeg:

“En 1930 les autorités ont à statuer au sujet de la libération conditionnelle de Kimbangu. Le gardien de la maison centrale note au sujet de caractère, de la conduite et des dispositions morales de l'intéressé :

Conduite : très bonne

Caractère : ferme

Dispositions morales : détenu peu communicatif, déconcertant, un jour se disant catholique et le lendemain protestant. À la question ce qu'il fera à sa sortie de prison, il répond : 'Je ferai ce que Dieu m'ordonnera de faire'.”³³⁷

Enkele jaren later, in 1935, werd opnieuw over het lot van Simon Kimbangu beslist. Het voorstel om Kimbangu in vrijheid te stellen werd een tweede maal geweigerd. De katholieke missionarissen van Neder-Congo, en vooral de redemptoristen en de jezuïeten, verzetten zich hevig tegen het feit dat Kimbangu terug naar huis zou mogen:

³³⁷ Staatsarchief van Mbanza Ngungu (Thysville), Dossier Kimbanguisme, Document getiteld *“Notes sur le Kimbanguisme”*.

*“Le troisième fait est une proposition de grâce déposée, on l’a vu, en octobre 1935 par le Commissaire de district d’Élisabethville. On a vu également que cette proposition sera restée sans suite après avis défavorable opposé par un autre Commissaire de district : celui de la région d’origine et d’implantation du kimbanguisme. Des missionnaires catholiques consultés avaient appuyé énergiquement cette fin de non-recevoir ...”*³³⁸

Simon Kimbago zou de rest van zijn dagen in de gevangenis doorbrengen. Intussen werden veel van zijn aanhangers aangehouden en naar de meest ontoegankelijke gebieden van Congo gedeporteerd.

3.6.2 De katholieke opvoeding van de erfgenamen van Simon Kimbangu in Boma

Het koloniaal bestuur was bang dat de kimbanguïsten van het eerste uur de kinderen van Kimbangu zouden aanzien als de spirituele erfgenamen van hun vader. Men liet *maman* Mwilu Marie, de echtgenote van de profet, in het dorp wonen met Dialungana, de jongste van haar drie kinderen. De twee andere kinderen, Kisolokele – de oudste – en Diangienda werden naar de schoolkolonie van Boma gestuurd, een officiële instelling die sinds oktober 1909 werd geleid door de Broeders van de Christelijke Scholen.

Het koloniaal bestuur had een duidelijk doel voor ogen: de beide kinderen ver weg houden van het milieu dat beïnvloed was door de beweging die hun vader had opgericht. Daartoe deed men een beroep op katholieke missionarissen, die zoals geweten haat koesterden tegen die profetische ontplooiing met protestantse inslag. Aan hen werd de opvoeding en de scholing van Kisolokele en Diangienda toevertrouwd. Het zeze duidelijk: de vader werd gedeporteerd naar Elisabethstad, terwijl zijn kinderen naar Boma werden weggestuurd. Het koloniale bestuur zag dit zelf echter als een daad van inschikkelijkheid en goedheid.

Daniel Charles Kisolokele (1914-1992), de oudste zoon van Kimbangu, werd zelfs zangleraar en organist van de schoolkapel. Later ging hij aan de slag als steno- en dactylograaf en als ambtenaar bij het koloniaal bestuur.

Joseph Diangienda, die heel actief was in de jongerenbeweging, verklaarde bij een bezoek van *Assanéfiens* (*Association des Anciens Élèves des Écoles Chrétiennes*) aan de site van Nkamba in het begin van 1971 dat hij nog steeds dezelfde Diangienda Joseph was als toen hij de schoolkolonie van Boma had verlaten.³³⁹

We hebben twee foto’s teruggevonden die bewijzen dat Kisolokele en Diangienda op de schoolkolonie van Boma hebben gezeten. Op de eerste zien we Joseph Diangienda in het midden van een “modelgroep”! Hij werd met andere woorden als een brave en respectvolle katholieke leerling beschouwd. Op een andere afbeelding zien we een van de zonen van Kimbangu in 1927, op de dag dat monseigneur De Cleen in de schoolkolonie het heilig vormsel kwam toedienen.

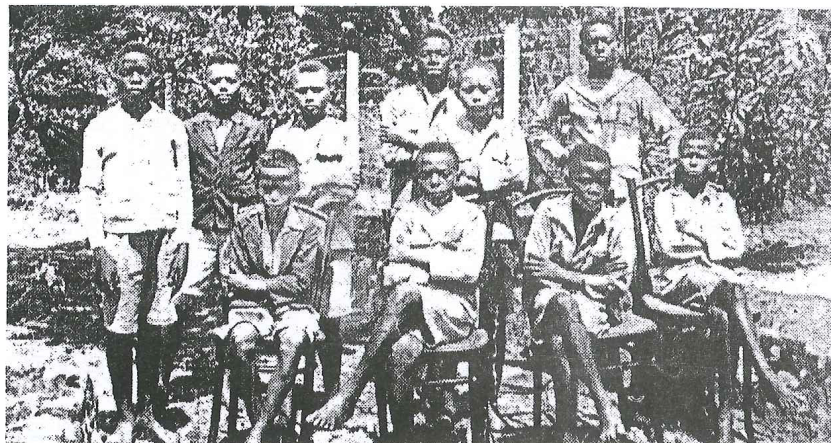
³³⁸ Henri Desroche & Paul Raymaekers, art. *Départ d’un prophète ...*, in: *Archives des Sciences Sociales des Religions*, 42, blz. 122.

³³⁹ André Lafarge Bembika, *Sur les pas des pionniers bâtisseurs : centenaire de l’établissement des Frères des Écoles Chrétiennes au Congo 1909-2009*, oktober 2009.

Het vormsel in de schoolkolonie van Boma. In het midden: monseigneur De Cleene met links van hem de zoon van Simon Kimbangu (Diangienda?).

Bron: KMMA, AP.0.2.13408-2.

Joseph Diangienda à la Colonie Scolaire de Boma. NPM - le groupe modèle de Joseph Diangienda à la Colonie Scolaire de Boma. (Débouts, de gauche à droite) Lubaki Clément, Soares Antoni, Baltus Oscar, Diangienda Joseph, Lafarge André, N'Dendje Joseph. (Assis de gauche à droite) Luemba Georges, N'Dendje César, Mokondji Bénoit, Pédro Albert.

Bron : André Lafarge Bembika, Sur les pas des pionniers bâtisseurs. Centenaire de l'établissement des Frères des Écoles Chrétiennes au Congo 1909 – 2009, blz. 122.

Gedurende enkele jaren werden de bekeringsactiviteiten van de katholieke en protestantse missies in de Kimbangistische regio Bangu verbonden, maar werden plattelandsscholen van de eerste graad opgericht, die volledig ten laste waren van het Congolese bestuur en die overeenkomstig de richtlijnen in het ministerieel schrijven van 13 november 1929 werden georganiseerd. Het onderwijzend personeel bestond uit onderwijzers met een diploma van de normaalschool te Tumba die met succes

les hadden gegeven in een gesubsidieerde plattelandsschool. De onderwijzers werden maandelijks geïnspecteerd door een broeder-inspecteur van het vicariaat te Matadi. De lokale bevolking maakte geen enkel bezwaar tegen de aanwezigheid van een broeder van de christelijke scholen, maar had het moeilijk met de aanwezigheid van een missionaris. Het programma omvatte geen godsdienstonderricht en naar school gaan was niet verplicht. De leerlingen voelden zich vooral aangetrokken tot de school wegens hun levendig verlangen om Frans te leren³⁴⁰.

Op het einde van de jaren 1930 zaten in de vier scholen te Bangu samen 255 leerlingen, verdeeld over zes klassen. In 1931 vroegen en kregen veertien leerlingen uit die scholen toelating om onderwijs te volgen in de tweede basisgraad van de gesubsidieerde school te Tumba. In andere gezagsgebieden waar de toestand niet gespannen was, waren andere scholen gepland.

Er moet echter worden opgemerkt dat het onderwijs niet door alle stamhoofden van de regio wenselijk werd geacht. Die tegenstand tegen het schoollopen wijst op een wantrouwige en soms vijandige instelling ten aanzien van de Europese beschaving die zich overal opdroeg. Enkele weerspannige stamhoofden lieten de koloniale overheid het volgende weten:

*"On installe une école à Kikusu. Dans le temps, les anciens sont allés à la Mission protestante ; ils sont devenus instruits, sont revenus, ont mal agi et ont été relégués. Pour cela, nous ne voulons plus que nos enfants s'instruisent. Nous ne voulons pas que nos enfants aillent à l'école ; nous nous y opposons. Nous voulons que nos enfants vivent comme des bêtes. Quand l'État nous demande quelque travail, nous le faisons volontiers ; nous fournissons des travailleurs, nous plantons des palmiers."*³⁴¹.

In sommige dorpen in de Kimbangistische regio heerste doemdenken. Die dorpelingen waren niet overtuigd van het nut van het schoollopen, want allen die met een opleiding uit de scholen van de Blanken kwamen, hadden aan de wieg van de Kimbangistische onruststokerij gestaan en waren gedeporteerd. De blanke opleiding bracht dus alleen ongeluk met zich. Zij gaven de voorkeur aan totale onderwerping aan de koloniale orde.

Andere dorpen gaven aan wat zij zouden doen ingeval bij hen een school zou worden geopend:

*"Les parents qui ont des enfants en âge d'école disent que, si on installe une école dans le village, ils iront se fixer au Congo Français."*³⁴²

De Blanken en hun scholen waren in de Bangu-regio dus niet bijzonder populair. In november 1930 zijn de inwoners van de dorpen Kinkongo en Nianga daadwerkelijk verhuisd en hebben zij zich op de rechteroever van de Congostroom gevestigd, op Frans grondgebied. Die emigratie vond plaats nadat de Belgische koloniale overheid de stamhoofden en notabelen hadden benaderd om leerlingen voor de pas opgerichte plattelandsschool te Kinkusu te werven. Die emigratie heeft niet lang geduurd, want in december waren de betrokken dorpelingen al teruggekeerd naar hun oude dorpen.³⁴³

Toch zou de koloniale overheid, die aanvankelijk alles in het werk had gesteld om de Europese missionarissen weg te houden uit die regio, geleidelijk voor een andere aanpak kiezen. Het *Fonds Reine Elisabeth pour l'assistance médicale aux indigènes du Congo belge* (FOREAMI) wilde in 1933 haar hygiëneprogramma's voortzetten in Neder-Congo en besloot

³⁴⁰ Document *Écoles du Bangu*, in: Paul Raymaekers, *L'Administration et le Sacré ...*, 1983, blz. 163.

³⁴¹ Brief van de adjunct-districtscommissaris van Neder-Congo de dato 26 juni 1930, in: Paul Raymaekers, *L'Administration et le Sacré ...*, 1983, blz. 164.

³⁴² Brief van de adjunct-districtscommissaris van Neder-Congo de dato 26 juni 1930, in: Paul Raymaekers, *L'Administration et le Sacré ...*, 1983, blz. 164.

³⁴³ Brief van de adjunct-districtscommissaris van Neder-Congo de dato 7 april 1931, in: Paul Raymaekers, *L'Administration et le Sacré ...*, 1983, blz. 165.

daarom een medisch centrum op te richten te Gombe-Matadi, een plaats op 52 km van Thysville, op 12 km van de Congostroom, op 15 km van Nkamba en op 5 km van de protestantse missie van Gombe-Lutete.

De missiekanunnikessen van Sint-Augustinus te Heverlee (Leuven) waren bereid die belangrijke nieuwe medische post van personeel te voorzien. De eerste zusters kwamen aan op 7 februari 1933 en kregen het bevel niet over het katholicisme te praten. Er was afgesproken dat een pater-redemptorist als aalmoezenier van de zusters zou worden getolereerd, maar het werd hem verboden te werken met de lokale bevolking en hen ook maar het minste te vertellen over godsdienst. Met betrekking tot de ontvangst bestaat de volgende getuigenis:

*"(il) fut plus que glacial ; ils (les villageois) s'étaient donné le mot pour se retirer dans leur village, afin de ne pas être en contact avec le mauvais esprit des religieuses."*³⁴⁴

Niettemin was dit de eerste aanwezigheid van de katholieke missies in een regio met een sterke protestantse en Kimbangistische invloed. Een jaar later boekten die missies een tweede succes, want de koloniale overheid gaf hen de toelating voor de oprichting van een groot scholingscentrum te Ngombe-Matadi, dat werd toevertrouwd aan de congregatie van de Broeders van de christelijke scholen. De volgende brief maakt de inhoud van de overeenkomst tussen de overheid en de Broeders van de christelijke scholen duidelijk:

"(...) J'ai l'honneur de vous faire savoir que j'ai examiné avec le R.F. Assistant des FF des Écoles Chrétiennes et leur Visiteur, le projet de créer à Gombe-Matadi une école du 2e degré et plus tard une section professionnelle.

Je suis d'accord en principe, pour placer cet établissement sous le régime des écoles libres subsidiées. Il serait peu opportun d'installer un nouveau groupe scolaire officiel, à raison des dépenses que cela entraînerait pour le Trésor.

Mais la solution que vous préconisez est considérée inacceptable par la Congrégation des FF des Écoles Chrétiennes qui ne peut pas compter sur l'appui financier de la Mission des PP. Rédemptoristes.

Dans ces conditions, je me demande si le but politique que vise la future école qui sera créée à la demande des chefs de la région, ne justifierait pas une intervention des caisses des chefferies. Cette intervention devrait être calculée de telle façon que le budget ordinaire ne supporterait que le subside prévu au barème général des écoles libres.

Les chefferies pourraient intervenir par une subvention calculée d'après le nombre des élèves de chacune fréquentant cette école. La subvention serait versée à l'école par l'administration territoriale et permettrait de compléter le traitement des professeurs et en général de couvrir les dépenses d'entretien et de fonctionnement de l'école. Les frais de construction seraient couverts par le budget général de la Colonie.

Cette question de l'intervention des caisses de chefferie dans le fonctionnement des écoles rurales devrait faire l'objet d'une étude d'ensemble qui permettrait de donner aux administrateurs territoriaux des instructions précises en cette matière très délicate.

Pour ce qui concerne la future école de Gombe-Matadi, il ne faudra pas assurer au personnel enseignant européen des avantages équivalents à ceux dont bénéficient les instituteurs qui desservent nos écoles officielles. Les exigences de la Congrégation ne vont pas si loin.

³⁴⁴ *Un demi-siècle d'apostolat missionnaire 1897-1947, 1947, blz. 101.*

Le personnel se contenterait d'une rétribution totale de 15.000 frs par an, soit pour 3 Frères, minimum requis par les statuts de la Congrégation, 45.000 frs.

Quant à la section professionnelle, son installation ne requerra pas une forte dépense, attendu que l'équipement ne doit comporter que du petit outillage puisque l'école ne doit former que des artisans de villages qui ne disposent pas de machines-outils dans leur milieu.

*Quant aux frais de construction, il importerait qu'ils fussent chiffrés avec précision et avec un grand souci d'économie avant qu'une décision puisse être prise définitivement (...)*³⁴⁵.

Het betreft dus een beroepsopleidingsinstituut. De koloniale Staat bleef steeds voorzichtigheid aan de dag leggen en had als doel de zieken naar het medisch centrum van de zusters te leiden en de jongeren naar het scholingscentrum van de Broeders van de christelijke scholen, waarbij moest worden voorkomen dat Gombe-Matadi een katholiek centrum werd met uitstraling in de Bangu-regio.

3.6.3. De deportatie van de Kimbanguïsten

Historicus Munayi Muntu-Monji heeft een meesterlijk onderzoek gewijd aan de deportatie en het verblijf van de Kimbanguïsten in het Kasai-Lukenie-gebied (1921-1960).³⁴⁶ Dat onderzoek toont aan hoe meedogenloos de repressie van het kimbanguïsme en aanverwante bewegingen is geweest:

“La relégation était souvent collective. L'arrêté du commissaire de district précisait si la personne reléguée pouvait se faire accompagner des membres de sa famille. Au départ du Bas-Zaïre, le moyen de transport le plus utilisé était un train de marchandises, dont les portières étaient bien bouclées, cela sous une température de vingt-huit degrés à l'air libre.

*La conséquence de ces conditions extrêmement pénibles dans lesquelles voyageaient les relégués était que, déjà suffisamment torturés durant la détention 'préventive', affamés et malades, certains d'entre eux n'arrivaient pas à destination. Faut-il rappeler que deux des codétenus de Kimbangu, dont une femme, moururent en prison, en attendant le jugement d'octobre 1921. Pour tout le district du Lac Léopold II, deux cent quatre relégués furent portés manquants dans le courant de l'année 1946. En 1947, onze n'arrivèrent pas dans le territoire d'Inongo. En 1949, quarante et cinq relégués n'arrivèrent pas respectivement dans les territoires d'Oshwe et d'Inongo ...”*³⁴⁷

Er zij op gewezen dat professor Munayi de Congolese archieven, het archief van de regio Kasai en de *Archives Nationales du Congo* heeft uitgevlooid. Ook heeft hij gebruikgemaakt van reisverhalen van protestantse missionarissen die rondtrokken in de gebieden waar de bannelingen in dorpen werden ondergebracht.

Om de onverzettelijke leiders te scheiden van de grote massa van bannelingen die de kimbanguïstische beweging genegen waren, werd in oktober 1949 in Belingo, in het Oshwe-gebied, een *Colonie Agricole pour Relégués Dangereux* (CARD) opgericht. Op 31 december 1949 telde deze landbouwkolonie 311 mensen (mannen, vrouwen en kinderen); in oktober 1953 waren er dat 643. Overigens ging het daarbij niet uitsluitend om aanhangers van de kimbanguïstische beweging, maar om aanhangers van alle destijds als politiek-religieus bestempelde bewegingen, die doorgaans een Afrikaanse naam hadden: Munkukusa, Nzambi Mapau, Mpeve enzovoort. De bedienaren van de katholieke en protestantse erediensten hadden tot de CARD-kolonie in Belingo toegang om er

³⁴⁵ Brief van de administrateur-generaal der Koloniën aan de gouverneur-generaal, Brussel, 3 augustus 1934 (Afrikaans Archief van de FOD Buitenlandse Zaken te Brussel).

³⁴⁶ Munayi Muntu-Monji, art. *La déportation et le séjour des kimbanguistes dans le Kasai-Lukenie (1921-1960)*, in *Zaire-Afrique*, nr. 119, Kinshasa, november 1977, blz. 555-573.

³⁴⁷ *Ibid.*, blz. 557.

misvieringen en andere religieuze diensten op te dragen. Het Belgische koloniale bestuur had immers met ingang van 1957 een programma voor morele re-educatie opgezet.

Dat repressieve beleid had evenwel een omgekeerd effect. In verband met de gemoedstoestand van de bewoners van de CARD-kolonie in Belingo tekende de assistent-districtscommissaris in 1953 het volgende op:

*“Aucune modification dans leur état d’esprit et dans leurs idées n’est à signaler. Ils ne changeront d’ailleurs jamais.”*³⁴⁸

Als religieuze bannelingen bleven zij trouw aan hun geloof. Op de koop toe slaagden zij er vaak in niet-gedeporteerde autochtonen te beïnvloeden. En geregeld waagden bannelingen een ontsnappingspoging, met succes.

Legende: gevangengenomen Kimbanguïsten, in 1957.

Bron: KMMA, Fonds Renée Fox, CP.2011.2.1.

3.6.4. De dood van Simon Kimbangu: 11 oktober 1951

De dood van Simon Kimbangu leidde tot een ernstig dispuut tussen de katholieke kerk en de kimbanguïstische beweging. Alles draaide rond de vraag of Simon Kimbangu in oktober 1951 op zijn sterfbed nog het katholieke doopsel had ontvangen. Hoofdzakelijk op basis van verklaringen van benedictijner monniken en van twee nonnen van de Congregatie van de Zusters van Liefde van Jezus en Maria in Gent die allemaal in Elisabethstad hebben gewerkt – verklaringen die zijn opgenomen in stukken die worden bewaard in de archieven van de benedictijnen in Brugge –, heb ik de officiële versie van de katholieke kerk kunnen ontkrachten.³⁴⁹

Later nog trof ik een ondubbelzinnig document aan dat definitief een polemiek beslechtte die de katholieke missies geen eer aandeed. Ik benadruk dat er nooit een officiële katholieke versie is

³⁴⁸ *Ibid.*, blz. 570.

³⁴⁹ Zana Aziza Etambala, art. *Les missionnaires catholiques face au mouvement kimbanguïste, à partir de la mort de Simon Kimbangu jusqu’à l’indépendance congolaise en 1960*, in *Revue africaine des Sciences de la Mission*, nr. 12, Kinshasa, juni 2000, blz. 128-207.

geweest. Het voormelde stuk, dat een onweerlegbaar vermoeden schept, bevindt zich evenwel in het Fonds Van Wing in het Archief van de Vlaamse jezuiteten, dat bij het KADOC in Leuven in bewaring is gegeven. De brief is van de hand van Floribert Cornelis, overste van de benedictijner missies in Katanga, en is op datum van 6 november 1951 gericht aan Pierre Bouckaert (1914-2001), jezuïetenmissionaris in Kisantu. De brief werd dus nauwelijks drie weken na de dood van Simon Kimbangu geschreven.³⁵⁰

De Kimbanguïsten houden er evenwel hun eigen versie van de dood van Simon Kimbangu op na. Al snel gaven zij aan te willen getuigen. Dit was het getuigenis van Kimbanza Thimotheé:

“Le 11 octobre 1951, j’arrive à la porte de l’hôpital. Le policier de garde me demande : ‘Toi, tu es venu rencontrer le chef des Bakongo, Kimbangu ? Oui, vous les Bakongo, vous n’êtes que des vauriens, maintenant votre chef n’a rien démontré. Vous êtes tous des menteurs. Si j’avais le pouvoir comme le gouvernement, je devrais vous tuer tous.’

Moi, je me tenais debout à le regarder sans broncher. Je me rends chez Manangu qui me dit : ‘Papa Simon Kimbangu est très malade’. Je n’ai pas pu causer avec Manangu ; je me suis rendu à la chambre du prisonnier. La sentinelle, un N’Kongo, Kabali, un Mumbata de Congo belge me dit : ‘Entre vite le voir’.

Mais dès que j’ai vu les plaies dans la bouche, alors que je voulais lui parler, une religieuse est arrivée précipitamment et me dit : ‘Sors, sors !’ Quand je suis revenu à la porte, ma femme se mit à pleurer. Je l’ai blâmée pour cela. Mais nous avons résisté, les larmes ont commencé à couler. J’ai appelé Monsieur Benjamin, un infirmier, et lui dis : ‘Papa Simon Kimbangu est très malade.’ Il était très attristé. J’ai pris mon vélo et me suis rendu à la cité Bawusa pour rencontrer le tailleur Kulumbu Gaston, Etienne, Musosa Ignace, Nkuanduaku Anselme et Dominique Mampuya. Ces derniers informèrent tous les Bakongo que Papa Simon Kimbangu est sérieusement malade, qu’il ne survivra pas cette nuit, que Dieu va recevoir son âme.

Je me suis rendu au XIIe Bataillon et au TTR, 1e Compagnie 12e Bataillon, 2e Compagnie Bon, 3e Compagnie Bon EM XII Compagnie At pour informer les gens que Papa Simon Kimbangu est sérieusement malade à l’hôpital. Mais certains militaires n’ont pas voulu entendre le nom de Simon Kimbangu de peur d’être arrêtés par les autorités coloniales. Ils ont aussitôt informé les chefs militaires blancs pour que je sois arrêté. Mais j’ai banalisé cela et nous avons prié toute la nuit.

Le lendemain, je suis allé demander au commandant de Compagnie la permission de me rendre à l’hôpital. Je fus chassé comme un chien. Alors qu’il était prêt à rendre l’âme, Papa Simon Kimbangu demanda à la religieuse de m’informer qu’il a des choses à me dire. La religieuse téléphona au camp XIIe Bataillon. Le commandant de camp colonial Eliave donna un avis favorable, par contre, le commandant de groupement Coucke s’y opposa. Alors Papa Simon Kimbangu fut très tourmenté pour qu’il reçoive le baptême catholique le matin du 12 octobre 1951. Il refusa catégoriquement. Il fit venir le Pasteur Joël Bulaya et s’entretint avec le catéchiste Sipilinga (protestant). Je ne sais pas de quoi ils ont parlé.

C’est le 12 octobre 1951, à 4h30, que Papa Simon Kimbangu rendit l’âme. Des évêques, des religieuses, des prêtres, des docteurs et des commissaires affluèrent au pavillon des malades ou des prisonniers et se mirent à chanter : ‘Il n’est plus protestant, ils s’est converti au catholicisme.’ J’ai beaucoup pleuré. Mais les policiers étaient fâchés contre moi.

³⁵⁰ Zana Etambala, art. *La question kimbanguiste : de la persécution à la tolérance (1945-1957)*, in *La Nouvelle Histoire du Congo. Mélanges eurafricains offerts à Frans Bontinck, C.I.C.M.* (onder leiding van Pamphile Mabilia Mantuba-Ngoma), L’Harmattan – Africa Tervuren, 2004, blz. 390.

J'arrive chez le petit frère Manangu Samson qui me dit : 'cher aîné, comment peux-tu rester ainsi sans réclamer son corps ? Peut-être vont-ils le jeter'. J'étais très peiné et je suis allé voir l'infirmier Benjamin, un homme du Kwango. Nous sommes allés chez la religieuse qui faisait la garde à la porte. Celle-ci nous dit qu'elle allait téléphoner au Médecin Provincial s'il peut autoriser que vous puissiez enterrer votre frère. J'ai dit qu'il a trop souffert, ainsi il n'est pas question de faire l'autopsie. Conformément à ce qui est dit dans Jean 19 :3. Je me suis rendu à la cité pour informer encore les frères que Papa Simon Kimbangu n'est plus en vie. Ces derniers ont commencé à cotiser. Quelqu'un me donna 25 frs. Le 1e Sergent-Major Baku Philippe me donna 10 frs. Certains m'ont donné 5 frs. D'autres ont refusé de donner quelque chose.

Le 13 octobre 1951, je suis retourné au Bureau du commandant Austiz pour lui demander la permission de me rendre à l'hôpital pour l'enterrement de Papa Simon Kimbangu. Celui-ci dit qu'il allait demander au Major-commandant de bataillon Hoorebeck. Il me dit que je vais écoper 15 jours de punition militaire. Mais comme je devais exécuter certains travaux, ils ont pris la décision ci-après : nous ne pouvons pas voir un soldat du 12e Bataillon, sinon tu seras condamné.

J'ai regagné ma maison pour arranger les biens que je devais apporter là où je devais faire ma prison. J'ai remis à mon épouse, Elisabeth Leso, l'argent que nous avons cõtisé afin de le remettre aux frères à la cité. Toutes les femmes Bakongo se sont rendues au cimetière.

À l'appel de 2h, nous sommes appelés au milieu des Bakongo et de tout le bataillon. 'Kimbanzia Baku, présentez-vous au bureau !' C'est le témoignage de mon interrogatoire public. On me demanda : 'Toi et Simon Kimbangu, êtes-vous d'une même mère ? Tu ne dois pas prier son Dieu. Nous tous nous prions à l'Église de la mission. Qui t'a donné la permission d'aller réclamer le corps de Simon Kimbangu, un homme si mauvais comme lui ? Ne sais-tu pas qu'il est roi dans ce pays ? Qu'il nous chassera, nous, les Blancs, de ton Kongo ? En ta qualité de gradé d'élite, tu t'es permis de réclamer ce corps, tu mérites aussi la condamnation ...'³⁵¹

Dit getuigenis verscheen op zondag 15 mei 1960 in het tweede nummer van het tweewekelijkse tijdschrift *Le Kimbanguisme*, een uitgave van *L'Église kimbanguiste*. Dankzij die publicaties kon die Kerk niet alleen in alle rust informatie aan haar gelovigen doorgeven, maar ook duidelijk maken dat ze een moderne instelling was geworden die de vergelijking met de Kerk van de katholieken, van de protestanten en van de "salutisten" kon doorstaan. Bovenal kon de leiding van de Kimbanguïstische kerk dankzij het tijdschrift haar eigen versie van haar geschiedenis verkondigen.

³⁵¹ Kimbanzia Timothée, art. *Ma rencontre avec papa Simon Kimbangu à Elisabethville*, in *Le Kimbanguisme*, nr. 2, Leopoldstad, 15 mei 1960, blz. 2 (uit het Kikongo vertaald in het Frans door Makumbuila Ndualunsu en Kudada Banza).

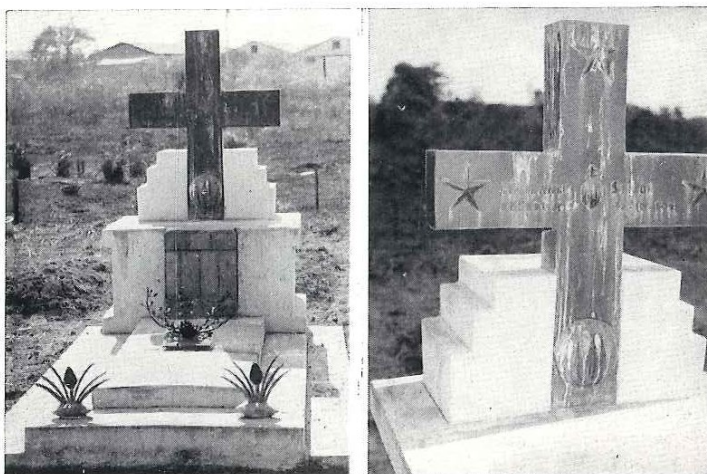

Photo 14.

Elisabethville — La tombe de Simon Kimbangu au cimetière de la ville.

3.6.5. 24 december 1959: officiële erkenning van de Kimbanguïstische Kerk

Vanaf 1955 voert de koloniale administratie een beleid van tolerantie jegens profetische bewegingen zoals het Kimbanguïsme en religieuze sekten zoals de Kitawala. De antiklerikale regering die in 1954 in Brussel aan de macht was gekomen, met de socialist Achille Van Acker (1898-1975) als premier en de liberaal Auguste Buisseret (1888-1968) als minister van Koloniën, was in niet onbelangrijke mate verantwoordelijk voor die nieuwe koers.

De Kimbanguïstische beweging wordt uiteindelijk op 24 december 1959 officieel erkend. Vanaf dan hervond de beweging haar dynamisme, ontwikkelde ze zich verder en zou ze een moderne Afrikaanse Kerk worden. De activiteiten en initiatieven van de Kimbanguïstische Kerk werden zeer snel door de Congolezen ernstig genomen. Als voorbeeld daarvoor kan worden verwezen naar de reproductie, van januari tot juni 1960, van talrijke foto's in *Actualités Africaines*, een krant die zich tot Zwarten richtte. Al in de editie van maandag 25 januari 1960 werd een fotoreportage opgenomen van de grote Kimbanguïstische vergadering die de zondag ervoor in Brazzaville had plaatsgevonden. Een maand later volgde een tweede reportage met als titel *Sur les traces du prophète Simon Kimbangu*. Die handelde over een bezoek aan Nkamba, het geboortedorp van Kimbangu. Op maandag 14 maart 1960 publiceerde de krant enkele foto's over het vertrek van één van de zonen van Kimbangu, Joseph Diangienda, naar Elisabethstad, waar hij het lichaam van zijn vader zou ophalen. En op 9 april 1960 wordt er een reportage gewijd aan het overbrengen van diens stoffelijk overschot van Léopoldville naar Nkamba. Er zij op gewezen dat de foto's in die reportage door Congolese reporters zijn genomen. Nog in 1960 zal de Kimbanguïstische Kerk trouwens haar eigen persmedium creëren; al in mei van dat jaar verschijnt de Kimbanguïstische krant. De Kimbanguïstische Kerk zal een krachtige dynamiek op gang brengen via de oprichting van een scholen- en een ziekenhuisnetwerk. Bovenal echter haalt ze haar fierheid uit de tempels die ze zowel in Kinshasa als in Nkamba zal oprichten.

Legende: Aankomst met stoffelijk overschot van Simon Kimbangu te Leopoldstad en overbrenging ervan naar zijn geboortedorp Nkamba.

Bron: Fotocollectie KMMA.

Temple kimbanguiste de Matete à Kinshasa, inauguré le 25 décembre 1966.

Vue partielle du Temple kimbanguiste de Nkamba, 37 000 places assises, inauguré le 6 avril 1981.

Dit wil echter niet zeggen dat alles vlot liep. De Kimbanguïstische Kerk kampte allereerst met verdeeldheid.³⁵² Tussen 1960 en 1965 stonden twee strekkingen lijnrecht tegenover elkaar: een

³⁵² Gaston Mwene-Batende, *Le phénomène de dissidence des sectes religieuses d'inspiration kimbanguiste*, in: *Cahiers du CEDAF*, VI-4, Brussel, 1971.

strekking die wenste dat de vroegere bannelingen, de Kimbanguïsten van het eerste uur dus, de leiding van de Kerk zouden nemen, en een strekking die streed voor een veeleer dynastieke organisatie van de Kerk, met aan het hoofd de zonen van de profeet.³⁵³

In 2013 vond er een belangrijke afscheuring plaats, waarvan de Kerk tot op vandaag de gevolgen draagt. Hierbij kwamen zelfs de kleinzonen van profeet Kimbangu tegenover elkaar te staan.³⁵⁴

Na de onafhankelijkheid namen de spanningen in de betrekkingen tussen de Kimbanguïstische kerk en de katholieke kerk af. De vroegere open oorlog tussen de twee kerken kwam hiermee ten einde. Maar af en toe ontstond er een theologisch dispuut. Zo werd, naar aanleiding van de vergadering van de *Conférence des Évêques catholiques de la RD Congo*, die van 28 juni tot 3 juli 2004 in Kinshasa werd gehouden, een verklaring gepubliceerd over de betrekkingen van de katholieke kerk met het Kimbanguïsme:

« 3. Si, au départ, la pensée et l'action de cette Communauté de foi étaient conformes à l'esprit et aux principes chrétiens universellement reconnus, basés sur la reconnaissance de Jésus-Christ comme Dieu et Sauveur selon les Écritures, et à la foi au Dieu unique en Trois Personnes, tel n'est plus le cas aujourd'hui où l'évolution récente de la doctrine kimbanguiste conduit vers de graves aberrations et dérapages, par rapport à la doctrine chrétienne.

4. En effet, aujourd'hui certaines affirmations attestent une nette identification des trois fils du Prophète Simon Kimbangu : Kisolokele, Dialungana et Diangienda, aux trois Personnes de la Sainte Trinité. Or celle-ci est la vérité sur laquelle repose la foi de tous les chrétiens et qui est l'enseignement fondamental dans la 'hiérarchie des vérités de foi'. Ce mystère de foi ne peut en aucune manière être conçu à la mesure humaine.

5. De telles affirmations, qui manifestent l'idolâtrie et la divinisation des hommes, prouvent que la Communauté kimbanguiste n'est plus une Église chrétienne. Par le fait de diviniser les trois enfants du Prophète Simon Kimbangu, elle nie la Sainte Trinité. Le Kimbanguïsme est dès lors une religion non-chrétienne, et doit être traité comme tel. »³⁵⁵

Als gevolg daarvan verduidelijkten de Congolese katholieke prelaten dat, ten eerste, het Kimbanguïstische doopsel in de ogen van de katholieke christenen ongeldig was geworden, aangezien het niet meer in naam van de Heilige Drievuldigheid werd uitgesproken en, ten tweede, dat de katholieke christenen geen spirituele oecumene (oecumenische gebeden) meer met de kimbanguïsten konden onderhouden.

Waarop de Kimbanguïsten, soms in verspreide slagorde, een herziening van het Kimbangu-proces van oktober 1921 gingen eisen. In juli 2010 dienen negentien kleinzonen van Simon Kimbangu een verzoek tot herziening van het Kimbangu-proces in bij het Hof van Cassatie te Brussel. Maar dit gebeurt zonder medeweten van Simon Kimbangu Kiangani, de hoogste autoriteit binnen de Kimbanguïstische Kerk, alsook spiritueel leider en wettelijk vertegenwoordiger van de spirituele assemblee, met zetel in Nkamba Jeruzalem. De raadgevers van de spirituele leider verklaren op 5 juli dat de Kimbanguïstische Kerk niet kan akkoord gaan met drieste initiatieven, en wel om de volgende reden:

³⁵³ Mathieu Zana Etambala, art. *Les dernières revendications et les premiers défis : l'E.J.C.S.K à un tournant de son histoire (1955-1965)*, in : *Cahiers Interdisciplinaires des Religions*, vol. II, n° 3, Kinshasa, januari - juni 2017, blz. 13-121.

³⁵⁴ Apo Salimba M.I. Armand, *Histoire de la dissidence au sein de l'Église kimbanguiste à la lumière de « 26=1 »*. *Témoignage*, Éditions culturelles Africaines, Kinshasa 2013.

³⁵⁵ *Déclarations de la Conférence Épiscopale Nationale du Congo sur les relations de l'Église catholique avec le Kimbanguïsme*, in : *Congo-Afrique*, nr. 388, Kinshasa, oktober 2004, blz. 455.

« Des milliers de personnes s'étaient sacrifiées pour accompagner l'œuvre salvatrice du Saint Esprit, incarné par papa Simon Kimbangu. 37.000 familles et 150.000 morts doivent nous interpellier à chaque fois qu'il y a une quelconque réclamation à faire. Y a-t-il une réparation possible qui n'associe (pas) tous ces martyrs, morts à cause du kimbanguisme ? ... S'inscrivant dans la pensée de papa Diangienda ... l'arrestation et l'emprisonnement de l'initiateur de l'Église étant dans le plan de Dieu toute démarche tendant à sa réhabilitation doit se faire dans les règles de la bienséance, de la consolidation des acquis spirituels pour lesquels il est mort, c'est-à-dire le salut des âmes, des hommes de toutes les races et de toutes les couleurs.

L'Église Kimbanguiste ainsi que l'opinion internationale sont conscientes que le procès de papa Kimbangu était entaché de beaucoup d'erreurs, un procès expéditif orchestré par la troïka constituée par le pouvoir colonial, les commerçants et le clergé, mais cela ne peut faire commettre à l'Église Kimbanguiste les mêmes erreurs ... »³⁵⁶

De officiële hiërarchie van de Kimbanguïstische Kerk nam dus rondt afstand van voormeld verzoek. We weten niet of de negentien kleinzonen van profeet Simon Kimbangu hun actie hebben voortgezet.

In hetzelfde artikel wordt ook de bevordering van Simon Kimbangu tot de rang van « *Grand Cordon de l'Ordre national des héros nationaux* » vermeld. In de marge van het bovenstaande kan worden verwezen naar het feit dat een Chinese onderneming met eigen middelen een nieuw gebouw heeft opgetrokken waarin de diensten van het gouverneurschap van de provincie Katanga zullen worden ondergebracht en waarin, in de ommuring aan weerszijden van de ingangspoort, nissen werden gemaakt voor bustes van voor de geschiedenis van de provincie en het land belangrijke figuren. Zo kan men rechts de bustes van Kasa-Vubu, Mobutu, Kabila, Lumumba en Tshombe bewonderen en links die van Léopold II, Boudewijn, Wangermée, Anuarite en Kimbangu!³⁵⁷

Voorts was er de oprichting, op 12 december 2009, van de *Fondation Simon Kimbangu*. Die stichting heeft een dubbel doel. Ten eerste, ondersteuning bieden aan alle acties ter ontwikkeling van het leven van de mens, zijn creativiteit en zijn welzijn, alsook ter verdediging van zijn persoon, zijn rechten, zijn leefomgeving enzovoort. Ten tweede, ondersteuning bieden aan acties die moeten leiden tot het oplossen van alle problemen met betrekking tot het bewustzijn, de ethiek en de menselijke rechtvaardigheid als gevolg van de opsluiting van profeet Kimbangu en zijn getrouwen.

3.6.6. Conclusie

De Kimbanguïstische Kerk is het prototype van een religieuze beweging die door de Belgische koloniale macht hard werd onderdrukt, maar die deze repressie heeft overleefd en met opgeheven hoofd het postkoloniale tijdperk inging. Dat betekent dat de blanke overheersing er niet in is geslaagd alle religieuze stromingen in Congo te verstikken.

De repressie tegen de Kimbanguïsten was tweeledig. Er was sprake van fysieke repressie, met verbanningen of deportatie en opsluiting. Voorts kregen de kinderen van Simon Kimbangu te maken met psychische repressie. Ondanks het feit dat ze minderjarig waren en geen enkel vergrijp hadden begaan, werden ze bestraft en toevertrouwd aan de hevigste tegenstanders van de Kimbanguïstische beweging: de katholieke missionarissen.

De Kimbanguïstische Kerk kampt met veel problemen, maar er kan terecht worden erkend dat ze heeft bewezen dat de onafhankelijkheid – al dan niet verleend – een tijdperk heeft ingeluid waarin de

³⁵⁶ Tshieke Bukasa, art. *L'Église Kimbanguiste n'est pas demandeuse : Révision du procès Simon Kimbangu à Bruxelles*, in : *Le Phare*, Kinshasa, 7 juli 2010, blz. 14.

³⁵⁷ Fernand Hessel, art. *Statuaire Coloniale*, in : *Mémoires du Congo et du Ruanda-Urundi*, nr. 47, september 2018, blz. 37.

Congolese gemeenschappen de gelegenheid hebben gehad om een leven te leiden dat op zijn minst spiritueel beter was dan hun leven ten tijde van de koloniale periode.

In 1978 openen de Kimbanguïsten twee parochies in België: een in Brussel en een andere in Antwerpen. Die missionaire Kerk wordt in 1992 door de krant *L'Instant* als een welvarende sekte voorgesteld:

*"Compte tenu notamment des immenses collectes d'argent réalisées avec des seaux pendant les offices religieux, prenant parfois un caractère de marché de la religion ... Belo Kibasukamene se défend pourtant de toute idée sectaire: 'Les collectes ... sont effectuées aussi par l'Église catholique. Et puis, le kimbanguisme est avant tout la générosité. Chacun est libre de la quitter. Nous n'enfermons personne. Les dons servent à construire des chapelles ou des écoles, ou à venir en aide aux plus démunis. À titre d'exemple, notre centre d'accueil de Kinshasa loge et nourrit quotidiennement 5 000 non-kimbanguistes. L'amour et la fraternité nous caractérisent avant tout."*³⁵⁸

Na de officiële erkenning van de Kimbanguïstische Kerk door de Belgische koloniale macht in december 1959 werd de vestiging van die jonge Kerk in het land van de voormalige koloniale macht ongetwijfeld als een tweede gigantische overwinning beschouwd door de afstammelingen van de duizenden Congolezen die in hun eigen land werden gedeporteerd.

De vraag die in dezen moet worden gesteld is: welk beeld van Simon Kimbangu dragen de Kimbanguïsten uit sinds de onafhankelijkheid? Er moet allereerst worden erkend dat ze hemel en aarde hebben bewogen om hun versie van de historische feiten bekend te maken. Jean-Luc Vellut wijdde er een prachtig artikel aan, getiteld *Simon Kimbangu dans le « roman national » congolais. À propos du contrôle des représentations*.³⁵⁹

In 1984 gaf Diangienda, de spirituele leider van de Kimbanguïstische Kerk, een goed voorbeeld door *L'Histoire du Kimbanguisme* te publiceren.³⁶⁰ Over figuren die in hun ogen een hoofdrol speelden bij het ontstaan van de Kimbanguïstische beweging worden biografieën uitgebracht. Uiteraard ook over Simon Kimbangu. Ter illustratie vonden we in een werk van Joseph Dikunduakila Kuzeyidioko, getiteld *Simon Kimbangu le prophète, notre contemporain*, de volgende titels: *Le témoignage de Simon Kimbangu, La généalogie de Simon Kimbangu, Le précis biographique de Simon Kimbangu*.³⁶¹

De leiding van de Kimbanguïstische Kerk zag ook de bevordering van populaire en vulgariserende publicaties niet over het hoofd. Zo verschenen in de jaren 2000 meerdere strips van de hand van Serge Diantantu. De titels laten niets aan de verbeelding over: Simon Kimbangu, die het onderdrukte Congolese volk een stem gaf, werd verbannen en 30 jaar opgesloten; Simon Kimbangu heeft door geweldloos verzet de overwinning behaald. Het koloniale geweld en het onderdrukkingsbewind worden duidelijk aan de kaak gesteld.³⁶²

Aan de profeet Kimbangu werden zelfs toneelstukken opgedragen. Het drama getiteld *Kimbangu et les sorciers de Bangu* moet aantonen dat het Kimbanguïsme niet uit magie of uit duistere krachten voortkwam. In koloniale en missionaire (katholieke) kringen werd lang beweerd dat Simon Kimbangu werd opgevoed door een tante die genezeres was. Hierbij moet worden opgemerkt dat de bijdrage

³⁵⁸ Jean-Pierre De Staercke, art. *Quand les Belges déportaient des Noirs*, in: *L'Instant*, nr. 98, 16 juli 1992, blz. 29.

³⁵⁹ Cf. Jean-Luc Vellut, *Ambitions et désenchantements 1880-1960*, Karthala, Parijs, 2017, blz. 327-365.

³⁶⁰ Diangienda Kuntima, *L'histoire du Kimbanguisme*, Éditions Kimbanguistes, Kinshasa, 1984.

³⁶¹ Joseph Dikunduakila Kuzeyidioko, *Simon Kimbangu: le prophète, notre contemporain*, Éditions Entraide Kimbanguiste, Châtenay – Malabry (Frankrijk), 2006.

³⁶² Serge Diantantu, *Simon Kimbangu: La voix du peuple opprimé, mort au bout de 30 années de prison*, Mandala Éditions, Amfreville-la-Mivoie (Frankrijk), 2002. Id., *Simon Kimbangu: Le triomphe par la non-violence*, Mandala Éditions, Amfreville-la-Mivoie (Frankrijk), 2004.

van vrouwen tot de triomf van de Kimbanguïstische Kerk niet over het hoofd wordt gezien in de geschiedschrijving over de beweging. Er werden speciale brochures uitgebracht om de dood van Maman Kinzembo (bannelinge en martelaar) en van Marie Mwilu (de vrouw van Simon Kimbangu) te herdenken.³⁶³

Op de afbeeldingen uit de koloniale tijd wordt hij in elk geval niet als een held voorgesteld, maar veeleer als een kok in de *Prison pour Noirs* van Elisabethstad. Stelt u zich een zwarte voor die geen blanken maar wel andere zwarten bedient en men begrijpt waarom het Belgische koloniale bestuur hem wilde vernederen. Kimbangu werd het slachtoffer van een meedogenloze repressie en kan ontegensprekelijk worden gezien als een martelaar van de Belgische koloniale bezetting. De Belgische meesters deinsden er nooit voor terug om hem als een monster af te schilderen.³⁶⁴

Het Kimbanguïsme kwam oorspronkelijk uit Neder-Congo, waar het zich eerst ontwikkelde, en wordt in het algemeen omschreven als een Congolese politiek-religieuze beweging. Het had ook succes onder de Bakongo in de naburige koloniën zoals Angola en Congo-Brazzaville. In 1972 werden over het onderwerp twee interessante studies gepubliceerd, door respectievelijk de Angolees Eduardo Dos Santos en de Congolees (Brazzaville) Martial Sinda.³⁶⁵

Vanwege het repressieve beleid van het koloniale bestuur, dat deportatie als een groot wapen tegen het Kimbanguïsme gebruikte, verspreidde die religie zich onder andere etnische groepen op het Congolese grondgebied. In ieder geval laat een werk zoals dat van Aurelien Mokoko Gampiot, getiteld *Kimbanguïsme & Identité noire*, zien dat de Kimbanguïsten van het Congo-label af willen en naarstig op zoek zijn naar een zwarte identiteit. Ze willen een verband leggen tussen het lijden van de Afrikaanse Zwarten in koloniale tijden en dat van Simon Kimbangu.³⁶⁶

Er zij op het volgende gewezen: de Kimbanguïstische Kerk vertoont sinds ruim een decennium almaar meer belangstelling in biografieën over de eerste generatie overleden spirituele leiders.³⁶⁷ Ze wil hun verwezenlijkingen onder de aandacht brengen en tracht de mensen ervan te overtuigen dat hun boegbeelden bovennatuurlijke krachten hadden. Maar het is niet de taak van de historicus om zich zorgen te maken over die poging tot religieuze overreding. Hij moet er vooral over waken dat de eigenlijke geschiedenis en de religieuze geschiedenis niet door elkaar worden gehaald.

De EJCSK is een mooi voorbeeld van syncretisme, met elementen uit de voorouderlijke tradities en uit de westerse religieuze en kerkelijke moderniteit. Er zij op gewezen dat de EJCSK door het Belgische koloniale bestuur werd erkend en dat de opeenvolgende Congolese (voormalige Zaïrese) regeringen de veroordeling van Simon Kimbangu symbolisch hebben herzien. Misschien verwachten de Kimbanguïsten dat de Belgische ex-koloniale regering hetzelfde doet?

³⁶³ Théophile Bamvuidi Mfunu Muilu, *Marie Muilu (1885-1959): vie et œuvre (spécial jubilé 2009)*, Éd. *Kimbanguistes*, Kinshasa, 2010. Victor Lubamba Mfuka, *Maman Kinsembo, reléguée et martyr (81e Anniversaire de la mort de Maman Kinzembo, 2 juillet 1929 – 2 juillet 2010)*, Centre d'Éditions et de Diffusion LULA, Kinshasa, 2010.

³⁶⁴ Cf. Keith Lowe, *Prisoners of History. What Monuments to the Second World War tell us about our history and ourselves*, Londen, 2020.

³⁶⁵ Eduardo Dos Santos, *Movimentos proféticos e mágicos em Angola*, Lissabon, 1972. Martial Sinda, *Le messianisme congolais et ses incidences politiques: kimbanguïsme – matsouanisme – autres mouvements*, Éd. Payot, Parijs, 1972.

³⁶⁶ Aurelien Mokoko Gampiot, *Kimbanguïsme & Identité Noire*, L'Harmattan, Parijs, 2004.

³⁶⁷ Luvuvamu Toko Pegguy Delapaix, *Kisolokele son œuvre est Dieu, Édition Centenaire K*, 2014.

Bibliografie

Anon., art. *L'affaire Lothaire-Stokes à la Chambre des Représentants*, in : *Le Mouvement Antiesclavagiste*, n° 1, Brussel, januari 1896, p. 9-10.

Anon., art. *L'Affaire Lothaire à la Chambre des Représentants*, in : *Le Mouvement Antiesclavagiste Belge*, n° 6-7, Brussel, juni-juli 1896, p. 198-199.

Anon., art. *Infractions punies de mort*, in: *Le Mouvement Antiesclavagiste belge*, n° 11, Brussel, februari 1896, p. 63.

Anon., art. *L'Incident Vandervelde – de l'Épine*, in: *Le Journal du Congo*, n° 17, Brussel, zaterdag 27 januari 1912, p. 1.

Anon., art. *À propos de Kibango*, in : *L'Avenir Colonial Belge*, Léopoldville, 26 février 1922, p. 15.

André Lafarge Bembika, *Sur les pas des pionniers bâtisseurs : centenaire de l'établissement des Frères des Écoles Chrésiennes au Congo 1909-2009*, oktober 2009.

Armand Apo Salimba M.I., *Histoire de la dissidence au sein de l'Église kimbanguiste à la lumière de « 26=1 »*. *Témoignage*, Éditions culturelles Africaines, Kinshasa 2013.

Art. *La psychologie des Bantu par Stefano Kaoze des Beni-Marungu*, in : *La Revue Congolaise*, Brussel, 1910, p. 406-435.

Art. *La psychologie des Bantu par Stefano Kaoze des Benyi-Marungu (suite)*, in : *La Revue Congolaise*, Brussel, 1911, p. 55-63.

Art. *Quelques lettres de Stephano Kaoze recueillies et traduites par le P. Colle des Pères Blancs*, in : *La Revue Congolaise*, Brussel, 1911, p. 141-161.

Art. *Les sentiments supérieurs chez les Noirs. Partie documentaire : pourquoi les Bakongo croient-ils le missionnaire ?*, in : *La Revue Congolaise*, Brussel, 1912, p. 24.

Art., *The campaign in German East Africa (III), Belgians and British in East Africa*, in *The Times History and Encyclopaedia of the War*, Vol. 13, 6 november 1917, p. 398-399.

Art., *Dans l'Est Africain – Allemand (Photos prises à l'ennemi)*, in *L'Illustration Congolaise*, n° 60, 1 Septembre 1926, p. 1117-1119 ; n° 61, p. ...

Art. *La guerre dans l'Est Africain 1914-1918. La participation belge*, in *L'Illustration Congolaise*, n° 57, 1 juli 1926, p. 905-1027.

Art. *Belgians and British in East Africa. The Campaign in German East Africa (III)*, 6 november 1917, p. 409.

Susan Asch, *L'Église du Prophète Kimbangu : De ses origines à son rôle actuel au Zaïre*, Éd. Karthala, Parijs, 1983.

Théophile Bamvuidi Mfunu Muilu, *Marie Muilu (1885-1959): vie et œuvre* (spécial jubilé 2009), Éd. Kimbanguistes, Kinshasa, 2010.

Alphonse Bandzouzi, *Le Kimbanguisme*, Parijs, 2002.

Biographie Historique du Congo, vol. XX, 2000.

Biographie Historique du Congo, vol. XXIII, 2004-2005.

Biographie Historique du Congo, vol. XXIV, 2006.

Jean-Marc Boffy, *Historique du Culte antoiniste. Louis Antoine et l'antoinisme*, Jemeppe-sur Meuse, 1997.

Paul Bohannan et Philip Curtin, *L'Afrique et les Africains*, Les Éditions Inter-Nationales, Parijs, 1973.

- Frans Bontinck, art. La genèse de la convention entre le Saint-Siège et l'État Indépendant du Congo, in : *L'Église Catholique au Zaïre. Un siècle de croissance (1880-1980)*, Uitg. Secrétariat Général de l'Épiscopat, Kinshasa, 1981, p. 261-303.
- Arthur Benez, art. Kibango en prison, in : *L'Afrique Belge*, Leopoldstad, 1 maart 1926, p. 4.
- Raymond Buren, *Journal de route du Prince Albert en 1909 au Congo*, Uitg. Mols, 2008, p. 101.
- Edgard De Bruyne, *Koloniale problemen voor morgen*, Uitg. Standaard-Boekhandel – Martinus Nijhoff's Uitgevers, Antwerpen – Den Haag, 1946.
- R. Cambier, art. Le Marinel Paul, in : *B.K.B.*, I, 1948, col. 664-670.
- Thomas Carlyle, *Over Helden, Heldendienst en Heldengeest in de Geschiedenis* (vertaald uit het Engels), Uitg. C.H.E. Breijer, Utrecht, 1901.
- Chalux, *Un an au Congo Belge*, Brussel, 1925.
- Le Congo au temps des Belges : l'Histoire manipulée, les contrevérités réfutées, 1885-1960, 2015.
- Catherine Coquery-Vidrovitch, *La découverte de l'Afrique*, Uitg. Julliard, 1965.
- Marthe Coosemans, « Blondiau René », in *B.C.B.*, Tome V, 1958, col. 85-86.
- Marthe Coosemans, « Larsen Ejnar », in *B.C.B.*, Tome IV, 1955, col. 481-482.
- P. Coussée, « Au service des troupes congolaises », in *Zaïre*, October 1947, p. 912.
- Basil Davidson, *Afrika een roots continent*, Uitg. Rostrum, Haarlem, 1984.
- Pierre Daye, *Avec les Vainqueurs de Tabora*, Les Éditions Rex, Brussel, 1935.
- Pierre Daye, *L'Empire Colonial Belge*, Berger-Levrault, Parijs, 1923.
- Pierre Debouxhtay, *Antoine le guérisseur et l'antoinisme. Les faits d'après des documents inédits*, Éd. Fernand Gothier, Luik, 1934.
- Pierre Debouxhtay, *L'Antoinisme*, Éd. La Pensée Catholique, 1945.
- Comte Pierre de Briey, « Briey (de) Renaud », in *B.B.O.M.*, deel VIIA, col. 72-75.
- Renaud de Briey, *Le Sphinx Noir : Essai sur les problèmes de colonisation africaine*, Parijs – Brussel, 1926.
- Déclarations de la Conférence Épiscopale Nationale du Congo sur les relations de l'Église catholique avec le Kimbanguisme, in : *Congo-Afrique*, n° 388, Kinshasa, oktober 2004, p. 455.
- De grote geschiedenis van de Belgische koningen: van Leopold I tot Filip*, Collectie Made in België, Brussel, 2015.
- Fred Dellicour, « Tombeur Charles », in *B.B.O.M.*, deel VI, 1967, col. 1022-1026.
- Marcel De Mey, « Le Monument érigé à Léopoldville en l'honneur de nos héros africains tombés au champ d'honneur pendant les guerres d'Afrique (1914-1917) », in *L'Illustration Congolaise*, n° 71, Brussel, 1 augustus 1927, p. 1530-1531.
- Un demi-siècle d'apostolat missionnaire 1897-1947, 1947, p. 101.
- Marc Depaepe & Lies Van Rompaey, *In het teken van de bevoogding: de educatieve actie in Belgisch-Kongo (1908-1960)*, Uitg. Garant, Leuven, 1995.
- H. Depester, *Les pionniers belges au Congo*, Duculot-Roulin Éd., Tamines, 1932.
- G. de Rosenbaum, « Weber Charles », in *Biographie Belge d'Outre-Mer (BBOM)*, deel VIIIb, 1977, col. 381-382.

Henri Desroche & Paul Raymaekers, art. Départ d'un prophète, arrivée d'une Église. Textes et recherches sur la mort de Simon Kimbangu et sur sa survivance, in : *Archives des Sciences Sociales des Religions*, 42, Parijs, 1976, p. 117-162.

Jean-Pierre De Staercke, art. Quand les Belges déportaient des Noirs, in : *L'Instant*, n° 98, 16 juli 1992, p. 29.

Albert De Vleeschauwer, De Belgische koloniale politiek. Redevoering uitgesproken op de Royal African Society te Londen, 21 mei 1943, Uitg. Belgisch Bureau voor Inlichtingen en Dokumentatie, Londen, 1944.

Luc De Vos, *De Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 2003,

Guido De Weerd, *L'État Indépendant du Congo : à la recherche de la vérité historique*, 2017.

Diangienda Kuntima, *L'histoire du Kimbanguisme*, Éditions Kimbanguistes, Kinshasa, 1984.

Serge Diantantu, *Simon Kimbangu: La voix du peuple opprimé, mort au bout de 30 années de prison*, Mandala Éditions, Amfreville-la-Mivoie (Frankrijk), 2002.

Serge Diantantu, *Simon Kimbangu : Le triomphe par la non-violence*, Mandala Éditions, Amfreville-la-Mivoie (Frankrijk), 2004.

Donatien Dibwe dia Mwembu, *Le chef songye Kamanda ya Kaumbu : au rendez-vous de l'histoire et de la mémoire congolaise*, maart 2007.

Donatien Dibwe Mwembu, « Les souvenirs de la Grande Guerre à Lubumbashi », in : *Le Congo Belge dans la Première Guerre Mondiale 1914-1918* (Isidore Ndaywel e Nziem & Pamphile Mabilia Mantuba-Ngoma), Parijs, 2015, p. 287-302.

Joseph Dikunduakila Kuzeyikdioko, *Simon Kimbangu: le prophète, notre contemporain*, Éditions Entraide Kimbanguiste, Châtenay – Malabry (Frankrijk), 2006.

Dimandja Luhaka, art. Les réseaux scolaires méthodistes au Shaba (Katanga) et au Kasai sous la période coloniale (1910-1960), n° 8, 1976, p. 55-85.

Discours du Roi Albert I au Palais de la Nation (Sénat), le 18 décembre 1920, in : *Congrès Colonial National*, Bruxelles, 18-19-20 décembre 1920. *Compte Rendu des Séances*, Brussel, 1921, p. 23-24.

Documents africains sur la pénétration européenne dans l'Équateur. Traduction et notes de G. Hulstaert, in : *Enquêtes et Documents d'Histoire Africaine*, n° II, 1977.

Documents africains sur la pénétration européenne dans l'Équateur. Traduction et notes de G. Hulstaert, in : *Enquêtes et Documents d'Histoire Africaine (EDHA)*, n° II, 1977.

Dirk Draulans, art. "Geen ongenaakbare halfgod. In Congo gaat David Van Reybroeck regelmatig kort door of zelfs uit de bocht. Hij schreef dus geen historisch 'magnum opus', in: *Knack*, 30 juni 2010, p. 22.

Georges-Henri Dumont, *Léopold II : Pensées et réflexions*, 1948.

Georges-Henri Dumont, *1830-1980 : 150 ans d'expansion et de colonisation*, Uitg. Paul Legrain, Brussel, 1979.

Christine Dupont, "Les monuments coloniaux au Congo: deux statues, deux villes, deux événements", in *Le Congo et la Belgique: l'art et l'architecture dans la colonie* (Openbaar Kunstbezit Vlaanderen), Gent, p. 34-39.

Barbara Emerson, *Léopold II, le royaume et l'empire*, Uitg. Duculot, Parijs-Gembloers, 1980.

A. Engels, art. Declerck Gérard, in : *BKB*, II, Brussel, 1951, col. 237-239.

André-Bernard Ergo, *Des Bâisseurs aux Contempteurs du Congo belge. L'odyssée coloniale*, L'Harmattan, Parijs, 2005.

André-Bernard Ergo, *L'héritage de la Congolie. Naissance d'une nation en Afrique centrale*, 2007.

André-Bernard Ergo, *Congo belge. La colonie assassinée*, 2009.

Exposition de Photographies Coloniales : Le Congo Belge pendant la Guerre, Catalogue Éd. XXe Siècle, Le Havre, 1918,

Anne-Sophie Gijs, *Le pouvoir de l'absent: Les avatars de l'anticommunisme au Congo (1920-1961)*, n° 4 (twee volumes), 2016 ;

Oscar-Paul Gilbert, *L'Empire du Silence : Congo 1946*, Les Éditions du Peuple, Brussel, 1947.

J. Gillain, « Bollen Laurent », in *B.B.O.M.*, deel VI, 1967, col. 80-82.

A. Gille – M. Van den Abeele, « Ryckmans Pierre », in *BBOM*, deel VIIA, col. 415-426.

Guy, art. Simon Kimbangu, le martyr de la cause nègre, in : *Le Drapeau Rouge*, Brussel, 22 mei 1925, p. 1.

Louis Habran, "Tombes et cimetières belges de l'Est Africain", in *L'illustration Congolaise*, n° 64, 1 januari 1927, p. 1247-1266.

Richard Hall, *Découverte de l'Afrique*, Librairie Larousse, Parijs, 1971.

Fernand Hessel, art. Statuaire Coloniale, in : *Mémoires du Congo et du Ruanda-Urundi*, n° 47, september 2018, p. 37.

Théodore Heyse, Associations religieuses au Congo Belge et au Ruanda-Urundi : Législation générale, cessions et concessions, bibliographie (1939-1947), *Mededelingen Koninklijk Belgisch Koloniaal Instituut*, XV, Brussel, 1947, p. 25.

Adam Hochschild, *De Geest van koning Leopold II en de plundering van de Congo*, Uitg. Meulenhoff/Kritak, 1998.

John Horne & Alan Kramer, "1914. Les atrocités allemandes: la vérité sur les crimes de guerre en France et en Belgique" (vertaald uit het Engels), Parijs, 2011.

Charles Iloankoy Nkanga Nsonge, *Vie messianique et révolutionnaire de Simon Kimbangu du 06 avril 1921 à nos jours. Analyses et Perspectives*, Les Éditions Kimbanguistes, Kinshasa, 2010.

Inédits de P. Ryckmans (with an introduction and notes of Jacques Vanderlinden, Académie royale des Sciences d'Outre-mer, deel 49, bundel 2, Brussel, 1988.

Interventie van Van Caueren, in : *Congrès Colonial National ...* Brussel, 1921, p. 247.

Gustaaf Janssens & Raymond van Uytven, De gebeurtenis: 28 april 1885 Leopold II wordt vorst van Kongo, in: *De 25 dagen van Vlaanderen*, deel 17, Uitg. Waanders, Zwolle (Nederland), p. 459-483.

Janssens & Raymond van Uytven, De gebeurtenis: 28 april 1885 Leopold II wordt vorst van Kongo, in: *De 25 dagen van Vlaanderen*, deel 17, Uitg. Waanders, Zwolle (Nederland), p. 475.

Kinshasa : architecture et paysage urbains. Images du Patrimoine, n° 262 République Démocratique du Congo, Parijs, 2010.

A. Lacroix, art. Victor-Léon Fiévez, in : *BKB*, III, Brussel, 1952, col. 304-307.

A. Lacroix, « Bove Adolphe », in *B.C.B.*, deel II, 1951, col. 74.

A. Lacroix, « Debois Octave », in *B.C.B.*, deel II, col. 231 ;

- Kiangu Sindani, “Les noms des rues et la mémoire de la Grande Guerre à Kinshasa-la-vieille”, in *Le Congo Belge dans la Première Guerre mondiale (1914-1918)...* Parijs, 2015, p. 265-286.
- Boniface Kizobo O’bweng-Okwess, « Les traces de la Guerre 14-18 à Lubumbashi : lieux de mémoire, monuments, édifices, anecdotes et chants », in *La Guerre 14-18 : des mémoires*, p. 83-95.
- Kimbanzia Timothée, art. Ma rencontre avec papa Simon Kimbangu à Elisabethville, in : *Le Kimbanguisme*, n° 2, Leopoldstad, 15 mei 1960, p.2.(uit het Kikongo naar het Frans vertaald door Makumbuila Ndualunsu en Kudada Banza).
- Kita Kyankenge Masandi, *Colonisation et enseignement : cas du Zaïre avant 1960*, Éd. Du CERUKI, Bukavu, 1982.
- Norbert Laude, « Tilkens August », in : *B.B.O.M.*, deel VI, 1967, col. 1004-1011.
- Norbert Laude, “Roelens Victor”, in : *B.B.O.M.*, deel VI, 1967, col. 861-864.
- Stanislas Lefranc, *Le régime congolais : opinion d’un magistrat du Congo*, 1e bundel, Luik, 1908.
- Freddy Lejeune, *À travers l’Afrique ardente : de l’Atlantique à l’Océan Indien*, Desclée De Brouwer & Cie, Brugge-Parijs, 1927, p. 113.
- Lisolo na Bisu – Our History: the Congolese soldiers of the Force Publique 1885-1960*, Musée royal de l’Armée et d’Histoire militaire, Brussel, 2010.
- Keith Lowe, *Prisoners of History. What monuments to the Second World War tell us about our history and ourselves*, William Collins, Londen, 2020.
- Victor Lubamba Mfuka, *Maman Kinsembo, reléguée et martyr (81e Anniversaire de la mort de Maman Kinsembo, 2 juillet 1929 – 2 juillet 2010)*, Centre d’Éditions et de Diffusion LULA, Kinshasa, 2010.
- Antoine Lumenga-Neso, art. La question du Congo et les libéraux progressistes belges (1895-1896), n° 3, 1972, p. 243-273.
- Michel Lwamba Bilonda, *Histoire de l’onomastique d’avenues et de places publiques de la ville de Lubumbashi (de 1910 à nos jours)*, Presses Universitaires de Lubumbashi, 2001.
- Pamphile Mabilia Mantuba-Ngoma, « La Force Publique du Congo Belge et la Guerre contre les Allemands en Afrique (1914-1918) », in *Le Congo Belge dans la Première Guerre Mondiale 1914-1918* (Isidore Ndaywel e Nziem & Pamphile Mabilia Mantuba-Ngoma), Parijs, 2015, p. 101-142.
- G. Makoso, « 1908-1958 : Les anciens vous parlent », in *Présence Congolaise*, n° 20, Leopoldstad, zaterdag 15 november 1958, p. 7.
- Johan Meire, « De ontlichaamde oorlog. Over de Museale representatie van geweld in de Eerste Wereldoorlog », in *Feit en Fictie* (Tijdschrift van de Geschiedenis van de representatie), 2000, V-2, p. 29-34.
- Johan Meire, *De stilte van de Salient: de herinnering over de Eerste Wereldoorlog rond Ieper*, Tielt, 2003.
- Jozef Meyers, *Le Prix d’un Empire*, Charles Dessart Uitg., Brussel, 1943.
- Aurélien Mokoko Gampiot, *Kimbanguisme & Identité Noire*, L’Harmattan, Parijs, 2004.
- Georges Moulaert, « La mobilisation industrielle belge au Tanganika en 1916 », in *Congo*, deel I, n° 5, mei 1922, p. 694-712.
- Georges Moulaert, “Wangermée Emile”, in *B.C.B.-I*, col. 951-956.
- Georges Moulaert, « Note au sujet des mutineries au Congo Belge », in *Zaïre*, June 1948, p. 657.

Faustin Mulambu Mvuluya, Contribution à l'étude de la révolte des Bapende (Mai-septembre 1931), 1, Brussel, 1971.

Faustin Mulambu Mvuluya, Cultures obligatoires et colonisation dans l'ex-Congo, 6-7, Brussel, 1974.

Emmanuel Muller, *Les troupes du Katanga & les campagnes d'Afrique 1914-1918*, Brussel, 1937.

Mumbanza mwa Bawele, art. Les établissements d'enseignement public à l'époque de l'E.I.C. La colonie scolaire de Nouvelle-Anvers (1892-1913), n° 8, 1976, p. 87-129.

Munayi Muntu-Monji, art. La déportation et le séjour des kimbanguistes dans le Kasai-Lukenie (1921-1960), in : Zaïre-Afrique, n° 119, Kinshasa, novembre 1977, p. 555-573.

Gaston Mwene-Batende, *Le phénomène de dissidence des sectes religieuses d'inspiration kimbanguiste*, Brussel, 1971.

Naissance du Congo belge. L'État Indépendant du Congo : 1500 photos sur le pays et ses habitants, 1903-1904, Didier Hatier – Musée Royal de l'Afrique Centrale, 1989.

Enika Ngongo & Julien Sebert, "Du soldat au héros, de l'homme au monument", in *La Guerre 14-18 en Afrique: des mémoires repliées*, p. 27-33.

Jean-Pierre Nzeza Kabu Zex-Kongo, *Léopold II, le plus grand chef d'État de l'histoire du Congo*, Uitg. L'Harmattan, 2018.

N'Dua Solol Kanpumb, art. Mwant Yav Mushid (c. 1856-1907), n° 5, 1973, p. 25-50.

Jean Omasombo Tshonda, art. Commission Lumumba: difficile regard sur un passé, in: *Nieuwsbrief Belgische Vereniging van Afrikanisten*, Forum n° 22, maart 2002, p. 11-13.

Johan Op de Beeck, *Leopold II. Het hele verhaal*, Uitg. Horizon, 2020.

Léon Pétilon, « Ermens Paul », in *B.B.O.M.*, deel VIIA, 1973, col. 217-222.

André Picciola, *Missionnaires en Afrique (L'Afrique occidentale de 1840 à 1940)*, Uitg. Denoël, Parijs, 1987.

Jacques Pirenne, Coup d'œil sur l'histoire du Congo (18-19-20 december 1920), in : *Congrès Colonial National*, Brussel, 1921, p. 439.

Claudius Rabeyrin, *Les missionnaires du Burundi durant la guerre des gentilshommes en Afrique Orientale 1914-1918*, Langeac, s.d..

Le Rapport Casement. Rapport de R. Casement, consul britannique sur son voyage dans le Haut-Congo (1903), in : EDHA, VI, 1985.

Paul Raymaekers, *L'Administration et le Sacré : Discours religieux et parcours politiques en Afrique Centrale (1921-1957)*, Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, XLVII, 1, Brussel, 1983.

Recueil des Sociétés Coloniales et Maritimes, 2e année, (publié sous la direction de MM. PLAS & Pourbaix), Brussel-Parijs, 1901.

Georges Renoy, *Nous, Léopold II*, Bibliothèque Européenne – Zaltbommel (Nederland), 1979.

Victor Roelens, *Notre Vieux Congo 1891-1917 : souvenirs du premier évêque du Congo Belge*, Tome II, Namur, 1948, p. 133. Victor Roelens, *Notre Vieux Congo 1891-1917 : souvenirs du premier évêque du Congo Belge*, deel II, Namen, 1948.

Sabakinu Kivilu, art. Les sources de l'histoire démographique du Zaïre, n° 6, p. 119-136.

Pierre Salmon, *Introduction à l'histoire de l'Afrique*, Uitg. Hayez, Brussel, 1986.

Bernard Salvaing, *Les Missionnaires à la rencontre de l'Afrique au XIXe siècle (Côte des Esclaves et pays Yoruba, 1840-1891)*, L'Harmattan, Parijs, 1994.

Sikitele Gize, art. Les racines de la révolte pende de 1931, n° 5, 1973, p. 99-153.

Sikitele Gize a Sumbula Charles, art. *Histoire de la fondation de la Compagnie du Kasai (1901)*, in n° IV, 2003, p. 295-331.

Sikitele Gize a Sumbula Charles, art. *Histoire de la construction des routes automobiles dans les régions congolaises du Kwango-Kwilu (1921-1931)*. Quelle leçon pour les Congolais de l'an 2000 ?, in n° V-VI, 2004-2005, p. 463-491.

C. Smit, Koning Leopold II, Uitg. Kruseman, Den Haag, 1965.

Robert Senelle & Émile Clément, *Léopold II et la Charte Coloniale : de l'État Indépendant du Congo à la Colonie Belge*, Uit. Mols, 2009, p. 12.

Ruth M. Slade, *English-Speaking Missions in the Congo Independent State (1878-1908)*, Koninklijke Academie voor Koloniale Wetenschappen, XVI, 2, Brussel, 1959.

A Standard Swahili-English Dictionary, Oxford University Press Eastern Africa, 1979, p. 367.

Jean Stengers, art. L'anticolonialisme libéral au XIXe siècle et son influence en Belgique, in : *Bulletin de l'Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer*, 2, Brussel, 1965, p. 481-521.

Jean Stengers, *Congo Mythes et Réalités, 100 ans d'histoire*, Uitg. Duculot, Parijs – Louvain-la-Neuve, 1989.

Tshieke Bukasa, art. L'Église Kimbanguiste n'est pas demandeuse : Révision du procès Simon Kimbangu à Bruxelles, in : *Le Phare*, Kinshasa, 7 julit 2010, p. 14.

Tshimanga wa Tshibangu, art. Léopold II face à la France au sujet de la création des droits d'entrée dans le bassin conventionnel du Congo : 1890-1892, n° 6, 1974, p. 169-203.

G. Van Cools, « Gilliaert Auguste », in *B.B.O.M.*, deel VIIb, 1977, col. 148-152.

Émile Vandervelde, art. La Belgique et le Congo Léopoldien, in : *La Société Nouvelle*, juli 1907, p. 56-57.

Émile Vandervelde, *Les derniers jours de l'État du Congo. Journal de voyage (juillet-octobre 1908)*, Édition de la Société Nouvelle, Parijs-Bergen, 1909.

Émile Vandervelde, *La Belgique et le Congo*, Parijs, 1911, p. 149.

Pierre Van Bost, *L'héritage des « Banoko » : Un bilan de la colonisation*, 2012.

R. Vanderlinden, « Moulaert Georges », in *B.B.O.M.*, deel VI, col. 758-762.

Emiel Vandewoude, *Le voyage du Prince Albert au Congo en 1909 ...*, Brussel, 1990, p. ...

Herman Van Goethem, "Beelden als bron: wat historische schilderijen, foto's en films ons kunnen vertellen", in *Vroeger gaat niet over. Herinneringseducatie als pedagogische praktijk* (Marjan Verplancke, Ann Dejaeghere, Simon Schepers, Maarten Van Alstein, ed.), Leuven, 2017, p. 129-136.

Daniel Vangroenweghe, *Voor rubber en ivoor : Leopold II en de ophanging van Stokes*, Uitg. Van Halewyck, 2005.

Daniel Vangroenweghe, *Bakanja Isidore, Martyr du Zaïre battu à mort par un blanc béatifié par Jean-Paul II*, Uitg. Didier Hatier, Brussel, 1989.

Karel Van Isacker, *Mijn land in de kering 1914-1980*, (deel 2), Antwerpen – Amsterdam, 1983.

Patricia Van Schuylenbergh, *Faune sauvage et colonisation : Une histoire de destruction et de protection de la nature congolaise (1885-1960)*, n° 8, 2019.

Patricia Van Schuylenberghe, « Contribution à l'histoire du lac Edouard : enjeux socio-économiques et environnementaux autour des ressources halieutiques (vers 1920-1960), in *La société congolaise face à la modernité (1700-2010). Mélanges eurafricains offerts à Jean-Luc Vellut* (P. Mabilia Mantuba-Ngoma & M. Zana Etambala), Musée royal de l'Afrique centrale – L'Harmattan, Tervuren-Parijs, 2016, p. 136.

Guy Vanthemsche, art. De Belgische socialisten en Congo 1895 – 1960, in: *Sociale Bewegingen in Belgische Congo* (Zana Etambala, o.l.v.), Brood & Rozen (Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen), n° 2, 1999, p. 31-65.

Guy Vanthemsche, *La Belgique et le Congo : Nouvelle Histoire de Belgique*, vol. IV, Uitg. Complexe, 2007.

Jean-Luc Vellut : Simon Kimbangu 1921 : de la prédication à la déportation. Les sources : deel I : Fonds missionnaires protestants : 1) Alliance missionnaire suédoise (Svenska Missionsförbundet, SMF), Bruxelles, 2003 ; deel I : Fonds Missionnaires protestants : 2) Missions baptistes et autres traditions évangéliques. Le pays kongo entre prophétismes et projets de société, Bruxelles, 2010 ; deel II : Fonds missionnaires catholiques, Brussel, 2015.

Jean-Luc Vellut, *Congo, ambitions et désenchantements 1880-1960*, Éd. Karthala, Parijs, 2017.

Arthur Vermeersch, *Les destinées du Congo Belge*, 1906, p. 22.

Arthur Vermeersch, art. Le droit de propriété des indigènes (Conférence), in : *Le Mouvement Géographique*, n° 12, Brussel, 22 maart 1908, col. 186.

Arthur Vermeersch, art. Les sentiments supérieurs chez les Congolais, partie documentaire. I. Les Congolais, d'après un Congolais civilisé, in : *La Revue Congolaise*, Brussel, 1910, p. 401-406.

Arthur Vermeersch, *Les missionnaires au Congo belge, l'anticléricalisme colonial*, réponse à M. Vandervelde, Brussel, 1911.

Arthur Vermeersch, *Le rôle des catholiques au Congo belge* (Conférence donnée à Bruxelles, le 31 mars 1914, Librairie Albert Dewit, Brussel, 1914.

Arthur Vermeersch, art. Colonie et Patrie, in : *Bulletin de la Société Royale de Géographie d'Anvers*, Antwerpenn, 1914-1919.

Gustave Vervloet, « Aux sources du Nil. Dans la région des volcans, du lac Albert-Edouard et du Ruwenzori. Notice de géographie descriptive et aperçu ethnographique », in *Bulletin de la Société royale belge de Géographie* (1910), Brussel, 1911, p.

Vincent Viaene, art. De religie van de Prins. Leopold II, de Heilige Stoel, België en Congo (1855-1909), in: *Leopold II ongegeneerd genie? Buitenlandse politiek en kolonisatie*, Uitg. Lannoo, Tielt, 2009, p. 163-164.

Maurits Walraet, art. Van Caeteren Willem, in: *BKB*, III, Brussel, 1952, col. 134-137.

Wamba-dia-Wamba, *L'histoire oui mais quelle histoire ?*, in : *État Indépendant du Congo, Congo Belge, République Démocratique du Congo, République du Zaïre ?* (o.l.v. Bogumil Jewsiewicki), Éditions SAFI Press, 1984, p. 62.

Arthur Wauters, art. Lorand Georges, in : *Belgische Koloniale Biografie (BKB)*. I, Brussel, 1948, col. 614.

Charles Weber, « Les dates anniversaires de nos Campagnes Coloniales », in *Le Conseiller Congolais*, n° 10, October 1930, p. 305 ; Id., art. cit., n° 11, november 1930, p. 336.

Julien Weverbergh, *Leopold II van Saksen Coburgs Allergrootste Zaak*, Uitg. Kritak, Leuven, 1981.

Whyns, *Léopoldville: son histoire, 1881-1956*, Brussel, 1956.

Robert Wiggers, art. De 'Fédération pour la Défense des Intérêts belges à l'Étranger' en het Persbureau van de Onafhankelijke Kongostaat, 1903-1908, in : *Mededelingen Zittingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, 38 (1992-2), Brussel, 1993, p. 135-183.

Marc Wiltz, *Il pleut des mains sur le Congo*, Uitg. Magellan & Cie, Parijs, 2015.

Wolopio Ekoyonde, art. *L'effort de guerre dans le district du Congo-Ubangi : 1940-1945*, in n° VI-VII, 2008, p. 183-198.

Marcel Yabili, *Le roi génial et bâtisseur de Lumumba. Un exercice de critique historique sur le plus grand Fake News*, Uitg. Médiaspaul, 2020.

Benjamin Yata Lokadi, "Les militaires congolais décorés de la Première Guerre mondiale: des modèles de patriotisme", in *Le Congo Belge dans la Première Guerre mondiale 1914-1918 ...*, Paris, 2015, p. 251-263.

Mathieu Zana Etambala, art. L'abbé Stefano Kaoze et la langue française, in : *Congo Meuse* (L'œil de l'Autre. Colloques de Kinshasa et de Bruxelles), n° 2-3, Bruxelles-Congo, AML-CÉLIBECO, 1998/1999, p. 117-139.

Mathieu Zana Etambala, art. L'enseignement du latin dans le Vicariat apostolique du Haut-Congo. Avec la présentation et l'analyse de quatre lettres latines, 1905-1906, in : *Humanistica Lovaniensia (Journal of Neo-Latin Studies)*, vol. 48, 1999, p. 353-384.

Mathieu Zana Etambala, art. Les missionnaires catholiques face au mouvement kimbanguiste, à partir de la mort de Simon Kimbangu jusqu'à l'indépendance congolaise en 1960, in : *Revue africaine des Sciences de la Mission*, n° 12, Kinshasa, juin 2000, p. 128-207.

Mathieu Zana Etambala, art. La question kimbanguiste : de la persécution à la tolérance (1945-1957), in : *La Nouvelle Histoire du Congo. Mélanges eurafricains offerts à Frans Bontinck*, C.I.C.M. (sous la direction de Pamphile Mabiala Mantuba-Ngoma), L'Harmattan – Africa Tervuren, 2004, p. 390.

Mathieu Zana Etambala, art. Stefano Kaoze: sa formation, son ordination et son voyage en Europe (1899-1921), in : *Congo Meuse* (Aspects de la culture à l'époque coloniale en Afrique centrale : formation – Réinvention), vol. 6, L'Harmattan, Parijs, 2008, p. 17-61.

Mathieu Zana Etambala, art. How we found Ambroise Boimbo, the Man who stole King Baudouin's Sword, in *Voyage Retour (An exhibition presented by Museum Folkwang, Essen, Germany)*, Uitg. Folkwang/Steidl, 2013, 38-43 (Franse versie p. 46-51). De documentaire: "Boyamba Belgique"!

Mathieu Zana Etambala, art. Un pays « occupé » et une société « malade » : à l'origine du mouvement kimbanguiste dans le Bas-Congo en 1921, in : *Simon Kimbangu, le Prophète de la Libération de l'Homme noir*, deel I, L'HarmattanRDC, 2014, p. 193-212.

Mathieu Zana Etambala, art. Panda Farnana, le roi Albert 1er et la question de la méthode éducative afro-américaine pour le Congo : 1911-1921, in : *Museum Dynasticum*, XXVII, 1, 2015, p. 25-47.

Mathieu Zana Etambala, L'exploitation de l'Équateur par les sociétés concessionnaires et l'affaire Isidore Bakanja, ca 1885-1914, in : *Équateur, au cœur de la cuvette congolaise* (o.l.v. Jean Omasombo Tshonda), Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren, 2016, p. 195.

Mathieu Zana Etambala, art. Les dernières revendications et les premiers défis : l'E.J.C.S.K à un tournant de son histoire (1955-1965), in : *Cahiers Interdisciplinaires des Religions*, deel II, n° 3, Kinshasa, januari- juni 2017, p. 13-121.

Mathieu Zana Etambala, art. Het werk is nog maar begonnen. De gemiste kansen van een AfricaMuseum, in: *Nulpunt 1945. De Lage Landen een mensenleven later*, Uitg. Ons Erfdeel vzw, 2020, p. 75-84.

4. Arbeid en kapitaal: enkele aspecten van de koloniale economie

Gillian Mathys

Zeg me nu: heeft de blanke eerlijk met ons gehandeld? Oh praat me niet over hem! Jullie noemen ons slechte mensen, maar jullie blanken zijn nog veel slechter! Jullie denkt dat jullie ons land en onze bezittingen kunnen afnemen omdat jullie geweren hebben. Jullie zijn ziek in jullie hoofd want dat is geen gerechtigheid. (vert.)³⁶⁸

Chef Mojimba aan Joseph Frässlen

Inleiding

Het belang van het thema 'koloniale economie' bleek uit de gedachtewisseling van 5 oktober 2020, uit informele gesprekken met leden van de bijzondere commissie en uit de consultaties die we hadden met historici en niet-historici. Maar hoe verhoudt dit thema zich ten opzichte van de verwachtingen en doelstellingen van de commissie? 'Koloniale economie' is een zeer breed en vaak technisch thema. Het preliminaire karakter van dit rapport en tegelijk de complexiteit van het onderwerp hebben geleid tot het maken van keuzes: we bieden een selectieve en schematische tekst die het de leden van de commissie mogelijk maakt zich welbepaalde krachtlijnen en de dynamieken van de koloniale economie eigen te maken. Nog een factor: er was niemand binnen de expertengroep die concreet historisch onderzoek verricht naar het economische aspect van de kolonisatie. Op basis van dit preliminaire rapport lijkt het aangewezen dat de commissie meer gerichte vragen formuleert, bijgestaan door experts in de materie – historici en andere wetenschappers, maar evenzeer door diegenen die geleden hebben onder dit koloniale systeem, en hun nakomelingen. Zoals kan vastgesteld worden in het publieke debat overstijgen maatschappelijke vragen omtrent het karakter en het systeem van de koloniale economische exploitatie immers het historische debat.

In meerdere (min of meer) recente referentiewerken kunnen eerste antwoorden worden gevonden op vragen die eveneens het openbare debat beroeren. Met betrekking tot de (Belgische) financiële netwerken die betrokken waren bij de economische exploitatie van de kolonie, verwijzen wij naar het werk *Congo, 1885-1960* van Frans Buelens. In dat werk, alsook in het artikel *Return on investments* dat hij samen met Stefaan Marysse heeft geschreven, vinden wij tevens een aantal eerste antwoorden over de rendabiliteit van het koloniale project voor de ondernemingen. Voorts geeft ook Guy Vanthemsche in zijn werk *Belgium and the Congo* (in het Frans verschenen onder de titel *La Belgique et le Congo*) een breed overzicht van de economische relaties tussen België en Congo. Voor een kritisch overzicht van de economische relaties tussen België en Congo waarin ook de postkoloniale relaties en gevolgen aan bod komen, verwijzen wij naar het werk *From the Congo Free State to Zaïre* (eveneens beschikbaar in het Frans) van Jacques Depelchin. Meer verwijzingen ter zake zijn te vinden in de voetnoten en in de bibliografie van dit onderdeel.

Dit hoofdstuk richt zich op een aantal belangrijke kenmerken van de economische organisatie. Het is belangrijk op te merken dat deze economische organisatie niet los kan worden gezien van de politieke context, en dat de gevolgen van dit economische beleid zich ook op andere vlakken manifesteerden. Zo moet bijvoorbeeld benadrukt worden dat de eisen van de koloniale economie ook gevolgen hadden voor de manier waarop de 'inlandse' politiek werd ingezet – zie bijvoorbeeld de rol van de *chefs* als

³⁶⁸ Heinrich Schiffers, *The quest for Africa: two thousand years of exploration*. New York: Putman, 1957): 196-7. Chef Mojimba, aan de Congorivier, vertelt over de eerste ontmoeting met Henry Morton Stanley aan een missionaris, Joseph Fraessle. Hij benadrukt dat de expeditie van Stanley verwelkomd werd, waarna deze verwelcoming met geweld werd beantwoord. De quote wordt hier gebruikt omdat ze ook in een veel bredere betekenis de gewelddadige 'ontmoeting' tussen Afrika en Europa beschrijft. Zie Joseph Frässle, *Meiner Urwaldneger Denken und Handeln*, Freiburg, 1923.

spilfiguren in arbeidsrekrutering. In ‘Gender en seksualiteiten’ zien we ook hoe nieuwe arbeidsvereisten mee een invloed hadden op veranderende genderpatronen.

Een aantal krachtlijnen van de koloniale economie – de innige band tussen Staat en kapitaal, het kapitale belang van Afrikaanse arbeid – worden ingebed in een chronologisch overzicht dat de evoluties in de tijd weergeeft. Hoewel het een belangrijk element is, komt de invloed van het koloniale economische systeem op de Congolese bevolking slechts oppervlakkig aan bod, evenals de manier waarop Congolezen dit systeem niet zomaar louter ondergingen.³⁶⁹ Op het einde van dit economisch hoofdstuk komen een aantal structurele erfenissen aan bod die de toekomst van het postkoloniale Congo gehypothekeerd hebben. Daarbij is wordt duidelijk dat Congo met een zware erfenis werd opgezadeld.

4.1. Een innige band tussen Staat en kapitaal

Zoals algemeen aanvaard, waren economische belangen de belangrijkste motor van de koloniale expansie, en dat was in het geval van Leopold II niet anders. Zoals Guy Vanthemsche aangaf, was hij gedreven door het verlangen om fortuin te maken.³⁷⁰ Daarnaast had de koning ook grootse plannen: hij zag kolonisatie als een strategie om België invloedrijker te maken en om aan de *grandeur* van het land en de monarchie te werken.³⁷¹ De strijd tegen de veronderstelde ‘barbarij’ en de slavernij waren slechts een middel om dit project een altruïstisch gezicht te geven. Ook voor de vele ondernemingen die in Congo-Vrijstaat actief waren, was winst het belangrijkste doel. Door deze economische motivatie van de koloniale exploitatie en door de specifieke aard van ‘het Congo van Leopold’ trad er – zowel in de periode van Congo-Vrijstaat als daarna – een sterke verstrengeling op tussen Staat en kapitaal.

Leopold II had geld nodig om Congo te kunnen exploiteren. Dit geld zocht hij bij investeerders in binnen- en buitenland, wat betekent dat, zeker in de begindagen van Congo-Vrijstaat, de economische belangen niet louter Belgisch waren – zo waren er ook Britse en Nederlandse handelsmaatschappijen actief.³⁷² Tussen deze handelsmaatschappijen bevond zich de *Compagnie du Congo pour le Commerce et l’Industrie* (CCCI), die later een onderdeel zou worden van de *Société Générale*. In de vroege jaren van Congo-Vrijstaat waren vooral de *Anglo Belgian Indian Rubber Company* (Abir) en de *Anversoise* belangrijke spelers. Beide handelsmaatschappijen, waarin Congo-Vrijstaat – en dus ook Leopold II – belangrijke aandelen had, kregen in ruil voor hun investeringen ‘concessies’. Deze concessies werden gevestigd op gronden verkregen door landroof, de zogenaamde *terres domaniales*. Onder het Leopoldiaanse regime kwamen alle *terres vacantes* (onbeheerde gronden) aan de Staat toe. In de meeste gevallen berustten er echter rechten op deze ‘onbeheerde gronden’, waardoor ze dus onrechtmatig verkregen werden.³⁷³ Dit onderscheid tussen ‘bezet’ en ‘vacant’ kan echter ook worden gezien als een beredeneerde kunstgreep om landroof te legitimeren binnen een illegitiem systeem.

³⁶⁹ Zie daarvoor de passages over opstanden, dat een beperkt overzicht geeft. Verder geeft veel werk in het oeuvre van Donatien Dibwe dia Mwembu en John Higginson, waarvan in dit hoofdstuk geciteerd wordt, een inkijk in het Congolese perspectief in stedelijke contexten in Katanga. Voor de rurale gebieden geeft ondermeer het werk van Samuel Henry Nelson en Osumaka Likaka, ook geciteerd in dit hoofdstuk, een inkijk in hoe Congolezen het koloniale systeem trachten te navigeren.

³⁷⁰ Guy Vanthemsche, *Belgium and the Congo, 1885-1980* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

³⁷¹ Vincent Viaene, "King Leopold's imperialism and the origins of the Belgian colonial party, 1860-1905," *The Journal of Modern History* 80, no. 4 (2008): 741-790.

³⁷² Zie bijvoorbeeld Tanganyika Concessions Ltd., in: Guy Vanthemsche, *Belgium and the Congo*.

³⁷³ Piet Clement, "The land tenure system in the Congo, 1885-1960," *Colonial Exploitation and Economic Development: The Belgian Congo and the Netherlands Indies Compared* Ewout Frankema en Frans Buelens eds.

Handelsmaatschappijen en ondernemingen zoals Abir waren vooral uit op extractie van grondstoffen.³⁷⁴ Dat was niet bijzonder – *Union Minière du Haut Katanga* (UMHK) zou tot na de onafhankelijkheid zijn handelsmodel baseren op de export van Congo's bodemrijksdommen – maar het karakter ervan wel. De Compagnies in de periode van Congo-Vrijstaat deden geen investeringen en bouwden geen economische infrastructuur uit. Het karakter van de Leopoldiaanse economie was de zuivere plundering van grondstoffen door middel van geweld en dwangarbeid.³⁷⁵ Omstreeks 1900 begonnen enkele toonaangevende Belgische ondernemingen, zoals de Empain-groep, met onder meer de *Compagnie des Chemins de Fer du Congo Supérieur aux Grands Lacs Africains* (CFL), en later de *Compagnie des Grands Lacs* (CGL) een grotere rol te spelen. In de specifieke economische constellatie die ontstond, zwaaiden een beperkt aantal holdings de plak; holdings zijn ondernemingsmaatschappijen, die de aandelen van verschillende andere dochterondernemingen bezitten, maar zelf geen operationele activiteiten uitoefenen. In de praktijk vormden deze Belgische aandeelhouders een netwerk dat in – vaak overlappende – dochterondernemingen aandelen bezat.

De bekendste en belangrijkste van deze holdings was ongetwijfeld de *Société Générale*. Deze was niet alleen in de kolonie actief, maar beheerde ook een groot deel van de Belgische economie en stelde ook in België veel personeel tewerk. De koloniale Staat verwierf in deze ondernemingen grote aandelenposities in ruil voor concessies – concessies gevestigd geroofd land. Dat was de essentie van het huwelijk tussen Staat en kapitaal in de koloniale context. In sommige van deze ondernemingen was de Staat zelfs meerderheidsaandeelhouder.³⁷⁶ Daarnaast werden ook parastatale organisaties opgericht, zoals het *Comité Spécial du Katanga* (CSK) en het *Comité National du Kivu* (CNKi). Dergelijke ondernemingen – een mix tussen private en publieke instellingen – beheerden en organiseerden de exploitatie van grote delen van Congo. Bovendien waren ze ook aandeelhouders van een aantal belangrijke ondernemingen.³⁷⁷ Zo was de CSK zelf voor een derde in handen van de private *Compagnie du Katanga*, terwijl de koloniale Staat de andere twee derden controleerde. Het pakket aan aandelen dat de Staat in dergelijke ondernemingen in bezit had, werd de 'Koloniale portefeuille' genoemd.³⁷⁸ Deze verstrengeling tussen Staat en kapitaal had een aantal gevolgen, die Jean-Luc Vellut geschetst heeft:

« Structurellement, par ses nombreuses participations capital de sociétés privées, l'État colonial fut un État-Holding. Au niveau central, à Bruxelles, la représentation fut tout aussi bien la représentation des sociétés au sein de l'État. Ceci créa un climat de complaisances discrètes, rendu plus étouffant par l'étriquetissement des relations personnelles. Cette concertation entre pouvoirs publics et privés visait en dernière instance à partager le Congo en espaces économiques réservés, et à y assurer la prépondérance du capital belge. »³⁷⁹

Stengers drukte de verstrengeling ook plastischer uit: "Avec un peu de chance, un promeneur pouvait croiser en une journée, dans le Parc de Bruxelles, tous les hommes qui dirigeaient le Congo." Hij wees

(Abingdon: Routledge, 2013): 88-108; Honoré Vinck, *Conflits fonciers au Congo belge opinions congolaises: texte intégral d'une enquête de 1954* (Bruxelles: Académie Royale des Sciences d'Outre-mer, 2011).

³⁷⁴ Frans Buelens, *Congo, 1885-1960: Een financieel-economische geschiedenis* (Berchem: Epo, 2007); Guy Vanthemsche, *Belgium and the Congo*.

³⁷⁵ Guy Vanthemsche, *Belgium and the Congo*; Frans Buelens, *Congo 1885-1960*.

³⁷⁶ Jean-Louis Moreau, "De la décolonisation à la zaïrianisation. Le sort des capitaux belges au Congo," *Les cahiers Irice 2*, no. 6 (2010): 61-77.

³⁷⁷ Frans Buelens, *Congo 1885-1960*.

³⁷⁸ Het werk van Buelens geeft het meest uitgebreide overzicht van wat tot die Koloniale Portefeuille behoorde.

³⁷⁹ Jean-Luc Vellut, *Hégémonies en construction: Articulations entre Etat et Entreprises dans le bloc colonial Belge (1908-1960)*, *Canadian Journal of African Studies/La Revue canadienne des études africaines* 16, no. 2 (1982): 327-8. Herdrukt in Jean-Luc Vellut, *Congo. Ambitions et désenchantements 1880-1960* (Paris, Karthala, 2017).

daarmee op de bijna fysieke centralisatie van de koloniale economische belangen in Brussel, waar het ministerie van Koloniën, de Kamer, de zetels van de grote ondernemingen en de investeringsbanken en het Koninklijke Paleis zich op een boogscheut van elkaar bevonden.³⁸⁰ Dat de banden tussen Staat en kapitaal zo innig waren, betekende echter niet dat er nooit conflicten opdoken tussen beide: geen van beide waren een homogeen blok, en relaties evolueerden doorheen de tijd en naargelang van de context.

Het waren de holdings die uiteindelijk het heft in handen namen.³⁸¹ Zo controleerde de *Société Générale* in het interbellum meer dan de helft van de koloniale economie. Deze alliantie was het duidelijkst merkbaar in de mijnindustrie, waar bedrijven zoals UMHK (onderdeel van de *Société Générale*) en *Société Internationale Forestière et Minière du Congo* (Forminière) uitgroeiden tot reusachtige ondernemingen. De onderstaande tabel geeft een overzicht voor de jaren 1920-1932 en toont hoe groot het belang van de mijn- en transportsector was.³⁸²

*Répartition entre les secteurs et entre les groupes financiers
du capital immobilisé au Congo
Immobilisations cumulées 1920-1932 (en milliards de francs courants)*

SECTEURS	Société Générale	Groupe Empain	Groupe Cominière	Groupe Brufina	Total 4 groupes	Total Congo
Transports	2,8	0,4	0,2	-	3,4	3,9
Mines	1,6	-	-	-	1,7	2,0
Industrie	0,5	-	0,03	0,05	0,5	1,2
Agriculture	0,1	-	-	-	0,2	0,5
Elevage	0,2	-	0,03	-	0,2	0,3
Commerce	-	-	-	-	-	0,1
Sociétés	0,05	0,04	-	0,1	0,2	0,3(1)
Total	5,4	0,4	0,3	0,1	6,2	8,3

(1) Capital souscrit.

Source : Commission des Colonies, Sénat, Documents parlementaires, 1933-34, Document n° 85.

Tabel uit: Jean-Philippe Peemans. *Le Congo-Zaïre au gré du vingtième siècle*. Paris: Editions L'Harmattan, 1997, 31.

³⁸⁰ Jean Stengers, *Congo: Mythes et réalités*. Racine Lannoo, 2007, 195-6. Zie ook, Guy Vanthemsche, "Radioscopie van een kolonie: Belgisch-Congo 1908-1960," *Brood & Rozen* 4, no. 2 (1999) voor die verstrengeling.

³⁸¹ Bogumil Jewsiewicki, *Le colonat agricole européen au Congo-Belge, 1910-1960: questions politiques et économiques*, *Journal of African History* (1979): 559-571.

³⁸² In deze sectie wordt geen aandacht gegeven aan de transportsector, hoewel dit ook een belangrijk onderdeel was van de koloniale economie. Wat deze sector betreft, verwijzen we naar André Huybrechts, *Transports et structures de développement au Congo. Étude du progrès économique de 1900 à 1970* (Kinshasa: IRES, 1970) en André Huybrechts "Le rôle du progrès des transports dans les économies sous-développées," *Revue économique* (1971): 140-162. Peer Schouten beschouwt de structurele erfenis van deze infrastructuur in *Roadblock Politics: The Origins of Violence in Central Africa* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021). Zie ook het doctoraat van Jacques Usungu Ulungu-Kinyamba, *Les routes dans l'univers colonial du Kivu-Maniema (1920-1960): mise en place, imaginaire collectif et incidences sur la société et l'environnement* (Namur: Université de Namur, 2015) en Laurence Heindryckx, *Governing economic interests: Interwar road construction in Belgian Congo, Belgeo. Revue belge de géographie* 1 (2020).

4.2. Grondstoffen

De mijnindustrie begon vooral na de overname van Congo door België aan belang te winnen. Al van in het begin van de koloniale periode werd beschreven hoe het land 'een geologisch schandaal' was, door de minerale rijkdommen die het bezat.³⁸³ Naast koper, goud en diamanten ging het om grondstoffen als kobalt, zilver, uranium, zink en andere edelmetalen. De mijnindustrie was al gauw goed voor het grootste aandeel van de koloniale economie en zorgde ook voor een groot deel van de Congolese inkomsten – inkomsten voor de Belgische koloniale Staat dus. Katanga, en met name de regio rond Elisabethstad (Lubumbashi) en Kolwezi, was het bekendst voor zijn mijnactiviteiten en was economisch ingepalmd door UMHK. Maar er waren nog mijnbouwbedrijven actief in onder andere Ituri (de goudmijnen van Kilo Moto), Kivu (onder andere *Minière des Grands Lacs* en *Symétain* delfden er cassiteriet, wolfram, tungsten en goud) en Kasai (waar diamant ontgonnen werd door ondernemingen zoals *Forminière* en Beceka).³⁸⁴ De koloniale mijnexploitatie verleende België ook een belangrijke plaats in de wereldeconomie: onder meer als eerste wereldproducent van industriële diamant, en voor kobalt een positie van 75% van de wereldproductie in 1956.³⁸⁵ Dat vertaalde zich ook in de exportcijfers, waar de mijnindustrie gedurende de hele koloniale periode het grootste aandeel van innam.

*Evolution relative des exportations agricoles et minières et
de la production industrielle 1920-1958*⁹¹.
(en milliards de francs 1948-50 pour 1920-1939
en milliards de francs courants pour 1950-1958)

	Exportations agricoles (¹)	Exportations minières (²)	Production industrielle (³)	Total
1920	0,5	0,6	0,05	1,1
1925	0,9	2,2	0,10	3,2
1930	1,3	3,6	0,18	5,0
1935	2,1	4,0	0,12	6,2
1939	3,0	4,8	0,22	8,0
1950	6,5	6,6	1,8	14,9
1955	8,1	14,8	4,5	27,4
1958	8,9	11,2	4,8	24,9

Tabel uit: Peemans, Jean-Philippe. *Congo-Zaïre au gré du vingtième siècle*. Paris: Editions L'Harmattan, 1997, 85.

³⁸³ Het is misschien belangrijk op te merken dat bijvoorbeeld koper reeds geëxploiteerd werd voor de Europese aanwezigheid. Zie: Edouard Bustin, *Lunda under Belgian rule* (Harvard, Harvard University Press, 1975).

³⁸⁴ Jean-Michel Lebigre, *Aspects humains et économiques du Kivu occidental (Zaïre)*, in: *Les cahiers d'outre-mer* 33, no. 132 (1980): 363-374; Zie o.a. Georges Arnaud, *Les mines de diamant du Congo Belge*, in *Annales de géographie*, vol. 34, no. 187, pp. 90-91. Voor *Forminière*, zie: Richard Derksen, "Forminière in the Kasai, 1906-1939," *African Economic History* 12 (1983): 49-65. Het werk van Odile Debruyne, *Histoires de diamants: la Société minière du Bécéka au Congo* (Bruxelles, Racine, 2006) werd niet geraadpleegd.

³⁸⁵ Guy Vanthemsche, Radioscopie van een kolonie: Belgisch-Congo 1908-1960, *Brood & Rozen* 4, no. 2 (1999): 31-66.

Het was de mijnindustrie die ten slotte ook verantwoordelijk was voor het grootste deel van de inkomsten van de Koloniale Portefeuille. Om een voorbeeld te geven: in 1951 was bijna tweede derde van de winst van de Koloniale portefeuille – 4,4 miljoen dollar van 6,9 miljoen dollar – op het conto van UMHK te schrijven.³⁸⁶ Deze structuur van de koloniale economie – met veel macht voor holdings actief in voornamelijk de mijnindustrie – verklaart ook deels de manier waarop de koloniale economie georganiseerd werd. Mijnbouw vergde transport om de grondstoffen te kunnen exporteren, een grote concentratie van arbeidskracht, en landbouw om die kracht te voeden, liefst aan een zo laag mogelijke prijs. Deze overwegingen hebben het koloniale systeem grotendeels vorm gegeven. Een dergelijke verstrengeling van belangen was – in mindere mate – ook in de landbouwsector te vinden. De *Compagnie Cotonnière Congolaise* (Cotonco) bijvoorbeeld was opgericht door onder andere de *Société Générale*, maar ook de Staat bezat een groot aandelenpakket.³⁸⁷ De enige andere onderneming die erin slaagde in de landbouwsector een gelijkaardige dominante positie uit te bouwen als UMHK, was Lever, met zijn *Huileries du Congo Belge* (HCB) in de palmolie-industrie.

4.3. Een zelfgefinancierde uitbuiting

Niet alleen werd Congo-Vrijstaat gedreven door economische belangen en winstbejag, ook het bestuur zelf moest het liefst zo weinig mogelijk kosten. Daarvoor hanteerde men een aantal technieken. Belastingen werden aangewend om gekoloniseerden voor hun eigen beheer en ‘beschaving’ (lees: onderdrukking en exploitatie) te laten betalen door gedwongen arbeid als een ‘taks’ te beschouwen. In het westelijke gedeelte van Congo-Vrijstaat werd deze gedwongen arbeid vooral ingezet voor de exploitatie van rubber. Zonder arbeid geen rubberopbrengst en zonder rubberopbrengst geen koloniale winst: arbeid was dus een cruciale schakel. Op structureel vlak werd een tweede techniek toegepast: grote delen van (voornamelijk) westelijk Congo werden uitbesteed aan private concessie maatschappijen. De bekendste daarvan waren ABIR en *Anversoise* [zie afbeelding 1]. Deze concessies namen op het terrein de vorm aan van plantages waarin de staat ook belangen had.³⁸⁸ Niet alles werd geprivatiseerd: er was het Privédomein (*Domaine Privé*) van de staat, waar particulieren niet mochten exploiteren, en het Kroondomein (*Domaine de la Couronne*), het persoonlijk bezit van de koning. Voor de Congolese bevolking maakte dit weinig verschil. Op zowel de Abir-concessies, het kroondomein als het privédomein installeerde de rubberopbrengst een terreurregime dat op nietsontziende wijze de Congolese bevolking exploiteerde, en dat de dood van een zeer groot aantal Congolezen tot gevolg had.³⁸⁹

In de akte van Berlijn werd gestipuleerd dat het Congobekken een vrijhandelszone moest blijven. De internationale mogendheden wilden een protectionistisch beleid vermijden. Dat betekende dat Congo-Vrijstaat geen inkomsten uit douanetarieven kon halen – behalve een kleine importtax vanaf 1890. Het daaruit voortvloeiende gebrek aan middelen en het principe dat Congo-Vrijstaat voor zichzelf moest betalen, vormen een belangrijke verklaring voor het extreme geweld dat plaatsvond. De kolonie moest zoveel mogelijk opbrengen en zo weinig mogelijk kosten. Door de daaruit voortvloeiende geringe staatsaanwezigheid, de uitgestrektheid van de gebieden, de lage

³⁸⁶ Alvin W. Wolfe, "Capital and the Congo," *Anthropology Faculty Publications* 9 (1966): 362-377.

³⁸⁷ Osumaka Likaka. *Rural society and cotton in colonial Zaire* (Madison: University of Wisconsin Press, 1997).

³⁸⁸ Te Mobusa Ngbwapkwa, *L'exploitation du caoutchouc par l'état indépendant du Congo dans le territoire de Banzyville, district de l'Ubangi (1900-1908)*, in *Civilisations. Revue internationale d'anthropologie et de sciences humaines* 41 (1993): 291-306; Frans Buelens, *Congo 1885-1960*.

³⁸⁹ Voor een overzicht van de constellaties en personen achter Abir en de *Anversoise*, zie: Frans Buelens, *Congo, 1885-1960*. Voor een overzicht van het terreurregime dat geïnstalleerd werd door Abir, zie o.a.: Robert Harms, "The World Abir Made: The Margina-Lopori Basin, 1885-1903," *African Economic History* 12 (1983): 125-139. Wat betreft het debat over het aantal doden verwijzen we naar de introductie waar we pleiten om het debat over dit geweld weer open te trekken.

bevolkingsgraad en de grote mobiliteit van de bevolking vormden geweld en terreur, vanuit het gezichtspunt van Congo-Vrijstaat, de enige manier om de noodzakelijke arbeid te mobiliseren.³⁹⁰ Een uitvoerige literatuur documenteert het extreme geweld in deze periode; tevens zijn er ter zake Congolese getuigenissen voor een breder publiek.³⁹¹ Het is belangrijk te benadrukken dat dit geweld geenszins een uitwas of incidenteel was, maar systematisch werd toegepast, en dus een structureel onderdeel van de exploitatie- en extractietactieken van Congo-Vrijstaat vormde. Zonder geweld geen arbeid, zonder arbeid geen opbrengsten en zonder opbrengsten geen winsten voor de koloniale ondernemingen. Er moet evenwel worden benadrukt dat de context van dit geweld geenszins wordt geschetst om het te rechtvaardigen, aangezien financiële winst geen verzachtende omstandigheid kan zijn voor het gebruik van geweld. Bovendien lag ook racisme in belangrijke mate ten grondslag aan dat geweld, dat moeilijk kan worden geduid zonder rekening te houden met de systematische ontmenselijking van de Congolese bevolking.

Moyo en Nkwabali, beiden gevlucht voor het rubberregime in Bangongo, de regio rond het toenmalige Lac Leopold II, en onderdeel van Leopold II's Kroondomein komen aan het woord in de rapporten die Roger Casement opstelde voor de eerste Congo-commissie van 1905.³⁹² Moyo vertelde het volgende:

“Ons dorp kreeg stof en een beetje zout, maar de mensen die het werk deden niet. Onze dorpschouwen gebruikten het stof op; de werkers kregen niets. Het loon was een vadem stof en een beetje zout voor elke grote mand vol, maar het werd gegeven aan het dorpschouwen, nooit aan de mannen. Het duurde tien dagen om de twintig manden rubber te verzamelen - we waren altijd in het bos en als we te laat kwamen werden we gedood. We moesten steeds verder het bos in om rubberbomen te vinden, zonder eten, en onze vrouwen moesten het bewerken van de velden en tuinen opgeven. Dus stierven we van de honger. Wilde beesten - luipaarden - doodden sommigen van ons terwijl we in het bos aan het werk waren, en anderen verdwaalden of stierven aan blootstelling en verhongering, en wij smeekten de blanke om ons met rust te laten, zeiden dat we niet meer rubber konden krijgen, maar de blanken en hun soldaten zeiden: "Ga, jullie zijn beesten, jullie zijn *nyama* (vlees)." Wij probeerden het, steeds verder het bos in, en toen we faalden en te weinig rubber hadden, kwamen de soldaten naar onze dorpen en doodden ons. Velen werden doodgeschoten, van sommigen werden de oren afgesneden; anderen werden met touwen om hun nek en lichaam vastgebonden en weggevoerd. De blanken op de posten wisten soms niets van de slechte dingen die de soldaten ons aandeden, maar het waren de blanken die de soldaten stuurden om ons te straffen omdat we niet genoeg rubber binnenbrachten." (vert.)³⁹³

³⁹⁰ Een van de beste reviews en analyses hierover is van de hand van Aldwin Roes, *Towards a history of mass violence in the Etat Indépendant du Congo, 1885–1908*, in *South African Historical Journal* 62, no. 4 (2010): 634-670.

³⁹¹ Te Mobusa Ngbwapkwa, *L'exploitation du caoutchouc*, Roger Anstey, *The Congo Rubber Atrocities. A Case Study*, in *African Historical Studies*, 4, 1 (1971): 59-76; Robert Harms, *The End of Red Rubber: a Reassessment*, in *Journal of African History* no. 16, 1 (1975): 73-88; Jules Marchal, *Morel contre Léopold II. L'Histoire du Congo 1900-1910* (Paris: L'Harmattan, 1996). Samuel Henry Nelson, *Colonialism in the Congo Basin, 1880-1940* (Athens: Ohio University Center for International Studies. Africa series, 1994); Daniel Vangroenweghe, *Rood Rubber. Leopold II en zijn Kongo* (Brussel: Elsevier, 1985); Jean-Luc Vellut, *Réflexions sur la question de la violence dans l'histoire de l'Etat Indépendant du Congo*, in *La Nouvelle Histoire du Congo: Mélanges Euroafricains Offerts à Frans Bontinck* ed. Pamphile Mabilia Mantuba-Ngoma (Paris: L'Harmattan, 2004): 269-87. Voor Congolese herinneringen, zie: Edmond Boelaert, Honoré Vinck, en Charles Lonkama, *Arrivée des Blancs sur les Bords des Rivières Équatoriales (partie 1)*, *Annales Aequatoria* 16 (1995): 13-134; *Arrivée des Blancs sur les Bords des Rivières Équatoriales (partie 2)*, *Annales Aequatoria* 17 (1996): 7-415;

³⁹² Voor het Casement rapport, en Afrikaanse getuigenissen, zie: Robert Burroughs, *African testimony in the movement for Congo reform: The burden of proof* (Abingdon: Routledge, 2018).

³⁹³ Geciteerd in: Roger Anstey, *The Congo Rubber Atrocities. A Case Study*, in *African Historical Studies* 4, no. 1 (1971): 59-76.

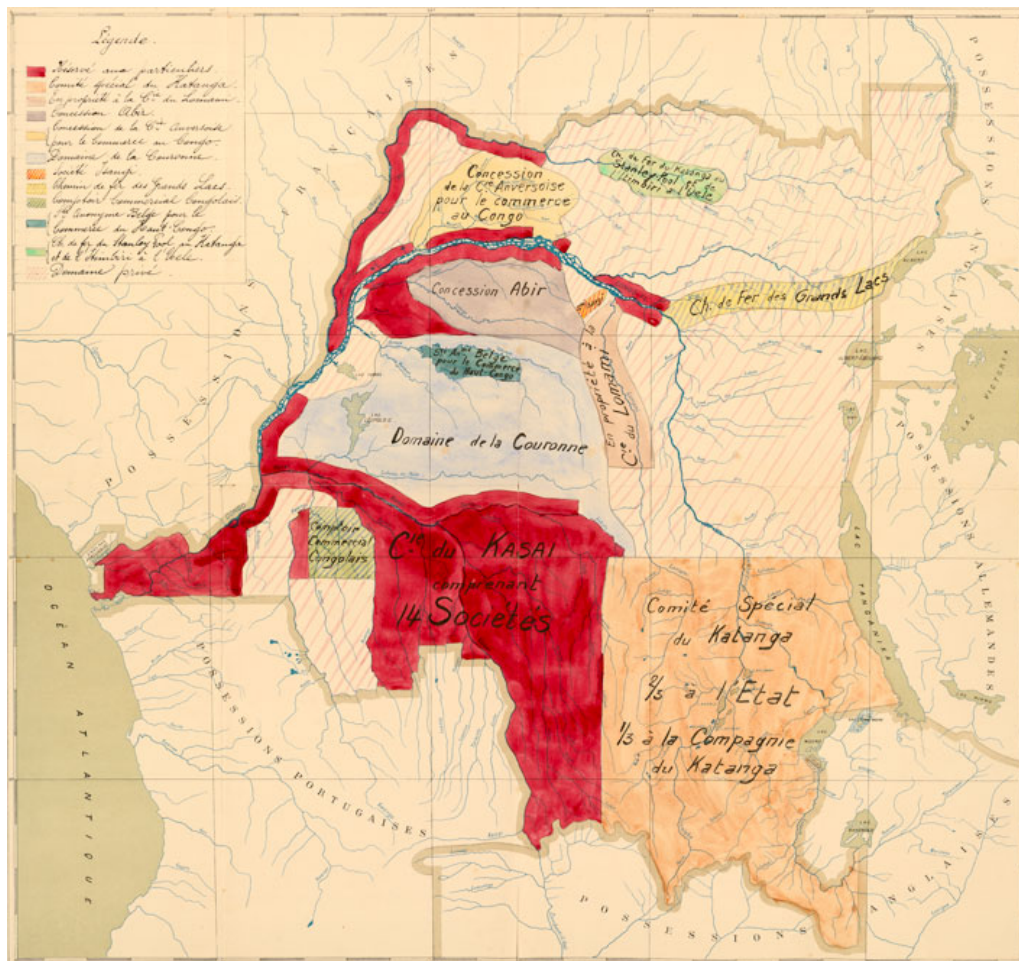
Zijn woorden tonen de verwoestende impact van het rubberregime op het leven in zijn geheel. Meer dan enkel het fysieke geweld – vermoord, de oren afgesneden of gekneveld afgevoerd – blijkt ook dat de arbeids- en productie-eisen in het Kroondomein (en op de andere concessies) louter *overleven* onmogelijk maakten. Rubber oogsten was gevaarlijk en bracht de voedselproductie in het gedrang, wat leidde tot hongersnood. Ook de ontmenselijking van de bevolking – ze zijn niet meer dan ‘vlees’ – is opmerkelijk. De complexe rol van lokale heersers (‘le chef), die in sommige gevallen gebruikmaakten van de nieuwe machtsverhoudingen om hun eigen politieke en economische posities te versterken, of samenwerkten met de nieuwe overheersers om hun eigen soevereiniteit te kunnen bewaren, blijkt ook uit de getuigenis.³⁹⁴

Uit Nkwabali’s woorden blijkt dat de onmenselijke situatie, direct voortvloeiend uit de organisatie van het systeem, en de vele doden die het veroorzaakte, gemeld werd aan de functionarissen van Congo-Vrijstaat:

“We zeiden tegen de blanken: “We zijn nu met te weinig mensen om te doen wat jullie van ons willen. Ons land heeft niet veel mensen en we sterven snel. Wij worden gedood door het werk dat jullie ons laten doen, doordat we geen groenten meer kunnen kweken en onze gezinnen uit elkaar vallen.” De blanke keek ons aan en zei: “Er zijn veel mensen in Mputu” (Europa, het land van de blanke). “Als er veel mensen zijn in het land van de blanke, dan moeten er ook veel mensen zijn in het land van de zwarte.” De blanke die dat zei was de chef in Ibale, zijn naam was Kwango, hij was een zeer slecht mens. Andere blanken van Bula Matadi die slecht en boosaardig waren, waren Mfuami Bonginda, Malu Malu (Snel! Snel!) Mpampi. Die hebben veel mensen gedood, zowel met hun eigen handen als door hun soldaten. Sommige blanken waren wel goed. Dat waren Nkango, Bako Mobili, Nyambi, Nyeli en Fuashi.” (vert.)³⁹⁵

³⁹⁴ Zoals ook vermeld in ‘Geschiedenissen’. Meer over de rol van bepaalde Afrikaanse heersers, die vaak verschillende strategieën toepasten is o.a. te vinden in David M. Gordon, “Precursors to Red Rubber: Violence in the Congo Free State, 1885–1895.” *Past and Present* 236, no. 1 (2017): 133-168; Bas De Roo, “Navigating Different Worlds: Colonialism in the Mbomu Basin and the Rise and Demise of the Djibir-Clan (1875–1932).” *International Journal of African Historical Studies* 52, no. 1 (2019): 31 en Jean-Luc Vellut, “Réflexions sur la question de la violence”.

³⁹⁵ Geciteerd in Roger Anstey, “The Congo Rubber Atrocities. A Case Study,” *African Historical Studies* 4, no. 1 (1971): 59-76.

Kaart van Congo-Vrijstaat met de territoriale verdeling van concessiehouders, eind 19e-begin 20e eeuw. Algemeen Rijksarchief (ARA), Hubert Droogmans, nr. 96 <http://www.expocongo.be/content.php?m=5&r=1&sr=3&doc=50&l=nl>

4.4. Arbeid en de contradicties van het beleid

Het principe dat de kolonie financieel zelfvoorzienend moest zijn, bleef behouden na de overname van Congo-Vrijstaat door België in 1908. Dit had blijvende gevolgen op verschillende vlakken, zoals op de manier waarop de laagste echelons van de koloniale administratie georganiseerd werden door 'traditionele' autoriteiten (zie 'Chefs en de administratie'). Mankracht bleef gedurende de hele koloniale periode een knelpunt – en dit was niet enkel het geval voor Belgisch Congo. In de meeste koloniale economieën bezorgde mankracht – of liever, de noodzaak de kosten ervan zo laag mogelijk te houden – de koloniale administratie veel hoofdbreken.³⁹⁶ Arbeid was immers onontbeerlijk om

³⁹⁶ Bill Freund, *Labor and labor history in Africa: A review of the literature*, in *African Studies Review* 27, no. 2 (1984): 1-58; Frederick Cooper, *From enslavement to precarity? The labour question in African history*, in *The political economy of everyday life in Africa: Beyond the margins* Wale Adebawo ed., (Woodbridge: Boydell and Brewer, 2017): 45-76; Frederick Cooper, *Decolonization and African society: The labor question in French and British Africa*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1996). Voor de Belgische situatie: Vincent Vaessen,

enerzijds de transportinfrastructuur uit te bouwen en anderzijds grondstoffen en exportgewassen te ontginnen en oogsten. Dwangarbeid, waarbij ook nog steeds geweld, of de dreiging van geweld werd gebruikt, bleef een constante, hoewel het Koloniaal Charter gedwongen arbeid voor privéondernemingen of particulieren verbood.³⁹⁷ Het is in dat opzicht veelbetekenend dat België tot 1944 weigerde om de conventie van de Internationale Arbeidsorganisatie met betrekking tot 'gedwongen arbeid' te ondertekenen³⁹⁸ – zelfs al was 'dwangarbeid' zeer eng gedefinieerd in deze conventie, net om koloniale praktijken binnen de norm te laten vallen.³⁹⁹ In 1953 nog werden België en Portugal als enige koloniale mogendheden op de zwarte lijst gezet van de Internationale Arbeidersorganisatie omwille van gedwongen arbeid.⁴⁰⁰ Julia Seibert definieerde deze 'koloniale dwangarbeid' als:

“Koloniale gedwongen arbeid kon dus worden omschreven als het overheersen en controleren van arbeiders zonder hen werkelijk te bezitten, gekenmerkt door fysiek en psychologisch geweld (of dreiging met geweld), dwang, omdat de arbeiders niet de mogelijkheid hadden om deel te nemen aan bepaalde arbeidsmarkten en arbeidsprocessen of om zich eraan te onttrekken, en uitbuiting door lage lonen en harde arbeidsomstandigheden.” (vert.)⁴⁰¹

Het juridische kader waar alleen de Congolese bevolking in Congo onderworpen was – en niet de Europese, zie verder – oefende ook impact uit op de arbeidsomstandigheden. Terwijl arbeiders in Europa zich konden verenigen in vakbonden en wegen op het beleid via verschillende kanalen, werd dit geheel onmogelijk gemaakt in Congo, waar de vrijheden van arbeiders en van de bevolking in het algemeen zoveel mogelijk beknot werden. Pas na de Tweede Wereldoorlog werden de eerste vormen van vakbonden toegelaten, en dan nog tegen de wil van de ondernemingen zoals UMHK en de hogere echelons van de katholieke kerk in.⁴⁰²

Congolezen stonden vaak weigerachtig tegenover loonarbeid. Zelfs het invoeren van belastingen, een vaak gebruikte strategie om Afrikanen de arbeidsmarkt in te duwen, die alleen betaald mochten worden in geld, te verkrijgen door loonarbeid of door het verkopen van *cash crops*, volstond niet om aan de koloniale vraag te voldoen.⁴⁰³ Deze weigering van Congolezen (en Rwandezen en Burundezen)

“Les législations sur le contrat de travail de 1910 et 1922 au Congo Belge: deux intentions et deux modes de décisions opposés,” *Revue belge de philologie et d'histoire*, 79, no. 4 (2001): 1213-1254; Pierre Tilly, *Au travail! Colonisateurs et colonisés au Congo belge: entre exploitations et résistances*. (Bruxelles: Carhop, 2020).

³⁹⁷ Julia Seibert, *More continuity than change? New forms of unfree labor in the Belgian Congo, 1908-1930*, In *Humanitarian Intervention and Changing Labor Relations* Mark Van der Linden ed., (Leiden: Brill, 2011): 369-386.

³⁹⁸ James P. Daughton, *Témoignages sur la violence coloniale: la campagne internationale menée dans l'entre-deux-guerres contre le travail forcé*, in *Revue d'Histoire de la Shoah* 2 (2008): 199-212. Zie ook:

https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:11300:0::NO::P11300_INSTRUMENT_ID:312174; Pierre Tilly kadert in *Au travail!* die weigering verder.

³⁹⁹ Frederick Cooper, *Conditions analogous to slavery: imperialism and free labor ideology in Africa*, in *Beyond Slavery: Explorations of Race, Labor, and Citizenship in Postemancipation Societies* eds. Frederick Cooper, Thomas Cleveland Holt, Rebecca J. Scott eds., (Chapel Hill & London: University of North Carolina Press, 2000): 107-49.

⁴⁰⁰ Daniel Roger Maul, *The International Labour Organization and the struggle against forced labour from 1919 to the present*, *Labor History* 48, no. 4 (2007): 477-500.

⁴⁰¹ Julia Seibert, *More continuity than change?*, 373.

⁴⁰² Robert Poupart, *Première esquisse de l'évolution du syndicalisme au Congo*, (Bruxelles: Éditions de l'Institut de sociologie Solvay, ULB, 1960. Voor een *longue durée* bespreking van de rol van vakbonden in Lubumbashi, zie: Donatien Dibwe dia Mwendu en Bogumil Jewsiewicki, *De la surpolisation à l'antipolitique, quelques remarques en marge de l'histoire du mouvement ouvrier à l'Union Minière du Haut Katanga et à la Gécamines, 1920-1996*”, in *Brood & rozen* 2 (1999): 185-200.

⁴⁰³ Het heffen van belastingen was overal in koloniaal Afrika een manier om Afrikanen in loonarbeid te dwingen, of om ze aan de door de administratie gereguleerde economie te laten deelnemen.

om in loonarbeid te werken, werd door de koloniale overheid *geframed* binnen morele referentiekaders die verwezen naar een vermeende ingebakken 'luiheid' die in de 'natuur' van de Afrikaanse bevolking zou liggen.⁴⁰⁴ De realiteit was dat voor veel Congolezen (en Rwandezes en Burundezes) loonarbeid gewoon geen noodzaak was, en hun weigering om zich te laten aanwerven dus perfect te begrijpen. Zij namen deel aan het economische leven via hun eigen kanalen, bijvoorbeeld door het vermarkten van gewassen die ze zelf verbouwden en vrij konden verhandelen, zeker in de nabijheid van commerciële, administratieve en industriële centra.⁴⁰⁵ Gaandeweg echter sloot de koloniale overheid de alternatieve en autonome wegen van deze Congolese economie af, of trachtte ze de controle ervan over te nemen.

Het economische beleid in Belgisch Congo (en in Ruanda-Urundi) is een schoolvoorbeeld van wat Sara Berry de 'contradicties van koloniaal beleid' heeft genoemd. Men wilde de bevolking actief aan de arbeidsmarkt doen deelnemen, maar tegelijk hun economische onafhankelijkheid en ondernemersinitiatief onderdrukken. Enerzijds had de koloniale administratie nood aan de arbeid, de belastingopbrengsten en de productiemogelijkheden van de bevolking, omdat het de enige manier was om de kolonie zelfvoorzienend te houden; anderzijds deed ze er alles aan om de kost van Afrikaanse arbeid en productie zo laag mogelijk te houden, en probeerde ze zoveel mogelijk de capaciteiten van de Afrikaanse bevolking om een invloed op deze factoren uit te oefenen, te beperken – zoals door het verbieden van arbeidersbewegingen.

In andere kolonies werden gelijkaardige overwegingen gemaakt, maar in de Belgische kolonie werd er nog minder initiatiefruimte voor de landbouwers en arbeiders overgelaten.⁴⁰⁶ Het is niet voor niets dat Bogumil Jewsiewicki sprak van een 'totalitarian colonial society', een totalitaire koloniale samenleving, die de vrijheid van Afrikaanse arbeiders en producenten zo veel mogelijk inperkte.⁴⁰⁷ Naast de reeds vermelde middelen – gedwongen arbeid, het afsluiten en/of onmogelijk maken van de 'autochtone' economische circuits en het verbieden van arbeidsvereniging en -beweging – gebeurde dat ook door de controle over de prijszetting van de exportgewassen die onder andere via de *cultures obligatoires* voor de markt werden geproduceerd. Deze prijszetting was over het algemeen voordelig voor de Europese opkopers, en niet voor de Congolese producent.

De uitkomst van deze 'contradicties' werd bepaald in het spanningsveld tussen de manier waarop de Congolese bevolking arbeidsomstandigheden naar hun hand probeerden te zetten, wat we *agency* hebben genoemd, en de uitgangspunten van het beleid zoals dat gevormd werd door die kleine koloniale lobby rond het Brusselse Warandepark. Of zoals Stengers het verwoordde: de administratie van het ministerie van Koloniën, de zetels van de grote ondernemingen, allerhande belangengroepen en de politieke wereld van Kamer en Senaat, waar elke partij wel zijn koloniale experts had.⁴⁰⁸ Daarbij was de enorme invloed van de grote ondernemingen en economische belangengroepen doorslaggevend. Hun verstrengeling met staatsbelangen was primordiaal.

⁴⁰⁴ Osumaka Likaka, *Colonialisme et clichés sociaux au Congo belge*, in *Africa. Rivista trimestrale di studi e documentazione dell'Istituto italiano per l'Africa e l'Oriente* 52, no. 1 (1997): 1-27.

⁴⁰⁵ Bogumil Jewsiewicki, *Zaire Enters the World System: Its Colonial Incorporation as the Belgian Congo, 1885-1960*, in *Zaire—The Political Economy of Underdevelopment* ed. Guy Gran (New York: Praeger Scientific, 1979): 29-53.

⁴⁰⁶ Piet Clement, *Agricultural Policies and Practices in the Congo: The Origins and Implementation of the Indigenous Peasantry Scheme, 1917–1959*, in *The Belgian Congo in between the Two World Wars*, Jacques Vanderlinden ed. Brussel: Académie Royale des Sciences d'Outre-mer, 2016): 83-128.

⁴⁰⁷ Bogumil Jewsiewicki, *African peasants in the totalitarian colonial society of the Belgian Congo*, in *Peasants in Africa: Historical and Contemporary Perspectives* 4 (1980): 45; *The great depression and the making of the colonial economic system in the Belgian Congo*, in *African Economic History* 4 (1977): 153-176.

⁴⁰⁸ Sara Berry, *Hegemony on a shoestring: Indirect rule and access to agricultural land*, in *Africa* 62, no. 3 (1992): 327-355.

Wanneer we het hebben over de slagkracht van Congolezen in deze context bedoelen we niet dat ze veel macht hadden om het systeem te beïnvloeden, wel dat de manier waarop het systeem was ingericht deels een reactie was op de manier waarop de Congolese samenleving zich zelfstandig probeerde te organiseren binnen dit systeem. Denk bijvoorbeeld aan het zoveel mogelijk beperken van mogelijkheden voor Congolezen om buiten het verkopen van *cash crops* aan vaste prijzen, of buiten via loonarbeid aan zeer lage lonen voor Europeanen, toegang te krijgen tot geld (dat nodig was voor het betalen van belastingen), dat een reactie was op het feit dat gedurende lange tijd Congolezen proberen toegang te hebben tot een monetaire economie die niét (helemaal) gereguleerd werd door de koloniale staat. Het feit dat dwang en (de dreiging met) geweld lange tijd een onderdeel bleven van personeelsrekrutering, was niet louter toeval, maar een gevolg van de beleidskeuzes die loonarbeid zeer onaantrekkelijk maakten voor de bevolking, maar voordelig voor de ondernemingen.

Dit huwelijk tussen Staat en kapitaal had ook tot gevolg dat de inlandse landbouwsector ondergeschikt werd aan mijnbouwbelangen, wat een verregaande impact had op rurale gebieden. In de volgende secties bespreken we kort een aantal karakteristieken en de evolutie van dit systeem.

4.5. Na de Eerste Wereldoorlog

Na de Eerste Wereldoorlog kende de Congolese economie een sterke expansie, vooral door de mijnbouw. Dat leidde tot een nog steeds toenemende vraag naar arbeid. Tussen 1918 en 1930 verviervoudigde het aantal Congolezen in loondienst. Naast de mijnbouw, vereiste ook de uitbreiding van het transportnetwerk – nodig om de economische exploitatie te verzekeren – enorm veel arbeid.⁴⁰⁹ Waar haalde de Belgische kolonisator deze arbeid vandaan? Er werd vooral ingezet op arbeidsmigratie uit de rurale gebieden. Dit had echter repercussies voor het platteland, waar de druk op arbeid juist vergroot werd door de migratie. Aan de achtergeblevenen in de dorpen werd vaak *corvée*-arbeid gevraagd: onbetaalde of betaalde arbeid – naargelang van de context – voor bijvoorbeeld het onderhoud van wegen, begraafplaatsen enzovoort.⁴¹⁰

In de jaren na de annexatie van Congo door België in 1908 waren de repressieve maatregelen voor even opgeborgen. De toenemende vraag naar arbeid haalde ze in het interbellum terug naar boven. Zo werd het gebruik van de zweep voor het ‘disciplineren’ van arbeiders weer toegestaan in 1922.⁴¹¹ Een ander voorbeeld: veel landbouwers, en zeker diegene in de buurt van stedelijke, industriële of commerciële centra, konden geld verdienen door het surplus van hun landbouwopbrengsten te verkopen.⁴¹² De koloniale administratie maakte dergelijke alternatieve manieren om geld te verdienen steeds moeilijker, bijvoorbeeld door het inperken van de handel en de vrije markt voor *cash crops* door onder andere het invoeren van monopsonistische systemen.⁴¹³ Een andere hindernis werd regulatie. Een nieuw decreet uit 1925 vereiste dat:

⁴⁰⁹ Jean-Philippe Peemans. *Le Congo-Zaïre au gré du XXème siècle, Etat, Economie, Société 1880-1990*. Paris: L’Harmattan, 1997.

⁴¹⁰ Victor Fernandez Soriano, ‘Travail et progrès: Obligatory ‘Educational’ Labour in the Belgian Congo, 1933–60,’ in *Journal of contemporary history* 53, no. 2 (2018): 292-314; David Northrup. *Beyond the bend in the river: African labor in eastern Zaire, 1865-1940* (Athens: Ohio University Press, 1988. Die arbeid kwam ook uit de buurlanden, zie bijvoorbeeld Enid Guene, *Copper’s Corollaries: Trade and Labour Migration in the Copperbelt (1910-1940)*, in *Zambia Social Science Journal* 4, (2013): 1-4.

⁴¹¹ Julia Seibert, *More continuity than change*. Voor een uitgebreid overzicht over zweepslagen als straf, zie: Dibwe Dia Mwembu, Donatien, *La peine du fouet au Congo belge (1885-1960)*, in *Les cahiers de Tunisie: revue de sciences humaines* 34, no. 135-136 (1986): 127-153.

⁴¹² Bogumil Jewsiewicki, *African peasants in the totalitarian colonial society of the Belgian Congo*, in *Peasants in Africa: Historical and Contemporary Perspectives* Martin Klein ed. London: Sage, 1980): 45-75.

⁴¹³ Er bestaat heel weinig literatuur over Afrikaanse handel in de Belgische koloniale ruimte. Net omdat het zo moeilijk werd gemaakt en buiten de wet werd geplaattst. Bogumil Jewsiewicki, ‘The great depression and the

« *Aucune personne de couleur, trafiquant ambulant ou capita de négoce, ne peut se rendre dans les milieux indigènes dans un but commercial, sans être en possession d'un permis de circulation pour le commerce* ». *Ce permis est personnel, nominatif, limité au territoire pour lequel il a été délivré. L'indigène, pour avoir ce permis, doit avoir payé la patente, prouver qu'il sait peser, mesurer, calculer, lire et écrire et tenir une comptabilité même sommaire de ses opérations en une langue européenne ou en une langue indigène.* »⁴¹⁴

De voorwaarden die gesteld werden om een dergelijke *permis* te verwerven waren zeer restrictief, en de *patentes* waren duur. Bovendien was deze *permis* enkel geldig voor één *territoire*, wat de mobiliteit van de Congolese handelaars bemoeilijkte. Op deze manier werden mogelijkheden om geld te verdienen buiten de kanalen wenselijk geacht door de koloniale administratie op een bewuste manier bemoeilijkt en vaak gewoonweg onmogelijk gemaakt. Arbeid werd door de koloniale overheid zoveel mogelijk gedirigeerd in de richting van de grote ondernemingen, en daarvoor zetten ze een heel arsenaal aan technieken in.

4.6. Rurale gebieden

Er werd al even gesproken over de *cultures obligatoires*, ingevoerd in 1917, die de verplichting inhield om exportgewassen zoals katoen te telen. Zoals meestal het geval was met koloniaal beleid ten aanzien van de Congolese bevolking, verschilden de gestelde doelen van de eigenlijke doelen. De koloniale administratie trachtte de *cultures obligatoires* voor te stellen als een 'pedagogisch' project (*travaux d'ordre éducatif*) waarin Congolese landbouwers de transitie van subsistentielandbouw naar commerciële landbouw zouden 'leren'.⁴¹⁵ In werkelijkheid was het een manier om het surplus van de landbouwproductie voor koloniale belangen af te romen, en om de controle over de rurale bevolking te versterken.⁴¹⁶ Bovendien slaagde de Staat erin om in sommige sectoren op deze manier de productiekosten af te wentelen op de landbouwers, terwijl de winsten naar de ondernemingen vloeiden.⁴¹⁷

In de katoensector bijvoorbeeld, verkreeg het in 1920 opgerichte Cotonco een monopsonie door een wetswijziging in 1921. 'Monopsonie' betekent dat er slechts één koper is binnen een bepaalde markt. Het verschil met een 'monopolie' is dat het daar gaat over één verkoper die de overhand heeft. Deze monopsonie voor Cotonco – een onderneming waarin de Staat een grote aandeelhouder was – betekende dat het bedrijf enorm veel macht verwierf in het bepalen van de prijzen waaraan individuele katoenboeren hun katoen moesten verkopen. Of zoals Osumaka Likaka het stelde: *"The compensation they paid was as low as seemed feasible without provoking either general sabotage or insurrection."*⁴¹⁸ Cotonco werd ook vrijgesteld van taksen en douanerechten op katoen en verkreeg grote kortingen op het transport tussen de katoenproducerende gebieden en Leopoldville. Bovendien slaagden ze erin door markthervormingen een systeem te introduceren waardoor ze nog meer winst konden maken, ten nadele van de Congolese katoentelers. De lagere echelons van de koloniale administratie staken ook vaak een handje toe. Promotie van de territoriale administrateurs hing

making of the colonial economic system in the Belgian Congo," *African Economic History* 4 (1977): 153-176; Jean-Philippe Peemans. *Le Congo-Zaïre*.

⁴¹⁴ Decreet van 9 december 1925, geciteerd in: Mirembe, Omer Kambale. *Echanges transnationaux, réseaux informels et développement local* (Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 2005): 117.

⁴¹⁵ Jeannot Mokili Danga Kassa. *Politiques agricoles et promotion rurale Au Congo-Zaïre (1885-1997)* (Paris: l'Harmattan, 1998); Piet Clement, "Agricultural Policies"; Osumaka Likaka. *Rural Society*; Fernandez Soriano, Victor, "'Travail et progrès': Obligatory 'Educational' Labour in the Belgian Congo, 1933-60," *Journal of contemporary history* 53, no. 2 (2018): 292-314.

⁴¹⁶ Jean-Philippe Peemans, *Le Congo-Zaïre*.

⁴¹⁷ Ibid.

⁴¹⁸ Likaka, Osumaka. *Rural society*, 74-5.

bijvoorbeeld af van de landbouwproductie in zijn territorium. Daarnaast werden sommige van deze beheerders door katoenmaatschappijen betaald, terwijl anderen hoopten door hen tewerkgesteld te worden.⁴¹⁹

Culturen die de overheid de Congolese landbouwer langs de ene kant verplichtte, werden dus langs de andere kant vermarkt in een monopsonistisch systeem dat hen benadeelde. De lage prijzen die daardoor voor landbouwproducten betaald werden, kwamen niet alleen ondernemingen zoals Cotonco ten goede, maar hadden ook als gevolg dat industriële ondernemers die veel arbeiders tewerkstelden de lonen laag konden houden.⁴²⁰ Rurale gebieden werden dus opgeofferd om aan de honger naar arbeid in andere sectoren te voldoen. Aan het einde van de rit profiteerden ook de grote mijnbouwbedrijven als UMHK van de *cultures obligatoires*.

Naast deze verplichte teelten en de subsistentielandbouw waren er ook Europese ondernemingen en onderdanen die aan landbouw deden. In Kwango bezaten de *Huilleries du Congo Belge* (HCB, Lever) belangrijke concessies voor het exploiteren van palmolie, en op andere plekken, zoals in Kivu, exploiteerden Europese settlers (*colons*) koffieplantages op land dat door het *Comité National de Kivu* in concessie gegeven was. De *landgrabbing* die het Leopoldiaanse regime had gekenmerkt ging daarbij vaak door, al werd een poging gedaan om iets meer controle op misbruik uit te oefenen.⁴²¹ Grote oppervlaktes land werden als ‘vacant’ verklaard, en beheerd door de staat of parastatales zoals de CNKI of CSK, die private titels gaven aan Europese settlers voor het vestigen van landbouwplantages voor thee, koffie en tabak. Ook die plantages hadden een grote arbeidsbehoefte. Op sommige plaatsen, zoals in het dichtbevolkte Kivu, zorgde de creatie van deze plantages, gecombineerd met de onteigeningen ten voordele van het Albertpark (vandaag het *Parc National Virunga*), voor een belangrijke reductie van de oppervlakte aan land beschikbaar voor landbouw. Dat duwde weer meer mensen richting loonarbeid.⁴²²

4.7. Dwangarbeid

Deze hoge druk op arbeid, en het weinige dat er tegenover stond voor de arbeiders, zorgde ervoor dat niet alle ‘nodige’ arbeid vrijwillig gerekruteerd kon worden. In de jaren twintig en dertig werd heel vaak geweld ingezet om arbeid te rekruteren – ook door leden van de koloniale administratie. Zo toonde Benoît Henriët aan dat koloniale agenten op het eind van de jaren 1920 in Kwango, waar de *Huilleries du Congo Belge* actief waren, geregeld dwang gebruikten om ondernemingen van arbeid te voorzien, ook al was dat bij wet niet toegelaten.⁴²³ Bovendien zijn er ook aanwijzingen dat lokale koloniale agenten omgekocht werden door ondernemingen.⁴²⁴ Maar ook *chefs*, vaak onder druk gezet door koloniale overheden, gebruikten geweld om arbeiders te rekruteren voor koloniale ondernemingen. In sommige gevallen ontvingen ze ook compensaties voor het leveren van arbeiders.⁴²⁵ Maar ook de Staat zelf rekruteerde gedwongen in deze periode, bijvoorbeeld voor de

⁴¹⁹ Osumaka Likaka, *Ibid.*

⁴²⁰ Alvin W. Wolfe, *Capital and the Congo*.

⁴²¹ In theorie werd dit beter gecontroleerd tijdens de Belgische periode, maar Piet Clement geeft aan dat er nog veel misbruik was, ook in de Belgische periode. Zie: Piet Clement, *The land tenure system in the Congo*.

⁴²² Joseph Nzabandora Ndi Mubanzi, *Histoire de conserver: Evolution des relations socio-économiques et ethnoécologiques entre les parcs nationaux du Kivu et les populations avoisinantes (RD Congo)*, (Brussel: ULB, 2003).

⁴²³ Benoît Henriët, *The Concession Experience Power, Ecology and Labour in the Leverville circle (Belgian Congo, 1911-1940)* (Bruxelles: USL-B-Université Saint-Louis, 2016), 275; Henriët, Benoît, Bérengère Piret, and Nathalie Tousignant, “‘Travail et Progrès’. Labour Legislation in Belgian Congo (1906-1960)” *Rechtskultur. European Journal of Legal History* 5 (2017): 36-47; Nicolai, Henri, “Le Congo et l’huile de palme. Un siècle. Un cycle?,” *Belgeo. Revue belge de géographie* 4 (2013); David Northrup, *Beyond the Bend in the River*.

⁴²⁴ Benoit Henriët, *The Concession Experience*.

⁴²⁵ Chubaka Bishikwabo, *Un aspect du colonat au Congo belge: le sort des travailleurs du Kivu (1900-1940)*, in

Force Publique en voor het uitvoeren van openbare werken.⁴²⁶ De Amerikaan Raymond Buell, die tussen 1925 en 1926 onderzoek deed naar het ‘inlandse probleem’ in meerdere kolonies, verzamelde verschillende voorbeelden, waaronder ook deze:

In een brief van 9 september 1925 schreef de bestuurder in X-, die zich bezighield met de aanwerving voor de HCB, aan de districtscommissaris dat de bevolking zeer ontevreden was over de eisen van het bestuur. "[...] Als deze functionarissen oprecht zouden zijn, zouden zij u zeggen dat de meest ontgoochelden onder hen met melancholie officiële koeriers ontvangen die arbeiders eisen voor plantages, opvorderen, werven, werven en altijd maar werven. Als het nodig is de bewoondingen van uw eigen berichten te gebruiken, die ons met energie en vasthoudendheid opdragen de levensomstandigheden van de inheemse bevolking te verbeteren en werken uit te voeren die grotendeels voor hun eigen onmiddellijk voordeel worden opgelegd, wat moeten we dan zeggen van de werving? Misschien kan men het de functionaris vergeven, die zich overgeeft aan gevoelens van bitterheid, wanneer hij het gevoel heeft elke dag steeds meer een mensenhandelaar te worden, wanneer dorpen leeglopen wanneer hij ze nadert, zoals bij het naderen van een slavenhandelaar." (vert.)⁴²⁷

Maar ook in andere periodes en in andere sectoren werd geweld – of de dreiging van geweld – gebruikt om arbeid te mobiliseren. Zo vertelde Dismas, afkomstig uit de Kabare-regio in Zuid-Kivu, me in 2010 over zijn werkomstandigheden. Hij was geboren op het eind van de jaren 1920 en had als arbeider voor verschillende planters uit de regio gewerkt. Hij herinnerde zich:

« *Quand quelqu'un s'abstenait on allait prendre un militaire à Murhala (prison) ou a Buganda-ganda et on frappait sérieusement celui qui s'était absenté. Ils étaient méchant, très méchant. Quand Mangini [verbastering van naam van de Europese settler], quand il venait de Murhala a bord de sa pirogue, il les fouettait tous à mort, c'était comme le feu de tonner.* »⁴²⁸

In de jaren 1920 en 1930 stond het systeem onder zware druk: arbeidsmigratie richting stedelijke en industriële centra, vooral in Katanga, maar ook arbeid voor de uitbouw van het transportnetwerk en voor de Europese plantagelandbouw in bijvoorbeeld Kivu, zetten het dorpsleven onder druk. In sommige dorpen bleven alleen vrouwen, ouderen en mensen met een beperking achter. De nataliteit daalde, de mortaliteit nam toe, en veel mensen op het platteland raakten ondervoed.⁴²⁹ Niet alleen kon het systeem niet functioneren zonder gedwongen arbeid, maar het leek ook niet duurzaam te zijn voor de koloniale administratie omdat het zichzelf ondergroef.

Zowel de koloniale administratie als de ondernemingen begrepen dat de nood hoog was. Er werden in de jaren 1920 twee onderzoekscommissies opgericht, waaronder *de Commission pour l'étude des problèmes de la main-d'oeuvre au Congo belge*. De rekrutering van arbeiders werd – in theorie – aan legale banden gelegd door quota op te leggen.⁴³⁰ Zoals David Northrup echter aantoonde, bleef de koloniale administratie geregeld haar eigen regels in de wind slaan en ging de gedwongen arbeid

Genève-Afrique/Geneva-Africa 16, no. 2 (1977): 25-44; Henriët, "The Concession Experience".

⁴²⁶ David Northrup. *Beyond the Bend in the River*.

⁴²⁷ Raymond Buell. *Native problem in Africa. Vol. II* (New York: Macmillan and Company Limited, 1928): 542. Het boek geeft meer voorbeelden van de gedwongen rekrutering van arbeid.

⁴²⁸ Onderhoud van Gillian Mathys, met bijstand en vertaling vanuit Mashi naar Frans van Lambert Bashizi, met 'Dismas', Ishungu (Kabare, Zuid-Kivu), 7 juli 2010.

⁴²⁹ Yves Segers, Helena Van Molle en Stephanie Kerckhofs, "'C'est par la science qu'on colonise'. Over de relatie tussen de Grote Depressie en de landbouwpolitiek in Belgisch Congo," *The Belgian Congo between the Two World Wars* Jacques Vanderlinden ed. Brussels: Académie Royale des Sciences de l'Outre Mer, 2019):159–189.

⁴³⁰ Jean-Philippe Peemans, *Le Congo-Zaïre*; Guy Vanthemsche, "Radioscopie"; David Northrup, *Beyond the Bend in the River*.

gewoon door.⁴³¹ In de mijnsector werd wel een transitie ingezet naar meer mechanisatie en naar een 'stabilisatiepolitiek' voor de arbeiders. Het is in deze periode dat het fameuze paternalistische, maar ook dwingende beleid van de UMHK, dat eigenlijk een reusachtig experiment in 'social engineering' was, zijn wortels vindt.⁴³² Zoals ook is opgemerkt in andere delen van dit rapport, kwamen veranderingen in het beleid niet in de eerste plaats voort uit bezorgdheden over het welbevinden van de Afrikaanse bevolking, maar uit noodzaak om in dit geval het economische systeem overeind te houden.⁴³³

4.8. De Grote Depressie

De wereldwijde financiële crisis van 1929 had ook zijn weerslag op Belgisch Congo. Haar exportgerichte economie (landbouwgewassen en grondstoffen) maakte de kolonie kwetsbaar. Door de daling van de vraag op de wereldmarkt, kelderde de productie, waardoor de vraag naar arbeid afnam. België brak tijdelijk met het principe dat de kolonie zelfvoorzienend moest zijn, en kwam over de brug met leningen voor de ondernemingen in verschillende sectoren.⁴³⁴ Niet zo voor de Congolese bevolking, die geen respijt kreeg. Die verloren hun werk of zagen hun lonen gevoelig dalen.⁴³⁵ Vele Congolezen keerden werkloos uit de steden en industriële centra terug naar hun dorpen, waar vaak ook geen werk meer was. Bovendien werden de kosten voor de financiële verliezen op hen afgewenteld: ondanks de werkloosheid en de lagere lonen werd de hoofdtaks die ze moesten betalen nog verhoogd.⁴³⁶ Het is dan ook geen toeval dat in 1931 een van de grootste revoltes die Congo gekend heeft, de Pende-revolte, uitbrak.⁴³⁷ Deze werd bloedig en gewelddadig neergeslagen door de Belgische administratie. Honderden Congolezen werden gedood en veel meer gevangengezet. Ook elders, zoals in de Katangese mijnindustrie en in Kabare in Kivu, waar de koffieplantages veel arbeid eisten aan abominabele condities, braken opstanden uit.⁴³⁸

Een gevolg was wel dat er nagedacht werd over een andere aanpak van de rurale gebieden. Eventjes werd overwogen om de Afrikaanse landbouw te stimuleren door de ontwikkeling van *paysannats*

⁴³¹ David Northrup, *Beyond the Bend in the River*; Samuel Henry Nelson, *Colonialism in the Congo Basin*.

⁴³² Zie o.a. John Higginson, *A working class in the making: Belgian colonial labor policy, private enterprise, and the African mineworker, 1907-1951* (Madison: University of Wisconsin Press, 1989); Bruno De Meulder, *De kampen van Kongo. Arbeid, kapitaal en rasveredeling in de koloniale planning*. Amsterdam-Antwerpen: Meulenhoff/Kritak, 1996); John Higginson, "Disputing the machines: scientific management and the transformation of the work routine at the Union minière du Haut-Katanga, 1918-1930," *African economic history* 17 (1988): 1-21. De Congolese historicus Donatien Dibwe dia Mwembu weidde een heel oeuvre aan de sociale kwestie in Katanga, zie o.a. Donatien Dibwe dia Mwembu, "Hoe leefden de Congolese arbeiders? Het voorbeeld van UMHK," In *Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen* Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche eds. Polis: 2020): 145-156; Donatien Dia Mwembu Dibwe. *Bana Shaba abandonnés par leur père: structures de l'autorité et histoire sociale de la famille ouvrière au Katanga, 1910-1997*. Paris: L'Harmattan, 2001); Donatien Dibwe dia Mwembu. "La problématique de l'habitat dans la ville de Lubumbashi (Elisabethville), province du Katanga, 1910-1960." *The Politics of Housing in (Post) colonial Africa* Martina Barker-Ciganikova, Kirsten Rüter, Daniela Waldburger, Carl-Philipp Bodenstien eds. Berlin: Degruyter, 2020): 121-140.

⁴³³ Jean-Philippe Peemans, *Congo-Zaïre*.

⁴³⁴ Guy Vanthemsche, "Radioscopie"; David Northrup, *Beyond the Bend in the River*.

⁴³⁵ Voor een case-studie, zie: Fetter, Bruce, "African Responses to the Great Depression at Elisabethville," *Manpower and Unemployment Research in Africa* 3, no. 1 (1970): 37-40.

⁴³⁶ David Northrup, *Beyond the Bend in the River*; Jeannot Mokili Danga Kassa, *Politiques agricoles*.

⁴³⁷ Voor meer, zie o.a. Mulambu-Mvuluya, Faustin, "Contribution à l'étude de la révolte des Bapende (Mai-Septembre 1931)," *Les cahiers du CEDAF* 1 (1971): 1-52; Gize, Sikitele A Sumbula, "Les racines de la révolte Pende de 1931," *Etudes d'histoire africaine* 1973 (1973): 99-153; Henri Nicolai, "Le Congo et l'huile de palme".

⁴³⁸ Alphonse Njangu Canda-Ciri, "La secte Binji-Binji ou la renaissance de la résistance des Bashi," In *Lyangombe: Mythe et rites*, 121-28. Bukavu: Editions CERUKI, 1976); Mitchell Bradley Ost, "Agricultural Laborers in Kivu," (Madison: University of Wisconsin-Madison, 1979); John Higginson, *A Working Class*.

indigènes. Dit stootte echter op tegenkanting van de klasse van de Europese settlers, die de competitie en een tekort aan arbeid voor hun plantages vreesden.⁴³⁹ Tijdens de crisisjaren werd in ieder geval de greep van de koloniale administratie op de rurale bevolking nog verder versterkt.⁴⁴⁰ Voor de Mongo-regio zijn er herinneringen bewaard die het een periode van onrust, verarming en van toenemende druk noemen.⁴⁴¹

“Welk geluk hebben zij ons gebracht? Zij hebben ons een weg gegeven die wij niet nodig hadden, een weg die steeds meer vreemdelingen en vijanden in ons midden brengt, die onrust stichten, die onze vrouwen onrein maken, die ons dwingen tot een manier van leven die niet de onze is, planten te kweken die wij niet willen, slavenarbeid te doen.” (vert.)⁴⁴²

⁴³⁹ Yves Segers, Helena Van Molle en Stephanie Kerckhofs, “‘C'est Par La Science Qu'on Colonise'”.

⁴⁴⁰ Jeannot Mokili Danga Kassa, *Politiques agricoles*; Yves Segers en Helena Van Molle, “Landbouw in koloniaal Congo: een succesverhaal ten koste van de rurale bevolking?” In *Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen* Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche eds. Polis, 2020): 157-171.

⁴⁴¹ Samuel Henry Nelson, *Colonialism in the Congo Basin*.

⁴⁴² Geciteerd in Roger Anstey, *King Leopold's legacy. The Congo under Belgian Rule* (London: Oxford University Press, 1966): 72-73, in Samuel Henry Nelson, *Colonialism in the Congo Basin*, 167.

4.9. De Tweede Wereldoorlog

De Tweede Wereldoorlog oefende opnieuw een enorme impact uit op de koloniale economie. Omwille van de grondstoffen was het strategische belang van Congo groot geweest, niet alleen voor België, maar ook de geallieerden: uranium, en koper voor munitie. Maar Congo streek de winsten hiervan niet zelf op.⁴⁴³ Bovendien ondersteunde de kolonie België ook financieel tijdens de oorlog.⁴⁴⁴ Maar vooral van de Congoese (en Rwandese en Burundese) bevolking werden enorme inspanningen gevraagd. De *efforts de guerre*, de verhoogde productie van landbouwgewassen en ontginning van grondstoffen in de mijnen, zorgen voor een enorme druk, zowel op de stedelijke als de rurale bevolking.⁴⁴⁵ Vanaf 1942 werd een speciaal arbeidsregime geïnstalleerd. Zo werden de arbeidsdagen voor het verbouwen van verplichte gewassen verdubbeld van 60 naar 120 dagen per jaar, wat betekende dat Congolezen een derde van het jaar bezig waren met verplichte teelten.⁴⁴⁶ Ook het areaal aan verplichte teelten ging fors de lucht in.⁴⁴⁷ De prijzen waaraan deze producten verkocht werden, stegen echter niet, in tegenstelling tot de levensduurte.⁴⁴⁸ Een andere maatregel was dat Congolezen vanaf 1942 ook opgeëist konden worden voor het werk in de mijnen. Bovendien waren er aanwijzingen dat Europese settlers en koloniale agenten tijdens de oorlogsperiode misbruik maakten van de situatie in de rurale gebieden.⁴⁴⁹

De enorme druk bleef niet zonder gevolgen. Zowel in de rurale als in de stedelijke gebieden brak verzet uit. Als de slachtpartij van Elisabethville raakte de gewelddadige onderdrukking van een staking in UMHK in 1941 bekend.⁴⁵⁰ In Masisi (Kivu) slaagt Bushiri erin om in 1944 ongeveer tienduizend volgelingen te verzamelen die in opstand kwamen tegen de koloniale onderdrukking. Bij deze opstand, een van de grootste in de koloniale geschiedenis van Congo, en de erop volgende bloedige repressie – zie ook de inleiding van dit verslag – zijn honderden doden gevallen. Verschillende Congolezen werden na afloop geëxecuteerd.⁴⁵¹ De muiterij van Luluabourg (Kananga) in 1944 liep met een sisser af, maar veroorzaakte eveneens veel onrust in koloniale kringen.⁴⁵² Pas na de oorlog kwam er een herziening van het beleid.

⁴⁴³ Guy Vanthemsche, *Belgium and the Congo*.

⁴⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁴⁵ Zana Aziza Etambala, "Arbeidersopstanden en het ontstaan van inlandse syndicaten: de houding van de katholieke Kerk, (1940-1947)," *Brood & Rozen* 4, no. 2 (1999): 67-112. In Rwanda zorgden deze oorlogsinspanningen ervoor dat de gevolgen van de hongersnood Ruzagayura in 1943 zich veel sterker deden voelen. Singiza, Dantès, "Ruzagayura, une famine au Rwanda au cœur du Second Conflit mondial," *Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale* 97 (2012): 1-7.

⁴⁴⁶ Pamphile Mabiala Mantuba Ngoma. *Les soldats de Bula Matari (1885-1960. Histoire sociale de la Force Publique en Congo Belge*. Kinshasa: Editions Culturelles Africaines, 2019.

⁴⁴⁷ Buelens, *Congo 1885-1960*.

⁴⁴⁸ Zana Aziza Etambala, "Arbeidersopstanden".

⁴⁴⁹ Zana Aziza Etambala, "Arbeidersopstanden"; Frans Buelens, *Congo 1885-1960*.

⁴⁵⁰ Donatien Dibwe dia Mwemba en Bogumil Jewsiewicki, "De la surpolitisation à l'antipolitique"; John Higginson, *A Working Class*.

⁴⁵¹ Maurice Lovens, "La révolte de Masisi-Lubutu (Congo Belge) janvier-mai 1944," *Les cahiers du CEDAF* 3-4 (1974): 1-154; Nicole Eggers, "Mukombozi and the Monganga: The Violence of healing in the 1944 Kitawalist uprising," *Africa: Journal of the International African Institute* (2015) 85, no. 3: 417-436. Voor een algemener overzicht van rurale opstanden, zie: Bogumil Jewsiewicki, "Political consciousness among African peasants in the Belgian Congo," *Review of African Political Economy* 7, no. 19 (1980): 23-32.

⁴⁵² Bruce S. Fetter "The Luluabourg Revolt at Elisabethville," *African Historical Studies* 2, no. 2 (1969): 269-277. Zie ook Jean-Luc Vellut, *Congo. Ambitions et désenchantements 1880-1960* (Paris, Karthala, 2017).

4.10. 1945-1960

De naoorlogse periode was ook de periode van het 'high modernism' of 'welfare colonialism' (zie ook de sectie 'Koloniaal kennis en wetenschap').⁴⁵³ Kritiek op het kolonialisme nam toe, ook in het Westen, en in heel Afrika besteedden koloniale overheden meer aandacht aan de socio-economische omstandigheden van de gekoloniseerde bevolking. Het Tienjarenplan dat België in 1949 uitvaardigde, een plan dat voornamelijk inzette op meer 'ontwikkeling' voor de kolonie door middel van publieke werken, paste dus in een bredere tendens.⁴⁵⁴ Deze koersbijsturing was een antwoord op het excessieve arbeidsregime tijdens de Tweede Wereldoorlog, dat desastreuze effecten had gehad. Bovendien kwam het ook tegemoet aan een aantal lokale eisen voor emancipatie en autonomie. Toch paste ook het Tienjarenplan nog steeds binnen het koloniaal project. Op economisch vlak bleef de focus op de productiviteit van de arbeiders en op de uitbouw van de infrastructuur om import en export te vergemakkelijken. De koerswijziging verzachtte de uitwassen van het systeem, maar tot structurele veranderingen kwam het nooit.

Op de arbeidsmarkt kwamen er in de jaren 1945-1950 belangrijke veranderingen, vooral ten voordele van de stedelijke arbeidersklasse. Hun lonen werden opgetrokken, wat onder andere mogelijk was doordat lonen een steeds kleiner deel van de kosten van ondernemingen gingen vormen. Bovendien had een meer 'stabiele' arbeidersklasse als voordeel minder sociale onrust en minder kans op massaopstanden – de protesten tijdens de Tweede Wereldoorlog waren in dat opzicht een waarschuwing geweest. Afrikaanse lonen in de industrie stegen exponentieel in de jaren 1950, maar bleven nog steeds sterk achter op de lonen voor Europeanen – aan een verhouding van 1 ten aanzien van 25.⁴⁵⁵ Over de gehele koloniale periode waren de gemiddelde lonen voor Afrikanen slechts 2 tot 4% van die van Europeanen.⁴⁵⁶ Als die beperkte koopkracht al een Congolese middenklasse heeft kunnen vormen, dan is die er vooral in de steden geweest.⁴⁵⁷

In de landelijke gebieden was de situatie anders. De zelfstandige planters of *colons* – in bijvoorbeeld Kivu – waren geen voorstander van hogere lonen of betere arbeidsomstandigheden.⁴⁵⁸ Wat ze echter niet konden tegenhouden, was het al oudere idee van het *paysannat indigène*.⁴⁵⁹ De *paysannats* waren een manier om een oplossing te vinden voor de sociale, politieke en economische uitdagingen van de rurale gebieden. Nog steeds was het afromen van rurale overschotten een belangrijke doelstelling – door het 'moderniseren' van landbouwtechnieken en methodes, en door het stimuleren van individuele vormen van landeigendom – maar in de plannen was ook aandacht voor een verbetering van de sociale condities, bijvoorbeeld door het uitbouwen van de primaire gezondheidszorg. Overwegingen van sociale controle en van politieke aard speelden ook mee: er werd gehoopt dat de verbetering van de sociale omstandigheden de rurale exodus zou tegengaan en de rurale bevolking zou 'stabiliseren'.⁴⁶⁰

⁴⁵³ Crawford Young, *The African Colonial State in Comparative Perspective* (New Haven: Yale University Press, 1994); Frederick Cooper, *Decolonization and African society*.

⁴⁵⁴ De meest uitgebreide studie van deze aspecten is Guy Vanthemsche, *Belgium and the Congo*.

⁴⁵⁵ Jean Philippe Peemans, "The social and economic development of Zaire since independence: An historical outline," *African Affairs* 74, no. 295 (1975): 148-179.

⁴⁵⁶ Frans Buelens en Stefaan Marysse, "Returns on investments during the colonial era: the case of the Belgian Congo 1," *The economic history review* 62 (2009): 135-166.

⁴⁵⁷ Zie hiervoor Jean Tshonda Omasombo, "Formation sociale et lutte de classes: réflexions sur l'histoire sociale du Zaïre, 1940-1974" (Bruxelles: Université Libre de Bruxelles, Faculté des sciences sociales, politiques et économiques, 1987).

⁴⁵⁸ Jean-Philippe Peemans, *Congo-Zaïre*.

⁴⁵⁹ Yves Seger, Helena Van Molle en Stephanie Kerckhofs, "'C'est Par La Science Qu'on Colonise'" wijzen er echter wel op dat deze wetenschappelijke insteek al reeds in de jaren 1930 een intrede maakte.

⁴⁶⁰ Piet Clement, "Agricultural policies".

Maar ook het *paysannat* bracht geen soelaas voor het grootste gedeelte van de rurale populatie, al zou de manier waarop het *paysannat* plaatselijk geïmplementeerd werd verder onderzocht moeten worden.⁴⁶¹ Verschillende onderzoekers noemen het *paysannat* simpelweg een mislukking.⁴⁶² Op sommige plekken zwengelden de veranderingen geïntroduceerd door het *paysannat* conflicten aan.⁴⁶³ Op andere plaatsen bleven oude problemen bestaan. Zo zorgden de talrijke plantages van de Europese settlers in Kivu voor een enorme druk op het land. Reeds in 1953 werd gewaarschuwd dat die druk de landbouwers uit Kivu zou doen verdrijven of alleen nog dulden als *squatters* op koloniale plantages.⁴⁶⁴ Algemeen gesproken bleef – ondanks het Tienjarenplan – de sociaaleconomische situatie van de Congolezen in de dorpen miserabel. Jan Vansina's elders in dit rapport vermelde observaties voor de Kuba-regio vormen heus geen alleenstaand geval. Zo wees Jean-Luc Vellut erop dat kinderen in rurale gebieden van bij de geboorte reeds een fysieke achterstand hadden in vergelijking met kinderen geboren in stedelijke gebieden. Bovendien waren er ook op het einde van de koloniale periode nog een groot aantal rurale regio's waar een deel van de bevolking leed aan ondervoeding – door gebrek aan calorieën.⁴⁶⁵

Het economische systeem, gekenmerkt door zijn interne contradicties, zou een blijvende stempel drukken op de postkoloniale economie. Het postkoloniale Congo erfde een economie gebaseerd op de export van grondstoffen en van gewassen, van voornamelijk primaire goederen. Een deel van de winsten werd geherinvesteerd in de bedrijven in Congo – in handen van Europeanen –, maar dit was een fractie van wat naar het buitenland vloeide.⁴⁶⁶ De infrastructuurwerken, en vooral de uitbouw van transportwegen, die het koloniaal vergoelijkend discours zo vaak lauwert, versterkten deze naar buiten gerichte koloniale economie alleen maar – bovendien was het ook infrastructuur tot stand gekomen door Congolese arbeid en mee bekostigd door taksen op de arbeid van Congolezen.⁴⁶⁷

Niettegenstaande de reële sociaaleconomische vooruitgang in de periode na de Tweede Wereldoorlog, moet de impact van het 'welfare colonialism' genuanceerd worden. Deze situeerde zich voornamelijk in de steden en niet iedereen heeft er baat bij gehad. Misschien is het een gevolg van de stedelijke concentratie van de meeste Belgen, dat het beeld van 'Congo-als-model kolonie' nog steeds een belangrijke rol speelt in de koloniale verbeelding?

4.11. De "contentieux"

Zoals Jean Omasombo Tshonda en Guy Vanthemsche aangeven, is de periode in de tweede helft van jaren vijftig van de twintigste eeuw cruciaal om een aantal postkoloniale tendensen te begrijpen. Volgens hen, en wat ook in dit rapport benadrukt wordt, is een strikte cesuur koloniaal/post-koloniaal

⁴⁶¹ Piet Clement, *Ibid.* Zie ook Jan Vansina, *Being Colonized*, voor de soms grote regionale verschillen in appreciatie van deze *paysannats*.

⁴⁶² Léon de De Saint Moulin, "Les essais de modernisation de l'agriculture du Zaïre à l'époque coloniale," *Zaïre-Afrique: économie, culture, vie sociale* 26, no. 202 (1986): 83-98; Piet Clement, "Agricultural policies".

⁴⁶³ Piet Clement, "Agricultural policies".

⁴⁶⁴ AAB (Afrikaans Archief Brussel), RUDI 165 (1321) and AI 4378, Congo Belge, 2ième direction générale, 1re direction, Bréabant, Problème foncier indigène au Kivu, Léopoldville, December 3 1953.

⁴⁶⁵ Vellut, "Détresse matérielle".

⁴⁶⁶ Jean-Philippe. *Congo-Zaire*; Buelens en Marysse, "Returns on investments"; Vanthemsche, "Congo, een kolonie op weg naar ontwikkeling?" Goddeeris, Idesbald, Amandine Lauro, and Guy Vanthemsche. *Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen*. Polis, 2020): 64-74.

⁴⁶⁷ Guy Vanthemsche, "Congo, een kolonie op weg naar ontwikkeling?". Wat de wegen betreft, zie eerdere opmerkingen hierover in het verslag, alsook Jean-Luc Vellut, die stelt dat rond 1950 26% van de inkomsten van dorpen naar de constructie en het onderhoud van wegen ging, zie Vellut, Jean-Luc, "Détresse matérielle et découvertes de la misère".

vanuit historisch standpunt onhoudbaar.⁴⁶⁸ Zeker wat de economische relaties betreft, is de koloniale periode bepalend geweest.

Op het einde van de jaren 1950 namen de politieke spanningen in Congo zienderogen toe. Over de aanloop naar de onafhankelijkheid is elders voldoende geschreven,⁴⁶⁹ maar aangezien dit proces in dit rapport verder niet aan bod komt, wordt er kort op ingegaan. Het plan-Van Bilsen stelde in 1955 onafhankelijkheid voorop binnen dertig jaar. Daarop volgde een manifest van *Conscience Africaine*, dat voor het eerst onafhankelijkheid eiste, maar de termijn van dertig jaar niet verwierp.⁴⁷⁰ Het daaropvolgende manifest van ABAKO (*Alliance des Bakongo*) was radicaler:

« Pour nous, nous n'aspérons pas à collaborer à l'élaboration de ce plan mais à son annulation pure et simple parce que son application ne ferait que retarder le Congo davantage. Ce n'est au fond que l'éternelle chanson de la berceuse. Notre patience a déjà dépassé les bornes. Puisque l'heure est venue, il faut nous accorder aujourd'hui même l'émancipation plutôt que de la retarder encore de trente ans. Notre position est nette et nous réclamons: 1° les droits politiques; 2° toutes les libertés. »⁴⁷¹

Hoewel vormen van antikoloniaal verzet, waarvan sommige ook als een uiting van het verlangen naar het einde van de witte overheersing geïnterpreteerd konden worden, doorheen de koloniale periode voorkwamen, werd nu de eis voor het eerst expliciet en stellig in deze politieke arena geformuleerd. Voor het economische domein zijn de wijze waarop de boedelscheiding tussen de Belgische Staat en Congo tot stand kwam en de manieren waarop ondernemingen en holdings dit proces naar hun hand probeerden te zetten, van belang. Dat de Congolezen zich bekocht zouden voelen, en de boedelscheiding als unfair beschouwden, zorgde voor blijvende, diepgaande spanningen tussen België en Congo. De drie domeinen waarover discussie bestond – en nog steeds bestaat⁴⁷² – waren de afhandeling van de schulden, de verdeling van de Koloniale Portefeuille, en dus het aandeelhouderschap van de grote ondernemingen, en de vergoedingen die Belgische burgers van de Congolese staat eisten naar aanleiding van geleden verliezen, onder andere tijdens en in de nasleep van de dekolonisatie.⁴⁷³ Deze worden de 'contentieux' genoemd.⁴⁷⁴ Wat hier volgt is slechts een korte historische schets die niet alle technische en politieke aspecten van het dossier kan belichten.

⁴⁶⁸ Jean Omasombo Tshonda en Guy Vanthemsche, "1960: het einde van de kolonisatie van Congo?". In *Koloniaal Congo*: 75-88.

⁴⁶⁹ Zie de voetnoten van de verschillende bijdragen en in het bijzonder van 'Dekolonisatie en Onafhankelijkheid'. Daarnaast verscheen ook recent Elikia M'Bokolo en Jacob Sabakini Kivulu eds. *L'indépendance du Congo et ses lendemains* (Tervuren: Africamuseum, 2020).

⁴⁷⁰ Zie o.a. Isidore Ndaywel è Nziem, "Aux origines de l'éveil politique au Congo belge: Une lecture du manifeste Conscience africaine (1956) cinquante ans après," *Présence africaine* 173 (2006): 127-144. Zie ook het edited volume met verschillende bijdragen gefocust op het manifest verschenen in 2019: Tousignant, Nathalie. *Le manifeste Conscience africaine (1956): Élités congolaises et société coloniale. Regards croisés*. Presses de l'Université Saint-Louis, 2019.

⁴⁷¹ Zie ook: Verhaegen Benoit en Charles Tshimanga, *L'Abako et l'indépendance du Congo. Dix ans de nationalisme kongo 1950-1960* (Bruxelles: Cahiers Africains, 2003).

⁴⁷² Zie bijvoorbeeld CADTM dat ijvert voor de kwijtschelding van deze schulden. Zie in deze context ook de pertinente observaties van Aymar Nyenzi Bisoka in verband met die schulden, "Dire la rédemption: de la dette au blues", 15 maart 2021. Laatst geraagdpleegd 20 maart 2021, <https://blogs.mediapart.fr/plis/blog/150321/dire-la-redemption-de-la-dette-au-blues>.

⁴⁷³ « Le contentieux belgo-congolais », *Courrier hebdomadaire du CRISP*, vol. 283, no. 15, 1965, pp. 1-25. Voor meer, zie: Marcel Zimmer, "Les finances coloniales jusqu'en 1960 et leurs conséquences," in *Histoire des finances publiques en Belgique* Max Frank ed (Brussel, Bruylant, 1988): 931-991.

⁴⁷⁴ Voor meer over deze 'contentieux', maar niet geraadpleegd voor dit overzicht, zie nog Francis Kikassa,, "Le contentieux belgo-congolais de 1960 à 1966," *Zaire-Afrique* 29, no. 237 (1989): 371-395; Jean-Claude Willame, *Éléments pour une lecture du contentieux Belgo-Zaïrois*. Bruxelles: CEDAF, 1988.

De eerste rondetafelconferentie, tussen januari en februari 1960, waarop de formele onafhankelijkheid tussen België en Congo werd beslist en de politieke zijde van de relaties werd onderhandeld, kreeg veel aandacht. De tweede rondetafelconferentie, waar de economische aspecten van de onafhankelijkheid werden onderhandeld, had veel minder belangstelling. Nochtans was ze minstens even belangrijk, onder andere door de schuldenlast waaronder Congo gebukt ging sinds 1957, die de economische toekomst van het land bezwaarde.⁴⁷⁵ De Belgische onderhandelaars hebben tijdens de economische rondetafelconferentie misbruik gemaakt van de onervarenheid van de Congolese onderhandelaars.⁴⁷⁶ Een aantal belangrijke concrete beslissingen, zoals met betrekking tot de schulden, werden op de lange baan geschoven, omdat de Congolese onderhandelaars angst hadden concrete engagementen aan te gaan.⁴⁷⁷ De belangrijkste beslissing die er genomen werd, was dat de holdings ontbonden zouden worden.⁴⁷⁸ Doordat het juridische statuut van de beslissingen tijdens de economische rondetafelconferentie niet geheel sluitend was, konden de Belgen enkele weken voor de officiële onafhankelijkheid een aantal maatregelen nemen die de structuur van de Congolese economie volledig hertekenden, ten nadele van Congo.⁴⁷⁹

Twee weken voor de onafhankelijkheid stemde het Belgische parlement een wet waardoor Belgische ondernemingen die onder de Congolese wetgeving vielen konden opteren voor een Belgische legale status, met behoud van hun hoofdkwartier in Congo. Dat dit mogelijk in strijd was met het Belgische vennootschapsrecht, werd van tafel geveegd.⁴⁸⁰ Deze wetswijziging betekende dat voorheen geïntegreerde Congolese productiebedrijven werden gesplitst in een Belgische financieringsmaatschappij — gebaseerd op alle activiteiten waar winst werd gemaakt in het productieproces, zoals transformatie, marketing, en transport — terwijl de Congolese subsidiaire maatschappij alleen de ‘fixed assets’ (land, planten, concessie, goedkope arbeidskracht) had op de balance sheets. De financiële assets en winstgevendende arbeidsprocessen bleven in België, of werden elders geherinvesteerd, en Congo moest het louter met de *fixed assets* stellen, die op zich geen winst konden genereren. Dit voorkwam ook dat ze onderhevig zouden worden gemaakt aan een toekomstig Congolees belastingsregime — dat nadelig zou kunnen uitdraaien voor hen.⁴⁸¹

Gezien de winstgevendheid van de economische activiteiten hadden investeerders er alle belang bij zich op deze manier te organiseren, en zo te voorkomen dat hun winsten zouden worden afgeroomd door Congolese belastingen. Frans Buelens noemt Belgisch Congo een goudmijn voor investeerders. De ‘return on investments’ lag hoog — hoger dan voor binnenlandse investeringen, en zeker wat de mijnbouw betrof. Voor deze sector behoorden de rendementen tot de hoogste van de wereld. Bovendien werden de winsten vooral geherinvesteerd in andere bedrijven en in de uitbouw van een portefeuille. Een aantal van deze bedrijven vormden zich om tot multinationals, die vandaag nog steeds actief zijn, maar hun wortels dus (deels) in de koloniale exploitatie vinden.⁴⁸²

⁴⁷⁵ Jean Omasombo Tshonda en Guy Vanthemsche, “1960: het einde van de kolonisatie van Congo?”. In *Koloniaal Congo: 75-88*.

⁴⁷⁶ Erik Kennes, “Het Spook van Lumumba waart rond in België,” *Internationale spectator* 54, no. 7/8 (2000): 356-358; Jacob Sabakinu Kivulu, “La spécificité de la colonisation et de la décolonisation du Zaïre”. In *Quand on parle de la colonisation* Vesna Faassen en Lukas Verdijk eds (Publieke acties, 2017): 131-148.

⁴⁷⁷ Jean Omasombo Tshonda en Guy Vanthemsche; “1960”.

⁴⁷⁸ Ibid., Zie ook Jules Gerard-Libois en Benoit Verhaegen, *Congo 1960*. Bruxelles: CRISP, 1962, Vol. 1.

⁴⁷⁹ Christian Lejeune, “Le contentieux financier Belgo-Congolais,” *Revue Belge de Droit International* 5 (1969): 535.

⁴⁸⁰ Frans Buelens, *Congo 1885-1960*; Guy Vanthemsche, *Belgium and the Congo*; Jean-Louis Moreau, “De la décolonisation à la zaïrianisation. Le sort des capitaux belges au Congo,” *Les cahiers Irice* 2 (2010): 61-77.

⁴⁸¹ Jacques Depelchin, *De l'Etat indépendant du Congo au Zaïre contemporain (1885-1974): pour une démystification de l'histoire économique et politique*. Codesria, 1992; Peer Schouten, *Roadblock politics*.

⁴⁸² Buelens, Ibid.

Het CSK, het belangrijkste onderdeel van de Koloniale Portefeuille, dat de nieuwe Congolese Staat een meerderheidsaandeel – en dus beslissingsmacht – in de UMHK zou geven, werd drie dagen voor de onafhankelijkheid ontbonden.⁴⁸³ De kosten voor de schadeloosstelling werden doorgeschoven naar de nieuwe onafhankelijke Staat. Eerder was ook al het CNKi ontbonden en omgevormd tot Sobaki. Het is duidelijk dat deze hervormingen bedoeld waren om de Congolese staat de controle over en de aandelen in de koloniale productiemiddelen te laten mislopen. Het zorgde ervoor dat bij de overdracht van de macht niet alle macht werd overgedragen – een groot deel van de economische hefboomen bleven in de handen van het Belgische kapitaal.⁴⁸⁴

Ook de leningen bleven een omstreden punt. Zoals reeds vermeld, moest de kolonie opdraaien voor haar eigen onderdrukking. Van dit principe werd een aantal keer afgeweken, om Belgische ondernemingen en andere koloniale elites bij te staan, bijvoorbeeld in de nasleep van de wereldwijde economische crisis van de jaren 1930. De voorwaarden voor deze leningen waren vaak nadelig voor de kolonie, zoals het geval was met de befaamde Mendelssohnlening uit deze periode.⁴⁸⁵ Ook de leningen in de context van het Tienjarenplan, dat volledig door Congo zelf bekostigd moest worden, belastten de koloniale economie en liet de financiële reserves wegsmelten als sneeuw voor de zon.⁴⁸⁶ Vooral tijdens het laatste decennium van de koloniale periode liepen de schulden enorm op: tussen 1950 en 1959 stegen ze van 9 miljard naar 44 miljard.⁴⁸⁷

Het is in deze context belangrijk te benadrukken dat deze leningen gedragen werden door Congo, maar vooral gebruikt werden om het koloniale systeem performanter te maken – bijvoorbeeld door de uitbouw van infrastructuur. Ook al werd het ‘welzijn’ van de ‘inheemse bevolking’ genoemd in het Tienjarenplan, en was er wel degelijk aandacht voor investeringen in de gezondheidszorg, toch stond ook dit plan vooral in het teken van koloniale belangen en werden de Congolezen niet gehoord of betrokken.⁴⁸⁸ Het is een uitermate belangrijk onderscheid: als we het hebben over de belangen van ‘België’ tegenover die van ‘Congo’, dan verwijst dit laatste niet naar de Congolese bevolking, maar naar het koloniale bestuur in Congo, dat Belgisch was.

Het resultaat van de rondetafelconferenties was dat Congo min of meer politiek onafhankelijk gemaakt werd, maar niet over de middelen beschikte, noch over de expertise die nodig was om de economie draaiende te houden.⁴⁸⁹ Dat die expertise ontbrak, was ook een gevolg van het koloniale systeem. Zoals we aantoonen werd menselijk kapitaal in Congo voornamelijk uitgebuit in functie van de belangen van ondernemingen en de Staat en werd er weinig in geïnvesteerd. De focus op primair onderwijs en de pas erg late introductie van hoger onderwijs zijn in een ander domein eveneens illustratief voor deze tendens.⁴⁹⁰ De zogenaamde “africanisatie van de kaders”, hogere functies in

⁴⁸³ Guy Vanthemsche. *Belgium and the Congo*; Frans Buelens. *Congo 1885-1960*. Zie voor het UMHK luik specifiek: Kovar, Robert, “La «congolisation» de l’Union Minière du Haut Katanga,” *Annuaire français de droit international* 13, no. 1 (1967): 742-781; Verwilghen, Michel, “Les Principaux Aspects Juridiques de la Nationalisation de l’Union Minière du Haut-Katanga,” *Revue Belge de Droit Internationale* 6 (1970): 104.

⁴⁸⁴ Peer Schouten. *Roadblock Politics*.

⁴⁸⁵ Frans Buelens, *Congo 1885-1960*; Guy Vanthemsche, *Belgium and the Congo*.

⁴⁸⁶ Frans Buelens, *Congo 1885-1960*. Zie ook de publicatie van CADTM, Milan Rivié, Robin Delobel en Anaïs Carton, “Généalogie de la dette en République démocratique du Congo”, 14 januari 2021. Laatste geraadpleegd op 20 maart 2021, <http://cadtm.org/Genealogie-de-la-dette-en-Republique-democratique-du-Congo>

⁴⁸⁷ Eycken, H. Vander, and F. Vander Vorst, “Le blocage de la croissance en République démocratique du Congo,” *Revue Tiers Monde* (1967): 411-434.

⁴⁸⁸ Guy Vanthemsche. *Genèse et portée du “Plan décennal” du Congo belge (1949-1959)*. Bruxelles: Académie Royale des Sciences d’Outre-mer, 1994.

⁴⁸⁹ Jean-Philippe Peemans zet een aantal kenmerken en problemen uitgebreid op een rijtje in “Imperial Hangovers: Belgium—The Economics of Decolonization,” *Journal of Contemporary History* 15, no. 2 (1980): 257-286.

⁴⁹⁰ Voor een focus op de koloniale periode, zie Marc Depaepe, o.a. Marc Depaepe en Karen Hulstaert,

bedrijven, overheid – ook de *Force Publique* – toevertrouwen aan Congolezen, kwam pas op het einde van de jaren 1950 op gang, en dat was veel te laat.⁴⁹¹ Dat alles had tot gevolg dat in de postkoloniale periode België nog steeds een voet binnen de deur kon houden. Op economisch vlak gebeurde dit bijvoorbeeld via de Belgische Technische Cooperatie (zie sectie ‘Koloniale kennis en wetenschap’) of via de vele formele en informele contacten tussen Congolese politieke elites en ‘adviseurs’ in België.⁴⁹² Een onmiddellijk en duidelijk voorbeeld was de omstreden rol van UMHK in de Katangese secessie van het begin van de jaren 1960 (die onder meer onderzocht werd in de Lumumba-commissie van 2001).⁴⁹³ Disputen over de ‘contentieux’ bleven relaties tussen België en Congo bezwaren. Het valt echter buiten de reikwijdte van dit rapport om er verder over uit te weiden.⁴⁹⁴

4.12. Preliminaire conclusies: gevolgen op lange termijn

We kunnen dus stellen dat Congo-Vrijstaat een roofoconomie gebaseerd op geweld installeerde en dat Belgisch Congo niet veel beter deed: landroof, dwangarbeid, het beperken van arbeidsrechten en -vrijheden, het vermarkten van grondstoffen en exportgewassen ten voordele van de grote ondernemingen en de voortdurende druk op de bevolking als gevolg van het principe dat de kolonisatie zichzelf moest betalen. Op sommige plekken en in sommige sectoren kwamen er na de Tweede Wereldoorlog verbeteringen, door de toename van sociale voorzieningen, gezondheidszorg en verbeterde arbeidsvoorwaarden. Maar deze veranderingen waren niet structureel, niet systematisch, en al te vaak wordt het eraan gekoppelde beeld van een ‘modelkolonie’ uitvergroot en geprojecteerd en als kenmerkend voor het Belgisch kolonialisme voorgesteld, wat niet strookt met de realiteit op het terrein. Bovendien ontteden deze transformaties het systeem niet fundamenteel van zijn onderdrukkende en racistische karakter.

Dit onderdeel kon slechts op schematische wijze een aantal kenmerken van de koloniale economie aanstippen. Al is dit overzicht niet volledig, toch kunnen er een aantal belangrijke conclusies geformuleerd worden. Postkoloniaal Congo ontving een aantal structurele erfenissen uit de koloniale periode, die niet zomaar tenietgedaan konden worden in de postkoloniale periode. Dit ontslaat postkoloniale (maar in de koloniale context gevormde) leiders uiteraard niet van hun verantwoordelijkheid, maar plaatst ze wel in context.

“Demythologising the educational past: an attempt to assess the “power of education” in the Congo (DRC) with a nod to the history of interwar pedagogy in Catholic Flanders,” *Paedagogica Historica* 51, no. 1-2 (2015): 11-29; Marc Depaepe, “Writing Histories of Congolese Colonial and Post-Colonial Education. A Historiographical View from Belgium,” *Connecting Histories of Education : Transnational and Cross-Cultural Exchanges in (Post-)Colonial Education* Barnita Bagchi, Eckhardt Fuchs and Kate Rousmaniere eds (Berghahn Books; New York, Oxford, 2014): 41–60.

Voor post-koloniale gevolgen, zie Ewout Frankema, “Colonial education and postcolonial governance in the Congo and Indonesia,” In *Colonial exploitation and economic development*: 153-177; Yates, Barbara A., “Structural Problems in Education in the Congo (Leopoldville),” *Comparative Education Review* 7, no. 2 (1963): 152-162.

⁴⁹¹ Zie Jeannot Mokili Danga Kassa. *Politiques agricoles* voor een bespreking. Aan de Congolese universiteiten nam de ‘africanisation’ pas een aanvang in 1970, zie: Marc Poncelet, Pascal Kapagama, Tom De, Jean-Pierre M’Piana, and Geoffroy Matagne, “À la marge de l’internationalisation de l’enseignement supérieur... mais au cœur d’un marché universitaire national: l’université de Kinshasa (République démocratique du Congo),” *Revue Tiers Monde* 3 (2015): 91-110.

⁴⁹² Guy Vanthemsche. *Belgium and the Congo*.

⁴⁹³ Verslag van de parlementaire onderzoekscommissie belast met het vaststellen van de precieze omstandigheden waarin Patrice Lumumba werd vermoord en van de eventuele betrokkenheid daarbij van Belgische politici (312/6 tot 8)”, 16 november 2001, <https://www.dekamer.be/FLWB/PDF/50/0312/50K0312007.pdf>; Jeroen Laporte, De politieke inmenging van Union Minière in de Congolese Onafhankelijkheid, *Brood & Rozen* 4 (2020): 5-31.

⁴⁹⁴ Zie voetnoten in dit hoofdstuk voor verdere literatuur.

Een eerste conclusie betreft de benoeming van het economische systeem dat België in zijn kolonie installeerde. Anders dan wat het vergoelijkend discours over de Belgische kolonisatie aanvoert, kan duidelijk niet worden gesproken van filantropie of van een beleid gericht op de ontwikkeling van het land en op het welzijn van de bewoners ervan – zulke uitlatingen worden geenszins door historisch onderzoek ondersteund.⁴⁹⁵ Het was veeleer een systeem van uitbuiting, dat gericht was op extractie van de rijkdommen, en waarbij (dreigingen met) geweld en dwang een fundamenteel onderdeel van de koloniale exploitatie vormden. De belangen die binnen dit systeem vooropgesteld werden waren steeds die van de koloniale staat en zijn ondernemingen. Dat gold zowel voor de periode van Congo-Vrijstaat (1885-1908) als voor Belgisch Congo (1908-1960). De veranderingen die na de Tweede Wereldoorlog doorgevoerd werden, verzachtten de uitwassen van het systeem, maar maakten de structurele onderdrukkende kenmerken niet ongedaan. Dat het meest radicale antikoloniale verzet zich uitte op het platteland, toont dat stad en platteland niet op dezelfde manier door deze kolonisatie werden beïnvloed. Na meer dan tachtig jaar kolonisatie, was de situatie in de rurale gebieden miserabel.

Een tweede conclusie betreft de aard van de koloniale economie: de opvallende verstrengeling tussen staat en kapitaal, overheid en privé. Deze verstrengeling verklaart de gerichtheid van de koloniale economie op het welzijn van de Belgische grote ondernemingen, en niet op dat van de Congolese bevolking. Dat laatste was soms wel een secundair gevolg. Het slachtoffer van die verstrengeling waren in de eerste plaats Congolezen, en zeker die in de rurale gebieden. Zij fungeerden als arbeidsreservoir, terwijl het overschot van de landbouwproductie werd afgeroomd aan prijzen die kunstmatig laag gehouden worden. Deze lage prijzen bevoordelen de mijnondernemingen die hun lonen laag konden houden en machtige opkopers als HCB en Cotonco, die winsten opstrekten op de rug van een Congolese landbouwbevolking. De manier waarop de koloniale economie steunde op rurale regio's had ten slotte ook een impact op de manier waarop de 'traditionele' politiek werd hertekend. In de secties 'Chefs' en 'Diepe sporen van de koloniale identiteitspolitiek' staat beschreven hoe het 'inlands beleid' (*politique indigène*) deels georganiseerd werd in functie van economische doeleinden.⁴⁹⁶

Het lijkt erop dat het platteland de gevolgen van de kolonisatie zwaarder heeft gevoeld dan de stad. Het onderzoek van Herbert Weiss bevestigt dit aan de hand van het verzet en protest dat er was: het '*rural radicalism*'. De bevolking in de regio die hij bestudeerde – Kwango-Kwilu – '*manifested a largely spontaneous anti-colonial protest that was more radical and more aggressive than the anti-colonialism of its elite-leaders*'.⁴⁹⁷

Een derde conclusie heeft betrekking op de doorwerking in de postkoloniale periode. Een groot deel van de koloniale economie draaide op 'gratis' – voor de Belgische koloniale staat dan – arbeid die gemobiliseerd werd door een breed arsenaal aan dwangmaatregelen. Dit had belangrijke gevolgen in de postkoloniale periode. Zo kelderde de landbouwproductie in de eerste jaren na de onafhankelijkheid, net omwille van het wegvallen van de vroegere geforceerde arbeid. Jean-Philippe Peemans vermeldde een daling van maar liefst 40% in de jaren onmiddellijk na de onafhankelijkheid.⁴⁹⁸ Een gelijkaardig patroon is zichtbaar op het vlak van infrastructuur: ook de arbeid tijdens de koloniale periode om het enorme wegennet te onderhouden was 'gratis'. De nieuwe onafhankelijke Staat kon dergelijk 'gratis' werk niet meer eisen. In de jaren 1960 zette zich dan ook

⁴⁹⁵ Zie het hoofdstuk 'Koloniale kennis en wetenschap' voor een analyse van de koloniale roots van ontwikkelingssamenwerking.

⁴⁹⁶ Zie Jean-Philippe Peemans, *Le Congo-Zaïre*.

⁴⁹⁷ Herbert Weiss, *Political protest in the Congo: The Parti Solidaire Africain during the independence struggle*. Princeton: Princeton University Press, 2019): xxii. Yves Segers en Helena Van Molle, "Landbouw".

⁴⁹⁸ Jean-Philippe Peemans, *Le Congo-Zaïre*.

een enorm verval van het wegenetwerk in. Dit had natuurlijk ook repercussies voor de rurale economie.⁴⁹⁹ Een andere doorwerking werd zichtbaar in de organisatie van het landbezit. In bepaalde regio's werden de belangen van onafhankelijke boeren ondergeschikt gemaakt aan de belangen van de Europese planters, die aan grootschalige commerciële landbouw deden op basis van het uitbuiten van Afrikaanse arbeid. Dat patroon bleef overeind na 1960. De postkoloniale Congolese elites namen de voormalige Europese concessies over, en bestendigden de verarming, het landverlies en de uitbuitende arbeidsrelaties – met als gevolg dat er een steeds groeiende klasse van landloze landbouwers ontstaat.⁵⁰⁰ Elders gaat volgens mensenrechtenorganisaties zoals *Human Rights Watch* het uitbuiten van Congolese arbeid op grootschalige palmolieplantages gewoon door – met inbreng van Belgisch kapitaal.⁵⁰¹

Nog andere diepgaande erfenissen op economisch vlak kunnen geduid worden. De koloniale uitgangspunten van het economische beleid hebben niet alleen geleid tot een extractieve economie, die steunde op de ontginning en uitvoer van minerale grondstoffen ten voordele van het moederland, maar ook tot een extraverte economie, die vooral naar buiten gericht was.⁵⁰² Dit betekende dat ze erg gevoelig was en is voor schokken op de wereldmarkt. Dat betekende ook dat er althans in de mijnsector – het gebeurde bijvoorbeeld wel in de textiel- en bouwsector – geen verwerkende industrie tot stand kwam;⁵⁰³ nog steeds bestaat de paradox dat het land over de rijkste kobaltreserves beschikt, maar de smartphones in China gemaakt worden.

De erfenis gaat nog dieper, en kan benoemd worden op het niveau van individuele bedrijven en bedrijfsleiders. Onder andere door het debacle van de economische rondetafelconferentie slaagden vele Belgische ondernemingen erin hun posities te behouden en de vruchten te blijven plukken in de postkoloniale periode, 'business as usual' dus.⁵⁰⁴ De boutade 'avant l'indépendance = après l'indépendance' lijkt niet alleen voor de *Force Publique*/het Congolese leger te zijn geweest, maar ook wat betreft de economische verhoudingen een grond van waarheid te bezitten. Pas met de 'zairisation' (1973) van Mobutu werden de meeste bedrijven genationaliseerd; voor UHMK gebeurde dit al in 1967 (al bleven sommige Belgische bestuurders nog aan boord van het nieuwe *Gécamines*). Ook de 'contentieux' bleven relaties tussen België en Congo (Zaire) tot diep in de postkoloniale periode beroeren.⁵⁰⁵ In 1965 werden over deze 'contentieux' overeenkomsten gesloten tussen Congo en België, en de schulden werden opgedeeld. België nam de buitenlandse schuld van Congo, en RDC de binnenlandse. Een deel van de schuldenlast wordt ook gedragen door FOBELCO, een nieuw organisme speciaal hiervoor opgericht, en dat ook schadevergoeding uitbetaalde voor de 'zairisation'

⁴⁹⁹ Ibid.

⁵⁰⁰ Peemans, Jean-Philippe, "Land grabbing and Development history: The Congolese (RDC) experience," *Losing your land: Dispossession in the Great Lakes An Ansoms* en Thea Hilhorst eds. London: James Currey, 2014): 11-35. Zie ook referenties in 'Chefs en de administratie'.

⁵⁰¹ Human Rights Watch, "A dirty investment. European Development Banks' Link to Abuses in the Democratic Republic of Congo's Palm Oil Industry", 25 november 2019. Laatst geconsulteerd 26 maart 2021 <https://www.hrw.org/report/2019/11/25/dirty-investment/european-development-banks-link-abuses-democratic-republic>.

⁵⁰² Vander Eycken en Vander Vorst zetten een hele reeks cijfers op een rijtje die tonen hoe extravert precies die economie is, zie H. Vander Eycken en F. Vander Vorst, "Le blocage de la croissance en République démocratique du Congo," *Revue Tiers Monde* (1967): 411-434.

⁵⁰³ Zie hiervoor Shafik Saïd, *De Léopoldville à Kinshasa. La situation économique et financière au Congo ex-Belge au jour de l'indépendance*. Brussel: Centrale nationale d'étude des problèmes sociaux de industrialisation en Afrique noire, 1969.

⁵⁰⁴ Algemene overzichten zijn te vinden in Peemans en Vanthemsche. Het lopende onderzoek van Robrecht Declercq poogt ook meer inzicht te verschaffen in deze dimensies.

⁵⁰⁵ Pierre Klein, "Le contentieux Belgo-Zairois," *Revue Belge de Droit International* 24, no. 1 (1991): 230-242.

van de jaren 1970.⁵⁰⁶ Dat betekent dat Congo een deel blijft betalen van schulden die ze niet is aangegaan, die aangegaan werden binnen een systeem dat draaide op de uitbuiting en inferiorisering van Congolezen, en dat koloniale belangen voorop stelde.

Bibliografie

Anstey, Roger. "The Congo Rubber Atrocities. A Case Study", *African Historical Studies*, 4, 1 (1971), 59-76;

Anstey, Roger. *King Leopold's legacy. The Congo under Belgian Rule*. London: Oxford University Press, 1966.

Arnaud, Georges. "Les mines de diamant du Congo Belge." In *Annales de géographie*, vol. 34, no. 187, pp. 90-91.

Berry, Sara. "Hegemony on a shoestring: Indirect rule and access to agricultural land." *Africa* (1992): 327-355.

Bishikwabo, Chubaka. "Un aspect du colonat au Congo belge: le sort des travailleurs du Kivu (1900-1940)." *Genève-Afrique/Geneva-Africa* 16, no. 2 (1977): 25-44.

Buelens, Frans en Stefaan Marysse. "Returns on investments during the colonial era: the case of the Belgian Congo 1." *The economic history review* 62 (2009): 135-166.

Buelens, Frans. *Congo, 1885-1960: Een financieel-economische geschiedenis*. Berchem: Epo, 2007.

Buell, Raymond. *Native problem in Africa. Vol. II*. New York: Macmillan and Company Limited, 1928.

Burroughs, Robert. *African testimony in the movement for Congo reform: The burden of proof*. Abingdon: Routledge, 2018.

Bustin, Edouard. *Lunda under Belgian rule*. Harvard, Harvard University Press, 1975.

Clement, Piet. "Agricultural Policies and Practices in the Congo: The Origins and Implementation of the Indigenous Peasantry Scheme, 1917-1959." In *The Belgian Congo in between the Two World Wars*, samengesteld door Jacques Vanderlinden, 83-128. Brussel: Académie Royale des Sciences de l'Outre-Mer, 2016.

Clement, Piet. "The land tenure system in the Congo, 1885-1960." *Colonial Exploitation and Economic Development: The Belgian Congo and the Netherlands Indies Compared*, samengesteld door Ewout Frankema en Frans Buelens, 88-108. Abingdon: Routledge, 2013.

Cooper, Frederick. "From enslavement to precarity? The labour question in African history." *The political economy of everyday life in Africa: Beyond the margins* Wale Adebani ed. Woodbridge: Boydell and Brewer, 2017: 45-76

_____. *Decolonization and African society: The labor question in French and British Africa*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

_____. "Conditions analogous to slavery: imperialism and free labor ideology in Africa." In *Beyond Slavery: Explorations of Race, Labor, and Citizenship in Postemancipation Societies* Frederick Cooper, Thomas Cleveland Holt, Rebecca J. Scott (Chapel Hill & London: University of North Carolina Press, 2000): 107-49.

⁵⁰⁶Guy Vanthemsche, *Belgium and the Congo*, meer in detail uitgewerkt in Guy Vanthemsche, *La Belgique et le Congo: l'impact de la colonie sur la métropole* (Bruxelles: Le Cri, 2010); s.n., "Fobelco, een rareit in het kabinet van de koersnoteringen, *De Tijd*, 10 juni 1995. Laatst geraadpleegd 21 maart 2021, <https://www.tijd.be/algemeen/algemeen/fobelco-een-rareit-in-het-kabinet-van-de-koersnoteringen/5163667.html>

- Daughton, James P. "Témoignages sur la violence coloniale: la campagne internationale menée dans l'entre-deux-guerres contre le travail forcé." *Revue d'Histoire de la Shoah* 2 (2008): 199-212.
- De Saint Moulin, Léon. "Les essais de modernisation de l'agriculture du Zaïre à l'époque coloniale." *Zaïre-Afrique: économie, culture, vie sociale* 26, no. 202 (1986): 83-98; Piet Clement, "Agricultural policies".
- De Meulder, Bruno. *De kampen van Kongo. Arbeid, kapitaal en rasverdeling in de koloniale planning*. Amsterdam-Antwerpen: Meulenhoff/Kritak, 1996.
- Debruyne, Odile. *Histoires de diamants: la Société minière du Bécéka au Congo*, Brussel, Racine, 2006.
- Depaepe, Marc. "Writing Histories of Congolese Colonial and Post-Colonial Education. A Historiographical View from Belgium." *Connecting Histories of Education : Transnational and Cross-Cultural Exchanges in (Post-)Colonial Education*, samengesteld door Barnita Bagchi, Eckhardt Fuchs and Kate Rousmaniere, 41–60. Berghahn Books; New York, Oxford, 2014.
- Depaepe, Marc en Karen Hulstaert. "Demythologising the educational past: an attempt to assess the "power of education" in the Congo (DRC) with a nod to the history of interwar pedagogy in Catholic Flanders." *Paedagogica Historica* 51, no. 1-2 (2015): 11-29.
- Depelchin, Jacques. *De l'Etat indépendant du Congo au Zaïre contemporain (1885-1974): pour une démythification de l'histoire économique et politique*. Dakar: Codesria, 1992.
- Derksen, Richard. "Forminière in the Kasai, 1906-1939." *African Economic History* 12 (1983): 49-65.
- De Roo, Bas. "Navigating Different Worlds: Colonialism in the Mbomu Basin and the Rise and Demise of the Djabir-Clan (1875–1932)." *International Journal of African Historical Studies* 52, no. 1 (2019): 31.
- Dibwe Dia Mwembu, Donatien. "La peine du fouet au Congo belge (1885-1960)." *Les cahiers de Tunisie: revue de sciences humaines* 34, no. 135-136 (1986): 127-153.
- _____. "Hoe leefden de Congolese arbeiders? Het voorbeeld van UMHK," In *Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen* Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche eds. Polis: 2020): 145-156.
- _____. *Bana Shaba abandonnés par leur père: structures de l'autorité et histoire sociale de la famille ouvrière au Katanga, 1910-1997*. Parijs: L'Harmattan, 2001.
- _____. "La problématique de l'habitat dans la ville de Lubumbashi (Elisabethville), province du Katanga, 1910–1960." *The Politics of Housing in (Post) colonial Africa*, samengesteld door Martina Barker-Ciganikova, Kirsten Rùther, Daniela Waldburger, Carl-Philipp Bodenstein, 121-140. Berlijn: Degruyter, 2020.
- Dibwe dia Mwembu, Donatien en Bogumil Jewsiewicki. "De la surpolitisation à l'antipolitique, quelques remarques en marge de l'histoire du mouvement ouvrier à l'Union Minière du Haut Katanga" et à la Gécamines, 1920-1996", *Brood en rozen* 2 (1999): 185-200.
- Edmond Boelaert, Honoré Vinck en Charles Lonkama. "Arrivée des Blancs sur les Bords des Rivières Equatoriales (partie 1)", *Annales Aequatoria* 16 (1995): 13-134;
- Eggers, Nicole. "Mukombozi and the Monganga: The Violence of healing in the 1944 Kitawalist uprising." *Africa: Journal of the International African Institute* (2015) 85, no. 3: 417-436.
- Etambala Aziza, Zana. "Arbeidersopstanden en het ontstaan van inlandse syndicaten: de houding van de katholieke Kerk, (1940-1947)." *Brood & Rozen* 4, no. 2 (1999): 67-112.
- Fetter, Bruce S. "The Luluabourg Revolt at Elisabethville." *African Historical Studies* 2, no. 2 (1969): 269-277.
- Fetter, Bruce. "African Responses to the Great Depression at Elisabethville." *Manpower and Unemployment Research in Africa* 3, no. 1 (1970): 37-40.

- Frässle, Joseph. *Meiner Urwaldneger Denken und Handeln*. Freiburg, 1923.
- Frankema, Ewout. "Colonial education and postcolonial governance in the Congo and Indonesia." In *Colonial exploitation and economic development*: 153-177.
- Freund, Bill. "Labor and labor history in Africa: A review of the literature." *African Studies Review* 27, no. 2 (1984): 1-58.
- Gerard-Libois, Jules en Benoit Verhaegen. *Congo 1960*. Bruxelles: CRISP, 1962, Vol. 1.
- Gize, Sikitele A Sumbula. "Les racines de la révolte Pende de 1931." *Etudes d'histoire africaine* 1973 (1973): 99-153;
- Guene, Enid. "Copper's Corollaries: Trade and Labour Migration in the Copperbelt (1910-1940)," *Zambia Social Science Journal* 4, (2013): 1-4.
- Gordon, David M. "Precursors to Red Rubber: Violence in the Congo Free State, 1885–1895." *Past and Present* 236, no. 1 (2017): 133-168.
- Harms, Robert. "The World Abir Made: The Margina-Lopori Basin, 1885-1903." *African Economic History* 12 (1983): 125-139.
- _____. "The End of Red Rubber: a Reassessment", *Journal of African History* no. 16, 1 (1975): 73-88;
- Heindryckx, Laurence. "Governing economic interests: Interwar road construction in Belgian Congo." *Belgeo. Revue belge de géographie* 1 (2020).
- Henriet, Benoît, Bérengère Piret en Nathalie Tousignant. "'Travail et Progrès". *Labour Legislation in Belgian Congo (1906-1960)*. " *Rechtskultur. European Journal of Legal History* 5 (2017): 36-47.
- Henriet, Benoît. "The Concession Experience Power, Ecology and Labour in the Leverville circle (Belgian Congo, 1911-1940. " (Brussel, USL-B-Université Saint-Louis, 2016);
- Higginson, John. *A working class in the making: Belgian colonial labor policy, private enterprise, and the African mineworker, 1907-1951*. Madison: University of Wisconsin Press, 1989.
- _____. "Disputing the machines: scientific management and the transformation of the work routine at the Union minière du Haut-Katanga, 1918-1930." *African economic history* 17 (1988): 1-21.
- Human Rights Watch. "A dirty investment. European Development Banks' Link to Abuses in the Democratic Republic of Congo's Palm Oil Industry", 25 november 2019. Laatst geconsulteerd 26 maart 2021 <https://www.hrw.org/report/2019/11/25/dirty-investment/european-development-banks-link-abuses-democratic-republic>.
- Huybrechts, André. "Le rôle du progrès des transports dans les économies sous-développées." *Revue économique* 22, no. 1 (1971): 140-162.
- _____. *Transports et structures de développement au Congo. Étude du progrès économique de 1900 à 1970*. Kinshasa: IRES, 1970.
- Jewsiewicki, Bogumil. "African peasants in the totalitarian colonial society of the Belgian Congo." *Peasants in Africa: Historical and Contemporary Perspectives* 4 (1980): 45; "The great depression and the making of the colonial economic system in the Belgian Congo." *African Economic History* 4 (1977): 153-176.
- _____. "Le colonat agricole européen au Congo-Belge, 1910-1960: questions politiques et économiques." *Journal of African History* 20 (1979): 559-571.
- Jewsiewicki, Bogumil. "Political consciousness among African peasants in the Belgian Congo." *Review of African Political Economy* 7, no. 19 (1980): 23-32.
- _____. "The great depression and the making of the colonial economic system in the Belgian Congo." *African Economic History* 4 (1977): 153-176.

- _____. "Zaire Enters the World System: Its Colonial Incorporation as the Belgian Congo, 1885-1960" In Zaire—The Political Economy of Underdevelopment, samengesteld door Guy Gran, 29-53. New York: Praeger Scientific, 1979.
- Kennes, Erik. "Het Spook van Lumumba waart rond in België." *Internationale spectator* 54, no. 7/8 (2000): 356-358.
- Kikassa, Francis. "Le contentieux belgo-congolais de 1960 à 1966." *Zaire-Afrique* 29, no. 237 (1989): 371-395.
- Klein, Pierre. "Le contentieux Belgo-Zairois, *Revue Belge de Droit International* 24, no. 1 (1991): 230-242.
- Kovar, Robert. "La «congolisation» de l'Union Minière du Haut Katanga." *Annuaire français de droit international* 13, no. 1 (1967): 742-781.
- Laporte, Jeroen. "De politieke inmenging van Union Minière in de Congolese Onafhankelijkheid". *Brood & Rozen* 4 (2020): 5-31.
- Lebigre, Jean Michel. "Aspects humains et économiques du Kivu occidental (Zaire. " *Les cahiers d'outre-mer* 33, no. 132 (1980): 363-374.
- Lejeune, Christian. "Le contentieux financier Belgo-Congolais." *Revue Belge de Droit International* 5 (1969): 535.
- Likaka, Osumaka. "Colonialisme et clichés sociaux au Congo belge." *Africa. Rivista trimestrale di studi e documentazione dell'Istituto italiano per l'Africa e l'Oriente* 52, no. 1 (1997): 1-27.
- _____. *Rural society and cotton in colonial Zaire*. Madison: University of Wisconsin Press, 1997.
- Lovens, Maurice. "La révolte de Masisi-Lubutu (Congo Belge) janvier-mai 1944." *Les cahiers du CEDAF* 3-4 (1974): 1-154
- M'Bokolo, Elikia en Jacob Sabakinu Kivulu. uitg. *L'indépendance du Congo et ses lendemains*. Tervuren: Africamuseum, 2020.
- Mabiala Mantuba Ngoma, Pamphile. *Les soldats de Bula Matari (1885-1960. Histoire sociale de la Force Publique en Congo Belge*. Kinshasa: Editions Culturelles Africaines, 2019.
- Marchal, Jules. *Morel contre Léopold II. L'Histoire du Congo 1900-1910*. Parijs: L'Harmattan, 1996.
- Maul, Daniel Roger. "The International Labour Organization and the struggle against forced labour from 1919 to the present." *Labor History* 48, no. 4 (2007): 477-500.
- Mirembe, Omer Kambale. *Echanges transnationaux, réseaux informels et développement local*. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 2005.
- Mokili Danga Kassa, Jeannot. *Politiques agricoles et promotion rurale Au Congo-Zaire (1885-1997*. Parijs: l'Harmattan, 1998);
- Moreau, Jean-Louis. "De la décolonisation à la zaïrianisation. Le sort des capitaux belges au Congo." *Les cahiers Irice* 2 (2010): 61-77.
- Mulambu-Mvuluya, Faustin. "Contribution à l'étude de la revolte des Bapende (Mai-Septembre 1931. " *Les cahiers du CEDAF* 1 (1971): 1-52
- Ndaywel è Nziem, Isidore. "Aux origines de l'éveil politique au Congo belge: Une lecture du manifeste Conscience africaine (1956) cinquante ans après." *Présence africaine* 173 (2006): 127-144.
- Nelson, Samuel Henry. *Colonialism in the Congo Basin, 1880-1940*. Athens: Ohio University Center for International Studies. Africa series, 1994.

- Ngbwapkwa, Te Mobusa. "L'exploitation du caoutchouc par l'état indépendant du Congo dans le territoire de Banzyville, district de l'Ubangi (1900-1908)." *Civilisations. Revue internationale d'anthropologie et de sciences humaines* 41 (1993): 291-306.
- Nicolaï, Henri. "Le Congo et l'huile de palme. Un siècle. Un cycle?." *Belgeo. Revue belge de géographie* 4 (2013).
- Njangu Canda-Ciri, Alphonse. "La secte Binji-Binji ou la renaissance de la résistance des Bashi." In *Lyangombe: Mythe et rites*, 121-28. Bukavu: Editions CERUKI, 1976.
- Northrup, David. *Beyond the bend in the river: African labor in eastern Zaire, 1865-1940*. Athens: Ohio University Press, 1988.
- Nyenzi Bisoka, Aymar. "Dire la rédemption: de la dette au blues", 15 maart 2021. Laatst geraadpleegd 20 maart 2021, <https://blogs.mediapart.fr/plis/blog/150321/dire-la-redemption-de-la-dette-au-blues>
- Nzabandora Ndi Mubanzi, Joseph. "Histoire de conserver: Evolution des relations socio-économiques et ethnoécologiques entre les parcs nationaux du Kivu et les populations avoisinantes (RD Congo)." (Brussel: ULB, 2003).
- Omasombo Tshonda, Jean en Guy Vanthemsche. "1960: het einde van de kolonisatie van Congo?". In *Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen*, samengesteld door Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche, 75-88. Polis, 2020.
- Omasombo, Shonda Jean. "Formation sociale et lutte de classes: réflexions sur l'histoire sociale du Zaïre, 1940-1974". Brussel: Université libre de Bruxelles, Faculté des sciences sociales, politiques et économiques, 1987.
- Ost, Michelle Bradley. "Agricultural Laborers in Kivu." Madison: University of Wisconsin-Madison, 1979.
- Peemans, Jean-Philippe. "Imperial Hangovers: Belgium—The Economics of Decolonization." *Journal of Contemporary History* 15, no. 2 (1980): 257-286.
- _____. "Land grabbing and Development history: The Congolese (RDC) experience." *Losing your land: Dispossession in the Great Lakes*, samengesteld door An Ansoms en Thea Hilhorst, 11-35. Londen: James Currey, 2014.
- _____. "The social and economic development of Zaire since independence: An historical outline." *African Affairs* 74, no. 295 (1975): 148-179.
- _____, Jean-Philippe. *Le Congo-Zaïre au gré du XXème siècle, Etat, Economie, Société 1880-1990*. Parijs: L'Harmattan, 1997.
- Poncelet, Marc, Pascal Kapagama, Tom De Herdt, Jean-Pierre M'Piana Tshitenge en Geoffroy Matagne. "À la marge de l'internationalisation de l'enseignement supérieur... mais au cœur d'un marché universitaire national: l'université de Kinshasa (République démocratique du Congo)." *Revue Tiers Monde* 3 (2015): 91-110.
- Poupart, Robert. *Première esquisse de l'évolution du syndicalisme au Congo*. Brussel: Éditions de l'Institut de sociologie Solvay, ULB, 1960.
- Rivié, Milan, Robin Delobel en Anaïs Carton. "Généalogie de la dette en République démocratique du Congo", 14 januari 2021. Laatst geraadpleegd op 20 maart 2021, <http://cadtm.org/Genealogie-de-la-dette-en-Republique-democratique-du-Congo>
- Roes, Aldwin. "Towards a history of mass violence in the Etat Indépendant du Congo, 1885–1908." *South African Historical Journal* 62, no. 4 (2010): 634-670.
- s.n. "Fobelco, een rariteit in het kabinet van de koersnoteringen, De Tijd, 10 juni 1995. Laatst geraadpleegd 21 maart 2021, <https://www.tijd.be/algemeen/algemeen/fobelco-een-rariteit-in-het-kabinet-van-de-koersnoteringen/5163667.html>

S.n. "Verslag van de parlementaire onderzoekscommissie belast met het vaststellen van de precieze omstandigheden waarin Patrice Lumumba werd vermoord en van de eventuele betrokkenheid daarbij van Belgische politici (312/6 tot 8)", 16 november 2001, <https://www.dekamer.be/FLWB/PDF/50/0312/50K0312007.pdf>.

Sabakinu Kivulu, Jacob. "La spécificité de la colonisation et de la décolonisation du Zaïre". In *Quand on parle de la colonisation*, samengesteld door Vesna Faassen en Lukas Verdijk, 131-148. Publieke acties, 2017

Saïd, Shafik. *De Léopoldville à Kinshasa. La situation économique et financière au Congo ex-Belge au jour de l'indépendance*. Brussel: Centrale nationale d'étude des problèmes sociaux de industrialisation en Afrique noire, 1969.

Schiffers, Heinrich. *The quest for Africa: two thousand years of exploration*. New York: Putman, 1957.

Schouten, Peer. *Roadblock Politics: The Origins of Violence in Central Africa*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

Segers, Yves en Helena Van Molle. "Landbouw in koloniaal Congo: een succesverhaal ten koste van de rurale bevolking?" In *Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen*, samengesteld door Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche, 157-171. Polis, 2020.

Segers, Yves, Helena Van Molle en Stephanie Kerckhofs. "'C'est par la science qu'on colonise. Over de relatie tussen de Grote Depressie en de landbouwpolitiek in Belgisch Congo.'" In *The Belgian Congo between the Two World Wars*, samengesteld door Jacques Vanderlinden, 159-189. Brussel: Académie Royales des Sciences d'Outre-mer, 2019.

Seibert, Julia. "More continuity than change? New forms of unfree labor in the Belgian Congo, 1908-1930." In *Humanitarian Intervention and Changing Labor Relations*, samengesteld door Mark Van der Linden, 369-389. Leiden: Brill, 2011.

Singiza, Dantès. "Ruzagayura, une famine au Rwanda au cœur du Second Conflit mondial." *Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale* 97 (2012): 1-7.

s.n. "Le contentieux belgo-congolais", *Courrier hebdomadaire du CRISP* 283, no. 15 (1965): 1-25.

Soriano, Víctor Fernández. "'Travail et progrès': Obligatory 'Educational' Labour in the Belgian Congo, 1933-60." *Journal of contemporary history* 53, no. 2 (2018): 292-314.

Stengers, Jean. *Congo: Mythes et réalités*. Racine Lannoo, 2007, 195-6. Zie ook,

Tilly, Pierre. *Au travail! Colonisateurs et colonisés au Congo belge: entre exploitations et résistances*. Brussel: Carhop, 2020.

Tousignant, Nathalie. *Le manifeste Conscience africaine (1956): Élités congolaises et société coloniale. Regards croisés*. Brussel: Presses de l'Université Saint-Louis, 2019.

Usungu Ulungu-Kinyamba, Jacques. "Les routes dans l'univers colonial du Kivu-Maniema (1920-1960) : mise en place, imaginaire collectif et incidences sur la société et l'environnement". *Namen: Université de Namur*, 2015.

Vaessen, Vincent. "Les législations sur le contrat de travail de 1910 et 1922 au Congo Belge: deux intentions et deux modes de décisions opposés." *Revue belge de philologie et d'histoire*, 79, no. 4 (2001): 1213-1254;

Vander Eycken, H. en F. Vander Vorst. "Le blocage de la croissance en République démocratique du Congo." *Revue Tiers Monde* (1967): 411-434.

Vangroenweghe, Daniel. *Rood Rubber. Leopold II en zijn Kongo*. Brussel: Elsevier, 1985.

Vanthemsche, Guy. "Congo, een kolonie op weg naar ontwikkeling?" *Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen*, samengesteld door Goddeeris, Idesbald, Amandine Lauro, and Guy Vanthemsche, 64-74. Polis, 2020.

- _____. "Radioscopie van een kolonie: Belgisch-Congo 1908-1960." *Brood & Rozen* 4, no. 2 (1999) voor die verstrengeling.
- _____. *Belgium and the Congo, 1885-1980*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- _____. *Genèse et portée du 'Plan décennal' du Congo belge (1949-1959)*. Brussel: Académie Royale des Sciences d'Outre-mer, 1994.
- _____. *La Belgique et le Congo: l'impact de la colonie sur la métropole*. Bruxelles: Le Cri, 2010.
- Vellut, Jean-Luc. "Hégémonies en construction: Articulations entre Etat et Entreprises dans le bloc colonial Belge (1908–1960)." *Canadian Journal of African Studies/La Revue canadienne des études africaines* 16, no. 2 (1982): 327-8. Herdrukt in Jean-Luc Vellut, *Congo. Ambitions et désenchantements 1880-1960*. Parijs, Karthala, 2017.
- _____. *Congo. Ambitions et désenchantements 1880-1960*. Parijs, Karthala, 2017.
- _____. "Réflexions sur la Question de la Violence dans l'Histoire de l'Etat Indépendant du Congo". In *La Nouvelle Histoire du Congo: Mélanges Eurafricains Offerts à Frans Bontinck, samengesteld door Pamphile Mabilia Mantuba-Ngoma*, 269-87. Parijs: L'Harmattan, 2004.
- Verhaegen, Benoit en Charles Tshimanga. *L'Abako et l'indépendance du Congo. Dix ans de nationalisme kongo 1950-1960* Brussel: Cahiers Africains, 2003.
- Verwilghen, Michel. "Les Principaux Aspects Juridiques de la Nationalisation de l'Union Minière du Haut-Katanga." *Revue Belge de Droit Internationale* 6 (1970): 104.
- Viaene, Vincent. "King Leopold's imperialism and the origins of the Belgian colonial party, 1860–1905." *The Journal of Modern History* 80, no. 4 (2008): 741-790.
- Vinck, Honoré. *Conflits fonciers au Congo belge opinions congolaises: texte intégral d'une enquête de 1954*. Brussel: Académie Royale des Sciences d'Outre-mer, 2011.
- _____. "Arrivée des Blancs sur les Bords des Rivières Equatoriales (partie 2)", *Annales Aequatoria* 17 (1996): 7-415.
- Weiss, Herbert. *Political protest in the Congo: The Parti Solidaire Africain during the independence struggle*. Princeton: Princeton University Press, 2019.
- Willame, Jean-Claude. *Éléments pour une lecture du contentieux Belgo-Zaïrois*. Brussel: CEDAF, 1988.
- Wolfe, Alvin W. "Capital and the Congo." *Anthropology Faculty Publications* 9 (1966): 362-377.
- Yates, Barbara A. "Structural Problems in Education in the Congo (Leopoldville)." *Comparative Education Review* 7, no. 2 (1963): 152-162.
- Young, Crawford. *The African Colonial State in Comparative Perspective*. New Haven: Yale University Press, 1994.
- Zimmer, Marc. "Les finances coloniales jusqu'en 1960 et leurs conséquences". In *Histoire des finances publiques en Belgique* Max Frank ed. Brussel, Bruylant, 1988: 931-991.

5. De *chefs* en de koloniale administratie in Belgisch Congo

Gillian Mathys

Inleiding

Er is in dit rapport over het algemeen niet zoveel aandacht voor de politieke structuren van het koloniale systeem, maar dit hoofdstuk gaat kort in op een aantal kenmerken van de (re)organisatie van het ‘inlands beleid’ in Belgisch Congo. Na de annexatie van Congo door België in 1908 was het Koloniaal Charter de kaderwet die de basisprincipes voor het functioneren van de Belgische koloniale ruimte vastlegde. Ook het principe dat de kolonie zelfvoorzienend moest zijn, dat, zoals we zagen in het vorige hoofdstuk, een aantal belangrijke consequenties had, was verankerd in dat Koloniaal Charter. Daarbij werd - in theorie - geprobeerd te breken met het absolutisme van Congo-Vrijstaat. Dit Koloniaal Charter stipuleerde onder meer dat bepaalde rechten die in België golden in de kolonie – voor zwart en wit – niet van toepassing waren. Daarnaast was er ook in vastgelegd dat voor ‘inlanders’ – de Congolese bevolking - een andere vorm van rechtspraak van toepassing was dan voor de ‘niet-inlanders’ – voornamelijk de witte Europese bevolking.⁵⁰⁷

Wat de meeste mensen weten, is dat Belgisch Congo bestuurd werd vanuit Brussel. Het Belgische Parlement en de Senaat hadden in principe de macht door de controle over de budgetten. Maar, zoals reeds gezegd was een van de belangrijkste principes dat de Belgische kolonie zelfvoorzienend moest zijn. Het Ministerie van Koloniën had een belangrijke machtspositie, want kreeg ook wetgevende macht. De *Conseil Colonial*, een orgaan ingesteld door het Koloniaal Charter, besliste over de bekrachtiging van het wetgevend kader voor Congo. In Congo deelde het *Gouvernement Général* de lakens uit. Regelmatig waren er spanningen tussen beide niveaus – kolonie en metropool - over beslissingen.⁵⁰⁸ Er werd voor de kolonie in geen representatieve bestuursvorm voorzien – er werd dus niet gestemd over wie de kolonie bestuurde, ook niet door de witte *settlers*.⁵⁰⁹ Het *Gouvernement Général* (met Ruanda-Urundi als vice-*Gouvernement Général* sinds 1925) was verder onderverdeeld in provincies, districten en *Territoires*.

Deze gecentraliseerde bestuursvormen in de metropool (het Ministerie van Koloniën en de *Conseil Colonial*) bepaalden de belangrijkste krijtlijnen van het beleid, en zetten de begrenzings uit van wat mogelijk was. Binnen die krijtlijnen werd het beleid echter ook in de praktijk gebracht, en om dat te begrijpen is ook aandacht nodig voor lokale contexten en de *agency* van zowel de administratie en koloniale agenten – die in dit rapport weinig aan bod komen – en gekoloniseerden zelf. Zo zagen we bijvoorbeeld in de sectie ‘Arbeid en kapitaal’ dat koloniale agenten zelf wel eens de geldende wetgeving met de voeten durfden te treden.

Daarbij mogen we uiteraard, zoals we doorheen dit rapport benadrukken, wat de gekoloniseerden betreft, niet vergeten dat deze relaties ongelijk én onderdrukkend waren: de begrenzings voor de gekoloniseerde bevolking wogen veel zwaarder door dan dat voor koloniale agenten en leden van de

⁵⁰⁷Charlotte Braillon, “La représentation du droit autochtone dans le discours colonial: le cas du Congo belge et de la ‘coutume indigène’(1908-1960),” *Cahiers du Centre de Recherches en Histoire du Droit et des Institutions* (2011): 137-164.

Voor meer over het Koloniaal Charter, zie o.a. Pierre-Olivier Broux, en Bérangère Piret, “Le Congo était fondé dans l’intérêt de la civilisation et de la Belgique”. La notion de civilisation dans la Charte coloniale,” *Revue interdisciplinaire d’etudes juridiques* 83, no. 2 (2019): 51-80. Deze groep van ‘niet-inlanders’ was echter breder dan louter de witte Europese bevolking.

⁵⁰⁸ Guy Vanthemsche, *Belgium and the Congo, 1885-1980* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

⁵⁰⁹ Gebaseerd op Guy Vanthemsche. *Belgium and the Congo*.

koloniale administratie het geval was. Zelfs als er binnen dit systeem – maar zeker niet voor iedereen en slechts in welbepaalde omstandigheden – soms manieren waren voor Congolezen (en Rwandezzen en Burundezzen) om hun eigen sociale en politieke realiteiten vorm te geven, dan doet dat het onderdrukkende karakter van het systeem op zich niet teniet. Bovendien verschilde die handelingsmogelijkheid ook per groep, en op groepsniveau ook individueel, zoals we hier zullen voor het geval van de *chefs*.

De *Territoires* waren verder onderverdeeld in *chefferies*. We focussen hier op deze *chefferies* omdat ze een voorbeeld zijn van een politieke lange-termijnpact op lokaal niveau. De *chefferies* zijn een reflectie van twee belangrijke fundamentele van de Belgische koloniale overheersing: enerzijds de fundamentele en raciale scheidslijn tussen ‘inlander’ (zwart) en ‘niet-inlander’ (wit), en anderzijds het idee dat we al eerder zagen, dat de kolonie ‘kostenefficiënt’ moest zijn – gekoloniseerd moesten hun eigen exploitatie en onderdrukking mee bekostigen. Dit wilde ook zeggen dat er weinig geld was voor Europees personeel. Het is mede daarom dat de koloniale overheid op het platteland ‘traditionele’ structuren inschakelde om een indirecte controle uit te oefenen over de Congolese bevolking.⁵¹⁰ Dat financiële overwegingen hierbij een belangrijke rol speelden, wordt ook gedemonstreerd door een sterke daling van de ‘administratieve versnippering’ in de jaren volgend op de Grote Depressie, toen veel kleinere *chefferies* werden gefusioneerd.⁵¹¹ Deze segregatie tussen ‘inlander’ en ‘niet-inlander’ vertaalde zich ook in het recht, zo stipuleerde het Koloniaal Charter dat: “*Le droit coutumier régit le statut personnel des indigènes, sous réserve de la primauté du droit du colonisateur et de l'ordre public qu'il impose.*”

Ook in de steden werd een scheidslijn tussen ‘inlander’ en ‘niet-inlander’ gehanteerd. Daar hadden de ‘traditionele’ autoriteiten echter geen zeggenschap of bestond er geen basis voor een indirect bestuur gestoeld op lokaal ‘gewoonterecht’. Congolezen en Rwandezzen en Burundezzen in stedelijke contexten verbleven in de *groupements extracoutumiers*, zoals de *cité indigène* en de *centres extracoutumiers* (CEC), of de *camps des travailleurs*, bijvoorbeeld in Elisabethville (Lubumbashi) op de terreinen van de ondernemingen waar ze tewerkgesteld werden. Dit waren dus stedelijke territoriale entiteiten die Afrikanen samenbrachten die ‘gedetribaliseerd’ waren. Het beleid van de koloniale overheden ten aanzien van deze groep was zeer specifiek en van groot belang, maar behalve oppervlakkig in ‘Gender en seksualiteiten’ wordt er in dit rapport niet verder op ingegaan.

De koloniale administratie werd dus op alle belangrijke posities bevolkt door witte – mannelijke – Europeanen/Belgen aan wie alle belangrijke beslissingen toekwamen en enkel op de laagste trede van het bestuur – zowel in ‘traditionele’ als in ‘buitengewoonrechtelijke’ (*extra-coutumier*) contexten vond je de Congolezen die het beleid van de administratie moesten uitvoeren. *Chefs* hadden binnen bepaalde limieten zeggenschap over de Congolese bevolking van hun eigen *chefferie* voor alle kwesties die door de koloniale administratie beschouwd werden als behorend tot het ‘inlands gewoonterecht’. Deze politieke interventies veranderden de materiële machtsbasis en de (politieke)

⁵¹⁰ We spreken hier niet over de *secteurs* – daarvoor verwijzen we naar twee teksten die een meer gedetailleerd en technisch overzicht geven o.a. A. Dumont “Le gouvernement du Congo Belge et les institutions indigènes,” *Africa* 14, no. 2 (1943): 78-90; Louis De Clerck, “L’administration coloniale belge sur le terrain au Congo (1908-1960) et au Ruanda-Urundi (1925-1962),” *Annuaire d’Histoire administrative européenne* 18 (2006): 187-210; Isidore Ndaywel è Nziem, *Nouvelle histoire du Congo: des origines à la République Démocratique* (Bruxelles: Le Cri, 2012); Léon de Saint Moulin, “Histoire de l’organisation administrative du Zaïre.” *Zaïre-Afrique: économie, culture, vie sociale* 28, no. 224 (1988): 197-222.

⁵¹¹ Léon de Saint Moulin, “Histoire de l’organisation administrative du Zaïre”; Daniel Tödt, “De koloniale staat en Afrikaanse elites: een geschiedenis van onderwerping?” In *Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen* Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche eds. (Polis: 2020).

contouren van de autoriteit van deze *chefs* fundamenteel, en dit had blijvende (politieke) gevolgen - ook in de postkoloniale periode. Deze sectie geeft slechts een oppervlakkig en generaliserend overzicht van een aantal belangrijke aspecten. Zoals dat ook voor de secties 'Gender en seksualiteiten' en 'Diepe sporen' geldt, kan literatuur in de voetnoten verdieping kan brengen, zowel conceptueel als inhoudelijk.

5.1. Inlands beleid: fundamentele veranderingen

Het beleid van de *chefs indigènes* gaat terug tot Congo-Vrijstaat, waar het toen reeds in een aantal regio's werd geïmplementeerd. Vanaf het begin is duidelijk dat chefs vooral instaan voor het draaiende houden van de koloniale economie. Zo zijn er "prestations annuelles à fournir [...] en produits, en corvées, travailleurs ou soldats."⁵¹² In 1906 wordt het beleid verder uitgebreid. Alle rurale gebieden worden onderverdeeld in *chefferies*. Ook belangrijk is dat we hier een van de eerste pogingen zien om de mobiliteit van de Afrikaans bevolking te beperken: het is niet langer mogelijk je in een andere *chefferie* te vestigen zonder de toelating van de *chef*.⁵¹³ Het decreet van 1910 bevestigde deze tendens, en maakte de *chefferies* tot een onwrikbaar deel van de koloniale bureaucratie.⁵¹⁴

De verdere uitbouw van deze 'administratieve *chefferies*' was deels een reflectie van een 'adaptionistische' benadering van het kolonialisme, die onder Louis Franck, de Vlaamsgezinde liberaal die Minister van Koloniën werd op het einde van de Eerste Wereldoorlog, steeds meer navolging kreeg. Een adaptionistische benadering ging er vanuit dat lokale culturen en 'gewoontes' weerspiegeld moesten worden in de manier waarop Congolezen bestuurd werden. Louis Franck hield er een aantal erg racistische denkbeelden op na, waardoor voor hem een dergelijke manier van besturen de enige optie was. Volgens hem verschilden de intellectuele capaciteiten van Afrikanen zo sterk van die van Europeanen - volgens hem hadden ze bijvoorbeeld geen abstractievermogen - dat het transplanteren van Europese sociale en politieke instituties in Congo voor problemen zou zorgen.⁵¹⁵ Dat deze benadering ogenschijnlijk uitging van het 'valoriseren' van lokale culturen en gewoontes - binnen een racistisch denkkader - betekende echter niet dat de manier waarop de *politique indigène* werd ingericht niet tegelijkertijd ook enorm interventionistisch was, en ook een aantal andere koloniale doelen diende.

Zoals voor alle koloniale interventies is het moeilijk een algemeen beeld te schetsen van de impact van dit beleid. In 'Geschiedenissen' benadrukten we reeds dat de impact van de kolonisatie op gekoloniseerden varieerde. Dit is ook het geval voor de manier waarop het instituut van de *chefferies* 'traditionele' autoriteit transformeerde. Doorheen Congo zijn sterke regionale en geografische verschillen te merken, en eigenlijk zijn *case-by-case* studies nodig.⁵¹⁶ De manier waarop 'inlands

⁵¹² Bulletin Officiel (BO) 1891, Etat Indépendant du Congo, "Chefs indigènes - investiture", 260.

⁵¹³ BO EIC 1906, 'Chefferies indigènes', 389-399.

⁵¹⁴ Voor een gedetailleerd overzicht, zie Louis De Clerck, "L'organisation politique et administrative," in *L'Ordre juridique colonial belge en Afrique centrale. Recueil d'études. Verzameling Studies* (Brussels: Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 2004): 187-210.

⁵¹⁵ Michael Meeuwis, "The origins of Belgian colonial language policies in the Congo", *Language Matters*, 42, no. 2 (2011): 190-206.

⁵¹⁶ Dit overzicht is gebaseerd op een niet-exhaustieve studie van enkele case-studies, zie o.a. Thomas Turner, "La 'politique indigène' du Congo belge: le cas du Sankuru," *Les cahiers du CEDAF* 1 (1973): 1-62; Reuben Loffman. *Church, State and colonialism in southeastern Congo, 1890-1962*. London, Pallgrave 2019); Chubaka Bishikwabo, "La politique indigène au Congo-belge et son application au Kivu: De la légitimité à l'illégitimité (1900-1945)," *Zamani* 1 (1984): 38-88; *Ibid*, "Deux chefs du Bushi sous le régime colonial: Kabare et Ngweshe (1912-1960)," *Etudes d'Histoire Africaine* 7 (1975): 89-111; Gillian Mathys. *Mobility and Exclusion: Making*

beleid' werd geïntroduceerd, verschilde bijvoorbeeld in regio's waar er reeds een sterk centraal gezag was, van regio's waar dat niet het geval was. Uiteraard had dit ook gevolgen voor deze (ver)andere(nde) vormen van bestuur. Gecentraliseerde entiteiten zoals het Kuba-rijk in Zuidoost-Congo kunnen moeilijk vergeleken worden met de veel minder gecentraliseerde Azande-gebieden in noordoost-Congo.

De transformaties die teweeggebracht werden tijdens de koloniale periode kunnen dus alleen begrepen worden als ze ook de prekoloniale situatie mee in overweging nemen. Maar ook de omstandigheden tijdens de beginfase van de koloniale invasie en bezetting moeten beschouwd worden. Zo toont David Gordon bijvoorbeeld voor de Lunda-chefs dat er geenszins sprake is van een uniforme manier waarop *chefs* functioneerden en de manier waarop ze hun macht uitoefenden onder het koloniale bewind, en dat dit het gevolg was van de posities die ze in het begin van de koloniale invasie hadden uitgebouwd.⁵¹⁷

Ook elders is een gelijkaardig proces duidelijk. Deze processen van dichterbij beschouwen, toont dat er vaak creatief werd omgesprongen met lokale situaties, en dat koloniale belangen vaak primeerden boven de toepassing van het lokale 'gewoonterecht'. Bovendien begrepen koloniale etnografen, die een cruciale rol speelden in het aanleveren van kennis aan de koloniale administratie, vaak de complexe systemen die ze probeerden te beschrijven niet, verblind door hun eigen vooroordelen over 'primitieve volkeren' en hoe die zichzelf organiseerden, of simpelweg omdat ze hun kennis, opgedaan tijdens korte periodes, overschatten.⁵¹⁸ (Zie ook 'Koloniale kennis en wetenschappen') Het resultaat was een hele set aan verschillende ingrepen, waar van buitenaf soms weinig logica in te zien is – die is pas te begrijpen als lokale historische contexten in rekening worden gebracht.

Sommige groepen werden samengevoegd, en voorheen onbestaande hiërarchieën tussen verschillende *chefs* werden opgelegd. In regio's waar *chefs* met verschillende functies naast elkaar bestonden, werden de functies gestroomlijnd in een soort *one-size fits all* template – of alle bevoegdheden werden samengevoegd in één persoon. Op sommige plekken ontdeed de administratie zich van de *chefs* die zij ongeschikt achtte om te regeren, die zich te heftig hadden verzet, of die de koloniale regels met de voeten traden – sommigen werden gevangengenomen, anderen gedeporteerd, terwijl nog anderen gedood werden door de koloniale administratie. Daar werden ze

Borders and Identities in Central Africa. Forthcoming; Benoît Henriët, "Des ethnographes anxieux," *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 4 (2018): 41-54; Kasper Hoffman, "Ethnogovernmentality: The making of ethnic territories and subjects in Eastern DR Congo," *Geoforum* (2019); Vicky Van Bockhaven, "Anioto and nebéli: local power bases and the negotiation of customary chieftaincy in the Belgian Congo (ca. 1930–1950)," *Journal of Eastern African Studies* 14, no. 1 (2020): 63-83; Sadiki Amri Shanyungu, "La Création de La Chefferie Buhavu et Son Impact sur la situation politique dans l'ancien Territoire de Kalehe (1928–1967)," *Études" Collection de CERUKI* 22 (1988): 1–50; Yogolelo Tambwe ya Kasimba, 'La politique indigène du Congo Belge et ses problèmes: Cas de l'organisation politique et administrative du Bulega (1910-1930)', *Likundoli: Histoire et Devenir*, 1, 2 (1976), 148-80; Hein Vanhee, "Power and Legitimacy in Mayombe. Yombe chiefs and colonial administration in Congo", forthcoming; *Ibid.*, "Over heren en knechten: *chefs médaillés* in het koloniale Congo", *Het geheugen van Congo. De Koloniale tijd* Jean-Luc Vellut ed (Tervuren: RMCA & Ghent: Uitgeverij Snoeck, 2005): 79-82; Luyckfasseel, Margot, "'Still so many illusions to cast off!': The territorial unification of the Ngbaka (Belgian Congo) in the 1920s," *African Studies* 78, no. 1 (2019): 126-143; Osumaka Likaka, *Rural society and cotton in colonial Zaire* (Madison: University of Wisconsin Press, 1997); Jan Vansina, *Being colonized. The Kuba Experience in Rural Congo, 1880-1960* (Madison: University of Wisconsin Madison, 2010).

⁵¹⁷ David Gordon, "Owners of the land and Lunda Lords: Colonial chiefs in the borderlands of Northern Rhodesia and the Belgian Congo," *The International journal of African historical studies* 34, no. 2 (2001): 315-338.

⁵¹⁸ Zie bijvoorbeeld Nelson, Samuel Henry. *Colonialism in the Congo Basin, 1880-1940*. Athens: Ohio University Press, 1994.)

vervangen door *chefs* die geen ‘traditionele’ legitimiteit hadden, maar wel goede connecties met de koloniale overheden. Sommige prekoloniale entiteiten konden hun macht – met de steun van de koloniale administratie – uitbreiden, soms ten koste van andere ‘traditionele’ autoriteiten, terwijl andere prekoloniale entiteiten zondermeer werden opgesplitst en de macht van de *chefs* ondermijnd of gebroken. Zo werd volgens Vansina het Kuba-koninkrijk – een uitzonderlijk geval – bijna intact bewaard, terwijl de koloniale administratie op andere plaatsten, zoals bij de Lunda of de Azande er alles aan deed om de macht van de *chefs* te breken.⁵¹⁹ Op andere plekken werden simpelweg nieuwe politieke entiteiten ‘uitgevonden’.⁵²⁰ Vooral kleinere en segmentaire groepen werden vaak arbitrair samengevoegd en toegewezen aan een bepaald territorium, en onder het gezag van slechts één *chef* geplaatst waar voorheen verschillende autoriteiten macht uitoefenden.⁵²¹ Dit was ook het principe van de *secteur*, dat vanaf 1933 in voege kwam, en waarin groepen te klein geacht door de koloniale overheid werden samengebracht onder bewind van een *chef* door de koloniale overheden aangeduid.⁵²² Vanuit het standpunt van de koloniale administratie waren die kleine groepen immers weinig interessant omdat ze de uitgestrekte *territoires* nog verder versnipperden en het voor hen makkelijker was om slechts met een beperkt aantal *chefs* te onderhandelen. Aan de grote mobiliteit van bepaalde groepen werd ook een einde gemaakt, ook al zijn er groepen – en individuen – die tijdens de koloniale periode hun mobiliteit blijven gebruiken om aan de wandaden van de koloniale Staat te ontsnappen. De koloniale administratie bleef bijna de gehele periode aan de indeling van deze ‘traditionele’ entiteiten morrelen, wat repercussies had in de postkoloniale periode.

Het resultaat was een korps van *chefs* die voor een deel een verlengstuk was van het koloniale beleid, en een instituut dat een grondige transformatie had doorgemaakt van de manier waarop macht werd gedefinieerd en van de basis waarop macht was gevestigd. Zo was ‘macht’ in de prekoloniale periode niet altijd, of uitsluitend politiek – ze kon ook ritueel en/of spiritueel zijn.⁵²³ Bovendien konden vrouwen, in sommige gemeenschappen, ook belangrijke machtsposities innemen.⁵²⁴ Het waren vaak vrouwen die rituele machtsposities bezetten – een fenomeen dat tijdens de koloniale periode steeds meer onder druk kwam te staan. Mary Nooters Roberts beschrijft bijvoorbeeld hoe een bepaalde vorm van een vrouwelijk spiritueel medium een belangrijke politieke institutie was in het begin van de 20ste eeuw. Vanaf waarschijnlijk de 19de eeuw – traditie is nooit statisch – werden overleden Luba-koningen geïncarneerd door spirituele mediums. Als deze incarnatie als legitiem werd beschouwd, werden deze vrouwen, *mwadi* genoemd, gevestigd in de verblijfplaats van de overleden koning, en werd zijn entourage aan haar toevertrouwd. Ze regeerden onafhankelijk hun rijkjes, en hadden soms meer

⁵¹⁹ Jan Vansina, *Being colonized; Crawford Young. Politics in the Congo. Decolonization and independence*. Princeton: Princeton University Press, 1965.

⁵²⁰ Gillian Mathys, "People on the move: frontiers, borders, mobility and history in the Lake Kivu region 19th-20 century," (Ghent: Ghent University, 2014).

⁵²¹ Van Bockhaven, "Anioto and Nebeli".

⁵²² Louis De Clerck, "L'administration coloniale belge".

⁵²³ Zie hierover o.a. Filip De Boeck, "Of trees and kings: politics and metaphor among the Aluund of Southwestern Zaire." *American ethnologist* 21, no. 3 (1994): 451-473.

⁵²⁴ Zie bijvoorbeeld, Annie MD Lebeuf, "The role of women in the political organization of African societies," *Women of tropical Africa* ed. Denise Paulme (London: Routledge, 1963): 93-119; Nancy Rose Hunt, *A Nervous State: violence, remedies, and reverie in colonial Congo* (Durham: Duke University Press, 2015); Iris Berger, "Rebels or Status-Seekers: Women as Spirit Mediums in East Africa," In *Women in Africa: Studies in Social and Economic Change* Nancy Hafkin en Edna G. Bay eds (Stanford: Stanford University Press, 1976): 157-18; Elinor Sosne, "Of biases and queens: the Shi past through an androgynous looking glass," *History in Africa* 6 (1979): 225-252. Voor vrouwen als ‘chefs’ in Rwanda, zie: Deo Byanafashe en Paul Rutayisire, *History of Rwanda: From the beginning to the end of the twentieth century* (Kigali: National Unity and Reconciliation Commission, 2016).

macht dan hun mannelijke tegenhangers. Dit deed koloniale agenten perplex staan, omdat ze dit moeilijk konden inpassen in hun denkkaders én beleid.⁵²⁵

Een voorbeeld zoals dit toont de complexiteit van Afrikaanse ‘traditionele’ systemen en de manier waarop koloniaal beleid deze systemen grondig transformeerde. Ook geeft het een beeld van de machtsposities van bepaalde elite-vrouwen, een positie die tijdens de koloniale periode steeds meer onder druk kwam te staan, zoals we zullen zien in de sectie ‘Gender en seksualiteit’.

5.2. Verlengstuk voor koloniaal beleid?

De chefs - in het hele Belgische koloniale gebied - waren verantwoordelijk voor het lessen van de voortdurende dorst naar arbeid van de koloniale economie. Zo waren ze verantwoordelijk voor het leveren van arbeid aan Europese ondernemingen, maar ook voor de nodige mankrachten voor de *travail forcé* (onderhoud wegen en dorpen) en de *cultures obligatoires* (zie sectie ‘Kapitaal en arbeid’), alsook voor bijvoorbeeld de *Force Publique*. Ook deze laagste echelons van de koloniale administratie stonden dus ten dienste van koloniale belangen en doelen, en dit had ook een impact op de manier waarop hun macht geconceptualiseerd werd. Daarnaast inden ze belastingen, fourneerden ze landbouwproducten en voerden ze koloniaal beleid in het algemeen uit.

Ze waren dus een vitaal onderdeel van de lokale uitvoerende macht – binnen een groter geheel van koloniale agenten op het niveau van de *Territoire*.⁵²⁶ Maar, net als elders in Afrika, was het vooral in deze arena dat de macht van de koloniale staat ook enigszins beperkt was, omdat de Belgische regering moest vertrouwen op vormen van Afrikaans bestuur voor het besturen van het gebied dat ze wilden controleren. Daarom waren deze *chefs* tegelijkertijd ook veel meer dan een verlengstuk van de koloniale macht. Enerzijds waren ze afhankelijk van de Europese administratie voor de bestendiging van hun ambt, en waren ze verantwoordelijk voor het uitvoeren van onpopulaire maatregelen tegen de bevolking. De wijze waarop ze het koloniale beleid al dan niet uitvoerden, werd door koloniale agenten nauwlettend in de gaten gehouden. *Chefs* die een te onafhankelijke positie probeerden in te nemen, of er niet in slaagden aan de verwachtingen van de koloniale administratie te voldoen, werden vaak afgezet, gevangen genomen of gedeporteerd naar een andere regio binnen de Belgische koloniale ruimte (‘relégation’).⁵²⁷

Anderzijds ontleenden *chefs* hun macht niet louter aan hun band met het koloniale bestuur. Ze hadden ook legitimiteit van de bevolking nodig. Het opleggen van impopulaire maatregelen zonder beperkingen, of een volledig onvermogen om de bevolking onder hun controle te beschermen, zou ook nadelige effecten kunnen hebben op het volbrengen van hun taken voor de koloniale overheid. De confrontatie met een “rebelse” bevolking leidde ook niet tot de gewenste resultaten voor het koloniale bestuur, of leidde ertoe dat mensen vluchtten.⁵²⁸ Echter, de koloniale overheden tasten ook

⁵²⁵ Roberts, Mary Nooter, “The King is a woman: Shaping power in Luba royal arts,” *African Arts* 46, no. 3 (2013): 68-81.

⁵²⁶ Voor voorbeelden hoe die economische basis een rol speelde, zie ook Justin Willis, “The administration of Bonde, 1920-60: a study of the implementation of indirect rule in Tanganyika,” *African Affairs* 92, no. 366 (1993): 53-67; Sara Berry. *No condition is permanent: The social dynamics of agrarian change in sub-Saharan Africa*. (Madison: University of Wisconsin Press, 1993).

⁵²⁷ Valentine Dewulf, “Prononcer et exercer le droit par l’administration coloniale. Les acteurs de la relégation au Congo Belge (1910-1960),” *C@ hiers du CRHiDI. Histoire, droit, institutions, société* (2020) ; Valentine Dewulf, “Administrative Confinement and Colonial Repression. Forms and Practices of the Relegation in the Belgian Congo (1910-1960),” *Revue Belge de Philologie et d’Histoire* 97, no. 2 (2019): 485-520.

⁵²⁸ Zie o.a. Nicole Eggers, “Authority that is customary: Kitawala, customary chiefs, and the plurality of power in Congolese history,” *Journal of Eastern African Studies* 14, no. 1 (2020): 24-42; Vicky Van Bockhaven, “Anioto

vaak de praktijken waarop die legitimiteit gebaseerd was aan, door – vaak door middel van coercitie – de praktijken die ze als niet gepast beschouwden, uit te roeien.

Het was binnen dit spanningsveld van veel structurele beperkingen, opgelegd door de koloniale administratie, dat *chefs* trachten de schaarse kansen te grijpen om hun eigen positie te verbeteren, ook al ging dat soms ten koste van hun onderdanen. Daarvoor konden ze ook gebruikmaken van repressieve middelen ter beschikking gesteld door de koloniale administratie. Het geweld en de dwang van de koloniale staat werd op het platteland dus soms ook gemedieerd door de instituties van de *chefferie* – binnen een breder kader van koloniale instituties allen gericht op sociale controle op het lokale niveau. ‘Checks and balances’ die voorheen bestonden vielen in vele gevallen weg. Voor sommige chefs leidde dat ook tot een verregaande identificatie met het koloniale beleid. Toen in 1957 politieke partijen werden opgericht waagden ook de ‘traditionele’ chefs zich op dit nieuwe politieke toneel.⁵²⁹ Ze maakten een belangrijk deel uit van de conservatieve nationalistische *Parti national du progrès* (PNP), die ook wel geringschattend *Parti des n*gr*s payés* werd genoemd, omwille van veeleer kolonialistische standpunten en de steun die ze van de koloniale administratie genoot.⁵³⁰ Voor anderen leidden slechte verhoudingen met de koloniale overheden tot andere consequenties, zoals de gevallen van afgezette, gedeporteerde, en zelfs gedode *chefs* tonen. Het is echter belangrijk dat afzetting dit niet louter een machtsinstrument was voor de koloniale overheden. Ook *chefs* zelf gebruikten hun invloed of goede relaties met de koloniale administratie om van rivaliserende chefs af te komen.⁵³¹

5.3. Inlands recht

De scheidingslijn tussen ‘inlander’ en ‘niet-inlander’ situeerde zich niet enkel in de manier waarop Congolezen bestuurd werden, maar ging hand in hand met het wetgevende kader waaraan ze onderhevig waren. Congolezen op het platteland waren niet onderworpen aan dezelfde wetten als Europeanen, ‘geimmatriculeerde’ Congolezen en vreemdelingen in Belgisch Congo. Zij vielen onder “*tous les droits civils qui leurs sont reconnus par la législation de la colonie et par leurs coutumes en tant que celles-ci ne sont contraires ni à la législation ni l’ordre publique*”.⁵³² Die ‘coûtures’ vormden een basis voor het ‘inlandse’ bestuur. Net zoals dat in andere kolonies het geval was, kunnen ze niet beschouwd worden als een weergave van prekoloniale manieren van aanspraak doen. De manier waarop ze ingelijfd werden in het koloniale juridische systeem transformeerde de Afrikaanse rechtssystemen op een diepgaande manier.⁵³³ Voorheen bestonden deze rechtssystemen meer uit

and nebeli: local power bases and the negotiation of customary chieftaincy in the Belgian Congo (ca. 1930–1950),” *Journal of Eastern African Studies* 14, no. 1 (2020): 63-83; Reuben Loffman, “‘An Interesting Experiment’: Kibangile and the Quest for Chiefly Legitimacy in Kongolo, Northern Katanga, 1923-1934,” *The International Journal of African Historical Studies* 50, no. 3 (2017): 461-477; Gillian Mathys, “People on the move”.

⁵²⁹ Daarvoor bestonden er al politieke bewegingen zoals ABAKO (Alliance des Bakongo) die als een ‘etnische’ groepering werd opgericht, maar zich later in politieke partij transformeerde Over ABAKO, zie voornamelijk Verhaegen Benoit en Charles Tshimanga, *L’Abako et l’indépendance du Congo. Dix ans de nationalisme kongo 1950-1960* (Bruxelles: Cahiers Africains, 2003.)

⁵³⁰ Georges Nzongola-Ntalaja, *The Congo from Leopold to Kabila: a people’s history* (London: Zed Books, 2002). Voor meer over de PNP, zie o.a. Mvuluya Mulambu, “Forces politiques et décolonisation: cas du Parti National du Progrès (PNP), 1959-1960,” *Cahiers Zairois d’études politiques et sociales* 3 (1974): 55-76.

⁵³¹ Zie bijvoorbeeld Gillian Mathys, “People on the move”, Valentine Dewulf, “Prononcer et exercer”.

⁵³² “Loi sur le gouvernement du Congo Belge”, 18 oktober 1908, ook wel Koloniaal Charter genoemd.

⁵³³ Voor de technische details van de manier waarop dat gebeurde, zie Charlotte Braillon, “La représentation du droit autochtone”.

een flexibel discours rondom bepaalde waarden die contextueel werden toegepast. Dit paste echter niet in het koloniale systeem, waarin koloniale agenten ook over het toepassen van deze regels moesten waken, en dus moesten ze neergeschreven en vastgelegd worden. Als gevolg hiervan werd Afrikaans recht tijdens de kolonisatie steeds meer een set van vaste regels, die weinig oog hadden voor de diversiteit van die systemen. Zo waren er ook binnen gemeenschappen verschillen, soms zelfs van dorp tot dorp. Of zoals Jacques Vanderlinden het stelt:

« Pour n'en citer que deux exemples il n'existe pas **un droit kongo** ou **un droit zande**, mais bien, sur un fond certes commun, de nombreuses variantes fondées sur des facteurs divers. Transposées à l'échelle du Congo, ces variations donnent bien davantage l'impression d'un kaléidoscope que d'un système, voire d'un kaléidoscope brisé [...]. »⁵³⁴ [Benadrukt in de tekst]

Echter, de manier waarop dit recht werd beschreven en neergeschreven door leden van de koloniale administratie in bijvoorbeeld het *Bulletin de Juridictions Indigènes et du Droit Coutumier*⁵³⁵ hield dus met dergelijke interne variaties vaak weinig rekening. Zo bespreekt men 'de gewoontes' van 'de Wanianga',⁵³⁶ of de 'gewoonterechtelijke identiteit van de inlanders van Lunda origine'.⁵³⁷ Deze homogeniserende manier van het codificeren – met codificeren bedoelen we dus het zo volledig mogelijk en systematisch op schrift stellen van recht - van de rechtspraak versterkte ook 'etnische' identiteiten. Zoals we zullen zien in 'Diepe sporen van de koloniale identiteitspolitiek' werd er bij het implementeren van de administratieve *chefferies* van uitgegaan dat 'cultuur' of 'identiteit' samenviel met 'politieke autoriteit'. De codificatie van het recht van deze gemeenschappen versterkte dit nog eens: één leider, één gemeenschap, binnen een welomlijnd gebied, en met een eengemaakt wetgevend kader. Bovendien werd het contextuele karakter van deze rechtspraak door deze codificatie meer en meer uitgehoud.

Deze codificatie was niet gewoon het registreren van Afrikaans recht. Ook hier werden praktijken die onaanvaardbaar werden geacht vaak weggegomd, en werden aanpassingen gemaakt die vaak koloniale belangen ten goede kwamen. Alhoewel de macht hiervoor voornamelijk bij de koloniale administratie lag, kwamen de manipulaties ook van – voornamelijk – Congolese rurale mannelijke elites die deze codificatie gebruikten om hun eigen posities te versterken. De impact daarvan op de rurale bevolking – zeker de niet-elite groepen- was groot. Bijvoorbeeld wat betreft de positie van de vrouwen zijn er aanwijzingen dat deze codificatie mannen meer macht over vrouwen gaf – zie ook 'Gender en seksualiteiten', en over de arbeid van hun onderdanen.⁵³⁸ Ook met betrekking tot

⁵³⁴ Jacques Vanderlinden, "Regards sur la rencontre d'un ordre colonial et d'ordres précoloniaux. Fragments relatifs au destin de droits originellement africains dans le système juridique colonial belge," In *L'ordre juridique colonial belge en Afrique centrale. Eléments d'histoire, Recueil d'études* Emile Lamy en Louis De Clerck eds. (Bruxelles, Académie Royale des Sciences d'Outre-mer, 2004): 362.

⁵³⁵ Zie Landmeters, Romain, and Nathalie Tousignant, "Civiliser les 'indigènes' par le droit. Antoine Sohier et les revues juridiques coloniales (1925-1960)," *Revue interdisciplinaire d'études juridiques* 83, no. 2 (2019): 81-100; Sacré, Alix, "«Pénétrer au mieux l'âme de nos sujets». La perception des coutumes congolaises par les fonctionnaires territoriaux à travers leur contribution au Bulletin des Juridictions indigènes et de Droit coutumier congolais," *C@ hiers du CRHiDi. Histoire, droit, institutions, société* (2020).

⁵³⁶ Augustin, Paul, "La coutume des Wanianga," *Bulletin des juridictions indigènes et du droit coutumier congolais* 28, no. 5 (1959): 89-98.

⁵³⁷ Montenez, P, "Notes sur l'identité coutumière des indigènes d'origine lunda," *Bulletin des juridictions indigènes et du droit coutumier congolais* 4 (1936): 275.

⁵³⁸ Amandine Lauro "«Une œuvre d'étalement et de reconstruction». Notes sur la fabrique du droit coutumier, le pouvoir colonial et l'ordre du mariage dans le Congo belge de l'entre-deux-guerres," In *Droit et Justice en Afrique coloniale. Traditions, productions et réformes* Bérengère Piret, Charlotte Braillon, Laurence Montel, en Pierre-Luc Plasman eds. (Bruxelles: Presses de l'Université Saint-Louis, 2013): 165-188; Osumaka Likaka, Rural

landrechten, verworven *chefs* gaandeweg meer controle over het land van hun onderdanen omwille van de transformatie van deze rechtssystemen.⁵³⁹ In sommige gebieden, zoals Kivu, werd deze toegenomen controle over land ook hun economische machtsbasis, die ze in de postkoloniale periode nog verder uitbouwden. Dit maakte, bijvoorbeeld in Kivu, de reeds moeilijke positie van landbouwers in de regio nog precairder, omdat sommige chefs er gebruik van maakten om zich van het land van hun onderdanen toe te eigenen.⁵⁴⁰ Over deze transformaties in het 'inlands' recht tijdens de koloniale periode en de impact ervan op bijvoorbeeld genderverhoudingen en landbezit, is voor Congo (en Rwanda en Burundi) slechts weinig historisch onderzoek verricht.

5.4. Continuïteit of verandering?

Alhoewel de gevolgen van de inlandse politiek van de Belgische koloniale administratie variabel zijn, is toch duidelijk dat dit beleid leidt tot een grondige en verregaande hertekening van de manier waarop macht werd uitgeoefend door deze 'traditionele' leiders en de machtsbasis waarop hun beleid steunde. Net zoals betreffende andere beleidsdomeinen in dit rapport stonden koloniale belangen daarbij centraal. Bovendien was koloniaal geweld (zoals de praktijk van de *relégation* - deportatie) daarbij steeds een stok achter de deur die gebruikt kon worden – en ook werd gebruikt – om *chefs* in het rijtje te doen lopen. Deze transformaties hadden ook effecten op andere terreinen. Zoals we zullen zien in de sectie 'Diepe sporen van een koloniale identiteitspolitiek' had de manier waarop de koloniale administratie het bestuur van de Afrikaanse bevolking in Congo inrichtte ook een invloed op de manier waarop zichzelf gingen identificeren. Bovendien kreeg het 'gewoonterecht', basis voor deze bestuursvorm, zoals we zagen, ook een grondige gedaanteverwisseling.

Het gevolg is dus dat *chefferies* een soort hybride instituties worden: enerzijds is – ook vandaag – een verwijzing naar 'traditie' en de rituele aspecten van leiderschap relevant en zelfs noodzakelijk om legitimiteit te kunnen vestigen. Anderzijds zijn *chefs* – ook in de postkoloniale staat – nog steeds een belangrijk onderdeel van de statelijke macht. Voor een groot deel van de Congolese bevolking, die ondanks een aantal grote en middelgrote steden overwegend ruraal is, zijn deze 'traditionele' autoriteiten nog steeds een van de meest belangrijke connecties met 'de Staat'.

Het vele gemorrel aan deze 'traditionele' instituties, gedurende de gehele koloniale periode, zorgt echter ook voor problemen. Zo vinden de historici van de UNILU het prioritair dat deze commissie zich buigt over de kwestie: "[...] *du pouvoir politique traditionnel congolais, engendrant des conflits*

society and cotton in colonial Zaire (Madison: University of Wisconsin Press, 1997).

⁵³⁹ Johan Pottier, "'Customary Land Tenure' in Sub-Saharan Africa Today: Meaning and Contexts," in *From the Ground Up: Land Rights, Conflict and Peace in Sub-Saharan Africa*, Chris Huggins and Jenny Clover eds (Pretoria: ISS, 2005).

⁵⁴⁰ Over landconflicten bestaat een heel uitgebreide literatuur waar we in het kader van dit rapport geen recht aan kunnen doen, met veel expertise in België, aan verschillende universiteiten, en natuurlijk ook in Congo. Hier vermelden we slechts enkele publicaties met een eerder historiciserende focus, zoals o.a. Paul Mathieu, Angelus Mafikiri Tsongo, en Severin Mugangu Matabaro. 1999, "Insécurisation et violence. Quelques réflexions sur les causes et remèdes possible des escalades conflictuelles," In *Conflits et Guerres Au Kivu et Dans La Région Des Grands Lacs: Entre Tensions Locales et Escalades Régionales* Paul Mathieu en Jean-Claude Willame eds. (Tervuren-Paris: CEDAF- L'Harmattan,): 85–96; Mathieu Paul en Angelus Tsongo Mafikiri, "Guerres paysannes au Nord-Kivu (République démocratique du Congo), 1937-1994". In: *Cahiers d'études africaines*, 38, n°150-152 (1998): 385-416; Van Acker, Frank, "Where did all the land go? Enclosure & social struggle in Kivu (DR Congo)," *Review of African Political Economy* 32, no. 103 (2005): 79-98.

successoraux interminables sur plusieurs décennies".⁵⁴¹ En inderdaad, op sommige plekken, zoals in de Ruzizi-vlakte (Zuid-Kivu), net aan de grens die Congo van Burundi scheidt, braken reeds kort na de onafhankelijkheid conflicten uit met als inzet lokale macht en waarin claims over legitimiteit maar ook conflicterende visies over wie het op het lokale vlak voor het zeggen had – 'traditionele' autoriteiten of de vertegenwoordigers van een bureaucratisch staatsapparaat – een belangrijke rol speelden.⁵⁴² Ook in bijvoorbeeld Kalehe (Zuid-Kivu) braken meteen na de onafhankelijkheid conflicten uit die een rechtstreeks gevolg waren van de koloniale hertekening en herstructurering van deze 'traditionele' bestuursvormen.⁵⁴³ Zuid-Kivu was niet de enige regio waar dergelijke conflicten uitbraken. Ook in Kasai, evenals elders, braken rond de onafhankelijkheidsperiode over die kwesties conflicten uit.⁵⁴⁴

In de literatuur is er discussie over de postkoloniale erfenissen van deze instituties. Volgens Mahmood Mamdani is het gevolg van het koloniale ingrijpen op deze 'traditionele' instituties desastreus, en heeft het geleid tot een tweeledige ('bifurcated') postkoloniale staat – waarin inwoners van het platteland anders bestuurd worden dan in de steden. Hij ziet het bestuur van deze 'traditionele' autoriteiten als een despotische vorm van gedecentraliseerd bestuur.⁵⁴⁵ Recenter onderzoek wijst er echter op dat deze voorstelling voor de *postkoloniale* periode te weinig rekening houdt met het relationele en genegotieerde karakter van deze vormen van 'traditionele' autoriteit – het aspect legitimiteit ten aanzien van de bevolking speelt nog steeds in de postkoloniale periode, en ook spirituele en rituele aspecten zijn nog steeds belangrijk. Bovendien zijn ook de relaties tussen 'traditionele' *chefs* en de staat minder eenzijdig geworden, en zijn er lokale en regionale verschillen.⁵⁴⁶ Zoals dat voor geschiedenis in het algemeen geldt, is het verhaal van de transformaties van deze *chefferies* er één van verandering én continuïteit.

Toch zijn ook deze *chefferies* een voorbeeld van een politieke langetermijnpact van het kolonialisme op lokaal niveau. Conflicten die zich enten op meningsverschillen over 'traditionele' autoriteit hebben vaak wortels in veranderingen doorgevoerd door de administratie in de koloniale periode en/of maken claims op basis van koloniale beslissingen en documenten.⁵⁴⁷ Het is dus belangrijk het aandeel van de

⁵⁴¹ École d'Histoire de l'Université de Lubumbashi, *Contribution de l'École d'Histoire de l'UNILU au rapport du Groupe d'experts qui assiste la Commission spéciale du Parlement belge chargée de traiter du passé colonial de la Belgique*, 6 november 2020. In het bezit van de leden van de expertencommissie.

⁵⁴² Muchukiwa Bosco, *Territoires ethniques et territoires étatiques: pouvoirs locaux et conflits interethniques au Sud-Kivu (RD Congo)*. (Paris: Editions L'Harmattan, 2006).

⁵⁴³ Sadiki Amri Shanyungu, "La Création de La Chefferie Buhavu et Son Impact Sur La Situation Politique Dans l'ancien Territoire de Kalehe (1928–1967)," "Études" Collection de CERUKI 22 (1988) ; Kasper Hoffman, Koen Vlassenroot, and Emery Mudinga, "Courses au pouvoir: the struggle over customary capital in the eastern Democratic Republic of Congo," *Journal of Eastern African Studies* 14, no. 1 (2020): 125-144.

⁵⁴⁴ Kabata Kabamba, "Dynamique territoriale du Kasayi (Congo-Kinshasa. Incidences des changements socio-politiques et économiques sur la recomposition spatiale," *Bulletin de la Société géographique de Liège* 39, no. 2 (2000): 101-114; "Pouvoir, territorialité et conflictualité au Grand Kasai (République démocratique du Congo)," *Belgeo. Revue belge de géographie* 2 (2018).

⁵⁴⁵ Mahmood Mamdani. *Citizen and subject: Contemporary Africa and the legacy of late colonialism*. (Princeton: Princeton University Press, 1996).

⁵⁴⁶ Voor een theoretische bespreking, zie: Judith Verweijen en Vicky Van Bockhaven, "Revisiting colonial legacies in knowledge production on customary authority in Central and East Africa," *Journal of Eastern African Studies* 14, no. 1 (2020): 1-23. Voor een casestudy in Congo, zie Kasper Hoffman et al, "Courses au pouvoir".

⁵⁴⁷ Voor een aantal voorbeelden, zie o.a. Congo Research Group, "Setting Fire to Your Own House. Crisis in Kasai: The Manipulation of Customary Power and the Instrumentalization of Disorder" (New York: Center on International Cooperation New York University, 2018), zie: <http://congoresearchgroup.org/wp-content/uploads/2018/07/Setting-Fire-to-your-Own-House-CRG-FINAL.pdf> ; Gillian Mathys, "Bringing history back in: past, present, and conflict in Rwanda and the Eastern Democratic Republic of Congo," *Journal of African History* 58, no. 3 (2017): 465-487; Judith Verweijen, Juvénal Twaibu, Oscar Dunia Abedi and Alexis

Belgische kolonisatie in dergelijke conflicten te erkennen – ook al kunnen deze conflicten niet louter tot het gevolg van koloniale interventies gereduceerd worden - zo worden ze vandaag vaak ingezet in de politieke strategieën van elites op lokaal en nationaal niveau. Tot slot, dat deze *chefs* een essentieel onderdeel vormden van het koloniale bestel, kan niet gebruikt worden om de verantwoordelijkheden voor de wandaden van het koloniale systeem op hen af te wentelen.

Bibliografie

Augustin, Paul. "La coutume des Wanianga." In *Bulletin des juridictions indigènes et du droit coutumier congolais* 28, no. 5 (1959): 89-98.

Berger, Iris. "Rebels or Status-Seekers: Women as Spirit Mediums in East Africa." In *Women in Africa: Studies in Social and Economic Change*. Samengesteld door Nancy Hafkin en Edna G. Bay, 157-178. Stanford: Stanford University Press, 1976.

Berry, Sara. *No condition is permanent: The social dynamics of agrarian change in sub-Saharan Africa*. Madison: University of Wisconsin Press, 1993.

Bishikwabo, Chubaka. "Deux chefs du Bushi sous le regime colonial: Kabare et Ngweshe (1912-1960)." *Etudes d'Histoire Africaine* 7 (1975): 89-111.

_____. "La politique indigene au Congo-belge et son application au Kivu: De la légitimité à l'illégitimité (1900–1945)." *Zamani* 1 (1984): 38-88;

Braillon, Charlotte. "La représentation du droit autochtone dans le discours colonial: le cas du Congo belge et de la 'coutume indigène' (1908-1960)." *Cahiers du Centre de Recherches en Histoire du Droit et des Institutions* (2011): 137-164.

Broux, Pierre-Olivier en Bérengère Piret. "« Le Congo était fondé dans l'intérêt de la civilisation et de la Belgique » La notion de civilisation dans la Charte coloniale." *Revue interdisciplinaire d'études juridiques* 83, no. 2 (2019): 51-80.

Congo Research Group. "Setting Fire to Your Own House. Crisis in Kasai: The Manipulation of Customary Power and the Instrumentalization of Disorder" (New York: Center on International Cooperation New York University, 2018), zie: <http://congoresearchgroup.org/wp-content/uploads/2018/07/Setting-Fire-to-your-Own-House-CRG-FINAL.pdf>

De Clerck, Louis. "L'administration coloniale belge sur le terrain au Congo (1908-1960) et au Ruanda-Urundi (1925-1962)." *Annuaire d'Histoire administrative européenne* 18 (2006): 187-210.

de Saint Moulin, Léon. "Histoire de l'organisation administrative du Zaïre." *Zaïre-Afrique: économie, culture, vie sociale* 28, no. 224 (1988): 197-222.

Dewulf, Valentine. "Administrative Confinement and Colonial Repression. Forms and Practices of the Relegation in the Belgian Congo (1910-1960)." *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 97, no. 2 (2019): 485-520.

Dewulf, Valentine. "Prononcer et exercer le droit par l'administration coloniale. Les acteurs de la relégation au Congo Belge (1910-1960)." *C@hiers du CRHiDI. Histoire, droit, institutions, société* (2020) : 1-21.

Ndisanze Ntababarwa, "The Ruzizi-plain. At crossroads of conflict and violence". Governance in Conflict Network, November 2020. https://www.gicnetwork.be/wp-content/uploads/2020/11/GIC_The-Ruzizi-Plain.pdf.

- Dumont, A. "Le gouvernement du Congo Belge et les institutions indigènes." *Africa* 14, no. 2 (1943): 78-90
- Eggers, Nicole. "Authority that is customary: Kitawala, customary chiefs, and the plurality of power in Congolese history." *Journal of Eastern African Studies* 14, no. 1 (2020): 24-42;
- Gordon, David. "Owners of the land and Lunda Lords: Colonial chiefs in the borderlands of Northern Rhodesia and the Belgian Congo." *The International journal of African historical studies* 34, no. 2 (2001): 315-338.
- Henriet, Benoît. "Des ethnographes anxieux." *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 4 (2018): 41-54.
- Hoffman, Kasper. "Ethnogovernmentality: The making of ethnic territories and subjects in Eastern DR Congo." *Geoforum* (2019).
- Hoffmann, Kasper, Koen Vlassenroot en Emery Mudinga. "Courses au pouvoir: the struggle over customary capital in the eastern Democratic Republic of Congo." *Journal of Eastern African Studies* 14, no. 1 (2020): 125-144.
- Hunt, Nancy Rose. *A Nervous State: violence, remedies, and reverie in colonial Congo*. Durham: Duke University Press, 2015.
- Kabamba, Kabata. "Pouvoir, territorialité et conflictualité au Grand Kasai (République démocratique du Congo)." *Belgeo. Revue belge de géographie* 2 (2018).
- Kabamba, Kabata. "Dynamique territoriale du Kasayi (Congo-Kinshasa. Incidences des changements socio-politiques et économiques sur la recomposition spatiale." *Bulletin de la Société géographique de Liège* 39, no. 2 (2000): 101-114.
- Landmeters, Romain en Nathalie Tousignant. "Civiliser les « indigènes » par le droit. Antoine Sohier et les revues juridiques coloniales (1925-1960)." *Revue interdisciplinaire d'études juridiques* 83, no. 2 (2019): 81-100;
- Lauro, Amandine. "'Une œuvre d'étalement et de reconstruction'. Notes sur la fabrique du droit coutumier, le pouvoir colonial et l'ordre du mariage dans le Congo belge de l'entre-deux-guerres." In *Droit et Justice en Afrique coloniale. Traditions, productions et réformes*, samengesteld door Bérengère Piret, Charlotte Braillon, Laurence Montel, en Pierre-Luc Plasman, 165-188. Brussel: Presses de l'Université Saint-Louis, 2013.
- Lebeuf, Annie M.-D. "The role of women in the political organization of African societies." *Women of tropical Africa ed. Denise Paulme* (London: Routledge, 1963): 93-119.
- Loffman, Reuben. "'An Interesting Experiment': Kibangile and the Quest for Chiefly Legitimacy in Kongolo, Northern Katanga, 1923-1934." *The International Journal of African Historical Studies* 50, no. 3 (2017): 461-477.
- _____. *Church, State and colonialism in southeastern Congo, 1890–1962*. Londen, Pallgrave 2019.
- Luyckfasseel, Margot. "'Still so many illusions to cast off!': The territorial unification of the Ngbaka (Belgian Congo) in the 1920s." *African Studies* 78, no. 1 (2019): 126-143.
- Mamdani, Mahmood. *Citizen and subject: Contemporary Africa and the legacy of late colonialism*. Princeton: Princeton University Press, 1996.
- Mathieu, Paul en Angelus Tsongo Mafikiri. "Guerres paysannes au Nord-Kivu (République démocratique du Congo), 1937-1994". In: *Cahiers d'études africaines*, 38, n°150-152 (1998): 385-416;

- Mathieu, Paul, Angelus Mafikiri Tsongo en Severin Mugangu Matabaro. "Insécurisation et violence. Quelques réflexions sur les causes et remèdes possible des escalades conflictuelles." In *Conflits et Guerres Au Kivu et Dans La Région Des Grands Lacs: Entre Tensions Locales et Escalades Régionales*, samengesteld door Paul Mathieu en Jean-Claude Willame, 85-96. Tervuren-Parijs: CEDAF-L'Harmattan, 1999.
- Mathys, Gillian. "People on the move: frontiers, borders, mobility and history in the Lake Kivu region 19th-20 century." (Gent: Ghent University, 2014).
- _____. *Mobility and Exclusion: Making Borders and Identities in Central Africa*. Forthcoming.
- _____. "Bringing history back in: past, present, and conflict in Rwanda and the Eastern Democratic Republic of Congo." *Journal of African History* 58, no. 3 (2017): 465-487.
- Meeuwis, Michael. "The origins of Belgian colonial language policies in the Congo", *Language Matters*, 42, no. 2 (2011): 190-206.
- Montenez, P. "Notes sur l'identité coutumière des indigènes d'origine lunda." *Bulletin des juridictions indigènes et du droit coutumier congolais* 4 (1936): 275.
- Muchukiwa, Bosco. *Territoires ethniques et territoires étatiques: pouvoirs locaux et conflits interethniques au Sud-Kivu (RD Congo)*. Paris: Editions L'Harmattan, 2006
- Mulambu, Mvuluya. "Forces politiques et décolonisation: cas du Parti National du Progres (PNP), 1959-1960." *Cahiers Zaïrois d'études politiques et sociales* 3 (1974): 55-76.
- Ndaywel è Nziem, Isidore. *Nouvelle histoire du Congo: des origines à la République Démocratique*. Brussel: Le Cri, 2012.
- Nelson, Samuel Henry. *Colonialism in the Congo Basin, 1880-1940*. Athens: Ohio University Press, 1994.)
- Nzongola-Ntalaja, Georges. *The Congo from Leopold to Kabila: a people's history*. Londen: Zed Books, 2002.
- Roberts, Mary Nooter. "The King is a woman: Shaping power in Luba royal arts." *African Arts* 46, no. 3 (2013): 68-81.
- Sacré, Alix. "Pénétrer au mieux l'âme de nos sujets". La perception des coutumes congolaises par les fonctionnaires territoriaux à travers leur contribution au Bulletin des Juridictions indigènes et de Droit coutumier congolais." *C@ hiers du CRHiDI. Histoire, droit, institutions, société* 42 (2020): 1-31.
- Shanyungu, Sadiki Amri. "La création de la Chefferie Buhavu et son impact sur la situation politique dans l'ancien Territoire de Kalehe (1928-1967)." "Études" *Collection de CERUKI* 22 (1988): 1-50.
- Sosne, Elinor. "Of biases and queens: the Shi past through an androgynous looking glass." *History in Africa* 6 (1979): 225-252.
- Tambwe ya Kasimba, Yogolelo. "La politique indigène du Congo Belge et ses problèmes: Cas de l'organisation politique et administrative du Bulega (1910-1930)", *Likundoli: Histoire et Devenir* 1, no. 2 (1976), 148-80.
- Tödt, Daniel. "De koloniale staat en Afrikaanse elites: een geschiedenis van onderwerping?" In *Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen* Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche eds. (Polis: 2020).
- Turner, Thomas. "La 'politique indigène' du Congo belge: le cas du Sankuru." *Les cahiers du CEDAF* 1 (1973): 1-62.

- Van Acker, Frank. "Where did all the land go? Enclosure & social struggle in Kivu (DR Congo)." *Review of African Political Economy* 32, no. 103 (2005): 79-98.
- Van Bockhaven, Vicky. "Anioto and nebeli: local power bases and the negotiation of customary chieftaincy in the Belgian Congo (ca. 1930–1950)." *Journal of Eastern African Studies* 14, no. 1 (2020): 63-83;
- Vanderlinden, Jacques. "Regards sur la rencontre d'un ordre colonial et d'ordres précoloniaux. Fragments relatifs au destin de droits originellement africains dans le système juridique colonial belge." In *L'ordre juridique colonial belge en Afrique centrale. Eléments d'histoire, Recueil d'études*, samengesteld door Emile Lamy en Louis De Clerck, 359-438 Brussel, Académie Royale des Sciences d'Outre-mer, 2004.
- Vanhee, Hein. "Over heren en knechten: *chefs médaillés* in het koloniale Congo", *Het geheugen van Congo. De Koloniale tijd*, samengesteld door Jean-Luc Vellut, 79-82. Tervuren: RMCA & Gent: Uitgeverij Snoeck, 2005.
- Vanhee, Hein. "Power and Legitimacy in Mayombe. Yombe chiefs and colonial administration in Congo", forthcoming;
- Vansina, Jan. *Being colonized. The Kuba Experience in Rural Congo, 1880-1960*. Madison: University of Wisconsin Madison, 2010.
- Vanthsche, Guy. *Belgium and the Congo, 1885-1980*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Verweijen, Judith, Juvénal Twaibu, Oscar Dunia Abedi en Alexis Ndisanze Ntababarwa. "The Ruzizi-plain. At crossroads of conflict and violence". Governance in Conflict Network, November 2020. https://www.gicnetwork.be/wp-content/uploads/2020/11/GIC_The-Ruzizi-Plain.pdf
- Verweijen, Judith en Vicky Van Bockhaven. "Revisiting colonial legacies in knowledge production on customary authority in Central and East Africa." *Journal of Eastern African Studies* 14, no. 1 (2020): 1-23.
- Willis, Justin. "The administration of Bonde, 1920-60: a study of the implementation of indirect rule in Tanganyika." *African Affairs* 92, no. 366 (1993): 53-67;
- Young, Crawford. *Politics in the Congo. Decolonization and independence*. Princeton: Princeton University Press, 1965.

6. Diepe sporen van een koloniaal identiteitsbeleid

Gillian Mathys

Wat heeft meer dan vijftig jaar kolonisatie op mentaal vlak betekend? Een van de zaken waaruit de invloed van de kolonisatie nog steeds blijkt, is de manier waarop Congolezen hun identiteit beleven. Het bepalen van de impact van het kolonialisme op de identiteitsontwikkeling – zowel op het niveau van het individu als de gemeenschap – is echter een complex proces. Identiteit is altijd veranderlijk, en kolonistoren hebben niet zomaar 'nieuwe' identiteiten aan Afrikaanse gemeenschappen opgelegd. Bovendien, en dit benadrukken we in heel het rapport, is 'koloniale impact' een begrip dat subtiliteit en nuance vereist; het is een factor met variabelen op sociaal en regionaal vlak en met een verschillende chronologische intensiteit.

Een eenvormige 'Belgische koloniale ruimte' bestond niet. Lokale gemeenschappen beschikten over een eigen dynamiek. Ze vormden geen onbeschreven blad. Dat betekent dat we ook met betrekking tot identiteit de uitkomsten van koloniale interventies alleen maar kunnen begrijpen als we rekening

houden met lokale contexten en met de dynamiek of *agency* (zie ‘Geschiedenissen’) van de gekoloniseerde gemeenschappen. Dat de identiteit aldus tot stand is gekomen, ontslaat de koloniale administratie echter niet van haar historische verantwoordelijkheid: het was een vorming die plaatsvond in een asymmetrische, onderdrukkende verhouding, waarin de macht voornamelijk bij de koloniale administratie berustte.

6.1. Racisme als grondslag van het koloniale bestuur

Het meest zichtbaar was deze asymmetrische verhouding tussen kolonisator en gekoloniseerde in de *colour bar*. Zoals het hoofdstuk ‘Brutalisering’ reeds toonde, en zoals ‘Koloniale kennis en wetenschap’ benadrukt is het kolonialisme van de 19de en de 20ste eeuw onlosmakelijk met racisme verbonden. Racistische motieven en specifieke ideeën over de ‘primitiviteit’ en andere veronderstelde eigenschappen van zwarte mensen speelden een centrale rol in het legitimeren van het koloniale project. Aangezien Afrikanen door Europeanen als fundamenteel anders én inferieur beschouwd werden, werden ze ook zo behandeld én bestuurd.⁵⁴⁸ In Belgisch Congo leidde dit tot een vorm van raciaal bestuur – tot een vorm van apartheid – waarin zwarte mensen – de Congolese bevolking – geen beslissingsrecht hadden en systematisch minder rechten toegekend gekregen, onderdrukt en uitgebuit werden.

In de Belgische kolonies werden op basis van het onderscheid tussen ‘inlander’ (*indigène*) en ‘niet-inlander’ (*non-indigène*) handelingen gesteld.⁵⁴⁹ Alhoewel ‘ras’ in dit onderscheid tussen ‘inlander’ en ‘niet-inlander’ bewust onbenoemd blijft, was het onderscheid in de praktijk wel daarop gesteund. Het was een onderscheid dat steunde op een hiërarchische, raciale ideologie en het waren handelingen die ingrepen in de relaties tussen wit en zwart. Historica Anne Cornet legt de raciale basis van het koloniale beleid uit:

*« Pour la Colonie, ses juristes et ses fonctionnaires, il était employé ‘pour différencier les races qui, de temps immémorial, se sont établies dans les Colonies, par opposition aux personnes qui ne les habitent que depuis peu de temps’. Dans ce sens, les ‘indigènes du Congo’ sont des personnes nées de parents appartenant à une des races noires qui peuplent le Congo, même si ces personnes elles-mêmes n’y sont pas nées. »*⁵⁵⁰

Dit raciale onderscheid was een van de basiselementen van het koloniale beleid. Een eerste voorbeeld dat we reeds bespraken waren de Congolezen op het platteland die via het ‘gewoonterecht’ bestuurd werden, terwijl andere wetten golden voor de niet-inlandse ingezetenen van Belgisch Congo. Wetgeving verschilde dus voor (zwarte) ‘inlanders’ of voor (witte) ‘niet-inlanders’ – en dit gold zowel voor Congo als voor Ruanda-Urundi.⁵⁵¹ ‘Niet-inlanders’ (door de band genomen wit) werden door magistraten bestraft en ‘inlanders’ (zwart) door koloniale functionarissen, terwijl ook de aard van de

⁵⁴⁸ Voor een uiteenzetting over die “mission civilisatrice”, zie Sindani Kiangu, “Civiliser le Congo Belge. De la coercition à la persuasion”. In *Quand on parle de la colonisation* Vesna Faassen en Lukas Verdijk eds. (Publieke acties, 2018): 39-70.

⁵⁴⁹ Jean-Marie Mutamba Makombo, “Heeft de Belgische kolonisator racisme en etnische identiteit in Congo geïntroduceerd?” In *Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen* Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro, and Guy Vanthemsche ed. (Polis, 2020): 237-248.

⁵⁵⁰ Anne Cornet, “Punir l’indigène: les infractions spéciales au Ruanda-Urundi (1930-1948),” *Afrique histoire* 7, no. 1 (2009): 52.

⁵⁵¹ Anne Cornet, “Punir l’indigène”; Jean-Luc Vellut. *Congo: ambitions et désenchantements, 1880-1960*. Karthala, 2017, hoofdstuk 8, “La peine de mort au Congo colonial”; Louis De Clerck, “L’organisation politique et administrative,” in *L’Ordre juridique colonial belge en Afrique centrale. Recueil d’études. Verzameling Studies* (Brussels: Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 2004): 121-195.

bestrafing verschildte naargelang de dader 'inlander' of 'niet-inlander' was.⁵⁵² Deze juridische *colour bar* uitte zich nog het meest uitgesproken in vergrijpen en straffen die enkel voor 'inlanders' golden. Dergelijke bestrafingen werden vaak gelegitimeerd door morele, paternalistische argumenten. Ze verraden de ingebakken racistische voordelen en stereotypes die de koloniale administratie koesterde.⁵⁵³ Ook de lijfstraffen, waartoe de beruchte zweepslagen (*la chicotte*) hoorden, werden enkel aan 'inlanders' toegediend.⁵⁵⁴

Deze ongelijke wettelijke behandeling vertaalde zich ook in de praktijk van de 'relegatie' (*relégation*) of een vorm van interne deportatie. Deze 'administratieve' maatregel die vaak gepaard ging met een opsluiting in de facto gevangenkampen vormde een maatregel die enkel op 'inlanders' van toepassing was. Het beslissingsrecht berustte uitsluitend bij de koloniale administratie en er was geen beroep mogelijk.⁵⁵⁵ De *relégation* – deportatie – wwerd vooral gebruikt om als subversief bevonden personen onschadelijk te maken – duizenden Kimbanguïsten, Ngounzisten en Mpadisten werden het slachtoffer van een dergelijke *relégation* – en voor de bestrafing van 'traditionele' *chefs*.⁵⁵⁶

Maar ook in tal van andere domeinen van het maatschappelijke leven leidden raciale verschillen tot ongelijke behandelingen.⁵⁵⁷ Terwijl 'niet-inlanders' vrij konden reizen, werd de mobiliteit van Congolezen, Rwandezers en Burundezers sterk beperkt. Zo konden ze zich niet langdurig verplaatsen zonder een *passeport de mutation* of zonder een geldig werkcontract.⁵⁵⁸ Vooral in stedelijke milieus lichtte de *colour bar* op. Niet alleen werden steden ruimtelijk gesegregeerd – in tal van steden, zoals Leopoldstad (Kinshasa), Elisabethville (Lubumbashi) en Matadi, had je een zeer duidelijke afscheiding tussen het 'Europese' en het 'Afrikaanse' deel van de stad, bijvoorbeeld door de installatie van een *zone neutre* of *zone tampon*⁵⁵⁹ – maar bovendien konden Congolezen zich ook niet zonder speciale toestemming begeven in de Europese wijken.

⁵⁵² Anne Cornet, "Punir l'indigène". Jean-Luc Vellut. *Congo: ambitions et désenchantements*

⁵⁵³ Anne Cornet, "Punir l'indigène".

⁵⁵⁴ Donatien Dibwe Dia Mwembu, "La peine du fouet au Congo belge (1885-1960)," *Les cahiers de Tunisie: revue de sciences humaines* 34, no. 135-136 (1986): 127-153; Marie-Bénédicte Dembour, "La chicote comme symbole du colonialisme belge?," *Canadian Journal of African Studies/La Revue canadienne des études africaines* 26, no. 2 (1992): 205-225.

⁵⁵⁵ Valentine Dewulf, "Enfermement administratif et répression coloniale. Formes et pratiques de la relégation au Congo belge (1910-1960)," *Revue belge de philologie et d'histoire* 97 (2019): 485-520.

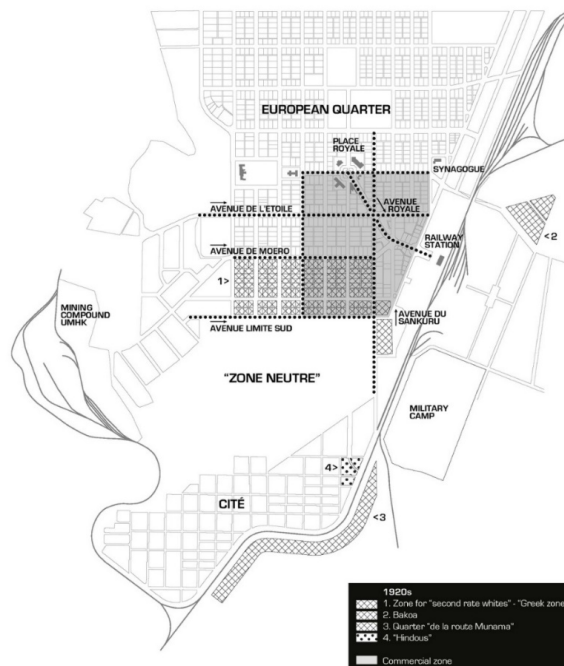
⁵⁵⁶ Valentine Dewulf, "Enfermement administratif". Voor case-studies, zie bijvoorbeeld: Munayi Muntu-Monji, "La deportation et le séjour des Kimbanguïstes dans le Kasai-Lukenie (1921-1960)," *Zaire-Afrique* 119 (1977): 555-573.

⁵⁵⁷ Voor meer voorbeelden van hoe dat onderscheid tussen wit en zwart geïnstalleerd en geïnstitutionaliseerd was, zie ook Bambi Ceuppens, *Congo made in Flanders* (Leuven: Academia Press, 2004)

⁵⁵⁸ Zie voor deze *passeports de mutation*: Jacques Vanderlinden, "Regards sur la rencontre d'un ordre colonial et d'ordres précoloniaux. Fragments relatifs au destin des droits originellement africains dans le système juridique," in *L'Ordre juridique colonial belge en Afrique centrale. Recueil d'études. Verzameling Studies* (Brussels: Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 2004), 359-438; Louis De Clerck, "L'organisation politique et administrative," in *L'Ordre juridique colonial belge en Afrique centrale. Recueil d'études. Verzameling Studies* (Brussels: Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 2004), 121-195.

⁵⁵⁹ Zie vooral het werk van Johan Lagae, Jacob Sabakinu Kivulu, Luce Beeckman en Sofie Boonen hierover, o.a.: Johan Lagae, en Jacob Sabakinu Kivulu, "Producing new spatial(ized) (hi)stories on Congolese cities: reflections on ten years of collaboration between UGent and UNIKIN," *Afrika Focus* 31, no. 2 (2018); Johan Lagae, Jacob Sabakinu Kivulu, and Luce Beeckmans, "'Pour Matadi la question [de la ségrégation] est encore plus grave qu'ailleurs': The making and shaping of a Congolese port city during the interwar years," in *Congo in the Interwar Years* (Bruxelles: Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer, 2019): 129-158; Johan Lagae, Sofie Boonen, and Maarten Liefooghe, "Fissures dans le cordon sanitaire: architecture hospitalière et ségrégation urbaine à Lubumbashi, 1920-1960," in *Lubumbashi, cent ans d'histoire: littérature, cultures urbaines, débats intellectuels* ed Maurice Amuri Mpala-Lutebele (Paris: L'Harmattan, 2013): 247-261.

Kaart van de segregatie in Elisabethville/Lubumbashi in de jaren 1920

Kaart van Lubumbashi/Elisabethville, situatie in de jaren 1920, met een indicatie van de commerciële zone en zone voor 'gens de couleur'. Getekend door Sam Lanckriet, Universiteit Gent, 2015. Met dank aan Johan Lagae voor het ter beschikking stellen van cartografisch materiaal uit zijn eigen verzameling.

Ook in het sociale leven en in het onderwijs gold in de praktijk voor het grootste deel van de koloniale periode een segregatie tussen zwart en wit.⁵⁶⁰ Of zoals Patrice Lumumba het in 1960 uitdrukte:

« Nous avons connu que la loi n'était jamais la même selon qu'il s'agissait d'un blanc ou d'un noir: accommodante pour les uns, cruelle et inhumaine pour les autres. [...] Nous avons connu [...] qu'un noir n'était admis ni dans les cinémas, ni dans les restaurants, ni dans les magasins dits « européens » ; qu'un noir voyageait à même la coque des péniches, aux pieds du blanc dans sa cabine de luxe. »

Hoewel een aantal regels versoepeld werd na de Tweede Wereldoorlog, bleef de koloniale samenleving fundamenteel gesegregeerd. Dezelfde ongelijke machtsverhoudingen bleven overeind. Alle beslissingen werden genomen door een uitsluitend uit Belgen bestaande koloniale administratie. Er kan alleen maar geconcludeerd worden dat het koloniale bestuur dat België in Centraal-Afrika uitoefende wezenlijk raciaal was.

In 'Brutalising' zagen we reeds hoe dat racisme zich uitte. In 'Koloniale kennis en wetenschap' werd/wordt duidelijk hoe racisme in de koloniale wetenschappen gelegitimeerd werd. In 'Gender en

⁵⁶⁰ Zie o.a. Brausch voor een overzicht van de colour bar in verschillende domeinen - al is het vooral een verdediging van het systeem. Georges Brausch, *Belgian administration in the Congo* (London: Oxford University Press, 1961).

seksualiteiten' toont de omgang van het koloniaal beleid met de metis – kinderen met een Europese vader en een Afrikaanse moeder – hoe het bewaken van raciale scheidslijnen een prioriteit voor de koloniale administratie was. Met andere woorden, racisme structureerde het koloniale project en relaties tussen 'zwart' en 'wit' in de kolonie. Zoals de hoofdstukken over het hedendaagse kolonialisme aantonen, werken de gevolgen daarvan in België nog steeds door.

6.2. Koloniaal beleid en 'etnische' identiteiten in Congo⁵⁶¹

Een dominant idee over conflicten in Afrika is dat ze 'etnisch' zijn. Vaak worden ze voorgesteld als het resultaat van eeuwenoude 'tribale' spanningen. De Belgische media zijn de jongste jaren iets genuanceerder beginnen te berichten, maar het is een gedachte die overeind blijft. Wat in een 'etnische' benadering van inter-Afrikaanse conflicten over het hoofd wordt gezien, is de impact van een decennialange kolonisatie op de identiteitsvorming van en tussen de verschillende Afrikaanse gemeenschappen. Koloniale categorieën, en wat de Congolese filosoof en schrijver Valentin Mudimbe de '*colonial library*' heeft genoemd – ter aanduiding van het aanzienlijke volume teksten en representaties die door het koloniale project zijn voortgebracht – vormen nog steeds politieke munitie in hedendaagse conflicten.⁵⁶² Maar de koloniale beïnvloeding van Afrikaanse etniciteiten speelt ook in meer alledaagse sociale relaties nog steeds een rol.⁵⁶³ Voorstellingen als zouden conflicten met een etnische inslag het gevolg zijn van 'eeuwen strijd' zien deze dimensie over het hoofd en maken een karikatuur van de complexiteit van prekoloniale relaties en conflicten.

'Nieuwe' categorieën van identiteit in Afrika werden niet zomaar 'uitgevonden' en ook niet zomaar van bovenaf opgelegd.⁵⁶⁴ Ze entten zich vaak op wat reeds lokaal aanwezig was – al kunnen de gradaties naargelang de context verschillen. Zo hebben verschillende auteurs erop gewezen dat de 'etnische' groep 'Bangala' voor een groot deel een koloniale creatie was.⁵⁶⁵ Door de implementatie

⁵⁶¹ Een (onvolledige) oplistijng van studies waarin aandacht werd besteed aan dit aspect inzake Congo: bijdrages in Bogumil Jewsiewicki en Léonard N'sanda Bueli. *Constructions, négociations et dérives des identités régionales dans les États des Grands Lacs africains: approche comparative*. Paris: L'Harmattan, 2008); Muchukiwa, Bosco. *Territoires ethniques et territoires étatiques: pouvoirs locaux et conflits interethniques au Sud-Kivu (RD Congo)*. Paris: Editions L'Harmattan, 2006); Thomas Turner, "Memory, myth and ethnicity: a review of recent literature and some cases from Zaïre," *History in Africa* 19 (1992): 387-400; Jewsiewicki, Bogumil, "Les pratiques et l'idéologie de l'ethnicité au Zaïre; quelques réflexions historiques," *Canadian Journal of African Studies/La Revue canadienne des études africaines* 18, no. 1 (1984): 103-106; Sindani Kiangu, *Le Kwilu à l'épreuve du pluralisme identitaire (1948-1968)*. (Paris: L'Harmattan, 2009); Kasper Hoffman, "Ethnogovernmentality: The making of ethnic territories and subjects in Eastern DR Congo," *Geoforum* (2021).

⁵⁶² Gillian Mathys en Judith Verweijen, "Why history matters in understanding conflict in the eastern Democratic Republic of Congo", 28 oktober 2020, laatst geconsulteerd op 11 november 2020, <https://theconversation.com/why-history-matters-in-understanding-conflict-in-the-eastern-democratic-republic-of-congo-148546>

⁵⁶³ Andrea Purdekova en David Mwambari, "Postgenocide identity politics and colonial durabilities in Rwanda", *Critical African Studies*, Forthcoming 2021.

⁵⁶⁴ Dit debat, over de 'invention of tradition' is een belangrijk debat in de Afrikaanse geschiedenis. Een van de meest gebruikte overzichten is dit: Thomas Spear, "Neo-traditionalism and the limits of invention in British colonial Africa," *Journal of African history* (2003): 3-27. Voor kritiek op Spear's weergave van het debat, vooral dat het teveel nadruk legt op 'onderhandeling' en te weinig op het geweld en de dwang waarmee deze hertekening gepaard ging, zie: Judith Verweijen en Vicky Van Bockhaven, "Revisiting colonial legacies in knowledge production on customary authority in Central and East Africa", *Journal of Eastern African Studies* 14 no. 1, 1-23.

⁵⁶⁵ Voor een overzicht, zie: Margot Luyckfasseel en Michael Meeuwis, "Ethnicity and Language in the Run-Up to Congolese Independence in the 1950s: Ba (Ki) Kongo and Ba (Li) Ngala," *Language Matters* 49 no. 3 (2018): 86-104. Zie ook het werk van Mumbanza wa Bawele, "Y a-t-il des Bangala?" *Zaïre-Afrique* 13 (1973): 471-484 ; "La

van koloniale categorieën werd de identiteitsvorming wel overal fundamenteel veranderd en ontstonden er nieuwe uitkomsten.

Om dit proces beter te begrijpen, moeten we teruggrijpen naar de prekoloniale periode en naar de manier waarop identiteit toen gedefinieerd werd en beleefd. We onderstrepen dat wat volgt een generaliserende beschrijving is, aangezien het hedendaagse Congo destijds niet uit homogene entiteiten bestond. Er bestonden verschillende complexe sociopolitieke systemen naast elkaar die door de tijd heen evolueerden. Toch kunnen we een aantal algemene kenmerken onderscheiden, als we voldoende 'uitzoomen' van de complexiteit die er was in ruimte en tijd. Identiteit, de vorm die ze aannam en welke betekenissen eraan gegeven werden: het evolueerde voortdurend. Identiteiten zijn immers niet primordiaal. 'Primordiaal' veronderstelt dat identiteit of etniciteit voortkomt uit biologische verschillen en/of een lange geschiedenis van culturele verschillen. Identiteit – en dat geldt ook voor Europa - was en is altijd contextueel en veranderde voortdurend. Of in de woorden van David Newbury:

"Etnische identiteiten waren niet van primordiaal belang, zij werden door de context geschapen; zij veranderden in de loop van de tijd, en zij ontwikkelden zich verschillend op verschillende plaatsen en in verschillende contexten. Etnische groepen kunnen dus niet worden beschouwd als intern homogeen, extern verschillend, en voortdurend in confrontatie met andere dergelijke groepen. Zoals vele andere sociale categorieën was etniciteit geen instituut maar een identiteit, en bijgevolg werden etnische categorieën contextueel bepaald." (vert.)⁵⁶⁶

Zo was 'mobiliteit' een gegeven dat sterk bepalend was voor de identiteitsvorming van de meeste prekoloniale gemeenschappen. Grenzen tussen identiteiten en gemeenschappen waren niet erg scherp en vaak contextueel.⁵⁶⁷ Mensen konden tot verschillende groepen behoren en hun politieke affiliatie viel niet noodzakelijk samen met hun culturele identiteit (zoals dat in natiestaten wel verondersteld werd – en vaak wordt). Op sommige plekken was er wel een congruentie, maar ook daar bleef identificatie met *clan* en *lineage* vaak belangrijk.⁵⁶⁸ Ondanks het 'flexibele' karakter van de manier waarop prekoloniale gemeenschappen hun identiteit ontleenden, wilde dit niet zeggen dat 'raciaal' denken niet kon bestaan.⁵⁶⁹ Raciaal denken wordt hier gedefinieerd als "[...] *discourses of civilised insiders and barbaric outsiders, which explicitly invoked the vocabularies of descent and physical appearance, [that] were integral to inter-group political relations across and within Africa's*

Dynamique sociale et l'épisode colonial: La formation de la société "Bangala" dans l'entre Zaïre-Ubangi," *Canadian Journal of African Studies/La Revue canadienne des études africaines* 29, no. 3 (1995): 351-374.

⁵⁶⁶David Newbury, "Precolonial Burundi and Rwanda: local loyalties, regional royalties," *The International Journal of African Historical Studies* 34, no. 2 (2001): 271.

⁵⁶⁷Voor een niet exhaustief overzicht, zie o.a. Jean-Loup Amselle, en Elikia M'Bokolo, eds, *Au cœur de l'ethnie: ethnies, tribalisme et État en Afrique* (Paris: La découverte, 2017); Igor Matonda, "The Eastern Border of the Kongo Kingdom: On Relocating the Hydronym Barbela," In *The Kongo kingdom: The origins, dynamics and cosmopolitan culture of an African polity* Bostoën, Koen, and Inge Brinkman eds. (Cambridge: Cambridge University Press, 2018): 123-141; Gillian Mathys, "Questioning territories and identities in the pre-colonial Lake Kivu region," *Africa*, forthcoming 2021; Donald R. Wright, "'What Do You Mean There Were No Tribes in Africa?': Thoughts on Boundaries and Related Matters in Precolonial Africa," *History in Africa* 26 (1999): 409-426; Carola Lentz, "'Tribalism' and ethnicity in Africa," *Cahiers des Sciences humaines* 31, no. 2 (1995): 303-328.

⁵⁶⁸Carola Lentz, "Colonial constructions and African initiatives: the history of ethnicity in Northwestern Ghana," *Ethnos* 65, no. 1 (2000): 107-136.

⁵⁶⁹Jonathon Glassman, "Slower than a massacre: the multiple sources of racial thought in colonial Africa," *American Historical Review* 109 (2009): 720-754; Moses E. Ochonu, "Looking for Race: Pigmented Pasts and Colonial Mentality in "Non Racial" Africa," In *Relating worlds of racism: Dehumanisation, belonging, and the normativity of European whiteness* Essed Philomena, Karen Farquharson, Kathryn Pillay, and Elisa Joy White eds. (London: Palgrave Macmillan, 2019): 3-37.

precolonial zones of contact."⁵⁷⁰ Een voorbeeld hiervan is hoe in de 19de eeuw aan het Rwandese hof bepaalde populaties aan de westerse grenzen van het rijk werden voorgesteld door het gebruik van bepaalde stereotypes, zoals 'barbaars' en 'minder ontwikkeld'.⁵⁷¹ Vergelijkbare stereotypering vond je ook aan de Atlantische kust, waar kustbewoners de bevolkingsgroepen uit het binnenland als 'wilden' voorstelden.⁵⁷²

Door de komst van de kolonisator trad er verandering op in deze 'mobiele', prekoloniale identiteitsvorming. Het proces werd rigider en enkelvoudig. Waar scheidslijnen tussen verschillende identiteiten in de prekoloniale periode vaak permeabel en contextueel waren, verdween het gegeven van horizontale sociale mobiliteit.⁵⁷³ Ook het 'switchen' tussen identiteiten werd bemoeilijkt door de nieuwe koloniale verhoudingen die de prekoloniale gemeenschapsvorming doorkruisten. Ook hier moet benadrukt worden dat een algemeen overzicht gegeven wordt, en dat processen lokaal kunnen verschillen.

Een belangrijk instrument van de koloniale identiteitspolitiek was het beleid met betrekking tot 'inlands' bestuur. Een begrip van dit beleid leidt ook tot een begrip van hoe identiteiten in Congo vormkregen. In Congo ging het installeren van de administratieve *chefferies*, de basiseenheden waarop het 'inlands' bestuur gebaseerd was, in veel gevallen gepaard met pogingen van de koloniale overheid om bevolkingsgroepen met veronderstelde gemeenschappelijke eigenschappen onder te brengen in een welomlijnd territorium en te scharen onder het leiderschap van één figuur: de *chef*. Individuen die zich voorheen met *lineages* of familie-eenheden identificeerden, begonnen zich steeds meer met deze overkoepelende structuren te identificeren. In andere gevallen bestonden er reeds dergelijke meer overkoepelende structuren, maar bracht de kolonisator een meer strikte invulling van de scheidslijnen.

Wat betreft de impact van dit 'inlands' bestuur op de identiteitsvorming, is het belangrijk te benadrukken dat het over een langere periode uitgeoefend is geworden. Identiteiten veranderen niet louter omdat etniciteit in een identiteitsdocument wordt geregistreerd – al draagt dit er wel toe bij. Het is een samenspel van een groot aantal factoren, waarvan de lange duur van het koloniale beleid met betrekking tot de manier waarop Afrikanen bestuurd werden, een belangrijke was.

In Congo werden de *chefferies* (zie 'Chefs en de administratie') vaak de broedplaatsen van nieuwe invullingen van oudere identiteiten, en in sommige gevallen, van nieuwe identiteiten. Ze werden exclusiever, en kregen een meer politieke invulling. Door de invoering van *chefferies* werden culturele gemeenschappen met verschillende niveaus van centralisatie gereorganiseerd in strikt hiërarchische, politieke entiteiten, en toegewezen aan een welomlijnd gebied. Daarbij werd ervan uitgegaan dat 'cultuur' of 'identiteit' samenviel met 'politieke autoriteit'. Om deze nieuwe creaties – soms gebaseerd op oudere politieke entiteiten, soms eerder nieuwe uitvindingen, soms ertussenin – legitimiteit te verlenen, werd gezocht naar aanknopingspunten in het verleden. De koloniale administratie ondermijnde dus niet alleen de authentieke, historisch relevante vormen van autoriteit, maar trachtte

⁵⁷⁰ Moses Ochonu, "Looking for race".

⁵⁷¹ David Newbury, "'Bunyabungo': the western Rwandan frontier, c. 1750-1850," In *The African Frontier: the reproduction of traditional African societies* Igor Kopytoff ed. (Bloomington: Indiana University Press, 1987): 162-192.

⁵⁷² Norm Schrag, "Mboma and the lower Zaïre: A socioeconomic study of a Kongo trading community c. 1785-1885" (Bloomington: Indiana University, 1985).

⁵⁷³ Zie o.a. Achille Mbembe, "At the edge of the world: Boundaries, territoriality, and sovereignty in Africa," *Public culture* 12, no. 1 (2000): 259-284; Gillian Mathys, "Questioning territories and borders"; Carola Lentz, "Colonial constructions".

ook de nieuw opgelegde structuren en concepten in te bedden in een aangepaste versie van Congolese 'traditie' zoals we reeds zagen in 'Chefs en de administratie'. In sommige gevallen maakten de 'traditionele' elites of figuren die goede banden ontwikkeld hadden met de koloniale administratie, gretig gebruik van de wens van de kolonisator om haar bestuur te verankeren. Ook de beperking op de mobiliteit van de Afrikaans bevolking, waardoor het niet mogelijk was zomaar je *chefferie* te verlaten voor langere tijd, versterkte de identificatie met de *chefferie*.⁵⁷⁴

In het verlenen van legitimiteit aan deze nieuwe entiteiten – de *chefferies* – speelde de 'koloniale wetenschap' een belangrijke rol, en met name de etnografie. Maar ook de rol van de Kerk is hier belangrijk.⁵⁷⁵ Zoals de sectie 'De wetenschap van ras en cultuur' in dit rapport benadrukt, speelden missionarissen vaak een belangrijke rol in het produceren van etnografische kennis, en die kennis beïnvloedde ook de koloniale administratie: kennis was macht. Bovendien schrok de missie er ook niet voor terug om etnografische kennis in te zetten om lokale politieke contexten te beïnvloeden.⁵⁷⁶

Tot slot: de *chefferies* zorgden niet alleen voor een meer politieke en territoriale invulling van de Congolese identiteit (in vergelijking met de prekoloniale periode. Een ander gevolg was dat het behoren tot een bepaalde *chefferie* ook de basis werd voor het claimen van bepaalde socio-economische rechten, zoals het gebruik van land.⁵⁷⁷ Het is juist die invloed op de toegang tot macht en andere *ressources*, zoals land, die als gevolg hadden dat de nieuwe Congolese identiteiten ook makkelijker politiek gemobiliseerd konden worden.

6.3. Racialisering

Met betrekking tot 'racialisering' verwezen we al naar de *colour bar* en de fundamenteel raciale invulling van het koloniale bestuur. De gekoloniseerde zwarte 'inlander' werd fundamenteel anders behandeld dan de meestal witte 'niet-inlander'. Achter deze bestuursvorm scholen ideeën en visies die eigenlijk variaties waren van globale ideeën over witte superioriteit, en die nog steeds, zowel in Europa (zie de sectie over het hedendaagse kolonialisme) als in Afrika zelf, invloed uitoefenen.⁵⁷⁸

De Hamitische these

Een ander aspect van racialisering is de manier waarop Europeanen biologische verschillen op Afrikaanse bevolking projecteerden, verabsoluteerden en deze gepercipieerde verschillen hiërarchisch interpreteerden. Een van de meest bekende voorbeelden van een dergelijke koloniale racialisering is de Hamitische these. Deze heeft wortels in 19de-eeuwse Europese ideeën over een 'natuurlijke' hiërarchische verhouding tussen verschillende rassen. De basisidee kan teruggebracht worden tot de Britse ontdekkingsreiziger John Hanning Speke, maar werd geoperationaliseerd in de

⁵⁷⁴ Bulletin Officiel, Etat Indépendent du Congo, "Chefferies indigènes", 389-399.

⁵⁷⁵ Zie o.a. David Maxwell, "The creation of Lubaland: missionary science and Christian literacy in the making of the Luba Katanga in Belgian Congo," *Journal of Eastern African Studies* 10, no. 3 (2016): 367-392; Johan Pottier. Representations of ethnicity in the search for peace: Ituri, Democratic Republic of Congo," *African Affairs* 109, no. 434 (2010): 23-50; Kalulambi Pongo, Martin, "Production et signification de l'identité Luba-Kasai. La revue Nkurse en tant qu'instrument d'action et témoin, 1890-1990," (Quebec: Université Laval, 1993).

⁵⁷⁶ Zie o.a. Reuben Loffman, "'An Interesting Experiment": Kibangile and the Quest for Chiefly Legitimacy in Kongolo, Northern Katanga, 1923-1934," *International Journal of African Historical Studies*, 50, no. 2 (2017), pp. 461-477; Johan Pottier, "Representations of ethnicity"; James Carney, *Rwanda before the genocide: Catholic politics and ethnic discourse in the late colonial era* (Oxford: Oxford University Press, 2014).

⁵⁷⁷ Mahmood Mamdani, "Preliminary thoughts on the Congo crisis," *Social Text* 60 (1999): 53-62; Bosco Muchukiwa, *Territoires*; Gillian Mathys. *Mobility and Exclusion: Borders and Identities in Central Africa*.

⁵⁷⁸ Jemima Pierre. *The predicament of blackness: Postcolonial Ghana and the politics of race*. University of Chicago Press, 2012.

Belgische koloniale ruimte, waar het tot het uitermate hardnekkige idee leidde dat er twee grote groepen volkeren in Afrika bestonden. Die volkeren zouden wezenlijk van elkaar verschillen, zo werd gesteld: Bantu enerzijds en Hamieten (ook wel eens Niloten genoemd) anderzijds. Deze rassenideologie entte zich op verschillen tussen bepaalde groepen in de samenleving en versterkte, verdiepte en verabsoluteerde ze. De hoofdlijnen van de Hamitische these gaan als volgt: alles wat van waarde gevonden kon worden in Afrika, stamde (rechtstreeks) af van het 'Kaukasische ras'. Aangezien het Afrikaanse 'ras' als minderwaardig beschouwd werd door de Europeanen, kon niets dat zij 'beschaving' noemden – zoals gecentraliseerde koninkrijken of steden – van Afrikaanse oorsprong zijn. Het moest dus wel van buitenaf geïntroduceerd zijn. Bijgevolg waren er volgens deze visie minstens twee 'rassen' in Afrika: 'Bantu', de 'echte' zwarte Afrikanen, helemaal onderaan de rangorde; en de 'Hamieten', met een oorsprong in Noord-Afrika of Azië, die zich een trap hoger in de hiërarchie bevonden vanwege hun nabijheid tot het 'Kaukasische ras', en vaak ook geportretteerd werden als de meer recente bewoners van Afrika.⁵⁷⁹

Dit onderscheid werd ook geprojecteerd op – ingebeelde of overdreven – verschillen in fysieke kenmerken. Belangrijk om te onthouden is dat 'Hamieten' als vreemdelingen, als indringers in hun eigen streken werden weggezet. Deze mythe heeft een belangrijke rol gespeeld tijdens de genocide tegen de Tutsi die in 1994 in Rwanda plaatsvond – zij werden ook als vreemdelingen in hun eigen land weggezet.⁵⁸⁰ Ze speelt tot vandaag nog steeds een rol in het oosten van Congo, waar het idee zich vaak vermengt met discoursen over 'autochtonie' – en waar het een mobiliserende factor is tijdens conflicten.⁵⁸¹

Autochtonie

'Autochtonie' is een begrip dat verwijst naar het idee dat sommige mensen meer rechten hebben dan anderen vanwege hun connectie tot een bepaalde regio of plek omwille van hun afkomst of origines. Zoals reeds gezegd, werden grote gebieden van Afrika in de prekoloniale periode gekenmerkt door mobiliteit.⁵⁸² Hoewel Afrikaanse gemeenschappen bekend waren met het concept 'first-comers' – wie het 'eerst' in een bepaald gebied aankwam – en sociale rechten en toegang tot land vaak op deze claim gebaseerd waren, was het voor personen of groepen die van 'elders' kwamen doorgaans mogelijk zich ergens te vestigen en er rechten op te bouwen. Koloniale grenzen en het beleid dat de administratie begon te voeren – zoals de introductie van de administratieve *chefferies* – brachten hier echter verandering in. In toenemende mate werden mensen die van over een grens kwamen als

⁵⁷⁹ Voor een meer gedetailleerde beschrijving van dit proces, zie: Jean-Pierre Chrétien, and Marcel Kabanda. *Rwanda. Racisme et génocide: L'idéologie hamitique*. Humensis, 2017); zie ook: Edith R. Sanders "The Hamitic hypothesis; its origin and functions in time perspective," *Journal of African history*(1969): 521-532.

⁵⁸⁰ Nigel Eltringham, "'Invaders who have stolen the country': The Hamitic Hypothesis, Race and the Rwandan Genocide," *Social Identities* 12, no. 4 (2006): 425-446.

⁵⁸¹ Alida Furaha Umutooni, "'Where do we belong? Identity and autochthony discourse among Rwandophones Congolese," *African Identities* 15, no. 1 (2017): 41-61; Gillian Mathys, "Bringing history back in: past, present, and conflict in Rwanda and the Eastern Democratic Republic of Congo," *Journal of African History* 58, no. 3 (2017): 465; Stephen Jackson, "Sons of which soil? The language and politics of autochthony in Eastern DR Congo," *African studies review* 49, no. 2 (2006): 95-123; Georges Nzongola-Ntalaja, "The politics of citizenship in the Democratic Republic of Congo," In *Making nations, creating strangers*. States and Citizenship in Africa Paul Nugent, Daniel Hammet en Sara Rich Dorman eds. (Leiden, Brill, 2007): 69-80; Lars-Christopher Huening, "Making use of the past: the Rwandophone question and the 'Balkanisation of the Congo'," *Review of African Political Economy* 40, no. 135 (2013): 13-31; Jackson, Stephen, "Of 'doubtful nationality': Political manipulation of citizenship in the DR Congo," *Citizenship Studies* 11, no. 5 (2007): 481-500.

⁵⁸² Zie o.a. Mirjam De Bruijn A. van Dijk, and Dick Foeken, eds. *Mobile Africa: changing patterns of movement in Africa and beyond*. (Leiden: Brill, 2001).

immigranten en vreemdelingen beschouwd, en werd identiteit exclusiever gedefinieerd.⁵⁸³ Maar niet alleen grenzen tussen kolonies veranderden van betekenis. Zoals de crisis in 1960-1962 in Katanga aantoonde, kon het autochthonie-argument ook gebruikt worden tegen bevolkingen die geen landsgrenzen waren overgestoken, maar die wel uit andere *chefferies* kwamen. Ook hier speelde de koloniale opdeling in verschillende bevolkingsgroepen dus een rol.⁵⁸⁴

Witheid

De ideeën over witheid en zwartheid die de koloniale onderneming mee vormgaven en legitimeerden, vonden niet alleen hun weerslag in het racisme tegen zwarte mensen in Europa, maar ook in Afrika zelf. Wereldwijd hadden ze belangrijke effecten en ze bleven ook na de dekolonisatie invloedrijk. Zoals antropologe Jemima Pierre opmerkt:

“Wanneer Afrikaanse antropologen aan rassenanalyse doen, is dat voornamelijk door het prisma van de Europese koloniale overheersing. In de afgelopen decennia hebben deze studies veel bijval gekregen en hebben ze de onderzoeksambities van de Afrikaanse antropologie aangewakkerd. Opmerkelijk is echter de gelijktijdige stilte rond ras en raciale structuren in het postkoloniale tijdperk. Het is alsof de structuren van de koloniale overheersing - economisch, politiek en cultureel - aan het einde van het kolonialisme samen met de Europeanen zijn verdwenen. Het is ook alsof alle Europeanen aan het einde van het kolonialisme Afrika daadwerkelijk hebben verlaten of, wat dat betreft, hun bevoorrechte status hebben verloren. Maar wordt een postkoloniale samenleving niet onvermijdelijk gestructureerd door de erfenis van ras en racialisering - vooral wanneer het kolonialisme op de meest ideologische, politieke en praktische wijze een op ras gebaseerde overheersing was? Hoe analyseren we in feite het voortbestaan van blanke (en geracialiseerde Arabische) privileges in postkoloniale ruimten? In het licht van de hedendaagse mondiale machtsconfiguraties moeten lokale ervaringen op het Afrikaanse continent worden beschouwd als een onderdeel van het mondiale ideologische, culturele en politiek-economische terrein dat is gevestigd en voortdurend wordt geactualiseerd door de raciale erfenis van de Europese hegemonie en de blanke suprematie.” (vert.)⁵⁸⁵

Voor sommige postkoloniale staten werd reeds een begin gemaakt met onderzoek naar hoe dimensies van witheid een blijvende invloed uitoefenen.⁵⁸⁶ Zo toonde de Nigeriaanse historicus Moses Ochonu bijvoorbeeld aan dat ideeën over ‘witheid’ nog steeds sociale relaties vormgeven. Hij stelde dat “*race ‘appears’ in Africa as a set of subtle, stealthy, banal, but dominant, idioms and practices.*”⁵⁸⁷ Dat zijn praktijken zoals ‘colorisme’, het bleken van de huid, en andere lichamelijke transformaties, bedoeld om schoonheidsidealen te bereiken die nog steeds ‘witheid’ als norm hebben.⁵⁸⁸ Ochonu haalde ook het voorbeeld aan van de manier waarop postkoloniale elites het sociale gedrag en de culturele voorkeuren reproduceren van de voormalige koloniale overheersers, als een manier om zich te

⁵⁸³ Bambi Ceuppens en Peter Geschiere, “Autochthony: local or global? New modes in the struggle over citizenship and belonging in Africa and Europe,” *Annu. Rev. Anthropol.* 34 (2005): 385-407; Jackson, Stephen, “Of “doubtful nationality”: Political manipulation of citizenship in the DR Congo,” *Citizenship Studies* 11, no. 5 (2007): 481-500; Mathys, Gillian, “Bringing history back in: past, present, and conflict in Rwanda and the Eastern Democratic Republic of Congo,” *Journal of African History* 58, no. 3 (2017): 465-487.

⁵⁸⁴ Georges Nzongola-Ntalaja, “The politics of citizenship”.

⁵⁸⁵ Jemima Pierre, “Race in Africa today: a commentary,” *Cultural Anthropology* 28.3 (2013): 547-551.

⁵⁸⁶ Zie o.a. Pierre’s werk voor Ghana, en Ochonu die een aantal cases aanhaalt: Moses E. Ochonu “Looking for Race”.

⁵⁸⁷ Moses E. Ochonu “Looking for Race”, 8.

⁵⁸⁸ Yaba Amgborale Blay, “Skin bleaching and global white supremacy: By way of introduction,” *The Journal of Pan African Studies* 4, no. 4 (2011): 4-46.

onderscheiden als 'beschaafd' en verschillend van de 'primitieve' Afrikaanse bevolking.⁵⁸⁹ Ochonu vermeldt ook het 'expatprivilege' en het feit dat witheid nog steeds een zekere sociale status met zich meebrengt in Afrika.

De manier waarop ideeën over 'witheid', zowel afkomstig uit de koloniale periode, als verder vormgegeven in globale interacties, nog steeds een invloed uitoefenen in Congo (en Rwanda en Burundi), is nog maar weinig onderzocht. Voor Congo focust wetenschappelijk werk vooral op witte gemeenschappen.⁵⁹⁰

6.4. Dus?

De manier waarop de Centraal-Afrikaanse identiteit veranderde – rigider en exclusiever werd – is het gevolg van een complex proces waar lange tijd overheen gegaan is. In dat proces speelden niet enkel de koloniale administratie en de koloniale wetenschap een rol, maar ook de Kerk. Hoewel Afrikaanse *agency* aanwezig was en er een wisselwerking was met de bestaande prekoloniale identiteiten, blijft het belangrijk te benadrukken dat dit gebeurde binnen een fundamenteel ongelijk systeem, dat op (de dreiging van) geweld steunde. De verantwoordelijkheid van de kolonisator blijft dus groot, en de vertakkingen van de '*colonial library*' zitten diep. We hebben aangetoond dat veranderingen binnen de manier waarop de koloniale administratie het 'inlandse' bestuur inrichtte als gevolg had dat identiteitsclaims verbonden werden aan toegang tot politieke macht en tot bepaalde economische resources. Het was dit aspect dat tot conflicten kon leiden en dat vandaag nog steeds gemobiliseerd wordt tijdens conflicten. Natuurlijk hebben identiteiten ook in de postkoloniale periode nog veranderingen ondergaan en heeft het postkoloniale beleid in sommige gevallen bijgedragen tot een verdergaande exclusiviteit en polarisering. Niettemin: vaak was dit een voortzetting van sporen die al getrokken waren tijdens de koloniale periode.

Bibliografie

Amselle, Jean-Loup en Elikia M'Bokolo. uitg. *Au cœur de l'ethnie: ethnies, tribalisme et État en Afrique*. Parijs: La découverte, 2017.

Blay, Yaba Amgborale Blay. "Skin bleaching and global white supremacy: By way of introduction." *The Journal of Pan African Studies* 4, no. 4 (2011): 4-46.

Brausch, Georges. *Belgian administration in the Congo*. Londen: Oxford University Press, 1961.

Carney, James. *Rwanda before the genocide: Catholic politics and ethnic discourse in the late colonial era*. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Ceuppens, Bambi en Peter Geschiere. "Autochthony: local or global? New modes in the struggle over citizenship and belonging in Africa and Europe." *Annu. Rev. Anthropol.* 34 (2005): 385-407

Ceuppens, Bambi. *Congo made in Flanders. Koloniale Vlaamse visies op Blank en Zwart in Belgisch Congo*. Leuven: Academia Press, 2004.

Chrétien, Jean-Pierre en Marcel Kabanda. *Rwanda. Racisme et génocide: L'idéologie hamitique*. Humensis, 2017).

⁵⁸⁹ Moses E. Ochonu "Looking for Race". Dit essay van Christine Mungai gaat in op een aantal psychologische effecten van de manier waarop 'witheid' nog steeds een rol speelt in Nairobi. Christine Mungai, "The whiteness-conference", *Adi magazine*, winter 2021, laatst geconsulteerd 1 maart 2021. Zie: <https://adimagazine.com/articles/whiteness-conference/>

⁵⁹⁰ Benjamin Rubbers. *Faire fortune en Afrique: Anthropologie des derniers colons du Katanga*. Karthala, 2009; Thomas Hendriks, "A darker shade of white: expat self-making in a Congolese rainforest enclave," *Africa* 87, no. 4 (2017): 683-700.

- Cornet, Anne. "Punir l'indigène: les infractions spéciales au Ruanda-Urundi (1930-1948)." *Afrique histoire* 7, no. 1 (2009): 49-73.
- De Bruijn, Mirjam, Rijk van Dijk en Dick Foeken. uitg. *Mobile Africa: changing patterns of movement in Africa and beyond*. Leiden: Brill, 2001.
- De Clerck, Louis. "L'organisation politique et administrative," In *L'ordre juridique colonial belge en Afrique centrale. Eléments d'histoire, Recueil d'études*, samengesteld door Emile Lamy en Louis De Clerck, 121-195. Brussel, Académie Royale des Sciences d'Outre-mer, 2004.
- Dembour, Marie-Bénédicte. "La chicote comme symbole du colonialisme belge?" *Canadian Journal of African Studies/La Revue canadienne des études africaines* 26, no. 2 (1992): 205-225.
- Dewulf, Valentine. "Enfermement administratif et répression coloniale. Formes et pratiques de la relégation au Congo belge (1910-1960)." *Revue belge de philologie et d'histoire* 97 (2019): 485-520.
- Dibwe Dia Mwembu, Donatien. "La peine du fouet au Congo belge (1885-1960)." *Les cahiers de Tunisie: revue de sciences humaines* 34, nr. 135-136 (1986): 127-153.
- Eltringham, Nigel. "'Invaders who have stolen the country': The Hamitic Hypothesis, Race and the Rwandan Genocide." *Social Identities* 12, nr. 4 (2006): 425-446.
- Furaha Umutoni, Alida. "'Where do we belong? Identity and autochthony discourse among Rwandophones Congolese.'" *African Identities* 15, nr. 1 (2017): 41-61
- Glassman, Jonathon. "Slower than a massacre: the multiple sources of racial thought in colonial Africa." *American Historical Review* 109 (2009): 720-754.
- Hendriks, Thomas. "A darker shade of white: expat self-making in a Congolese rainforest enclave." *Africa* 87, nr. 4 (2017): 683-700.
- Huening, Lars-Christopher. "Making use of the past: the Rwandophone question and the 'Balkanisation of the Congo'." *Review of African Political Economy* 40, nr. 135 (2013): 13-31.
- Hoffman, Kasper. "Ethnogovernmentality: The making of ethnic territories and subjects in Eastern DR Congo." *Geoforum* (2021).
- Jackson, Stephen. "Of 'doubtful nationality': Political manipulation of citizenship in the DR Congo." *Citizenship Studies* 11, nr. 5 (2007): 481-500.
- Jackson, Stephen. "Of 'doubtful nationality': Political manipulation of citizenship in the DR Congo." *Citizenship Studies* 11, nr. 5 (2007): 481-500;
- Jackson, Stephen. "Sons of which soil? The language and politics of autochthony in Eastern DR Congo." *African studies review* 49, nr. 2 (2006): 95-123
- Jewsiewicki, Bogumil en Léonard N'sanda Bueli. *Constructions, négociations et dérives des identités régionales dans les États des Grands Lacs africains: approche comparative*. Parijs: L'Harmattan, 2008.
- Jewsiewicki, Bogumil. "Les pratiques et l'idéologie de l'ethnicité au Zaïre; quelques réflexions historiques." *Canadian Journal of African Studies/La Revue canadienne des études africaines* 18, nr. 1 (1984): 103-106.
- Kalulambi Pongo, Martin. "Production et signification de l'identité Luba-Kasai. La revue Nkurse en tant qu'instrument d'action et témoin, 1890-1990." (Quebec: Université Laval, 1993).
- Kiangu, Sindani. "Civiliser le Congo Belge. De la coercition à la persuasion". In *Quand on parle de la colonisation* Vesna Faassen en Lukas Verdijk eds. Publieke acties, (2018): 39-70.
- Kiangu, Sindani. *Le Kwilu à l'épreuve du pluralisme identitaire. 1948-1968*. Parijs: L'Harmattan, 2009.

Lagae, Johan en Jacob Sabakinu Kivilu. "Producing new spatial(ized) (hi)stories on Congolese cities: reflections on ten years of collaboration between UGent and UNIKIN." *Afrika Focus* 31, nr. 2 (2018): 87-106.

Lagae, Johan, Jacob Sabakinu Kivilu en Luce Beeckmans. "Pour Matadi la question [de la ségrégation] est encore plus grave qu'ailleurs': The making and shaping of a Congolese port city during the interwar years." In *Belgian Congo between the two world wars*, samengesteld door Jacques Vanderlinden, 129-158. Brussel: Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer, 2019.

Lagae, Johan, Sofie Boonen en Maarten Liefoghe. "Fissures dans le cordon sanitaire': architecture hospitalière et ségrégation urbaine à Lubumbashi, 1920-1960." In *Lubumbashi, cent ans d'histoire: littérature, cultures urbaines, débats intellectuels*, samengesteld door Maurice Amuri Mpala-Lutebele, 247-261. Parijs: L'Harmattan, 2013.

Lentz, Carola. "'Tribalism' and ethnicity in Africa." *Cahiers des Sciences humaines* 31, nr. 2 (1995): 303-328.

_____. "Colonial constructions and African initiatives: the history of ethnicity in Northwestern Ghana." *Ethnos* 65, nr. 1 (2000): 107-136.

Loffman, Reuben. "'An Interesting Experiment': Kibangile and the Quest for Chiefly Legitimacy in Kongolo, Northern Katanga, 1923-1934," *International Journal of African Historical Studies*, 50, nr. 2 (2017), pp. 461-477;

Luyckfasseel, Margot en Michael Meeuwis. "Ethnicity and Language in the Run-Up to Congolese Independence in the 1950s: Ba (Ki) Kongo and Ba (Li) Ngala." *Language Matters* 49 no. 3 (2018): 86-104.

Mamdani, Mahmood. "Preliminary thoughts on the Congo crisis." *Social Text* 60 (1999): 53-62;

Mathys, Gillian en Judith Verweijen. "Why history matters in understanding conflict in the eastern Democratic Republic of Congo", 28 oktober 2020, laatst geraadpleegd op 11 november 2020, <https://theconversation.com/why-history-matters-in-understanding-conflict-in-the-eastern-democratic-republic-of-congo-148546>

Mathys, Gillian. "Bringing history back in: past, present, and conflict in Rwanda and the Eastern Democratic Republic of Congo." *Journal of African History* 58, nr. 3 (2017): 465-487.

_____. "Questioning territories and identities in the pre-colonial Lake Kivu region." *Africa*, forthcoming 2021.

_____. *Mobility and Exclusion: Borders and Identities in Central Africa*. Forthcoming.

Matonda, Igor. "The Eastern Border of the Kongo Kingdom: On Relocating the Hydronym Barbela." In Bostoen, Koen, and Inge Brinkman, eds. *The Kongo kingdom: The origins, dynamics and cosmopolitan culture of an African polity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018): 123-141.

Maxwell, David. "The creation of Lubaland: missionary science and Christian literacy in the making of the Luba Katanga in Belgian Congo." *Journal of Eastern African Studies* 10, nr. 3 (2016): 367-392.

Mbembe, Achille. "At the edge of the world: Boundaries, territoriality, and sovereignty in Africa." *Public culture* 12, nr. 1 (2000): 259-284;

Muchukiwa, Bosco. *Territoires ethniques et territoires étatiques: pouvoirs locaux et conflits interethniques au Sud-Kivu (RD Congo)*. Parijs: Editions L'Harmattan, 2006.

Mumbanza wa Bawele. "La Dynamique sociale et l'épisode colonial: La formation de la société 'Bangala' dans l'entre Zaïre-Ubangi." *Canadian Journal of African Studies/La Revue canadienne des études africaines* 29, nr. 3 (1995): 351-374.

- Mumbanza wa Bawele. "Y a-t-il des Bangala?" *Zaire-Afrique* 13 (1973): 471–484 ;
- Munayi Muntu-Monji. "La deportation et le séjour des Kimbanguistes dans le Kasai-Lukenie (1921-1960)," *Zaire-Afrique* 119 (1977): 555-573.
- Mungai, Christine. "The whiteness-conference", *Adi magazine*, winter 2021, laatst geconsulteerd 1 maart 2021. Zie: <https://adimagazine.com/articles/whiteness-conference/>
- Mutamba Makombo, Jean-Marie. "Heeft de Belgische kolonisator racisme en etnische identiteit in Congo geïntroduceerd?". In *Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen*, samengesteld door Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro, and Guy Vanthemsche, 237-248. Polis, 2020.
- Newbury, David. "Bunyabungo": the western Rwandan frontier, c. 1750-1850." *The African Frontier: the reproduction of traditional African societies* Igor Kopytoff ed. Bloomington: Indiana University Press, 1987): 162-192.
- Newbury, David. "Precolonial Burundi and Rwanda: local loyalties, regional royalties." *The International Journal of African Historical Studies* 34, nr. 2 (2001): 255-314.
- Nzongola-Ntalaja, Georges. "The politics of citizenship in the Democratic Republic of Congo." In *Making nations, creating strangers. States and Citizenship in Africa*, samengesteld door Paul Nugent, Daniel Hammet en Sara Rich Dorman, 69-80. Leiden, Brill, 2007.
- Ochonu, Moses E. "Looking for Race: Pigmented Pasts and Colonial Mentality in "Non Racial" Africa." In *Relating worlds of racism: Dehumanisation, belonging, and the normativity of European whiteness* samengesteld door Philomena Essed, Karen Farquharson, Kathryn Pillay en Elisa Joy White, 3-37. Londen: Palgrave Macmillan, 2019.
- Pierre, Jemima. "Race in Africa today: a commentary." *Cultural Anthropology* 28.3 (2013): 547-551.
- Pierre, Jemima. *The predicament of blackness: Postcolonial Ghana and the politics of race*. University of Chicago Press, 2012.
- Pottier, Johan. Representations of ethnicity in the search for peace: Ituri, Democratic Republic of Congo." *African Affairs* 109, no. 434 (2010): 23-50;
- Purdekova, Andrea en David Mwambari. "Postgenocide identity politics and colonial durabilities in Rwanda", *Critical African Studies*, Forthcoming 2021.
- Rubbers, Benjamin. *Faire fortune en Afrique: Anthropologie des derniers colons du Katanga*. Karthala, 2009
- Sanders, Edith. "The Hamitic hypothesis; its origin and functions in time perspective." *Journal of African history* (1969): 521-532.
- Schrag, Norm. "Mboma and the lower Zaïre: A socioeconomic study of a Kongo trading community c. 1785-1885." (Bloomington: Indiana University, 1985).
- Spear, Thomas. "Neo-traditionalism and the limits of invention in British colonial Africa." *Journal of African history* (2003): 3-27.
- Turner, Thomas. "Memory, myth and ethnicity: a review of recent literature and some cases from Zaïre." *History in Africa* 19 (1992): 387-400.
- Vanderlinden, Jacques. "Regards sur la rencontre d'un ordre colonial et d'ordres précoloniaux. Fragments relatifs au destin de droits originellement africains dans le système juridique colonial belge." In *L'ordre juridique colonial belge en Afrique centrale. Eléments d'histoire, Recueil d'études*, samengesteld door Emile Lamy en Louis De Clerck, 359-438. Brussel, Académie Royale des Sciences d'Outre-mer, 2004.

Vansina, Jan. *Antecedents to modern Rwanda: the Nyiginya kingdom*. Madison: University of Wisconsin Press, 2004.

Vellut, Jean-Luc. *Congo: ambitions et désenchantements, 1880-1960*. Paris: Karthala, 2017.

Verweijen, Judith en Vicky Van Bockhaven. "Revisiting colonial legacies in knowledge production on customary authority in Central and East Africa", *Journal of Eastern African Studies* 14 no. 1, 1-23.

Wright, Donald R. "'What Do You Mean There Were No Tribes in Africa?': Thoughts on Boundaries and Related Matters in Precolonial Africa." *History in Africa* 26 (1999): 409-426.

7. Gender en seksualiteiten⁵⁹¹

Gillian Mathys

Twee terreinen waarop de kolonisatie een nog steeds voortdurende impact heeft, zijn gender en seksualiteit. Gender en seksualiteit waren niet zomaar een afspiegeling van koloniale machtsverhoudingen, ze waren er een centraal onderdeel van.⁵⁹² Goede overzichten van de manier waarop kolonisatie het man-vrouwzijn beïnvloedde, beide van de hand van de Belgische historica Amandine Lauro, zijn te vinden in het boek *Koloniaal Congo* en in de *Oxford Research Encyclopedia of African History*. Getrude Mianda's overzicht over vrouwen in Central Africa, en Christine Saidi's 'Women in pre-colonial Africa' eveneens in de *Oxford Research Encyclopedia* bevatten ook nuttige overzichten, vanuit andere invalshoeken.⁵⁹³ Het historisch onderzoek naar gender en seksualiteit kampt echter met een aantal beperkingen. Om de koloniale impact volledig te begrijpen, hebben we ook kennis nodig van de genderpatronen en -rollen en van de seksualiteit in de periode voor de bezetting door Europeanen. En net dat is niet eenvoudig. Ook de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de koloniale bronnen, en een "zwijgcultuur" over bepaalde vormen van seksualiteit, maakt dat er nog heel wat lacunes in kennis zijn op te vullen.

⁵⁹¹ Dit hoofdstuk werd niet geschreven door een specialist inzake genderstudies en evenmin door een specialist inzake seksualiteitengeschiedenis. Impliciet wordt erin nog gebruikgemaakt van een binaire genderopvatting. Zoals in de tekst wordt aangegeven, weerspiegelt die binaire opvatting echter niet noodzakelijk de prekoloniale indeling in gendercategorieën. Het is echter moeilijk die nuances weer te geven in een algemeen overzicht. Met betrekking tot "queer"-varianten van seksualiteit kan een gelijkaardige opmerking worden gemaakt, want de koloniale indeling in categorieën weerspiegelt niet de lokale "queer"-varianten van seksualiteit en identiteit. Met betrekking tot de koloniale oorsprong van de indeling in categorieën en de vraagstukken in verband met de notie "queer" raadplege men: Keguro Macharia, "Africa: queer: anthropology", *The New Inquiry*, 28 juli 2018 (<https://thenewinquiry.com/blog/africa-queer-anthropology/>), het laatst geraadpleegd op 20 juni 2020). Die discussie maakt echter deel uit van een breder epistemologisch debat dat in dit rapport onmogelijk diepgaand kan worden besproken.

⁵⁹² Ann Laura Stoler. *Carnal knowledge and imperial power: Race and the intimate in colonial rule* (California: Univ of California Press, 2010).

⁵⁹³ Christine Saidi, "Women in Precolonial Africa," *Oxford Research Encyclopedia of African History*. 27 Oct. 2020. Laatst geconsulteerd 8 januari 2021.

<https://oxfordre.com/africanhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277734.001.0001/acrefore-9780190277734-e-259>; Amandine Lauro, "Women in the Democratic Republic of Congo," *Oxford Research Encyclopedia of African History*. 29 May. 2020. Laatst geconsulteerd 24 december 2020. <https://oxfordre.com/africanhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277734.001.0001/acrefore-9780190277734-e-544>; Gertrude Mianda, "Women in Central African History," *Oxford Research Encyclopedia of African History*. 25 Feb. 2019; Laatst geconsulteerd 27 december 2020. <https://oxfordre.com/africanhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277734.001.0001/acrefore-9780190277734-e-427>.

7.1. Status quaestionis

Wat gender in de prekoloniale periode – en daarmee bedoelen we in deze sectie meestal de 19de eeuw – betreft, is het onmogelijk algemene uitspraken te doen. Sociale relaties en culturele patronen waren niet statisch en waren niet dezelfde in de verschillende gebieden die vandaag Congo (en Rwanda en Burundi) zijn geworden. Zo maakten sommige gemeenschappen op een bepaald moment in de tijd de overgang van een matrilineair naar een patrilineair systeem; ook de eigenschappen en rollen die aan mannen/vrouwen werden toegedicht waren niet in steen gebeiteld.⁵⁹⁴ Ook in de Afrikaanse context kan gender dus gedefinieerd worden als de veranderende sociale omgang met en de symbolische representatie van geslachtsverschillen. Gender is dus een historische sociale relatie. Bovendien weten we dankzij het baanbrekende werk van auteurs als Ifi Amadiume en Oyèwùmí Oyèrónkè dat de binaire en essentialistische genderindeling (man/vrouw), die zo kenmerkend is vandaag, helemaal niet zo universeel was.⁵⁹⁵

De basis waarop de geschiedenis van genderverhoudingen in Afrika onderzocht wordt, verschilt ook van de wijze waarop dat in Europa gebeurt.⁵⁹⁶ De Amerikaanse historicus David Schoenbrun hanteert bijvoorbeeld linguïstische en archeologische informatie om de vijftiende-eeuwse genderverhoudingen in het centrale deel van Afrika en de regio van de Grote Meren te beschrijven.⁵⁹⁷ Voor de laatprekoloniale periodes gebruiken onderzoekers onder andere mondelinge tradities, etnografie en geschreven historisch bronnenmateriaal om genderverhoudingen en seksualiteit te begrijpen.⁵⁹⁸

Voor de koloniale wetenschapsproductie geldt niet dezelfde standaard. Het is reeds beschreven in sectie 'Koloniale wetenschap en kennis' van dit rapport: Europese 'would-be-etnografen', met hun eigen racistische vooroordelen en normatieve ideeën over Afrikaanse gemeenschappen, kleurden de manier waarop ze sociale realiteiten en verhoudingen weergaven. Daardoor waren ze vaak blind voor relaties en patronen die niet in hun wereldbeeld pasten. De Belgische historicus Jan Vansina beschrijft bijvoorbeeld hoe Ludwig Wolf, deelnemer aan een van de vele 'wetenschappelijke expedities' in de Kuba-regio aan het eind van de 19de eeuw, bijna ziende blind was, zeker met betrekking tot genderkwesties.⁵⁹⁹ Toch betekent dit niet dat historisch onderzoek op basis van zulke vooringenomen bronnen onmogelijk is, mits er zorgvuldig en kritisch mee wordt omgesprongen. De Franse historica Catherine Coquery-Vidrovitch schetst de clichés uit de koloniale bronnen:

“Vrouwen komen in deze bronnen voor als stereotypen: prinsessen en moeders van stamhoofden, slavinnen en concubines. Deze reizigers kenden vooral de heersende klassen en keken nauwelijks naar vrouwen, behalve om ze te gebruiken. De meest nieuwsgierigen waren de missionarissen, hoewel hun

⁵⁹⁴ Kathleen Sheldon, *African women: Early history to the 21st century* (Indiana: Indiana University Press, 2017).

⁵⁹⁵ Zie o.a. Ifi Amadiume, *Male daughters, female husbands: Gender and sex in an African society* (London: Zed Books Ltd., 2015); Oyèrónkè Oyèwùmí, *The invention of women: Making an African sense of western gender discourses*. (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997). Zie ook: Christine Saidi, “Women in Precolonial Africa,” <https://oxfordre.com/africanhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277734.001.0001/acrefore-9780190277734-e-259>.

⁵⁹⁶ In tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt over 'Afrika' waren er wel degelijk gebieden die al sinds eeuwen schrift gebruikten.

⁵⁹⁷ David Schoenbrun, “Gendered themes in early African history,” In *A companion to gender history* ed. Meade en Merry E. Wiesner-Hanks (London: Blackwell Publishing, 2004), 249-272; Ibid, “Gendered histories between the Great Lakes: varieties and limits,” *The International journal of African historical studies* 29 n°3 (1997): 461-492.

⁵⁹⁸ Voor een algemeen overzicht voor 'Afrika', zie o.a.: Christine Saidi, “Women in Precolonial Africa,”

⁵⁹⁹ Jan Vansina, *Being colonized: the Kuba experience in rural Congo, 1880–1960*. (Madison: University of Wisconsin Press, 2010).

kritische waarnemingen vooral stigmatiseerden wat zij als heidense houdingen beschouwden: blote borsten, een vaak overdreven seksuele vrijheid, polygamie. Kolonisten van alle nationaliteiten waren doordrongen van de Victoriaanse erfenis van hun tijd. Voor hen was de arbeidswereld mannelijk. Ze zagen niet in hoe vaak fysieke arbeid in Afrika door vrouwen werd gedaan. Hun meningen karikaturiseerden de vrouwen [...]” (vert.)⁶⁰⁰

In elk wetenschappelijk onderzoek is de verhouding tussen onderzoeker en onderzoeksobject en het projecteren van geïmporteerde normatieve ideeën een valkuil. In een koloniale machtscontext en wat betreft gevoelige thema's als gender en seksualiteiten geldt dit nog veel meer.⁶⁰¹ Maar ook in de prekoloniale mondelinge tradities kunnen we dit vaststellen: bijvoorbeeld in een soms dominante focus op mannelijke actoren.⁶⁰² Omsichtigheid met de bronnen is in ieder geval geboden.

Zoals we zullen zien, oefende het kolonialisme verschillende en vaak contradictorisch effecten uit op genderrelaties. Hoewel gender zowel 'mannen', 'vrouwen', als subjecten die gegenderd zijn omvat, focussen we hier voornamelijk op vrouwen. Voor historisch werk over 'mannelijkheid' in de koloniale periode verwijzen we naar de studies van Didier Gondola voor Kinshasa en Benjamin Rubbers en Jeroen Cuvelier op de Copperbelt.⁶⁰³

Vrouwen, en zeker vrouwen die niet tot de elite behoorden, kwamen minder aan bod in de bronnen die ons over de prekoloniale en vroegkoloniale periode informeren. Maar dat is niet de enige reden waarom we minder over vrouwen weten: gedurende langere tijd was er ook vanuit academische kringen minder aandacht voor de geschiedenis van vrouwen.⁶⁰⁴ Deze koloniale lens heeft dus ook een invloed gehad op de manier waarop gender gepercipieerd werd in academische kringen.⁶⁰⁵

Genderverschillen bestonden reeds in de prekoloniale periode. Mannen en vrouwen hadden verschillende taken, maar die verschillende taken hadden niet noodzakelijk een verschillende sociale status. Volgens Christine Saidi leefde in de meeste Afrikaanse gemeenschappen voor 1900 niet de overtuiging dat vrouwen minderwaardig waren aan mannen omwille van hun biologische sekse. Bovendien waren andere delen van hun identiteit – zoals levensfase, senioriteit, familie, vrij/onvrij-zijn of hun vaardigheden – minstens even belangrijk, zo niet belangrijker dan hun sekse.⁶⁰⁶ Toch bestonden er belangrijke verschillen tussen gemeenschappen. Zo leidden vrije vrouwen in het Kuba-koninkrijk (Bushong), in de Kasaï-regio, – tot grote verbazing en soms afkeuring van Europese missionarissen en koloniale agenten – een zeer onafhankelijk en autonoom leven.⁶⁰⁷ Een groot deel van de handelaars was er bijvoorbeeld vrouw. In andere gemeenschappen hadden vrouwen dan weer enkel toegang tot land en andere bezittingen via hun mannen/vaders/broers, en weinig

⁶⁰⁰ Catherine Coquery-Vidrovitch, *African women: A modern history*. (Oxford: Routledge, 2018), 3.

⁶⁰¹ Sylvia Tamale, ed., *African sexualities: A reader*. (Cape Town: Fahamu/Pambazuka, 2011).

⁶⁰² Elinor Sosne, "Of Biases and Queens: The Shi past through an Androgynous Looking Glass," *History in Africa* 6 (1979): 225-252.

⁶⁰³ Didier Gondola, *Tropical Cowboys: westerns, violence, and masculinity in Kinshasa*. (Bloomington: Indiana University Press, 2016). Voor mannelijkheid in Katanga en de manier waarop UMHK die probeerde vorm te geven: Cuvelier, Jeroen. *Men, mines and masculinities: the lives and practices of artisanal miners in Lwambo (Katanga province, DR Congo)*. (Ghent: Ghent University, 2011).

⁶⁰⁴ Nancy Rose Hunt, "Placing African women's history and locating gender," *Social History* 14 n°3 (1989): 359-379; Paul Tiyambe Zeleza, "Gender biases in African historiography," In *African Gender Studies A Reader Oyèrónké Oyèwùmí ed.* (Palgrave Macmillan: New York, 2005), 207-232.

⁶⁰⁵ Desiree Lewis, "African gender research and postcoloniality: Legacies and challenges," *African Gender Studies A Reader*. Palgrave Macmillan, New York, 2005. 381-395.

⁶⁰⁶ Christine Saidi, "Women in Precolonial Africa," In *Oxford Research Encyclopedia of African History*. 2020.

⁶⁰⁷ De situatie was anders voor vrouwen die een slavenstatus hadden.

beslissingrecht. Daar was hun autonomie veel beperkter.⁶⁰⁸ Het is echter van belang nogmaals te benadrukken dat sociale status niet louter op basis van sekse bepaald werd en dat het idee van de ‘onderdrukte’ vrouw in de ‘traditionele’ Afrikaanse samenleving ook een koloniaal idee was, dat moeilijk losgezien kan worden van Europese stereotypes. Sociale realiteiten waren veel complexer en varieerden sterk in wat vandaag Congo, Rwanda en Burundi zijn.

Voor Congo is het meeste onderzoek met betrekking tot gender gericht op stedelijke contexten. Een ander bestudeerd onderwerp is de ‘genderpolitiek’ van de missies. Ook over de eerste vrouwelijke *évolués* is historisch werk beschikbaar – zie bijvoorbeeld Karen Bouwer’s werk over de weinig belichte rol van vrouwen in de Congoese onafhankelijkheidsbeweging, en Gertrude Mianda’s onderzoek.⁶⁰⁹ Dit betrof echter een heel klein deel van de vrouwelijke bevolking in Congo. We hebben veel minder informatie over vrouwen op het platteland bijvoorbeeld.

Wie gender zegt, kan dit niet loskoppelen van seksualiteit. Seksualiteit bezette een centrale positie in de manier waarop de raciale hiërarchie en het onderscheid kolonisator/gekoloniseerde geconstrueerd werd. Controle van de seksualiteit was bovendien een belangrijk onderdeel van de koloniale politiek. Het duidelijkst blijkt dit uit de manier waarop gemengde relaties, en de kinderen die daaruit voortkwamen, behandeld werden door de koloniale administratie.

Het is hier, en in de interventies op vrouwen en hun vruchtbaarheid, dat de koloniale politiek zich het meest intrusief toonde, en binnendrong en ingreep op hoogst intieme zaken. Daarom willen we nogmaals benadrukken dat de ‘brutalisering’ vanwege het koloniale regime niet louter bestond uit het meest zichtbare racisme en fysieke geweld, maar ook bijvoorbeeld in de biopolitieke dimensies van het beleid, waarmee we bedoelen: in het beleid dat direct op het lichaam ingrijpt.⁶¹⁰

De koloniale ‘surveillance’ van seksualiteit was gegrond in christelijke normatieve kaders, die het kerngezin als motor van de reproductie centraal stelden, en waarin de vrouw als ‘natuurlijk’ ondergeschikt aan de man werd beschouwd. Dit normatieve kader veroordeelde ook seksuele relaties tussen twee mensen van hetzelfde geslacht. Dit is belangrijk, omdat in vele Afrikaanse landen homoseksualiteit beschouwd wordt als een introductie van het westen, wat in sommige gevallen tot discriminatie en geweld leidt. Zoals verder aan bod komt, werden (seksuele) relaties tussen twee mensen van hetzelfde geslacht, evenals *queerness*, niet noodzakelijk als een probleem ervaren in heel wat Afrikaans gemeenschappen. Het is de veroordeling van *queerness* en van relaties tussen mensen van hetzelfde geslacht die ook zijn wortels heeft in de koloniale periode, en niet noodzakelijk de praktijk zelf. Er is echter heel weinig onderzoek voorhanden over hoe dat normatieve, veroordelende

⁶⁰⁸ Zie o.a. Samuel Henry Nelson, *Colonialism in the Congo basin, 1880-1940*. (Athens: Ohio University Press, 1994); Watkins, Sarah E., and Erin Jessee, “Legacies of Kanjogera: women political elites and the transgression of gender norms in Rwanda,” *Journal of Eastern African Studies* 14, no. 1 (2020): 84-102.

⁶⁰⁹ Karen Bouwer, *Gender and Decolonization in the Congo: the legacy of Patrice Lumumba*. (New York: Palgrave Mac Millan, 2010). Voor Gertrude Mianda, zie o.a., “L’état, le genre et l’iconographie. L’image de la femme au Congo belge,” In *Images, mémoires et savoirs. Une histoire en partage avec Bogumil Koss Jewsiewicki Ndaywel è Nziem en Mudimbe-Boyi* ed.(Paris: Karthala, 2009), 515-537; Ibid, “Colonialism, education, and gender relations in the Belgian Congo: the Evolué case,” In *Women in African Colonial Histories: An Introduction* Susan Geiger, Nakanyike Musisi, Jean Allman eds. (Bloomington: Indiana University Press, 2002), 144-163.

⁶¹⁰ Voor een algemene bespreking in koloniale contexten, zie Ann Laura Stoler, *Carnal knowledge and imperial power: Race and the intimate in colonial rule* (California: University of California Press, 2010). Specifiek voor Belgisch Congo is vooral het werk van Nancy Rose Hunt van belang, en in het bijzonder Nancy Rose Hunt, *A colonial lexicon: Of birth ritual, medicalization, and mobility in the Congo* (Durham & London: Duke University Press, 1999).

kader zich in Afrika installeerde. Voor Belgisch Congo (en Rwanda en Burundi) is het zo goed als onbestaande.⁶¹¹

7.2. Vrouwen in de laatprekoloniale en vroegkoloniale periode: politieke en spirituele macht

We weten dat in de prekoloniale periode, op verschillende plekken in Congo, Rwanda en Burundi, vrouwen vaak een belangrijke politieke en ook rituele rol speelden. In Rwanda, Burundi en in de Bushikoninkrijken (het huidige DRC) slaagden koningin-moeders er vaak in het politieke toneel doeltreffend te spelen, en grote invloed te vergaren.⁶¹² Kanjogera bijvoorbeeld, die op het einde van de 19de eeuw een coup d'état pleegde om haar minderjarige zoon, Mwami Musinga, op de troon van het Rwandese koninkrijk te krijgen, is een berucht voorbeeld.⁶¹³ Ook de machtige koningin Njinga (Ndongo-koninkrijk, Angola, 17de eeuw), die tijdens haar regeerperiode verschillende genderrollen op zijn kop zette – zo had ze bijvoorbeeld een mannelijke harem – is bekend.⁶¹⁴ In het naburige Kongo-koninkrijk (huidige Congo en Angola) slaagden vrouwen er soms ook in om soevereine politieke macht op te bouwen.⁶¹⁵ Zoals Kimpa Vita: befaamd religieus leidster, profete en martelares.⁶¹⁶ De mwadi, die we reeds bespraken in 'Chefs en de administratie', bouwden autonome politieke macht op als de incarnatie van de voormalige Lunda-koningen.⁶¹⁷ Tot slot: de zwarte vrouwen actief tijdens de verovering en bezetting van Congo tonen ook dat ze een belangrijke publieke rol hadden.⁶¹⁸

Over vrouwen die niet tot de elite behoorden, hebben we minder informatie. En het uitbouwen van machtsposities door vrouwen werd moeilijker tijdens de kolonisatie. Net zoals slavernij als een excuus gebruikt werd om de kolonisatie te legitimeren, was dat ook het geval voor de 'onderdrukking' van de Congolese vrouw – de kolonisatie zou vrouwen 'bevrijden' van hun 'primitieve' familiale context, die het resultaat zou zijn van de 'overmatige' seksualiteit van Afrikanen.⁶¹⁹ Het doorgedreven seksualiseren van zwarte mannen en vrouwen – denk maar aan de 'Black Venus' trope – kent dan ook

⁶¹¹ Dit is deel van een wijder probleem in de menswetenschappen en sociale wetenschappen. Zie: Rachel Spronk en Thomas Hendriks, "Doing More on Sexuality" 15 februari 2021, laatst geraadpleegd 2 maart 2021, <https://africanarguments.org/2021/02/doing-more-on-sexuality/>.

⁶¹² Elinor Sosne, "Of Biases and Queens: The Shi past through an Androgynous Looking Glass," *History in Africa* 6 (1979): 225-252; Sarah E. Watkins, "'Tomorrow She Will Reign': Intimate Power and the Making of a Queen Mother in Rwanda, c. 1800-1863," *Gender & History* 29, no. 1 (2017): 124-140.

⁶¹³ Sarah E. Watkins en Erin Jessee, "Legacies of Kanjogera: women political elites and the transgression of gender norms in Rwanda," *Journal of Eastern African Studies* 14., no. 1 (2020): 84-102.

⁶¹⁴ Linda M. Heywood, *Njinga of Angola* (Harvard: Harvard University Press, 2019).

⁶¹⁵ John Thornton, "Elite women in the Kingdom of Kongo: historical perspectives on women's political power," *The Journal of African History* 47.3 (2006): 437-460.

⁶¹⁶ John Thornton, *The Kongolese Saint Anthony: Dona Beatriz Kimpa Vita and the Antonian Movement, 1684-1706* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); Serge Mboukou, *Messianisme et modernité: Dona Béatrice Kimpa Vita et le mouvement des antoniens*. (Paris: L'Harmattan, 2010). Voor een populariserend artikel, zie: Baudouin Mena Sebu, "Kimpa Vita. Een verzetsstrijder uit het Kongo-koninkrijk" *Rekto Verso*, 25 maart 2021. Laatst geraadpleegd 27 maart 2021. <https://www.rektoverso.be/artikel/kimpa-vita-een-verzetsstrijder-uit-het-kongo-koninkrijk>

⁶¹⁷ Mary Nooter Roberts, "The King is a woman: Shaping power in Luba royal arts," *African Arts* 46, no. 3 (2013): 68-81.

⁶¹⁸ Amandine Lauro, "Women in the Democratic Republic of Congo,".

⁶¹⁹ Amandine Lauro, "'Le législateur n'envisage en l'espèce que le point de vue physiologique'. Régulations du mariage "indigène" et politiques sexuelles au Congo Belge (1908-1940)". In *Le contrôle des femmes dans les empires coloniaux. Empires, genre et biopolitiques* ed. Spensky Martine (Paris, Karthala, 2015): 183-200.

zijn wortels in de koloniale periode.⁶²⁰ Vrouwen werden net als mannen ingezet en misbruikt in het moorddadige rubberproductiesysteem, en ze waren de belangrijkste slachtoffers van seksueel geweld, een strategie die integraal deel uitmaakte van de veroverings- en onderwerpsstrategie van Congo-Vrijstaat.⁶²¹ Zie bijvoorbeeld deze getuigenis uit 1953 van François Etaka, uit Isonga Moke:

« *C'était un temps de malheur extrême. Si vous aviez alors une belle femme, les soldats vous la prenaient. Si vous refusiez, les soldats vous tuaient, vous le mari.* »⁶²²

Bovendien werden ze vaak als gijzelaars gebruikt, totdat hun mannen de vereiste rubberquota hadden betaald.⁶²³ Sommige van deze vrouwen, zoals Boali, kennen we bij naam, omdat hun getuigenissen deel uitmaken van wat bewaard werd door de onderzoekscommissie die in 1905-1906 de wandaden in Congo-Vrijstaat aan het licht bracht.⁶²⁴ Het is dan ook belangrijk te benadrukken dat als Congo vandaag bekend staat als een bastion van seksueel geweld tegen vrouwen, dat dit moet ingebed worden in een veel langere geschiedenis, die vroegere episodes van (seksueel) geweld echoot. Het hedendaagse reductionistische beeld van Congo als 'rape capital', een uitbreiding van het racistische 'heart of darkness'-stereotype over Congo, vergeet meestal al te gemakkelijk te vermelden dat dit allemaal voortvloeide uit het gewelddadige karakter van het Leopoldiaanse rubberregime.⁶²⁵

Vrouwen waren soms ook belangrijk in het antikoloniale verzet. Muhumusa, een priesteres van de Nyabingi-cultus, in wat vandaag het grensgebied van Rwanda, DR Congo en Oeganda is, slaagde erin niet alleen in politieke macht op te bouwen en de Rwandese monarchie te bedreigen, maar bevocht ook de Duitse en Britse kolonisten, nog voor de Eerste Wereldoorlog.⁶²⁶ Maria N'koi's antikoloniale boodschap, en de grote massa volgers die ze op de been bracht, zorgden in het noordwesten van Congo, niet ver van het huidige Mbandaka, tijdens de Eerste Wereldoorlog voor heel wat onrust en lokten repressie uit bij de koloniale administratie.⁶²⁷ Andere voorbeelden van vrouwelijke profeten

⁶²⁰ Voor een bespreking hiervan in Belgisch Congo, zie Bambi Ceuppens, *Congo made in Flanders?: koloniale Vlaamse visies op "blank" en "zwart" in Belgisch Congo* (Leuven: Academia Press, 2004).

⁶²¹ Lauro, Amandine, "Women in the Democratic Republic of Congo,".

⁶²² François Etaka, inzending uit 1953. In: Honoré Vinck, "Arrivée des Blancs sur les bords des rivières équatoriales du Zaïre," *Annales Aequatoria* 16 (1995): 79-80. De volledige reeks getuigenissen over de invasie van de Europeanen en het rubberregime, verzameld in 1953, zijn te vinden op: <http://aequatoria.be/04frans/030themes/0331temoignages.htm?fbclid=IwAR1ko2uOGbYNLIEAunITAKGBN2HbOselmDkHDiqnz5QaqiFjEkP-L5iHNYQ#Villages%20autour%20de%20Mbandaka>. Dit is een uiterst belangrijke bron, het is een van de weinige bronnen waar we geschreven teksten van Congolezen over de vroegkoloniale periode terugvinden. Pamphile Mabilia Mantuba-Ngoma wijst erop dat de soldaten van de Force Publique een cruciale rol speelden in het rubberregime van Congo-Vrijstaat. Zie: Pamphile Mabilia Mantuba-Ngoma, *Les soldats de Bula Matari (1885-1960. Histoire sociale de la Force Publique Congo Belge Kinshasa : Editions Culturelles Africaines, 2019) : 19-20.*

⁶²³ Nelson, *Colonialism in the Congo Basin*.

⁶²⁴ Voor de commissie zelf, zie: Robert Burroughs, *African testimony in the movement for Congo reform: The burden of proof* (London: Routledge, 2018). Nancy Rose Hunt geeft een kritische bespreking van Boali in: Nancy Rose Hunt, "An acoustic register, tenacious images, and Congolese scenes of rape and repetition," *Cultural Anthropology* 23., no. 2 (2008): 220-253.

⁶²⁵ Charlotte Mertens, "Sexual violence in the Congo Free State: Archival traces and present reconfigurations," *The Australasian Review of African Studies*, 37, no. 1 (2016): 6; Nancy Rose Hunt, "An acoustic register".

⁶²⁶ Zie o.a. Jean-Pierre Chrétien, "La révolte de Ndungutse (1912). Forces traditionnelles et pression coloniale au Rwanda allemand," *Outre-Mers. Revue d'histoire* 59, no. 217 (1972): 645-680; Jim Freedman, "Ritual and History: The Case of Nyabingi" *Cahiers d'Etudes Africaines* 14, no. 53 (1974): 170-80. Voor een meer algemeen overzicht van de rol van vrouwen in deze regio, zie: Iris Berger, *Religion and Resistance: East African kingdoms in the precolonial period* (Tervuren: Musée Royale de l'Afrique Centrale, 1981).

⁶²⁷ Nancy Rose Hunt, *A Nervous State: violence, remedies, and reverie in colonial Congo*. Durham & London: Duke University Press, 2015.

vinden we ook in Kongo-central.⁶²⁸ De *agency* van vrouwen was echter niet beperkt tot dergelijke openlijke uitingen van verzet: dat komt verder aan bod.

Zoals Amandine Lauro, experte koloniale gendergeschiedenis, aangeeft, is het moeilijk een algemeen beeld te geven van de manier waarop gender beïnvloed werd door koloniale interventies. En zoals gezegd hebben we niet over alle vrouwen evenveel informatie. Toch kunnen we proberen een aantal generalisaties te maken – als we aanvaarden dat die niet overal en altijd van toepassing zijn. Over het algemeen werd het voor veel vrouwen tijdens de kolonisatie moeilijker om de publieke en politieke rollen die ze voorheen vervulden op te nemen. Ze werden, en dat was een gevolg van koloniaal beleid, steeds meer in de private kring van het gezin gedrukt, en er werd ingegrepen in de reproductieve sfeer van vrouwen en in hun seksualiteit. Het beleid van de koloniale staat kunnen we dus ook als biopolitiek bestempelen – een politiek die gericht was op het beïnvloeden van het ‘biologische’ leven van mensen.

7.3. Biopolitiek: morele paniek, vruchtbaarheid en arbeid

Het Belgische beleid ten aanzien van Afrikaanse vrouwen werd vormgegeven binnen België’s morele visie – de ‘mission civilisatrice’ waarover het dacht te beschikken – en verraadde de nood aan sociale controle, die op zijn beurt vaak ook economische doelen had. De katholieke kerk speelde hierin – als geprivilegieerde partner van de koloniale administratie – een belangrijke rol, al wil dat niet zeggen dat hun doelen altijd strookten met die van de koloniale overheden. Hoewel seksualiteit en reproductie een bekommernis waren van koloniale staten in heel Afrika, was de interventionistische politiek van de Belgische koloniale staat diepgaander en bestreek het meer domeinen dan in de andere kolonies.⁶²⁹ Fertiliteit en demografische achteruitgang waren al een bekommernis in de periode van Congo-Vrijstaat. In de jaren 1920 werden deze bekommernissen obsessief.⁶³⁰ Deels had deze koloniale bezorgdheid te maken met een enorme terugval van de bevolking, als direct en indirect gevolg van het rubberregime, maar de hoge mortaliteit en lage nataliteit duurden in Belgisch Congo nog tot in de jaren 1940. Deze demografische crisis werd in de koloniale literatuur vooral gekaderd in medische termen, en verklaard door culturele factoren en traditionele manieren van geboortepanning en door racistische ideeën over een veronderstelde degeneratie van de Congolese bevolking.⁶³¹

In de Mongo-regio, die ten tijde van Congo-Vrijstaat tot de Abir-concessie behoorde, en dus zwaar te lijden had gehad onder de exploitatie van de rubberconomie, kwamen twee missionarissen op basis van lokale informatie tot een ander besluit. Ze begrepen dat de lage nataliteit geen gevolg was van louter medische factoren, en al zeker niet van een cultureel ingebakken ‘degeneratie’, maar ook van de economische en psychische gevolgen van structureel geweld en door het getraumatiseerd-zijn van de bevolking.⁶³² De houding van deze missionarissen was

⁶²⁸ Yolanda Covington-Ward, “Your Name Is Written in the Sky” Unearthing the Stories of Kongo Female Prophets in Colonial Belgian Congo, 1921–1960,” *Journal of Africana Religions* 2, no. 3 (2014): 317-346.

⁶²⁹ Kathleen Sheldon, African women; Nancy Rose Hunt, “Le Bébé en Brousse”: European Women, African Birth Spacing,” *International Journal for African Historical Studies* 2, no. 3 (1988): 401-432.

⁶³⁰ Jean-Paul Sanderson, “Le Congo belge entre mythe et réalité. Une analyse du discours démographique colonial,” *Population* (2000): 331-355; Nancy Rose Hunt, “Noise over camouflaged polygamy, colonial morality taxation, and a woman-naming crisis in Belgian Africa,” *Journal of African History* 32, no. 3 (1991): 471-494. Zie ook: William Blondeel, “De ‘Commission Permanente pour le Protection des Indigènes’ en het demografisch probleem in Belgisch Kongo. De alarmkreet van 1919”, *Académie Royale des Sciences d’Outre-Mer. Bulletin des Séances* 3 (1976), 273-315.

⁶³¹ Nancy Rose Hunt, “Rewriting the soul in a Flemish Congo,” *Past and Present* 198, no. 1 (2008): 185-215.

⁶³² *Ibid.*, see also: Hunt, “An Acoustic Register”.

eerder uitzonderlijk. Het racisme en de 'morele paniek' leidde de koloniale agenten naar andere verklaringen voor de lage vruchtbaarheid. Dit veroorzaakte een stortvloed aan zeer ingrijpende maatregelen in de intimiteit van Congolese vrouwen, in hun seksualiteit en relaties, en in de manier waarop ze hun moederschap uitoefenden.

Eenzijds moeten deze ingrepen gekaderd worden in normatieve christelijke ideeën met betrekking tot seksualiteit en het gezin en in de complete miskennis van lokale ideeën over gezinsplanning en vruchtbaarheid.⁶³³ Anderzijds was er ook een economische component aan deze paniek, zoals we verder zullen zien. Hoe dan ook, Kerk en Staat vonden elkaar in een moreel offensief dat zich richtte tegen de polygamie (of eerder polygynie).

Ten tijde van Congo-Vrijstaat werd de strijd tegen polygamie vaak gebruikt als legitimering van de kolonisatie: in een polygame relatie zou de positie van de vrouw gelijkstaan aan 'slavernij' en dus moest ze hiervan 'bevrijd' worden.⁶³⁴ De eerste formele verboden op polygynie kwamen al vlug na de overname van Congo door België. Zowel missionarissen als koloniale agenten zagen polygamie als een oorzaak voor het onevenwicht tussen de sekses in 'traditionele' gemeenschappen. Ze vonden dat de huwelijken van jonge vrouwen met oudere mannen een 'verspilling' waren van de vruchtbaarheid van deze vrouwen. Monogame relaties zouden het geboortecijfer opdrijven, zo werd gedacht.

Er volgde een belasting op polygamie in 1914. Deze belasting stond echter haaks op economische motieven: de cash crop economie – cash crops zijn marktbaar exportgewassen, bijvoorbeeld katoen – vereiste het kunnen mobiliseren van onbetaalde arbeid, en die was binnen het huishouden vaak enkel via polygynie beschikbaar (zie ook sectie 'Arbeid en kapitaal').⁶³⁵ Bovendien werd het in het interbellum duidelijk voor de koloniale administratie dat de nieuwe wetten rond polygynie ook een zekere vrijheid aan vrouwen gaven, en er werd gevreesd dat ze prostitutie in de hand werkten. Liever vrouwen die onder controle stonden van 'traditionele' polygame mannen, dan "femmes libres" – een koloniaal eufemisme voor veronderstelde sekswerkers – in de stedelijke centra; maar een positie die inderdaad een zekere vorm van liberté of vrijheid aan vrouwen gaf (zie verder).⁶³⁶

De jaren 1920 werden gekenmerkt door een enorm gebrek aan arbeidskrachten, en de koloniale administratie vreesde dat het hoge sterftecijfer en lage geboortecijfer negatieve gevolgen zouden hebben voor de ontwikkeling van de koloniale economie.⁶³⁷ 'Arbeid' was een cruciaal element voor koloniale economieën, en dat was voor Congo niet anders.⁶³⁸ Zo klonk de oprichtster van de *Ligue de la Protection de l'Enfant* – een organisatie geleid door Europese vrouwen, die erop gericht was de moeder- en kindverzorging te ondersteunen:

⁶³³ Nancy Rose Hunt, "Le Bébé en Brousse".

⁶³⁴ Nancy Rose Hunt, "Noise over camouflaged polygamy".

⁶³⁵ Osumaka Likaka, "Colonial response to population depletion in early Congo, ca. 1890-1936," *Anthropos* 01, no. 2 (2006): 403-412. Voor een analyse over hoe dit wettelijke kader tot stand kwam, zie ook: Nancy Rose Hunt, "Noise over camouflaged polygamy".

⁶³⁶ Amandine Lauro "'Une œuvre d'étalement et de reconstruction'. Notes sur la fabrique du droit coutumier, le pouvoir colonial et l'ordre du mariage dans le Congo belge de l'entre-deux-guerres," *Droit et Justice en Afrique coloniale. Traditions, productions et réformes* B r ng re Piret, Charlotte Braillon, Laurence Montel, en Pierre-Luc Plasman (Bruxelles: Presses de l'Université Saint-Louis, 2013): 165-188. Voor een grondige analyse van de categorie "femme libre", zie: Hunt, "Noise".

⁶³⁷ Osumaka Likaka, "Colonial response".

⁶³⁸ Bill Freund, "Labor and labor history in Africa: A review of the literature," *African Studies Review* 27, no. 2 (1984): 1-58.

“Help ons met alle middelen in ons vermogen om het kind te beschermen, te verzorgen en inheemse moeders op te voeden, het is een plicht. **We hebben zwarte arbeid nodig...** Het kind in Congo beschermen is een plicht, niet alleen van altruïsme, maar van patriottisme” (vrij vert.)⁶³⁹ [beklemtoond door de auteur]

Deze interventies bevonden zich dus op het kruispunt van morele normatieve ideeën, racisme en economische doelen. Het is dan ook geen verrassing dat zowel Kerk als ondernemingen, evenals de koloniale administratie, betrokken waren in deze ver doorgedreven vorm van biopolitiek. Voor de manier waarop bedrijven deze biopolitiek vormgaven, is er het werk van onder andere de Congolese historicus Osumaka Likaka.⁶⁴⁰ Ook de Amerikaanse Nancy Rose Hunt geeft een overzicht van de praktijken die werden gebruikt om kindersterfte te doen afnemen en geboortecijfers te doen stijgen bij arbeidervrouwen in de UMHK (Union Minière du Haut Katanga, een mijnexploitatiebedrijf zeer actief in Katanga).⁶⁴¹ Hoewel het doel op het eerste zicht misschien niet laakbaar was, waren dit soort praktijken een perfect voorbeeld van de perfide rol van ‘wetenschap’ in het koloniale project (zie ‘Koloniale kennis en wetenschap’. Van naderbij bekeken ging het over gedwongen veranderingen van het gedrag van vrouwen om de sociale controle te verhogen en het economische aspect van het koloniale project te dienen. Deze ingrepen drongen bovendien door tot de meeste intieme dimensies van het leven van de gekoloniseerde vrouwen en mannen.

Naast het ‘probleem’ van polygamie, en een hele reeks ingrepen die de ‘bescherming’ van het kind na de geboorte op het oog hadden, werd ook gemikt op het verkorten van de tijd tussen geboortes en op het opkrikken van het aantal geboortes per vrouw. De ‘traditionele’ manieren van geboortespreiding toegepast door Afrikaanse vrouwen werden beschouwd als contraproductief voor de nataliteit – en dus voor de nood aan arbeidskrachten. Ook hier werd de link met polygamie gemaakt: zo geloofde men dat onthouding tijdens de borstvoedingsperiode polygamie in de hand werkte.⁶⁴² Het is moeilijk een eenduidige balans op te maken van de impact die dit had op vrouwen: zo waren er lokale verschillen – niet overall kon de autoritaire biopolitiek van de UMHK geïmplementeerd worden – en vrouwen namen niet alle maatregelen zomaar over. In sommige regio’s werden de voorzieningen rond geboortes ook gewaardeerd, al kan dit het gevolg zijn van de diepe fertiliteitscrisis die reeds vermeld werd.⁶⁴³

We eindigen met de parallel tussen de koloniale biopolitiek als reactie op de denataliteit van Congolese vrouwen en het ontwikkelingsdiscours dat tijdens de postkoloniale periode gevormd werd met betrekking tot het hoge geboortecijfer en de ‘overbevolking’. In beide gevallen werden Afrikaanse seksualiteit en familieverbanden gepathologiseerd en als afwijkend beschouwd, en werd er geprobeerd om zwarte vrouwen te disciplineren.⁶⁴⁴

⁶³⁹ Geciteerd in Nancy Rose Hunt, “Le Bébé en Brousse”, 405.

⁶⁴⁰ Osumaka Likaka, “Colonial response”.

⁶⁴¹ Nancy Rose Hunt, “Le bébé en brousse”.

⁶⁴² Nancy Rose Hunt, “Le bébé en brousse”.

⁶⁴³ Jan Vansina, *Being Colonized*, 249.

⁶⁴⁴ Zie bijvoorbeeld: Laura Briggs, *Reproducing empire: Race, sex, science, and US imperialism in Puerto Rico* (California: University of California Press, 2002); Betsy Hartmann, *Reproductive rights and wrongs: the global politics of population control* (South End Press, 1995). Een dergelijk discours is heel erg aanwezig in het concept ‘demographic dividend’, dat een link maakt tussen reproductie en arbeid, en dat alomtegenwoordig is bij internationale organisaties en ngo’s.

7.4. Goede moeders en echtgenotes: christelijke idealen in het onderwijs

Onderwijs in Belgisch Congo scheidde niet alleen wit van zwart, maar – zoals dat toen ook in België het geval was – jongens van meisjes. Onderwijs voor vrouwen kwam pas echt op gang na de overdracht van Congo naar België, al bestonden daarvoor reeds initiatieven.⁶⁴⁵ Het onderwijs werd voornamelijk door de Kerk ingericht. Rond de onafhankelijkheid gingen van de 1,6 miljoen leerlingen ongeveer 77 % naar katholieke scholen, 17 % naar protestantse en de rest naar beroepsscholen georganiseerd door de Staat.⁶⁴⁶ Tussen 1930 en 1950 is slechts tussen de 10 % en 12 % van de schoolgaande jeugd een meisje. Pas in de jaren 1960 zien we hier een significante stijging tot meer dan 30 %.⁶⁴⁷ Rond de onafhankelijkheid is minder dan 9 % van de 2 miljoen meisjes tussen 5 en 19 ingeschreven op school.⁶⁴⁸ Wat lager onderwijs betreft, had Congo van de kolonies een van de hoogste inschrijvingsgraden voor jongens, en een van de laagste voor meisjes.⁶⁴⁹

Onderwijs in de kolonie was vooral gericht op het vervullen van koloniale doelstellingen, zowel voor jongens als meisjes. Maar niet alleen onderwijs, ook andere sociale activiteiten zoals het scoutisme waren daarop gericht.⁶⁵⁰ In de meeste gevallen werden vrouwen niet opgeleid om deel te nemen aan de arbeidsmarkt, maar wel om hun rollen als moeders en vrouwen-van op te nemen. Meer nog dan in andere kolonies, werd het onderwijs beïnvloed door een conservatieve katholieke visie.⁶⁵¹ Dit vertaalde zich ook in het onderwijs dat ze kregen, dat normatief van aard was. Zelfs in de speciaalscholen (voortgezet onderwijs) na de lagere school, was Frans voor de vrouwen facultatief, terwijl het voor de jongens standaard was. Ook werd er van meisjes die onderwijs doorlopen hadden niet noodzakelijk verwacht dat ze daarom geletterd waren.⁶⁵² Hoe dan ook waren de beroepsopties voor meisjes erg beperkt: non, assistent-vroedvrouw of verpleegster, lerares; en slechts heel weinig meisjes gingen deze weg op.

In 1948 werden belangrijke wijzigingen geïntroduceerd. Deze breidden het secundaire onderwijs voor Congolezen uit, zodat ze klaargestoomd werden voor iets meer prestigieuze – maar nog steeds dienende – posities in publieke diensten en ondernemingen. Bovendien bereidde het hen ook voor op het postsecundaire onderwijs. Deze optie was echter enkel voor jongens toegankelijk. Vrouwen hadden ook de mogelijkheid om na de lagere school het onderwijs voort te zetten. Dit kon in middelscholen waar ze nog drie jaar een praktische opleiding kregen, of in de scholen voor onderwijzers, waar ze na het lager onderwijs nog vier jaar konden studeren. Deze opleiding bereidde hen voor *“to become good wives, informed mothers, and perfect household managers.”*⁶⁵³ Dit soort scholen kwamen slechts heel weinig voor (en enkel in stedelijke contexten) en het aantal meisjes ingeschreven in dit soort instituten was veel kleiner dan het aantal jongens.⁶⁵⁴

⁶⁴⁵ Voor een beschrijving, zie: Pierre Kita Masandi, “L’Éducation féminine au Congo belge,” *Paedagogica Historica* 40, no. 4 (2004): 479-508.

⁶⁴⁶ Barbara Yates, “Colonialism, education and work: Sex differentiation in Colonial Zaïre,” *Women and work in Africa* Ednay Bay ed. Boulder, Colorado: Westview Press, 1982): 127-52.

⁶⁴⁷ Depaepe Marc en Annette Lembagusala Kikumbi, “Educating girls in Congo: An unsolved pedagogical paradox since colonial times?,” *Policy Futures in Education* 16, no. 8 (2018): 936-952.

⁶⁴⁸ Amandine Lauro, “Women in the Democratic Republic of Congo,”

⁶⁴⁹ Depaepe Marc en Annette Lembagusala Kikumbi, “Educating girls in Congo”.

⁶⁵⁰ Charles Tshimanga, *Jeunesse, formation et société au Congo-Kinshasa, 1890-1960* (Paris: Editions L'Harmattan, 2001).

⁶⁵¹ Barbara Yates, “Colonialism, education and work”.

⁶⁵² Voor een meer gedetailleerde beschrijving, zie: Pierre Kita Masandi, “L’Éducation féminine”.

⁶⁵³ Gertrude Mianda, “Colonialism, education, and gender relations”.

⁶⁵⁴ Ibid.

Deze scholen brachten ook de zogenaamde *évolués* voort. *Evolués* waren Congolezen die deel uitmaakten van de ‘inheemse’ elite, en die – in de ogen van de koloniale administratie – voldoende geëuropeaniseerd waren. Het waren vaak diegenen die voortgezet onderwijs hadden genoten. In 1948 werd hun status ook in de wet verankerd. Vanaf dan konden ze aanspraak maken op een *carte du mérite civique*, en vanaf 1952 op de zogenaamde *immatriculation*. Daarvoor moesten ze wel – op vernederende wijze – bewijzen dat ze voldoende ‘ontwikkeld’ waren, naar Belgische normen dus.⁶⁵⁵

De categorie van *évolué* toont wederom het fundamentele en inherente racisme van het Belgische koloniale systeem aan: de segregatie werd slechts gedeeltelijk verzacht voor zij die zich voldoende geassimileerd hadden aan een superieur geacht Europees ideaal. Belangrijk onderdeel hiervan was het christelijke idee van het monogame kerngezin, waar de positie van de vrouw als moeder en als van nature ondergeschikt aan de man werd beschouwd.

Ook in het geval van de *évolués* geldt dat de nieuwe genderverhoudingen niet louter van bovenaf opgelegd werden. Zoals Gertrude Mianda het stelt:

“De Congolese mannen en vrouwen die deze koloniale instellingen meemaakten, hebben zich de waarden die hun werden bijgebracht, eigen gemaakt en hebben een model van genderverhoudingen aangenomen dat zij als vergelijkbaar met dat van de blanken beschouwden. De culturele transformatie die hieruit voortvloeide, was het product van een systeem dat een nieuwe vorm van sociale hiërarchie tussen de geslachten genereerde voor de *évolués* zelf, die in hun streven naar ‘beschaving’ koste wat het kost wilden assimileren met de levenswijze van de blanken. In deze nieuwe opvatting van genderverhoudingen waren vrouwen niet alleen economisch afhankelijk van mannen, maar vielen zij in juridische zaken volledig onder de jurisdictie van hun echtgenoot. Hun juridische ondergeschiktheid aan de man - een gemeenschappelijk kenmerk van het koloniale recht - werd door de Tweede Republiek overgenomen in het Gezinswetboek van 1988. Het lijkt geen twijfel dat de *évolués* hebben deelgenomen aan de opbouw - of de uitvinding, om de term van V. Y. Mudimbe te gebruiken - van een nieuw model van genderverhoudingen. De *évolués* hebben deelgenomen aan de culturele omschakelingsprocessen, ondanks het feit dat deze processen aan hen waren opgelegd.” (vert.)⁶⁵⁶

De manier waarop aan Congolese vrouwen onderwijs werd verstrekt, veranderde niet tijdens de koloniale periode: het doel bleef christelijke echtgenotes en moeders opleiden, die vooral binnen het gezin taken moesten opnemen. Een dergelijke aanpak was andere kolonies ook niet vreemd, maar uit het aantal meisjes ingeschreven in de lagere school aan het einde van de koloniale periode blijkt dat Belgisch Congo als een extreem voorbeeld kan worden beschouwd. Deze situatie was grotendeels te

⁶⁵⁵ Zie Georges Nzongola-Ntalaja, *The Congo from Leopold to Kabila: a people's history* (London: Zed Books, 2002). Voor een uitgebreide bespreking van de categorie van *évolué*, inclusief een bespreking van de voorwaarden waaraan ze moesten voldoen om *évolué* te worden genoemd, zie: Jean-Marie Mutamba Makombo, “Les évolués : situation au Congo belge”. In *Le manifeste Conscience africaine* (1956): *Élites congolaises et société coloniale. Regards croisés* ed. Tounignant, Nathalie (Bruxelles: Presses de l’Université Saint-Louis, 2009): 83-115; Daniel Tödt, *Elitenbildung und Dekolonisierung: die Évolués in Belgisch-Kongo 1944-1960*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018. Een meer contextuele benadering, voorbij de klasse van ‘*évolués*’ is te vinden in Jean Omasombo Tshonda, “Formation sociale et lutte de classes: réflexions sur l’histoire sociale du Zaïre, 1940-1974” (Bruxelles: Université Libre de Bruxelles, 1987).

⁶⁵⁶ Gertrude Mianda, “Colonialism, education, and gender relations”, 158. Mianda geeft ook verschillende voorbeelden hoe *évolués* met de koloniale administratie over genderpatronen in onderhandeling probeerden te gaan. Karen Bouwer’s werk gaat specifiek in op Lumumba’s visie op de genderproblematiek. Zie: Karen Bouwer, *Gender and Decolonization*. Amandine Lauro toont hoe deze genderpatronen in brieven geschreven door Congolese mannen aan de koloniale administratie geuit worden: Amandine Lauro, “«J’ai l’honneur de porter plainte contre ma femme». Litiges conjugaux et administration coloniale au Congo belge (1930-1960)”, *Clio. Femmes, genre, histoire* 33 (2011): 65-84.

danken aan het quasimonopolie van het katholieke onderwijs in de kolonie. Net voor de onafhankelijkheid was er geen enkele Afrikaanse vrouw ingeschreven in het net opgerichte universitaire onderwijs, en onder de ongeveer 800 (!) afgestudeerden van het secundaire onderwijs was er slechts één vrouw, Sophie Kanza, die haar diploma in 1959-1960 behaalde.⁶⁵⁷ Alhoewel gendergelijkheid in het onderwijs ook in België pas na een lange strijd behaald werd, is het verschil met de situatie in Congo tijdens de koloniale periode wel navenant. Zo bedroeg het aantal vrouwelijke studentes aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog aan de Rijksuniversiteit Gent 'reeds' 14% van de totale studentenpopulatie.⁶⁵⁸ Deze vergelijking toont nogmaals dat het beleid geen weerspiegeling was van het toenmalige vrouwbeeld, maar een koloniale eigenheid had. Het koloniale seksisme werd gekleurd door racisme en door de idee dat zwarte vrouwen blijvend als kinderen beschouwd moesten worden.

7.5. Vrouwen in rurale gebieden

Tot hiertoe hebben we voornamelijk gefocust op (elite-)vrouwen in meer stedelijke contexten. Maar gedurende de koloniale periode – en vandaag nog steeds – was het grootste deel van de bevolking van Belgisch Congo gevestigd in rurale gebieden. Zoals we reeds zagen in de sectie 'Arbeid en kapitaal' waren rurale gebieden cruciaal voor de koloniale economie: ze dienden als kweekvijver voor arbeiders voor de industrie, ze zorgden voor de voedselvoorziening en landbouwers in de rurale gebieden teelden ook exportgewassen. Het leven van vrouwen in rurale gebieden had specifieke aspecten, zoals de inschakeling in de productieprocessen van de kapitalistische en globale economie.

We weten uit andere kolonies dat het toenemende belang van exportgewassen de druk op de arbeid van vrouwen enorm verhoogde, en het hen tegelijk moeilijker maakte om toegang te krijgen tot de vruchten van hun arbeid.⁶⁵⁹ Het fragmentarische materiaal dat we hebben voor de Belgische koloniale ruimte toont een gelijkaardig beeld, al is er nog veel ruimte voor bijkomend onderzoek.

In ieder geval was de arbeid van vrouwen cruciaal voor het draaiend houden van de koloniale economie, ook al werd die arbeid tijdens de koloniale periode steeds meer onzichtbaar gemaakt, en ook niet – letterlijk dan – gewaardeerd. Het was de arbeid van de vrouwen op het platteland die ervoor zorgde dat mannen gesalarieerde arbeid konden uitvoeren. Aangezien lonen te laag waren, waren vrouwen fundamentele schakels om in de voedselvoorziening van het gezin te voorzien. Bovendien was hun arbeid van cruciaal belang voor het verbouwen van de cultures obligatoires zoals katoen. Echter, omdat de koloniale overheid de eenheid van "homme adulte valide" gebruikte om arbeidsnoden te berekenen, werd hun bijdrage onzichtbaar gemaakt.⁶⁶⁰ Het belang van de arbeid van vrouwen blijkt uit het feit dat vooral ongetrouwde en niet-polygame mannen het moeilijk hadden om aan de eisen van de cultures obligatoires te voldoen.⁶⁶¹ In andere regio's, zoals in Tshuapa, vertaalde

⁶⁵⁷ Gertrude Mianda, "Colonialism, education, and gender relations".

⁶⁵⁸ <https://www.ugent.be/nl/univgent/waarvoor-staat-ugent/diversiteit-en-gender/gender/historiek-van-het-universitair-genderbeleid>

⁶⁵⁹ Paul Tiyanbe Zeleza, "Gender biases in African historiography,"

⁶⁶⁰ See: Gertrude Mianda, "Dans l'ombre de la "démocratie" au Zaïre: La remise en question de l'émancipation Mobutiste de la femme," Canadian Journal of African Studies/La Revue canadienne des études africaines 29, no. 1 (1995): 51-78; Osumaka Likaka, Rural society and cotton in colonial Zaire (Madison: University of Wisconsin Press, 1997); Francille Rusan Wilson, "Reinventing the past and circumscribing the future: Authenticité and the negative image of women's work in Zaïre," Women and work in Africa Edna Bay ed. (Boulder: Westview Press, 1982): 153-170.

⁶⁶¹ Osumaka Likaka, Rural Society.

het toenemende belang van de arbeid van vrouwen in het koloniale economie zich ook in een grotere controle van mannen over vrouwen.⁶⁶²

In de jaren 1920 zorgde het versterken van bepaalde aspecten van de ‘inlandse’ politiek (politique indigène) ervoor dat Congolese mannen steeds meer controle over vrouwen kregen. In parallel met de steeds belangrijkere rol van ‘traditionele’ entiteiten als laagste bestuursniveau, won ook het ‘gewoonterecht’ (droit coutumier) aan belang. De controle over Congolese huwelijken werd overgeheveld naar de ‘inlandse’ rechtbanken, en polygamie, eerst verketterd, werd stilaan gedoogd – ook omwille van de economische voordelen hierboven vernoemd.⁶⁶³ Zoals we weten uit andere koloniale contexten was de manier waarop ‘gewoonterecht’ werd gedefinieerd en gecodificeerd tijdens de koloniale periode – rechtspraak was daarvoor veel meer contextueel en sociaal afhankelijk – vaak een samenwerking tussen de koloniale administratie en bepaalde, voornamelijk mannelijke traditionele elites.⁶⁶⁴ We kunnen dus veronderstellen dat ook in Congo mannen gebruik maakten van hun reeds bevoorrechte positie om hun eigen invloed te versterken. Maar wat de precieze impact geweest is van de hertekening van het ‘gewoonterecht’ op de positie van rurale vrouwen – een hertekening die gebeurde door de koloniale overheid in samenwerking met Afrikaanse elites, die er gebruik van maakten om controle over vrouwen en hun reproductieve capaciteiten, maar ook onder andere over hun arbeid in de landbouwproductie, te versterken – is voor Belgisch Congo, Rwanda en Burundi nog zeer weinig onderzocht.⁶⁶⁵

7.6. Metis: op het kruispunt tussen ‘ras’, seksualiteit en gender

Metis was de naam van een afstammeling van een witte vader die werkte in een van de Belgische kolonies (het huidige Congo, Rwanda en Burundi) en een Afrikaanse moeder.⁶⁶⁶ Het verwijderen en ontvoeren van metissen van bij hun Afrikaanse moeders was een praktijk die tekenend was voor het koloniale genderbeleid en van het racistische koloniale project als geheel.⁶⁶⁷ Deze laagbare praktijk krijgt de laatste jaren – terecht – heel wat meer aandacht, ook internationaal: een krachtige demonstratie van het feit dat het kolonialisme nog steeds een enorme impact heeft op het heden, ook in het individuele en alledaagse leven van mensen die tijdens de koloniale periode geboren zijn, en hun nakomelingen.⁶⁶⁸

⁶⁶² Samuel Henry Nelson, *The Congo Basin*.

⁶⁶³ Amandine Lauro, “Une oeuvre d’Étatement”.

⁶⁶⁴ See e.g. Martin Chanock, “A peculiar sharpness: an essay on property in the history of customary law in colonial Africa,” *The Journal of African History* 32, no. 1 (1991): 65-88; Rachel Jean-Baptiste, “‘These Laws Should Be Made by Us’: Customary Marriage Law, Codification and Political Authority in Twentieth-Century Colonial Gabon,” *Journal of African History* 49 (2008): 217-240.

⁶⁶⁵ Amandine Lauro, “Une œuvre d’étatement”; Amandine Lauro, “ ‘Le législateur n’envisage en l’espèce que le point de vue physiologique’. Régulations du mariage “indigène” et politiques sexuelles au Congo Belge (1908-1940),” In Martine Spensky ed. *Le contrôle des femmes dans les empires coloniaux. Empires, genre et biopolitiques* (Paris, Karthala, 2015): 183-200.

⁶⁶⁶ We gebruiken hier de term ‘metis’ omdat deze term voorgesteld wordt in het boek *De bastaards van de kolonie*, en ook door zelfassociaties van metissen gebruikt wordt, zie bijvoorbeeld miXed2020 et Métis de Belgique/Metis van België: <http://metisbe.squarespace.com/wij-zijn-nous-sommes>. Voor een korte bespreking over de valkuilen van naamgeving, zie Sarah Heynssens. *De kinderen van Save*. Polis, 2017.

⁶⁶⁷ Voor een meer conceptuele insteek, zie Ann Laura Stoler, *Carnal Power*. Zie ook Anne McClintock. *Imperial leather: Race, gender, and sexuality in the colonial context* (New York: Routledge, 1995).

⁶⁶⁸ Annette Ekin, *The children colonial Belgium stole from African mothers*, 3 februari 2021, laatst geraadpleegd op 9 maart 2021, <https://www.aljazeera.com/features/2021/2/3/the-children-colonial-belgium-stole-from-africa>. Daarnaast zijn er ook heel wat parlementaire debatten over gevoerd, eerst in Vlaanderen vanaf 2015, daarna ook andere gemeenschappen, en in 2018-2019 in het federal parlement. Voor een focus van de

We gaan er hier slechts kort op in, omdat er toegankelijke literatuur over bestaat in het Nederlands en het Frans. We hebben het dan vooral over de boeken De bastaards van de kolonie van Sibò Kanobana en Kathleen Ghequière, De kinderen van Save van Sarah Heynssens en *Noirs, blancs, métis: La Belgique et la ségrégation des Métis du Congo belge et du Ruanda-Urundi (1908-1960)* van Assumani Budagwa.⁶⁶⁹ Daarnaast is er ook het werk van Lissia Jeurissen dat focust op het beleid van de administratie en de juridische aspecten belicht.⁶⁷⁰ Bambi Ceuppens heeft het in *Congo made in Flanders* niet alleen over de koloniale discussies over de categorie 'metis', maar ook over postkoloniale verbeeldingen van deze groep. Ook het werk van Amandine Lauro over menagères is in deze context belangrijk. Op dit ogenblik zijn Delphine Lauwers en Chiara Candaele aan het werk op een historisch onderzoeksproject dat voortvloeit uit de "Résolution-Metis".⁶⁷¹

Interraciaal relaties vonden plaats in de kolonie – al kan in vraag gesteld worden of we wel van 'relaties' kunnen spreken, omwille van de ongelijke machtsstructuren. Bovendien werden Afrikaanse vrouwen door Europese mannen als zeer inferieur beschouwd, waardoor Europeanen er vaak simpelweg vanuit gingen dat ze recht hadden op seks van Afrikaanse vrouwen.⁶⁷² Geregeld kwam dus ook verkrachting voor.⁶⁷³ Bovendien ging het ook vaak over minderjarigen, of zelfs kinderen.⁶⁷⁴ De manier waarop werd omgegaan met de kinderen die eruit voorkwamen, toont zowel het diepgewortelde racisme en seksisme van de Belgische koloniale context aan als de doorgedreven biopolitiek van overheid en Kerk. Kinderen geboren uit de seksuele ontmoetingen tussen Europese mannen en Afrikaanse vrouwen werden gezien als een anomalie, bewijs van grensoverschrijdend gedrag en daarom sanctioneerbaar. Het werd gezien als een contradictie binnen een koloniaal systeem dat 'Afrikanen' als fundamenteel anders en inferieur beschouwde. Metissen brachten het onderscheid en de feitelijke segregatie tussen 'wit' en 'zwart' waar de koloniale overheersing op gebaseerd was, in gevaar. Bovendien waren ze ook dubbel 'erfelijk belast': vanuit het oogpunt van de Kerk waren ze ook geboren in zonde, vermits noch de burgerlijke diensten noch de kerkelijke instellingen deze relaties toelieten om erkend te worden. De metissen waren dus een 'probleem'. Een van de belangrijkste vragen die de koloniale administratie probeerde te beantwoorden, was dan ook

psychologische impact van deze verwijderingen, zie de tekst van Bambi Ceuppens, "Onderzoek naar de moeilijke stap die de koloniale metissen moesten zetten van een koloniale, naar segregatie neigende samenleving naar hun reconstructie in een democratische samenleving in België", 25 april 2017, laatst geraadpleegd 10 maart 2021, <http://metisbe.squarespace.com/bronnensources?tag=Bambi%20Ceuppens>

⁶⁶⁹ Kathleen Ghequière en Sibò Kanobana, *De bastaards van onze kolonie: verzwegen verhalen van Belgische metissen* (Roularta Books, 2010); Sarah Heynssens, *De kinderen van Save*; Assumani Budagwa, *Noirs-Blanc Métis. La Belgique et la ségrégation des métis du Congo belge et du Ruanda-Urundi (1908-1960)*. Zie voor Sarah Heynssens ook: "Practices of displacement: Forced migration of mixed-race children from colonial Ruanda-Urundi to Belgium," *Journal of migration history* 2, no. 1 (2016): 1-31; "Entre deux mondes. Le déplacement des enfants métis du Ruanda-Urundi colonial vers la Belgique," *Revue d'histoire de l'enfance «irrégulière»*. *Le Temps de l'histoire* 14 (2012): 94-122.

⁶⁷⁰ Lissia Jeurissen, *Quand le métis s' appelait " mulâtre". Société, droit et pouvoir coloniaux face à la descendance des couples eurafricains dans l'ancien Congo belge* (Bruylant-Academia: Louvain-la-Neuve, 2003); "Les ambitions du colonialisme belge pour la " race mulâtre"(1918-1940)," *Revue Belge d'Histoire Contemporaine*, XXXII (2002): 497-535.

⁶⁷¹ Zie ook www.metis.arch.be

⁶⁷² Zie hiervoor de bespreking van Bambi Ceuppens in Bambi Ceuppens, *Congo made in Flanders?: koloniale Vlaamse visies op " blank" en " zwart" in Belgisch Congo*. Academia Press, 2004); Amandine Lauro, *Coloniaux, ménagères et prostituées au Congo Belge 1885-1930* (Bruxelles: Labor, 2005).

⁶⁷³ Zie o.a. Amandine Lauro, "Violence, Anxieties, and the Making of Interracial Dangers: Colonial Surveillance and Interracial Sexuality in the Belgian Congo," in *The Routledge Companion to Sexuality and Colonialism* ed. Herzog en Schields (Abingdon: Routledge, 2021 forthcoming).

⁶⁷⁴ Lissia Jeurissen, "L'ambition du colonialisme belge".

in welke categorie (wit of zwart) ze ondergebracht moesten worden, en hoe ze behandeld zouden worden.

Hoewel de besproken oplossingen vaak geframed werden als voortkomend uit een bezorgdheid over de nood aan 'bescherming' van de metis, is het duidelijk dat de maatregelen de weerslag waren van een verlangen om een zekere rassenscheiding in stand te houden, en van een visceraal wantrouwen ten opzichte van Afrikaanse vrouwen en hun opvoedingsmethode, en vooroordelen over een veronderstelde afwijkende seksualiteit van Afrikaanse vrouwen. Het is belangrijk op te merken dat de systematische verwijdering van deze kinderen bij hun moeders slechts een van de vele strategieën was.⁶⁷⁵ De behandeling van de metissen en hun moeders is een illustratie van het feit dat het geweld van het kolonialisme niet louter fysiek was, maar doordrong tot op het allerindividueelste en meest intieme niveau. Bovendien, zoals Chiara Candaele aantoonde, is er ook een historische link tussen deze praktijken en postkoloniale praktijken van interlandelijke en transraciale adoptie – die ook steeds meer kritiek krijgen.⁶⁷⁶

7.7. Veranderende patronen en de slagkracht (*agency*) van vrouwen

Het is moeilijk een algemeen overzicht te geven van de impact die de Belgische kolonisatie op vrouwen had. Er is weinig literatuur voorhanden die focust op de prekoloniale periode. Veel van het historisch onderzoek heeft zich tot hiertoe voornamelijk toegespitst op vrouwen in stedelijke contexten en op elitevrouwen. Bovendien was de impact niet overal dezelfde, en werden niet alle vrouwen op dezelfde manier beïnvloed. Toch kan er over het algemeen gesteld worden dat de positie van vrouwen in Belgisch Centraal-Afrika er voornamelijk op achteruitging: de beperkte toegang tot het onderwijs en de specifieke verwachtingen ten aanzien van vrouwen in het normatieve wereldbeeld van de koloniale administratie en de katholieke kerk, maakten het steeds moeilijker voor vrouwen om de politieke en publieke rollen die ze daarvoor vervulden, te behouden.⁶⁷⁷ Enerzijds werd hun fysieke arbeid op het land niet gewaardeerd en gevaloriseerd; dit had een blijvende impact op de manier waarop mannen gezien werden als 'kostwinners'.⁶⁷⁸ Anderzijds had de flagrante discriminatie in het onderwijs het erg moeilijk gemaakt voor vrouwen om toegang te krijgen tot jobs met een zekere sociale status.

Dit veroorzaakte grote en blijvende discrepanties. In Lualabourg (huidige Kananga, op dat moment de vierde stad van Belgisch Congo) toonde een studie dat net voor de onafhankelijkheid slechts 1.08% van de vrouwen ouder dan vijf Frans praatte, in vergelijking met 25.06% voor de mannen.⁶⁷⁹ Ook de codificatie van het 'gewoonterecht' had een impact op de autonomie en de socio-economische positie van vrouwen, maar dit is voor de voormalige Belgische koloniale ruimte nauwelijks onderzocht. Maar

⁶⁷⁵ Sarah Heynssens, De kinderen van Save.

⁶⁷⁶ Chiara Candaele, "Mother Metropole: Adoptions of Rwandan Minors in Postcolonial Belgium (1970-1994)," *BMGN-Low Countries Historical Review* 135, no. 3-4 (2020): 209-233. Voor kritische geluiden over interlandelijke adoptie in België, zie o.a. Miranda Ntirandekura Aerts, psychologe en experte over deze kwestie <https://www.knack.be/nieuws/belgie/miranda-ntirandekura-aerts-in-mijn-ideale-wereld-zou-adoptie-niet-meer-bestaan/article-longread-1405021.html>

⁶⁷⁷ Deze impact gold waarschijnlijk voor geheel Belgisch Centraal-Afrika; Sarah E. Watkins en Erin Jessee, "Legacies of Kanjogera: women political elites and the transgression of gender norms in Rwanda," *Journal of Eastern African Studies* 14, no. 1 (2020): 84-102.

⁶⁷⁸ Zie ook Jacob Sabakinu Kivulu, "Pauvreté et misère: Éléments pour une économie politique des pillages," *Canadian Journal of African Studies/La Revue canadienne des études africaines* 33, no. 2-3 (1999): 448-482.

⁶⁷⁹ Crawford Young, "Rebellion and the Congo," In *Protest and Power in Black Africa* ed. Rothberg (1970): 968-1011.

veranderende genderrelaties tijdens de koloniale periode hadden dus een blijvende invloed in de postkoloniale periode.⁶⁸⁰

Het verhaal zou echter niet volledig zijn, als we voorbijgaan aan de eigenheid en wat we de agency noemen van de vrouwen zelf. Ook in een koloniale context waren vrouwen meer dan louter willoze slachtoffers. Ondanks de vele beperkingen en de zwaarwegende onderdrukking, bouwden vrouwen eigen levens op en probeerden ze actief sociale en politieke realiteiten te beïnvloeden. Hoewel allesomvattend en overheersend, slaagde het kolonialisme er nooit in het leven van gekoloniseerden volledig te bepalen. Ook al beschikken we slechts over beperkte en vaak geïndividualiseerde inkijkjes in hoe dat dan precies gebeurde. Er is wel veel literatuur voorhanden over vrouwelijke profetes, en de rol van vrouwen in verzet – zie bijvoorbeeld Maria N’koi, of Léonie Abo, die met Pierre Mulele in de maquis vocht voor Congo’s ‘tweede onafhankelijkheid’.⁶⁸¹ Dat geldt ook voor onderzoek dat focust op stedelijke contexten en/of op elitevrouwen (*évolués*). Van andere vrouwen, die nochtans een belangrijke politieke rol speelden tijdens de onafhankelijkheid – zoals Andrée Blouin – die een belangrijke invloed op Patrice Lumumba was, is veel minder geweten.⁶⁸²

De aanwezigheid van Afrikaanse vrouwen in steden werd actief beperkt. Enerzijds omwille van de weerstand van mannen op het platteland – chefs zowel als echtgenoten, vaders, broers – die afhankelijk waren van de arbeid van vrouwen.⁶⁸³ Anderzijds was het ook een uiting van de ‘morele paniek’ van zowel koloniale administratie als katholieke kerk. Hun controle op de mobiliteit van de Afrikaanse bevolking naar de steden was vooral ingegeven door de angst voor een ‘gedetribaliseerde’ bevolking: een bevolking in de nabijheid van Europeanen, maar die losgemaakt van hun ‘traditionele’ leefomgeving door een gebrek aan normbesef en morele ontredde. ⁶⁸⁴ Deze morele paniek was ook gegenderd. De aanwezigheid van Afrikaanse vrouwen in de steden was dus nog sterker aan controle onderhevig. Ongetrouwde vrouwen werden met veel wantrouwen bekeken. De koloniale administratie was voortdurend op zoek naar manieren om deze categorie vrouwen, die ze labelde als *femme vivant* theorieusment *seule* of *femme libre*, te beteugelen.⁶⁸⁵

Inderdaad wisten vrouwen in stedelijke contexten meer autonome posities te veroveren, taboes te doorbreken en seksuele hiërarchieën met de voeten te treden.⁶⁸⁶ Sommige vrouwen slaagden er ook in om hun sociaaleconomische situatie – bijvoorbeeld door het verwerven van onroerend goed – te verbeteren. Zoals een vrouwenprotest tegen een taks op alleenstaande vrouwen in Buyenzi

⁶⁸⁰ Zie o.a. Gertrude Mianda, “Dans l’ombre de la “démocratie”.

⁶⁸¹ Ludo Martens, *Abo: une femme du Congo* (Editions Aden, 1995). Zie ook de bespreking van Karen Bouwer in haar *Karen Bouwer, Gender and Decolonization*.

⁶⁸² Karen Bouwer, *Gender and Decolonization*; Annette K. Joseph-Gabriel, *Reimagining Liberation: How Black Women Transformed Citizenship in the French Empire*. (Champaign Urbana: University of Illinois Press, 2019). Joseph-Gabriel, *Reimagining Liberation: How Black Women Transformed Citizenship in the French Empire*. University of Illinois Press, 2019.

⁶⁸³ Charles Gondola, “Oh, rio-Ma! Musique et guerre des sexes à Kinshasa, 1930-1990,” *Outre-Mers. Revue d’histoire* 84, no. 314 (1997): 51-81.

⁶⁸⁴ Zie o.a. Amandine Lauro, “Suspect cities and the (re) making of colonial order: urbanization, security anxieties and police reforms in postwar Congo (1945–1960),” In *Policing New Risks in Modern European History* Xavier Rousseaux en Jonas Campion (Palgrave Pivot, London, 2016): 57-85.

⁶⁸⁵ Nancy Rose Hunt, “Noise over camouflaged polygamy”.

⁶⁸⁶ Charles Gondola, “Amours, passions et ruptures dans l’âge d’or de la chanson congolaise,” *Africultures* 2 (2005): 58-70; “Popular music, urban society, and changing gender relations in Kinshasa, Zaire (1950-1990),” *Gendered Encounters: Challenging Cultural Boundaries and Social Hierarchies in Africa*, Maria Grosz-Ngate, Omari Kokole eds. New York: Routledge, 1997): 65-84.

(Bujumbura) in de jaren 1950 aantoonde, legden vrouwen zich ook niet zomaar neer bij de methodes waarmee de koloniale administratie hen probeerde te disciplineren en controleren.

7.8. Seksualiteit tussen twee personen van hetzelfde geslacht

Samen met de essentialistische invulling van de categorieën van gender en ras die de koloniale orde met zich meebracht, werden ook nieuwe seksuele categorieën ontwikkeld. Een doorgedreven focus op reproductie, evenals een conservatieve katholieke invloed hadden niet enkel een impact op de manier waarop de seksualiteit van vrouwen werd beteugeld. Er wordt wel vaker in Congo gezegd dat homoseksualiteit geïntroduceerd werd door de Europeanen. Echter, uit de historische indicaties waarover we beschikken, blijkt dat helemaal niet. Het is dus niet zo dat seks-als-praktijk en/of relaties tussen twee mannen of twee vrouwen als negatief beoordeeld werden in Afrikaanse gemeenschappen. Ook al is het bewijs dat we daarover hebben fragmentarisch, het blijkt dat het in verschillende gemeenschappen aanvaard was.⁶⁸⁷ Bovendien wezen we er al op dat in veel gemeenschappen gender niet noodzakelijk binair was.

Ook hier geldt dat we niet kunnen generaliseren: doorheen verschillende gemeenschappen bestonden verschillende vormen van 'same-sex sexualities' én van genderpatronen. Bovendien is de 'afwezigheid van bewijs' voor andere gemeenschappen zeker geen 'bewijs van afwezigheid', gezien de bias van de Europeanen die erover berichtten. Want ook visies over seksualiteit zijn cultureel bepaald, en koloniatoren kwamen met eigen normatieve ideeën in de kolonies op Afrikaanse bodem aan.⁶⁸⁸ Zoals Amandine Lauro het stelt, is er een soort van zwijgcultuur over 'same-sex sexualities' in de Belgische koloniale ruimte. Terwijl 'colonial anxieties' met betrekking tot "gevaarlijke" en "pathologisch" seksualiteiten van Afrikanen, zoals we al eerder zagen, leidden tot intrusieve ingrepen op de intimiteit van de gekoloniseerden, vinden we in de bronnen weinig terug over de manier waarop 'same-sex sexualities' gesurveilleerd en gereguleerd werd in de kolonie.⁶⁸⁹

Deze impact begrijpen is belangrijk, omdat homofobie een reëel probleem is in met name Congo.⁶⁹⁰ Régis Samba Kounzi, Congolees fotograaf en artiest, waarschuwt er echter voor om dit niet te gebruiken om een stigmatiserend en simplistisch beeld van Afrika als 'homofob continent' te cultiveren, en stelt dat de realiteit veel complexer is:

"[...] het geweld, de stigmatisering, de afwijzing waarmee we leven - die ervaren we niet de hele tijd. Dat hangt af van de ruimte waarin we ons bevinden, de plaatsen waar we komen. Daarom stoort het idee dat Afrika een 'homofob continent' is me zo. Want het is veel ingewikkelder dan dat. Helaas is

⁶⁸⁷ Stephen O. Murray en Will Roscoe, *Boy-wives and female husbands: Studies in African homosexualities* (New York: St. Martin's Press, 1998); Ruth Morgan and Saskia Wieringa eds, *Tommy Boys, Lesbian Men and Ancestral Wives: Female Same-sex Practices in Africa* (South Africa: Jacana, 2005); Thabo Msibi, "The lies we have been told: On (homo) sexuality in Africa," *Africa Today* 58, no. 1 (2011): 55-77; Bertolt, Boris, "The invention of homophobia in Africa," *Journal of Advances in Social Science and Humanities* 5, no. 3 (2019): 651-659.

⁶⁸⁸ Zie o.a. Tamale, Sylvia, ed. *African sexualities*.

⁶⁸⁹ Amandine Lauro, "As for Homosexual Behaviours, We Could Not Collect Any Precise Data": Belgian Colonialism and the (Non)regulation of Same-sex Sexualities in Central Africa". Paper presented at the International Studies Association's Annual Congress - Panel "Colonialisms and Queer Politics: Engaging Global Historical Sociology and Comparative Analysis" (27-30/03/2019: Toronto. Zie ook Didier Gondola en Amandine Lauro, "A Social Virus: The Emergence of HIV-1 In Colonial Kinshasa, 1920-1960," In *Histories of HIVs: The Origin of Multiple AIDS Epidemics* ed. Schneider (Athens: Ohio University Press, 2021 forthcoming)

⁶⁹⁰ Zie bijvoorbeeld Radio Okapi, Steve Mbikayi: "L'homosexualité est un danger contre les valeurs africaines", 26 februari 2014, laatst geraadpleegd 2 februari 2021, <https://www.radiookapi.net/actualite/2014/02/26/steve-mbikayi-lhomosexualite-est-danger-contre-les-valeurs-africaines>

dat een boodschap die soms moeilijk doordringt in een Europa dat steeds 'homo-nationalistischer' wordt. Wat wel belangrijk is, is dat we de specifieke genealogie [genese] en geschiedenis van de hedendaagse homofobie in Afrika onderzoeken." (vert.)⁶⁹¹

Bovendien tonen uitingen van homofobie in België en Europa aan dat we onszelf geenszins op de borst moet kloppen. De kolonisatie heeft seks tussen twee personen van hetzelfde geslacht niet geïntroduceerd, maar wel nieuwe vormen van intolerantie opgeworpen en nieuwe manieren om het te beteugelen en onderdrukken. Hoe dat precies gebeurde, is voor de Belgische kolonies slechts zeer beperkt onderzocht.

Bibliografie

Amadiume, Ife. *Male daughters, female husbands: Gender and sex in an African society*. Londen: Zed Books Ltd., 2015.

Assumami Budagwa. *Noirs-Blanc Métis. La Belgique et la ségrégation des métis du Congo belge et du Ruanda-Urundi (1908–1960)*.

Awondo, Patrick, Peter Geschiere en Graeme Reid. "Homophobic Africa? Toward a more nuanced view." *African Studies Review* (2012): 145-168.

Berger, Iris. *Religion and Resistance: East African kingdoms in the precolonial period*. Tervuren: Musée Royale de l'Afrique Centrale, 1981.

Blondeel, William. "De 'Commission Permanente pour le Protection des Indigènes' en het Demografisch Probleem in Belgisch Kongo. De Alarmkreet van 1919", *Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer. Bulletin des Séances* 3 (1976), 273-315.

Bouwer, Karen. *Gender and Decolonization in the Congo: the legacy of Patrice Lumumba*. New York: Palgrave Mac Millan, 2010.

Briggs, Laura. *Reproducing empire: Race, sex, science, and US imperialism in Puerto Rico*. California: University of California Press, 2002.

Burroughs, Robert. *African testimony in the movement for Congo reform: The burden of proof*. Londen: Routledge, 2018.

Candaele, Chaira. "Mother Metropole: Adoptions of Rwandan Minors in Postcolonial Belgium (1970-1994)." *BMGN-Low Countries Historical Review* 135, no. 3-4 (2020): 209-233.

Ceuppens, Bambi. "Onderzoek naar de moeilijke stap die de koloniale metissen moesten zetten van een koloniale, naar segregatie neigende samenleving naar hun reconstructie in een democratische samenleving in België", 25 april 2017, laatst geraadpleegd 10 maart 2021, <http://metisbe.squarespace.com/bronnensources?tag=Bambi%20Ceuppens>

_____. *Congo made in Flanders?: koloniale Vlaamse visies op "blank" en "zwart" in Belgisch Congo*. Leuven: Academia Press, 2004.

Chanock, Martin. "A peculiar sharpness: an essay on property in the history of customary law in colonial Africa." *The Journal of African History* 32, no. 1 (1991): 65-88;

⁶⁹¹Régis Samba Kounzi en Scaly Kep'Na, "Between Kinshasa and Paris: Defending a Humanity of Difference", 8 maart 2021, laatst geraadpleegd 14 maart 2021, <https://africanarguments.org/2021/03/between-kinshasa-and-paris-defending-a-humanity-of-difference/>. Zie ook: Patrick Awondo, Peter Geschiere, en Graeme Reid, "Homophobic Africa? Toward a more nuanced view," *African Studies Review* (2012): 145-168; Thomas Hendriks. 2019. Queer (ing) popular culture: homo-erotic provocations from Kinshasa. *Journal of African cultural studies*, 31, no. 1, 71-88.

Chrétien, Jean-Pierre. "La révolte de Ndungutse (1912. Forces traditionnelles et pression coloniale au Rwanda allemand." *Outre-Mers. Revue d'histoire* 59, no. 217 (1972): 645-680

Coquery-Vidrovitch, Catherine. *African women: A modern history*. Oxford: Routledge, 2018.

Covington-Ward, Yolanda. "'Your Name Is Written in the Sky' Unearthing the Stories of Kongo Female Prophets in Colonial Belgian Congo, 1921–1960." *Journal of Africana Religions* 2, nr. 3 (2014): 317-346.

Cuvelier, Jeroen. *Men, mines and masculinities: the lives and practices of artisanal miners in Lwambo (Katanga province, DR Congo)*. Gent: Ghent University, 2011.

Depaepe, Marc en Annette Lembagusala Kikumbi. "Educating girls in Congo: An unsolved pedagogical paradox since colonial times?" *Policy Futures in Education* 16, nr. 8 (2018): 936-952.

Ekin, Annette. "The children colonial Belgium stole from African mothers", 3 februari 2021, laatst geraadpleegd op 9 maart 2021, <https://www.aljazeera.com/features/2021/2/3/the-children-colonial-belgium-stole-from-africa>.

Freedman, Jim. "Ritual and History: The Case of Nyabingi." *Cahiers d'Etudes Africaines* 14, no. 53 (1974): 170-80.

Freund, Bill. "Labor and labor history in Africa: A review of the literature." *African Studies Review* 27, no. 2 (1984): 1-58.

Ghequière, Kathleen en Sibö Kanobana. *De bastaards van onze kolonie: verzwegen verhalen van Belgische metissen*. Roularta Books, 2010.

Gondola, Charles. "Amours, passions et ruptures dans l'âge d'or de la chanson congolaise." *Africultures* 2 (2005): 58-70;

_____. "Popular music, urban society, and changing gender relations in Kinshasa, Zaire (1950-1990)." In *Gendered Encounters: Challenging Cultural Boundaries and Social Hierarchies in Africa*, samengesteld door Maria Grosz-Ngate, Omari Kokole, 65-84. New York: Routledge, 1997.

_____. "Oh, rio-Ma! Musique et guerre des sexes à Kinshasa, 1930-1990." *Outre-Mers. Revue d'histoire* 84, nr. 314 (1997): 51-81.

_____. *Tropical Cowboys: westerns, violence, and masculinity in Kinshasa*. Bloomington: Indiana University Press, 2016.

Gondola, Didier en Amandine Lauro. "A Social Virus: The Emergence of HIV-1 In Colonial Kinshasa, 1920-1960". In *Histories of HIVs: The Origin of Multiple AIDS Epidemics* ed. Schneider (Athens: Ohio University Press, 2021 forthcoming)

Hartmann, Betsy. *Reproductive rights and wrongs: the global politics of population control*. South End Press, 1995.

Hendriks, Thomas. Queer (ing) popular culture: homo-erotic provocations from Kinshasa. *Journal of African cultural studies* 31, nr. 1 (2019):71-88.

Heynssens, Sarah. "Entre deux mondes. Le déplacement des enfants métis du Ruanda-Urundi colonial vers la Belgique." *Revue d'histoire de l'enfance «irrégulière»*. *Le Temps de l'histoire* 14 (2012): 94-122.

_____. "Practices of displacement: Forced migration of mixed-race children from colonial Ruanda-Urundi to Belgium." *Journal of migration history* 2, nr. 1 (2016): 1-31;

_____. *De kinderen van Save*. Polis: 2019.

Heywood, Linda M. *Njinga of Angola*. Harvard: Harvard University Press, 2019.

Hunt, Nancy Rose. "An acoustic register, tenacious images, and Congolese scenes of rape and repetition." *Cultural Anthropology* 23, no. 2 (2008): 220-253.

_____. "Noise over camouflaged polygamy, colonial morality taxation, and a woman-naming crisis in Belgian Africa." *Journal of African History* 32, nr. 3 (1991): 471-494.

_____. "Placing African women's history and locating gender." *Social History* 14 nr. 3 (1989): 359-379;

_____. "Rewriting the soul in a Flemish Congo." *Past and Present* 198, nr. 1 (2008): 185-215.

_____. "Le Bébé en Brousse": European Women, African Birth Spacing". *International Journal for African Historical Studies* 2, nr. 3 (1988): 401-432.

_____. *A colonial lexicon: Of birth ritual, medicalization, and mobility in the Congo*. Durham & London: Duke University Press, 1999.

_____. *A Nervous State: violence, remedies, and reverie in colonial Congo*. Durham & London: Duke University Press, 2015.

Jean-Baptiste, Rachel. "'These Laws Should Be Made by Us': Customary Marriage Law, Codification and Political Authority in Twentieth-Century Colonial Gabon." *Journal of African History* 49 (2008): 217-240.

Jeurissen, Lissia. "Les ambitions du colonialisme belge pour la" race mulâtre"(1918-1940. " *Revue Belge d'Histoire Contemporaine, XXXII* (2002): 497-535.

_____. *'Quand le métis s'appelait mulâtre'. Société, droit et pouvoir coloniaux face à la descendance des couples eurafricains dans l'ancien Congo belge*. Bruylant-Academia: Louvain-la- Neuve, 2003.

Kita Masandi, Pierre. "L'Éducation féminine au Congo belge.". *Paedagogica Historica* 40, nr. 4 (2004): 479-508.

Joseph-Gabriel, Annette K. *Reimagining Liberation: How Black Women Transformed Citizenship in the French Empire*. Champaign Urbana: University of Illinois Press, 2019.

Lauro, Amandine. "'Le législateur n'envisage en l'espèce que le point de vue physiologique'. Régulations du mariage "indigène" et politiques sexuelles au Congo Belge (1908-1940)." In *Le contrôle des femmes dans les empires coloniaux. Empires, genre et biopolitiques, samengesteld door Martine Spensky*, 183-200. Parijs, Karthala, 2015.

_____. "'As for Homosexual Behaviours, We Could Not Collect Any Precise Data'": Belgian Colonialism and the (Non)regulation of Same-sex Sexualities in Central Africa". Paper presented at the International Studies Association's Annual Congress - Panel "Colonialisms and Queer Politics: Engaging Global Historical Sociology and Comparative Analysis" (27-30/03/2019: Toronto.

_____. "'Une œuvre d'étalement et de reconstruction'. Notes sur la fabrique du droit coutumier, le pouvoir colonial et l'ordre du mariage dans le Congo belge de l'entre-deux-guerres." *Droit et Justice en Afrique coloniale. Traditions, productions et réformes*, samengesteld door Bérengère Piret, Charlotte Braillon, Laurence Montel, en Pierre-Luc Plasman, 165-188. Brussel: Presses de l'Université Saint-Louis, 2013.

_____. "'J'ai l'honneur de porter plainte contre ma femme'. Litiges conjugaux et administration coloniale au Congo belge (1930-1960. " *Clio. Femmes, genre, histoire* 33 (2011): 65-84.

_____. "Suspect cities and the (re) making of colonial order: urbanization, security anxieties and police reforms in postwar Congo (1945-1960)". In *Policing New Risks in Modern European History*, samengesteld door Xavier Rousseaux en Jonas Campion, 57-85. Palgrave Pivot, Londen, 2016.

_____. "Violence, Anxieties, and the Making of Interracial Dangers: Colonial Surveillance and Interracial Sexuality in the Belgian Congo". In *The Routledge Companion to Sexuality and Colonialism* ed. Herzog en Schields (Abingdon: Routledge, 2021 forthcoming).

_____. "Women in the Democratic Republic of Congo." *Oxford Research Encyclopedia of African History*. 29 May 2020. Laatste geraadpleegd op 24 december 2020. <https://oxfordre.com/africanhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277734.001.0001/acrefore-9780190277734-e-544>

_____. "'Le législateur n'envisage en l'espèce que le point de vue physiologique'. Régulations du mariage "indigène" et politiques sexuelles au Congo Belge (1908-1940)". In *Le contrôle des femmes dans les empires coloniaux. Empires, genre et biopolitiques* ed. Spensky Martine (Parijs, Karthala, 2015): 183-200.

_____. *Coloniaux, ménagères et prostituées au Congo Belge 1885-1930*. Brussel: Labor, 2005.

Lewis, Desiree. "African gender research and postcoloniality: Legacies and challenges." *African Gender Studies A Reader*. Palgrave Macmillan, New York, 2005. 381-395.

Likaka, Osumaka. "Colonial response to population depletion in early Congo, ca. 1890-1936." *Anthropos* 1, nr. 2 (2006): 403-412.

Likaka, Osumaka. *Rural society and cotton in colonial Zaire*. Madison: University of Wisconsin Press, 1997.

Mabiala Mantuba-Ngoma, Pamphile. *Les soldats de Bula Matari (1885-1960. Histoire sociale de la Force Publique Congo Belge*. Kinshasa : Editions Culturelles Africaines, 2019.

Martens, Ludo. *Abo: une femme du Congo*. Editions Aden, 1995.

Mboukou, Serge. *Messianisme et modernité: Dona Béatrice Kimpa Vita et le mouvement des antoniens*. Parijs: L'Harmattan, 2010.

McClintock, Anne. *Imperial leather: Race, gender, and sexuality in the colonial contest*. New York: Routledge, 1995.

Mena Sebu, Baudouin. "Kimpa Vita. Een verzetsstrijder uit het Kongo-koninkrijk", *Rekto Verso*, 25 maart 2021. Laatste geraadpleegd 27 maart 2021. <https://www.rektoverso.be/artikel/kimpa-vita-een-verzetsstrijder-uit-het-kongo-koninkrijk>.

Mertens, Charlotte. "Sexual violence in the Congo Free State: Archival traces and present reconfigurations." *The Australasian Review of African Studies*, 37, nr. 1 (2016): 6-20.

Mianda, Gertrude. "L'état, le genre et l'iconographie. L'image de la femme au Congo belge." In *Images, mémoires et savoirs. Une histoire en partage avec Bogumil Koss Jewsiewicki* samengesteld door Ndaywel è Nziem en Mudimbe-Boyi, 515-537. Parijs: Karthala, 2009.

_____. "Dans l'ombre de la "démocratie" au Zaïre: La remise en question de l'émancipation Mobutiste de la femme." *Canadian Journal of African Studies/La Revue canadienne des études africaines* 29, nr. 1 (1995): 51-78;

_____. "Women in Central African History." *Oxford Research Encyclopedia of African History*. 25 Feb. 2019; Laatste geraadpleegd op 27 december 2020. <https://oxfordre.com/africanhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277734.001.0001/acrefore-9780190277734-e-427>.

- _____. "Colonialism, education, and gender relations in the Belgian Congo: the Evolué case." In: *Women in African Colonial Histories: An Introduction*, samengesteld door Susan Geiger, Nakanyike Musisi, Jean Allman, 144-163. Bloomington: Indiana University Press, 2002.
- Msibi, Thabo. "The lies we have been told: On (homo) sexuality in Africa." *Africa Today* 58, no. 1 (2011): 55-77; Bertolt, Boris. "The invention of homophobia in Africa." *Journal of Advances in Social Science and Humanities* 5, nr. 3 (2019): 651-659.
- Murray, Stephen O. en Will Roscoe. *Boy-wives and female husbands: Studies in African homosexualities*. New York: St. Martin's Press, 1998).
- Morgan, Ruth en Saskia Wieringa. uitg. *Tommy Boys, Lesbian Men and Ancestral Wives: Female Same-sex Practices in Africa*. South Africa: Jacana, 2005.
- Mutamba Makombo, Jean-Marie. "Les évolués : situation au Congo belge". In *Le manifeste Conscience africaine (1956): Élités congolaises et société coloniale. Regards croisés*, samengesteld door Tousignant, Nathalie, 83-115. Brussel: Presses de l'Université Saint-Louis, 2009.
- Nelson, Samuel Henry. *Colonialism in the Congo basin, 1880-1940*. Athens: Ohio University Press, 1994.
- Nzongola-Ntalaja, Georges. *The Congo from Leopold to Kabila: a people's history*. Londen: Zed Books, 2002.
- Omasombo Tshonda, Jean. "Formation sociale et lutte de classes: réflexions sur l'histoire sociale du Zaïre, 1940-1974" (Brussel: Université Libre de Bruxelles, 1987.
- Oyèwùmí, Oyèrónké. *The invention of women: Making an African sense of western gender discourses*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997.
- Radio Okapi, "Steve Mbikayi: "L'homosexualité est un danger contre les valeurs africaines"", 26 februari 2014, laatst geraadpleegd 2 februari 2021, <https://www.radiookapi.net/actualite/2014/02/26/steve-mbikayi-lhomosexualite-est-danger-contre-les-valeurs-africaines>
- Roberts, Mary Nooter. "The King is a woman: Shaping power in Luba royal arts." *African Arts* 46, nr. 3 (2013): 68-81.
- Rusan Wilson, Francille. "Reinventing the past and circumscribing the future: Authenticité and the negative image of women's work in Zaïre." *Women and work in Africa*, samengesteld door Edna Bay, 153-170. Boulder: Westview Press, 1982.
- Sabakinu Kivulu, Jacob. "Pauvreté et misere: Éléments pour une économie politique des pillages." *Canadian Journal of African Studies/La Revue canadienne des études africaines* 33, nr. 2-3 (1999): 448-482.
- Saïdi, Christine. "Women in Precolonial Africa." *Oxford Research Encyclopedia of African History*. 27 Oct. 2020. Laatst geconsulteerd 8 januari 2021. <https://oxfordre.com/africanhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277734.001.0001/acrefore-9780190277734-e-259>
- Samba Kounzi, Régis en Scaly Kep'Na. "Between Kinshasa and Paris: Defending a Humanity of Difference", 8 maart 2021, laatst geraadpleegd 14 maart 2021, <https://africanarguments.org/2021/03/between-kinshasa-and-paris-defending-a-humanity-of-difference/>.
- Sanderson, Jean-Paul. "Le Congo belge entre mythe et réalité. Une analyse du discours démographique colonial."

- Schoenbrun, David. "Gendered histories between the Great Lakes: varieties and limits." *The International journal of African historical studies* 29 n°3 (1997): 461-492.
- Schoenbrun, David. "Gendered themes in early African history." In *A companion to gender history*, samengesteld door Meade en Merry E. Wiesner-Hanks, 249-272. Londen: Blackwell Publishing, 2004.
- Sheldon, Kathleen. *African women: Early history to the 21st century*. Indiana: Indiana University Press, 2017.
- Sosne, Eline. "Of Biases and Queens: The Shi past through an Androgynous Looking Glass." *History in Africa* 6 (1979): 225-252;
- Spronk Rachel en Thomas Hendriks. "Doing More on Sexuality", *African Arguments*, 15 februari 2021, laatst geraadpleegd 2 maart 2021, <https://africanarguments.org/2021/02/doing-more-on-sexuality/>.
- Stoler, Ann Laura. *Carnal knowledge and imperial power: Race and the intimate in colonial rule*. California: University of California Press, 2010.
- Tamale, Sylvia. uitg. *African sexualities: A reader*. Kaapstad (Zuid-Afrika): Fahamu/Pambazuka, 2011.
- Thornton, John K. "Elite women in the Kingdom of Kongo: historical perspectives on women's political power." *The journal of African history* 47.3 (2006): 437-460.
- Thornton, John. *The Kongolese Saint Anthony: Dona Beatriz Kimpa Vita and the Antonian Movement, 1684-1706*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998);
- Tödt, Daniel. *Elitenbildung und Dekolonisierung: die Évolués in Belgisch-Kongo 1944-1960*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.
- Tshimanga, Charles. *Jeunesse, formation et société au Congo-Kinshasa, 1890-1960*. Parijs: Editions L'Harmattan, 2001.
- Vansina, Jan. *Being colonized: the Kuba experience in rural Congo, 1880-1960*. Madison: Univ of Wisconsin Press, 2010.
- Vinck, Honoré. "Arrivée des Blancs sur les bords des rivières équatoriales du Zaïre." *Annales Aequatoria* 16 (1995): 79-80. <http://aequatoria.be/04frans/030themes/0331temoignages.htm?fbclid=IwAR1ko2u0GbyNLIEAunITAKGBN2Hb0seImDkHDiqnz5QaqiFjEkP-L5iHNYQ#Villages%20autour%20de%20Mbandaka>.
- Watkins, Sarah E. en Erin Jessee. "Legacies of Kanjogera: women political elites and the transgression of gender norms in Rwanda." *Journal of Eastern African Studies* 14, nr. 1 (2020): 84-102.
- Watkins, Sarah E. "'Tomorrow She Will Reign': Intimate Power and the Making of a Queen Mother in Rwanda, c. 1800-1863." *Gender & History* 29, nr. 1 (2017): 124-140.
- Yates, Barbara. "Colonialism, education and work: Sex differentiation in Colonial Zaïre." *Women and work in Africa*, samengesteld door Ednay Bay, 127-152. Boulder, Colorado: Westview Press, 1982.
- Young, Crawford. "Rebellion and the Congo." In *Protest and Power in Black Africa*, samengesteld door Robert Rothberg, 968-1011. Oxford, Oxford University Press, 1970.
- Zezeza, Paul Tiyambe. "Gender biases in African historiography." In *African Gender Studies A Reader*, samengesteld door Oyèrónké Oyěwùmí, 207-232. Palgrave Macmillan: New York, 2005.

8. Cultureel imperialisme en kennisculturen

Sarah Van Beurden

Cultureel imperialisme was een combinatie van een top-downproces van culturele heruitvinding en (mis)interpretatie en een bottom-up-toe-eigening van nieuwe culturele invloeden bij het ontstaan van nieuwe, vaak stedelijke, culturele en sociale praktijken. Het Belgisch kolonialisme herschiep kleine en grote werelden, zowel in Centraal-Afrika als in België, met langdurige gevolgen. In dit deel van het verslag wordt dit proces onderzocht in de context van drie thema's: de geschiedenis van koloniale wetenschappen en kennis (specifiek met betrekking tot ideeën over ras en cultuur), de totstandkoming van koloniale collecties, en de geschiedenis van musea en monumenten.⁶⁹²

8.1. Koloniale kennis en wetenschap

(vertaald uit het Engels)

De Belgische koloniale gebieden werden het terrein voor de intensieve ontwikkeling van wetenschappelijke kennis en onderzoek. Deze bevordering van kennis had vaak tot doel het kolonialisme in al zijn vormen een 'wetenschappelijk' karakter te geven, d.w.z. de controle te versterken met kennis die nuttig was voor het koloniale project. Dit proces waarbij de gekoloniseerde 'ander' werd 'beheerd' en zijn macht werd ontnomen (*disempowered*) door middel van 'objectieve' wetenschappelijke studies – ook al was het verklaarde doel vaak vooruitgang voor de gekoloniseerde bevolking, bijvoorbeeld door de invoering van gezondheids- en hygiënenormen⁶⁹³ – betekende dat kennis werd gezien als een middel om de koloniale omgeving te ordenen en te controleren. Wetenschappelijke kennis wordt vaak als neutraal beschouwd, maar de voorwaarden voor de totstandkoming ervan hebben een grote invloed op de aard van de beoogde kennis en welke soorten wetenschappelijke studies worden aangemoedigd, alsook de mensen die deze uitvoeren. Dit blijkt met name uit de manier waarop koloniale wetenschappers en planners kozen welke elementen van de koloniale omgeving en samenleving het analyseren waard waren en "wetenschappelijk verbeterd" moesten worden.

In dit deel van het verslag worden twee algemene thema's behandeld: ten eerste, de rol van de wetenschappen en de wetenschappers in het specifieke geval van de Belgische kolonisatie, en de manier waarop de epistemologische structuren en infrastructuren voor de wetenschappelijke praktijken de koloniale autoriteiten in staat stelden hun beleid te rechtvaardigen. Ten tweede zullen we dieper ingaan op de manier waarop ideeën over ras en cultuur werden verspreid en hoe ze de wetenschappelijke studiepraktijken tijdens de koloniale periode en het naoorlogse wetenschappelijk kolonialisme in de jaren 1950 beïnvloedden .

Koloniale ideeën over ras en cultuur zijn tot lang na de onafhankelijkheid blijven voortleven. Enerzijds drongen 'wetenschappelijke' ideeën over ras door in de populaire cultuur en verschaften ze een basis voor racistische argumenten over Afrikanen (al bepaalden ook populaire culturele opvattingen bepaalden mee het soort vragen waarmee Belgische koloniale wetenschappers zich bezighielden.) Anderzijds hebben verschillende Belgische instellingen koloniale wortels, en in vele gevallen hebben deze ongelijke verhoudingen de productie van kennis en de aard van de beoogde kennis bepaald, waardoor de koloniale dynamiek werd voortgezet.

⁶⁹² Hoewel er af en toe verwijzingen naar Rwanda en Burundi voorkomen, zijn deze teksten hoofdzakelijk gebaseerd op de geschiedenis van Congo. Deze processen van koloniale kenniscreatie en -gebruik waren echter niet fundamenteel anders in Rwanda of Burundi. Voor meer informatie over de relatieve afwezigheid van Rwanda en Burundi in dit verslag verwijzen we naar de inleiding tot het deel Geschiedenis.

⁶⁹³ Anne Cornet, *Politiques de santé et contrôle social au Rwanda, 1920–1940* (Parijs: Éditions Karthala, 2011).

Het Belgisch kolonialisme ging hand in hand met de creatie en de groei van "overzeese" of "koloniale" wetenschappen.⁶⁹⁴ Maar België opereerde niet in een wetenschappelijk vacuüm.⁶⁹⁵ Het Europa van de negentiende eeuw kende wetenschappelijke tendensen -ontleend aan het erfgoed van de Verlichting- die gericht waren op classificatie en systematisering met het oog op universele kennis. De Belgische wetenschappelijke instellingen, wetenschappers en musea functioneerden allemaal binnen bredere, internationale netwerken van instellingen en organisaties — zelfs in landen die niet rechtstreeks betrokken waren bij het twintigste-eeuwse kolonialisme. Hoewel de wederzijdse betrekkingen en invloeden van de Europese culturen fluctueerden, hadden de Franse en Duitse wetenschappelijke modellen de neiging te domineren, evenals de instellingen en internationale organisaties van de Engelstalige wereld (Groot-Brittannië en de VS).⁶⁹⁶ Sommige Amerikaanse internationale organisaties, zoals de Rockefeller Foundation, hadden bijvoorbeeld een belangrijke invloed op het onderzoek naar ziekten en de ontwikkeling van medische vooruitgang (de RF testte bijvoorbeeld een geneesmiddel tegen de slaapziekte in Belgisch Congo.)⁶⁹⁷

Het is belangrijk te begrijpen dat het kolonialisme niet beperkt bleef tot het proces van fysieke bezetting, bestuur, uitbuiting en extractie; het had ook een diepgaand effect op de manier waarop het mondiale Noorden (*Global North*) de volkeren in zijn kolonies bekeek en zijn wetenschappelijke paradigma's gebruikte om kennis te creëren op basis van gebrekkige observaties en eenzijdige ontmoetingen. De ongelijke machtsverhoudingen van de koloniale omgeving werden verheven tot objectief wetenschappelijk feit. Met andere woorden, kolonialisme was kennis, en kennis was koloniaal. Wat de Belgen (en anderen) precies interesseerde, hoe ze het bestudeerden en hoe ze hun kennis wilden toepassen in de koloniale besluitvorming, veranderde aanzienlijk met de tijd. Bovendien

⁶⁹⁴ Niet alle wetenschappers vinden de term "koloniale wetenschappen" bruikbaar: zie bijvoorbeeld Alice Conklin, *In the Museum of Man: Race, Anthropology and Empire in France, 1850–1950* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2013), 189–90; Helen Tilley, *Africa as a Living Laboratory: Empire, Development, and the Problem of Scientific Knowledge, 1870–1950* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 2011), 10–11; en "Focus: Colonial Science," *Isis: A Journal of the History of Science Society* 96, nr. 1 (maart 2005): 52–87. Voor de doeleinden van dit verslag omvat koloniale wetenschap wetenschappelijke kennis, disciplines en praktijken die werden ontwikkeld in de context van het (Belgische) kolonialisme, zowel in de kolonies als in de metropool. Ze waren vaak ingebed in disciplines die ook buiten de koloniale context bestonden, circuleerden en werden geformuleerd in dialoog met een internationale gemeenschap, en omvatten ook toegeëigende vormen van (Afrikaanse) lokale kennis.

⁶⁹⁵ Voor een scherpe kritiek op het natiegerichte kader waarbinnen de geschiedenis van de "tropische" geneeskunde is geschreven, zie Myriam Mertens en Guillaume Lachenal, "The History of 'Belgian' Tropical Medicine from a Cross-Border Perspective," *Revue belge de philologie et d'histoire/Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 90, nr. 4 (2012): 1249–72.

⁶⁹⁶ Een van de fundamentele studies over imperiale geschiedenis en kennis is de studie van Bernard Cohn over India, *Colonialism and its Forms of Knowledge: The British in India* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996). Voor het Britse Rijk in Afrika, zie Tilley, *Africa as a Living Laboratory*; voor het Duitse Rijk, zie Andrew Zimmerman, *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 2001); voor de Franse kolonies, zie: Émmanuelle Sibeud, *Une science impériale pour l'Afrique? La construction des savoirs africanistes en France, 1878–1930* (Parijs: Éditions EHESS, 2002); Pierre Singaravélou, *Professeur l'Empire: Les "sciences coloniales" en France sous la IIIe République* (Parijs: Publications de la Sorbonne, Histoire contemporaine, 2011); en zie ook Helen Tilley en Robert Gordon, eds., *Ordering Africa: Anthropology, European Imperialism and the Politics of Knowledge* (Manchester: Manchester University Press, 2007).

⁶⁹⁷ De geschiedenis van de medische experimenten en proeven in de Belgische kolonies is te weinig onderzocht in vergelijking met die in andere Afrikaanse kolonies. Ook de verklaring van het departement Geschiedenis van de UNILU in Lubumbashi aan deze commissie wijst in die richting (zie bijlage). Het werk van Myriam Mertens is de uitzondering die de regel bevestigt: niet alleen besteedt ze aandacht aan de medische experimenten, ze bestudeert ook hoe de Belgische koloniale wetenschap ingebed was in ruimere westerse netwerken. Zie bv. Mertens en Lachenal, "The History of 'Belgian' Tropical Medicine" en Myriam Mertens, "Chemical Compounds in the Congo: Pharmaceuticals and the 'Crossed History' of Public Health in Belgian Africa (ca. 1905–1939)" (doctoraatsthesis, Universiteit Gent, 2014).

was de kenniscreatie in wetenschappelijke kringen ingebed in bredere maatschappelijke trends. Populaire voorstellingen van Afrikanen waren gebaseerd op en versterkten op hun beurt culturele en fysieke stereotypen die in wetenschappelijke studies waren ontwikkeld, terwijl degenen die 'wetenschappelijke' kennis ontwikkelden evenmin immuun waren voor gepopulariseerde ideeën over ras en 'beschaving'. Verder is het ook belangrijk te begrijpen dat de ontwikkeling van kennis over de gekoloniseerde volkeren vaak tegelijkertijd invloed had op hoe de kolonisten zichzelf zagen. Met andere woorden, er was geen zwart zonder wit, geen 'beschaafd' zonder 'onbeschaafd'⁶⁹⁸.

Ideeën en kennis over ras, culturele kenmerken en sociale instellingen waren verweven met machtsverhoudingen. Het koloniale beleid evolueerde en was altijd onderhevig aan discussie, maar weerspiegelde de ideeën en veronderstellingen van de Belgen (en de Europeanen) over de volkeren en culturen van Centraal-Afrika (Zie ook het hoofdstuk over 'Identiteit'). Vooral de "indigenistische" benadering van het kolonialisme (of het 'adaptionisme') werd ingegeven door de overtuiging dat de Congolese culturen of gewoonten tot op zekere hoogte in het koloniale systeem moesten worden geïntegreerd of weerspiegeld. Ondanks het feit dat de Belgische koloniale administratie officieel streefde naar een assimilatie van de Congolese elites (de zogenaamde 'évolués'), nam haar wantrouwen tegenover deze klasse van stedelijke intellectuelen in feite toe, samen met de angst voor het destructieve potentieel van de koloniale moderniteit en de destabilisatie van de plattelandsgemeenschappen.⁶⁹⁹

De angst van de kolonisten voor de groei van de steden en de stedelijke culturele en sociale milieus (die gepaard ging met de politisering van deze bevolking) was verbonden met de tendens naar een positieve herwaardering van de 'traditionele' milieus. Koloniale wetenschap en kennis werden reeds vroeg in deze contexten ingeroepen. We zien dit bijvoorbeeld bij de integratie van gewoonterecht in het rechtstelsel. Dit soort adaptionisme bestond in het hele politieke en intellectuele spectrum, van het cultureel en politiek conservatisme tot het 'radicale adaptionisme' van missionarissen als Gustaaf Hulstaert.⁷⁰⁰ Hoewel dergelijk beleid op het eerste zicht gericht was op het behoud van de Congolese gebruiken, was het in feite zeer interventionistisch, aangezien het vaak berustte op het opleggen van koloniale structuren (zoals de verschillende versies van de 'chefferies') om de 'traditionele' culturen niet alleen te 'redden' maar ook te mobiliseren voor koloniale doeleinden, en in de passen in eurocentrische culturele modellen en veronderstellingen. Dergelijke politiek diende uiteraard ook als tegenwicht tegen de groeiende aanspraken van een stedelijke elite op moderne politieke rechten. De kennis waarop dit beleid was gebaseerd was vaak afkomstig uit de koloniale cultuurwetenschappen, zoals de etnografie.

Er bestond een dialectische relatie tussen wetenschappelijke kennis en koloniale 'ontwikkeling'. De drijfveer achter de ontwikkeling van kennis was altijd een verlangen naar controle (*control through*

⁶⁹⁸ Zie Ann Laura Stoler en Frederick Cooper. "Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda," in *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*, ed. Frederick Cooper en Ann Laura Stoler (Berkeley: University of California Press, 1997), 1–58; en zie het deel over de geschiedenis van musea.

⁶⁹⁹ Zie Jean-Marie Mutamba-Makombo, *Du Congo belge au Congo indépendant, 1940–1960: émergence des "évolués" et gènes du nationalisme* (Kinshasa: Publications de l'Institut de Formation et d'Études Politiques, 1998); en Daniel Tödt, "De Koloniale Staat en de Afrikaanse Elites: een geschiedenis van onderwerping?" in *Koloniaal Congo: Een Geschiedenis in Vragen*, ed. Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (Kalmthout: Polis, 2020), 249–60.

⁷⁰⁰ Voor de rol en impact van regionale (Vlaamse) identiteitspolitiek in Congo, zie: Bambi Ceuppens, *Congo Made in Flanders? Koloniale visies op "blank" en "zwart" in Belgische Congo* (Gent: Academia Press, 2003) en Michael Meeuwis, "Flemish Nationalism in the Belgian Congo versus Zairian Anti-Imperialism: Continuity and Discontinuity in Language Ideological Debates," in *Language Ideological Debates*, ed. Jan Blommaert (Berlijn en New York: Walter de Gruyter Mouton, 1999), 381–423. Tot op heden bestaan er geen studies over de Waalse of Franstalige identiteitspolitiek in Congo.

understanding), maar de banden tussen koloniale beleidsvorming en de wetenschappen werden mettertijd sterker. Terwijl dit proces in de context van het Belgisch kolonialisme in de jaren 1920 en 1930 in een stroomversnelling was geraakt, bereikte het zijn hoogtepunt in het 'sociale' of 'ontwikkelings'-kolonialisme (*welfare colonialism*) van de naoorlogse jaren en de jaren 1950, waarin een geloof in 'technocratisch kolonialisme' met de toepassing van wetenschappelijke theorieën over gezondheid, landbouw, enz. tot stand kwam. In een invloedrijk boek over staatsinterventie en -planning beschrijft James Scott dit als 'hoogmodernisme' (*high modernism*) met

at its center was a supreme self-confidence about continued linear progress, the development of scientific and technical knowledge, the expansion of production, the rational design of social order, the growing satisfaction of human needs, and, not least, an increasing control over nature (including human nature) commensurate with scientific understanding of natural laws. High modernism is thus a particularly sweeping vision of how the benefits of technical and scientific progress might be applied—usually through the state—in every field of human activity. ⁷⁰¹

(vrije vertaling)

in het middelpunt een opperst vertrouwen in een gestage lineaire vooruitgang, de ontwikkeling van wetenschappelijke en technische kennis, de uitbreiding van de productie, de rationele vormgeving van de sociale orde, de toenemende bevrediging van menselijke behoeften, en, bovenal, een toenemende controle over de natuur (met inbegrip van de menselijke natuur) evenredig aan het wetenschappelijk inzicht in de natuurwetten. Hoogmodernisme is dus een bijzonder ingrijpende visie over de mogelijke toepassingen - meestal via de staat - van de voordelen van de technische en wetenschappelijke vooruitgang op elk gebied van de menselijke activiteit

Dit wil niet zeggen dat dit beleid noodzakelijkerwijs *doeltreffend* was — integendeel. Er zijn bijvoorbeeld nog steeds debatten over de doeltreffendheid van de Europese geneeskunde in het licht van de door het kolonialisme veroorzaakte omwentelingen. Uit het werk van Meghan Vaughan blijkt dat veel medische interventies in koloniaal Afrika faalden omdat ze geen rekening hielden met de sociale en politieke context — en de Afrikaanse kennis van ziekten en problemen werd genegeerd.⁷⁰² Dit belette echter niet dat de gekoloniseerde volkeren deze ideeën en contexten vertaalden en aanpasten voor hun eigen doeleinden (en op manieren die vaak niet begrepen werden door de kolonisten), zoals Nancy Hunts verkenning van de Congolese verbeelding suggereerd.⁷⁰³

De vroege geschiedenis van de kennisontwikkeling over Centraal-Afrika werd bevolkt door leunstoelwetenschappers die een beroep deden op koloniale officieren en vertegenwoordigers alsook op missionarissen om specimen en informatie te verzamelen (zie ook het hoofdstuk over koloniale collecties). In latere fasen werd het veldonderzoek door 'deskundigen' wijder verbreid, en werden in de kolonies laboratoria, onderzoeksinstituten en veldstations opgericht. Het belang van technische en wetenschappelijke adviseurs nam toe in de laat-koloniale context, en dit geloof in deskundigheid en in het ontwikkelingsparadigma zette zich voort in het in het postkoloniale tijdperk, toen de koloniale bestuurders verdwenen en vervangen werden door internationale 'technische adviseurs' en 'experts' die doorgingen met het promoten van wetenschappelijke en technocratische oplossingen voor een groot aantal economische, maatschappelijke, milieu-, en infrastructurele problemen. Het is dus van belang de oorsprong van ontwikkelingshulp in koloniale ideeën en praktijken te erkennen, alsmede de

⁷⁰¹ James C. Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (New Haven, CT: Yale University Press, 1998), 89–90.

⁷⁰² Megan Vaughan, *Curing their Ills: Colonial Power and African Illness* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1991).

⁷⁰³ Nancy Rose Hunt, *A Nervous State: Violence, Remedies, and Reverie in Colonial Congo* (Durham, NC: Duke University Press, 2016).

blijvende invloed van deze ideeën en praktijken in de ontwikkelingssector van vandaag.⁷⁰⁴ Anderzijds sloot dit geloof in de mogelijkheden van wetenschap en technologie, ondanks de bevooroordeelde, etnocentrische aard, niet altijd of noodzakelijkerwijs de erkenning uit van de complexiteit of de waarde van plaatselijke culturen en inzichten.⁷⁰⁵ Men kan het als volgt stellen: niet wetenschap of de kennis op zich is problematisch, maar er moet rekening worden gehouden met de omstandigheden waarin zij zich hebben ontwikkeld. Evenzo betekent het plaatsen van vraagtekens bij de beperkingen van de koloniale wetenschap en de kennis die zij voortbracht niet noodzakelijkerwijs dat de motieven van de individuen die zich inzetten voor het verbeteren van het leven van de gekoloniseerden door middel van wetenschap niet oprecht waren.

Tot de wetenschappen die het duidelijkst beïnvloed werden door of gebruikt werden bij de Europese koloniale expansie behoren bijvoorbeeld de etnografie, verschillende vormen van antropologie (en meer in het bijzonder de fysische antropologie), missiologie (de studie en 'wetenschap' van de missiewerkzaamheden), kunstgeschiedenis, biologie, geografie, bepaalde takken van de sociologie, 'tropische' geneeskunde, landbouwwetenschappen en recht. Het is helaas niet mogelijk om al deze disciplines in het kader van dit verslag te behandelen, niet alleen omwille van ruimte- en tijdsbeperkingen, maar ook omdat voor verschillende van deze disciplines de academische kennis over hun (Belgisch) koloniaal verleden of hun koloniale toepassingen weinig onderzocht is.

De geschiedenis van de koloniale kennis, of de geschiedenis van het kolonialisme in de context van ideeëngeschiedenis, is echter een dynamisch en groeiend domein. Voor het Belgisch kolonialisme is het boek *L'invention des sciences coloniales belges* van Marc Poncelet tot op heden de meest uitgebreide inleiding tot dit onderwerp.⁷⁰⁶ Het boek traceert het ontstaan van de Belgische ambities om koloniale wetenschappen te creëren via hun institutionalisering en hun rol in de *mise en valeur* van de kolonies. Poncelet behandelt een groot aantal koloniale takken van vele wetenschappen, waaronder de geografie, cartografie, etnologie, sociologie en de rechtswetenschappen.

Dit verslag richt zich op enkele belangrijke voorbeelden, met name de (fysische) antropologie en de etnografie, aangezien zij betrekking hebben op ideeën over ras en cultuur. We zullen ook aandacht besteden aan de onderwijs- en onderzoeksinfrastructuur waarmee de koloniale wetenschappen werden georganiseerd en onderwezen, zowel in België als in Congo, en aan de rol van Centraal-Afrikanen in de productie van wetenschappelijke kennis.⁷⁰⁷

⁷⁰⁴ Eva Willems en Tomas Vanacker, "Implicaties van dekolonisering voor de Vlaamse sector ontwikkelingssamenwerking: Een aanzet tot reflectie en actie," studie in opdracht van de ngo-federatie en 11.11.11 (Gent: Ghent Centre for Global Studies, 2020).

⁷⁰⁵ Dit is bijzonder duidelijk in de ontwikkeling van taalkennis door missionarissen, bijvoorbeeld.

⁷⁰⁶ Marc Poncelet, *L'invention des sciences coloniales belges* (Parijs: Karthala, 2008).

⁷⁰⁷ Dit dwingt ons ertoe een aantal interessante en zich ontwikkelende domeinen links te laten liggen. Op het gebied van rechtsgeschiedenis is belangrijke vooruitgang geboekt wat betreft het bepalen van de rol van het recht in het Belgische kolonialisme, en het inzicht in de manieren waarop wetten en gerechtelijke instanties hebben bijgedragen tot ideeën over ras en/of de gebruiken van centraal-Afrikaanse culturen. Zie bijvoorbeeld Amandine Lauro, "Maintenir l'ordre dans la colonie-modèle: Notes sur les désordres urbains et la police des frontières raciales au Congo Belge (1918-1945)," *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 15, nr. 2 (2011): 97-121; en over de codificatie van "gebruiken" en de mate waarin dit dynamische systemen van rechtspraak en conflictoplossing bevroor in een statisch rechtssysteem, zie Charlotte Braillon, "La représentation du droit autochtone dans le discours colonial: le cas du Congo Belge et de la 'coutume indigène' (1908-1960)," *Cahiers du Centre de Recherches en Histoire du Droit et les Institutions*, nr. 35/36 (2011): 137-64. Ook het dynamische gebied van de geschiedenis van de medische kennis is het vermelden waard. Zie bijvoorbeeld Hunt, A Nervous State en Maryinez Lyons, *The Colonial Disease: A Social History of Sleeping Sickness in Northern Zaire, 1900-1940* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992). Over missiologie, zie: Carine Dujardin en Claude Prudhomme, eds., *Mission and Science: Missiology Revised/Missiologie revisitée, 1850-1940* (Leuven: Leuven University Press, 2015). Zie ook de groeiende literatuur over milieuwetenschappen,

Waarom is dit allemaal van belang? Ten eerste toont het aan dat een deel van de wetenschappelijke activiteiten en instellingen in België vandaag koloniale wortels hebben. Ook al betekent dit niet dat deze disciplines op dezelfde manier worden beoefend als tijdens de koloniale periode, toch heeft hun koloniale verleden zowel structurele als intellectuele gevolgen. In structurele zin kunnen deze gevolgen vrij letterlijk zijn, zoals bijvoorbeeld het bestaan van onderzoeksinfrastructuren en financieringsmechanismen (wat niet wil zeggen dat deze *allemaal* zijn blijven bestaan). Maar er zijn ook minder tastbare manieren waarop de erfenis van deze activiteiten voortleeft, zoals bijvoorbeeld in de internationale reputatie van Belgisch onderzoek naar “tropische” geneeskunde of Centraal-Afrikaanse talen en de museumcollecties van het KMMA, maar ook op andere verwachte en onverwachte plaatsen waar we nog steeds stereotypen over ras en cultuur tegenkomen (zowel in België als in Centraal-Afrika).

Oproepen tot ‘dekolonisatie van de kennis’, tot een afrekening met het koloniale verleden en een volledige verantwoording voor de hedendaagse ‘naweeën’ (*afterlives*) van koloniale structuren en ideeën (sporen zoals overgebleven vooroordelen enz.) in de manier waarop we denken over Centraal-Afrika in België, moeten vragen oproepen over hoe dat denken nog steeds invloed heeft op de manier waarop we kennis formuleren en wetenschappelijk onderzoek verrichten. Dit brengt ons bij een tweede reden waarom aandacht voor koloniale kenniscreatie van belang is: het benadrukt dat schijnbaar neutrale wetenschappelijke informatie niettemin sociaal geconstrueerd is, en dat de keuzes die wetenschappers maken onderhevig zijn aan bewuste en onbewuste vooroordelen. Nogmaals, het is belangrijk te benadrukken dat dit niet betekent dat wetenschappelijke activiteiten in disciplines of instellingen met een koloniale geschiedenis per definitie verdacht of onbetrouwbaar zijn, of dat zij geen rekening houden met dat verleden.⁷⁰⁸ Wat zij echter zijn (net als alle andere vormen van kennisverwerving), is gebaseerd op de historische context van waaruit zij zich hebben ontwikkeld tot professionele disciplines en instellingen. Welke vragen en hoe vragen werden gesteld, welk soort kennis werd gewaardeerd (theoretische versus praktische bijvoorbeeld) en welk soort bewijs beschikbaar was, hebben allemaal nog steeds een invloed op de manier waarop kennis wordt geproduceerd. Wetenschappelijke kennis is niet onveranderlijk; het evolueert in de loop van de tijd en varieert in relevantie en impact. Ten derde, en ook zeer belangrijk, heeft, zoals we zullen zien, de geschiedenis van deze kennisontwikkeling eveneens een aanzienlijke structurele ongelijkheid achtergelaten in de huidige onderwijs- en kennisinfrastructuur, wat van invloed is op wie op nationaal en internationaal niveau wordt gehoord en vertegenwoordigd.

8.1.1 De structuren en infrastructuren van kennisverwerving

Naast het eerder genoemde boek van Marc Poncelet over koloniale wetenschappen en zijn recentere artikel, dat een zeer duidelijk overzicht geeft van de algemene ontwikkeling van de koloniale wetenschappen en de daarmee samenhangende disciplines en instellingen,⁷⁰⁹ bestaan er verschillende korte inleidingen over de geschiedenis van de koloniale wetenschappelijke instellingen, en de geschiedenis van de verschillende wetenschappelijke organisaties, onderzoeksinstituten en onderwijsinstellingen van waaruit kennis werd gegenereerd en verspreid. Deze auteurs benadrukken het besaan van de positivistische overtuiging dat de toepassing van wetenschappelijke kennis een

bv. Raf De Bont, "A Word Laboratory: Framing the Albert National Park," *Environmental History* 22, nr. 3 (jul. 2017): 404-32; en over dierwetenschappen, zie Violette Pouillard, "Le 'Braconnage' des autres, les prises des uns: Naissance du Conservationnisme International en Afrique (v.1900-v.1950)," *Revue Semestriel du Droit Animalier*, nr. 2 (2017): 257-74.

⁷⁰⁸ Antropologie, bijvoorbeeld, wordt vandaag beoefend met een diep besef van deze wortels en de gevolgen ervan.

⁷⁰⁹ Poncelet, "Colonial Ideology, Colonial Sciences and Colonial Sociology in Belgium," *The American Sociologist* 51 (2020): 148-71.

voorwaarde was voor het succes van het Belgische (en Europese) kolonialisme: kennis zou leiden tot beter begrijpen, wat zou leiden tot een efficiënt beheer en een efficiënte controle van mensen, middelen (*resources*) en omgevingen (*environments*).⁷¹⁰

Tot de ‘pioniers’ van de koloniale wetenschap in België behoorden ook de aardrijkskundigen en kaartenmakers, aangezien zij de ‘verkenning’ van Centraal-Afrika ondersteunden, terwijl de *conférence géographique de Bruxelles (1876)* ook fungeerde als een dekmantel voor de belangen van Leopold II in het gebied. Zoals Jan Vandersmissen schrijft, vond tijdens het tijdperk van Leopold II: “een overgang plaats van klassieke informatievergaring naar een actief hanteren en zelf manipuleren van de geografische beweging in de richting van een eerste volwaardige realisatie van lang gekoesterde expansionistische dromen”⁷¹¹ In deze vroege periode gingen wetenschappelijke activiteiten en militaire inspanningen hand in hand. Het karakter van het vroege wetenschappelijke werk was encyclopedisch, gericht op het verzamelen en categoriseren van een zo breed mogelijk scala aan feiten, voorwerpen, woorden, en afbeeldingen die van nut konden zijn bij de geleidelijke verovering en bezetting van het gebied en voor de voortgang van de ‘beschavingsopdracht’ van België. Missionarissen speelden ook een belangrijke rol in de kennisvorming in en over Centraal-Afrika, vanaf het einde van de negentiende eeuw.⁷¹² Hun belangstelling was zowel pragmatisch als religieus: het leren van de lokale talen zou bijvoorbeeld de kersteningsprocessen vergemakkelijken.

De relevantie van wetenschappelijke expertise voor het koloniale project nam toe in de context van de debatten in en rond de Congocommissie van 1904-05, die werd opgericht om de wantoestanden in de Congo-Vrijstaat te onderzoeken. Zoals Berber Bevernage aantoonde, speelden argumenten over wie deskundigheid had wat betref Congo en wat dat precies inhield, een belangrijke rol in deze context. Tijdens het onderzoek van de commissie werd gepleit voor een ‘beter kolonialisme’, dat zou afhangen van meer ‘deskundigheid’ en meer kennis van de Congoese gebruiken. Op lange termijn, zo argumenteert Bevernage, droeg deze impuls voor de koloniale wetenschap en het vertrouwen op ‘experts’ bij tot de creatie van het beeld van Congo als een modelkolonie, rationeel en wetenschappelijk beheerd.⁷¹³ De commissie toonde niet alleen aan dat er zagezegd nood was aan deskundigheid en praktische kennis over de samenlevingen en culturen in Congo met het oog op koloniaal bestuur en beheer, maar stelde de Belgen ook in staat om de misstanden van het Leopoldiaanse regime in de Congo-Vrijstaat af te doen als uitwassen die niet inherent waren aan het kolonialisme, maar eerder het resultaat waren van een ondeskundig geleid kolonialisme. Een rationeel, wetenschappelijk kolonialisme zou toekomstige problemen voorkomen.

Slechts langzaam ontwikkelde zich aan de universiteiten echter een koloniaal georiënteerde wetenschap. Aan de KULeuven zette Édouard De Jonghe een zeer encyclopedische praktijk van etnografie op, terwijl Edmond Leplae de agronomische studie van Congo ontwikkelde. Beide mannen waren, niet toevallig, ook als directeur verbonden aan het koloniaal bureau in Brussel. In het Solvay

⁷¹⁰ Zie het werk van Ruben Mantels, *Geleerd in de tropen: Leuven, Congo & de wetenschap, 1885–1960* (Leuven: Universitaire pers, 2007) en “Wetenschap: de handlanger van het Belgisch kolonialisme?” in *Koloniaal Congo*, ed. Goddeeris et al., 338–49; evenals Johan Lagae, “‘Het echte belang van de kolonisatie valt samen met dat van de wetenschap’: Over kennisproductie en de rol van wetenschap in de Belgische koloniale context,” in *Het geheugen van Congo: de koloniale tijd*, ed. Jean-Luc Vellut (Tervuren: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika en Gent: Uitgeverij Snoeck, 2005), 131–38.

⁷¹¹ Mantels, “Wetenschap,” 339; en Jan Vandersmissen, *Koningen van de wereld: Leopold II en de aardrijkskundige beweging* (Leuven: Acco, 2009), 463.

⁷¹² Dit bouwt voort op een langere geschiedenis van wetenschap, kennis, en missionering. Zie bijvoorbeeld de geschiedenis van de Jezuïeten, en later Scheut, in China.

⁷¹³ Berber Bevernage, “The Making of the Congo Question: Truth-Telling, Denial and ‘Colonial Science’ in King Leopold’s Commission of Inquiry on the Rubber Atrocities in the Congo Free State (1904–1905),” *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice* 22, nr. 2 (2018): 203–38.

Instituut voor Sociologie (dat in 1920 opging in de ULB) werd in 1909 een *Société d'études coloniales* opgericht voor de studie van koloniale wetenschappen en voor koloniale sociologie in het bijzonder.⁷¹⁴ Er bleef een (politieke) spanning bestaan tussen deze twee locaties van kennisproductie, gezien de nauwe band van de KULeuven met de missionering en de liberale tendensen van de academici aan de ULB.⁷¹⁵

De opleiding van koloniale ambtenaren in de kennis en toepassing van koloniale wetenschappen was lukraak en ontwikkelde zich slechts langzaam. Sommige missionarissen, die studeerden aan de KULeuven of deelnamen aan de 'missiologie'-weken aldaar, hielden zich bezig met of namen deel aan de creatie van koloniale kennis, aanvankelijk hoofdzakelijk etnografische kennis.⁷¹⁶ De Koloniale Hogeschool in Antwerpen (ook bekend als 'Middelheim') opende haar deuren in 1920 en droeg bij tot een meer georganiseerde opleiding en kader voor de toekomstige elite van (mannelijke) koloniale bestuurders. Hoewel de opleiding sterk beïnvloed werd door militaire programma's, werden de studenten ook blootgesteld aan koloniale wetenschappen. De school had haar eigen etnografische collecties. De gezamenlijke scholing creëerde een meer gestroomlijnd koloniaal kader, en bevorderde zowel een band als een gedeelde kennisbasis en interpretatie van het koloniale project.⁷¹⁷

Belangrijker dan de universitaire instellingen waren de verschillende onderzoeksinstituten die werden opgericht voor de beoefening van koloniale wetenschappen, of wetenschappen toegepast op koloniale contexten. Zo was er het Museum van Belgisch Congo - de voorloper van het Afrikamuseum - dat niet alleen dienst deed als museum maar ook als wetenschappelijk instituut, en bijvoorbeeld ook het Instituut voor Tropische Geneeskunde (1906) en het Koninklijk Belgisch Koloniaal Instituut (1928). Vanaf de jaren 1930 werd de kolonie zelf steeds belangrijker als locatie voor wetenschappelijke activiteiten. Dit kwam tot uiting in het groeiende aantal onderzoeksinstituten of veldstations aldaar, zoals het Nationaal Instituut voor Landbouw Studie (INEAC, 1933) en het Instituut der Nationale Parken (INP, 1934). Instituten zoals de Formulac (Fondation Médicale de l'université de Louvain au Congo) en het Cadulac (Centre Agronomique de l'université de Louvain au Congo, 1931) werden opgericht om Congolese medische en landbouwassistenten op te leiden. In overeenstemming met de algemene onderwijsfilosofie van het Belgisch kolonialisme bleef hun opleiding beperkt tot wat nodig was voor ondersteunende taken, en omvatte ze geen vorming in de ontwikkeling van wetenschap en kennis zelf.

Hoewel zij missionarissen, buitenlandse verzamelaars, onderzoekers en 'ontdekkingsreizigers' vergezelden en als gidsen, vertalers en cultuurbemiddelaars fungeerden, wordt de rol van Afrikaanse assistenten of bedienden in de ontwikkeling van kennis vaak aan het zicht onttrokken. Verwijzingen naar Congolese en andere Afrikaanse assistenten duiken slechts sporadisch op in koloniale archieven, zodat de omvang van hun betrokkenheid bij het verzamelen en vormgeven van kennis moeilijk te achterhalen is. Europeanen plaatsten zichzelf in het middelpunt van hun verhalen over 'ontdekking' en ontwikkeling. Uit onderzoek naar Afrikaanse onderzoeksassistenten in etnografische en andere kolonies blijkt dat zij actief deelnamen aan de creatie, de toepassing en het gebruik van wetenschappelijke kennis, ondanks de ongelijkheden die in deze domeinen verankerd waren.⁷¹⁸ Door

⁷¹⁴ Zie Kaat Wils en Anne Rasmussen, "Sociology in a Transnational Perspective: Brussels, 1890–1925," *Revue belge de philologie et d'histoire/Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 90, nr. 4 (2012): 1273–96.

⁷¹⁵ Poncelet, *L'invention des sciences*, 168–79.

⁷¹⁶ Zie Mantels, *Geleerd in de tropen*.

⁷¹⁷ De school werd in 1949 omgedoopt tot het Universitair Instituut voor Overzeese Gebieden. De school sloot in 1962 en de gebouwen maken vandaag deel uit van de infrastructuur van de Universiteit Antwerpen, terwijl het terrein deel uitmaakt van het Middelheim Openluchtmuseum. Zie Ruben Mantels, "Middelheim: Leerschool van kolonialisme," in *100x Congo: Een Eeuw Congolese Kunst in Antwerpen*, ed. Els De Palmenaer (Antwerpen: MAS, 2020), 120–24.

⁷¹⁸ Zie, bijvoorbeeld, Lynn Schumaker, *Africanizing Anthropology: Fieldwork, Networks, and the Making of*

het gebrek aan opleidingsmogelijkheden in de Belgische kolonies (zie hierboven) zien we veel minder door Centraal-Afrikanen geschreven studies over de Belgische kolonies dan gelijkaardige studies in Franse en Britse kolonies.

Een tweede aspect dat meer bestudeerd zou kunnen worden, is de manier waarop Centraal-Afrikaanse lokale culturen werden toegeëigend (*appropriated*) of verwerkt in westerse kennis. Deze kwestie is bijzonder relevant voor bijvoorbeeld medische, farmaceutische en landbouwkundige kennis. Studies waarin aandacht wordt besteed aan de rol van de Centraal-Afrikanen en aan de onderhandelings- en uitwisselingsprocessen die plaatsvonden in de interculturele contacten (die niettemin gekenmerkt werden door ongelijkheid en overheersing) zouden kunnen helpen om het Centraal-Afrikaanse perspectief in deze geschiedenissen te herstellen.

Cultural Knowledge in Central Africa (Durham, NC: Duke University Press, 2001); Tilley, *Africa as a Living Laboratory*; en ook Jean- Hervé Jezequel, "Voices of Their Own? African Participation in the Production of Knowledge in French West Africa, 1910–1950," in *Ordering Africa*, ed. Tilley and Gordon, 145–73. . De relatief weinig onderzochte archieven van het IRSAC, bijvoorbeeld, bieden waarschijnlijk materiaal voor een gelijkaardige studie van de Belgische koloniale periode. Er zijn enkele uitzonderingen. Martinez Lyons, Nancy Hunt en Emery Kalema hebben aandacht besteed aan de geschiedenis en de rol van medische assistenten. Zie Lyons, "The Power to Heal: African Auxiliaries in Colonial Belgian Congo and Uganda," in *Contesting Colonial Hegemony: State and Society in Africa and India*, ed. Dagmar Engels en Shula Marks (Londen, British Academic Press, 1994), 203–23; Emery M. Kalema, "Religion et médecine au Congo Belge. Pratiques et savoirs des assistants médicaux 'indigènes' issus de Kisantu FOMULAC) et de leurs patients, 1937-1961" in *Religion, Colonization and Decolonization in Congo, 1885-1960*. Religion, colonization et décolonisation au Congo, 1885-1960. Ed. Vincent Viaene, Bram Cleys en Jan De Maeyer (Leuven: Leuven University Press, 2020) 191-208; en Hunt, *A Colonial Lexicon of Birth Ritual, Medicalization, and Mobility in the Congo* (Durham, NC: Duke University Press, 1999).

8.1.2 De geschiedenis van ras en cultuur: fysische antropologie, etnologie en etnografie⁷¹⁹

Le colonialisme porte en lui la terreur. Il est vrai. Mais il porte aussi en lui, plus néfaste encore peut-être que la chicotte des exploiters, le mépris de l'homme, la haine de l'homme, bref le racisme. Que l'on s'y prenne comme on le voudra, on arrive toujours à la même conclusion. Il n'y a pas de colonialisme sans racisme.

Aimé Césaire, *La Nouvelle critique*, 1954.

8.1.2.1 Geschiedenissen van ras en racisme

Tegenwoordig wordt ras gezien als een sociaal geconstrueerd (*socially constructed*) concept, dat zich heeft ontwikkeld uit verschillende biologische en culturele categorieën en veronderstellingen in het verleden. Maar ook vandaag, net als tijdens het koloniale tijdperk, is ras een sociale realiteit. Dit betekent dat, hoewel de biologische en wetenschappelijke theorieën over ras uit de koloniale periode grondig zijn ontkracht, veel van deze ideeën nog steeds het leven van mensen op fundamentele wijze bepalen tot op de dag van vandaag.

De parlementaire resolutie vroeg de experts om het verband te onderzoeken tussen het racisme vandaag in België en het koloniale verleden van het land. De eerste reacties van de experts, en de reacties op onze vragenlijsten weerspiegelen in grote mate dezelfde, soms geïrriteerde, verbazing. Waarom stelden we eigenlijk een vraag waarover een grote consensus bestaat, vroegen velen zich af? Toch is het zo dat relatief weinig studies zich bezighouden met het expliciete verband tussen het Belgisch kolonialisme in Congo en het raciale denken. De tot op heden meest uitgebreide studie over ras in/en Congo is '*Congo Made in Flanders?*' van Bambi Ceuppens, die zowel ingaat op de manier waarop Vlamingen in Congo dachten over ras als op de vertakkingen van dit koloniale denksysteem in postkoloniaal racisme in Vlaanderen. Ondanks de vele studies over ras en *empire* in de context van andere Europese (en sommige niet-Europese) imperiale machten, bestaat er momenteel geen vergelijkbare studie over België in zijn geheel.⁷²⁰

In deze tekst wordt de geschiedenis van het wetenschappelijk racisme in België besproken, waarna we ingaan op de manier waarop het raciale denken vervolgens ideeën genereert over Afrikaanse culturen. Het is moeilijk een lineair oorzakelijk verband te leggen tussen racisme en kolonialisme, hoe duidelijk het ook is dat er een historisch verband tussen beide bestaat, in die zin dat racisme werd gebruikt om het kolonialisme te legitimeren en dat het kolonialisme op zijn beurt racistische ideeën verankerde en verspreidde. Ceuppens stelt: "Enerzijds werd kolonisatie ongetwijfeld gerechtvaardigd op basis van culturele en/of "raciale" verschillen, anderzijds kregen deze verschillen pas een zogenaamde wetenschappelijke onderbouw nadat de kolonisatie al een feit was. In die zin fungeerden

⁷¹⁹ Deze termen hebben een gecompliceerde geschiedenis en hun betekenissen veranderden in de loop van de tijd en op de verschillende plaatsen. Zie: Han F. Vermeulen, *Before Boaz. The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*. (Lincoln: University of Nebraska, 2015). Voor het doel van deze tekst kan men ze als volgt begrijpen: etnologie en etnografie zijn beide takken van de culturele antropologie. De eerste wordt gewoonlijk gedefinieerd als de studie en vergelijking van verschillende volkeren, terwijl de laatste wordt gedefinieerd als de beschrijving van volkeren en culturen - een subtiel maar belangrijk verschil. Hoewel de antropologie een discipline is, maakt zij gebruik van de methodologie van de etnografie, die tegenwoordig wordt opgevat als veldwerk. Deze termen worden echter soms door elkaar worden gebruikt.

⁷²⁰ Zie bijvoorbeeld: Ann Laura Stoler, *Race and the Education of Desire: Foucault's History of Sexuality and the Colonial Order of Things* (Durham, NC: Duke University Press, 1995); Paul Gilroy, *There Ain't No Black in the Union Jack* (Londen: Unwin Hyman, 1987); Andrew Zimmerman, "Race and World Politics: Germany in the Age of Imperialism, 1878–1914," in *The Oxford Handbook of Modern German History*, ed. Helmut Walser Smith (Oxford: Oxford University Press, 2011), 359–77; en Bruce Hall, *A History of Race in Muslim West Africa, 1600–1960* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

zijn minder als een verklaringsgrond voor kolonisatie als dusdanig dan ter rechtvaardiging voor de ontwikkeling van systemen van culturele en /of 'raciale' segregatie."⁷²¹

Er is niet één enkel 'oorsprongsverhaal' (*origin story*) in de geschiedenis van ras en racisme; evenmin kon één enkele definitie de vele elementen dekken die voortdurend nieuwe iteraties van raciale gedachten en racisme vormden en ons bijgevolg achterlaten met 'meervoudige geschiedenissen van racisme' (*plurality of racism's histories*) die worden gekenmerkt door een 'recuperatief verloop' (*recuperative course*) die niet de vorm aanneemt van een lineaire progressie.⁷²² Wij zullen ons hier concentreren op één van deze iteraties, namelijk het 'wetenschappelijk racisme' dat samenhangt met het negentiende- en twintigste-eeuwse kolonialisme, en de invloed daarvan op de theorieën over cultuur. Het concept van ras dat deze school van wetenschappelijk denken domineerde, was zelf het product van een lange geschiedenis van verscheidene pogingen om de verschillen tussen mensen te theoretiseren, van premoderne opvattingen over ras tot ideeën over raciale verschillen zoals die opkwamen in het tijdperk van de trans-Atlantische slavenhandel.

Ras raakte verankerd in het Verlichtingsdenken en zijn hang naar classificatie. In deze context werd zwartheid (*blackness*) geassocieerd met lelijkheid en 'barbariteit'. De latere 'rassenwetenschappelijke' theorieën van de negentiende eeuw vinden hun oorsprong in de achttiende eeuw, toen de wetenschappelijke classificatie van mensen op basis van hun lichamelijke kenmerken voor het eerst op gang kwam, ook al gaan ideeën over verschil op basis van onder meer huidskleur (minstens) terug tot het tijdperk van de trans-Atlantische slavenhandel.⁷²³ In het algemeen beweegt de geschiedenis van het begrip ras zich in deze periode "van een op afstamming gebaseerd denken naar een naturalistische benadering" (*from lineage-based thinking to a naturalist approach*). Deze trend kan ook worden omschreven als de 'biologisering' van ras.⁷²⁴ Naast de fysische antropologie speelde de rassenwetenschap ook een rol bij het scheppen van kennis over culturen, zoals bijvoorbeeld bij de etnografie of 'volkenkunde', die aan het eind van de negentiende eeuw als nieuwe discipline opkwam. Zoals we zullen zien, zouden de nieuwe rassenwetenschappen het Belgische kolonialisme vergezellen en hun weg vinden in beschrijvingen van Afrikaanse culturen. In het algemeen kunnen we stellen dat in de koloniale context ideeën over ras functioneerden als een ideologie, die doordrong tot ver buiten de grenzen van openlijke raciale theorieën. Binnen de context van het Belgische koloniale beleid, bijvoorbeeld, gaven ideeën over ras mede vorm aan de wetgeving en de ruimtelijke organisatie van 'inheemse' versus 'niet-inheemse' identiteiten.

8.1.2.2. *Fysische antropologie, etnografie en Belgisch kolonialisme*

Een fundamenteel mechanisme van elk koloniaal systeem was het definiëren en in stand houden van het verschil tussen kolonisatoren en gekoloniseerden. Theorieën over ras hebben historisch gezien dit differentiatieproces gediend, maar ze waren ook diep verweven met ideeën over cultuur en 'beschaving'. Of, om het met de woorden van Aimé Césaire te zeggen: "Er is geen kolonialisme zonder racisme." Een aantal wetenschappelijke theorieën over ras en cultuur uit verschillende disciplines werden ingezet in de context van het Belgisch kolonialisme. In dit deel van het rapport worden enkele

⁷²¹ Ceuppens, *Congo Made in Flanders?* xxvii.

⁷²² Ann Laura Stoler, *Duress: Imperial Durabilities in Our Times* (Durham, NC: Duke University Press, 2016), 237–39.

⁷²³ Voor een lange geschiedenis van het begrip ras, zie bijvoorbeeld Denise Fereirra da Silva, *Toward a Global Idea of Race* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2007).

⁷²⁴ Thierry Hoquet, "Biologization of Race and Racialization of the Human: Bernier, Buffon, Linnaeus," in *The Invention of Race: Scientific and Popular Representations*, ed. Nicolas Bancel, Thomas David en Dominic Thomas (New York en Londen: Routledge, 2014), 17–32.

belangrijke verbanden geschetst tussen theorieën over ras en cultuur in de wetenschappen (in het bijzonder de fysische antropologie en de etnografie), en de praktijk van het kolonialisme.⁷²⁵

De geschiedenis van de fysische antropologie in België is onderzocht door Maarten Couttenier van het KMMA.⁷²⁶ België heeft altijd wat achtergelopen op andere Europese landen wat betreft de ontwikkeling en de omvang van het vakgebied, maar eens gevestigd, raakte de fysische antropologie vrijwel onmiddellijk verweven met het koloniale project. De eerste Belgische antropologische organisatie, de *Société d'Anthropologie de Bruxelles*, dateert van 1882. Haar eerste studies over ras hadden betrekking op pogingen om Waalse en Vlaamse 'rassen' af te bakenen, maar haar aandacht verlegde zich al snel naar de kolonie Congo. Hoewel de antropologen er zelf niet naartoe reisden, drongen zij er op aan bij de officieren en soldaten die betrokken waren bij het project van Leopold II menselijke resten, zoals schedels, mee te brengen om metingen te verrichten en een classificatiesysteem voor verschillende groepen op te stellen. Het doel van de metingen was niet alleen om een onderscheid te maken, maar ook om te rangschikken. De grootte van de schedel (en dus de hersenen) werd geacht samen te hangen met de mentale bekwaamheid, en in de hiërarchieën van die tijd werd altijd aangenomen dat de schedels van blanke mannen het meest volmaakt waren. Alphone Vangele, Camille Coquilhat, en Emile Storms, onder anderen, gaven gevolg aan de vraag naar menselijke resten. Vangele kocht de resten van slaven, Storms de schedel van (onder andere) Lusinga, een Congolese chef die hij had onthoofd na hem te hebben verslagen.⁷²⁷

In 1879, tijdens de eerste AIA-expeditie, werden de eerste metingen verricht in Congo zelf. De Congolese bevolking was zeer terughoudend om hieraan deel te nemen. Craniometrie en andere experimenten werden ook uitgevoerd op wereldtentoonstellingen in België, waar metingen werden verricht wanneer er Congolezen aanwezig waren. Zoals uit de studie van Maarten Couttenier blijkt, maakten de menselijke dierentuinen (*human zoos*) op wereldtentoonstellingen, de tentoonstellingen over fysische antropologie in het Museum van Belgisch Congo en de eerste fotografische praktijken om de gelaats- en lichaamstrekken van de Congolezen te documenteren, allemaal deel uit van dezelfde drang om verschillende groepen te definiëren en te onderscheiden, waarbij een raciale hiërarchie tot stand werd gebracht tussen (inferieur, gedegeneerd) zwart en (superieur, geëvolueerd) wit, maar ook onderverdelingen tussen gekoloniseerde volkeren. De wetenschappelijke activiteit in dit domein bleef echter beperkt en de praktijk raakte in verval tegen de eeuwwisseling, toen de craniometrie internationaal in diskrediet werd gebracht vanwege haar onjuiste postulaten. Ten slotte pasten de veronderstellingen over permanente rassen niet goed in de koloniale propaganda van de 'beschavingsmissie', die berustte op ideeën over het potentieel om Congolese

⁷²⁵ Voor het doel van dit verslag laten we de (nochtans zeer interessante en belangrijke) vraag hoe deze koloniale geschiedenis past binnen de ruimere geschiedenis van de rassenwetenschap in België, buiten beschouwing. Marnix Beyen en Geert Vanpaemel bespreken dit laatste, maar nemen de impact van het Belgisch kolonialisme niet op in hun analyse. Zie Beyen and Vanpaemel, eds., *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog* (Leuven-Amersfoort: Acco, 1998).

⁷²⁶ Zie, bijvoorbeeld, Maarten Couttenier, "Fysieke Antropologie in België en Congo, 1883–1960: Levende Tentoonstellingsobjecten," in *De Exotische Mens: Andere Culturen als Amusement*, ed. Bert Sliggers en Patrick Allegaert (Tielt: Lannoo, 2009), 96–113. Voor een algemene inleiding tot de evolutieleer in Belgium, zie Raf De Bont, *Darwin's Kleinkinderen: de Evolutietheorie in België, 1865–1945* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2008); en voor fysische antropologie als criminele antropologie in België, zie Raf De Bont en Kaat Wils, "De meetbare misdadiger: Cesare Lombroso en de criminele antropologie in België," in *Karakterkoppen: over haviksneuzen en hamsterwangen*, ed. Patrick Allegaert, Annemie Cailliau en Jaap Cohen (Tielt: Lannoo, 2015) 115–36.

⁷²⁷ Maarten Couttenier, "'We can't help laughing': Physical Anthropology in Belgium and Congo (1882–1914)," in *The Invention of Race: Scientific and Popular Representations*, ed. Nicolas Bancel, Thomas David en Dominic Thomas (New York and London: Routledge, 2014), 198–200; en Alan F. Roberts, *A Dance of Assassins: Performing Early Colonial Hegemony in the Congo* (Bloomington and Indianapolis: University of Indiana Press, 2013), 15–49.

bevolkingsgroepen te 'beschaven'.⁷²⁸ Ondanks de beperkingen van het succes van de fysische antropologie als wetenschappelijke discipline in België bleef het raciale denken de studie van Afrikaanse culturen beïnvloeden en een rechtvaardiging vormen voor het koloniale beleid.

De classificatiewoede die gepaard ging met het tijdperk van de Belgische verovering van Centraal-Afrika (en daarna) werd niet alleen toegepast op de lichamen van Afrikanen, maar ook op hun culturele en natuurlijke omgeving. In zijn beschrijving van de zogenaamde 'ontdekkingsreizigers' aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw in Centraal-Afrika beschrijft Johannes Fabian hoe nauw het meten van mensen verbonden was met het verzamelen van specimina, stalen, voorwerpen en overblijfselen, in wat hij beschrijft als een chaotisch, hectisch en onberekenbaar proces. De verzamelde voorwerpen en culturele informatie werden vervolgens gebruikt om classificaties en taxonomieën van volkeren en culturen te ontwikkelen.⁷²⁹ Hetzelfde soort essentialistische en deterministische denken dat aan de basis lag van de fysische antropologie, kenmerkte ook de studie van de Congolese culturen in relatie tot hun natuurlijke omgeving.

Het is belangrijk te wijzen op de aanzienlijke verschillen tussen enerzijds de beschrijvingen die de Belgische expedities in hun verslagen van de 'exploratie' gaven als een rationeel, ordelijk en wetenschappelijk proces van verzamelen en anderzijds de realiteit van gefaalde 'expedities', die soms werden gekenmerkt door totale onbekwaamheid van de expeditieleiders en voortdurende misverstanden die vaak leidden tot gewelddadige confrontaties met Congolese groepen. (Zie ook het deel over koloniale collecties). Dit vertekende beeld liet veel ruimte voor creatieve vrijheden van salonwetenschappers in de metropool, die 'gerationaliseerde' kennis construeerden op basis van de voorwerpen, waarnemingen en 'feiten' die door expeditieleden waren verzameld.

Een aantal verschuivende paradigma's gaven in de loop der jaren vorm aan deze wetenschap.⁷³⁰ Het evolutionisme (*evolutionism*) van rond de eeuwwisseling, waarin culturen geordend werden volgens hun niveau van 'beschaving' of relatieve ontwikkeling, is nooit helemaal verdwenen, hoewel in het Museum van Belgisch Congo het paradigma verschoof in de richting van het 'diffusionisme' (*diffusionism*) onder invloed van Joseph Maes, die van 1910 tot 1946 aan het hoofd stond van de afdeling etnografie. Maes hield zich bezig met de afbakening van '*Kulturkreisen*', of culturele gebieden, op basis van theorieën over de circulatie van mensen en culturen. Alles wat hij als een vernieuwing of een 'superieure' ontwikkeling beschouwde, schreef hij toe aan vreemde invloeden van buiten Congo, waarbij hij zelfs invloed van Egyptische culturen suggereerde. Hoewel deze benadering niet openlijk over ras gaat, onthult zij een raciale vooringenomenheid, aangezien innovatie werd toegeschreven aan gemeenschappen en culturen met een lichtere huidskleur, die vaak niet als (oorspronkelijk) Afrikaans werden beschouwd.⁷³¹ Ook al nam de invloed van het diffusionisme als zodanig af, het idee dat culturele gebieden werden begrensd door precieze grenzen - die keurig pasten bij afgebakende gewoonten, taal en/of materiële cultuur - was lang invloedrijk en is ook terug te vinden in kunsthistorische pogingen om stijlgebieden af te bakenen, en het verkeerdelijk aanmenen dat gebieden met dezelfde artistieke stijlen overeen kwamen met een bepaalde identiteit.⁷³²

⁷²⁸ Zie ook: Maarten Couttenier. "With the risk of being called retrograde". Racial Classifications and the Attack on the Aryan Myth by Jean-Baptiste d'Omalius d'Halloy (1783-1875). *Centaurus* 59, nr. 1-2 (2017): 22-23.

⁷²⁹ Johannes Fabian, *Out of Our Minds: Reason and Madness in the Exploration of Central Africa* (Berkeley: University of California Press, 2000), 189-97.

⁷³⁰ Zie Maarten Couttenier, *Congo Tontoongesteld: Een geschiedenis van de Belgische antropologie en het museum van Tervuren (1882-1925)* (Leuven: Acco, 2005).

⁷³¹ Voor meer informatie over de Hamitische mythe, zie het hoofdstuk over identiteit.

⁷³² Sarah Van Beurden, "The Value of Culture: Congolese Art and the Promotion of Belgian Colonialism (1945-1959)," *History and Anthropology* 24, nr. 4 (2013): 472-92.

Het had ook een diepgaande invloed gehad op koloniale interpretaties van de reikwijdte van 'traditionele' machtsstructuren, door cultuur en macht in een één-op-één relatie in keurig afgebakende gebieden te plaatsen.⁷³³ Dit had op zijn beurt een belangrijke invloed op de manier waarop 'etnische' identiteiten meer rigide en statisch werden onder de invloed van het koloniaal bestuur. Kortom, zich losmakend van de fysische antropologie, classificeerden en rangschikten etnografen mensen niet noodzakelijk op basis van fysieke kenmerken of uiterlijk, maar veeleer op basis van hun materiële en immateriële culturen. Dit leidde tot classificatie schema's die verschillende 'beschavingsniveaus' toekenden in (soms minder, soms meer openlijke) evolutionaire termen, waarin 'primitivisme' werd gezien als eigentijds voor Afrikaanse (zwarte) culturen, terwijl het voor Europese (witte) culturen tot het verleden behoorde.⁷³⁴

Raciale typologieën overleven ook in tentoonstellingscontexten. Dat blijkt duidelijk uit de displays over prehistorie en archeologie in het museum van Tervuren. Hoewel de antropologie afstand nam van theorieën over ras als een biologisch gegeven, weerspiegelde de rassenidentificatie in Tervuren niettemin typologieën die waren overgebleven uit de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Ondanks het feit dat wetenschappers na de Tweede Wereldoorlog de hiërarchische indeling van rassen op basis van bepaalde kenmerken in diskrediet brachten, gebruikte het museum van Tervuren nog steeds huidskleur, haar en fysieke kenmerken, vooral van het gezicht en het hoofd (zoals de vorm van de lippen en de schedel), als de belangrijkste kenmerken bij het bepalen van het ras in zijn vitrines.⁷³⁵ Tot in de late jaren 1950 toonde het museum ook een reeks bronzen beelden van Congolese lichamen, in 1929 gemaakt door kunstenaar Arsène Matton naar gipsafdrukken die hij in 1911 tijdens een reis naar Congo had gemaakt. Deze beelden fungeerden zowel als wetenschappelijke modellen als kunstwerken, en waren een uitstekend voorbeeld van de exotisering (*exoticizing*) van het zwarte lichaam ten dienste van de wetenschappelijke opdracht van het museum.⁷³⁶ De ruimtelijke indeling van de vitrines in de prehistorie- en archeologiezaal was zo opgezet dat de bezoeker eerst kennismaakte met het concept evolutie. Hoewel de conservatoren afzagen van het associëren van rassen met beschavingen, was de ruimtelijke nabijheid van de prehistorische en fysische antropologische uitstallingen suggestief. De groepering van de uitstallingen over prehistorie en fysische antropologie, en de plaatsing ervan als overgang tussen de natuur- en cultuurzalen, die de etnografische en kunstuitstallingen omlijsten, moedigde de interpretatie van culturele verschillen door een raciale lens (*racialized understanding*) aan.⁷³⁷

Het achterhalen van de geschiedenis van het begrip ras (en cultuur) is zo ingewikkeld omdat het een veranderlijk en meervoudig studieobject impliceert: er is niet één (enkelvoudig) begrip van ras of cultuur, maar er zijn meervoudige, vaak gelijktijdige, en niet altijd duidelijk omschreven ideeën. Dit was niet alleen het geval in populaire termen, maar ook in wetenschappelijke termen. De westerse samenleving raakte eraan gewend ras op een bepaalde manier te zien – dus zelfs toen de wetenschap

⁷³³ David Newbury, "Bushu and the Historians: Historiographical Themes in Eastern Kivu," *History in Africa* 5 (1978): 131–51.

⁷³⁴ Johannes Fabian, *Time and the Other: How Anthropology Makes its Object* (New York: Columbia University Press, 1983); V. Y. Mudimbe, *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge* (Bloomington and Indianapolis: University of Indiana Press, 1988); en V. Y. Mudimbe, *The Idea of Africa* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1994).

⁷³⁵ In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog mobiliseerde de UNESCO wetenschappers om racisme te veroordelen. In 1950 vaardigde ze haar eerste verklaring over ras uit, waarin de organisatie zich distantieerde van het idee dat ras een biologisch fenomeen was (Conklin, *In the Museum of Man*, 327–30).

⁷³⁶ Couttenier, "Fysische Antropologie in België en Congo," 108–9; Mary-Jo Arnoldi, "Koloniale Kunst: De Belgische Beeldhouwers in Congo (1911–1960)," in *Le Congo et l'art Belge*, ed. Jacqueline Guisset (Tournai: La Renaissance du Livre, 2003), 226–29.

⁷³⁷ Sarah Van Beurden, *Authentically African: Arts and the Transnational Politics of Congolese Culture* (Athens: Ohio University Press, 2015), 55–57.

dit visuele en biologische regime verwierp, leefde de ‘manier van zien’ voort. Een tweede aspect dat in overweging moet worden genomen, is dat theorie niet altijd gelijk staat aan praktijk of implementatie. Hoe hebben deze kennisinstellingen het koloniale bestuur beïnvloed? Een aantal wegen van de theorie naar de praktijk zijn hier relevant. De eerste is educatief: omwille van cursussen in de koloniale wetenschappen aan universiteiten zoals de KUL, ULB, UGent, U Luik, enz. tot het curriculum aan de Koloniale Hogeschool in Antwerpen of de voorbereidende opleiding voor missionarissen, hadden een groeiend aantal Belgische bestuurders en missionarissen in de kolonie, evenals beleidsmakers op het koloniale bureau in Brussel, enige blootstelling aan deze kennisgebieden in hun opleiding.⁷³⁸ Ten tweede was er ook gewoon een overlapping tussen de mannen die in deze disciplines werkten en de koloniale beleidsmakers. Eduard De Jonghe, etnoloog aan de universiteit van Leuven, is daar slechts één voorbeeld van.

Een bijkomend aspect dat in overweging moet worden genomen, is de reproductie van kennis en ideeën die plaatsvindt door hun aanwezigheid in de werking van administratie en bestuur. Van het systeem van *chefferies* en ‘gewoontegerechtigde’ (*customary*) en ‘niet-gewoontegerechtigde’ (*non-customary*) gemeenschappen (zie het hoofdstuk over identiteiten en chefs), tot het gebruik van zogenaamde etnische groepen als organiserende categorieën in de circulatie en toepassing van administratie en beleid, kan de toepassing van deze kunstmatige categorieën en opvattingen op de geleefde werkelijkheid (*lived reality*) er soms juist voor zorgen dat ze werkelijkheid worden, omdat mensen zich aanpassen aan de mogelijkheden en beperkingen van de systemen waardoor ze worden bestuurd.⁷³⁹ Wat bijvoorbeeld officieel een systeem was dat onderscheid maakte tussen ‘inheemse’ en ‘niet-inheemse’ gemeenschappen, was in werkelijkheid een rassenscheiding die op den duur sterk vormgaf aan de ruimtelijke realiteit van de mensen die in steden woonden.⁷⁴⁰ Vanuit een historisch perspectief werd, naarmate het koloniale bestuur groeide, de relatie tussen wetenschappers en bestuurders en missionarissen enigszins een tweerichtingsverkeer: de laatsten leverden een deel van de ruwe gegevens voor de ontwikkeling van kennis, maar waren ook doorgeefluiken voor de toegepaste vorm ervan.

Desalniettemin kan kennis (*bodies of knowledge*)—of de praktische toepassingen ervan — toegeëigd worden door gekoloniseerden, of zelfs de basis vormen voor argumenten tegen het kolonialisme. Men kon binnen de kennis culturen die in de context van het Belgisch kolonialisme tot stand kwamen mogelijkheden ontdekken voor (wederzijdse) toe-eigening en zelfs antikoloniaal gebruik. De geschiedenis van de etnologie in de context van het Franse koloniale rijk leert ons dat, onder invloed van Marcel Mauss en Paul Rivet, (sommige) Franse ethologen vanaf de jaren 1930 ‘een diepgaand engagement voor antiracisme en cultureel pluralisme’ ontwikkelden.⁷⁴¹ De kritiek op het kolonialisme als systeem was minder uitgesproken bij leden van het Belgische wetenschappelijke establishment, en hoewel sommigen hun bezorgdheid uitten over de negatieve effecten van het koloniale beleid op de Centraal-Afrikaanse samenlevingen en culturen, stelden deze veroordelingen zelden het systeem zelf in vraag, en waren ze eerder gericht op het verbeteren ervan. Dit veranderde

⁷³⁸ Poncelet, *L’invention des sciences*, 166–79.

⁷³⁹ Jean-Marie Mutamba-Makombo, “Heeft de Belgische kolonisator racisme en etnische identiteit in Congo geïntroduceerd?” in *Koloniaal Congo*, ed. Goddeeris et al., 238–39. Er is veel ruimte voor meer onderzoek over dit onderwerp. De archieven van de koloniale administratie zouden een goede bron zijn om de aanwezigheid van etnografische categorieën op te sporen, evenals de uitwisseling van informatie tussen bestuurders en wetenschappers.

⁷⁴⁰ Johan Lagae and Jacob Sabakinu Kivulu, “Infratructuur, Stedelijke Landschappen en architectuur: sporen van ‘ontwikkeling’ of instrumenten van ‘exploitatie’?” in *Koloniaal Congo*, ed. Goddeeris et al., 172–85.

⁷⁴¹ Conklin, *In the Museum of Man*, 3, 157–70; and Benjamin Rubbers and Marc Poncelet, “Sociologie Coloniale au Congo Belge: Les études sur le Katanga industriel et urbain à la veille de l’indépendance,” *Génèses* 99, no. 2 (2015): 93–112.

enigszins in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog, maar wetenschappen zoals etnografie (of sociologie) werden nooit de loci van verzet die ze in andere imperiale naties wel waren.⁷⁴²

Tot slot is het, zoals Bambi Ceuppens terecht opmerkt, niet omdat de typologieën die door de fysische antropologie werden gegenereerd geleidelijk als onwetenschappelijk werden beschouwd, dat ras verdween als een sociale categorie, of als een politieke kracht.⁷⁴³ Systemen en hun epistemologische grondslagen werken vaak op onzichtbare wijze, en openbaren zich pas wanneer zij worden doorbroken. Dit blijkt duidelijk uit de paniekerige en wrede manier waarop kinderen van gemengde afkomst werden behandeld, omdat hun bestaan alleen al de rassenscheiding die de kern van het koloniale systeem vormde, ondermijnde.⁷⁴⁴ Evenzo veroorzaakte de feitelijke ontwikkeling van een gemeenschap van *évolués*, in tegenstelling tot de theorie over de behoefte aan 'geëvolueerde' Congolezen, uiteindelijk veel onrust en misprijzen onder de kolonisten, omdat hun bestaan de beperkingen blootlegde van het raciale verschil tussen 'beschaafd' en 'onbeschaafd' dat een basisprincipe van het kolonialisme was.⁷⁴⁵

8.1.3. Sociale wetenschappen, technische expertise en de (post)koloniale 'last' (burden): van de beschavingssmissie tot het ontwikkelingstijperk

De Tweede Wereldoorlog vormde een overgangspunt in de geschiedenis van het Belgisch kolonialisme. In de nasleep ervan werd in toenemende mate een beroep gedaan op wetenschappelijke deskundigheid, zoals we ook zagen bij de overgang van de Congo-Vrijstaat naar Belgisch Congo. De behoefte aan hervorming van het koloniale systeem, dat te zeer afhankelijk was van grote ondernemingen en missionarissen, werd duidelijk aan het eind van de jaren dertig, maar de Tweede Wereldoorlog was de echte katalysator voor verandering. Congo was niet alleen het enige 'vrije' Belgische grondgebied tijdens de oorlog, het leverde ook een aanzienlijke bijdrage aan de inspanningen van de Geallieerden in de vorm van grondstoffen, met name uranium (waaronder het uranium dat werd gebruikt in de Amerikaanse atoombommen op Japan), maar ook in de vorm van menselijke inspanningen, als soldaten en arbeidskrachten.

Het toegenomen besef van de grote economische waarde van de rijkdommen van de kolonie versterkte de wens van de Belgische staat om het koloniale systeem te 'moderniseren' en zijn hegemonie ten opzichte over de machtige ondernemingen en missies te vergroten. De Belgische staat hoopte ook dat een 'ander' koloniaal regime, gericht op 'ontwikkeling', de ontluikende onafhankelijkheidsbewegingen zou ondermijnen.⁷⁴⁶ Uiteraard waren de naoorlogse veranderingen in de koloniale regimes niet uniek voor België. Wat nieuw was in de koloniale wereld aan het einde van de jaren 1930 en in de jaren 1940, was dat het concept van 'ontwikkeling' een kader werd waarin een reeks interventionistische beleidsmaatregelen en grootstedelijke financieringen werden samengebracht met het uitdrukkelijke doel de koloniale levensstandaard te verhogen en de ontginning van rijkdommen te stroomlijnen en te rationaliseren.⁷⁴⁷ Zowel Frankrijk als Groot-

⁷⁴² Een meer antikoloniale houding ontstond wel bij de politicologen van het Centre de recherche et d'information socio-politiques (CRISP), een onafhankelijk onderzoeksinstituut in België dat in 1958 werd opgericht, helemaal aan het einde van de koloniale periode.

⁷⁴³ Ceuppens, *Congo Made in Flanders?* 239

⁷⁴⁴ *Ibid.*, 158–59.

⁷⁴⁵ Ceuppens, *Congo Made in Flanders?* 151–54.

⁷⁴⁶ Jean-Luc Vellut, "De Dekolonisatie van Kongo, 1945–1965," in *Algemeene Geschiedenis van de Nederlanden, Deel 15: De Nieuwste Tijd*, ed. A. F. Manning, H. Balthazar en J. De Vries (Haarlem: Fibula–Van Dishoeck, 1982), 404–6; en Isidore Ndaywel è Nziem, *Nouvelle histoire du Congo: Des origines à la République Démocratique* (Kinshasa en Parijs: Afrique Éditions-le Cri, 2008), 250–405.

⁷⁴⁷ Frederick Cooper en Randall M. Packard, "Introduction," in *International Development and the Social Sciences: Essays on the History and Politics of Knowledge*, ed. F. Cooper and R. Packard (Berkeley: University of California Press, 1997), 7.

Britannië probeerden ook hun kolonies in Afrika in stand te houden door beperkte hervormingen door te voeren met als doel de toenemende eisen van de kolonies om zeggenschap in het politieke, sociale en economische leven te sussen.⁷⁴⁸

Cruciaal bij het ‘verkopen’ van dit hernieuwd kolonialisme aan de Belgische bevolking was de aanhoudende promotie van het idee van *mise en valeur*, of de waarde en het prestige die de exploitatie van de rijkdommen van de kolonie voor het moederland kon genereren. Niet toevallig nam de door de staat gevoerde koloniale propaganda in de jaren 1950 aanzienlijk toe (zie ook het hoofdstuk over musea, tentoonstellingen en monumenten). Dit ontwikkelingstijdperk duurde tot lang na de onafhankelijkheid, toen internationale financiële en ontwikkelingsorganisaties de bron van expertise werden voor de ‘modernisering’ van Afrika. Het ethos achter het ontwikkelingskolonialisme was uiteraard de moderniseringstheorie, “een sociaalwetenschappelijke benadering die trachtte aan te tonen dat verandering in één levensdomein een allesomvattende herconfiguratie impliceerde, die vrijwel leidde tot de schepping van een nieuw soort mens—rationeel in plaats van bijgelovig, gericht op prestatie in plaats van op status.” (“*a social science approach that purported to demonstrate that change in one domain of life implied comprehensive reconfiguration, leading virtually to the creation of a new sort of person—rational instead of superstitious, oriented toward achievement rather than status*”)⁷⁴⁹ Het behoeft geen betoog dat de aloude racistische ideeën over de vermeende achterlijkheid en de behoefte aan ‘begeleiding’ van de Afrikanen, die ten grondslag lagen aan de ideologie van de ‘beschavingsmissie’ van het imperialisme, nog steeds sterk aanwezig waren bij de toepassing van de moderniseringstheorie op het Afrikaanse continent.

De hernieuwde inzet van België voor zijn moderne koloniale project bracht het wetenschappelijk kolonialisme op de voorgrond. Deze laatste was geworteld in visies die zich in de jaren dertig begonnen te ontwikkelen met een grotere nadruk op industrialisatie, ontwikkeling en technologisering (*technologization*), maar de economische en politieke omstandigheden van de naoorlogse wereld versnelden deze nieuwe technocratische visies. Deze ambities kwamen tot uiting in het ‘Tienjarenplan’ (1949-1959) voor de ontwikkeling van Congo.⁷⁵⁰ De late jaren 1940 en 1950 waren dus een tijdperk van professionalisering en uitbreiding van de toepassing van koloniale wetenschappen, maar ook van algemene technische expertise. Nieuwe wetenschappelijke benaderingen met het oog op ontwikkeling waren gebaseerd op moderne methodologieën en werden nagestreefd door professionele onderzoekswetenschappers en technische deskundigen, die de encyclopedische benaderingen van weleer hadden vervangen. Toegepaste wetenschap en technische deskundigheid (zoals ingenieurswetenschappen) wonnen terrein. De onderzoeksinfrastructuur in de kolonies zelf werd uitgebreid met de oprichting van het IRSAC (Instituut voor Wetenschappelijk Onderzoek in Centraal-Afrika) in 1948, een instituut voor onderzoek naar menselijke, zoölogische en botanische aspecten van het tropisch milieu. Het hoofdkantoor ervan was gevestigd in Astrida (nu Butare) in Rwanda en het had een aantal satellietafdelingen in Congo. Bij het IRSAC werkte een nieuwe generatie antropologen, van wie velen (o.a. Jan Vansina en Daniel Biebuyck) een internationale carrière uitbouwden. In Katanga werd in 1946 het Centre d’Étude des Problèmes Sociaux Indigènes (CEPSI) opgericht, gesteund door de Union Minière du Haut Katanga, met als doel de sociale problemen die gepaard gingen met de modernisering en industrialisering van de regio Katanga te bestuderen en op te lossen.⁷⁵¹

⁷⁴⁸ Catherine Coquery-Vidrovitch, Daniel Hémerly, and Jean Piel, eds., *Pour une histoire du développement: Etats, sociétés, développement* (Paris: L’Harmattan, 1988).

⁷⁴⁹ Cooper en Packard, “Introduction,” 17.

⁷⁵⁰ Guy Vanthemsche, “Congo, een kolonie op weg naar de ‘ontwikkeling’?” in *Koloniaal Congo*, ed. Goddeeris, et al., 190–91.

⁷⁵¹ Zie Rubbers en Poncelet, “Sociologie Coloniale au Congo Belge.” Vansina 1994.

Niet alleen wonen meer toegepaste perspectieven terrein in de sociale wetenschappen; meer technische wetenschappen, zoals ingenieurswetenschappen en agronomie, gaven vorm aan infrastructuurprojecten en projecten voor *social engineering*, zoals huisvesting voor arbeiders. Deze projecten hebben vaak impliciet de patronen van rassenscheiding verdiept en versterkt door ze te combineren met andere plannen, voor de *social engineering* van kerngezinnen, door middel van eengezinswoningen bijvoorbeeld.⁷⁵² Bij grote infrastructuurwerken zien we hetzelfde vertrouwen in de ingenieur of architect als de deskundige achter modernisering en 'welzijnskolonialisme' (*welfare colonialism*). Een voorbeeld hiervan zijn de blauwdrukken die werden ontwikkeld voor de uitbreiding van de ziekenhuisinfrastructuur in de kolonie, waardoor de rol van de lokale overheidsambtenaren werd ingeperkt.⁷⁵³ Dit wil niet zeggen dat deze projecten noodzakelijkerwijs succesvol waren in hun opzet, noch dat het gebruik van ruimtelijke en infrastructurele engineering pas in de naoorlogse periode opkwam, maar wel dat de schaal en planningsretoriek, alsmede de toepassingen van deskundigheid, veel intensiever werden, waardoor het veronderstelde verband tussen de plannen van witte deskundigen en de Congolese ontwikkeling werd versterkt.

De agronomie was een ander gebied waarop wetenschappelijke kennis, ter plaatse ontwikkeld, werd gezien als de oplossing voor de ontwikkeling van een ondermaats presterende economische sector die behoefte had aan modernisering. Het Inéac (*Institut National pour l'Étude Agronomique du Congo Belge*), dat in 1933 werd opgericht en zijn hoofdkantoor in Yangambi had, wilde een efficiëntere en beter georganiseerde landbouwsector tot stand brengen, gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek en onderwijs. Het beleid van het Inéac breidde zich sterk uit in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog en in de jaren 1950. Programma's die een verbetering van de productiviteit beloofden, omvatten bijvoorbeeld de oprichting van '*Paysannats indigènes*' of kleinschaligere landbouw op basis van speciaal ontwikkelde teeltplannen. Meer dan plannen voor wetenschappelijk kolonialisme op economisch gebied (een hogere productie) waren de '*paysannats*' ook projecten voor *social engineering* bedoeld om het plattelandsleven en de bevolking in stand te houden tegenover de trek naar de steden.⁷⁵⁴ In werkelijkheid waren deze projecten echter ook een antwoord op het rampzalige beleid van gedwongen teelten en monoculturen dat eerder (en voortlopend) door de koloniale staat werd gevoerd.⁷⁵⁵ Met andere woorden, het falen van het Belgische koloniale landbouwbeleid leidde

⁷⁵² Over de witte stad versus de Zwarte stad, zie Donatien Dibwe dia Mwemba, "La Problématique de l'habitat dans la ville de Lubumbashi (Elisabethville), province du Katanga, 1910–1960," in *The Politics of Housing in (Post)Colonial Africa*, ed. Kirsten Rütther et al. (Berlijn: De Gruyter Oldenbourg, 2020), 121–40, e-book, geraadpleegd op 18 januari 2021, <https://doi.org/10.1515/9783110601183-005>. Over het social engineeringaspect van eengezinswoningen, zie Sofie Boonen en Johan Lagae, "Ruashi, a Pessac in Congo? On the Design, Inhabitation and Transformation of a 1950s Neighbourhood in Lubumbashi, Democratic Republic of the Congo," in *ibid.*, 66–97, geraadpleegd op 18 januari 2021, <https://doi.org/10.1515/9783110601183-003>. Zie ook Bruno de Meulder, *De Kampen van Congo: Arbeid, Kapitaal en Rasverdeling* (Amsterdam: Meulenhoff; Antwerpen: Kritak, 1996). Boonen en Lagae komen tot enigszins andere conclusies dan de Meulder wat betreft de impact van deze ontwerpen en planningspraktijken, waarbij zij beschrijven hoe de bewoners zich deze ontwerpen eigen maakten en er een nieuwe invulling aan gaven.

⁷⁵³ Simon De Nys-Ketels, Laurence Heindryckx, Johan Lagae en Luce Beeckmans, "Planning Belgian Congo's Network of Medical Infrastructure: Type-Plans as Tools to Construct a Medical Model-Colony, 1949–1959," *Planning Perspectives* 34, nr. 5 (2019): 757–78.

⁷⁵⁴ Yves Segers en Leen Van Molle, "Landbouw in koloniaal Congo: een succesverhaal ten koste van de rurale bevolking?" in *Koloniaal Congo*, ed. Goddeeris et al., 157–71; en Leen Van Molle, Leen, Yves Segers en Stéphanie Kerckhofs, "'C'est par la science qu'on colonise': Over de relatie tussen de Grote Depressie en de landbouwpolitiek in Belgisch Congo," in *The Belgian Congo between the Two World Wars*, ed. Jacques Verlinden (Brussel: KAOV, 2019), 159–89.

⁷⁵⁵ Osumaka Likaka, *Rural Society and Cotton in Colonial Zaire* (Madison: University of Wisconsin Press, 1997); en Bogumil Jewsiewicki, "African Peasants in the Totalitarian Colonial Society of the Belgian Congo," in *Peasants in Africa: Historical and Contemporary Perspectives*, ed. Martin A. Klein (Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1980), 45–75.

ironisch genoeg uiteindelijk tot een versterking van het geloof in de waarde van Belgische (en dus witte) deskundigheid.

In dit proces kwam de wetenschappelijke expert naar voren als iemand die verbonden was aan een academische of onderzoeksinstituten en die geworteld was in een disciplinaire gemeenschap.⁷⁵⁶ De deskundige in Centraal-Afrikaanse kwesties was dus een witte Europese man. De Congolezen zelf, die vaak een rol speelden bij het creëren en toepassen van koloniale kennis (zie hierboven), werden systematisch uitgesloten van de structuren van het hoger onderwijs. Een beperkte opleiding in de toegepaste wetenschappen (zoals medisch of landbouwkundig assistent) was een van de weinige mogelijkheden om de positie en het gezag van de 'deskundige' te benaderen, maar een universitaire opleiding werd in Congo zelf pas mogelijk met de oprichting van de universiteit Lovanium in 1954.⁷⁵⁷

De 'ontwikkelingsstaat' (*developmentalist state*), zoals die in de naoorlogse periode ontstond, bleef ook na de onafhankelijkheid een grote invloed hebben op het beleid en de politiek, aangezien veel politici de ideeën over universele vooruitgang en modernisering onderschreven.⁷⁵⁸ De afhankelijkheid van (nu buitenlandse) deskundigheid bleef echter bestaan. In de nasleep van de uittocht van de koloniale uit Congo werden een aantal van hen op termijn vervangen door mensen van de Belgische Technische Bijstand, en het pas opgerichte Departement voor Ontwikkelingshulp (1962) werd grotendeels bemand met voormalige medewerkers van het Ministerie van Koloniën.⁷⁵⁹ Een voorbeeld van hoe de modernistische dromen van laatkoloniaal Congo de 'witte olifanten' van het postkoloniale tijdperk werden, is te zien in de geschiedenis van de Inga-dammen op de Congo-rivier. Dit was aanvankelijk een koloniaal project, maar werd in het postkoloniale tijdperk gebouwd met behulp van buitenlandse investeringen en deskundigheid. Hoewel projecten als dit bedoeld waren om te moderniseren en onafhankelijke economieën te creëren, "versterkten ze de van buitenaf afhankelijke economie van het koloniale tijdperk." ("*reinforced the externally dependent economy of the colonial era*")⁷⁶⁰ Dit is een geschiedenis die een diepgaandere analyse behoeft wat betreft de voormalige Belgische kolonies, maar het is duidelijk dat de mislukking van deze 'ontwikkeling' voor de lokale economie een toenemende afhankelijkheid veroorzaakte van ngo's en van internationale organisaties zoals de Wereldbank, die opnieuw steunden op buitenlandse 'deskundigheid' om de economie van Congo te 'rationaliseren'.⁷⁶¹ Wetenschappers vragen zich vandaag af wat de langetermijnpact is van de koloniale wortels van ontwikkelingshulp en hoe deze "imperiale betrekkingen, percepties en

⁷⁵⁶ Dit koloniale proces maakt op zichzelf deel uit van een bredere geschiedenis van wetenschappelijke deskundigen en expertise in de context van moderniteit en moderne natiestaten. Er bestaat een grote hoeveelheid literatuur in de wetenschapsgeschiedenis hierover.

⁷⁵⁷ Zie Marc Depaeye en Lies Van Rompaey, *In het teken van de bevoogding: de educatieve actie in Belgisch Congo, 1908–1960* (Leuven: Garant Uitgevers, 1995); en Mantels, *Geleerd in de tropen*, 165–236.

⁷⁵⁸ Frederick Cooper, *Africa Since 1940: The Past of the Present*, 2nd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2019).

⁷⁵⁹ Guy Vanthemsche, *Congo: De impact van de kolonie op België* (Tielt: Lannoo, 2007), 252–53.

⁷⁶⁰ Cooper, *Africa Since 1945*, 130. Voor een overzicht van de postkoloniale ontwikkelingsgeschiedenis van Congo, zie: Noël Obotela Rashidi, *Cinquante ans de Développement postindépendance de la République Démocratique du Congo: un regard critique*. (Afrikaans Instituut voor Economische Ontwikkeling en Planning-IDEP, 2011).

⁷⁶¹ Dit is niet bedoeld als een reductief argument, d.w.z. het kan niet worden gezien als de enige reden voor de economische ondergang van Zaïre. Voor een analyse van koloniale en postkoloniale militaire conflicten als voortkomend uit het mondiale systeem, zie Pamphile Mabilia Mantuba-Ngoma, "Systèmes capitaliste et guerres post-coloniales en RDC," in *Images, mémoires et savoirs: Une histoire en partage avec Bogumil Koss Jewsiewicki*, ed. Isidore Ndaywel è Nziem en Elizabeth Mudimbe-Boyi (Parijs: Éditions Karthala, 2009), 177–92.

houdingen" (*"relationships, perceptions and attitudes of empire"*) heeft gereproduceerd in de hedendaagse globale betrekkingen (zie ook het deel over reconciliatie in deel II van dit verslag).⁷⁶²

Conclusie

De heropleving van het Belgisch kolonialisme berustte tweemaal op de (her)uitvinding ervan als rationeel en wetenschappelijk kolonialisme, eerst bij de overgang van de Congo-Vrijstaat naar Belgisch Congo en daarna in de jaren 1940 en 1950. Zoals Marc Poncelet betoogde, moeten deze wetenschappen en verzamelde kennis (*bodies of knowledge*) worden gezien als onderdeel en erfenis van de koloniale ideologie, en niet noodzakelijkerwijs als bewijs voor het *bestaan* of de *doeltreffendheid* van het 'wetenschappelijk' kolonialisme.⁷⁶³ De ongelijkheden op het gebied van infrastructuur en onderwijs, alsmede de raciale ideeën (*racialized ideas*) over cultuur, 'beschaving' en wetenschappelijke deskundigheid die in de koloniale periode ontstonden, hadden echter blijvende gevolgen. Sommige van deze blijvende structuren, zoals de onderzoeksinfrastructuur, zijn tastbaar, terwijl andere minder onmiddellijk zichtbaar zijn.

Structuren en infrastructuren: hoewel sommige verdwenen, zoals de Koloniale Hogeschool in Antwerpen, of hun financiering zagen slinken, bleven andere voortbestaan. Het Koninklijk Belgisch Instituut werd bijvoorbeeld de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen (KAOW/ARSON), die tot op vandaag bestaat. Het Museum van Belgisch Congo werd het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika en ook het Koninklijk Instituut voor Tropische Geneeskunde bestaat nog steeds. Vaak kenden deze instellingen een (soms nominale) uitbreiding van hun vakgebied. Het onderzoeksgebied van KAOW/ARSON, bijvoorbeeld, is officieel uitgebreid tot de hele wereld, maar is in werkelijkheid nog steeds vrij sterk op (Centraal-)Afrika gericht. Ook het KMMA/MRAC heeft in de postkoloniale periode geprobeerd om zijn wetenschappelijke reikwijdte en zijn collecties uit te breiden tot buiten Centraal-Afrika, maar heeft zich in zijn tentoonstellingen en uitstallingen opnieuw op Centraal-Afrika gericht, en ook een meerderheid van zijn wetenschappers werkt rond Centraal-Afrika. Veel wetenschappers of technische deskundigen die actief waren in de kolonies voelden zich geminacht in de Belgische haast om het koloniale verleden achter zich te laten na de onafhankelijkheid. In combinatie met de krimpende middelen, en vooral een afnemende belangstelling in de universiteiten, leidde dit tot een uitwaaiing van sommige Belgische wetenschappers, vooral naar de VS. Het bekendste (maar lang niet het enige) voorbeeld is waarschijnlijk Jan Vansina, die een van de internationaal meest succesvolle programma's in Afrikaanse Studies en Geschiedenis oprichtte aan de Universiteit van Wisconsin-Madison en verschillende generaties historici opleidde die zich op hun beurt verspreidden in het Amerikaanse (en tot op zekere hoogte ook Afrikaanse) landschap van het hoger onderwijs. Er was (en is) echter een continuïteit in de reputatie van België als een centrum van wetenschappelijke deskundigheid inzake (Centraal-) Afrika in verschillende disciplines (waaronder antropologie, geneeskunde, agronomie en taalkunde). Deze traditie kan worden teruggevoerd op het bestaan van de koloniale infrastructuren en middelen. Aan Congolese zijde hebben de langetermijnevolgen van het ontbreken van een goed functionerende onderwijsinfrastructuur en het daarmee gepaard gaande gebrek aan kansen (maar ook onder meer

⁷⁶²Uma Kothari, "History, Time and Temporality in Development Discourse", in *History, Historians and Development Policy: A Necessary Dialogue*. Eds. C.A. Bayly, V. Rao, S. Szreter en M. Woolcock (Manchester: Manchester University Press 2011) 65-70. Zie ook: Olivia U. Rutazibwa "On Babies and Bathwater. Decolonizing International Development Studies" in *Decolonization and Feminisms in Global Teaching and Learning*. Eds. Sara De Jong, Rosalba Icaza en Olivia U. Rutazibwa, Routledge: 2019, 158-180; en Sabelo J. Ndlovu-Gatsheni, *Decolonization, Development and Knowledge in Africa. Turning Over a New Leaf*. Londen: Routledge, 2020.

Voor alle duidelijkheid, dit betekent niet dat degenen die actief zijn op het gebied van ontwikkelingshulp - zowel na de onafhankelijkheid als nu - onoprecht zijn in hun toewijding. Het is eerder een kritiek op de manier waarop de verhoudingen in dit systeem gestructureerd zijn.

⁷⁶³ Poncelet, "Colonial Ideology, Colonial Sciences and Colonial Sociology."

de onderdrukking van de studentenprotesten onder het Mobutu-regime) ook bijgedragen tot een exodus van geleerden, vaak naar Noord-Amerika.⁷⁶⁴ Zo onder meer V.Y. Mudimbe (Duke University, VS), die een centrale intellectuele figuur werd in de Afrikanistiek, Elizabeth Boyi-Mudimbe (Stanford University, VS), Georges Nzongola-Ntalaja (University of North Carolina, VS), Osumaka Likaka (Wayne State University, VS) om slechts enkele voorbeelden te noemen in de menswetenschappen en de sociale wetenschappen.

Er is momenteel een groot gebrek aan evenwicht in de internationale zichtbaarheid van collega's in Centraal-Afrika in vergelijking met diegenen die aan Europese en Amerikaanse universiteiten werken. Dit gebrek aan evenwicht vindt (onder meer) zijn oorsprong in de koloniale wetenschappelijke culturen, zowel op tastbare als op minder tastbare wijze. Zoals hierboven besproken bevond infrastructuur voor onderwijs en onderzoek zich grotendeels buiten de kolonies en was niet gemakkelijk toegankelijk voor gekoloniseerden. De lange termijns gevolgen van dit gebrek aan evenwicht zijn nog steeds zichtbaar in bijvoorbeeld de ongelijke toegang tot internationale publicaties, tot en financiering van onderzoek, enz.⁷⁶⁵ Ter verduidelijking: het postkoloniale tekort aan financiering van onder meer het hoger onderwijs speelt natuurlijk ook een rol, maar waar het hier om gaat is dat het speelveld van meet af aan niet gelijk was. In feite was de ongelijkheid opzettelijk, en gebaseerd op zowel racistische veronderstellingen over Centraal-Afrikanen als op een angst voor de emancipatoire kracht van onderwijs. Het stereotype van de witte Afrikaner als bezitter van superieure kennis en onderwijs is ook vandaag nog gangbaar in onze wereld. Men zou kunnen stellen dat het zichtbaar was in de debatten rond de benoemingen van deskundigen voor deze commissie zelf, ook al is er zeker vooruitgang geboekt sinds de Lumumba-commissie. KULeuven-historicus Idesbald Goddeeris stelt dat "de Belgische medeplichtigheid aan het gebrek aan Congolees universitair onderzoek tot op vandaag voortduurt" ("*Belgian complicity in the lack of Congolese scholarship continues to this day*"), waarbij hij onder meer het voorbeeld van de Lumumba-commissie aanhaalt.⁷⁶⁶ Er is uiteraard ook een keerzijde aan deze vergelijking. We moeten niet alleen naar Centraal-Afrika kijken om de naweën van deze systemen te zien, maar ook naar België. Hoewel wetenschappers in theorie erkennen dat het kolonialisme ook de kolonisatoren gevormd heeft, is er verrassend weinig introspectief nagedacht over hoe het kolonialisme de reputatie van Belgische academici (en anderen) als deskundigen inzake Centraal-Afrika op mondiaal niveau gevormd heeft.

Hardnekkige ideeën over ras, cultuur en 'beschaving': kennisculturen evolueren doorgaans slechts langzaam en koloniale ideeën over ras en cultuur waren -en zijn- wijdverbreid. De vooraanstaande Congolese schrijver en filosoof V. Y. Mudimbe noemde het geheel van koloniale kennis over Afrika - en specifiek Congo - de 'koloniale bibliotheek'. In zijn reflecties benadrukt hij hoe macht en kennis met elkaar verweven zijn, en hoe deze koloniale bibliotheek is opgebouwd rond het idee van raciale verschillen en het 'anders-zijn' ('*Otherness*') van Afrikaanse mensen, terwijl Congolese kennis (*bodies of knowledge*) werd verkleind of verzwegen.⁷⁶⁷ Om het raciale verschil te overwinnen waarop deze kennissystemen (*knowledge systems*) gebaseerd zijn (met andere woorden om Europa niet langer tot het intellectueel en epistemologisch referentiepunt en centrum (*de-center*) van de kennis te maken) stelt Achille Mbembe, een van de meest prominente Afrikaanse intellectuelen van vandaag: "Het is

⁷⁶⁴ Over de postkoloniale geschiedenis van academisch onderzoek, universiteiten en sociale wetenschappen in Congo, zie: Sylvain Shomba Kinyamba (Ed.) *Les sciences sociales au Congo-Kinshasa cinquante ans après: quelques repères. Vol. I & II* (Parijs: L'Harmattan, 2005 en 2007); Isidore Ndaywel è Nziem (Ed.) *L'Université dans le devenir d'Afrique. Un demi-siècle de présence au Congo-Zaïre*. (Parijs: L'Harmattan, 2007).

⁷⁶⁵ Over de ongelijkheden in de wetenschappelijke publicatie wereld, zie: Zainab Batul Naqvi, Ruth Fletcher, Diamond Ashiagbor en Katie Cruz. "Back at the Kitchen Table: Reflections on decolonizing and internationalizing with the Global South socio-legal writing workshops" *Feminist legal Studies*, 27 (2019): 123-137.

⁷⁶⁶ Idesbald Goddeeris, "Postcolonial Belgium: The Memory of Congo," *Interventions* 7, nr. 3 (2015): 443.

⁷⁶⁷ Mudimbe, *The Invention of Africa*, x; Mudimbe, *The Idea of Africa*, xiv.

een proces dat niet noodzakelijkerwijs afstapt van het idee van universele kennis voor de mensheid, maar dat dit omarmt via een *horizontale strategie van openheid voor dialoog tussen verschillende epistemische tradities*. ("It is a process that does not necessarily abandon the notion of universal knowledge for humanity, but which embraces it via a horizontal strategy of openness to dialogue among different epistemic traditions.")⁷⁶⁸ Oproepen tot dekolonisatie van kennisculturen zijn verre van nieuw en dateren al uit de tijd van de onafhankelijkheid, maar deze vorderingen vragen niet alleen om veranderende opvattingen over welke kennis wordt gewaardeerd en wie de deskundigheid bezit, maar ook om de dekolonisatie van instellingen voor hoger onderwijs, zowel in Afrika als in het mondiale Noorden (*global north*).⁷⁶⁹

Bibliografie

Arnoldi, Mary-Jo. "Koloniale Kunst: De Belgische Beeldhouwers in Congo (1911–1960)." In *Le Congo et l'art Belge*, ed. Jacqueline Guisset, 225–29. Doornik: La Renaissance du Livre, 2003.

Bevernage, Berber. "The Making of the Congo Question: Truth-Telling, Denial and 'Colonial Science' in King Leopold's Commission of Inquiry on the Rubber Atrocities in the Congo Free State (1904–1905)." *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice* 22, no. 2 (2018): 203–38.

Beyen, Marnix en Geert Vanpaemel. uitg. *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*. Leuven-Amersfoort: Acco, 1998.

Boonen, Sofie en Johan Lagae. "Ruashi, a Pessac in Congo? On the Design, Inhabitation and Transformation of a 1950s Neighbourhood in Lubumbashi, Democratic Republic of the Congo." In *The Politics of Housing in (Post)Colonial Africa*, ed. Kirsten Rüter, Martina Barker-Ciganikova, Daniela Waldburger & Carl-Philipp Bodenstein, 66–97. Berlijn: De Gruyter Oldenbourg, 2020. E-book, geraadpleegd op 18 januari 2021, <https://doi.org/10.1515/9783110601183-003>.

Braillon, Charlotte. "La représentation du droit autochtone dans le discours colonial: le cas du Congo Belge et de la 'coutume indigène' (1908–1960)." *Cahiers du Centre de Recherches en Histoire du Droit et les Institutions*, nrs. 35/36 (2011): 137–64.

Ceuppens, Bambi. *Congo Made in Flanders? Koloniale visies op "blank" en "zwart" in Belgische Congo*. Gent: Academia Press, 2003.

Cohn, Bernard. *Colonialism and its Forms of Knowledge: The British in India*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996.

Conklin, Alice. *In the Museum of Man: Race, Anthropology and Empire in France, 1850–1950*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2013.

Cooper, Frederick. *Africa Since 1940: The Past of the Present*. Tweede uitgave. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

Cooper, Frederick en Randall M. Packard. uitg. *International Development and the Social Sciences: Essays on the History and Politics of Knowledge*. Berkeley: University of California Press, 1997.

⁷⁶⁸ Mbembe, "Decolonizing Knowledge and the Question of the Archive," *Africa is a Country* E-book, geraadpleegd op 6 januari 2021, <https://africaisacountry.atavist.com/decolonizing-knowledge-and-the-question-of-the-archive>.

⁷⁶⁹ Maria Grosz-Ngaté, "Knowledge and Power: Perspectives on the Production and Decolonization of African/ist Knowledges," *African Studies Review* 63, nr. 4 (dec. 2020): 689–718.

Coquery-Vidrovitch, Catherine, Daniel Hémerly en Jean Piel. uitg. *Pour une histoire du développement: Etats, sociétés, développement*. Parijs: L'Harmattan, 1988.

Cornet, Anne. *Politiques de santé et contrôle social au Rwanda, 1920–1940*. Parijs: Karthala Editions, 2011.

Couttenier, Maarten. "Fysieke Antropologie in België en Congo, 1883–1960. Levende Tentoonstellingsobjecten." In *De Exotische Mens: Andere Culturen als Amusement*, ed. Bert Sliggers, Patrick Allegaert. Tiel: Lannoo, 2009. pp.96–113.

———. "'We can't help laughing': Physical Anthropology in Belgium and Congo (1882–1914)." In *The Invention of Race: Scientific and Popular Representations*, ed. Nicolas Bancel, Thomas David & Dominic Thomas, 193–227. New York en Londen: Routledge, 2014.

———. "'With the risk of being called retrograde". Racial Classifications and the Attack on the Aryan Myth by Jean-Baptiste d'Omalius d'Halloy (1783-1875)' *Centaurus* 59, nr. 1–2 (2017): 122–151.

De Bont, Raf. *Darwin's Kleinkinderen: de Evolutietheorie in België, 1865–1945*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2008.

———. "A World Laboratory: Framing the Albert National Park." *Environmental History* 22, no. 3 (Jul. 2017): 404–32.

De Bont, Raf en Kaat Wils. "De meetbare misdadiger: Cesare Lombroso en de criminele antropologie in België." In *Karakterkoppen: over haviksneuzen en hamsterwangen*, ed. Patrick Allegaert, Annemie Cailliau & Jaap Cohen, 115–36. Tiel: Lannoo, 2015.

de Meulder, Bruno. *De Kampen van Congo: Arbeid, Kapitaal en Rasverdeling*. Amsterdam: Meulenhoff; Antwerpen: Kritak, 1996.

De Nys-Ketels, Simon, Laurence Heindryckx, Johan Lagae en Luce Beeckmans. "Planning Belgian Congo's Network of Medical Infrastructure: Type-Plans as Tools to Construct a Medical Model-Colony, 1949–1959." *Planning Perspectives* 34, no. 5 (2019): 757–78.

Depaepe, Marc en Lies Van Rompaey. In *het teken van de bevoogding: de educatieve actie in Belgisch Congo, 1908–1960*. Leuven: Garant Uitgevers, 1995.

Dibwe dia Mwembu, Donatien. "La Problématique de l'habitat dans la ville de Lubumbashi (Elisabethville), province du Katanga, 1910–1960." In *The Politics of Housing in (Post)Colonial Africa*, ed. Kirsten Rüther, Martina Barker-Ciganikova, Daniela Waldburger & Carl-Philipp Bodenstein, 121–40. Berlijn: De Gruyter Oldenbourg, 2020. E-book, geraadpleegd op 18 januari 2021, <https://doi.org/10.1515/9783110601183-005>.

Dujardin, Carine en Claude Prudhomme. uitg. *Mission and Science: Missiology Revised/Missologie revisitée, 1850–1940*. Leuven: Leuven University Press, 2015.

Fabian, Johannes. *Time and the Other: How Anthropology Makes its Object*. New York: Columbia University Press, 1983.

———. *Out of Our Minds: Reason and Madness in the Exploration of Central Africa*. Berkeley: University of California Press, 2000.

Ferreira da Silva, Denise. *Toward a Global Idea of Race*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2007.

“Focus: Colonial Science.” *Isis: A Journal of the History of Science Society* 96, no. 1 (March 2005): 52–87.

Gilroy, Paul. *There Ain't No Black in the Union Jack*. Londen: Unwin Hyman, 1987.

Goddeeris, Idesbald. “Postcolonial Belgium. The Memory of Congo.” *Interventions* 7, no. 3 (2015): 434–51.

Grosz-Ngaté, Maria. “Knowledge and Power: Perspectives on the Production and Decolonization of African/ist Knowledges.” *African Studies Review* 63, nr. 4 (dec. 2020): 689–718.

Hall, Bruce. *A History of Race in Muslim West Africa, 1600–1960*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Hoquet, Thierry. “Biologization of Race and Racialization of the Human: Bernier, Buffon, Linnaeus.” In *The Invention of Race: Scientific and Popular Representations*, ed. Nicolas Bancel, Thomas David & Dominic Thomas, 17–32. New York en Londen: Routledge, 2014.

Hunt, Nancy Rose. *A Colonial Lexicon of Birth Ritual, Medicalization, and Mobility in the Congo*. Durham, NC: Duke University Press, 1999.

———. *A Nervous State: Violence, Remedies, and Reverie in Colonial Congo*. Durham, NC: Duke University Press, 2016.

Jewsiewicki, Bogumil. “African Peasants in the Totalitarian Colonial Society of the Belgian Congo.” In *Peasants in Africa: Historical and Contemporary Perspectives*, ed. Martin A. Klein, 45–75. Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1980.

Jezequal, Jean-Hervé. “Voices of Their Own? African Participation in the Production of Knowledge in French West Africa, 1910–1950.” In *Ordering Africa: Anthropology, European Imperialism and the Politics of Knowledge*, ed. Helen Tilley & Robert Gordon, 145–73. Manchester: University of Manchester Press, 2007.

Kalema, Emery M. “Religion et médecine au Congo Belge. Pratiques et savoirs des assistants médicaux ‘indigènes’ issus de Kisantu FOMULAC) et de leurs patients, 1937-1961” In *Religion, Colonization and Decolonization in Congo, 1885-1960. Religion, colonization et décolonisation au Congo, 1885-1960*. Ed. Vincent Viaene, Bram Cleys & Jan De Maeyer, 191-208. Leuven: Leuven University Press, 2020.

Kothari, Uma. “History, Time and Temporality in Development Discourse”, in *History, Historians and Development Policy: A Necessary Dialogue*. Ed. C.A. Bayly, V. Rao, S. Szreter & M. Woolcock, 65-70. Manchester: Manchester University Press, 2011.

Lagae, Johan. “‘Het echte belang van de kolonisatie valt samen met dat van de wetenschap’: Over kennisproductie en de rol van wetenschap in de Belgische koloniale context.” In *Het geheugen van Congo: de koloniale tijd*, ed. Jean-Luc Vellut, 131–38. Tervuren: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika en Gent: Uitgeverij Snoeck, 2005.

Lagae, Johan en Jacob Sabakinu Kivulu. “Infrastructuur, Stedelijke Landschappen en architectuur: sporen van ‘ontwikkeling’ of instrumenten van ‘exploitatie’?” In *Koloniaal Congo: Een Geschiedenis in Vragen*, ed. Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro & Guy Vanthemsche, 172–85. Kalmthout: Polis, 2020.

Lauro, Amandine. “Maintenir l’ordre dans la colonie-modèle: Notes sur les désordres urbains et la police des frontières raciales au Congo Belge (1918–1945).” *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 15, nr. 2 (2011): 97–121.

Likaka, Osumaka. *Rural Society and Cotton in Colonial Zaire*. Madison: University of Wisconsin Press, 1997.

Lyons, Maryinez. *The Colonial Disease: A Social History of Sleeping Sickness in Northern Zaire, 1900–1940*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

———. “The Power to Heal: African Auxiliaries in Colonial Belgian Congo and Uganda.” In *Contesting Colonial Hegemony: State and Society in Africa and India*, ed. Dagmar Engels & Shula Marks, 203–23. London, British Academic Press, 1994.

Mabiala Mantuba-Ngoma, Pamphile. “Systèmes capitaliste et guerres post-coloniales en RDC.”

In *Images, mémoires et savoirs. Une histoire en partage avec Bogumil Koss Jewsiewicki*, ed. Isidore Ndaywel è Nziem & Elizabeth Mudimbe-Boyi, 177–92. Parijs: Éditions Karthala, 2009.

Mantels, Ruben. *Geleerd in de tropen: Leuven, Congo & de wetenschap, 1885–1960*. Leuven: Universitaire pers, 2007.

———. “Wetenschap: de handlanger van het Belgisch kolonialisme?” In *Koloniaal Congo: Een Geschiedenis in Vragen*, ed. Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro & Guy Vanthemsche, 338–49. Kalmthout: Polis, 2020.

———. “Middelheim: Leerschool van kolonialisme.” In *100x Congo: Een Eeuw Congolese Kunst in Antwerpen*, edited by Els De Palmenaer, 120–24. Antwerpen: MAS, 2020.

Mbembe, Achille. “Decolonizing Knowledge and the Question of the Archive.” *Africa is a Country* E-book. Geraadpleegd op 6 januari 2021, <https://africaisacountry.atavist.com/decolonizing-knowledge-and-the-question-of-the-archive>.

———. *Critique of Black Reason*. Durham, NC: Duke University Press, 2017.

Meeuwis, Michael. “Flemish Nationalism in the Belgian Congo versus Zairian Anti-Imperialism: Continuity and Discontinuity in Language Ideological Debates.” In *Language Ideological Debates*, edited by Jan Blommaert, 381–423. Berlijn en New York: Walter de Gruyter Mouton, 1999.

Mertens, Myriam. “Chemical Compounds in the Congo: Pharmaceuticals and the ‘Crossed History’ of Public Health in Belgian Africa (ca. 1905–1939).” PhD diss., Universiteit Gent, 2014.

Mertens, Myriam en Guillaume Lachenal. “The History of ‘Belgian’ Tropical Medicine from a Cross-Border Perspective.” *Revue belge de philologie et d’histoire/Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 90, no. 4 (2012): 1249–72.

Monaville, Pedro. “A Distinctive Ugliness: Colonial Memory in Belgium.” In *Memories of Post-Imperial Nations: The Aftermath of Decolonization, 1945–2013*, ed. Dietmar Rothermund, 56–75. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Mudimbe, V. Y. *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge*. Bloomington and Indianapolis: University of Indiana Press, 1988.

———. *The Idea of Africa*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1994.

Mutamba-Makombo, Jean-Marie. *Du Congo belge au Congo indépendant, 1940–1960: émergence des “evolues” et gènes du nationalisme*. Kinshasa: Publications de l’Institut de Formation et d’Études Politiques, 1998.

— — —. “Heeft de Belgische kolonisator racisme en etnische identiteit in Congo geïntroduceerd?” In *Koloniaal Congo: Een Geschiedenis in Vragen*, ed. Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro & Guy Vanthemsche, 237–48. Kalmthout: Polis, 2020.

Naqvi, Zainab Batu, Ruth Fletcher, Diamond Ashiagbor en Katie Cruz. “Back at the Kitchen Table: Reflections on decolonizing and internationalizing with the Global South socio-legal writing workshops” *Feminist Legal Studies*, 27 (2019): 123-137.

Ndaywel è Nziem, Isidore. uitg. *L’Université dans le devenir d’Afrique. Un demi-siècle de présence au Congo-Zaïre*. Parijs: L’Harmattan, 2007.

— — —. *Nouvelle histoire du Congo: Des origines à la République Démocratique Kinshasa* en Parijs: Afrique Éditions-le Cri, 2008.

Ndlovu-Gatsheni, Sabelo J. *Decolonization, Development and Knowledge in Africa. Turning Over a New Leaf*. Londen: Routledge, 2020.

Newbury, David. “Bushi and the Historians: Historiographical Themes in Eastern Kivu.” *History in Africa* 5 (1978): 131–51.

Obotela Rashidi, Noël. Cinquante ans de Développement postindépendance de la République Démocratique du Congo: un regard critique. Institut africain de développement économique et de planification (IDEP), 2011.

Poncelet, Marc. *L’invention des sciences coloniales belges*. Parijs: Karthala, 2008.

— — —. “Colonial Ideology, Colonial Sciences and Colonial Sociology in Belgium.” *The American Sociologist* 51 (2020): 148–71.

Pouillard, Violette. “Le ‘Braconnage’ des autres, les prises des uns: Naissance du Conservationnisme International en Afrique (v.1900–v.1950).” *Revue Semestrielle du Droit Animalier*, no. 2 (2017): 257–74.

Rubbers, Benjamin en Marc Poncelet. “Sociologie Coloniale au Congo Belge: Les études sur le Katanga industriel et urbain à la veille de l’indépendance.” *Génèses* 99, nr. 2 (2015): 93–112.

Rutazibwa, Olivia U. “On Babies and Bathwater. Decolonizing International Development Studies” in *Decolonization and Feminisms in Global Teaching and Learning*. Uitg. Sara De Jong, Rosalba Icaza en Olivia U Rutazibwa, 158-180. Oxon-New York: Routledge: 2019.

Schumaker, Lynn. *Africanizing Anthropology: Fieldwork, Networks, and the Making of Cultural Knowledge in Central Africa*. Durham, NC: Duke University Press, 2001.

Scott, James C. *Seeing Like A State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven, CT: Yale University Press, 1998.

Segers, Yves en Leen Van Molle. “Landbouw in koloniaal Congo: een succesverhaal ten koste van de rurale bevolking?” In *Koloniaal Congo: Een Geschiedenis in Vragen*, ed. Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro, & Guy Vanthemsche, 157–71. Kalmthout: Polis, 2020.

Shomba Kinyamba, Sylvain. uitg. *Les sciences sociales au Congo-Kinshasa cinquante ans après: quelques repères. Vols. I & II* Parijs: L’Harmattan, 2005 and 2007.

Sibeud, Émmanuelle. *Une science impériale pour l’Afrique? La construction des savoirs africanistes en France, 1878–1930*. Parijs: Éditions EHESS, 2002.

Singaravélou, Pierre. *Professor l’Empire: Les “Sciences coloniales” en France sous la IIIe République*. Parijs: Publications de la Sorbonne, 2011.

Stoler, Ann Laura. *Race and the Education of Desire: Foucault's History of Sexuality and the Colonial Order of Things*. Durham, NC: Duke University Press, 1995.

———. *Duress: Imperial Durabilities in Our Times*. Durham, NC: Duke University Press, 2016.

Stoler, Ann Laura en Frederick Cooper. "Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda." In *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*, ed. Frederick Cooper & Ann Laura Stoler, 1–58. Berkeley: University of California Press, 1997.

Tilley, Helen. *Africa as a Living Laboratory: Empire, Development, and the Problem of Scientific Knowledge, 1870–1950*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 2011.

Tilley, Helen en Robert Gordon. uitg. *Ordering Africa: Anthropology, European Imperialism and the Politics of Knowledge*. Manchester: Manchester University Press, 2007.

Tödt, Daniel. "De Koloniale Staat en de Afrikaanse Elites: een geschiedenis van onderwerping?" In *Koloniaal Congo: Een Geschiedenis in Vragen*, ed. by Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro & Guy Vanthemsche, 249–60. Kalmthout: Polis, 2020.

Vandersmissen, Jan. *Koningen van de wereld: Leopold II en de aardrijkskundige beweging*. Leuven: Acco, 2009.

Van Molle, Leen, Yves Segers en Stéphanie Kerckhofs. "'C'est par la science qu'on colonise': Over de relatie tussen de Grote Depressie en de landbouwpolitiek in Belgisch Congo." In *The Belgian Congo between the Two World Wars*, ed. Jacques Verlinden, 159–89. Brussels: KAOW, 2019.

Vansina, Jan. *Living with Africa*. Madison: University of Wisconsin Press, 1994.

Vanthemsche, Guy. *Congo: De impact van de kolonie op België*. Tielt, Belgium: Lannoo, 2007.

———. "Congo, een kolonie op weg naar de 'ontwikkeling'?" In *Koloniaal Congo: Een Geschiedenis in Vragen*, ed. by Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro & Guy Vanthemsche, 186–96. Kalmthout: Polis, 2020.

Vermeulen, Han F. *Before Boaz. The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*. Lincoln: University of Nebraska, 2015.

Vaughan, Megan. *Curing their Ills: Colonial Power and African Illness*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1991.

Vellut, Jean-Luc. "De Dekolonisatie van Kongo, 1945–1965." In *Algemeene Geschiedenis van de Nederlanden, Deel 15: De Nieuwste Tijd*, ed. A. F. Manning, H. Balthazar & J. De Vries, 401–14. Haarlem: Fibula–Van Dishoeck, 1982.

Willems, Eva en Tomas Vanacker. "Implicaties van dekolonisering voor de Vlaamse sector ontwikkelingssamenwerking: Een aanzet tot reflectie en actie." Study commissioned by ngo-federatie en 11.11.11. Gent: Ghent University Centre for Global Studies, 2020.

Wils, Kaat en Anne Rasmussen. "Sociology in a Transnational Perspective: Brussels, 1890–1925." *Revue belge de philologie et d'histoire/Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 90, nr. 4 (2012): 1273–96.

Zimmerman, Andrew. *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 2001.

— — —. “Race and World Politics: Germany in the Age of Imperialism, 1878–1914.” In *The Oxford Handbook of Modern German History*, edited by Helmut Walser Smith, 359–77. Oxford: Oxford University Press, 2011.

8.2. Koloniale collecties, omstreden collecties?

De Belgische koloniale collecties varieerden in omvang en inhoud naargelang van de aard van de instellingen die verzamelden, hun motieven en de verschillende verzamelpraktijken die ze toepasten. Voorbeelden hiervan zijn missie-, museum-, persoonlijke en educatieve collecties, die elk de verschillende belangen en praktijken van de betrokken instellingen weerspiegelen en zo de brede verscheidenheid aan voorwerpen in deze collecties verklaren. Dit hoofdstuk richt zich op de manieren waarop en de historische contexten waarin deze collecties werden samengesteld, hoe ze werden gebruikt en onderhouden, en wat de langetermijnevolgen van deze geschiedenis zijn in debatten over de teruggave ervan. Deze tekst moet worden gelezen in samenhang met het vorige hoofdstuk over koloniale kennis en wetenschap, aangezien deze collecties vaak de materiële basis vormden waarrond de kennis over de Centraal-Afrikaanse volkeren, samenlevingen en milieus werd opgebouwd. Terwijl de tekst hieronder de lezers zal inleiden in de geschiedenis van de eisen tot teruggave van deze collecties, worden de meer recente debatten besproken in deel twee van dit verslag, in het hoofdstuk over teruggave.

8.2.1. Waaruit bestaan de koloniale collecties en hoe zijn ze tot stand gekomen?

De koloniale collecties die van belang zijn voor dit verslag zijn het product van de Belgische koloniale overheersing in Centraal-Afrika.⁷⁷⁰ Zij bestaan uit etnografische voorwerpen, kunstobjecten, menselijke resten, archeologische voorwerpen en natuurlijke of minerale specimina uit Centraal-Afrika. In dit hoofdstuk van het verslag wordt vooral aandacht besteed aan etnografische en kunstcollecties. Het verzamelen van menselijke resten wordt besproken in het hoofdstuk over koloniale wetenschap en kennis. De geschiedenis van andere collecties, met inbegrip van die van fauna, flora en geologische specimina, is ook relevant in deze context, maar krijgt hier minder aandacht, vooral omdat er weinig wetenschappelijke informatie over beschikbaar is en omdat zij een kleinere rol hebben gespeeld in de huidige debatten, hoewel bijvoorbeeld natuurhistorische collecties in de komende jaren waarschijnlijk meer aandacht zullen krijgen.⁷⁷¹ Een andere beperking van deze tekst is dat hij zich toespitst op Congo, en Rwanda en Burundi grotendeels buiten beschouwing laat.⁷⁷² De voorwerpen in de koloniale collecties dateren meestal van de tweede helft van de negentiende eeuw tot de vroege postkoloniale periode, toen de Belgisch-Congolese betrekkingen zich nog moesten aanpassen aan de nieuwe politieke status van de voormalige kolonies. Congo voerde in 1971 een wetgeving in om zijn cultureel erfgoed te beschermen tegen de illegale uitvoer van kunstwerken.⁷⁷³

⁷⁷⁰ Dit zijn niet de enige koloniale collecties in België. Er zijn bijvoorbeeld collecties van Indiaanse of Maori-voorwerpen en -overblijfselen die verband houden met contexten van kolonistenkolonialisme, of andere Afrikaanse voorwerpen uit de periode van het Britse of Franse Rijk.

⁷⁷¹ Zie bijvoorbeeld Patricia Van Schuylenbergh, “Du terrain au musée, du musée au terrain: Constitution et trajectoires de collections zoologiques du Congo belge (1880–1930),” in *Le spécimen et le collecteur: savoirs naturalistes, pouvoirs et altérités (XVIIIe–XXe siècles)*, ed. Dominique Juhé-Beaulaton en Vincent Leblan (Parijs: Muséum national d’Histoire naturelle, 2018), 149–83.

⁷⁷² De collecties Rwandese en Burundese voorwerpen in België zijn beduidend kleiner, met bijvoorbeeld 2057 Rwandese en 842 Burundese voorwerpen in de collecties van het KMMA (ca., 125.000 voorwerpen in totaal). (Persoonlijke mededeling van Hein Vanhee, 07.10.2020). De geschiedenis van deze collecties is ook enigszins anders, aangezien de landen pas na WO I Belgische mandaatgebieden werden. Dit betekent geenszins dat deze collecties op zich niet de nodige aandacht verdienen, temeer daar er over hun geschiedenis weinig wetenschappelijk onderzoek bestaat.

⁷⁷³ Een mogelijke uitzondering daarop zijn de oudere stukken van de kust van Congo die afkomstig zijn van de Portugese aanwezigheid in dat gebied vanaf de 15e eeuw.

We hebben geen duidelijk overzicht van waar de koloniale collecties en voorwerpen zich vandaag bevinden. Er bestaat geen lijst van Belgische instellingen met collecties en voorwerpen (waaronder menselijke resten) die betrekking hebben op het Belgisch kolonialisme, hoewel we weten dat naast de collecties van voormalige koloniale musea zoals het KMMA en het Afrikaans Museum in Namen, ook andere Belgische musea en collecties (zoals het MAS, het Legermuseum, universitaire collecties, missiecollecties, individuele verzamelaars, ...) voorwerpen en resten bevatten die dateren uit de koloniale periode.⁷⁷⁴ Naast de openbare of voor het publiek toegankelijke collecties bestaan er waarschijnlijk veel privécollecties.

Onze huidige kennis van de specifieke omstandigheden waarin voorwerpen werden weggehaald, is, met uitzondering van enkele in dit verslag gebruikte voorbeelden, vrij beperkt. Zelfs in het geval van zogenaamde wetenschappelijke expedities was de praktijk vaak een haastig verzamelen van materiaal in plaats van het zorgvuldig documenteren van voorwerpen. En *hoe* de voorwerpen werden verzameld is nog minder gedocumenteerd, omdat dit vaak als irrelevant werd beschouwd. Dit soort stiltes in het archiefmateriaal zijn veelzeggend en geven aan hoezeer ongelijke machtsverhoudingen als vanzelfsprekend werden beschouwd. Terwijl we beperkte informatie hebben over hoe de voorwerpen werden weggehaald, weten we nog minder over hoe Congolezen dat weghalen hebben ervaren. Dit heeft een invloed op de manier waarop deze geschiedenissen worden verteld (ook hier.) Geweld, economische ontbering, uitwisseling van geschenken, processen van culturele verandering, financiële opportuniteiten, gerechtelijke procedures enzovoort maakten waarschijnlijk allemaal deel uit van het proces aan de Congolese kant van deze geschiedenissen.

Vandaag bestaat er een algemene consensus over het feit dat Europese musea voorwerpen bezitten die door middel van geweld werden weggehaald. Er bestaan echter meningsverschillen over de vraag voor hoeveel van deze museumcollecties dit geldt; welke koloniale contexten en verzamelpraktijken als gewelddadig kunnen worden beschouwd (bijvoorbeeld plundering versus verkoop); en hoe dit precies onze evaluatie van de 'verwerving' van voorwerpen moet beïnvloeden. Hoewel weinigen twijfelen aan het geweld waarmee de voorwerpen tijdens de periode van de verovering werden geplunderd, verschillen de meningen over de vraag of het bij het kopen of schenken van voorwerpen in de koloniale periode gaat om weghalen onder dwang. In welke omstandigheden is er sprake van gedwongen verkoop, bijvoorbeeld omwille van economische behoeften? Met andere woorden, er is niet altijd overeenstemming over de relevantie van de koloniale context voor een goed begrip van de gevolgen van deze transacties, zowel voor de museumpolitiek als voor de restitutievraag die in deel II van dit verslag aan bod zal komen.

Het niet afdwingen van de wetgeving in latere jaren, in het bijzonder in de late jaren 1970 en in de jaren 1980, mag niet als een argument worden gebruikt om het weghalen van voorwerpen in die periode te rechtvaardigen, aangezien die daden illegaal bleven en bovendien plaatsvonden in strijd met de internationale regelgeving in het kader van het UNESCO-verdrag van 1970 inzake de middelen om de onrechtmatige invoer, uitvoer en eigendomsoverdracht van culturele goederen te verbieden en te verhinderen. UNESCO, "Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property 1970," 14 november 1970, geraadpleegd op 13 januari 2021, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13039&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html.

⁷⁷⁴ Een niet-uitputtende lijst van universitaire collecties omvat: KULeuven, ULB, de Universiteit van Luik, en de Universiteit Gent. Voor de collectie van de KULeuven, zie: *Mayombe: Ritual Sculptures from the Congo*, ed. Jo Tollebeek (Tielt, België: Lannoo, 2010), voor de Universiteit van Luik, zie: Duchesne, Jean-Patrick. *Léopoldville/Liège, Liège/Kinshasa. Les collections africaines de l'université de Liège*. (Liège: Éditions de l'Université de Liège, 2006). Hoewel veel missiecongregaties collecties of voorwerpen hebben, worden deze steeds meer verspreid of overgedragen aan musea. Zie 'Erfgoedcollecties' in het deel Archieven.

Een aantal wetenschappers hebben geschreven over de geschiedenis van koloniaal verzamelen in Centraal-Afrika en onlangs zijn verschillende korte inleidingen over het onderwerp gepubliceerd.⁷⁷⁵ Daarom zal dit overzicht zich toespitsen op enkele historische aspecten die relevant zijn voor de debatten over deze collecties vandaag en, in het bijzonder, op collecties van etnografische en kunstvoorwerpen (voor menselijke resten, zie de paragraaf "De wetenschap van ras en cultuur"). In de koloniale context is verzamelen een bedrieglijk neutraal woord dat een brede waaier van praktijken dekt waarvan vele gewelddadig zijn en de meeste - zo niet alle - gekenmerkt worden door structurele ongelijkheden. In de meeste gevallen was het verzamelen een vorm van praktische geheugencreatie van de kant van de 'verzamelaars', maar op de lange termijn belandde een groot deel van deze voorwerpen ook in museumcollecties, waardoor ze deel werden van een breder maatschappelijk proces van geheugencreatie rond het kolonialisme en de representatie van Afrikaanse culturen.⁷⁷⁶ Zoals we in dit deel van het verslag zullen aangeven, liepen de manieren waarop voorwerpen werden verzameld, de redenen waarom ze werden verzameld, en door wie ze werden verzameld, sterk uiteen.

In algemene bewoordingen maakt 'verzamelen' deel uit van het grotere, extractieve systeem dat centraal stond in het koloniale project. De verzamelpraktijken varieerden. De twee variabelen die het belangrijkst zijn voor ons begrip van de praktijk zijn de tijd en het soort voorwerp. Over het algemeen werd het verzamelen steeds systematischer en ruimer, wat betekent dat het een grotere verscheidenheid aan voorwerpen omvatte, vooral souvenirs en handgemaakte voorwerpen. De beoogde soorten voorwerpen varieerden in relevantie voor de gemeenschappen van herkomst, van voorwerpen met een bijzondere spirituele, sociale of politieke relevantie tot voorwerpen die meer verwant waren aan commerciële producten.

De eerste voorwerpen uit West-Centraal Afrika bereikten Europa aan het eind van de vijftiende eeuw. Het ging om ivoren en andere voorwerpen die werden verkregen door Portugese en later ook Nederlandse en andere slavenhandelaren. Deze voorwerpen werden beschouwd als 'curiosa' en kwamen vaak terecht in 'rariteitenkabinetten', de voorlopers van museumcollecties. De meeste Afrikaanse voorwerpen die zich vandaag in België bevinden, bereikten het land echter pas aan het einde van de negentiende of in de twintigste eeuw. De creatie, het bestaan en het gebruik van deze collecties zijn dus nauw verweven met het koloniale project, en met de geschiedenis van de kenniscreatie over de Congolese culturen.

De verovering en bezetting van Afrika ging gepaard met een stormloop op Afrikaanse kunst (*scramble for African art*) die zich via de verschillende rijken op het continent verspreidde. De brede waaier aan sculpturale en andere kunsttradities in Centraal-Afrika (en meer bepaald in Congo) zorgde ervoor dat de voorwerpen uit het Congobekken al snel grote belangstelling wekten in Europa en de Verenigde

⁷⁷⁵ Zie bijvoorbeeld Maarten Couttenier "'One Speaks Softly, Like in a Sacred Place': Collecting, Studying and Exhibiting Congolese Artefacts as African Art in Belgium," *Journal of Art Historiography*, nr. 12 (juni 2015): 1–40; Boris Wastiau, "The Legacy of Collecting: Colonial Collecting in the Belgian Congo and the Duty of Unveiling Provenance," in *The Oxford Handbook of Public History*, ed. James B. Gardner and Paula Hamilton (Oxford: Oxford University Press, 2017), 460–78; en Jean-Luc Vellut, "Le Congo dans les esthétiques de l'Occident, l'Occident dans les esthétiques du Congo," in *Congo, ambitions et désenchantements, 1880–1960* (Parijs: Karthala, 2017), 287–308, waarin ook aandacht wordt besteed aan de manier waarop de Congolezen westerse voorwerpen verwerkten. Voor een ruimere inleiding, zie Enid Schildkrout en Curtis A. Keim, eds., *The Scramble for Art in Central Africa* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998). Zie bijvoorbeeld Patricia Van Schuylenbergh, "Du terrain au musée, du musée au terrain: Constitution et trajectoires de collections zoologiques du Congo belge (1880–1930)," in *Le spécimen et le collecteur: savoirs naturalistes, pourvoirs et altérités (XVIIIe–XXe siècles)*, ed. Dominique Juhé-Beaulaton en Vincent Leblan (Parijs: Muséum national d'Histoire naturelle, 2018), 149–83.

⁷⁷⁶ Enid Schildkrout en Curtis A. Keim, "Objects and agendas: re-collecting the Congo," in *The Scramble for Art in Central Africa*, 21.

Staten.⁷⁷⁷ Militairen, werknemers van bedrijven, koloniale bestuurders, wetenschappers, missionarissen, en later ook toeristen en andere bezoekers, droegen allen bij tot de grote exodus van cultuurogoderen, natuurlijke en minerale specimina, en ook menselijke resten uit Centraal-Afrika. Soms deden individuele verzamelaars dit op eigen initiatief, soms werden ze aangemoedigd of officieel daarmee belast door het koningshuis (Leopold II) en de Belgische regering, of door musea, organisatoren van wereldtentoonstellingen, dierentuinen, geleerden en andere organisaties. Voor die 'verzamelaars' varieerde de betekenis van de handeling om deze voorwerpen te verkrijgen, evenals de betekenis die aan de voorwerpen werd toegekend. Soms werden ze gezien als souvenirs, of oorlogstroeieën; in andere gevallen hadden de verzamelaars de waarde van de voorwerpen in gedachten als onderdeel van mogelijke museumtentoonstellingen of van wetenschappelijke studies.

In de aanloop naar en tijdens de oprichting van Congo-Vrijstaat gingen militaire actie en 'verzamelen' vaak hand in hand. Nieuw onderzoek naar het verzamelen van Armand Hutereau (1875-1914) bijvoorbeeld brengt het verband aan het licht tussen zijn carrière als militair bij Congo-Vrijstaat en zijn latere verzamelactiviteiten tijdens een etnografische expeditie in de Uele-regio in 1911-13, toen hij 'verzamelde' bij enkele van de stamhoofden die hij tijdens zijn militaire carrière had verslagen.⁷⁷⁸ Het 'verzamelen' van Emile Storms, commandant van de *Association Internationale Africaine*, een organisatie die door Leopold II was opgericht, zogenaamd om het Congobekken te verkennen maar met het duidelijke motief het imperiale project te bevorderen, is een soortgelijk voorbeeld. De positie van Storms laat zien hoezeer de militaire verovering van het Congobekken ten dienste stond van de projecten van kennisvergaring en -verzameling. De gewelddadige confrontaties die hem in staat stelden Tabwa-voorwerpen en menselijke resten te "verzamelen" (met name het hoofd van de Tabwa-leider Lusinga) zijn de bekendste voorbeelden van een veel groter geheel van activiteiten dat het verzamelen van fauna en flora omvatte, alsmede het in kaart brengen van expeditie.⁷⁷⁹ Sommige van de voorwerpen die Storms meebracht voor Leopold II werden gebruikt op vroege koloniale tentoonstellingen, andere stelde hij bij hem thuis tentoon als oorlogstroeieën en memorabilia. Uiteindelijk vonden vele van deze stukken hun weg naar de collecties van het KMMA.

De zaak-Storms is ondertussen welbekend en rondgegaan in de Belgische en internationale media, maar ze is uitzonderlijk omwille van de gedetailleerde documentatie in de archieven van Storms over de herkomst van de stukken die hij verzamelde. Niet alle voorwerpen in koloniale collecties gaan vergezeld van dergelijke nuttige informatie over hun herkomst. Aangezien een groot deel van de museumcollecties van Centraal-Afrikaanse voorwerpen in België het resultaat is van schenkingen aan het museum, of aangekocht is bij verzamelaars en kunsthandelaars, blijft de geregistreerde herkomst vaak beperkt tot de cultuur van herkomst en de Europese eigenaars van de voorwerpen. Dit is dan ook vaak de enige informatie die op de etiketten bij deze voorwerpen wordt vermeld. Hoe deze voorwerpen Europa hebben bereikt, wordt zelden vermeld, zelfs in de gevallen waarin deze informatie bekend is.

⁷⁷⁷ Zie Schildkrout en Keim, eds., *The Scramble for Art*.

⁷⁷⁸ Hannelore Vandenbergen, "La représentation de l'autre et du soi dans la collection Hutereau (1911-1913) au Musée royal de l'Afrique centrale de Tervueren," in *Dynamiques sociales et représentations congolaises (RD Congo): "L'expérience fait la différence."* Volume hommage à Bogumil Jewsiewicki, bewerkt door Rosario Giordano, Edoardo Quareta en Donation Dibwe dia Mwembu (Parijs: L'Harmattan, 2019), 113-26.

⁷⁷⁹ Voor een uitvoerig verslag van de activiteiten van Storms zie Allen F. Roberts, *A Dance of Assassins: Performing Early Colonial Hegemony in the Congo* (Bloomington and Indianapolis: University of Indiana Press, 2013). De geschiedenis van de zaak Lusinga (naast andere gevallen van omstreeden voorwerpen en resten) kreeg onlangs publieke aandacht via de verslaggeving van journalist Michel Bouffioux. Deze zaak is een treffende illustratie van de afstand die bestaat tussen academische en populaire kennis over het Belgische kolonialisme in België, aangezien de verslaggeving informatie die al enige tijd circuleerde in academisch werk, bij een breder publiek bracht.

Missionarissen hebben zich ook intensief beziggehouden met de Congolese materiële culturen, en soms heeft dat contact geleid tot het aanleggen van collecties.⁷⁸⁰ Terwijl sommige missionarissen de in hun ogen afgodsbeelden van heidense goden vernietigden, verzamelden en/of haalden anderen ze weg met geweld, zowel met als zonder toestemming van de Congolese gemeenschappen. De invoering van het christendom leidde ook tot het afstand doen of achterlaten van voorwerpen, die in sommige gevallen naar missieposten werden gebracht, zoals die van Kangu.⁷⁸¹ Sommige missionarissen verzamelden ook voorwerpen met het doel te leren en informatie te vergaren over de Congolese culturen die zou kunnen helpen bij het proces van religieuze bekering. Als gevolg van deze combinatie van factoren slaagden missionarissen erin belangrijke collecties aan te leggen, waarvan sommige werden aangevuld en nog steeds deel uitmaken van de collecties van instellingen zoals musea en universiteiten. Een voorbeeld van deze vorm van onteigening is pater Leo Bittremieux, een Scheutist die van 1907 tot aan zijn dood in 1946 bij de Bayombe in Neder-Congo leefde. Hij stuurde dertien kisten met 'fetisjen' naar de Katholieke Universiteit van Leuven, op verzoek van etnologieprofessor Eduard de Jonghe.⁷⁸² De voorwerpen blijven in het bezit van de universiteit. Ook Bittremieux (die publiceerde over de taal en cultuur van de Mayombe) stuurde voorwerpen naar Tervuren. Het museum zocht missionarissen om medewerkers op het terrein te hebben, zodat zij belangrijke bijdragen leverden bij het verzamelen van informatie en het produceren van kennis voor het museum.⁷⁸³ Het verzamelen werd niet noodzakelijkerwijs door de missionarissen zelf gedaan. In het geval van de post van Kangu speelde Aloïs Tembo, een van de Congolese leden van de missiepost, een cruciale rol bij het verstrekken van informatie over de Yombe-cultuur en over de voorwerpen die in de missiepost werden verzameld.⁷⁸⁴

Verovering en vroege 'wetenschappelijke exploratie' waren sterk met elkaar verweven. De wetenschappers die verzamelden waren een heterogene en internationale groep, en hun wetenschappelijk referentiekader veranderde drastisch in de loop der jaren (zie het hoofdstuk over kenniscreatie). Vroege wetenschappelijke missies zijn haast onmogelijk te onderscheiden van de verovering van het gebied omdat niet alleen wetenschappelijke organisaties zoals de *Association Internationale Africaine* werden gebruikt als een dekmantel voor expansie, maar veel van de vroege militaire expedities in feite werden vergezeld door wetenschappers. Etnografische expedities door het personeel van het museum van Tervuren waren echter zeldzaam. Joseph Maes, die tussen 1910 en 1946 aan het hoofd stond van de etnografische afdeling, reisde één keer naar Congo, in 1913-14. In de overtuiging dat hij zich in een race tegen de klok bevond om de overblijfselen van een verdwijnend prekoloniaal Congo te redden, gaf Maes voorrang aan het verzamelen van voorwerpen boven het vastleggen van informatie over de voorwerpen die hij meenam.⁷⁸⁵ Ook Maes' opvolger, Albert

⁷⁸⁰ De inspanningen van de katholieke kerk om een christelijke Afrikaanse kunst te creëren, hebben ook een aanzienlijke geschiedenis. Zie Pamphile Mabilia Mantuba-Ngoma, *L'art au service du culte catholique en République Démocratique du Congo*. (Kinshasa: Médiaspaul, 2018.)

⁷⁸¹ Hein Vanhee, "Agents of Order and Disorder: Kongo Minkisi," in *Re-Visions: New Perspectives on the African Collections of the Horniman Museum*, ed. Karel Arnaut (Londen: Horniman Museum & Garden, 2001), 91–92, 101–2.

⁷⁸² Luc Vandeweyer, "Missionary-Ethnographer," in *Mayombe: Ritual Sculptures from the Congo*, ed. Jo Tollebeek (Tielt, België: Lannoo, 2010), 39.

⁷⁸³ Boris Wastiau, *Congo, Tervuren: Aller, retour. Le transfert de pièces ethnographiques du Musée royal de l'Afrique centrale à l'Institut des Musées nationaux du Zaïre, 1976–1982* (Tervuren: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, 2000), 20–21; zie ook David Maxwell, "The Soul of the Luba: W. F. P. Burton, Missionary Ethnography and Belgian Colonial Science," *History and Anthropology* 19, no. 4 (2008): 325–51; en John M. Janzen, "Laman's Congo Ethnography: Observations on Sources, Methodology, and Theory," *Africa* 42, nr. 4 (1972): 316–28.

⁷⁸⁴ Vanhee, "Agents of Order and Disorder."

⁷⁸⁵ Maarten Couttenier, *Congo Tontoongesteld: Een geschiedenis van de Belgische antropologie en het museum van Tervuren (1882–1925)* (Leuven: Acco, 2005), 274.

Maesen, maakte zelf slechts één verzamelreis naar Congo, hoewel hij ervoor zorgde dat medewerkers van het museum ook verzamelden voor de etnografische afdeling. Deze cultuur van verzamelen en veldwerk veranderde onder invloed van museumdirecteur Frans Olbrechts, met de oprichting van het IRSAC (zie het hoofdstuk over kennisculturen). In theorie was deze categorie van verzamelen door 'professionals' meer 'wetenschappelijk' en gericht op het verkrijgen van voorwerpen in situ. Dat dit niet altijd het geval was, blijkt uit het voorbeeld van een Luba-masker dat in 1953 door Maesen in Congo werd verzameld.⁷⁸⁶ Het masker, dat een van de 'meesterwerken' van het museum werd, werd gekocht op een koloniale beurs, niet in situ verzameld.⁷⁸⁷

Commerciële kunsthandelaars richtten zich aanvankelijk op het aankopen van voorwerpen bij (voormalige) kolonialen en begonnen pas later naar Congo te reizen om voorwerpen te bemachtigen. Ook wanneer kunsthandelaars voorwerpen rechtstreeks uit Congo betrokken, werkten zij vaak samen met Afrikaanse tussenpersonen. Bij de Kuba bijvoorbeeld, een gemeenschap die bekend staat om haar artistieke werk, trachtte de koninklijke familie de kunsthandelscontacten te monopoliseren, in concurrentie met Luba-kooplieden die ook actief waren als verkopers van regionale kunst- en ambachtelijke voorwerpen.⁷⁸⁸ Over het algemeen is de kunsthandel bestudeerd vanuit het perspectief van de Europese verzamelaars, en wat België betreft, is het een relatief onderbelicht terrein.⁷⁸⁹ De markt voor Afrikaanse kunst in België kwam wat later tot stand dan in andere Europese landen, maar het werd al snel een belangrijk Europees centrum. Hoewel Afrikaanse voorwerpen al sinds het einde van de negentiende eeuw in België circuleerden, kwam hun 'carrière' als kunstvoorwerpen trager op gang. De belangstelling voor deze voorwerpen groeide gestaag in de jaren 1930, gestimuleerd door een gemeenschap van verzamelaars en handelaars in Afrikaanse kunst. Hoewel de exorbitante prijzen voor 'primitieve' kunst nog toekomstmuziek waren, ontstond er een commerciële ruimte waarin verzamelaars en handelaars, zowel buitenlandse als Belgische, circuleerden. Het belang van België als centrum voor de handel in Afrikaanse kunst groeide dankzij de voorwerpen die de terugkerende kolonialen meebrachten.⁷⁹⁰ De namen van bekende verzamelaars en handelaars - Jeanne Walschot, Henry Pareyn, de schilder Willy Mestach, om er enkele te noemen - zijn sindsdien verbonden geraakt met de voorwerpen die vroeger in hun bezit waren, waardoor een nieuwe geschiedenis en herkomst is ontstaan voor de voorwerpen als handelswaar op een westerse kunstmarkt en als symbolen van zowel cultureel kapitaal als rijkdom, waarvan het bezit de wereldsheid en verfijning van de eigenaars uitstraalde.

De formele wettelijke status van de vele interacties en transacties rond de hierboven beschreven voorwerpen is moeilijk te bepalen om een aantal redenen. Een eerste uitdaging is het gebrek aan informatie over de precieze aard van de transacties en uitwisselingen. In het geval van verkoop, bijvoorbeeld, zijn er vaak geen gegevens over de prijzen. Wat als bij de onderhandelingen een koloniale bestuurder betrokken was? Hoe zou dat de interacties hebben beïnvloed? Vaak droegen ook omstandigheden van armoede (vooral op het platteland) ertoe bij dat de Congolezen afstand deden van voorwerpen en erfstukken waarvan zij anders misschien geen afstand zouden hebben gedaan.

⁷⁸⁶ KMMA, Afd. Cultuur en Samenleving, etnografische dossiers, Carnet Maesen, 35, 1953.

⁷⁸⁷ Julien Volper, *La part indomptée: Les masques d'homme-fauve des Luba* (Luik: Antroposys, 2009), 9.

⁷⁸⁸ Jan Vansina, "La survie du royaume Kuba à l'époque coloniale et les arts," *Annales Aequatoria* 28 (2007): 5–29.

⁷⁸⁹ Patricia Van Schuylenbergh, "Découverte et vie des arts plastiques du bassin du Congo dans la Belgique des années 1920–1930," in *Rencontres artistiques Belgique–Congo, 1920–1950*, ed. Patricia Van Schuylenbergh en Françoise Morimont (Louvain-la-Neuve: Centre d'Histoire de l'Afrique, 1995), 1–60; en Anne Leurquin, "De verspreiding van het Afrikaanse object, de geschiedenis van een zwerftocht," in *Utotombo: Kunst uit Zwart Afrika in Privé-bezit* (Brussels: Vereniging voor Tentoonstellingen van het Paleis der Schone Kunsten, 1988), 315–30.

⁷⁹⁰ Raymond Corbey, *Tribal Art Traffic: A Chronicle of Taste, Trade and Desire in Colonial and Post-colonial Times* (Amsterdam: Royal Tropical Institute, 2000), 37–53; en Vellut, "Le Congo dans les esthétiques," 298–99.

Ten tweede zijn de precieze wettelijke status van de transacties en de toepasselijke wetten vaak dubbelzinnig. Hoewel een adviesgroep bij het koloniale ministerie, de COPAMI (*Commission pour la protection des arts et métiers indigènes*) in 1935 voor het eerst een wet voor de bescherming van de Congolese kunst voorstelde, onderging deze wet verschillende wijzigingen alvorens in 1939 te worden goedgekeurd en werd zij pas in 1947 van kracht, waarbij de eerste classificaties pas in 1952 een aanvang namen. De toepassing van deze wet druiste echter in tegen de geest van de wet, die tot doel had de uitvoer van Congolese voorwerpen te beperken. In plaats daarvan werd de wet gebruikt om koloniale monumenten te beschermen.⁷⁹¹ Dit betekende dat ondanks duidelijke waarschuwingen van binnen het koloniale bestuur dat er reële problemen bestonden met betrekking tot de manieren waarop 'verzameld' werd, de koloniale staat er grotendeels niet in slaagde daar iets tegen te doen.

Welke soorten voorwerpen werden verzameld, hing vaak af van de identiteit of het beroep van de verzamelaar, ook al is het moeilijk te veralgemenen. Soldaten en militaire officieren waren bijvoorbeeld het meest geïnteresseerd in wapens.⁷⁹² Het verzamelen door missionarissen was aanvankelijk meer gericht op het Congolese religieuze en spirituele leven, wat leidde tot het verzamelen van een aanzienlijk aantal maskers en beelden.⁷⁹³ Meer 'abstracte' sculpturen vielen meer in de smaak bij kunstenaars en kunstverzamelaars. Voorwerpen die door vrouwen werden vervaardigd, zoals keramiek of textiel, kregen vaak veel minder aandacht, wat (op enkele uitzonderingen na) op lange termijn tot hun uitsluiting uit de canon van de Congolese kunst leidde. Deze vrij willekeurige manier van 'verzamelen' heeft uiteindelijk een belangrijke rol gespeeld bij het vormgeven van de presentatie van Congolese voorwerpen en kunstvoorwerpen in musea in Noord-Amerika en Europa, waar lukraak samengestelde collecties werden gepresenteerd als volstrekt representatief voor de Congolese culturen en samenlevingen.

De groei van het koloniale bestuur en van de koloniale ondernemingen zorgde voor een steeds strekere aanwezigheid van koloniale bestuurders en werknemers. Het aantal ambtenaren, artsen, ingenieurs, bestuurders, zelfstandige ondernemers en zelfs toeristen nam in de loop der jaren exponentieel toe, net als de algemene bevolking van Belgen. Deze groep was zeer divers, evenals de aard van het materiaal dat zij verwierven, die varieerde naargelang van de redenen waarom zij verzamelden en de omstandigheden waarin zij het materiaal verkregen. Zo waren sommige voorwerpen het resultaat van een handelsruil of uitwisseling van geschenken, terwijl andere het resultaat waren van gerechtelijke vorderingen door de koloniale overheid.⁷⁹⁴ De trofeeën van de verovering werden vervangen door jachttrofeeën, waaronder slagstanden, dierenhuiden en lokaal vervaardigde wapens. Veel van deze voorwerpen werden door hun eigenaars als souvenirs beschouwd; sommige voorwerpen werden speciaal vervaardigd voor de verkoop aan kolonialen en toeristen, terwijl andere meer 'authentieke' kunstvoorwerpen waren die voor lokaal gebruik waren vervaardigd.

De toename van de buitenlandse aanwezigheid stimuleerde een nieuwe handelseconomie waarin kunstenaars en ambachtslieden hun productie aanpasten aan de buitenlandse vraag. Volgens de antropologen Enid Schildkrout en Curtis Keim produceerden beeldhouwers in het noordoosten van Congo al aan het eind van de 19e eeuw stukken met de specifieke bedoeling om ze te verkopen aan

⁷⁹¹ Sarah Van Beurden, "Colonial Futures for the Belgian Congo: Law, Heritage, and Tourist Imaginaries," (in voorbereiding).

⁷⁹² Wastiau, "The Legacy of Collecting," 463–64.

⁷⁹³ Wastiau, *Congo, Tervuren: Aller-retour*, 7.

⁷⁹⁴ Koloniale medewerkers namen soms voorwerpen in beslag in het kader van hun functie, vooral voorwerpen die in verband werden gebracht met wat zij als 'geheime' of 'subversieve' verenigingen beschouwden. Vicky Van Bockhaven, "Anionta: Leopard-Men Killings and Institutional Dynamism in Northeast Congo, c.1890–1940," *Journal of African History* 59, nr. 1 (maart 2018): 21–22.

buitenlandse verzamelaars en expedities die geïnteresseerd waren in figuratieve kunst. In het geval van het noordoostelijke Mangbetu werd dit volgens hen mogelijk gemaakt door het feit dat het grootste deel van deze figuratieve kunst niet voor rituele doeleinden diende.⁷⁹⁵ Naarmate de vraag van buitenstaanders toenam, produceerden sommigen, zoals de Pende-beeldhouwer Kaseya Tambwe Makumbi, werk voor lokale, regionale en buitenlandse markten, van de jaren 1940 tot de jaren 1970.⁷⁹⁶ Koloniale organisaties (zoals het hierboven genoemde COPAMI, maar ook de in Congo gevestigde *Amis des Arts Indigènes*) probeerden met verschillende strategieën controle te krijgen over de productie van kunsten en ambachten in de kolonie. Zij werden gemotiveerd door de vrees dat het land zou worden 'ontdaan' van zijn 'authentieke' historische kunst; volgens hen was de achteruitgang van de ambachtelijke productie symbolisch voor de achteruitgang van de Congolese culturen. 'Authenticiteit' werd in deze context opgevat als voorwerpen die geen 'buitenlandse' of 'moderne' invloed vertoonden en bedoeld waren 'voor een lokaal publiek'.⁷⁹⁷ Het feit dat ambachtslieden en kunstenaars goed in staat waren deze esthetische eisen waar te nemen en zich eraan aan te passen, toont echter de zwakke punten van het begrip authenticiteit. Er ontstond ook een hele huisnijverheid van 'ambachtelijke' souvenirvoorwerpen, met 'pittoreske' beelden, ivoorsnijwerk, allerlei textiel enzovoort. Verscheidene missieposten haalden inkomsten uit de verkoop van dergelijke voorwerpen, die vaak gemaakt waren door hun leerlingen (die vaak geen vergoeding kregen voor dit soort werk).

De toenemende belangstelling voor de herkomst van voorwerpen leidde tot een groeiende bewustwording rond de voorwerpen die tijdens de periode van Congo-Vrijstaat werden weggehaald, maar aan deze praktijk kwam geen einde in 1908, toen Congo-Vrijstaat een Belgische kolonie werd. Vooral de voorwerpen die de koloniale bestuurders tijdens de uitoefening van hun functie in de Belgische kolonies in hun bezit kregen, moeten verder worden onderzocht. Gerechtelijke en politiedossiers zouden bijvoorbeeld inzicht kunnen geven in de praktijk van de inbeslagneming van voorwerpen in het kader van gerechtelijke en politieonderzoeken.⁷⁹⁸ Over het algemeen kan nog veel worden geleerd uit bronnen van missionarissen en administratieve archieven (bijvoorbeeld uit de etnografische onderzoeken van de koloniale bestuurders). En hoewel er steeds meer onderzoek wordt gedaan naar de geschiedenis van collecties van culturele voorwerpen en menselijke resten, blijft de studie van de achtergrond van natuurhistorische en archeologische collecties achter. Natuurhistorische collecties, vooral wanneer ze gebruikt worden in combinatie met andere collecties zoals het geval is in het KMMA, worden al te vaak gezien en behandeld als neutrale bronnen van informatie en materiaal, terwijl ze in feite ook de stempel dragen van het kolonialisme.⁷⁹⁹

Hoewel verder herkomstonderzoek ons zal helpen om de details van de geschiedenis van de huidige collecties beter te begrijpen, heeft dit soort onderzoek ook belangrijke beperkingen. Ten eerste is het in zijn huidige vorm sterk afhankelijk van koloniale archieven. Net als alle andere informatie uit koloniale archieven bieden deze bronnen slechts eenzijdige beschrijvingen van hoe kolonialen voorwerpen en resten verwierven en geven ze in het beste geval inzicht in hoe de auteurs van de archiefdocumenten de gemeenschappen zagen bij wie ze de voorwerpen in kwestie 'verzamelden'. Het onderzoek van Maarten Couttenier over de Nkisi Nkondi van Ne Kuko en dat van Donation Dibwe over een Songye-beeldje dat zich momenteel in de collectie van het MAS bevindt, tonen duidelijk het

⁷⁹⁵ Enid Schildkrout en Curtis A. Keim, *African Reflections: Art from Northeastern Zaire* (Seattle: University of Washington Press; New York: American Museum of Natural History, 1990), 233–57.

⁷⁹⁶ Zoe S. Strother, "A Terrifying Mimesis: Problems of Portraiture and Representation in African Sculpture (Congo-Kinshasa)," *Res: Anthropology and Aesthetics* 65–66 (2014/15): 140–41.

⁷⁹⁷ Zie Sarah Van Beurden, *Authentically African: Arts and the Transnational Politics of Congolese Culture* (Athens: Ohio University Press, 2015).

⁷⁹⁸ Vicky Van Bockhaven, persoonlijke communicatie, 21 december 2020.

⁷⁹⁹ Subhadra Das en Miranda Lowe, "Nature Read in Black and White: Decolonial Approaches to Interpreting Natural History Collections," *Journal of Science Collections* 6 (2018): 4–14.

bestaan aan van Congolese orale geschiedenissen en collectieve herinneringen waarvan het voorwerp en het weghalen ervan deel uitmaken.⁸⁰⁰ Hoewel diepgaander herkomstonderzoek waarschijnlijk interessante resultaten zal opleveren, moeten we dus ook breder gaan nadenken over de reeks bronnen die we voor dergelijk onderzoek gebruiken. Met andere woorden, de geschiedenis van het verzamelen is tot nu toe grotendeels geschreven als een westerse geschiedenis (ook hier).⁸⁰¹ Een bijkomend nadeel van de schaarse informatie is dat we weinig weten over de rol die de Congolezen hebben gespeeld in het verzamelproces. Hun deskundigheid, contacten en activiteiten speelden waarschijnlijk een belangrijke rol. In het geval van missieposten ging het vaak om bekeerde christenen die hun banden met het gebied gebruikten in dienst van het missioneringsproject van informatieverzameling. Elke vorm van 'expeditie' was afhankelijk van Congolese gidsen, dragers en vertalers. Hoewel we (tot nu toe) weinig over hen weten, was hun rol ongetwijfeld belangrijk maar ingebed in complexe en ongelijke machtsstructuren. Ten slotte waren er ook Congolezen die voorwerpen verkochten, schonken en verhandelden met buitenlanders.

Hoewel dit een wijdverspreid en systematisch verschijnsel werd tijdens het koloniale tijdperk, was de toe-eigening van voorwerpen met maatschappelijke, spirituele of politieke relevantie niet uniek voor het koloniale tijdperk in de Centraal-Afrikaanse regio. De verspreiding van voorwerpen die verband hielden met de koninklijke macht van de Luba bijvoorbeeld, ging gepaard met de opkomst van de macht van de Luba, aangezien de voorwerpen gegeerd waren als belichaming van die macht. Naburige groepen of gemeenschappen in de invloedssfeer van de Luba namen deze voorwerpen over.⁸⁰² Het zou ook een vergissing zijn te veronderstellen dat de Afrikaanse culturen waaruit deze voorwerpen afkomstig zijn, niet in staat waren tot culturele verandering, of dat er bij hen geen voorwerpen werden vernield of met geweld weggehaald. Voorwerpen zoals maskers werden soms achtergelaten of vernield (bijvoorbeeld na inwijdingsrituelen), of blootgesteld aan verval.⁸⁰³ Hoewel dit argument soms wordt gebruikt om te suggereren dat verzamelaars dit erfgoed hebben 'gered', gaat het voorbij aan de duidelijke koloniale ingrepen in en het gebrek aan respect voor de inheemse gewoonten, en dus aan de vele manieren waarop de beslissingsbevoegdheid en de controle over hun eigen materiële culturen werden uitgehold of ontzegd aan de Congolezen. Een dergelijke ontkrachting (*disempowerment*) werkte samen met andere veranderingen die het culturele, geestelijke en sociale leven beïnvloedden, zoals migranten- en dwangarbeid. Wat uiteindelijk anders was tijdens het koloniale tijdperk was de enorme schaal waarop dit weghalen plaatsvond, de vele vormen van geweld die ermee gepaard gingen, de manieren waarop de voorwerpen werden gebruikt in de constructie van kennis en ideeën over Centraal-Afrika, en de verreikende en langdurige gevolgen van het weghalen.

⁸⁰⁰ Maarten Couttenier, "EO.0.0.7943," *BMGN—Low Countries Historical Review* 133, nr. 2 (2018): 91–104, geraadpleegd op 14 januari 2021, DOI: <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.10553>; en Donatien Dibwe dia Mwembu, "Het Songye-beeld van chef Nkolomonyi, belicht vanuit Congolees Perspectief," in *100x Congo: Een Eeuw Congolese Kunst in Antwerpen*, ed. Els De Palmenaer (Antwerpen: MAS, 2020), 85–88.

⁸⁰¹ De mogelijkheden van dit soort onderzoek worden rijkelijk geïllustreerd in Rik Ceyskens, *De Luula à Tervuren: La collection Oscar Michaux au Musée royal de l'Afrique centrale* (Tervuren: KMMA, 2011); Couttenier, "EO.0.0.7943"; en Vandenbergen, "La représentation de l'autre et du soi."

⁸⁰² Mary H. Nooter, "Fragments of Forsaken Glory: Luba Royal Culture Invented and Represented (1883–1992) (Zaire)," in *Kings of Africa: Art and Authority in Central Africa*, ed. Erna Beumers en Hans-Joachim Koloss (Maastricht: Foundation Kings of Africa, 1992), 79–89; en Mary Nooter Roberts en Allen F. Roberts, eds., *Memory: Luba Art and the Making of History* (New York: Museum for African Art, 1996), 17–48, 221–45.

⁸⁰³ Zoe S. Strother, "Iconoclasm in Africa: Implications for the Debate on Restitution of Cultural Heritage," *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 10, nr. 3 (2020): 928–52; en Placide Mumbembe, "Iconoclasm and the Restitution of African Cultural Heritage: What role for the Communities of Owners?" *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 10, nr. 3 (2020): 953–56.

Zoals de andere koloniale geschiedenissen die in dit verslag aan bod komen, is het bij het beschouwen van de geschiedenis van het koloniaal verzamelen noodzakelijk een evenwicht te vinden tussen de systematische ongelijkheden en de diverse vormen van geweld die het Belgische kolonialisme kenmerkten, en de macht van de betrokken individuen en gemeenschappen, en de omstandigheden waarin zij beslissingen namen (zoals economische behoeften, politieke druk enzovoort). Zoals deze tekst aantoont, waren de doelstellingen van het 'verzamelen' veelvuldig en liepen ook de contexten waarin dit gebeurde sterk uiteen. Deze diaspora's van voorwerpen (*object diasporas*) staan ook in schril contrast met het gebrek aan mobiliteit van de Congolezen, die onderworpen waren aan strenge reisbeperkingen, vooral als het ging om reizen naar Europa.⁸⁰⁴

In een meer systematische en institutionele zin werden verzamelde voorwerpen gebruikt in de voorstellingen en propaganda van het Belgische Rijk en werden ze opgenomen in een reeks wetenschappelijke culturen en kennisinstellingen, die op hun beurt bijdroegen tot het vervullen van een wens tot een 'wetenschappelijk geïnformeerd' kolonialisme. In samenhang met het hoofdstuk over kennisculturen illustreert dit deel dat het bezit en het tentoonstellen van voorwerpen verband hielden met de drang tot representatie en kennis met het oog op interventie en controle.

8.2.2. De politieke levens van museumvoorwerpen

Voorwerpen in koloniale collecties hadden wat de antropoloog Arjun Appadurai 'sociale levens' noemde. Dit betekent dat er gaandeweg meerdere nieuwe betekenissen, 'identiteiten' en functies aan werden gegeven. Ze werden wetenschappelijke artefacten, spelers in de constructie van verhalen over de 'beschavingsmissie', 'kunst', 'erfgoed' en 'werelderfgoed'. De oudere retoriek over de 'beschavingsmissie', waarin de voorwerpen het bewijs waren voor de noodzaak tot transformatie van de 'primitieve' Afrikaanse culturen, verschoof vanaf de jaren 1930 naar een retoriek van culturele voogdij. Het behoud en de bescherming van 'traditionele kunsten' tegen de vernietigende effecten van de moderniteit werden nu een motiverende factor voor de koloniale aanwezigheid. Gemakshalve werd het verval van de 'traditionele' cultuur niet toegeschreven aan de koloniale moderniteit zelf, maar aan het onvermogen van de Congolezen om goed met deze nieuwe moderniteit om te gaan, wat volgens de koloniale macht resulteerde in het opgeven van hun 'traditionele' leven.⁸⁰⁵ Deze culturele voogdij werd geïmplementeerd via initiatieven om de productie van 'traditionele' kunsten en ambachten in de kolonie te beschermen en te bewaren, maar resulteerde ook in een verhoogd politiek profiel van de collectie van het museum van Tervuren in België (meer hierover volgt hierna in het hoofdstuk over musea).

De geconstrueerde aard van categorieën als 'kunst' en 'authenticiteit' illustreert hoe uiteenlopende begrippen van waarde die op Afrikaanse kunstvoorwerpen worden geprojecteerd, met elkaar in wisselwerking treden. De economische waarde van een voorwerp neemt toe met zijn culturele waarde, maar de economische waarde kan ook een aura van culturele waarde creëren. In hun economische en culturele waarden schuilt ook een politieke dimensie. Door ze te herscheppen als kunstvoorwerpen die de authentieke Congolese cultuur zouden belichamen, werden Congolese voorwerpen een te beschermen goed en een element in de constructie van koloniale rechtvaardigingen voor de aanwezigheid van de Belgische koloniale staat als culturele bewaker van een 'authentiek' Congo.

⁸⁰⁴ De term 'diaspora's van voorwerpen' is ontleend aan Paul Basu. Zie Basu, Paul. "Object Diasporas, resourcing Communities: Sierra Leonean Collections in the Global Museumscape." *Museum Anthropology* 34 (1) (2011): 28-42.

⁸⁰⁵ Sarah Van Beurden, "The Value of Culture: Congolese Art and the Promotion of Belgian Colonialism (1945-1959)," *History and Anthropology* 24, nr. 4 (2013): 472-92.

8.2.3. Kunstwording

Bepaalde kunsttradities, zoals die van de Mangebtu in Noordoost-Congo of van de Kuba in de Kasai, werden vanaf de eerste contacten door buitenlandse bezoekers van het Kuba-koninkrijk als 'kunst' omschreven.⁸⁰⁶ Geleidelijk aan werden meer Afrikaanse voorwerpen als kunst bewonderd. Onder de invloed van Europese kunstenaars als Picasso en Matisse, die zich lieten inspireren door Afrikaanse voorwerpen, groeide ook in verzamelaarskringen en andere kringen een bredere waardering. (In feite waren veel vroege verzamelaars van Afrikaanse kunst ook verzamelaars van Europese 'primitivisten'). Dit stimuleerde op zijn beurt de handel in deze voorwerpen, evenals nieuwe academische en museologische benaderingen. De accumulatie van dit cultureel kapitaal werd weerspiegeld in de nieuwe kunstzaal die in de jaren 1950 werd geopend in het museum van Tervuren, onder leiding van directeur Frans Olbrechts. Olbrechts' kennis speelde een belangrijke internationale rol in de opkomst van het domein van de Afrikaanse kunstgeschiedenis.⁸⁰⁷ Zijn aanstelling als professor aan de Universiteit Gent maakte van die instelling een wereldvermaard centrum voor de studie van Afrikaanse kunst, waaraan jammer genoeg een einde kwam met de afschaffing van het professoraat in 2007.

Door deze verschuivingen in de perceptie van deze voorwerpen werd het voor hun geschiedenis - en hun waarde - steeds belangrijker welk 'leven' ze hadden geleid bij verzamelaars en kunsthandelaars: wie ze aankocht en verkocht, wanneer, en in welke collecties of tentoonstellingen ze voorkwamen, werd van groter belang voor Europese verzamelaars en wetenschappers. De verschillende classificaties en toepassingen van de voorwerpen, als etnografische, wetenschappelijke of kunstvoorwerpen, weerspiegelden uiteraard niet de manier waarop ze in hun cultuur en oorspronkelijk werden bekeken. De meeste werden niet (uitsluitend) als esthetische voorwerpen gemaakt, maar hadden een spirituele, sociale, religieuze of gewoon utilitaire functie. Sommige worden vandaag nog steeds in die contexten gebruikt, terwijl andere hun betekenis zijn kwijtgeraakt, ook al bepalen zij nog steeds het beeld van deze samenlevingen in musea.⁸⁰⁸ Vooral de groeiende financiële waarde van deze voorwerpen berustte op mechanismen die niet relevant waren voor hun oorspronkelijke context en gebruik, net zoals de nadruk op hun 'unieke' of 'zeldzame' karakter in de context van collecties.

Zoals Sally Price opmerkte in haar verkenning van het 'universaliteitsbeginsel', bracht deze herclassificatie van bepaalde Afrikaanse voorwerpen in de schijnbaar universele categorie van kunst geen echte gelijkheid met zich mee, maar was ze eerder het resultaat van westerse verlichte welwillendheid.⁸⁰⁹

⁸⁰⁶ Vellut, "Le Congo dans les esthétiques," 293–98.

⁸⁰⁷ Constantine Petridis, ed., Frans M. Olbrechts, *Op zoek naar kunst in Afrika. 1899–1958* (Antwerpen: Etnografisch Museum van Antwerpen, 2001).

⁸⁰⁸ Shaje Tshiluilu, "An African View of Ethnographic Collections in Europe and Africa," in *Forms of Wonderment: The History and Collections of the Afrika Museum*, Berg en Dal, ed. Jan-Lodewijk Grootaers en Ineke Eisenburger (Berg en Dal: Afrika Museum Berg en Dal, 2002), 359–408.

⁸⁰⁹ Sally Price, *Primitive Art in Civilized Places* (Chicago, IL: Chicago University Press, 1989), 106.

8.2.4. Erfgoedwording

Ideeën over patrimonium of erfgoed, die een product waren van “manieren om het verleden te waarderen die ontstonden in het Europa van de Renaissance en de Verlichting en [...] werden versterkt door nationalisme en populisme”, werden geprojecteerd op niet-westerse culturen binnen de context van het kolonialisme, en verder gevormd door koloniale praktijken van verzamelen en tentoonstellen.⁸¹⁰ Dit had praktische gevolgen: in de Europese context werd het museum, als plaats van bewaring, een belangrijk instrument in de ‘activering’ van erfgoed als instrumenten van natievorming en -stabilisatie. Als de belichaming van (ingebeelde) identiteiten en van culturen, en van hun verleden, verbond erfgoed het immateriële met het materiële, een (bruikbaar) verleden met een heden, en ‘cultuur hebben’ met het bezit van culturele artefacten (of ‘culturele eigendom’), vaak in de vorm van monumenten, historische locaties, landschappen en museumcollecties.⁸¹¹

Erfgoed is een breed en moeilijk te vatten begrip, waarvan het gebruik tot onenigheid kan leiden. Dat is in dit geval heel duidelijk, aangezien de voorwerpen in de collecties van Tervuren beschouwd werden (en worden) als Congolees of Afrikaans erfgoed, maar tegelijk ook als Belgisch patrimonium of erfgoed, aangezien zowel het museumgebouw als de collecties als zodanig worden beschouwd. Van bijzonder belang voor de discussie hier is de opkomst van het concept ‘werelderfgoed’ aan het eind van de jaren 1960 en het begin van de jaren 1970 en het daaropvolgende wijdverbreide gebruik ervan.⁸¹² Niet toevallig werd dit concept gepopulariseerd in de nasleep van een grootschalige wereldwijde dekolonisatiebeweging. Het Werelderfgoedverdrag van 1972 was een belangrijke pijler in het ontstaan van een internationale beschermingsregeling waarin de universele waarde van het erfgoed voor de mensheid werd afgebakend. De erkenning van werelderfgoed door de UNESCO heeft zeker voordelen gehad voor het Afrikaanse continent, bijvoorbeeld in de vorm van UNESCO-werelderfgoedlocaties, maar heeft ook een schaduwzijde gehad, in het bijzonder met betrekking tot Afrikaanse aanspraken op repatriëring of teruggave. De befaamde erfgoedwetenschapper David Lowenthal merkte op dat universalisme aan de rijken schenkt ten koste van anderen.⁸¹³ Door voorwerpen uit voormalige kolonies als ‘werelderfgoed’ te beschouwen, werden aanspraken op repatriëring en teruggave afgezwakt, omdat musea zo konden argumenteren dat het materiaal dat zij bezaten een universele waarde had en dat het daarom in hun eigen belang was om de voorwerpen verder te bewaren. In veel gevallen week deze retoriek niet ver af van koloniale argumenten over bescherming en beheer. Over de implicaties van het als werelderfgoed beschouwen van deze voorwerpen geeft Shaje Tshilula, voormalig directrice van het *Institut des Musées Nationaux du*

⁸¹⁰ David Lowenthal, *The Heritage Crusade and the Spoils of History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 13; zie ook Barbara Kirshenblatt-Gimblett, *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage* (Berkeley: University of California Press, 1998), 149–76.

⁸¹¹ De interpretatie van erfgoed als cultureel patrimonium (‘nationaal’ erfgoed, of *patrimoine*) ontstond in de nasleep van de Franse Revolutie. Zie Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001). Het concept van ingebeelde naties komt van Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londen: Verso, 1983.

⁸¹² Barbara Kirshenblatt-Gimblett, “World Heritage and Cultural Economics,” in *Museum Frictions: Public Cultures/Global Transformations*, ed. Ivan Karp, Corinne A. Kratz, Lynn Szwaja en Tomas Ybarra-Frausto (Durham, NC: Duke University Press, 2006), 161–202.

⁸¹³ Lowenthal, *The Heritage Crusade*, 242.

Congo, dit aan: “van daar is het idee dat teruggave totaal ongerechtvaardigd is - aangezien al het cultureel erfgoed aan de gehele mensheid toebehoort - slechts een kleine stap verwijderd.”⁸¹⁴

Meer recentelijk is het concept ‘gedeeld erfgoed’ (*patrimoine partagé*) populair geworden. Het wordt vaak gebruikt door Europese musea om hun collecties te omschrijven, als een manier met een gemeenschappelijke geschiedenis om te gaan en om het belang van de voorwerpen in hun instellingen te erkennen voor meerdere gemeenschappen. Het is echter een nieuwe iteratie in een langere geschiedenis van herformuleren en transformeren van de identiteit van de besproken voorwerpen, een traject dat kan worden getraceerd in de taal die wordt gebruikt om ze te beschrijven. Woorden als artefact, kunst, meesterwerk en erfgoed zijn in specifieke historische contexten ontstaan en weerspiegelen de evolutie van deze voorwerpen naarmate ze waardevoller werden, zowel in cultureel als in financieel opzicht. Elk van deze heruitvindingen zegt natuurlijk meer over het leven van deze voorwerpen in museumcollecties in het noordelijk halfrond dan over hun plaats van herkomst. We moeten ons bewust zijn van de geschiedenis en de ongelijkheden achter de taal en de praktijken van bescherming van het werelderfgoed. Ondanks de beste bedoelingen van veel musea draagt bescherming van een ‘gedeeld erfgoed’ dezelfde potentiële rechtvaardigingen in zich voor de voortdurende westerse bewaring van materiaal dat ter discussie staat.⁸¹⁵ Want hoewel deze voorwerpen en het verzamelen ervan (soms vergelijkbare, soms verschillende) betekenissen en ‘levens’ hebben in zowel hun Afrikaanse als hun Europese context, zijn toegang en eigendom precies het tegenovergestelde van gedeeld, noch is er noodzakelijkerwijs een gedeeld begrip van het verleden dat deze voorwerpen naar het museum bracht.⁸¹⁶

8.2.5. Omstreden voorwerpen en “contentieuze” collecties: langetermijngevolgen

Maar hoe gingen de Afrikaanse gemeenschappen om met het verlies van voorwerpen die belangrijk voor hen waren? Er is een groot gebrek aan onderzoek wat betreft het documenteren van de geschiedenissen van en herinneringen aan het weghalen of verdwijnen van voorwerpen op de plaatsen en in de gemeenschappen van herkomst. Het onderzoek van Allen Robert bij de Tabwa in de jaren 1970 toonde de relevantie van deze opvattingen aan toen hij onderzoek deed naar het herinneringsgericht onderzoek (‘travail de mémoire’) dat de Tabwa verrichtte via hun herinnering aan de aanval van Storms en zijn soldaten, en de daaropvolgende ontvoering van Lusinga’s hoofd en zijn standbeeld.⁸¹⁷

In de context van vele andere culturele en maatschappelijke veranderingen die zich onder het kolonialisme voordeden - en die ook een invloed hadden op wat we vandaag ‘immaterieel erfgoed’ zouden noemen - is het moeilijk om de rol van het plunderen en weghalen van voorwerpen en menselijke resten in deze maatschappelijke en culturele veranderingen, die zowel destructief waren als nieuwe culturele en artistieke praktijken voortbrachten, nauwkeurig te bepalen. Het is niettemin

⁸¹⁴ Tshiluilu, “An African View of Ethnographic Collections,” 396; zie ook Nadia Yala Kisukidi, “L’universel dans la brousse,” *Esprit*, nr. 1 (jan.–feb. 2020): 47–59.

⁸¹⁵ Sarah Van Beurden, “The Pitfalls of ‘Shared Heritage,’” Blog: How to Move on With Humboldt’s Legacy? *Rethinking Ethnographic Collections*, Universiteit van Keulen, 2018, geraadpleegd op 14 januari 2021, <https://blog.uni-koeln.de/gssc-humboldt/the-pitfalls-of-shared-heritage/>.

⁸¹⁶ Hein Vanhee, “On Shared Heritage and its (False) Promises,” *African Arts* 49, nr. 3 (herfst 2016): 7; zie ook Toma Muteba Luntumbue, “Rénovation au Musée de Tervuren: questions, défis et perspectives,” *L’art Môme* 65 (2015): 15–17.

⁸¹⁷ Roberts, *Dance of Assassins*, 50–75. Roberts is antropoloog en geen historicus. Hoewel historici van Afrika meestal opgeleid zijn in of gebruik maken van meer interdisciplinaire onderzoeksmethoden, zijn antropologische benaderingen van cruciaal belang om voorwerpen in hun oorspronkelijke context te kunnen begrijpen

opvallend dat de eisen om teruggave van de voorwerpen begonnen met het plunderen ervan. We beschikken over (beperkte) historische informatie over de Congolese reacties op het weghalen van culturele voorwerpen. Aanvankelijk waren deze reacties verbonden aan de onmiddellijke context van het weghalen, terwijl later de ontevredenheid over de aanwezigheid van grote collecties Congolese voorwerpen in het Westen verbonden was aan hun rol als nationaal cultureel erfgoed dat representatief is voor het (prekoloniale) verleden.

Individuele eisen tot teruggave van voorwerpen in Congo begonnen al vroeg. Uit de periode van de verovering zijn een aantal voorbeelden bekend. Maarten Couttenier heeft het geval gedocumenteerd van een standbeeld uit de Boma-regio dat tijdens een militaire expeditie van de Belg Alexandre Delcommune werd afgenomen van een lokaal stamhoofd in het gebied. Delcommune werkte toen voor een Franse koopman, maar zou later lid worden van de *Association Internationale Africaine* en werknemer van de *Compagnie Congolaise pour le commerce et l'industrie*. Reeds in 1878 eiste Né Kuko, de vorige eigenaar van het beeld, de teruggave van de Nkisi Nkondi. Delcommune weigerde omwille van het belang van het voorwerp en de krachten ervan. Couttenier suggereert: "Delcommune schreef ook (boven)menselijke eigenschappen toe aan het voorwerp en beschouwde het als een 'gegijzelde', nog 'belangrijker dan een menselijke gegijzelde', 'opgesloten' in een metalen opslagplaats. De 'oorlogsfetisj' werd ook gebruikt om zijn winkels te bewaken, die nu open konden blijven, zelfs 's nachts."⁸¹⁸ Vandaag maakt het beeld deel uit van de collectie van Tervuren en wordt het geïdentificeerd als een schenking. In letterlijke zin is dit correct - het werd aan het museum geschonken - maar deze beperkte interpretatie van de herkomst verbergt een diepere, gewelddadige geschiedenis.⁸¹⁹ Verder onderzoek in koloniale archieven en bij de gemeenschappen van herkomst zal waarschijnlijk meer van dit soort verhalen aan het licht brengen.

Terwijl de aanspraak van Né Kuko gericht was op het teruggeven van zijn oorspronkelijke rol aan een beeld, waren latere uitdagingen gericht op het terugvorderen van voorwerpen als onderdeel van lokale museumcollecties. Terwijl lokale koloniale organisaties zich inzetten om voorwerpen lokaal te houden en zo musea in de kolonie zelf te vullen, probeerden Congolese leiders, zoals de Kuba-koning en de Lunda-heerser, musea onder hun eigen controle te creëren. Deze eisen waren er niet op gericht de voorwerpen hun vroegere rol in het Congolese leven terug te geven, maar ze te herdefiniëren naar volgens het Westen passende termen, als representatief voor cultureel erfgoed, als 'kunst' en als museumvoorwerpen met waarde.⁸²⁰ Door een ruimte te bieden die naar westerse normen veilig werd geacht voor het behoud en de bescherming van voorwerpen, hoopten deze heersers de voorwerpen lokaal te houden en de kolonisten de controle te ontnemen over wat financieel waardevolle voorwerpen waren geworden die een 'authentieke' traditionele cultuur vertegenwoordigden.

Hoewel we in archieven en vastgelegde herinneringen enige (zij het onvolledige) informatie hebben over daden van weghalen en de betwisting daarvan, is het veel moeilijker na te gaan en te beschrijven hoebetwist de afwezigheid van voorwerpen vorm gaf aan het spirituele, politieke en esthetische leven en werken op de lange termijn. In veel gevallen was de afwezigheid van voorwerpen waarschijnlijk belangrijk, zoals we kunnen opmaken uit het leed over het weghalen van minkisi zoals de hierboven genoemde. Er is uiteraard veel onderzoek gedaan naar de invloed van het kolonialisme op samenlevingen en culturen, maar er is maar weinig dat zich specifiek richt op de invloed van het

⁸¹⁸ Couttenier, "EO.0.0.7943," 85.

⁸¹⁹ In de huidige tentoonstelling "Unrivalled Art" in het KMMA wordt deze geschiedenis niet vermeld in de tentoonstelling zelf, hoewel ze wel vermeld wordt in de catalogus. Nota van de auteur *de dato* 8 juli 2021: bijkomende informatie over de herkomst van dit object is thans beschikbaar in een app voor de bezoekers.

⁸²⁰ Van Beurden, *Authentically African*, 89.

weghalen of verdwijnen van voorwerpen.⁸²¹ Deze laatste maken meestal deel uit van een breder geheel van veranderingen ten gevolge van het kolonialisme. Zeker is dat de afwezigheid van sommige voorwerpen (zelfs kleinere zoals amuletten) in sommige gevallen tot op de dag van vandaag voelbaar is, zoals onder meer Vicky Van Bockhaven opmerkte bij recente bezoeken aan Noordoost-Congo.⁸²² Ik moet hier opmerken dat het kolonialisme de Congolese culturele praktijken zeker niet volledig heeft 'weggevaagd', hoewel het er vaak op verschillende manieren invloed op heeft gehad. Het interculturele contact van de koloniale periode heeft ook geleid tot het ontstaan van nieuwe culturele praktijken, vaak in stedelijke omgevingen.⁸²³

De debatten over de eigendom van de collecties leggen concurrerende interpretaties van dekolonisatie bloot en tonen de rol aan van cultureel erfgoed in het structureren van verwachtingen over het dekolonisatieproces en de postkoloniale verbeelding van de culturele soevereiniteit van Congo. De rol die materiële cultuur en kunst kregen toebedeeld in de representatie van culturele authenticiteit in het koloniale tijdperk, veranderde de collecties van het Museum van Belgisch Congo in onderwerpen van politieke onderhandeling. Het verwerven van culturele voogdij - niet alleen in termen van het bezit van cultureel erfgoed, maar ook in termen van culturele praktijken - werd door het Mobutu-regime (1965-1997) opgevat als een manier om authenticiteit, en dus legitimiteit, te verwerven.

Tegen het einde van de jaren 1950 heerste er onder Congolese intellectuelen en politici openlijk ongenoegen over de aanwezigheid van de grote collectie van het museum van Tervuren in België.⁸²⁴ Naarmate de onafhankelijkheid naderde, groeide de Congolese belangstelling voor de teruggave van de collecties van het museum van Tervuren. Deze belangstelling circuleerde in politieke en mediakringen en leidde tot de eis tot teruggave van de middelen (aanvankelijk zowel het gebouw als de collecties van het museum). De museumcollecties werden gelijkgesteld met de economische rijkdommen van het land, en de teruggave ervan werd dan ook beschouwd als een vereiste voor volledige soevereiniteit en een culturele dekolonisatie. Wat deze voorwerpen op dat moment hun waarde gaf, was niet alleen hun groeiende economische waarde en hun symbolische betekenis als representatieve artefacten van het prekoloniale Afrika, maar ook het feit dat hun bezit de belichaming was geworden van de Belgische culturele voogdij over Congo, en van de wereldwijde rol van België in de beeldvorming van Congo en de Congolese culturen via tentoonstellingen, een manier van vertegenwoordiging die Congo zelf nog niet had. Met de Europese natiestaat als model zou het pas onafhankelijk geworden land trachten een nationale identiteit te creëren via het bezit van zijn eigen cultureel erfgoed. In de aanloop naar de onafhankelijkheid werden de politieke activiteiten in Belgisch Congo streng gecontroleerd; de culturele politiek bood dan ook een opening waarlangs strategieën

⁸²¹ Zie onder andere Florence Bernault, *Colonial Transactions: Imaginaries, Bodies, and Histories in Gabon* (Durham, NC: Duke University Press, 2019), over bedeltjes en menselijke resten in Gabon. Voorbeeld van onderzoek naar het weghalen van menselijke resten: Luise White, "The Traffic in Heads: Bodies, Borders and the Articulation of Regional Histories," *Journal of Southern African Studies* 23, nr. 2 (juni 1997): 325–38, over Zuid-Afrika.

⁸²² Vicky Van Bockhaven, persoonlijke communicatie, 7 september 2020; en Van Brockhaven, "Anioto and Nebeli: Local Power Bases and the Negotiation of Customary Chieftaincy in the Belgian Congo (ca. 1930–1950)," *Journal of Eastern African Studies* 14, nr. 1 (2020): 63–83.

⁸²³ Voor een uitgebreide inleiding tot de koloniale en postkoloniale populaire cultuur in Congo, zie: Bogumil Jewsiewicki and Katrien Pype, "Popular Culture in Francophone Central Africa," in *Oxford Research Encyclopedia of African History*, 29 mei 2020, geraadpleegd op 15 januari 2021, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277734.013.428>.

⁸²⁴ Het verhaal dat volgt is gebaseerd op Sarah Van Beurden, "The Art of (Re)Possession: Heritage and the Politics of Congo's Decolonization," *Journal of African History* 56, nr. 1 (2015): 143–64; en Placide Mumbembele Sanger, "Le restitution des biens culturels en situation (post)coloniaux au Congo," *Volkskunde Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* 120, nr. 3 (2019): 459–72.

voor zelfrepresentatie vorm konden aannemen. Pogingen om lokaal gecontroleerde musea op te richten en ontevredenheid over de bezittingen van het museum van Tervuren duiden op de toenemende politieke rol van traditionele kunsten als erfgoed, een rol die nog sterker zou worden tijdens de onderhandelingen voor onafhankelijkheid.

Hoewel op de agenda van de rondetafelonderhandelingen in Brussel (1960) aanvankelijk een bespreking stond van de maatregelen voor de teruggave van koloniale bezittingen in de vorm van archieven, musea en hun collecties, haalden deze eisen het niet bij de overhaaste officiële onderhandelingen waarin de Congolezen streefden naar volledige controle over de rijkdommen van het binnenkort onafhankelijke land. De geschillen over deze en andere (economische) bezittingen werden bekend als het *contentieux*. Terwijl het debat over de collecties tijdens de chaos van het begin van de jaren 1960 op de achtergrond raakte, dook het weer op tijdens de eerste jaren van het Mobutu-regime. Wat de Congolese vraag weer op de voorgrond bracht, was de tentoonstelling *Art of the Congo* in 1967, georganiseerd door het KMMA en het Walker Art Center in Minneapolis, met stukken uit de collecties van Tervuren. De Congolezen zagen in de tentoonstelling een illustratie van het gebrek aan controle van hun natie over haar eigen rijkdommen en een voortzetting van de koloniale structuren van controle en cultureel bezit. Het presidentieel bureau van het Mobutu-regime eiste daarop de teruggave van de voorwerpen, en het gesprek verschoof al snel naar informele kanalen in de traditie van diplomatie via persoonlijke contacten die zo vaak de Belgisch-Zairese betrekkingen rond gevoelige thema's had gekenmerkt.

Aanvankelijk erkenden de Belgische regeringsfunctionarissen in het begin van de jaren 1960 dat (sommige van) de eisen van Congo een wettelijke basis hadden, maar vanaf het begin besefte de Belgische regering dat het van cruciaal belang was de onderhandelingen te controleren om ervoor te zorgen dat het debat geen proces zou worden over de legitimiteit van het Belgische koloniale verleden. Lucien Cahen, directeur van Tervuren, verdedigde het bezit van de collecties van zijn instelling door te wijzen op de universele wetenschappelijke waarde van de collecties. Voorts voerde hij aan dat geen van de collecties van het museum op een ongepaste of illegale manier was verworven. Cahen baseerde deze beweringen op het feit dat het museum een groot deel van zijn collectie als schenkingen had ontvangen (van individuele kolonials, de Belgische koloniale staat, Congo-Vrijstaat, ...), of had aangekocht (vaak in België), zonder rekening te houden met de manier waarop de voorwerpen uit hun oorspronkelijke context waren gehaald. Ook vroeg hij zich af welk belang Congo erbij had zich specifiek op de collecties van Tervuren te richten in plaats van op andere collecties van Congolese kunst in het buitenland. Tot slot uitte hij twijfels over het vermogen van het nieuwe onafhankelijke land om de waardevolle kunstcollecties te beschermen, wegens een gebrek aan infrastructuur en wettelijke bescherming tegen de uitvoer van kunstvoorwerpen. Gemakshalve ging deze kritiek voorbij aan het feit dat een deel van dit gebrek aan juridische en materiële infrastructuur geërfd was van de koloniale staat.

Door Congo af te schilderen als een onvolwassen Staat die niet bij machte is zijn erfgoed te beschermen, bevestigde Cahen opnieuw de koloniale rol van België als culturele beschermer, en van Tervuren als veilige haven voor Congolese kunst. Binnen een jaar waren sommige van deze omstandigheden veranderd, onder meer door een samenwerking tussen België en Zaïre. In 1971 nam Zaïre een wet (71-016) aan ter bescherming van het cultureel erfgoed, die een voorafgaande vergunning verplicht maakte voor de uitvoer van alle voorwerpen die tot het cultureel erfgoed werden gerekend. Bovendien begonnen Zaïre en België, op voorstel van Cahen, samen te werken aan een nieuw Museuminstituut in Congo/Zaïre (*Institut des Musées Nationaux*), in het kader waarvan Cahen

opperde dat een schenking uit de collecties van Tervuren mogelijk zou zijn. Cahen werd directeur van het nieuwe Zairese Museuminstituut, naast zijn directeurschap van Tervuren.⁸²⁵

Ondanks deze gezamenlijke inspanningen bleven de eisen van het Mobutu-regime met betrekking tot teruggave bestaan. Mobutu gebruikte de kwestie van teruggave, naast andere eisen, als een platform voor internationale erkenning, zoals blijkt uit zijn toespraak voor de VN in 1973, waarin hij het kolonialisme veroordeelde als de 'systematische plundering' van het Afrikaanse culturele erfgoed. Pas na 1976, en alleen omdat Zaïre zich distantieerde van het gebruik van het woord 'teruggave' en België aanvaardde om elke overdracht van voorwerpen als een 'gift' te bestempelen, werd enige vooruitgang geboekt. Zo werden tussen 1976 en 1982 114 voorwerpen uit de magazijnen van Tervuren naar Kinshasa gezonden.⁸²⁶ Deze voorwerpen werden geselecteerd om de lacunes in de collectie van het IMNZ te compenseren, maar ook omdat hun afwezigheid de collectie van Tervuren niet noemenswaardig zou schaden.

Aanvankelijk werd de vraag van de Zaïrezen ingegeven door Mobutu's wens om de voorwerpen op te nemen in de tentoonstelling *Art of the Congo* in de Verenigde Staten. Slechts één van de voorwerpen op deze lijst kwam uiteindelijk in het IMNZ terecht.⁸²⁷ Aangezien de voorwerpen van deze overdrachten officieel aan België toebehoorden, diende de regering een officiële eigendomsoverdracht te voltooien. Dit is echter nooit gebeurd, wat betekent dat ze nog steeds als eigendom van de Belgische Staat worden beschouwd. Dit werd duidelijk toen in de nasleep van de onlusten bij de val van Mobutu in 1997 een aantal van deze voorwerpen, geplunderd uit de depots van het Museuminstituut in Kinshasa, op de internationale kunstmarkt werden gesignaleerd, en Tervuren er aanspraak op maakte.⁸²⁸

Conclusie

Verzamelen maakte deel uit van een breder geheel van koloniale praktijken en manieren van onderzoek. Kolonialen maten, brachten in kaart, beschreven en classificeerden in een verwoede poging om te weten en te begrijpen, om te bezitten en te analyseren, en om nieuwe vormen van kennis te construeren. Hiermee werd gehoopt het koloniale project te bevorderen op een manier die een comfortabele afstand mogelijk zou maken tussen het zelfbesef van de kolonisator, en de mensen en plaatsen die hij koloniseerde. Dat dit veraf van de rationele, georganiseerde onderneming was die het beweerde te zijn, is eveneens duidelijk; toch past het bij de fundamenteel extractieve aard van het Belgisch kolonialisme.

De terugvordering van voorwerpen door de Congolese Staat kent een lange geschiedenis; de ervaring van de bevolking en de politieke doelen van haar leiders, en de veelzijdige evolutie van het 'leven' van de voorwerpen zelf, worden weerspiegeld in deze eisen tot teruggave. Deze voorwerpen hadden (en

⁸²⁵ Voor meer hierover, zie Van Beurden, *Authentically African*, 127–207.

⁸²⁶ Zie Wastiau, *Congo, Tervuren: Aller, retour*. Voor een breder perspectief op de geschiedenis van de internationale cultuurpolitiek van Congo/Zaïre, zie: Lye M.Yoka, *Combats pour la culture*. Brazzaville: Les Éditions Hemar, 2012, 177-189.

⁸²⁷ Een Kuba-ndop, vandaag tentoongesteld in het nieuwe nationale museum in Kinshasa. In totaal verlieten 1042 voorwerpen Tervuren voor Kinshasa; 869 daarvan maakten deel uit van de collectie van het Institut de Recherche Scientifique en Afrique Centrale IRSAC (zie ook het hoofdstuk over kennisculturen), terwijl 32 voorwerpen deel uitmaakten van de collecties van het voormalige Museum van Inheems Leven in Leopoldstad. Beide collecties werden tijdelijk in Tervuren gedeponeerd en aangezien beide instellingen bij de onafhankelijkheid eigendom van de Congolese staat waren geworden, waren de voorwerpen juridisch gezien reeds hun eigendom.

⁸²⁸ Er is veel gerommel en discussie over de mate waarin de collectie in Kinshasa het slachtoffer is geweest van diefstallen en plunderingen. In 2005 ondernam de toenmalige medewerker van het KMMA Boris Wastiau een poging om een nieuwe inventaris op te maken van de collecties in Kinshasa, een project dat werd onderbroken.

hebben) waarde als cultureel, economisch en politiek kapitaal. Hun financiële en economische waarde als handelswaar; hun epistemologische waarde, als voorwerpen van kennis in hun gemeenschappen van herkomst en als wetenschappelijke artefacten in de context van de (post)koloniale wetenschappen; en hun politieke waarde als symbolen van hun gemeenschappen van herkomst, of als vertegenwoordigers van nationale soevereiniteit en identiteit in de context van onafhankelijkheid tonen duidelijk aan dat deze objecten niet zomaar ‘dingen’ zijn. Als cultureel bezit zijn zij verbonden met ideeën over nationale soevereiniteit die de onafhankelijkheidsstrijd bezielde, en de debatten over de eigendom van de collecties brengen concurrerende interpretaties en verwachtingen van het dekolonisatieproces aan het licht, wat op zijn beurt hun blijvend belang verklaart.

Bibliografie

Basu, Paul. "Object Diasporas, resourcing Communities: Sierra Leonean Collections in the Global Museumscape." *Museum Anthropology* 34 (1) (2011): 28-42.

Bernaut, Florence. *Colonial Transactions: Imaginaries, Bodies, and Histories in Gabon*. Durham, NC: Duke University Press, 2019.

Ceyssens, Rik. *De Luula à Tervuren: La collection Oscar Michaux au Musée royal de l'Afrique centrale*. Tervuren: RMCA, 2011.

Choay, Françoise. *The Invention of the Historic Monument*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Corbey, Raymond. *Tribal Art Traffic: A Chronicle of Taste, Trade and Desire in Colonial and Post-colonial Times*. Amsterdam: Royal Tropical Institute, 2000.

Couttenier, Maarten. *Congo Tontoongesteld: Een geschiedenis van de Belgische antropologie en het museum van Tervuren (1882–1925)*. Leuven: Acco, 2005.

———. "'One Speaks Softly, Like in a Sacred Place': Collecting, Studying and Exhibiting Congolese Artefacts as African Art in Belgium." *Journal of Art Historiography*, nr. 12 (juni 2015): 1–40.

———. "EO.0.0.7943." *BMGN—Low Countries Historical Review* 133, nr. 2 (2018): 91–104. Geraadpleegd op 14 januari 2021, DOI: <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.10553>.

Das, Subhadra en Miranda Lowe. "Nature Read in Black and White: Decolonial Approaches to Interpreting Natural History Collections." *Journal of Science Collections* 6 (2018): 4–14.

Dibwe dia Mwembu, Donatien. "Het Songye-beeld van chef Nkolomonyi, belicht vanuit Congolees Perspectief." In *100x Congo: Een Eeuw Congolese Kunst in Antwerpen*, ed. Els De Palmenaer, 85–88. Antwerpen: MAS, 2020.

Janzen, John M. "Laman's Congo Ethnography: Observations on Sources, Methodology, and Theory." *Africa* 42, no. 4 (1972): 316–28.

Jewsiewicki, Bogumil en Katrien Pype. "Popular Culture in Francophone Central Africa." In *Oxford Research Encyclopedia of African History*. Online-publicatie, 29 mei 2020. Geraadpleegd op 15 januari 2021, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277734.013.428>.

Kirshenblatt-Gimblett, Barbara. *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley: University of California Press, 1998.

———. "World Heritage and Cultural Economics." In *Museum Frictions: Public Cultures/Global Transformations*, ed. Ivan Karp, Corinne A. Kratz, Lynn Szwaja & Tomas Ybarra-Frausto, 161–202. Durham, NC: Duke University Press, 2006.

- Kisukidi, Nadia Yala. "L'universel dans la brousse," *Esprit*, nr. 1 (jan.–feb. 2020): 47–59.
- Leurquin, Anne. "De verspreiding van het Afrikaanse object, de geschiedenis van een zwerftocht." In *Utotoambo: Kunst uit Zwart Afrika in privé-bezit*, 315–30. Brussel: Vereniging voor Tentoonstellingen van het Paleis der Schone Kunsten, 1988.
- Lowenthal, David. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Luntumbue, Toma Muteba. "Rénovation au Musée de Tervuren: questions, défis et perspectives." *L'art Même* 65 (2015): 15–17
- Mabiala Mantuba-Ngoma, Pamphile. *L'art au service du culte catholique en République Démocratique du Congo*. Kinshasa: Médiaspaul, 2018.
- Maxwell, David. "The Soul of the Luba: W. F. P. Burton, Missionary Ethnography and Belgian Colonial Science." *History and Anthropology* 19, nr. 4 (2008): 325–51.
- Mumbembele, Placide. "Iconoclasm and the Restitution of African Cultural Heritage: What role for the Communities of Owners?" *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 10, nr. 3 (2020): 953–56.
- Mumbembele Sanger, Placide. "La restitution des biens culturels en situation (post)coloniale au Congo." *Volkskunde Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* 120, nr. 3 (2019): 459–72.
- Ndaywel è Nziem, Isidore. *Nouvelle histoire du Congo: Des origines à la République Démocratique*. Kinshasa and Parijs: Afrique éditions-le Cri, 2008.
- Nooter, Mary H. "Fragments of Forsaken Glory: Luba Royal Culture Invented and Represented (1883–1992) (Zaire)." In *Kings of Africa: Art and Authority in Central Africa*, ed. Erna Beumers & Hans-Joachim Koloss, 79–89. Maastricht: Foundation Kings of Africa, 1992.
- Nooter Roberts, Mary en Allen F. Roberts, uitg. *Memory: Luba Art and the Making of History*. New York: Museum for African Art, 1996.
- Petridis, Constantine. uitg. Frans M. Olbrechts, *1899–1958: Op zoek naar kunst in Afrika*, Antwerpen: Etnografisch Museum van Antwerpen, 2001.
- Price, Sally. *Primitive Art in Civilized Places*. Chicago, IL: Chicago University Press, 1989.
- RMCA, Dept. of Culture and Society. *Ethnographic Files*. Carnet Maesen, 35, 1953.
- Roberts, Allen F. *A Dance of Assassins: Performing Early Colonial Hegemony in the Congo*. Bloomington en Indianapolis: University of Indiana Press, 2013.
- Schildkrout, Enid en Curtis A. Keim. *African Reflections: Art from Northeastern Zaire*. Seattle: University of Washington Press; New York: American Museum of Natural History, 1990.
- Schildkrout, Enid en Curtis A. Keim, uitg. *The Scramble for Art in Central Africa*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Strother, Zoe S. "A Terrifying Mimesis: Problems of Portraiture and Representation in African Sculpture (Congo-Kinshasa)." *Res: Anthropology and Aesthetics* 65–66, (2014/15): 128–47.
- . "Iconoclasm in Africa: Implications for the Debate on Restitution of Cultural Heritage." *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 10, no. 3 (2020): 928–52.

Tshiluila, Shaje. "An African view of ethnographic collections in Europe and Africa." In *Forms of Wonderment: The History and Collections of the Afrika Museum, Berg en Dal*, edited by Jan-Lodewijk Grootaers and Ineke Eisenburger, 359–408. Berg en Dal: Afrika Museum Berg en Dal, 2002.

UNESCO, "Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property 1970," 14 november 1970. Geraadpleegd op 13 januari 2021, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13039&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html.

Van Beurden, Sarah. "The Value of Culture: Congolese Art and the Promotion of Belgian Colonialism (1945–1959)." *History and Anthropology* 24, nr. 4 (2013): 472–92.

———. *Authentically African: Arts and the Transnational Politics of Congolese Culture*. Athens: Ohio University Press, 2015.

———. "The Art of (Re)Possession: Heritage and the Politics of Congo's Decolonization." *Journal of African History* 56, nr. 1 (2015): 143–64.

———. "The Pitfalls of 'Shared Heritage.'" Blog: How to Move on With Humboldt's Legacy? *Rethinking Ethnographic Collections*. Universität zu Köln, 2018. Geraadpleegd op 14 januari 2021, <https://blog.uni-koeln.de/gssc-humboldt/the-pitfalls-of-shared-heritage/>.

———. "Colonial Futures for the Belgian Congo: Law, Heritage, and Tourist Imaginaries." (in voorbereiding).

Van Bockhaven, Vicky. "Anionta: Leopard-Men Killings and Institutional Dynamism in Northeast Congo, c.1890–1940." *Journal of African History* 59, nr. 1 (Mar. 2018): 21–44.

———. "Anioto and Nebeli: Local Power Bases and the Negotiation of Customary Chieftaincy in the Belgian Congo (ca. 1930–1950)." *Journal of Eastern African Studies* 14, nr. 1 (2020): 63–83.

———. Personal Communications, 7 september 2020 en 21 december 2020.

Vandenbergen, Hannelore. "La représentation de l'autre et du soi dans la collection Hutereau (1911–1913) au Musée royal de l'Afrique centrale de Tervueren." In *Dynamiques sociales et représentations congolaises (RD Congo): "L'expérience fait la différence."* Volume hommage à Bogumil Jewsiewicki, ed. Rosario Giordano, Edoardo Quareta & Donation Dibwe dia Mwembu, 113–26. Parijs: L'Harmattan, 2019.

Vandeweyer, Luc. "Missionary-Ethnographer." In *Mayombe: Ritual Sculptures from the Congo*, ed. Jo Tollebeek. Tielt, België: Lannoo, 2010.

Vanhee, Hein. "Agents of Order and Disorder: Kongo Minkisi." In *Re-Visions: New Perspectives on the African Collections of the Horniman Museum*, ed. Karel Arnaut, 91–92, 101–2. Londen: Horniman Museum & Garden, 2001.

———. "On Shared Heritage and its (False) Promises." *African Arts* 49, nr. 3 (herfst 2016): 1–7.

Van Schuylenbergh, Patricia. "Découverte et vie des arts plastiques du bassin du Congo dans la Belgique des années 1920–1930." In *Rencontres artistiques Belgique – Congo, 1920–1950*, ed. Patricia Van Schuylenbergh & Françoise Morimont, 1–60. Serie Enquêtes et documents d'histoire africaine 12. Louvain-la-Neuve: Centre d'Histoire de l'Afrique, 1995.

———. "Du terrain au musée, du musée au terrain. Constitution et trajectoires de collections zoologiques du Congo belge (1880–1930)." In *Le spécimen et le collecteur: savoirs naturalistes*,

pourvoirs et altérités (XVIIIe–XXe siècles), ed. Dominique Juhé-Beaulaton and Vincent Leblan, 149–83. Parijs: Muséum national d’Histoire naturelle, 2018.

Vansina, Jan. “La survie du royaume Kuba à l’époque coloniale et les arts.” *Annales Aequatoria* 28 (2007): 5–29.

Vellut, Jean-Luc. “Le Congo dans les esthétiques de l’Occident, l’occident dans les esthétiques du Congo.” In *Congo, Ambitions Et Désenchantements, 1880–1960: Carrefours Du Passé Au Centre De L’afrique*, 287–308. Parijs: Karthala, 2017.

Volper, Julien. *La part indomptée: Les masques d’homme-fauve des Luba*. Luik: Antroposys, 2009.

White, Luise. “The Traffic in Heads: Bodies, Borders and the Articulation of Regional Histories.” *Journal of Southern African Studies* 23, nr. 2 (juni 1997): 325–38.

Wastiau, Boris. *Congo, Tervuren: Aller, retour. Le transfert de pièces ethnographiques du Musée royal de l’Afrique centrale à l’Institut des Musées nationaux du Zaïre, 1976–1982*. Tervuren: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, 2000.

— — —. “The Legacy of Collecting: Colonial Collecting in the Belgian Congo and the Duty of Unveiling Provenance.” In *The Oxford Handbook of Public History*, ed. James B. Gardner & Paula Hamilton, 460–78. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Yoka, Lye M. *Combats pour la culture*. Brazzaville: Les Éditions Hemar, 2012.

8.3. Musea, tentoonstellingen en monumenten: Congo in de Belgische openbare ruimte

(vertaald uit het Engels)

In de catalogus van 2005 van de KMMA-tentoonstelling *Het Geheugen van Congo. De Koloniale Tijd* schreef de eminente historicus Jean-Luc Vellut: “het stilzwijgen en het hoerageroep uit het verleden wegen nog op het heden.”⁸²⁹ Hij verwees hiermee naar het gebrek aan een echte erkenning van of diepgaande historische discussie over het koloniale verleden van België, wat enerzijds lang het onderwerp geweest van koloniale propaganda en anderzijds gewend was geraakt aan het gemak van een collectief ‘geheugenverlies’ met betrekking tot zijn eigen geschiedenis. Een van de drijfveren achter de tentoonstelling *Het Geheugen van Congo* (zie hierna voor een uitvoerigere bespreking) was de wens om een brug te slaan tussen de groeiende academische reflectie over het Belgisch kolonialisme en het gebrek aan kennis bij het grote publiek over dat nieuwe onderzoek. Het is opvallend dat we vandaag nog steeds worstelen met een aantal van dezelfde problemen wanneer het gaat om de erkenning van het koloniale verleden van België en de gevolgen daarvan op lange termijn, aangezien precies die kwestie centraal staat in de resolutie van de Parlementaire Commissie.

De geschiedenis van zowel het ‘hoerageroep’ als het ‘stilzwijgen’ brengt ons bij de locatie van de tentoonstelling *Het Geheugen van Congo*, namelijk het voormalige Museum van Belgisch Congo, nu het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika. Het museum was een van de belangrijkste publieke plaatsen waar de Belgen kennismaakten met Congo (en later met Rwanda en Burundi). Het was een ‘kroonjuweel’ van het koloniale project en de invloed ervan op de representatie en de kennis over Centraal-Afrika en de geschiedenis van het Belgisch kolonialisme duurde voort na de onafhankelijkheid. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de herdenking en herinnering (*memory*) van

⁸²⁹ Jean-Luc Vellut, “Inleiding,” in *Het geheugen van Congo: de koloniale tijd*, ed. Jean-Luc Vellut et al. (Tervuren: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, 2005), 13.

het Belgisch kolonialisme en meer bepaald op de rol die musea, tentoonstellingen en monumenten daarin spelen. Na in vorige hoofdstukken te bekijken hoe de Belgische kolonies het voorwerp werden van wetenschappelijk onderzoek, en een kritische blik op de kennis die daaruit voortvloeide en de verwijdering van culturele objecten die met dat proces gepaard gingen, wordt in dit deel van het verslag uiteengezet hoe (sommige) van die verzamelde kennis (*bodies of knowledge*), evenals de bijbehorende collecties, betrokken waren bij de representatie van gekoloniseerde volkeren en plaatsen, en de herdenking (*memorialization*) van dat koloniale verleden.

Alvorens op deze kwesties in te gaan, is een opmerking over de context op zijn plaats. Musea en monumenten functioneerden niet los van een bredere context. Ze maakten deel uit van een breder landschap van representaties van Afrika, Afrikanen en het kolonialisme die nationaal en internationaal circuleerden. Helaas beschikken we niet over de tijd en de ruimte om al die representaties te bespreken, maar het is vermeldenswaard dat populaire representaties van Congo en zijn volkeren en culturen wereldwijd circuleerden en dat het visuele element een cruciale rol speelde bij de verspreiding ervan. Deze visuele representaties zijn op de meest uiteenlopende plaatsen te vinden. Stereotiepe en racistische representaties van Centraal-Afrikanen in de reclame waren alomtegenwoordig. Een goed voorbeeld daarvan zijn de Liebig-kaartjes die konden worden verzameld en in albums over de Congolese culturen, fauna en flora konden worden geplakt, en daarmee zowel vorm gaven aan het beeld dat het grote publiek had van de geschiedenis van de Europese koloniale rijken als de participatie van het volk daarin aanmoedigden. Ook allerlei populaire publicaties speelden een rol, waarvan *Kuifje in Congo* (1931) een van de bekendste voorbeelden is.⁸³⁰ Films en foto's werden ook gebruikt om het de ontmoeting (*colonial encounter*) van het grote publiek met het koloniale visuele vorm te geven. Missionarissen waren bijzonder actief in de productie van films, terwijl Inforcongo (*Office de l'Information et des Relations Publiques pour le Congo Belge et le Ruanda-Urundi*), een onderdeel van het koloniale apparaat, een grote voorraad foto's produceerde die werden gebruikt in propaganda en de media.⁸³¹ Fotografisch beeldmateriaal was doorslaggevend in de voorstelling van Congo aan de wereld - van de foto's van afgehakte ledematen van Alice Seeley Harris die de wreedheid van de rubber economie weergaven tot de keurig geësceneerde foto's van Congolese huishoudens van 'évolués' die de fotografen van Inforcongo maakten ter illustratie van het succes van de moderniseringsmissie van het Belgisch kolonialisme in de jaren 1950.⁸³² Bogumil Jewsiewicki, een eminent historicus van Congo en de visuele representaties ervan, merkte in zijn antwoord op onze vragenlijst op dat beelden zoals die in de foto's van Seeley, evenals representaties in de literatuur zoals die van Joseph Conrad, wereldwijd circuleerden en een aanzienlijk lange levensduur hebben gekend:

⁸³⁰ Nancy Rose Hunt, "Tintin and the Interruptions of Congolese Comics," in *Images and Empires: Visuality in Colonial and Postcolonial Africa*, ed. Paul Landau and Deborah Kaspin (Berkeley: University of California Press, 2002), 90–123; Kiangu Sindani, "L'imagerie de la colonie congolaise dans la Belgique de l'entre-deux-guerres, à travers 'Tintin au Congo' de George Rémi 'Hergé'," in *Images, mémoires et savoirs: une histoire en partage avec Bogumil Koss Jewsiewicki*, ed. Isidore Ndaywel è Nziem en Elizabeth Mudimbe-Boyi (Parijs: Éditions Karthala, 2009), 501–14. Over de langetermijnpact van Kuifje en Belgische stripverhalen op de Congolese artistieke praktijken en iconografie, zie Nancy Rose Hunt, "Papa Mfumum'eto ler, star de la bande dessinée Kinois," in *Beauté Congo 1926–2015 Congo Kitoko*, ed. André Magnin (Parijs: Cartier Fondation, 2015), 266–81.

⁸³¹ Zie bijvoorbeeld Luc Vints, *Kongo Made in Belgium: beeld van een kolonie in film en propaganda* (Leuven: Kritak, 1984). Over fotografie, zie Sandrine Colard, "The Afterlife of a Colonial Photographic Archive: The Subject Legacy of InforCongo," *Critical Interventions: Journal of African Art History and Visual Culture* 12, nr. 2 (2018): 117–39; Jean-Pierre Jacquemin en Françoise de Moor, *Notre Kongo/Onze Kongo. La propaganda belge: fragments pour une étude critique*. (Brussel: CEC, 2000).

⁸³² Over de foto's van Alice Seeley Harris, zie John Pepper, "Snap of the Whip/Crossroads of Shame: Flogging, Photography, and the Representation of Atrocity in the Congo Reform Campaign," *Visual Anthropology Review* 24 (2008): 55–77.

l'héritage belge de la mémoire coloniale ne peut être examiné sans tenir compte du poids de la circulation mondiale des deux images, celle des mains coupées (prises par Alice Seeley Harris) et celle de Kurtz de Conrad. S'il est actuellement impossible de parler de la colonisation belge sans que les deux images s'imposent, elles circulent aussi indépendamment du savoir sur la colonisation belge comme images emblématiques des atrocités de la colonisation et de l'impérialisme. Rappelons qu'à l'origine de chacune d'elles se trouvent le modernisme: littéraire pour Conrad de communication moderne par image pour les "mains coupées". Mark Twain a qualifié la caméra Kodak de plus grand adversaire de Léopold II. Puis, s'y ajoute une photographie de presse, à l'origine d'innombrables images de Lumumba sur le chemin du martyr. Elles vont de la peinture urbaine congolaise à l'iconographie globale.⁸³³

8.3.1 *Musea en tentoonstellingen*

Wat is de huidige stand van de kennis over musea, tentoonstellingen en het kolonialisme in België? Hoewel er heel wat bekend is over de geschiedenis van het museum van Tervuren, en de koloniale beurzen of koloniale afdelingen van wereldtentoonstellingen (Expo 58 in het bijzonder) de nodige aandacht hebben gekregen, is er minder onderzoek verricht naar missietentoonstellingen en naar andere musea en museumcollecties. De geschiedenis en de impact van monumenten uit de koloniale periode zijn het voorwerp van groeiend wetenschappelijk onderzoek, deels omdat hun aanwezigheid de laatste jaren meer publiekelijk is betwist. Al deze elementen zijn essentieel om te begrijpen hoe de kolonies en hun bevolking werden voorgesteld aan het Belgische publiek, en hoe het denken over de kolonies, hun volkeren en samenlevingen, evolueerde. Deze musea, tentoonstellingen en monumenten gingen niet alleen over Congo, Rwanda of Burundi. Zij moeten ook worden beschouwd in het licht van wat zij ons vertellen over de Belgen, en over hoe de Belgische cultuur en samenleving gevormd werden door het kolonialisme. Musea en monumenten waren in dit opzicht zo invloedrijk omdat zij eigenschappen van duurzaamheid en autoriteit bezitten. Monumenten, koloniale beurzen en tentoonstellingen hebben er mee voor gezorgd dat de koloniale cultuur een langdurige aanwezigheid kreeg.⁸³⁴ Hoewel er in de decennia na de onafhankelijkheid van Congo, Rwanda en Burundi misschien niet veel publiek debat was over dat verleden in België, betekende dit niet dat alle vormen van koloniale cultuur waren verdwenen. Integendeel, ze hadden een stille permanentie die pas in de jaren 1990 aan een meer open (cyclische) discussie werd blootgesteld.

Tentoonstellingen en musea vormden een belangrijk venster op de kolonies voor de Belgen. Het Museum van Belgisch Congo ('Tervuren') was de meest invloedrijke instelling, maar het was lang niet de enige plaats waar tentoonstellingen over de kolonies werden georganiseerd. Tal van tijdelijke koloniale tentoonstellingen, beurzen, missietentoonstellingen en kleinere musea hadden eveneens een grote aantrekkingskracht en invloed. Van al deze instellingen zijn het museum van Tervuren en het kleinere AfricaMuseum in Namen (vandaag bekend als MusAfrica) het langst aanwezig geweest in de Belgische publieke sfeer, samen met de vele monumenten in de openbare ruimte. Hoewel verschillende belangengroepen, zoals missionarissen, staatsambtenaren, koloniale veteranen, koloniale bedrijven en investeerders, wetenschappers en curatoren betrokken waren bij de creatie van deze publieksgerichte representaties van de kolonie, waren de representatiestrategieën opvallend gelijkaardig of hadden ze gelijkaardige effecten: namelijk de voorstelling van de kolonie als een plaats die Belgische voogdij nodig had, en als een plaats die ook kon bijdragen tot het prestige en de rijkdom van België en zijn burgers.

⁸³³ Antwoord op de vragenlijst door Bogumil Jewsiewicki, niet gedateerd, in bezit van de groep van experts.

⁸³⁴ Andere voorbeelden van de koloniale cultuur worden besproken in Vincent Viane, David Van Reybrouck en Bambi Ceuppens, uitg., *Congo in België: Koloniale Cultuur in de Metropool* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2009).

Zowel monumenten als musea worden gezien als instrumenten van de moderne Europese natiestaat die een exponentiële groei kende vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, samenvallend met een nieuwe golf van Europese kolonisatie. Cultuurtheoreticus Tony Bennett noemt het geheel van beurzen, tentoonstellingen, musea en monumenten het 'tentoonstellingscomplex' (*exhibitionary complex*), een representatie-economie (*representational economy*) die handelde in symbolen van macht en vooruitgang en die zich op het raakvlak van Europees nationalisme en kolonialisme bevond.⁸³⁵ Trots op de kolonies was een surrogaat voor trots op de natie en creëerde een gevoel van samenhang voor burgers, en omgekeerd. Vanaf het prille begin van de belangstelling van Leopold II voor Centraal-Afrika was propaganda een belangrijk instrument in zijn pogingen om het project te populariseren, en een belangrijke plaats in die propaganda was voorbehouden aan tentoonstellingen en beurzen, die gebruikelijk waren in de koloniale regimes in heel Europa.⁸³⁶ Propaganda diende meerdere doelgroepen en doeleinden. Investeerders en industriëlen, zowel buitenlandse als Belgische, moesten overtuigd worden van de economische voordelen van de kolonie. De Belgische bevolking was aanvankelijk ook niet erg enthousiast over het koloniale project, hoewel recente wetenschappelijke literatuur aantoont dat deze houding in de latere decennia van het Belgische kolonialisme wel veranderde.⁸³⁷

Een brede waaier van publicaties, zowel academische als niet-academische, is beschikbaar over de geschiedenis van het KMMA.⁸³⁸ In dit deel van het verslag wordt slechts kort ingegaan op de geschiedenis van de instelling, waarbij de nadruk ligt op haar werking en de langdurige invloed die zij heeft gehad. De oprichting van het Museum van Belgisch Congo was nauw verweven met het koloniale project van Leopold II. Reeds in de jaren 1880 maakte de Belgische koning gebruik van de mogelijkheden die koloniale tentoonstellingen en wereldtentoonstellingen boden om kolonisatie te promoten. Voor de internationale tentoonstelling van 1897 opende Leopold II een 'Paleis van de Koloniën' in het koninklijk park van Tervuren, bij Brussel.⁸³⁹ Het succes van de tentoonstelling (1,2 miljoen bezoekers in zes maanden) leidde ertoe dat ze in 1898 een permanente tentoonstelling werd, en er werden plannen gemaakt om een echt museumgebouw op te richten. Tegen de tijd dat dit nieuwe gebouw in 1910 werd geopend, was de kolonie - en de promotie ervan - een zaak van groot belang geworden voor de Belgische staat. De koloniale tentoonstellingen en het museum dienden meerdere doelen. Enerzijds moesten ze de Belgische (en internationale) belangstelling voor de commerciële mogelijkheden van de regio stimuleren. In dat kader werden winningsproducten zoals

⁸³⁵ Tony Bennett, "Exhibition, Difference and the Logic of Culture," in *Museum Frictions: Public Cultures/Global Transformations*, ed. Ivan Karp et al. (Durham, NC: Duke University Press, 2007), 35–69.

⁸³⁶ Robert Aldrich, *Vestiges of the Colonial Empire in France: Monuments, Museums and Colonial Memories* (New York: Palgrave Macmillan, 2005).

⁸³⁷ Matthew G. Stanard, *Selling the Congo: A History of European Pro-Empire Propaganda and the Making of Belgian Imperialism* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2011), 6–7.

⁸³⁸ Herman Asselberghs en Dieter Lesage, uitg., *Het Museum van de Natie: Van Kolonialisme tot Globalisering* (Brussels: Gevaert, 1999); Sabine Cornelis, "Le Musée du Congo belge, vitrine de l'action coloniale (1910–1930)," in *Du musée colonial au musée des cultures du monde*, ed. Dominique Taffin (Parijs: Maisonneuve et Larose, 2000), 71–86; Maarten Couttenier, *Congo Tentoongesteld: Een Geschiedenis van de Belgische Antropologie en het Museum van Tervuren (1882–1925)* (Leuven: Acco, 2005); zie ook de glossy publicaties van het museum zelf, bijvoorbeeld Maarten Couttenier, *100 jaar/ans: Als muren spreken, het Museum van Tervuren/Si les murs pouvaient parler, le Musée de Tervuren. 1910–2010* (Tervuren: KMMA, 2010); Anne-Marie Bouttiaux, "Des mises en scène de curiosités aux chefs-d'oeuvre mis en scène: Le Musée Royal de l'Afrique à Tervuren: Un siècle de collections," *Cahiers d'Études Africaines* 39, nr. 155/156 (1999): 595–616.

⁸³⁹ Voor meer informatie over de tentoonstelling van 1897, zie Maurits Wynants, *Van hertogen en Kongolezen: Tervuren en de koloniale tentoonstelling 1897* (Tervuren: KMMA, 1997). Debora Silverman heeft betoogd dat deze tentoonstelling, en meer in het algemeen de kolonisatie van Congo, een cruciale rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van het Belgisch modernisme in de vorm van art nouveau. Zie Deborah L. Silverman, "Art Nouveau, Art of Darkness: African Lineages of Belgian Modernism," 2 pts., in *West 86th: A Journal of Decorative Arts, Design History, and Material Culture* 18, nr. 2 (2011): 139–81 and 19, no. 2 (2012): 175–95.

ivoor, tropische houtsoorten en rubber, maar ook landbouwproducten zoals katoen, koffie en cacao in de kijker gezet. Natuurwetenschappelijke collecties benadrukten de diversiteit van de fauna en flora, terwijl geologische kaarten en collecties de potentiële minerale rijkdommen benadrukten. Naast het aantrekken van investeerders en bedrijven naar Congo was het ook de bedoeling de potentiële waarde van de kolonie in de verf te zetten en het Belgische publiek te overtuigen van het nut van een kolonie.⁸⁴⁰ De dubbele identiteit van het museum als museum en wetenschappelijk instituut maakte het immers tot een vrij doeltreffend kanaal voor koloniale propaganda, aangezien het instituut elk koloniale initiatief het mom van wetenschappelijke objectiviteit en legitimiteit kon verschaffen.

Hoewel het economisch potentieel in dit opzicht zeker van belang was, benadrukten de organisatoren van deze koloniale tentoonstellingen ook het beschavingswerk dat in de kolonie moest worden verricht door etnografisch materiaal te organiseren en uit te stallen dat de ‘primitiviteit’ van de gekoloniseerde bevolking illustreerde en bij veel gelegenheden ook de Congolezen zelf als ‘levende objecten’ tentoon te stellen, vaak met tragische gevolgen. Twaalf Congolezen waren aanwezig op de wereldtentoonstelling van 1885 in Antwerpen en 160 Congolezen waren te zien op de wereldtentoonstelling van 1894 in Antwerpen. De Congolese bezoekers in 1885 stonden voor een ‘hut’, mochten zich in gewone kleding hullen en op stoelen zitten. In 1894 werd echter een ‘inheems dorp’ in scène gezet waarin de Congolezen verschenen in veelzeggende ‘inheemse’ kledij, soms naast dieren, waarbij hun lichamen ontbloot waren om de fascinatie van het publiek te bevredigen, bijvoorbeeld voor de scarificatie patronen die sommige Congolezen vertoonden. Recent nieuw onderzoek, uitgevoerd ter voorbereiding van de tentoonstelling *100x Congo* in het MAS, bracht aan het licht dat 44 van de 160 Congolese bezoekers in het ziekenhuis werden opgenomen en dat 7 van hen – bekend als Bitio, Sabo, Isokoyé, Manguesse, Binda, Mangwanda, en Pezo – tijdens hun verblijf in België het leven lieten. Zij liggen vandaag in een massagraf op de begraafplaats Schoonselhof.⁸⁴¹ Ondanks duidelijke bewijzen van de risico’s van deze tentoonstellingspraktijken voor de Congolezen, werden meer dan 250 Congolezen naar België gehaald voor de tentoonstelling van 1897 in Tervuren, waarbij zeven van hen – Ekia, Gemba, Kitoukwa, M’peia, Zao, Sambo en Mibange – het leven lieten. Wegens de ‘morele problemen’ veroorzaakt door de sterfgevallen in 1897 (zoals beschreven door de organisatoren), werden op de volgende koloniale beurzen en tentoonstellingen geen Congolezen tentoongesteld, met uitzondering van een wereldexpo in Brussel in 1935 en de beroemd geworden Wereldtentoonstelling van 1958.⁸⁴² Ondanks aarzelingen achter de schermen (was dit niet een verouderde praktijk, vroegen sommige organisatoren zich af?) werd voor de Wereldtentoonstelling van 1958 een Congolees dorp opgericht. Ditmaal protesteerden de ‘bewoners’ echter tegen de praktijk en hun behandeling, en sommigen van hen keerden zelfs uit protest terug naar Congo voordat hun contracten afgelopen waren.⁸⁴³ De focus op zowel het lichaam (die in het geval van vrouwen ook een vorm van seksualisering inhield) als de (geënceneerde) culturele context van de Congolezen op deze beurzen en tentoonstellingen illustreert de mate waarin ideeën over ‘onbeschaafde’ cultuur en (biologisch) ras elkaar versterkten in een proces dat resulteerde in een verregaande ontmenselijking van de koloniale onderdanen tot objecten.

⁸⁴⁰ Over het in de verf zetten van de Franse kolonies en het verband daarvan met de beschavingsmissie, zie Alice L. Conklin, *A Mission to Civilize: The Republican Idea of Empire in France and West Africa, 1895–1930* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1997).

⁸⁴¹ Over de tentoonstelling van 1885, zie Mathieu Zana Etambala, “Masala de ‘negerkoning’: reis van een chef uit Vivi naar Antwerpen in 1885” en over 1894, zie Willy Durinx en Els De Palmenaer, “De vergeten tragedie van 1894,” in *100x Congo: Een Eeuw Congolese Kunst in Antwerpen*, ed. Els De Palmenaer (Antwerpen: MAS, 2020), 36–45 en 61–63.

⁸⁴² Stanard, *Selling the Congo*, 47–88, citaat op pagina 52.

⁸⁴³ Sarah Van Beurden. “Un panorama des nos valeurs africaines’ Belgisch Congo op Expo 58,” in *Congo in België*, ed. Vincent Viane et al., 299–312.

Naast de economische en culturele dimensies die de koloniale propaganda aannam in de vorm van tentoonstellingen en musea, had ze ook politieke dimensies. Ten eerste was een museumproject zoals dat in Tervuren ook een prestige-instrument dat concurreerde met etnografische en koloniale musea in andere Europese hoofdsteden.⁸⁴⁴ Ten tweede — en dit brengt ons terug bij het verband tussen koloniale rijken en nationalisme — kan het museum ook worden gezien als een nationaal project dat mogelijkwerwijs de aandacht afleidde van interne spanningen.

Welk beeld van Congo gaven deze museumcollecties? Aanvankelijk vertoonden de tentoonstellingen in het museum hetzelfde soort encyclopedisch elan als het werk van de vroege etnografen en andere koloniale wetenschappers. Dit leidde tot overvolle vitrines met een grote reeksen van voorwerpen, vaak gestructureerd volgens verschillende classificatieschema's die evolutionaire hiërarchieën trachtten te reconstrueren (zie ook het deel over fysische antropologie en etnografie in hoofdstuk 11). Het museum wilde ook een totaalbeeld geven van de kolonie en koos daarom voor een eclectische verscheidenheid: van fauna en flora tot mineralen, etnografie enz.⁸⁴⁵ De tentoonstellingspraktijken veranderden metertijd, een verandering die in vele opzichten parallel liep met de evolutie van het beeld van het kolonialisme, van een beschavings- naar een moderniseringsmissie, zoals eerder beschreven. Cruciaal bij het verkopen van deze hernieuwde koloniale kracht aan de Belgische bevolking in de naoorlogse jaren en tot in de jaren 1950 was (opnieuw) de nadruk op de *mise en valeur*, of de waarde die de exploitatie van de kolonie kon genereren voor het moederland. Eenmaal dat de categorie van Afrikaanse kunst meer gevestigd was (zie het hoofdstuk over koloniale collecties), kregen de objecten meer de status van kunsthistorische schatten en, bijgevolg, van 'rijkdommen'. Op die manier ging België zichzelf niet alleen beschouwen als de bewaker van de minerale rijkdommen van de kolonie, maar ook van de culturele authenticiteit van de zogenaamde 'traditionele' culturen, waarvan de 'bescherming' werd belichaamd door het museum.

Een bezoeker die het museum in de jaren 1950 bezocht, liep eerst door de natuurwetenschappelijke zalen, met onder meer uitstallingen over zoölogie, primatologie, entomologie, vogels, vissen, reptielen, ongewervelden, geologie en mineralogie. Daarna kwam de zaal gewijd aan de prehistorie en de (fysische) antropologie, van waaruit de bezoeker 'voor(ui)tging' naar de etnografie om vervolgens naar de nieuwe zaal met kunst te gaan. Na de Congolese kunstzaal kwam de bezoeker in de geschiedenisafdeling en de gedenkzaal, beide gewijd aan het Belgisch kolonialisme, waar de eerste historische dimensie in de opstellingen werd geïntroduceerd. Een bezoek eindigde in de zalen gewijd aan de economische rijkdommen van de kolonie, met displays over de mijnbouw, hout- en landbouw. In dit parcours was duidelijk een evolutionaire hiërarchie ingebed, waarin de Congolezen de overgang vormden tussen de natuurlijke wereld en die van de 'beschaving' en de geschiedenis, met de kunstzaal van Congo als drempel tussen beide.

In het hele museum, maar vooral in en rond de etnografische afdeling, was een laat negentiende en vroeg twintigste eeuwse blik aanwezig in de vorm van beeldhouwwerken van Belgische kunstenaars zoals Isidore De Rudder en Julien Dillens die verschillende Congolese 'ethnische groepen' voorstelden. Daarnaast beeldden beeldhouwwerken rond de rotonde thema's uit als *België brengt veiligheid in Congo*, *België brengt beschaving in Congo*, en *Slavernij* (van Arsène Matton) en *De kolonie ontwaakt*

⁸⁴⁴ Zie bijvoorbeeld, Alice L. Conklin, "Civil Society, Science, and Empire in Late Republican France: The Foundation of Paris's Museum of Man," *Osiris*, 2e ser., 17 (2002): 255–90; Annie E. Coombes, *Reinventing Africa: Museums, Material Culture and Popular Imagination in Late Victorian and Edwardian England* (New Haven, CT: Yale University Press, 1994); H. Glenn Penny, *Objects of Culture: Ethnology and Ethnographic Museums in Imperial Germany* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2002); en Nélia Dias, *Le Musée d'Ethnographie du Trocadéro (1878–1908): Anthropologie et muséologie en France* (Parijs: Éditions CNRS, 1991).

⁸⁴⁵ Hoewel Rwanda en Burundi later ook in het museum werden geïntegreerd, speelden zij een ondergeschikte rol in de uitstallingen en de collecties.

in *beschaving* (van Frans Huygelen). De beeldhouwwerken, waarvan er verschillende dateerden van de koloniale tentoonstelling van 1897, beeldden de rol van België uit als redder en beschaver van Congo, waardoor een ruimtelijke breuk ontstond met de afdeling etnografie dat het meer genuanceerde beeld van Congo dat daar in de jaren 1950 werd opgebouwd, ondermijnde.⁸⁴⁶

Niet alleen de aanwezigheid of representatie maar ook de afwezigheid van bepaalde dingen deelde iets mee aan de bezoekers. Dit was met name het geval bij de displays over geschiedenis. Hoewel de opstellingen in de loop der jaren enigszins veranderden, waren ze steeds gericht op de ‘ontdekkers’ van Centraal-Afrika en de eerste generatie Belgische ‘pioniers’. Dit was duidelijk zichtbaar in de manier waarop de gedenkzaal was georganiseerd. De ruimte was genoemd naar een monumentale muur met de namen van de Belgen die vóór 1908 in Congo waren gesneuveld en was versierd met memorabilia zoals militaire vlaggen ter herinnering aan de militaire verovering en organisatie van de kolonie. Zowel de naam van de ruimte - gedenkzaal - als de tentoongestelde stukken zelf wijzen op het belang van het gedenken (*remembrance*) in de manier waarop geschiedenis werd opgevat. De ‘geschiedenis’ in Congo begon met de komst van de Portugezen in 1483, aldus de geschiedenisvitrines. Deze vertelden een chronologisch verhaal van de Europese aanwezigheid in de regio van Congo, maar het grootste deel van het materiaal verwees naar de politieke, administratieve en militaire regeerperiode van Leopold II. De enige kunstvoorwerpen in deze opstelling die door Centraal-Afrikanen waren vervaardigd, waren de metalen kruisbeelden die werden toegeschreven aan de cultuur van het koninkrijk Kongo. Centraal in deze koloniale geschiedenis stonden de militaire overwinningen op de zogenaamde gearabiseerde slavenhandelaars, van wie Leopold II beweerde de Congolezen te ‘bevrijden’. Museumbezoekers konden zo de ‘heroïsche’ inspanningen en humanistische bedoelingen van Leopold II en zijn kolonisatie-inspanningen bewonderen. Kortom, de ‘geschiedenis’ behoorde toe aan de blanke veroveraars die in het museum werden herdacht (voor meer informatie over de relevantie van de focus op de Congo Vrijstaat, zie hierna bij ‘monumenten’).⁸⁴⁷

Dit brengt een laatste belangrijke invalshoek naar voren van waaruit we de geschiedenis van het museum van Tervuren kunnen beschouwen: als een monument op zich en een *lieu de mémoire*.⁸⁴⁸ Vanaf het begin was de herdenking van de pioniers van de Congo Vrijstaat een belangrijk onderdeel van de missie van het museum, niet alleen in termen van de manier waarop het de geschiedenis van Congo presenteerde, maar ook omdat die herdenking verankerd was in de fysieke verschijningsvorm van het museum zelf, oa via de muur met namen. Bovendien is het museum, zoals Matthew Stanard betoogde, een ‘uitgebreid eerbetoon aan de koning’ (*extended homage to the king*), wiens initialen overal in het gebouw voorkomen.⁸⁴⁹ Het gebouw in het algemeen, in zijn grandioze neoklassieke uitvoering, straalt monumentaliteit uit. De koninklijke iconografie, de herdenking (*memorialization*) ingebed het gebouw en de ligging ervan op het domein van een (voormalig) koninklijk domein gaven de instelling een permanent karakter dat de Congo Vrijstaat en Leopold II diep en triomfantelijk inbedde in de geschiedenis van het Belgisch kolonialisme. Dit moedigde bij de Belgische bezoekers een gevoel van burgerschap aan dat niet alleen koningsgezind en nationalistisch was, maar ook imperialistisch. De identiteit van het museum als gedenkplaats werd in de daaropvolgende jaren nog

⁸⁴⁶ Barbara Saunders, “Congo-Vision,” in *Science, Magic and Religion: The Ritual Process of Museum Magic*, ed. Mary Bouquet en Nuno Porto (New York: Berghahn, 2004), 75–94; Mary Jo Arnoldi, “De Sculpturale Versiering in de Rotonde van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika,” in *Het Geheugen van Congo*, ed. Vellut et al., 180–84; en Arnoldi, “Koloniale Kunst: De Belgische Beeldhouwers in Congo (1911–1960),” in *Le Congo et l’art Belge*, ed. Jacqueline Guisset (Tournai: La Renaissance du Livre, 2003), 226–29.

⁸⁴⁷ *Voorgeschiedenis en geschiedenis* (Tervuren: KMMA, 1967); Ellen Van Impe, “De Inrichting van de Inrichting Publieke Zalen vanaf 1910,” niet-gepubliceerd document, 2002.

⁸⁴⁸ Het concept ‘lieu de mémoire’ werd ontwikkeld door de Franse historicus Pierre Nora in 1984; zie Pierre Nora, *Lieu de mémoire*, 3 vol. (Parijs: Gallimard, 1984–1992).

⁸⁴⁹ Stanard, *Selling the Congo*, 191.

versterkt, toen nieuwe generaties terugkerende koloniale in het museum een plaats vonden van herdenking, bevestiging van en nostalgie naar 'hun' Congo.

Kleinere instellingen zoals het koloniaal museum in Namen, missiemusea en universitaire collecties hadden ook hun plaats in de geheel van koloniale representaties (*representational economy*). Het belang van deze kleinere musea, en tijdelijke tentoonstellingen en beurzen, voor het beeld van de kolonie bij de Belgische bevolking mag niet worden onderschat. Hoewel hun klemtoon misschien verschillend was -met bijvoorbeeld objecten die tentoongesteld werden als bronnen voor wetenschappelijke informatie, of collecties die de voordelen en effecten van de beschavingsmissie illustreerden, tot boodschappen over de economische waarde van de kolonies voor België- versterkten ze samen een beeld van het Belgisch kolonialisme als een nuttig, moreel en noodzakelijk project. Vandaag bestaan er nog maar weinig van deze kleinere tentoonstellingen en musea, en de collecties waarrond ze waren opgebouwd, zijn afgedankt, onder stof bedolven of overgebracht naar andere instellingen. (De etnografische collectie van de Jezuïeten, bijvoorbeeld, wordt vandaag bewaard in het KMMA).

Het meer bescheiden koloniaal museum in Namen vindt zijn oorsprong in een instelling die in 1912 door de *Société d'études d'intérêts coloniaux* werd opgericht en door andere koloniale organisaties werd gesteund. Het werd verschillende keren hernieuwd en elders ondergebracht omdat de collecties door oorlogsschade en brand werden vernietigd. Aanvankelijk waren de tentoonstellingen vooral gericht op het illustreren van de economische waarde van de kolonie, hoewel het museum later werd omgedoopt tot het *Musée d'art colonial* en in de jaren 1920 en 1930 tot een meer algemeen Afrikaans museum. In zijn versies prees het echter de heldhaftige generatie van 'pioniers' en beeldde de daaropvolgende generaties koloniale, en zelfs ontwikkelingswerkers, in die geest af.⁸⁵⁰

Zelfs als postkoloniale instelling, onderhouden door de *Cercle Royal Namurais des anciens d'Afrique*, was het een goed voorbeeld van een kleiner museum dat aanvankelijk werd gezien als een '*lieu de memoire*' door oud-koloniale en hun families, wat in de postkoloniale periode werd uitgebreid tot een groep die zichzelf '*les anciens d'Afrique*' noemde, en waartoe ook bijvoorbeeld ook Belgische 'adviseurs voor technische samenwerking' (leden van de *Belgische Technische Bijstand*) behoorden die in de postkoloniale periode actief waren in Afrika. Tot de jaren 2000 was het kleine museum een plaats waar voorwerpen en archieven van '*les anciens d'Afrique*' een thuis vonden om te worden gebruikt in displays gericht op de postkoloniale zelfrepresentatie van een groep die zich gemarginaliseerd en verwaarloosd voelde. Zoals Karel Arnaut opmerkte, viel dit gevoel van isolement en verlatenheid samen met een royalistisch en Belgicistisch verhaal dat ook op verschillende manieren reageerde op de Belgische politieke ontwikkelingen.⁸⁵¹ De collectie van het museum verschilt nogal van die in Tervuren, aangezien zij bestaat uit aandenkens en souvenirs van oud-koloniale en '*anciens d'Afrique*', vaak beladen met herinneringen en nostalgie.⁸⁵²

Deze nostalgische visie op de kolonies als een plaats waar idealen werden gediend is een belangrijke bron van de 'balans'-benadering van de geschiedenis van het Belgisch kolonialisme (zie inleiding van deel 1 van dit rapport), die de nadruk legt op de zogenaamde verwezenlijkingen en goede werken van de kolonisatoren. Deze nostalgie heeft een geschiedenis die deels geworteld is in de afwijzing en het verlies dat oud-koloniale ervoeren in de nasleep van de onafhankelijkheid, die voor velen een abrupte en traumatische overgang was van 'hun' Congo naar een politieke context waarin ze het

⁸⁵⁰ Voor de vroege geschiedenis van dit museum, zie Stanard, *Selling the Congo*, 211–29.

⁸⁵¹ Karel Arnaut, "Belgian memories, African objects: Colonial re-collections at the Musée africain in Namur," in "Temporalité et muséographie," *Ateliers d'Anthropologie* 23 (2001), geraadpleegd in januari 2021, <https://doi.org/10.4000/ateliers.9939>.

⁸⁵² Deze hebben echter hun eigen waarde als historische bronnen. Voor een meer gedetailleerde bespreking van de collecties, zie het hoofdstuk over het museum van Namen in het deel over archieven.

gevoel hadden dat België hun voormalige bijdragen niet langer naar waarde schatte. Dit gevoel van marginalisering in de Belgische samenleving droeg bij tot het bestaan van musea als Tervuren en Namen als plaatsen van herinnering (*memory spaces*).⁸⁵³

Wat waren de gevolgen van de onafhankelijkheid voor instellingen als Tervuren? Hoewel de bezoekersaantallen aanvankelijk terugliepen, was er in het midden van de jaren 1960 weer een opleving. Dit was gedeeltelijk te danken aan de oprichting van een educatieve afdeling die grotere groepen, vooral scholen, naar het museum trachtte te brengen. Deze specifieke praktijk leidde tot een extra laag in de identiteit van het museum als een plaats van nostalgie, namelijk die naar de kindertijd (*childhood nostalgia*) voor veel Belgen. Er veranderde echter weinig aan de displays over de geschiedenis van Centraal-Afrika. Integendeel, het verhaal werd nog meer toegespitst op Leopold II en de Congo Vrijstaat. Een gids uit 1967 wijdde twee volle bladzijden aan Leopold II en de Congo Vrijstaat, terwijl de periode na 1908, toen de Congo Vrijstaat een Belgische kolonie werd, in slechts vier regels aan bod kwam en de onafhankelijkheid nauwelijks werd vermeld.⁸⁵⁴ Het conservatisme van de geschiedenisvitrines was echter niet onomstreden en werd een bron conflict tussen de directeur van het museum, Lucien Cahen, en Marcel Luwel, die verantwoordelijk was voor de geschiedenis afdeling. De identiteit van het museum als monument van het kolonialisme groeide echter in de nasleep van de onafhankelijkheid. Oud-kolonialen hielpen vaak mee het museum in stand te houden via de organisatie ‘Vrienden van het Museum’ (door bijvoorbeeld nieuwe aankopen te financieren). Ondanks enkele vernieuwingen in 1974-75 werd de nadruk van de gedenkzaal op Leopold II en de pioniershelden zelfs versterkt, waardoor een imperiaal verleden werd ingebouwd in een nationalistisch verhaal (*building an imperial past into a nationalist narrative.*)

Wat de displays over Centraal-Afrikaanse samenlevingen en culturen betreft, werd in 1965 en in 1966 een poging ondernomen om de verzameling van het museum uit te breiden tot heel Afrika bezuiden de Sahara alsook oorspronkelijke bevolkingsgroepen van Oceanië en Amerika, waarbij een zaal voor Afrikaanse etnografie werd ingericht met ook tentoonstellingen over West-Afrikaanse culturen.⁸⁵⁵ Hoewel er dus enkele pogingen werden ondernomen om het museum een andere of bredere oriëntatie te geven, was het algemene effect echter beperkt. Jean Muteba Rahier, een hoogleraar geschiedenis die het museum eind jaren 1990 en begin 2000 bezocht, analyseerde de tentoongestelde collecties en concludeerde dat ze nog steeds een koloniale raciale orde vertegenwoordigden waarin zwarte mensen vaak schaars gekleed werden afgebeeld, als een afbeelding van ‘primitiviteit’ en passiviteit, terwijl witte mensen gekleed waren, ‘modern,’ en afgebeeld werden als actieve, drijvende krachten achter de ‘geschiedenis.’⁸⁵⁶

8.3.1.1 Musea vandaag

Vandaag zitten musea als Tervuren gevangen in wat Wayne Modest, directeur van het Research Center for Material Culture in Nederland en inhoudelijk directeur van het Nationaal Museum van

⁸⁵³ Voor alle duidelijkheid: de oud-kolonialen vormden niet één monolithische groep, maar een brede waaier van mensen met uiteenlopende meningen en opvattingen over het verleden. Voor meer informatie over oud-kolonialen, zie Marie-Bénédicte Dembour, *Recalling the Belgian Congo: Conversations and Introspection* (New York: Berghahn Books: 2008). Zie ook: Rosario Giordano, “Beyond the ‘Trauma’: Legitimization and Revenge of the ‘Anciens du Congo’ (Belgian Congo 1908-1960).” In: *The Cultural Trauma of Decolonization. Colonial Returnees in the National Imagination*. Eds. R. Eyerman and G. Sciortino, New York: Palgrave Macmillan, 2020, 111-135.

⁸⁵⁴ Voorgeschiedenis en geschiedenis (Tervuren: KMMA, 1967), 4–6.

⁸⁵⁵ Sarah Van Beurden. “Authentically African: African arts and postcolonial cultural politics in transnational perspective (Congo (DRC), Belgium and the USA, 1955–1980)” (PhD diss., University of Pennsylvania, 2009).

⁸⁵⁶ Jean Muteba Rahier, “The Ghost of Leopold II: the Belgian Royal Museum of Central Africa and its Dusty Colonialist Exhibition.” *Research in African Literatures* 34 (1) (voorjaar 2003): 58-84.

Wereldculturen in Rotterdam, het “dubbel dilemma van kritiek en erkenning” (*double bind of critique and recognition*) heeft genoemd. Hoewel ze “verstrengelde relaties met het koloniale verleden hebben - relaties van extractie en geweld, van toe-eigening en misrepresentatie” (*entangled relations with the colonial past—[relations] of extraction and violence, of appropriation and misrepresentation*), zijn het juist deze relaties die ze maken tot “krachtige plekken om de koloniale implicaties in het heden te onderzoeken” (*powerful sites for thinking through colonial entailments in the present*), die kunnen dienen “als instellingen met een centrale rol in relaties met diverse postkoloniale en postmigrantengemeenschappen binnen de veranderende Europese gemeenschappen, als ruimten van erkenning of plaatsen voor samenhorigheidswerk” (as institutions with a central role to play in connecting with diverse postcolonial and post-migrant communities within European changing politics, as spaces of recognition or sites for *belonging work*).⁸⁵⁷

Dit is het geval voor het museum van Tervuren, dat met zijn koloniale imago heeft geworsteld, ook al is de laatste decennia met tijdelijke tentoonstellingen getracht iets te doen aan de verwevenheid van het museum met het kolonialisme. Bijvoorbeeld de tentoonstelling *ExitCongoMuseum* in 2000, samengesteld door Boris Wastiau (nu directeur van het Etnografisch Museum in Genève) en gastcurator Toma Muteba Luntumbue.⁸⁵⁸ Hoewel de tentoonstelling door critici werd toegejuicht, was ze in termen van bezoekersaantallen minder succesvol. De tentoonstelling *Het Geheugen van Kongo* in 2005, met zowel Congolese als Belgische academici in het adviesorgaan, trachtte een bredere geschiedenis te schetsen van de impact van het Belgisch kolonialisme. Hoewel de recensies gemengd waren, was de tentoonstelling een succes bij het grote publiek dat leidde tot een meer open debat, onder andere in de media, over het Belgisch kolonialisme in Congo.⁸⁵⁹ De tentoonstelling werd toegejuicht als een poging om openlijk in het reine te komen met het koloniale verleden van België, waarbij ook Congolese stemmen werden gehoord, maar ze werd bekritiseerd omdat ze er niet in was geslaagd om de verschillende vormen van koloniaal geweld voldoende te erkennen en een krachtiger standpunt in te nemen tegen dat verleden. De tentoonstelling was een reactie op de debatten die ontstonden door de publicatie van het boek *King Leopold's Ghost* van Adam Hochschild in 1998 en de documentaire *White King, Red Rubber and Black Death* (2004). Deze laatste populariseerden kennis over de Congo Vrijstaat die al circuleerde in academische kringen, maar die niet terug te vinden was in het museum.⁸⁶⁰ De tentoonstelling was dan ook een reactie (*reactive*) en enigszins defensief van toon.⁸⁶¹ Sindani Kiangu, hoogleraar geschiedenis aan UNIKIN (*Université de Kinshasa*) suggereerde dat de titel van de tentoonstelling beter “*la mémoire de la Belgique à travers la colonisation au Congo*”

⁸⁵⁷ Wayne Modest, “Introduction: Ethnographic Museums and the Double Bind,” in *Matters of Belonging: Ethnographic Museums in a Changing Europe*, ed. Wayne Modest, Nicholas Thomas en Doris Prlić (Leiden Sidestone Press, 2019), 13–14. Empasis in original.

⁸⁵⁸ Toma Muteba Luntumbue en Claire Poinas, *ExitCongoMuseum: hedendaagse kunst=art contemporain=contemporary art*. (Tervuren: KMMA, 2001). Boris Wastiau, *ExitCongoMuseum: Een essay over het ‘sociale’ leven van de meesterwerken uit het Tervuren Museum* (Tervuren: KMMA, 2000).

⁸⁵⁹ Deborah L. Silverman, “Diaspora’s of Art: History, the Tervuren Royal Museum for Central Africa and the Politics of Memory in Belgium, 1885–2014,” in “Literary and Visual Arts in the European Public Sphere,” speciale uitgave, *Journal of Modern History* 87, nr. 3 (sept. 2015): 631.

⁸⁶⁰ Veel van Hochschilds informatie was ontleend aan het werk van de Belgische voormalige koloniale medewerker en diplomaat Jules Marchal, gepubliceerd in 1985 (*E.D. Morel tegen Leopold en de Kongostaat*) en 1988 (*De Congostaat van Leopold II: Het verloren paradijs, 1876-1900*).

⁸⁶¹ Voor recensies over de tentoonstelling, zie bijvoorbeeld: Adam Hochschild, “Memory of the Congo: The Colonial Era Exhibition at the Royal Museum for Central Africa,” *New York Review of Books* 52, nt. 15 (2005): Jan-Bart Gewald, “More than Red Rubber and Figures Alone: A Critical Appraisal of the Memory of the Congo Exhibition at the Royal Museum for Central Africa,” *International Journal of African Historical Studies* 39 (2006); Geert Castryck, “Whose History Is History? Singularities and Dualities of the Public Debate on Belgian Colonialism,” in *Europe and the World in European Historiography*, ed. Csaba Lévai (Pisa: PLUS-Pisa University Press, 2006), 71–88.

was geweest, waarmee hij kritiek uitte op het gebrek aan reflectie over de invalshoek van waaruit deze tentoonstelling was opgezet. Tegelijkertijd erkende Kiangu ook dat er een gebrek was aan historisch bewustzijn over de koloniale periode bij de Congolezen en hun leiders, dat op zijn minst gedeeltelijk te wijten was aan de langdurige invloed van de koloniale propaganda die ook de Belgische opvattingen over de koloniale periode nog beïnvloedde.⁸⁶²

Andere tentoonstellingen in Tervuren, zoals *Indépendance! Congolese tell their stories of fifty years of independence* (van Bambi Ceuppens, 2010) en *Congo Far West*, het resultaat van de kunstenaarsresidenties van Sammy Baloji en Patrick Mudekereza, die zich in 2011 bezighielden met de collecties van het museum, kozen voor een vernieuwende en op samenwerking gerichte aanpak.⁸⁶³ Wat deze tentoonstellingen gemeen hadden, was de deelname van Congolese of Congolees-Belgische curatoren, kunstenaars, en/of academici, en de verbreding of destabilisering van oude historische verhalen. Het waren echter allemaal tijdelijke tentoonstellingen.

Toen het museum van Tervuren in 2013 zijn deuren sloot, waren de permanente collecties, met hun diepe wortels in het koloniale verleden, verouderd. Het gebouw zelf is een beschermd monument, wat een belangrijke uitdaging vormde voor de renovatie, aangezien veel van de bovengenoemde elementen niet konden worden verwijderd (met name de initialen van Leopold II, de muur van de pioniers in de gedenkhal en de beelden in de rotonde, bijvoorbeeld). De voornaamste manier waarop het museum dit probleem trachtte aan te pakken was kunstenaars uit (Centraal-)Afrika en de diaspora uit te nodigen om via artistieke interventies het koloniale karakter van het gebouw kritisch te belichten. De doeltreffendheid van deze aanpak varieert, aangezien de fysieke aanwezigheid van het gebouw imposant is. Een bijkomend nadeel van deze specifieke toepassing van hedendaagse kunst is dat het soms overkomt als een 'uitbesteding' van de 'dekolonisatie' van de ruimte aan Centraal-Afrikaanse en diaspora kunstenaars, waarbij het museum vermijdt de huidige beschermde status van het gebouw in expliciet vraag te stellen.

Het doel van de renovatie was om afstand te nemen van de ideologie van het koloniale museum en het tegelijkertijd als een op zichzelf staand historisch object te presenteren. Deze benadering animeert ook een nieuwe toevoeging aan de opstelling van het museum, die de geschiedenis van het museum en zijn collecties belicht. De boodschap van deze nieuwe zaal is dat het museum zich heeft ontwikkeld "van een koloniale instelling tot een wetenschappelijk referentiecentrum" dat "erfgoed van de mensheid" beschermt. De veronderstelling dat er een evolutie plaatsvond van een bevooroordeelde naar een neutrale instelling is ontoerijkend en is tekenend voor het gebrek aan bewustzijn rond de processen en vooroordelen van de ontwikkeling van kennis (*processes and biases of the creation of knowledge*) — en de beleidsmatige en historische effecten die dit had — dat de tentoonstelling in het museum in het algemeen kenmerkt. Andere elementen die de meer kritische recensenten van de renovatie teleurgesteld zijn de geschiedeniszaal, die er niet innovatief is in de manier waarop historische narratieven worden benaderd, en het gebrek aan een algemeen verhaal of samenhang

⁸⁶² Sindani Kiangu, "Léopold II entre la gare de Kinshasa et le Musée Royal pour l'Afrique Centrale: 'ni bienfaiteur, ni fondateur.'" In: *Negru pe Albe. Memorii, istorii, identitati in Africa francofona*. Simona Corlan-Ioan, Ed., Bucuresti: Institutul Cultural Roman, 2006, 241-254.

⁸⁶³ Over *Indépendance!* zie: Véronique Bragard, "'Indépendance!' The Belgo-Congolese Dispute in the Tervuren Museum," *Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge* 9, nr. 4 (2011): 93-103. Voor *Congo Far West*, zie: Johan Lagae en Sabine Cornelis, eds. *Congo Far West. Arts, Sciences et Collections. Sammy Baloji & Patrick Mudekereza en residence au Musée royal de l'Afrique centrale*. Parijs: Silvana, 2011.

tussen de zalen, om maar een paar elementen te noemen.⁸⁶⁴ Ondanks de kritiek op het vernieuwde museum, is het echter zeer populair bij het museumpubliek.⁸⁶⁵

Een samenwerking met vertegenwoordigers van de diaspora (vertegenwoordigd door zes experts) was gepland als onderdeel van de renovatieplannen, maar stuitte op veel obstakels. De diaspora-experts voelden een scherp contrast tussen de behoefte aan echt medecuratorschap en de adviserende rol die het museum aan hen toekende. Vanuit het perspectief van de langetermijnplanning werd vrij laat in het proces om hun feedback gevraagd, toen bepaalde plannen al klaar waren en een groot deel van het budget al was toegewezen. De resultaten waren gemengd: hoewel er aan het renovatieontwerp een zaal werd toegevoegd die specifiek gericht was op de geschiedenis en de getuigenissen van de Congolese, Burundese en Rwandese diaspora in België, eindigde de samenwerking tussen het museum en de vertegenwoordigers van de diaspora vóór de heropening van het museum.⁸⁶⁶

De renovatie deed een moeilijke vraag rijzen: wat houdt de dekolonisatie van musea precies in? Ondanks de vele debatten en publicaties over dit onderwerp is het niet altijd gemakkelijk te achterhalen wat zo'n proces precies inhoudt. Voor een deel komt dit doordat er veel deelnemers zijn aan dit debat: activisten, museumprofessionals, academici, museumgaand publiek en anderen. Maar een centrale observatie in de verschillende versies van dit debat is dat veel etnografische musea, kunstmusea, musea voor 'wereldculturen', natuurhistorische musea en andere musea een koloniale oorsprong hebben die nog steeds van invloed is op de manier waarop ze vandaag de dag functioneren, en elke poging tot dekolonisatie moet die geschiedenis frontaal aanpakken. Met andere woorden, het nut – en de ethiek – van deze musea in hun huidige vorm worden in twijfel getrokken. Hun hele werking – van collectiebeheer, opslag, tentoonstelling tot onderzoek – wordt vanuit nieuwe en kritische perspectieven bekeken, op zoek naar wat sommigen het 'post-etnografisch' museum noemen; een museum met een hernieuwde publieke relevantie.⁸⁶⁷

⁸⁶⁴ Over de renovatie is veel inkt gevloeid, en niet alle aspecten komen hier aan. Voor recensies over de nieuwe tentoonstelling en de renovatie, zie bijvoorbeeld: Elaine Sullivan, Tristan Mertens, Pierre Petit en Kevin Cornu, "Africamuseum reopening. Tervuren, Belgium." *African Arts* 53 (2) (zomer 2020): 80-91; Hugo DeBlock, "The Africa Museum of Tervuren, Belgium: the Reopening of 'the Last Colonial Museum in the World': Issues on Decolonization and Repatriation." *Museum and Society* 17.2 (2019): 272-281; Vicky Van Bockhaven, "Decolonizing the Royal Museum for Central Africa in Belgium's Second Museum Age" *Antiquity* 93 (370) (2019): 1082-1087; Mathieu Zana Etambala, "Het werk is nog maar begonnen. De gemiste kansen van een AfricaMuseum" in: *Nulpunt 1945. De Lage Landen een mensenleven later*. Nico Wouters, Ed. (Ons Erfdeel, 2020) 75-84.

⁸⁶⁵ Opvallend is dat er ook kritiek kwam van de 'anciens' (oud-kolonialen), die bezwaar maakten tegen de representatie van de koloniale geschiedenis en de 'minachting' voor de figuur van Leopold II. Zie: Giordano, "Beyond the 'Trauma'" 131.

⁸⁶⁶ Toma Muteba Luntumbue, "Rénovation au Musée de Tervuren: questions, défis et perspectives," *L'art Môme* 65 (2015): 15-17; en "Tervuren : du musée empaillé au musée des illusions" in: *Bruxelles en Movement* 297 (2019) https://www.ieb.be/spip.php?page=impression&id_article=40819 Geraadpleegd op 2 maart 2021. Sarah Demart, "Resisting Extraction Politics: Afro-Belgian Claims, Women's Activism, and the Royal Museum for Central Africa." In: *Across Anthropology. Troubling Colonial Legacies, Museums, and the Curatorial*. Margareta von Oswald en Jonas Tinius, eds. (Leuven: Leuven University Press, 2020) 143-174; en Anne Wetsi Mpoma, *Quand le musée fait peau neuve* Brussels: BAMKO, 2017; Monique Mbeka Phoba, Desti Kahuka, en papa Wetsi. "Analyse et leçons à tirer des expériences précédentes de négociations paritaires dans la relation pré et post-coloniales entre Belges et Africains anciennement colonisé par la Belgique, hier et Afro-descendants de Belgique, aujourd'hui" in: *Rapport de la société civile afrodescendante en préparation de la Commission de Vérité au Parlement Fédéral*. 2020, p. 15; Emma-Lee Amponsah "Een draaiboek voor dekolonisatie: hoe het niet moet" *Being Imposed Upon*, Brussel: Onomatopee, 2020, 145-157.

⁸⁶⁷ Er bestaat een grote hoeveelheid literatuur over dit onderwerp, die in het bestek van deze tekst helaas niet volledig kan worden besproken. Zie bijvoorbeeld: Clémentine Deliss, *The Metabolic Museum*. (Berlijn: Hatje

In de praktijk betekent dit dat de perspectieven moeten worden verruimd tot buiten die van de maatschappelijk dominante groepen, niet louter door 'diversiteit' maar eerder door mechanismen van gedeelde autoriteit en besluitvorming in samenwerkingsverband tussen belanghebbenden (*stakeholders*). Dat kan betekenen: het herinrichten van fysieke ruimtes en collecties, het herzien van strategische plannen en prioriteiten om systemische verandering tot stand te brengen, het verbreden van het publieksbereik, het veranderen van zaalteksten en etiketteringspraktijken, het ontwikkelen van ethische financieringspraktijken bij de fondsenwerving, het creëren van transparantie met betrekking tot de herkomst van voorwerpen en de geschiedenis van collecties, het decentraliseren van Europese visies en kennissystemen (*knowledge systems*), het creëren van mogelijkheden voor restitutie enz. Bovenal vereist dekolonisatie een voortdurende inzet voor deze moeilijke oefening, als een *proces* en niet als een kortstondige gebeurtenis.⁸⁶⁸

Ondanks de kritiek zijn velen het erover eens dat de renovatie van het KMMA het resultaat was van een decennialang traag en cumulatief (zij het soms onvolmaakt) veranderingsproces, en dat het museum met de renovatie een mijlpaal heeft bereikt, hoewel die eerder moet worden gezien als het begin van een proces dan als een eindpunt. Dit brengt ons terug bij Wayne Modests beschrijving van musea als zijnde in een "dubbel dilemma van kritiek en erkenning" (*double bind of critique and recognition*) (zie het begin van dit onderdeel).⁸⁶⁹ Met andere woorden: als musea een deel zijn van het probleem, zijn ze dan ook een deel van de oplossing? Of, zoals Ciraj Rassool het formuleert: kunnen musea ruimtes van herstel (*reparation*) zijn?⁸⁷⁰ Achter de debatten over etnografische musea en wereldmusea gaat nog steeds de overtuiging schuil dat musea belangrijke maatschappelijke instellingen zijn. Dit kwam ook duidelijk naar voren tijdens de raadgevingen bij de voorbereiding van dit verslag. Musea - en niet alleen Tervuren - worden gezien als essentiële instrumenten om een bredere beschouwing van het koloniale verleden te stimuleren. Niet noodzakelijk via de presentatie van (voorgescreven) narratieven over het verleden, maar door vragen te stellen, en dialoog en transparantie aan te moedigen – zowel in de context van de noodzaak om kritische visies te genereren op de werking en het verleden van musea en andere culturele instellingen zelf – als door kritische perspectieven en debat over het koloniale verleden in het algemeen aan te moedigen.

Ook de betrekkingen van de museale instellingen in het *Global North* met die in het *Global South* maken deel uit van dit proces. Dit heeft raakvlakken met het project van een groeiende kritische museologie op het Afrikaanse continent zelf, waar veel musea ook koloniale wortels hebben.⁸⁷¹ De

Cantz Verlag 2020); Mutumba, Yvette "Whose memories" in: *Revolution Room/ Revolution Room*. Johannesburg-Lubumbashi: Vansa- Waza centre d'art, 2017, 152-156; en Margareta von Oswald en Jonas Tinius, eds. *Across Anthropology. Troubling Colonial Legacies, Museums, and the Curatorial*. (Leuven: Leuven University Press, 2020); John Giblin, Imma Ramos en Nikki Grout, "Dismantling the Master's House. Thoughts on representing Empire and Decolonizing Museums and Public Space in Practice. An Introduction." *Third Text* 33 (4-5) (2019): 471-486; Sharon Macdonald, "New Constellations of Difference in Europe's 21st-Century Museumscape" *Museum Anthropology*, 39 (2016): 4-19.

⁸⁶⁸ Gebaseerd op: Shaheed Kasmani, "How can you decolonize museums?" (videopresentatie) *MuseumNext*, 2 juni 2020, geraadpleegd op 28 januari 2021, <https://www.museumnext.com/article/decolonising-museums/>; Yvette Mutamba, "Yvette Mutamba On Why Decolonizing Museums 'Has to Hurt'," geïnterviewd door Pablo Larios, *Frieze*, 6 juli 2020, geraadpleegd op 10 januari 2021, <https://www.frieze.com/article/yvette-mutamba-why-decolonizing-institutions-has-hurt>; en "What does Decolonization Mean?" *Abbe Museum Blog*, ongedateerd, geraadpleegd op 28 januari 2021, <https://www.abbemuseum.org/blog/2016/01/what-does-decolonization-mean.html>.

⁸⁶⁹ Wayne Modest, "Introduction," in *Matters of Belonging*: 13.

⁸⁷⁰ Ciraj Rassool, "Restitution as a Forensic Museology" in: *Necrography: Death-Writing in the Colonial Museum*. Conversation piece coordinated by Dan Hicks, *British Art Studies* 19, Feb. 2021. <https://www.britishartstudies.ac.uk/issues/issue-index/issue-19/death-writing-in-the-colonial-museums> geraadpleegd op 8 maart 2021.

⁸⁷¹ Zie bijvoorbeeld: Leslie Witz, Gary Minkley en Ciraj Rassool. *Unsettled History. Making South African Public*

relatie tussen Tervuren en het Instituut van Nationale Musea in Congo is lang en ingewikkeld, met periodes van nauwe samenwerking (België speelde een belangrijke rol bij de oprichting van het Instituut van Nationale Musea in Congo, ze deelden een directeur in de jaren 1970, Lucien Cahen), maar ook periodes van spanningen en conflicten (over de financiering, over de eigendom van de collecties, over de leiding enz.)⁸⁷² (zie ook 'Koloniale collecties, omstreden collecties'). Er bestaat eveneens een geschiedenis van verstrengeling tussen de Belgen en Rwandese musea.⁸⁷³ Er is behoefte aan een nieuwe visie op deze relaties en hun mogelijkheden, weg van de paradigma's van 'ontwikkelingshulp' waarbij de 'expertise' in handen is van consultants uit het *Global North*, in de richting van een eerlijk gedeeld projectbeheer (over de constructies van expertise, zie ook het hoofdstuk 'Koloniale wetenschappen en kennis').⁸⁷⁴

Ten slotte, hoewel het museum van Tervuren een belangrijke rol speelt in het Belgische museumlandschap moeten we ons ook bewust zijn van het feit dat het niet de enige instelling is die van belang is. De recente MAS-tentoonstelling *100 x Congo*, samengesteld door een curator Afrikaanse kunst en een curator beeldvorming, toont hoe ook andere museale instellingen een rol kunnen spelen in het verleggen van de grenzen van debatten over de geschiedenis en de toekomst van voorwerpen en collecties.

8.3.2 Monumenten en gedenktekens (memorials)

Zoals erfgoedwetenschapster Barbara Kirschenblatt-Gimblett opmerkte, "is erfgoed een vorm van culturele productie in het heden waarbij een beroep wordt gedaan op het verleden." (*heritage is mode of cultural production in the present that has recourse to the past*)⁸⁷⁵ Het gaat echter niet alleen om het verleden en het heden, want het definiëren van erfgoed (*heritage*) gaat ook over het maken van een toekomst. Als zodanig moeten wij beseffen dat erfgoed in de vorm van monumenten en gedenktekens niet alleen over geschiedenis gaat, maar dat deze laatste ook een historische productiewijze voor de toekomst zijn (d.w.z. geschiedenis maken) en dat het historische producten op zich zijn. Er bestaan verschillende soorten erfgoed. De monumenten en gedenktekens die in dit deel van het verslag aan bod komen, zijn 'officieel erfgoed'; ze zijn goedgekeurd door een overheid en maken (meestal) deel uit van de openbare ruimte.⁸⁷⁶ Net als musea is dit soort officieel erfgoed in de vorm van standbeelden, monumenten en gedenktekens historisch verbonden met de opkomst van de natiestaten en gebruikt om nationale en imperiale geschiedenissen te verankeren.

Er is een bescheiden maar groeiend aantal publicaties gewijd aan de geschiedenis en de huidige aanwezigheid van koloniale monumenten en gedenktekens (met inbegrip van gedenkplaten en straatnamen) in de Belgische openbare ruimte. Historicus Matt Stanard snijdt het onderwerp aan in zijn boek *Selling the Congo*, dat handelt over de Belgische koloniale propaganda, en meer recent, in zijn nieuwe boek, *The Leopold, the Lion, and the Cock*, dat gewijd is aan het onderwerp van de

Pasts. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2017.

⁸⁷² Voor de geschiedenis van musea in Congo, zie: Sarah Van Beurden, *Authentically African: Arts and the Transnational Politics of Congolese Culture*. En Baeke, Viviane en Henry Bundjoko, "L'exposition permanente de l'IMNC. Métamorphoses de l'approche muséale des arts congolais à Kinshasa.: in: *L'indépendance du Congo et ses lendemains*. Elikia M'Bokolo en Jacob Sabakinu Kivulu, eds. (Tervuren: MRAC, 2020) 83-128.

⁸⁷³ Laura De Becker, "Imagining the Post-Colonial and Post-Genocidal Nation in the National Museum of Rwanda, Butare", *Critical Interventions: Journal of African Art History and Visual Culture* 10, nr. 3 (2016): 293-308.

⁸⁷⁴ Paul Basu en Wayne Modest, eds. *Museum, Heritage and International Development*. (Londen-New York: Routledge, 2015); Thomas Lealy, Marcus Meyer en Raphael Schwere, eds. *Museum Cooperation Between Africa and Europe. A New Field For Museum Studies*. (Bielefeld: Transcript Verlag, 2018).

⁸⁷⁵ Barbara Kirschenblatt-Gimblett, *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage* (Berkeley: University of California Press 1998), 150. Zie ook Stuart Hall, "Whose Heritage? Un-Settling 'The Heritage.' Reimagining the Post-Nation." *Third Text* 13 (49) (1999): 3-13.

⁸⁷⁶ Rodney Harrison, *Heritage. Critical Approaches*. (Londen en New York: Routledge, 2013) 14-15.

herrineren en herdenken van de kolonie (*colonial memory*) in België. Daarnaast is er het kleinere volume van Lucas Catherine, *Wandelen naar Congo*, dat koloniaal erfgoed met verwijzing naar de Congo Vrijstaat in Brussel bespreekt. KULeuven-historicus Idesbald Goddeeris heeft er de voorbije jaren ook een reeks artikels aan het onderwerp gewijd. Een aantal diasporaorganisaties hebben ook kritische en cruciale bijdragen geleverd op dit gebied. Het dossier *Decoloniser l'espace publique*, gecoördineerd door BAMKO, bevat een schat aan interviews en artikels over het onderwerp.⁸⁷⁷ De kritiek op koloniale monumenten is in het afgelopen anderhalf decennium gestaag toegenomen. Veel van deze monumenten en gedenktekens, die oorspronkelijk gevierde symbolen van het Belgisch kolonialisme en heldendom waren, worden vandaag ook geïnterpreteerd als symbolen van de koloniale onderdrukking en, in het bijzonder, van de misbruiken van de Congo Vrijstaat. Gezien de beschikbaarheid van de bestaande studies is het niet nodig om in dit verslag een volledig overzicht te geven van de geschiedenis van monumenten en gedenktekens. In plaats daarvan zal in dit deel kort worden ingegaan op enkele conclusies die we uit deze studies kunnen trekken en op de vraag waarom deze geschiedenis van publieke representaties van het Belgisch kolonialisme van belang is.

Er zijn een aantal algemene conclusies mogelijk wat betreft de geschiedenis van koloniale monumenten en gedenktekens (met inbegrip van straatnamen en gedenkplaten) in België.⁸⁷⁸ Enerzijds ligt de nadruk vooral op de zogenaamde 'pioniers'-generatie van de Belgische mannen die voor Leopold II en de Congo Vrijstaat werkten, alsook op Leopold II zelf. Zeer weinig Congolezen, Rwandezen of Burundezen zijn vertegenwoordigd, en als dat wel het geval is, spelen ze vaak de rol van 'primitievelingen' die 'beschaving' nodig hebben. Kortom, deze monumenten herdenken meestal Belgische militairen, Leopold II en een 'heldhaftig' verleden van verovering ten dienste van een veronderstelde beschavingsmissie. De missionisering zelf was niet vaak het hoofdonderwerp van de monumenten (er zijn bijvoorbeeld weinig standbeelden van missionarissen), hoewel ze het onderwerp is van een aantal standbeelden in de Rotonde van het Museum van Tervuren.⁸⁷⁹ Vrijwel alle monumenten verwijzen naar Congo. De Belgische overheersing van Ruanda-Urundi is veel minder aanwezig in de Belgische koloniale propaganda, omdat er ook geen sprake was van Belgische 'pionierswerk', 'exploratie' of 'heldhaftige verovering' van het gebied om naar te verwijzen.

Een tweede algemene conclusie die we kunnen trekken, gaat over *wanneer* de monumenten werden opgericht, straten hun namen kregen en de gedenkplaten werden geplaatst. Hoewel ze vaak naar de Congo Vrijstaat verwezen, werden bijna alle monumenten na 1908 opgericht.⁸⁸⁰ De periode van 1926 tot 1940 en de jaren 1950 waren beide bloeiperiodes voor de oprichting van monumenten.⁸⁸¹ Deze

⁸⁷⁷ Matthew G. Stanard, *The Leopard, the Lion, and the Cock: Colonial Memories and Monuments in Belgium* (Leuven: Leuven University Press, 2019); Lucas Catherine, *Wandelen naar Congo. Langs koloniaal erfgoed in Brussel en België* (Antwerpen: EPO, 2006); Idesbald Goddeeris, "Postcolonial Belgium: The Memory of Congo," *Interventions* 17, nr. 3 (2015): 434–51; Goddeeris, "Colonial Streets and Statues: Postcolonial Belgium in the Public Space," *Postcolonial Studies* 18, nr. 4 (2015): 397–409; Goddeeris, "Square de Léopoldville of Place Lumumba? De Belgische (post) koloniale herrineren in de publieke ruimte," *Tijdschrift voor Geschiedenis* 129, nr. 3 (2016): 349–72; Goddeeris, "Mapping the Colonial Past in Public Space: A Comparison between Belgium and the Netherlands," *Low Countries Historical Review* 135, nr. 1 (2020): 70–94; en "Decoloniser l'espace public" (speciaal dossier) BAMKO, 2018, geraadpleegd op 28 januari 2021, <https://www.bamko.org/dossier-decolonisation-de-l-espace>

⁸⁷⁸ Deze analyse is gebaseerd op Stanard, *Selling the Congo*, 167–202; en Stanard, *The Lion*, 39–64.

⁸⁷⁹ Arnoldi, "De Sculpturale Versiering in de Rotonde," 180–84.

⁸⁸⁰ Er bestaat soms onenigheid over de vraag of alle monumenten van Leopold II, of andere bij de kolonie betrokken figuren, voldoen aan de definitie koloniale monumenten. Men zou kunnen argumenteren dat misschien sommigen oorspronkelijk geen koloniale monumenten waren, maar dat wel zijn geworden.

⁸⁸¹ Zie Stanard, *Selling the Congo*, 180, voor een overzicht van gedenktekens en monumenten per regio en periode. Stanard geeft een gedetailleerde lijst van 442 monumenten als een digitale bijlage bij zijn tweede boek, *The Leopard, The Lion, and the Cock*, dat te vinden is bij Leuven University Press, <https://lup.be/pages/digital>

periodisering lijkt overeen te komen met perioden van toenemende belangstelling voor de kolonies, vooral in de jaren 1950.⁸⁸² Dit leert ons dat deze monumenten niet het product zijn van de Congo Vrijstaat, maar dat ze pas verschenen decennia nadat de Congo Vrijstaat Belgisch Congo werd. We moeten ook nagaan *wie* de monumenten oprichtte, wie pleitte voor het hernoemen van straten en wie de gedenkplaten plaatste. Over het algemeen waren groepen voormalige koloniale vaak belangrijke actoren in de campagnes voor de oprichting van deze monumenten; daarnaast pleitten lokale overheden en andere koloniale actoren, zoals lokale koloniale organisaties of bedrijven, voor deze projecten en financierden ze die ook vaak. De financiering gebeurde immers via lokale subsidies, fondsenwerving door koloniale organisaties en veteranen, maar ook via schenkingen van koloniale bedrijven en, bij gelegenheid, van de Koninklijke Familie. Tijdens de jaren 1950 investeerde de koloniale overheid aanzienlijk in propaganda en de controle over representaties van de kolonie, wat resulteerde in meer subsidies, maar ook meer controle van bovenaf. Dat lag in de lijn van het vernieuwde en 'gemoderniseerde' kolonialisme van de jaren 1950 (zie ook het deel over wetenschappen en het ontwikkelingstijdperk in hoofdstuk 11). Het is echter vermeldenswaard dat de oprichting van deze monumenten niet altijd geheel onomstreden was. Er kwam af en toe protest van linkse partijen en organisaties.⁸⁸³

Waar zijn deze monumenten? Stanard spoorde in totaal 456 standbeelden, gedenkplaten en straatnamen op die mogelijk verwijzen naar het Belgisch kolonialisme. Er zijn aanzienlijk meer monumenten in Wallonië dan in Vlaanderen, hoewel er in Vlaanderen specifieke locaties zijn met clusters van monumenten, zoals Antwerpen en Oostende.⁸⁸⁴ Dit kan een weerspiegeling zijn van het feit dat er in het algemeen meer koloniale bestuurders en ambtenaren uit Franstalig België afkomstig waren, terwijl er meer missionarissen uit Vlaanderen kwamen. Interessant is dat België niet de enige plaats was waar het kolonialisme, en in het bijzonder de periode van de Congo Vrijstaat, werd herdacht. In Belgisch Congo zelf ontstond een zeer gelijkaardig erfgoedlandschap met stedelijke monumenten die meestal (maar niet uitsluitend) de 'pioniersgeneratie' herdachten, alsook Leopold II. Overall in de kolonie verankerden de begraafplaatsen en graven van de 'pioniers' de geschiedenis van de verovering en bezetting van Congo. Het merendeel van de standbeelden en monumenten werd opgericht van de jaren 1920 tot het midden of het einde van de jaren 1950.⁸⁸⁵ Hoewel de geschiedenissen van deze monumenten een aantal elementen gemeen hebben, ligt de betekenis van de afzonderlijke monumenten ook in hun individuele verhalen. Lokale overheden, bijvoorbeeld, zagen waarschijnlijk de mogelijkheid om hun eigen (geprojecteerde) relevantie te vergroten door hun illustere zonen in de openbare ruimte op te nemen, terwijl ze tegelijkertijd zo hun eigen locaties in de geschiedenis van het nationale koloniale project verwoven. Op dezelfde manier geven specifieke locaties van monumenten of (her)genoemde straten en pleinen informatie over de manier waarop ze geïnterpreteerd moeten worden.

Interessant is dat soms juist de afwezigheid van koloniale verwijzingen veelzeggend is. Dit is het geval bij de monumenten en herdenkingsrituelen die beide wereldoorlogen en hun veteranen herdenken.⁸⁸⁶ De overvloed aan gedenkplaten en monumenten voor de wereldoorlogen in België

appendix-the-leopard-the-lion-and-the-cock. Gebouwen die verwijzen naar de koloniale periode (zoals kantoren van koloniale bedrijven) zijn er niet in opgenomen.

⁸⁸² Een analyse van deze trends in de context van de algemene monumentenbouw in België zou interessant kunnen zijn. Waren dit periodes van intensieve monumentenbouw in het algemeen?

⁸⁸³ Stanard, *Selling the Congo*, 173.

⁸⁸⁴ Voor Antwerpen, zie ook Marnix Beyen en Karen Vannieuwenhuyze, "Herdenken in de Schaduw: Congo in de Antwerpse publieke ruimte," in *100x Congo*, ed. De Palmaer, 125–34.

⁸⁸⁵ Christine A. Dupont, "La Compagnie des bronzes au Congo," in "Bruxelles et le Congo," *Les Cahiers de la Fonderie* 38 (2008): 32–42.

⁸⁸⁶ Deze patronen in de herdenking van veteranen werden weerspiegeld in de herdenking (*memorialization*)

erkent over het algemeen niet de bijdrage van de Congolezen aan deze oorlogen. Er zijn echter twee monumenten in België die naar Centraal-Afrikaanse soldaten verwijzen. Het eerste is een monument uit 1937 voor Louis-Napoleon Chaltin en het *Corps des Volontaires Congolais* (een overwegend blank militair corps samengesteld uit oud-kolonialen die deelnamen aan het Europese front van de Eerste Wereldoorlog) in Erpent (Namen) dat tenminste één als Afrikaans herkenbare man afbeeldt tussen een grote groep soldaten onder leiding van kolonel Louis Chaltin.⁸⁸⁷ Daarnaast is er een monument uit 1970 voor de *Force Publique* in Schaarbeek. Het is een van de zeldzame koloniale monumenten die na de onafhankelijkheid en op initiatief van een koloniale belangengroep werden opgericht en stelt zowel een witte als een zwarte soldaat voor.⁸⁸⁸ Dit staat in schril contrast met het monument voor Charles Tombeur in Sint-Gillis, dat de nadruk legt op diens rol als bevelhebber in de Slag bij Tabora (een beslissende slag in de nederlaag van Duits Oost-Afrika in 1916), waarin geen melding wordt gemaakt van Congolese soldaten. Het ontbreken van erkenning van de rol van de Congolese soldaten in beide oorlogen is tijdens een van de bijeenkomsten van de experts die werkten voor deze parlementaire commissie met de diaspora-organisaties naar voren gebracht als een belangrijk historisch probleem en het wordt vaak genoemd in de antwoorden op de vragenlijsten die door de experts werden verstuurd.⁸⁸⁹ Hoe moeilijk het is om publieke erkenning van de bijdrage van de Congolezen te verkrijgen, blijkt pijnlijk duidelijk uit het relaas van Georgine Dibua Athapol over haar inspanningen tussen 2016 en 2018 om te pleiten voor erkenning van de Congolese soldaten bij de herdenking van de Eerste Wereldoorlog.⁸⁹⁰

Zoals uit deze geschiedenis blijkt, gaat het bij de oprichting van monumenten en bij herdenkingsrituelen niet zozeer om het 'schrijven van geschiedenis' als wel om pogingen het collectieve geheugen (*collective memory*) vorm te geven. De strijd om aanwezigheid en relevantie in de context van dat geheugen is belangrijk, omdat niet alle leden van de samenleving evenveel invloed hebben als het gaat om representaties in de publieke ruimte en de toegang tot de lokale, regionale en nationale overheden die deze vaak vormgeven. Wat monumenten geacht worden te 'doen' voor dit collectieve geheugen heeft vaak meer te maken met het geprojecteren van een toekomst dan met het verleden. Tegen de jaren 1950 waren de Congo Vrijstaat en Leopold II deel geworden van een nationale - en koninklijke - geschiedenis van het koloniale *empire*. Dankzij deze rehabilitatie konden latere kolonialen (die vaak pleitten voor deze gedenktekens en monumenten) hun carrière in verband brengen met de 'illustere pioniers' en zo hun eigen relevantie voor het Belgische nationale project en de internationale vertegenwoordiging ervan aantonen. Deze vorm van imperiale nostalgie naar een heldhaftig 'vroeg' kolonialisme in de context van zijn meer gevestigde vorm kan 'nostalgie voor de toekomst' ('future-nostalgie') worden genoemd; dat wil zeggen, de nostalgie naar een toekomst die al verloren was, die de mogelijkheden van een 'heldhaftige' verovering en de daarmee gepaard gaande ambities van overheersing trachtte te doen herleven, in tegenstelling tot wat werd gezien als de ongecontroleerde (en dus ongepaste) groei van stedelijke, populaire en politiek actieve Congolese

en monumenten rond veteranen in Congo zelf tijdens de koloniale periode. Zie: Sarah Van Beurden, "Colonial Futures for the Belgian Congo: Law, Heritage, and Tourist Imaginaries," (in voorbereiding) en Enika Ngongo, "The Forgotten. African Soldiers and Porters of the Belgian colonial Forces in the First World War." *Revue Belge d'Histoire Contemporaine*, XLVIII, nr. 1-2, 14-33. Voor een actueel overzicht van het erfgoed in Congo, zie: Henry Bundjoko Banyata, "Enjeux du Patrimoine architectural traditionnel en RDC" in *Place du Patrimoine culturel matériel et immatériel de la République Démocratique du Congo sur les Listes du Patrimoine Mondial de l'UNESCO*. Kinshasa: UNESCO, 2017, 53-67.

⁸⁸⁷ Standard, *The Leopard*, 78-79.

⁸⁸⁸ *Ibid.*, 110-111.

⁸⁸⁹ Ontmoeting van experts met diaspora-organisaties, 20 augustus 2020.

⁸⁹⁰ Sarah Demart, "L'armée coloniale Belge et les commémorations du centenaire de la 1^{ière} Guerre Mondiale: Georgine Dibua Athapol," in "*Diasporas afrobélges*," Edt. Kwandika de Bamko-Cran asbl 5 (2018,): 1-5, geraadpleegd op 28 januari 2021, <http://hdl.handle.net/2078.3/217984>.

culturen en gemeenschappen.⁸⁹¹ De geschiedenis die we in deze monumenten verbeeld zien is er een die wordt geleid door ‘belangrijke mannen’ (*‘great men’*) door middel van gewelddadige militaire actie. De consumptie van een heldhaftig verleden — zowel in België als in Congo — zou op die manier bijdragen tot een koloniale toekomst waarin de koloniale staat en macht onaangetast zou blijven.

Maar ook al werden ze met specifieke doeleinden gecreëerd, de manier waarop monumenten en andere koloniale verwijzingen in de openbare ruimte worden ervaren en geïnterpreteerd, verandert natuurlijk. Dit blijkt overduidelijk uit de meer recente geschiedenis van het debat rond koloniale standbeelden, dat hierna wordt besproken.

8.3.3. Van koloniale cultuur tot *mémoire coloniale*

Aangezien openbare ruimten niet gemakkelijk te veranderen zijn, was het beleid voor monumenten en gedenktekens bedoeld om hun rol een lange levensduur en een permanente fysieke vorm te geven in het collectieve geheugen (zie ook de bijdrage over herinnering in deel III van dit rapport). Dat lukte geruime tijd, want de postkoloniale geschiedenis van deze monumenten en gedenktekens in België bleef tamelijk rustig. Er werden geen koloniale monumenten meer opgericht, maar ze werden evenmin weggehaald, en een aantal ervan bleef dienst doen als verzamelplaatsen voor herdenkingen en evenementen georganiseerd door voormalige kolonialen. Dit is zeer symbolisch voor de manier waarop het koloniale verleden werd beschouwd in België in het algemeen, waar de continuïteit in koloniale cultuur aanleiding gaf tot een koloniale nostalgie die relatief onbetwist was. In Congo daarentegen werden talrijke koloniale monumenten - vooral die in de steden – weggehaald tijdens de Mobutu-periode.⁸⁹²

In België begon dit te veranderen aan het eind van de jaren 1990, toen er een periode aanbrak met eb en vloed van herdenking versus debat over deze monumenten en over het koloniale verleden van België.⁸⁹³ Momenten van kritische aandacht van de media en bij de bevolking voor het koloniale verleden, zoals de publicatie van het boek *King Leopold’s Ghost* (1998) van Adam Hochschild, het boek *De Moord op Lumumba* (1999) van Ludo de Witte en de documentaire *White King, Red Rubber, Black Death* (2004) van Peter Bate leidden tot een groeiend publiek debat - en in sommige gevallen zelfs tot actie van de overheid, zoals de Lumumba-commissie van 1999 tot 2002.⁸⁹⁴ Deze verandering had waarschijnlijk ook te maken met belangrijke verschuivingen in Centraal-Afrika zelf, met de genocide in Rwanda in 1994, die een debat op gang bracht over de rol van het Belgisch kolonialisme in het Rwandese conflict, en met de val van het Mobutu-regime in Congo in 1997, waarna een nieuwe fase in de betrekkingen tussen beide landen begon (zie ook deel II van het rapport).

⁸⁹¹ Daniel Rosenberg en Susan Harding, eds., *Histories of the Future* (Durham, NC: Duke University Press, 2005), 3–4; Patricia Lorcin, “Imperial Nostalgia; Colonial Nostalgia: Differences of Theory, Similarities of Practice?” *Historical Reflections* 39, no. 3 (Oct. 2013): 97–111.

⁸⁹² Hoewel sommige opnieuw zijn verschenen, zie Kiangu, “Léopold II entre la gare de Kinshasa et le Musée Royal pour l’Afrique Centrale” en Van Beurden, *Authentically African*, 259. Voor meer over herinnering en nostalgie in Congo, zie bijvoorbeeld: Filip De Boeck, “Beyond the Grave: History, Memory and Death in Postcolonial Congo/Zaire,” in: *Memory and the Postcolony. African Anthropology and the Critique of Power*. Richard Werbner, Ed. (Londen-New York: Zed Books, 1998): 21-56.

⁸⁹³ Dit wil niet zeggen dat er geen eerdere kritieken waren. Zie bijvoorbeeld Hugo Claus Ceuppens, *Het leven en de werken van Leopold II* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1970), evenals de documentaire uit 1986 “Als een wereld zo groot waar uw vlag staat geplant: Kongo 1885–1960”, geregisseerd door Vita Foudry en Jan Neckers. Zie Bambi Ceuppens, “Crimes of Omission and Commission: Remembering Belgian Mass Violence and Forgetting Congolese,” in Oliver Leu, *Leopold’s Legacy* (Breda: The Eriskay Connection, 2020), 87.

⁸⁹⁴ Voor een meer gedetailleerde analyse van deze gebeurtenissen, en het debat eromheen, zie Geert Castryck, “Whose History Is History? Singularities and Dualities of the Public Debate on Belgian Colonialism,” in *Europe and the World in European Historiography*, ed. Csaba Lévai (Pisa: PLUS-Pisa University Press, 2006), 71–88.

Ondanks het groeiende publieke debat en de veranderde bilaterale betrekkingen zijn de monumenten en gedenktekens weinig veranderd, ook al zijn ze in toenemende mate *flashpoints* geworden voor protestacties en kritiek. Hoewel er op sommige plaatsen teksten met context en verklaringen zijn verschenen, zijn weinig straatnamen veranderd, en zijn er geen monumenten weggehaald (althans niet om die reden).⁸⁹⁵ De enkele keren dat er wijzigingen plaatsvonden, waren niet alleen het gevolg van protesten. Zoals Goddeeris opmerkt, “ligt de sleutel tot succes in het verwerven van politieke steun in het koppelen van de kwestie aan een grotere politieke beweging of controversie en door zich te richten op een aanvaardbaar en populair thema in België” (*the key to success, lies in garnering political support by tying the issue to a larger political movement or controversy, and in targeting a topic palatable and agreeable to the general public in Belgium*). We zien hier voorbeelden van wanneer betwistingen van koloniale monumenten samenvielen met anti-Belgische politieke agenda's in Vlaanderen, bijvoorbeeld.⁸⁹⁶

Terwijl er vroeger aanzienlijke verschillen bestonden in de manier waarop de Franstalige en de Vlaamse gemeenschap reageerden op de betwisting van monumenten en het koloniale verleden in het algemeen, lijken die verschillen de laatste decennia kleiner te zijn geworden.⁸⁹⁷ Hoe dan ook, nostalgie naar het koloniale verleden was zichtbaar in beide gemeenschappen. Het koloniale museum in Namen was gedurende een groot deel van zijn geschiedenis de belichaming van dergelijke nostalgie (zie ook hierboven en in het deel over archieven); terwijl aan Vlaamse zijde de publicaties van populaire historische boeken zoals *Weg uit Congo* (2009) van Peter Verlinden mainstreamaandacht gaven aan het gevoel van verlies en het verlangen van oud-kolonialen. Ook organisaties van oud-kolonialen probeerden in de jaren 1990 en begin jaren 2000 hun stempel te drukken op het publieke debat door te verdedigen wat zij als deugden van het Belgisch kolonialisme zagen.⁸⁹⁸ Bijgevolg bleven de nostalgie en het gevoel van verlies zwaar wegen op de publieke representaties van het koloniale verleden van België.

Hoewel er niet veel monumenten zijn weggehaald of plaatsnamen zijn veranderd, groeit er een aanzienlijk 'tegenarchief' (*counter-archive*) in de publieke sfeer. Dit neemt de vorm aan van creatieve en artistieke interventies, maar ook van dekoloniale wandelingen door stedelijke landschappen, zoals deze die georganiseerd worden door BAMKO en *Mémoire Coloniale*.⁸⁹⁹ Rondleidingen en acties als deze brengen andere contextualisering en engagementen met de openbare ruimte aan. Deze acties kunnen op zich een project van maatschappelijke betrokkenheid vormen, waarbij de nieuwe waarden van een veranderende samenleving in de openbare ruimte worden erkend tegen de achtergrond van verouderde representaties van het collectieve geheugen.

Dit brengt ons bij de maatschappelijke veranderingen die centraal staan in de manier waarop de Belgische civiele maatschappij zich heeft ontwikkeld. Twee elementen zijn hier van belang: immigratie en generatiewisseling. De Centraal-Afrikaanse diasporagemeenschap in België is vrij jong, vergeleken met de Afrikaanse diasporagemeenschappen in andere voormalige koloniserende landen zoals Frankrijk en het VK. Draconische beperkingen op het internationale verkeer van zijn koloniale onderdanen verhinderden lang de totstandkoming van een echte diasporagemeenschap in België.⁹⁰⁰

⁸⁹⁵ Voor een meer gedetailleerd verslag van de acties rond monumenten, zie Goddeeris “Square de Léopoldville of Place Lumumba?”

⁸⁹⁶ Goddeeris, “Colonial Streets and Statues,” 402.

⁸⁹⁷ Castryck, “Whose History” 79-80; Goddeeris, “Postcolonial Belgium,” 439.

⁸⁹⁸ Giordano, “Beyond the ‘Trauma’” 128-130.

⁸⁹⁹ Zie bijvoorbeeld: Martin Vander Elst en Clette-Gakuba, Véronique. “Une tentative de décolonisation de la statue de Léopold II.” *Bruxelles en Mouvement* (IEB), nr. 297 (2018)

⁹⁰⁰ Zie Mathieu Zana Etambala, “De Congolese Gemeenschap in België: een ongewild ‘neveneffect’ van de koloniale overheersing?” in *Koloniaal Congo: Een Geschiedenis in Vragen*, ed. Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro, en Guy Vanthemsche (Kalmthout: Polis, 2020), 197–206; Sarah Demart, “Congolese Migration to Belgium

Pas in de jaren 1990 ontstond er in België een echte Centraal-Afrikaanse gemeenschap. Een jongere generatie Belgen van Afrikaanse afkomst, geboren en getogen in België, heeft een voortrekkersrol gespeeld in het stimuleren van een meer publiek debat over het koloniale verleden van België en de manieren waarop dat verleden nog steeds voortleeft in het heden. Deze diaspora is om taalkundige redenen meer aanwezig in Wallonië en Brussel dan in Vlaanderen, hoewel ook daar langzaam verandering in begint te komen. De groei van deze gemeenschap viel ook samen met een generatieverschuiving in de Belgische gemeenschappen, waar de generatie van oud-kolonialen geleidelijk aan het verdwijnen is. Naarmate de sociale samenstelling of het machtsverwicht van een samenleving verandert, verandert ook de vorm van haar collectieve geheugen.

Het nationale verhaal is hier natuurlijk niet het hele verhaal, aangezien monumenten en erfgoed die in verband worden gebracht met slavernij of kolonialisme het mikpunt zijn geworden van kritiek op vele plaatsen, van Noord-Amerika tot Afrika en Europa. De campagnes rond monumenten en standbeelden, die vaak worden beschreven als antikoloniale of dekoloniserende acties, zijn vaak slechts één aandachtspunt in een bredere onderliggende bezorgdheid over anti-zwarte en/of kolonialistische maatschappelijke infrastructuren in het algemeen. Deze protesten benadrukken een belangrijk punt over erfgoed: de omgang ermee kan transformerend werken. Bij initiatieven zoals het in Philadelphia gevestigde Monument Lab, bijvoorbeeld.⁹⁰¹ Ook erfgoedstichtingen beginnen de confrontatie aan te gaan met de duistere aspecten van het verleden waarin hun erfgoed is ingebed. De Britse erfgoedstichting *The National Trust*, bijvoorbeeld, publiceerde vorig jaar een rapport over de verbanden tussen het slavenhandel- en koloniale verleden van het VK en het erfgoed dat zij beheert.⁹⁰² Ook de stad Rotterdam heeft opdracht gegeven voor een studie naar haar banden met het Nederlandse koloniale verleden en de slavenhandel.⁹⁰³

Adam Hochschild beschrijft in zijn boek over Leopold II en de misbruiken van de rubber exploitatie in Congo dat de Belgen aan een 'grote vergetelheid' (*great forgetting*) lijden als het over hun koloniale verleden gaat, maar ik zou willen stellen dat het niet zozeer een collectieve amnesie maar eerder een *stilte* was die de relatie van België tot zijn koloniale verleden kenmerkte. Vele families hadden een 'pater nonkel' of 'tante nonneke' telden die als missionaris in 'de Congo' was geweest, of oudere familieleden die voor de koloniale overheid hadden gewerkt. Dit zorgt tegelijk voor een intieme aanwezigheid van Congo via de levensverhalen van familieleden (en vaak de materiële overblijfselen in de vorm van souvenirs op de schoorsteen) maar ook voor een gebrek aan diepere of kritische betrokkenheid bij dat verleden, uit respect voor die familieleden voor wie een dergelijke confrontatie te ongemakkelijk zou zijn. Dezelfde vreemde juxtapositie van aan- en afwezigheid is ook voelbaar in de publieke sfeer: enerzijds is (of was) er het stilzwijgen over het koloniale verleden van België in de geschiedenisboeken, terwijl er anderzijds geen schoolkind in België is dat niet, naar het museum van Tervuren is geweest, een instelling doordrenkt van een gevoel van koloniale nostalgie. Ook de monumenten, standbeelden en straatnamen waren en blijven een voortdurende aanwezigheid in de openbare ruimte.

Conclusie

and Postcolonial Perspectives," *African Diaspora: A Journal of Transnational Africa in a Global World* 6, nr. 1 (2013): 1–20; en Anne Cornet, "Migrations subsahariennes et condition noire en Belgique: Une approche historique et historiographique," in *Migrations subsahariennes et condition noire en Belgique: A la croisée des regards*, ed. Jacinthe Mazzochetti (Louvain-la-neuve: Academia Éditions-L'Harmattan, 2014), 39–64.

⁹⁰¹ <https://monumentlab.com>

⁹⁰² <https://www.nationaltrust.org.uk/features/addressing-the-histories-of-slavery-and-colonialism-at-the-national-trust>

⁹⁰³ <https://www.kitlv.nl/research-projects-het-koloniale-en-slavernijverleden-van-rotterdam/>

Als we niet willen dat de relatieve stilte van de voorbije halve eeuw een 'grote vergetelheid' (*'great forgetting'*) teweegbrengt, is een diepere erkenning nodig van het verleden dat in ons heden blijft voortleven. Hoewel onbehagen een rol speelde in de manier waarop het koloniale verleden van België vroeger werd bekeken, lijkt de generatiewisseling de relatie van de Belgen met dat verleden te verschuiven. Het overweldigende succes van publicaties zoals *Congo. Een Geschiedenis*. (Bezige Bij, 2010) van David Van Reybrouck doet dat vermoeden.

Wijnen Michel-Rolph Trouillot wierp een kritisch licht op de aard van geschiedenis en geschiedschrijving in zijn baanbrekende boek over de Haïtiaanse revolutie *Silencing the Past. Power and the Production of History* (1995), op een manier die leerzaam is voor het onderhavige geval. Geschiedenis, zo schreef hij, is zowel een sociaalhistorisch proces ('wat er gebeurd is' - *what happened*) als de kennis van dat proces ('wat gezegd wordt dat er gebeurd is' - *what is said to have happened*). Er is echter een wisselwerking tussen de ongelijkheden in het historisch proces en de ongelijkheden in het historisch verhaal, waardoor er stiltes kunnen binnendringen in ons verhaal en in onze kennis van de geschiedenis. "Voor een doeltreffende verzwijging is geen samenzwering nodig, zelfs geen politieke consensus. De wortels ervan zijn structureel. [...] De mechanismen die elke historische optekening mogelijk maken, zorgen er ook voor dat historische feiten niet 'gelijk' worden geschapen (vrije vert.)", betoogt Trouillot. (*Effective silencing does not require a conspiracy, not even a political consensus. Its roots are structural. [...] The very mechanisms that make any historical recording possible also ensure that historical facts are not created 'equal'*) Dit is het resultaat van welke bronnen er worden gebruikt, hoe en wie de inhoud van archieven bepaalt enz., maar ook van publieke representaties van de geschiedenis, in musea, erfgoedsites, monumenten enz. We kunnen het verleden niet isoleren van het heden en moeten op onze hoede zijn voor de manier waarop herdenkingspraktijken 'duistere' geschiedenissen zuiveren.⁹⁰⁴

Het vertellen van geschiedenis (*the narration of history*) - de constructie van het geschiedenisverhaal (*the construction of the story of history*) - vindt zowel plaats binnende discipline geschiedenis als daarbuiten, in de context van musea, monumenten en erfgoed bijvoorbeeld. Musea en gedenktekens maken beide deel uit van een breder 'erfgoedcomplex' (*heritage complex*), "dat de relaties tussen verleden en heden zo formuleert en vormgeeft dat de mensen zowel het onderwerp als voorwerp kunnen worden van kennis over, en van, het verleden." (*"formulated and constituted the relationships between past and present in such a way as to allow the people to become both the subject and object of knowledges about, and of, the past"*)⁹⁰⁵ Hoewel ze dus deel uitmaken van de 'goedgekeurde' geschiedenis (sanctioned history), of het officiële erfgoed, is het een waardevolle oefening om te vragen wat aanwezig wordt gemaakt en wat onzichtbaar wordt gemaakt door het bestaande erfgoed- en museumcomplex, zoals we in dit hoofdstuk hebben gedaan. (Net zoals het waardevol is dit te vragen van de geschiedenis zoals die wordt geschreven als een academische discipline - zie het deel over archieven in dit verslag). Maar als deze plaatsen invloed hebben als makers en promotors van historische verhalen, dan kunnen ze ook belangrijke plaatsen zijn om die macht te betwisten en aan te vechten.

Veel van de debatten omschreven in dit hoofdstuk over musea, tentoonstellingen en monumenten ging over Belgen die geconfronteerd werden met het koloniale verleden, hoe hiermee werd omgegaan, en welke spanningen dit opleverde. Hoewel dit zeer belangrijke kwesties zijn, mogen ze het debat niet afleiden van de belangrijkere historische vraag, namelijk die over de materiële en immateriële gevolgen van dat kolonialisme. Met andere woorden, de aandacht voor het verleden, of voor debatten over de geschiedenis, mag onze aandacht niet afleiden van de huidige

⁹⁰⁴ Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the past. Power and the Production of History*. (Boston: Beacon Press, 1995) 45, 106, 49, 116.

⁹⁰⁵ Witz, Minkley and Rassool, *Unsettled History*, 212

onrechtvaardigheden. Om het met de woorden van Trouillot te zeggen: "Alleen in het heden kunnen we al dan niet recht doen aan het verleden dat we willen erkennen (vrije vert.)" ("*only in [the] present can we be true or false to the past we choose to acknowledge*").⁹⁰⁶

Bibliografie

Aldrich, Robert. *Vestiges of the Colonial Empire in France: Monuments, Museums and Colonial Memories*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.

Amponsah, Emma-Lee. "Een draaiboek voor dekolonisatie: hoe het niet moet" In: *Being Imposed Upon*, 145-157. Brussel: Onomatopee, 2020.

Arnaut, Karel. "Belgian memories, African objects: Colonial re-collections at the Musée africain in Namur." In "Temporalité et muséographie," *Ateliers d'Anthropologie* 23 (2001). Geraadpleegd op 21 januari 2021. <https://doi.org/10.4000/ateliers.9939>.

Arnoldi, Mary-Jo. "Koloniale Kunst: De Belgische Beeldhouwers in Congo (1911–1960)." In *Le Congo et l'art Belge*, ed. Jacqueline Guisset, 225–29. Doornik: La Renaissance du Livre, 2003.

— — —. "De Sculpturale Versiering in de Rotonde van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika." In *Het Geheugen van Congo*, ed. Vellut et al., 180–84.

Asselberghs, Herman en Dieter Lesage, uitg. *Het Museum van de Natie: Van Kolonialisme tot Globalisering*. Brussel: Gevaert, 1999.

Baeke, Viviane en Henry Bundjoko. "L'exposition permanente de l'IMNC. Métamorphoses de l'approche muséale des arts congolais à Kinshasa.: in: *L'indépendance du Congo et ses lendemains*. Ed. Elikia M'Bokolo & Jacob Sabakinu Kivulu, 83-128. Tervuren: MRAC, 2020.

Basu, Paul en Wayne Modest. uitg. *Museum, Heritage and International Development*. Londen-New York: Routledge, 2015.

Bennett, Tony. "Exhibition, Difference and the Logic of Culture," In *Museum Frictions: Public Cultures/Global Transformations*, ed. Ivan Karp, Corinne A. Kratz, Lynn Szwaja & Tomas Ybarra-Frausto, 35–69. Durham, NC: Duke University Press, 2006.

Beyen, Marnix en Karen Vannieuwenhuyze. "Herdenken in de Schaduw: Congo in de Antwerpse publieke ruimte." In *100x Congo: Een Eeuw Congolese Kunst in Antwerpen*, ed. Els De Palmenaer, 125–34. Antwerpen: MAS, 2020.

Bragard, Véronique. "Indépendance! The Belgo-Congolese Dispute in the Tervuren Museum." *Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge* 9, nr. 4 (2011): 93–103.

Bouttiaux, Anne-Marie. "Des mises en scène de curiosités aux chefs-d'oeuvre mis en scène: Le Musée Royal de l'Afrique à Tervuren: Un siècle de collections," *Cahiers d'Études Africaines* 39, nrs. 155/156 (1999): 597–616.

Bundjoko Banyata, Henry. "Enjeux du Patrimoine architectural traditionnel en RDC" in *Place du Patrimoine culturel matériel et immatériel de la République Démocratique du Congo sur les Listes du Patrimoine Mondial de l'UNESCO*. 53-67. Kinshasa: UNESCO, 2017.

⁹⁰⁶ Trouillot, *Silencing the Past*, 151.

Castrick, Geert. "Whose History Is History? Singularities and Dualities of the Public Debate on Belgian Colonialism." In *Europe and the World in European Historiography*, ed. Csaba Lévai, 71–88. Pisa: PLUS-Pisa University Press, 2006.

Catherine, Lucas. *Wandelen naar Congo: Langs koloniaal erfgoed in Brussel en België*. Antwerpen: EPO, 2006.

Ceuppens, Bambi. "Crimes of Omission and Commission: Remembering Belgian Mass Violence and Forgetting Congolese." In Oliver Leu. *Leopold's Legacy*, 85–100. Breda: The Eriskay Connection, 2020.

Claus, Hugo. *Het leven en de werken van Leopold II*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1970.

Colard, Sandrine. "The Afterlife of a Colonial Photographic Archive: The Subject Legacy of InforCongo." *Critical Interventions: Journal of African Art History and Visual Culture* 12, nr. 2 (2018): 117–39.

Conklin, Alice L. *A Mission to Civilize: The Republican Idea of Empire in France and West Africa, 1895–1930*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1997.

———. "Civil Society, Science, and Empire in Late Republican France: The Foundation of Paris's Museum of Man." *Osiris* 17 (2002): 255–90. Geraadpleegd op 27 januari 2021. www.jstor.org/stable/3655274.

Coombes, Annie E. *Reinventing Africa: Museums, Material Culture and Popular Imagination in Late Victorian and Edwardian England*. New Haven, CT: Yale University Press, 1994.

Cornelis, Sabine. "Le Musée du Congo belge, vitrine de l'action coloniale (1910–1930)." In *Du musée colonial au musée des cultures du monde*, ed. Dominique Taffin, 71–86. Parijs: Musée des Arts d'Afrique et d'Océanie/Maisonneuve et Larose, 2000.

Cornet, Anne. "Migrations subsahariennes et condition noire en Belgique: Une approche historique et historiographique." In *Migrations subsahariennes et condition noire en Belgique: A la croisée des regards*, ed. Jacinthe Mazzochetti, 39–64. Louvain-la-neuve: Academia Éditions-L'Harmattan, 2014.

Couttenier, Maarten. *Congo Tontoongesteld: Een Geschiedenis van de Belgische Antropologie en het Museum van Tervuren (1882–1925)*. Leuven: Acco, 2005.

———. *100 jaar/ans: Als muren spreken, het Museum van Tervuren/Si les murs pouvaient parler, le Musée de Tervuren, 1910–2010*. Tervuren: KMMA, 2010.

De Boeck, Filip. "Beyond the Grave: History, Memory and Death in Postcolonial Congo/Zaire," in: *Memory and the Postcolony. African Anthropology and the Critique of Power*. Ed. Richard Werbner, 21–56. Londen–New York: Zed Books, 1998.

"Décoloniser l'espace public." Special dossier, BAMKO, 2018. Geraadpleegd op 28 januari 2021. <https://www.bamko.org/dossier-decolonisation-de-l-espace>

Deliss, Clémentine. *The Metabolic Museum*. Berlijn: Hatje Cantz Verlag 2020.

Demart, Sarah. "Congolese Migration to Belgium and Postcolonial Perspectives." *African Diaspora: A Journal of Transnational Africa in a Global World* 6, nr. 1 (2013): 1–20.

———. "L'armée coloniale Belge et les commémorations du centenaire de la 1ère Guerre Mondiale: Georgine Dibua Athapol." In "Diasporas afrobélges." Ed. Kwandika de Bamko–Cran asbl 5 (2018): 1–5. Geraadpleegd op 28 januari 2021. <http://hdl.handle.net/2078.3/217984>.

- _____, "Resisting Extraction Politics: Afro-Belgian Claims, Women's Activism, and the Royal Museum for Central Africa." In: *Across Anthropology. Troubling Colonial Legacies, Museums, and the Curatorial*. Ed. Margareta von Oswald & Jonas Tinius, 143-174. Leuven: Leuven University Press, 2020.
- De Becker, Laura. "Imagining the Post-Colonial and Post-Genocidal Nation in the National Museum of Rwanda, Butare," *Critical Interventions: Journal of African Art History and Visual Culture* 10, nr. 3 (2016): 293-308.
- DeBlock, Hugo. "The Africa Museum of Tervuren, Belgium: The Reopening of 'the Last Colonial Museum in the World.' Issues on Decolonization and Repatriation." *Museum and Society* 17.2 (2019): 272-281.
- Dembour, Marie-Bénédicte. *Recalling the Belgian Congo: Conversations and Introspection*. New York: Berghahn Books: 2008.
- Dias, Nélia. *Le Musée d'Ethnographie du Trocadéro (1878-1908): Anthropologie et muséologie en France*. Parijs: Éditions CNRS, 1991.
- Dupont, Christine A. "La Compagnie des bronzes au Congo." In "Bruxelles et le Congo." *Les Cahiers de la Fonderie* 38 (2008): 32-42.
- Durinx, Willy en Els De Palmenaer. "De vergeten tragedie van 1894." In *100x Congo: Een Eeuw Congolese Kunst in Antwerpen*, edited by Els De Palmenaer, 61-63. Antwerpen: MAS, 2020.
- Gewald, Jan-Bart. "More than Red Rubber and Figures Alone: A Critical Appraisal of the Memory of the Congo Exhibition at the Royal Museum for Central Africa," *International Journal of African Historical Studies* 39, nr. 3 (2006): 471-486.
- Giblin, John, Imma Ramos en Nikki Grout. "Dismantling the Master's House. Thoughts on representing Empire and Decolonizing Museums and Public Space in Practice. An Introduction." *Third Text* 33 (4-5) (2019): 471-486.
- Giordano, Rosario. "Beyond the 'Trauma': Legitimization and Revenge of the 'Anciens du Congo' (Belgian Congo 1908-1960)." In: *The Cultural Trauma of Decolonization. Colonial Returnees in the National Imagination*. Ed. R. Eyerman en G. Sciortino, 111-135. New York: Palgrave Macmillan, 2020.
- Goddeeris, Idesbald. "Postcolonial Belgium. The Memory of Congo." *Interventions* 17, nr. 3 (2015): 434-51.
- . "Colonial Streets and Statues: Postcolonial Belgium in the Public Space." *Postcolonial Studies* 18, no. 4 (2015): 397-409.
- . "Square de Léopoldville of Place Lumumba? De Belgische (post)koloniale herrineren in de publieke ruimte." *Tijdschrift voor Geschiedenis* 129, nr. 3 (2016): 349-72.
- . "Mapping the Colonial Past in Public Space. A Comparison between Belgium and the Netherlands." *Low Countries Historical Review* 135, nr. 1 (2020): 70-94.
- Hall, Stuart. "Whose Heritage? Un-Settling 'The Heritage.' Reimagining the Post-Nation." *Third Text* 13 (49) (1999): 3-13.
- Harrison, Rodney. *Heritage. Critical Approaches*. London en New York: Routledge, 2013.
- Hunt, Nancy Rose. "Tintin and the Interruptions of Congolese Comics." In *Images and Empires: Visuality in Colonial and Postcolonial Africa*, ed. Paul Landau & Deborah Kaspin, 90-123. Berkeley: University of California Press, 2002.

— — —. "Papa Mfumu'eto ler, star de la bande dessinée Kinoise." In *Beauté Congo 1926–2015 Congo Kitoko*, ed. André Magnin, 266–81. Parijs: Cartier Fondation, 2015.

Kasmani, Shaheed. "How can you decolonize museums?" (videopresentatie) *MuseumNext*, 2 June 2020. Geraadpleegd op 28 januari 2021. <https://www.museumnext.com/article/decolonising-museums/>

Kiangu, Sindani. "L'imagerie de la colonie congolaise dans la Belgique de l'entre-deux-guerres, à travers "Tintin au Congo" de George Rémi 'Hergé'." In *Images, mémoires et savoirs: une histoire en partage avec Bogumil Koss Jewsiewicki*, ed. Isodore Ndaywel è Nzeim and Elizabeth Mudimbe-Boyi, 501–14. Parijs: Éditions Karthala, 2009.

_____, "Léopold II entre la gare de Kinshasa et le Musée Royal pour l'Afrique Centrale: 'ni bienfaiteur, ni fondateur.'" In: *Negru pe Albe. Memorii, istorii, identitati in Africa francofona*, ed. Simona Corlan-Ioan, 241-254. Bucuresti: Institutul Cultural Roman, 2006.

Kirschenblatt-Gimblett, Barbara. *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley: University of California Press, 1998.

Lagae, Johan en Sabine Cornelis. uitg. *Congo Far West. Arts, Sciences et Collections. Sammy Baloji & Patrick Mudekereza en residence au Musée royal de l'Afrique centrale*. Parijs: Silvana, 2011.

Lealy, Thomas, Marcus Meyer en Raphael Schwere. uitg. *Museum Cooperation Between Africa and Europe. A New Field For Museum Studies*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2018.

Lorcin, Patricia. "Imperial Nostalgia; Colonial Nostalgia: Differences of Theory, Similarities of Practice? Historical reflections." *Historical Reflections* 39, nr. 3 (okt. 2013): 97–111.

Luntumbue, Toma Muteba en Claire Poinas. *ExitCongoMuseum: hedendaagse kunst=art contemporain= contemporary art*. Tervuren: KMMA, 2001.

_____, "Rénovation au Musée de Tervuren: questions, défis et perspectives," *L'art Même* 65 (2015): 15–17.

_____, "Tervuren : du musée empaillé au musée des illusions" in: *Bruxelles en Movement* 297 (2019). Geraadpleegd op 2 maart 2021. https://www.ieb.be/spip.php?page=impression&id_article=40819

Macdonald, Sharon. "New Constellations of Difference in Europe's 21st-Century Museumscape" *Museum Anthropology*, 39 (2016): 4-19.

Mbeka Phoba, Monique, Desti Kahuka en papa Wetshi. "Analyse et leçons à tirer des expériences précédentes de négociations paritaires dans la relation pré et post-coloniales entre Belges et Africains anciennement colonisés par la Belgique, hier et Afro-descendants de Belgique, aujourd'hui" in: *Rapport de la société civile afrodescendante en préparation de la Commission de Vérité au Parlement Fédéral*. 2020, 12- 15.

Modest, Wayne, Nicholas Thomas en Doris Prlić. uitg. *Matters of Belonging: Ethnographic Museums in a Changing Europe*. Leiden: Sidestone Press, 2019.

Mutumba, Yvette. "Yvette Mutumba On Why Decolonizing Museums 'Has to Hurt'." Interviewed by Pablo Larios. *Frieze*, 6 July 2020. Geraadpleegd op 10 januari 2021. <https://www.frieze.com/article/yvette-mutumba-why-decolonizing-institutions-has-hurt>

Mutumba, Yvette. "Whose memories" in: *Revolution Room/ Revolution Room*. Johannesburg-Lubumbashi: Vansa- Waza Centre d'Art, 2017, 152-156.

Ngongo, Enika. "The Forgotten. African Soldiers and Porters of the Belgian colonial Forces in the First World War." *Revue Belge d'Histoire Contemporaine*, XLVIII, nr. 1-2, 14-33.

Nora, Pierre. *Lieu de mémoire*. 3 delen. Parijs: Gallimard, 1984–1992.

Peffer, John. "Snap of the Whip/Crossroads of Shame: Flogging, Photography, and the Representation of Atrocity in the Congo Reform Campaign." *Visual Anthropology Review* 24 (2008): 55–77.

Penny, H. Glenn. *Objects of Culture: Ethnology and Ethnographic Museums in Imperial Germany*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2002.

Rahier, Jean Muteba. "The Ghost of Leopold II: the Belgian Royal Museum of Central Africa and its Dusty Colonialist Exhibition." *Research in African Literatures* 34 (1) (Spring 2003): 58-84.

Rassool, Ciraj. "Restitution as a Forensic Museology" in: *Necrography: Death-Writing in the Colonial Museum*. Conversation piece coordinated by Dan Hicks, British Art Studies 19 februari 2021. <https://www.britishartstudies.ac.uk/issues/issue-index/issue-19/death-writing-in-the-colonial-museums> geraadpleegd in augustus 2021.

Rosenberg, Daniel en Susan Harding. uitg. *Histories of the Future*. Durham, NC: Duke University Press, 2005.

Saunders, Barbara. "Congo-Vision." In *Science, Magic and Religion: The Ritual Process of Museum Magic*, ed. Mary Bouquet & Nuno Porto, 75–94. New York: Berghahn, 2004.

Silverman, Debora L. "Art Nouveau, Art of Darkness: African Lineages of Belgian Modernism." 2 parts. In *West 86th: A Journal of Decorative Arts, Design History, and Material Culture* 18, nr. 2 (2011): 139–81 en 19, no. 2 (2012): 175–95.

———. "Diaspora's of Art: History, the Tervuren Royal Museum for Central Africa and the Politics of Memory in Belgium, 1885–2014." In "Literary and Visual Arts in the European Public Sphere." Speciale uitgave, *Journal of Modern History* 87, nr. 3 (sept. 2015): 631.

Stanard, Matthew G. *Selling the Congo: A History of European Pro-Empire Propaganda and the Making of Belgian Imperialism*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2011.

———. *The Leopard, the Lion, and the Cock: Colonial Memories and Monuments in Belgium*. Leuven: Leuven University Press, 2019.

Sullivan, Elaine, Tristan Mertens, Pierre Petit en Kevin Cornu. "Africamuseum reopening. Tervuren, Belgium." *African Arts* 53 (2) (zomer 2020): 80-91

Trouillot, Michel-Rolph. *Silencing the past. Power and the Production of History*. Boston: Beacon Press, 1995.

Van Beurden, Sarah. "Authentically African: African arts and postcolonial cultural politics in transnational perspective (Congo (DRC), Belgium and the USA, 1955–1980)." PhD diss., University of Pennsylvania, 2009.

———. "Un panorama des nos valeurs africaines' Belgisch Congo op Expo 58." In *Congo in België*, ed. Vincent Viane et al., 299–312.

_____, *Authentically African: Arts and the Transnational Politics of Congolese Culture*. Athens: Ohio University Press, 2015.

Van Bockhaven, Vicky. "Decolonizing the Royal Museum for Central Africa in Belgium's Second Museum Age" *Antiquity* 93 no. 370 (2019): 1082-1087.

- Vander Elst, Martin en Véronique Clette-Gakuba. “Une tentative de décolonisation de la statue de Léopold II.” *Bruxelles en Mouvement* (IEB), nr.297 (2018)
- Van Impe, Ellen. “De Inrichting van de publieke zalen vanaf 1910.” Ongepubliceerd document, 2002.
- Vellut, Jean-Luc, et al., uitg. *Het geheugen van Congo: de koloniale tijd*. Tervuren: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, 2005.
- Viane, Vincent, David Van Reybrouck & Bambi Ceuppens. uitg. *Congo in België: Koloniale Cultuur in de Metropool*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2009.
- Vints, Luc. *Kongo Made in Belgium: beeld van een kolonie in film en propaganda*. Leuven: Kritak, 1984.
- Voorgeschiedenis en geschiedenis*. Tervuren: KMMA, 1967.
- von Oswald, Margareta en Jonas Tinius. uitg. *Across Anthropology. Troubling Colonial Legacies, Museums, and the Curatorial*. Leuven: Leuven University Press, 2020.
- Wastiau, Boris. *ExitCongoMuseum: Een essay over het ‘sociale’ leven van de meesterwerken uit het Tervuren Museum*. Tervuren: KMMA, 2000.
- “What does Decolonization Mean?” *Abbe Museum Blog*, s.d. Geraadpleegd op 28 januari 2021. <https://www.abbemuseum.org/blog/2016/01/what-does-decolonization-mean.html>.
- Wetsi Mpoma, Anne. *Quand le musée fait peau neuve*. Brussel: BAMKO, 2017.
- Witz, Leslie, Gary Minkley en Ciraj Rassool. *Unsettled History. Making South African Public Pasts*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2017.
- Wynants, Maurits. *Van hertogen en Kongolezen: Tervuren en de koloniale tentoonstelling 1897*. Tervuren: KMMA, 1997.
- Zana Etambala, Mathieu. “Masala de ‘negerkoning:’ reis van een chef uit Vivi naar Antwerpen in 1885.” In *100x Congo: Een Eeuw Congolese Kunst in Antwerpen*, ed. Els De Palmaer, 36–45. Antwerpen: MAS, 2020.
- . “De Congolese Gemeenschap in België: een ongewild ‘neveneffect’ van de koloniale overheersing?” In *Koloniaal Congo: Een Geschiedenis in Vragen*, ed. Idesbald Godderis, Amandine Lauro & Guy Vanthemsche, 197–206. Kalmthout: Polis, 2020.
- _____, “Het werk is nog maar begonnen. De gemiste kansen van een AfricaMuseum” in: *Nulpunt 1945. De Lage Landen een mensenleven later*. Ed. Nico Wouters, 75-84. Ons Erfdeel, 2020.

9. Einde van het kolonialisme? Een korte beschouwing⁹⁰⁷

Sarah Van Beurden en Gillian Mathys

9.1. Onafhankelijkheid versus dekolonisatie

Hoewel in het publieke debat onafhankelijkheid en dekolonisatie soms door elkaar worden gebruikt, zijn er belangrijke verschillen tussen beide. Terwijl onafhankelijkheid verwijst naar het moment van

⁹⁰⁷ Dit korte hoofdstuk is bedoeld als een inleiding tot de verschillende manieren waarop begrippen als onafhankelijkheid en dekolonisatie worden opgevat en gebruikt. Er zij op gewezen dat er een lange onderzoekstraditie bestaat rond het begrip dekolonisatie en dat de auteurs van dit hoofdstuk het onderwerp eerder als historici benaderen. Zie ook het derde deel van het rapport voor meer over dekolonisatie als concept.

de politieke of juridische overgang van een kolonie naar een zelfbesturende en soevereine staat, heeft het begrip 'dekolonisatie' een veel ruimere betekenis. Historici gebruiken het om te verwijzen naar de bredere processen die (theoretisch) gepaard gingen met politieke onafhankelijkheid. Vanuit dit perspectief is het proces van dekolonisatie de bredere ontwarring van de banden tussen de voormalige kolonisator en de kolonie, en de vestiging van soevereiniteit van voormalige koloniën. Historici erkennen over het algemeen dat een dergelijk proces ruim vóór de onafhankelijkheid begint, met het groeiende verzet tegen een koloniaal regime en de onderhandelingen over politieke onafhankelijkheid, en daarna doorgaat. De percepties van wat dekolonisatie zou moeten inhouden, verschilden vaak aanzienlijk tussen kolonisatoren en gekoloniseerden.

De oudere historische studies beschrijven dekolonisatie over het algemeen als een politiek of economisch verhaal dat gericht is op politiek leiderschap en nationalistische bewegingen. In recentere studies wordt ook aandacht besteed aan de rol van de vrouwen, de plattelandsbevolking, de jongeren en de arbeidersbewegingen in de onafhankelijkheidsstrijd, en worden de uiteenlopende betekenissen van dekolonisatie en soevereiniteit bestudeerd. Dekolonisatie is dus een proces dat zich afspeelt op een groot aantal terreinen, zoals politiek en economie, maar ook cultuur, ideologie, internationale en sociale betrekkingen enzovoort. Recente politieke geschiedenissen van dekolonisatie hebben ook opnieuw de aandacht gevestigd op Afrikaanse interpretaties van dekolonisatie als een project van nationale zelfbeschikking dat tegelijkertijd een revolutionair project was van antiracistische en egalitaire wereldvorming in tegenstelling tot imperialistische wereldvorming.⁹⁰⁸

Hoewel de Westerse interpretaties en aanpassingen van de dekolonisatie geworteld zijn in het antikoloniale gedachtegoed, hebben zij een diepgaande invloed gehad op de wijze waarop de onafhankelijkheid en de dekolonisatie uiteindelijk tot uitvoering zijn gebracht. Die interpretaties zijn opgebouwd rond westerse bestuurlijke kaders en gaven niet alleen vorm aan de historische dekolonisatieprocessen maar ook aan de historische kijk op en de evaluaties van dat proces.⁹⁰⁹ Die elementen zijn eveneens kenmerkend voor veel vroege nationalistische geschiedschrijving in voormalige gekoloniseerde naties. Bijgevolg wordt in de literatuur van de voormalige kolonisator en de latere nationalistische geschiedschrijving onafhankelijkheid gedefinieerd als een moment van breuk, waarop nieuwe en soevereine natiestaten werden (of hadden moeten worden) opgericht.⁹¹⁰ Maar al te vaak wordt het moment van politieke onafhankelijkheid afgeschilderd als het einde van een proces. In het geval van Congo is de aandacht in de literatuur vooral gericht op de politieke en militaire gebeurtenissen tussen grofweg 1955 en 1965, waaronder de afscheiding van Katanga en de regionale conflicten in het begin van de jaren 1960.⁹¹¹

⁹⁰⁸ Adom Getachew, *Worldmaking After Empire: The Rise and Fall of Self-Determination* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2019); Jan C. Jansen en Jürgen Osterhammel, *Decolonization. A Short History*. (Princeton NJ: Princeton University Press, 2017.)

⁹⁰⁹ Over de Franse uitvinding van de historische categorie dekolonisatie, zie Todd Sheppard, *The Invention of Decolonization: The Algerian War and the Remaking of France* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2006).

⁹¹⁰ John D. Hargreaves, *Prelude to the Partition of West Africa* (Londen: Macmillan & Co., 1963), 244.

⁹¹¹ Zie bijvoorbeeld Crawford Young, *Politics in the Congo: Decolonization and Independence* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1965); René Lemarchand, *Political Awakening in the Congo* (Berkeley: University of California Press, 1964); Jacob Kivulu Sabakini, "La spécificité de la colonisation et de la décolonisation du Zaïre," in *Belgique/Zaïre: Une histoire en quête d'avenir*, Actes des rencontres de Bruxelles, ULB, 7–9 oktober, 1993, ed. Gauthier de Villers (Brussel: Institut Africain-CEDAF, 1994), 27–39; Jean Stengers, "La Belgique et le Congo: Politique coloniale et décolonisation," in *Histoire de la Belgique contemporaine, 1914–1970* (Brussel: La Renaissance du livre, 1975), 391–440; en Jean-Luc Vellut, "De Dekolonisatie van Kongo 1945–1965," in *Algemene Geschiedenis van de Nederlanden*, deel 15: *De Nieuwste Tijd*, ed. A. F. Manning, H. Balthazar en J. De Vries (Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1982), 401–14. Zie ook het African Studies Association forum, "The Congo (DRC) Fifty Years After Independence," *African Studies Review* 55, nr. 1 (2012): 105–141. Een uitzondering is Georges Nzongola-Ntalaja, die de periode van 1963 tot 1968 beschrijft als de 'tweede

De periode rond de onafhankelijkheid was een dramaspel van rivaliserende visies (*drama of competing visions*) tussen de verschillende actoren, die er sterk uiteenlopende visies op de betekenis van onafhankelijkheid en van dekolonisatie op nahielden.⁹¹² De manier waarop het onafhankelijkheidsproces in de Belgische hoofden (en in het noordelijk halfrond in het algemeen) werd gezien, was diep doordrenkt van de koloniale tropen, en de manier waarop het werd afgeschilderd impliceerde een voortdurende verdediging van het kolonialisme.⁹¹³ De onrust die na de onafhankelijkheid ontstond werd gezien als een 'bewijs' van het onvermogen van de voormalige gekoloniseerden om zichzelf te besturen. Maar wat dergelijke verhalen over het geweld na de onafhankelijkheid gemakshalve over het hoofd zien, is de manier waarop veel van dat geweld zijn oorsprong vond in de koloniale periode, of actief werd aangemoedigd door de voortdurende (neo-)koloniale bemoeienis.⁹¹⁴ Zo kunnen de bloedbaden tegen de Baluba tussen 1960 en 1962 in Katanga niet worden begrepen zonder te verwijzen naar het koloniale beleid.⁹¹⁵ De afscheiding van Katanga kan ook niet begrepen worden zonder te kijken naar de rol van de Belgische politici en economische actoren - ook al mag deze nadruk op de Belgische belangen ons niet blind maken voor de inmenging van de elites van Katanga.⁹¹⁶ Ook het geweld van de Congolese soldaten tegen de Belgen in juli 1960 (met inbegrip van seksueel geweld) was een reactie op het alomtegenwoordige geweld van het kolonialisme. Voor alle duidelijkheid: in geen van deze gevallen mag de verklaring van deze gebeurtenissen worden opgevat als een rechtvaardiging.⁹¹⁷ Bovendien bleven dergelijke conflicten niet beperkt tot de onmiddellijke periode na de onafhankelijkheid. Zoals we hebben gezien, moeten zelfs hedendaagse conflicten vanuit een langetermijnperspectief worden beschouwd en moet bijvoorbeeld rekening worden gehouden met de manier waarop koloniale interventies de verhoudingen tussen identiteit en politiek gezag opnieuw vorm hebben gegeven.⁹¹⁸

onafhankelijkheidsbeweging' in *The Congo from Leopold to Kabila: A People's History* (Londen: Zed Books, 2002), 121–40.

⁹¹² Frederick Cooper, "Possibility and Constraint: African Independence in Historical Perspective," *Journal of African History* 4, nr. 1 (2008): 176. Over de Congolese voorstelling van onafhankelijkheid, zie: Sabakinu Kivulu, Jacob en Noel Obotela Rashidi, "Kipwanza/Dipanda dans l'imaginaire Congolais." In: *L'indépendance du Congo et ses lendemains*. Bewerkt door Elikia M'Bokolo en Jacob Sabakinu Kivulu, 319-344. Tervuren: MRAC, 2020.

⁹¹³ Kevin Dunn, *Imagining the Congo: The International Relations of Identity* (New York: Palgrave-Macmillan, 2003).

⁹¹⁴ Dit is nog steeds de manier waarop het in sommige Belgische onderwijsleerboeken wordt weergegeven, zie Karel Van Nieuwenhuysse. "Increasing criticism and perspectivism: Belgian-Congolese (post)colonial history in Belgian secondary history education curricula and textbooks (1990-present) " *Yearbook of the International Society of History Didactics/Jahrbuch der Internationalen Gesellschaft für Geschichtsdidaktik* 36 (2015): 183-204.

⁹¹⁵ Zie bijvoorbeeld Georges Nzongola-Ntalaja, "The Politics of Citizenship in the Democratic Republic of Congo," in *Making Nations, Creating Strangers: States and Citizenship in Africa*, ed. Paul Nugent, Daniel Hammett en Sara Dorman (Leiden: Brill, 2007), 69–80. Zie ook Muya Bia Lushiku Lumana, *Les Baluba du Kasai et la crise congolaise (1959–1966)* (Lubumbashi: Muya Bia Lushiku Lumana, 1985).

⁹¹⁶ Miles Larmer en Erik Kennes, "Rethinking the Katangese Secession," *Journal of Imperial and Commonwealth History* 42, nr. 4 (2014): 741–61.

⁹¹⁷ Pedro Monaville, "La crise congolaise de juillet 1960 et le sexe de la décolonisation," *Sextant* 25 (2008): 55–72. Voor een bespreking van het rapport van de commissie-Delahaye, zie: Rudi Van Doorslaer, "De ondergang van de koloniale: over Peter Verlindens Weg uit Congo, de sociale herinnering van de koloniale en de wetenschappelijke geschiedschrijving," *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 11 (2003): 161–75, geraadpleegd op 17 maart 2021, http://cegesoma.all2all.org/docs/media/chtp_beg/chtp_11/chtp11_007_Chronique_RVD_Verlinden.pdf

⁹¹⁸ Zie bijvoorbeeld "Why history matters in understanding conflict in the eastern Democratic Republic of Congo," *The Conversation*, 28 oktober 2020, geraadpleegd op 17 maart 2021, <https://theconversation.com/why-history-matters-in-understanding-conflict-in-the-eastern-democratic-republic-of-congo-148546>

Wanneer men dekolonisatie eerder als een proces dan als een moment beschouwt, wordt het tijdsbestek meteen ruimer, zowel voor als na de onafhankelijkheid. Hoewel verzet tegen en toe-eigening van aspecten van het koloniale systeem deel uitmaakten van het koloniale tijdperk, werd pas in 1956 een politiek proces in gang gezet met de publicatie van het Manifesto van *Conscience Africaine*.⁹¹⁹ De periode die volgde was er een van "allerlei manoeuvres, bruuske koerswisselingen en, voor sommigen, ontgoochelingen" waarin; noch Belgen noch Congolezen met één stem spraken.⁹²⁰ De gebeurtenissen die tot 1960 leidden zijn in verschillende publicaties beschreven, zodat wij hier niet in detail zullen treden, aangezien ons doel is na te denken over de ruimere betekenis van dekolonisatie in de context van *de lange duur* van het kolonialisme.⁹²¹

De rondetafelonderhandelingen die in 1960 tussen Congo en België plaatsvonden in Brussel, waren bedoeld als gelegenheden om te beraadslagen over het dekolonisatieproces dat gepaard zou gaan met de onafhankelijkheid. De Belgische en Congolese interpretaties van deze processen bleken echter uiteen te lopen, vooral wat de economische hulpbronnen van Congo betreft. De exploitatie en ontginning van economische hulpbronnen vormde de kern van het Belgische kolonialisme, zowel in Congo-Vrijstaat als in Belgisch-Congo. De eigendom van verschillende grote koloniale ondernemingen (zoals de *Union Minière du Haut-Katanga*, de grootste mijnbouwmaatschappij) werd gedeeld door privé- en staatsbelangen, en de Congolese en Belgische onderhandelaars aan de ronde tafel verschilden van mening over de wijze waarop de overdracht van de eigendom en de verantwoordelijkheid voor de schuld van de kolonie moesten worden aangepakt (zie ook het deel over arbeid en kapitaal).⁹²² Dit leidde tot een lang conflict over de 'contentieux' (de betwiste bezittingen). Naast de economische hulpbronnen behoorden ook de culturele middelen, zoals de volledige inventaris van het Museum van Belgisch Congo, tot de eisen (zie ook "Koloniale collecties, betwiste collecties").⁹²³ Onder de Congolezen leefde het besef dat zowel de dekolonisatie als de onafhankelijkheid niet volledig bereikt waren op 30 juni 1960. Dit blijkt uit de opstand van Mulele - en wat Pierre Mulele zelf, de leider van de opstand, 'de tweede onafhankelijkheid' noemde - waarbij boeren in opstand kwamen, voornamelijk in Kwilu, in Noord-Katanga, en in de gebieden Uvira, Fizi en Maniema, om de 'droom van Lumumba' op te eisen. Een ander voorbeeld is de mobilisatie van studenten gedurende de jaren 1960 tegen het aanhoudende koloniale karakter van het Congolese

⁹¹⁹ Donatien Dibwe dia Mwembu, "Congolees nationalisme of nationalisme in Congo? Een reflectie op de eenheid van de DRC," in *Wanneer we spreken over kolonisatie* (Antwerpen: publiekeacties, 2017), 24–25 en Jacob Sabakinu Kivulu, "Het specifieke aan de kolonisatie en dekolonisatie van Zaïre," in *ibid.*, 146.

⁹²⁰ Jean Omasombo Tshonda en Guy Vanthemsche, "1960: het einde van de kolonisatie van Congo?" in *Koloniaal Congo: Een Geschiedenis in Vragen*, ed. Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (Kalmthout: Polis, 2020), 75.

⁹²¹ Zie bijvoorbeeld Zana Aziza Etambala, *De Teloorgang van een modelkolonie: Belgische Congo 1958–1960* (Leuven: Acco, 2008); en Jacques Vanderlinden, *La crise congolaise* (Brussel: Éditions Complexe, 1985). Voor de rol van Patrice Lumumba in het bijzonder, zie de studie van Jean Omasombo. Over de Belgisch-Congolese relatie na 1960 zie: Nissé Nzereka Mughendi, "Entre 'souveraineté' et 'droit de regard': Les crises belgo-congolaises." in *50 ans de relations belgo-congolaises: Rétrospective et perspectives*, ed. Henri Mova Sakanyi en Eddie Tambwe (Parijs: Cinquantenaire-L'Harmattan-RDC, 2011): 115–28.

⁹²² Kivulu, "La spécificité de la colonisation"; Guy Vanthemsche, *Congo: De impact van de kolonie op België* (Tielt, België: Lannoo, 2008), 211–13; Marcel Zimmer, "Les finances coloniales jusqu'en 1960 et leurs conséquences," in *Histoire des finances publiques en Belgique*, deel 4, pt. 2, *De periode 1950–1980*, ed. Max Frank (Brussel: Bruylant/Publications de l'Institut Belge des Finances Publiques, 1988), 968–71; Frans Buelens, *Congo 1885–1960: Een financieel-economische geschiedenis* (Berchem, Belgium: EPO, 2007), 332.

⁹²³ Placide Mumbembele Sanger, "Le restitution des biens culturels en situation (post)coloniaux au Congo." *Volkskunde Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* 120, nr. 3 (2019): 459–72; Sarah Van Beurden, "The Art of (Re)Possession: Heritage and the Politics of Congo's Decolonization," *Journal of African History* 56, nr. 1 (2015): 143–64.

hoger onderwijs, op een manier die hen ook inspireerde om de Mobutu-dictatuur in de late jaren 1960 en de vroege jaren 1970 aan te vechten.⁹²⁴

Het onderhandelingsproces, en dus ook het dekolonisatieproces, werd ondermijnd door een complex geheel van factoren, waaronder de internationale context van de Koude Oorlog. Een meer fundamenteel aspect van de mislukking van zowel de rondetafelonderhandelingen als de daaropvolgende geschillen waren echter de diepgaande systematische en structurele beperkingen die de koloniale staat had opgelegd op het onderwijs, het mondiale verkeer, de vertegenwoordiging en de participatie van de Congolese bevolking, zoals op verschillende plaatsen in dit rapport wordt aangetoond. Deze erfenis van de rondetafelonderhandelingen, samen met andere meer structurele veranderingen als gevolg van de koloniale interventies, hebben de toekomst van Congo op belangrijke manieren gehypothekeerd.⁹²⁵

Het besef dat de koloniale relatie niet eindigde met de onafhankelijkheid noopt ons ertoe de Bijzondere parlementaire commissie te adviseren haar verdere onderzoeksactiviteiten niet strikt te beperken tot de koloniale periode. Dit geldt zowel voor de gebeurtenissen in de onmiddellijke nasleep van de onafhankelijkheid als voor wat wij in de inleiding 'haweëen van de kolonisatie' en 'kolonialiteit' noemden, waaronder bijvoorbeeld ook de hardnekkigheid van het racisme tegen zwarten en de koloniale tropen in de postkoloniale samenlevingen vallen. Het is enkel door een dergelijk langer tijdsbestek aan te nemen dat een eerlijke poging kan worden ondernomen om de impact van de Belgische kolonisatie te begrijpen en te erkennen.

9.2. Realiteiten en streefdoelen van dekolonisatie

Er is een lange intellectuele geschiedenis van de ontwikkeling van het concept dekolonisatie, en er zijn veel verschillende manieren waarop het vandaag wordt gebruikt. Denkers als Ngugi Wa Thiongo hebben betoogd dat dekolonisatie ook iets was - en is - dat ideologische, culturele en mentale veranderingen vereist.⁹²⁶ Deze visie op dekolonisatie is onder meer gebaseerd op de erkenning van de voortdurende epistemische effecten van het kolonialisme: hoe we denken over culturen, samenlevingen en volkeren, en waarop we dat baseren. Dit heeft materiële gevolgen en incarnaties (culturele objecten in collecties in het buitenland, de taal waarin literatuur en wetenschap wordt gepubliceerd enzovoort), maar gaat ook over de blijvende impact van het kolonialisme als ideologie.

De huidige opvatting van dekolonisatie is uiteraard verbonden met haar historische precedent dat ontstond in de context van onafhankelijkheid en de principes van zelfbeschikking (en is vaak geïnspireerd door denkers uit die tijd, zoals Frantz Fanon en Aimé Césaire), maar is breder opgevat,

⁹²⁴ Over de opstand van Mulele, zie voor het Kwilu-gebied, onder meer: Benoît Verhaegen, Jean Omasombo, Edwine Simons en Françoise Verhaegen. *Mulele et la révolution populaire au Kwilu (République démocratique du Congo)* (Parijs : L'Harmattan, 2006); Renee C. Fox, Willy De Craemer en Jean-Marie Ribeaucourt, "The Second Independence': A Case Study of the Kwilu Rebellion in the Congo," *Comparative Studies in Society and History* 8, nr. 1 (1965): 78–109; Kiangu Sindani, "Pierre Mulele, martyr ou traître?" in *Du vrai au juste: la mémoire, l'histoire et l'oubli*, ed. Michèle Baussant (Laval, Quebec: PAL, 2005), 131–42; en Emery M. Kalema, "Scars, Marked Bodies, and Suffering: The Mulele 'Rebellion' in Postcolonial Congo," *Journal of African History* 59, nr. 2 (2018): 263–82. Voor de as Uvira-Fizi-Maniema, zie, onder meer: Benoît Verhaegen, *Rébellions au Congo*, 2 delen (Brussel: CRISP, 1966–69); Benoît Verhaegen, "Les rébellions populaires au Congo en 1964," *Cahiers d'études africaines* 7, nr. 26 (1967): 345–59. Over studentenactivisme, zie: Pedro Monaville, *Students of the World: Global 1968 and the Long Politics of Independence in the Congo* (Durham, NC: Duke University Press, binnenkort).

⁹²⁵ Zie voor voorbeelden de hoofdstukken over koloniale economie, ras en identiteit, cultureel imperialisme en brutalisering in dit rapport.

⁹²⁶ Ngũgĩ wa Thiong'o, *Decolonizing the Mind: The Politics of Language in African Literature* (Oxford: James Currey, EAEP, Heinemann, 1981).

en minder exclusief gebonden aan de context van de natiestaat en zijn soevereiniteit. De huidige opvatting erkent ook dat dekolonisatie niet iets is dat alleen in voormalige koloniën plaatsvindt, maar veeleer een proces is dat ook in het noordelijk halfrond dient plaats te vinden. Deze bredere interpretatie van dekolonisatie heeft de afgelopen decennia veel aan kracht gewonnen, en dekoloniale denkers als Stuart Hall, Walter D. Mignolo en Achille Mbembe hebben een belangrijke rol gespeeld bij de ontwikkeling ervan. Hoewel er belangrijke verschillen bestaan tussen hun benaderingen, delen deze denkers niettemin het idee dat kennis en epistemiek niet neutraal of ahistorisch zijn, maar eerder geografisch en ideologisch gegrond zijn.⁹²⁷ In bredere zin gaat dekolonisatie dus over het blootleggen en erkennen van de internalisering van bepaalde ideologieën en de processen waardoor mensen zich ideeën 'eigen' maken. Dergelijke processen zijn zowel individueel als collectief, materieel en immaterieel.⁹²⁸ Dekolonisatie kan de klok niet terugdraaien of de gevolgen van het kolonialisme ongedaan maken, maar kan wel helpen nieuwe mondiale verhoudingen te creëren, of zoals Felwine Sarr en Bénédicte Savoy het hebben omschreven, 'een nieuwe relationele ethiek'.⁹²⁹

In het noordelijk halfrond is 'dekolonisatie' steeds meer een nieuwe beleidskreet geworden voor instellingen en (lokale) overheden. In dergelijke gevallen wordt 'dekolonisatie' bijvoorbeeld opgevat als eerder 'symbolische' acties, zoals het opnemen van meer 'diversiteit' in het personeelsbestand, of als het contextualiseren van monumenten en straatnamen die verwijzen naar het koloniale verleden. Een belangrijk punt van kritiek op deze interpretatie van dekolonisatie is dat zij de aandacht afleidt van de zeer reële (materiële) langetermijnevolgen van het kolonialisme. Eve Tuck en K. Wayne Yang hebben betoogd dat het gevaar van dekolonisatie als een vorm van metafoor te beschouwen, is dat het dan de werkelijke behoefte aan structurele maatschappelijke en materiële en economische veranderingen overschaduwet.

De belangrijke les die we van Tuck en Young kunnen leren is dat wanneer 'dekolonisatie' wordt toegeëigend door de instellingen en entiteiten die het beoogt (musea, universiteiten, enzovoort, maar ook de Staat), dit kan leiden tot een verzwakking van het concept, en tot een verlies van net die mensen en stemmen die het proces zouden moeten kunnen leiden en invullen.⁹³⁰ Om een voorbeeld te geven: de kritiek op (de renovatie van) het Africamuseum, zowel van activisten als van academici, heeft aangetoond dat deze spanning ook in België sterk aanwezig is.⁹³¹ Hieruit volgt dat (voormalige)

⁹²⁷ Zie, bijvoorbeeld, Stuart Hall, "The West and the Rest: Discourse and Power," in *The Formations of Modernity*, ed. Bram Gieben en Stuart Hall (Cambridge: Polity Press, 1993), 275–331; Walter Mignolo, "The Geopolitics of Knowledge and the Colonial Difference," *South Atlantic Quarterly* 101, nr. 1 (winter 2002): 56–96; V. Y. Mudimbe, *L'Odeur du père: Essai sur des limites de la science et de la vie en Afrique Noire* (Parijs: Présence africaine, 1982); en Mudimbe, *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge* (Bloomington and Indianapolis: University of Indiana Press, 1988); Achille Mbembe, *Sortir de la grande nuit. Essai sur l'Afrique décolonisée*. (Parijs: La Découverte, 2013.)

Dit is niet bedoeld om het grote verschil tussen de Zuid-Amerikaanse (Mignolo) en Afro-Europese (Mbembe, Hall) intellectuele tradities met betrekking tot hun opvattingen van kolonialisme en dekolonisatie te minimaliseren. Terwijl de eerstgenoemde zich meer richt op kolonialiteit als een (materiële) structuur in bijvoorbeeld grondbezitsystemen of ecologie, neigt de laatstgenoemde ernaar de psychologische en culturele effecten van kolonialisme te beschouwen.

⁹²⁸ Ania Loomba, *Colonialism/Postcolonialism* (London: Routledge, 1998), 3.

⁹²⁹ Felwine Sarr en Bénédicte Savoy, *The Restitution of African Culture Heritage: Toward a New Relational Ethics* (Paris, 2018), geraadpleegd op 17 maart 2021, http://restitutionreport2018.com/sarr_savoy_en.pdf

⁹³⁰ David Newbury betoogt dat het een proces is dat zelfs vandaag nog voortduurt. Zie David Newbury, "The Continuing Process of Decolonization in the Congo: Fifty Years Later," *African Studies Review* 55, nr. 1 (2012): 131–41.

⁹³¹ Zie bijvoorbeeld Emma-Lee Amponsah, "Een draaiboek voor dekolonisatie: hoe het niet moet" *Being Imposed Upon*, Brussel: Onomatopee, 2020, 145-157.

koloniale instellingen en plaatsen een dergelijk proces niet alleen van binnenuit kunnen voltooien, maar dat verandering ook van buitenaf moet worden toegelaten.⁹³²

Dergelijke kritieken kunnen ook gebruikt worden om de aard en de beperkingen van deze commissie zelf in vraag te stellen. Olivia Rutazibwa zinspeelde op de gevaren van het gebruik van 'dekolonisatie als een metafoor' toen zij weigerde in te gaan op de uitnodiging om als expert aan deze commissie deel te nemen:

"Het lijkt me bijzonder belangrijk dat de Commissie van meet af (en niet als een verhoopt resultaat in een verre toekomst) aandacht heeft voor een radicale verschuiving van de macht in dit gesprek en de initiatieven die hieruit zullen voortvloeien. Dat is tenslotte waar dekolonisatie en het uitroeien van racisme om gaan. Dit vraagt om een openheid en bereidheid naar andere snelheden, prioriteiten, risico's nemen en experimenteren toe. Anders wordt dit een cosmetische operatie ten dienste van de status quo, maar dan met de gevaarlijke en jammerlijke indruk 'dat we er toch iets aan gedaan hebben'. Dit zou een halve eeuw na datum een pijnlijke gemiste kans zijn."⁹³³

Zowel België als zijn kolonies werden diepgaand veranderd door het kolonialisme, dus zijn beide getroffen door en betrokken bij processen van dekolonisatie. Natuurlijk speelt dit zich niet op alle plaatsen op dezelfde manier af. Een postkoloniale samenleving worden, betekent niet hetzelfde voor de voormalige kolonisator als voor de kolonie. Er bestaat geen eenvoudig plan voor dekolonisatie, maar als praktijk brengt dekolonisatie het vermogen met zich om zichzelf steeds opnieuw in vraag te stellen met betrekking tot zijn posities in de wereld, in termen van interpersoonlijke relaties en, wat het belangrijkste is, ook structurele positionering en structurele verandering.

Bibliografie

African Studies Association, "Forum: The Congo (DRC) Fifty Years After Independence." *African Studies Review* 55, nr. 1 (2012): 105–141.

Amponsah, Emma-Lee. "Een draaiboek voor dekolonisatie: hoe het niet moet" In: *Being Imposed Upon*, 145-157. Brussel: Onomatopée, 2020.

Buelens, Frans. *Congo 1885–1960: Een financieel-economische geschiedenis*. Berchem, België: EPO, 2007.

Cooper, Frederick. "Possibility and Constraint: African Independence in Historical Perspective." *Journal of African History* 4, nr. 1 (2008): 167–96.

Dibwe dia Mwembu, Donatien, et al. *Wanneer we spreken over kolonisatie*. Antwerpen: publiekeacties, 2017.

Dunn, Kevin. *Imagining the Congo: The International Relations of Identity*. New York: Palgrave-Macmillan, 2003.

⁹³² Voor een bewerking van de kritiek van Tuck en Young op de museumwereld, zie: Greer Valley, "Decolonization can't just be a Metaphor," *Africa is a Country*, ongedateerd, geraadpleegd op 17 maart 2021, <https://africasacountry.com/2019/11/decolonization-cant-just-be-a-metaphor>

⁹³³ Olivia Rutazibwa, "Why I will not participate in the expert group," blogpost, open brief, "Ter attentie van de leden van de Bijzondere Kamercommissie," Johannesburg, 21 juli 2020, geraadpleegd op 17 maart 2021, <https://oliviarrutazibwa.wordpress.com/2020/07/21/congo-commissie-why-i-will-not-participate-in-the-expert-group/>

- Etambala, Zana Aziza. *De Teloorgang van een modelkolonie: Belgische Congo 1958–1960*. Leuven: Acco, 2008.
- Fox, Renee C., Willy De Craemer en Jean-Marie Ribeaucourt. “‘The Second Independence’: A Case Study of the Kwilu Rebellion in the Congo.” *Comparative Studies in Society and History* 8, nr. 1 (1965): 78–109.
- Getachew, Adom. *Worldmaking After Empire: The Rise and Fall of Self-Determination*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2019.
- Hall, Stuart. “The West and the Rest: Discourse and Power.” In *The Formations of Modernity*, ed. Bram Gieben & Stuart Hall, 275–331. Cambridge: Polity Press, 1993.
- Hargreaves, John D. *Prelude to the Partition of West Africa*. Londen: Macmillan & Co., 1963.
- Jansen, Jan C. en Jürgen Osterhammel. *Decolonization: A Short History*. Princeton NJ: Princeton University Press, 2017.
- Kalema, Emery M. “Scars, Marked Bodies, and Suffering: The Mulele ‘Rebellion’ in Postcolonial Congo.” *Journal of African History* 59, nr. 2 (2018): 263–82.
- Larmer, Miles, en Erik Kennes. “Rethinking the Katangese Secession.” *Journal of Imperial and Commonwealth History* 42, no. 4 (2014): 741–61.
- Lemarchand, René. *Political Awakening in the Congo*. Berkeley: University of California Press, 1964.
- Loomba, Ania. *Colonialism/Postcolonialism*. Londen: Routledge, 1998.
- Lumana, Muya Bia Lushiku. *Les Baluba du Kasai et la crise congolaise (1959–1966)*. Lubumbashi: Muya Bia Lushiku Lumana, 1985.
- Mbembe, Achille. *Sortir de la grande nuit. Essai sur l’Afrique décolonisée*. Paris: La Découverte, 2013.
- Mignolo, Walter. “The Geopolitics of Knowledge and the Colonial Difference.” *South Atlantic Quarterly* 101, nr. 1 (winter 2002): 56–96.
- Monaville, Pedro. “La crise congolaise de juillet 1960 et le sexe de la décolonisation.” *Sextant* 25 (2008): 55–72.
- . *Students of the World: Global 1968 and the Long Politics of Independence in the Congo*. Durham, NC: Duke University Press (verschijnt binnenkort).
- Mudimbe, V. Y. *L’Odeur du père: Essai sur des limites de la science et de la vie en Afrique Noire*. Parijs: Présence africaine, 1982.
- . *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge*. Bloomington and Indianapolis: University of Indiana Press, 1988.
- Mumbembele Sanger, Placide. “Le restitution des biens culturels en situation (post)coloniaux au Congo.” *Volkskunde Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* 120, nr. 3 (2019): 459–72.
- Newbury, David. “The Continuing Process of Decolonization in the Congo: Fifty Years Later.” *African Studies Review* 55, nr. 1 (2012): 131–41.
- Ngũgĩ wa Thiong’o. *Decolonizing the Mind: The Politics of Language in African Literature*. Oxford: James Currey, EAEP, Heinemann, 1981.

Nzereka Mughendi, Nissé. "Entre 'souveraineté' et 'droit de regard': Les crises belgo-congolaises." In *50 ans de relations belgo-congolaises: Rétrospective et perspectives*, ed. Henri Mova Sakanyi & Eddie Tambwe, 115–28. Parijs: Cinquantenaire-L'Harmattan-RDC, 2011.

Nzongola-Ntalaja, Georges. *The Congo from Leopold to Kabila: A People's History*. Londen: Zed Books, 2002.

———. "The Politics of Citizenship in the Democratic Republic of Congo." In *Making Nations, Creating Strangers: States and Citizenship in Africa*, ed. Paul Nugent, Daniel Hammett & Sara Dorman, 69–80. Leiden: Brill, 2007.

Omasombo Tshonda, Jean en Guy Vanthemsche. "1960: het einde van de kolonisatie van Congo?" In *Koloniaal Congo: Een Geschiedenis in Vragen*, ed. Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro & Guy Vanthemsche, 75–88. Kalmthout: Polis, 2020.

Rutazibwa, Olivia. "Why I will not participate in the expert group." Blog, open letter, "Ter attentie van de leden van de Bijzondere Kamercommissie," Johannesburg, July 21, 2020. Geraadpleegd op 17 maart 2021. <https://oliviarutazibwa.wordpress.com/2020/07/21/congo-commissie-why-i-will-not-participate-in-the-expert-group/>

Sabakinu Kivulu, Jacob. "La spécificité de la colonisation et de la décolonisation du Zaïre." In *Belgique/Zaïre: Une histoire en quête d'avenir: Actes des rencontres de Bruxelles*, ULB, 7-9 oktober 1993, ed. Gauthier de Villers, 27-39. Brussel: Institut Africain-CEDAF, 1994.

Sabakinu Kivulu, Jacob en Noel Obotela Rashidi. "Kipwanza/Dipanda dans l'imaginaire Congolais." In: *L'indépendance du Congo et ses lendemains*. Ed. Elikia M'Bokolo et Jacob Sabakinu Kivulu, 319-344. Tervuren: MRAC, 2020.

Sarr, Felwine en Bénédicte Savoy. *The Restitution of African Culture Heritage: Toward a New Relational Ethics*. Parijs, 2018. Geraadpleegd op 17 maart 2021. http://restitutionreport2018.com/sarr_savoy_en.pdf

Sheppard, Todd. *The Invention of Decolonization: The Algerian War and the Remaking of France*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2006.

Sindani, Kiangu. "Pierre Mulele, martyr ou traître?" In *Du vrai au juste: la mémoire, l'histoire et l'oubli*, ed. Michèle Baussant. 131–42. Laval, Quebec: Les Presses de l'Université Laval, 2005.

Stengers, Jean. "La Belgique et le Congo: Politique coloniale et décolonisation." In *Histoire de la Belgique contemporaine, 1914–1970*, 391–440. Brussel: La Renaissance du livre, 1975.

Valley, Greer. "Decolonization Can't Just Be a Metaphor." Africa is a Country, s.d. Geraadpleegd op 17 maart 2021. <https://africasacountry.com/2019/11/decolonization-cant-just-be-a-metaphor>

Van Beurden, Sarah. "The Art of (Re)Possession: Heritage and the Politics of Congo's Decolonization." *Journal of African History* 56, nr. 1 (2015): 143–64.

Vanderlinden, Jacques. *La crise Congolaise*. Brussels: Éditions Complexe, 1985.

Van Doorslaer, Rudi. "De ondergang van de kolonialen: over Peter Verlindens Weg uit Congo, de sociale herinnering van de kolonialen en de wetenschappelijke geschiedschrijving." *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 11 (2003): 161–75. Geraadpleegd op 17 maart 2021. <http://cegesoma.all2all.org/docs/media/chtp beg/chtp 11/chtp11 007 Chronique RVD Verlinden.pdf>

Van Nieuwenhuysse, Karel. "Increasing criticism and perspectivism: Belgian-Congolese (post)colonial history in Belgian secondary history education curricula and textbooks (1990-present) " *Yearbook of the International Society of History Didactics/Jahrbuch der Internationalen Gesellschaft für Geschichtsdidaktik* 36 (2015): 183-204.

Vanthemsche, Guy. *Congo: De impact van de kolonie op België*. Tielt, België: Lannoo, 2008.

Vellut, Jean-Luc. "De Dekolonisatie van Kongo 1945–1965." In *Algemene Geschiedenis van de Nederlanden*. deel 15, *De Nieuwste Tijd*, ed. A. F. Manning, H. Balthazar & J. De Vries, 401–14. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1982.

Verhaegen, Benoît. *Rébellions au Congo*. 2 delen. Brussel: CRISP, 1966–69.

———. "Les rébellions populaires au Congo en 1964." *Cahiers d'études africaines* 7, nr. 26 (1967): 345–59.

Verhaegen, Benoît, Jean Omasombo, Edwine Simons en Françoise Verhaegen. *Mulele et la révolution populaire au Kwilu (République démocratique du Congo)*. Cahiers africains (Bruxelles), nr. 72. Parijs: L'Harmattan, 2006.

Young, Crawford. *Politics in the Congo: Decolonization and Independence*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1965.

Zimmer, Marcel. "Les finances coloniales jusqu'en 1960 et leurs conséquences." In *Histoire des finances publiques en Belgique*. Deel 4, part 2, *De periode 1950–1980*, edited by Max Frank, 968–71. Brussel: Bruylant/Publications de l'Institut Belge des Finances Publiques, 1988.

II. — ARCHIEVEN

Gillian Mathys & Sarah Van Beurden
(met 2 bijdragen van Pierre-Luc Plasman)

Inleiding

In dit stuk gaan we dieper in op de archieven. Hier geven we enerzijds een overzicht van een aantal van de belangrijkste archieven – van de minstens zeventig archiefbewaarplassen - met betrekking tot het koloniale verleden van België, en anderzijds een overzicht van het belang van archieven en van de belangrijkste barrières die toegang tot de archieven belemmeren. Veel archieven die voor het verleden van Burundi, Congo en Rwanda belangrijk zijn, bevinden zich in Congo, Rwanda en Burundi zelf maar ook elders. Zo worden de archieven van de Verenigde Naties in de Verenigde Staten bewaard, zijn de archieven van protestantse missies te vinden in het Verenigd Koninkrijk en de US, bevindt het archief van de Witte Paters – een belangrijke congregatie die onder meer actief was in het Oosten van Congo, Rwanda en Burundi – zich in Rome, en moet je in het Verenigd Koninkrijk zijn voor de archieven van de campagnes van de Congolese Reform Association. Ook in de institutionele archieven van de koloniale machten die buurlanden koloniseerden – de Britse archieven bijvoorbeeld – is vaak archief te vinden dat Congo, Rwanda of Burundi betreft. We benadrukken daarom dat dit geenszins een volledig overzicht is. Voor het voorlopig meest exhaustieve overzicht met betrekking tot de koloniale archieven voor de studie van Congo, Rwanda en Burundi die in België bewaard

worden, verwijzen we naar de archiefgids over koloniale archieven – waarmee alle archieven die verbonden zijn aan het koloniale fenomeen bedoeld worden - die in 2021 zal verschijnen.⁹³⁴

Daarnaast doen we een aantal aanbevelingen. We verwijzen daarvoor naar punt 7.2 van de parlementaire resolutie die vraagt verslag op te maken over “de beschikbaarheid en toegankelijkheid van alle relevante archieven, zowel van overheidsarchieven als van archieven van niet-statelijke actoren, zowel in België als in Congo, Rwanda en Burundi”. Door tijdsgebrek, evenals een gebrek aan specifieke expertise voor Congo, Rwanda en Burundi m.b.t. dit onderwerp, worden hier enkel de archieven in België besproken. Bovendien was het ook onmogelijk binnen het tijdsbestek een exhaustief overzicht te geven van alle barrières, en daarom hebben we ons enkel gericht op diegenen die uit formele en informele consultaties als het belangrijkste naar voor kwamen. Congolese collega’s van de UNILU uit Lubumbashi hebben echter reeds een beknopt overzicht gegeven van de staat van de archieven in Lubumbashi. Zo vermelden zij dat slechts heel weinig archieven van de koloniale administratie beschikbaar zijn.⁹³⁵

Dat er slechts weinig archieven van de voormalige administratie beschikbaar zijn, is niet enkel voor Lubumbashi het geval, maar geldt ook voor de rest van Congo. Zo kampen de nationale archieven in Kinshasa met veel praktische en infrastructurele problemen⁹³⁶. Ook in andere regio’s van Congo vindt men nog maar sporadisch archief van de koloniale administratie terug. Archieven van congregaties enzovoort zijn op bepaalde plekken wel beschikbaar, en ook andere archieven kunnen soms gevonden worden en zijn absoluut belangrijk, maar de situatie blijft naargelang van de locatie erg verschillend.⁹³⁷ In het oostelijk gedeelte van Congo heeft oorlog ook voor de vernietiging van een aantal archieven gezorgd. Toch toont collaboratief onderzoek dat op zoek gaan naar archieven absoluut de moeite loont.⁹³⁸

⁹³⁴ Pierre-Alain Tallier, Marie Van Eeckenrode, Patricia Van Schuylenbergh, en Sabine Bompuku Eyenga-Cornelis, eds., *Belgique, Congo, Rwanda, Urundi: Vers un patrimoine mieux partagé! Guide des sources de l’histoire coloniale* (Turnhout: Brepols, te verschijnen in 2021). We gebruiken in deze sectie dus ‘koloniale archieven’ in de ruime zin van het woord. Zie Chiara Candaele, Delphine Lauwers, Bérengère Piret en Marie Van Eeckenrode, “Van confiscatie naar dekolonisatie: De uitdagingen van de koloniale archieven”, *META: Tijdschrift voor Bibliotheek en Archief* 2 (2021): 10–15. Een ouder overzicht van bronnen voor het schrijven van Congolese geschiedenis is J.L. Vellut, *Guide de l’étudiant en Histoire du Zaïre*. (Kinshasa-Lubumbashi: Éditions du Mont Noir. Presses Universitaires du Zaïre, 1974).

⁹³⁵ l’École d’Histoire de l’Université de Lubumbashi, “Contribution de l’École d’Histoire de l’UNILU au rapport du Groupe d’experts qui assiste la Commission spéciale du Parlement belge chargée de traiter du passé colonial de la Belgique”, 6 november 2020. In bezit van de leden van de expertencommissie. Zie ook Boyd voor een reflectie van de situatie in de jaren 1970: Edgar Boyd, “Further Notes on Archival Research in Shaba Region, Zaire”, *History in Africa* 4 (1977): 283–86.

⁹³⁶ Wat betreft koloniale archieven bevinden bijvoorbeeld de archieven van AIMO (*Affaires Indigènes et Main – d’Oeuvre*) van de provincies Leopoldville en Equateur zich in de archieven in Kinshasa. Voor meer over de Nationale Archieven in Kinshasa, zie: A. Lumenganeso Kiobe, *Congo: Guide des Archives Nationales* (Kinshasa: CEDI Kinshasa, 2001). Wat betreft infrastructuur en conservatie staan de archieven in Kinshasa voor grote uitdagingen. Zie ook: Bogumil Jewsiewicki, “Les archives administratives zaïroises de l’époque coloniale”, *Annales Aequatoria* 1 (1980): 169–84. Voor archieven in Bandundu geeft Harms de situatie in de jaren 70 terug: Robert Harms, “Some Archives in the Bandundu and Equateur Regions of Zaire”, *History in Africa* 4 (1977): 291–97.

⁹³⁷ Voor observaties van onderzoekers, zie ook Hermeline Lanza Doodoo, “Gestion des archives en République Démocratique du Congo: Politiques et attentes”, in Pierre-Alain Tallier en Sabine Bompuku Eyenga-Cornelis, eds., *Africa Europe Archives. Requirements? Collaborations? Plans? DR Congo, Rwanda, Burundi and Belgium* (Brussel: Archives générales du royaume, 2013).

⁹³⁸ Johan Lagae, “Les pierres qui parlent ? Documenter le paysage urbain de Kinshasa dans le temps par une recherche d’archives et une enquête sur terrain”, in *Africa Europe Archives*, ed. Pierre-Alain Tallier et al., 157–75.

Voor Rwanda en Burundi zijn van de archieven van de koloniale administratie de *archives de gestion* ter plekke gebleven en werden alleen de *archives de souveraineté* naar België overgebracht (zie verder). Genocide en gewapend conflict hebben echter ook hun tol geëist van de archieven. Wat de archieven in Burundi en Rwanda betreft, geven bijdragen in *Africa Europe Archives* meer inzicht in wat ter plaatse beschikbaar is, evenals in de belangrijkste vraagstukken.⁹³⁹ Voor Burundi zijn ook de publicaties van Nicodème Nyandwe en Jean Paul Ndayisaba van belang.⁹⁴⁰ De situatie in de drie landen verdient echter een grondige bespreking, die hier door tijdsgebrek en gebrek aan specifieke expertise niet mogelijk is.

Archieven zijn niet zomaar verzamelingen van documenten. Naast een belangrijke bron voor geschiedschrijving zijn ze ook van groot belang voor individuele en collectieve herinnering (en dus voor identiteitsvorming), en spelen ze een belangrijke rol in de controle op de democratie; ze zijn een manier voor overheden om verantwoording af te leggen ten aanzien van de burgers. In de verklaring van de ICA (International Council for Archives) uit 2011, gesteund door Unesco lezen we:

*“Les archives consignent les décisions, les actions et les mémoires. Les archives constituent un patrimoine unique et irremplaçable transmis de génération en génération. Les documents sont gérés dès leur création pour en préserver la valeur et le sens. Sources d’informations fiables pour une gouvernance responsable et transparente, les archives jouent un rôle essentiel dans le développement des sociétés en contribuant à la constitution et à la sauvegarde de la mémoire individuelle et collective. L’accès le plus large aux archives doit être maintenu et encouragé pour l’accroissement des connaissances, le maintien et l’avancement de la démocratie et des droits de la personne, la qualité de vie des citoyens.”*⁹⁴¹

Toegang tot archieven is dus een belangrijk recht, dat academisch historisch onderzoek overstijgt. Ook gewone burgers moeten de mogelijkheid hebben om er toegang tot te krijgen. Wat betreft de toegang tot de archieven over de koloniale periode zijn er echter onaanvaardbare vormen van ongelijkheid wat betreft de toegankelijkheid. Terwijl het dossier van de metissen toont dat archieven ook een herstellende rol kunnen spelen, rijzen net daar heel wat problemen omtrent toegankelijkheid.⁹⁴² Bovendien zijn om verschillende redenen de drempels voor Congolezen, Rwandezen en Burundezen om toegang te krijgen tot archieven - over hun eigen geschiedenis dus - torenhoog. Enerzijds heeft dit te maken met het feit dat een groot deel van de koloniale archieven – en zeker de *archives de souveraineté*, die inzicht geven in het koloniale beleid - zich in België bevinden. Dit betekent dat historici uit die landen zich moeten verplaatsen naar België om toegang te krijgen tot de archieven. Hier stellen zich een aantal belangrijke problemen: de mobiliteit van mensen uit die landen wordt streng gecontroleerd - en is deels een reflectie van neokoloniale verhoudingen. Toegang tot België krijgen om er de archieven te consulteren is bovendien vaak een moeilijk, kostelijk én vernederend proces.⁹⁴³ Anderzijds is, zoals we verder zullen zien, de toegang tot de koloniale en andere relevante

⁹³⁹ Het gaat dan voornamelijk over de bijdragen van Nicodème Nyandwi en Jean Bosco Ntungirimana voor Burundi, en Elias Kizari en Charles Kabwete Mulinda voor Rwanda.

⁹⁴⁰ Nicodème Nyandwi, “La situation des archives au Burundi, des origines à nos jours”, *Comma* 1, no. 1 (2015): 25–38. Voor Jean Paul Ndayisaba, zie: “Les archives burundaises en danger : comment sortir de cette catastrophe ?” Portail International Archivistique Francophone, 24 maart 2016, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.piaf-archives.org/actualites/les-archives-burundaises-en-danger-comment-sortir-de-cette-catastrophe>

⁹⁴¹ International Council for Archives, “Declaration universelle sur les archives”, geraadpleegd op 20 maart 2021, https://www.ica.org/sites/default/files/20190726_ica_declarationuniverselle_french_1.pdf

⁹⁴² Budagwa Assumani, Annexe à la lettre adressée à Mme Eliane Tillieux, Présidente de la Chambre des Représentants, “La ségrégation subie par les Métis du Congo belge et du Ruanda-Urundi”, 3 december 2020. In bezit van de expertengroep.

⁹⁴³ Zie o.a. Le Site Info, “Première déclaration du professeur marocain ‘humilié’ en Belgique” (sic.), *Le Site Info*,

archieven in België zelf niet altijd een sinecure. Deels is dat het gevolg van een wettelijk kader dat niet helemaal afgestemd is op de hedendaagse maatschappij en het wetenschappelijk onderzoek, maar het is ook het gevolg van wat Vincent Hiribarren een “cultuur van verwaarlozing” van de koloniale archieven noemt, iets waar we later dieper op ingaan.⁹⁴⁴ Dat hier een oplossing voor vinden van groot belang is blijkt ook uit de nota van de historici van de UNILU, die stellen dat:

*“Les historiens du Département considèrent que sans l'accès équitable des historiens des deux pays aux archives secrètes ou classifiées en Belgique renfermant des renseignements sur les contentieux coloniaux, cette commission aura raté son objectif et sa raison d'être. Des mécanismes de mise à disposition de ces archives doivent être étudiés et mis en œuvre.”*⁹⁴⁵ [beklemtoond door de auteurs]

Ook uit de consultaties met de historici wordt het belang van een betere toegang tot de archieven met betrekking tot het koloniale verleden – en zeker die archieven afkomstig van de voormalige koloniale administratie – onderstreept. De huidige archiefwet is die van 6 mei 2009, die de archiefkaderwet van 24 juni 1955 modificeert. Belangrijkste punten voor dit rapport zijn dat deze wet alle publieke diensten verplicht om hun documenten van meer dan 30 jaar te transfereren naar de Rijksarchieven, met uitzondering van Staatsveiligheid, Defensie en Buitenlandse Zaken, die 50 jaar kunnen wachten. De rijksarchivaris is degene die de controle op het management van documenten van publieke diensten verzorgt. Administraties mogen geen archieven vernietigen zonder dat ze daarvoor toestemming hebben van de rijksarchivaris of zijn/haar mandatarissen. Op de website van het rijksarchief is een overzicht te vinden van alle relevante wetgeving (federaal, regionaal en op het niveau van de gemeenschappen) met betrekking tot het archief.⁹⁴⁶

Hier vermelden we enkel de relevante wetgeving wanneer ze een hindernis vormen voor de toegankelijkheid, zoals in het geval van classificatie (zie beneden). Belangrijk om te onthouden is dat een ‘archieffonds’ een organisch gegroeide verzameling van documenten is van een bepaalde instelling, dienst, vereniging of persoon. Die laatste noemen we de archiefproducenten. In zo een fonds vinden we niet enkel de documenten die de instelling of de persoon zelf heeft voortgebracht, maar ook bijvoorbeeld de briefwisseling of rapporten die aan deze persoon of instelling werden bezorgd, of materiaal dat verzameld werd. Dit is bijvoorbeeld ook de redenen dat een deel van de vernietiging van het archief van Leopold II niet gezorgd heeft voor de onmogelijkheid om zijn

3 december 2017, geraadpleegd 20 maart 2021, <https://www.lesiteinfo.com/maroc/premiere-declaration-du-professeur-marocain-humilie-en-belgique/>. De opsluiting van Abdelkader Hakkou is een uiting van een bredere tendens. In informele gesprekken met collega's uit Afrika komt vaak terug hoe duur, vernederend en discriminerend deze procedures zijn. De inspanningen die aan Afrikaanse onderzoekers, en burgers in het algemeen, gevraagd worden zijn disproportioneel groot in vergelijking met wat aan Europese of Amerikaanse onderzoekers of burgers gevraagd wordt die een visum voor Rwanda, Congo of Burundi willen. Zie ook deze getuigenis van een Ugandese onderzoeker die als onderzoeksmedewerker van verschillende internationale onderzoekers een visum voor België geweigerd werd nadat hij uitgenodigd werd door een van de onderzoeksters waarmee hij samenwerkte: Dieudonné, “My visa denial to enter Belgium”; 20 december 2020. Laatst geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.gicnetwork.be/my-visa-denial-to-enter-belgium-2/>

⁹⁴⁴ Vincent Hiribarren. “Hiding the Colonial Past? A Comparison of European Archival Policies,” in *Displaced Archives*, ed. James Lowry (Londen : Routledge, 2017) : 74–85. Zie ook de opmerkingen van historica Leslie Sabakinu over archiefonderzoek in dit interview door Elien Spillebeen, “60 jaar onafhankelijk Congo: een Congolese en Belgische blik op het gedeelde verleden”, *Mondiaal Nieuws*, 30 juni 2020, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.mo.be/interview/60-jaar-na-de-onafhankelijkheid-de-manier-waarop-belgi-naar-het-koloniale-verleden-kijken>

⁹⁴⁵ l'École d'Histoire de l'Université de Lubumbashi, “Contribution de l'École d'Histoire de l'UNILU au rapport du Groupe d'experts qui assiste la Commission spéciale du Parlement belge chargée de traiter du passé colonial de la Belgique”, 6 november 2020. In bezit van de leden van de expertencommissie.

⁹⁴⁶ “FAQ: Wettelijk kader”, Rijksarchief in België, geraadpleegd op 20 maart 2021, <http://www.arch.be/index.php?l=nl&m=ambtenaar&r=faq-toezicht&p=wettelijk-kader>

verantwoordelijkheid in Congo-Vrijstaat vast te stellen.⁹⁴⁷ Het is ook de reden waarom archieven in de regel niet uit elkaar gehaald worden om thematische collecties te maken, omdat dat de context van de documenten aantast. Daardoor wordt het immers moeilijker om de documenten te beoordelen en te interpreteren. In het volgende filmpje van het Algemeen Rijksarchief (ARA) worden deze basisbegrippen nader uitgelegd.⁹⁴⁸

Dit deel van het rapport zal eerst kort ingaan op de manieren waarop historici archieven gebruiken en op een bredere waaier aan bronmateriaal waarin traditionele archieven zich situeren, zoals mondelinge bronnen en materiële cultuur. Hierna volgt er een meer gedetailleerde bespreking van een aantal specifiek relevante archieven, met name het Algemeen Rijksarchief, het Afrika-Archief bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken, de Archieven van de Staatsveiligheid, de Archieven van Landsverdediging (specifiek het Koninklijk Legermuseum en het Centrum voor Historische Documentatie van de Krijgsmacht), het Katholiek Archief en Documentatie Centrum, het Koninklijk Museum voor Midden Afrika, koloniale erfgoedcollecties, de archieven van MusAfrica in Namur, en de Koninklijke Archieven. Bij elk van de besproken archieven werd specifiek gelet op de beschikbaarheid en toegankelijkheid van de archieven. Na het overzicht van de individuele archieven volgt een bespreking van het debat rond de restitutie van archieven, en een reeks algemene besluiten en aanbevelingen.

De beschrijvingen van de individuele archieven zijn gebaseerd op relevante literatuur en in sommige gevallen gesprekken met archivariissen en beheerders. De gezondheids crisis belette ons evenwel vaak om de archieven zelf te bezoeken. Bovendien hebben we de archieven van de Staatsveiligheid niet kunnen beoordelen, aangezien een veiligheidstoestemming gemiddeld meer dan een half jaar vraagt. Verder moet er ook rekening gehouden worden met het feit er slechts een selectie van archieven besproken kon worden, en dat niet alle archieven even grondig worden besproken (zie bijvoorbeeld het Legermuseum & Documentatiecentrum, dat slechts zeer cursorisch wordt besproken). Er zijn nog verschillende andere archieven in België die fondsen bevatten met relevantie voor de koloniale geschiedenis, waaronder het AMSAB (Instituut voor Sociale Geschiedenis), DACOB Archief en Bibliotheek voor de Studie van het Kolonialisme, het archief van het MAS-museum, verscheidene universiteitsarchieven, alsook talrijke privéarchieven in familiehanden. In dit verslag zullen zij evenwel niet nader worden besproken.

1. Archieven en andere bronnen

Het is belangrijk te benadrukken, zeker voor niet-historici, dat ‘de waarheid’ niet zomaar op ontdekking in archieven ligt te wachten. De positivistische notie dat bronnen voor zichzelf kunnen spreken, en objectief een externe realiteit weergeven, werd door historici reeds geruime opzijgezet.⁹⁴⁹ Of zoals historica Amandine Lauro het stelt:

“Il n'existe pas de caisses d'archives clairement estampillées « Profits réalisés » ou « Racisme institutionnel » qui nous attendraient sur des étagères et que nous n'aurions qu'à résumer. La recherche d'une « vérité » historique repose sur la mise en œuvre d'un travail d'enquête et de mise en contexte long et souvent difficile, qui ne se résume pas à une démarche d'extraction. En ce sens, les difficultés que notre société rencontre dans la connaissance du passé colonial ne sont pas seulement

⁹⁴⁷ Over de vernietiging van deze archieven, zie: Guy Vanthemsche, préface in *Belgique, Congo, Rwanda, Urundi*, ed. Pierre-Alain Taillier.

⁹⁴⁸ Rijksarchief, “Haal het maximum uit een bezoek aan onze leeszalen!”, (video podcast) posted 6 juli 2020, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://youtu.be/mSNMAqGI8R0>

⁹⁴⁹ David M. Gordon, “Reading the Archives as Sources”, in *Oxford Research Encyclopedia of African History* (Oxford University Press, published online, 20 november 2018), geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277734.013.227>

liées à la possibilité d'avoir accès à des archives « dissimulées » ou « méconnues », mais aussi au sous-financement des recherches de longue durée, menées dans un cadre pérenne, sur ces questions.”⁹⁵⁰

Dit is dan ook meteen de verklaring waarom de commissie voor dit rapport enkel synthetische overzichten geeft over bepaalde thema's, weliswaar verankerd in rigoureuze wetenschappelijk onderzoek. Het verklaart ook waarom dit eerst preliminaire rapport niet zomaar overal een antwoord op kan geven. Het is belangrijk in deze context te benadrukken dat koloniale archieven - en archieven in het algemeen - geen neutrale instituties zijn, waarin louter gebeurtenissen en processen worden vastgelegd en bewaard, maar dat ze actief denkbeelden, ideeën, categorieën en sociale realiteiten produceren en reproduceren en/of onzichtbaar maken.⁹⁵¹

Zonder een analyse van de machtsverhoudingen waarin deze archieven geproduceerd werden, is een gedegen historische analyse dus onmogelijk. Het is dan ook een illusie te denken dat 'de bronnen laten spreken' zou leiden tot een objectieve of neutrale geschiedschrijving. Het negeren van deze dimensie van archieven kan leiden tot het kritiekloos overnemen van koloniale interpretaties van gebeurtenissen en categorieën. Een voorbeeld hiervan zijn identitaire categorieën. Zoals we al eerder zagen speelde de introductie van de 'chefferie' als administratieve eenheid een belangrijke rol in het versterken van welomlijnde en eerder rigide identiteiten. Aangezien jaarrapporten per territorium deze ruimtelijke en identitaire categorieën overnemen, worden deze voor onderzoekers al snel een realiteit. Het wordt dan moeilijk voor onderzoekers om buiten deze categorieën te denken. Een ander voorbeeld is de quasi-onzichtbaarheid van vrouwen in de koloniale archieven. In de 'Gender en seksualiteiten' werd bijvoorbeeld vermeld dat de categorie van 'Homme adulte valide' ervoor zorgde dat de arbeid van vrouwen onzichtbaar werd gemaakt én minder gevaloriseerd werd. Deze consequenties zijn mede het gevolg van de papiermolen die de administratie ondersteunde en waarvan de archieven de weerslag zijn. Deze dimensies zijn ook belangrijk tijdens het schrijven van inventarissen en archiefgidsen. Het is van belang om niet zomaar klakkeloos de gebruikte koloniale taal over te nemen.⁹⁵²

Het is daarom dat Ann Laura Stoler's baanbrekende werk pleit voor het lezen van archieven 'along the grain': archieven niet alleen beschouwen als sites voor extractie van 'feiten', maar ook begrip en inzicht krijgen in het soort realiteiten dat deze archieven produceren; en wat ze zeggen over wat belangrijk was voor koloniale staten, hoe ze zichzelf zagen, en hoe ze gezien wilden worden. Ook de stiltes, datgene waarover koloniale administraties geen informatie verzamelen zijn belangrijk. Complementair aan deze benadering is het lezen van archieven 'against the grain'.⁹⁵³ Met 'against the grain' wordt bedoeld dat op zoek gegaan wordt naar net die stemmen die de koloniale administratie wilde doen zwijgen - de gekoloniseerden. Dat kan door op zoek te gaan naar stiltes, naar fricties in de

⁹⁵⁰ Amandine Lauro in consultatie. In bezit van de expertengroep.

⁹⁵¹ Ann Laura Stoler, "Colonial Archives and the Arts of Governance", *Archival Science* 2, nos. 1–2 (2002): 87–109.

⁹⁵² Zie hiervoor: Melissa Bennett, "Decolonising the Archive: Responsibilities for Researchers and Archive Professionals (Part II)", *Archivoz Magazine*, 8 april 2020, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.archivozmagazine.org/en/decolonising-the-archive-responsibilities-for-researchers-and-archive-professionals-part-ii/>; en in de Belgische context: "We spreken nog te veel als echte kolonisten", *De Standaard*, 4 september 2018, geraadpleegd op 20 maart 2021, https://www.standaard.be/cnt/dmf20180903_03700548. Zie ook Marie Van Eeckenroode tijdens 'Gedachtewisseling met vertegenwoordigers van de FOD Buitenlandse Zaken over hun archieven en met vertegenwoordigers van het Rijksarchief, 19 oktober 2020'.

⁹⁵³ Ranajit Guha, "The Prose of Counter-Insurgency", in *Culture/Power/History: A Reader in Contemporary Social Theory*, ed. Nicholas B. Dirks, Geoff Eley, en Sherry B. Ortner (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994), 336–71.

teksten, naar tegenstrijdige narratieven die er de onderzoeker attent maken op alternatieve stemmen en versies van gebeurtenissen.⁹⁵⁴

Tegelijkertijd zijn de stemmen van gekoloniseerden niet helemaal afwezig in koloniale archieven (in de brede zin van het woord). Zo konden de *Rapports Annuels/Affaires Indigènes et Main d'Œuvre*, op het niveau van de *Territoire* in zowel Rwanda, Burundi als Congo, en een erg belangrijke bron voor lokale geschiedenis, niet geschreven worden zonder input van Afrikaanse informanten. Hun stemmen werden gefilterd in de zin dat enkel weerhouden werd wat belangrijk werd geacht door de koloniale administratie. Bovendien gebeurde de transitie van informatie binnen onderdrukkende machtsstructuren. Toch vinden we in dit soort documenten (vervormde) echo's van Afrikaanse stemmen terug - waarbij men dan ook rekening moet houden wie precies gehoord kan worden. Meestal zijn het enkel mannen in eliteposities.

Ook koloniale antropologen, missionarissen, administrators enzovoort, opnieuw met dezelfde *caveat* dat alles door een vooringenomen koloniale bril werd gefilterd, baseerden hun informatie op die van lokale personen, en we vinden soms echo's van orale tradities terug in rapporten en andere documenten. Hier is het belangrijk te benadrukken dat – niettegenstaande ze allen een koloniale en Eurocentrische bril ophadden – sommigen meer respect hadden voor Afrikaanse kennis dan anderen.

Daarnaast merken we ook op dat het vaak in de context van de controle- en surveillanceactiviteiten van de koloniale administratie is dat documenten werden geproduceerd waarin gekoloniseerden aan het woord komen.⁹⁵⁵ Het koloniale apparaat beschikte over een belangrijk veiligheids- en repressieapparaat, en net daar vinden we - paradoxaal genoeg - vaak nét die geluiden terug die de koloniale overheid wilde onderdrukken. In dossiers met betrekking tot de strafkampen (*camp des relégués*, waar volgelingen van mensen zoals Simon Kimbangu en Simon Mpadi werden opgesloten) bijvoorbeeld, vinden we verhoren, klachten, getuigenissen, rapporten van verklikkers enzovoort terug. Ook juridische archieven (PV's en getuigenissen) zijn een ander voorbeeld. Opnieuw is de context waarin ze geproduceerd werden van belang - we kunnen niet ontsnappen aan de dwingende en onderdrukkende context van het koloniale systeem - maar dat wil niet zeggen dat ze geen (vervormde) inkijk geven in de leefwereld van de gekoloniseerden, in hun kosmologie, in de manier waarop ze hun relatie tot het koloniale systeem definieerden.

Dit betekent dat ook archieven belangrijk zijn om Afrikaanse agency te achterhalen. Dat is belangrijk aangezien meerdere historici in de consultaties vermelden - en dat is zeker in de Belgische historische productie het geval - dat er te veel aandacht is voor de geschiedenis van wat Belgen deden in Congo, en te weinig voor een Afrikaans perspectief.

Het is ook om die reden dat we willen benadrukken dat niet enkel koloniale archieven een belangrijke bron zijn voor de geschiedenis van Congo, Rwanda en Burundi. Een enge focus op louter geschreven koloniale bronnen zal slechts een beperkt inzicht geven in het koloniale verleden. Orale geschiedenis, populaire cultuur, materiële objecten enzovoort zijn minstens even belangrijk, zeker als het gaat over sociale geschiedenis en een beter begrip van de impact die de kolonisatie op de gekoloniseerden had. Alleen geschreven bronnen als legitiem beschouwen is in essentie is een koloniale reflex. Het idee dat Afrika geen geschiedenis had, was wijdverspreid in Europa - 'geschiedenis' zou pas beginnen bij het schrijven, en dus begon de geschiedenis van Afrika pas op het moment van de aankomst van de Europeanen.⁹⁵⁶

⁹⁵⁴ Gordon, "Reading the Archives".

⁹⁵⁵ Ibid.

⁹⁵⁶ Bethwell Ogot, "African Historiography: From Colonial Historiography to UNESCO's General History of Africa", *Groniek* 122 (1993): 71-80.

In België, waar de nadruk vaak lag op eerder ‘imperiale’ en ‘koloniale’ geschiedenis, is mondelinge geschiedenis een bron die minder vaak gebruikt wordt als het gaat over het verleden van Congo, Rwanda en Burundi, al wordt het wel vaker gebruikt door een nieuwe generatie historici. Nochtans weten we sinds de werken van de Nigeriaan Kenneth Onwuka Dike – jaren 1950 - en Jan Vansina – jaren 1960 -, dat orale geschiedenis een belangrijke en volwaardige bron is om de geschiedenis van Afrika te schrijven.⁹⁵⁷ Onwuka Dike is de grondlegger van de Afrikaanse geschiedenis. Volgens hem moest geschiedenis gaan over de Afrikaanse bevolking, en niet louter focussen op de kolonisten, en hij verwierp het idee dat geschiedenis louter geschreven bronnen betrof. De Belgische Jan Vansina, die echter uit België vertrok om zijn carrière te kunnen uitbouwen,⁹⁵⁸ bouwde daarop verder. Ook hij benadrukte dat het mogelijk en nodig was om Afrikaanse geschiedenis te bestuderen voor de eerste Europese contacten, en hij ontwikkelde rigoureuze historische methodes om net dit te doen. Hij had dan ook een enorme invloed op het gebruik van orale tradities en orale geschiedenis.

Voor Congolezen, Rwandezes en Burundezes, en ook voor onderzoekers uit andere landen (inclusief uitgeweken Belgische onderzoekers), is het gebruik van interviews en orale geschiedenis veel meer ingeburgerd. Dat bewijst bijvoorbeeld het uitgebreide oeuvre van Professor Donatien Dibwe, een van de vooraanstaande historici aan de universiteit van Lubumbashi (UNILU).

Ook voor mondelinge bronnen geldt dat de context waarin deze bronnen gecreëerd worden van belang is. Zowel schriftelijke als mondelinge bronnen zijn contextgebonden. Het verschil tussen een schriftelijke en een mondelinge bron is echter dat de eerste stamt uit de tijd van de gebeurtenissen, en de tweede gecreëerd wordt na de gebeurtenissen. Dat leidde Jan Vansina dan ook tot de gevolgtrekking dat orale geschiedenis minstens evenveel zegt over sociale heden als over het verleden.⁹⁵⁹ Bovendien, en dit is zeker voor een interview het geval, speelt ook de context waarin de mondelinge bron gecreëerd wordt een rol. Zo is zowel de positionaliteit van de interviewer als van de geïnterviewde van belang. Dat betekent dat ook hier ‘de waarheid’ niet ligt te wachten in het verrichten van een (groot) aantal interviews. Net zoals dat bij koloniale geschreven bronnen het geval is, is een gedegen historische methodologie die rekening houdt met de context en de dubbele positionaliteit van interviewer en geïnterviewde van primordiaal belang, zeker als er ongelijke machtsrelaties zijn tussen interviewer en geïnterviewde. Ook hier vraagt het dus een belangrijke tijdsinvestering van de onderzoeker en een gedegen methodologische basis om deze parameters te analyseren.

Een voorbeeld hiervan is de neiging - die wel vaker voorkomt in België - om op basis van een aantal interviews met Congolezen die verklaren tegen een witte interviewer “dat de koloniale periode beter was” gevolgtrekkingen te maken over dat koloniale verleden. Zoals reeds eerder gezegd ervaarde niet iedere Congolees de kolonisatie op dezelfde manier. Het is niet omdat kolonialisme een extractief en inherent onderdrukkend en racistisch systeem was, dat sommige Congolezen, en zeker uit de elite, er niet in zijn geslaagd een zekere socio-economische status te bereiken. Daarnaast is dit in het geval van Congo vaak een kritiek op de huidige situatie (Vansina’s vaststelling dat mondelinge geschiedenis vaak evenveel zegt over het heden als over het verleden), en niet louter een appreciatie van het koloniale

⁹⁵⁷ Kenneth Onwuka Dike, *Trade and Politics in the Niger Delta, 1830–1885: An Introduction to the Economic and Political History of Nigeria* (Oxford: Clarendon Press, 1956); Jan Vansina, *De la tradition orale: essai de méthode historique* (Tervuren : Musée Royale de l’Afrique Centrale, 1961).

⁹⁵⁸ Over de redenen daarvoor weidt hij uit in dit interview: Karel Arnaut en Hein Vanhee, “De Postkoloniale Afrikanistiek in België en de Verenigde Staten: Een interview met Jan Vansina”, *Forum Belgische Vereniging voor Afrikanisten*, no. 21 (2011): 11–18, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://biblio.ugent.be/publication/135418/file/6755056>. Zie ook Jan Vansina, *Living with Africa* (Madison: University of Wisconsin Press, 1994).

⁹⁵⁹ Jan Vansina, *Oral Tradition as History* (Madison : University of Wisconsin Press, 1985).

verleden.⁹⁶⁰ Een gelijkaardig mechanisme kan men ook terugzien in hoe Mobutu's tijdperk in Congo nu aan appreciatie wint.

Tot slot moeten machtsrelaties in overweging genomen worden: geïnterviewden houden rekening met de positie van de persoon waarmee ze praten, en maken een inschatting van wat ze als een sociaal wenselijk antwoord vermoeden. Dit geldt zeker in contexten waar een witte onderzoeker de vragen stelt. Als de onderzoeker dan nog een Belg is, dan kunnen de antwoorden daar ook op worden afgestemd, en moeten ze geïnterpreteerd worden binnen deze sociale relaties. Het is erg belangrijk dat de commissie zich van deze dimensies van mondelinge geschiedenis bewust is, zeker in het licht van mogelijke audiënties waar deze dimensies ook zullen spelen.

Naast mondelinge bronnen kan ook materiële cultuur (objecten) een belangrijke bron van informatie zijn voor geschiedschrijving. Het kan hier gaan om kunstobjecten, bijvoorbeeld de schilderijen van de zogenaamde 'populaire' Congolese schilders. Tshibumba Kanda Matulu's oeuvre (1947- c.1982), waarin populaire opvattingen over het koloniale verleden, alsook de postkoloniale geschiedenis van Congo zijn verwerkt, is hiervan een goed voorbeeld.⁹⁶¹ Ook meer ambachtelijke werken kunnen ons veel vertellen over de impact van de kolonisatie op lokale culturen. Pamphile Mabiala, professor aan UNIKIN, documenteerde zo de evolutie van de leefwereld van Yombe vrouwen aan de hand van hun gewoven matten.⁹⁶² Net zoals bij mondelinge bronnen, is de studie van materiële cultuur een belangrijke manier om de beleving van kolonisatie te bestuderen bij mensen die vaak niet zelf vertegenwoordigd zijn in traditionele archieven, al moet er ook hier voorzichtig worden omgegaan met methodologie en de vaak koloniale context waarin deze objecten werden verzameld en beschreven (zie hierover ook "Colonial Collections, Contested Collections"). Dergelijke materiële cultuur met relevantie voor de studie van het koloniale verleden wordt op verschillende plaatsen in België bewaard, zowel in musea als in erfgoedcollecties, alsook bij particulieren.

In België worden archieven en collecties relevant voor het koloniale verleden en zijn nasleep nog vooral bijgehouden door instellingen gelieerd aan de overheid, of organisaties of instellingen met een verleden in de kolonisatie. Op internationaal vlak zien we evenwel de ontwikkeling van zogenaamde 'Black Archives' waarbij leden van de Afrikaanse diaspora zèlf het heft in handen nemen en collecties en archieven creëren die ruimte maken voor het bewaren van erfgoed, archieven, en orale getuigenissen van hun gemeenschappen. Zo is het Nederlandse 'The Black Archives' een historisch archief en cultureel centrum "waar mensen terecht kunnen voor inspirerende gesprekken, inhoudelijke activiteiten en boeken vanuit zwarte en andere perspectieven die elders vaak onderbelicht blijven."⁹⁶³ Dergelijke initiatieven, die vaak met ontoereikende financiële middelen functioneren, belichten een fundamentele problematiek in de wereld van archieven, namelijk het feit dat veel van de huidige archiefinstellingen nog als koloniale instellingen ervaren worden.

⁹⁶⁰ Zie voor een beschouwing over dergelijke post-factum appreciaties van het verleden Jan Vansina, *Being Colonized: the Kuba experience in rural Congo, 1880–1960* (Madison: University of Wisconsin Press, 2010). Zie ook Donatien Dibwe dia Mwembu. "Le Congo colonial et postcolonial dans la mémoire populaire." *La Revue Nouvelle* no. 1-2 (2005).

⁹⁶¹ Zie Johannes Fabian, *Remembering the Present: Painting and Popular History in Zaire* (Berkeley: University of California Press, 1996).

⁹⁶² Mabiala Mantuba-Ngoma, *Frauen, Kunsthandwerk und Kultur bei den Yombe in Zaïre* (Göttingen: Edition Re, 1989).

⁹⁶³ *The Black Archives*, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.theblackarchives.nl/>

2. Archief — Algemeen Rijksarchief (ARA)⁹⁶⁴

Het Algemeen Rijksarchief (ARA) herbergt een veelheid aan archieven met betrekking tot België (en tot diens betrekkingen met andere landen). Het grootste onderscheid in het ARA is dat tussen de archieven geproduceerd door publieke instituties, en de archieven voortgebracht door privépersonen (wel vaak met carrières in publieke diensten) of bedrijven. Zoals reeds gezegd is de wetgeving voor deze groepen verschillend. Voor de meeste van deze archieffondsen bestaan uitgebreide inventarissen die ook online beschikbaar zijn.

2.1. Archieven van openbare instellingen

In de eerste groep vinden we in het ARA de archieven geproduceerd door federale instellingen zoals het Rekenhof en het Parlement. In deze fondsen vinden we wetsvoorstellen betreffende Congo-Vrijstaat en Belgisch Congo, en documenten over de financiën van de kolonie en de mandaatgebieden. Ook de ministeries en publieke diensten brachten belangrijke volumes aan archief voort. Deze geven onder meer inzicht in de koloniale economie en handel (zie onder andere Ministerie van Economische Zaken, Diamant centrale enzovoort); financiële aspecten van de kolonisatie; en over immigratie en nationaliteit (onder meer archieven Vreemdelingenpolitie, aanvragen naturalisaties). In de archieven van het Federale Wetenschapsbeleid zijn personeelsdossiers te vinden van verschillende wetenschappelijke instellingen, zoals het *Institut Royal Colonial Belge* (IRCB), later bekend als ARSOM (*Académie Royale des Sciences d’Outre-mer*), en het *Musée Royal du Congo Belge*, dat later het MRAC wordt (*Musée Royale de l’Afrique Centrale*).

Daarnaast hebben parastatales ook belangrijke volumes archief voortgebracht, waarvan we er hier slechts een aantal vermelden. Het INEAC (*Institut National pour l’Etude Agronomique au Congo Belge*) bijvoorbeeld is van essentieel belang voor onderzoek naar tropische landbouw, en geeft inzicht in de koloniale wetenschappen en koloniale visies op ‘ontwikkeling’. Interessant, ook voor sociale geschiedenis, zijn de archieven van het *Institut National de Radiodiffusion* (INR), onder andere omdat ze ook lezersbrieven van Congolezen bevatten.

2.2. Privéarchieven

Met privéarchieven bedoelen we hier archieven geproduceerd door privépersonen, verenigingen en instituties, die een belangrijke politieke, sociale of economische rol hebben gespeeld tijdens de kolonisatie in Congo-Vrijstaat, Belgisch Congo en/of in Rwanda en Burundi. Economische actoren - bedrijven en professionele organisaties - brachten tal van archieven voort. Zo vinden we bijvoorbeeld de archieven van de UMHK (*l’Union Minière du Haut Katanga*) en de *Compagnie du Béceka* terug in het ARA. Het zijn rijke archieven die inzicht geven in het management en het functioneren van deze bedrijven in Congo. Aangezien het hier over privéarchieven gaat, die niet onderworpen zijn aan de archiefplicht, is het mogelijk dat een triage aan de bron gebeurd is. Het feit dat ondernemingen niet verplicht zijn hun archieven te bewaren en te deponeren (behalve een aantal boekhoudkundige documenten die bewaard moeten blijven) betekent ook dat het moeilijker wordt om bepaalde thema’s - zoals relaties tussen staat en kapitaal in Congo, in kaart te brengen. Alhoewel het grootste

⁹⁶⁴ Het grootste deel van dit hoofdstuk werd geschreven op basis van Lien Ceùppens en Guy Coppieters, *Congo: Archives coloniales*, Jalons de recherche 36 (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2012) en van: Rijksarchief in België, “Andere archiefbestanden over de Belgische aanwezigheid in Midden-Afrika (1885–1962) die worden bewaard bij het Rijksarchief”, in “Koloniaal archief”, geraadpleegd op 20 maart 2021, <http://www.arch.be/index.php?l=nl&m=praktische-info&r=onze-leeszalen&d=ara2&p=koloniaal-archief#2>. Er werd ook een interview gedaan met Pierre-Alain Tallier, departmentschef van het ARA in Brussel, dat verder werd opgevolgd met e-mailverkeer.

deel van de archieven van UMHK - ca. 190 m- openbaar is, is een klein deel (ca. 10 m) niet openbaar. Volgens de woordvoester van Umicore gaat het hier over een geheimhoudingsovereenkomst met de Amerikaanse autoriteiten. Deze betreffen de uraniumleveringen in de periode van WO II.⁹⁶⁵ Wat we niet vinden in het ARA, en ook niet elders, zijn de archieven van kleine en middelgrote ondernemingen - bijvoorbeeld van de vele Griekse handelaars - en van de - vaak informele - Congolese handelaars/ondernemers.

Ook de archieven van verzekerings- en investeringsmaatschappijen en banken kunnen in het ARA worden gevonden. Het gaat dan bijvoorbeeld over de *Société Générale Belge*, en ook over een aantal banken waarvan de opvolgers nog steeds een belangrijk deel uitmaken van het hedendaagse Belgische bankenlandschap (bijvoorbeeld *Banque de Bruxelles*, *Banque Léon Lambert*, *Deutsche Bank* enzovoort). Belangrijk om te vermelden in deze context is het werk van de Vereniging voor de Valorisation van Bedrijfsarchieven, die ervoor zorgde dat een aantal van de belangrijke archieven van ondernemingen in het ARA terecht kwamen en geïnventariseerd werden, waaronder deze van de UMHK, maar bijvoorbeeld ook de archieven van de *Société Générale*.⁹⁶⁶

Hoewel deze archieven voornamelijk van belang zijn voor een beter begrip van de commerciële en economische belangen, vinden we er ook documenten die een beter inzicht geven in culturele en religieuze aspecten, bijvoorbeeld door subsidies aan verenigingen met een sociale, culturele of religieuze inslag. Aangezien ondernemingen zoals UMHK ook het logement van arbeiders, gezondheidszorg, culturele activiteiten enzovoort organiseerden, betekent dit dat deze archieven ook mogelijkheden bieden voor sociale geschiedenis en een inzicht geven in de diepgaande ingrepen van dergelijke ondernemingen op het leven van hun werknemers.

Ook actoren in de sociale sector, zoals het Rode Kruis en de Pater Damiaan stichting, lieten belangrijke archiefvondsen na. Daarnaast vinden we er nog een aantal andere bronnen, die eerder van belang zijn voor sociale geschiedenis. Zo vinden we bijvoorbeeld de archieven van de *Union Royale Belges des Sociétés de Football-Association*, die van belang zijn voor zowel Congo als Rwanda en Burundi, en die ook informatie bevatten over Congolese voetballers die in de Belgische competitie terechtkwamen.

Naast deze archieven van bedrijven, banken, organisaties enzovoort vinden we in het ARA meer dan 40 fondsen van particulieren of families die betrokken waren bij de kolonisatie en een belangrijke invloed hadden op het beleid. Het grootste deel ervan bestaat uit staatsmannen - er zijn heel weinig archieven van vrouwen *tout court* bewaard - die met Leopold II samenwerkten. De papieren van Edmond van Eetvelde bijvoorbeeld zijn cruciaal geweest voor het schrijven van de geschiedenis van Congo-Vrijstaat. Andere archieven, zoals de papieren van Pierre Ryckmans of van d'Aspremont Lynden, zijn van cruciaal belang om het beleid ten opzichte van Belgisch Congo en Ruanda-Urundi te begrijpen. Sommige van deze archieven geven niet zozeer inzicht in het beleid, maar wel in de ideeën en impressies die Belgen in de kolonie en de mandaatgebieden opdeden, en de manier waarop ze de bevolking voorstelden, bijvoorbeeld door de reisverslagen die ze achterlieten. Ten slotte bewaart het ARA ook belangrijke collecties van kaarten en foto's.

Aan al deze archieven moeten ook de archieven worden toegevoegd die reeds werden overgebracht of die zullen worden overgebracht uit het 'Afrika-archief' van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. In 2014 werd een *Memorandum of Understanding* gesloten tussen het ARA en de Federale Overheidsdienst Buitenlandse Zaken voor de overdracht van de ca. 9,5 km Afrika-archieven naar het ARA. In 2016 werd met deze overdracht begonnen. In 2017 werd een tweede akkoord gesloten voor

⁹⁶⁵ E-mail van 11 december 2020 van Marjolein Scheepers aan Gillian Mathys, woordvoester Umicore

⁹⁶⁶ Association pour la Valorisation des Archives d'Entreprises/Vereniging voor de Valorisation van Bedrijfsarchieven, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.avae-vvba.be>

de overdracht van de Diplomatieke archieven en de archieven Ontwikkelingssamenwerking, goed voor nog eens 10 strekkende km archief. Momenteel werd reeds ongeveer 3 km van de 9,5 strekkende km Afrika-archief overgebracht.⁹⁶⁷ Het gaat daarbij om niet-geclassificeerd archief, aangezien de classificatie van archieven een belangrijke rem zet op de transfer van het Ministerie van Buitenlandse Zaken naar het Afrika-archief (zie verder). Een aantal van de oudere inventarissen voor dit archief werden ook reeds herwerkt, en een deel van het fotografisch materiaal werd reeds gedigitaliseerd.

Nadat de overdracht van de 'Afrika-archieven' van het Ministerie van Buitenlandse Zaken naar het ARA voltooid zal zijn, zal het ARA beschikken over het grootste volume aan archieven met betrekking tot België's koloniale verleden. De fondsen afkomstig uit het Afrika-archief worden apart besproken hieronder. In de link in voetnoot kan worden nagegaan welke archieven reeds werden overgebracht.⁹⁶⁸

2.3. Toegankelijkheid

In het Rijksarchief zijn - met uitzondering van de archieven die overgebracht moeten worden/werden - de drempels met betrekking tot toegankelijkheid beperkt, en betreffen ze voornamelijk de archieven van privépersonen. Een van de wettelijke barrières is de wet op de bescherming van de privacy, maar waarvoor het Rijksarchief in een uitzondering voorziet voor onderzoek. Zoals verderop in de tekst uitgelegd, zou het echter nuttig zijn indien daarvoor een meer sluitend wettelijk kader zou worden uitgewerkt. Daarnaast is een andere rem op toegankelijkheid het feit dat er voor ondernemingen geen archiefplicht bestaat, en ook geen verplichting tot openbaarheid. Dit betekent dat het Rijksarchief met betrekking tot deze archieven afhankelijk is van de goodwill van de betrokkenen om archief te deponeren. Het betekent ook dat er geen zekerheid is dat een onderneming of privépersoon integraal zijn archief overdraagt, en dat het aan de privépersoon zelf is om te bepalen welke documenten toegankelijk zijn. Dit is een eigenschap die gedeeld wordt met andere archieven waar archieven van privépersonen bewaard worden, zie bijvoorbeeld ook het KADOC en de archieven van het Africamuseum.

Dergelijke barrières kunnen echter wel het historisch onderzoek belemmeren. Zo zijn er koloniale ondernemingen waarvan we überhaupt over zeer weinig archief beschikken, omdat ze het nooit gedeponereerd hebben. Dit kan het schrijven van financieel-economische geschiedenissen, evenals studies die focussen op de relaties staat-kapitaal, bemoeilijken. De afwezigheid van gestandaardiseerde inventarissen voor de reeds overgebrachte archieven belemmert soms de toegang tot bepaalde documenten, maar het personeel tracht zo veel mogelijk ook toegang te geven tot archieven die nog niet volledig ontsloten zijn. Daarnaast is er in het ARA ook een project lopende voor het digitaal delen van archieven met Rwanda, dat op vraag van de Rwandese overheid werd opgestart.⁹⁶⁹

3. Ministerie van Buitenlandse Zaken, Afrika-archief

3.1. Een korte geschiedenis van verwaarlozing

De koloniale archieven (die) bewaard (werden) in het Ministerie van Buitenlandse Zaken, bekend onder de naam Afrika-archief, en die betrekking hebben op het koloniale verleden bestaan uit twee

⁹⁶⁷ Guy Vanthemsche, "Introduction", in *Belgique, Congo, Rwanda, Urundi*, ed. Pierre-Alain Taillier.

⁹⁶⁸ Rijksarchief in België, "Het 'Afrika archief' dat momenteel wordt overgebracht naar het Rijksarchief", in "Koloniaal archief", geraadpleegd op 20 maart 2021, <http://www.arch.be/index.php?l=nl&m=praktische-info&r=onze-leeszalen&d=ara2&p=koloniaal-archief#1>

⁹⁶⁹ Zie Luis Angel Bernardo y Garcia, en Pierre-Alain Tallier, "Un patrimoine (numérique) commun : partage bilatéral des archives coloniales publiques belges relatives au Rwanda", *La Gazette des archives* 256 no. 4 (2019): 217-29.

grote delen: enerzijds de archieven van het voormalige Ministerie van Koloniën, en anderzijds de archieven die in Congo en Rwanda en Burundi werden geproduceerd door de regering (*Gouvernement Général*) ter plaatse en die pas rond de jaren 2000 beschikbaar werden gemaakt voor raadpleging.⁹⁷⁰ Het gaat daarbij over ongeveer 4,5 km archief. Samen met de archieven van het Ministerie van Koloniën gaat het over ca. 9,5 strekkende kilometer archief.

Daaraan moeten nog worden toegevoegd de diplomatieke archieven, die archieven bevatten geproduceerd in Brussel en in buitenlandse posten door diplomatieke diensten (ongeveer 6 km archief), en de archieven van de Belgische Technische Coöperatie (huidige Enabel, ca. 4 km archief), deze laatsten met betrekking op de postkoloniale periode. Een groot deel van de archieven van de *Gouvernement Général*, die van groot belang werden geacht voor België, werden overgebracht naar de voormalige metropool. Dit omdat gevreesd werd dat de archieven in Congo laten een negatieve impact zou hebben op het imago van België, en op Belgische bedrijven.⁹⁷¹

Er werd echter een opdeling gemaakt in *archives de souveraineté* en *archives de gestion*. De laatste, die geproduceerd werden door de administratie van een staat, betreffen voornamelijk burgerlijke stand, kadaster, ruimtelijke planning enzovoort en stellen dus de continuïteit van de administratie veilig bij een machtsoverdracht. Het Belgische plan was om deze *archives de gestion* in Congo te laten, en te trachten de *archives de souveraineté*, die eerder koloniaal beleid betreffen, naar België over te brengen. Er wordt echter beslist om - zo blijkt uit de documenten - tijdelijk alle koloniale archieven naar België over te brengen en ze te vrijwaren van eventueel geweld rond de onafhankelijkheid, en ze nadien terug te laten keren naar Congo. Een deel van de beheersarchieven werd naar België overgebracht en werd nooit teruggegeven. Voor de archieven van Rwanda en Burundi gebeurt deze opdeling wel, en blijft het grootste deel van de *archives de gestion* ter plaatse.⁹⁷² Het is belangrijk te vermelden dat dit onderscheid tussen *archives de gestion* en *archives de souveraineté* niet door alle voormalige kolonies als een legitiem argument wordt beschouwd. Zo eist Algerije al jaren de *archives de souveraineté* van Frankrijk terug.⁹⁷³ Zoals dat voor een aantal kunstobjecten het geval was, zijn voor deze "displaced archives"⁹⁷⁴ verschillende malen vragen voor teruggave geformuleerd vanuit Congo, de eerste keer kort na de onafhankelijkheid. Wat Rwanda betreft zijn - op verzoek van Rwanda - reeds een aantal stappen genomen. We komen hierop en op de restitutie van archieven in het algemeen verder nog terug.

Daarnaast moet ook opgemerkt worden dat er niet van evenveel provincies evenveel documenten worden overgebracht: zo is er van de provincies Kasai, Haut-Katanga en Kivu veel minder archief overgebracht.⁹⁷⁵ Vanwege onenigheid over wie zich met deze archieven overgebracht uit Congo en Rwanda en Burundi moest bezighouden, blijven de archieven onbeschikbaar gedurende een veertigtal jaar. Dat betekent dat historici enkel op basis van de archieven van het Ministerie van Koloniën kunnen werken, en dat praktisch de helft van de overgebleven archieven van de koloniale administratie jarenlang niet kon worden geraadpleegd.⁹⁷⁶ Het is pas in 1997-1998 dat een begin wordt gemaakt met het organiseren, classificeren en ontsluiten van deze archieven. Tot op vandaag is dit werk nog niet

⁹⁷⁰ Bérengère Piret, "Reviving the Remains of Colonization – The Belgian Colonial Archives in Brussels", *History in Africa* 42 (2015): 419–31.

⁹⁷¹ Ibid.

⁹⁷² Ibid.

⁹⁷³ Hirribarren. "Hiding the Colonial Past?"

⁹⁷⁴ James Lowry, "'Displaced Archives': Proposing a Research Agenda." *Archival Science* 19 no. 4 (2019): 349–58.

⁹⁷⁵ Piret vermeldt Kasai en Haut-Katanga, zie Piret, "Reviving the remains". Alain Gerard vermeldde ook Kivu tijdens de Gedachtewisseling met vertegenwoordigers van de FOD Buitenlandse Zaken over hun archieven en met vertegenwoordigers van het Rijksarchief, 19 oktober 2020.

⁹⁷⁶ Piret legt meer omstandig de kern van het dispuut uit in Piret, "Reviving the Remains of Colonization".

volledig afgerond, maar hebben onderzoekers wel toegang een groot deel van de documenten.⁹⁷⁷ Volgens Pierre-Alain Tallier, diensthoofd van het ARA, en professor Archivistiek heeft deze situatie een belangrijke rem gezet op het onderzoek naar het koloniale verleden:

“L'accès aux archives de l'ancien ministère des Colonies n'a pas toujours été aisé et l'on pourrait même considérer qu'en plaçant les archives coloniales sous le boisseau durant plusieurs décennies, c'est une partie de l'histoire de l'Afrique des [G]rands [L]acs qui a été dérobée par les autorités belges. L'inaccessibilité n'était bien évidemment pas totale, mais les verrous s'ajoutant aux verrous, les sources publiques réellement disponibles se trouvaient réduites à la portion congrue. Les freins mis pendant longtemps à la consultation de près de 10 kilomètres d'archives de l'ancien ministère des Colonies s'apparentent bel et bien à une spoliation d'histoire qu'elle soit préméditée ou non.”⁹⁷⁸

Deze institutionele verwaarlozing verklaart ook een probleem met toegankelijkheid dat hieronder verder wordt toegelicht. Dit, en andere barrières met betrekking tot de toegankelijkheid van de archieven betekent ook dat een erg groot deel van het 'Afrika-archief', in volume het belangrijkste deel 'koloniale archieven', onder geëxploiteerd is geweest, en dan vooral de archieven geproduceerd in Afrika zelf. Dit betekent dat een betere toegankelijkheid van deze archieven tot nieuwe inzichten kan leiden, voornamelijk dan over het functioneren van de koloniale staat op het terrein, de effecten van die kolonisatie, en hoe gekoloniseerden daar - binnen fundamenteel onderdrukkende en ongelijke machtsverhoudingen - zich tegen verzetten en er mee vorm aan gaven.

3.2. Kort overzicht van de fondsen

Zoals gezegd vallen de 'Afrika-archieven' uiteen in twee grote delen: de archieven van het voormalige Ministerie van Koloniën enerzijds, en de archieven overgebracht na de onafhankelijk anderzijds, in het kort de fondsen van het *Gouvernement Général* (door onderzoekers GG) genoemd. Omdat dit archief enorm rijk en divers is, kunnen we hier slechts een zeer beperkte greep doen uit wat deze archieven te bieden hebben.

Er zijn zeker een vijftigtal fondsen afkomstig van het voormalige **Ministerie van Koloniën**. Deze fondsen kunnen opgedeeld worden in 1) de archieven geproduceerd in Brussel op het ministerie en zijn diensten, voornamelijk belangrijk voor een beter inzicht met betrekking tot het beleid vanuit de metropool. Hiertoe behoren bijvoorbeeld de archieven van de *Inspecteur général de l'hygiène et prédécesseurs en droit*.⁹⁷⁹ 2) archieven van wetenschappelijke instellingen (bijvoorbeeld *École coloniale, Université des Territoires d'Outre-mer, Musée colonial*), belangrijk onder andere voor wie zich interesseert in de koloniale wetenschappen 3) de documenten die gebruikt werden voor het samenstellen van de jaarlijkse rapporten over de Belgische activiteit in Congo en Ruanda-Urundi, en andere studierapporten, die vaak nuttig zijn voor lokale geschiedenis 4) de archieven van de *Force Publique* (het koloniale leger), waarin onder andere rapporten over de gewelddadige campagnes tegen chefs en bevolkingen die zich tegen koloniale overheersing verzetten - vaak eufemistisch *campagnes de pacification* genoemd - tijdens de vroege jaren van Belgisch Congo 5) private archieven,

⁹⁷⁷ Als onderzoekers toch met deze archieven hebben kunnen werken, dan is dat voornamelijk het werk geweest van Raf Storme, die we hier uitdrukkelijk willen bedanken omdat hij een belangrijke hulp is geweest voor veel onderzoekers.

⁹⁷⁸ Pierre-Alain Tallier, consultatie in bezit van expertengroep. Een meer omstandige historische schets is te vinden in Vanthemsche, "Introduction", in *Belgique, Congo, Rwanda, Urundi!*

⁹⁷⁹ Dit fonds werd reeds overgebracht naar het ARA. Voor de herwerkte inventaris, zie: "Inventaire des archives du Ministère des Colonies et successeurs en droit : Administration métropolitaine : Inspecteur général de l'hygiène et prédécesseurs en droit (1888–1966)", Rijksarchief in België, Ident. no. P6117, <http://arch.arch.be/index.php?l=fr&m=actualites&r=toutes-les-actualites&a=2020-09-27-inventoriage-progressif-des-archives-africaines-les-archives-de-l-inspecteur-general-de-l-hygiene>

zoals die van Francis Dhanis, die voornamelijk belangrijk zijn voor de geschiedenis van Congo-Vrijstaat.⁹⁸⁰

Het **archief van het *Gouvernement Général***, dat ongeveer 4,5 km bevat, bestaat dus uit documenten die in Afrika zelf zijn geproduceerd. Deze documenten zijn in vergelijking met de documenten van het Ministerie van Koloniën veel minder geëxploreerd door onderzoekers. Deze archieven bevatten documenten van verschillende diensten. We vinden er onder meer de documenten van het *Gouvernement Général* zelf, maar ook van diensten zoals *Affaires Indigènes et Main-d'Œuvre* (AIMO), van Justitie, van Missies en onderwijs, en van de Koloniale Inlichtingendienst (*Sûreté Coloniale*).⁹⁸¹ Deze laatste documenten (2 kasten) zijn echter in 2015 overgeheveld naar de Staatsveiligheid, en zoals we verder zullen zien is er discussie over of dit gerechtvaardigd was. Omdat deze archieven zo divers zijn, kunnen we hier louter een greep doen uit een aantal fondsen.

Meer dan de archieven van het voormalig Ministerie van Koloniën, geven deze documenten een beeld van hoe kolonialisme in de praktijk werd gebracht. Zonder dat dit onderscheid te ver kan worden doorgetrokken, geven de archieven van het Ministerie van Koloniën eerder een indruk over het koloniale beleid zoals dat vanuit België werd gevoerd, terwijl de archieven van het *Gouvernement Général* een overzicht geven van het dagelijkse reilen en zeilen in de kolonie, en ook meer stemmen van Congolezen bevatten. De dossiers van Justitie bijvoorbeeld zijn, zoals reeds vermeld, daarvoor een belangrijke bron. De dossiers over Missies en onderwijs geven toegang tot documenten over hoe scholen in de praktijk werden gerund. Ook voor onderzoekers die zich interesseren in de rol van infrastructuur of in stedelijke ontwikkeling kunnen bijvoorbeeld de archieven van de Directie Industrie, Energie, Openbare werken en Communicatie een belangrijke bron zijn. Een verdere exploitatie van het geheel van deze archieven van de *Gouvernement Général* kan wellicht ook de indruk dat alles in de metropool werd beslist nuanceren. Deze fondsen zijn dus van primordiaal belang om te begrijpen hoe kolonialisme in de praktijk werd gebracht.

Daarnaast zijn er ook de **archieven Ruanda-Urundi**, die uit verschillende fondsen bestaan. We vinden er: fonds RUDI, die archieven van *Vice-Gouvernement Général* in Usumbura verzamelen (Usumbura was het administratieve centrum van Ruanda-Urundi). Hier vinden we bijvoorbeeld verslagen van de *Conseil du Mwami* (koning) terug. De fondsen Rwanda (RWA) en Burundi (BU) bevatten respectievelijk de archieven geproduceerd door enerzijds de Residentie Ruanda, en anderzijds de Residentie Burundi. We vinden hier ook de jaarlijkse rapporten in terug, die erg belangrijk zijn voor het schrijven van lokale geschiedenis, en om administratieve ingrepen en de manier waarop Afrikaanse chefs koloniaal beleid in de praktijk brachten (of net niet) te begrijpen.

Ook in deze archieven vinden we stemmen van Rwandezen en Burundezen terug. Zo vinden in de archieven uit het fonds 'Rwanda' juridische dossiers terug, waaronder ook klachtenbrieven aan het adres van de Resident (vice-gouverneur generaal). In die klachtenbrieven vinden we beschrijvingen terug van huwelijksgeschillen, landconflicten, maar ook beschuldigingen aan het adres van 'colons' die hun arbeiders slecht en met geweld behandelen.⁹⁸² Het fonds Politiek verzamelt de documenten verzameld door werkgroepen die de politieke evolutie van Congo en Rwanda in 1958-1989 bestudeerden terug. In het fonds RWABU vinden we telegramverkeer met de mandaatgebieden terug, evenals dossiers met betrekking tot de verwijderde kinderen van Rwandese en Burundese vrouwen.

⁹⁸⁰ Naast het werk van Piret waarop dit gebaseerd is, kan ook E. Van Grieken en Madeleine Van Grieken-Taverniers, *Les archives inventoriées au Ministère des Colonies*, T.XII-2, (1958), Royal Academy for Overseas Sciences, publications, online "memoires", geraadpleegd op 20 maart 2021, http://www.kaowarsom.be/en/memoir_156, geconsulteerd worden.

⁹⁸¹ Jewsiewicki geeft wat meer toelichting over welk soort documenten we daarin kunnen terugvinden. Zie Jewsiewicki, "Les archives administratives zaïroises".

⁹⁸² Eigen onderzoek Gillian Mathys.

Andere dossiers die daarop betrekking hebben bevinden zich ook in BUR. Ten slotte vinden we ook een deel Duitse archieven terug. Deze archieven die dateren van de jaren dat Rwanda en Burundi deel uitmaakten van Duits Oost-Afrika, werden slechts in de jaren '30 van de vorige eeuw ontdekt.⁹⁸³ Deze bevatten onder meer *Jahresberichten* (een soort jaarrapporten), evenals verslagen van militaire campagnes, maar ook bijvoorbeeld rapporten over Muhumusa, een priesteres van de Nyabingi-cultus die in het begin van twintigste eeuw verzet voerde én tegen de koloniale overheersing, én tegen het hof van *mwami* (koning) Musinga.

Zoals Christine Deslaurier echter aangeeft, is voor koloniale geschiedenis ook **het diplomatiek archief** van belang: zowel voor de periode van Congo-Vrijstaat - die vanuit het Ministerie van Buitenlandse Zaken als een vreemde Staat werd beschouwd, als voor de periode rond de dekolonisatie van Rwanda en Burundi vindt men ook in het Diplomatieke archief belangrijke fondsen terug.⁹⁸⁴ Documenten uit de periode van Congo-Vrijstaat geven niet enkel informatie over het rubber regime, maar ook over andere regio's. Zo vindt men er bijvoorbeeld documenten met betrekking tot de onderhandelingen over de oostgrens van Congo-Vrijstaat, die pas beklonken werden nadat België Congo had overgenomen, maar ook over de Lado-enclave, en over slavenhandel.

Voor de periode van de dekolonisatie is er ook veel te vinden over de secessie van Katanga en over de Ronde Tafel-conferenties. Daarnaast bevat het informatie over de relaties van Belgisch Congo met andere kolonies en landen, maar ook bijvoorbeeld informatie over buitenlandse reizen van Congolese, Rwandese en Burundese prominenten, zoals de voetballer Mukuna, of bisschop Bigirumwami. Ook bevat het veel documenten die betrekkingen hebben op de nadere regels inzake de migratie van Belgen naar Belgisch Congo. Maar ook voor Ruanda-Urundi vindt men er belangrijke documenten, die vooral met het mandaat te maken hebben. Men vindt er onder andere brieven van de *bami* Mwambutsa (Burundi) en Musinga (Rwanda) met betrekking op Gisaka (Rwanda) en Bugufi (Burundi), de voorbereiding op de onafhankelijkheid enzovoort terug.

3.3. Toegankelijkheid

De hierboven geschetste korte geschiedenis van verwaarlozing is noodzakelijk omdat een en ander ook verklaart waarom de inventarisatie van verschillende fondsen zo uiteenlopend is. Van de verschillende fondsen van het Ministerie van Koloniën zijn sinds de jaren 1960 en 1970 inventarissen beschikbaar - sommigen gepubliceerd, anderen in het archief zelf. Er is echter nood aan een update van deze archieven. In de jaren 1960 en 1970 werden deze inventarissen opgesteld voor functionarissen en historici die een detailliekennis hadden van de koloniale institutionele context en het specifieke vocabularium. Het publiek van deze archieven is veranderd – het zijn niet langer alleen hypergespecialiseerde historici en functionarissen. Elke inventaris moet dus ook een soort gebruiksaanwijzing bevatten die de gebruikers – ook niet-specialisten - toelaat de archieven zo goed mogelijk te kunnen gebruiken. Toegankelijkheid moet dus breder worden gezien dan louter de wettelijke mogelijkheid om archieven te mogen inkijken. Dit geldt nog meer als het gaat over archieven die niet of onvolledig en/of preliminair geïnventariseerd zijn, zoals het geval is voor de archieven van het *Gouvernement Général* en *Ruanda-Urundi*. Dat deze archieven slechts gedeeltelijk geïnventariseerd zijn, verklaart waarschijnlijk ook waarom meerdere onderzoekers die reeds gebruik maakten van de archieven van het Afrika-archief vermelden dat ze het gevoel hebben dat niet alles getoond wordt, dat dingen verborgen blijven.⁹⁸⁵

⁹⁸³ Guy Van Den Bos. *Archives allemandes*, note 1980. Te raadplegen in het Afrika-archief.

⁹⁸⁴ Christine Deslaurier, "La documentation africaine à Bruxelles", *Afrique histoire* 1, no. 1 (2003): 223–34.

⁹⁸⁵ Consultaties in bezit van de expertengroep.

Dit wordt in de hand gewerkt door de afwezigheid van een functionele website, het gebrek aan overzicht over welke fondsen precies aanwezig zijn in het archief, en het gebrek aan adequate inventarissen voor alle fondsen. Tot een aantal jaren geleden waren zelfs niet alle beschikbare inventarissen beschikbaar in de leeszaal – zij moesten opgevraagd worden aan de verantwoordelijken, die als effectieve ‘gatekeepers’ van het archief functioneerden (zeker aangezien het moeilijk is te weten wat precies voorhanden is als geen lijst van alle inventarissen voorhanden is). Ook geven een aantal onderzoekers aan het gevoel te hebben dat gedurende lange tijd goede persoonlijke relaties met de archivariissen leidde tot betere toegang tot de archieven.⁹⁸⁶ Tijdens de raadplegingen is eveneens aangegeven dat deze situatie er de jongste jaren op vooruit is gegaan.

Van de archieven van het voormalige Ministerie van Koloniën zijn ad-hocinventarissen voorhanden, die eveneens ingekeken kunnen worden op de twee computers die in de leeszaal aanwezig zijn. Sinds de COVID-19-crisis kunnen deze dus ook digitaal beschikbaar worden gesteld aan onderzoekers die hieromtrent een vraag richten. Echter, zoals reeds gezegd, gezien de vorm van deze inventarissen dringt een update zich wel op.

Dit is reeds gedeeltelijk gebeurd voor archieven overgebracht naar het ARA (zie verder). Er kan echter de vraag gesteld worden waarom deze inventarissen evenals de volledige lijst met fondsen niet online werd geplaatst. Volgens de verantwoordelijke voor het archief zou dit leiden een overrompeling van zijn dienst en is dat gezien het gebrek aan mankracht onmogelijk.⁹⁸⁷ Hier moet wel opgemerkt worden dat zulks een visie haaks staat op de houding van het ICA in de inleiding vermeld, haaks op de deontologische code van archieven, en dat dit bovengenoemde ongelijkheden in de hand werkt.⁹⁸⁸

Wat de archieven van het voormalige *Gouvernement Général* en de archieven overgebracht uit Rwanda en Burundi betreft, is de situatie echter problematisch. Er zijn geen echte inventarissen beschikbaar, enkel databanken die beschikbaar zijn op de twee computers in de leeszaal, of die op vraag kunnen toegestuurd worden. Toch moet het gezegd dat het dankzij die rudimentaire databanken is, voornamelijk eenmanswerk, dat een generatie onderzoekers in deze archieven onderzoek heeft kunnen doen.⁹⁸⁹

Veel onderzoekers klagen ook over het tijdrovende en dure karakter van onderzoek in de archieven. Gedurende jaren was het onmogelijk om foto's te maken van de archiefdocumenten, en kopieën laten nemen vertraagt het onderzoeksproces en maakt het duurder. Dergelijke maatregelen treffen - opnieuw - disproportioneel personen met minder (onderzoeks)middelen, en voor wie mobiliteit in/naar België geen evidentie is. Bovendien is het ongewoon in vergelijking met andere archieven van een vergelijkbaar kaliber. Sinds de eerste heropening na de eerste lockdown in het kader van de COVID-19-crisis, is het maken van foto's van documenten wel toegelaten. Er is ons verzekerd dat deze maatregel niet teruggeschroefd zal worden na afloop van de COVID-19-crisis.⁹⁹⁰

Tot slot zijn de classificatie van archieven en de wet op de bescherming van de persoonsgegevens een ander belangrijk probleem dat de toegankelijkheid van de archieven belemmert. Omdat de impact hiervan te groot en belangrijk is, wordt het in het volgende deel apart behandeld.

⁹⁸⁶ Zie ook de introductie van de archievensgids van Guy Vanthemsche, waarin hij de langere geschiedenis van dit institutioneel wantrouwen schetst. Vanthemsche, “Introduction”, in *Belgique, Congo, Rwanda, Urundi*.

⁹⁸⁷ Onderhoud met Alain Gerard en Wim Van Praet, 25 november 2020

⁹⁸⁸ International Council on Archives, “Principles of Access to Archives”, 20 februari 2013, adopted by the Annual General Meeting on 24 augustus 2012, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.ica.org/en/principles-access-archives>

⁹⁸⁹ Dit is voornamelijk het werk geweest van Raf Storme, die we hier uitdrukkelijk willen bedanken omdat hij een belangrijke hulp is geweest voor veel onderzoekers.

⁹⁹⁰ Onderhoud met Alain Gerard en Wim Van Praet, 25 november 2020.

3.4. Classificatie en andere wettelijke barrières die het historisch onderzoek belemmeren

Naast een gebrekkige inventarisatie en ontsluiting van bepaalde archieven zijn er ook andere structurele problemen die historisch onderzoek belemmeren, en die mede de oorzaak zijn van een aantal andere problemen die verderop besproken worden. Een van de belangrijkste problemen in dat opzicht is de classificatie van bepaalde documenten, zoals geregeld bij de ‘Wet betreffende de classificatie en de veiligheidsmachtigingen, veiligheidsattesten en veiligheidsadviezen van 12 december 1998’. In artikel 3 van deze wet lezen we dat kunnen geclassificeerd worden, “[...] documenten of gegevens [...]” die indien niet-geëigend aangewend schade kunnen toebrengen aan:

- a) de verdediging van de onschendbaarheid van het nationaal grondgebied en van de militaire defensieplannen;
- b) de vervulling van de opdrachten van de strijdkrachten;
- c) de inwendige veiligheid van de Staat, met inbegrip van het domein van de kernenergie, en het voortbestaan van de democratische en grondwettelijke orde;
- d) de uitwendige veiligheid van de Staat en de internationale betrekkingen van België;
- e) het wetenschappelijk en economisch potentieel van het land;
- f) elk ander fundamenteel belang van de Staat;
- g) de veiligheid van de Belgische onderdanen in het buitenland;
- h) de werking van de besluitvormingsorganen van de Staat⁹⁹¹

In tegenstelling tot in sommige andere landen – de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en de Scandinavische landen⁹⁹² - is er in België geen automatische declassificatie na een bepaalde termijn. Dat betekent dat, in principe, documenten eeuwig geclassificeerd kunnen blijven. Declassificatie kan enkel gebeuren door de instantie die geclassificeerd heeft. Een aantal instellingen - het Ministerie van Buitenlandse Zaken, de Rijkspolitie, en de Vreemdelingenpolitie zijn al overgegaan tot een declassificatie in bulk na het verstrijken van een bepaalde termijn.⁹⁹³ De Staatsveiligheid - die zich ook als de rechtmatige opvolger van *Sûreté Coloniale* beschouwt, al wordt dat betwist, zie verder - en het Ministerie van Landsverdediging (Defensie) zijn echter nog niet tot een dergelijke classificatie overgegaan. Dit treft niet alleen de archieven bewaard door de Staatsveiligheid en het Ministerie van Defensie, aangezien in het Afrika-archief en het diplomatiek archief zich nog steeds een grote massa documenten bevinden die geclassificeerd werden door deze diensten. Diensten wisselden immers informatie uit, en dat betekent dat rapporten, briefwisseling enzovoort van de ene dienst gevonden kunnen worden in de archieffondsen van een andere dienst.

Dat betekent dat, ook al gaat het over documenten van minstens een halve eeuw oud, onderzoekers er geen toegang toe hebben, tenzij ze over een veiligheidsmachtiging beschikken (zie art. 8) van diezelfde wet.⁹⁹⁴ Gezien het belang dat de archieven van zowel Defensie als Staatsveiligheid hebben

⁹⁹¹ S.n. “Wet betreffende de classificatie en de veiligheidsmachtigingen, veiligheidsattesten en veiligheidsadviezen van 12 december 1998”, 12 december 1998. Laatste geraadpleegd op 20 maart 2021, http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=1998121161&table_name=wet

⁹⁹² Karel Velle, *Archieven, de politiek en de burger* (Brussel: KVAB Press, 2013), geraadpleegd op 20 maart 2021, https://www.kvab.be/sites/default/rest/blobs/454/mw_archieven-politiek-burger.pdf

⁹⁹³ Pierre Havaux, “Ne pas déclassifier les archives alimente la thèse du complot”, *LeVif*, 11 februari 2020, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.levif.be/actualite/belgique/ne-pas-declassifier-les-archives-alimente-la-these-du-complot/article-normal-1248647.html>

⁹⁹⁴ Soms worden documenten binnen bepaalde dossiers over het hoofd gezien en kunnen onderzoekers ze wel

voor een beter begrip van de periode rond de dekolonisatie, en de periode net erna, en dat er in de formele en informele consultaties benadrukt wordt dat deze periode verder moet onderzocht worden, **pleiten wij voor een onmiddellijke oplossing**.⁹⁹⁵ De veiligheidsmachtiging is niet enkel nodig voor onderzoekers, maar ook voor personeel die de lokalen waar deze documenten zich bevinden, betreedt. Dit heeft repercussies voor de aanpak van het schimmelprobleem dat de koloniale archieven teistert, en voor de overdracht naar het ARA (zie verder).

Voor Belgische onderdanen duurt het aanvragen van een veiligheidsmachtiging twee tot negen maanden. Niet-Belgen uit landen waarmee België een bilateraal akkoord heeft, kunnen ook een veiligheidsmachtiging aanvragen, maar het is niet bekend hoelang dat duurt. We kunnen echter veronderstellen dat de termijn nog langer is, en dat het nog moeilijker is om een veiligheidsmachtiging te krijgen.⁹⁹⁶ Omdat België echter geen bilateraal akkoord met Congo, Rwanda en Burundi heeft, kunnen onderdanen van die landen geen veiligheidsmachtiging aanvragen. Dit betekent dat Congolezen, Rwandezes en Burundezes sowieso geen toegang kunnen krijgen tot bepaalde documenten die nochtans wel hun eigen verleden betreffen. Met het oog op waarheidsvinding, alsook in het licht van het onrecht dat aan Congolezen, Rwandezes en Burundezes werd toegebracht tijdens de koloniale periode, is dit onaanvaardbaar, omdat het de facto deze groep benadeelt ten aanzien van Belgische onderzoekers. Dit betekent ook dat de restitutie van de – al dan niet digitale – archieven eveneens in het gedrang komt door deze wet (zie verder).

Zelfs al komen Belgische onderzoekers in principe in aanmerking voor een veiligheidsmachtiging, het is geen garantie er ook een te krijgen. Een onderzoeker getuigt dat hij/zij in het kader van een aanvraag voor toegang tot de archieven van Staatsveiligheid en Defensie meer dan een jaar moest wachten op een negatief antwoord met betrekking tot het raadplegen van geclassificeerde documenten in het kader van academisch onderzoek. De bovenstaande wetgeving werd geciteerd, en er werd gezegd dat toegang niet gegeven kon worden omdat de onderzoeker de onderzoeksresultaten zou publiceren. Dat de onderzoeker in een gemotiveerde mail had toegelicht zeer omzichtig te zullen omspringen met de verkregen informatie, werd niet gehoord.⁹⁹⁷

Het probleem van declassificatie van archieven werd reeds herhaaldelijk door historici en archivisten aangeklaagd.⁹⁹⁸ Er lijken echter tegengestelde meningen en belangen te bestaan tussen verschillende diensten enerzijds en historici en archivisten anderzijds.⁹⁹⁹ Historici en archivisten pleiten reeds langer voor declassificatie en openbaarheid van deze archieven, terwijl de veiligheidsdiensten voor meer

inkijken.

⁹⁹⁵ Het gaat daarbij o.a. over de moord op Rwagasore (Burundi) en de rol van de Belgen, en resident Logiest in de periode 1959–1962(3) in Rwanda.

⁹⁹⁶ Nationale Veiligheidszekerheidsdienst, “Wie mag een veiligheidsmachtiging voor natuurlijke personen aanvragen?” Geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.nvoans.be/nl/internationale-organisaties/veiligheidsmachtigingen/veiligheidsmachtigingen-voor-individuele/wie-mag>

⁹⁹⁷ Interview van Gillian Mathys met een onderzoeker die anoniem wenst te blijven.

⁹⁹⁸ “Eeuwige staatsgeheimen behoren stilaan tot het verleden”, *De Standaard*, 15 januari 2020, geraadpleegd op 20 maart 2021, https://www.standaard.be/cnt/dmf20200114_04805751

⁹⁹⁹ Zie bijvoorbeeld ADIV: Kristof Clerix, “Wetsvoorstel over declassificatie geheime documenten is schadelijk voor nationale veiligheid”, *Knack*, 15 januari 2020, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.knack.be/nieuws/belgie/wetsvoorstel-over-declassificatie-geheime-documenten-is-schadelijk-voor-nationale-veiligheid/article-normal-1552997.html>; zie Pierre-Alain Tallier, geciteerd in Havaux, “Ne pas déclassifier les archives”; zie Pierre-Alain Tallier en Delphine Lauwers, “La publicité nuit gravement au secret”, *Belgium WWII Blog*, 16 april 2020, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.belgiumwwii.be/blog/la-publicite-nuit-gravement-au-secret.html>; zie deze brief ondertekend door verschillende historici: Gert Huskens et al., “Historici roepen overheid op om diplomatieke archieven openbaar te maken”, *DeMorgen*, 30 januari 2019, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.demorgen.be/nieuws/historici-roepen-overheid-op-om-diplomatieke-archieven-openbaar-te-maken~b7fcdaa0/>

voorzichtigheid pleiten. We kunnen ons echter afvragen of zestig jaar na de feiten, de belangen van de Staat nog steeds geschaad kunnen worden door wat de archieven ons eventueel zouden kunnen vertellen. Gaat het over het beschermen van de belangen van (hooggeplaatste) enkelingen, of werkelijk over staatsbelang? Is het volledige ontzeggen van toegang tot archieven de enige manier om (nu sowieso hoogbejaarde) informanten te beschermen? Voedt de halsstarrigheid waarmee toegang tot deze archieven ontzegd wordt, niet net complottheses?¹⁰⁰⁰

Guy Vanthemsche en Gert Huskens stellen hieromtrent:

“In welke mate is de bereidwilligheid van deze diensten een bepalende factor en welke procedures garanderen een gelijkwaardige behandeling van elke onderzoeker? Waar beginnen en eindigen de grenzen van ‘de veiligheid van de Staat’ in een context van archivering en maatschappelijke omgang met het verleden?”¹⁰⁰¹

Gezien de rem die de classificatie op historisch onderzoek zet, gezien de de facto discriminatie van Rwandese, Congolese en Burundese onderzoekers, gezien de verdere problemen die deze classificatie veroorzaakt (rem op restitutie en op behandeling archieven tegen schimmel, zie verder) wordt het tijd dat hieromtrent een beslissing wordt genomen, zeker omdat deze stap reeds besproken werd in het parlement en declassificatie werd opgenomen in het regeerakkoord van de regering Decroo. We komen hierop terug in de aanbevelingen.

Een andere wet die onderzoekers de toegang tot archieven bemoeilijkt, is de wet op de bescherming van de persoonlijke levenssfeer. Zo lezen we op de website van het Afrika-archief onder meer dat:

“Voor documenten ouder dan 50 jaar: de toegang wordt door de Directie Archieven zelf verleend aan de hand van de algemene criteria voor de bescherming van de internationale betrekkingen van federaal België (Wet van 1994 inzake de openbaarheid van bestuur) en voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer (Wet van 1992 inzake de bescherming van de persoonlijke levenssfeer).”¹⁰⁰²

Dit wettelijk kader wordt vaak ingezet wanneer onderzoekers toestemming vragen tot documenten die persoonlijke gegevens bevatten (bijvoorbeeld gerechtelijke documenten). Hierover werd in het Afrika-archief gedurende lange tijd geen concrete duiding gegeven over hoe wel toegang verkregen kan worden. Zo werd enkele jaren geleden aan een onderzoeker die in het kader van zijn/haar onderzoek toegang vroeg door een voormalig medewerker, gesteld dat “ze niet voldoende in het archief aanwezig waren.” Het is pas nadat een collega-onderzoeker hen de weg wees naar de Commissie voor de bescherming van de Persoonlijke Levenssfeer (nu de Gegevensbeschermingsautoriteit), waar om een formeel advies werd gevraagd, dat de onderzoeker in kwestie toegang kreeg tot de documenten.¹⁰⁰³ Deze informatie zou echter in het archief aanwezig moeten zijn én duidelijk en transparant gecommuniceerd moeten worden aan iedere onderzoeker die er baat bij zou hebben. De commissie heeft ook gevallen gedocumenteerd van andere onderzoekers die eveneens om inzage in gelijkaardige documenten hebben verzocht. Aangezien ze niet op de hoogte waren van de te volgen procedure, en die hen ook niet werd meegedeeld, kregen ze nooit toegang.¹⁰⁰⁴

¹⁰⁰⁰ Tallier en Lauwers, “La publicité nuit gravement au secret”.

¹⁰⁰¹ Huskens et al., “Historici roepen overheid op”.

¹⁰⁰² Wet betreffende de openbaarheid van bestuur, 11 april 1994, Binnenlandse Zaken Openbaar Ambt, Dossiernummer 1994-04-11/51, geraadpleegd op 20 maart 2021, <http://www.ejustice.just.fgov.be/eli/wet/1994/04/11/1994000357/justel>

¹⁰⁰³ Telefonische communicatie en e-mail verkeer met een onderzoeker die anoniem wenst te blijven.

¹⁰⁰⁴ Consultaties, gevallen in kwestie verder uitgediept en bekend bij de leden van de expertencommissie. Waarschijnlijk gaat het om meer onderzoekers dan bekend bij de expertencommissie. Deze gevallen dateren wel van enkele jaren geleden.

Volgens de archiefverantwoordelijken worden de onderzoekers sinds enige tijd in kennis gesteld van de passende procedures.¹⁰⁰⁵

Dergelijke barrières zijn nog hoger in de dossiers inzake metis (de kinderen die uit de koloniale gebieden verwijderd werden, maar ook diegenen die er gebleven zijn) en hun nazaten. Buiten het kader van wetenschappelijk onderzoek wordt aan mensen die toegang vragen tot dossiers die persoonsgegevens bevatten, gevraagd om hun affiliatie met de persoon in kwestie te bewijzen. Voor metis geldt echter dat ze zich soms in preciaire wettelijke situaties (zie deel II, ‘De metis van België’) bevinden, en niet over de nodige documenten beschikken. Vaak is het voor hen dubbel zo moeilijk, of zelfs onmogelijk, om toegang te krijgen tot documenten met betrekking tot hun afstamming (om verschillende redenen).¹⁰⁰⁶ Enge interpretaties van het wetgevende kader zijn in deze context dan ook een dubbele vorm van onrecht en geweld die deze groep wordt aangedaan, aangezien het ontbreken van de benodigde bewijsstukken vaak een rechtstreeks uitvloeisel is van de situatie waarin de Kerk en de Belgische Staat deze mensen heeft gebracht. Ook voor de onderzoekers die het onderzoek verrichten in het kader van de “Metis-resolutie” zorgt het wettelijke kader soms voor problemen.¹⁰⁰⁷

Zo wordt de privacybescherming vaak onvolledig of eenzijdig geïnterpreteerd door te focussen op de bescherming van de gegevens van de vader of de instituties (zoals de katholieke organisaties die betrokken waren bij de verwijdering van de kinderen). Daarbij worden de rechten van de kinderen geschonden. Het gegevensbeschermingsrecht, zowel het Belgische, dat van de Raad van Europa als van de Europese Unie, houdt immers ook in dat de “betrokkene” (het zogenaamde “data-subject”) recht heeft en zicht moet krijgen op de verwerking van de persoonsgegevens die hem of haar aanbelangen. Ook de persoonsgegevens van het opgevangen kind moeten evenwaardig beschermd worden.¹⁰⁰⁸ Dergelijke wettelijke barrières maken het erg moeilijk om te voldoen aan de doelen die in de resolutie worden gesteld. Indien men enigszins het onrecht dat aan deze groep werd toegebracht wil verzachten, dan moeten hiervoor gepaste maatregelen genomen worden en voldoende middelen beschikbaar worden gesteld.¹⁰⁰⁹

Volgens historicus, professor bestuurskunde én lid van de commissie voor de toegang tot en het hergebruik van bestuursdocumenten¹⁰¹⁰ Frankie Schram is het een probleem dat er omtrent de toegang tot dossiers met persoonsgegevens geen specifiek recht bestaat voor historisch en wetenschappelijk onderzoek. Het is aangewezen dat een dergelijk recht gecreëerd wordt buiten de openbaarheidswetgeving die in principe in de eerste plaats een recht van het publiek garandeert (dus iedereen op gelijke wijze). Voor een dergelijk specifiek recht zouden er dan wel specifieke eisen kunnen worden gesteld met betrekking tot de kwalificatie van de onderzoeker, de gebruikte methodes, de mate waarin persoonsgegevens openbaar worden gemaakt enzovoort.¹⁰¹¹ Dergelijke voorwaarden mogen echter geenszins ingezet worden om niet-Belgische onderzoekers de toegang te beletten.

¹⁰⁰⁵ Opmerkingen van Alain Gerard en Wim van Praet over de per e-mail bezogde werktekst van het hoofdstuk.

¹⁰⁰⁶ Gesprek met Delphine Lauwers en Chiara Candaele, die voor fase 1 van het onderzoek Project “Metis-resolutie” onderzoek verrichten.

¹⁰⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁰⁸ Willem Debeuckelaere, voorzitter Privacycommissie tussen 2007 en 2019.

¹⁰⁰⁹ Zie bijvoorbeeld Jacqui Goegebeur, “Concretisering van de resolutie van de Kamer van volksvertegenwoordigers van 29 maart 2018 over de segregatie waarvan de metissen uit de periode van de Belgische kolonisatie in Afrika het slachtoffer zijn geweest (DOC 54 2952/007).” Document in bezit expertengroep.

¹⁰¹⁰ Zie IBZ Service public fédéral Intérieur, <https://www.ibz.rn.fgov.be/fr/commissions/publicite-de-ladministration/introduction>]

¹⁰¹¹ E-mailuitwisseling van Gillian Mathys met Frankie Schram, 4 december 2020.

Een ander probleem is het privéarchief van personen met publieke functies. Zo zijn de archieven van federale ministers en hun kabinetten - bijvoorbeeld van de ministers in functie tijdens de dekolonisatie-periode - niet onderhevig aan de archiefplicht, en worden ze als 'privé' beschouwd, ten gevolge van een lacune in de archiefwet van 1955. Voor de regionale en gemeenschapsregeringen zijn deze archieven wél aan een archiefplicht onderworpen. Dat maakt dat documenten die eigenlijk publiek zijn, onder de wetgeving van privéarchieven vallen, en dat de toegankelijkheid van de documenten afhangt van de producent van het fonds of zijn nabestaanden, en dat we ook niet zeker zijn of alle documenten werden gedeponeerd. Ook dit vormt een rem op het historisch onderzoek.

Bovendien is het een probleem is dat de archieven die opengesteld werden voor de onderzoekers van de Lumumba-commissie daarna terug op slot gingen. Het zorgt ervoor dat de middelen ontbreken om het door de staat gesanctioneerde discours over de moord op Lumumba te verifiëren. Dit is geen kritiek op het werk dat de historici in de Lumumba-commissie verricht hebben, maar het is wel een probleem dat deze bronnen niet voor andere onderzoekers toegankelijk zijn.¹⁰¹² Archieven die ooit – in welke vorm ook – werden opengesteld voor één onderzoeker, zouden sowieso voor alle onderzoekers toegankelijk moeten zijn.

3.5. Aantasting van de archieven door schimmelvorming

Een van de grootste problemen waarmee het Afrika-archief zich geconfronteerd ziet, is de aanwezigheid van schimmelvorming, waardoor reeds **ongeveer de helft van de documenten** (ca. 5 km) is aangetast. Deze reeds problematische situatie wordt echter bemoeilijkt door het probleem van de classificatie, die de behandeling van de documenten tegen de schimmel in de weg staat, waardoor de schimmel zich gestaag verder kan verspreiden.¹⁰¹³ Het is dan ook van primordiaal belang dat dit probleem zo snel mogelijk wordt aangepakt, maar zoals zal blijken kan dat niet zonder dat het probleem van de classificatie wordt weggewerkt. Er dient wel gezegd te worden dat het probleem van schimmel geen alleenstaand geval is. Ook bijvoorbeeld het archief van het Brusselse Justitiepaleis,¹⁰¹⁴ de archieven van een aantal gevangenen¹⁰¹⁵ en het legerarchief van Zutendaal kampen met schimmelproblemen. Zoals het geval van een longinfectie in Zutendaal aantoont, zijn deze schimmels niet enkel een bedreiging voor de documenten in het archief, maar potentieel ook voor het personeel die er werkt.¹⁰¹⁶ Aan de basis van dit probleem ligt het feit dat veel

¹⁰¹² Zie bijvoorbeeld deze brief ondertekend door 151 historici in 2006 (!) waarin de eis wordt gesteld dat archieven openbaar voor onderzoekscommissie dat voor alle onderzoekers zijn: "Geschiedenis is meer dan herinneren",

De Standaard, 25 januari 2006, geraadpleegd op 20 maart 2021,

<https://www.standaard.be/cnt/gm6n9vmk>

¹⁰¹³ Dit werd ook reeds in de pers aangeklaagd, zie o.a. de bijdrage van Lien Ceùppens, "Verwaarlozing koloniale archieven vernietigt geschiedenis", *apache*, 20 juni 2020,

<https://www.apache.be/gastbijdragen/2020/06/22/verwaarlozing-koloniale-archieven-vernietigt-geschiedenis/>

¹⁰¹⁴ "Rechtbankvoorzitter slaat alarm over schimmelinfectie Justitiepaleis", (video) *Bruzz*, 3 augustus 2017, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.bruzz.be/videoreeks/bruzz-24-03082017/video-rechtbankvoorzitter-slaat-alarm-over-schimmelinfectie>

¹⁰¹⁵ Lars Bové, "Ook in gevangenen liggen archieven te 'rotten'", *De Tijd*, 10 augustus 2017, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.tijd.be/politiek-economie/belgie/algemeen/ook-in-gevangenen-liggen-archieven-te-rotten/9921696.html>; Harald Deceulaer, "De wanhoop van de archivaris: het archief van de Brusselse gevangenen", *META: Tijdschrift voor Bibliotheek en Archief*, nr. 9 (2019), geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.vvbad.be/meta/meta-nummer-20199/de-wanhoop-van-de-archivaris-het-archief-van-de-brusselse-gevangenen>

¹⁰¹⁶ Timmie Van Diepen, "Militair heeft longinfectie opgelopen door schimmel in legerarchief", *Nieuwsblad*, 24 november 2015, geraadpleegd op 20 maart 2021, https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20151024_01936540. Zie ook verslag sanitaire inspectie.

overheidsdiensten (inclusief het Ministerie van Buitenlandse Zaken) lokalen gebruiken voor het bewaren van archieven die daarvoor eigenlijk niet geschikt zijn.

Voor het Afrika-archief is dit probleem al sinds februari 2014 bekend, toen schimmel bij een beperkte controle in een aantal lokalen werd aangetroffen. Er werd toen advies gegeven om de schimmel aan te pakken. In oktober 2016 bleek dat die adviezen niet gevolgd werden.¹⁰¹⁷ Eind 2016 bleek dat reeds meer dan 5 km archief was aangetast. Uit het verslag dat toen werd opgesteld, blijkt dat op dat moment het gevaar dat de schimmel zich naar alle andere lokalen verspreidde via het luchtverversingssysteem reëel was.¹⁰¹⁸ Op dat moment zijn dan ook door het Ministerie van Buitenlandse Zaken een aantal investeringen gedaan, onder meer in hygrometers en HEPA-luchtontvochtigers.¹⁰¹⁹ Dit heeft de verdere verspreiding van de schimmel gestopt, maar het probleem niet opgelost.

Op het ogenblik dat deze tekst wordt uitgeschreven (december 2020), is slechts 300 meter van de meer dan 5 km aangetast archief gedecontamineerd. Ondanks het Memorandum of Understanding tussen het ARA en het Afrika-archief, dat stipuleert dat de decontaminatie de verantwoordelijkheid is van het Afrika-archief, heeft het ARA de kosten van de decontaminatie van een deel van het archief voorgeschoten om lopende projecten niet in het gedrang te brengen. Een deel van de verklaring waarom de decontaminatie van de rest van de archieven pas in 2021 zal starten, is dat het Ministerie van Financiën samen met het Ministerie van Buitenlandse Zaken en een aantal andere ministeries een openbare aanbesteding heeft uitgeschreven om de kosten te drukken.

Dit is echter niet de enige reden. Een van de grote problemen die decontaminatie in de weg staan, is het classificatieprobleem. Onder de 5,5 km aangetast archief bevindt zich ook een groot deel archief dat geclassificeerd is: ongeveer 630 met veiligheidsclassificatie *high risk*, ca. 4,9 km met veiligheidskwalificatie *low risk*. Volgens de eerder vermelde wetgeving mogen enkel personen met een veiligheidsmachtiging “zeer geheim” de zones betreden waarin “geheime” documenten worden bewaard. Het is onmogelijk om alle archieven document per document te screenen voor decontaminatie, en de firma’s die de technische knowhow hebben voor decontaminatie zijn allemaal buitenlandse firma’s, wat betekent dat een veiligheidsmachtiging krijgen moeilijker wordt.¹⁰²⁰ Kortom, om de archieven te behandelen tegen schimmels, is declassificatie de meest efficiënte en goedkope manier. Langer wachten met het aanpakken van dit probleem is niet aangewezen. Wij hebben in maart 2021 vernomen dat er een akkoord met Staatsveiligheid gesloten is voor het transport naar de desbetreffende firma. Dit lost echter de andere door classificatie veroorzaakte problemen niet op.

4. Archieven van de Veiligheid van de Staat¹⁰²¹

Contact met de archieven van de Staatsveiligheid was niet mogelijk zonder toestemming van het Comité I, en voor toegang tot de archieven is, zoals hierboven uiteengezet, een veiligheidsmachtiging

¹⁰¹⁷ ARA, Infection par des moisissures des archives africaines conservées au SPF Affaires étrangères, 5 januari 2017, in bezit expertengroep.

¹⁰¹⁸ ARA, Annexe 1, Memorandum of Understanding, Status Quaestionis Archives “contaminées”, 30 augustus 2017, in bezit expertengroep.

¹⁰¹⁹ Onderhoud met Alain Gerard en Wim Van Praet, 25 november 2020, zie ook Alain Gerard, ‘Gedachtewisseling met vertegenwoordigers van de FOD Buitenlandse Zaken over hun archieven en met vertegenwoordigers van het Rijksarchief, 19 oktober 2020’.

¹⁰²⁰ ARA, Annexe 1, Memorandum of Understanding, Status Quaestionis Archives “contaminées”, 30 augustus 2017, in bezit expertengroep.

¹⁰²¹ Voor een kort overzicht van de veiligheidsdiensten in België’s koloniale ruimte, zie o.a.: Christine Deslaurier “Du nouveau pour l’histoire politique du Burundi à la veille de l’indépendance : la documentation secrète de la Sûreté (1958–1961)”, *Cahiers du CRA – Centre de Recherches Africaines*, CRA-Aix, 1998, pp. 39–69, Frédéric J. L. A. Vandewalle en Jacques Brassine, *Les rapports secrets de la sûreté congolaise, 1959–1960*, 2 vols. (Brussel:

nodig. Net zoals dat voor veel diensten in de kolonie het geval was, hebben we hier te maken met een duale structuur metropool-kolonie: enerzijds een dienst ‘*Sûreté Publique*’ die afhing van het Ministerie van Koloniën (metropolitane tak), en de koloniale staatsveiligheid ‘*Sûreté Coloniale*’ die afhing van het Gouvernement Général (in Congo), en die in 1947 als aparte dienst werd opgericht.¹⁰²² De *Sûreté Coloniale* beperkte zich niet enkel tot Congo, ze was ook in Rwanda en Burundi actief.¹⁰²³ Een deel van de archieven van die laatste bevonden zich tot in 2015 in het Afrika-archief. Daarna werden ze echter om onduidelijke redenen - de versies van de betrokken diensten lopen uiteen - overgebracht naar de Staatsveiligheid.¹⁰²⁴

Er is echter controverse of deze beslissing wel gerechtvaardigd was. Het blijkt namelijk dat tussen 1960 en 1962 reeds een opdeling werd gemaakt tussen “algemene studies” - die terug toevertrouwd werden aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken en andere dossiers die lopende zaken betroffen die terecht kwamen bij de Staatsveiligheid. Daarenboven komt dat, gezien de koloniale staatsveiligheid afhing van het *Gouvernement Général*, dat op zijn beurt afhing van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, dat de rechtsopvolger van de Koloniale Staatsveiligheid het Ministerie van Buitenlandse Zaken en niet Staatsveiligheid is.¹⁰²⁵ Het zou goed zijn als deze kwestie uitgeklaard werd, en als onderzocht werd of er enig lobby-werk gebeurd is om deze transfer te bewerkstelligen, en zo ja, met welke redenen.¹⁰²⁶

In augustus 2021, na de bezorging van het rapport, heeft de Federale Overheidsdienst Buitenlandse Zaken ons laten weten dat **de in het bezit van die FOD zijnde documenten van de koloniale inlichtingendiensten** niet langer als geïnclassificeerd worden beschouwd.¹⁰²⁷ Hoewel zulks een belangrijke stap in de goede richting is voor de geschiedkundigen en voor de burgers in het algemeen, zijn daarmee niet alle door de classificatie veroorzaakte problemen opgelost. Heel wat documenten van de Veiligheid van de Staat en van Defensie blijven immers geheim.

De Veiligheid van de Staat is echter stelselmatig archief van de *Sûreté Coloniale* aan het declassificeren en aan het overdragen naar het ARA. Het probleem met deze overdracht is dat er dossiers en documenten uit de fondsen worden gehaald zonder dat duidelijk is wat precies wordt weggehaald, en op welke basis wordt beslist of de betrokken documenten toegankelijk dan wel ontoegankelijk zijn. Die werkwijze brengt risico's met zich. Zoals in de inleiding werd aangegeven, is het van belang dat de archieven niet worden opgedeeld. Bovendien ontstaat aldus een reëel risico dat bepaalde documenten verloren gaan. Naar schatting is ongeveer een derde van de archieven nog in handen van de Veiligheid van de Staat, waardoor de onderzoekers er geen toegang toe hebben. Bovendien is het niet duidelijk wat de Veiligheid van de Staat van plan is met de nog in haar bezit zijnde archieven. Nochtans zijn deze archieven van fundamenteel belang voor een beter inzicht in de dekolonisatiestrijd én de Belgische inmenging hierin in Belgisch Congo, en Rwanda en Burundi. Het overzicht dat

Arts et Voyages, 1973). Anne-Sophie Gijs, *Le pouvoir de l'absent: Les avatars de l'anticommunisme au Congo (1920-1961)*, 2 vols., Serie Outre-Mers 4 (Brussel, Peter Lang, 2016).

¹⁰²² Deslaurier, “Du nouveau”.

¹⁰²³ Deslaurier, “Du nouveau”.

¹⁰²⁴ Ik heb hierover formeel een gesprek gehad met ARA en met de dienst Kennis en Informatiebeheer van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Met de Staatsveiligheid was een formeel gesprek niet mogelijk.

¹⁰²⁵ Pierre-Alain Tallier tijdens ‘Gedachtewisseling met vertegenwoordigers van de FOD Buitenlandse Zaken over hun archieven en met vertegenwoordigers van het Rijksarchief, 19 oktober 2020’.

¹⁰²⁶ Zoals gesuggereerd werd door Pierre-Alain Tallier in het parlement tijdens ‘Gedachtewisseling met vertegenwoordigers van de FOD Buitenlandse Zaken over hun archieven en met vertegenwoordigers van het Rijksarchief, 19 oktober 2020’.

¹⁰²⁷ E-mail van Wim Van Praet aan Gillian Mathys, 12 augustus 2021, achteraf aan het verslag toegevoegde opmerking.

hieronder volgt is gebaseerd op literatuur, eigen ervaringen in de archieven, en een kort inzagemoment in de reeds gedeclassificeerde fondsen van de *Sûreté Coloniale* in het ARA.

Deze archieven geven vooral inzicht in wat in de literatuur ‘colonial anxieties’ worden genoemd: ze geven een goed overzicht van wat de koloniale staat als fundamentele bedreigingen zag.¹⁰²⁸ We vinden dan ook veel informatie over wat de koloniale staat als subversieve bewegingen zag - religieuze cultes zoals het Kimbanguïsme, maar ook bijvoorbeeld arbeidersverenigingen en politieke partijen; individuen die politiek actief waren, zwart én wit - zeker in de tweede helft van de jaren vijftig; publicaties, strooibiljetten, radio-uitzendingen enzovoort.¹⁰²⁹ Maar ook over de *police minière* en over wapendracht is veel informatie terug te vinden.

Voor historici zijn zeker de rapporten van belang, omdat die een goed overzicht geven van bepaalde periodes. Christine Deslaurier vermeldt bijvoorbeeld voor Burundi de verschillende ‘Bulletins’ die op de voet politieke ontwikkelingen volgen.¹⁰³⁰ Ook voor Congo en Rwanda bestaan gelijkaardige rapporten. Daarbij is het interessant dat ook ‘geruchten’ die onder de bevolking de ronde doen een belangrijke plaats innemen. Deze kunnen inzicht geven in sociale en politieke relaties, en in de manier waarop machtsstructuren door de bevolking werden gezien.

5. Archieven van het Ministerie van Landsverdediging: Koninklijk Legermuseum en Centrum voor Historische Documentatie van de Krijgsmacht (CHD)¹⁰³¹

Deze archieven zijn vooral van belang voor de *Force Publique*, het koloniale leger geleid door Europese officieren en onderofficieren en voor de *Forces armées métropolitaines* die in 1948 naar Congo werden gestuurd om de *Force Publique* bij te staan. Een niet-onbelangrijk deel van deze archieven is geëncrypteerd.

Ook hier zien we dus de dubbele structuur metropool-kolonie terug. Aangezien de *Force Publique* tussen 1908 en 1960 afhing van de *Gouvernement Général* en van het Ministerie van Koloniën, moeten we daarvoor ook te rade gaan in de fondsen van de Afrikaanse en diplomatieke archieven (zie hierboven). De *Force Publique* vervulde verschillende rollen: veroveren van gebieden in de kolonie en bewaren van de koloniale ‘orde’ in de kolonie.¹⁰³² Het was een van de belangrijkste repressie-instrumenten van de koloniale staat, en vaak een vector van geweld; rechtstreeks en fysiek geweld, zoals in de beschrijving van enkele militaire veldtochten in het hoofdstuk "Een aantal uitgangspunten" al is aangegeven. Tijdens de Eerste en de Tweede Wereldoorlog vechten de troepen ook mee als een regulier leger.

Ook voor Rwanda en Burundi zijn deze archieven van belang. Het is de *Force Publique* die in 1916 Rwanda en Burundi binnenvalt, verovert, en bezet. Bovendien werd de *Force Publique*, samengesteld uit Congolese soldaten, ook ingezet in Rwanda en Burundi. De *Force Publique* integreerde dus geen

¹⁰²⁸ Amandine Lauro, “Maintenir l’ordre dans la colonie-modèle: Notes sur les désordres urbains et la police des frontières raciales au Congo Belge (1918–1945)”, *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 15, no. 2 (2011): 97–121. Jean-Luc Vellut, “Le Katanga industriel en 1944: malaises et anxiétés dans la société coloniale”, *Le Congo belge durant la Seconde Guerre mondiale: Recueil d’Etudes. Bijdragen over Belgisch-Congo Tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Brussel: Académie Royale des Sciences D’Outre-Mer/Koninklijke Academi voor Overzeese Wetenschappen, 1983), 495–523.

¹⁰²⁹ Bezoek Gillian Mathys aan ARA, 9 december 2020.

¹⁰³⁰ Deslaurier baseert zich op ‘Bulletins’ die ze in andere fondsen dan die van de *Surêté coloniale* gevonden heeft. Zie Deslaurier, “Du nouveau”.

¹⁰³¹ Pierre-Alain Tallier e.a. *Belgique, Congo, Rwanda, Urundi*.

¹⁰³² *Guide des archives*.

Rwandezen en Burundezen.¹⁰³³ Wat volgt is gebaseerd op informatie uit de nog te verschijnen archiefgids, en geeft dus enkel een overzicht van documenten die vrij toegankelijk zijn.

In het Legermuseum en het Documentatiecentrum in Evere vinden we rijke archieven terug. We vinden er informatie over de *Force Publique* tijdens Congo-Vrijstaat; over de Eerste Wereldoorlog en het oostelijke front in Congo, evenals over de invasie en bezetting van Rwanda en Burundi in 1916 en de daaropvolgende jaren. In zowel het Legermuseum als het Documentatiecentrum zijn ook personeelsdossiers van officieren en soldaten te vinden. Andere archieven afkomstig van verschillende diensten van het Ministerie van Defensie hebben een zeer grote omvang en bevatten veel informatie over de militaire basissen in Kamina, Banana en Kitona; en documenten van de militaire inlichtingendienst. Een groot deel van het volume aan archieven betreft de onafhankelijkheidsperiode in de drie landen.

Toegankelijkheid

De archieven van het Ministerie van Defensie tot de Tweede Wereldoorlog vinden we terug in het Legermuseum. Deze zijn volledig geïnventariseerd en ontsloten door gepubliceerde en ongepubliceerde inventarissen. Een deel daarvan staat online, maar behalve het fonds 'Belgique-Etranger. Documents et offres diverses'¹⁰³⁴ hebben de inventarissen beschikbaar online weinig uitstaan met het koloniale verleden. Voor de personeelsdossiers van officieren waarvan de geboortedatum minder dan 120 jaar geleden is moet de toestemming worden gevraagd van het Belgische Leger. De archieven van na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, en van de officieren geboren na 1900, zijn raadpleegbaar in het CDH in Evere. Slechts een deel van deze archieven is geïnventariseerd. Deze inventarissen kunnen enkel ingekeken worden in de leeszaal van het Documentatiecentrum. Het is erg moeilijk zonder een bezoek aan het documentatiecentrum een overzicht te krijgen van wat er precies bewaard wordt. Een wordt wel aan een website gewerkt waarop de inventarissen zouden geplaatst worden.¹⁰³⁵ Het CDH is zeer moeilijk bereikbaar met het openbaar vervoer, wat nog een extra rem zet op de toegankelijkheid van de archieven. Ook hier geldt dat deze barrière ongelijkheden tussen onderzoekers versterkt. Dat zou eventueel kunnen worden verholpen door de koloniale en/of Afrikaanse archieven van het CDH over te brengen naar het Legermuseum.

De moeilijke toegang tot meerdere van die archieven, alsook de slechts gedeeltelijke inventarisatie, heeft een weerslag op de stand van het wetenschappelijk onderzoek. Bijgevolg is onder meer de omvang van het in Belgisch Congo aangewende rechtstreeks en fysiek geweld minder goed gedocumenteerd dan mogelijk zou kunnen zijn. Die tekortkomingen bemoeilijken voorts het onderzoek naar bepaalde cruciale periodes waarin de Belgische inmenging werd betwist, bijvoorbeeld gedurende de jaren 1959-1962 (en later) in Rwanda.

¹⁰³³ Dit had te maken met mandaatregels: alhoewel de Volkerenbond toestond dat een lokale politie en verdedigingsmacht werd opgericht met onderdanen van een mandaat, konden deze niet elders worden ingezet. Zie: Patrick Lefèvre en Jean-Noël Lefèvre, *Les militaires belges et le Rwanda: 1916–2006* (Tielt: Lannoo Uitgeverij, 2006), 35.

¹⁰³⁴ Bernard Van Rinsveld, *Belgique – Etranger: Documentation et offres diverses* (Brussel: Koninklijk Legermuseum, 1985), geraadpleegd op 20 maart 2021, https://www.klm-mra.be/D7t/sites/default/files/inv-28-etranger_1.pdf

¹⁰³⁵ Kort onderhoud van Gillian Mathys met Kathleen Vanacker, 2 december 2020

6. KADOC – Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KU Leuven)¹⁰³⁶

Op KADOC in Leuven worden verschillende archieven bewaard die interessant zijn met het oog op de geschiedenis van de Belgische kolonisatie van Centraal-Afrika, alsook op de postkoloniale betrekkingen tussen België en Rwanda, Burundi en Congo. Daarnaast bevat de bibliotheek van KADOC relevante gepubliceerde werken. De instelling, die ook functioneert als onderzoekscentrum, is een interdisciplinair centrum in de schoot van de KU Leuven. Het wordt gesubsidieerd door de Vlaamse overheid in het kader van het Erfgoeddecreet. Bij de relevante archieven vinden we onder andere talrijke archieven van missiecongregaties en persoonsarchieven, maar ook archieven van een brede waaier aan religieus- geïnspireerde (katholieke, maar bijvoorbeeld ook protestants-evangelische) organisaties. Hier is slechts een summier overzicht van de relevante archieven weergegeven, voor meer zie Luc Vints' 1999 artikel in *Brood en Rozen*, of grasduin in de uitgebreide online databanken (LIAS voor archieven en LIMO voor gepubliceerde bronnen.) De collecties zijn ook ontsloten via Archiefbank Vlaanderen en ODIS (Onderzoekssteunpunt en Databank Intermediaire Structuren in Vlaanderen).¹⁰³⁷

6.1. Inhoud en relevantie van de archieven

In totaal 22 mannencongregaties en 19 vrouwencongregaties deponeerden hun (missie)archieven bij KADOC, waaronder bijvoorbeeld de Belgische, Vlaamse, Belge Méridionale en Luxemburgse provincies van de Jezuïeten, de Noordelijke en Zuidelijke provincies van de Broeders van de Christelijke Scholen, de Scheutisten, Franciscanessen-Missionarissen van Maria, en de Zusters van de Jacht (Zusters Missionarissen van het Onbevleete Hart van Maria). De archieven missies variëren qua inhoud: soms gaat het enkel om de 'dagboeken' van missieposten en de correspondentie tussen missieposten en oversten in België, terwijl andere archieven ook fotoalbums, individuele dossiers, dagboeken en persoonlijke briefwisseling bevatten. Daarnaast vinden we ook informatie over missietoonstellingen en fondsenwerving in België, lesmateriaal gebruikt op missiescholen, geluidsopnames van kerkdiensten of van lokale liederen, beschrijvingen en foto's van lokale gebruiken, fauna en flora enzovoort. Naast geschreven archieven, is ook audiovisueel materiaal een belangrijke categorie van de relevante archieven in KADOC. Bijvoorbeeld de collectie missiefilms van de Witte Paters – vandaag geclassificeerd als een Vlaams topstuk-, en de vele fotoalbums van missies zijn zeer belangrijke bronnen zowel voor de geschiedenis van Belgisch kolonialisme als voor Afrikaanse geschiedenis.

Behalve missiearchieven bewaart KADOC nog verschillende andere relevante archieven, waaronder de archieven van personen zoals voormalige politici betrokken bij het koloniaal beleid, syndicalisten met banden in centraal Afrika, of wetenschappers actief in Centraal-Afrika. Zo is er bijvoorbeeld het privéarchief van August De Schryver, oud-minister van koloniën, het archief van Benoit Verhaegen, voormalig professor aan de universiteit van Lovanium, later aan de Universiteit van Kisangani en onderzoeker naar de geschiedenis van sociale bewegingen in Congo, en de archieven van Jozef Cardijn, oprichter van de Katholieke Arbeidersjeugd (KAJ), een beweging die ook in Congo actief was.¹⁰³⁸

¹⁰³⁶ Met dank aan Godfried Kwanten en Luc Vints van KADOC voor de relevante informatie en voor het onderhoud met Sarah Van Beurden op 23 december 2020.

¹⁰³⁷ Luc Vints, "Archieven van en over Sociale Bewegingen in Belgisch Congo. Een Overzicht", *Brood en Rozen*, nr. 2 (1999): 252–53. Online databanken, geraadpleegd op 20 maart 2021: Lias Archives Today, <http://abs.lias.be/Query/suchinfo.aspx>; LIMO, KU Leuven (KADOC), <https://limo.libis.be/primo-explore/search?vid=KADOC>; Archiefbank Vlaanderen, <https://archiefpunt.be/>; ODIS, https://www.odis.be/hercules/_nl_home.php

¹⁰³⁸ Wat betreft de archieven van voormalige politici die officiële beleidsposities bekleeden, wordt een

Naast de archieven van privépersonen zijn er bijvoorbeeld ook de archieven van organisaties, politieke partijen, vakbonden, en jongeren- en vrouwen organisaties zoals CVP, ACW, en ACV-Congo, Chirojeugd Vlaanderen, en Katholiek Vormingswerk voor Landelijke Vrouwen (KVLV), ngo's als Broederlijk Delen, Vredeseilanden, Wereldsolidariteit enzovoort, waarin ook informatie terug te vinden is over koloniale en postkoloniale verhoudingen met Centraal-Afrika, alsook de periode van en na de onafhankelijkheid. Ook de 'Belgica' uit de Vaticaanse archieven van de Nuntiatuur en het Staatssecretariaat kunnen op microfilm geraadpleegd worden.

Waarom zijn deze KADOC-archieven relevant voor onze kennis over het Belgisch koloniaal verleden? Natuurlijk in de eerste plaats voor de geschiedenis van de missionering en het christendom in Centraal-Afrika, een zeer belangrijk onderdeel van de koloniale geschiedenis, maar ook omwille van de bijzondere relevantie voor de geschiedenis van bijvoorbeeld onderwijs, gezondheidszorg, en arbeidersbewegingen in de kolonies. De activiteiten van missiecongregaties en andere organisaties (onder andere uit de sector van ontwikkelingshulp) kunnen inzicht geven in de continuïteiten en breuken in de relatie tussen België en zijn voormalige koloniën. Archieven van politici en beleidsmakers geven inzicht in het politieke beleid, en archieven van jongeren-, vrouwen-, en arbeidersorganisaties kunnen inzicht geven in de geschiedenis van sociale bewegingen. Maar ook voor de geschiedenis van Centraal-Afrikaanse talen en culturen kunnen de archieven nuttig zijn. Ten slotte geven de vele visuele en andere bronnen ook inzicht in bijvoorbeeld de geschiedenis van koloniale propaganda.

onderscheid gemaakt tussen de officiële archieven, bewaard door het Rijksarchief en het archief Buitenlandse Zaken, en hun persoonlijke of privéarchieven, zoals degene die in het KADOC bewaard worden. De wetgeving die van toepassing is op deze twee soorten van archieven is verschillend, al is de grens tussen officieel en privéarchief niet altijd even duidelijk en kunnen beide hetzelfde soort materiaal bevatten. De toegang tot privéarchieven kan bijvoorbeeld bepaald worden door de familie, en is soms dan ook stricter.

6.2. Verwerving, ontsluiting, raadpleging

Uit de rondvraag (vragenlijsten) van de expertengroep blijkt dat onderzoekers over het algemeen positief zijn over hun ervaringen met KADOC. Dit omwille van de vlotte en transparante dienstverlening, de snelle verwerking van archieven, en de goede kennis die het personeel heeft van de archieven. Het nemen van digitale foto's van archiefmateriaal is toegestaan in de leeszaal, wat de snelheid van onderzoek bevordert in een leeszaal die met periodes vrij druk bezocht en bezet is.

In tegenstelling tot vele van de andere archieven besproken in dit rapport, is er weinig tot geen verwerkingsachterstand voor de archieven gedeponereerd in KADOC. Archieven met relevantie voor Midden-Afrika van zowel voor als na de onafhankelijkheid zijn voor ongeveer 90 % ontsloten. Met het overdragen van de bewaring wordt niet noodzakelijk de eigendom van de archieven overgedragen. Aangezien het privéarchieven betreft, hangt het openstellen van de archieven af van de toestemming van de eigenaar van de archieven, ofwel van KADOC zelf (in ongeveer 50% van de gevallen is KADOC eigenaar of zijn deze procedures aan KADOC overgedragen).

KADOC hanteert hiervoor een aantal vuistregels: archieven ouder dan dertig jaar zijn in principe toegankelijk, tenzij het om vertrouwelijke dossiers gaat, dan ligt de grens op vijftig jaar. Als archieven of documenten mogelijk de privacy van individuen in het gedrang brengen, dan ligt de grens voor consultatie op honderd jaar.¹⁰³⁹ Dit is bijvoorbeeld het geval voor medische of psychologische dossiers, maar heeft ook – wat gezien het hoofdstuk over de metissen ook voor deze commissie relevant is – betrekking op bepaalde dossiers over pleegzorg en adoptie. Deze laatste zijn normaal gezien wel te consulteren door de betrokken persoon zelf, of door erfgenamen. Eventueel geanonimiseerd gebruik door onderzoekers zou in overweging worden genomen (zie hierover ook de bespreking van dit dossier bij het Afrika-Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, de aanbevelingen van de sectie Archieven, alsook de tekst over “Mémoire, réparations et participation”). In het geval van de dossiers rond de kinderen van Save (Rwanda), zou de vzw Markant (de opvolger van CMVB, de eigenaar van deze archieven) hierover uiteindelijk beslissen. Toch blijkt bij een aantal organisaties van metissen ontevredenheid is over Markant en de toegankelijkheid van bepaalde archieven bewaard door het KADOC.¹⁰⁴⁰ De problemen lijken vooral neer te komen op de interpretatie van privacy wetten, en wiens rechten -van de ouders en/of bepaalde organisaties/instituties of van de kinderen- voorop worden geplaatst.

Zeker niet alle missiearchieven bevinden zich in KADOC. Een aantal congregaties, zoals de Annuntiaten te Heverlee en de Zusters van de Liefde van Jezus en Maria in Gent hebben hun eigen archief en erfgoedcentra. Andere congregaties en gemeenschappen, bijvoorbeeld de Benedictijnen te Maredsous, de Maristen te Brussel of de Franciscanessen in Herentals, bewaren nog hun eigen archieven. De toegankelijkheid van deze laatste archieven varieert enorm, aangezien niet overal personeel of vrijwilligers beschikbaar zijn voor het beheer van de archieven.

KADOC verwerft een deel van de archieven via het proactief contacten onderhouden met congregaties en verenigingen, maar er worden ook archieven spontaan aangeboden. De instelling is niet enkel in archieven met een katholiek karakter geïnteresseerd maar verruimde deze verwervingspolitiek een tiental jaren geleden naar archieven met betrekking op religies in het algemeen. KADOC hanteert het criterium dat archieven in één of ander opzicht een link religie-cultuur-samenleving moeten bevatten om opgenomen te worden. Bij het overdragen van archieven komt gewoonlijk een onderhandeling en

¹⁰³⁹ Sommige congregaties, zoals de Jezuïeten, hanteren iets strengere regels voor publieke raadpleging van de op KADOC gedeponereerde archieven.

¹⁰⁴⁰ Zie bijvoorbeeld Budagwa Assumani, Annexe à la lettre adressée à Mme Eliane Tillieux, Présidente de la Chambre des Représentants, “La ségrégation subie par les Métis du Congo belge et du Ruanda-Urundi”, 3 december 2020. In bezit van de expertengroep.

overeenkomst kijken. In het geval van de archieven van congregaties gaat het vaak over een financiering van de inventarisering en ontsluiting van de archieven.

KADOC heeft nog geen vragen voor de restitutie van archieven ontvangen. Wel komen er soms vragen toe vanuit bijvoorbeeld Afrikaanse of Latijns-Amerikaanse takken van congregaties voor stages of opleidingen in de archivalie, waarop men probeert in te gaan, al zijn er hier wel financiële beperkingen. De instelling, die ook als onderzoekscentrum werkt, biedt ook de mogelijkheid voor academici om als *visiting scholar* een tijdelijke plaats te krijgen, al is ook hier niet altijd een financiering aan verbonden. Financieringsmogelijkheden voor dergelijke verblijven zouden de samenwerking met Congo, Rwanda en Burundi kunnen versterken. Via het Global Minds Programma van de Interfacultaire Raad voor Ontwikkelingssamenwerking bestaan wel mogelijkheden voor het faciliteren van verplaatsingen van onderzoekers uit het zuiden (Global South). KADOC is momenteel ook vertegenwoordigd in de 'Congo-commissie' van de KU Leuven.

Tot nu toe zijn projecten met Congo, Rwanda en Burundi eerder beperkt gebleven. In 2008 startte KADOC met een project "Religie en kolonisatie: Congo 2010", dat door een systematische creatie en registratie van bronnen (o.a. door interviews) licht wierp op het ervaren van de missionaire aanwezigheid in Midden-Afrika.¹⁰⁴¹ KADOC was in 2010 ook één van de partners in het interuniversitaire speerpuntproject *Mémoire filmée de la période coloniale (2009-2011)* rond onderzoek en digitalisering van missionaire en koloniale filmcollecties. Bij dit project waren ook de Musées nationaux du Rwanda, de Université de Lubumbashi (UNILU) en de Université de Kinshasa (UNIKIN) nauw betrokken. Dit leidde o.a. tot de publicatie *Patrimoine d'Afrique centrale. Archives films, Congo, Rwanda, Burundi, 1912-1960* (Tervuren, 2010) en het ter beschikking stellen van gedigitaliseerde films.

6.3. Digitalisering

KADOC zet actief in op de digitalisering van archieven, een trend die nog versterkt is in de context van de COVID-crisis, maar heeft in dezen ook financiële beperkingen. Bij vragen van internationale onderzoekers (en zeker wat betreft Congolese, Rwandese of Burundese bezoekers) probeert men zoveel mogelijk via de digitalisering van materiaal verder te helpen. Momenteel is slechts een zeer klein deel van de gedigitaliseerde relevante collecties rechtstreeks consulteerbaar via het web. De computer in de leeszaal van het archief bevat meer digitaal materiaal, maar er vormt zich een bottleneck bij het doorstromen van dergelijk materiaal naar onlinetoegankelijkheid.

6.4. Uitdagingen

Zoals ook voor andere in het verslag besproken archieven werd aangegeven, vergt digitalisatie veel meer dan enkel scannen. Het gaat ook over opslaan, bewaren, de creatie van metadata enzovoort. Dit zijn tijdrovende en soms arbeidsintensieve en dure processen.

Documentaire archieven en erfgoed of andere objectcollecties worden van elkaar gescheiden als de documentaire archieven worden overgedragen aan KADOC, aangezien deze laatste geen museale functie heeft en geen objecten opneemt. (zie 'missiecollecties' in dit rapport voor deze problematiek.)

Gebrek aan specifieke deskundigheid in verband met kennis van inlandse talen en antropologische onderlegdheid stelt soms problemen bij het ontsluiten van archieven en documentatie betreffende Centraal-Afrika. Een betere samenwerking over universitaire en andere instellingsgrenzen heen (denk bijvoorbeeld aan het KMMA) zou hierbij kunnen helpen.

¹⁰⁴¹ KADOC, "Religie en kolonisatie: Congo 2010", KU Leuven, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://kadoc.kuleuven.be/congo2010/nl/index.php>

7. Archieven KMMA Tervuren

7.1. Privéarchieven – zie bijdrage Pierre-Luc Plasman

7.2. Instellingsarchieven (Museumarchief)¹⁰⁴²

Naast privéarchieven die door het museum werden opgenomen bestaan de archieven van het KMMA ook uit archieven van het museum zelf. Deze zijn zowat het “geheugen” van de instelling.¹⁰⁴³ Gegeven zijn lang bestaan en de uitgebreide wetenschappelijke afdelingen is dit archief aanzienlijk, en een belangrijke bron van informatie over de samenstelling en tentoonstelling van de collectie en de kennisverwerving over Centraal-Afrika, maar het is ook interessant vanuit het oogpunt van de geschiedenis van het koloniale beleid, en de rol die de wetenschap daarin speelde, gezien de vaak nauwe contacten die werden onderhouden tussen het museum en de ‘office coloniale’ in Brussel.

Naast de archieven bewaard in het museum zelf, bestaat er ook nog een archiefonds ‘Musée Royal du Congo belge de Tervueren, 1909-1961,’ momenteel bewaard in het Afrika-archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (maar de overdracht naar het Algemeen Rijksarchief is gepland.) Dit fonds bestaat uit de archieven over het museum bijgehouden op het Ministerie van Koloniën, waarvan het museum tot Congo’s onafhankelijkheid afhing. In 1959 werd een deel van dit archief overgeheveld naar het museum, al is het niet langer exact duidelijk welke dossiers dit betrof vermits de getransfereerde dossiers rechtstreeks in het archief van de instelling werden geïntegreerd. In 1963 volgde dan een transfer met archieven van het museum naar Buitenlandse Zaken, en minstens een deel hiervan zou zich in dit fonds zou bevinden. Het museumfonds in het Afrika-archief bevat o.a. verslagen van vergaderingen van het museum met het Ministerie van Koloniën, maar ook reglementen, verslagen, financiële informatie, en informatie over wetenschappelijke reizen en zendingen, collectie aanwinsten, donaties, uitleningen van objecten, enzovoort. Hiernaast bevat het ook dossiers over de Commission de Linguistique Africaine (1949-1960) en Laboratoire de Recherches Chimiques et Onialogiques (1919-1946), alsook een dossier over het museum tijdens de Duitse bezetting ten tijde van WW II Dit fonds werd pas in 2014 geïnventariseerd en toegankelijk gemaakt.¹⁰⁴⁴ Aangezien het een zeer beperkte bekendheid geniet is het tot dusverre weinig gebruikt.

Alhoewel er heel wat geschreven wordt over het Tervuren museum en zijn geschiedenis, gebeurt dit nog te zelden op basis van de rijke institutionele archieven. Dit is deels omdat het bestaan van deze archieven te weinig bekendheid geniet, maar ook deels omdat de archieven zelf, en hun inventarisatie, jaren-lang verwaarloosd werden. Sinds een tiental jaar is daar verandering in gekomen, en wordt er actiever ingezet op inventarisatie en gecentraliseerd beheer. De afdelingen binnen het museum zijn door de jaren heen veranderd, en in het verleden stonden deze elk afzonderlijk in voor het beheer van hun archieven, wat heeft geleid tot een gefragmenteerde benadering van archiefbeheer doorheen de instelling. Er bestonden geen algemene regels voor de toegang tot deze archieven, en onderzoekers waren dus afhankelijk van de medewerking van de wetenschappers en administratief personeel in de afdelingen zelf. In 2006 stelde Geert Leloup in opdracht van het Algemeen Rijksarchief een selectielijst op voor de archieven van het KMMA.

Het doel van een dergelijke lijst is inzicht te geven in welke archieven van de (publieke) instelling bewaard moeten worden, en welke kunnen worden vernietigd.¹⁰⁴⁵ Leloups document werd de basis

¹⁰⁴² Beschrijving gebaseerd op persoonlijk onderhoud Sarah Van Beurden met Dieter Van Hassel en Tom Morren, 17 november 2020.

¹⁰⁴³ Dieter Van Hassel, “De Ontsluiting van archief in het KMMA”, in: *Africa Europe Archives*, ed. Pierre-Alain Tallier et al., 255.

¹⁰⁴⁴ Romain Durieux, *Inventaire Musée Royal du Congo Belge de Tervuren (1909–1961)* (Brussel: AMAEB, 2014).

¹⁰⁴⁵ Leloup, Geert, *Instellingsarchief voor het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika. Archiefsselectielijst*

van een bredere revalorisatie en hernieuwd beheer van de archieven dat mede in gang werd gezet door het aanwerven in 2007 van Dieter van Hassel, een professioneel archivaris, met het oog op een bredere en neutrale toegankelijkheid en reorganisatie van de archieven. Een poging tot centralisatie van de archieven is langzaam tot stand aan het komen. Momenteel wordt het directiearchief, alsook grote delen van de afdeling Culturele Antropologie en een deel van de afdeling Eigentijdse Geschiedenis reeds verzameld op een centrale locatie in het CAPA gebouw waar ze beheerd worden door de dienst Archief-en Collectiebeheer. Wegens de lange traditie van onafhankelijk beheer van afdelingsarchieven is dit centraliseren een soms moeilijk proces. Het onafhankelijke beheer liet zijn sporen na met als gevolg dat er af en toe nog bijkomend afdelingsarchief wordt ontdekt, en gezien sommige afdelingsarchieven vollediger bewaard zijn dan andere. Er bestaat dus nog steeds een zekere verspreiding van archieven in de afdelingen, voornamelijk in Biologie en Aardwetenschappen. Dit heeft deels te maken met het feit dat deze archieven als werkinstrumenten worden beschouwd door de wetenschappers in deze afdelingen, maar ook deels met de andere raaplegingsvoorwaarden (zie verder hieronder in 'mijnbouw archief'.)

Inhoud

Het museumarchief is onderverdeeld in drie reeksen: 1898-1910 (AA.0), 1910-31 (AA.1), en 1932-nu (AA.2). Deze taxonomie volgt de veranderingen in het classificatiesysteem dat werd gebruikt en in respectievelijk 1910 en 1932 werd aangepast.¹⁰⁴⁶ De totale omvang van het institutionele archief wordt geschat op 1 à 2 km. Naast de afdelingsarchieven bevat het ook het voormalige directiearchief. Dit laatste bevat bijvoorbeeld administratieve dossiers (zoals externe correspondentie en correspondentie met de afdelingen), financiële dossiers (zoals de boekhouding), dossiers i.v.m. patrimoniumbeheer en personeel.

Er werd lang aangenomen dat er geen archief meer bestond uit de periode 1898-1910, maar in 2010, tijdens voorbereidende werken voor de renovatie werd een stuk van dit archief ontdekt in één van de kelders van het museum (wat getuigt van het gebrek aan overzicht dat de instelling had i.v.m. zijn archieven). Deze archieven zijn nu ontsloten.

De afdelingsarchieven omvatten een mix van correspondentie, jaarverslagen, dossiers over onderzoeksprojecten en zendingen (soms met foto's, geluidsopnames, en veldnota's), kaarten, aanwinstenregisters en dossiers (m.a.w. over de stukken die zich in de collectie bevinden), oude steekkaart catalogi, documentatie dossiers (onder andere rapporten van koloniale ambtenaren aangaande 'Affaires Indigènes' van de periode 1930-50), tentoonstellingsdossiers enzovoort. In het algemeen zijn de reeksen goed bewaard gebleven, enkel van de oorlogsjaren ontbreekt er wat.

Ontsluiting

Inventarissen en beschrijvingen van ontsloten fondsen zijn sinds 2019 online consulteerbaar op archives.africamuseum.be. Het betreft ongeveer 31 % van de archieven in totaal.¹⁰⁴⁷

(Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2006), geraadpleegd, 20 maart 2021,
http://www.arch.be/ViewerJS/?startpage=59#..pdf/fs_web_pub/P4537/EP4537.pdf

¹⁰⁴⁶ Voor een gedetailleerd overzicht van het classificatiesysteem, zie Tom Morren, "The Archives of the Royal Museum of Central Africa" (verschijnt binnenkort).

¹⁰⁴⁷ *Number of resources: 835*

Number of resources with inventory: 403 (48%)

Number of resources without inventory: 432 (52%)

Total extent of all resources: 299.82 linear meter

Total extent of resources with an inventory online: 94.12 linear meter (31%)

(Bron: Persoonlijke Communicatie Dieter Van Hassel, 7 januari 2021)

Pas vanaf 2012 is er op grotere schaal gewerkt voor de ontsluiting van de archieven. Hierbij hebben de privéarchieven prioriteit en wordt er vaak gewerkt met projectsubsidies. De aanzienlijke achterstand die bestond is dan ook geslonken, met het ontsluiten van 50 % van de privéarchieven in de laatste 8 jaar. Er wordt voorrang gegeven aan de privéarchieven omdat deze meer geconsulteerd worden door het publiek ongeveer (80 % vs. 20 % van de bezoekers) al zou dit laatste mogelijk mede kunnen liggen aan het feit dat de historische reputatie over de ontoegankelijkheid van de institutionele archieven meespeelt in het feit dat deze minder gebruikt worden. Intern worden de institutionele archieven echter wel meer gebruikt. De prioriteiten liggen bij het ontsluiten van dossiers over aanwinsten, tentoonstellingen, en personeel. Zaken zoals boekhouding en correspondentie tussen diensten zijn minder prioritair. Verder wordt er ook de voorkeur aan gegeven eerst een top-down overzicht en samenvatting van fondsen te creëren, en een eventuele ontsluiting op niveau van dossiers pas later te doen. De gebrekkige inventarisatie vormt ook de reden waarom vragen in verband met de consultatie van deze archieven vaak meer werk opleveren voor het personeel, daar ze niet altijd antwoord kunnen geven op vragen op basis van een inventaris. Anderzijds maakt dit het ook veel tijdrovender voor onderzoekers om deze archieven te gebruiken.

Digitalisering

Slecht een beperkt deel van de institutionele archieven zijn momenteel gedigitaliseerd. Het gaat onder meer over de aanwinstenregisters van etnografische, geschiedkundige en musicologische collecties en volledige aanwinstendossiers van etnografie, musicologie en organologie. De aanwinstendossiers van geschiedenis worden nu onder handen genomen. Momenteel zijn deze aanwinstendossiers allemaal gedigitaliseerd, al zijn deze niet online ontsloten. De aanwinstendossiers van andere afdelingen zijn nog niet gedigitaliseerd. De bestaande databank archieven.africamuseum.be zou mogelijk ook gebruikt kunnen worden voor het openstellen van digitaal beschikbare archieven uit het museumarchief, al is er soms ook de nodige historische kadering nodig. Ook ziet het museum hier mogelijke wettelijke complicaties in het kader van de bescherming van persoonsgegevens gezien er soms nog levende mensen in vermeld staan, gegevens over aankooprijzen enzovoort. Er moeten dus bij elk dossier afwegingen worden gemaakt. Hiernaast kan er soms ook auteursrecht meespelen in het openstellen van institutioneel archief (bijvoorbeeld wat betreft ongepubliceerd onderzoek.) Ten slotte is het online openstellen van gedigitaliseerd archief ook een proces dat vrij tijdrovend en arbeidsintensief is (bijvoorbeeld bij foto's natrekken op recht op afbeelding, portretrecht enzovoort).

7.3. Afdelingsarchieven

De afdelingsarchieven van onder andere Biologie, Aardwetenschappen, en een deel van Hedendaagse Geschiedenis worden nog steeds apart bewaard op de betreffende afdelingen en zijn dus niet geïntegreerd in het algemene archiefbeheer van de instelling.¹⁰⁴⁸ Dit is deels omdat deze beschouwd worden als de werkinstrumenten van de wetenschappers van deze afdelingen (alhoewel men zou kunnen zeggen dat dit ook het geval is voor bepaalde archieven van Culturele Antropologie, die wel centraal bewaard worden, al zijn er daar vaak digitale kopieën beschikbaar voor de afdeling), en deels omdat er specifieke technische kennis nodig is voor het raadplegen van deze archieven, maar ook omdat sommige van deze archieven op een andere manier geëxploiteerd worden. Dit is in het bijzonder het geval voor de **Archieven van Geologische Studies en Mijnbouwprospectie in Centraal-Afrika**. In deze laatste worden zowel geologische dossiers inzake terreinprospecties voor wetenschappelijk onderzoek alsook dossiers, prospecties, en archieven van mijnbouwbedrijven (o.a. Géomines, Forminière, Beceka, en Minière des Grands Lacs), studie bureaus, ingenieurs, overgedragen

¹⁰⁴⁸ Tom Morren, "De Archieven van het Koninklijk Museum voor Midden Afrika (1898–2020)", *Arduin* 27, no. 14 (juni 2020): 67.

aan het museum, bewaard.¹⁰⁴⁹ Tekenend voor de manier waarop het koloniale bestuur en Tervuren verstrengeld waren is het feit dat het museum steeds dubbels ontving van de documenten en stalen verworven door de Service Géologique du Congo Belge et Ruanda-Urundi, dewelke nu ook deel uitmaken van dit archief. De verschillende types fondsen in deze archieven hebben waarschijnlijk verschillende statuten. De archieven van bedrijven (waarvan de meeste na 1960 zijn binnengekomen) bijvoorbeeld hebben het statuut van privéarchieven, al is het niet zeker dat van alle fondsen officiële overdrachtspapieren bestaan. In sommige gevallen zitten de bedrijfsarchieven verdeeld tussen de afdeling Aardwetenschappen en de Afdeling Archief- en Collectiebeheer. De collectie omvat zowel materiaal uit de koloniale als uit de postkoloniale periode.

Wat Congo betreft zijn een deel van de inventarissen ontsloten via een catalogus op de website DRC Mining.¹⁰⁵⁰ Voor Rwanda en Burundi is dit niet het geval. Deze archieven zijn niet publiek toegankelijk maar kunnen geconsulteerd worden voor 400 euro per dag per bezoeker. In tegenstelling tot de andere archieven van het museum, kunnen deze archiefdocumenten niet gekopieerd of gereproduceerd worden. Hulp van het personeel bij zoekopdrachten en voorbereidend onderzoek is mogelijk indien de werklust van het personeel het toelaat, tegen betaling van 600 euro per werkdag. Deze speciale regelingen gelden omwille van de specifieke inhoud van de archieven, die als bron van informatie voor de prospectie en mijnbouwactiviteiten van ondernemingen dienen, en dus mogelijk (een deel van) de sleutel tot de ontsluiting van minerale grondstoffen zijn. Enerzijds is het begrijpelijk gezien het KMMA niet het personeel heeft om aan gratis dienstverlening te doen voor mijnbouwbedrijven. Anderzijds ligt dit ook delicaat omdat het ten dele archieven betreft die rond de onafhankelijkheid mogelijks ter sprake kwamen in de context van een restitutievraag vanuit Congo. Gegeven de nieuwe technieken in mijnprospectie zijn deze archieven op termijn wel minder relevant aan het worden als instrumenten voor mijnbouw. Met uitzondering van de archieven met betrekking tot Rwanda zijn deze archieven niet gedigitaliseerd. Op vraag van de CEO van Rwanda Mining, Petroleum and Gas Board werd recentelijk een digitale kopie van de Geologische Studies en Mijnbouw archieven betreffende Rwanda overgedragen, een project financiële ondersteuning door de Belgische ontwikkelings samenwerking. Een dergelijke overeenkomst of project bestaat niet voor Congo of Burundi.

7.4. Object- en specimencollecties

Zie ook het hoofdstuk 'Koloniale collecties, omstreden collecties?' voor meer gedetailleerde informatie over de antropologische en kunstcollecties.

Ten slotte zijn er natuurlijk ook de collecties objecten en specimen die het museum bewaart. Ook deze zijn onderzoeksmateriaal voor wetenschappers van buiten het museum. De collecties van de afdeling Biologie bevatten zo'n 10 miljoen specimen, waaronder vissen, zoogdieren, insecten, houtstalen, spinnen, reptielen, vogels, en amfibieën.¹⁰⁵¹ Gedeeltes hiervan zijn gedigitaliseerd en online toegankelijk via Virtual Collections.¹⁰⁵² Bij de afdeling Aardwetenschappen bevinden zich collecties

¹⁰⁴⁹ Gilbert Chartry, Jacques Dehal, Michel Errera en Luc Tack, "Een unieke en nog steeds actuele cartografische en geologische documentatie, honderd jaar na de stichting van het museum", in *Africa Museum Tervuren, 1898–1998* (Tervuren: KMMA, 1998), 221. Naast archieven heeft de dienst Aardwetenschappen ook een uitgebreide bibliotheek en cartotheek. Deze consulteerbaar op afspraak.

https://www.africamuseum.be/sites/default/files/media/research/collections-libraries/earth-sciences/docs/geodoc_en_consultingrulesprices.pdf

¹⁰⁵⁰ DRC Mining: The network for the geological and mining references in D. R. Congo, geraadpleegd op 20 maart 2021, <http://www.drcmining.org/en/index.html>

¹⁰⁵¹ Africa Museum, Collecties, Biologie, geraadpleegd op 20 maart 2021, https://www.africamuseum.be/nl/research/collections_libraries/biology/collections

¹⁰⁵² Africa Museum, Virtual Collections, geraadpleegd op 20 maart 2021,

mineralen, gesteenten en fossielen.¹⁰⁵³ Voor de mineralen bestaat er een onlinedatabank, voor de fossielen en gesteenten moet contact worden opgenomen met verantwoordelijken.¹⁰⁵⁴

Bij de afdelingen Culturele Antropologie en Geschiedenis zijn de collecties zeer uitgebreid.¹⁰⁵⁵ Een belangrijk aandeel vormen de antropologische collecties, die ongeveer 125 000 objecten bevatten, waarvan ongeveer 85 % uit Centraal-Afrika komt. Naast Centraal-Afrika komen ook Oostelijk, Westelijk en Zuidelijk Afrika aan bod, evenals Oceanië (5 000 objecten) en de Amerika's (8 000 objecten.) Via Virtual Collections kunnen een reeks voorbeelden van objecten uit deze collecties geraadpleegd worden. Via projectsubsidies worden deze uitgebreid en wordt er ook aansluiting gezocht bij andere digitale platformen, bijvoorbeeld Europeana, een website waarop Europese museacollecties worden ontsloten. Intern wordt sinds 2004 het software-platform The Museum System (TMS) gebruikt.¹⁰⁵⁶ Dit systeem bevat zowel etnografische objecten (veruit het grootste aandeel) en foto's, als muziekinstrumenten, prehistorische en archeologische objecten, historische memorabilia en foto's, schilderijen enzovoort. Er zijn recentelijk ook twee licenties voor TMS bijgekocht zodat er in het Nationaal Museum van DR Congo en op de Universiteit in Kinshasa ook toegang zal zijn tot deze collecties en de bijbehorende dossiers. Er zijn momenteel geen concrete plannen om deze informatie online en publiek consulteerbaar te maken, al zoekt men wel naar mogelijke oplossingen

Gezien de consultatie van objecten en specimens in persoon moet gebeuren via de wetenschappers van de respectievelijke afdelingen, is het moeilijker een duidelijk beeld te geven van de procedures hiervoor. Men kan stellen dat in het verleden de interne wetenschappers en conservatoren soms werden ervaren als 'gatekeepers' door externe wetenschappers, omwille van de beperkte toegankelijkheid van de collecties.

7.4.1. Raadplegingen en publieke archieven

Het is duidelijk dat het KMMA nog bezig is met het inhalen van een structurele achterstand in verband met archiefbeheer, al is het evenwel duidelijk dat er ook veel vooruitgang is gemaakt de laatste 5-10 jaar. Een aantal van de uitdagingen waarmee het museum wordt geconfronteerd zijn niet uniek, maar eigen aan grotere wetenschappelijke instellingen, al worden deze uitdagingen bemoeilijkt door de geladenheid van het onderwerp van het KMMA, zijn archieven en collecties.

Het KMMA had jarenlang een veeleer slechte internationale reputatie bij (mens)wetenschappers wat betreft toegankelijkheid van archieven en collecties. Veel was afhankelijk van persoonlijke relaties met het personeel in de diverse afdelingen. Uit de bevragingen van de experts blijkt echter dat er grote verbetering wordt opgemerkt inzake toegankelijkheid, overzichtelijkheid, dienstverlening, en ontsluiting van de archieven vandaag. Sommige bevrageden merken op dat het KMMA als voorbeeld zou kunnen dienen voor andere archiefinstellingen. Maar toch blijft er ook een zekere onduidelijkheid en onoverzichtelijkheid bestaan over de voorwaarden voor de consultatie van archieven, collecties of dossiers, en over wie de juiste bevoegdheden heeft om toegang te geven tot bepaald materiaal. Dit heeft deels te maken met het feit dat het KMMA ook een wetenschappelijke instelling is waar niet

<https://virtualcol.africamuseum.be/providence/pawtucket/index.php>

¹⁰⁵³ Africa Museum, Collecties, *Aardwetenschappen*, geraadpleegd op 20 maart 2021,

https://www.africamuseum.be/nl/research/collections_libraries/earth_sciences/collections

¹⁰⁵⁴ Africa Museum, Mineralogy Database, geraadpleegd op 20 maart 2021,

https://www.africamuseum.be/nl/research/collections_libraries/earth_sciences/collections/mineralogy

¹⁰⁵⁵ Africa Museum, *Collecties, Culturele Antropologie en Geschiedenis*, geraadpleegd op 20 maart 2021,

https://www.africamuseum.be/en/research/collections_libraries/human_sciences/collections

¹⁰⁵⁶ Seth van Hooland en Hein Vanhee, "Van Steekkaart tot Webinterface: De Evolutie van Metadatabaseer binnen de Erfgoedsector," in *Erfgoed 2.0 Nieuwe Perspectieven*, ed. Bart de Hil en Jeroen Walterus (Brussel: Pharo, 2009), 87–105.

enkel archivariissen maar ook wetenschappers bepaalde bevoegdheden en meningen hebben in verband met de raadpleging van archieven en andere documentatie en collecties, maar ook met de (ondanks de vooruitgang) nog bestaande versnippering van archieven over verschillende afdelingen, verantwoordelijken, en ook locaties. Ook de achterstand in inventarisatie wordt nog steeds opgemerkt in de bevragingen, al is er meer transparantie in de communicatie hierover.

Aan de toegankelijkheid van de archieven en collecties van het KMMA naar Centraal-Afrika toe is ook vooruitgang gemaakt, al blijft deze moeilijk. Het bestaan van stages en beurzen voor archivariissen en wetenschappers uit Centraal-Afrika (financieel ondersteund door ontwikkelingssamenwerking) heeft het aantal Centraal-Afrikaanse gebruikers van de archieven verhoogd, al liggen deze activiteiten momenteel stil vanwege COVID. Uiteindelijk blijft een voortgezette digitalisatiepolitiek een meer fundamentele oplossing, al brengt dit zijn eigen complicaties met zich mee.¹⁰⁵⁷ Een nieuwe overeenkomst met Rwanda voorziet in de digitale repatriatie van de relevante privéarchieven bewaard op het KMMA. Dit project, goedgekeurd in 2019, omvat ook andere archieven met betrekking tot Rwanda in België (zie ook de beschrijving van dit project in het gedeelte 'restitutiedebatten') en zal gebeuren in partnerschap met de Rwanda National Archives en het Institute for National Museums in Rwanda.

Ook een breder publiek interesseert zich voor de collecties en archieven van het KMMA. Met name kunstenaars of leden van de diaspora hebben soms interesse in bepaalde archieven of collecties (bijvoorbeeld fotocollecties), evenals mensen op zoek naar informatie over familieleden die in Congo, Rwanda of Burundi hebben gewerkt als koloniaal ambtenaar of voor een bedrijf. De drempel voor een niet-gespecialiseerd of niet-wetenschappelijk publiek kan echter hoog zijn, gezien de specifieke (en vaak ongeschreven) wetten en procedures die gevolgd worden bij dergelijke consultaties. Het gaat bijvoorbeeld over de noodzaak om zoekopdrachten zo nauwkeurig mogelijk te formuleren, en de voorkennis die daarvoor vereist is. Verdere digitale ontsluiting kan hierin ook een uitkomst bieden, ook naar een breder publiek in Centraal-Afrika toe.

7.4.2. Uitdagingen en aanbevelingen

Personeel: daar er slechts beperkt personeel op vaste basis voor de Archief-en collectiedienst werkt is deze afhankelijk van projectsubsidies voor de verdere ontsluiting van archieven. Een langetermijnplanning is daarom moeilijk. Ook het proces van digitalisatie heeft administratieve en wetenschappelijke ondersteuning nodig.

Archieven, collecties en restitutie: zie deel 2 van het verslag over de debatten in verband met restitutie.

Toegankelijkheid en overzichtelijkheid: hoewel zeer sterk verbeterd, onder andere door de ingebruikname van database online, zijn er ook nog uitdagingen, onder meer wat betreft de achterstand inzake inventarisatie.

Idealiter zou er een positie moeten komen voor een medewerker die meehelpt de archieven te ontsluiten voor een breder publiek; bijvoorbeeld door het helpen bij zoekopdrachten en consultaties, het voorbereiden van korte en toegankelijke bronnenpublicaties (bijvoorbeeld inzake bepaalde thema's) die in het onderwijs gebruikt zouden kunnen worden, tentoonstellingsprojecten inzake archieven enzovoort.

Zoals eerder vermeld, is er nog te veel onduidelijkheid over het wie/wat/waar van archieven en collecties, en over de raadplegingsvoorwaarden.

¹⁰⁵⁷ Zie ook Van Hassel, "Ontsluiting," 260–61.

Een centraal institutioneel beheersplan voor archieven om de versnippering van locaties, verantwoordelijkheden en aanpak tegen te gaan, ontbreekt momenteel nog.

8. Koloniale erfgoedcollecties: missiecollecties

Naast traditionele archieven, die gericht zijn op het bewaren van geschreven bronnen, zijn ook collecties materiële cultuur belangrijk voor het historisch onderzoek. Hoewel er uitzonderingen zijn (bijvoorbeeld MusAfrica) bevinden dergelijke objecten zich vaak niet in 'traditionele' Afrikaanse museumcollecties. Vaak zijn het historische objecten die niet automatisch museale waarde hebben als kunstobject.

Een sector die belangrijke koloniale erfgoedcollecties heeft zijn de (voormalige) missiecongregaties. Vaak hebben deze erfgoedcollecties die gelinkt zijn aan hun missie-activiteiten. Deze zijn een ondergewaardeerde bron voor historische kennis, niet enkel over de missies zelf maar ook over de impact van de missionering op lokale culturen. De objecten in deze collecties zijn zeer uiteenlopend en omvatten bijvoorbeeld (een minderheid aan) etnografische objecten van de gemeenschappen waarin de missieposten zich bevonden, maar ook artisanale en artistieke werk, vervaardigd in missiescholen of ateliers op missieposten, of ook objecten verkocht als zogenaamde 'toeristenkunst.' De objecten in deze collecties zijn vaak van zowel koloniale als postkoloniale oorsprong. Deze missiecollecties maken vaak deel uit van een bredere erfgoedcollectie van deze religieuze instituten. Een deel van deze collecties, met name de objecten verzameld door de congregaties, moet idealiter ook ontsloten en geëvalueerd worden vanuit het oogpunt van restitutie. Een andere categorie van materiaal, namelijk de artisanale objecten (uit kunstscholen, ateliers of ambachtelijke scholen van de missies) is erg ondergewaardeerd, ondanks het feit dat het rechtstreeks getuigt van de impact van missionering en kolonisatie op materiële cultuur.

Reeds enkele jaren creëert het inkrimpen van kloostergemeenschappen en sluiten van kloosters een zekere urgentie rond deze collecties. Steeds meer zijn gemeenschappen actief op zoek naar bewaringsopties omdat de collectie "weg moet" wegens verhuizing of gebrek aan personeel dat zich kan toeleggen op het beheer ervan. Dit probleem bestaat ook voor de archieven van vele congregaties, maar hier biedt het KADOC een goede uitkomst. Deze laatste neemt echter geen erfgoedcollecties op. Meerdere missie-erfgoedcollecties zijn de laatste jaren dan ook afgestoten, vaak via gedeeltelijke verkoop. In uitzonderlijke gevallen zijn collecties opgenomen door musea: de etnografische collectie van de Jezuïeten werd in bewaring genomen door het KMMA (al blijft de collectie wel het eigendom van de congregatie), en in 2016 werd ook de collectie van het missiemuseum van de Broeders OLV Lourdes te Oostakker opgenomen door het MAS in Antwerpen. Dit laatste vormt een uitzonderlijk geval, gezien het museum niet enkel de objecten overnam die beschouwd worden als etnografisch interessant, maar ook historische objecten zoals missiespaarpotten en objecten gemaakt in de ambachtsscholen van de Broeders.

PARCUM (voormalig CRKC of Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur) heeft de laatste jaren enig expertise ontwikkeld met betrekking tot deze missiecollecties. PARCUM is een door de Vlaamse overheid erkend museum en expertisecentrum voor religieuze kunst en cultuur. Bijgevolg hiervan wordt het regelmatig gecontacteerd door congregaties die hun collecties willen herwaarderen of herbestemmen. Het centrum is dan ook nauw betrokken bij het herbestemmingdebat over deze collecties. Twee CRKC projecten zijn van specifiek belang voor de problematiek van de missiecollecties. Het eerste is een onderzoeks-, inventarisatie- en digitalisatieproject van 2006, uitgevoerd door Dr. Mieke Van Damme. Het rapport van dit project bevat een overzicht van de etnografische Afrikaanse objecten in de bestaande missiecollecties. Het tweede project is een haalbaarheidsstudie uit 2012 i.v.m. de museale mogelijkheden voor de collecties.

De studie van Van Damme uit 2006 geeft een vrij duidelijk beeld over wat er bij welke congregaties te vinden is en bracht gesprekken met beheerders op gang over bewaring, valorisatie en mogelijke herbestemming. 5868 objecten van etnografische waarde werden geïnventariseerd op in totaal 52 locaties. De beperkingen van de studie liggen in de geografische limieten (voornamelijk Afrikaanse collecties, bewaard in Vlaanderen), het feit dat de studie zich richtte op etnografische objecten en niet op de objecten uit de kunstscholen enzovoort, en natuurlijk ook het feit dat deze studie ondertussen ettelijke jaren oud is en een aantal collecties vandaag niet meer bestaan. De inventarissen, alsook (een deel van) het fotomateriaal werden opgeslagen in de online databank van het CRKC en kunnen momenteel, mits toestemming, door onderzoekers geraadpleegd worden, al geniet het bestaan van de databank momenteel weinig bekendheid in onderzoekskringen.

In opvolging van dit project werd een tweede project ondernomen in 2012, in opdracht van de congregaties en gecoördineerd door het CRKC, namelijk een haalbaarheidsstudie voor een potentieel missiemuseum en depot in het kader van de bewaring en valorisatie van missiecollecties in Vlaanderen. De steeds dringender wordende noodzaak voor het vinden van alternatieve bewaringsopties was één van de motiverende factoren voor deze studie. Hoewel de optie van een missiemuseum uiteindelijk niet werd weerhouden (het past niet noodzakelijk in de huidige tijdsgeest) bracht deze studie toch enkele waardevolle adviezen naar voren die ook in de context van dit rapport nuttig zijn (waarover meer hieronder.)

De huidige situatie: deels geïnventariseerde (vnl. Vlaanderen, zie hierboven) maar steeds meer bedreigde missiecollecties met steeds dringender nood aan bewarings- en ontsluitingsoplossingen, waarvoor congregaties vaak vragende partij zijn. PARCUM/CRKC nam in het verleden bedreigde erfgoedcollecties van religieuze instellingen in bewaring in afwachting van een herbestemming. Missiecollecties werden niet of slechts in beperkte mate opgevangen, vooral omwille van het specifiek etnografisch karakter van deze collecties en de beperkte opvangcapaciteit. Omwille van de beperkte budgettaire en personeelsmiddelen en infrastructuur verfijnde PARCUM in 2017 het collectieprofiel tot een 'verzameling van (cultuur)objecten, die representatief zijn voor het religieuze leven in Vlaanderen van de vroege middeleeuwen tot heden'. Missiecollecties an sich passen, op een beperkte en representatieve selectie na, niet in het huidige collectieprofiel.

8.1. Mogelijke oplossingen

Inzetten op bewaring ter plaatse bij congregaties waar mogelijk, met ondersteuning van PARCUM inzake inventarisatie, bewaringstechnieken en ontsluiting. De expertise van PARCUM, en hun ontwikkeling en toepassing van het stappenplan voor religieus erfgoed¹⁰⁵⁸ zou verder ondersteund moeten worden o.a. door het aanwerven van een expert in missiecollecties (met een achtergrond in Afrikaanse en niet-westere culturen), die mee initiatieven zou kunnen ontwikkelen en ondersteunen. Collecties zouden onder meer via erfgoedplus.be verder ontsloten kunnen worden.

In deze context is aanmoediging van een bredere valorisatie van de missiecollecties nodig, aangezien bepaalde categorieën te beperkt of onvoldoende worden gewaardeerd (met name voorwerpen uit de ateliers, ambachts- en kunstscholen van congregaties.)

Het cultureel erfgoeddecreet van de Vlaamse overheid van 2012 biedt mogelijkheden voor congregaties om als culturele archiefinstelling te worden erkend. Het erfgoedcentrum van de Annuntiaten te Oud-Heverlee is hier een goed voorbeeld van, zo ook het erfgoedcentrum van de

¹⁰⁵⁸ Stappenplan voor waarden, selecteren, en herbestemmen van roerend religieus erfgoed in parochiekerken, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.stappenplanreligieuserfgoed.be/>

Zusters van de Liefde in Gent. De integratie van collecties in monumentale sites (zoals bij de Ursulinen in Onze-Lieve-Vrouw-Waver) is een gelijkaardige mogelijkheid.

De mogelijkheid onderzoeken om aansluiting te zoeken bij regionale erfgoeddepots of -centra, zoals het regionaal erfgoeddepot Potyze in Ieper of Trezoor in Kortrijk, met bewaar- en uitleenfuncties, alsook eventueel de optie van een 'open' depot (het zichtbaar of bezoekbaar maken van de depots zelf.)

Bepaalde objecten komen mogelijk in aanmerking voor restitutie naar het land van oorsprong. Dit is eerder van toepassing op de etnografische objecten en collecties. De marktstudie voor het CRKC rapport uit 2012 geeft aan dat sommige congregaties hier mogelijk wel interesse in hebben. Eventuele projectsubsidies voor restitutie-onderzoek zouden dan ook geopend moeten worden naar eigenaars van deze collecties toe. (Zie deel twee van het rapport voor meer over restitutie)

Musea kunnen aangemoedigd worden om (zoals MAS, zie hierboven) collecties op te nemen. Onder andere MusAfrica in Namen is hiertoe bereid.

8.2. Mogelijke problemen

Uit de marktbevraging van het CRKC rapport uit 2012 blijkt dat het voor missiecongregaties vaak belangrijk is dat hun missieverhaal wordt meegegeven met de voorwerpen. Dit strookt echter niet altijd met hun waarde als historische voorwerpen, die hen het onderwerp maakt van meerdere interpretaties waarvan sommigen mogelijk ingaan tegen het vaak traditionele missieverhaal. Sommige van deze voorwerpen getuigen bijvoorbeeld van arbeidsuitbuiting, racisme, en culturele kolonisatie, en bijgevolg loopt men het risico bepaalde vormen van koloniale nostalgie aan te moedigen door het tentoonstellen zonder duidelijke contextualisatie. De vrijheid van interpretatie moet gegarandeerd worden als de bewaring van de objecten financieel of logistiek mee ondersteund wordt door publieke financiering. Een zeer goed overleg tussen alle betrokken partijen is dus wenselijk bij het zoeken van oplossingen.

Er heerst een gebrek aan gecoördineerde initiatieven in Franstalig België Zoals PARCUM, houdt CIPAR (Centre Interdiocésain du Patrimoine et des Arts Religieux)¹⁰⁵⁹ zich bezig met religieus erfgoed, maar op een beperkter vlak (gericht vnl. op parochiekerken)

8.3. Verdere aanbevelingen

Aangaan van gesprekken voor het openbaar maken en (meertalig) ontsluiten van de onderzoeksresultaten van het inventarisatieproject van Annemieke Van Damme en van andere inventarisatieprojecten van missiecollecties. De huidige databank is momenteel niet openbaar omdat het over het privé-eigendom van de congregaties gaat. De databank is wel op aanvraag consulteerbaar, maar zou ook breder kunnen worden ontsloten om deze vanuit Afrika te consulteren.

Vervollediging en update van het 2006 project is nodig.

Meer aandacht en financieringsmogelijkheden voor inventarisatie en ontsluiting van deze collecties in het kader van bredere ontsluiting koloniaal erfgoed

Algemene aanbeveling: werkgroep cultureel erfgoed die zich ook over restitutie en monumenten buigt zou ook deze problematiek kunnen meenemen.

¹⁰⁵⁹ CIPAR, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://cipar.be/>

9. MusAfrica (Namen)

Dit museum is veel kleiner dan zijn neef in Tervuren en zijn collecties, bibliotheek en archieven worden vaak, ten onrechte, over het hoofd gezien. Het werd in 1912 opgericht door oud-kolonialen met als doel de koloniale onderneming te promoten en fungeerde als opslagplaats voor voorwerpen, beeldmateriaal, archieven, boeken enzovoort van oud-koloniale organisaties of individuele kolonialen en hun families. MusAfrica is een privé-instelling (vzw) die momenteel het statuut heeft van museum van categorie B van de FWB. Het is verkommerd en berust hoofdzakelijk op vrijwilligerswerk, maar niettemin een belangrijke bewaarplaats van archieven, boeken, tijdschriften, beeldmateriaal en verzamelingen van voorwerpen van het Belgische koloniale verleden. Het ondergaat een zekere vernieuwing en heroriëntering, weg van haar identiteit als koloniale instelling. Het beschouwt zichzelf niet langer als een museum voor Afrikaanse kunst of als een etnografisch museum. Het wil een plaats worden waar Belgische representaties van Afrika en het collectieve geheugen van het Belgisch kolonialisme worden voorgesteld en kritisch worden bekeken. Het museum, dat lang de reputatie heeft gehad een echte 'koloniale' instelling te zijn, is momenteel gesloten voor renovatie en hoopt in 2024 weer open te gaan. Er zijn toekomstige tentoonstellingen gepland rond de geschiedenis van koloniale voorstellingen en representaties van Afrika en Afrikanen, en hun impact op de hedendaagse verhoudingen. Het voortbestaan van het museum op lange termijn hangt af van zijn vermogen om zich te vernieuwen op een manier die een jonger publiek aanspreekt. Gezien zijn collectie (zie hieronder) is het museum goed geplaatst om een zelfbewuste en kritische kijk te bieden op de niet-neutraliteit van koloniale kennis en voorstellingen, maar het zal belangrijk zijn om dit te doen zonder ten prooi te vallen aan koloniale nostalgie. Middelbare scholen zijn een belangrijke doelgroep voor het museum, terwijl de collectie, de bibliotheek en de archieven worden gebruikt door een bescheiden aantal nationale en internationale onderzoekers.

9.1. Beschrijving van de collecties¹⁰⁶⁰

Het museum bezit verschillende soorten collecties die van belang zijn voor onderzoekers, zoals de collectie van voorwerpen, de iconografische collectie, de archieven en gedrukte bibliotheekmaterialen. De collecties hebben geleden onder de vernieling van het museum tijdens de beide wereldoorlogen en onder een brand in 1977. Als gevolg hiervan dateert het grootste deel van de collectie uit de koloniale periode, maar werd het pas na 1960 door het museum verworven. De voornaamste bron van bezit zijn schenkingen van voormalige kolonialen en hun families.

Collecties van voorwerpen: deze verschillen aanzienlijk van die van het KMMA. Van de 8000 voorwerpen behoort slechts een minderheid (ongeveer 15%) tot de categorie 'etnografische' voorwerpen of zogenaamde traditionele kunst (tegenwoordig meestal klassieke of historische kunst genoemd). Ongeveer 25% zijn natuurlijke specimina (mineralen, fauna en flora...). De overige 60% van de voorwerpen behoort tot de categorie 'erfgoedcollecties;' het gaat om voorwerpen die voortkwamen uit een koloniale culturele economie en het product waren van een koloniale context; dus specifiek gemaakt voor buitenlanders. Benamingen als 'toeristenkunst' of 'luchthavenkunst' zijn gebruikt om een deel van dit materiaal te beschrijven, maar deze doen geen recht aan het brede scala aan ambachtelijke culturen dat in deze collecties vertegenwoordigd is (zie ook het hoofdstuk over erfgoedcollecties). Deze collecties omvatten wapens, figuren, stoelen, maskers, vazen, schilderijen enzovoort, naast enkele kunstwerken (voornamelijk schilderijen en tekeningen) die door de Belgische kolonialen zelf werden gemaakt, maar die Centraal-Afrika afbeeldden. Daarnaast bevat de collectie

¹⁰⁶⁰ Gebaseerd op persoonlijke communicatie met conservator François Poncelet (20 oktober 2020) en op door hem verstrekte documentatie. Zie ook: François Poncelet, "Quelle approche expographique pour un musée 'colonial'?" *La Lettre de l'OCIM* 172 (juli-augustus 2017): 17–21, geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://doi.org/10.4000/ocim.1815>.

koloniale voorwerpen zoals uniformen, medailles enzovoort. Op enkele uitzonderingen na zijn de voorwerpen afkomstig uit Kongo, met een minderheid van voorwerpen uit Rwanda of Burundi en enkele van andere plaatsen in Afrika. De meeste zijn schenkingen van oud-kolonialen of hulpverleners. Hoewel in de jaren 1990 een inventaris werd opgemaakt, worden de herkomst van de voorwerpen of bijzonderheden over de schenkers niet vaak vermeld. In het archief van het museum bestaan wel (beperkte) mogelijkheden voor nader herkomstonderzoek. Het huidige aankoopbeleid van het museum is zorgvuldiger geworden in het licht van de discussies over restitutie. Onduidelijkheid kan leiden tot een weigering (de conservator stelt in dit verband echter een terechte vraag: wat gebeurt er met deze voorwerpen als ze geweigerd worden? Is het mogelijk dat ze vernietigd worden? Misschien is het beter ze aan te nemen en eventueel terug te geven? Zie meer hieromtrent in het deel over restitutie). De waarde van de collectie van MusAfrica ligt niet in haar vermogen om het Afrikaanse leven te documenteren, maar veeleer in haar belang als bron voor het documenteren van de koloniale cultuur en de gevolgen daarvan voor de artistieke en ambachtelijke culturen in Centraal-Afrika.

Archiefcollecties: een bescheiden hoeveelheid archieven (ongeveer 20 meter), voor het grootste deel geschonken door voormalige kolonialen of hun families (er zijn ten minste 31 fondsen van personen). De materialen in deze archieven bestrijken een grote tijdsperiode, ruwweg van de jaren 1860 tot het begin van de jaren 2000, en zijn vrij toegankelijk. Ze bestaan uit een combinatie van gedrukte materialen, persoonlijke briefwisseling en foto's, administratieve documenten, studies, notulen van vergaderingen enzovoort. Ze bestrijken een zeer brede waaier van onderwerpen, gaande van natuurwetenschappen tot geschiedenis (en vooral militaire geschiedenis), bankwezen, landbouw, recht, infrastructuur, etnografie, monumenten, koloniale administratie enzovoort. Over het geheel genomen zijn de archieven enigszins gefragmenteerd, maar het feit dat zij werden geschonken door families en individuele personen zorgt vaak voor een interessante combinatie van materialen die een glimp geven van zowel het professionele als het persoonlijke leven van de kolonialen en hulpverleners. Tot de opmerkelijke archiefondsen behoren documenten van Jean Ghislain, voormalig koloniaal bestuurder in Urundi, en enkele documenten van de Burundese familie Baranyanka, meer bepaald betreffende Pierre Baranyanka, een prominent figuur tijdens het koloniale bewind. Er bestaat een inventaris van de archieven, maar die is onvolledig en bevat weinig informatie. Het museum voert een actief acquisitiebeleid voor de archieven, in de hoop zowel individuele als organisatorische koloniale archieven te behouden die dreigen te verdwijnen.

Collecties van afbeeldingen: een van de andere waardevolle activa van het museum is de grote collectie van ongeveer 25 000 afbeeldingen. Deze omvatten postkaarten, kaarten, foto's, affiches enzovoort. Een groot deel van deze afbeeldingen (die in het publieke domein) zijn gedigitaliseerd, hoewel ze niet beschikbaar zijn via de website.

Bibliotheek: 24 000 werken, waaronder een aantal zeldzame volumes en een breed scala aan koloniale tijdschriften en bulletins.

9.2. Uitdagingen en beperkingen

Hoewel de collecties niet zo uitgebreid zijn als die van het KMMA en delen van de collecties (vooral gedrukte materialen) ook elders te vinden zijn, zijn ze toch waardevol voor onderzoekers, in het bijzonder voor degenen die geïnteresseerd zijn in de koloniale cultuur en propaganda. Met uitzondering van de inventaris van de collecties van afbeeldingen zijn de meeste inventarissen ouder en voldoen ze niet altijd aan de hedendaagse documentatienormen. Dit is een gevolg van het feit dat het personeelsbestand van het museum de laatste decennia voornamelijk uit vrijwilligers bestond. De behoefte aan professionalisering en digitalisering van de inventarissen is duidelijk. De fondsenwerving voor de op handen zijnde renovaties zal van cruciaal belang zijn voor het voortbestaan van het museum. Er is ook een sterke wens van de huidige museumleiding om van een museum van

categorie C naar een museum van categorie B te gaan in het museummanagementsysteem van de FWB, wat een belangrijk verschil zou maken voor de werking ervan.¹⁰⁶¹

10. Private en bedrijfsarchieven bewaard in het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (AfricaMuseum)

Pierre-Luc Plasman

10.1. Algemeen overzicht

Het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika is een federale wetenschappelijke instelling. Onderzoek is dan ook een essentieel onderdeel van de opdracht van het museum, ook wat de archieven betreft. De wetenschappers die er werken, zijn volwaardige onderzoekers die voorts tot taak hebben om de in de instelling bewaarde collecties en archieven wetenschappelijk te beheren en te valoriseren.

Sinds de jaren 1920 heeft het museum onafgebroken kunnen rekenen op talrijke schenkingen of aankopen door niet alleen privépersoonlijkheden, maar ook instellingen of ondernemingen. Momenteel beschikt het museum over 866 particuliere archieven en 37 archieven van bedrijven of van instellingen. Tevens bewaart de wetenschappelijke instelling een half miljoen foto's, 3 000 historische kaarten en 650 audiovisuele bronnen (films en interviews) uit de periodes van Congo-Vrijstaat, Belgisch Congo, Rwanda-Urundi en, wat diezelfde landen betreft, uit de jaren volgend op de onafhankelijkheid. Ten slotte produceert het museum, door zijn diverse activiteiten, ook een aantal documenten.

10.2. Overzicht van de collecties

De collecties van het Museum zijn bijzonder rijk. Ze werden hoofdzakelijk verworven door schenking, aankoop of depot zonder eigendomsoverdracht vanwege instellingen of afstammelingen van Europese persoonlijkheden die in Centraal-Afrika actief waren. Ze groeperen echter alleen privéarchieven van personen of ondernemingen en omvatten geen van overheidsinstanties uitgaande, noch voor dergelijke instanties bestemde archieven. In eerste instantie horen de privéarchieven te worden vermeld die verband houden met tal van hoofdrolspelers bij de Belgische kolonisatie. Het archief van Henri Morton Stanley, dat het museum via de Koning Boudewijnstichting toevertrouwd kreeg, moet zeker als eerste worden aangestipt. Het museum stelt echter ook talrijke andere archiefcollecties ter beschikking, en zeker niet van de minste: het betreft onder meer die van gouverneurs-generaal zoals Théophile Wahis of Félix Fuchs en wetenschappers zoals Jules Cornet of Benoît Verhaegen.

De bedrijfsarchieven zijn na de onafhankelijkheid van Congo in het Museum terechtgekomen. Ook die archieven hebben betrekking op cruciale economische actoren, zoals het Bijzonder Comité van Katanga, de Empain-groep of de *Compagnie du Congo pour le Commerce et l'Industrie* (CCCI)¹⁰⁶².

Voorts bewaart het Museum openbare archieven van het ministerie van Koloniën of van de *Force Publique*.

10.3. Toegankelijkheid en digitalisering

De raadpleging van de archieven beantwoordt aan de wettelijke criteria en van enige bijzondere belemmering dienaangaande is dus geen sprake, afgezien van de budgettaire beperkingen waarmee

¹⁰⁶¹ Portail de la Fédération Wallonie-Bruxelles, "Patrimoine culturel", geraadpleegd op 20 maart 2021, <http://www.patrimoineculturel.cfwb.be/index.php?id=9054>

¹⁰⁶² Er zij op gewezen dat voor de holding de essentie bewaard wordt in het Algemeen Rijksarchief.

het museum te kampen heeft. Zo zal de dienst geschiedenis in 2021 nog maar vijf mensen tellen. De dienst collectiebeheer omvat vier archivariissen. Eén daarvan is een vastbenoemde ambtenaar, één is een werknemer met een arbeidsovereenkomst van onbepaalde tijd en twee zijn werknemers met een arbeidsovereenkomst van bepaalde tijd (tot eind 2020). Laatstgenoemde twee archivariissen werden in dienst genomen in het kader van het Rwandese archiefproject. Hetzelfde geldt voor twee dankzij de financiering van het project aangeworven technici (met arbeidsovereenkomsten van bepaalde tijd tot eind 2020), die verantwoordelijk zijn voor de digitalisering. Ten slotte worden de bezoekers voornamelijk ontvangen door het personeel van de Centrale Bibliotheek, dat vrij beperkt is.

Het staat buiten kijf dat de wetenschappelijke instelling er onafgebroken voor heeft geijverd om de toegang tot de archieven te vergemakkelijken. De belangrijke werkzaamheden ter inventarisering van de archieven (onder meer de gegevensbank betreffende het Stanley-archief), evenals de samenwerking met het Algemeen Rijksarchief voor de publicatie van de algemene gids voor de koloniale archieven, dienen te worden beklemtoond. Al in 1997 werd een eerste algemene inventaris van de privéarchieven gepubliceerd. Die demarche heeft concreet vorm gekregen met de in 2019 online geplaatste databank Archives.Africamuseum.be, die het makkelijker maakt om de archiefcollecties te vinden en te doorzoeken dankzij de beschrijving van de stukken. Geleidelijk wordt een en ander nog aangevuld met de digitalisering van de documenten die zich in de verschillende archiefcollecties bevinden. Momenteel zijn er ongeveer 28 000 beschrijvingen gepubliceerd.

De toegankelijkheid van de archieven gaat in eerste instantie hand in hand met het onderzoeks- en valorisatiewerk van de wetenschappers, en met name hun publicaties. Zo werd in verband met het Stanley-archief een kritische uitgave van Stanley's notitieboekjes en correspondentie uit de periode 1870-72 verzorgd, die in de komende weken hoort te verschijnen. De toegankelijkheid van de archieven hangt echter ook af van de bestendigheid waarmee middelen ter beschikking worden gesteld. Zo hebben bijvoorbeeld twee door Ontwikkelingssamenwerking gesponsorde cursussen in het Museum, waarvan de ene archivariissen opleidt en de andere beurzen aanbiedt om Afrikaanse onderzoekers en doctoraalstudenten toegang te geven tot de archieven van het Museum, nog maar om de vijf in plaats van om de twee jaar plaats, waarbij het aantal aangeboden beurzen werd beperkt. Sinds 2008 is indrukwekkend werk verricht om de archieven te digitaliseren, te beginnen met de fotocollecties. Evenzo zijn tussen 2008 en 2010 digitaliseringswerkzaamheden verricht voor de audiovisuele bronnen (films); ter zake liep namelijk een project om ze in digitaal formaat naar de Congolese, Rwandese en Burundese universiteiten terug te halen voor onderzoeksdoeleinden en voor gebruik in het onderwijs. Naast de filmselectie werden ongeveer 300 000 foto's en archiefbestanden gedigitaliseerd.

Bovendien is de digitalisering aan de gang van de archieven van de dienst geologie en zijn de metadata nu al toegankelijk op een in Kinshasa gehoste spiegelsite. De afdeling is trouwens al meer dan tien jaar betrokken bij de structurele uitbouw van het *Centre de Recherches Géologiques et Minières* (CRGM), dat sindsdien de Geologische Dienst van de DRC is geworden. De afdeling heeft soortgelijke activiteiten verricht in andere Afrikaanse landen (met name in Rwanda en Burundi). Zulks gebeurde altijd ten bate van de nationale geologische diensten en van de wetenschappelijke gemeenschap van de partneruniversiteiten. In 2019 werd in partnerschap met de DG D en de FOD Buitenlandse Zaken alsook Rwanda een nieuw project betreffende de archieven in verband met Rwanda opgestart. Het is nogmaals de bedoeling de archieven te digitaliseren en over te dragen. In 2020 werden de gedigitaliseerde archieven over de mijnbouw en de geologische gegevens van het departement Aardwetenschappen overgedragen aan het nationaal archief van Rwanda. De prioritaire doelstelling van het departement bestaat erin een bewerkstelliger van verandering in Afrika te zijn door de nieuwe vormen van *governance* en van participatie aan te moedigen (met name inzake natuurlijke hulpbronnen en natuurlijke risico's), multidisciplinair onderzoek en onderwijs te ondersteunen,

alsmede systemische veranderingen ten bate van de plaatselijke bevolking tot stand te brengen door opleiding en partnerschap.

In 2019 werd in partnerschap met de FOD Buitenlandse Zaken alsook Rwanda een nieuw project betreffende de archieven in verband met Rwanda opgestart. Het oogmerk is hetzelfde als het vorige, namelijk de archieven te digitaliseren en over te dragen. In 2020 werden de gedigitaliseerde archieven over de mijnbouw en de geologische gegevens van het departement Aardwetenschappen overgedragen aan het nationaal archief van Rwanda.

Het is de bedoeling erin te slagen het hele archief te digitaliseren en online te plaatsen. Het KMMA is evenwel gebonden door de toepasselijke wet- en regelgeving, inclusief auteursrechten en naburige rechten (met inbegrip van het portretrecht) evenals de AVG. Daarom kan niet al het digitale materiaal gewoon online worden gepubliceerd. Bovendien zijn de voorbereidingen zeer gespecialiseerd en arbeidsintensief.

11. Archief van het Koninklijk Paleis¹⁰⁶³

Pierre-Luc Plasman

De archiefdienst van het Koninklijk Paleis bestaat sinds 1964. Hij is het resultaat van de wens van Koning Boudewijn en kabinetschef André Molitor om het archief van het koningshuis voor het publiek open te stellen. Deze situatie is niet noodzakelijkerwijs vergelijkbaar met die van de andere regerende koningshuizen in Europa.

Deze dienst beschikt over een bijzonder statuut, aangezien het archief afhangt van het Paleis en het personeel van de rijksarchieven (het Algemeen Rijksarchief en de rijksarchieven in de provincies). Het Archief van het Koninklijk Paleis valt dus niet onder de Archiefwet van 24 juni 1955 die de voorwaarden vaststelt voor de toegang tot de archieven van de staatsoverheidsdiensten (archieven van de hoven en rechtbanken, van de overheidsbesturen en -instellingen enzovoort). De raadplegingsvoorwaarden zijn vastgelegd in het reglement van de leeszaal van het Archief van het Koninklijk Paleis. De huidige raadplegingstermijn bedraagt vijftig jaar en is ook in overeenstemming met de voorschriften inzake de bescherming van de persoonlijke levenssfeer van de in de archieven vermelde personen. Er zij op gewezen dat het Paleis voor de Lumumba-commissie een uitzondering op de limiet van vijftig jaar had toegestaan. Alvorens archieven voor het publiek toegankelijk te maken, moeten ze eventueel opnieuw in goede materiële staat worden gebracht en worden geïnventariseerd.

De dienstverlening aan elke bezoeker is identiek. Het personeel legt een strikte neutraliteit aan de dag bij het verschaffen van onbeperkte toegang tot de beschikbare documenten.

Als het om de kolonisatie van Afrika gaat, is in het Archief van het Koninklijk Paleis vooral het archief van het kabinet van de koning relevant. Het is bijzonder omvangrijk voor de regeerperiode van Leopold II. De Expansie-collectie (voorheen de Congo-collectie) wordt door de onderzoekers sinds de jaren 1960 gebruikt. Ze werd vervolledigd door de ontdekking van de Goffinet-documenten in de jaren 1990. Laatstgenoemd archief is zeker het meest relevant voor de kennis over de regeerperiode van Leopold II. Sinds de eerste aankopen door de Koning Boudewijnstichting werden er nog andere stukken aan toegevoegd. Een deel van het archief moet worden gerestaureerd, maar het spreekt voor zich dat de essentie ervan kan worden geraadpleegd en dat een groot deel vooralsnog onontgonnen terrein is. De inventaris van de Goffinet-documenten is voltooid en is in 2020 verschenen.¹⁰⁶⁴ De

¹⁰⁶³ Dit verslag is het resultaat van persoonlijke kennis over de archiefdienst van het Koninklijk Paleis en van een ontmoeting met de heer de Moreau de Gerbehaye, diensthoofd, op 14 september 2020.

¹⁰⁶⁴ Olivier Defrance, *Inventaire des archives d'Adrien, Auguste, Constant et Robert Goffinet ((1811) 1842–1945 (1947))* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2020).

recentere archieven, zoals die uit de tijd van koning Boudewijn, zijn nog niet geïnventariseerd. Indien zulks voor de bijzondere commissie noodzakelijk blijkt, zou in overleg met het Archief van het Koninklijk Paleis toegang kunnen worden verkregen tot de reeksen waarvoor reeds voorlopige opzoekingsinstrumenten voorhanden zijn.

Toegang tot de archieven is mogelijk door gewoon een inschrijvingsformulier in te vullen. De bezoeker kan in verband met de documenten aantekeningen maken of er foto's van nemen. De omvang van de leeszaal, die plaats biedt aan zes lezers, lijkt gezien de bezoekersaantallen geen belemmering te vormen voor de toegang tot het archief. Het personeel bestaat uit het diensthoofd (dat deeltijds aan het Archief van het Koninklijk Paleis is verbonden), de voltijds aanwezige archivaris en een technisch bediende.

Het is onmogelijk het over het digitaliseren en online plaatsen van het archief te hebben zonder te verwijzen naar de structurele financiering van de archieven in België. Met de huidige middelen kan onvoldoende personeel beschikbaar worden gesteld en is er geen recurrente langetermijnfinanciering voorhanden voor de digitalisering van de archieven, noch voor de permanente en authentieke bewaring ervan.

12. Restitutie en valorisatie van de archieven

Archieven worden vaak aanzien als een belangrijke instelling van de moderne Natie en een bestuurswerktuig. Het mag daarom niet verwonderen dat de vraag naar de restitutie van koloniale archieven al langer wordt gesteld. Zo bestaat er sinds de onafhankelijkheid van Algerije een dispuut tussen dat land en Frankrijk over de archieven die Frankrijk meenam na 1962.¹⁰⁶⁵ In december 2020 herhaalde de Directeur van de Algerijnse Archieven deze vraag nog eens in een interview met *Le Monde*.¹⁰⁶⁶ Ook wat de Congolese archieven betreft werd reeds op het moment van de onafhankelijkheid op restitutie aangedrongen.¹⁰⁶⁷

In het geval van archieven gaat het dus over de symboliek van de instelling, hun reputatie als bron van informatie voor historici en andere onderzoekers, maar ook hun praktische belang. Archieven zijn niet enkel een bron voor historici, ze vormen ook het geheugen van een Staat en van bestuur en verzekeren "institutionele continuïteit." Hun afwezigheid handicapte postkoloniale besturen in sommige gevallen.¹⁰⁶⁸

De restitutie van archieven is zowel fysiek als digitaal mogelijk, waarbij de laatste optie het voordeel heeft dat het dergelijke archieven globaal meer toegankelijk kan maken, mits online consultatie mogelijk wordt gemaakt, en verdere bewarings- en onderhoudskosten beperkt blijven voor de ontvanger. Het fysieke bezit van archieven wordt soms -zoals in het geval van Algerije- echter gezien als een manier om de controle te krijgen over de een bron van soevereiniteit. De controle over toegang zou dan toekomen aan de Afrikaanse staat, en niet de voormalige kolonisator.

Zoals blijkt uit de woorden van de historici van de UNILU in de inleiding van dit stuk over archieven evenals uit verschillende van de consultaties ondernomen in voorbereiding van dit rapport, zien historici de restitutie van archieven als een belangrijke stap in het creëren van meer gelijkwaardige toegang tot historische bronnen voor collega's in Afrika. Gezien de lange geschiedenis van ongelijkheid

¹⁰⁶⁵ Todd Shepard, "'Of Sovereignty': Disputed Archives, 'Wholly Modern' Archives, and the Post-Decolonization French and Algerian Republics, 1962–2012", in "The Archives of Decolonization", AHR Roundtable, *American Historical Review* 120, no. 3 (juni 2015): 869–83.

¹⁰⁶⁶ Frédéric Bobin, "L'Algérie réclame la restitution intégrale des archives originales ramenées en France après 1962", *Le Monde*, 28 december 2020.

¹⁰⁶⁷ Piret, "Reviving the Remains".

¹⁰⁶⁸ *Ibid.*, 421.

in de erkenning van Afrikaanse expertise in de productie van kennis en wetenschap over Centraal-Afrika (zie 'Koloniale Wetenschap en Kennis'), deels gebaseerd op een ongelijke toegang tot archieven, is dit dan ook een belangrijk aandachtspunt voor de parlementaire commissie.

Zoals eerder vermeld (zie o.a. de tekst over de archieven van het KMMA en het ARA) bestaat er op Rwandees initiatief reeds een project voor de digitale terugkeer van de relevante koloniale archieven naar Rwanda. Rwandese historici en archivisten spelen een belangrijke rol in de selectie van de archieven voor dit project. De *know-how* die gegenereerd wordt in de loop van dit project kan van grote waarde zijn voor verdere projecten rond de restitutie van archieven, al blijft het belangrijk dat voldoende middelen worden vrijgemaakt.

In het geval van Congo en Burundi raden we de parlementaire commissie aan om een expert ter plaatse aan te stellen om een overzicht te maken van de daar nog aanwezige koloniale archieven, en de bestaande infrastructuur- en beheersnaden. Op basis van een dergelijk rapport zou in samenspraak praktische plannen kunnen opgemaakt voor een restitutie van archieven.

Digitalisatie, die zowel archieven als inventarissen betreft - is daarvoor het begin van een proces, en geen eindpunt. Terwijl digitalisatie een interessante methodologie kan zijn voor archief restitutie of toegang zijn hier ook verschillende praktische problemen aan verbonden. Wat betreft Congo zijn er bijvoorbeeld een enorme veelheid aan archieven, waarin prioriteiten gesteld zouden moeten worden – en die prioriteiten moeten uitgaan van Congolees initiatief. In een eerste fase zou er bijvoorbeeld werk kunnen gemaakt worden van een online toegankelijke inventaris, op basis waarvan wetenschappers in Centraal-Afrika de digitalisatie van bepaalde dossiers kunnen aanvragen. Digitalisatie, en het garanderen van de nodige infrastructuur om digitaal of online toegang te krijgen tot deze archieven is dus een proces van lange termijn. Bovendien vergt het ook voldoende middelen: het is een erg dure onderneming.

Bovendien moet er ook over gewaakt dat digitalisatie bestaande ongelijkheden en ongelijke machtsrelaties niet verder uitbouwt of nieuwe creëert. Het ligt buiten de reikwijdte van dit rapport om daar op in te gaan, maar daaromtrent zijn nu reeds belangrijke internationale projecten bezig, en bestaat kritische literatuur.¹⁰⁶⁹ Belangrijk is echter ook om rekenschap te geven van de vele succesvolle digitalisatie projecten in de archiefwereld- bijvoorbeeld bij de British Library. Het is dus absoluut mogelijk om resultaten te boeken mits de juiste ondersteuning. Tot slot is het belangrijk op te merken dat toegankelijkheid ook breder wordt gezien: archieven hebben belangen die louter die van het historisch onderzoek overstijgen. Het zou dan ook goed zijn als er gedacht wordt over manieren om archieven toegankelijk te maken op een meer inclusieve manier die louter het historische onderzoek overstijgen

13. Conclusies en aanbevelingen

Didier Gondola, professor aan Indiana University - Purdue university stelt met betrekking tot het verrichten van archiefwerk in België dat:

“Ceci dit, des fois on a l'impression (elle peut-être fausse) que l'on vous cache des choses, qu'il existe beaucoup plus de ressources et de documents que l'on ne vous montrera jamais. Donc, plus de transparence sur la teneur des fonds d'archives pourrait beaucoup aider à dissiper les appréhensions

¹⁰⁶⁹ Voor een kritische bespreking van een digitalisatieproject dat ongelijke verhoudingen nog verstrekte in de Zuid-Afrikaanse context, zie Keith Breckenridge, “The politics of the parallel archive: digital imperialism and the future of record-keeping in the age of digital reproduction”, *Journal of Southern African Studies* 40, no. 3 (2014): 499–519 en Premesh Lalu, “The Virtual Stampede for Africa: Digitisation, Postcoloniality and Archives of the Liberation Struggles in Southern Africa”, in *The Public Sphere From Outside the West*, ed. Divya Dwivedi en Sanil V (London: Bloomsbury, 2015): 225–39.

et les frustrations. Ça fait quand même 60 ans que la colonisation est terminée et on voudrait bien pouvoir maintenant tout consulter. Est-ce le cas ? Je n'en sais rien ! Mais l'impression qui persiste (je ne pense pas qu'elle disparaîtra vraiment) est la suivante : le Congolais qui vient consulter les archives en Belgique se rend vraiment compte (et on le lui fait sentir) que ce patrimoine archivistique appartient à la Belgique et que lui/elle est un intrus qui vient fouiller, peut-être pour critiquer la Belgique et son rôle au Congo. Peut-être que les Belges pensent que « leur » histoire coloniale est un souffre-douleur pour nous les Congolais, que tout ce que nous cherchons est de nous acharner dessus et non pas nous atteler à la comprendre. Il y a donc cette notion insidieuse que le chercheur congolais est forcément une sorte de cheval de Troie, qui veut venir prendre d'assaut une citadelle coloniale, l'histoire de la Belgique au Congo, qui pour beaucoup de Belges reste un monument.”¹⁰⁷⁰

Gezien de geschiedenis van de “displaced archives”, de “culture of negligence” die hierboven geschetst werd, en de voorwaardes en omstandigheden met betrekking tot de toegankelijkheid op uiteenlopende niveaus die de facto tot een ongelijke toegang voor Belgen enerzijds en Congolezen, Rwandezen en Burundezen anderzijds, wekt deze uitspraak geen verbazing. Het is dan ook van uiterst groot belang dat stappen worden ondernomen om deze onrechtvaardigheid weg te werken. Daarnaast blijkt dat het classificeringsprobleem de aanpak van een aantal andere problemen (gelijke toegang, restitutie, de transfer van archieven, rem op kennis van een aantal cruciale periodes van de kolonisatie) in de weg staat. Dit dient dan ook met de nodige prioriteit behandeld te worden. Voor we overgaan naar de aanbevelingen willen we nog even de aandacht vestigen op de aanbevelingen van de Lumumba-commissie uit 2002:

“De commissie nodigt de regering uit alle nodige initiatieven te ontwikkelen om de archieven van de verschillende federale Rijksinstanties, en inzonderheid die van het staatshoofd, via een passende toewijzing van personele en financiële middelen, op te sporen, te inventariseren, te structureren en veilig te stellen. Zij vraagt dat de wettelijke verplichtingen terzake worden geëvalueerd en zo nodig worden aangepast ten einde uitvoering te geven aan het streven om het archiefpatrimonium van de Staat te bewaren. De commissie beveelt een herdefiniëring aan van de regels inzake toegang tot documenten die onder de overheid vallen.”¹⁰⁷¹

Zoals zal blijken uit onze aanbevelingen, zijn de aanbevelingen van de Lumumba-commissie tot hertoe dode letter gebleven, en herhalen wij deels deze aanbevelingen. We willen dan ook met aandrang vragen met deze commissie niet opnieuw dezelfde fout te maken, aangezien dit een aanzienlijke rem zou zetten op het gestelde objectief van deze commissie.

Bibliografie

Arnaut, Karel en Hein Vanhee. “De Postkoloniale Afrikanistiek in België en de Verenigde Staten: Een interview met Jan Vansina”. *Forum Belgische Vereniging voor Afrikanisten*, no. 21 (2011): 11-18. Geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://biblio.ugent.be/publication/135418/file/6755056>

Bennett, Melissa. “Decolonising the Archive: Responsibilities for Researchers and Archive Professionals (Part II)”. *Archivos Magazine*, 8 april 2020. Geraadpleegd op 20 maart 2021.

¹⁰⁷⁰ Consultatie Didier Gondala. In het bezit van de expertengroep.

¹⁰⁷¹ “Verslag van de parlementaire onderzoekscommissie belast met het vaststellen van de precieze omstandigheden waarin Patrice Lumumba werd vermoord en van de eventuele betrokkenheid daarbij van Belgische politici (312/6 tot 8)”, 16 november 2001, <https://www.dekamer.be/FLWB/PDF/50/0312/50K0312007.pdf>

<https://www.archivozmagazine.org/en/decolonising-the-archive-responsibilities-for-researchers-and-archive-professionals-part-ii/>

Bernardo y Garcia, Luis Angel en Pierre-Alain Tallier. "Un patrimoine (numérique) commun: partage bilatéral des archives coloniales publiques belges relatives au Rwanda". *La Gazette des archives* 256 nr. 4 (2019): 217–29.

Bobin, Frédéric. "L'Algérie réclame la restitution intégrale des archives originales ramenées en France après 1962". *Le Monde*, 28 december 2020.

Bové, Lars. "Ook in gevangenissen liggen archieven te 'rotten'". *De Tijd*, 10 augustus 2017. Geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://www.tijd.be/politiek-economie/belgie/algemeen/ook-in-gevangenissen-liggen-archieven-te-rotten/9921696.html>

Boyd, Edgar. "Further Notes on Archival Research in Shaba Region, Zaire". *History in Africa* 4 (1977): 283–86.

Breckenridge, Keith. "The Politics of the Parallel Archive: Digital Imperialism and the Future of Record-Keeping in the Age of Digital Reproduction". *Journal of Southern African Studies* 40, nr. 3 (2014): 499–519.

Candaele, Chiara, Delphine Lauwers, Bérengère Piret en Marie Van Eeckenrode. "Van confiscatie naar dekolonisatie: De uitdagingen van de koloniale archieven". *META: Tijdschrift voor Bibliotheek en Archief* 2 (2021): 10–15.

Ceûppens, Lien. "Verwaarlozing koloniale archieven vernietigt geschiedenis". *apache*, 20 juni 2020. <https://www.apache.be/gastbijdragen/2020/06/22/verwaarlozing-koloniale-archieven-vernietigt-geschiedenis/>

Ceûppens, Lien en Guy Coppieters. *Congo: Archives coloniales*. Jalons de recherche 36. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2012.

Chartry, Gilbert, Jacques Dehal, Michel Errera en Luc Tack. "Een unieke en nog steeds actuele cartografische en geologische documentatie, honderd jaar na de stichting van het museum". In *Africa Museum Tervuren, 1898–1998*. Tervuren: KMMA, 1998.

Clerix, Kristof. "Wetsvoorstel over declassificatie geheime documenten is schadelijk voor nationale veiligheid". *Knack*, 15 januari 2020. Geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://www.knack.be/nieuws/belgie/wetsvoorstel-over-declassificatie-geheime-documenten-is-schadelijk-voor-nationale-veiligheid/article-normal-1552997.htm>

Deceulaer, Harald. "De wanhoop van de archivaris: het archief van de Brusselse gevangenissen". *META: Tijdschrift voor Bibliotheek en Archief*, nr. 9 (2019). Geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://www.vvbad.be/meta/meta-nummer-20199/de-wanhoop-van-de-archivaris-het-archief-van-de-brusselse-gevangenissen>

Defrance, Olivier. *Inventaire des archives d'Adrien, Auguste, Constant et Robert Goffinet ((1811) 1842–1945 (1947))*. Brussel: AGR, 2020.

Deslaurier, Christine. "Du nouveau pour l'histoire politique du Burundi à la veille de l'indépendance : la documentation secrète de la Sûreté (1958–1961)". In *Cahiers du CRA – Centre de Recherches Africaines*, pp. 39–69. CRA-Aix, 1998.

Dibwe dia Mwembu, Donatien. "Le Congo colonial et postcolonial dans la mémoire populaire." *La Revue Nouvelle* no. 1-2 (2005).

Dieudonné. “My visa denial to enter Belgium”; 20 december 2020. Laatste geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://www.gicnetwork.be/my-visa-denial-to-enter-belgium-2/>

Dike, Kenneth Onwuka. *Trade and Politics in the Niger Delta, 1830–1885: An Introduction to the Economic and Political History of Nigeria*. Oxford: Clarendon Press, 1956.

Durieux, Romain. *Inventaire Musée Royal du Congo Belge de Tervuren (1909–1961)*. Brussel: AMAEB, 2014.

“Eeuwige staatsgeheimen behoren stilaan tot het verleden”. *De Standaard*, 15 januari 2020. Geraadpleegd op 20 maart 2021. https://www.standaard.be/cnt/dmf20200114_04805751

Fabian, Johannes. *Remembering the Present. Painting and Popular History in Zaire*. Berkeley: University of California Press, 1996.

“Geschiedenis is meer dan herinneren”. *De Standaard*, 25 januari 2006. Geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://www.standaard.be/cnt/gm6n9vmk>

Gijs, Anne-Sophie. *Le pouvoir de l’absent: Les avatars de l’anticommunisme au Congo (1920–1961)*. 2 vols. Serie Outre-Mers 4. Brussel: Peter Lang, 2016.

Gordon, David M. “Reading the Archives as Sources”. In *Oxford Research Encyclopedia of African History*. Oxford University Press, online gepubliceerd op 20 november 2018. Geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277734.013.227>

Guha, Ranajit. “The Prose of Counter-Insurgency”. In *Culture/Power/History: A Reader in Contemporary Social Theory*, ed. Nicholas B. Dirks, Geoff Eley, en Sherry B. Ortner, 336–71. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994.

Harms, Robert. “Some Archives in the Bandundu and Equateur Regions of Zaire”. *History in Africa* 4 (1977): 291–97.

Havaux, Pierre. “Ne pas déclassifier les archives alimente la thèse du complot”. *LeVif*, 11 februari 2020. Geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://www.levif.be/actualite/belgique/ne-pas-declassifier-les-archives-alimente-la-these-du-complot/article-normal-1248647.html>

Hiribarren, Vincent. “Hiding the Colonial Past? A Comparison of European Archival Policies”. In *Displaced Archives*, ed. James Lowry, 74–85. Londen: Routledge, 2017.

International Council for Archives. “Declaration universelle sur les archives”. Endorsed by 36th Session of the General Conference of UNESCO. Parijs, 10 november 2011. Geraadpleegd op 20 maart 2021. https://www.ica.org/sites/default/files/20190726_ica_declarationuniverselle_french_1.pdf

— — —. “Principles of Access to Archives”. 20 februari 2013. Adopted by the Annual General Meeting on 24 augustus 2012. Geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://www.ica.org/en/principles-access-archives>

Jewsiewicki, Bogumil. “Les archives administratives zaïroises de l’époque coloniale.” *Annales Aequatoria* 1 (1980): 169–84.

Kiobe, A. Lumenganeso. *Congo: Guide des Archives Nationales*. Kinshasa: CEDI Kinshasa, 2001.

Lalu, Premesh. “The Virtual Stampede for Africa: Digitisation, Postcoloniality and Archives of the Liberation Struggles in Southern Africa”. In *The Public Sphere From Outside the West*, ed. Divya Dwivedi en Sanil V, 225–39. Londen: Bloomsbury, 2015.

Lauro, Amandine. "Maintenir l'ordre dans la colonie-modèle: Notes sur les désordres urbains et la police des frontières raciales au Congo Belge (1918–1945)". *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 15, no. 2 (2011): 97–121.

Lefèvre, Patrick en Jean-Noël Lefevre. *Les militaires belges et le Rwanda: 1916–2006*. Tielt: Lannoo Uitgeverij, 2006.

Leloup, Geert. *Instellingsarchief voor het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika: Archiefselectielijst*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2006. Geraadpleegd, 20 maart 2021. http://www.arch.be/ViewerJS/?startpage=59#..pdf/fs_web_pub/P4537/EP4537.pdf

Le Site Info. "Première déclaration du professeur marocain 'humilié' en Belgique". *Le Site Info*, 3 december 2017. Geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://www.lesiteinfo.com/maroc/premiere-declaration-du-professeur-marocain-humilie-en-belgique/>

Lowry, James. "'Displaced Archives': Proposing a Research Agenda." *Archival Science* 19 nr. 4 (2019): 349–58.

Mantuba-Ngoma, Mabilia. *Frauen, Kunsthandwerk und Kultur bei den Yombe in Zaïre*. Göttingen: Edition Re, 1989.

Morren, Tom. "De Archieven van het Koninklijk Museum voor Midden Afrika (1898–2020)". *Arduin* 27, no. 14 (juni 2020) Geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://www.amvb.be/arduin/arduin27/0036.html>

— — —. "The Archives of the Royal Museum of Central Africa" (verschijnt binnenkort).

Nationale Veiligheidsoverheid. "Wie mag een veiligheidsmachtiging voor natuurlijke personen aanvragen?" Geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://www.nvoans.be/nl/internationale-organisaties/veiligheidsmachtigingen/veiligheidsmachtigingen-voor-individuen/wie-mag>

Ndayisaba, Jean Paul. "Les archives burundaises en danger: comment sortir de cette catastrophe?" Portail International Archivistique Francophone, 24 maart 2016. Geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://www.piaf-archives.org/actualites/les-archives-burundaises-en-danger-comment-sortir-de-cette-catastrophe>

Nyandwi, Nicodème. "La situation des archives au Burundi, des origines à nos jours". *Comma* 1, nr. 1 (2015): 25–38.

Ogot, Bethwell. "African Historiography: From Colonial Historiography to UNESCO's General History of Africa". *Groniek* 122 (1993): 71–80.

Piret, Bérengère. "Reviving the Remains of Colonization – The Belgian Colonial Archives in Brussels". *History in Africa* 42 (2015): 419–31.

Poncelet, François. "Quelle approche expographique pour un musée 'colonial'?" *La Lettre de l'OCIM* 172 (juli-augustus 2017): 17–21. Geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://doi.org/10.4000/ocim.1815>.

Sabakinu, Leslie. Interview door Elien Spillebeen. "60 jaar onafhankelijk Congo: een Congolese en Belgische blik op het gedeelde verleden". *Mondiaal Nieuws*, 30 juni 2020. Geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://www.mo.be/interview/60-jaar-na-de-onafhankelijkheid-de-manier-waarop-belgi-naar-het-koloniale-verleden-kijken>.

Shepard, Todd. "'Of Sovereignty': Disputed Archives, 'Wholly Modern' Archives, and the Post-Decolonization French and Algerian Republics, 1962–2012". In "The Archives of Decolonization", AHR Roundtable. *American Historical Review* 120, nr. 3 (juni 2015): 869–83.

S.n. “Wet betreffende de classificatie en de veiligheidsmachtigingen, veiligheidsattesten en veiligheidsadviezen van 12 december 1998”, 12 december 1998. Laatste geraadpleegd op 20 maart 2021.

http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=1998121161&table_name=wet

Stoler, Ann Laura. “Colonial Archives and the Arts of Governance”. *Archival Science* 2, nrs. 1–2 (2002): 87–109.

Tallier, Pierre-Alain en Sabine Bompuku Eyenga-Cornelis. uitg. *Africa Europe Archives: Requirements? Collaborations? Plans? DR Congo, Rwanda, Burundi and Belgium*. Brussel: Archives générales du royaume, 2013.

Tallier, Pierre-Alain en Delphine Lauwers. “La publicité nuit gravement au secret”. *Belgium WWII Blog*, 16 april 2020. Geraadpleegd op 20 maart 2021. <https://www.belgiumwwii.be/blog/la-publicite-nuit-gravement-au-secret.html>

Taillier, Pierre-Alain, Marie Van Eeckenrode, Patricia Van Schuylenbergh en Sabine Bompuku Eyenga-Cornelis. uitg., *Belgique, Congo, Rwanda, Urundi: Vers un patrimoine mieux partagé! Guide des sources de l'histoire coloniale*. Turnhout: Brepols, te verschijnen in 2021.

Vandewalle, Frédéric J. L. A. en Jacques Brassine. *Les rapports secrets de la sûreté congolaise, 1959–1960*. 2 vols. Brussel: Arts et Voyages, 1973.

Van Diepen, Timmie. “Militair heeft longinfectie opgelopen door schimmel in legerarchie”. *Nieuwsblad*, 24 november 2015. Geraadpleegd op 20 maart 2021. https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20151024_01936540

Van Hooland, Seth en Hein Vanhee. “Van Steekkaart tot Webinterface: De Evolutie van Metadatabeheer binnen de Erfgoedsector”. In *Erfgoed 2.0 Nieuwe Perspectieven*, ed. Bart de Hil en Jeroen Walterus, 87–105. Brussel: Pharos, 2009.

Van Nieuwenhuysse, Karel, et al. “Historici roepen overheid op om diplomatieke archieven openbaar te maken”. *DeMorgen*, 30 januari 2019. Geraadpleegd op 20 maart 2021, <https://www.demorgen.be/nieuws/historici-roepen-overheid-op-om-diplomatieke-archieven-openbaar-te-maken~b7fcdaa0/>

Van Rinsveld, Bernard. *Belgique – Etranger: Documentation et offres diverses*. Brussel: Koninklijk Legermuseum, 1985. Geraadpleegd op 20 maart 2021. https://www.klm-mra.be/D7t/sites/default/files/inv-28-etranger_1.pdf

Vansina, Jan. *De la tradition orale: essai de méthode historique*. Tervuren: Musée Royale de l’Afrique Centrale, 1961.

———. *Oral Tradition as History*. Madison: University of Wisconsin Press, 1985.

———. *Living with Africa*. Madison: University of Wisconsin Press, 1994.

———. *Being Colonized: The Kuba experience in rural Congo, 1880–1960*. Madison: University of Wisconsin Press, 2010.

Velle, Karel. *Archieven, de politiek en de burger*. Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, Standpunten nr. 21. Brussel: KVAB Press, 2013. Geraadpleegd op 20 maart 2021. https://www.kvab.be/sites/default/rest/blobs/454/mw_archieven-politiek-burger.pdf

Vellut, Jean-Luc. *Guide de l'étudiant en Histoire du Zaïre*. Kinshasa-Lubumbashi: Éditions du Mony Noir, Presses Universitaires du Zaïre, 1974.

___. "Le Katanga industriel en 1944: malaises et anxiétés dans la société coloniale". In *Le Congo belge durant la Seconde Guerre mondiale: Recueil d'Etudes. Bijdragen over Belgisch-Congo Tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 495–523. Brussel: Académie Royale des Sciences D'Outre-Mer/Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1983.

Vints, Luc. "Archieven van en over Sociale Bewegingen in Belgisch Congo: Een Overzicht". *Brood en Rozen*, no. 2 (1999): 248–53.

"We spreken nog te veel als echte kolonisten: Teksten in AfricaMuseum moeten neutraler". *De Standaard*, 4 september 2018. Geraadpleegd op 20 maart 2021, https://www.standaard.be/cnt/dmf20180903_03700548.

III. — CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Conclusies

Hoewel uit het historisch deel van dit rapport een aantal conclusies kunnen worden getrokken, erkennen de auteurs ook de beperkingen van de teksten. De domeinen van de Belgische koloniale geschiedenis en de geschiedenis van Centraal-Afrika zijn uitgebreid, en ieder van ons heeft getracht een evenwicht te vinden tussen de behoefte aan enerzijds samenvattende overzichten en anderzijds eigen specifieke deskundigheid. Dit heeft geresulteerd in teksten met beschouwingen over de geschiedenis van Congo-Vrijstaat en zijn brutale vormen van geweld; en over de manieren waarop het Belgisch kolonialisme werd bestendigd, niet alleen via economische en politieke mechanismen, maar ook via sociale en juridische structuren, culturele vooroordelen, bio-politieke methodes en wetenschappelijke objectivering. Geschiedenissen van het kolonialisme gaan niet alleen over wat er 'gebeurd' is, maar ook over hoe mensen de gebeurtenissen hebben ervaren, hun gedachten en gevoelens met betrekking tot zichzelf en anderen, en over hoe de verhalen over wat er gebeurd is verteld zijn in de contexten van geschiedenis en herinnering. En hoewel het kolonialisme de gekoloniseerden het meest trof, veranderden ook de koloniserende landen, culturen en volkeren in het proces. Ten slotte zijn geschiedenissen van het kolonialisme niet beperkt tot de periodes van koloniale bezetting. Zoals uit dit rapport blijkt, heeft het kolonialisme gevolgen en effecten op de lange termijn. Het is daarom belangrijk dat een focus op het verleden of op debatten over de geschiedenis onze aandacht niet afleidt van huidige vormen van onrecht.

Hoewel deze conclusies algemeen van toepassing zijn op de Belgische koloniale geschiedenis, zijn er beperkingen aan de concrete en specifieke inhoud die in dit rapport aan bod komt. Gebieden waarover consensus bestaat in het historisch onderzoek, evenals leemtes, worden in de afzonderlijke teksten aangegeven. Dit rapport geeft geen lijst van *alle* gebieden waarover consensus bestaat, noch identificeert het alle leemten in de kennis. Een dergelijke oefening is niet haalbaar, om redenen die in de inleiding tot het historisch deel van het rapport worden uiteengezet. Wat de compilatie van teksten in dit historisch deel van het rapport echter wel doet, is een aantal algemene punten van conclusie onthullen. Weinig daarvan zal historici verbazen, omdat het over het algemeen gevestigde historische inzichten zijn. De algemene conclusies die hier volgen zijn gebaseerd op de inhoud van de afzonderlijke bijdragen in het rapport, waarvan de details hier niet zullen worden herhaald.

Ze omvatten:

1. De noodzaak om de geschiedenis van het Belgisch kolonialisme in Centraal-Afrika in de context van de langere geschiedenis van de regio te plaatsen, door rekening te houden met de prekoloniale regionale dynamiek in ons begrip van de geschiedenis van het gebied. Door de geschiedenis van het kolonialisme in een ruimer kader te plaatsen, kunnen we beter begrijpen hoe de prekoloniale realiteiten bepalend waren voor de manier waarop het kolonialisme in de praktijk werd gebracht, en voor de ongelijke effecten ervan binnen de koloniale gebieden. Een voorbeeld hiervan in dit rapport zijn de verschillende manieren waarop 'gebruikelijke' vormen van macht en gezag werden beïnvloed door het 'inheemse beleid' van het Belgische bestuur. Een dergelijk breder historisch kader mag echter niet worden gebruikt om de vele wreedheden die onder het koloniale bewind hebben plaatsgevonden, vrij te pleiten, maar moet helpen om de diep koloniale en hardnekkige opvatting te ondermijnen dat de regio vóór de kolonisatie geen geschiedenis kende. Net als elk ander deel van de wereld heeft Centraal-Afrika een lange geschiedenis van continuïteit en verandering, ook al wilde de koloniale propaganda ons anders doen geloven en gebruikte zij beelden van een 'Afrika' dat 'achterlijk' en 'door de geschiedenis vergeten was' als legitimatie voor de kolonisatie.

2. In de context van deze geschiedenis op de lange termijn van de regio moeten we de effecten van het kolonialisme op de lange termijn beschouwen, die verder reiken dan de periode van het formeel kolonialisme. Koloniale mechanismen zijn niet beperkt tot de periodes van de institutionele kolonisatie. Het idee dat nationale 'onafhankelijkheid' het einde van het kolonialisme betekende, is al lang achterhaald. De historische ongelijkheden uit het verleden hebben zich, door hun effecten op de lange termijn, vertaald in een reeks hedendaagse ongelijkheden. Zoals het kolonialisme een diepgaande invloed had op alle dimensies van het leven van de gekoloniseerden, zo hadden ook de erfenissen van het kolonialisme een grote invloed op de volgende generaties. De voorbeelden hiervan in het verslag zijn talrijk, maar niet uitputtend. We vermelden onder meer de extraverte economie die Congo erfde, koloniale vormen van racisme zoals ook geanalyseerd in deel III van dit rapport, rasgebonden en binaire genderbegrippen, de 'koloniale bibliotheek' die betrekking heeft op identiteiten en die ongelijke verhoudingen in de productie van kennis over Centraal-Afrika beïnvloedt. De erkenning van de langetermijneffecten van het kolonialisme komt niet neer op een ontkenning van de verantwoordelijkheid van postkoloniale Afrikaanse regeringen voor gebeurtenissen en ontwikkelingen na de onafhankelijkheid; zij biedt veeleer een historisch gecontextualiseerd perspectief op de huidige pathologisering van Afrikaanse staten en samenlevingen als 'mislukt'. In dit rapport hebben wij enkele van deze gevolgen (op de lange termijn) genoemd, maar de lijst kan en moet worden uitgebreid, met de inbreng van andere deskundigen dan historici, zoals antropologen, sociologen, psychologen, economen enzovoort.

3. De impact van het kolonialisme was veelzijdig. De aangerichte schade was niet alleen van sociaaleconomische aard. De gevolgen waren ook van politieke, culturele, sociale en zelfs psychologische aard. Het koloniale geweld was niet alleen fysiek - zoals blijkt uit de herinneringen aan de 'chicotte' - maar in veel gevallen was het allesomvattend en drong het door tot in de intieme aspecten van het leven van de gekoloniseerden, zoals onder meer blijkt uit het geval van de 'metissen'. Andere voorbeelden in dit rapport zijn onder meer culturele en religieuze verandering en veranderende genderverhoudingen. Andere vormen van impact die hier niet worden besproken, zoals milieuverandering, waren eveneens aanzienlijk.

- Hoewel er een consensus bestaat over de langdurige en veelzijdige impact en verandering die het kolonialisme heeft teweeggebracht, zijn wetenschappers het niet altijd eens over de precieze diepte,

de uitwerking en de omvang van die impact en verandering. Het debat gaat, met andere woorden, over gradaties en niet over absolute termen.

4. Uitbuiting en geweld zijn systemische kenmerken van het kolonialisme, geen incidentele bijverschijnselen ervan.

- Het idee dat de ergste excessen van koloniaal geweld onder het Leopoldiaanse bewind het werk waren van marginale en geïsoleerde individuen strookt niet met de huidige onderzoeksbevindingen, die meerdere regimes van terreur en gewelddadige afpersing aan het licht hebben gebracht in combinatie met frequente straffeloosheid voor de daders. Deze terreur was geen toeval, maar diende het doel van de exploitatie van de hulpbronnen van Congo.

- Hoewel het geweld tegen de gekoloniseerden systemisch was en grotendeels werd voorgeschreven, mogelijk gemaakt of getolereerd door de koloniale staat, werden de gruweldaden van Congo-Vrijstaat destijds betwist, ook binnen koloniale kringen. Dit blijkt uit de talloze vormen van protest, met inbegrip van maar niet beperkt tot het verzet tegen het kolonialisme door de Congolese bevolking, en de internationale en Belgische protesten.

- Het systemisch geweld stopte niet toen de Belgische Staat Leopolds Congo overnam. Het idee dat dit wel het geval was, is een product van de efficiënte propagandamachine van Belgisch Congo. Het verdoezelt de onderdrukking, de dwangarbeid en andere vormen van geweld die het koloniale bewind in Belgisch Congo bleven kenmerken. Hoewel de ergste excessen van het bewind van Leopold na 1908 niet meer werden gezien, betekende dat alleen nog niet dat het Belgische kolonialisme goedaardig was. Het kolonialisme in Centraal-Afrika, zowel tijdens de periode van Congo-Vrijstaat als daarna, was en bleef een fundamenteel extractief en racistisch regeringssysteem, waarin diverse vormen van geweld, in de ruime zin van het woord, een belangrijke rol speelden.

5. Tradities van koloniale propaganda, al vroeg in het leven geroepen door Leopold II en voortgezet tijdens het hele Belgische koloniale bewind, hadden een langdurige impact op de representaties van Afrikanen uit Centraal-Afrika en van het koloniale bewind in België, Congo en elders. Een opmerkelijk voorbeeld hiervan was de rehabilitatie en verering van Leopold II. Dergelijke propaganda uit zich ook in de blijvende ideeën over Congo als een 'voorbeeldkolonie'.

6. De koloniale geschiedenis is niet alleen iets wat 'daar', in de kolonies, is gebeurd. Ze heeft de internationale rol en plaats van België, zijn economisch leven en zijn identiteitsbesef diepgaand beïnvloed en gevormd, zowel in het verleden als vandaag, ten koste van Congo (en van Rwanda en Burundi). Daarom maakt de koloniale geschiedenis ook integraal deel uit van België en meer algemeen van de totstandbrenging van een systeem van ongelijkheid.

7. Racisme was een structureel kenmerk van het kolonialisme, ingebed in politieke, juridische, sociale, culturele, religieuze en kennisstructuren, met effecten op de lange termijn. De gevolgen op de lange termijn van dit racisme worden ook in deel III van het rapport uitgewerkt.

8. Ideologische vormgeving

Representaties: de kolonisatie verliep ook via de taal, door het benoemen en daarmee creëren en in stand houden van categorieën van mensen, en door het consistent gebruik van woorden die een negatief waardeoordeel inhouden om die groepen van mensen te kenmerken. Daarnaast werden koloniale handelingen, projecten en programma's systematisch benoemd aan de hand van eufemismen en woorden die meer duidelijk refereerden naar koloniale verbeelding en ideologie dan naar de realiteit zoals die door Afrikanen werd ervaren. Daarom moeten we ook voorzichtig zijn om de woorden – en dus de ideologische *framing* – van koloniale archieven niet te herhalen.

- Ook op historisch-interpretatief vlak is dit van belang. Geschiedschrijving die propaganda beelden niet in vraag stelt maar ze kritiekloos reproduceert – en bijvoorbeeld de koloniale oorlogen tijdens de koloniale invasie als ‘exploratie’ voorstelt, of deportatie kritiekloos als ‘relegatie’ - getuigt van een voorbijgestreefde Eurocentrische blik op de geschiedenis.

Gevolgen en aanbevelingen

Welke gevolgen dienen gegeven te worden aan deze besluiten? Vooreerst raden wij aan deel twee en deel drie van dit rapport te consulteren, waar verscheidene opties worden uiteengezet. Meerdere aanbevelingen hebben een historische component en worden daarom ook hier behandeld. Daarnaast komen er ook een aantal concrete aanbevelingen voort uit het historische gedeelte van dit rapport, bijvoorbeeld met betrekking tot het vergaren en verspreiden van historische kennis, het culturele landschap (specifiek musea), en archieven. Net zoals bij de inhoud van het historische gedeelte van het rapport, spelen ook hier echter de beperkingen van de kennis van de geselecteerde experts. Met andere woorden, wat hier volgt, is slechts een eerste aanzet voor een breder debat dat inclusief moet gevoerd worden.

Wij hebben getracht een reeks prioriteiten aan te geven in een uitgestrekt landschap van behoeften, maar erkennen ook de beperkingen van deze aanbevelingen. Dergelijke aanbevelingen komen niet alleen voort uit historische debatten. Daarom kunnen zij niet verder worden ontwikkeld zonder de inbreng van de mensen die het meest door het kolonialisme zijn getroffen, namelijk de Congolezen, Rwandezes en Burundezes, alsmede hun nakomelingen en de diasporagemeenschappen. In deel II van dit rapport wordt een participatief proces uiteengezet aan de hand waarvan preciezere aanbevelingen en vragen kunnen worden ontwikkeld. Gezien het gebrek aan aandacht voor Rwanda en Burundi in dit rapport zouden zij ruime aandacht moeten krijgen in de volgende fasen van de activiteiten van de bijzondere commissie.

Het verleden in het heden

Gezien de bijzondere commissie werd ingesteld en dit expertenrapport opgesteld om een antwoord te bieden op een maatschappelijk debat waarin met regelmaat de vraag naar reparaties wordt gesteld, lijkt het ons nodig om in dit rapport ook enige aandacht te schenken aan ‘reparaties’.¹⁰⁷² In strikte zin zijn reparaties “acties die iets teruggeven (materieel of symbolisch), vanuit een partij die verantwoordelijkheid erkent en die zich ertoe verbindt iets te willen ‘herstellen’”.¹⁰⁷³ Belangrijk aspect is het ‘expressieve’ aspect van reparaties: ze gaan hand in hand met het erkennen van het onrecht zelf.¹⁰⁷⁴ Het concept en de term ‘reparaties’ hebben een lange geschiedenis, maar het betreft ook een hedendaags concept met meerdere mogelijke invullingen en interpretaties. Deze laatste hangen deels af van wat men begrijpt onder reparaties. Bijvoorbeeld: het herstellen van een economische positie, compensatie voor oorlogsmisdaden, voor misdaden tegen de menselijkheid en voor genocidedaden, erkenning van persoonlijk leed enzovoort.¹⁰⁷⁵ Reparaties kunnen een mechanisme zijn om historisch

¹⁰⁷² Voor enkele voorbeelden van deze debatten verwijzen wij onder meer naar de raadplegingen die in het kader van deze bijzondere commissie werden gehouden en naar het *Rapport de la société civile afrodescendante en préparation de la Commission de Vérité au Parlement Fédéral*. 24 september 2020; Sarah Demart, Bruno Schoumaker Marie Godin en Ilke Adam, *Des citoyens aux racines africaines : un portrait des Belgo-Congolais, Belgo-Rwandais et Belgo-Burundais* (Brussel: Koning Boudewijnstichting, 2017).

¹⁰⁷³ Margaret Urban Walker, "Truth telling as reparations." *Metaphilosophy* 41, nr. 4 (2010): 529.

¹⁰⁷⁴ Margaret Urban Walker, "Truth telling as reparations"; zie ook Michel-Rolph Trouillot, "Abortive rituals: historical apologies in the global era." *Interventions* 2, nr. 2 (2000): 171-186.

¹⁰⁷⁵ De verschillende invullingen van het begrip zorgen er ook voor dat voor- en tegenstanders soms compleet verschillende invullingen van het begrip hanteren. Zie o.a. Alfred Brophy, *Reparations: Pro and con* (Oxford: Oxford University Press, 2006); Van de Mierop, Kenan. "Historical presents: a study of the debates around

onrecht te herstellen of om hedendaagse ongelijkheden aan te pakken.¹⁰⁷⁶ Om een breder zicht te krijgen op reparaties, verwijzen we naar Deel II van dit verslag.

Eigen aan reparatiemechanismen is dat ze historische onrechtvaardigheden beogen.¹⁰⁷⁷ Bijgevolg wordt er vaak naar historici gekeken voor antwoorden rond historische verantwoordelijkheid en de schuldvraag. Toegepast op dit rapport, kan een dergelijke vraag geformuleerd worden als volgt: is er historisch bewijs voor systematische exploitatie, 'atrocities crimes,' en groot menselijk leed veroorzaakt door Belgisch kolonialisme? Het antwoord hierop is ondubbelzinnig ja. Er bestaat een historische verantwoordelijkheid bij de door Leopold II autocratisch bestuurde Congo-Vrijstaat, bij de Belgische koloniale staat, en bij betrokken ondernemingen¹⁰⁷⁸ voor het onrecht, geweld, en de uitbuiting inherent aan het koloniale systeem, evenals het leed dat daaruit voortkwam. Ze zijn op dat vlak echter niet de enige verantwoordelijken. Ook de rol van de Kerk, bijvoorbeeld, die cruciaal was voor het koloniale bestel zowel op structureel vlak als in dagdagelijkse praktijken, is belangrijk. Deze komt in dit rapport slechts zijdelings aan bod, maar dient van naderbij bekeken te worden. Deze historische verantwoordelijkheid beperkt zich niet louter tot daden in het verleden, maar creert ook een verantwoordelijkheid om hiermee in het heden aan de slag te gaan.¹⁰⁷⁹ Historici kunnen dus slechts een beperkte rol spelen in dit debat, omdat niet alle vragen over het koloniale verleden door historici eenduidig kunnen worden beantwoord, en omdat het antwoord op de vraag naar reparaties een politiek én moreel antwoord is.¹⁰⁸⁰ De vraag naar reparaties overstijgt het historische debat. Zoals ook deel 2 en 3 van dit rapport ook benadrukken, betreffen deze immers niet louter het verleden, maar ook hoe we met dat verleden omgaan.¹⁰⁸¹

Om diverse redenen zijn historici niet altijd in staat om heldere en onbetwistbare antwoorden te formuleren op vragen die binnen de samenleving worden gesteld. Vooraleerst, wanneer het gaat over uitbuiting, wordt vaak de vraag gesteld of dit kan worden uitgedrukt in meetbare elementen, in financiële cijfers, of kan worden gezegd welke schade België aan Congo heeft berokkend en wat de exploitatie van Congo België en de Belgische belanghebbenden heeft opgebracht. Ondanks het feit dat bepaalde financiële berekeningen kunnen worden gemaakt, bestaat er vanuit historisch oogpunt geen gemakkelijk antwoord op deze vraag. Ten eerste zijn de beschikbare archieven en gegevens niet altijd noodzakelijkerwijze volledig of eenduidig op het vlak van economische en financiële informatie. Soms zijn archieven verloren gegaan, of in andere gevallen zijn cijfers niet per definitie betrouwbaar. Ten tweede wijst dit rapport ook op de verschillende maatschappelijke effecten, op de immateriële aspecten, op de mentale sporen die het koloniale beleid en zijn veelvuldig geweld getrokken heeft, en op het menselijke leed dat verschillende generaties Congolezen, Rwandezes en Burundezes getroffen

reparations for slavery in the United States and France, the post racial era and the Age of Commemoration." PhD diss., Ghent University, 2015.

¹⁰⁷⁶ For a comprehensive overview of the history of reparations, see for example: Forrester, Katrina.

"Reparations, History and the Origins of Global Justice" in: *Empire, Race and Global Justice*. Edited by Duncan Bell, Cambridge University Press, 2019, 22-51; Janna Thompson. "Reparative claims and theories of justice." In *Historical justice and memory* Janna Thompson and Klaus Neumann eds. (Madison: University of Wisconsin Press, 2015): 45-62.

¹⁰⁷⁷ See for example: John Torpey. "'Making whole what has been smashed': reflections on reparations." *The Journal of Modern History* 73, no. 2 (2001): 333-358.

¹⁰⁷⁸ Een eerste overzicht van deze ondernemingen kan reeds gevonden worden in Frans Buelens, *Congo 1885-1960: Een financieel-economische geschiedenis* (Berchem, Belgium: EPO, 2007), maar zie ook aanbevelingen van dit deel, en Deel II van dit rapport.

¹⁰⁷⁹ Zie onder andere James Booth, *Memory, Historic Injustice, and Responsibility* (New York, Routledge, 2019).

¹⁰⁸⁰ Margaret Urban Walker, "Truth telling as reparations". De VN-principes over 'the right to truth' stellen bijvoorbeeld heel duidelijk dat 'reparatie' enkel kan werken als het voortkomt uit en aansluit bij een vraag in de samenleving. Deze vraag louter aan historici overlaten schiet dus zijn doel voorbij.

¹⁰⁸¹ Zie ook Janna Thompson. "Reparative claims and theories of justice."

heeft en dat tot op vandaag tastbare en minder tastbare gevolgen heeft. Dit is moeilijker te kwantificeren, maar de erkenning hiervan is wel van primordiaal belang. Ten derde maakt het verslag ook duidelijk dat koloniale processen zich gereproduceerd hebben en zich zijn blijven reproduceren na de onafhankelijkheid – zoals, onder andere, in bepaalde vormen van racisme, in ongelijke machtsverhoudingen, en in het gebrek aan wetenschappelijke erkenning en evenwaardigheid. Met andere woorden, een zuiver boekhoudkundige balansbenadering die louter op materiële verliezen in het verleden focust, kan nooit voldoening geven, maar moet in een bredere benadering worden ingepast, die ook aandacht schenkt aan de vele materiële en niet-materiële gevolgen en ongelijkheden die zich wel degelijk ook vandaag nog doen gevoelen. In deze materie zijn dus niet enkel de inzichten van de historicus/a nodig.

Dus: *hoe* met dit affirmatieve antwoord en de lezing van dit rapport moet worden omgegaan, is een maatschappelijke en politieke vraag, die slechts tot op beperkte hoogte deel uitmaakt van een geschiedkundig debat. Als historici hebben we in dit rapport een eerste basis voor een dergelijk maatschappelijk en politiek debat gelegd (zie ook Deel II en III van dit rapport). Dat de materie en de vragen complex zijn, mag een verdere exploratie en het nemen van bepaalde concrete beslissingen echter niet in de weg staan. Het aanknopen van een dialoog en het volbrengen van concrete acties, door en op voet van gelijkwaardigheid met de slachtoffers van het kolonialisme en met diegenen die er nog steeds de gevolgen van dragen, liggen echter voor de hand.

In wat volgt geven we een aantal aanbevelingen die een begin kunnen zijn om een aantal ongelijkheden en onrechtvaardigheden die hun wortels deels in het koloniale verleden hebben, aan te pakken. Deze zijn echter beperkt, en moeten verder aangevuld worden met aanbevelingen elders in het verslag, evenals op basis van de aanbevelingen en claims gemaakt door diegenen die het hardst zijn getroffen door het koloniale systeem en zijn uitlopers.

Onderzoek, kennisproductie en representaties

Naast de onderstaande aanbevelingen verzoeken wij de commissie het gedetailleerde verslag en de suggesties van onze collega's van de universiteit van Lubumbashi aandachtig te lezen (zie bijlage). In hun antwoord benadrukken zij de noodzaak dat eventuele verdere activiteiten moeten plaatsvinden in nauwe samenwerking tussen de experts in beide landen. Wij zijn het volledig eens met dit standpunt: experts van de vier in de resolutie genoemde landen moeten op voet van gelijkheid bij de werkzaamheden worden betrokken.

Historische kennis

Onze aanbevelingen gaan in twee richtingen. De eerste heeft betrekking op de noodzaak om bepaalde historische processen of gebeurtenissen te verduidelijken of nader te onderzoeken, omdat er een maatschappelijke behoefte aan bestaat of omdat ze naar voren komen in publieke debatten. Bij het formuleren van deze lijst hebben wij ons gebaseerd op de raadplegingen die de groep van experts heeft gehouden, in combinatie met onze eigen kennis op het terrein. Hoewel een parlementaire commissie zich dient te onthouden van het bepalen van de agenda voor de toekomstige richting van academisch onderzoek, kan zij, wanneer daar behoefte aan bestaat, ervoor kiezen verder onderzoek naar specifieke kwesties te steunen.

De tweede reeks aanbevelingen is gericht op de versterking van het terrein van historische (en aanverwante) disciplines. De bijzondere commissie kan middelen en financieringsstructuren creëren die innovatief onderzoek en structurele verandering op het gebied van kennisproductie aanmoedigen en helpen om het speelveld tussen Afrikaanse en Europese academici in het algemeen gelijk te maken. Hoewel niet alle structurele ongelijkheden op korte termijn kunnen worden opgelost, zijn wij ervan overtuigd dat meer gelijke en rechtvaardige praktijken mogelijk zijn, en dat er een serieuze poging

moet worden ondernomen om het scheve karakter van de kennisproductie over het koloniale verleden aan te pakken. Zoals dit rapport heeft aangetoond is dit op zichzelf een voortzetting van de koloniale patronen van kennisproductie.

In het algemeen, zoals uiteengezet in de essays in dit deel van het rapport, is er ruimte voor meer onderzoek naar de geschiedenis van het Belgisch kolonialisme. Deze conclusie is niet nieuw. Reeds in de aanbevelingen van het rapport van de Lumumba-commissie uit 2002 kunnen we lezen: “De commissie doet de aanbeveling dat multidisciplinair en internationaal historisch onderzoek over de koloniale en postkoloniale periode zou worden gestimuleerd”.¹⁰⁸² Deze aanbeveling werd niet opgevolgd.

Veel historici in de raadplegingen die de experts hebben gehouden, benadrukken dat er behoefte is aan geschiedschrijving over het koloniale verleden van Congo, Rwanda en Burundi, in de eerste plaats als geschiedenissen van die plaatsen en volkeren. In België moet deze geschiedenis opnieuw worden gecentreerd op de beleefde ervaringen van het kolonialisme, naast de bestaande benaderingen die gebaseerd zijn op de imperiale geschiedenis. Met andere woorden, de geschiedenis van het kolonialisme moet *ook* verteld worden als *Afrikaanse* geschiedenis.

Er zijn ook een aantal concrete onderwerpen en vragen die herhaaldelijk in de raadplegingen naar voren kwamen die onmiddellijke en specifieke aandacht behoeven. Het gaat hierbij om historische onderwerpen waarbij de Belgische betrokkenheid beter moet worden begrepen. De oplossing voor deze problemen is tweeledig: enerzijds is er vaak behoefte aan meer publieke bekendheid van de bestaande academische kennis, die niet altijd (voldoende) toegankelijk is voor een breder publiek. Terwijl dit een probleem is voor de Belgische betrokkenheid in Congo, zijn de aard, de impact en de gevolgen van de Belgische koloniale aanwezigheid in de voormalige mandaten Rwanda en Burundi nog minder bekend. Anderzijds is er ook nood aan meer of nieuwe kennis over bepaalde onderwerpen. De behoefte aan verder onderzoek over deze onderwerpen komt niet noodzakelijk voort uit academische historische debatten. Ze wordt vaak ingegeven door een bredere maatschappelijke bezorgdheid over de rol van België, of van Belgische instellingen of personen, met betrekking tot bepaalde historische gebeurtenissen of ontwikkelingen. De hier voorgestelde onderwerpen zijn suggesties en mogen niet als een uitputtende lijst worden beschouwd. Meer precieze vragen moeten naar voren komen uit verdere raadplegingen met een grote verscheidenheid van belanghebbenden. Sommige van deze vragen moeten wellicht ook worden beantwoord in het licht van het debat over herstel (zie deel II, 4.4. ‘Ontwikkeling van een herstelprogramma’).

— Economische en financiële vragen: er blijven vragen bestaan over de geschiedenis van de economische exploitatie van Congo door België en (de verantwoordelijkheden van) Belgische bedrijven en personen, vanaf de periode van Congo-Vrijstaat tot de postkoloniale geschillen over bezittingen (*‘les contentieux’*). Hoewel we waarschuwen voor een al te positivistische benadering die ervan uitgaat dat de volledige omvang van deze exploitatie en van alle winsten kan worden berekend, blijkt uit formele en informele raadplegingen en uit publieke debatten dat deze kwesties grondiger moeten worden aangepakt en dat de bestaande kennis breder moet worden gedeeld. Zoals uit het hoofdstuk ‘Kapitaal en Arbeid’ blijkt, bestaat er rond deze vragen reeds een zekere kennis waarop kan worden teruggevalen bij het formuleren van verfijnde onderzoeksvragen.

— Onafhankelijkheid en de nasleep ervan: de Belgische rol in de Congolese politieke instabiliteit van de jaren 1960 moet verder worden onderzocht, met bijzondere aandacht voor de diplomatie achter

¹⁰⁸² “Verslag van de parlementaire onderzoekscommissie belast met het vaststellen van de precieze omstandigheden waarin Patrice Lumumba werd vermoord en van de eventuele betrokkenheid daarbij van Belgische politici (312/6 tot 8)”, 16 november 2001, 844. Zie: <https://www.dekamer.be/FLWB/PDF/50/0312/50K0312007.pdf>

de schermen, de militaire betrokkenheid en de activiteiten van huurlingen. Dergelijk onderzoek zou toegang vereisen tot archieven van onder meer de Belgische Staatsveiligheid en het ministerie van defensie, wat een ontsluiting van de archieven vereist.

— Rwanda en Burundi: gezien de beperkte aandacht die de Rwandese en Burundese geschiedenis in dit rapport hebben gekregen (zie de inleiding voor de achtergrond), bevelen wij de commissie aan een team van experts in te schakelen om de geschiedenis van het Belgisch kolonialisme en de impact op de lange termijn ervan in die landen te bestuderen. België zou onder meer bijzondere aandacht moeten besteden aan de manier waarop de Belgische koloniale en postkoloniale politiek in de regio identiteiten tegen elkaar hebben opgezet en conflicten hebben aangewakkerd; en de rol die België en de Belgen hebben gespeeld in het proces van dekolonisatie en de nasleep ervan in Rwanda en Burundi (bijvoorbeeld de moord op Rwagasore, het geweld in Rwanda tussen 1959-1963) moet nader worden onderzocht. Ook hiervoor is een ontsluiting van de archieven van het grootste belang.

— De katholieke kerk: uit de raadplegingen van de experts blijkt een algemene wens om meer te weten te komen over de manieren waarop de katholieke kerk heeft geprofiteerd van haar rol in het koloniale project, maar er zijn weinig *specifieke* vragen naar voren gekomen. Hoewel het belangrijk is te beseffen dat er niet één monolithische katholieke kerk was, en dat verschillende congregaties verschillende praktijken en houdingen aanhingen ten aanzien van de gekoloniseerde bevolking, is het niettemin zo dat de kerk een zeer grote rol speelde in het vormgeven van het Belgisch koloniale project. De laatste decennia is er bijvoorbeeld een toenemende publieke bezorgdheid over de misbruiken die zich voordeden in verschillende religieuze instellingen, maar gelijkaardige zorgen of vragen werden op enkele uitzonderingen na (nog) niet gesteld over de geschiedenis van de missionaire activiteiten in Centraal-Afrika.

Infrastructuren en financieringsmechanismen

Zoals in de verschillende bijdragen tot dit rapport werd uiteengezet, kan één van de effecten op de lange termijn van het kolonialisme worden waargenomen in de huidige infrastructurele en andere ongelijkheden tussen Belgische en Afrikaanse onderzoekers. Deze ongelijkheden hebben een impact op alle academische disciplines en wetenschappelijke samenwerkingsverbanden. Wij bevelen de parlementaire commissie aan om:

- het algemene academische landschap en de wetenschappelijke financieringspraktijken te veranderen door:¹⁰⁸³

te overwegen hoe financieringsmechanismen voor wetenschappelijk onderzoek kunnen worden aangepast om:

¹⁰⁸³ Enkele problemen, kritieken en verdere aanbevelingen zijn te vinden in, onder andere: Gauthier Marchais, Paulin Bazuzi en Aimable Amani Lameke, "The data is gold, and we are the gold-diggers': whiteness, race and contemporary academic research in eastern DRC," *Critical African Studies* 12, nr. 3 (2020): 372-394; Yolande Bouka, "Collaborative research as structural violence", *Political Violence@ a glance* 12 juli 2018. Laatst geraadpleegd op 30 maart 2021.

http://128.195.133.223/sites/default/files/artifacts/media/pdf/collaborative_research_as_structural_violence_-_political_violence_at_a_glance.pdf; the *Silent Voices from the Field Initiative*, en in het bijzonder de *Bukavu Series*, zie <https://bukavuseries.com> en Koen Vlassenroot, An Ansoms, Emery Mudinga, Aymar Nyenyezi Bisoka, en Godefroid Muzalia Kihangu, *The Bukavu Series. Toward a Decolonisation of Research* (Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 2019).

- voorrang te geven aan financiering van onderzoek dat wordt aangestuurd door instellingen in Centraal-Afrika,¹⁰⁸⁴ en dus niet afhankelijk is van belangen van financieringsinstanties of wetenschappers in België;
- processen van billijke samenwerking en co-creatie tussen Belgische en Centraal-Afrikaanse wetenschappers te bevorderen, waarbij instellingen in Centraal-Afrika niet worden gereduceerd tot de loutere uitvoering van agenda's die door Belgische onderzoeksinstituten worden opgesteld;
- ethische codes te ontwikkelen voor samenwerking met onderzoeksmedewerkers die betrokken zijn bij het verzamelen van gegevens in Centraal-Afrika. (Bijvoorbeeld met betrekking tot de erkenning van hun rol in de (co-)productie van kennis, verzekeringen enzovoort);
- via meer reflexieve onderzoekspraktijken ervoor te zorgen dat de gemeenschappen die worden onderzocht ook baat hebben bij dat onderzoek en niet louter worden gebruikt voor het extraheren van gegevens;
- innovatie en vernieuwing van het academische en institutionele landschap in België aan te moedigen, bijvoorbeeld door middel van aanwervingspraktijken en de oprichting van nieuwe onderzoeksinstituten (zie hieronder);
- onderzoeksprojecten over het noordelijk halfrond door onderzoekers uit Centraal-Afrika aan te moedigen;
- financieringsorganen aan te moedigen om wetenschappers uit Centraal-Afrika op te nemen in de herbeoordeling van financieringsvoorstellen;
- het discriminerende visumsysteem af te schaffen dat inwoners van voormalige Belgische kolonies en mandaten de toegang belemmert tot historisch materiaal over hun eigen geschiedenis. Dit systeem verergert ook de ongelijke machtsverhoudingen tussen onderzoekers in België en Centraal-Afrika in het algemeen;
- overleg te plegen met Centraal-Afrikaanse academici en academische instellingen over de beste manieren om onderzoek dat in Afrika wordt verricht, te helpen valoriseren en verspreiden, door een ruimere verspreiding van publicaties (in beide richtingen), bijvoorbeeld door hulp bij de vertaling, of door inspanningen om beide gemeenschappen van academici in dezelfde publicaties op te nemen;
- na te denken over mechanismen om de Belgische academische onderzoeksgemeenschap inclusiever te maken, bijvoorbeeld door diversifiëring van de klasse van hoogleraren en een grotere inclusie van niet-traditionele studenten. Dit is een proces dat al in een vroeg stadium moet beginnen en structurele veranderingen zal vereisen, zowel in het lager en middelbaar onderwijs als aan de universiteiten (zie ook hieronder, over 'Onderwijs en vulgarisering');
- dekolonisatie-inspanningen in de culturele sector, in musea met koloniale collecties en in andere culturele instellingen te ondersteunen door:
 - het ontwikkelen van transparantie in tentoonstellingspraktijken met betrekking tot 1) de oorsprong en herkomst van objecten, 2) de koloniale geschiedenis van musea en de collecties zelf en 3) de rol die musea en collecties hebben gespeeld in de productie van koloniale kennis;
 - het ontwikkelen van inclusieve raden van bestuur, personeel en publiek, het herinrichten van fysieke ruimtes en collecties, het heroverwegen van strategische plannen en prioriteiten om

¹⁰⁸⁴ Deze aanbevelingen beperken zich niet tot de onderzoeksbetrekkingen tussen België en Centraal-Afrika, maar kunnen worden toegepast op de betrekkingen met wat we in dit rapport 'het mondiale zuiden' noemen.

systemische verandering tot stand te brengen, het verbreden van het publiek, het veranderen van wandtekst- en labelpraktijken, het ontwikkelen van ethische financieringspraktijken bij fondsenwerving, het decentraliseren van Europese opvattingen en kennissystemen enzovoort;

- het toepassen van restitutiepraktijken en samenwerking op gelijke voet met brongemeenschappen (zie deel II van dit rapport voor meer details).

Hoewel deze aanbevelingen van toepassing zijn op alle musea in België met koloniale collecties, speelt het KMMA ongetwijfeld een belangrijke rol in dit domein. Er is geen ander museum in België met koloniale collecties die zo omvangrijk zijn en met een institutionele geschiedenis die zo verweven is met het kolonialisme als het KMMA. Het renovatieproces van het KMMA heeft geleid tot aanzienlijke breuken en een gebrek aan vertrouwen tussen de diasporagemeenschappen en het museum, als gevolg van een mislukte poging om aan co-creatie te doen. Gezien de wereldwijde reputatie van het KMMA, als museum en als onderzoeksinstituut, is er nood aan een onafhankelijk evaluatieproces dat zowel de mislukkingen als de successen van het renovatieproject in aanmerking neemt, alsook aan het uitstippelen van een duidelijk plan voor de toekomst. Een hernieuwd proces van eerlijke samenwerking met diasporagemeenschappen en een verbreding van de samenwerkingsverbanden met Centraal-Afrika zijn nodig, met doelstellingen voor zowel de openbare als de wetenschappelijke rol van het museum. Het door de heropening gegenereerde momentum moet als het beginpunt en niet als het eindpunt van een nieuwe fase worden beschouwd.

Bovenal vereist dekolonisatie een blijvend engagement voor deze moeilijke oefening als een *proces* en niet als een kortstondige gebeurtenis.

Een nieuwe academische en culturele infrastructuur op te richten om ervoor te zorgen dat er een verbintenis is tot voortdurende en langdurige verandering.

- Het oprichten van een onderzoeksinstituut voor cultureel erfgoed en museumstudies dat onderzoek en publieke initiatieven combineert met betrekking tot koloniale collecties (ruim opgevat, dus verder dan het Belgisch kolonialisme), herkomst, monumenten, gedenktekens enzovoort. Een dergelijk centrum wordt bij voorkeur ondergebracht bij een universiteit om te garanderen dat onderzoekers van verschillende professionele niveaus - inclusief studenten - zich kunnen bezighouden met moeilijke onderwerpen en kunnen zoeken naar innovatieve benaderingen, terwijl ze banden onderhouden met de relevante musea en organisaties (inclusief diaspora- en andere organisaties die werken rond koloniale herinnering op openbare plaatsen).

- Het oprichten van een onafhankelijk cultureel diasporacentrum of een onafhankelijke diasporastichting in Brussel met een gewaarborgd jaarlijks budget en een gediversifieerde culturele, sociale en wetenschappelijke opdracht die onderzoek, tentoonstellingen en andere culturele programmering door diasporaorganisaties ondersteunt. Geleid door een bestuur van vertegenwoordigers van diasporaorganisaties zou een dergelijk centrum kunnen helpen om veranderingen teweeg te brengen in het bredere culturele landschap, terwijl het ook infrastructuur en steun zou bieden voor initiatieven van diasporaorganisaties. Het zou ook kunnen fungeren als tentoonstellingsruimte en archiefcentrum (voor meer over de Black Archives, zie hieronder) enzovoort.

- Zorgen voor permanente financiering voor bestaande en nieuwe publieke initiatieven van diasporaorganisaties, met bijzondere aandacht voor initiatieven die gericht zijn op openbare ruimten en monumenten.

Onderwijs en vulgarisatie: de rol van het onderwijs in het vermogen van België om in het reine te komen met het koloniale verleden is belangrijk en wordt door veel van onze gesprekspartners als

primordiaal bestempeld. Gezien ons gebrek aan expertise in de ontwikkeling van onderwijsprogramma's bevelen wij de parlementaire commissie aan:

(1) een rapport te laten opstellen door onderwijsspecialisten die op gelijke voet werken met diasporaorganisaties met expertise in onderwijs. Een dergelijk rapport zou de huidige plaats van de Belgische koloniale geschiedenis (met de nadruk op Afrikaanse perspectieven) in het middelbaar en universitair onderwijs moeten analyseren en de nodige hervormingen moeten voorstellen om een bredere en kritische kijk op het koloniale verleden van België te waarborgen¹⁰⁸⁵;

(2) de systematische reproductie van sociale en raciale ongelijkheden in het Belgisch hoger onderwijs te onderzoeken, zowel wat betreft de studentenpopulatie en het hoglerarenkorps als de curricula, oplossingen voor te stellen om het hoger onderwijs meer inclusief te maken en mechanismen op te zetten om de uitvoering van de nodige maatregelen te waarborgen. Studentenorganisaties en diasporaorganisaties, alsmede enkele academici, zijn reeds begonnen met het aanpakken van deze kwesties;¹⁰⁸⁶

(3) Evenzo is advies van publieke historici en diasporaorganisaties, gespecialiseerd in het brengen van academische kennis naar een breder publiek, vereist om strategieën en initiatieven te ontwikkelen voor de vulgarisatie van academische kennis over het koloniale verleden. Voor verdere aanbevelingen, zie ook Deel II en III van dit rapport.

Archieven

Historische bronnen en historische methodologieën zijn gebaat bij verbreding en verruiming van de perspectieven.

Declassificatie en aanpassingen van het wettelijk kader

- Een absolute prioriteit is het creëren van een wetgevend kader dat inzet op een in bulk declassificeren van archieven van staatsdiensten.
- Pas het juridische kader met betrekking tot o.a. toegang tot persoonsgegevens aan om wetenschappelijk onderzoek mogelijk te maken zonder dat gebruik gemaakt moet worden van grijze zones of achterpoortjes
- Stem de federale wetgeving met betrekking tot de archieven van de kabinetten af op die van de deelregeringen

¹⁰⁸⁵ Sommige problemen worden reeds geïdentificeerd in: Maarten Couttenier, Nicolas Standaert en Karel Van Nieuwenhuyse. *Eurocentrisch denken voorbij: interculturele perspectieven in geschiedenisonderwijs*. (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2018); Amandine Lauro en Romain Landmeters, "Manger colonial ou végétal? Les (vrais) enjeux de l'histoire de la colonisation." *Éduquer. Tribune laïque* 133 (2017).

¹⁰⁸⁶ Zie bijvoorbeeld: Ilke Adam, Tundé Adefioy, Serena D'Agostino, Nick Schuermans en Florian Trauner.

"Migration, equality & racism." (Brussel: VUB Press, 2021); Nozizwe Dube, "Dekolonisering is geen keuzevak", *De Standaard*, 15 april 2021. Laatst geraadpleegd op 15 april 2021.

https://www.standaard.be/cnt/dmf20210414_97678104?&articlehash=610F9A8C13CB301675B5778EEBDE29900A23EC4D888ECF843C54B0D5273460E864E3F5C57655EF4B1B909D4A8AD3DF95B82AA754F7A44D23B5648294FF7179FF. Zie bijvoorbeeld ook Umoja, de Gentse Studentenraad, Engage en Flux, "Dekoloniseer Ugent", 7 december 2020. Laatst geraadpleegd op 15 april 2021.

[https://gentsestudentenraad.be/nieuws/54?fbclid=IwAR2ZSOVXSQsvHT0hY2gRrkD6qnlqL6CUuSZOCS07MTV34AC_ks_8j6pHtusM](https://gentsestudentenraad.be/nieuws/54?fbclid=IwAR2ZSOVXSQsvHT0hY2gRrkD6qnlqL6CUuSZOCS07MTV34AC_ks_8j6pHtusM;);

Undivided for KULeuven, "DecolonizeKULeuven Manifesto", 29 maart 2021. Laatst geraadpleegd op <https://undividedforkuleuven.com/2021/03/29/decolonizekuleuven-manifesto/>. Zie ook de VLIR-Cref-werkgroep over het koloniale verleden en dekolonisatie die een rapport hieromtrent aan het voorbereiden is.

- Werk de barrières weg die toegang tot archieven voor metissen onmogelijk maken, en dus herstel in de weg staan. Plaats de rechten van de kinderen (metissen) steeds voorop. Hou rekening met het feit dat dit een tijdssensitieve materie is (dit moet snel gebeuren).

Toegankelijkheid

Creëer een gecentraliseerde online databank voor de ontsluiting van de Belgische koloniale archieven en maak gedigitaliseerde archieven hierlangs toegankelijk. De huidige archiefgids voor koloniale archieven kan als basisstructuur dienen voor een dergelijke databank. Het is van groot belang dat alle bestaande inventarissen en alle toekomstige nieuwe instrumenten digitaal en gratis ter beschikking van onderzoekers worden gesteld.

Zoek methodes om de ongelijke toegang tot koloniale archieven voor Congolezen, Rwandez en Burundez weg te werken. Een (al dan niet digitale) restitutie van archieven naar voorbeeld van het huidige Rwanda project, kan hiervan deel uitmaken. Digitalisatie van inventarissen en archieven kan daarvoor een middel zijn, maar prioriteiten voor digitalisatie en restitutie moeten voortkomen uit noden in Congo, Rwanda en Burundi en er moet op toegezien worden dat digitalisatie bestaande ongelijkheden niet verder versterkt.

Veel archieven zijn onderbemand en hebben steeds meer aan werkingsmiddelen moeten inboeten, terwijl de verwachtingen hoger worden en de taken zich uitbreiden. Er moet worden voorzien in voldoende middelen om koloniale archieven en collecties te inventariseren, ontsluiten en digitaliseren.

Geen ongelijkheid tussen onderzoekers teweegbrengen: alle onderzoekers moeten toegang kunnen krijgen tot elk archief waartoe een onderzoeker al eerder toegang toe heeft gehad (bijvoorbeeld de archieven van de Lumumba-commissie).

Archieven in Congo, Rwanda en Burundi

Om een beter totaalbeeld te krijgen van de problematiek van koloniale archieven in Congo, Rwanda en Burundi raden wij de parlementaire commissie aan experts in de drie landen aan te stellen die een overzicht maken van de noden met betrekking tot archieven daar, en een budget te koppelen aan dit onderzoek zodat oplossingen kunnen geïmplementeerd worden.

Nood aan een bredere interpretatie van 'koloniale archieven'

- Ontwikkel programma's en budgetlijnen die inzetten op het verbreden van de beschikbare bronnen voor de geschiedschrijving – rekening houdend met de opmerkingen hierboven over meer gelijkwaardige en ethische samenwerkingen tussen onderzoekers in België en Centraal Afrika.
- Mondelinge geschiedenis (Centraal Afrika + diaspora): er rest nog weinig tijd voor het opzetten van mondelinge geschiedenisprojecten, zowel in Congo, Burundi en Rwanda als België om getuigenissen over de koloniale periode te verzamelen, gezien het verdwijnen van de laatste generatie die deze periode meemaakte.
- Erfgoed (missiecollecties, diasporaerfgoed): naast archieven en mondelinge geschiedenis moet er ook aandacht zijn voor de bewaring van andere erfgoedcollecties, die nu vaak uit de boot vallen.

Black Archives

- Voorzie jaarlijks middelen voor een archief centrum dat deel uitmaakt van een Diaspora Cultureel Centrum (zie hierboven.) Geleid door Congolese, Rwandese en Burundese diaspora organisaties kan een dergelijk initiatief inzetten op de valorisatie van gemeenschapsarchieven en erfgoedcollecties van

diaspora-organisaties en verenigingen, en het verzamelen van getuigenissen van mondelinge geschiedenis.

Bibliografie

Adam, Ilke, Tundé Adefioy, Serena D'Agostino, Nick Schuermans en Florian Trauner. *Migration, Equality & Racism. 44 Opinions*. Brussel: VUB Press, 2021.

Booth, James. *Memory, Historic Injustice, and Responsibility*. New York, Routledge, 2010.

Bouka, Yolande. "Collaborative research as structural violence", *Political Violence@ a glance* 12 juli 2018. Laatste geraadpleegd op 30 maart 2021. http://128.195.133.223/sites/default/files/artifacts/media/pdf/collaborative_research_as_structural_violence_-_political_violence_at_a_glance.pdf

Brophy, Alfred. *Reparations: Pro and con*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Buelens, Frans. *Congo 1885–1960: Een financieel-economische geschiedenis*. Berchem, België: EPO, 2007.

Couttenier, Maarten, Nicolas Standaert en Karel Van Nieuwenhuysse. *Eurocentrisch denken voorbij: interculturele perspectieven in geschiedenisonderwijs*. Vol. 3. Universitaire Pers Leuven, 2018.

Demart, Sarah, Bruno Schoumaker Marie Godin en Ilke Adam. *Des citoyens aux racines africaines : un portrait des Belgo-Congolais, Belgo-Rwandais et Belgo-Burundais*. Bruxelles : Fondation Roi Baudouin, 2017.

Dube, Nozizwe. "Dekolonisering is geen keuzevak", *De Standaard*, April 15, 2021. Laatste geraadpleegd op 15 april, 2021. https://www.standaard.be/cnt/dmf20210414_97678104?&articlehash=610F9A8C13CB301675B5778EEBDE29900A23EC4D888ECF843C54B0D5273460E864E3F5C57655EF4B1B909D4A8AD3DF95B82AA754F7A44D23B5648294FF7179FF.

Forrester, Katrina. "Reparations, History and the Origins of Global Justice" in: *Empire, Race and Global Justice*. Ed. Duncan Bell, Cambridge University Press, 2019, 22-51.

Lauro, Amandine en Romain Landmeters. "Manger colonial ou végétal? Les (vrais) enjeux de l'histoire de la colonisation." *Éduquer. Tribune laïque* 133 (2017).

Marchais, Gauthier Paulin Bazuzi en Aimable Amani Lameke. "The data is gold, and we are the gold-diggers': whiteness, race and contemporary academic research in eastern DRC." *Critical African Studies* 12, nr. 3 (2020): 372-394.

Rapport de la société civile afrodescendante en préparation de la Commission de Vérité au Parlement Fédéral. 24 september 2020

Thompson, Janna. "Reparative claims and theories of justice." In *Historical justice and memory* Janna Thompson en Klaus Neumann eds. 45-62. Madison: University of Wisconsin Press, 2015.

Torpey, John. "'Making whole what has been smashed': reflections on reparations." *The Journal of Modern History* 73, nr. 2 (2001): 333-358.

Trouillot, Michel-Rolph. "Abortive rituals: historical apologies in the global era." *Interventions* 2, nr. 2 (2000): 171-186.

Umoja, de Gentse Studentenraad, Engage en Flux, "Dekoloniseer Ugent", 7 december 2020. Laatst geraadpleegd op 15 april 2021. https://gentsestudentenraad.be/nieuws/54?fbclid=IwAR2ZSOVXSQsvHT0hY2gRrkD6qngL6CUuSZOC_S07MTV34AC_ks_8j6pHtusM;

Undivided for KULeuven, "DecolonizeKULeuven Manifesto", 29 maart 2021. Laatst geraadpleegd op <https://undividedforkuleuven.com/2021/03/29/decolonizekuleuven-manifesto/>.

Van de Mieroop, Kenan. "Historical presents: a study of the debates around reparations for slavery in the United States and France, the post racial era and the Age of Commemoration." PhD diss., Universiteit Gent, 2015.

Vlassenroot, Koen, An Ansoms, Emery Mudinga, Aymar Nyenyezi Bisoka en Godefroid Muzalia Kihangu. *The Bukavu Series. Toward a Decolonisation of Research*. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 2019.

Walker, Margaret Urban. "Truth telling as reparations." *Metaphilosophy* 41, nr. 4 (2010): 525-545.

s.n. "Verslag van de parlementaire onderzoekscommissie belast met het vaststellen van de precieze omstandigheden waarin Patrice Lumumba werd vermoord en van de eventuele betrokkenheid daarbij van Belgische politici (312/6 tot 8)", 16 november 2001, 844.

BIJLAGE: Toelichting bij het bestuur van Congo-Vrijstaat (1885 -1908)

Pierre-Luc Plasman

Pierre-Luc Plasman kon om praktische en professionele redenen niet gedurende de volledige looptijd bij het werk van de expertengroep betrokken zijn. De volgende tekst wordt niet onderschreven door de andere historici

1. Congo-Vrijstaat, een veelvormige Staat

Congo-Vrijstaat bekleedt in meer dan één opzicht een specifieke plaats in de Europese en de Belgische koloniale geschiedenis.

In de eerste plaats gaat het niet om een kolonie in de eigenlijke betekenis van het woord en al zeker niet om een Belgische kolonie. Uitgaande van het stichtingsbeginsel kan Congo-Vrijstaat, onder voorts gelijke omstandigheden, worden vergeleken met Liberia: op Afrikaanse bodem wordt een Staat opgericht, waarbij het initiatief evenwel niet uitgaat van de lokale bevolkingsgroepen.

Voorts is Congo-Vrijstaat een hybride Staat. De regering bevindt zich ontegensprekelijk in België en haar bestuurskaders zijn Europees en grotendeels Belgisch. Ter plaatse had Congo-Vrijstaat evenwel nooit kunnen bestaan en voortbestaan zonder de vrije dan wel gedwongen medewerking van tienduizenden Afrikanen. Congo-Vrijstaat sluit overigens in grote mate aan bij wat elders in het veld bestaat en maakt van de bestaande modellen gebruik om dominant naar voren te komen. Evenzo zullen grote delen van het grondgebied worden beheerd door privémaatschappijen. In België wordt een zonder meer unieke situatie gecreëerd. De regeringen van twee landen worden gevestigd in Brussel, waar ook een "koninklijke Janus" verblijft, Leopold II, "*le souverain sans doute le plus constitutionnel d'Europe, et en Afrique le monarque le plus absolu de son temps*".¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸⁷ J. STENGERS, *L'action du Roi en Belgique depuis 1831. Pouvoir et influence*, nieuwe uitgave, Brussel, Racine, 2008, blz. 307.

Tot slot beantwoordt Congo-Vrijstaat aan de definitie van “koloniale Staat”, met de tenuitvoerlegging van een fiscaal-militair beleid waarbij bevolkingsgroepen en natuurlijke hulpbronnen worden geëxploiteerd. Niettemin gaat het bij het aanbreken van het Leopoldiaanse Congo een andere kant uit. De instellingen en beleidslijnen van Congo-Vrijstaat komen aldus onder druk te staan door een samenspel van spanningen, tegenstrijdigheden en paradoxen. Vast staat wel dat Leopold II er niet op uit was een pseudo-Staat op te richten. Bijgevolg kan de inbreng van de institutionele geschiedkunde een relevante inkijk geven in deze specifieke kolonisatievorm¹⁰⁸⁸.

2. Achterliggend gedachtegoed en koloniale modellen van Leopold II

De geboorte van Congo-Vrijstaat op 1 juli 1885 vloeit grotendeels voort uit de ontwikkeling van het gedachtegoed en uit het optreden van Leopold II gedurende een kwarteeuw. Leopold II werpt zich op als kroonprins en is met name van plan België via overzeese expansieondernemingen economisch tot ontwikkeling te brengen. De uitbouw van Congo-Vrijstaat is overigens slechts een van de wijzen waarop de expansieprojecten van de koning vorm kregen; er zijn bijvoorbeeld ook de investeringen en spoorwegconcessies in China¹⁰⁸⁹. Over het algemeen maakt het buitenlandse optreden van Leopold II deel uit van een breder bewindsprogramma waarmee de vorst België groter, mooier en sterker en kalmer wil maken¹⁰⁹⁰.

De politieke en economische context van België is echter niet van dien aard dat de gevestigde orde van het land geneigd is koloniale initiatieven te steunen of te bevorderen. De economische en industriële macht van het land en zelfs de politieke onafhankelijkheid ervan hangen grotendeels af van goede betrekkingen met de Europese grootmachten. Leopold II zal dus betrekkelijk alleen staan in zijn idee van een expansieproject. Met een aantal medewerkers om zich heen verzamelt de koning zo veel mogelijk informatie en legt hij zich toe op de aardrijkskundige genootschappen (*sociétés de géographie*). Zoals Jan Vandersmissen uitlegt, denkt en handelt Leopold II als een geograaf van zijn tijd¹⁰⁹¹. We moeten dus even stilstaan bij wat een geograaf en de aardrijkskundige beweging in de tweede helft van de 19de eeuw voorstelden. De hele eeuw lang ondergaat de aardrijkskunde belangrijke veranderingen. De insteek wordt almaar economischer: de wil om de wereld niet alleen te kennen maar ook om haar om te vormen en de hulpbronnen ervan te benutten voor het creëren van rijkdom en vooruitgang. Uiteraard weegt het kapitalistische aspect hier het zwaarst door. De ontwikkeling van nieuwe nijverheidssectoren en de aanzienlijke productietoename, die met ingrijpende veranderingen inzake vervoer, handel en verkeer gepaard gaan, effenen daarvoor het pad. Leopold II zal steevast hetzelfde belang als de aardrijkskundige beweging toedichten aan de bevordering van handel als speerpunt van de moderniteit. “Hij ontwikkelde een obsessie voor het plaatsen van zijn kapitaal in transportbedrijven die de nieuwste technologie in de praktijk brachten, zoals stoombootlijnen en spoorwegmaatschappijen. Hij verwachtte dat men enne bevestiging dan de expansionistische inzichten zou vinden in een doorgedreven analyse van statistieken over de wereldhandel.”¹⁰⁹²

Het koloniale gedachtegoed van de toekomstige monarch spitst zich toe op de economische analyse en de ontmoeting met de bouwmeesters van het Suezkanaal maakt duidelijk dat de reusachtige bouwwerken niet louter denkbeeldig zijn. De kern van het prinselijke gedachtegoed krijgt vorm in een

¹⁰⁸⁸ P.-L. PLASMAN, *L'État indépendant du Congo et Léopold II (1876-1906). Étude sur le paradoxe de la gouvernance léopoldienne*, scriptie in geschiedenis, Louvain-la-Neuve, UCL, 2015.

¹⁰⁸⁹ G. KURGAN-VAN HENTENRYK, *Léopold II et les groupes financiers belges en Chine. La politique royale et ses prolongements (1895-1914)*, Brussel, Paleis der Academiën, 1972.

¹⁰⁹⁰ J. STENGERS, *op. cit.*, blz. 30.

¹⁰⁹¹ J. VANDERSMISSEN, *Koningen van de wereld. Leopold II en de aardrijkskundige beweging*, Leuven, Acco, 2009.

¹⁰⁹² *Ibidem*, blz. 458-459.

boek dat in 1861 is verschenen: *Java, or, How To Manage a Colony: Showing a Practical Solution of the Questions Now Affecting British India*. Auteur James Money vergelijkt het in de Nederlandse kolonie vigerende systeem met dat in Brits-Indië. Money bewondert het Nederlandse model en vindt het zonder meer superieur. De basis van dat model is het cultuurstelsel. De bevolking wordt er met andere woorden toe gedwongen die gewassen te telen waar op de wereldmarkten vraag naar is. Het gaat hoofdzakelijk om koffie, thee, suiker en indigo. Een vijfde van de akkers wordt daartoe bestemd en de bevolking moet er maximaal zesenzestig dagen op werken, in ruil voor een door het Nederlandse gouvernement bepaald loon. Overigens is het de taak van de dorpschouwen om de arbeiders in dienst te nemen; samen met de administrateurs krijgen zij een percentage van de winst. Voor de lokale mensen leidt een en ander tot de invoering van een onvervalst dwangarbeidsysteem, waar de helft van de bevolking mee te maken krijgt, alsook tot uitbuiting vanwege de op riante winst beluste administrateurs¹⁰⁹³. In zijn studie gaat Money uiteraard ook in op het vermaarde "batig slot" dat het cultuurstelsel opleverde. Java brengt meer op dan het kost en de overschotten worden aan de moederstad overgedragen. Het idee van een dergelijke batige balans kan Leopold II niet laten schieten. Nochtans was dat systeem op dat ogenblik al geen evidentie meer in Nederland. Stap voor stap wordt het cultuurstelsel afgeschaft. Alleen nog de opbrengsten van de suiker- en koffieteelt zullen naar het Nederlandse gouvernement gaan. Hiermee is ook het voornaamste manco van het werk van Money aangetoond: de anachronistische aard ervan. Hij bepleit immers een kolonisatiemethode die, in de tweede helft van de 19de eeuw, haaks staat op de opgang makende liberale en democratische ideeën¹⁰⁹⁴.

Parallel met de politieke en economische beweegredenen nestelt zich een wetenschappelijk en humanitair streefdoel in de aardrijkskundige beweging. De abolitionistische strijd in de Angelsaksische wereld, het missioneringselan en het wetenschappelijk positivisme bevorderen de verspreiding van de Europese cultuurkenmerken vanuit het oogpunt van de beschavingsvooruitgang. Dat streefdoel mondt uit in de "beschavingsmissie". Zij berust op drie pijlers, de drie C's: christendom (*christianisme*), handel (*commerce*) en beschaving (*civilisation*)¹⁰⁹⁵. De kerstening is een belangrijk onderdeel van de overzeese expansie en een van de voornaamste rechtvaardigingsgronden ervan. Hoe dan ook mag zij niet worden verward met het kolonisatieproces. De protestantse genootschappen die op het einde van de 18de eeuw tot bloei komen, en de voormalige of nieuwe katholieke religieuze ordes – zoals de door kardinaal Lavigerie in 1868 gestichte Sociëteit van de Missionarissen van Afrika – wedijveren weliswaar met elkaar maar streven dezelfde doelen na. Het optreden van de geloofsverkondigers wordt dan ook sterk aangemoedigd door de Conferentie van Berlijn. Bovendien wordt handel als een krachtige beschavingshefboom gezien. Zij is in zekere zin de levensbeschouwelijke en seculiere pendant van de missie. David Livingstone beschouwt ze allebei als de beschavingspioniers. Zoals de handel in landbouwgewassen en in erts tot bloei is gekomen na de afschaffing van de slavernij, zo wordt de handel hier beschouwd als de "grondslag voor harmonie tussen de volkeren (*fondement de l'harmonie entre les peuples*)". De speerpunt van de beschavingsmissie, ten slotte, is evenwel gericht op het onderwijs, waarbij labuur een pedagogische waarde meekrijgt. Het wekt dan ook geen verbazing dat "arbeid en vooruitgang" (*Travail et Progrès*) werden verheven tot de kenspreuk van Congo-Vrijstaat en van Belgisch Congo.

Die "beschavingsmissie" zou als concept misbruikt worden, maar is aanwezig in de bilaterale overeenkomsten die het stempel van de *Association internationale congolaise* (AIC) dragen, via de verwijzing naar het "*but humanitaire et civilisateur*"¹⁰⁹⁶ van die organisatie, alsook in de algemene akte

¹⁰⁹³ H. WESSELING, *The European Colonial Empires 1815-1919*, New York, Routledge, 2004, blz. 107-108

¹⁰⁹⁴ E. CHASSIGNÉUX, « Van den Bosch », in J.-Ch. JULIEN (dir.), *Les Techniciens de la colonisation (XIXe – XXe siècles)*, coll. Colonies et Empires, Parijs, PUF, 1947, blz. 295.

¹⁰⁹⁵ C. FREDJ, M.-A. DE SUREMAIN, *Un Prométhée colonial ? Encadrement et transformation des sociétés*, in P. SINGARAVÉLOU (dir.), *Les empires coloniaux (XIXe – XXe siècles)*, Parijs, Points, 2013, blz. 262-263.

¹⁰⁹⁶ Dat argument wordt aangevoerd in de onderhandelingen met de Verenigde Staten, waarbij Liberia als model geldt voor de "onafhankelijke Staten". Tevens zit het vevat in de verklaring van Groot-Brittannië en in de

van de Conferentie van Berlijn. In een autocratisch bestel past het niet te verwijzen naar een grondwet of naar een beginselenwet. Niettemin schrijft Auguste Lambermont de koning het volgende: "*le traité de Berlin a tracé des limites à l'autonomie des Gouvernements dans le bassin conventionnel du Congo*"¹⁰⁹⁷. Het vaakst aangehaalde artikel van voormeld verdrag is zonder enige twijfel artikel 6. Dat betreft in het bijzonder de bescherming van de lokale bevolkingsgroepen. Het verplicht onder meer tot de verbetering van de morele en materiële omstandigheden, waarbij het de bedoeling is het model van de Europese samenleving in Afrika te reproduceren¹⁰⁹⁸. Het logische gevolg is de afschaffing van de slavernij, die wordt vermeld in één artikel (namelijk art. 9), dat het tweede hoofdstuk vormt. Het artikel werd echter zo geformuleerd dat de soevereine Staten niet verplicht zijn zich actief in die strijd te mengen.

Het streven naar winst en de opschaling van België blijken de voornaamste drijfveren van de koloniale denkbeelden van Leopold II te zijn. Even belangrijk is echter dat de vrijheid van handel en de beschavingsmissie de *ultima ratio regis* van Leopold II worden bij zijn koloniale ondernemingen in Afrika. Beide opties zullen dan ook blijvend de structuren en het beleid van Congo-Vrijstaat kenmerken; de vermenging van die beide denkrichtingen wordt een kenmerk van de Staat, binnen de paradox die het bestuur van Leopold II tekent.

Tussen de verschillende bestuursdaden van Leopold II bestaat immers onderlinge spanning. Een dergelijke tegenstelling tussen krachten is trouwens niet typisch voor het geval Congo. In dezelfde omstandigheden kan zulks ook worden vastgesteld in het Nederland van de tweede helft van de negentiende eeuw; daar worden de koloniale zaken een binnenlands beleidsvraagstuk, waaromtrent de liberalen en de christenen zich afzetten tegen de conservatieven. Leopold II beschouwt Java als een modelkolonie, hoewel het optreden van de gouverneur-generaal daar vanaf dan in het oog wordt gehouden door het Parlement; bovendien werkt de openbaarheid van de koloniale vraagstukken de publicatie van rapporten en pamfletten in de hand. In het begin van de twintigste eeuw heerst er binnen het koloniaal beleid en bestuur een sfeer van hervormingen. Volgens historicus Romain Bertrand valt dat te verklaren door het feit dat het geleetterde publiek van Nederland op het einde van de negentiende eeuw niet langer aanvaardt dat het leger in Nederlands Indië gewelddaden pleegt buiten de context van het oorlogsrecht. Er worden nieuwe gewelddrempels ingebouwd, waarover het volgende kan worden gesteld: "*ils révèlent la polyphonie morale des "sociétés impériales" travaillées alors par des processus contradictoires: celui, d'une part, de la mise à distance raciale des colonisés; celui, d'autre part, de la progression du sentiment de commune humanité.*"¹⁰⁹⁹.

Ook binnen Congo-Vrijstaat bestaat die tegenstelling en tegenspraak tussen beide beleidslijnen; er wordt geëist dat de Congoese rijkdommen veel opbrengen, maar men wil tegelijk dat de wetten inzake menselijkheid in acht worden genomen; die zijn immers opgenomen in de wetgeving van Congo-Vrijstaat en stoelen op het beginsel waarop alles terug te voeren valt, namelijk de beschavingsmissie. Dat spanningsveld wordt al door sommige actoren uit die tijd opgemerkt. Aaron Sims was een arts die sinds 1882 in Congo actief was als missionaris van de *American Baptist Foreign Mission Society*. Hij was getuige van de situatie in het evenaarsdistrict in 1895 en schreef daarover het volgende: "*There are two states, the respectable one in publications and papers – respectable as far as Leopoldville – and the other the vile and horrible one from here right and left, high and low; where*

overeenkomsten met Italië, Oostenrijk-Hongarije, Nederland, Spanje en Rusland. In sommige overeenkomsten met die landen wordt ook de verplichting opgenomen om de slavernij af te schaffen.

¹⁰⁹⁷ Archieven Koninklijk Paleis, Cabinet (APR) Leopold II, *Expansion*, 12, brief van Lambermont aan de Koning, 2 oktober 1891.

¹⁰⁹⁸ J-P. BALAAMO MOKELWA, *Eglises et État en République démocratique du Congo. Histoire du droit congolais des religions (1885-2003)*, Parijs, L'Harmattan, 2009, blz. 59.

¹⁰⁹⁹ R. BERTRAND, "*Norbert Elias et la question des violences impériales. Jalons pour une histoire de la "mauvaise conscience" coloniale*", in: *Vingtième siècle. Revue d'histoire*, speciale uitgave: Q. DELUERMOZ (ed.), *Norbert Elias et le 20e siècle. Le processus de civilisation à l'épreuve*, nr. 106, 2010, blz. 140.

nothing will bear light."¹¹⁰⁰. De opinie van een jonge magistraat als Octave Louwers is niet erg verschillend. Louwers is het eens met de missionaris en schrijft in 1901 het volgende: "*l'État se présente sous deux faces distinctes. 1° L'état (sic) colonisateur et civilisateur, avec ses bonnes intentions, ses bonnes idées, ses sages mesures, et sa conduite souvent somme toute élogieuse. 2° L'état (sic) capitaliste, exploiteur de caoutchouc, d'ivoire et de tous (sic) les richesses possibles et inimaginables, et comme telles à la remorque des sociétés exploitantes et supportant parfois une large part dans les horreurs et les barbaries que l'apport du gain fait commettre à celle-ci. Comme tel il oublie parfois lui-même les sages prescriptions des lois qu'il a édictées, ou bien sauve du pétrin certains de ses agents et leur laquelle assure l'impunité.*". Verder stelde hij zich de volgende vraag: "*Laquelle de ces deux faces est la plus caractéristique, ou quelle est celle sous laquelle l'état (sic) se présente le plus souvent, je ne saurais trop le dire, je connais encore trop peu les dessous de l'œuvre pour pouvoir me prononcer – aussi j'attends pour le faire.*"¹¹⁰¹.

De eerste fenomenologische beschrijving ter zake indachtig, die te danken is aan Jean-Luc Vellut, kan worden gesteld dat die paradox niet louter een vaststelling is¹¹⁰². Leopold II maakt er integendeel een concept van, in de vorm van een beleidsbeginsel. In zijn analyse van het ontginningsstelsel¹¹⁰³ gaat Jean Stengers nadrukkelijk in op de woede-uitbarstingen van de koning in 1896 en 1899. De heftige reactie van Leopold II aan het begin van de twintigste eeuw wordt aangewakkerd door de door de Budja-bevolkingsgroepen ondergane slachtpartijen in het Mogala-bekken. De feiten zijn dermate ernstig dat ze in 1900 weerklink kregen in meerdere Belgische kranten. Via diverse gesprekken met officieren en missionarissen raakt de koning er inderdaad van overtuigd dat in het evenaarsgebied wreedheden worden begaan¹¹⁰⁴. Het drama in het binnen de concessie van de *Société Anversoise du Commerce du Congo* gesitueerde Mongala-bekken en het optreden van personeel van de Staat, brengen Leopold II ertoe de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken te bevelen een strenge brief te richten aan het plaatselijk bestuur, waarin het volgende wordt gesteld: "*la non-application de nos ordres et règlements, que tout acte de cruauté envers les indigènes sera suivie de la perte immédiate de toute haute solde, ou indemnité de retraite.*". Voorts luidt het in de brief als volgt: "*Il faut faire des exemples. Il faut que ces horreurs finissent ou je me retirerai du Congo. Je ne me laisserai éblouir ni de sang ni de boues (sic) et il faut que ces turpitudes cessent.*"¹¹⁰⁵ De paradox waarin de koning zich bevindt, komt niet zozeer tot uiting in die felle reactie, dan wel in de combinatie ervan met de nieuwjaarswensen aan de gouverneur-generaal in 1900. Enerzijds komen de hoffelijkheidsgeplogenheden even clichématig over als een administratieve rondzendbrief; anderzijds slaat Leopold II bewust een radicaal andere toon aan: "*Veillez me soumettre un projet de lettre de remerciements exprimant mes vœux p[ou]r le personnel, p[ou]r la minutieuse exécution de nos ordres et p[ou]r le développement de la prospérité et de la civilisation au Congo [ndépendant]. dont nous voulons et devons faire un État modèle.*"¹¹⁰⁶. De brief mag niet worden beschouwd als louter privécorrespondentie. Hij werd opgesteld door Charles Liebrechts, die verantwoordelijk was voor Binnenlandse Zaken, en werd gelezen door de beide andere secretarissen-generaal, alvorens voor

¹¹⁰⁰ *National Archives and Records Administration*, M. 179, *Miscellaneous letters of the Department of State 1789-1906*, R. 911, kopie van de brief van Sims aan Duncan, als bijlage bij de brief van dominee Murdoch aan de *secretary of State*, 29 april 1895.

¹¹⁰¹ Algemeen Rijksarchief (ARA), documenten Louwers, 3, brief van Louwers aan Simons, 25 april 1901.

¹¹⁰² J.-L. VELLUT, *La violence armée dans l'État indépendant du Congo. Ténèbres et clartés dans l'histoire d'un État conquérant*, in: *Cultures et développement*, vol. 6, nr. 3-4, 1984, blz. 705.

¹¹⁰³ J. STENGERS, *Congo. Mythes et réalités*, Brussel, Racine, 2008, blz. 118-119.

¹¹⁰⁴ Algemeen Rijksarchief, documenten van van Eetvelde, 96, brief van Baerts aan van Eetvelde, 18 januari 1900, geciteerd door Stengers in *Congo...*, blz. 109.

¹¹⁰⁵ *Ibidem*, 34, Kopie van de nota van de Koning aan Liebrechts, 31 januari 1899. Geciteerd door Stengers in *Congo...*, blz. 109.

¹¹⁰⁶ Afrikaans Archief, CP, 615, nota van de Koning aan Liebrechts, 28 november 1899.

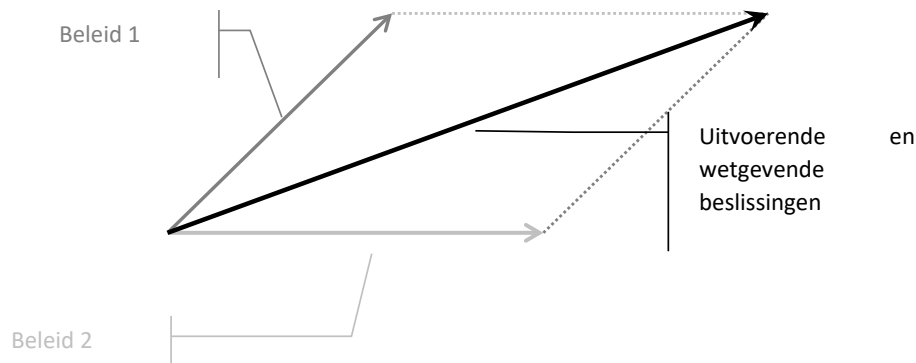
goedkeuring te worden voorgelegd aan de vorst¹¹⁰⁷. De hier gevolgde werkwijze is opmerkelijk, want er wordt onmiskenbaar gebruik gemaakt van communicatiemiddelen die zich in de interpersoonlijke sfeer situeren. Na de bekendmaking van het verslag van de onderzoekscommissie wordt die werkwijze herhaald, met als aanleiding de 75ste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid. De paradox wordt opnieuw verheven tot bestuurlijke werkwijze: "*Elle fait un nouvel appel à leurs services éprouvés pour les inciter encore au bien de l'État: C'est en observant rigoureusement les instructions du Gouvernement et en se préoccupant d'inspirer à l'indigène l'amour du travail sans jamais se départir à son égard des lois de l'humanité qu'ils feront progresser Son œuvre en Afrique.*"¹¹⁰⁸.

In de paradoxale houding van Leopold II komen beide beleidslijnen van Congo-Vrijstaat samen; de verwezenlijking ervan op uitvoerend of wetgevend vlak gaat van start vanaf de perscampagnes ten gevolge van de zaak Stokes-Lothaire in 1895¹¹⁰⁹. Het betreft niet langer een concept dat werd uitgewerkt met het oog op een beleidsprogramma op lange termijn, maar veeleer een pragmatische reactie van de koning met het oog op onmiddellijke resultaten. De richting van de praktische gevolgen van beide, aan elkaar tegengestelde beleidslijnen kan visueel worden voorgesteld als een basisbeginsel van de mechanica. Dat beginsel werd geformuleerd in een stelling van de Brugse fysicus Simon Stevin en staat bij scholieren bekend als het krachtenparallelogram. Volgens die regel kan de resultante vector van twee krachten worden voorgesteld als de diagonaal van het parallelogram waarvan de zijden worden gevormd door die beide krachten.

¹¹⁰⁷ *Ibidem*, minuut van de brief ter attentie van de gouverneur-generaal, 23 december 1899.

¹¹⁰⁸ *Ibidem*, minuut van de brief ter attentie van de gouverneur-generaal, 12 augustus 1905.

¹¹⁰⁹ Tijdens het conflict met de Arabo-Swahili smokkelaar arresteert commissaris-generaal Hubert Lothaire een Ierse handelaar, Charles Stokes, op grond van samenspanning met de vijand. Als rechter van de krijgsraad veroordeelt Lothaire Stokes ter dood en doet hem terechtstellen.

Afbeelding 1: schema van de paradox van het bestuur van Leopold

3. Administratief leidinggevend personeel van Congo-Vrijstaat

3.1. Het bestuur in Brussel

Met de aansluiting van de AIC bij de akte van de conferentie van Berlijn is de stichting van Congo-Vrijstaat nog niet automatisch een feit, maar de vereniging van Leopold geldt voortaan wel als een politieke macht. Om die Congo-Vrijstaat daadwerkelijk tot stand te brengen, moet de koning nog enkele belangrijke hordes nemen, zoals het vraagstuk over de grenzen van de toekomstige Staat en de goedkeuring van het Belgisch Parlement, die Leopold II nodig heeft om de Congolese kroon te kunnen opzetten. Beide kwesties worden zonder veel problemen geregeld (al zou het tientallen jaren duren om de grenzen definitief vast te leggen), maar hebben de vorst er echter niet toe aangezet ook het vraagstuk van de instellingen aandachtig onder de loep te nemen. Wat in de eerste plaats van belang is, is de situatie in Afrika, waar met de benoeming van Sir Francis de Winton als administrateur-generaal de kiem wordt gelegd voor het bestuur. Het is dan ook veelbetekenend dat die Engelse officier op 1 juli 1885 de stichting van Congo-Vrijstaat mag uitroepen, terwijl Leopold II een maand later zijn bestijging van de Afrikaanse troon bekendmaakt. In Brussel kan de koning sinds 1876 vooral rekenen op zijn kabinet, op Auguste Lambermont en Émile Banning op Buitenlandse Zaken en op Maximilien Strauch, de spilfiguur van de AIC in België.

In maart 1885 krijgt in de onmiddellijke omgeving van de koning het idee van een centrale regering vorm. Het staatsapparaat zal uit drie departementen bestaan: Buitenlandse Zaken, Financiën en Binnenlandse Zaken. Er zijn ook plannen voor de oprichting van een vierde departement, namelijk Justitie, maar daar wordt om budgettaire redenen van afgezien. Justitie wordt daarom ondergebracht bij Buitenlandse Zaken. Toch zal er nog een vierde dienst worden opgericht, de Algemene Schatkist, die hoofdzakelijk administratieve bevoegdheden krijgt. Voor de samenstelling van de centrale regering bestaat evenwel geen vastgelegd plan; de totstandkoming ervan lijkt vooral te zijn ingegeven door een empirische logica. De keuze voor de departementshoofden is in dat opzicht heel veelzeggend. Terwijl men zorgvuldig zijn best doet om voor Congo ervaren Engelse officieren in dienst te nemen, worden voor Buitenlandse Zaken en Financiën respectievelijk een jonge consul, Edmond van Eetvelde, en een bestuursdirecteur, Hubert Van Neuss, geselecteerd. Hun aantreden in de Congolese administratie hebben ze eigenlijk veeleer te danken aan de aanbeveling van Banning en Lambermont dan aan hun ervaring. Wie het meest geschikt is om een bestuursdepartement te leiden, blijkt Maximilien Strauch te zijn, die op Binnenlandse Zaken wordt geplaatst. Al gauw worden twee oud-beambten in Congo, Adolphe Cuvelier en Charles Liebrechts, aan het centraal bestuur toegewezen om het performanter te maken. Zij zullen vervolgens de secretarissen-generaal voor Buitenlandse Zaken en Binnenlandse Zaken worden. Het departement Binnenlandse Zaken – dat

almaar aan belang wint – wordt volgens eenzelfde logica toegewezen aan gouverneur-generaal Camille Janssen. De in Brussel gevestigde Congolese regering komt dus aan het hoofd van Congo-Vrijstaat te staan. De toekomstige gouverneurs lopen voortaan stage bij het centraal bestuur om er vertrouwd te worden gemaakt met het beleid dat in Afrika moet worden gevoerd.

Dat regeringsteam wordt aanvankelijk gekenmerkt door amateurisme. Voor internationale aangelegenheden is het logische aanspreekpunt aanvankelijk de secretaris-generaal voor Buitenlandse Zaken, Auguste Lambermont. Leopold II zet zijn nieuwe team echter meteen aan het werk; geleidelijk aan verdient dat team zijn strepen en begint het op een echte regering te lijken. Veelbetekenend is het feit dat de departementshoofden, die tot dan toe “administrateurs-generaal” werden genoemd, in 1891 de titel van staatssecretaris krijgen. Die functie was onbekend in het Belgische institutionele landschap en verwijst wellicht naar het Angelsaksische rechtsjargon waarmee de functie van minister wordt bedoeld. Bovendien voltrekt die wijziging zich in een tijd waarin Congo-Vrijstaat zijn plaats opeist in de internationale betrekkingen, zoals bij de effectieve bezetting van Katanga, de afhandeling van de grenskwestie met Portugal of de antislavernijconferentie in Brussel. Die ministeriële hoedanigheid ontstaat in 1885 en de administrateurs-generaal maken zowel deel uit van de wetgevende als van de uitvoerende macht. Net als de Belgische ministers komen ze overigens vanaf de eerste jaren samen in een raad waarin alle belangrijke zaken worden behandeld. In de context van een absolute monarchie bekleden ze een ambigue positie, aangezien ze allen – ook Leopold II zelf – uit een democratisch bestel komen. Dat verklaart waarom bepaalde gebruiken – zoals de ministeriële medeondertekening – gehandhaafd worden, hoewel ze in een autocratisch regime volstrekt overbodig zijn. Leopold II negeert die praktijk van de constitutionele monarchie overigens niet. Wanneer Camille Janssen in 1892 de decreten over de concessies weigert te ondertekenen, vraagt de koning aan van Eetvelde om zijn handtekening te plaatsen. De staatssecretarissen zijn dus geen loutere uitvoerders. Ze verdedigen hun standpunten en voeren ook oppositie, wat leidt tot het vrijwillige vertrek van Hubert Van Neuss en Camille Janssen en tot het wellicht gedwongen vertrek van Édouard De Grelle-Rogier. Tien jaar na de stichting van Congo-Vrijstaat blijft van de oorspronkelijke regeringsploeg alleen nog Edmond van Eetvelde over. Toch mag de baron niet worden gezien als iemand die de koning blindelings op zijn wenken bedient. Van Eetvelde spaart zijn kritiek op het domaniaal beleid of het Nijlbeleid van Leopold II niet. In 1897 geeft hij duidelijk te kennen hoe moeilijk het is de doelstellingen van de vorst te rijmen met de realiteit ter plaatse en misbruiken te voorkomen. Hij raakt uitgeput en zet het jaar nadien een stap opzij. Hoewel hij wil terugkeren, dwingt Leopold II hem in 1900 ontslag te nemen.

De personeelssterkte blijft beperkt. De secretaris-generaal buiten beschouwing gelaten, staan onder de administrateur-generaal enkele ambtenaren die in drie categorieën kunnen worden onderverdeeld: het divisiehoofd, het bureauhoofd en de bediende. Het spreekt voor zich dat Binnenlandse Zaken en Financiën de twee grote werkgevers zijn. Dit aspect kan worden aangegrepen om het even te hebben over de personeelssterkte in de Brusselse kantoren. In 1885 zijn er maar een handvol ambtenaren. Omstreeks 1894 komen we aan 33 ambtenaren. Drie jaar later werken 46 ambtenaren in de Brusselse kantoren. De evolutie van de personeelssterkte valt vervolgens moeilijk te volgen omdat algemene tabellen ontbreken, maar wanneer we wel weer over dergelijke tabellen beschikken, tellen we al 70 ambtenaren¹¹¹⁰.

De geschiedenis van het Congo van Leopold II brengt ook diepgaande veranderingen binnen de structuur van de centrale regering teweeg. Na het ontslag van graaf De Grelle-Rogier in 1894 blijft er nog slechts één staatssecretaris over, namelijk Edmond van Eetvelde, die de enige staatssecretaris wordt. Hij vormt voortaan de hoeksteen van de volledige Congo-Vrijstaat en de secretarissen-generaal krijgen meer invloed op het beheer van de departementen. Het ontslag van van Eetvelde enkele jaren later betekende volgens Félicien Cattier dat het absolutisme van Leopold tot volle wasdom was gekomen¹¹¹¹. Nochtans houdt die redenering geen rekening met het bestuur van Leopold II, die een

¹¹¹⁰ N. ARNOLD, “*Les débuts de l’administration du Congo belge*”, in L. FRANCK, *Le Congo belge*, t. II, Brussel, *La Renaissance du Livre*, 1930, blz. 147.

¹¹¹¹ F. CATTIER, *Étude sur la situation de l’État indépendant du Congo*, Brussel-Parijs, Larcier, 1906, blz. 324

uitbreiding van de bevoegdheden van de secretarissen-generaal mogelijk maakt. Voortaan regeert de koning samen met zijn secretarissen-generaal en Charles Liebrechts zal in dat staatsapparaat een sleutelrol spelen.

Hoewel de bevoegdheden van de departementen niet veranderen, hangen de rol en de macht van de beleidslieden af van de uitoefening van de soevereiniteit door Leopold II. De koninklijke autoriteit is in geen enkele tekst vastgelegd en geen enkele grondwet regelt de bevoegdheden. Daarom lijdt het volgens de waarnemers van die tijd geen twijfel dat in Congo het koninklijk absolutisme heerst. Alle macht gaat dus uit van Leopold II en hij alleen bepaalt het te voeren beleid. Toch evolueert het bestuur van Leopold metterjaren. Tijdens de expeditie van Stanley toont Leopold II belangstelling en informeert hij naar alle aspecten van die expeditie, waarbij hij bijvoorbeeld het bevel geeft om bepaalde geneesmiddelen of conservenblikken naar de Europese ambtenaren te sturen. Doordat de dossiers met betrekking tot Congo-Vrijstaat almaar ingewikkelder worden en de vorst ouder wordt en almaar vaker in het buitenland verblijft, kan het bestuur wat meer afstand nemen van de koning. De centrale regering krijgt vanaf de jaren 1890 ruime volmachten. Aan het begin van de twintigste eeuw kunnen de secretarissen-generaal, gezien de bevoegdheden die hen door de Brusselse instanties worden toegewezen, niet langer worden gelijkgesteld met hoge ambtenaren. In werkelijkheid vervangen ze de staatssecretarissen, zonder evenwel over die hoedanigheid te beschikken. Leopold II neemt echter niet volledig afstand van het politiek bestuur van Congo.

Na verloop van jaren richt Leopold II zich op twee beleidsdomeinen die voor de koning werkelijk van prioritair belang zijn. Het eerste heeft betrekking op de oorspronkelijke idee achter het koloniale optreden, die van economische aard was. De koning ziet nauwlettend toe op de overheidsfinanciën. De beslissing om mee te doen aan de *scramble of Africa* berust uitsluitend op de persoonlijke overtuiging van de vorst dat die onderneming rendabel kan zijn. Toch maakt de situatie ter plaatse het niet mogelijk om winst te maken. Congo-Vrijstaat wordt daarom tot 1896 grotendeels gefinancierd met het privévermogen en met leningen van de Rothschilds.

Leopold II is dus onverbiddelijk wat het economisch beleid betreft. Hij gaat in tegen de akte van Berlijn en stelt een domaniaal regime in, ondanks de felle tegenstand van zijn naaste medewerkers en de Belgische bedrijven. Zijn wil om zoveel mogelijk inkomsten te genereren, verklaart voor een groot deel de houding van de regering ten aanzien van de wreedheden. Bestuurde de koning Congo-Vrijstaat aan het begin van de 20^e eeuw nog vanop afstand, dan neemt hij vanaf 1906 wanneer de hervormingscommissie haar werk beëindigt, de teugels van de macht in handen. Zijn grootste zorg op dat moment is hoe hij het volume aan geëxploiteerde grondstoffen kan behouden en het voortbestaan van het Kroondomein kan verzekeren. Die tweede periode maakt duidelijk dat Leopold II geen greintje ondernemingszin heeft. De koning wordt zich al snel bewust van het feit dat hij via de kolonisatie zijn koninklijke prerogatieven nog meer kan doen gelden. Hij vindt hier een speelveld waarop hij zowel zijn capaciteiten als zijn ambitie kwijt kan en dat zowel het prestige van de Kroon als dat van België moet opkrikken. De expansie naar de Nijl toe wordt het exclusieve speelveld van de koning, die er niet voor terugdeinst het voortbestaan van Congo-Vrijstaat in deze race met de Engelsen en Fransen in de waagschaal te leggen. Zijn droom met betrekking tot de uitbreiding van het grondgebied bergt hij in 1906 op, en dan nog met tegenzin.

Net zoals zijn betrokkenheid in het bestuur van Congo-Vrijstaat evolueert ook de manier waarop Leopold II geïnformeerd wordt gedurende de tientallen jaren van zijn bewind. Bij het ontstaan van de Staat leest hij nog alle brieven uit Congo, maar het volume aan post stijgt exponentieel. De correspondentie wordt in de vorm van samenvattingen aan het Paleis verstrekt, behalve de belangrijk geachte brieven die door de departementen direct aan de koning worden bezorgd. Bovendien ontvangt Leopold II dagelijks zijn staatssecretarissen of de secretarissen-generaal, van wie de kantoren dichtbij het paleis in Brussel liggen. Hij schrikt er evenmin voor terug om officieren, ambtenaren en missionarissen die uit Afrika zijn teruggekeerd, te ontvangen. Toch wordt de informatie die hem bereikt, op velerlei wijzen en in belangrijke mate gefilterd. In een absolutistische monarchie is wie de vorst dient, geneigd hem te willen behagen. Ook de centrale administratie speelt hetzelfde spel,

waarvan de impact nog wordt vergroot door de autonomie die deze bezit en wenst te behouden. Het feit dat de koning meer en meer buiten België verblijft, ten slotte, zorgt ervoor en maakt het onvermijdelijk dat de informatie almaar meer moet worden samengevat. Bijgevolg is Leopold II vanaf het midden van de jaren 1890 niet de vorst die het best op de hoogte is van het reilen en zeilen in zijn Staat; hij laat de administratie maar doen en treedt enkel op bij grote crisissen.

3.2. Het bestuur in Congo

Het oprichten van een lokale regering is het eerste bewijs van het bestaan van Congo-Vrijstaat, aangezien enkel Afrika zich leent tot de bevestiging van soevereine rechten en de inbezitname van grond. Bij het oprichten van een politieke structuur in de staat wordt voor nieuwe mannen gekozen. De macht moet worden overgedragen van een expeditieleider in de persoon van Stanley aan een beheerder van het grondgebied. Leopold II vindt hiervoor in generaal Charles Gordon het ideale profiel maar deze sneuvelt in Khartoum en zal dus nooit in Congo aan de slag gaan. Desondanks zetten de koning en zijn medewerkers hun zoektocht naar een Engelse officier verder. In 1884 vertrekt sir Francis de Winton, die zowel kwaliteiten van een goed militair als van een koloniaal bestuurder in zich verenigt, als administrateur-generaal naar Congo. Eigenlijk was sir Francis niet de eerste die aan dit profiel beantwoordde. Al in 1883 was sir Frederick Goldsmid uitgezonden om een confederatie op te richten maar diens opdracht zou, door zijn slechte gezondheidstoestand, zeer kort blijken en geen resultaten opleveren. De Winton neemt de fakkel over en wordt ermee belast de verworven rechten veilig te stellen, ze uit te breiden en een administratie op poten te zetten. Stanley verdwijnt niet helemaal van het toneel want de vorst wil hem via financiële constructies in dienst houden om enerzijds adequaat te kunnen reageren bij een eventuele catastrofe en anderzijds te voorkomen dat hij door rivalen van Congo-Vrijstaat zou worden aangeworven.

Leopold II beslist dat het gezag van de gouverneur-generaal, die hij als zijn persoonlijke vertegenwoordiger beschouwt, als hoogste gezag moet worden beschouwd. De koning verwerpt al snel de mogelijkheid van een gezamenlijk uitgeoefend bestuur in Boma. De selectie van de leiders van de lokale regering is bijgevolg een uitermate politieke kwestie en in de geschiedenis van het Leopoldistische Congo zijn dan ook verscheidene profielen die aan telkens andere prioriteiten beantwoordden, de revue gepasseerd. Van 1885 tot 1889 beijvert de centrale regering zich voor het opzetten van een burgerlijke administratie en doet ze hiervoor aanvankelijk een beroep op consuls die door hun competenties op het economische en het beleidsvlak respect afdwingen bij zowel de Europeanen in Beneden-Congo als de naburige kolonies. Vervolgens worden met de aanleg van de eerste treinsporen ingenieurs voor die functies aangetrokken, aangezien het spoor het voortbestaan en de welvaart van Congo-Vrijstaat evenzeer moet verzekeren. Men mag zich echter niet vergissen. Hoewel de consuls niet opzij worden geschoven, zorgen de harde leef- en werkomstandigheden voor een snel verloop bij de ambtsbekleders, waardoor sommigen slechts één mandaat of zelfs maar een deel ervan uitoefenen. In 1890 grijpt Brussel met de aanstelling van Camille Coquilhat duidelijk terug naar min of meer het profiel van de Engelse officier. Als Belgisch officier en ambtenaar van de *Association Internationale Congolaise* is hij gepokt en gemazeld in regeringszaken, temeer daar hij ook enige tijd het departement Binnenlandse Zaken leidt. De al verzwakte Coquilhat, die naar Afrika wordt gezonden om er vorm te geven aan het nieuwe economische beleid van de Staat, overlijdt tijdens zijn missie. Hij wordt vervangen door Théophile Wahis. Als voormalig majoor van het grenadiersregiment en veteraan van de Mexico-veldtocht bekleedde Wahis de functie van secretaris-generaal van het departement Binnenlandse Zaken. Door het plotse overlijden van Coquilhat komt eveneens het niet direct voor de hand liggende profiel van Félix Fuchs op de voorgrond. Als eerste magistraat speelt Fuchs eveneens de rol van raadgever van de leiders van de lokale regering en wordt hem de zeer belangrijke functie van secretaris-generaal aangeboden. Bij leven en welzijn vond Coquilhat echter dat die slechts over povere administratieve kwaliteiten beschikte. Toch zorgen het feit dat hij voorzitter is van het uitvoerend comité en het gunstige oordeel van Wahis ervoor dat hij door Brussel als rechterhand van de gouverneur wordt aangesteld. Wahis en Fuchs worden dus onweerlegbaar de twee boegbeelden van de lokale regering maar dit duo, bestaande uit een jurist en een militair, zal door hun karaktertegenstellingen niet lang standhouden. Het eerste mandaat van de magistraat, in

het heetst van het conflict met de Arabo-Swahili bevolkingsgroep, zal trouwens verre van gemakkelijk zijn. De gespannen relaties met de inspecteurs van de Staat, die voor de militaire operaties instaan, alsook de zaak Stokes-Lothaire en de nasleep ervan zorgen er logischerwijze voor dat men een nieuw type profiel gaat selecteren. Vanaf 1896 zullen de waarnemers in Boma, de zetel van het koloniale bewind, uitsluitend uit hogere Belgische officieren met weinig of geen koloniale ervaring bestaan. Leopold II doet geen beroep op de helden of de conquistadores van zijn Afrikaanse Staat, hoewel hij het wel overweegt; een uitzondering daarop is Costermans, wiens parcours op dat van Coquilhat lijkt. Het is duidelijk dat de centrale regering een stevige greep op de administratie van het gebied wil houden. Fuchs mag desondanks op de zetel in Boma blijven en het tweespan dat hij vormt met Wahis blijft bestaan aangezien ze er beiden mee zijn belast inspecties in het land uit te voeren en op te treden tegen de misbruiken die ze vaststellen.

Als hoeksteen van het gezag in Boma beschikt de gouverneur over zeer verregaande prerogatieven. Hij heeft het laatste woord over alle administratieve diensten en kan in naam van de wetgevende macht optreden. Voordat de bevoegdheden van de gouverneur werden vastgelegd, had sir Francis de Winton al de toon gezet door het bestuur van Strauch door het slijk te halen. Die had ontegensprekelijk de invloed van een onderkoning. Volgens hem moest er vanuit Vivi in plaats vanuit Brussel worden bestuurd. De gouverneur wordt zeker in het begin als de gelijke van de mandaathouders van de departementen in Brussel beschouwd maar al gauw wordt hij als een gewone hoge ambtenaar aangezien. Voor die evolutie zijn er verscheidene verklaringen, waaronder vooral het feit dat er veel gouverneurs of vervangers van gouverneurs de revue passeerden: zo waren er over een periode van drieëntwintig jaar niet minder dan tien lokale leidinggevendenden. Wahis, de belangrijkste titularis van het ambt, is bij wijze van spreken slechts één jaar op de twee in Afrika en de waarnemende officieren zijn langs de ene kant niet gemachtigd en hebben langs de andere kant niet de tijd om een eigen beleid te ontwikkelen. Het initiatief voor het uitwerken van het algemene beleid wordt dus door Brussel genomen en het departement Financiën laat zich duidelijk door zijn directieve houding opmerken, waarmee het zelfs in het vaarwater van de gouverneur en diens wetgevende bevoegdheid komt. Die laatste maakt trouwens geen misbruik van zijn initiatiefrecht op dat vlak en vaardigt nauwelijks meer dan één ordonnantie per jaar uit, die dan nog geen afbreuk doet aan de beslissingen van de centrale regering. De maatregelen die in de *Recueil mensuel* worden gepubliceerd, wijzen evenmin op een grote invloed van de gouverneur bij de strategische beslissingen. De besluiten en omzendbrieven worden over het algemeen genomen om de decreten aan de situatie ter plaatse aan te passen.

Toch drukken de gouverneurs of hun vervangers vanuit een oeroude reflex hun eigen prioriteiten in de lokale beslissingen door. Die prioriteiten zijn niet altijd van secundair belang. Zo is de ontwikkeling van het beleid op het vlak van hygiëne het resultaat van een actie van de lokale regering. En de *Recueil mensuel* legt zeer duidelijke opties op voor de omgang met het inheemse volk of voor de rechtspraak. Aangezien enkel de ambtenaren die *Recueil mensuel* gebruiken, wordt de mythe in stand gehouden dat de wetgeving geheim is en het gebrek aan controle door een publieke opinie zoals in Europa roept de vraag op of de ambtenaren wel rekening houden met dit wetgevende corpus. De mening van Cattier, die in de gouverneur vooral een bestuurder zag, lijkt dus in grote mate te kloppen en kan vooral worden verklaard door de interpersoonlijke relaties die de lokale gouverneur met de kantoren in Brussel onderhield. Bijgevolg beschouwt Coquilhat van Eetvelde als zijn meerdere maar plaatst hij zichzelf op hetzelfde niveau als Janssen. Het staat anderszins vast dat de militairen met een waarnemende functie, gewend als zij zijn aan het respecteren van de hiërarchie, zich aan het gezag van de secretarissen-generaal onderwerpen. Wat wellicht niet vanzelfsprekend was voor Wahis en zelfs niet voor Fuchs. Liebrechts is opgelucht wanneer Wahis niet in Europa is. Met de terugtrekking van van Eetvelde beschikt die laatste immers over een aanzienlijke invloed en gezag. In 1906 krijgt de gouverneur-generaal in het kader van de hervormingen zijn macht daadwerkelijk terug. Net zoals de staatssecretarissen en secretarissen-generaal hebben de gouverneur en zijn waarnemers echter geen speelruimte waar het gaat om door Leopold II als prioritair beschouwde doelstellingen. En het moet gezegd, de gouverneurs behoren tot de meest getrouwe medewerkers van de koning. Want als er spanningen waren tussen de twee zwaartepunten van de regering – waarbij Boma Brussel verweet

dat het niets begreep van de wisselvalligheden op het terrein – dan was het ook zo dat geen enkele gouverneur ontslag zou nemen of van zijn functies zou worden ontheven omdat hij het niet eens was met de soeverein.

Congo-Vrijstaat is een onderbestuurde Staat. De Franse historica Sylvie Thénault benadrukt de zwakheid van de koloniale Staat die "[...] *peut être décrite d'un point de vue spatial, à travers la faible densité du quadrillage administratif des territoires coloniaux, comme d'un point de vue humain : elle est en effet corrélée à l'étroitesse du milieu européen, susceptible d'encadrer les populations locales*".¹¹¹² Volgens het *Rapport au roi souverain* van 1907 heeft de Staat de 2 350 000 km² van Congo in bezit genomen aan de hand van 13 bestuursposten in 1885, 115 bestuursposten in 1895 en 313 bestuursposten in 1907¹¹¹³. Qua evolutie van de personeelsformatie laat zulks uitschijnen dat Congo-Vrijstaat werd toegerust met een substantiëler territoriaal bestuur, in een poging om het land beter te beheren. Het lijkt geen twijfel dat het bestuur in de eerste jaren nog niet veel om het lijf had. In 1889, toen de taken van de districtscommissarissen werden gecoördineerd, voorzag de personeelsformatie in slechts één commissaris per district, bijgestaan door twaalf plaatsvervangende commissarissen en vijftien klerken¹¹¹⁴. Aan het begin van de twintigste eeuw bleef de omvang van het personeelsbestand erg bescheiden. Als hoge districtsambtenaren telde men slechts drie Staatsinspecteurs, twintig algemene commissarissen en districtscommissarissen, negen hogere adjuncten en dertien zonechefs¹¹¹⁵. Later werden meer inspanningen geleverd en in 1906 voorzag de begroting in drieënnegentig hoge ambtenaren: dertien algemene commissarissen en districtscommissarissen, dertien hogere adjuncten, negentien zonechefs, zesentwintig sectorchefs van eerste klasse en tweeëntwintig sectorchefs van tweede klasse¹¹¹⁶. Het territoriaal bestuur komt qua samenstelling dus pas tot volle wasdom in de laatste jaren dat Congo onder het bewind van Leopold II staat.

Het klopt dat Léopold II niet geneigd is om de *cercle administratif*¹¹¹⁷ sterk uit te breiden. Uiteraard heeft dat ook met het financiële aspect te maken. Van Eetvelde was naar eigen zeggen in alle staten toen hij in 1891 vaststelde dat het personeelsbestand was gestegen van honderdveertig naar ongeveer tweehonderdzeventig¹¹¹⁸. De twee regeringen nemen verschillende standpunten in: Boma wil dat een reserve wordt aangelegd om de uitstroom te compenseren, terwijl Brussel vindt dat de personeelsformatie wordt overschreden bij elke expeditie waarvoor in ambtenaren worden voorzien¹¹¹⁹. Het conflict met de Arabo-Swahili en het Nijlbeleid van de koning nopen echter tot de rekrutering van een aanzienlijk aantal officieren, onderofficieren en soldaten. Daardoor wordt de begroting overschreden. De secretaris-generaal van het departement Binnenlandse Zaken wijst erop dat in 1898 veertig ambtenaren werden geworven bovenop de begrotingsmarges. Liebrechts verduidelijkt dat de situatie zulks vereist en hij verfijnt zijn analyse door er voor de twee strategische districten - waarvan wordt gesteld dat die het meeste personeel nodig hebben - op te wijzen dat qua dienstverlening Uele (toegangsweg tot de Nijl) honderdzevenentwintig ambtenaren vereist en Stanley Falls (het grootste district) minstens honderdneegenentwintig ambtenaren¹¹²⁰, of ongeveer een vijfde van het Staatspersoneel.

¹¹¹² S. THENAULT, "L'État colonial", in P. SINGARAVELOU (dir), *op. cit.*, blz. 231.

¹¹¹³ O. LOUWERS, G. TOUCHARD, *Recueil usuel de la législation de l'État indépendant du Congo*, t. VI, Bruxelles, Weissenbruch, 1911, blz. 35.

¹¹¹⁴ A. LYCOPS, G. TOUCHARD, *Recueil usuel (...)*, t. I, blz. 314.

¹¹¹⁵ O. LOUWERS, G. TOUCHARD, *Recueil usuel (...)*, t. IV, blz. 100.

¹¹¹⁶ *Ibidem*, blz. 585.

¹¹¹⁷ AKP, *Cabinet Léopold II, Expansion*, 9, brief van Banning aan de koning, 03/12/1890.

¹¹¹⁸ AA, BKI, 505, nota van van Eetvelde aan de Koning, 19/07/1891. Liebrechts is dezelfde mening toegedaan als de staatssecretaris. Hij wijst erop dat de karavaanroute een nieuwe overbelasting ingevolgt de komst van extra ambtenaren niet zal aankunnen; in sommige bestuursposten dreigt dan ook hongersnood. *Ibidem*, nota van Liebrechts aan de koning, s.d. [circa september 1891]

¹¹¹⁹ AKP, *Cabinet Léopold II, Expansion*, 108, nota van van Eetvelde aan de koning, 25/06/1890.

¹¹²⁰ AA, BKI, 505, nota van Liebrechts aan de koning, 28/12/1898.

Rond de eeuwwisseling zou de verbetering van de politieke en economische situatie de centrale regering *a priori* in de mogelijkheid moeten stellen om het territoriaal bestuur eindelijk uit te breiden. Leopold II is echter niet geneigd om zomaar meer financiële middelen toe te wijzen en de gouverneur moet tot het uiterste gaan: "*Beaucoup de chiffres, schrijft Wahis, renseignent le personnel blanc, surtout le personnel subalterne, pouvant paraître élevés, mais on doit remarquer que les pertes imprévues [les décès] sont nombreuses et qu'il y a dans toutes les stations un certain nombre de malades ou de démoralisés qui valent moins encore que ceux-ci. Les chiffres ne correspondent donc pas au nombre d'agents rendant des services.*".¹¹²¹ Ondanks dat pleidooi zal in het Congo onder het bewind van Leopold II tot het einde toe slechts weinig personeel worden ingezet, in verhouding tot de oppervlakte van het grondgebied. Met 1906 als referentiejaar, na de hervormingen, telt het lokale bestuur 1 511 ambtenaren, van wie er 1 394 (92 % van het personeel) tot het departement Binnenlandse Zaken behoren en 59 % Belg zijn¹¹²². De tijd dat Camille Janssen aandrong op vierenzeventig ambtenaren¹¹²³ ligt dus ver in het verleden, maar het aantal blijft in ruime mate ontoereikend om het grondgebied efficiënt te besturen. Er moet immers rekening mee worden gehouden dat niet alle ambtenaren van Binnenlandse Zaken in het territoriaal bestuur werden ingedeeld. Die houding van Leopold II was overigens geen uitzondering. Het Franse bestuur in Afrika, met als gangmakers de gouverneurs Bugeaud en Faidherbe, wordt opgericht met zo min mogelijk kosten¹¹²⁴.

Congo-Vrijstaat is verre van een jakobijnse structuur, in weerwil van de wetgeving. Door de afstand tussen Boma en Brussel en de uitgestrektheid van het grondgebied hebben de ondergeschikte overheidsniveaus en het lokale bestuur enige autonomie. Vanuit dit oogpunt is het territoriaal bestuur fascinerend. De districtscommissarissen - vooral in Opper-Congo - staan aan het hoofd van gebieden die groter zijn dan België of Frankrijk. Die hoge ambtenaren zijn de pijlers van de bestuursstructuur van Congo onder Leopold II. Ze moeten bovenmenselijke taken vervullen, in de eerste plaats beschaving brengen, een opdracht die in de verschillende uitgaven van het *Recueil administratif* steeds meer wordt benadrukt. Al die taken maken hun functie complex (alle staatsprerogatieven beheren door strategische beslissingen uit te voeren van een in Europa gevestigde regering) en veeleisend (met weinig ondergeschikten moeten uiteenlopende opdrachten tot een goed einde worden gebracht). Derhalve kunnen alle taken niet met dezelfde aandacht worden uitgevoerd en zoals altijd in Congo hangt de efficiëntie van het territoriaal bestuur vooral af van wat de daarvoor verantwoordelijke persoon waard is. Hoewel er in de loop van de tijd steeds meer bestuurlijke kringen - de zones en de sectoren - ontstonden, is er geen specifieke regel waaraan die moeten voldoen.

Dit hoge bestuur is ontegenzeggelijk gemilitariseerd, daar die ambtenaren officieren van de *Force Publique* zijn. Zulks zal onvermijdelijk tot aanzienlijke conflicten met de magistraten leiden, daar twee logica's tegenover elkaar staan: de politiek en de juridische. Om het bestuurlijke netwerk van het grondgebied te consolideren, bedenkt de lokale overheid een Afro-Europese structuur via de erkenning van de inheemse gezagsgebieden. De voorgespiegelde fiscale voordelen spreken Brussel zeker aan. Het territoriale bestuur is echter geen voorstander van de ontwikkeling van die structuur, maar geeft de voorkeur aan kleine bestuursposten met soldaten van de *Force Publique* of aan de aanstelling van Staatsgetrouwe individuen onder de lokale bevolking, die dan wel als bedriegers worden beschouwd. In het licht van een dergelijke samenwerking met Afrikaanse bondgenoten mag niet over het hoofd worden gezien dat met de Arabo-Swahili een consensus werd bereikt ingevolge de vernietiging van de bestuurspost van Stanley Falls in 1886. Tippu Tip, de meest invloedrijke Arabo-Swahili, werd zo de *wali* van Stanley Falls. Zodoende diende Oost-Congo zich tot 1892 te voegen naar een andere politieke macht, waarvan de trouw aan Congo-Vrijstaat niet als absoluut werd beschouwd.

¹¹²¹ *Ibidem*, brief van Wahis aan de koning, 05/01/1900.

¹¹²² Voor Financiën zijn er slechts 63 ambtenaren; Buitenlandse Zaken en Justitie moet het stellen met 54 ambtenaren. Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (KMMMA), documenten van Wahis, documenten zonder doos, statistieken betreffende de Staatsambtenaren, juni 1906.

¹¹²³ KMMMA, papieren van Thys, cahier 9, nota van de koning aan Thys, 23/09/1886.

¹¹²⁴ S. THÉNAULT, *art. cit.*, blz. 233.

Er wordt een systeem van ingezetenen tot stand gebracht, dat ten volle wordt uitgerold naar aanleiding van de Nijlexpansie. Tijdens de expedities van Leopold II worden contacten gelegd met leiders van de Zande, die voorheen vaak hun invloed hebben weten uit te bouwen door vóór 1883 samen te werken met de Egyptenaren, ten noorden van Ubangi en dus buiten de grenzen van Congo-Vrijstaat¹¹²⁵. De overeenkomsten met die sultans zijn doorgaans tweeledig: zij verlenen hun soevereine rechten aan Congo-Vrijstaat en staan voorts alle natuurlijke producten af. Brussel stelt die gebieden voor als protectoraten, al strookt de definitie daarvan niet met de werkelijkheid ter plaatse. De officieren van Congo-Vrijstaat verlaten zich weliswaar op die bondgenoten om op te rukken naar de Nijl, maar de ingezetenen nemen actief deel aan het beheer van de interne aangelegenheden van de sultanaten. De betrekkingen met de leiders van de Zande verlopen verre van harmonieus en zullen aanleiding geven tot gewapende conflicten in 1896 en 1905. Anderen, zoals het stamhoofd van de Anunga, Semio, verlenen echter wel hun trouwe medewerking. Gedurende een korte tijd zal hun macht en invloed toenemen. Na het verdrag van 1894 met Frankrijk zijn de meeste van die overeenkomsten met de grote inheemse gezagsgebieden van het noorden echter achterhaald.

De analyse van het territoriaal bestuur legt een element bloot dat misschien anekdotisch lijkt, maar waarmee de historische kritiek rekening moet houden. Het *Recueil administratif* suggereert dat de hoge ambtenaren elkaar benijden en dus roept Boma op tot een goede onderlinge verstandhouding en samenwerking. De door de lokale overheid naar voren gebrachte grieven mogen niet zomaar voor waar worden aangenomen en met name bij onrechtmatige opvorderingen moet er rekening worden gehouden met de door de districtscommissarissen ondervonden moeilijkheden, met name inzake voedselvoorziening. Voorts blijven weinig ambtenaren gespaard van laster, daar er maar weinig afleiding is. Er kan met zekerheid worden gesteld dat bepaalde heroïsche, illegale of criminele feiten in gesprekken werden verdraaid¹¹²⁶. Iedereen streeft er naar het meeste aanzien en ego's botsen met elkaar. Dergelijke zaken zijn des te uitgesprokener in de hoge overheidskringen, zoals onder Staatsinspecteurs. Die bevinden zich hiërarchisch niet alleen net onder de vicegouverneur, maar zij hebben bovendien geen duidelijk omschreven bevoegdheden. Aanvankelijk wordt die rang in het leven geroepen voor wie de gouverneur zou kunnen vervangen, maar vervolgens wordt hij als beloning toegekend aan de verdienstelijke expeditieleiders. De logica van hun optreden is echter niet altijd in overeenstemming met de wetgeving of met de overheidsinstructies. Van bij het begin van zijn mandaat stelde Wahis de ongepastheid van een dergelijk gedrag en de verwaandheid van sommige van zijn ondergeschikten aan de kaak. Sommigen - zoals Léon Fiévez of Hubert Lothaire - getuigen van een werkelijke onafhankelijkheid ten opzichte van de lokale overheid. Zij beroepen zich daarbij heel gewettigd op het door de Koning en Brussel geschonken vertrouwen of zelfs op de volledige beslissingsvrijheid die ze genieten. Rond de eeuwwisseling maakt Leopold II een einde aan het meest flagrante misbruik door die officieren en zal de centrale regering een nieuw profiel kiezen voor de Staatsinspecteurs: de commissarissen van de koning-soeverein (verantwoordelijk voor de bescherming van de inboorlingen) en de nieuwe commandanten van de *Force Publique*.

Een of andere twist tussen die hoge ambtenaren heeft zijn stempel gedrukt op de herinnering aan het Congo van Leopold II, in het bijzonder dan de zaak-Fuchs. Volgens Wahis tonen wel degelijk de onhandigheden van de magistraat jegens sommige van zijn gelijken aan dat die onbekwaam is om het plaatselijke bestuur te leiden. Wahis zal daarentegen met ijzeren vuist optreden tegen wat hij als insubordinatie beschouwt. Niettemin zal Lothaire gedeeltelijk aan zijn toorn ontsnappen, en zijn terugkeer naar Afrika – los van elke hiërarchische band met Boma – wordt er des te verschrikkelijker op voor de bevolking van Mongala.

De instellingen van de plaatselijke regering worden empirisch opgezet naargelang van de behoeften van de Staat. Dat gebrek aan enig vooraf vastgesteld plan komt tot uiting in de neerslachtigheid waarmee sommige tijdelijke gouverneurs tegen hun werkoverlast aankijken. Vanaf 1885 worden echter embryonale directies voor Financiën, Vervoer en Justitie uitgewerkt. Het bestuur van Leopold II

¹¹²⁵ J-L. VELLUT, *Congo. Ambitions et désenchantements, 1880-1960*, Parijs, Karthala, 2017, blz. 61-94.

¹¹²⁶ KMMMA, *Cabra papers*, Farde 53.43.45, notitieboekje met aantekeningen over zijn verslag.

richt niet altijd instellingen op, maar belast ambtenaren met specifieke opdrachten, zoals ten behoeve van de verdedigingswerken en van de landbouw. Opnieuw bepaalt de waarde van de man de consistentie van het ambt. Ter illustratie daarvan: de secretaris-generaal. Bij het decreet van 1887, het eerste decreet dat de plaatselijke regering formaliseert, wordt de gouverneur-generaal vervangen door de secretaris-generaal en de directeuren. Volgens rechter De Saegher is de secretaris-generaal de nummer twee in Boma, maar de mandaten van Destrain en Fuchs verlopen rampzalig en leiden tot het verval van de functie: de Intendancedienst wordt uiteindelijk uit het bevoegdhedenpakket gelicht, waardoor de functie wordt gelijkgesteld met die van een kabinetschef veeleer dan van een bestuurshoofd. Mettertijd ontstaan andere directiekernen: Verdedigingswerken en Intendance in 1891 en vervolgens, in 1892 en veel minder sterk uitgebouwd, Landbouw. Niettemin worden de zeven directies in 1894 – het jaar van de grote administratieve coördinatie – officieel opgericht en worden hun prerogatieven omschreven. Niet alle directies zijn even belangrijk. Zo is de directie *Force publique* hoofdzakelijk een boekhoudkundige administratie, maar de directies Vervoer en Landbouw zijn heel anders. De directie Vervoer draagt de volledige logistieke verantwoordelijkheid en wordt dus geconfronteerd met enorme problemen, te beginnen met het onbevaarbare riviergedeelte van de Kongo, de enige toegangsweg tot het hoger gelegen landsgedeelte. Ondanks de pogingen om het aantal transportmiddelen uit te breiden, zijn de enige direct beschikbare arbeidskrachten de dragers en peddelaars, die een zware menselijke tol betalen.¹¹²⁷ De openstelling van de spoorlijn in 1898 zal de druk alleen maar verleggen naar andere districten van Congo-Vrijstaat. Alle logistieke aangelegenheden vormen twistpunten tussen de beide regeringen, die elkaar de schuld geven van de disfuncties. In 1900 worden de prerogatieven ter zake aan de directie Vervoer ontnomen en toegekend aan de Intendance. Uiteindelijk zijn maar weinig gegevens bewaard over de werking van de directies, maar het lijkt weinig twijfel dat het hoofdzakelijk eenvoudige structuren zijn die bevelen uit Brussel uitvoeren, ook al blijft het mogelijk om de bevelen af te stemmen op de plaatselijke noodsituaties, op gevaar af de woede van Leopold II op te wekken. Bij die directies springt zeker de directie Justitie in het oog, daar het gerechtelijk apparaat zich grotendeels in Congo bevindt.

4. Het rechtsbestel van Congo-Vrijstaat

Met Justitie staat voor Congo-Vrijstaat bijzonder veel op het spel. Zulks komt tot uiting in de opdrachten waarmee die directie wordt belast. In een eerste stadium moet ze immers garant staan voor de soevereiniteit van Congo-Vrijstaat, en in een tweede stadium voor het beschavingswerk. De organisatie van de derde macht hangt *a priori* van die opdrachten af, maar vooral van de plaats die de centrale regering haar wil laten innemen. Drie fasen markeren de ontwikkeling van de rechterlijke macht. De eerste structuur wordt geleidelijk gevestigd tussen 1885 en 1889. Voor Brussel geldt aanvankelijk als prioriteit dat de oprichting van een consulaire gerecht moet worden afgewend en dat men zich snel kan doen gelden tegenover de in Congo aanwezige Europese handelaars. Camille Janssen wordt vanwege zijn hoedanigheid van consul speciaal uitgestuurd om de eerste structuren tot stand te brengen. Naast de burgerlijke stand worden in Boma een rechtbank van eerste aanleg en een rechtbank in hoger beroep opgericht en er al spoedig vast gevestigd. De bevoegdheid ervan is aanvankelijk beperkt tot burgerlijke en handelszaken, doch wordt later uitgebreid tot strafzaken. Als rechtsgebied ervan geldt eerst Neder-Congo, wat de rechtbank van eerste aanleg ertoe noopt rond te reizen. Uiteindelijk wordt het rechtsgebied echter uitgebreid tot het gehele grondgebied. De gerechtelijke arrondissementen hangen af van de daadwerkelijke bezetting van het grondgebied, wat impliceert dat ze dus zeer veranderlijk of zelfs tijdelijk zijn. Zulks is bijvoorbeeld het geval voor de gerechtelijke instanties die aan de bezettings- of verkenningsexpedities zijn verbonden. De gerechtelijke instanties in kaart brengen, is in feite een uitermate complexe aangelegenheid en beantwoordt vooral aan een logica die veeleer pragmatisch dan rationeel is. Naast de eerste twee rechtbanken worden achtereenvolgens twee andere rechtscolleges opgericht: de territoriale rechtbank en de krijgsraad. Die rechtscolleges worden bij besluit van de gouverneur in heel Congo opgericht. Ze worden gehinderd doordat ze in handen zijn van de bestuurlijke en militaire overheid.

¹¹²⁷ ULB, document Stengers, brief van Grégoire aan zijn moeder, 28 oktober 1904.

De territoriale rechtbank is aanvankelijk opgevat als een gerecht dat de rechtbank van eerste aanleg alleen in strafzaken dient te vervangen, waardoor de inheemse bevolking voorts is onderworpen aan het Duits-Romeinse recht. De zogenaamde “rechtbank van Neder-Congo” blijft dan als enige bevoegd voor burgerlijke en handelszaken. De oprichting van de *Force publique* geeft volkomen logischerwijs aanleiding tot de instelling van de krijgsraden, die vervolgens voluit de voorkeur zullen krijgen. Daardoor kan ten eerste op personeel worden bezuinigd, maar worden ten tweede doorgaans ook alle bevoegdheden in handen van de territoriale ambtenaren gebundeld.

Niettemin wil de regering in 1889 een einde maken aan de willekeur en aan het door het bestuur uitgeoefende geweld. De directeur van Justitie, Marcellin De Saegher, wordt uitgezonden om de gerechtsdiensten te inspecteren en om een impuls te geven aan de bestaande gerechten¹¹²⁸. Twee jaar lang (1891-1893) reist hij door Opper-Congo en brengt hij ernstige disfuncties aan het licht. De correspondentie en de officiële betogen van de magistraat zijn evenwel doordrongen van een grote terughoudendheid die de realiteit in het veld gedeeltelijk verhult. Bij zijn terugkeer in Brussel onthult hij duidelijker hoe hij niet alleen denkt over de werking van het gerecht, maar ook over de exploitatie van het Privédomein. Hij legt hervormingsvoorstellen voor die vooral betrekking hebben op het openbaar ministerie, teneinde een effectieve controle tot stand te brengen, maar die raken onmiddellijk in de vergetelheid. Vanaf het begin van de jaren 1890 veranderen de beleidsprioriteiten radicaal. Het komt er niet langer op aan een rechtsstaat te vestigen, maar wel de staatsraison te waarborgen, met de nadruk op de militaire en financiële moeilijkheden.

Een echte donderslag bij heldere hemel is de ophanging in 1895 van Charles Stokes, een Ierse smokkelaar, door Hubert Lothaire.¹¹²⁹ Die terechtstelling illustreert de slechte werking van het Congolese rechtsbestel. Het oordeel van de districtscommissaris en het vonnis weerspiegelen zowel de onwetendheid omtrent de wet als de willekeur waarmee die ambtenaren gewoonlijk te werk gaan. Ofschoon de directie Justitie de onregelmatigheden bij het proces vaststelt, dekt de centrale regering Lothaire, wiens resultaten worden gewaardeerd in Brussel; daarbij wordt niet geanticipeerd op de gevolgen van die zaak. Wanneer de Engelse en de Duitse kanselarij vanaf augustus 1895 aan Congo-Vrijstaat vragen gaan stellen, wordt de gerechtelijke aangelegenheid vooral een politieke kwestie die vanuit de regeringsbureaus wordt gestuurd. Het knelpunt in verband met Lothaire splitst zich op in twee dossiers, een diplomatiek en een gerechtelijk. Om een impasse te voorkomen, worden aan Engeland en Duitsland rechtstreeks financiële herstelbetalingen voorgesteld. Tijdens de onderhandelingen wordt het vraagstuk van het proces tegen Lothaire niet uit de weg gegaan, en Brussel verbindt zich ertoe de officier voor de rechter te doen verschijnen. Niettemin wil de centrale regering de vrijspraak van Lothaire verkrijgen, en stuurt zij daarom het verloop van de debatten. Aangezien dit gegeven bekend is, wenst de hoge magistratuur niet betrokken te raken bij wat een maskerade zou kunnen zijn en weigert zij vervolging in te stellen. Zulks weerhoudt de rechtbank in hoger beroep van Boma er niet van om in eerste aanleg uitspraak te doen, daar het openbaar ministerie wordt toevertrouwd aan Louis Ghislain, officier en secretaris-generaal in Boma, terwijl Fuchs, die zich op dat ogenblik in een delicate positie bevindt, het voorzitterschap waarneemt. Lothaire wordt vrijgesproken, en vervolgens in hoger beroep nogmaals vrijgesproken bij de Hoge Raad van Congo. Daarmee stopt de perscampagne tegen Congo-Vrijstaat echter nog niet, want die pers krijgt steeds meer belangstelling voor de behandeling van de bevolking in verband met de rubberoogst. Er worden hervormingen uitgerold, zowel in detailaangelegenheden als meer algemeen. De mogelijkheid voor de krijgsraden om een Europese burger ter dood te veroordelen, wordt hun ontnomen en – wat nog belangrijker is – de professionalisering van de magistratuur wordt versterkt. Aangezien zulks garant staat voor een betere werking, zullen de gevolgen daarvan op lange termijn onvermijdelijk voelbaar worden. In Opper-Congo zijn de rechters nog steeds afkomstig uit het bestuurlijke kader en zijn de officieren van gerechtelijke politie in veel strafzaken net de plegers van

¹¹²⁸ Het archief van Marcellin De Saegher wordt in het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika bewaard, en is vooraansnog voor een groot deel een onontgonnen bron.

¹¹²⁹ D. VANGROENWEGHE, *Voor Rubber en ivoor. Leopold II en de ophanging van Stokes*, Leuven, Van Halewyck, 2005.

de misbruiken. Bovendien neemt de personeelsbezetting bij het parket niet noemenswaardig toe en noopt de moeilijkheid om Belgische afgestudeerden te rekruteren ertoe om elders, met name in Italië, mensen te gaan zoeken.

Enkele jaren na de aanvang van de campagne van de *Congo Reform Association* herinneren de directie Justitie en de houders van het gouverneursambt bij rondzendbrief aan het belang van een correcte uitoefening van de rechterlijke plicht, maar die acties geven veeleer blijk van zwakte dan dat ze aantonen dat het bestuur opnieuw met vaste hand wordt geleid. Pas na de omwenteling als gevolg van Casements *Congo Report* en de commissie slaagt een hervormingscommissie erin de toestand van de gerechtelijke diensten te verbeteren. In 1906 wordt gedeeltelijk afgestapt van de centralisatie in Boma – die zowel nadelig is voor de behandeling van de getuigen als voor de snelheid waarmee de zaken worden afgehandeld –, met de oprichting van vijf rechtbanken van eerste aanleg. Ook het parket krijgt een betere positie doordat het ambt van procureur-generaal wordt ingesteld. Laatstgenoemde wordt vervangen door staatsprocureurs, die op hun beurt worden bijgestaan door substituten. De bij de substituten geldende praktijk dat zij de staatsprocureur om toestemming vragen om tot vervolging over te gaan, veroorzaakt echter vertragingen, ook al wordt in theorie van hen verwacht dat zij proactief optreden. Ten slotte krijgen sommige gevoelige regio's, waaronder het district rond het Leopold II-meer, eindelijk de beschikking over burgerlijke rechtbanken.

Door naar de rechterlijke organisatie te kijken, kunnen meerdere elementen van de rechtspraak in Congo-Vrijstaat onder de aandacht worden gebracht. Een eerste element is het duidelijke verschil tussen Neder-Congo en Opper-Congo. Door de vrij beperkte omvang van Neder-Congo vallen de districten van meet af aan onder de invloedssfeer van de rechtsgebieden die, onder meer wat Boma betreft, het voordeel hebben dat ze beroepsrechters aantrekken. Stap voor stap tot in Leopoldstad krijgt de rechtsstaat in die gebieden de bovenhand, waardoor de magistratuur haar voogdijplicht jegens de lokale bevolkingsgroepen kan uitoefenen; uiteindelijk zullen die laatste de afwikkeling van geschillen in handen geven van de magistratuur. Heel anders gaat het eraan toe in Opper-Congo, waar doorgaans de Oorlogsraad de referentierechtbank is. De officier die de gebieden aan het gezag moet onderwerpen en over de rendabiliteit van de oogsten moet waken, wordt dan ook vaak tot magistraat benoemd.

Uit die situatie, die veel weg heeft van een kluwen van vertakkingen over het hele grondgebied, vloeien een reeks andere kenmerken voort. Van de als magistraat aangestelde functionarissen verwaarlozen veruit de meesten hun rechterlijke taken, nu eens door een gebrek aan kennis van de wetgeving, dan weer uit onachtzaamheid maar evengoed opzettelijk. Van het onderzoek van Marcellin De Saegher tot de onderzoekscommissie rijst de vaststelling dat het willekeur troef is, al was het maar uit gemakzucht of zelfs om het gezag direct te handhaven. De tegenstelling tussen de bestuurlijke en de rechterlijke macht is dus een belangrijke constante. Tussen substituten en administrateurs zijn er niet zelden conflicten, die niet noodzakelijk met de afwikkeling van dossiers te maken hebben. Uiteraard hebben hun onderlinge betrekkingen te lijden onder egotripperij en geruzie om privileges, maar evenmin mag men onderschatten in welke mate de functionarissen de uitvoering van onderzoeken stokken in de wielen kunnen steken.

Dat de beide machten op gespannen voet met elkaar leven, valt tevens te verklaren door de jeugdige leeftijd van de substituten, die niet per definitie snel geneigd zijn zich volgzzaam op te stellen jegens meer ervaren functionarissen. Louwers en consoorten die de christendemocratie aanhangen, zijn een toonbeeld bij uitstek van het idealisme en de rechtschapenheid die zij in de uitoefening van hun mandaten leggen. Dat brengt ons bij het bestaan van een Luiks netwerk voor de substituten, gewezen studenten van Gérard Galopin. Via een ander kanaal vertakt dat netwerk zich ook tot de hoge magistratuur in Boma. De kern van het Congolese rechtsbestel stoelt op drie functies: de rechter in hoger beroep, de Staatsprocureur en de directeur van Justitie. Rond de eeuwwisseling kan het gerecht worden versterkt dankzij een betrekkelijke stabiliteit in die ambten, die zijn toegewezen aan mannen van eenzelfde generatie en uit eenzelfde regio. Niettemin blijft de uitwerking van die sterkere verankering beperkt tot wat zich dagelijks in het veld afspeelt. De centrale regering gaat niet op hun hervormingsvoorstellen in en de jonge substituten klagen dat ze geen duidelijke instructies krijgen. De

houding van de hoge magistratuur is in de eerste plaats ingegeven door voorzichtigheid en pragmatisme. Hoewel zij de grillen van het regime en de gebreken van de rechterlijke organisatie maar al te goed kent, bevecht de hoge magistratuur in haar optreden geen windmolens en kijkt ze naar de lange termijn; stap voor stap wil zij de praktijken instellen die eigen zijn aan wat in die tijd als de beschaafde modus wordt beschouwd. De rechterlijke organisatie zal dus niet de beste garant voor beschaving zijn.

Tot slot heeft Congo-Vrijstaat een hoge raad ingesteld, waarvan de activiteit evenwel als nagenoeg onbestaande wordt beschouwd door Adolphe de Cuvelier¹¹³⁰. Onderzoek van de archieven van die raad, zowel een rechterlijk orgaan als een raad van state, bevestigt die eerste indruk. Bovendien wordt hem de functie van raad van state bij wijze van spreken ontnomen in 1906, wanneer de Raad van Congo wordt opgericht. De hoge raad moet veeleer worden gezien als het initiatief van Leopold II om vooraanstaande rechtskundigen rond zich te verzamelen. De context van de oprichting zet die theorie kracht bij, in die zin dat in de periode 1890-1892 een intens juridisch debat woedt. De Koning hengelt naar de steun van het Instituut voor Internationaal Recht (*Institut de Droit International*), waarvan meerdere leden sterke argumenten hadden helpen aandragen voor de neutralisatie van het Congobekken, waarmee ze tegelijkertijd hun steun aan de kandidatuur van Leopold II toezegden. De monarch gaat ook op zoek naar parlementsleden en kiest ze zo dat ze het toenmalige Belgische politieke landschap weerspiegelen en dat ze vanuit hun functie zouden zijn voorbestemd om in het Parlement de stem van de vorst-soeverein te vertolken. De hoge raad moet fungeren als de juridisch pleitbezorger van Congo-Vrijstaat. Als gevolg van de logge voortgang van de debatten, de triomf van het domaniale beleid en de onafhankelijkheid van bepaalde leden is de assemblee minder dienstig voor het werkveld van de regering.

5. Het Leopoldiaanse bestuur en de rubberontginning

De kolonisatie draagt de kiem van brutalisering en geweld in zich: ten gronde is zij een proces om grondgebieden en bevolkingsgroepen te overheersen. Ook Congo-Vrijstaat ontsnapt daar uiteraard niet aan en het geweldverschijnsel is veel complexer dan het op eerste gezicht lijkt. Geenszins mag het worden herleid tot het loutere beeld waarbij de Europeaan de rol van beul en de Afrikaan die van slachtoffer speelt. Aan de ene kant speelt de vijandigheid zowel tussen Europeanen als tussen Afrikanen. Aan de andere kant maken Afrikaanse tussenpersonen van de superioriteit van de Europese macht gebruik voor eigen gewin. Meer nog, binnen het geweld tussen Europeanen en Afrikanen kunnen verschijnselen worden ontwaard die variëren naar intensiteit en naar plaats. Plaatsgebonden geweld springt wellicht het meest in het oog. Dergelijk geweld vindt plaats binnen het kader van activiteiten zoals expedities naar de verste uithoeken van het land of de rubberontginning, wat de omstandigheden scheidt om massageweld te plegen. Het diffuse geweld van zijn kant komt tot uiting in het superioriteitsgevoel van de Europeaan. Het draagt niet alleen de kenmerken van verbale agressie, zoals beledigingen of bedreigingen, maar ook van fysieke agressie, zoals het gebruik van de *chicotte*, een zweep uit nijlpaardhuid.

Wat Congo-Vrijstaat betreft, behelst de belangrijkste aanklacht de dwangarbeid en de ermee gepaard gaande wreedheden¹¹³¹. Tijdens de anti-Congolese campagne in het begin van de 20ste eeuw wordt Leopold II ervan beticht het exploitatiesysteem te hebben ingevoerd en gehandhaafd. Maar vooral is Leopold II de heraut en de held geworden van de beschavingsmissie die zich sinds de Aardrijkskundige Conferentie van Brussel voltrok. Met de belofte van een Staat zonder in- en uitvoerrechten is zij het argument bij uitstek geworden waarmee de Koning zich tussen de koloniale grootmachten kan vestigen. Door aldus te handelen heeft de vorst Congo-Vrijstaat onbedoeld in het vizier gebracht van eerst de filantropische bewegingen en vervolgens de wereldwijde publieke opinie. Ongeacht of

¹¹³⁰ AA, IRCB, 722, aantekening van Adolphe de Cuvelier aan de koning, 10 oktober 1908.

¹¹³¹ E. MOREL, *King Leopold's rule in Africa*, New York, 1905, blz. xxiii.

Leopold II de beschavingsmissie al dan niet oprecht promoot, de Congolese regering is verplicht er in haar beleid rekening mee te houden. Op termijn komt het Leopoldiaanse bestuur vast te zitten in een paradox tussen twee tegengestelde politieke krachten: de economische rendabiliteit en de beschavingsmissie.

Tussen 1885 en 1890 blijft Congo-Vrijstaat in de eerste plaats een diplomatieke belichaming en blijft de bezetting van het grondgebied beperkt tot een aaneenschakeling van stations langs de Congorivier. Bovendien zijn de nieuwe leidinggevenden haast allemaal nieuwkomers in het koloniale gebied. Dat neemt niet weg dat zij van meet af aan te maken krijgen met het fenomeen van geweld en met de aanklachten ervan. De eerste kritiek valt te horen bij gewezen ambtenaren van de Internationale Congovereniging (*Association Internationale du Congo*), die ontgoocheld naar België zijn teruggekeerd en zich door het gezag in Brussel niet erkend voelen. Hun actie loopt uit in de vorm van een blad, *Le Moniteur du Congo*, dat in 1885 maandenlang verschijnt. Zij werpen zich in de eerste plaats op als slachtoffers van de incompetentie van de Internationale Congovereniging en van de Engelse officieren die in Congo de leidinggevende functies bekleden. Hun klachten over de gezondheidstoestand van de ambtenaren en over de onvruchtbaarheid van de gronden sluiten overigens aan bij wat de Amerikaanse gezant Willard Tisdell vermeldt in zijn verslag van 1884¹¹³². Zij vinden dat de omgeving van de Koning België en de Belgen voorliegt, maar het oordeel over Leopold II blijft evenwel verre van eenduidig. De krant klaagt tevens de schijnheiligheid van de beschavingsmissie aan, terwijl de doelen van de Congovereniging commercieel worden en ter plaatse de ambtenaren – Stanley niet het minst – hun macht met willekeur uitoefenen, gaande van lijfstraffen met de zweep, over het platbranden van dorpen tot het gebruik van gewapend geweld.

In 1891 krijgt de beschuldiging van wreed gedrag aanvankelijk gestalte in de vorm van een ander blad, *The Congo Mirror*, dat van de hand van handelaar Richard Dennett is en dat de eerste maar beknopte krant is die in Congo verschijnt. De protestantse missies volgen met de publicatie van het tijdschrift van de *Congo Balolo Mission*, waarin een artikel over het platbranden van dorpen verschijnt. Vervolgens richt Fanny Guinness zich rechtstreeks tot Alphonse Wauters, de directeur van de *Mouvement géographique*, om dat artikel in België te publiceren. Vanuit Brussel wordt de *Congo Balolo Mission* gevraagd niet op dat pad voort te gaan. De missie bindt in en die houding valt des te beter te begrijpen omdat de zendelingen de noodzaak van het gebruik van geweld – dat Henry Guinness niet schuwt – niet ontkennen, maar wel de nodeloze wreedheden betreuren. In het begin van de 20ste eeuw zal de veroordeling onherroepelijk zijn en zal Henry's zoon, Grattan Guinness, een informant en medewerker van Edmund Morel worden. In afwachting dat de fouten van de administratie weerklank krijgen in Europa, wordt ruchtbaarheid gegeven aan twee open brieven van een Afro-Amerikaan, George Washington Williams. Congo-Vrijstaat lijdt zware imagoschade. Williams is van oordeel dat de leefomstandigheden van de lokale bevolkingsgroepen erop zijn achteruitgegaan sinds de nieuwe Staat tot stand is gekomen. Onder de beschuldigingen die hij uit, viseert de dominee meer bepaald de slavernijkenmerken van het Leopoldiaanse Congo, zijnde het bondgenootschap met de Arabo-Swahili, de razzia's door de expeditiecolonnen en de kleine zwarte posten die de dorpen afpersen. Met andere woorden: Williams benadrukt de discrepantie tussen het discours van de regeringskringen en de bestuurlijke praktijken.

Aan het eerste facet van de paradox die het bestuur van Leopold II kenmerkt, komt in 1891 een einde wegens het vroege overlijden van diegene die eraan ten grondslag ligt. In België maken de Koning en de centrale regering zich vanaf 1885 zorgen over wreedheden. Van bij het begin bestaat er een spanning tussen de principekwesties en de *Realpolitik*. Langs de ene kant worden gedetailleerde en

¹¹³² W. P. TISDELL, *The Congo country; caravan journey from Vivi and around Stanley-Pool, U.S. Consular reports*, augustus 1885, nr. 55.

strengere maatregelen afgekondigd om de betrekkingen tussen de Europeanen en de Afrikanen tot bedaren te brengen, onder meer door de uitvaardiging van het Strafwetboek of door maatregelen houdende een verbod op uitsluitend door zwarten bemande kleine posten of op het afbranden van dorpen. Anderzijds wil Congo-Vrijstaat zich niet zwak tonen en wordt daarom geweld gebruikt om het staatsgezag op het Congolese grondgebied te vrijwaren. Staatssecretaris van Eetvelde is zich volstrekt bewust van de bruutheid van sommige officieren, zoals de commandant van de *Force publique*, Henri Avaert, maar de betrokkenen behouden hun positie om te voorkomen dat Congo-Vrijstaat zou verzwakken. Het Congo van Leopold II is weliswaar een autocratie, maar het toezicht op het gehele overheidsapparaat is ontoereikend. De verpletterende nadruk op productiviteit speelt beslist een primordiale rol in die slechte werking, maar daarnaast mag de administratieve autonomie niet uit het oog worden verloren. Die wordt geïllustreerd door de klacht van gouverneur Wahis dat onder hem ofwel oude geslepen vossen dienen, ofwel onervaren jongelingen. Die toestand bevordert bovendien de overdracht van een geweldcultuur tussen de generaties, zoals duidelijk werd verwoord door Charles Lemaire¹¹³³. Teneinde het machtsmisbruik in te tomen, geeft van Eetvelde in 1889 procureur De Saegher de opdracht om de gerechtelijke macht in stelling te brengen. Louter omdat zulks plaatsgrijpt tijdens de transformatie van het economisch bestel van Congo-Vrijstaat, moet de magistraat zich bij zijn terugkeer in 1893 volledig focussen op het hooghouden van het staatsbelang.

In de periode tussen 1885 en 1891 vindt dus geen massaal geweld plaats. De misbruiken worden begaan door enkelingen en de regeringskringen streven er niet naar de bevolking uit te buiten. Het economisch beleid streeft naar zelffinanciering van de Staat, eerst via leningen en vervolgens via de instelling van toegangsrechten waarover wordt onderhandeld op de anti-slavernijconferentie te Brussel.

De onbalans van de overheidsfinanciën en de toenemende schulden van de Koning leiden dan ook onvermijdelijk tot de instelling van het domaniaal beleid¹¹³⁴. Bovendien houdt de hulp vanuit België geen gelijke tred met de toenemende uitgaven wegens het conflict met de Arabo-Swahili en het krampachtig vasthouden aan het Nijlbeleid. In 1894 staat Congo-Vrijstaat op het punt financieel ten onder te gaan. Twee jaar voordien, in april 1892, was men het domaniaal beleid beginnen toepassen, waarbij orders werden uitgestuurd vanuit Brussel en grote oogsten werden geëist. Die instructies worden een leidmotief in het bestuur van Leopold II. Bovendien leverden de instructies van de centrale regering doorgaans niet het verhoopte resultaat op. De territoriale diensten beschikken dus theoretisch over veel ruimte bij de uitvoering van de orders. Het basisprobleem wordt al in 1885 aangekaart in de *Moniteur du Congo* en schuilt in de kloof tussen de door de Europese bestuurders geëiste prestaties en de manier waarop de bevolkingsgroepen erop reageren. De rubberoogst is een uitputtende, moeizame en permanente activiteit, die ertoe verplicht het leven in de dorpen nagenoeg op te geven en de voedselproductie te verwaarlozen. De gevolgen kunnen de zichzelf beschaafd achtende Europese samenleving alleen maar schokken: verzwakking van de bevolkingsgroepen, verspreiding van epidemieën en ontwrichting van het gezinsleven. Met kennis van zaken schrijft een districtscommissaris in dat verband: "*l'indigène a le travail de caoutchouc en horreur*"¹¹³⁵. De arbeid

¹¹³³ D. VANGROENWEGHE, *Du sang sur les lianes. Léopold II et son Congo*, Brussel, 1986 (nieuwe uitgave: Aden, 2010), blz. 27.

¹¹³⁴ De ongebruikte gronden, die het grootste deel van de Congolese grondgebied uitmaken, worden tot Staatseigendom uitgeroepen. Die maatregel wordt in 1885 weliswaar genomen om de plundering van de lokale gemeenschappen te voorkomen, maar de regering onder leiding van de koning richt de regeling vanaf 1890 op het creëren van privégebied en op de keuze van nieuwe zakenpartners, waaronder de Antwerpse zakelijke kringen.

¹¹³⁵ KMMMA, documenten Fuchs, doos 7, Landbouw, kopie van de brief van Sarrazyn aan Wahis, 1 maart 1897.

wordt dus opgelegd en de ijver van de ambtenaren wordt aangewakkerd door een premiereregeling, die in afgezwakte vormen blijft bestaan tot in het begin van de twintigste eeuw.

De inzet van de strijdkrachten om de bevolking tot oogsten te dwingen of wanneer de productie daalt, wordt schering en inslag en het optreden van de commissaris van het Evenaarsdistrict, Léon Fiévez, wordt als voorbeeld aangehaald. Het wapengeweld terroriseert de bevolkingsgroepen, breekt hun weerstand en wordt als drukkingsmiddel gebruikt wanneer ze tekortschieten. De slachtpartijen en de zinloze moorden brengen vanaf dan Congo-Vrijstaat in diskrediet en verschuiven in de tijd en in de ruimte; in 1895-1899 vinden zij voornamelijk plaats in het Evenaarsdistrict, in 1898-1900 in de Mongala-regio en in 1901-1905 in de concessies van de *Anglo-Belgian India Rubber Company* (ABIR), van de *Compagnie du Kasai* en de *Compagnie du Lomani*. De publieke opinie is vooral geschokt door het feit dat die aanvallen gepaard gaan met verminkingen. De amputaties gebeuren voornamelijk in het Evenaarsdistrict. Voor Fiévez heeft die praktijk in de eerste plaats een praktisch nut, want hij wil toezicht houden op het munitieverbruik en de verspilling ervan terugdringen.

Bovendien wordt blijvend druk uitgeoefend op de bevolking. De gemeenschappen worden permanent lastiggevallen door Afrikaanse tussenpersonen, door de kleine zwarte posten of door de wachtposten, die zich ontpoppen tot kleine dwingelanden die op de kap van de dorpen leven. Heel vaak worden mensen gestraft omdat ze onvoldoende presteren. De lijfswang wordt vooreerst uitgeoefend door de overtreder tot dwangarbeid te verplichten. Gijzelneming wordt een algemeen toegepaste methode. De notabelen of de vrouwen worden vastgehouden op de posten tot wanneer de belastingen in natura worden betaald. De omstandigheden van de gevangenen en van de gijzelaars is daarenboven allesbehalve benijdenswaardig. Zij worden mishandeld en krijgen vaak geen eten. Het lot van de vrouwen is nog erger, want verkrachtingen en gedwongen betrekkingen zijn legio. Onvermijdelijk daalt de productie, wat dan weer leidt tot straffen of tot strafexpedities. Zij die niet de mogelijkheid hebben naar Frans Congo of naar een andere streek te vluchten, worden onder druk gezet of verzetten zich in zeldzamere gevallen. Door de ontvolking van een deel van Congo wordt de neergang dus alleen maar groter.

Een dergelijke geweldescalatie wekt perplexiteit en morele weerzin op. Het geweld bij de rubberontginning heeft niettemin een verklaring. Het gedrag van het Europese personeel is gedeeltelijk een antwoord op meerdere prikkels. Toen al werden omgevingsfactoren aangevoerd, zoals de invloed van het klimaat, waardoor men prikkelbaarder zou worden, of het isolement, dat zou bijdragen tot de verlaging van de morele drempels. Voorts wordt gewezen op organisatieaspecten, zoals het door de afstand veroorzaakte straffeloosheidsgevoel en het corporatisme onder de ambtenaren. Bij nader inzien kan die eerste analyse worden verfijnd en kan ook worden gewezen op onder meer de invloed van het racisme, dat *de facto* asymmetrische betrekkingen tussen de Europeanen en de Afrikanen tot stand brengt¹¹³⁶. In het beste geval blijft dat gevoel beperkt tot paternalisme; in het slechtste geval komt het tot uiting door een groep te ontmenselijken, waardoor de deur wordt opengezet voor allerhande uitwassen. Een eerste duiding van het systeem werd gegeven door Jean-Luc Vellut, die in de kapitalistische logica op korte termijn structureel geweld ontwaart¹¹³⁷. Die zit diep verankerd in de maatschappelijke structuren en is dus geïnstitutionaliseerd. Het ontginningssysteem wordt namelijk toegepast in een Staat met onvoldoende kapitaal, die bovendien verwickeld is in complexe relaties met handelsondernemingen. Alles wordt gericht op

¹¹³⁶ A. ROES, "Towards a History of Mass Violence in the Etat Indépendant du Congo, 1885–1908", in: *South African Historical Journal*, vol.62, nr. 4, 2010, blz. 634-670.

¹¹³⁷ J.-L. VELLUT, "La violence armée dans l'État Indépendant du Congo", in: *Cultures et développement*, boekdeel XVI, nr. 3, 1984. J.-L. VELLUT, "Réflexions sur la question de la violence dans l'histoire de l'État indépendant du Congo", in: *Cahiers africains*, nr. 65-67 (P. MABIALA (ed.), *La nouvelle histoire du Congo. Mélanges eurafricains offerts à Frans Bontinck*, CICM, 2004).

winstmaximalisatie: de doelstelling van de ondernemingen, het premiesysteem, de evaluatie van de ambtenaren en de overname van het door de Arabo-Swahili gehanteerde model van de kleine zwarte posten. Tussen 1892 en 1896 zou er dus geen administratieve of politieke rem staan op de speculatie en de moorddadigheid. De hypothese van professor Vellut is uiteraard in meerdere opzichten aantrekkelijk. Ondanks alles biedt ze echter geen verklaring voor gedrag dat op het eerste gezicht psychopathisch kan worden genoemd, zoals de uitwassen van Léon Fiévez en Hubert Lothaire. Ze gelijkstellen met louter sadistische daden lijkt bovendien vrij beperkend. Er moet worden aangestipt dat een meerderheid van het personeel zich weliswaar gewelddadig heeft gedragen, maar dat er uitzonderingen zijn. Als tegenbeeld van Hubert Lothaire kan Alphonse Cabra worden genoemd, een humanistische officier die ook persoonlijk gezant van Leopold II was. Als tegenhanger van Fortuné Bodson van de *Anglo-Belgian India Rubber Company* (ABIR), die voortdurend zweepslagen uitdeelt, kan dan weer Harry Bombeeck van de *Société anonyme belge pour le commerce du Haut-Congo* (SAB) worden genoemd, die de opbrengst van zijn jachtpartijen deelt met de lokale gemeenschappen.

In dezen kan de sociale psychologie en meer bepaald het werk van Philip Zimbardo de historische gedachtegang¹¹³⁸ aanvullen. De top-down-benadering van de Leopoldistische bewindvoerders en het werk van Jean Stengers wijzen op de manco's van het ondergeschikte personeel. De subtop bestaat over het algemeen uit personen zonder enige opleiding die afkomstig zijn uit kwetsbare maatschappelijke klasse en die naar Congo vertrekken om uit het slop te geraken. Ook het middenkader, zoals Octave Louwers, treedt in dienst van Congo-Vrijstaat in de hoop op een betere toekomst, of om weg te vluchten van de problemen in het thuisland, zoals de jongste zoon van Charles Woeste. Het begrip 'machtsmisbruik' kan een en ander verklaren. De bewindvoerders in de districten en de directeurs van de ondernemingen moeten een uitgestrekt grondgebied beheren. Door de extreme hiërarchisering en de traagheid waarmee de communicatie verloopt, beschikken zij in de praktijk over regale bevoegdheden die makkelijk in absolute macht ontaarden. De alomtegenwoordigheid van het structurele geweld in Congo-Vrijstaat is niet het werk van één enkele autocraat, maar van veel potentaten. In combinatie met racisme staat paal noch perk aan de excessen van dat absolutistisch gezag, dat bepaalt wat goed en wat slecht is. Omgekeerd gaat de subtop die niets heeft of die zich verlaat op zijn eigen Afrikaanse ondergeschikten, blind over tot geweldpleging. Voor de betrokkenen wordt het hanteren van geweld de normaalste zaak en zijn de wrede daden een deel van hun werk, zoals dit het geval was voor de soldaten van de *Wehrmacht*¹¹³⁹. Al deze factoren hebben raakpunten met de verklaring van Zimbardo dat het systeem een Lucifer-effect zou teweegbrengen. De psycholoog weerlegt dat de mishandelingen het werk zouden zijn van enkele "bad apples". Hij vestigt de aandacht op de "barrel", als metafoor voor de levensomstandigheden, en vooral op de "barrel makers". Zimbardo legt de nadruk op de rol die het systeem zelf speelt, door voorwaarden te creëren die zich lenen tot brutaliteit. In dezen is sprake van structureel geweld, maar de psycholoog gaat nog verder door te stellen dat er ook zoiets als een "evil administration" bestaat. Volgens hem is het optreden van de publieke of privéorganisaties in dat geval niet ingebed in een ethisch kader, maar wel in een wettelijk kader, waarbinnen zij lijden of zelfs de dood mogen gebruiken om hun doelstellingen te verwezenlijken of hun voordeel te halen. De druk van het systeem creëert dan ook de voorwaarden die leiden tot de implosie van de menselijke aard. Er bestaat dus sprake van een medeplichtigheid in de commandostructuur, die misbruiken toestaat. In dat verband gaat het niet noodzakelijk om een actieve medeplichtigheid. Het volstaat dat de hogere overheid – de Staat of de ondernemingen – de zaken op hun beloop laat; door iemand macht toe te kennen zonder enige controle uit te oefenen, wordt immers het pad naar misbruik geëffend. Zo beveelt de Congolese regering de lokale bevolking altijd en overal welwillend te bejegenen, maar maakt ze tegelijk mogelijk

¹¹³⁸ Ph. ZIMBARDO, *The Lucifer Effect. How good people turn evil*, New York, Random House, 2007.

¹¹³⁹ S. NEITZEL, H. WELZER, *Soldats. Combattre, tuer, mourir: Procès-verbaux de récits de soldats allemands*, Paris, Gallimard, 2013.

dwang en geweld te gebruiken ingeval weerstand wordt geboden. Er zijn echter ook gevallen van zinloos geweld, waar geweld wordt gebruikt om het geweld zelf. Die vorm van geweld gaat ons begrip te boven en wordt vaak als sadisme aangemerkt.

De executie van Charles Stokes door Lothaire en de perscampagne die er in 1895 op volgt, voeden een polemiek over de uitbuiting, die tot de zomer van 1897 zou aanhouden. De Engelse regering reageert door consul Pickersgill te gelasten een onderzoek in te stellen; hij reist in 1896-1897¹¹⁴⁰ af naar Congo. Zijn opdracht omvat niet alleen het onderzoek naar de beschuldiging van wreedheden, maar ook de voorbereiding van de expeditie van Dhanis naar Bahr-el-Ghazal. In 1898 brengt hij een genuanceerd verslag uit, dat de eerste uitbraak van de anti-Congolese campagne voor even doet bedaren. Dat belet echter niet dat Pickersgill zich niet goed voelde bij de inhoud van zijn verslag en dat hij in het begin van de 20e eeuw op zijn officiële beschouwingen zal terugkomen. De Congolese regering van haar kant onderneemt actie op vele vlakken, in een turbulent klimaat. De verontwaardiging en de druk van de publieke opinie verontrusten Leopold II. In deze context is het leidmotief van het beschavingswerk uitermate belangrijk, want de koning is zich ervan bewust dat het voortbestaan van Congo-Vrijstaat wordt bedreigd indien de misbruiken aanhouden. De eerste geruchten over een nieuwe conferentie van Berlijn of over een verdeling van Congo komen Brussel ten gehore. In een impulsieve reactie gaat Leopold II in september 1896 over tot de oprichting van de Commissie voor de Bescherming van de Inheemse Bevolking. Die bestaat uit zes missionarissen en tandeloos, aangezien de vorst niet wou dat dat de commissie over politieke of gerechtelijke bevoegdheden zou beschikken. Leopold II bemoeit zich persoonlijk met de bestraffing van het misbruik, maar dit is lang niet het enige hete hangijzer waarmee de Congolese regering moet afrekenen. Volgens van Eetvelde zijn er nog andere "klippen", zoals het begrotingstekort, de opstanden van de *Force publique* en de expedities in verafgelegen gebieden¹¹⁴¹. Al die kwesties hebben een directe weerslag op de manier waarop tegen de wreedheden wordt opgetreden.

Na de eerste onthullingen in 1895 wordt Wahis op inspectie missie gestuurd, maar bij gebrek aan vervanger vat hij zijn opdracht pas begin 1896 aan. Die opdracht lijkt schier onmogelijk, aangezien hij én misbruiken moet beteugelen én toezien op de opbrengst van de oogsten. Bovendien laat hij zich meeslepen door zijn gevoelens. Zijn vijandigheid jegens de protestantse missionarissen, die hem via de pers van weerwoord dienen, tempert enigszins de ernst van de situatie aan de Evenaar. Zijn diepe afkeer voor Lothaire zorgt er wel voor dat het reilen en zeilen van het vroegere Arabische gebied in opspraak komt. Wahis blijft echter niet bij de pakken zitten en sleept vele Europeanen en Afrikanen voor het gerecht. Uit de rechterlijke uitspraken blijkt echter duidelijk een corporatistische invloed; de lokale tussenpersonen en de handelaars worden immers zwaarder gestraft dan de ambtenaren. In Brussel werd de missie van Wahis maar halvelings opgevolgd, aangezien de voorbereiding van de expeditie van Dhanis alle aandacht opeiste. Volgens van Eetvelde is de obsessie van de vorst voor de Nijl voor de belangrijkste oorzaak van het begrotingsdeficit, dat op zijn beurt tot misbruiken leidt. Niettemin voert de centrale regering een geïntegreerd beleid door Félix Fuchs, de voorzitter van het hof van beroep, erop uit te sturen om de gerechtelijke diensten te inspecteren. Hij klaagt verscheidene dysfuncties aan en formuleert aanbevelingen, zoals het betrekken van missionarissen en handelsagenten bij de gerechtelijke organisatie, maar vindt geen gehoor. De ophanging van Stokes, een geval van rechtsweigering, heeft daarentegen de hervorming van de strafrechtspleging bevorderd en geleid tot de professionalisering van de magistratuur. Er wordt bijzondere aandacht besteed aan de wetgeving, die de omgang met de lokale bevolking aan de strengste normen onderwerpt.

¹¹⁴⁰ W. PICKERSGILL, *Report on the Congo independent state*, in *Diplomatic and consular reports*. N°459 *Miscellaneous Series*, Londen, 1898.

¹¹⁴¹ AA, IRCB, 506, nota van van Eetvelde aan de koning, 2 juni 1897.

De koning gaat zich persoonlijk bemoeien met het dossier. Om te beginnen ontnemt hij de beschermingscommissie haar tuchtrechtelijk gezag, dat hij toewijst aan een persoonlijke gezant, de hoge commissaris van de koning. Zes officieren – staatsinspecteurs of vicegouverneurs – worden met deze taak belast. De eerste twee opdrachten, die tot in 1901 zullen duren, zijn echter alleen gericht op de *Force publique*, die voor de wandaden verantwoordelijk wordt geacht. Uit vrees voor een hervatting van de propagandacampagne en op aansturen van de koningin richt Leopold II zich vervolgens in een koninklijke brief rechtstreeks tot de ambtenaren. Het feit dat Leopold II in de Belgische context maar zelden een koninklijke brief schrijft, maakt die brief des te uitzonderlijker in de Congolese context. Leopold II vestigt in het hart van Afrika de beschavingsmissie die de grondslag van het bestuur van Congo-Vrijstaat vormt¹¹⁴².

Die inspanningen sorteren effect in de gebieden die door de Staat worden gerund, temeer daar Fiévez de Evenaarsprovincie heeft moeten verlaten. Daarmee komt echter nog geen einde aan het geweld, dat opnieuw meedogenloos de kop opsteekt in de gebieden die aan de Antwerpse zakenwereld in concessie zijn gegeven. Met het verschijnen van ivoor en rubber op de Antwerpse markt ontstaan banden tussen Congo-Vrijstaat en de *Caisse hypothécaire Anversoise*, geleid door Alexandre Browne de Tiège. Die banden worden aangehaald tijdens het conflict met de groep rond Albert Thys over het domaniale beleid en geven aanleiding tot de stichting van twee concessie maatschappijen: de *Anglo-Belgian Rubber Company* (ABIR) en *l'Anversoise*. Congo-Vrijstaat is voor de helft aandeelhouder en steunt de twee maatschappijen door hen te helpen bij hun vestiging en door hun een voorkeursbehandeling te geven bij het transport via lastdragers, dat al overbevraagd is. De verstrengeling tussen beide partijen gaat bovendien veel verder dan de loutere toepassing van de afspraken. Als Kamerlid deinst de Browne er bij de onderhandelingen over de overname in 1895 niet voor terug zijn eigen reputatie op het spel te zetten voor de terugbetaling van een fictieve lening van ruim vijf miljoen frank, die Leopold II de mogelijkheid moest bieden zijn schulden bij andere geldschietters af te lossen¹¹⁴³. Men speelt dus op interpersoonlijk vlak onder een hoedje. De broer van Charles Liebrechts was directeur van *l'Anversoise* en zijn schoonvader is niemand minder dan Gustave-Adolphe Deymann, een leverancier van Congo-Vrijstaat en een stichtend aandeelhouder van de ABIR. Die situatie is allerminst onschuldig, aangezien de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken een spilfiguur is in het Congo van Leopold II. Ook van Eetvelde wordt na zijn ontslag als staatssecretaris benaderd door de voorzitter van de ABIR, waarvan hij de belangen vurig verdedigt. Ten slotte gaan gewezen ambtenaren die geen deel meer uitmaken van het bestuur, aan de slag bij de concessie maatschappijen, die soms zelf hoge ambtenaren uit het bestuur losweken. Ondanks de nauwe banden tussen het beleid en het Antwerpse kapitaal rijdt de Browne immers ook voor eigen rekening, wat hem een voorstander maakt van onwettige praktijken, zoals het omkopen van ambtenaren of het gebruik van geweld.

Het schandaal van Mongala, dat in april 1900 de Belgische pers in rep en roer zet, is het gevolg van een uiterst noodlottige samenloop van omstandigheden: de obsessie van de Browne om betere resultaten neer te zetten dan de ABIR, het toekennen van politierechten aan bedrijven, de benoeming van Lothaire – met de steun van Liebrechts en van Eetvelde – als directeur van *l'Anversoise* en het toewijzen van het militair commando van Ubangui-Uélé aan Fiévez. Het politierecht is in beginsel bedoeld om de orde te handhaven onder leiding van de districtscommissaris. Lothaire, gesteund door

¹¹⁴² AA, IRCB, 721, originele versie van de brief van de koning van 16 juni 1897.

¹¹⁴³ Omdat Congo-Vrijstaat bijna failliet is, wordt eind 1894 de laatste hand gelegd aan een project voor de overname door België. Leopold is aanvankelijk voorstander van dit idee, maar verandert vervolgens van mening. Opdat een deel van de schulden zou worden afgelost, wordt er aan het adres van de regering mee gedreigd dat, indien de bedragen niet vóór 1 juli 1895 worden terugbetaald, 16 miljoen hectaren zullen worden toegewezen aan de Browne, die het spel meespeelt. Aangezien België sinds 1890 voorbestemd is om Congo-Vrijstaat op te volgen, keurt het katholieke kabinet de kredieten goed.

een welwillende regering en geholpen door zijn vroegere wapenbroeders, meent evenwel dat hij over dezelfde vrijheid van handelen beschikt als toen hij commissaris-generaal was, wat hem ertoe aanzet in Mongala uiterst driest tekeer te gaan. De situatie stort de regio tot 1903 in instabiliteit en Leopold II is oprecht verontwaardigd wanneer hij de feiten verneemt. In de hele periode 1899-1900 gebruikt Leopold II meermaals de uitdrukking “*boue et sang*”¹¹⁴⁴. Binnenlandse Zaken, geleid door Liebrechts, is totaal verrast, aangezien de ambtenaren niet weten hoe ze tegen de mening van de koning kunnen ingaan, terwijl de monarch zelf van oordeel is dat hij niet op de hoogte wordt gehouden. Binnen het bestuur ontwikkelt zich een dubbele paradox. Ten eerste vormt het begin van de twintigste eeuw niet alleen het hoogtepunt van het absolutisme van Leopold II, maar is het ook het moment waarop de koning zich geleidelijk terugtrekt uit de effectieve leiding. Ten tweede is het zo dat, hoewel Leopold II waakzaam toekijkt, dezelfde onoplosbare problemen steeds weer door het centraal bestuur moeten worden aangepakt.

De koning dringt immers aan op de dubbele noodzaak om enerzijds een “modelstaat” uit te bouwen en anderzijds toe te zien op de inkomsten. Een eenmalig bericht wekt de indruk dat Brussel niet langer van de wreedheden op de hoogte wil worden gebracht en dat Boma de bevelen militair moet toepassen¹¹⁴⁵. Er waait evenwel een nieuwe wind die ervoor zorgt dat Fiévez en Lothaire gerechtelijk worden vervolgd. Die vervolgingen mogen dan wel niet tot veroordelingen leiden, maar hebben wel de verdienste dat ze het einde betekenen van het tijdperk van de *condottieri*. Volgens de bestuurlijke traditie vaardigt Boma diverse ordonnanties uit die aansluiten bij de strekking van de akten van Berlijn en Brussel om de gerechtelijke repressie en het toezicht op de *Force Publique* op te voeren, alsook om een einde te maken aan de willekeur van de overheid. De lokale regering erkent indirect dat ze tekort schiet inzake het toezicht op de administratie, waardoor een gevoel van straffeloosheid is ontstaan. De belangrijkste beslissing wordt genomen in het najaar van 1900 en heeft tot gevolg dat het politierecht drastisch wordt ingeperkt, waardoor de ondernemingen er geen gebruik meer van kunnen maken. Zonder dwangmiddelen kelderden de oogsten, waarop de directies hun beklag doen bij de Brusselse kantoren. De klachten worden op uiteenlopende manieren behandeld. Browne de Tiège is persona non grata geworden. Van Eetvelde, die de belangen van de ABIR bepleit, slaagt er in het najaar van 1901 in de vorst op andere ideeën te brengen. Er wordt een beperkt politierecht toegekend aan de ABIR, die al gauw de slechte gewoontes van *l'Anversoise* overneemt en misbruik maakt van het bewakerssysteem.

De verontwaardiging van Leopold II volstaat niet om de bestuurlijke paradox op te lossen, want het exploitatiesysteem wordt niet afgeschaft. In de staatsbedrijven wordt het leed van de bevolking enigszins verzacht, maar dat geldt niet voor de concessies, die niet beperkt zijn tot de Antwerpse bedrijven. Ook op het grondgebied van de *compagnie du Lomami* en van de *compagnie du Kasai* wordt geweld gepleegd. De ommekeer kan dus alleen van buitenaf komen. Onder leiding van Edmund Morel begint die strijd als een bries in 1900, maar na de oprichting van de *West African Mail* in 1903 trekt die aan tot een heuse storm. Door zijn charisma en werkvijver kan deze journalist achter de schermen een belangrijke rol spelen bij het debat in het Lagerhuis in mei 1903. De motie van Herbert Samuel wordt eenparig aangenomen. Er wordt verzocht om het advies van de ondertekenende mogendheden van de Algemene Akte van de Conferentie van Berlijn over de wenselijkheid om de zaak aanhangig te maken bij de rechtbank van Den Haag. Voor Leopold II is dit niet zomaar een inmenging in de aangelegenheden van een soevereine Staat. De verklaringen van Morel of van Sir Charles Dilke over de opdeling of de verdwijning van Congo-Vrijstaat stellen de vorst trouwens verre van gerust. Voortaan is de koning hervormingen niet langer genegen. De anti-Congolese campagne vereist een ferme reactie, aangezien die is verworden tot een door hebzucht ingegeven campagne, onder leiding

¹¹⁴⁴ AGR, PVE, 24, nota's van de koning aan Liebrechts, 31 januari 1899.

¹¹⁴⁵ H. ANET, *En éclaireur: voyage d'étude au Congo belge*, Brussel, 1913, blz. 223.

van "kapers"¹¹⁴⁶. Psychiater Émile Meurice beweert dat de verblinding van Leopold II "[...] ne lui faisait pas ignorer vraiment la réalité, mais lui en faisait grandement atténuer l'importance, du moins momentanément".¹¹⁴⁷ De koning ging echter zo ver dat hij het bestaan van de gruweldaden ontkende. Het oproer van 1896 en van 1899-1900 komt het Congo van Leopold II ten goede, maar dat is in 1903 niet het geval.

De eerste initiatieven zijn gericht op een juridische verdediging van het domaniale beleid, maar omvatten vooral een tegenpropagandacampagne. De activiteiten van het persagentschap van Congo-Vrijstaat worden hervat en een tijdschrift, *La Vérité sur le Congo*, wordt opgestart. Officieel komen de nieuwsberichten van de Federatie voor de verdediging van de Belgische belangen in het buitenland, een uitvloeisel van verschillende, uiteindelijk door de vorst gecoördineerde, initiatieven van de koloniale, industriële en militaire kringen. Bij gebrek aan respons van de ondertekenende mogendheden krijgt Congo-Vrijstaat respijt. De Britse regering is niet gewillig om alleen te handelen, maar gaat niettemin in op het verzoek van consul Roger Casement om in Opper-Congo een onderzoek in te stellen. Van mei tot september 1903 bevaart Casement de Congo-rivier, maakt hij een omweg naar het Tumbameer en bezoekt hij de concessies van La Lulonga en van de ABIR. Zijn empathie heeft een positieve invloed op het onderzoek; hij zoekt de bevolking op en noteert hun getuigenissen in zijn verslag. Hoewel hij kritische bedachtzaamheid aan de dag legt, laat hij zich door zijn persoonlijke betrokkenheid voor de gek houden bij zijn ontmoeting met Epondo, een tiener die een lichaamsdeel verloor door een jachtongeval, niet door de wandaden van een opzichter. Die beoordelingsfout wordt door Congo-Vrijstaat aangegepen om het verslag van Casement onderuit te halen. Het verslag komt overigens in de vorm van een reisdagboek, wat het *a fortiori* levendig maakt. De uiteenzetting van de consul is niet opgevat als kritiek, maar werpt een licht op wat hij omschrijft als een systeem dat de bevolking afmat en hen blootstelt aan de onderdrukking van de Staat en van de handelsmaatschappijen¹¹⁴⁸. Casement brengt verslag uit over de wreedheden bij de aanvallen op dorpen en geeft uitdrukkelijk aan dat de ontvolking uiteenlopende oorzaken heeft (trypanosomen of emigratie), maar de ontvolking van de dorpen aan het Tumbameer na de "rubberoorlogen" zal het collectieve beeld van Congo-Vrijstaat voor altijd bepalen.

De centrale regering bereidt zich voor om met haar demonen af te rekenen en neemt maatregelen om de gevolgen van het exploitatiesysteem te milderen. In november 1903 worden de aan de bevolking opgelegde belastingen voor het eerst en duidelijk in een decreet verankerd. Voortaan mag maximaal veertig uur per maand worden gewerkt. Wanneer hij terug voor rede vatbaar is, stelt Leopold II een nieuwe hoge commissaris aan, Justin Malfeyt, die wordt gelast toe te zien op de naleving van de voorschriften ter bescherming van de lokale bevolking. Later worden nog twee andere hoge commissarissen uitgestuurd; zij halen echter hun doelstellingen niet, hetzij door een conflict met de gouverneur, hetzij omdat ze vermoedelijk onbekwaam waren. Die oplossingen veranderen weinig en stemmen de tegenstanders van het bewind van Leopold II niet tevreden. De publicatie van het verslag van Casement in februari 1904 geeft aanleiding tot de oprichting van de *Congo Reform Association*, waarvan het actierein verder reikt dan Groot-Brittannië; ze teert op de faam van schrijvers als Sir Arthur Conan Doyle en Mark Twain. De reactie van Congo-Vrijstaat op het consulaire verslag is veel minder scherp dan die op de nota van 8 augustus 1903 die voortvloeit uit de motie van het Engelse parlement. Hoewel de tekst grotendeels beoogde de inhoud van het consulaire verslag te weerleggen door de misvattingen betreffende Epondo te benadrukken, met name inzake de

¹¹⁴⁶ AKP, Goffinet-fonds, nota van Baerts en commentaar van de koning, 28/05/1903.

¹¹⁴⁷ E. MEURICE, *Charlotte et Léopold II de Belgique. Deux destins d'exceptions entre histoire et psychiatrie*, Luik, 2005, Edition du Céfal, blz. 141.

¹¹⁴⁸ R. CASEMENT, *Le rapport Casement : rapport de R. Casement, consul britannique, sur son voyage dans le Haut-Congo (1903) / introduction et notes par D. Vangroenweghe ; préface et règles d'édition : J. L. Vellut*, Louvain-la-Neuve, CEDAF, 1985.

structurele verminkingen en de oorzaken van de ontvolking, zet de centrale regering de deur op een kier door te beloven dat een onderzoek zal worden ingesteld.

In Brussel is het idee om een onderzoekscommissie op te richten nog niet echt aan de orde, en in voorkomend geval zou die beslist de aantijgingen van het rapport-Casement proberen te weerleggen. In Londen worden de plannen voor een onderzoekscommissie gunstig onthaald; van meet af aan wordt gesuggereerd dat de leden ervan uit diverse landen moeten komen. De drie commissieleden uit België, met duidelijke banden met Congo-Vrijstaat of Leopold II, worden gekozen in juli 1904 gekozen. Ze vervullen de rol van voorzitter, secretaris en secretaris-tolk van de commissie en zijn in het begin, net als hun landgenoten, overtuigd van de valsheid van de beschuldigingen en van de Engelse jaloezie. De onderzoekscommissie krijgt zeer uitgebreide bevoegdheden en wordt door het lokale bestuur vorstelijk ontvangen. De leden komt in oktober 1904 in Congo aan en vertrekken er in februari 1905, niet zonder de sporen van Casement te zijn gevolgd. Ze zal op haar traject zelfs Stanleyville aandoen. Kasai wordt niet bezocht; de commissie had haar mening ter zake trouwens al gevormd van bij haar aankomst in Boma, bij de ontmoeting met een aantal Congolese magistraten. Niettemin reist de commissie door. Gaandeweg groeit haar aanzien bij de protestantse missionarissen en de lokale bevolking, hoewel de getuigenissen van die laatste met de nodige omzichtigheid worden aanhoord. Het rapport van de commissie wordt echter pas in het najaar van 1905 gepubliceerd. De spanningen tussen Giacomo Nisco, de voorzitter van het hof van beroep te Boma en commissievoorzitter Janssens zorgen voor spetterend vuurwerk, waardoor het thuisfront van de advocaat-generaal wankelt. De Italiaanse magistraat wil de wandaden van het Leopoldistische bewind scherp aanklagen, terwijl de Belgische magistraat een evenwicht zoekt tussen de weldaden en de manco's van Congo-Vrijstaat. Komt daar nog bij dat Leopold II diverse punten van het rapport ter discussie stelt wanneer dat bijna afgerond is. De commissieleden houden voet bij stuk en het verslag, dat de stempel van Nisco's ideeën draagt, bevestigt het rapport-Casement grotendeels. In de scherpe taal, de jurist eigen, analyseert het rapport punt na punt het systeem van belastingheffing en van opgelegde arbeid¹¹⁴⁹. Het is een striemende aanklacht, waarbij de uitputting van de lokale bevolking, de bestraffingen en het systeem van de concessies en de bewakers worden beschreven. Die officiële aanklacht kan alleen maar het einde van het Leopoldistische Congo betekenen. Deze commissie boekt dus tastbare resultaten, in tegenstelling tot gelijkaardige onderzoeken die inderhaast in Frans-Congo en West-Australië worden gevoerd. Frans-Congo, dat het concessiesysteem heeft overgenomen, gaat gebukt onder dezelfde misbruiken als die in Congo-Vrijstaat. Pierre Savorgnan de Brazza, de voormalige ontdekkingsreiziger en commissaris-generaal, is voorzitter van de onderzoekscommissie; zijn overlijden op de terugweg naar Europa belet niet dat de werkzaamheden worden voortgezet. De beschuldigende toon van het rapport doet de Franse regering echter besluiten het niet te publiceren¹¹⁵⁰. In Australië heeft het onderzoek van Walter Roth geen slechte fysieke behandeling jegens de aboriginals aan het licht gebracht, maar er wordt wel een aantal aanbevelingen geformuleerd voor meer rechtvaardigheid en een groter welbevinden. Niettemin slaagt het rapport er niet in belangrijke problemen op te lossen en heeft het, op de lange termijn beschouwd, geen positieve invloed gehad¹¹⁵¹.

Het verslag van de onderzoekscommissie spreekt het rapport-Casement tegen op het vlak van verminkingen en ontvolking. In het debat of er al dan niet een genocide in het Congo van Leopold II heeft plaatsgevonden, wordt geschermd met cijfers. De historicus moet toegeven dat hij niet bij

¹¹⁴⁹ "Rapport de la Commission d'enquête" in *Bulletin officiel de l'État indépendant du Congo*, Bruxelles, Hayez, 1905.

¹¹⁵⁰ *Le rapport Brazza. Mission d'enquête du Congo: rapport et documents (1905-1907)*, Neuvy-en-Champagne, Passager clandestin, 2014.

¹¹⁵¹ R. McDougall, I. Davidson (eds.), *The Roth Family, Anthropology, and Colonial Administration*, Walnut Creek, Left Coast Press, 2008.

machte is een oplossing voor dit probleem aan te reiken. Net zoals het gedrag van de Europese agenten met hulp van de sociale psychologie kan worden verklaard, zo vloeit de ontvolking voort uit de demografie. De recente werken op het vlak van demografie van de hand van Anatole Romaniuk en Jean-Paul Sanderson benadrukken dat het onmogelijk is dat er tien miljoen mensen zouden zijn verdwenen¹¹⁵². Tussen 1885 en 1930 zou het bevolkingsdeficit 1 tot 5 miljoen mensen bedragen¹¹⁵³. Het ontvolkingsverschijnsel wordt bevorderd door een samenloop van factoren. Het kan deels worden verklaard door het klimaat van terreur in Congo-Vrijstaat, hoewel dit op slechts een deel van de bevolking betrekking heeft¹¹⁵⁴. Tevens moet rekening worden gehouden met de diverse epidemieën, met als bekendste die van de slaapziekte. Anatole Romaniuk heeft gewezen op de rol van geslachtsziekten, die een verhoging van de onvruchtbaarheid veroorzaakten (in meerdere regio's tot 50%). In die omstandigheden zou de ontvolking bovenal moeten worden toegeschreven aan een dalend geboortecijfer in het Congo van 1860 tot 1950¹¹⁵⁵.

Het verslag van de onderzoekscommissie maakt, dankzij het officiële karakter ervan, ontegenzeggelijk een loutering mogelijk, eerst van de ambtenaren, vervolgens van de Belgische opinie. Het absolutistische keurslijf wordt losser en de hoge bestuurskringen houden secretaris-generaal Liebrechts verantwoordelijk voor de stand van zaken¹¹⁵⁶. Hij zou Leopold II, die zich alleen nog om de inkomsten uit Congo-Vrijstaat bekommert, opzettelijk hebben misleid. In die zin is het eindoordeel van van Eetvelde over de koning bijzonder verhelderend: *"Des réformes s'imposaient. Le roi s'en rendait compte et les voulait. Mais il ne pouvait se résoudre à adopter le moyen qui était la condition essentielle de leur succès, diminuer la pression fiscale qui [?], était la source principale de tous les abus. Je suggèrai l'abandon de la politique d'expansion territoriale, la liquidation des grandes expéditions militaires, la renonciation progressive de toute exploitation domaniale. En un mot couper les dépenses, [?] réduire les revenus [?] Ce programme contrariait une politique chère au Roi. S'inspirant d'illustres exemples du passé, il avait rêvé de doter la Belgique dans ses monuments et ses sites, d'un vaste ensemble de travaux d'embellissement dont l'exécution était à peine entamée."*¹¹⁵⁷ Volgens de vorst zijn de voornaamste verantwoordelijken dan ook de concessiehoudende handelsmaatschappijen en de *Force Publique*. Het vrijwaren van de soevereiniteit van Congo-Vrijstaat wordt de nieuwe drijfveer van het bestuur onder Leopold II, temeer daar het gevaar niet meer van buitenaf komt. Het boek van Félicien Cattier en dat van de jezuïet Vermeersch brengen in België een debat op gang; onder impuls

¹¹⁵² De verdwijning van naar schatting tien miljoen mensen kreeg veel ruchtbaarheid door het boek van de Amerikaanse journalist Adam Hochschild (A. HOCHSCHILD, *King Leopold's Ghost: a Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa*, Boston, Houghton Mifflin, 1998). Dit boek bracht opschudding teweeg in verscheidene Belgische kringen doordat de Amerikaanse journalist de geschiedenis van Congo-Vrijstaat beschrijft als het schouwtoneel van één van grootste misdaden uit de mensheid. Die benadering vond een ruimere weerklank in de deels fictieve documentaire *White King, Red Rubber, Black Death* van Peter Bate uit 2004. Zie: M. DUMOULIN, *Léopold II un roi génocidaire ?*, 3e série des Mémoires in-8° de la Classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique, deel XXXVII, 2005. J. VANDERSMISSEN, *Cent ans d'instrumentalisation de Léopold II, symbole controversé de la présence belge en Afrique centrale*, in S. JAHAN en A. RUSCIO (dir.), *Histoire de la colonisation. Réhabilitations, falsifications et instrumentalisations*, Paris, Indes savantes, 2007, blz. 223-240.

¹¹⁵³ J.-P. SANDERSON, *La démographie du Congo sous la colonisation belge*, thèse en démographie, Louvain-la-Neuve, 2010. Zie zijn bijdrage in I. GODDEERIS, G. VANTHEMSCHE, A. LAURO (dir.), *Congo colonial: une histoire en questions*, Waterloo, La renaissance du livre, 2020.

¹¹⁵⁴ Zo schat Joseph Ki-Zerbo, de gerenommeerde Burkinese historicus, dat de productie van de ABIR in 1903 *"a nécessité le travail permanent pendant toute l'année de 30 000 récolteurs au moins plus de 3 000 payeurs, porteurs, etc. à salaire symbolique, sans compter 10 500 autres travailleurs, soit 43 500 indigènes mobilisés."* J. KI-ZERBO, *Histoire de l'Afrique noire*, Paris, Hatier, 1972, blz. 459.

¹¹⁵⁵ A. ROMANIUK, *"La démographie de la RD du Congo sous le régime du colonialisme mercantile belge, 1885-1940: un cas de dépopulation pour cause de dénatalité d'origine pathologique"*, bijdrage aan het XXVII^{ste} Internationaal bevolkingscongres, 26-31 augustus 2013, Busan, Zuid-Korea.

¹¹⁵⁶ ARA, *papiers Louwers*, 341, *notes-souvenirs sur l'ÉIC*, XXII, onderzoekscommissie, 3 maart 1905.

¹¹⁵⁷ ARA, PVE, 35, *brouillon d'une lettre de van Eetvelde*, s.d. [post 1909].

van Émile Vandervelde gaat de Kamer ermee akkoord de overname van Congo te bespreken. Het leidmotief van de beschavingsmissie dwingt de Congolese regering nog een laatste keer tot hervormingen. Daartoe wordt een onderzoekscommissie, de zogenaamde Commissie van XIV, opgericht; de samenstelling ervan doet het ergste vermoeden. Ze bestaat vrijwel uitsluitend uit ambtenaren, vertegenwoordigers van de handelsmaatschappijen en naaste medewerkers van de koning. Tegen alle verwachtingen in roepen de geformuleerde voorstellen op tot echte hervormingen in een poging om een einde te maken aan de roofoconomie, maar Leopold II wil niet overgaan tot een herijking van het systeem. Voor hem komt het erop aan de inkomsten te waarborgen en te doen toenemen en voorts Congo-Vrijstaat iedere verantwoordelijkheid te ontnemen, door het beheer van het privédoorn over te hevelen naar de overheid en het beheer van het Kroondomein toe te vertrouwen aan de Stichting van de Kroon. Hoewel Pierre Orts aangeeft dat alleen de grofste misstanden werden afgeschaft, helpen de veranderingen om de situatie in Congo echt te verbeteren. De concessies van de *L'Anversoise* en van de ABIR worden in 1904 en 1906 overgenomen. De inzet van de strijdkrachten en het gebruik van dwang lijkt te verdwijnen, waardoor de rubberoogst terugloopt¹¹⁵⁸. Ambtenaren - getuigen dan wel actoren van de nieuwe mentaliteit - treden aan als gouverneur met heel andere beleidsvooruitzichten, zoals de Hoge Commissaris Eugène Henry of de procureur-generaal Martin Rutten.

Die obsessie van de koning voor financiën kan alleen worden begrepen in het licht van zijn persoonlijke psychologie. Leopold II had geen rechtstreekse erfgenaam, waardoor België zijn erfgenaam wordt; hij wilde het land een onvergetelijke herinnering nalaten. De Stichting van de Kroon – die in de plaats komt van het Kroondomein - wordt het instrument van de stedenbouwkundige projecten van de koning. Oorspronkelijk verving het Kroondomein de inbreng in contanten van de vorst aan Congo-Vrijstaat. Van 1876 tot en met 1896 investeerde de koning ongeveer twintig miljoen Belgische frank in de kolonie. Eerst neemt hij rente over een deel van zijn privévermogen dat in een speciaal fonds is gestort. Daarna put hij middelen uit de civiele lijst, en tot slot leent hij van de Rothschilds en van Lambert, en zelfs van zijn zus, keizerin Charlotte. De duizelingwekkende stijging van de uitgaven en het begrotingstekort van de Vrijstaat leiden begin de jaren 1890 tot een tekort aan koninklijke middelen; de financiële steun van België blijkt onvoldoende. Op dat moment ontstaat het idee om een Kroondomein op te richten, teneinde de druk op de privékas van de vorst te verlichten. Dat Kroondomein wordt officieel opgericht in 1901 en maakt deel uit van het complexe plan van Leopold II om een dynastiek erfgoed op te bouwen. Een rijke vorstenfamilie stelt haar macht en onafhankelijkheid veilig, en kan dus het land dat ze leidt het beste dienen. Dit credo waarbij de koning de glorie van de kroon koppelt aan die van België stuit op een groot obstakel, aangezien de vorst alleen dochters heeft. Zijn rijke verbeeldingskracht wordt in België beperkt door het burgerlijk wetboek, maar niet zo in Congo. Het Kroondomein wordt ingesteld als een rentesysteem voor de leden van de regerende familie en wordt uiteindelijk een kas voor openbare werkzaamheden. In België vindt hij een oplossing door van de erfenis het onroerend goed af te trekken dat in de voordelige vorm van de koninklijke schenking aan de regering was overgedragen.

Congo wordt pas helemaal op het einde van de negentiende eeuw winstgevend, en de investeringen renderen pas aan het begin van de twintigste eeuw, na de aflossing van de schulden¹¹⁵⁹. De koning

¹¹⁵⁸ Het volume van de geogste rubber bedroeg 3 576 ton in 1907, iets meer dan de helft van het volume van 1901. Volgens de prognoses zou in 1908 2 449 ton worden geogst. Externe en interne oorzaken verklaren die terugval. Vanaf 1905 krijgt het rubber van Afrika sterke concurrentie van het rubber van plantages. Vervolgens worden in een verslag inzake de economische situatie van Congo-Vrijstaat drie elementen aangemerkt: de strikte toepassing van de 40 werkuren, het gebrek aan blank personeel en de uitputting van de rubberbossen. AA, CSK, D 711, *Aperçu sur la situation économique de l'État*, s.d. [1908].

¹¹⁵⁹ Het in het Archief van het Koninklijk Paleis bewaarde Fonds Goffinet is bijzonder waardevol en biedt inzicht in de financiële mechanismen van Leopold II. De inventaris werd onlangs bekendgemaakt: O. DEFRANCE,

heeft vier geldbronnen: de middelen van het Kroondomein, de obligaties van de leningen, de dividenden van de concessiehoudende handelsmaatschappijen en de schatkist van de Staat. De winst kan worden geraamd op 90 tot 110 miljoen Belgische frank, een bedrag dat volgens Leopold II “vrijwel alleen door zijn handen is gegaan”. Het lijdt geen twijfel dat de vorst veel meer vertrouwt op de reputatie van de rijkdom van Congo dan op de door het exploitatiesysteem voortgebrachte liquide middelen. Hij leent veel geld (66 miljoen Belgische frank) om de in België uitgevoerde werkzaamheden te bekostigen. De middelen worden gebruikt om grootse ideeën gestalte te geven in Bahr-el-Ghazal en in China, die zowel de ambitie van Leopold II als zijn persoonlijke visie op de glorie van België weerspiegelen. Het lijdt geen twijfel dat de koning daar ook financieel baat bij heeft, al was het maar omdat bepaalde werken worden volbracht of omdat hij er een weelderige levensstijl op nahoudt. De toename van zijn privévermogen is echter verwaarloosbaar, omdat dit naar zijn dochters moet gaan. De afschaffing van de Stichting van de Kroon en de rijkdom van het dynastieke erfgoed geven in 1907 aanleiding tot de oprichting van de Stichting van Niederfüllbach, om het door de koning opgezette stedenbouwkundige programma voort te zetten. Die nieuwe stichting krijgt de portefeuilles - ten belope van vijfenveertig miljoen Belgische frank - van zowel het bijzonder fonds als van de Stichting van de Kroon. Na protest van de oudste dochters van de koning komt er een rechtszaak, waarbij de rechter het patrimonium in 1911 aan de Belgische regering toekent.

6. Denkpistes

De aard van Congo-Vrijstaat deed menig jurist destijds versteld staan. Een groot Belgisch diplomaat als Pierre Orts omschreef het Congo van Leopold II in zijn memoires uiteindelijk als een “*monstrum*”¹¹⁶⁰. Ontegensprekelijk beantwoordt Congo-Vrijstaat niet aan de vereisten van een moderne Staat. Congo-Vrijstaat had geen grondwet en de soevereiniteit werd de natuurlijke of legitieme autoriteiten en de plaatselijke bevolking uit handen genomen. Niettemin kan het Congo van Leopold II niet worden gelijkgesteld met een absolute monarchie van het ancien régime of met het Russische rijk van die tijd. In werkelijkheid is Congo-Vrijstaat bovenal een politieke mogendheid die wordt uitgebouwd op basis van 19de-eeuwse Europese normen, maar zich vervolgens in een Afrikaanse context ontwikkelt. De leiding over Congo-Vrijstaat is niet in de handen van één enkele man, en het gezag kan alleen met de steun van plaatselijke tussenpersonen worden uitgeoefend.

De Congolese regering is dus een tweehoofdige structuur. Er is een centrale regering in Brussel en een plaatselijke regering in Boma. De centrale regering werd niet gevormd op basis van een vooropgesteld plan; aanvankelijk is zelfs sprake van een zeker amateurisme. Omdat de dossiers almaar complexer worden, worden de regeringsstructuren steeds verder opgesplitst, wat leidt tot een aanwas van briefwisseling en administratieve documenten. Zodoende wordt het centrale bestuur een volwaardige speler. Doordat het regime van Leopold II tussen 1898 en 1902 tot volle wasdom komt, gaat de koning zich in werkelijkheid relatief gezien minder op het beheer van de dossiers toeleggen. Bijgevolg is Leopold II meer dan ooit aangewezen op de administratie, die haar eigen belangen heeft en over een zekere mate van autonomie beschikt. Charles Liebrechts, de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, wordt de nieuwe hoeksteen van de centrale regering. In Congo wordt de plaatselijke regering geleid door de gouverneur-generaal, die evenwel nooit de volstreekte controle zal hebben over het territoriaal bestuur, waardoor dit over een zekere mate van autonomie beschikt. In Congo-Vrijstaat kan de uitoefening van het gezag dus niet worden voorgesteld als een piramidale structuur. Een betere vergelijking is die van de matroesjka, aangezien het hoge territoriaal bestuur het beleid interpreteert naargelang van de eigenheden van de gebieden en op basis van de persoonlijke inschatting. Die

Inventaire des archives d'Adrien, Auguste, Constant et Robert Goffinet ((1811) 1842-1945 (1947)), Brussel, ARA, 2020.

¹¹⁶⁰ AGR, *papiers Orts*, 389, *souvenirs de ma carrière*.

deconcentratie speelt een heel centrale rol in de geschiedenis van Congo-Vrijstaat. Hoewel de hoge ambtenaren – overwegend officieren – geen daden van ongehoorzaamheid plegen, hebben verschillende onder hen Congo-Vrijstaat naar een pad geleid dat het zelf niet heeft gekozen, zoals bij het conflict met de Arabo-Swahili's of de uitbarsting van geweld bij de rubberoogst. De centrale regering moet dus een gordiaanse knoop zien te ontwarren, want voor de bezetting en de exploitatie van de verschillende gebieden van Congo kan ze niet om die commissarissen-generaal en districtscommissarissen heen. Door ziekte, het toegenomen toezicht door het bestuur en de schandalen komt er in het begin van de twintigste eeuw een einde aan het tijdperk van de *condottieri*.

In het kielzog van de kolonisatie als overheersingsproces volgt het veelvormige verschijnsel van geweld. Van 1885 tot 1890 druipt het bestuur van Leopold II niet in tegen de clausules van de Akte van Berlijn. De paradigmashift komt er als gevolg van het begrotingstekort. Tussen 1890 en 1892 verschuift de logica van de rechtsstaat naar de staatsraison, wat in het veld concreet tot uiting komt in een roofoconomie. De centrale regering legt echter louter resultaten op, zonder te bepalen welke middelen daartoe moeten worden aangewend. Het territoriaal bestuur krijgt daardoor stilzwijgend een blanco cheque en wordt in zijn ijver nog aangemoedigd door het vooruitzicht op een winstdeelname, die evenwel geleidelijk zal verdwijnen. De gruwel van de misbruiken heeft aan het begin van de twintigste eeuw niet alleen aanleiding gegeven tot een van de eerste humanitaire campagnes, maar was ook bepalend voor het beeld van een te vuur en te zwaard volledig verwoest Congo. De algemene indruk van een volledige verwoesting van Congo wordt gewekt door een reeks opzienbarende schandalen die mettertijd uitbreken en die leiden tot meldingen van soortgelijke feiten in andere gebieden. Ondanks de gruwel kunnen die feiten niet als een genocide worden aangemerkt. Congo-Vrijstaat had niet de bedoeling, in de zin van de definitie van “genocide” die de VN hanteren, een deel van de bevolking uit te roeien. Uit het demografisch onderzoek van Anatole Romaniuk en Jean-Paul Sanderson blijkt dat er onmogelijk tien miljoen mensen verdwenen kunnen zijn.

Voor een beter begrip van het verschijnsel van massageweld is de theoretische bijdrage van de sociale psychologie heel waardevol, in het bijzonder *Het Lucifer Effect* van Philip Zimbardo. De systemische context van productiviteit en de afwezigheid van toezicht op het bestuur bevorderen machtsmisbruik op alle niveaus. De niet-opgeleide ondergeschikte ambtenarenklassen volgen louter de bevelen van hun oversten op, volgen het voorbeeld van hun voorgangers of tolereren het gedrag van hun Afrikaans personeel. De wreedheden worden des te meer gefaciliteerd door het isolement, en de leefomstandigheden zorgen voor een morele grenserving. Het is enigszins ontstellend vast te stellen dat er gelijkenis is met het gedrag van de soldaten van de *Wehrmacht*, dat door Harald Welzer werd bestudeerd. Voor veel Afrikaanse en Europese ondergeschikten ging het geweld immers gaandeweg deel uitmaken van hun werkkader en leidde het tot de “bestialisering” van hun gedrag. Op een hoger niveau wordt de regelgeving niet verzekerd, aangezien de territoriale hiërarchie alleen geïnteresseerd is in het handhaven of verbeteren van de resultaten en ze in het ergste geval nog groter machtsmisbruik pleegt. Bevrijd van het keurslijf van de bourgeoisie maatschappij kunnen de districtsverantwoordelijken zich, net als Victor Fiévez en Hubert Lothaire, ontpoppen tot autocraten die zelf bepalen wat goed en kwaad is en zodoende een groep van de mensheid kunnen uitsluiten. In die context vinden bijvoorbeeld de verminkingen onder leiding van Fiévez in de Evenaarsprovincie plaats. Het Lucifer-effect impliceert ten slotte geen actieve participatie van de top van de Staat. Zimbardo bestempelt dit als “*evil administration*”, waarvan het handelen bepaald wordt door de normativiteit, wat dus geen ethisch maar een wettelijk kader is. Zulks impliceert dat lijden of dood geen bezwaar is bij het verwezenlijken van de doelstelling of de winsten. De Congolese regering heeft alleen de evolutie van de productie onderzocht en heeft zich beperkt tot een administratief vocabularium dat de repressie van opstandige of rebelse handelingen benadrukt.

Handelend als een gewone particulier had Leopold II uit pragmatisme keuzes gemaakt die niet strookten met een kolonisatie in de gebruikelijke zin van het woord. Die eerste keuzes zijn allerminst kunstgrepen die met de oprichting van Congo-Vrijstaat wel zouden verdwijnen. De beschavingsmissie wordt een *ultima ratio regis*. In zijn aanvankelijke streven naar sympathie, brengt Leopold II Congo uiteindelijk onder de aandacht van de internationale publieke opinie. De Conferentie van Berlijn heeft Congo-Vrijstaat niet opgericht, maar geldt op zijn minst als de morele behoeder ervan. De schending van de clausules door Congo-Vrijstaat wordt dus terecht des te heviger bekritiseerd door de kanselarijen en de publieke opinie. Inzake het bestuur van Congo-Vrijstaat zal zich daardoor een paradox ontwikkelen. De beleidsbeslissingen – waarbij moet worden geschipperd tussen de vereiste van rendabiliteit en die van de beschavingsmissie – lijken op de resultante van een spanningsveld van krachten die, naargelang van de context, de kant van de ene dan wel van de andere tegengestelde kracht opgaan. Op het kruispunt bevindt zich het Congo van Leopold II, dat in dat opzicht een uitvloeisel van de belle époque is, een tijd die wordt gekenmerkt door twee grondstromen: het geloof in de permanente vooruitgang van de mens en de uit de romantiek voortvloeiende ontwikkeling van de cultus van de kracht. Wanneer de centrale regering vanaf 1895 in een mediastorm terechtkomt, kiest ze er in de eerste plaats voor de autoriteiten van Boma met inspectieopdrachten te belasten. Die inspecties lijken een beperkt en kortstondig effect te hebben, maar doordat ze herhaaldelijk worden uitgevoerd, nemen de wreedheden in de staatsbedrijven toch geleidelijk aan af. De rubberexploitatie blijft echter voor opschudding zorgen vanwege het gekuip van het personeel van de concessie maatschappijen, waarvan de belangen botsen met die van de Staat. Niettemin leiden de bescheiden hervormingen van het bestuur tot een verscherpt toezicht erop en vooral tot een versterking van de rechterlijke macht, die zich almaar onafhankelijker opstelt namens het beginsel van de scheiding der machten. De schandalen maken Leopold II meermaals verontwaardigd en woedend. Via de buitengewone weg van een koninklijke brief eist de koning in 1897 de vestiging van een modelstaat tegen 1899-1900. Hij wil daarbij de willekeur van de ambtenaren en de handelsgezanten beperken, wat het duidelijkst tot uiting komt in de vervolging van meerdere *condottieri*. Die eerste aanzet tot normalisering zal echter al gauw verdwijnen en leidt tot de anti-Congolese campagne onder leiding van Edmund Morel, alsook tot het rapport van consul Casement in 1904. Onder de toenemende druk raakt Congo-Vrijstaat verstrengeld in zijn eigen tegenstellingen en ziet de koning zich verplicht een onderzoekscommissie naar Congo te sturen. Het verslag van die commissie bevestigt in 1905 de teneur van het rapport-Casement, wat het Belgisch Parlement er in 1906 toe aanzet de annexatieprocedure op te starten.

DEEL II. – HERINNERING, HERSTEL EN PARTICIPATIE

Valérie Rosoux, Marien Schotsmans en Sarah Van Beurden

Les vérités que nous pourchassons sont comme des papillons. En les fixant, nous les tuons.

Simon Leys¹¹⁶¹

Inleiding

Het tweede deel van dit verslag betreft niet de geschiedenis van de Belgische koloniale periode, maar al wat betrekking heeft op de herinnering van die periode, het herstel en de participatie van de burgers. Alvorens in te gaan op de kern van de zaak, moet kort worden herinnerd aan het onderscheid dat doorgaans wordt gemaakt tussen de begrippen "geschiedenis" en "herinnering". Sommige deskundigen maken een duidelijk onderscheid tussen die beide begrippen. Zo wijst de historicus Pierre Nora erop dat de beide begrippen niet onderling mogen worden verward, aangezien ze absoluut geen synoniemen, maar in grote mate elkaars tegenpolen zijn. Herinnering maakt voor die auteur deel uit van "*la vie, toujours portée par des groupes vivants*" en evolueert derhalve voortdurend, terwijl geschiedenis gelijkstaat met "*la reconstruction problématique de ce qui n'existe plus*"¹¹⁶².

Dat onderscheid berust op vier grote verschillen. Herinnering is een permanent evoluerende beleving, terwijl geschiedenis een wetenschappelijke en abstracte reconstructie is, die gericht is op de afbakening van duurzame kennis. Herinnering heeft meerdere facetten en is eigen aan elke groep, terwijl geschiedenis veeleer naar universaliteit streeft. Herinnering kan verband houden met geloof en het sacrale, terwijl geschiedenis in principe kritisch en areligieus is. Herinnering beoogt een gedeelde identiteit op te bouwen en te versterken, terwijl geschiedenis gericht is op de kennis van het verleden en het verleden als dusdanig onderzoekt, veeleer dan de plaats die aan het verleden wordt gegeven in het heden¹¹⁶³.

Men kan echter niet om de vaststelling heen dat de scheidslijn tussen de beide begrippen niet altijd even scherp is, en dat ze elkaar soms zelfs deels overlappen. Uit diverse elementen blijkt al snel dat het aantal onderlinge verschillen niet onbeperkt is. Ten eerste is er de interactie tussen de beide benaderingen. Geschiedenis en herinnering zijn niet zomaar tegenstrijdige begrippen; hun onderling verband is complexer dan dat. Herinnering kan zowel aan de geschiedkundige werkzaamheden voorafgaan als erop volgen. Een geschiedkundige activiteit kan namelijk worden geënt op herinneringsthema's en kan wortelen in aandachtspunten of vraagstukken die rechtstreeks verband houden deze of gene herinnering. In die zin is herinnering een van de voedingsbodems van de geschiedkunde. Herinnering kan ook nadien volgen, want de geschiedschrijving door de historici voedt op haar beurt de herinnering. Zodra historisch onderzoek openbaar wordt, kan het worden gerecupereerd en worden ingezet voor herinneringsbelangen.

De tweede reden waarom de scheidslijn tussen geschiedenis en herinnering relatief is, is het feit dat elke lezing van het verleden van haar eigen interpretatie uitgaat. Er zij aan herinnerd dat het begrip "geschiedenis" een ideaaltype is, een ontoegankelijke notie die men nastreeft. Het positief oplijsten van de feiten veronderstelt geloof in een objectiveerbare historische waarheid. Een dergelijke opvatting van een "ontologisch" verleden, van een pasklare historische werkelijkheid die zich

¹¹⁶¹ Simon Leys, *La forêt en feu: Essais sur la culture et la politique chinoises* (Paris: Hermann, 1983), ii.

¹¹⁶² Pierre Nora, "Entre Mémoire et histoire", in *Les Lieux de mémoire*, Boekdeel I, *La République* (Paris: Gallimard, 1984), xix.

¹¹⁶³ Zie François Bédarida, "La mémoire contre l'histoire", *Esprit*, (juli 1993): blz. 7 tot 13, geraadpleegd op 3 maart 2021 (<https://esprit.presse.fr/article/bedarida-francois/la-memoire-contre-l-histoire-11388>).

spontaan aan de historicus zou openbaren, ligt evenwel niet voor de hand¹¹⁶⁴. Zoals uit het eerste deel van dit verslag blijkt, is de geschiedenis geen bouwwerk *ex nihilo*: zij wordt gecreëerd op basis van verschillende tekenen die zelf al drager zijn van een verleden. Dat betekent evenwel niet dat de betekenis van dat verleden glashelder is en onmiddellijk te bevatten valt. In dat opzicht is in de geschiedenis de waarheid altijd “(vertaling) voorlopig, plausibel, waarschijnlijk, betwistbaar; kortom: ze wordt steevast herschreven”¹¹⁶⁵.

Tot slot is de geschiedenis altijd een geschiedenis “voor” [iemand]. Hoe afstandelijk zij ook is, zij brengt iets voort wat begrijpelijk is voor een welbepaald iemand. Die laatste is echter abstract noch universeel, maar is gebonden aan plaats en tijd. Een soort van impliciete clause is vevat in het contract tussen geschiedkundige en lezer, die allebei deel uitmaken van hetzelfde tijdsgewricht¹¹⁶⁶. Geschiedenis is dus niet denkbaar zonder dat de historicus betrokken is bij het begrijpen en duiden van de gebeurtenissen die zich hebben voorgedaan¹¹⁶⁷.

In het licht van die elementen is de grens tussen de begrippen “geschiedenis” en “herinnering” minder rechtlijnig dan ze op het eerste gezicht lijkt. Hoe dan ook is het belangrijk te blijven stellen dat de begrippen “geschiedenis” en “herinnering”, *wat hun grondbeginsel betreft*, wel degelijk van elkaar verschillen. Zij hebben “(vertaling) aanverwante, met elkaar verbonden maar niet dezelfde” doelstellingen¹¹⁶⁸. De geschiedenis is fundamenteel gericht op het begrijpen van het verleden, terwijl de herinnering is gericht op de identiteit in het heden. Dat verklaart de opbouw van dit verslag. Anders dan in het eerste deel van het verslag wordt in dit tweede deel niet langer ingegaan op het koloniale verleden als dusdanig, maar op het huidige en toekomstige “samen-leven”, zowel in België zelf als tussen België, Burundi, Congo en Rwanda.

De instelling van de bijzondere commissie maakt duidelijk dat in België momenteel diepgaand wordt gereflecteerd over de rol en het belang van de herinnering. Zoals het derde deel van dit verslag duidelijk zal maken, is de uitdaging waar men voor staat, onlosmakelijk verbonden met de aard en de langetermijngevolgen van de kolonisatie. Een reflectie dienaangaande houdt in dat men zich van meet af aan op het raakvlak van de politieke, de juridische en de morele dimensie begeeft. Uit een vergelijkend onderzoek van de initiatieven in het buitenland om met het koloniale verleden om te gaan en uit de eerste raadplegingen die de expertengroep sinds augustus 2020 heeft gehouden, blijkt dat in het zog van de debatten ter zake een hele rist begrippen de revue passeren: herinneringsgericht onderzoek, verzoening, waarheids- en verzoeningscommissie, herstelmaatregelen, restitutie. Hoewel die begrippen voor zich lijken te spreken, zijn ze dubbelzinniger dan ze op het eerste gezicht lijken. Het is dus zaak klaarheid te brengen in de begrippen die worden gehanteerd door de betrokken actoren, ongeacht of zij behoren tot de politiek, de academische wereld of het middenveld.

De begripsduidingen in dit tweede deel zijn gebaseerd op literatuuroverzicht, alle antwoorden op de raadplegingen en gesprekken die met experts (zowel theoretici als practici) zijn gevoerd in België, in de drie landen van het Grote Merengebied en in andere landen (onder meer Zuid-Afrika, Duitsland, Canada, de Verenigde Staten, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Zwitserland). In dit verband richten Valérie Rosoux, Martien Schotsmans en Sarah Van Beurden een bijzonder woord van dank aan Valérie Arnould, Alice Conklin, Maarten Couttenier, Eric David, Donatien Dibwe Dia Mwembu, Nick Diliberto,

¹¹⁶⁴ Zie Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire* (Parijs: Colin, 1933), 7.

¹¹⁶⁵ Paul Ricoeur, “*La marque du passé*”, in *Revue de Métaphysique et de Morale*, nr. 1 (januari–maart 1998), 17.

¹¹⁶⁶ Zie Lucette Valensi, *Fables de la mémoire: La glorieuse bataille des trois rois* (Parijs, Le Seuil, 1992), 278.

¹¹⁶⁷ Over de verschillende houdingen van de historicus, zie Jean-Clément Martin, *La Vendée de la mémoire (1800–1980)* (Parijs, Le Seuil, 1989).

¹¹⁶⁸ Jacques Le Goff, voorwoord in *A l'Est, la mémoire retrouvée*, onder leiding van Alain Brossat, Sonia Combe en Jean-Yves Potel (Parijs: La Découverte, 1990), 10.

Bogumil Jewsiewicki, Edoardo Stoppioni, Vicky Van Bockhaven, Aggee Shyaka Mugabe, Stef Vandeginste, Hein Vanhee, Sebastiaan Verelst en Stephan Parmentier¹¹⁶⁹.

I. Herinneringsgericht onderzoek

Afgaande op het mandaat waarmee de bijzondere commissie is belast, bestaat een van haar taken (nr. 4) erin aanbevelingen te formuleren “over hoe om te gaan met het verleden in Congo-Vrijstaat en met het Belgische koloniale verleden in Congo (1908–1960), Rwanda en Burundi”, doorheen gemeenschappelijke herinneringen. Deze opdracht bakent als het ware het raamwerk af waarbinnen de commissie haar werkzaamheden dient uit te voeren: een herinneringsgericht onderzoek instellen dat alle protagonisten, ongeacht of zij in België, Burundi, Congo of Rwanda wonen, nader tot elkaar kan brengen. De lat ligt hoog, gelet op de intensiteit van het debat over de omgang met het koloniale verleden. Voor zover dit nog nodig was, herinneren de eerste raadplegingen die sinds augustus 2020 zijn gehouden, eraan dat in de sporen van de kolonisatie afwijkende discoursen aanwezig zijn die voortvloeien uit radicaal verschillende standpunten. Heterogene verwijzingen staan zij aan zij; vaak onverenigbare getuigenissen staan tegenover elkaar. De vraag rijst dan ook hoe werk kan worden gemaakt van een herinneringsgericht onderzoek dat de betrokken partijen rust kan brengen en de uit het verleden geërfde discriminaties kan doen afnemen.

1. Conceptuele verduidelijkingen

Zoals in de inleiding al is aangehaald, kan de herinnering niet worden beschouwd als een nauwkeurige en volmaakte weerspiegeling van het verleden; zij is slechts een spoor ervan. In die zin definieert Sint-Augustinus de herinnering als “het heden van het verleden”.¹¹⁷⁰ Dit houdt in dat herinneringen niet letterlijk worden bewaard, maar veeleer opnieuw opgebouwd of gekneed naargelang van de omstandigheden. De herinnering laat zich niet verenigen tot een herhaling of tot een loutere bewaring van het verleden: zij is er voortdurend op uit het verleden te herschikken. De selectieve en niet-eenduidige aard van de herinnering is dus geen negatief kenmerk, maar een functioneel – of inherent – kenmerk van elke kijk op het verleden¹¹⁷¹.

Het is belangrijk dat kenmerk in het achterhoofd te houden. De kern van het werk dat binnen de bijzondere commissie zal worden verricht, betreft immers het vaststellen van de scheidslijn tussen de officiële herinnering aan de kolonisatie, enerzijds, en de levende herinnering aan die periode, anderzijds. De officiële herinnering duidt op de wijze waarop de beleidsmakers – in dit geval de Belgische overheid – al dan niet verwijzen naar het koloniale verleden. De levende herinnering behelst dan weer alle herinneringen die door personen worden megedragen, ongeacht of het eigen dan wel overgeleverde herinneringen betreft. De officiële herinnering is per definitie een ontleende, externe herinnering, die niet stelselmatig uit individuele herinneringen is opgebouwd. Ze werken allebei volgens een eigen logica. De levende en de officiële herinnering bestuiven elkaar evenwel. De politieke overheden hebben vaak getracht de in privékring overgeleverde herinnering te beïnvloeden, via de schoolboeken, monumenten of herdenkingen. De verspreiding van een historische interpretatie valt

¹¹⁶⁹ Valérie Rosoux heeft de eerste drie hoofdstukken van dit deel geschreven (herinneringsgericht onderzoek, verzoening, waarheids- en verzoeningscommissie). Martien Schotsmans is de auteur van de laatste twee hoofdstukken (herstelvergoedingen, participatie), met uitzondering van de reflectie over de restitutie, die van de hand van Sarah Van Beurden is.

¹¹⁷⁰ Saint Augustin, *Les confessions* (Paris : Garnier - Flammarion, 1964), 269.

¹¹⁷¹ Marie-Claire Lavabre, *Le fil rouge: Sociologie de la mémoire communiste* (Parijs: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1994).

echter niet te herleiden tot iets wat louter wordt opgelegd. De burgers die het officiële discours te horen krijgen, geven mee vorm aan de overgedragen boodschap; zij zijn méér dan ontvanger.

Er gaapt dus een kloof tussen de officiële herinnering aan een gebeurtenis en de percepties die daarover tegelijkertijd in een hele samenleving bestaan. Aldus rijst de vraag welke factoren bepalen hoe ontvankelijk de levende herinnering is. Die factoren kunnen zijn gegrondvest op drie kerncriteria, die elkaar niet uitsluiten¹¹⁷². De eerste maatstaf is de graad van getrouwheid aan het verleden. De vraag die dan meteen rijst, is of de officiële weergave niet al te vrij met de feiten omspringt, of zij die feiten niet al te bruusk vervormt. In een dergelijk scenario staat de levende herinnering van de betrokken groepen steevast haaks op de loutere ontkenning van de gebeurtenissen die de bevolking heeft meegemaakt of overgeleverd. Zoals uit alle casestudies blijkt, kan de officiële herinnering die zich het monopolie van de lezing van het verleden tracht toe te eigenen, niet de bovenhand halen op de discrete maar efficiënte overlevering van een “ondergrondse herinnering”, soms ook de “grijze herinnering” genoemd. Die - hobbelige en kwetsbare – levende herinnering is allesbehalve homogeen. Zij is het resultaat van de samenloop van individuele herinneringen, van overleveringen binnen de familie of gemeenschap, alsook van culturele en artistieke producties die, zo ze niet door censuur worden gekortwiek, doorgaans de door de overheid belichte herinneringen aan het wankelen brengen.

De kloof tussen de officiële herinnering en de levende herinnering is niet alleen het gevolg van de vrijheid die men zich permitteert met betrekking tot de feiten. Sommige officiële weergaven van het verleden vinden een draagvlak bij een deel van de bevolking, hoewel ze een loopje nemen met de realiteit van het verleden - getuige onder meer de vele nationale legendes die in de nadagen van een oorlog opduiken. Sinds de negentiende eeuw zijn het beklemtonen van de eeuwigdurende waarden van de natie en de verbloeming van de gepleegde gewelddaden schering en inslag. Die vaderlandslievende visie – of ze nu als overwinnaar dan wel als slachtoffer wordt uitgedragen – gaat onvermijdelijk gepaard met een zekere opschoning van de geschiedkundige waarheid. Niettemin beantwoordt zij vaak aan de verwachtingen van het gros van de bevolking, waardoor zij er bij die bevolking ook een draagvlak voor vindt.

Dat van een dergelijke enscenering een zekere invloed uitgaat, komt niet uitsluitend doordat zij een bevredigende lezing van het verleden aanreikt, maar ook door de legitimiteit van de officiële vertegenwoordigers - dat is de derde maatstaf. De ontvankelijkheid van de levende herinnering wordt ook beïnvloed door de mate waarin de herdenker een min of meer heldhaftig parcours heeft afgelegd. Eén voorbeeld uit het buitenland: de totstandkoming van de verzetsmythe in Frankrijk na afloop van de Tweede Wereldoorlog (namelijk dat Frankrijk, één en eensgezind, het hoofd heeft geboden aan de Duitse agressor) kan niet worden geduid zonder ook naar het persoonlijke traject van generaal de Gaulle te kijken. Zonder de aan dat persoonlijke verleden ontleende geloofwaardigheid was Charles de Gaulle er wellicht niet in geslaagd de geschiedenis van de oorlogsjaren aldus te herschrijven. Die variabele doet zich al even prominent voor in de nadagen van de apartheid in Zuid-Afrika. De historische legitimiteit van Nelson Mandela blijkt doorslaggevend te zijn om in te grijpen op de dualistische voorstellingen die een groot deel van de Zuid-Afrikaanse bevolking zich van het nationale verleden maakt. Het leed dat Mandela zelf heeft moeten verduren, verlenen hem een gezag dat uit niets anders kan worden geput. Daardoor kan hij alle Zuid-Afrikaanse gemeenschappen ervan overtuigen dat zij een gemeenschappelijke lotsbestemming hebben.

Die drie elementen (de mate van getrouwheid aan het verleden, de verwachtingen van de bevolking en de legitimiteit van de herdenker) geven aan dat de herinnering van de burgers weliswaar beïnvloedbaar is, maar wel slechts tot op zekere hoogte. Het is dan ook geenszins verwonderlijk dat

¹¹⁷² Valérie Rosoux, *Les usages de la mémoire dans les relations internationales* (Brussel: Bruylant, 2001).

een aantal discrepanties worden vastgesteld tussen de officiële versie van de kolonisatie en de perceptie ervan bij de Belgische, Congolese, Rwandese of Burundese bevolking. Een van de belangrijkste vragen die in dat verband rijzen, betreft de mate waarin die voorstellingen met elkaar verenigbaar zijn. Blijkt uit de diverse versies van het Belgische koloniale verleden eenvoudigweg een waaier van standpunten, een spanning die is toegespitst op cruciale gebeurtenissen, dan wel een fundamentele tegenstrijdigheid die zou betekenen dat wat door de ene wordt bevestigd, stelselmatig wordt ontkend door de andere?

Uit experimenten in het buitenland blijkt dat hier twee gemeenschappelijke kenmerken moeten worden vermeld. Ten eerste houdt het streven naar de vergelijking van versies en naar de geleidelijke integratie daarvan geenszins in dat de voorstelling van het verleden volkomen eenvormig wordt gemaakt. Veeleer dan alle “dissidente” herinneringen uit te wissen, is het de bedoeling om van tegenstrijdige herinneringen (de helden van de ene zijn de misdadigers voor de andere) over te stappen op uiteenlopende herinneringen. Zowel in België als elders wordt dus van de veelheid van herinneringen uitgegaan: de instandhouding van de herinnering is hoe dan ook de instandhouding van de herinneringen.

Voorts betekent het in aanmerking nemen van meerdere zienswijzen niet dat alle invalshoeken daarom gelijkwaardig zijn. De erkenning van de veelheid van de voorstellingen van het verleden doet geen afbreuk aan het bestaan van een onderliggende werkelijkheid. Daarom ook is het werk van geschiedkundigen cruciaal. De benadering berust niet op relativisme, maar op de insteek dat gedeelde feiten in het verleden uiteenlopend kunnen worden ervaren. Het opzet bestaat er dus niet in alle verhalen op voet van gelijkheid te plaatsen, maar wel de “*histoires que nous racontons les uns sur les autres*”¹¹⁷³ aan de hand van de historiografische methode in “een nieuwe vorm te gieten”. Daartoe moet het hardnekkige vooroordeel ter discussie worden gesteld dat alleen de toekomst open en onbepaald zou zijn, terwijl het verleden van nature gesloten en bepaald is. Zoals Faulkner aangeeft, ligt het verleden nooit helemaal vast, en is het al evenmin volledig voorbij. De feiten zijn weliswaar onuitwisbaar; niemand kan ongedaan maken, noch voorkomen wat er gebeurd is. De betekenis van wat er gebeurd is, staat echter nooit voorgoed vast¹¹⁷⁴.

2. Evolutie van de officiële herinnering van de kolonisatie

De evolutie van de Belgische overheid inzake het koloniale verleden illustreert het non-lineaire karakter van het nationale discours. Dat laatste fluctueert en weerspiegelt vooral belangen en identiteiten die niet in het verleden maar in het heden meespelen. Achter elke weergave van het verleden tekent zich in werkelijkheid een weergave van *de ander* af, en achter elke weergave van de ander schuilt een weergave van zichzelf (berouwvol, als slachtoffer, als winnaar of als verliezer). Die rollen vormen een van de identiteitsgrondslagen van elke groep. Dat is ook de reden waarom elke evolutie dienaangaande dermate hevig verzet uitlokt. Er staat niettemin veel op het spel, zoals de Franse romanschrijver Georges Bernanos aangaf: “*l’avenir n’appartient pas aux morts, mais à ceux qui font parler les morts, qui expliquent pourquoi ils sont morts*”¹¹⁷⁵. Uit dat oogpunt is het nuttig de belangrijkste wijzigingen van het openbare discours over de kolonisatie te identificeren. Uit een stelselmatige studie van de officiële redevoeringen sedert 1960 komen ten minste vijf soorten houdingen ten opzichte van het koloniale verleden naar voren.

¹¹⁷³ Paul Ricoeur, “*Quel ethos nouveau pour l’Europe?*”, in *Imaginer l’Europe: Le marché intérieur européen, tâche culturelle et économique*, red. Peter Koslowski (Parijs: Éditions Cerf, 1992), 110.

¹¹⁷⁴ Paul Ricoeur, *Temps et Récit*, Deel III, *Le temps raconté* (Parijs: Le Seuil, 1985), 411.

¹¹⁷⁵ Georges Bernanos, *Les enfants humiliés* (Parijs: Gallimard, 1949), 29.

(1) **“Een stoutmoedig genie”**. Zoals het eerste deel van dit verslag in herinnering brengt, bestaat er tijdens de volledige “eerste helft van de twintigste eeuw (...) rond het koloniaal avontuur een zelfverheerlijkende beeldvorming. De Belgische schoolboeken moeten niet onderdoen voor de *Petit Lavis* van de Franse scholieren. Enkel de weldaden van de kolonisatie worden benadrukt. Het concept van de nationale identiteit laat het bestaan van misdaden in naam van de staat immers niet toe. Voor de Belgische autoriteiten bevestigt het beheer van een territorium dat tachtig maal groter is dan het moederland het imago van een ‘modelkolonie’. (...) De verheerlijking van Leopold II als het ‘scheppend genie’ dat aan de basis lag van een ‘immense beschavingsmissie in Afrika’^[1176] zal stand houden tot aan de onafhankelijkheid, een gebeurtenis die zelf ook werd beschouwd als ‘een nieuwe triomf van het Belgische koloniale genie’.”¹¹⁷⁷

(2) **“Een postkoloniale gêne**. Na de onafhankelijkheid en de ermee gepaard gaande ontluistering duikt het koloniale verleden nauwelijks nog op in officiële toespraken. De scherpe kritiek die al decennialang op de kolonisatie werd geuit, werd systematisch uitgewist door vertegenwoordigers van de Staat. Dit maskeringsbeleid wordt in bepaalde gevallen gevoerd met het oog op de vereiste normalisering van de betrekkingen met de voormalige kolonie, en in andere onder het mom van de slogan ‘Afrika voor de Afrikanen’. In tegenstelling tot de aanhangers van een *België caput mundi* ^[1178] trachten de Belgische autoriteiten te ontkomen aan de minste beschuldiging van neokolonialisme.

(3) **“Diplomatieke knie vallen**. Wanneer in 1999 de regering Verhofstadt aantreedt, verandert de situatie. De Belgische autoriteiten kijken voortaan met een kritische blik naar de koloniale erfenis. De doelstelling van de nieuwe minister van Buitenlandse Zaken Louis Michel is duidelijk: ‘volwassen relaties’ met het Afrika van de Grote Meren bevorderen. (...) ^[1179]. Hiertoe erkent hij dat ‘de oude koloniale machten, waaronder België, hun ontwikkeling voor een groot deel te danken hebben aan hun voormalige kolonies.’^[1180] (...) De dualistische fragmentering van de feiten maakt geleidelijk plaats voor een ‘gewetensonderzoek’ van de oude metropool. In 1996 beslist de Belgische overheid over te gaan tot de oprichting van een parlementaire onderzoekscommissie belast met het onderzoek naar de factoren die de Belgische politiek hebben bepaald in de maanden voorafgaand aan de genocide in Rwanda. Vier jaar later reist Guy Verhofstadt, de voormalige rapporteur van die commissie, naar Kigali om de officiële verontschuldiging van België aan te bieden. Op 7 april 2000 richt hij zich tot de Rwandese natie met de eenduidige woorden: “In naam van mijn land, in naam van mijn volk, vraag ik u om vergeving.” Voorts preciseert hij: “Een dramatische opeenvolging van onachtzaamheid, van onwetendheid, van zorgeloosheid, van aarzelingen en fouten heeft de condities gecreëerd waarin zo'n tragedie mogelijk werd. Ik geef hier, tegenover u, de fouten van mijn land toe, van de politieke en militaire overheden. België stond in het centrum van de VN-operatie. (...) Opdat Rwanda de blik op de toekomst zou kunnen richten, op verzoening, moeten wij eerst onze eigen verantwoordelijkheid en onze fouten erkennen.”.

Hetzelfde jaar werd een andere parlamentscommissie ingesteld om de omstandigheden te onderzoeken waarin de voormalige Congolese premier Patrice Lumumba op 17 januari 1961 werd vermoord (cf. *infra*). In 2001 stelt Louis Michel de conferentie van Durban voor als de gelegenheid voor een historische verzoening tussen Noord en Zuid. Elk van die fasen biedt Brussel de gelegenheid

¹¹⁷⁶ Kamer van volksvertegenwoordigers, Parlementaire Handelingen, 17 december 1959, 2.

¹¹⁷⁷ Jean-Luc Vellut, *La Belgique et la préparation de l'indépendance*, in *La Belgique et l'Afrique centrale de 1960 à nos jours*, red. Olivier Lanotte, Claude Roosens en Katy Clément (Brussel: Grip, 2000), 90–91. Zie Olivier Luminet (red.), *België-Belgique: één staat, twee collectieve geheugens?* (Gent: Uitgeverij Snoeck, 2012), blz. 67-68.

¹¹⁷⁸ Laurent Dumoulin, *Ulysse Lumumba* (Bergen: Talus d'approche, 2000), 14.

¹¹⁷⁹ Luik, 28 februari 2003.

¹¹⁸⁰ *Ibidem*. Zie Olivier Luminet (red.), *op. cit.* (Gent: Uitgeverij Snoeck, 2012), 68-69.

om zijn superieure houding op te geven. In Rwanda legt Louis Michel uit dat wij voluit de verantwoordelijkheid moeten dragen voor onze schaamte en beklemtoont hij de immense verantwoordelijkheid van België¹¹⁸¹. Na afloop van de commissie-Lumumba biedt hij het Congolese volk zijn verontschuldigen aan en erkent hij de apathie en de koude onverschilligheid van de toenmalige Belgische regering¹¹⁸². In Durban preciseert hij ten slotte dat Europa in de loop der eeuwen nu eens verspreider is geweest van genereuze ideeën, dan weer van verwerpelijke concepten¹¹⁸³. De bereidheid om de wonden uit het verleden te helen bereikt echter al spoedig haar grenzen. In Durban weigeren de Europese landen categorisch de weg vrij te maken voor financiële eisen. Uiteindelijk stemmen zij ermee in dat hun “spijtbetuigingen”, “berouw” en andere “verontschuldigen” worden opgenomen in een verklaring, maar niet in een actieprogramma.

(4) **“Streng berispingen.** In juli 2004 slaat de houding om wanneer Karel De Gucht het ministerie van Buitenlandse Zaken onder zijn hoede krijgt. De berouwvolle toon lijkt plaats te hebben gemaakt voor berisping. Bij zijn officiële bezoeken aan Midden-Afrika veroorzaakt Karel De Gucht heel wat polemiek door te wijzen op de corruptie, de straffeloosheid en het geweld die de Democratische Republiek Congo (DRC) teisteren. (...) Het basisargument van De Gucht getuigt van een radicale verandering van register. De ‘verantwoordelijkheid’ van België ten aanzien van de voormalige kolonie wordt niet meer benadrukt, en men zal zich voortaan niet langer ‘inschikkelijk’ tonen: ‘We hebben ingestemd met aanzienlijke financiële inspanningen en wij blijven een van de belangrijkste donoren. We hebben veel tijd en energie geïnvesteerd in het mobiliseren van partners uit de internationale gemeenschap.’ De conclusie is categoriek: ‘Deze inspanningen geven ons het recht te zeggen wat we denken. (...)’¹¹⁸⁴. Karel De Gucht wil zich ontdoen van elk ‘misplaatst’ schuldgevoel. Hij ontkent bepaalde misbruiken ten tijde van Congo-Vrijstaat niet, maar hij is van oordeel dat er met de overdracht van Congo aan België in 1908 een einde was gekomen aan het ‘systeem van uitbuiting’ dat ontstaan was onder Leopold II¹¹⁸⁵.”

Twee jaar later komt voormalig minister van Ontwikkelingssamenwerking Armand De Decker in het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika terug op de positieve aspecten van de kolonisatie: *“Nous ne devons pas avoir honte, bien au contraire, de l’action coloniale que nous avons menée pendant 52 années et qui offrit au peuple congolais, à l’indépendance, un pays doté d’une extraordinaire infrastructure, d’un réseau scolaire et d’un réseau de santé publique d’une densité et d’une qualité inégalées dans l’Afrique noire de l’époque. Bien sûr notre présence coloniale au Congo ne fut pas exempte de faiblesses, de fautes, d’erreurs, mais elle était aussi l’expression d’une époque et d’un contexte qui ne peuvent être jugés à l’aune des critères de notre temps”*¹¹⁸⁶.

(5) **Een historische verantwoordelijkheid.** Anno 2018 en in hetzelfde museum volgde voormalig minister van Ontwikkelingssamenwerking, de heer Alexander De Croo, die lijn helemaal niet. Over het museum stelt hij integendeel: “Het schetste een weinig kritisch beeld van de koloniale periode en werd steeds meer een doorn in het oog. Niet alleen van de groeiende Afrikaanse en Congolese bevolking in Europa en in ons land. Maar ook van landgenoten. Van Belgen die vonden dat de tijd gekomen was om ons koloniale verleden recht in de ogen te kijken, te erkennen wat goed was, maar vooral ook om niet langer weg te kijken van wat gruwelijk was, en onaanvaardbaar.”¹¹⁸⁷.

¹¹⁸¹ Kigali, 7 april 2003.

¹¹⁸² Brussel, 5 februari 2002.

¹¹⁸³ Durban, 30 augustus 2001.

¹¹⁸⁴ Kinshasa, 21 april 2008.

¹¹⁸⁵ Tervuren, 3 februari 2005. Zie Olivier Luminet (red.), op. cit. (Gent: Uitgeverij Snoeck, 2012), 69.

¹¹⁸⁶ Tervuren, 13 december 2006.

¹¹⁸⁷ Tervuren, 8 december 2018.

Sindsdien lijkt de geleidelijke erkenning van een historische verantwoordelijkheid voor het koloniale verleden niet meer echt ter discussie te staan. In maart 2018 neemt de Kamer van volksvertegenwoordigers een voorstel van resolutie aan over de segregatie waarvan de metissen uit de periode van de Belgische kolonisatie in Afrika als kind het slachtoffer zijn geweest. Daarin wordt aan de kaak gesteld dat kinderen bij hun Congolese, Burundese of Rwandese moeder werden weggehaald, in internaten werden ondergebracht, naar België werden overgebracht, en vervolgens in pleeggezinnen of instellingen werden geplaatst of werden geadopteerd (*cf. infra*). Een jaar later biedt de toenmalige eerste minister, de heer Charles Michel, namens België zijn excuses aan "aan de metiskinderen en hun families voor het onrecht en het leed dat hen is aangedaan". Namens de Belgische regering spreekt hij ook zijn mijn medeleven uit "aan de Afrikaanse moeders wiens baby's zijn weggerukt" en hoopt hij dat dit plechtige moment een verdere stap zal zijn in de richting van bewustwording van dit deel van onze nationale geschiedenis¹¹⁸⁸.

Uit de brief van Koning Filip aan de Congolese president Félix Tshisekedi naar aanleiding van de 60e verjaardag van de onafhankelijkheid van de Democratische Republiek Congo blijkt tot slot dat dit standpunt niet aan de grenzen van het koninkrijk stopt. Hoewel de uitspraken van de Koning uiteraard door de regering worden gedekt, betekende dit een aanzienlijke verandering qua officieel standpunt over het koloniale verleden. Het is immers de eerste keer dat een Belgische vorst erkent: "Ten tijde van Congo-Vrijstaat werden geweld- en gruweldaden gepleegd". En ook nog: "Gedurende de daaropvolgende koloniale periode werd eveneens leed veroorzaakt en zijn vernederingen toegebracht". Na de verduidelijking dat "die wonden uit het verleden" "op ons collectieve geheugen blijven wegen", stelt de Koning: "Ik moedig de reflectie aan die in ons parlement wordt aangevat om definitief met het verleden in het reine te komen.". Hij benadrukt de "daden van discriminatie, nog te sterk aanwezig [zijn] in onze samenleving" en belooft tot slot: "Ik zal blijven strijden tegen alle vormen van racisme.". Vóór Koning Filip hadden ook vorsten zoals Albert I of Leopold III kritiek geuit op het koloniale verleden, maar geen van hen was ertoe gekomen zijn "diepste spijt te betuigen" voor die "pijnlijke episoden".

Het officiële discours had lang veel weg van een Chinees schimmenspel, maar dat geldt zeker niet alleen voor België. Alle oude metropolen worstelen ermee om een door veel burgers - vooral jongeren - met misstanden geassocieerde episode uit hun geschiedenis een plaats te geven. De geschiedenis laat zich niet terugbrengen tot een tweedeling tussen voormalige koloniatoren en voormalige gekoloniseerden; overal verwijzen de gedenktekens naar een veelheid aan ervaringen, belangen en verwachtingen. Welke rol is weggelegd voor een staatsoverheid die geacht wordt blijk te geven van zowel erkenning als zelfkritiek ten aanzien van wat soms overkomt als een kluwen van spanningen, heikele kwesties en eisen?

3. Aanbevelingen

Dit is een van de centrale door de bijzondere commissie te behandelen vragen. Is het haar rol om individueel leed om te zetten in een relaas dat door iedereen kan worden gedeeld? Uit de in het buitenland genomen initiatieven is al gebleken dat die ambitie, die als therapeutisch kan worden omschreven, haar beperkingen heeft. De Staat stelt zich strikt genomen niet tot doel te "genezen". Evenmin wordt beoogd een "gemeenschappelijke geschiedenis" te schrijven. Bepaalde historische kwesties waar lang onduidelijkheid over heeft bestaan, kunnen misschien wel worden opgehelderd, met andere zaken in verband worden gebracht, en de kijk erop kan gaandeweg worden bijgeschaafd. In die zin kan de door de bijzondere commissie vorm te geven officiële herinnering erop gericht zijn

¹¹⁸⁸ Brussel, 4 april 2019.

verbanden te creëren, om te leren leven *met* het verleden, in plaats van zonder of tegen. Een dergelijke doelstelling kan alleen **op lange termijn** worden nagestreefd.

De kolonisatie is dermate veelomvattend dat ze niet over jaren, maar over generaties moet worden gezien (*cf. infra*). Niet alleen de verhalen, maar ook de onuitgesproken woorden en de emoties worden immers van generatie op generatie overgedragen: wrok wanneer het verleden vernedert, angst wanneer het onderdrukt, schaamte wanneer het een aanklacht inhoudt, een schuldgevoel wanneer het zwaar om dragen is. Die emoties sluiten elkaar verre van uit, maar komen vaak gecombineerd voor en blijven "hangen, als regenwolken"¹¹⁸⁹. De door de leden van de bijzondere commissie opgezette procedure moet derhalve absoluut rekening houden met de emotionele beladenheid van de standpunten over het koloniale verleden. Gelet op de intense emoties mogen de aangevatte werkzaamheden niet overhaast worden verricht. Uit alle andere gevalstudies is gebleken dat het doorgronden van het leed dat andere groepen hebben doorstaan, tijd vraagt.

Opdat het onderzoek van de bijzondere commissie doeltreffend zou zijn, moet eerst goed worden geluisterd, bijna zoals in een leerproces. De bijzondere commissie beoogt immers stemmen te horen die in de openbare ruimte tot dusver niet aan bod kwamen. Een hoorzitting met de door de koloniale tijd fysiek getekende slachtoffers¹¹⁹⁰ of van hun nakomelingen mag geen *disputatio* worden waarbij de ervaringen van elke groep tegen elkaar zouden worden uitgespeeld. De bijzondere commissie mag niet worden herleid tot een klankbord voor met elkaar wedijverende zienswijzen; anders wordt het leed niet verzacht maar wordt het debat gepolariseerd. De door de bijzondere commissie beoogde ingrijpende veranderingen, individueel of collectief, zullen niet na maanden maar na jaren tot stand worden gebracht. Het onderzoek van de bijzondere commissie zal slechts een vorm van welwillendheid en gedeeld respect op gang brengen indien op lange termijn wordt gewerkt. Die vaststelling betekent niet dat het vraagstuk niet dringend moet worden behandeld (zie het derde deel van dit verslag), maar het komt erop aan ten volle te beseffen waar men mee bezig is.

Uit onderzoek van de initiatieven in het buitenland, ongeacht of die in Zuid-Afrika, Canada of zelfs Australië plaatsvonden, blijkt dat het er voor de meeste slachtoffers niet op aankomt *een* verhaal tussen andere verhalen te brengen, maar om *het* verhaal te brengen dat te lang werd verzwegen en nooit echt werd gehoord. Zonder angst voor de "ja, maar" of de "anderzijds", waaruit ontkenning blijkt. Het is dus zaak te luisteren, en dan te zwijgen. Zonder te onderbreken of te vluchten. Zo bekeken betekent de geschiedenis onderzoeken misschien wel dat men niet het laatste woord wil hebben¹¹⁹¹.

II. Verzoening

Het concept "herinnering" is niet het enige concept dat verduidelijking behoeft. De literatuur inzake het omgaan met en het verwerken van een pijnlijk verleden (*dealing with a difficult past*) stelt systematisch dat naar verzoening streven voor de hand ligt. Evenzo werd de term "verzoening" onmiddellijk in het voetlicht geplaatst in de verklaringen over de oprichting van de bijzondere commissie, die vaak als een "waarheids- en verzoeningscommissie" wordt bestempeld¹¹⁹². De door de

¹¹⁸⁹ Naar de haiku van de dichter Kouam Tawa.

¹¹⁹⁰ Voor meer verduidelijking over wat onder "slachtoffer" moet worden verstaan, zij verwezen naar deel 4 over de herstelmaatregelen.

¹¹⁹¹ Roland Barthes, *Fragments d'un discours amoureux* (Parijs: Le Seuil, 1977), 243–47.

¹¹⁹² Zie, ter illustratie: Sabine Cessou, "Passé colonial: la Commission Vérité et Réconciliation est-elle mal partie?" *RFI*, 12 juli 2020, geraadpleegd op 4 maart 2021, <https://www.rfi.fr/fr/afrique/20200712-belgique-colonisation-commission-v%C3%A9rit%C3%A9-r%C3%A9conciliation-cvr-mal-partie>; Colette Braeckman, "Commission vérité et réconciliation: un accord à la Belge", (blog) *Le Soir*, 13 oktober 2020, geraadpleegd op 4 maart 2021, <http://blog.lesoir.be/colette-braeckman/2020/10/12/commission-verite-et-reconciliation-un->

Kamer van volksvertegenwoordigers op 17 juli 2020 aangenomen tekst tot instelling van de bijzondere commissie (DOC 55 1462/001) verwijst vijf keer naar "verzoening". Zo wordt gesproken over "verzoening tussen Belgen onderling (inclusief Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese origine)" en is het de bedoeling "de betrekkingen tussen de Belgen en de Congolezen, de Rwandez en de Burundez te optimaliseren" (blz. 4); voorts gaat het over een "verzoenend effect" en "verzoenende acties", wanneer de symbolische en andere acties aan bod komen die ons land en andere landen met betrekking tot hun koloniaal verleden hebben gevoerd (blz. 6-7), of nog over de "verzoeningsopdracht" van de commissie op een algemener niveau (blz. 7); tot slot wordt "door de experten in overleg met die actoren een methodologie voorgesteld voor de verdere werkzaamheden van de commissie over de verzoeningsproblematiek" (blz. 7). Zoals uit die verwijzingen blijkt, staat het woord "verzoening" centraal in de tekst van de parlementaire resolutie.

1. Conceptuele verduidelijkingen

Het is echter raadzaam vraagtekens te plaatsen bij een concept dat ambivalenter is dan het lijkt. Uit de raadplegingen blijkt dat er over het begrip allesbehalve een consensus bestaat. Het in dit eerste verslag aangenomen onderzoeksstandpunt wil niet cynisch zijn. Het stelt niet *a priori* dat de oproep tot verzoening kan worden teruggebracht tot een voor deze tijden kenmerkende slogan. Het wil evenmin euforisch zijn. Verzoening is niet het wondermiddel dat alle uit de kolonisatie voortvloeiende spanningen zal wegnemen. Zonder goed of af te keuren belicht het verslag hoe het begrip doorgaans wordt gebruikt en tot welke discrepanties het aanleiding kan geven. Voorts zou de op gang gebrachte denkoefening kunnen worden aangevuld en verrijkt met een analyse die de nuances toelicht van het overeenstemmende begrip in het Kinyarwanda, Kirundi, Lingala, Swahili, Tshiluba of Kikongo.

In de literatuur blijkt er geen consensus te bestaan over welke onderdelen een verzoening alleszins behoort te behelzen. Voor sommigen is het centrale element "vertrouwen"¹¹⁹³. Vanuit dat oogpunt omvat verzoening het herstel van een relatie die voldoende vertrouwen schenkt opdat men niet langer verdeeld is. Anderen stellen "de waarheid" voorop. Aldus beschouwd brengt verzoening uiteenlopende wereldbeelden samen in een streven naar eenzelfde "begripsuniversum"¹¹⁹⁴. Nog anderen tot slot omschrijven "verzoening" als een psychologisch proces waarbij uiteindelijk de identiteit van alle betrokken groepen verandert¹¹⁹⁵.

Los van die verschillende zienswijzen kan in het licht van de literatuur en de initiële raadplegingen die reeds hebben plaatsgevonden, een onderscheid worden gemaakt tussen drie soorten benaderingen: de structurele, de sociaalpsychologische en de spirituele.

(1) Bij de **structurele benaderingen** gaat de aandacht hoofdzakelijk naar de *belangen* van elke betrokken partij en naar het institutionele aspect van elke toenadering. Vanuit die invalshoek dringen bepaalde verenigingen aan op een aanpassing van de samenwerking tussen België, Burundi, Congo en Rwanda, op zowel politiek als economisch vlak. Onder die eerste benadering vallen ook maatregelen die geen verband houden met de internationale betrekkingen, maar veeleer met de integratie van alle Belgische nationale groeperingen. Het gaat in dat geval om institutionele herstelmaatregelen en/of

[accord-politique-a-la-belge/](#).

¹¹⁹³ Arie Nadler en Ido Liviatan, "Intergroup Reconciliation: Effects of Adversary's Expressions of Empathy, Responsibility, and Recipients' Trust", *Personality and Social Psychology Bulletin* 32, nr. 4 (2006), 459-70.

¹¹⁹⁴ Kader Asmal, Louise Asmal en Ronald Suresh Roberts, *Reconciliation through Truth: A Reckoning of Apartheid's Criminal Governance*, tweede uitgave (Cape Town: David Philips, 1997).

¹¹⁹⁵ Herbert Kelman, "Reconciliation as Identity Change: A Social Psychological Perspective", in *From Conflict Resolution to Reconciliation*, red. Yaacov Bar-Siman-Tov (Oxford: Oxford University Press, 2004), 111-24.

hervormingen om discriminatie ten aanzien van Afro-afstammelingen tegen te gaan en aldus relaties op voet van gelijkheid tot stand te brengen (zie het derde deel van dit verslag).

(2) Bij de **socialpsychologische benaderingen** ligt de nadruk niet op de belangen van de betrokken partijen, maar op hun onderlinge relaties. Bij dergelijke benaderingen staan de cognitieve en emotionele aspecten van elk toenaderingsproces centraal. Ze beogen een geleidelijke bijstelling van de overtuigingen, de attitudes en de emoties die binnen elke groep leven. In die zin wijzen tal van verenigingen van de diaspora op de noodzaak het lijden als gevolg van het kolonialisme te erkennen en de stereotypen en vooroordelen waarmee de Afro-afstammelingen nog steeds worden geassocieerd aan de kaak te stellen (zie het derde deel).

(3) Bij de **spirituele benaderingen** wordt ten slotte gepleit voor een collectief genezingsproces gebaseerd op het begrip van de vergeving, alsook op de rehabilitatie van de slachtoffers én de daders. Die visie lag aan de basis van de Waarheids- en Verzoeningscommissie die in Zuid-Afrika werd ingesteld na de afschaffing van de apartheid (1996-2003). In de antwoorden die in het kader van de initiële raadplegingen werden verkregen, hebben sommigen verwezen naar het Zuid-Afrikaanse voorbeeld en naar het belang van vergeving. Die stemmen vormen echter geenszins een meerderheid; bij de meeste raadplegingen werd de noodzaak van officiële verontschuldigungen benadrukt, zonder dat die evenwel aan een vorm van vergeving werden gekoppeld (zie hierna).

Er zouden nog veel andere classificaties kunnen worden aangehaald, maar in dit verslag is het er niet om te doen het debat over de academische classificatie onder de loep te nemen, maar aan te tonen dat de gesprekspartners die we in het kader van de bijzondere commissie hebben ontmoet (ongeacht of zij tot de politieke, de academische dan wel tot het middenveld behoren) zich allen bevinden in een continuüm tussen **een minimalistische visie**, waarbij verzoening wordt toegespitst op elke vorm van wederzijdse schikking tussen voormalige tegenstanders, en **een maximalistische visie**, waarbij verzoening wordt gezien als een transcendentiaal proces waarin waarheid, rechtvaardigheid en vergeving een rol spelen.

Dat continuüm is voor de leden van de commissie in twee opzichten belangrijk. Ten eerste werpt het licht op de verschillende doelstellingen. In haar minimalistische vorm beoogt verzoening het *naast elkaar bestaan* van de verschillende betrokken groepen. Er wordt geen wederzijdse waardering of intensieve samenwerking nagestreefd, maar een vorm van samenleven. Sommigen vrezen dat een dergelijke *modus vivendi* een voldoende groot wederzijds vertrouwen tussen de partijen in de weg staat. Daarom is het volgens hen belangrijk dat niet alleen het naast-elkaar-bestaan wordt beoogd, maar ook een vorm van *respect*. Vanuit die invalshoek zou elk kamp op termijn voldoende gemeenschappelijke belangen moeten ontwaren om met het andere kamp te onderhandelen en compromissen te sluiten. In zijn maximalistische vorm strekt verzoening ten slotte tot *harmonie* tussen partijen die elkaar niet langer als tegenstanders zien. Het is daarom belangrijk dat de leden van de commissie zich in een dergelijk continuüm kunnen positioneren of zich op zijn minst bewust zijn van de verschillende mogelijke benaderingen van dit onderwerp.

De tweede reden waarom het *continuüm* belangrijk is, is dat het aantoont dat elke benadering specifieke gevolgen heeft voor de herinnering en de weergave van de geschiedenis. De minimalistische visie op verzoening vergt nauwelijks initiatieven op het vlak van herinnering. De betrokken groepen leven naast elkaar en onderhandelen wanneer ze daar belang bij hebben, maar elk kamp behoudt zijn eigen weergave van het verleden, voor zover binnen elke groep *één* weergave een legitieme status krijgt. Hoe meer er wordt opgeschoven in de richting van een maximalistische visie, des te meer eisen er zullen worden gesteld aan het aspect "herinnering", aangezien het op termijn de bedoeling is *één* enkele visie op het verleden te delen. Het lijkt echter even denkbeeldig als problematisch om eenzelfde weergave van het verleden te willen opleggen. Zoals reeds werd

benadrukt, komt het in stand houden van de herinnering onvermijdelijk neer op het in stand houden van herinneringen.

2. Aanbevelingen

De vragenlijst die in het kader van de initiële raadplegingen werd rondgestuurd, had niet alleen betrekking op de eigenlijke definitie van het concept “verzoening”, maar ook op de doelstelling en de voorwaarden ervan en op het niveau van verzoening dat men wil bereiken. De antwoorden op elk van die vragen dienen ernstig te worden genomen om verwarring en betekenisverschuivingen te voorkomen op het raakvlak van niet alleen semantisch maar ook en vooral politiek en moreel belangrijke dimensies. Aan de hand van die antwoorden kan een denkoefening worden gehouden over drie variabelen die van doorslaggevend belang zijn om de krijtlijnen van het werk van de commissie zo goed mogelijk uit te zetten. De eerste variabele houdt verband met de partijen die bij het ingestelde proces betrokken zijn. De tweede variabele gaat over het soort relaties dat moet worden getransformeerd. De derde variabele heeft betrekking op het belang van de duur van het ingestelde proces.

De **persoonlijke variabele** is van doorslaggevend belang om een duidelijke strekking te geven aan de door de commissie gevoerde acties. Zoals eerder werd benadrukt, vermeldt de parlementaire resolutie twee niveaus van actoren. Eerst en vooral gaat het over een verzoening tussen Belgen, met inbegrip van de leden van de diaspora die het gewicht van het koloniale verleden met zich dragen, en een verzoening tussen Belgen, Burundezen, Congolezen en Rwandezes. Behalve dit verschijnsel van overlappende verzoeningen, dient men ook stil te staan bij andere mogelijke niveaus van verzoening, zoals een vorm van verzoening tussen verschillende generaties (ongeacht hun nationale band) of een proces van intieme verzoening (verzoening met zichzelf), dat in de raadplegingen vaak aan bod kwam en betrekking kan hebben op verschillende soorten actoren die met de koloniale periode in aanraking zijn gekomen. Voorts mag het begrip “de Belgen” niet slaan op een dualistisch verdeelde groep met enerzijds zij die van Burundese, Congolese of Rwandese herkomst zijn en anderzijds al de anderen. Geen van deze denkbeeldige subgroepen vormt een homogene gemeenschap.

Ook met de **contextuele variabele** dient rekening te worden gehouden om te bepalen welke procedure voor België de meest geschikte is. Behalve de vraag welk niveau van verzoening men nastreeft (namelijk nationaal of internationaal), is het van doorslaggevend belang dat men duidelijk vaststelt door welk soort relaties de aanwezige groepen worden gekenmerkt. Uit een vergelijkende analyse van post-conflictsituaties blijkt dat iets als een “standaardverzoening” niet bestaat; wel voltrekken zich toenaderingsprocessen die naargelang van de context sterk kunnen uiteenlopen. Timothy Garton Ash wijst op de grote verscheidenheid aan officiële reacties na een conflictueus verleden. De auteur identificeert tien manieren waarop wordt omgegaan met wat hij “een moeilijk verleden” noemt (gaande van het voeren van een proces tot de instelling van een waarheidscommissie of de ontsluiting van de archieven). Vervolgens beschrijft hij de belangrijkste uitdagingen die elk van die processen meebrengt, zoals “waarheid”, “gerechtigheid” of “democratische consolidering”. Die uitdagingen en de politieke keuzes als gevolg van de hiërarchische indeling ervan, evalueert hij vervolgens in het licht van de situatie in dertig landen. Die redenering leidt uiteindelijk tot een matrix van niet minder dan 2 400 gevallen¹¹⁹⁶.

Naast die uiteenlopende reacties kan men vier grote scenario's onderscheiden: internationale conflicten, burgeroorlogen, koloniaal geweld en genocides. Hoewel die scenario's bepaalde eigenschappen met elkaar gemeen hebben, verhouden ze zich fundamenteel verschillend ten aanzien

¹¹⁹⁶ Timothy Garton Ash, “*The Waters of Mesomnesia*”, in *Entre Kant et Kosovo : Études offertes à Pierre Hassner*, red. Anne-Marie Le Gloannec en Aleksander Smolar (Parijs: Presses de Sciences Po, 2003), 405-419.

van het vraagstuk van het anders-zijn en de processen waarbij de Andere wordt gedeconstrueerd. In de context van een traditionele internationale oorlog wordt de Andere hoofdzakelijk gezien als de te bestrijden vijand. Bij een burgeroorlog wordt de Andere veeleer gezien als een verrader die moet worden gestraft. In een koloniale context wordt de Andere – zoals hij door de koloniale overheden wordt omschreven – vereenzelvigd met het op te voeden kind of de te beschaven barbaar. Bij een genocide ten slotte wordt de Andere gestigmatiseerd als een dier dat moet worden uitgeroeid. Die voorstellingswijzen zijn niet onverenigbaar, maar tonen wel aan hoezeer de situaties van elkaar kunnen verschillen. De specifieke vormen van geweld die aan elke situatie eigen zijn, hebben verschillende gevolgen op het vlak van emoties, verwachtingen en onderhandelingen tussen de partijen.

In de wetenschap bijvoorbeeld dat bij kolonisatie geen sprake is van een tegenstelling tussen oorlogvoerende partijen maar wel tussen duidelijk geïdentificeerde overheersers en overheersten, kan het heikel zijn alle protagonisten over dezelfde kam te scheren. De machtsasymmetrie waarmee het begrip “kolonisatie” intrinsiek is verbonden, is van die aard dat de rollen zelfs zestig jaar later niet onderling verwisselbaar zijn. Dat betekent niet dat bepaalde stemmen uit het debat moeten worden geweerd, integendeel: elke partij heeft immers het recht zijn standpunt kenbaar te maken (zie hierna). Toch moet men beseffen dat verzoening niet aan de andere kan worden opgelegd. In dat opzicht kan de bijzondere commissie de geleidelijke transformatie van de relaties tussen de betrokken groepen zeker trachten te bevorderen, maar ze kan geen verzoening verordenen. Elke vorm van voluntarisme zal in deze aangelegenheid een illusie blijken te zijn.

Ook de **tijdsvariabele** is van cruciaal belang om de methodes waarvoor de bijzondere commissie kiest zo goed mogelijk af te stemmen. Zoals eerder werd aangegeven, zal het tijd vergen om een narratief te ontwikkelen dat weerklink kan vinden bij alle individuen die met de kolonisatie in aanraking zijn gekomen. Bij wijze van metafoor biedt de geografie van de Duitse stad Koblenz bijzonder veel inzicht in de duur van de beoogde processen. Bij de samenvloeiing van de Rijn en de Moezel zorgen de kleuren van beide stromen voor een opvallend schouwspel. De Rijn en Moezel vloeien bijlange niet onmiddellijk samen, maar behouden nog vrij lang hun eigen kleur. Pas stroomafwaarts, een heel stuk voorbij het samenvloeiingspunt, lossen beide waters geleidelijk in elkaar op tot men uiteindelijk geen verschil meer ziet. Net als die beide stromingen kunnen ook de gemeenschappen die getekend zijn door geweld in het verleden, niet in ijlt tempo tot toenadering worden gedwongen.

Deze variabele vormt wellicht één van de belangrijkste aspecten die men bij het bepalen van de duur van het mandaat van de bijzondere commissie in het achterhoofd moet houden. De commissie staat voor een omvangrijke taak, die niet enkel middelen maar ook tijd vergt. Tot de grootste kritiek die uit alle ervaringen met bijzondere commissies in het buitenland naar voren komt, behoort die op de duur van het mandaat ervan. Tijd nemen is om twee redenen noodzakelijk. De eerste reden is van pragmatische aard: het is de bedoeling dat de getuigen worden gehoord en dat daarbij zo inclusief mogelijk wordt gehandeld. Dit veronderstelt dat tijd wordt vrijgemaakt om niet alleen te praten maar ook en vooral om te luisteren. Om de gehoorde getuigenissen volledig en wezenlijk te begrijpen, kan men niet op automatische piloot of volgens een boekje te werk gaan. De tweede reden heeft met een vorm van ethiek te maken. Men moet de nodige tijd nemen indien men echt de waardigheid wil herstellen van mensen die zo lang miskend zijn geweest.

III. Waarheids- en verzoeningscommissie

Tijdens het publieke debat naar aanleiding van de aankondiging van de instelling van de bijzondere commissie belast met het onderzoek naar het Belgische koloniale verleden, hebben veel stemmen een link gelegd tussen dit organisme en de Waarheids- en verzoeningscommissie (WVC) die in 1995 door

het Zuid-Afrikaanse parlement werd opgericht¹¹⁹⁷. Het is dan ook nuttig om nog eens terug te komen op bepaalde sleutelementen van die historische ervaring, die vaak als een inspiratiebron wordt voorgesteld. Daarbij is het belangrijk om van bij aanvang op drie wezenlijke verschillen te wijzen. Ten eerste kunnen de doelstellingen van het Belgische, respectievelijk Zuid-Afrikaanse onderzoek niet met elkaar worden gelijkgesteld. Ten tweede, en in tegenstelling tot de commissie die door het Belgische Parlement werd ingesteld, was de Zuid-Afrikaanse WVC een burgerlijk organisme dat volledig onafhankelijk van de politieke macht functioneerde. Ten derde wijkt het uitgangspunt zelf van de WVC fundamenteel af van het initiatief dat door het Belgische Parlement wordt genomen.

1. Conceptuele verduidelijkingen

De missie van de WVC was van bij het begin op drie woorden gestoeld: waarheid, berouw en vergeving. In de tekst zelf van de Zuid-Afrikaanse Grondwet stond reeds dat men moest streven naar verzoening tussen de volkeren van Zuid-Afrika via begrip in plaats van wraak, via het helen van de wonden in plaats van vergelding, via *ubuntu* in plaats van rancune¹¹⁹⁸. De doelstellingen die aan de WVC werden toegewezen, waren ambitieus: de balans opmaken van de schendingen van mensenrechten tussen maart 1960 en mei 1994; de waardigheid van slachtoffers herstellen; amnestie toekennen aan eenieder die details geeft over mensenrechtenschendingen die met een politiek oogmerk werden gepleegd. De WVC staat symbool voor een herstelgerichte justitie en is dus niet op bestraffing gericht. Ze streeft ernaar de morele eenheid van de politieke gemeenschap te herstellen in plaats van bepaalde leden uit die gemeenschap te verstoten. De WVC is bijgevolg geen rechtbank. Ze kan noch oordelen, noch kwijtschelden. Haar taak beperkt zich tot het aanmoedigen van bekentenissen en het tonen van berouw, tot het laten spreken van de slachtoffers en tot vergeving. Aanbevelingen doen inzake om amnestie te verlenen is slechts één van haar functies; de drie andere beogen een andere verhouding met het verleden te bewerkstelligen. Het uiteindelijke doel is dubbel: het voor de slachtoffers mogelijk maken om een vorm van erkenning en herstel te vinden en de schuldigen in staat stellen hun last van zich af te gooien. Het doel is met andere woorden dat de twee partijen met een en ander in het reine komen en dat hun wederzijdse relatie wordt genormaliseerd.

Op 29 oktober 1998, na dertig maanden onderzoek, diende Desmond Tutu zijn eindrapport in bij Nelson Mandela, de president van de Zuid-Afrikaanse republiek. De tekst ervan is een striemende aanklacht tegen de wreedheden die gedurende 34 jaar apartheid zijn gepleegd. Niet iedereen was het evenwel eens over de inhoud van het rapport. De kritiek op de WVC sloeg vooral op de amnestieprocedure. Er hoefde geen enkel berouw te worden getoond om ervoor in aanmerking te komen. Het volstond te bekennen. Maar de provocerende houding en arrogantie van sommigen die zich aan moord schuldig hadden gemaakt, wakkerden de woede van een deel van de Zuid-Afrikaanse publieke opinie aan. Volgens die publieke opinie, die erop hamerde dat waarheid niet gelijkstaat met gerechtigheid, was de amnestieverlening een toegeving waardoor het vroegere witte bestuur vrijuit ging. De frustratie van de slachtoffers die nog steeds blijven wachten op de herstelbetalingen die door de commissie werden aanbevolen en de ontevredenheid van een witte minderheid die steeds meer

¹¹⁹⁷ De WVC is op 16 december 1995 voor de eerste maal samengekomen en heeft op 31 oktober 1998 haar eindrapport ingediend. Ze was in drie comités onderverdeeld, die werkten rond respectievelijk schendingen van de mensenrechten, amnestie en de rehabilitatie van de slachtoffers.

¹¹⁹⁸ *Ubuntu botho* is een gedragscode die gebaseerd is op respect voor de mens en zijn leefomstandigheden. De invloed van dit type van voorschrift, waarbij ook begrippen zoals “broederschap” en “menselijkheid” belangrijk zijn, kan voor een groot deel worden verklaard door het in wezen religieuze karakter van de Zuid-Afrikaanse bevolking. 90% van de zwarte bevolking van het land is christen. Bovendien hebben in de WVC zelf veel leden uit de clerus zitting. Het is dus niet verwonderlijk dat het Zuid-Afrikaanse project gegrond is op de thema’s “vergeving” en “verlossing”.

onder druk komt te staan, wijzen er eens te meer op dat de erfenis van de apartheid het land nog steeds diep verdeelt.

De controverse en de vijandigheid die door de werkzaamheden van de WVC werden opgewekt, tonen aan dat, ondanks de lovenswaardigheid van een dergelijk initiatief, het traject naar een nationale verzoening met moeilijkheden bezaaid ligt. Ze tonen in het bijzonder de grenzen aan van een collectieve vergiffenis (die in het rapport wordt opgevat als een vergiffenis van gemeenschap tot gemeenschap, veeleer dan van mens tot mens). Die benadering roept inderdaad op twee niveaus vragen op aangaande wie wat vertegenwoordigt: er zijn enerzijds “vertegenwoordigers” die vergiffenis vragen voor feiten die ze niet zelf hebben gepleegd, en anderzijds “vertegenwoordigers” die vergiffenis schenken in naam van slachtoffers die dat zelf niet meer kunnen doen. Geen enkele van die vertegenwoordigende functies is evenwel vanzelfsprekend. Het gebrek aan berouw bij de daders van de aangeklaagde feiten is een eerste belangrijk element dat de legitimiteit van een collectieve vergiffenis aantast. Zoals Karel De Gucht, de vroegere minister van Buitenlandse Zaken, zelf aanhaalde, kan men moeilijk iemand die zes jaar was op het ogenblik van de onafhankelijkheid van Congo van wandaden beschuldigen.

Iedereen is het er vandaag over eens dat er alleen maar individuele schuld bestaat, net zoals er ook alleen maar individuele onschuld bestaat. Een fout kan niet van de ene generatie op de andere worden overgedragen. Het heeft totaal geen zin een volledige gemeenschap moreel te beschuldigen. *“Un peuple ne peut pas péirir héroïquement, il ne peut pas être criminel, ni agir moralement ou immoralement ; seuls les individus issus de lui le peuvent”*¹¹⁹⁹. Een regering of een natie hebben dus nooit *schuld* aan hun verleden. Men kan wel veronderstellen dat ze *verantwoordelijk* zijn voor de manier waarop ze vandaag omgaan met de erfenis van hun geschiedenis. De vroegere Duitse president Richard von Weizsäcker heeft het over dit soort historische verantwoordelijkheid wanneer hij zegt: *“Wir gedenken heute in Trauer aller Toten des Krieges und der Gewaltherrschaft. (...) Wir alle, ob schuldig oder nicht, ob alt oder jung, müssen die Vergangenheit annehmen. Wir alle sind von ihren Folgen betroffen und für sie in Haftung genommen.”*¹²⁰⁰. In die zin lijkt het begrip “officiële erkenning” dus geschikter dan dat van “vergeving” in zijn strikte betekenis.

Een zekere mate van trouw jegens de slachtoffers vormt het tweede grote obstakel voor het instellen van een collectieve vergeving. Zoals filosoof Hans Jonas stelt, kan er geen sprake zijn van vergeving zonder leven. Vergeving is een gebaar dat van moed en generositeit getuigt en kan enkel door de slachtoffers worden geschonken. Indien zij niet meer in leven zijn, is vergeving bijgevolg materieel onmogelijk. Voor Hans Jonas zal het licht dat de in de kampen verdwenen kinderen aan de wereld beloofden, dan ook nimmer schijnen. Hun handen zullen nooit meer de onze zoeken. Men moet dus leven en zich ervan bewust zijn dat het kwade steeds om de hoek loert en zichzelf opleggen te doen wat men kan om het af te wenden, maar *“ne pas faire semblant de le réparer lorsqu’il se fait tard et que la plainte a cessé”*¹²⁰¹. Gelijktijdig daarmee gaat Vladimir Jankélévitch in tegen het idee van vergeving naar aanleiding van een misdaad: *“Libre à chacun de pardonner les offenses qu’il a personnellement reçues, s’il le juge bon. Mais celles des autres, de quel droit les pardonnerait-il ?”*¹²⁰².

In het licht van bovenstaande argumenten lijkt het moeilijk om voor een collectieve vergiffenis te pleiten. Die conclusie doet evenwel geenszins afbreuk aan de vaak positieve impact van de erkenning van misdaden en van het aanbieden van officiële excuses voor die misdaden. Dergelijke gebaren mogen zeker niet cynisch worden geïnterpreteerd, maar moeten binnen hun geëigende context

¹¹⁹⁹ Karl Jaspers, *La culpabilité allemande*, vert. Jeanne Hersch (Paris: Éditions de Minuit, 1948), 75.

¹²⁰⁰ Bundestag, 8 mei 1985.

¹²⁰¹ Hans Jonas, *Le concept de Dieu après Auschwitz*, ver. Catherine Chalié (Paris: Rivages Poche, 1994), 68–69.

¹²⁰² Vladimir Jankélévitch, *L’imprescriptible : Pardonner ? Dans l’honneur et la dignité* (Paris: Le Seuil, 1986), 55.

worden gezien. Het is vanzelfsprekend dat het aanbieden van officiële excuses het individu dat in zijn wezen of in zijn omgeving is getroffen, niet ten volle kan troosten. Het kritisch opnemen van een vorm van verantwoordelijkheid blijkt niettemin essentieel. Verscheidene studies tonen dit aan. Volgens de getuigenissen van een meerderheid van slachtoffers, ongeacht het continent waar ze wonen, draagt de publieke erkenning van voorbijgane misdaden bij tot het helen van hun wonden. Zo beklemtoont Simone Weil dit meer dan eens wanneer ze de erkenning van verantwoordelijkheid van de Franse Staat in de razzia's tegen de joden in 1942 bestempelt als een gebaar van "*apaisement pour notre souffrance*"¹²⁰³. En zo zijn er nog meer voorbeelden. Omgekeerd lijkt het gebrek aan officiële erkenning het afronden van het rouwproces in de weg te staan¹²⁰⁴.

2. Aanbevelingen

Uit de Zuid-Afrikaanse ervaring kunnen nuttige lessen worden getrokken om het werk van de bijzondere commissie die door het Belgische Parlement in het leven is geroepen, zo goed mogelijk te kaderen. Hoewel elke context specifiek is, kunnen er vier duidelijke lessen uit worden getrokken.

De eerste les slaat op het **goed opvolgen van** de door de commissie geformuleerde **aanbevelingen**. In Zuid-Afrika is de verbittering bij de slachtoffers van de apartheid in zeer grote mate te wijten aan het volledig negeren van de door de WVC aangekondigde maatregelen. Dit element is des te belangrijker in het licht van de diepe ontgoocheling die naar aanleiding van het eindverslag van de commissie-Lumumba leeft bij de organisaties die actief zijn binnen de Congolese diaspora in België. In dat verslag ontbreekt niet alleen elke vorm van opvolging, maar bovendien bevatten de conclusies ervan geen enkele concrete en expliciete aanbeveling. Een herhaling van een dergelijk scenario zou alleen maar de verbittering vergroten bij de slachtoffers die naar eigen zeggen uitgeput zijn van het wachten op enige vorm van herstel, hoe symbolisch ook.

De tweede les is nauw verbonden met de eerste en houdt een aansporing in tot een zekere **bescheidenheid**. Het is misschien raadzaam duidelijke prioriteiten op korte en middellange termijn vast te leggen teneinde de spanningen in verband met het koloniaal verleden duurzaam te verlichten, in plaats van een maximalistisch perspectief te huldigen en een soort mirakel aan te kondigen waardoor definitief een streep onder het verleden zou kunnen worden getrokken. De initiatieven die binnen andere nationale contexten werden genomen, tonen aan dat dergelijke aankondigingen niet alleen nutteloos zijn, maar zelfs contraproductief blijken, aangezien ze de polarisatie binnen de samenleving aanwakkeren. In een tijdsgewricht waarin het vertrouwen in het overheidsoptreden in het algemeen klappen krijgt, vormt de oprichting van de bijzondere commissie een unieke gelegenheid om wegen te bewandelen die weliswaar realistisch zijn, maar niettemin creatief, inclusief en doeltreffend. De intensiteit van de polemieken die de beslissingen van de bijzondere commissie tussen juli en november teweeg hebben gebracht (zowel vanwege geschiedkundige kringen, vanwege diasporaverenigingen of vanuit het Grote Merengebied), tonen het belang van dat aspect aan.

De derde les uit de Zuid-Afrikaanse ervaring wordt bevestigd door alle gevalstudies: **de instellingen en de individuele burgers ervaren het tijdsverloop niet op dezelfde manier**. Op individueel vlak verloopt het verzoeningsproces immers volgens zijn eigen tempo. Het herwinnen van sereniteit in het

¹²⁰³ *Le Monde*, 18 en 19 juli 1995.

¹²⁰⁴ Het geweld naar aanleiding van het tot nog toe vergeefse wachten op de erkenning van de Armeense genocide door de Turkse staat is hiervan een bewijs. In de jaren 1970, radicaliseren de acties van de Armeense diaspora met de opkomst van bewegingen die de gewapende strijd aangaan, zoals de "Justitiecommando's van de Armeense genocide" en het ASALA (Geheime Leger voor de Bevrijding van Armenië); overal in de wereld plegen zij aanslagen tegen Turkse onderdanen en belangen. Tussen 1975 en 1982 werden eenentwintig Turkse diplomaten vermoord. "Het recht op herinnering" wordt expliciet als één van de verantwoordingen van die misdaden gegeven.

persoonlijke leven laat zich immers niet opleggen door programma's of aanmaningen. Het helen van gekwetste zielen en lichamen kan niet worden gestuurd, temeer daar de slachtoffers en hun afstammelingen vaak onder discriminatie blijven lijden. Dat betekent niet dat de institutionele kaders systematisch nutteloos of ongewenst zijn, maar wel dat zij slechts de omstandigheden kunnen bevorderen waarin eventueel een geleidelijke toenadering tot stand zou kunnen komen. Die laatste les bevestigt de voorheen reeds benadrukte aanbevelingen inzake de duur van de werkzaamheden van de bijzondere commissie. De geloofwaardigheid van heel de onderneming hangt af van de keuzes die ter zake zullen worden gemaakt.

Een laatste les betreft het nut van **een duidelijk onderscheid tussen de begrippen "excuses" en "vergifenis"**. De antwoorden op de vragenlijst die in het raam van de eerste raadplegingen werd verzonden, bevestigen dat daaromtrent enige verwarring bestaat. Zoals reeds aangegeven, worden die begrippen vaak met elkaar gelijkgesteld, maar verwijzen ze absoluut niet naar dezelfde verschijnselen. Het kan nuttig zijn een duidelijk onderscheid te maken tussen de privésfeer en de openbare sfeer. Vanuit een strikt persoonlijk standpunt kan vergiffenis worden geschonken onder bepaalde voorwaarden (die verschillen naargelang van de specialisten ter zake). Alleen in die omstandigheden lijkt het gerechtvaardigd van vergiffenis te spreken. Vergiffenis kan geenszins worden geschonken door een instelling, die daartoe een beslissing zou nemen als rechtspersoon zonder inspraak van de individuele betrokkenen. Noch de Staat, noch een volk, noch de geschiedenis kan aanspraak maken op het schenken van vergiffenis. Die beperking betekent geenszins dat het onmogelijk is met een schone lei opnieuw betrekkingen aan te knopen tussen gemeenschappen of Staten, maar zorgt ervoor dat bepaalde semantische en morele misvattingen worden voorkomen.

IV. Herstel¹²⁰⁵

"Grove schendingen van mensenrechten sterven nooit helemaal, zoveel is zeker. De onbeantwoorde vragen en het verdriet die zij verwekken schuilen in het hoofd van wie het meemaakte. Ze zitten als fantoompijn in het lijf van wie nadien komt, hun kinderen en hun kindskinderen."

Prof. Em. Luc Huyse¹²⁰⁶

— Voorafgaande opmerking

Het doel van dit hoofdstuk over herstel is enige achtergrondinformatie te verstrekken die de werkzaamheden van de commissie kan sturen. Zoals in de vorige hoofdstukken zullen een aantal begrippen worden verduidelijkt, enkele voorbeelden en mogelijke richtlijnen worden gegeven en aanbevelingen worden gedaan. In het hoofdstuk zullen een aantal kwesties worden aangesneden die de commissie moet bespreken bij de ontwikkeling van het verdere proces.

Daarbij wordt in het hoofdstuk verwezen naar internationale normen en instrumenten, naar academische en andere literatuur en naar organisaties en experts die de commissie van verdere expertise kunnen voorzien.

Het is niet de bedoeling dat de commissie letterlijk overneemt wat elders is gedaan, maar wel dat ze inspiratie kan vinden en lessen kan trekken om een unieke aanpak te ontwikkelen, aangepast aan de Belgische context en de context van de betrokken landen, met betrekking tot het specifieke mandaat om het koloniale verleden van België en de langetermijnpact ervan te onderzoeken. Terwijl sommige kolonistenlanden, zoals Australië en Canada, commissies hebben opgericht om hun verleden

¹²⁰⁵ De oorspronkelijke tekst werd in het Engels geschreven. De tekst werd afgerond eind januari 2021. Enkele kleine aanpassingen vonden nog plaats, maar de tekst werd niet meer geactualiseerd.

¹²⁰⁶ Luc Huyse, *Alles gaat voorbij, behalve het verleden* (Leuven: Van Halewyck, 2006), 13.

te onderzoeken, is België het eerste voormalige koloniserende land dat een dergelijk mechanisme heeft opgezet. Het werk van de bijzondere commissie zal nauwgezet worden gevolgd door kritische waarnemers in België en de rest van de wereld.

Het is niet de bedoeling van dit hoofdstuk over herstel om exhaustief te zijn of om een volledig en diepgaand overzicht te geven van de uitgebreide bestaande literatuur over herstel voor grove en massale schendingen van de mensenrechten en internationale misdaden. Evenmin zal het verslag alle relevante vragen tot tevredenheid kunnen beantwoorden. Dit alles zou meer tijd en middelen vergen, die hopelijk zullen worden toegekend aan de experten of het onderzoeksteam waarop de commissie tijdens haar verdere activiteiten een beroep zal willen doen.

— Kan het onherstelbare worden hersteld?

Deze vraag werd gesteld tijdens de door de groep van experts georganiseerde raadpleging. Of de vraag nu positief of negatief werd beantwoord, het merendeel komt neer op de volgende citaten van vier verschillende personen, die in gedachten dienen te worden gehouden. Uit de citaten blijkt dat de mensen uiteenlopende ideeën hebben over wat de doelstellingen van herstel zijn en waar deze over zouden moeten gaan. De geraadpleegde personen vragen hoofdzakelijk om structurele veranderingen en maatregelen om herhaling te voorkomen, d.w.z. om meer dan symbolisch herstel en restituties.

Citaten uit de raadpleging

« Réparer ici ne signifie pas effacer (la dette, la faute), ni restaurer (à un état des relations antérieur au crime), ni compenser (financièrement) un préjudice. Réparer les injustices liées à la traite et l'esclavage colonial consiste à transformer les structures sociales et politiques qui ont permis que leurs effets perdurent, pour reconstruire ou reconstituer les conditions de relations justes entre les membres d'une communauté politique.....Quand bien-même les préjudices subis sont irréversibles car ils ont eu lieu et qu'on ne peut pas changer le passé, on peut travailler sur les conséquences de la colonisation, car elles, elles sont réversibles. Ils peuvent être atténuer ou tout simplement réparer. »

« Non, on ne répare pas le passé, on le regarde en face, on fait le travail d'histoire et on accompagne et répare les torts du passé, notamment en créant des mécanismes de prévention. »

« Oui, par des gestions fortes et par l'entretien de la mémoire afin d'apaiser les colères (plus que légitimes) et amorcer des discussions sans tabou ni mythe : parler en vérité, rien qu'avec les faits historiques. »

« Elles permettent de redonner la confiance aux victimes et de remettre des bases saines dans la relation entre la Belgique et les peuples qu'elle a colonisés. De plus, ces mesures de réparation permettraient une meilleure répartition des richesses entre la Belgique et les trois pays indépendants et remplaceraient bien les fameux fonds de la coopération au développement qui sont généralement biaisés. »

1. Concept en benaderingen

Het Parlement heeft in zijn resolutie van 17 juli 2020 de groep van experts uitgenodigd om zich over symbolisch herstel en restitutie te buigen (art. 4 en art. 9, derde lid). De groep acht het echter noodzakelijk deze kwestie vanuit een breder perspectief van normen betreffende herstel te benaderen alvorens meer in detail te treden.

Alvorens aanbevelingen te ontwikkelen betreffende de aard en de mogelijke inhoud van herstel, is het belangrijk het concept, de doelstellingen en andere aspecten van herstel toe te lichten.

1.1. Wat is herstel?

Het basisidee van herstel is het bieden van genoegdoening voor schade die is veroorzaakt door een misdrijf, een schending van de mensenrechten of een andere onrechtmatige daad. Het wordt gewoonlijk op individuele basis toegekend via een gerechtelijk bevel. In dit verband wordt herstel vaak opgevat als "financiële compensatie" of schadevergoeding. Schadevergoeding kan worden geboden voor materiële verliezen, zoals verlies van eigendom, de kosten van gezondheidszorg, verlies van inkomen, verlies van een kans, of voor morele schade, zoals schadevergoeding voor lichamelijk lijden, de dood van een familielid, esthetisch letsel enzovoort.

In het geval van grove en systematische schendingen van de mensenrechten verwijst het begrip herstel echter vaker naar een bredere reeks maatregelen, die ook de restitutie van verloren eigendom, titels of rechten kunnen omvatten, maatregelen voor fysieke of psychologische rehabilitatie, symbolische handelingen zoals verontschuldigen of monumenten, maatregelen om te voorkomen dat de toegebrachte schade zich herhaalt, alsmede schadevergoeding. De verschillende vormen van herstel zullen hierna worden uitgewerkt.

Het spreken over herstel mag dus niet worden gereduceerd tot het spreken over schadevergoeding.

1.2. Herstel als onderdeel van een geïntegreerde benadering

Slachtoffers van grove en systematische schendingen van de mensenrechten hebben heel wat behoeften en verwachtingen. Hoewel deze uiteraard afhankelijk zijn van elke specifieke context, kunnen op grond van de beschikbare literatuur een aantal gemeenschappelijke kenmerken worden vastgesteld. Het relatieve belang van elk van deze kenmerken zal van situatie tot situatie verschillen en zal evolueren met verloop van tijd.

Enkele van de gemeenschappelijke behoeften van slachtoffers – overal ter wereld vastgesteld na grove en massale schendingen van de mensenrechten – zijn: de behoefte om de waarheid te kennen, de behoefte aan erkenning van het onrechtmatige karakter van de gepleegde daden of misdaden en van het daardoor veroorzaakte leed en de daardoor veroorzaakte schade, de behoefte aan erkenning door de verantwoordelijken van hun aansprakelijkheid voor de daden en de gevolgen ervan (of de erkenning daarvan door een rechtbank, een waarheidscommissie of een ander mechanisme), de behoefte aan oprechte verontschuldigen, de behoefte aan een engagement en maatregelen om de daden niet te herhalen en de behoefte aan herstelmaatregelen¹²⁰⁷, naast de behoefte aan herstel van een vorm van waardigheid.

Geen van deze behoeften kan los van de andere worden voldaan. Herstelmaatregelen zijn geen op zichzelf staande maatregelen. Indien zij worden toegekend zonder erkenning van het onrechtmatige karakter van de gepleegde daden, van de schade en het leed die zij hebben veroorzaakt en van de verantwoordelijkheid van de betrokkenen, kunnen zij worden opgevat als hol, respectloos, het afkopen van het zwijgen van de slachtoffers of 'het betalen van bloedgeld'. Elk aspect van het tegemoetkomen aan de behoeften van de slachtoffers zal de andere versterken. Met andere woorden, de behoeften van slachtoffers moeten op een geïntegreerde en holistische manier worden aangepakt om zinvol en succesvol te zijn.

In het afgebakende kader van het mandaat van de bijzondere commissie wordt in het eerste deel van dit verslag ingegaan op de noodzaak van waarheidsvinding, terwijl in het tweede deel (Herinnering en

¹²⁰⁷ Martien Schotsmans, "Victims' Expectations, Needs and Perspectives After Gross and Systematic Human Rights Violations", in *Out of the Ashes: Reparations for Victims of Gross and Systemic Human Rights Violations*, dir. Koen De Feyter, Stephan Parmentier, Marc Bossuyt en Paul Lemmens (Antwerpen en Oxford: Intersentia, 2005), 105–33.

herstel) wordt ingegaan op de erkenning van wandaden, van leed en schade, van aansprakelijkheid en de behoefte aan verontschuldiging. In het derde en laatste deel van het verslag (Racisme en kolonialisme) wordt dan weer nader ingegaan op de nood aan van een engagement om de daden niet te herhalen. Gezien de nood aan een geïntegreerde benadering kunnen de drie delen van het verslag niet los van elkaar worden gezien, noch kan het hoofdstuk over herstel los worden gezien van de eerdere hoofdstukken die gewijd zijn aan herinnering en verzoening. Een illustratie hiervan is het verschil tussen kennis (behandeld in het deel Geschiedenis) en erkenning (behandeld in het deel over herinnering/herstel, en meer in het bijzonder met betrekking tot het uiten van verontschuldiging als een vorm van herstel)¹²⁰⁸. Hoewel erkenning niet mogelijk is zonder kennis, is kennis op zich onvoldoende.

2. Benaderingen van herstel

De gebruikelijke benadering die in gedachten komt wanneer men het over herstel heeft, is de juridisch-gerechtigde benadering, d.w.z. vorderingen van Staten, individuele slachtoffers of groepen slachtoffers, hetzij tegen individuen, instellingen of Staten, waarbij zij hun rechten langs gerechtelijke weg willen doen gelden, onder meer door een rechtszaak aan te spannen.

In dit deel zal de kwestie van herstel eerst worden onderzocht vanuit de invalshoek die voor de commissie het meest relevant is, d.w.z. de kwestie van de verantwoordelijkheid van de Staat. Er zal ook kort worden ingegaan op de strafrechtelijke verantwoordelijkheid voor internationale misdrijven. Om verschillende redenen die verder zullen worden toegelicht, lijkt een juridisch-administratieve benadering via de ontwikkeling van een herstelprogramma echter meer aangewezen.

2.1. De juridisch-gerechtigde benadering: herstel voor internationaal onrechtmatige daden

Hier moet een belangrijk voorbehoud worden gemaakt: dit deel strekt er louter toe de commissie een indicatie te geven over de juridisch-gerechtigde benadering. Het verslag zal dus alleen algemene beginselen toelichten over de verplichtingen van Staten om herstel te bieden voor internationaal onrechtmatige daden/koloniale misdaden. Het bepalen van de precieze draagwijdte van de verplichtingen van België krachtens het internationaal publiekrecht zou verder onderzoek vergen van verschillende vragen die alleen kunnen worden beantwoord door een beroep te doen op specifieke experts op dit gebied¹²⁰⁹. In dit verslag worden deze vragen slechts summier behandeld, zonder dat een uitputtend of definitief antwoord wordt gegeven. De aanbeveling aan de commissie is om het advies in te winnen van experts in internationaal publiekrecht.

Een tweede voorbehoud dat moet worden gemaakt, is het feit dat recht altijd een uitdrukking is van bestaande machtsverhoudingen. Dit verklaart waarom bepaalde handelingen op het moment dat zij werden gesteld niet als verwerpelijk werden beschouwd, terwijl zij vandaag volgens het internationaal recht als misdaden zouden worden beschouwd. Het onderstaande gedeelte geeft de huidige stand van zaken weer van deze strikt juridische benadering, en voegt daaraan enkele opmerkingen toe over het tijdgebonden en evoluerende karakter van het internationaal recht¹²¹⁰.

¹²⁰⁸ Pablo de Greiff, "Articulating the Links between Transitional Justice and Development: Justice and Social integration", in *Transitional Justice and Development: Making Connections*, dir. Pablo de Greiff en Roger Duthie (New York: Social Science Research Council, 2009), 58.

¹²⁰⁹ O.a. Eric David, *Principes de droit des conflits armés* (Brussel: Bruylant, 2019); Eduardo Stoppioni, *La réparation dans le contentieux international de l'investissement* (Parijs: Pedone, 2013).

¹²¹⁰ Zie ook: "Dekolonisering en mensenrechten", dir. Jonas Vernimmen, speciaal nummer, *Tijdschrift voor Mensenrechten*, nr. 3 (2020).

- De regels van staatsaansprakelijkheid

De juridische verplichting van de Belgische Staat om de schade te herstellen die werd veroorzaakt door het kolonialisme of door specifieke daden gepleegd tijdens het kolonialisme, moet worden beschouwd in het kader van het internationaal publiekrecht, en meer in het bijzonder in het kader van de regels van staatsaansprakelijkheid¹²¹¹. Deze regels stellen de beginselen vast die bepalen wanneer en hoe een Staat aansprakelijk wordt gesteld voor een schending van een internationale verplichting. Deze regels van het internationaal gewoonterecht zijn gecodificeerd in de ‘Artikelen inzake de Aansprakelijkheid van Staten voor Internationale Onrechtmatige Daden’, die in augustus 2001 door de Commissie voor Internationaal Recht (ILC, International Law Commission) zijn aangenomen¹²¹². Hoewel deze beginselen oorspronkelijk waren ontwikkeld om de aansprakelijkheid van Staten ten opzichte van andere staten vast te stellen, wordt er door individuele slachtoffers steeds vaker een beroep op gedaan om schadevergoeding te eisen van een Staat.

De regel is dat een Staat verplicht is de schade te herstellen die veroorzaakt is door een internationaal onrechtmatige daad die bestaat uit een handelen of nalaten dat volgens het internationaal recht aan de Staat kan worden toegerekend en dat een schending vormt van een internationale verplichting van de staat¹²¹³.

- Wat is een internationaal onrechtmatige daad?

De regels van de ILC van 2001 zijn ‘secundaire regels’, d.w.z. dat zij de beginselen uiteenzetten volgens welke Staten een aansprakelijkheid hebben om te herstellen, maar zij geven niet aan welke handelingen precies internationaal onrechtmatig zijn. Om de onrechtmatige aard ervan te beoordelen, moet de handeling een schending vormen van een internationale verplichting die is neergelegd in een bron van internationaal recht, met name een internationaal verdrag of in het internationaal gewoonterecht¹²¹⁴.

Volgens de doctrine van het intertemporeel recht moet de aansprakelijkheid echter onderzocht worden vanuit de vraag naar de terugwerkende kracht. Internationale aansprakelijkheid ontstaat immers alleen ten aanzien van daden die internationaal onrechtmatig waren op het moment dat zij werden begaan.

- Was het kolonialisme een internationaal onrechtmatige daad op het moment dat deze werd begaan?

Er is geen duidelijke rechtsgrond in het internationaal publiekrecht, noch conventioneel recht, noch gewoonterecht, om kolonialisme te beschouwen als een schending van een internationale verplichting, d.w.z. een internationaal onrechtmatige daad op het moment dat deze werd begaan, die

¹²¹¹ Max du Plessis, “Reparations and International Law: How are Reparations to be Determined (Past Wrong or Current Effects), Against Whom, and What Form Should They Take?” in *Repairing the Past? International Perspectives on Reparations for Gross Human Rights Abuses*, dir. Max du Plessis en Stephan Peté (Antwerpen en Oxford: Intersentia, 2007), 147–77.

¹²¹² De Commissie voor Internationaal Recht is een groep van experts op het gebied van het internationaal recht die op 21 november 1947 door de Algemene Vergadering van de VN is opgericht om de codificatie van het internationaal recht te bevorderen en problemen op te lossen in het internationaal publiek- en privaatrecht.

¹²¹³ International Law Commission (ILC), “Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts”, augustus 2001, art. 2, geraadpleegd op 4 maart 2021, https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf

¹²¹⁴ Het internationaal gewoonterecht bestaat uit twee elementen: (1) een consistente en algemene internationale praktijk van staten, en (2) een subjectieve aanvaarding van de praktijk als recht door de internationale gemeenschap (*opinio juris*).

staatsaansprakelijkheid met zich meebrengt. Kolonialisme werd pas als een internationaal onrechtmatige daad beschouwd toen het in 1960 voor het eerst werd afgewezen door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties die de Staten opriep om een einde te maken aan het kolonialisme in al zijn vormen en manifestaties¹²¹⁵.

Hoewel de gewoonteregels inzake staatsaansprakelijkheid een onderscheid maken tussen voortdurende schendingen en de langdurige gevolgen van eerdere schendingen, en hoewel het kolonialisme zeker verwoestende voortdurende gevolgen heeft gehad (zie het derde deel over de verbanden tussen kolonialisme en racisme), wordt betwijfeld of deze gevolgen op zich een voortdurende schending vormen of een wettelijke verplichting tot herstel krachtens het internationaal publiekrecht inhouden¹²¹⁶.

- Zijn er tijdens het kolonialisme internationaal onrechtmatige daden gepleegd?

Dit betekent echter niet dat alle tijdens het kolonialisme gepleegde daden toegelaten waren volgens het internationaal recht. Het buitensporig gebruik van geweld en andere schendingen worden beschreven in de hoofdstukken 'Brutalisering en koloniale brutaliteiten' en 'België en het koloniaal geweld: enkele theoretische en historiografische beschouwingen in het deel Geschiedenis van dit verslag. Waren het buitensporig gebruik van geweld, dwangarbeid, massadeportaties enzovoort internationaal onrechtmatige daden?

Zoals gezegd, om uit te maken of een daad op het moment dat deze werd begaan volgens het internationaal recht als onrechtmatig werd beschouwd, moet de schending van een internationaal verdrag of van een regel van het internationaal gewoonterecht worden aangetoond, wat een tijdrovende en technische kwestie is om te onderzoeken. Hieronder volgen enkele voorlopige overwegingen.

De meeste internationale verdragen en conventies die relevant lijken, werden pas na de onafhankelijkheid van de drie landen aangenomen¹²¹⁷. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, die onder meer het verbod op discriminatie op grond van ras en het recht op leven, vrijheid en veiligheid bevat, werd aangenomen in 1948. Het zou interessant zijn na te gaan of deze goedkeuring enige invloed heeft gehad op de manier waarop de mensen in de kolonies onder het koloniale bewind werden behandeld, en of daden die na 1948 werden gepleegd een inbreuk vormen op een internationale verplichting van de Belgische Staat.

Hoewel een zekere publieke opinie protesteerde tegen het buitensporig gebruik van geweld in Congo-Vrijstaat onder Leopold II (voor meer details zie het onderdeel 'Helden en patriotten versus mensenrechtenactivisten' in het deel Geschiedenis van dit verslag), werden deze daden in die tijd niet officieel betwist door andere staten, behalve door het Verenigd Koninkrijk¹²¹⁸. Dit in tegenstelling tot

¹²¹⁵ Algemene Vergadering van de VN, Resolutie 1514 (XV), "Verklaring over het verlenen van onafhankelijkheid aan koloniale landen en volkeren" - https://nl.qaz.wiki/wiki/Declaration_on_the_Granteeing_of_Independence_to_Colonial_Countries_and_Peoples, 14 december 1960.

¹²¹⁶ Marc Bossuyt en Stef Vandeginste, "The Issue of Reparation for Slavery and Colonialism and the Durban World Conference against Racism", *Human Rights Law Journal* 22, nr. 9–12 (2001): 341–50.

¹²¹⁷ Het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (1966), het Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie (1969), het Internationaal Verdrag inzake de bestrijding en de bestraffing van de misdaad van apartheid (1976), het Verdrag tegen foltering en andere wrede, onmenselijke of ontorende behandeling of bestraffing (1985), en het Verdrag inzake de rechten van het kind (1989).

¹²¹⁸ Interessant is dat de term 'misdaad tegen de mensheid' werd gebruikt door George Washington Williams in een pamflet dat in 1890 werd gepubliceerd met uitdrukkelijke verwijzing naar daden die in Congo-Vrijstaat onder Leopold II werden begaan. Zie Adam Hochschild, *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror and*

het geweld dat werd gebruikt in wat nu de Armeense genocide van 1915 wordt genoemd, die als misdadig tegen de mensheid werd veroordeeld in een internationale verklaring van Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Griekenland, waarin werd gewezen op de aansprakelijkheid van het Ottomaanse Rijk hiervoor¹²¹⁹. Er was dus geen ‘consequente praktijk’ van afwijzing door de staten – in de juridische betekenis van bron van internationaal recht – van het in Congo-Vrijstaat gebruikte geweld, noch van het systematische geweld tijdens het Belgische koloniale bewind.

- Kunnen daden gepleegd door individuele personen worden toegerekend aan de Belgische Staat?

Afgezien van de moeilijkheden in verband met de definitie van een ‘internationaal onrechtmatige daad’ is het de vraag of deze daden kunnen worden toegerekend aan de Belgische Staat. De staat is zeker verantwoordelijk voor daden begaan door zijn ‘staatsinstellingen’, of door ‘entiteiten of personen die elementen van het overheidsgezag uitoefenen’. Ook daden van deze organen, entiteiten of personen die hun gezag te buiten gaan of in strijd zijn met instructies, kunnen aan de staat worden toegerekend¹²²⁰.

Deze vraag is bijzonder relevant voor de daden die in Congo-Vrijstaat zijn gepleegd onder Leopold II. Handelde hij onder toezicht van de Belgische Staat? Is het feit dat het Parlement op 28 en 30 april 1885 een resolutie aannam om Leopold II toe te staan staatshoofd van Congo-Vrijstaat te worden – als een strikt persoonlijke aangelegenheid – hier doorslaggevend? Of het feit dat België belangrijke kredieten verleende aan Congo-Vrijstaat en dat de minister van Financiën een oogje in het zeil hield wat betreft de uitgaven van Leopold II? En wat met ambtenaren? Wat met de Belgische militairen die op de loonlijst van het Belgisch leger bleven staan maar in Congo-Vrijstaat optraden? Het onderdeel ‘Helden en patriotten versus mensenrechtenactivisten’ in het deel Geschiedenis van dit verslag geeft meer details over het statuut van de Belgische militairen in Congo. Deze vragen moeten verder worden onderzocht. Ook de vraag of de Belgische Staat aansprakelijk was voor daden gepleegd door personen van de Kerk of van bedrijven moet verder onderzocht worden. Het antwoord daarop zal waarschijnlijk afhangen van de vraag of er een zekere mate van staatscontrole was op hun daden dan wel of zij de prerogatieven van de openbare macht uitoefenden¹²²¹.

- Strafrechtelijke aansprakelijkheid van staatsambtenaren of andere personen

Is het voor de analyse van de staatsaansprakelijkheid relevant te weten of een van de bovengenoemde personen tijdens het kolonialisme internationale misdaden heeft gepleegd? In het hedendaagse internationale recht is het begrip internationale misdrijven toegespitst op daden die door individuele personen zijn gepleegd en die leiden tot een individuele aansprakelijkheid. Deze strafrechtelijke aansprakelijkheid van een individu dat optreedt als een orgaan, een persoon of lid van een groep waarvan de daden volgens het internationaal publiekrecht aan een staat kunnen worden toegerekend, kan leiden tot staatsaansprakelijkheid, maar dat zal niet automatisch zo zijn. Staatsaansprakelijkheid is echter mogelijk voor internationale misdaden, zelfs zonder veroordeling van een individuele persoon¹²²².

Heroism in Colonial Africa (New York: Houghton Mifflin, 1999), 96. Dit is echter een niet-juridisch document, dus geen bron van internationaal recht.

¹²¹⁹ David, *Principes de droit*, par. 4.238a en volgende; en Eric David, *Éléments de droit pénal international et européen*, 2e ed. (Brussel: Bruylant, 2018), par. 16.6.1 en volgende.

¹²²⁰ ILC, “Aansprakelijkheid van staten”, art. 4, 5 en 7; Du Plessis, “Reparations and International Law”, 152.

¹²²¹ ILC, “Aansprakelijkheid van staten”, art. 8.

¹²²² De kwalificatie van internationale misdrijven als een versterkte vorm van schending van een internationale verplichting werd tijdens de ILC-werkzaamheden verworpen. In de zaak Bosnië en Herzegovina tegen Servië en Montenegro heeft het Internationaal Strafhof Servië niet veroordeeld wegens het plegen van genocide, noch wegens het samenspannen tot of het aanzetten tot genocide. Servië is echter wel veroordeeld omdat het

Waren bepaalde daden die tijdens het kolonialisme zijn gepleegd internationale misdaden? Zeker, sommige van de daden waarnaar in het deel Geschiedenis van dit verslag wordt verwezen, bevatten elementen van wat wij vandaag misdaden tegen de mensheid noemen, zoals gedefinieerd in het Statuut van Rome van het Internationaal Strafhof en opgenomen in het Belgische strafwetboek¹²²³. Om als misdaad tegen de mensheid te worden aangemerkt, moeten de daden zijn gepleegd in het kader van een wijdverbreide of systematische aanval gericht tegen een burgerbevolking. Of al deze elementen in het onderhavige geval aanwezig zijn, moet nader worden onderzocht¹²²⁴. Gezien het soort misdaden dat vandaag misdaden tegen de mensheid vormen, zoals moord, slavernij, dwangarbeid, foltering, verkrachting, gedwongen verplaatsing, het misdrijf apartheid, maar ook vervolging van een identificeerbare groep of collectiviteit wegens politieke, raciale, nationale, etnische, culturele, godsdienstige redenen of op grond van geslacht lijkt het erop dat verscheidene daden van geweld die door historici zijn geanalyseerd, vandaag zouden worden gekwalificeerd als misdaden tegen de mensheid¹²²⁵. Er dient verder onderzoek te worden verricht om de precieze aard, het aantal slachtoffers en de gevolgen van deze daden vast te stellen.

Of de in Congo-Vrijstaat gepleegde daden vandaag als het misdaad van genocide kunnen worden aangemerkt, is minder zeker, ook al wordt de term in het gewone taalgebruik vaak gebruikt wanneer gesproken wordt over de dood van grote aantallen Congolezen in dat gebied. Voor genocide is het doorslaggevende element immers een specifieke intentie om de beschermde groep, gedefinieerd door ethniciteit, religie, ras enzovoort geheel of gedeeltelijk te vernietigen. Het aantal slachtoffers

heeft nagelaten alle in zijn macht liggende maatregelen te nemen om de genocide in Srebrenica te voorkomen. Zie International Court of Justice, "Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)", 1993, geraadpleegd op 4 maart 2021, <https://www.ici-cij.org/en/case/91>

¹²²³ Artikel 7 bepaalt: "In overeenstemming met het Statuut van het Internationaal Strafhof wordt onder misdaad tegen de mensheid verstaan een van de volgende handelingen gepleegd in het kader van een veralgemeende of stelselmatige aanval op burgerbevolking en met kennis van bedoelde aanval: (a) moord; (b) uitroeiing; (c) verlaging tot slavernij; (d) gedwongen deportatie of overbrenging van bevolking; (e) gevangenneming of elke andere vorm van ernstige beroving van de lichamelijke vrijheid met schending van de fundamentele bepalingen van het internationaal recht; (f) martelen; (g) verkrachting, seksuele slavernij, gedwongen prostitutie, gedwongen zwangerschap, gedwongen sterilisatie en elke andere vorm van seksueel geweld met een vergelijkbare ernst; (h) vervolging van enige groep of van enige identificeerbare collectiviteit wegens politieke, raciale, nationale, etnische, culturele, godsdienstige of seksistische redenen of wegens andere in het internationaal recht als universeel onaanvaardbaar erkende criteria, in samenhang met iedere handeling bedoeld in deze paragraaf of elk misdrijf dat onder de rechtsmacht van het Hof valt; (i) gedwongen verdwijningen van personen; (j) apartheid; (k) andere onmenselijke handelingen van vergelijkbare aard waardoor opzettelijk ernstig lijden of ernstig lichamelijk letsel of schade aan de geestelijke of lichamelijke gezondheid wordt veroorzaakt". *Statuut van Rome van het Internationaal Strafhof* (Den Haag: Internationaal Strafhof, 2011), art. 7, geraadpleegd op 4 maart 2021, https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/EA9AEFF7-5752-4F84-BE94-0A655EB30E16/0/Rome_Statute_English.pdf; art 136 quinquies en 136 septies Sw.

¹²²⁴ In 'Elementen van Misdrijven' van het Statuut van Rome wordt uitgelegd dat onder 'aanval' niet wordt verstaan een 'militaire aanval', maar 'een werkwijze die bestaat uit het meermaals plegen van de in artikel 7, eerste lid, van het Statuut bedoelde daden tegen een burgerbevolking, ingevolge of ter bevordering van het beleid van een staat of organisatie om een dergelijke aanval te plegen". Internationaal Strafhof, *Elementen van Misdrijven* (Den Haag: Internationaal Strafhof, 2011), geraadpleegd op 4 maart 2021, <https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/336923D8-A6AD-40EC-AD7B-45BF9DE73D56/0/ElementsOfCrimesEng.pdf>

¹²²⁵ Zie ook: VN, *Wereldconferentie tegen racisme, rassendiscriminatie, vreemdelingenhaat en aanverwante vormen van onverdraagzaamheid: Verklaring en Actieprogramma*, Durban 2001 (New York: VN Department of Public Information, 2002), par. 28, geraadpleegd op 4 maart 2021, https://www.ohchr.org/Documents/Publications/Durban_text_en.pdf

vormt op zichzelf juridisch gezien geen element van de genocidemisdad indien de specifieke intentie om te vernietigen niet kan worden bewezen¹²²⁶.

Over dit onderwerp wordt vaak heftig gedebatteerd, aangezien de genocidemisdad vaak als ‘de misdad der misdaden’ op de schaal van menselijk lijden wordt beschouwd; slachtoffers maken dus terecht aanspraak op dergelijke erkenning. Dat is betreurenswaardig, aangezien het soort gewelddaden die hetzij misdaden tegen de mensheid hetzij genocide vormen, het leed dat erdoor wordt veroorzaakt en het aantal slachtoffers in beide gevallen ten gronde afschuwelijk en verwerpelijk zijn. De discussie over de vraag of het gebruikte geweld al dan niet als genocide moet worden bestempeld, kan zelfs de aandacht afleiden van waar het werkelijk om gaat: het gebrek aan erkenning van de misdaden, de omvang en de gevolgen ervan, alsmede het gebrek aan aansprakelijkheid.

“Discussies die zich beperken tot de juridische definitie van genocide verhullen het feit dat miljoenen Congolezen het leven verloren zonder dat er sprake was van een opzettelijke poging om hele etnische groepen uit te roeien en dat er op grote schaal misdaden waren gepleegd. Zelfs indien "slechts" een half miljoen Congolezen rechtstreeks of onrechtstreeks zijn gestorven ten gevolge van geweld dat verband hield met het Leopoldiaanse bewind, en zelfs indien er geen opzet was om hen te doden vanwege hun ‘etniciteit’ of ‘ras’, kan men moeilijk beweren dat zo’n hoog dodental toevallig was. Het is niet omdat zij niet werden gedood in het kader van een poging tot etnische uitroeiing, dat er geen crimineel opzet in het spel was: men mishandelt, verminkt, verkracht, terroriseert, martelt of doodt niet of maakt geen dorpen met de grond gelijk, omdat men niet wil dat hen iets overkomt. De Europeanen en hun Afrikaanse hulptroepen onderwierpen de Congolezen aan de meest sadistische vormen van foltering die de menselijke geest zich kan voorstellen.”¹²²⁷

Dit gezegd zijnde, is het evenmin uitgesloten dat in bepaalde delen of tegen bepaalde groepen van Congo de misdad van genocide is gepleegd.

Ten slotte is het evenzeer twijfelachtig of bepaalde daden die tijdens het kolonialisme zijn gepleegd, in het huidige rechtskader als oorlogsmisdaden kunnen worden aangemerkt, voornamelijk omdat de door België gekoloniseerde landen in die tijd volgens het internationale recht niet als staten werden beschouwd.

Bovendien kan, gelet op het *nullem crimen sine lege*-beginsel, het strafrecht niet met terugwerkende kracht worden toegepast. De daad moet dus een misdrijf zijn op het moment dat hij wordt gepleegd. De misdad genocide werd in het internationaal recht gecodificeerd als een misdad toen het Internationaal Verdrag inzake de voorkoming en de bestraffing van genocide in 1948 door de AVVN werd aangenomen. Bepaalde oorlogsmisdaden waren reeds omschreven in de Verdragen van Den Haag van 1899 en 1907¹²²⁸. Misdaden tegen de mensheid hebben later hun weg gevonden naar internationale verdragen (met name door de goedkeuring van het Statuut van Rome in 2008), hoewel ze volgens het internationale gewoonterecht al als misdaden werden beschouwd en als zodanig werden vervolgd door de rechtbanken van Neurenberg en Tokio.

Concluderend kan worden gesteld dat, hoewel zulks niet *a priori* kan worden uitgesloten, de vraag of België internationaal onrechtmatige daden heeft gepleegd in Congo-Vrijstaat of tijdens het Belgische koloniale bewind, op heel wat juridische hindernissen stuit. Sommige daden die werden gesteld

¹²²⁶ *Statuut van Rome*, art. 6; Georgi Verbeeck, “Vond er in de Onafhankelijke Congostaat een genocide plaats?” in *Koloniaal Congo: Een Geschiedenis in Vragen*, onder leiding van Idesbald Godderis, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (Kalmthout: Polis, 2020), 47–63.

¹²²⁷ Bambi Ceuppens, “Crimes of Commission and omission: Remembering Belgian Mass Violence and Forgetting Congolese”, in Oliver Leu, *Leopold’s Legacy* (Breda: The Eriskay Connection, 2020), 96.

¹²²⁸ Bijvoorbeeld het Verdrag nopens de wetten en gebruiken van de oorlog te land (Den Haag II), 29 juli 1899.

tijdens de laatste decennia van het kolonialisme kunnen mogelijk als ‘internationaal onrechtmatige daden’ worden beschouwd naar internationaal publiek recht, d.w.z. na de goedkeuring van de vroegste bovenvermelde verdragen.

Bovendien kunnen sommige daden die tijdens of kort na de onafhankelijkheid zijn gepleegd, misdaden tegen de mensheid of oorlogsmisdaden vormen die aan individuele personen kunnen worden toegeschreven, maar ook dit zou nader moeten worden onderzocht. Wat oorlogsmisdaden betreft, moeten onder meer het bestaan en de aard van het gewapende conflict - internationaal of intern - worden vastgesteld. Daarbij mag niet uit het oog worden verloren dat de begrippen van deze misdaden ook mettertijd zijn geëvolueerd.

Voor de slachtoffers of overlevenden kan het uiteraard van groot belang zijn om te analyseren of deze daden volgens het huidige internationale strafrecht een internationale misdaad zouden vormen. Dit zou, niet voor een juridisch doel maar vanuit een moreel of historisch perspectief, kunnen worden gedaan als een erkenning van het leed dat de slachtoffers is aangedaan. Dit zal hierna worden gesuggereerd onder symbolisch herstel inzake het voorwerp van verontschuldiging.

- Het internationaal recht is niet statisch

Het is belangrijk erop te wijzen dat het internationaal recht, de rechtsleer en de rechtspraak voortdurend in ontwikkeling zijn. Juristen hebben verwezen naar de zogenaamde Martens-clausule in de preambule van het tweede Verdrag van Den Haag van 1899 nopens de wetten en gebruiken van de oorlog te land, die verwijst naar ‘*de wetten van de menselijkheid en de vereisten van het openbare geweten*’, een van de argumenten die werden gebruikt om aanklachten wegens misdaden tegen de mensheid toe te staan bij de rechtbank van Neurenberg. Deze clausule, zo stellen zij, moet minder machtige staten in staat stellen zich te beroepen op de gebruiken van de naties of het openbare geweten als rechtsbron met betrekking tot staatsaansprakelijkheid¹²²⁹.

Dit wijst op een bredere en belangrijke discussie over de invloed van machts(on-)evenwichten op de totstandkoming van het internationaal recht, een argument dat onder meer door TWAIL (Third World Approaches to International Law)¹²³⁰ wordt ontwikkeld. Wanneer eerder is opgemerkt dat er geen ‘consequente praktijk’ is geweest van afwijzing van het in Congo-Vrijstaat gebruikte geweld door andere staten, dan wordt daarmee bedoeld op staten van de westerse wereld, aangezien gekoloniseerde gebieden niet als staten werden beschouwd en geen mogelijkheid hadden om enig protest te uiten. Dezelfde opmerking geldt voor het feit dat kolonialisme in die tijd niet als een misdaad werd beschouwd.

In dezelfde lijn verwijst professor Tendayi Achiume, speciaal rapporteur van de VN over hedendaagse vormen van racisme, rassendiscriminatie, vreemdelingenhaat en aanverwante onverdraagzaamheid, in haar verslag van 2019 naar de noodzaak om het internationaal recht te ‘dekoloniseren’, aangezien het in het verleden werd ontwikkeld en gebruikt om de structuren van rassendiscriminatie en ondergeschiktheid gedurende de koloniale periode te consolideren, en het ook nu nog mogelijk maakt

¹²²⁹ Hoewel het argument dat de Martens-clausule deel uitmaakt van het internationaal gewoonterecht door de rechtbank van Neurenberg werd aangevoerd als een van de argumenten om misdaden tegen de mensheid aan te klagen bij ontstentenis van een verdrag of overeenkomst, blijft de interpretatie ervan onduidelijk en omstreden. Zie ook: Antonio Cassese, “The Martens Clause: Half a Loaf or Simply Pie in the Sky?”, *European Journal of International Law* 11 nr. 1, (2000): 187–216; en Antonio Cassese, *International Law*, 2 ed. (Oxford: Oxford University Press, 2005), 160–61.

¹²³⁰ “Een beweging die wetenschappers en beoefenaars van internationaal recht en beleid omvat die zich bezighouden met kwesties die verband houden met het ‘Zuiden van de Wereld’ in de brede betekenis”. “Oprichtingsverklaring”, *TWAIL Review*, 30 augustus 2019, geraadpleegd op 8 maart 2021, <https://twailr.com/introducing-the-twail-review-twail/>

om “herstel en remediëring van de ongelijkheid en onrechtvaardigheid die in het koloniale tijdperk verankerd zijn, te verhinderen.”¹²³¹

Met betrekking tot de grenzen van procesvoering vanwege het beginsel van intertemporaliteit (of non-retroactiviteit) verwijst de speciaal rapporteur naar de artikelen 13 en 14 van de ILC-beginselen inzake staatsaansprakelijkheid,¹²³² waarbij zij stelt:

“Het algemeen erkend intertemporeel beginsel beperkt de staatsaansprakelijkheid voor herstel tot die daden die internationaal onrechtmatig waren op het moment dat de staat ze pleegde. Het intertemporeel beginsel is echter geen absolute beperking. Verlengingen in de tijd voor internationale aansprakelijkheid zijn van toepassing wanneer: (a) een daad aanhoudt en voortduurt tot een tijdstip waarop het internationaal recht de daad als een schending beschouwd; of (b) de directe voortdurende gevolgen van de onrechtmatige daad voortduren tot een tijdstip waarop de daad en de gevolgen ervan als internationaal onrechtmatig worden beschouwd.”¹²³³

Volgens prof. Achume kan staatsaansprakelijkheid voor de voortdurende erfenissen van rassendiscriminatie ten gevolge van slavernij en kolonialisme niet worden verhinderd door intertemporaliteit. Zij beveelt aan:

“Lidstaten en internationale juristen die betrokken zijn bij de interpretatie en verwoording van het internationaal recht, moeten meer doen om de toepassing van de uitzonderingen van het intertemporeel beginsel te onderzoeken, vooral als een mechanisme om overdreven juridische hindernissen voor het nastreven van raciale rechtvaardigheid te overwinnen.”¹²³⁴

Naast de interpretatie en toepassingen van deze uitzonderingen roept de speciaal rapporteur staten op de ‘politieke wil en morele moed’ te hebben om de juridische complexiteit in verband met intertemporaliteit, verantwoordelijkheid en causaliteit te overwinnen, gezien de tijd die sinds de kolonisatie verstreken is, om zinvol herstel te bieden¹²³⁵.

- Procederen of niet procederen?

Zoals hierboven vermeld, is, ongeacht deze moeilijkheden, het kiezen van een juridisch-gerechtigde benadering via procesvoering een optie die openstaat voor alle slachtoffers.

Procederen kan voor slachtoffers krachtig en zinvol zijn, omdat het de gerechtelijke waarheid en aansprakelijkheid voor specifieke daden die zijn begaan, kan vaststellen. Het streven naar de gerechtelijke waarheid heeft echter voor- en nadelen. De gerechtelijke waarheid stelt ‘de verantwoordelijkheid van de daders buiten redelijke twijfel vast door middel van een eerlijke rechtsgang. Rechters stellen de feiten van elke zaak vast door ooggetuigenverklaringen, getuigenverklaringen van overlevenden en beklaagden, forensisch en schriftelijk bewijs en andere informatie die de waarheid aan het licht kan brengen, te beoordelen’¹²³⁶. Feiten die niet op basis van het beschikbare bewijsmateriaal kunnen worden vastgesteld, kunnen dus geen deel uitmaken van de gerechtelijke waarheid. Dit betekent dat een deel van de historische waarheid misschien niet door

¹²³¹ Algemene Vergadering van de VN, “Verslag van de speciale rapporteur (Tendayi Achume) over hedendaagse vormen van racisme, rassendiscriminatie, vreemdelingenhaat en onverdraagzaamheid”, A/74/321, par. 50, 21 augustus 2019, geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://undocs.org/en/A/74/321>

¹²³² ILC, “Aansprakelijkheid van staten”.

¹²³³ AV VN, “Verslag van de speciale rapporteur (Achume)”, A/74/321, par. 32.

¹²³⁴ A/74/321, par. 49.

¹²³⁵ A/74/321, par. 51.

¹²³⁶ International Center for Transitional Justice (ICTJ), “Can We Handle the Truth? International Day for the Right to the Truth: Judicial Truth”, 2018, geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://www.ictj.org/gallery-items/judicial-truth>

een rechtbank als gerechtelijke waarheid kan worden vastgesteld als het beschikbare bewijsmateriaal niet aan de normen voor bewijsvoering voldoet. Dit kan bijzonder pijnlijk zijn voor slachtoffers.

Ook hebben ‘vonnissen in zaken van massale mensenrechtenschendingen niet de pretentie een volledig historisch verslag te geven van het conflict of de onderdrukking waarbinnen de onderzochte misdaden hebben plaatsgevonden’¹²³⁷, aangezien zij alleen de specifieke feiten en aanklachten onderzoeken die aan de rechtbank zijn voorgelegd. Indien daarentegen het bestaan van bepaalde feiten door een nationale of internationale rechtbank wordt vastgesteld, zal het vonnis bijdragen tot ‘het historisch verslag en helpen om ontkenning en revisionisme te bestrijden’¹²³⁸. Door slachtoffergroepen aangespannen processen spelen ook een belangrijke rol bij het uitoefenen van druk in de richting van politieke onderhandelingen. Procederen kan dus een nuttige stimulans zijn voor of een aanvulling vormen op een juridisch-administratieve herstelbetalingregeling.

Procederen heeft ook enkele meer praktische nadelen. Procederen om schadevergoeding te verkrijgen neemt veel tijd in beslag, kan zeer duur zijn, vergt veel doorzettingsvermogen en stuit op vele juridische hindernissen, terwijl de uitkomst onzeker is. Het kan ook worden bemoeilijkt wanneer rechtspersonen, zoals instellingen of bedrijven, inmiddels een fusie zijn aangegaan of opgegaan zijn in andere instellingen of holdings, of hebben opgehouden te bestaan, terwijl hun activa zijn opgekocht door andere bedrijven enzovoort. Bij rechtsvorderingen wordt gekeken naar de schade die is toegebracht aan de slachtoffers die de zaak hebben aangespannen, niet aan andere slachtoffers of aan de samenleving als zodanig. Dat betekent dat herstelmaatregelen, zo ze worden toegekend, over het algemeen ten goede komen aan de slachtoffers die aan de vordering hebben deelgenomen, maar niet aan andere slachtoffers die zich in soortgelijke situaties kunnen bevinden als gevolg van grove en systematische schendingen van de mensenrechten. Een dergelijke situatie kan dan ook tot ontevredenheid en tot de ene polemiek na de andere leiden.

Naast vorderingen op grond van staatsaansprakelijkheid hebben slachtoffers het recht een klacht in te dienen wegens internationale misdaden, aangezien voor deze daden naar Belgisch recht geen verjaringstermijn geldt¹²³⁹. Strafrechtelijke vervolging is alleen mogelijk als de beschuldigde kan worden geïdentificeerd en nog in leven is, kan worden aangehouden en in een zodanige geestelijke toestand verkeert dat vervolging mogelijk is, en als er nog voldoende bewijsmateriaal voorhanden is. Indien de voorwaarden voor strafrechtelijke aansprakelijkheid aanwezig zijn, zal het vonnis individuele schuld vaststellen, geen morele of politieke aansprakelijkheid. Strafprocessen onderzoeken niet de diepere oorzaken of de systematische aard van het geweld¹²⁴⁰, maar kunnen bijdragen tot waarheidsvinding. Het indienen van een klacht is een wettelijk recht van elk slachtoffer en kan een stimulans zijn om bredere politieke of maatschappelijke discussies op gang te brengen.

Procesvoering die leidt tot een breder herstelprogramma – Het bloedbad in Rawagede, Indonesië

¹²³⁷ Ibid.

¹²³⁸ Ibid.

¹²³⁹ Algemene Vergadering van de VN, Resolutie 60/147, “Basisprincipes en richtlijnen inzake het recht op verhaal en herstel van de slachtoffers van grove schendingen van het internationaal recht inzake de mensenrechten en ernstige schendingen van het internationaal humanitair recht. Resolutie 60/147 van de Algemene Vergadering van de VN - https://nl.qaz.wiki/wiki/UN_General_Assembly_Resolution_60/147”, A/RES/60/147, 16 december 2005, geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://undocs.org/en/A/RES/60/147>. De Basisprincipes bevestigen principe 6. Er blijft discussie bestaan over de vraag wanneer dit principe precies is vastgesteld met betrekking tot de temporaliteit.

¹²⁴⁰ Tenzij dit een element van het misdrijf is, zoals het geval is met misdaden tegen de mensheid.

In Nederland lopen verschillende vorderingen voor herstel voor daden die verband houden met de dekolonisatieperiode (niet de kolonisatie) van Indonesië¹²⁴¹.

In 1945 had Indonesië zich onafhankelijk verklaard. Nederland accepteerde dit niet en ging over tot een militaire interventie, de zogeheten 'politieacties'. In het dorp Rawagede werd op 9 december 1947 een groot deel van de mannelijke burgerbevolking zonder enige vorm van proces geëxecuteerd. Nederland tekende uiteindelijk in 1949 een verdrag om de onafhankelijkheid uit te roepen. In 2005 heeft de minister van Buitenlandse Zaken spijt betuigd over de massamoord en in 2008 heeft de Nederlandse ambassadeur diep berouw uitgedrukt, maar er werden geen officiële verontschuldiging aangeboden. In 2008 zijn nabestaanden een proces begonnen om schadevergoeding te eisen voor het bloedbad en voor het uitblijven van vervolging van de verantwoordelijken. De staat erkende dat de massamoord een onrechtmatige daad was, betuigde spijt daarvoor en verklaarde dat ze 6 850 000 euro ontwikkelingshulp aan het dorp Rawagede had gegeven, vergezeld van spijtbetuigingen. Op 14 september 2011 oordeelde het Gerecht van Eerste Aanleg in Den Haag dat de massamoord reeds een onrechtmatige daad was op het moment dat deze plaatsvond en dat deze was veroordeeld door de Verenigde Naties. Het hof veroordeelde de Nederlandse staat tot schadevergoeding aan de weduwen van de slachtoffers, zonder een bedrag vast te stellen. De Nederlandse staat onderhandelde over de schadevergoeding van 20 000 euro voor elk van de weduwen. De staat bood ook excuses aan tijdens een herdenkingsplechtigheid in 2011, beperkt tot de feiten die in de rechterlijke uitspraak waren opgenomen¹²⁴². Na deze en andere gerechtelijke procedures besloot de Nederlandse regering in 2013 een bredere civielrechtelijke afwikkelingsregeling op te zetten voor 'vergelijkbare gevallen' als die van Rawagede, voor weduwen en kinderen van geëxecuteerde personen, die elk 20 000 euro ontvangen¹²⁴³.

2.2. De juridisch-administratieve benadering: herstelprogramma's voor historisch onrecht

Het is duidelijk dat de regels inzake staatsaansprakelijkheid of inzake vorderingen tot herstel voor onrechtmatige daden tegen individuen niet zijn ontwikkeld om een antwoord te bieden op vorderingen die gebaseerd zijn op massaal geweld of koloniale onrechtvaardigheden.

De ontwikkeling van een herstelprogramma betekent echter niet dat er geen internationale normen of richtlijnen zijn.

- Herstel voor massamisdaden

Het OHCHR van de VN verwijst naar de rechtsgrond voor het recht op verhaal en herstel die stevig is verankerd in het uitgebreide corpus van internationale mensenrechteninstrumenten, dat nu algemeen door de staten wordt aanvaard¹²⁴⁴. Het belangrijkste instrument is een specifieke reeks

¹²⁴¹ Larissa van den Herik, "Addressing 'Colonial Crimes' through Reparations? Adjudicating Dutch Atrocities Committed in Indonesia", *Journal of International Criminal Justice* 10, nr. 3 (juli 2012): 693–705.

¹²⁴² Andere zaken volgden. Zie Larissa van den Herik, "Reparation for Decolonisation Violence: A Short Overview of Recent Dutch Litigation", *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht = Journal of International Law* 78, nr. 3 (2018): 629–33.

¹²⁴³ "Bekendmaking van de Minister van Buitenlandse Zaken en de Minister van Defensie van 10 september 2013, nr. MinBuZa.2013-256644, van de contouren van een civielrechtelijke afwikkeling ter vergoeding van schade aan weduwen van slachtoffers van standrechtelijke executies in het voormalige Nederlands-Indië van vergelijkbare ernst en aard als Rawagede en Zuid Sulawesi", Ministerie van Buitenlandse Zaken, stcrt-2013-25383, geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2013-25383.html>; "Contouren civielrechtelijke schikking ter vergoeding schade van weduwen van slachtoffers van standrechtelijke executies in het voormalige Nederlands-Indië, 1945–1949 », Ministerie van Buitenlandse Zaken, stcrt-2020-50505, 19 oktober 2020, geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2020-50505.html>

¹²⁴⁴ Bureau van de Hoge Commissaris voor de Mensenrechten van de Verenigde Naties (OHCHR), *Rule-of-Law*

richtlijnen voor herstel, "de Basisprincipes en richtlijnen inzake het recht op verhaal en herstel voor slachtoffers van grove schendingen van de internationale mensenrechtenwetgeving en ernstige schendingen van het internationaal humanitair recht" (hierna de Basisprincipes), die de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in 2005 heeft aangenomen¹²⁴⁵. De richtlijnen scheppen geen nieuwe juridische verplichtingen, maar bieden een leidraad voor zowel de procedurele als de inhoudelijke aspecten van de rechten van slachtoffers.

Bij de aanneming van de Basisprincipes verwees de Algemene Vergadering van de VN onder meer naar de Universele Verklaring van de rechten van de mens, het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten, het Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie, het Verdrag tegen foltering en andere wrede, onmenselijke of ontorende behandeling of bestraffing, de Verdragen van Genève, het Statuut van Rome van het Internationaal Strafhof en het Afrikaans Handvest van de rechten van de mens en de volkeren.

Deze beginselen kunnen als leidraad dienen voor de ontwikkeling van een herstelprogramma, dat in geval van grove en systematische schendingen van de mensenrechten de beste optie is, omdat "*het universum van potentiële begunstigen groot is en zij waarschijnlijk te lijden hebben gehad onder diverse en meervoudige vormen van misbruik*".¹²⁴⁶

Net vanwege het systematische karakter van de schendingen kunnen de vorderingen tot herstel voor dergelijke schendingen niet worden behandeld alsof het slechts om een groot aantal individuele vorderingen zou gaan.

*"Deels gaat herstel in de gevallen die hier aan de orde zijn, niet alleen over een groot aantal individuele schendingen, maar over schendingen die op systematische wijze tot stand komen, hetzij als gevolg van het opzettelijk voeren van een onrechtmatig beleid, hetzij als het voorspelbare gevolg van andere keuzes. Herstel in deze contexten moet niet alleen recht doen aan de slachtoffers, maar ook bijdragen tot het herstel van essentiële normenstelsels, waaronder normen van gerechtigheid, die onvermijdelijk verzwakt zijn in tijden van conflict of autoritarisme (...)"*¹²⁴⁷

- Herstel voor historisch onrecht

In het geval van het kolonialisme werden de misdaden niet begaan als gevolg van verzwakte rechtsnormen, maar in het kader van een normatieve orde die de inwoners van de koloniën niet als gelijkwaardige burgers beschouwde, maar slechts als rechteloze arbeidskrachten, of – in de meest rooskleurige maar nog steeds problematische visie – als objecten van het beschavingsproject.

In dit opzicht is het bieden van herstel niet alleen een middel om te herstellen wat verkeerd is gedaan, maar ook om te bevestigen dat het koloniale systeem op zich en het ontnemen van rechten aan de bewoners van de koloniën verkeerd was en dat de blijvende gevolgen van het systeem moeten worden aangepakt.

Experts op het gebied van *transitional justice* hebben de neiging om naar dergelijke systemische schendingen te verwijzen met de niet-juridische term 'historisch onrecht'.

"Historisch onrecht wordt over het algemeen gezien als gericht tegen hele groepen, ook benadeelde minderheden of buitenlandse bevolkingsgroepen. Het verschilt van en is meer dan een reeks individuele gevallen; het heeft betrekking op bevolkingsgroepen die zijn vermoord, uitgesloten en gediscrimineerd

Tools for Post-Conflict States: Reparations Programmes (New York en Genève: Verenigde Naties, 2008), p. 5, geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/ReparationsProgrammes.pdf>

¹²⁴⁵ Algemene Vergadering van de VN, Resolutie 60/147, "Basisprincipes en richtlijnen".

¹²⁴⁶ OHCHR, *Rule-of-Law Tools, Reparations Programmes*, 10.

¹²⁴⁷ Ibid.

*door anderen die zich door eigen voorrechten en onderdrukking hebben verrijkt. Historische vorderingen kunnen dus over het algemeen niet gebaseerd worden op het herstelparadigma van individuele dader, individueel slachtoffer en aantoonbare kwantificeerbare verliezen.*¹²⁴⁸

Het concept heeft ook het voordeel dat het onrecht uit een ver verleden niet onmiddellijk uitsluit, hoewel voor herstel nog steeds *'ernstig onrechtmatigheden op massale schaal'* vereist zijn waarvan de *'negatieve gevolgen nog steeds zichtbaar moeten zijn'* en waarvoor de nakomelingen van de slachtoffers alleen herstelmaatregelen kunnen eisen *'als zij blijven lijden onder de gevolgen van het historische onrecht dat tegen hun voorouders is begaan'*.¹²⁴⁹ (Zie hierboven inzake het verschil tussen historische verantwoordelijkheid en individuele schuld).

- Herstel in het kader van de bijzondere commissie

In de Verklaring van Durban – uitgebracht als resultaat van de VN-Wereldconferentie tegen racisme die in 2001 in Durban, Zuid-Afrika, plaatsvond – wordt erkend dat kolonialisme tot racisme heeft geleid, dat Afrikanen en mensen van Afrikaanse afkomst het slachtoffer zijn geweest van het kolonialisme en nog steeds het slachtoffer zijn van de gevolgen ervan, en wordt betreurd dat de gevolgen en het voortbestaan van deze structuren en praktijken tot de factoren behoren die hebben bijgedragen tot blijvende sociale en economische ongelijkheid in vele delen van de wereld tot op vandaag.¹²⁵⁰ Hoewel de Verklaring niet verwijst naar enige wettelijke verplichting, prijst zij staten die berouw hebben getoond en excuses of herstel hebben aangeboden 'waar passend, voor ernstige en massale schendingen die zijn begaan'¹²⁵¹. Ook wordt verwezen naar de noodzaak van waarheidsvinding, verzoening, educatie, eerherstel voor de nagedachtenis van de slachtoffers en herstel van hun waardigheid, naast hervormingen om de gevolgen aan te pakken¹²⁵². Het deel Geschiedenis en het deel over het verband tussen kolonialisme en racisme in dit verslag geven meer details over de verwoestende gevolgen van de racistische ideologie.

Na de VN-conferentie in Durban werd een VN-werkgroep van experts inzake mensen van Afrikaanse afkomst opgericht om de problemen van rassendiscriminatie te bestuderen waarmee mensen van Afrikaanse afkomst in de Afrikaanse diaspora worden geconfronteerd, en om voorstellen te doen voor de uitbanning van rassendiscriminatie tegen mensen van Afrikaanse afkomst¹²⁵³. De Werkgroep bracht in 2019 een bezoek aan België en bracht een verslag uit met veel opmerkingen over het koloniale verleden van België en het huidige racisme en discriminatie¹²⁵⁴.

Met betrekking tot herstel beveelt het verslag verschillende zaken aan, waaronder:

“(k) Biedt excuses aan voor de gruweldaden begaan tijdens de kolonisatie. De Werkgroep beveelt herstelgerichte justitie aan, met het oog op het afsluiten van wat een donker hoofdstuk in de Belgische geschiedenis is en als middel tot verzoening en genezing. Het recht op herstel voor wrede daden uit het

¹²⁴⁸ Dina Shelton, *Remedies in International Human Rights Law* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 428. Dina Shelton is een gerenommeerd hoogleraar in de rechten aan de George Washington University Law School in Washington DC.

¹²⁴⁹ Peter Malcontent, dir., *Facing the Past: Amending Historical Injustices Through Instruments of Transitional Justice* (Cambridge, Antwerpen en Portland: Intersentia, 2016), 22.

¹²⁵⁰ VN, *Wereldconferentie tegen racisme*, par.14. Merk op dat kolonialisme niet wordt genoemd als een misdaad tegen de mensheid, in tegenstelling tot slavernij (par. 13), apartheid en genocide (par. 15).

¹²⁵¹ Ibid., par. 100.

¹²⁵² Ibid., par. 101–6.

¹²⁵³ De Werkgroep werd opgericht na de Wereldconferentie. Zie ibid., par. 7.

¹²⁵⁴ VN-raad voor de Mensenrechten (HRC), “Visit to Belgium: Report of the UN Working Group of Experts on People of African Descent”, A/HRC/42/59/Add.1, 14 augustus 2019, geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://undocs.org/en/A/HRC/42/59/Add.1>

verleden is aan geen enkele verjaringstermijn gebonden. De Werkgroep beveelt het 10-puntenplan van de Caribische Gemeenschap voor herstelgerichte justitie aan als richtinggevend kader.”

Hoewel dit laatste meer geschikt lijkt voor herstel in verband met de slavenhandel in het Caribisch gebied,¹²⁵⁵ is het van belang op te merken dat de aanbeveling het idee van herstel als een politiek, herstelgericht proces eerder dan als een juridisch proces ondersteunt. In de resolutie tot oprichting van de bijzondere commissie wordt in de preambule verwezen naar het verslag van de VN-werkgroep van experts inzake mensen van Afrikaanse afkomst.

Aangezien het mandaat van de bijzondere commissie verwijst naar de verzoening tussen Belgen (met inbegrip van Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst) en de betrekkingen tussen Belgen en Congolezen, Rwandezen en Burundezen (art. 3.5), lijkt herstel ook te worden overwogen vanuit een positief sociaal-politiek perspectief, eerder dan vanuit een juridisch perspectief.

- Herstel als een sociaalpolitiek proces

Voor historisch onrecht verwijzen experts naar de voordelen van een herstelprogramma als het resultaat van een ‘politieke’ dialoog, aangezien een dergelijk proces doelstellingen kan bereiken die verder gaan dan het herstel van het veroorzaakte leed.

Een dergelijk politiek proces met betrekking tot historisch onrecht kan verscheidene voordelen hebben in vergelijking met een juridisch proces.¹²⁵⁶

Zoals hierboven vermeld, hebben slachtoffers vaak het gevoel dat herstel dat niet stoelt op de erkenning van het onrecht en dat niet met oprechte verontschuldigen gepaard gaat zinloos is. Indien schadevergoeding moet worden gevorderd via een gerechtelijke procedure, wordt de kans dat deze uitmondt in een oprechte verontschuldiging kleiner, of komt deze misschien pas na lange procedures, aangezien verontschuldigen kunnen worden beschouwd als een schuldbekenis die leidt tot een verplichting tot herstel, wat de weerspannige partij juist wil vermijden.

Door schadevergoeding te vorderen via een proces van dialoog of ten minste onderhandelingen kunnen eindeloze juridisch-technische discussies worden vermeden die jaren van gerechtelijke procedures kunnen vergen, terwijl het resultaat vaak teleurstellend is voor de slachtoffers, die uiteindelijk nog meer gefrustreerd raken.

Onderhandelingen kunnen tot realistische resultaten leiden en zullen daarom meer kans hebben om ten uitvoer te worden gelegd.

Een herstelprogramma maakt het mogelijk schadevergoeding toe te kennen na de evaluatie van de graad van het veroorzaakte leed (ingedeeld in categorieën), waardoor wordt voorkomen dat de slachtoffers het exacte bedrag van de door hen geleden schade moeten bewijzen. Een dergelijke keuze voorkomt een opeenvolging van discussies en frustratie bij de slachtoffers, hoewel enige ontevredenheid over het feit dat lijden tot voorafbepaalde categorieën wordt gereduceerd niet te vermijden is.¹²⁵⁷

¹²⁵⁵ CARICOM Reparations Commission (CRC), “CARICOM Ten Point Plan for Reparatory Justice”, geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://caricom.org/caricom-ten-point-plan-for-reparatory-justice/>

¹²⁵⁶ Peter Malcontent, “Financial Compensation as a Political Process”, in *Facing the Past*, dir. Malcontent, 265–84.

¹²⁵⁷ Dit is een benadering die in veel landen wordt gevolgd in het kader van *transitional justice*. In België werd ze toegepast door het “Centrum voor Arbitrage inzake misbruik in de Kerk”, dat was opgericht bij een overeenkomst tussen het Belgische federale parlement en de Kerk. Het argument gaat echter niet helemaal op, aangezien sommige rechtbanken ook schadevergoeding hebben toegekend in de vorm van forfaitaire bedragen per slachtoffercategorie. Zie bijvoorbeeld de Buitengewone Afrikaanse Kamers in de zaak tegen

Pablo de Greiff, voormalig speciaal rapporteur van de VN over de bevordering van de waarheid, gerechtigheid, herstel en de waarborgen ter voorkoming van herhaling, ziet het bieden van herstel ook als een politiek project, niet alleen vanwege de nadelen die verbonden zijn aan de gerechtelijke aanpak, maar ook vanuit een positief perspectief: met een herstelprogramma kunnen doelstellingen worden bereikt die anders wellicht niet kunnen worden bereikt via het bieden van herstel op basis van juridische normen, d.w.z. waarbij de aandacht alleen uitgaat naar herstelmaatregelen voor individuele vorderingen¹²⁵⁸. De doelstellingen van een dergelijk herstelprogramma zullen hieronder worden uitgewerkt.

Concluderend kan worden gesteld dat er een duidelijke scheidingslijn loopt tussen de verklaring van Durban en de resolutie die ten grondslag ligt aan het mandaat van de bijzondere commissie, die bevestigt dat de Belgische benadering inzake herstel voor het kolonialisme van sociaalpolitieke aard is, gebaseerd op een herstelrechtelijk, toekomstgericht perspectief. Het doel ervan is de omvorming van de relaties en het tot stand brengen van een ‘gedeelde samenleving’ met Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst¹²⁵⁹, alsook de normalisering van de betrekkingen met de drie landen van het Grote Merengebied en met hun respectieve bevolking.

3. Doelstellingen van herstel¹²⁶⁰

Het idee achter herstel voor geïsoleerde gevallen is ‘volledige restitutie’ (*restitutio in integrum*) of het herstel van de *status quo ante* of ten minste schadevergoeding in verhouding tot de geleden schade, waarbij het de bedoeling is de gevolgen van de schending(en) te neutraliseren. Het betreft een juridische opvatting van ‘herstel’ die in de meeste gevallen van massamisdaden of historisch onrecht onmogelijk in de praktijk kan worden gebracht.

Zoals hierboven reeds werd aangegeven, beoogt herstel als een sociaal-politiek proces ruimere doelstellingen te bereiken. Pablo De Greiff onderscheidt drie doelstellingen van herstel als onderdeel van een bredere benadering van het omgaan met het verleden en het herstellen van relaties:

Herstel als een erkenning van gelijkwaardig burgerschap. In een democratie is het van belang dat individuen elkaar niet alleen als individuen erkennen, maar ook als burgers met gelijke rechten. Dit houdt in dat burgers van wie de rechten geschonden zijn “*een speciale behandeling verdienen, een behandeling die gericht is op de herbevestiging van gelijkheid als voorwaarde*”. Herstel is “*de materiële vorm van erkenning die verschuldigd is aan medeburgers van wie de grondrechten geschonden zijn*”¹²⁶¹.

Herstel als een middel om burgervertrouwen te herstellen of te scheppen. Burgervertrouwen heeft een dubbele betekenis: vertrouwen onder burgers, die lid zijn van dezelfde politieke gemeenschap zonder elkaar te kennen, en vertrouwen van de burgers in de staatsinstellingen, in het systeem. “*Voor*

Hissène Habré, 30 mei 2016, en de Beroepskamer, 27 april 2017, “The Trial of Hissène Habré”, Human Rights Watch, geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://www.hrw.org/tag/hissene-habre>

¹²⁵⁸ Pablo de Greiff, “Justice and Reparations”, in *The Handbook of Reparations*, dir. Pablo de Greiff (Oxford: Oxford University Press, 2006), 454.

¹²⁵⁹ Het begrip gedeelde samenleving werd voor het eerst beklemtoond door de Club van Madrid, het grootste forum van democratische oud-presidenten en oud-eerste ministers, in 2006. De Club definieert een gedeelde samenleving als “een samenleving waarin alle individuen en samenstellende groepen de status hebben van gelijkwaardig bijdragende deelnemers, die vrij zijn om hun verschillen te uiten en tegelijk hun stem te laten horen binnen de bredere bevolking. Zij eerbiedigt ieders waardigheid en mensenrechten en biedt ieder individu gelijke kansen”, Club van Madrid, “Shared Societies Project”, geraadpleegd op 5 maart 2021, <http://www.clubmadrid.org/sspguide/site/index?lan=en>.

¹²⁶⁰ Dit deel is gebaseerd op: de Greiff, “Justice and Reparations”, 454–66.

¹²⁶¹ *Ibid.*, 460.

*slachtoffers vormt herstel een uiting van de ernst waarmee de staat en hun medeburgers inspanningen doen om de betrekkingen van gelijkheid en respect te herstellen.*¹²⁶² Het bevestigt dat hun aanspraken ernstig worden genomen, dat zij als gelijkwaardige burgers in de samenleving worden opgenomen, dat zij deelnemen aan een gemeenschappelijk politiek project.

Herstel als een uitdrukking van sociale solidariteit. Sociale solidariteit is een houding van empathie en bereidheid om zich in de plaats van anderen te stellen, geïnteresseerd te zijn in de belangen van anderen. Waarheidsvinding en historische opheldering kunnen empathie opwekken voor de slachtoffers. Als slachtoffers het gevoel hebben *“dat hen een nieuw sociaal contract wordt aangeboden waarin hun waardigheid en hun belangen ruimschoots worden erkend, zullen zij redenen hebben om zich te interesseren voor gemeenschappelijke belangen, en zo bij te dragen aan de versterking van de basis van een rechtvaardige samenleving.*”¹²⁶³

Hoewel Pablo de Greiff deze doelstellingen van herstel ontwikkelde voor post-conflictsituaties, kunnen in het bijzonder de doelstellingen van gelijkwaardig burgerschap en het scheppen van burgervertrouwen ook aangewezen zijn in het kader van de relatie tussen de Belgische Staat en zijn burgers van Burundese, Congolese of Rwandese afkomst. Het doel van sociale solidariteit lijkt relevant voor zowel de relatie tussen Belgen van alle afkomst als de relatie tussen België en elk van de drie landen (en hun bevolking).

Transformerend herstel. De doelstellingen om te ‘herstellen’ is echter misschien niet aangewezen in een situatie waarin de schendingen voortvloeiden uit van meet af aan ongelijke machtsstructuren, zoals het geval is in de context van het kolonialisme. Herstel - als onderdeel van een holistische benadering van het omgaan met het verleden - moet ook gericht zijn op het transformeren van structuren, ongelijke machtsverhoudingen en ongelijke sociaaleconomische omstandigheden.

*“Om de impact zo groot mogelijk te maken, moet bij herstel worden gekeken naar de aangerichte schade en de structuren die aan die schade ten grondslag liggen, in plaats van naar gedecontextualiseerde gewelddaden, en moet worden begrepen dat de rol van herstel in ongelijke samenlevingen niet is om de arme slachtoffers terug richting armoede en discriminatie te sturen, maar om hun omstandigheden te veranderen en zo het onrecht aan te pakken dat aan de basis ligt van het conflict.”*¹²⁶⁴

Het concept van transformerend herstel is hier nuttig in twee opzichten: ten eerste benadrukt het dat herstel zowel een retrospectieve als een prospectieve dimensie heeft. Herstel heeft niet alleen betrekking op de schade die door het verleden is veroorzaakt, maar moet tevens rekening houden met de systemische aard van koloniaal geweld en de blijvende gevolgen van racisme en discriminatie. In het besef dat de grenzen van wat met herstel kan worden bereikt, moeten worden verruimd - aangezien aanvullende maatregelen moeten worden genomen om sociaaleconomische ongelijkheden aan te pakken - komt de toekomstgerichte dimensie vooral tot uiting in symbolisch herstel en in garanties om herhaling te voorkomen, die hierna zullen worden besproken.

Ten tweede verwijst het concept van transformerend herstel naar het feit dat herstel niet alleen een resultaat is, maar ook een proces en dat het proces op zich even belangrijk is als het resultaat waar het toe kan leiden.

¹²⁶² Ibid., 463.

¹²⁶³ Ibid., 465

¹²⁶⁴ Paul Gready en Simon Robins, “From Transitional to Transformative Justice: A New Agenda for Practice”, *International Journal of Transitional Justice* 8, nr. 3 (november 2014): 339–61.

4. Ontwikkeling van een herstelprogramma

In dit punt wordt ingegaan op de praktische aspecten van de ontwikkeling van een herstelprogramma, waarbij gebruik wordt gemaakt van de Basisprincipes, maar ook van de verdere richtlijnen van het OHCHR van de VN en van Pablo de Greiff in zijn hoedanigheid van speciaal rapporteur van de VN.

Van de leidende beginselen om een herstelprogramma te ontwikkelen zijn dit de belangrijkste:¹²⁶⁵

Volledigheid: het programma moet zoveel mogelijk slachtoffers omvatten, ook al betekent dit niet dat elke vorm van herstel ten goede zal komen aan alle slachtoffers. Maar vormen van herstel zoals verontschuldiging, herdenkingsactiviteiten, of garanties van niet-herhaling, zoals de bestrijding van racisme en discriminatie, moeten ten goede komen aan zoveel mogelijk slachtoffers.

Alomvattendheid: het programma moet ook zoveel mogelijk soorten van onrechtmatig handelen omvatten, met dezelfde opmerking over de mogelijkheid om verschillende vormen van herstel te bieden voor verschillende soorten schendingen. Het is belangrijk dat een grote verscheidenheid aan onrechtmatige daden wordt erkend, maar het soort herstelmaatregel kan verschillen.

Complexiteit: dit verwijst naar het idee om een matrix te ontwikkelen om de vormen van specifiek herstel voor de verschillende soorten onrechtmatig gestelde handelingen en voor de verschillende soorten begunstigen te combineren. Dit kan ook een combinatie zijn van individuele, collectieve, gemeenschapsgerichte en nationale herstelmaatregelen. Een dergelijke combinatie zou kunnen bestaan uit individueel symbolisch herstel, zoals het wissen van strafbladen, met collectief symbolisch herstel, zoals verontschuldiging, gedenktekens of de restitutie van gestolen kunst, met schadevergoeding voor de directe afstammelingen van overledenen, en garanties van niet-herhaling gericht op educatie en de bestrijding van racisme. Zorgen voor een zorgvuldig evenwicht tussen de verschillende aspecten van een programma is waarschijnlijk een van de belangrijkste uitdagingen.

Coherentie: het programma moet zorgen voor coherentie tussen de verschillende maatregelen van het schema die elkaar moeten ondersteunen (bijvoorbeeld geen schadevergoeding zonder verontschuldiging), alsook coherentie met de andere aspecten van het proces om het koloniale verleden van België te verwerken (zoals waarheidsvinding). In dit verband legt het OHCHR van de VN de nadruk op alomvattendheid in de zin van *“een systematisch samenhangend geheel van maatregelen die een groot aantal van de relevante schendingen bestrijken”* in tegenstelling tot *“een geleidelijke, stapsgewijze benadering.”* Het opnemen van alle soorten schendingen en categorieën slachtoffers in één programma zal niet alleen de samenhang maar ook de billijkheid ten goede komen, in plaats van hun lot over te laten aan *“de grillen van de talloze factoren, waaronder politieke invloed, die de uitkomst van de strijd rond wetgevende initiatieven gedurende een lange periode kunnen bepalen.”*¹²⁶⁶

Enkele bijkomende punten dienen in de verschillende stappen in overweging te worden genomen:

Participatief en inclusief proces. De ontwikkeling van een herstelprogramma vereist een breed consultatieproces met alle relevante belanghebbenden. Dit moet in principe alle categorieën potentiële begunstigen in België en de drie landen omvatten, maar ook potentiële donoren of uitvoerders, middenveldorganisaties enzovoort. Dit kan geen eenmalig consultatieproces zijn, maar moet worden ontwikkeld als een breed consultatie- en onderhandelingsproces, gebaseerd op een open dialoog.

¹²⁶⁵ Pablo de Greiff, “Repairing the Past: Compensation for Victims of Human Rights Violations”, in *Handbook of Reparations*, dir. de Greiff, 6–13.

¹²⁶⁶ OHCHR, *Rule-of-Law Tools, Reparations Programmes*, 13.

De behoefte aan een participatief proces – De zogenaamde ‘troostvrouwen’

De ‘troostvrouwen’ zijn naar schatting 80.000 tot 400.000 vrouwen en meisjes uit de Japanse koloniën en bezette gebieden – voornamelijk uit Korea – die voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog sekslavinnes werden voor het Japanse leger, van wie velen werden gedood of stierven aan het eind van de oorlog. Toen de overlevende vrouwen na decennialang stilzwijgen hun stem begonnen te verheffen, gaf de Japanse regering toe dat er sprake was van ‘dwang’, bood zij haar verontschuldiging aan en richtte zij een fonds op met particuliere giften om schadevergoeding aan te bieden. De vrouwen die schadevergoeding aanvaardden, ontvingen een brief met verontschuldiging. De meeste slachtoffers weigerden om geld uit het fonds aan te nemen – omdat de schadevergoeding niet door Japan maar met particuliere giften werd betaald – en probeerden tevergeefs via rechtszaken, zowel in Japan als in de Verenigde Staten, een veroordeling van Japan te verkrijgen¹²⁶⁷. In de Verenigde Staten, met zijn grote Koreaanse diaspora, raakte de politiek betrokken in discussies tussen de twee rivaliserende verhalen (prostitutie versus sekslavinnes) en werd een groot aantal gedenktekens opgericht voor de troostvrouwen, niet zonder enige controverse¹²⁶⁸. In 2015 werd een formeel akkoord bereikt tussen Japan en Zuid-Korea, waarin Japan zich opnieuw verontschuldigde en 9,8 miljoen dollar toezegde aan een steunfonds voor de overlevende vrouwen. De slachtoffers, die niet waren geraadpleegd, verwierpen dit akkoord, omdat Japan zijn juridische verantwoordelijkheid niet erkende voor het feit dat het de misdaad op systematische wijze had georganiseerd¹²⁶⁹. Onlangs heeft een burgerlijke rechtbank in Zuid-Korea Japan veroordeeld tot de betaling van een schadevergoeding van 74.000 euro aan elk van de 12 slachtoffers die de zaak aanspanden of aan hun families (slechts 5 slachtoffers zijn nog in leven), waarbij werd gesteld dat Japan verantwoordelijk was voor het systeem van seksuele uitbuiting¹²⁷⁰.

Een slachtoffergerichte benadering. Dit wordt opgevat als een benadering waarbij de prioriteiten, behoeften en belangen van het slachtoffer centraal staan, waarbij slachtoffers in staat worden gesteld geïnformeerde keuzes te maken op basis van zelfbeschikking, waarbij zij worden beschermd tegen beleidsregels en praktijken die hen kunnen schaden of opnieuw trauma's kunnen toebrengen, en waarbij ervoor wordt gezorgd dat de rechten, stemmen en standpunten van de slachtoffers in aanmerking worden genomen bij de ontwikkeling en tenuitvoerlegging van beleid en activiteiten en bij de ruimere bewustmaking.

Het in kaart brengen van drie elementen. Bij het ontwikkelen van herstelmaatregelen moet volgende drie elementen in kaart worden gebracht om de bovenvermelde matrix te ontwikkelen (zie ‘complexiteit’): 1/ welke slachtoffers zullen worden opgenomen als begunstigden van de herstelmaatregelen (slachtoffers en directe afstammelingen van slachtoffers van specifieke schendingen, specifieke groepen,...) 2/ welke soorten schendingen zullen worden opgenomen (waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen collectief, systemisch geweld en specifieke

¹²⁶⁷ Bu Jon Kwon, “‘I will be forgotten’: Legal Redress for Korean Comfort Women”, in *Repairing the Past?* dir. du Plessis en Peté, 413–36.

¹²⁶⁸ Mary M. McCarthy en Linda C. Hasunuma, “Coalition Building and Mobilization: Case Studies of the Comfort Women Memorials in the United States”, *Politics, Groups, and Identities* 6, nr. 3 (2018): 411–34.

¹²⁶⁹ Thomas J. Ward en William D. Lay, “The Comfort Women Controversy: Not Over Yet”, *East Asia* 33 (oktober 2016): 255–69; zie ook Bureau van de Hoge Commissaris voor de Mensenrechten, Genève, Zwitserland, 10 maart 2016, geraadpleegd op 5 maart 2021,

<https://spcommreports.ohchr.org/TMResultsBase/DownloadPublicCommunicationFile?gld=20262>.

¹²⁷⁰ “Tokyo condamné à dédommager d’anciennes esclaves sexuelles sud-coréennes des militaires japonais”, *Le Monde*, 8 januari 2021, geraadpleegd op 5 maart 2021,

https://www.lemonde.fr/international/article/2021/01/08/tokyo-condamne-a-dedommager-d-anciennes-esclaves-sexuelles-sud-coreennes-des-militaires-japonais_6065574_3210.html.

incidenten) 3/ welke vormen van herstel zullen worden toegekend aan welke slachtoffers en voor welke schendingen.

Ontwikkeling van een vergoedingsmatrix – Misbruik in de Kerk¹²⁷¹

Naar aanleiding van de schandalen rond seksueel misbruik in de Kerk, en meer bepaald rond bisschop Van Gheluwe, heeft het Belgische federale Parlement op 28 oktober 2010 een 'Bijzondere Commissie betreffende de behandeling van seksueel misbruik en feiten van pedofilie binnen een gezagsrelatie, inzonderheid binnen de Kerk' opgericht. Deze commissie moest onderzoeken hoe de Rooms-katholieke kerk en de Staat omgingen met feiten van seksueel misbruik uit het verleden, hoe slachtoffers werden bijgestaan, hoe wetgevende en andere voorstellen konden worden geformuleerd en of passende oplossingen konden worden geboden. De commissie publiceerde haar eindverslag in maart 2011, met 69 aanbevelingen, waaronder de oprichting van een Centrum voor Arbitrage inzake Seksueel Misbruik¹²⁷².

Slachtoffers van seksueel misbruik door geestelijken in de Kerk, waarvoor geen strafvordering mogelijk was wegens verjaring, zouden een financiële bijdrage kunnen aanvragen. In het kader van een verzoeningsfase bij de Permanente Kamer van het Centrum voor Arbitrage werden 504 dossiers afgesloten met wat een 'verzoening' met de Kerk werd genoemd: een schikkingsovereenkomst waarbij het slachtoffer ook erkenning kreeg aangeboden, naast elementen van bijstand en advies en een financiële bijdrage. Het Arbitragereglement van het Centrum onderscheidde vier categorieën van financiële bijdragen, gebaseerd op een analyse van de rechtspraak voor gelijkaardige feiten, waarbij de toegekende bedragen varieerden tussen 2.500 en 25.000 euro, afhankelijk van het soort misbruik en de gevolgen. In totaal werd ongeveer 3 miljoen euro toegekend, met een gemiddelde van 5.916 euro per geval. Deze bedragen werden betaald door de Stichting van Openbaar Nut Dignity, opgericht door de Belgische bisschoppen en religieuze congregaties en ordes¹²⁷³. Ook na afloop van het mandaat van het Centrum voor Arbitrage blijft Dignity op basis van dezelfde categorieën financiële bijdragen toekennen aan slachtoffers die een verzoek indienen¹²⁷⁴.

Tenuitvoerlegging. De tenuitvoerlegging van het herstelprogramma is vaak een hele uitdaging en moet worden vastgelegd in een duidelijk, tijdgebonden juridisch kader. Gewoonlijk voert een waarheidscommissie of een andere commissie het herstelprogramma niet zelf uit, maar verstrekt zij voornamelijk inhoudelijke en procedurele richtlijnen voor het instituut of het mechanisme dat het programma zal uitvoeren. Om de tenuitvoerlegging te waarborgen, moet de commissie een wet aannemen in plaats van alleen maar aanbevelingen in een resolutie goed te keuren. In deze wet moet ook worden bepaald welke (nieuw op te richten of bestaande) instantie het mandaat krijgt om het programma ten uitvoer te leggen. Om de tenuitvoerlegging van het transnationale onderdeel van het herstelprogramma te verzekeren, moet de tenuitvoerlegginginstantie bij voorkeur ook personen van

¹²⁷¹ Ivo Aertsen et Martien Schotsmans, "Institutioneel misbruik en geweld uit het verleden. Een vergelijking van twee herstelgerichte responsmodellen in België", *Tijdschrift voor herstelrecht* 20, n° 3 (2020): 9–36.

¹²⁷² Bijzondere commissie betreffende de behandeling van seksueel misbruik en feiten van pedofilie binnen een gezagsrelatie, inzonderheid binnen de Kerk, *De behandeling van seksueel misbruik en feiten van pedofilie binnen een gezagsrelatie, inzonderheid binnen de Kerk*. Verslag namens de bijzondere commissie uitgebracht door De Wit, S., Marghem, M.-C., Terwingen, R., & Landuyt, R., *Parl. St.*, Kamer, 2010–2011, nr. 0520/002 (31 maart 2011).

¹²⁷³ *Eindverslag van het Wetenschappelijk Comité van het Centrum voor Arbitrage inzake Seksueel Misbruik*, *Parl. St.*, Kamer, 2016–2017, nr. 0767/004 (10 april 2017).

¹²⁷⁴ De bisschoppen en hogere oversten van België, *Seksueel misbruik van minderjarigen in een pastorale relatie in de katholieke Kerk in België. Naar een coherent beleid*, Stichting Dignity, Brussel, 2019. In de periode 2012–2017 werden in totaal 426 meldingen gedaan en werd er in totaal 1.580.001 euro uitbetaald, een gemiddelde van 3.708 euro.

Congolese, Rwandese en Burundese afkomst in België omvatten om de drie landen enigszins te vertegenwoordigen.

De tenuitvoerlegging moet van meet af aan verzekerd worden – Kinderen die van Réunion naar Frankrijk werden overgebracht (tegenvoorbeeld)

Als voormalige koloniale mogendheid heeft Frankrijk nog veel kwesties die behandeld moeten worden. Eén daarvan betreft het lot van kinderen van Réunion, weeskinderen, in de steek gelaten kinderen of kinderen die bij hun gezinnen werden weggehaald, die tussen 1960 en 1970 naar Frankrijk werden overgebracht. Een in 2016 opgerichte Commissie van Onderzoek en Historisch Onderzoek leidde in 2017 tot officiële verontschuldiging van president Macron, voordat de commissie in 2018 haar rapport publiceerde, waarin de overbrenging van 2015 kinderen en hun lijden en trauma's werden gedocumenteerd. De meeste van de vijftientig aanbevelingen van de commissie voor herstel zijn echter nog niet uitgevoerd. Deze omvatten: psychologische ondersteuning, toegang tot persoonlijke documenten in de archieven, hulp voor geadopteerde kinderen om hun oorspronkelijke identiteit terug te krijgen, de repatriëring van lichamen naar Réunion, de oprichting van een herdenkingscentrum in Réunion. Als officiële reden daarvoor wordt aangevoerd dat het tijd kost om de aanbevelingen ten uitvoer te leggen¹²⁷⁵.

De tenuitvoerlegging moet van meet af aan verzekerd worden – Slavernij in Mauritius (tegenvoorbeeld)

Een voormalige kolonie, Mauritius, is zelf de uitdaging aangegaan en heeft een commissie voor waarheid en gerechtigheid opgericht om 370 jaar slavernijverleden als voormalige kolonie onder de loep te nemen. Mauritius werd bezet en gekoloniseerd door de Nederlanders, de Fransen en de Britten en was vóór hun komst niet bewoond. De bevolking bestaat zowel uit afstammelingen van door Frankrijk geïmporteerde slaven als uit geïmmigreerde arbeiders uit Azië en het Afrikaanse continent. De commissie, die in 2008 werd opgericht, werkte 24 maanden. De commissie verwierp verzoeken voor schadevergoeding in contant geld – hoewel die door de overlevenden werd gevorderd – en beval herstel aan in de vorm van 'sociale rechtvaardigheid', zoals huisvesting of onderwijs voor de nakomelingen van de slaven - wier levensomstandigheden de slechtste zijn. Daarnaast werden maatregelen aanbevolen voor positieve actie en bestrijding van discriminatie en racisme. Ook werd aanbevolen om hiervoor financiering te zoeken bij Frankrijk en Groot-Brittannië. Verdere vormen van herstel, 'bij wijze van herstelrecht' waren officiële verontschuldiging van de regering, de suikerindustrie en de Kerk, het toekennen van recht op land en de bescherming van bepaalde delen van het land tegen commerciële exploitatie, de oprichting van gedenktekens in de openbare ruimte, het behoud van archieven, de oprichting van een museum over slavernij en van verschillende historische sites¹²⁷⁶. De meeste aanbevelingen zijn echter nog steeds niet uitgevoerd, door gebrek aan politieke wil. De commissie werd ook bekritiseerd omdat zij het maatschappelijk middenveld onvoldoende bij haar activiteiten zou hebben betrokken, omdat zij in het Engels zou hebben gewerkt en geen rekening zou hebben gehouden met het gebruik van het Frans en Creools op het eiland, en omdat het lijvige rapport onvoldoende zou zijn verspreid¹²⁷⁷.

¹²⁷⁵ Clémentine Méténier, "Reunion's transplanted children still waiting for justice", Justiceinfo.net, 10 april 2020, geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://www.justiceinfo.net/en/reparations/44111-reunion-transplanted-children-still-waiting-for-justice.html>

¹²⁷⁶ Truth and Justice Commission, Volume I, Report of the Truth and Justice Commission, november 2011. [Mauritius TJC Vol1.pdf](#).

¹²⁷⁷ Richard Croucher, Mark Houssart en Didier Michel, "The Mauritian Truth and Justice Commission: Legitimacy, Political Negotiation and the Consequences of Slavery", *African Journal of International and Comparative Law* 25, n° 3 (2017): 326–46.

Financiering. De commissie dient zich te buigen over de mogelijke financieringsmechanismen, die wellicht afhangen van de vorm en de omvang van het herstel. Financiering kan plaatsvinden uit de nationale begroting of via een Trustfonds, bestaande uit bijdragen van de staat en vrijwillige of verplichte bijdragen van niet-overheidsactoren, zoals bedrijven, financiële instellingen, universiteiten, het Koninklijk Paleis of de Koninklijke Schenking, de Kerk of specifieke congregaties enzovoort. De oproep tot financiering moet worden gerelateerd aan een diepgaand onderzoek naar de economische voordelen van kolonisatie. Het lijkt geen twijfel dat sommige Belgische bedrijven voordeel hebben gehaald uit de kolonisatie, indien de kolonisatie als systeem al niet voornamelijk voor economische doeleinden werd opgezet, zoals kort wordt uiteengezet in het deel Geschiedenis van dit verslag, maar dit zou door de commissie verder moeten worden onderzocht. Een actief beleid van terugvordering van illegale activa kan eveneens een bijdrage leveren. De tenuitvoerlegging van herstelprogramma's mag nochtans niet afhankelijk worden gemaakt van de beschikbaarheid van vrijwillige bijdragen, zoals de ervaring met het Trustfonds van het Internationaal Strafhof aantoonde. Het kan voor de commissie interessant zijn om met de ervaring van het Trustfonds nader te bekijken, hoewel het Trustfonds een zeer specifiek mandaat heeft en voortdurend worstelt met een gebrek aan financiering¹²⁷⁸. Andere al bestaande voorbeelden en België's eigen ervaring kunnen ook verder worden onderzocht.

Financiering door de Staat, financiële instellingen en verzekeringsmaatschappijen – De schadevergoeding voor gestolen bezittingen van de Joodse gemeenschap

Niet gerelateerd aan het kolonialisme, maar aan een ander deel van het verleden van België, heeft de Commissie voor de schadeloosstelling van de leden van de Joodse gemeenschap van België op 31 december 2007 het onderzoek en de behandeling van de schadeloosstellingsaanvragen voltooid. De commissie werd opgericht op verzoek van een aantal Joodse organisaties. Zij werd voorafgegaan door een andere commissie die de kwestie eerst bestudeerde, na een belofte van toenmalig premier Verhofstadt in 2000¹²⁷⁹. Dit leidde dan weer tot de goedkeuring van de wet van 20 december 2001 betreffende de schadeloosstelling van de leden van de Joodse Gemeenschap van België voor hun goederen die werden geplunderd of achtergelaten tijdens de oorlog 1940-1945¹²⁸⁰. De schadevergoeding had betrekking op goederen die tijdens de Tweede Wereldoorlog waren gestolen van of achtergelaten door Joodse families, alsook op onbetaalde lonen voor dwangarbeid, banktegoeden of plundering van bedrijven.

Hoewel de commissie over een budget van ongeveer 100 miljoen euro beschikte, werd uiteindelijk slechts 35,2 miljoen euro toegekend in 5.210 dossiers. Dit was minder dan verwacht en hield waarschijnlijk verband met het feit dat 23.369 volwassen Joden die uit België waren gedeporteerd, nooit zijn teruggekeerd. Bijna de helft van het totale beschikbare bedrag werd betaald door de federale staat, de andere helft door financiële instellingen en een kleiner bedrag door verzekeringsmaatschappijen. Het resterende bedrag werd aan de Stichting van het Jodendom van België gegeven om culturele, sociale en religieuze activiteiten te organiseren ten behoeve van de gemeenschap. Veel eisers waren teleurgesteld over de lage bedragen die werden toegekend, aangezien zij hadden gehoopt meer schadevergoeding te ontvangen. Binnen het door de wet vastgestelde kader bleek dat evenwel niet mogelijk te zijn¹²⁸¹.

Outreach. Zodra het programma is ontwikkeld, moet het vergezeld gaan van een grootschalig *outreach*-programma, om inclusiviteit te waarborgen en te bewerkstelligen dat zoveel mogelijk

¹²⁷⁸ Trustfonds voor Slachtoffers, geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://www.trustfundforvictims.org/>.

¹²⁷⁹ Koninklijk besluit van 6 juli 1997 (Belgisch Staatsblad, 12 juli 1997) en de wet van 15 januari 1999 (Belgisch Staatsblad, 12 maart 1999). Zie "eindverslag": <https://combuysse.fgov.be/fr>.

¹²⁸⁰ Belgisch Staatsblad van 24 januari 2002.

¹²⁸¹ Commissie voor de schadeloosstelling (...), "Eindverslag", 74.

potentiële rechthebbenden leren hoe zij toegang tot het programma kunnen krijgen en zich voor de maatregelen kunnen registreren, en om het grote publiek te informeren over de rol en het belang van het programma.

Genderperspectief. Het programma moet een genderperspectief op herstel omvatten¹²⁸². Dit houdt in dat ervoor moet worden gezorgd dat vrouwen vanaf het begin deelnemen aan de consultaties en de onderhandelingen. Bovendien moet een genderperspectief worden opgenomen in de beslissing over voor welke soorten schendingen herstel moeten worden toegekend. Dit betekent niet alleen dat specifiek herstel moet worden geboden voor seksueel en op gender gebaseerd geweld en andere met gender verband houdende onrechtmatige handelingen, maar ook dat specifieke aandacht moet worden besteed aan daden die een bijzondere impact op vrouwen hebben gehad¹²⁸³. Voorts moet rekening worden gehouden met de specifieke behoeften van vrouwen inzake toegang tot herstel. Contextuele en culturele aspecten, zoals taboes rond seksueel geweld, het buitenechtelijk baren van een kind en het toenmalige verbod op interraciale relaties, moeten in aanmerking worden genomen, in het bijzonder in geval van consultaties in de drie landen. Bovendien mag herstel bestaande vormen van discriminatie niet versterken, zo mag bijvoorbeeld de verdeling van uitkeringen onder familieleden van een persoon die werd gedood, niet gebaseerd zijn op traditioneel erfrecht, indien dit vrouwen zou discrimineren¹²⁸⁴.

In de volgende punten worden met betrekking tot een aantal van de hierboven geschetste aspecten enkele ideeën naar voren gebracht die de commissie kunnen inspireren om richtlijnen te ontwikkelen of het proces verder uit te werken.

5. Begunstigden van herstel

Slachtoffers zijn personen die van hun rechten zijn beroofd. Het is dan ook van het grootste belang dat hun waardigheid maar ook hun rechten worden hersteld.

Directe slachtoffers en personen ten laste van directe slachtoffers

In de Basisprincipes van de Verenigde Naties staat:

“slachtoffers zijn personen die individueel of collectief schade hebben geleden, waaronder lichamelijk of geestelijk letsel, emotioneel lijden, economisch verlies of wezenlijke aantasting van hun fundamentele rechten, door handelingen of nalatigheden die grove schendingen van de internationale mensenrechtenwetgeving vormen, of ernstige schendingen van het internationaal humanitair recht. In voorkomend geval, en in overeenstemming met het nationale recht, omvat de term ‘slachtoffer’ tevens de naaste familieleden of personen ten laste van het directe slachtoffer en personen die schade hebben geleden bij hulpverlening aan slachtoffers in nood of ter voorkoming van slachtofferschap. Een persoon wordt als slachtoffer beschouwd ongeacht of de dader van de schending is geïdentificeerd,

¹²⁸² Algemene vergadering van de VN, “Report of the Special Rapporteur (Pablo de Greiff) on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence”, A/69/518, geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://undocs.org/en/A/69/518>.

¹²⁸³ Zie, bijvoorbeeld, *The Hague Principles on Sexual Violence*, die onlangs door meer dan 50 middenveldorganisaties en na raadpleging van 500 overlevenden van seksueel geweld zijn opgesteld, over wat geweld ‘seksueel’ maakt, geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://4genderjustice.org/wp-content/uploads/2019/11/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>.

¹²⁸⁴ Colleen Duggan en Adila Abusharaf, “Reparations for Sexual Violence in Democratic Transitions: the Search for Gender Justice”, in *Handbook of Reparations*, dir. Pablo de Greiff, 623–49; zie ook AV VN, “Special Rapporteur (de Greiff)”, A/69/518, sec. “Gender and Reparations”, par. 68–73; en AV VN, “Special Rapporteur (Fabian Salvioni) on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence : The gender perspective in transitional justice processes”, A/75/174, par. 3–40, 17 juli 2020, geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://undocs.org/en/A/75/174>.

aangehouden, vervolgd of veroordeeld en ongeacht de familierelatie tussen de dader en het slachtoffer.”

Dit houdt in dat zowel directe als indirecte slachtoffers, voor zover zij personen ten laste waren van de directe slachtoffers, moeten worden beschouwd als slachtoffers in de zin van de VN-beginselen. Dit omvat niet alle nakomelingen van slachtoffers of de nakomelingen van personen ten laste van slachtoffers, maar alleen de directe personen ten laste.

Sommige slachtoffers of hun directe personen ten laste die hebben geleden onder specifieke schendingen – zoals moord of gedwongen overbrenging naar België – zijn nog in leven en bekend, terwijl verder onderzoek nodig is om andere gevallen van specifieke schendingen te identificeren en om de schade vast te stellen die is geleden door allen die het kolonialisme hebben meegemaakt.

Hoever moet het herstelprogramma gaan?

Kunnen andere slachtoffers ook in aanmerking komen voor herstel? Hoe zit het met slachtoffers die gedood werden tijdens opstanden tegen het kolonialisme of de koloniale macht? Hoe zit het met slachtoffers die tijdens de onafhankelijkheidsstrijd zijn gedood? Moeten de inwoners van de drie landen die niet hebben geleden onder een andere specifieke daad dan het systemische geweld van het kolonialisme als zodanig worden beschouwd als slachtoffers? Hoe zit het met de slachtoffers van racisme, een ideologie die in het leven is geroepen om de kolonisatie te rechtvaardigen? Is het voldoende zich als slachtoffer te identificeren om slachtoffer te zijn? Hoe ver moeten we teruggaan?

Ten eerste kan geweld een impact hebben over de generaties heen, d.w.z. transgenerationele trauma's veroorzaken bij de nakomelingen van directe slachtoffers, die op het ogenblik van de feiten niet eens geboren waren. Hierop wordt nader ingegaan in het derde deel van dit verslag.

Ten tweede hebben het kolonialisme en de talrijke schendingen die tijdens het kolonialisme werden begaan, niet alleen diegenen getroffen die rechtstreeks onder de gewelddaden leden.

Prof. Rianne Letschert, voormalig directeur van het International Victimology Institute Tilburg (INTERVICT), onderscheidt primaire, secundaire en tertiaire slachtoffers van massageweld:

Primaire slachtoffers zijn degenen die rechtstreeks schade hebben geleden, of het nu gaat om lichamelijk of geestelijk letsel, emotioneel leed of economisch verlies.

Secundaire slachtoffers zijn de personen ten laste of de familieleden van de overledene(n).

Tertiaire slachtoffers zijn alle andere personen die zich slachtoffer voelen van de daden¹²⁸⁵.

Zij stelt voor dit onderscheid te gebruiken om de vormen van herstel te onderscheiden, waarbij primaire en secundaire slachtoffers in aanmerking kunnen komen voor schadevergoeding, terwijl tertiaire slachtoffers veeleer kunnen worden opgenomen in maatregelen voor symbolisch herstel. Zij dringt erop aan het juiste evenwicht te vinden tussen het uitsluiten van schade die te ver verwijderd is, de noodzaak om de reikwijdte niet onnodig te beperken en het belang van geen valse verwachtingen bij de slachtoffers te wekken.

Erkenning van slachtofferschap – volledigheid

Wie als slachtoffer – of begunstigde van herstel – wordt beschouwd en wie niet, is vaak het resultaat van een sociaal proces van toekenning van slachtofferschap. Machtsverhoudingen kunnen een

¹²⁸⁵ Rianne Letschert en Theo Van Boven, “Providing Reparations in Situations of Mass Victimization: Key Challenges Involved”, in *Victimological Approaches to International Crimes: Africa*, dir. Rianne Letschert et al. (Cambridge, Antwerpen en Portland: Intersentia, 2011), 162.

significante invloed hebben op dergelijke processen, maar zouden die invloed niet mogen hebben. Wie beslist per slot van rekening wie de slachtoffers zijn?

Ook hier is een inclusieve dialoog met alle slachtoffers van belang. Deze dialoog moet ook gaan over de vraag wie in aanmerking komt voor welke vormen van herstel. Dergelijke empowerment is zeer belangrijk, omdat dit verder gaat dan een waardige behandeling van slachtoffers en focust op hun eigen handelingsvaardigheid. In dat opzicht is herstel niet alleen een resultaat, maar een proces van het herwinnen van de macht om erkenning te eisen, als gelijkwaardige en actieve burgers, wier rechten eindelijk worden hersteld.

In een dergelijk proces is het belangrijk rekening te houden met het risico dat men concurrentie tussen slachtoffers veroorzaakt¹²⁸⁶. Een dergelijke concurrentie is vrij normaal, aangezien zij niet meer dan menselijk is en op zich een gevolg is van de schaarse toegang tot herstel. Bij het proces moet rekening worden gehouden met machtsonevenwicht, niet alleen tussen potentiële begunstigden en degenen die de plicht tot herstel dragen, maar ook tussen verschillende groepen van potentiële begunstigden (in België versus in de drie landen; in stedelijke gebieden versus in plattelandsgebieden; vertegenwoordigd door ngo's versus vertegenwoordigd door lokale organisaties of helemaal niet vertegenwoordigd; dicht bij de macht versus gekant tegen de huidige regimes enzovoort). De soorten schade kunnen in categorieën worden ingedeeld (bijvoorbeeld schade van fysieke, economische, psychologische aard enzovoort) en het herstel kan dienovereenkomstig worden aangepast. Maar lijden kan niet op een vergelijkende schaal worden gemeten. Bij het bepalen van wie al dan niet in aanmerking komt voor bepaalde vormen van herstel, is het belangrijk te erkennen dat alle personen die zich door bepaalde daden slachtoffer voelen, slachtoffers zijn, zelfs als zij geen aanspraak kunnen maken op alle vormen van herstel¹²⁸⁷.

6. Soorten op te nemen schendingen

Categorieën schendingen – alomvattendheid

In het deel Geschiedenis van het rapport worden enkele van de soorten schendingen genoemd die tijdens het kolonialisme zijn begaan en de blijvende gevolgen daarvan.

Met betrekking tot herstel kunnen deze schendingen op diverse manieren worden gecategoriseerd:

specifieke gewelddaden tegen bepaalde individuen (fysiek geweld, verminking, foltering, seksueel geweld, economisch verlies, geestelijk lijden, aanzienlijke aantasting van hun fundamentele rechten enzovoort);

specifieke gewelddaden tegen grote groepen (gedwongen verplaatsing of deportatie, dwangarbeid, inbeslagname van land, gedwongen adoptie enzovoort);

het systemische geweld van het koloniale regime waaronder de hele bevolking te lijden had (systemische onderdrukking en discriminatie, verlies van bewegingsvrijheid, vrijheid van vereniging, vrijheid van meningsuiting enzovoort);

¹²⁸⁶ Jean-Michel Chaumont, *La concurrence des victimes: Génocide, identité, reconnaissance* (Paris: La Découverte, 1997).

¹²⁸⁷ Over de dynamiek van de erkenning van slachtoffers bij massamisdaden, zie Heidy Rombouts, Pietro Sardaro en Stef Vandeginste, "The Right to Reparations for Victims of Gross and Systematic Violations of Human Rights", in *Out of the Ashes*, dir. Koen De Feyter et al., 472–75.

de blijvende gevolgen van het kolonialisme, waaronder de aanhoudende discriminatie en het racisme, de impact op identiteit en etniciteit, de impact op de sociaaleconomische situatie in de drie landen, de exploitatie van de natuurlijke hulpbronnen enzovoort.

Er zijn vele categorieën mogelijk en er moeten zoveel mogelijk schendingen worden opgenomen met het oog op een alomvattend herstelprogramma.

De blijvende gevolgen van het kolonialisme (voor meer details zie het derde deel van dit verslag over het verband tussen racisme en kolonialisme)

Wat de gevolgen van het kolonialisme betreft, wordt in de Verklaring van Durban – die het resultaat is van de in 2001 in Durban, Zuid-Afrika, gehouden VN-Wereldconferentie tegen racisme – erkend dat het kolonialisme tot racisme heeft geleid, dat Afrikanen en mensen van Afrikaanse afkomst het slachtoffer waren en nog steeds zijn van de gevolgen van het kolonialisme, en wordt betreurd dat de gevolgen en het voortbestaan van deze structuren en praktijken tot de factoren behoren die hebben bijgedragen tot de blijvende sociale en economische ongelijkheid in vele delen van de wereld vandaag¹²⁸⁸.

In de Verklaring van Durban wordt racisme weliswaar alleen genoemd als een gevolg van het kolonialisme, maar het was niet louter een gevolg. De racistische ideologie werd immers ingevoerd om het kolonialisme, dat gebaseerd was op de suprematie van de blanken over de bewoners van de kolonies, te rechtvaardigen.

Prof. Tendayi Achiume, speciaal rapporteur van de VN voor hedendaagse vormen van racisme, rassendiscriminatie, xenofobie en aanverwante onverdraagzaamheid, legt uit dat racisme vanaf het begin de kern vormde van slavernij en kolonialisme: *“De Europese koloniale overheersing, eerst in de Amerika's en vervolgens in Azië en Afrika, construeerde uiteindelijk ras als “een verondersteld verschillende biologische structuur die sommigen in een natuurlijke situatie van minderwaardigheid plaatste ten opzichte van de anderen”.* Het kolonialisme consolideerde *“ras en raciale identiteit”* als *“instrumenten van elementaire sociale classificatie”* en maakte het eerstgenoemde tot *“het fundamentele criterium voor de verdeling van de wereldbevolking in rangen, plaatsen en rollen in de nieuwe [koloniale] machtsstructuur van de maatschappij”*¹²⁸⁹.

Prof. Tendayi Achiume vervolgt door te stellen dat:

*“de formele afschaffing van slavernij en kolonialisme heeft niets gedaan aan de voortdurende raciale discriminerende structuren die door deze praktijken zijn opgebouwd. Met andere woorden, veel hedendaagse uitingen van rassendiscriminatie moeten worden gezien als een voortzetting van onvoldoende herstelde historische vormen en structuren van raciale onrechtvaardigheid en ongelijkheid.”*¹²⁹⁰

De blijvende gevolgen van racisme en discriminatie – De waarheidscommissie in Noorwegen

In 2017 richtte Noorwegen een waarheidscommissie op om schendingen aan te pakken die waren begaan tegen zowel de Sami als een tweede minderheidsgroep van Finse afkomst, de Kven. Twintig jaar eerder had koning Harald V officieel excuses aangeboden aan het Sami-volk. De commissie heeft tot taak de geschiedenis te documenteren en te analyseren, de blijvende gevolgen van racisme en

¹²⁸⁸ VN, *Wereldconferentie tegen racisme*, preambule, 14.

¹²⁸⁹ AV VN, “Report of the Special Rapporteur (Achiume)”, A/74/321, par. 18.

¹²⁹⁰ A/74/321, par. 20.

discriminatie te onderzoeken – die leiden tot "psychosociale problemen, een laag gevoel van eigenwaarde en identiteitsdilemma's" – en voorstellen te doen voor de weg naar verzoening¹²⁹¹.

Naast racisme en discriminatie vermeldt de Zuid-Afrikaanse professor Sarkin dat de *"koloniale racistische ideologie etniciteit gebruikte als een middel tot politieke manipulatie voor strategische doeleinden,"* wat volgens hem een belangrijke oorzaak is van de voortdurende spanningen in het gebied van de Grote Meren, omdat zij de prekoloniale flexibiliteit inzake etnische identiteit uitholde. Samen met het systeem van indirecte heerschappij, dat de kolonies in twee rechtssystemen verdeelde, een burgerlijk en een etnisch systeem – met verschillende rechten afhankelijk van iemands etnische groep – leidde dit ertoe dat etniciteit de belangrijkste vorm van identificatie werd, hetgeen aan de oorsprong lag van veel etnische conflicten in de regio¹²⁹². Dit wordt verder uitgewerkt in het deel Geschiedenis van dit verslag.

7. Vormen van herstel

Vormen van herstel

De Basisprincipes van de VN betreffende het recht op verhaal en herstel voorzien in vijf vormen van herstel:¹²⁹³

Restitutie verwijst naar maatregelen die "het slachtoffer herstellen in de oorspronkelijke situatie voordat er zich grove schendingen van de internationale mensenrechtenwetgeving en ernstige schendingen van het internationaal humanitair recht hebben voorgedaan", bijvoorbeeld herstel van vrijheid, genot van mensenrechten, identiteit, gezinsleven en burgerschap, terugkeer naar de eigen woonplaats, herstel van werkgelegenheid en restitutie van eigendom.

Schadevergoeding "moet worden verleend voor alle economisch evalueerbare schade, naargelang het geval en evenredig met de ernst van de schending en de omstandigheden van elk geval, als gevolg van grove schendingen van de internationale mensenrechtenwetgeving en ernstige schendingen van het internationaal humanitair recht", zoals gemiste kansen, winstderving en morele schade.

Rehabilitatie "moet medische en psychologische zorg omvatten, alsmede juridische en sociale diensten."

Symbolisch herstel (of genoegdoening) omvat een brede categorie van maatregelen, variërend van maatregelen die gericht zijn op beëindiging van de schendingen, tot waarheidsvinding, het zoeken naar de verdwenen personen, de recuperatie en herbegraving van stoffelijke overschotten, openbare verontschuldiging, gerechtelijke en administratieve sancties, herdenking en vorming op het gebied van mensenrechten.

Het garanderen van niet-herhaling is een andere brede categorie die institutionele hervormingen omvat die gericht zijn op civiele controle van de strijdkrachten en de veiligheidstroepen, versterking van de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht, bescherming van mensenrechtenactivisten, vorming op het gebied van mensenrechten, bevordering van internationale mensenrechtennormen

¹²⁹¹ Franck Petit, "Indigenous Peoples: The Norwegian Truth Commission's Timid First Steps", Justiceinfo.net, 28 januari 2020, geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://www.justiceinfo.net/en/truth-commissions/43682-indigenous-peoples-norwegian-truth-commission-timid-first-steps.html>

¹²⁹² Jeremy Sarkin, "Reparations for Gross Human Rights Violations in Africa – the Great Lakes", in *Repairing the Past?* dir. Max du Plessis en Stephan Peté, 202–3.

¹²⁹³ AV VN, Resolutie 60/147, "Basisprincipes en richtlijnen" zoals hier samengevat door het OHCHR in: OHCHR, *Rule-of-Law Tools, Reparation Programmes*, 7–8.

bij de overheid, rechtshandhaving, de media, de industrie, en psychologische en sociale dienstverlening.

Bij een verdere uitwerking van de verschillende vormen van herstel is het van belang op te merken dat elke vorm op individuele of collectieve basis kan worden toegekend¹²⁹⁴. Dit zal hierna nader worden toegelicht.

De lijst van voorbeelden die in de Basisprincipes is opgenomen, is niet uitputtend. Hierna zullen we wat dieper ingaan op enkele mogelijke vormen van herstel, de voorwaarden en waarborgen.

7.1. Restitutie

De meest voorkomende vorm van restitutie is de restitutie van voorwerpen.

Restitutie wordt over het algemeen gezien als de fysieke teruggave van voorwerpen (met uitzondering van gedigitaliseerde archieven), maar de betekenis ervan gaat verder dan deze teruggave. Zoals het woord impliceert, vereist restitutie de teruggave van voorwerpen als een expliciete erkenning van onrechtvaardigheden uit het verleden en van voortdurende ongelijkheid in de manier waarop de dingen worden voorgesteld. Als zodanig wordt de restitutie van voorwerpen, overblijfselen of archieven eerder gezien als een vertrekpunt voor een nieuwe 'relationele ethos' dan als een afsluiting. Het proces dat instellingen en landen die zich met dit onderwerp bezighouden volgen, ook met hun tegenhangers in Afrika, is dus van het grootste belang. Dat moet gekenmerkt worden door een vorm van historisch bewustzijn en een evenwaardige dialoog¹²⁹⁵.

Gezien het belang van deze vorm van restitutie in de huidige debatten en het mandaat van de commissie wordt dit onderwerp door Sarah Van Beurden verder uitgewerkt in een specifiek deel over de restitutie van menselijke resten, museumobjecten en archieven (cf. infra).

Met betrekking tot de restitutie van gestolen voorwerpen als een vorm van herstel is het van belang om de volgende opmerking uit de consultaties voor ogen te houden:

Citaat uit de raadplegingen

"Teruggave van goederen is geen herstel. Het is teruggeven wat illegaal werd ontnomen."

7.2. Schadevergoeding

Schadevergoeding is heel vaak de moeilijkste vorm van herstel. Ten eerste is er vaak veel verzet tegen het betalen van schadevergoeding¹²⁹⁶. Ten tweede kan het door de omvang van het slachtofferschap en de tijd die is verstreken sinds de schendingen plaatsvonden, moeilijk zijn de slachtoffers en de schade te identificeren. Ten derde worden schadevergoedingsregelingen - zelfs wanneer zij na langdurige onderhandelingen zijn aangenomen - vaak met moeilijkheden geconfronteerd in de uitvoeringsfase, hetzij door een gebrek aan financiering, hetzij door een gebrek aan politieke wil.

Zoals hierboven vermeld, moeten eerst de types van schendingen en de categorieën van slachtoffers worden geïdentificeerd, waarna de bedragen van de schadevergoeding kunnen worden besproken. Er

¹²⁹⁴ AV VN, Resolutie 60/147, "Basisprincipes en richtlijnen", par. 8.

¹²⁹⁵ Sarah Van Beurden, *Authentically African: Art and the Transnational Politics of Congolese Culture* (Athens: Ohio University Press, 2015).

¹²⁹⁶ Voor een lijst van argumenten van verzet en mogelijke antwoorden, zie: Sandew Hira, "Une stratégie pour les réparations en Belgique", analyse nr. 2, *Edt. Kwandika de Bamko-Cran asbl*, Brussel, december 2019, geraadpleegd op 5 maart 2021, <http://afrobrusselscity.com/strategie-reparations-belgique/>.

is een enorme verscheidenheid aan bedragen die zijn toegekend voor grove en massale schendingen van de mensenrechten. Bovendien betekent op papier 'toegekend' niet altijd daadwerkelijk 'betaald'.

Zo geeft voormalig VN-rapporteur Pablo de Greiff enkele voorbeelden:

“De internationale praktijk op het gebied van herstel verschilt aanzienlijk van land tot land. Hoewel de Zuid-Afrikaanse Waarheids- en Verzoeningscommissie bijvoorbeeld voorstelde om slachtoffers gedurende zes jaar een jaarlijkse toelage van ongeveer 2.700 dollar te geven, deed de regering uiteindelijk een eenmalige betaling van minder dan 4.000 dollar aan de door de Commissie geïdentificeerde slachtoffers. De Verenigde Staten verstrekten 20.000 dollar aan de Japanse Amerikanen die tijdens de Tweede Wereldoorlog werden geïnterneerd. Brazilië gaf een minimum van 100.000 dollar aan de familieleden van degenen die in hechtenis overleden. Argentinië gaf de familieleden van slachtoffers van verdwijningen obligaties met een nominale waarde van \$224.000, terwijl Chili een maandelijks pensioen aanbood dat oorspronkelijk \$537 bedroeg en dat in vaste percentages onder de familieleden werd verdeeld. Een recente wet voor slachtoffers in Colombia bepaalt dat familieleden van slachtoffers van moord of gedwongen verdwijning ongeveer 13.000 dollar ontvangen. Een soortgelijk bedrag werd voorgesteld door de interministeriële commissie die belast is met de tenuitvoerlegging van herstel in Peru.”¹²⁹⁷

In de praktijk zijn, zoals hierboven vermeld, onderhandelde schadevergoedingsregelingen vaak het resultaat van langdurige processen, ook al zijn die op zich niet altijd succesvol.

Van procesvoering tot onderhandeling – De Mau Mau-opstand in Kenia

In Kenia, dat door het Verenigd Koninkrijk werd gekoloniseerd, vormden leden van de etnische groep Kikuyu in 1952 de Mau Mau-beweging, die een gewapende strijd voerde voor de teruggave van hun thuisland. Dit werd bestempeld als een burgeroorlog, een opstand of zelfs terrorisme. De onderdrukking van de beweging leidde tot de gedwongen verplaatsing van honderdduizenden Kikuyu naar concentratiekampen, foltering van mensen die verdacht werden van het achterhouden van informatie, eenzame opsluiting van kinderen en de moord op leiders wier lichamen publiekelijk werden uitgesteld. Een verzoek van de Keniaanse mensenrechtencommissie aan het Verenigd Koninkrijk, 40 jaar na de onafhankelijkheid, om herstel in de vorm van een officiële verontschuldiging, een welzijnsfonds voor overlevenden van de Mau Mau, herstel voor de gemeenschap in de vorm van scholen of ziekenhuizen en kleine maandelijks toelagen voor de veteranen werd door het Verenigd Koninkrijk afgewezen. In 2002 werd in het Verenigd Koninkrijk een rechtszaak aangespannen. Tijdens de langdurige procedure besloot de Britse regering de zaak te schikken met de eisers door schadevergoeding te betalen en excuses aan te bieden en een monument op te richten voor de overlevenden. In 2013 stemde het Verenigd Koninkrijk ermee in om 19,9 miljoen pond schadevergoeding te betalen aan meer dan 5.000 eisers en om een gedenkplaats op te richten ter ere van hun nagedachtenis. Het is belangrijk op te merken dat dit geen overeenkomst was met de Staat Kenia, maar rechtstreeks met de eisers¹²⁹⁸.

Van procesvoering tot onderhandeling – Inheemse bevolking in Canada

Sommige kolonistenlanden zoals Canada zijn ook begonnen met herstelprogramma's voor de inheemse bevolking. Vaak zijn de gerechtelijke procedures niet succesvol, maar soms kunnen ze wel leiden tot schikkingen via onderhandelingen. In Canada werden 'Eerste Natie'-kinderen gescheiden van hun families, onderworpen aan strenge tucht of zelfs misbruikt tijdens hun verblijf in door de kerk

¹²⁹⁷ AV VN, « Special Rapporteur (de Greiff) », A/69/518.

¹²⁹⁸ Regina Menachery Paulose en Roland Gordon Rogo, “Addressing Colonial Crimes Through Reparations: the Mau Mau, Herero and Nama”, *State Crime Journal* 7, n° 2 (Autumn 2018): 369–88.

geleide Residentiële Scholen¹²⁹⁹. Hoewel de federale regering in 1998 haar verontschuldigen aanbod en in 2003 een mechanisme voor alternatieve geschillenbeslechting (ADR) opzette,¹³⁰⁰ begon de belangrijkste Indiaanse organisatie in datzelfde jaar een collectieve rechtszaak om een schadevergoeding van ongeveer 40 miljard dollar te eisen. Na een lang proces van rechtszaken, ADR en politieke onderhandelingen werd in 2005 de IRSSA (Indian Residential Schools Settlement Agreement) ondertekend voor een bedrag van 2 miljard dollar aan schadevergoeding, waarvan 80 tot 90.000 leerlingen en hun families zouden profiteren. In 2012 had 98% van de in aanmerking komende oud-leerlingen 10 000 dollar voor het eerste jaar van hun verblijf ontvangen en 3 000 dollar voor elk volgend jaar, naast specifieke bedragen voor slachtoffers van seksueel of fysiek misbruik in de scholen¹³⁰¹.

Aanbeveling:

Identificeer in het kader van de ontwikkeling van de herstelmatrix, in overleg met de slachtoffers zowel in België als in de drie landen, specifieke types van schendingen en categorieën van slachtoffers of groepen slachtoffers die recht kunnen hebben op schadevergoeding.

Zet een dialoog op met deze categorieën slachtoffers om te onderhandelen over een billijke schadevergoeding.

7.3. Rehabilitatie

Rehabilitatie verwijst gewoonlijk naar programma's voor medische of psychologische bijstand. Dit kan nog steeds aangewezen zijn voor directe slachtoffers van specifieke daden gepleegd tijdens het kolonialisme of kort na de onafhankelijkheid, of hun nakomelingen.

Gezien de prevalentie van transgenerationale trauma's kan psychotherapie ook geschikt zijn voor individuele slachtoffers of groepen slachtoffers. Gemeenschapstherapie kan een optie zijn voor bepaalde groepen slachtoffers die hetzij collectief te lijden hebben gehad van een specifiek soort schendingen of schade hebben geleden door gelijksoortige maar afzonderlijke incidenten van geweld. Daarnaast moet bijzondere aandacht worden besteed aan de trauma's die generaties lang door racisme en discriminatie zijn veroorzaakt. In dit verband kan het raadzaam zijn experts van Afrikaanse afkomst met een specifieke expertise op dit gebied te raadplegen. Verdere details over dit onderwerp worden uitgewerkt in het deel over de verbanden tussen kolonialisme en racisme in dit verslag.

Rehabilitatie kan ook verwijzen naar rehabilitatie van iemands statuut als burger: dit kan maatregelen inhouden om de goede naam van slachtoffers te herstellen door het publiekelijk afleggen van verklaringen over hun onschuld, het wissen van strafbladen en het afleveren van paspoorten, stemkaarten en andere documenten¹³⁰².

In de context van het koloniale verleden van België kan dit de afgifte inhouden van geboorteakten of documenten die de Belgische nationaliteit toekennen aan specifieke groepen slachtoffers (zie hierna met betrekking tot de metissen van België). Het kan ook belangrijk zijn te overwegen het strafblad te

¹²⁹⁹ Ken Cooper-Stephenson, "Reparations for Residential School Abuse in Canada: Litigation, ADR and Politics", in *Repairing the Past?* dir. Max du Plessis en Stephan Peté, 359–88.

¹³⁰⁰ Dit mechanisme werd sterk bekritiseerd, omdat het zonder enig overleg van betekenis werd opgezet, het verlies van cultuur niet als een vorm van schade behandelde en het proces zeer traag verliep. Zie *ibid.*, 364-65.

¹³⁰¹ Tabitha Marshall, "Indian Residential Schools Settlement Agreement", in *The Canadian Encyclopedia*, 11 juli 2013, laatste wijziging, 16 januari 2020, geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/indian-residential-schools-settlement-agreement>.

¹³⁰² OHCHR, *Rule-of-Law Tools, Reparations Programmes*, 25.

zuiveren van personen die tijdens het kolonialisme werden veroordeeld voor daden van rebellie. Zie bijvoorbeeld het lot van Simon Kimbangu dat wordt beschreven in het hoofdstuk 'Simon Kimbangu (ca 1885-1951), zijn kinderen en zijn volgelingen: martelaren van de Belgische koloniale repressie' in het deel Geschiedenis van dit verslag.

Aanbevelingen:

Overweeg om te overleggen met experts van Afrikaanse afkomst in transgenerationale trauma's.

Overweeg om het strafblad van personen die veroordeeld zijn voor rechtmatige daden van rebellie te zuiveren en om hun goede naam publiekelijk te herstellen.

7.4. Symbolisch herstel (genoegdoening)

“In tegenstelling tot andere voordelen ontlene symbolische maatregelen hun groot potentieel aan het feit dat zij dragers zijn van betekenis en derhalve slachtoffers in het bijzonder en de samenleving in het algemeen kunnen helpen om betekenis te geven aan de pijnlijke gebeurtenissen uit het verleden. Symbolische maatregelen blijken meestal zo betekenisvol te zijn omdat zij, door de herinnering aan de slachtoffers tot een publieke zaak te maken, hun families ontlasten van hun gevoel van verplichting om de herinnering levend te houden en hen in staat stellen verder te gaan. Dit is van essentieel belang indien het herstel erkenning wil geven aan de slachtoffers, niet alleen als slachtoffers, maar ook meer in het algemeen als burgers en als houders van rechten.”¹³⁰³

a. Officiële verontschuldigen¹³⁰⁴

Verontschuldigen kunnen zowel individuele als collectieve herstelmaatregelen zijn. Individuele verontschuldigen kunnen worden uitgesproken tijdens een persoonlijk onderhoud of in een persoonlijke verontschuldigungsbrief. Collectieve verontschuldigen kunnen worden uitgesproken door een persoonlijkheid op hoog niveau tijdens een openbare herdenkingsplechtigheid, kunnen schriftelijk worden vastgelegd in een parlementaire resolutie of kunnen een combinatie van beide zijn.

Doelstellingen van verontschuldigen

Politieke verontschuldigen kunnen vele doelstellingen hebben: de betrekkingen met een ander land herstellen, verklaren dat een land bereid is om een niet-racistische, niet-discriminerende en multiculturele samenleving te zijn, de waardigheid en het gevoel van eigenwaarde herstellen van de individuen of de groepen aan wie onrecht werd aangedaan, hun volwaardig en gelijkwaardig burgerschap bevestigen, burgervertrouwen (her)opbouwen, de bevolking sensibiliseren over onrecht uit het verleden en de gevolgen ervan. Verontschuldigen kunnen ook een uitnodiging zijn om samen te werken aan een gezamenlijke toekomst in een gedeelde gemeenschap – of ubuntu, zoals gebruikt in Zuid-Afrika (cf. supra). Gewoonlijk combineren verontschuldigen een terugblikkende en een vooruitblikkende component.

Moeten we ons verontschuldigen?

Terwijl sommigen misschien vinden dat verontschuldigen voor kolonialisme door de Staat niet passend zouden zijn, omdat zij zich niet schuldig voelen voor wat hun voorouders hebben gedaan, moet men een onderscheid maken tussen schuld en verantwoordelijkheid (cf. supra). Terwijl schuld te maken heeft met daden die men als individu persoonlijk heeft begaan, kan de Staat de morele verantwoordelijkheid hebben om de waardigheid te herstellen van hen die hij onrecht heeft

¹³⁰³ Ibid., 23.

¹³⁰⁴ Rhoda E. Howard-Hassmann, “Official Apologies”, in *Facing the Past*, dir. Peter Malcontent, 247–63; AV VN, “Special Rapporteur (Salvioni)”, A/74/147.

aangedaan. Het aanbieden van verontschuldigen betekent dat men de benadeelde personen erkent als gelijkwaardige menselijke wezens, die respect verdienen van degenen die hen onrecht hebben aangedaan.

“Zelfs als de eigenlijke slachtoffers dood zijn, kunnen hun nakomelingen nog steeds lijden onder het zware onrecht dat hun voorouders is aangedaan en nog steeds behoefte hebben aan 'morele restitutie’.”¹³⁰⁵

Terwijl het zinvol is verontschuldigen aan te bieden voor daden of een beleid uit het verleden die nu al tientallen jaren als immoreel of zelfs misdadig worden beschouwd, vereist het meer moed en engagement om verontschuldigen aan te bieden voor de blijvende gevolgen van deze voorbije daden, zoals racisme en discriminatie.

Volgens de bevindingen van de VN-groep van experts voor mensen van Afrikaanse afkomst is dit aspect uiterst belangrijk.¹³⁰⁶

“De diepere oorzaken van de hedendaagse schendingen van de mensenrechten liggen in een gebrek aan erkenning van de ware omvang van het geweld en het onrecht van de kolonisatie. Als gevolg daarvan weerspiegelt het publieke debat geen genuanceerd begrip van hoe instellingen systemische uitsluiting van onderwijs, tewerkstelling en kansen kunnen veroorzaken.”

Verzet tegen verontschuldigen

Aan beide kanten kan er verzet zijn tegen verontschuldigen. Aan de kant van degenen die zich zouden moeten verontschuldigen, kunnen er gevoelens zijn die verband houden met de politieke ideologie, met de religieuze overtuiging of de indoctrinatie dat het kolonialisme een beleid was om beschaving en ontwikkeling te brengen, met de overtuiging dat familieleden – ontwikkelingswerkers, staatsambtenaren of missionarissen – 'goede daden' hebben verricht in de kolonies, en met het feit dat het aanbieden van verontschuldigen wordt gezien als een vernedering en als het bewijs van het negeren van de opoffering van degenen die hun leven hebben gegeven voor 'de goede zaak'. Ook aan de kant van de slachtoffers kan het verleden als zo pijnlijk en traumatisch worden ervaren dat een gezamenlijke toekomst niet denkbaar is, zelfs wanneer verontschuldigen worden aangeboden. Verzet van verschillende kanten is dan ook normaal en al bij al niet verbazingwekkend.

Verzet – Ondertussen in Frankrijk (tegenvoorbeeld)

In 2017 bevestigde president Macron dat hij geen herstelbetalingen zou doen voor het kolonialisme, een idee dat hij 'volstrekt belachelijk' vond, hoewel hij wel erkende dat er in Algerije daden waren begaan die tegenwoordig als misdaden tegen de mensheid zouden worden beschouwd¹³⁰⁷. Vorig jaar benoemde president Macron historicus Benjamin Stora, om 'de herinnering aan de kolonisatie en de Algerijnse oorlog' te onderzoeken en om een 'verzoening tussen het Franse en Algerijnse volk' tot stand te brengen¹³⁰⁸.

Verzet – Ondertussen in Nederland

¹³⁰⁵ Howard-Hassmann, “Official apologies”, 249.

¹³⁰⁶ HRC VN, “Visit to Belgium: Report of the UN Working Group of Experts on People of African Descent”, A/HRC/42/59/Add.11, par. 24.

¹³⁰⁷ “Macron rules out reparations for colonialism”, *RFI*, 4 december 2017, geraadpleegd op 6 maart 2021, <https://www.rfi.fr/en/africa/20171204-macron-rules-out-reparations-colonialism>

¹³⁰⁸ « Emmanuel Macron confie à l'historien Benjamin Stora une mission sur 'la mémoire de la colonisation et de la guerre d'Algérie' », *Le Monde*, 24 juli 2020, geraadpleegd op 6 maart 2021, https://www.lemonde.fr/afrique/article/2020/07/24/emmanuel-macron-confie-a-l-historien-benjamin-stora-une-mission-sur-la-memoire-de-la-colonisation-et-de-la-guerre-d-algerie_6047236_3212.html.

In maart 2020 verontschuldigde de Nederlandse koning Willem-Alexander zich in Indonesië voor het geweld dat gebruikt was tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, nadat Indonesië de onafhankelijkheid had uitgeroepen. Dit leidde zowel tot positieve als tot negatieve reacties, onder meer van de Indië-veteranen¹³⁰⁹.

In april 2019 werd in Vlaanderen in een bevolkingsonderzoek gevraagd of men het ermee eens zou zijn dat België officieel verontschuldigen zou aanbieden aan Congo voor misdaden die tijdens de kolonisatie zijn begaan. 51% was het daarmee eens, terwijl 32% tegen was. Opvallend was dat vooral jongeren onder de 34 jaar onbeslist waren¹³¹⁰.

Als maatschappelijke verzoening het doel is van verontschuldigen die door de staat worden aangeboden, dan is het beter om dit te doen met brede publieke steun, over alle groepen heen¹³¹¹. Dit is een ideaal en verzet is te verwachten. Het verzet kan echter gebaseerd zijn op een gebrek aan kennis. Daarom zal, zoals verder wordt toegelicht, participatie in de activiteiten van de commissie, het aangaan van een uitgebreide dialoog en outreach naar het bredere publiek in alle vier landen noodzakelijk zijn.

Wat maakt verontschuldigen zinvol?¹³¹²

De verontschuldigen moeten het resultaat zijn van een onderhandelingsproces tussen de 'verontschuldiger' en de ontvangers ervan, over wie ze aanbiedt, wie die de uiting ervan zal bijwonen, de vorm, de inhoud, het tijdstip en de plaats ervan en de rituelen die ermee gepaard gaan¹³¹³.

Ze moeten een erkenning inhouden van de historische feiten en van elk van de begane onrechtmatige handelingen (zonder sommige ervan te verdoezelen in een meer algemene verontschuldiging).

Dit kan de erkenning inhouden dat deze historisch onrechtmatige handelingen internationale misdaden zouden vormen indien zij vandaag zouden worden begaan (ongeacht de juridische obstakels en implicaties). Een dergelijke erkenning kan voor slachtoffers een belangrijke symbolische waarde hebben.

Ze moeten ook een erkenning van de volledige verantwoordelijkheid van de 'verontschuldiger' inhouden, die geen twijfel laat bestaan over het feit dat de ontvangers van de verontschuldigen geen verantwoordelijkheid droegen. Als spijtbetuigingen of berouw op een zodanige manier worden geuit dat aansprakelijkheid voor herstel wordt vermeden, zullen ze niet tot genoegdoening leiden¹³¹⁴.

Ze moeten de slachtoffers vermelden en sommigen onder hen zelfs uitdrukkelijk bij naam noemen.

Verontschuldigen moeten op een oprechte en berouwvolle manier worden aangeboden, waarbij spijt, empathie en respect voor de ontvangers tot uiting komen.

Verontschuldigen mogen verder nooit vergezeld gaan van verwijten aan de ontvangers, door te wijzen op de voordelen die de ontvanger heeft gekregen, of van zelfuitvluchten zoals de context, de andere tijdgeest, of door te wijzen op de verantwoordelijkheid van sommige functionarissen die als

¹³⁰⁹ "Wel koninklijke excuses bij bezoek Indonesië, wat betekenen ze?" NOS Nieuws, 15 maart 2020, geraadpleegd op 6 maart 2021, <https://nos.nl/artikel/2327154-wel-koninklijke-excuses-bij-bezoek-indonesie-wat-betekenen-ze.html>.

¹³¹⁰ "Politieke barometer VRT & De Standaard & RTBF & La libre", (maart–april 2019): 59, geraadpleegd op 6 maart 2021, <https://static.standaard.be/Assets/Images Upload/2019/04/24/peiling-vla.pdf> Er werd geen gelijkaardige vraag gesteld aan respondenten van Brussel en Wallonië.

¹³¹¹ Melissa Nobles, *The Politics of Official Apologies* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 70.

¹³¹² Voor meer gedetailleerde aanbevelingen, zie: AV VN, "Special Rapporteur (Salvoni)", A/75/174, par. 51–60.

¹³¹³ Howard-Hassmann, "Official apologies", 252–53.

¹³¹⁴ Van den Herik, "Addressing 'Colonial Crimes'", 703.

‘rotte appels’ hebben gehandeld in een voor het overige goed functionerend systeem. Er is geen plaats voor een ‘maar’ in echte verontschuldigen.

Verontschuldigen mogen niet worden aangeboden in de verwachting van vergeving en verzoening. Vergeving verwachten is een nieuwe last op de schouders van de slachtoffers leggen. Verzoening is niet zozeer een beslissing als wel een proces van lange adem en kan vele stappen vergen (zie ook het hoofdstuk over verzoening en over vergeving in dit verslag).

Zoals alle vormen van herstel dienen verontschuldigen deel uit te maken van een geïntegreerde aanpak en vergezeld te gaan van andere vormen van herstel, waarheidsvinding en activiteiten gericht op verzoening.

Verontschuldigen moeten deel uitmaken van een holistische aanpak - De ‘gestolen generaties’ in Australië

In Australië is het lot van de zogenaamde ‘gestolen generaties’, d.w.z. ongeveer 50.000 Aboriginal kinderen die tussen 1910 en 1970 uit hun families werden weggehaald om te worden opgevoed in tehuizen of in pleeggezinnen of adoptiegezinnen, als onderdeel van een overheidsbeleid van assimilatie, de meest beruchte van de vele historische onrechtvaardigheden waaronder de inheemse Australiërs hebben geleden na de vestiging van de blanken. Dit was in die tijd niet illegaal, omdat het weghalen van de kinderen werd georganiseerd door expliciete wettelijke bepalingen, hoewel velen fysiek of seksueel werden misbruikt en sommigen zelfs stierven.

In 1997 onderzocht de Human Rights and Equal Opportunity Commission de kwestie op verzoek van de federale regering en publiceerde het verslag ‘Bringing them home’. Naast vele andere aspecten werd in het verslag de mogelijkheid van herstel onderzocht. De federale regering weigerde echter gevolg te geven aan de aanbevelingen en weigerde verontschuldigen of herstel aan te bieden. De regering heeft echter wel een programma van meer dan 100 miljoen dollar opgezet om de slachtoffers via welzijnsdiensten bij te staan. Gefrustreerd begon een aantal slachtoffers in een drietal zaken een proces voor de federale rechtbank om de verantwoordelijkheid van de staat vast te stellen, maar in geen van deze zaken werd succes geboekt, hoofdzakelijk wegens gebrek aan bewijs door het verstrijken van de tijd. Sommige zaken die voor de rechtbanken in deelstaten werden gebracht, hadden echter meer succes en leidden tot schadevergoedingen variërend van 4000 tot 525 000 dollar, zonder dat echter de bredere kwestie van de verantwoordelijkheid van de regering of de samenleving aan de orde werd gesteld¹³¹⁵.

In 2008 bood de nieuwe premier Rudd officieel zijn verontschuldigen aan, hoewel er geen schadevergoeding werd toegekend¹³¹⁶. En ondanks deze verontschuldigen blijkt uit verslagen dat de praktijk van het weghalen van kinderen bij hun families volgens het Aboriginal Child Placement Principle nog steeds voortduurt en dat het aantal sinds 2008 zelfs is verdubbeld. Er is vandaag nog steeds geen nationale schadevergoedingsregeling¹³¹⁷.

Aanbeveling:

¹³¹⁵ Mark Harris, “A ‘Diminished Nation’ – Australia’s Response to Claims for Reparations by the ‘Stolen Generations’”, in *Repairing the Past?* dir. Max du Plessis en Stephan Peté, 389–412.

¹³¹⁶ “Apology to Australia’s Indigenous peoples”, geraadpleegd op 6 maart 2021, <https://info.australia.gov.au/about-australia/our-country/our-people/apology-to-australias-indigenous-peoples>

¹³¹⁷ Howard-Hassmann, “Official apologies”, 247–63; Luke Pearson, “What good was the apology to Stolen Generations with limited reparations, more kids taken?” ABC News/ABS Radio National, 12 februari 2018, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.abc.net.au/news/2018-02-13/stolen-generations-apology-10-years-on-what-good-was-it/9422718>.

Overweeg om verontschuldiging enkel te uiten als die het resultaat zijn van een dialoog of een onderhandelingsproces met de slachtoffers over de inhoud, het tijdstip, de plaats en de omstandigheden, volgens de hierboven vermelde richtlijnen.

Standbeelden, monumenten en gedenktekens

In het kader van herstel worden in verschillende landen onder meer volgende collectieve symbolische maatregelen aanbevolen: openbare ruimten hernoemen, musea en gedenktekens oprichten, plaatsen van detentie en foltering een nieuwe bestemming geven door ze om te vormen tot herinneringsplaatsen, herdenkingsdagen invoeren en publieke activiteiten voor verzoening organiseren¹³¹⁸.

De doelstellingen en het proces om monumenten op te richten

De symbolische maatregelen, die erin bestaan een monument, een standbeeld, een museum of een site voor bewustwording op te richten¹³¹⁹ als onderdeel van een herstelprogramma, moeten worden gesitueerd in het veel ruimere proces van herdenking. Het begrip herdenking wordt gebruikt in verband met het proces van waarheidsvinding (met inbegrip van de noodzaak om archieven bij te houden en toegankelijk te maken), erkenning en verzoening¹³²⁰. Met betrekking tot herstelmaatregelen verwijst herdenking naar de oprichting van openbare gedenktekens¹³²¹. Dit deel zal beperkt blijven tot de oprichting van openbare gedenktekens en standbeelden, waarbij niet uit het oog mag worden verloren dat dit niet los van het bredere proces kan worden gezien.

Monumenten en gedenktekens zijn publieke bevestigingen van de erkenning van de wandaden en van het lijden van de slachtoffers. Zij kunnen sites voor herdenking, rouw, verdriet of woede worden, en voor nieuwsgierigheid en outreach. Het belang van hun oprichting is dat zij de herinnering aan de slachtoffers tot een publieke zaak maken, wat betekent dat de familieleden of gemeenschappen van de slachtoffers niet langer alleen verantwoordelijk zijn voor het levend houden van de herinnering aan de overledenen en aan wat er is gebeurd. Dit wordt de verantwoordelijkheid van allen die de openbare ruimte delen en bevestigt zo ook dat de slachtoffers in rechte wel degelijk gelijk zijn aan alle burgers¹³²².

Meer dan standbeelden of gebouwen zijn deze gedenktekens dragers van betekenis, zowel voor de individuele slachtoffers als voor de samenleving. Zij kunnen derhalve de slachtoffers in het bijzonder en de samenleving in het algemeen helpen om de pijnlijke gebeurtenissen uit het verleden te verwerken, als er een evenwicht wordt gevonden¹³²³. Zij kunnen ook ruimte bieden voor ontmoeting,

¹³¹⁸ OHCHR, *Rule-of-Law Tools, Reparations Programmes*, 23.

¹³¹⁹ Sites voor bewustwording zijn publieke gedenkplaatsen die zich specifiek engageren tot democratisch engagement via programma's die de dialoog over dringende maatschappelijke kwesties van vandaag stimuleren en die mogelijkheden bieden voor betrokkenheid van het publiek bij die kwesties. Sebastian Brett et al., *Memorialization and Democracy: State Policy and Civic Action*, Verslag van de conferentie gehouden in Santiago, Chili, juni 2007, International Center for Transitional Justice, geraadpleegd op 7 maart 2021, https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Memorialization-Democracy-2007-English_0.pdf; zie ook International Coalition of Sites of Conscience, "about us", geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.sitesofconscience.org/en/who-we-are/about-us/>.

¹³²⁰ Mensenrechtenraad van de VN, "Memorialization processes in the context of serious violations of human rights and international humanitarian law: the fifth pillar of transitional justice", Report of the Special Rapporteur (Fabian Salvioli) on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence, A/HRC/45/45, 9 juli 2020, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://undocs.org/en/A/HRC/45/45%20>

¹³²¹ Brett et al., *Memorialization and Democracy*.

¹³²² AV VN, "Report of the Special Rapporteur (de Greiff)", A/69/518, par. 33.

¹³²³ Zie bijvoorbeeld Brandon Hamber, "Narrowing the Micro and Macro: A Psychological Perspective on Reparations in Societies in Transition", in *Handbook of Reparations*, dir. de Greiff, 560–88.

debat en discussie en aldus bijdragen tot een betere verstandhouding tussen de verschillende groepen in de samenleving¹³²⁴. Ten slotte kunnen zij ook een eerbetoon zijn aan degenen die weigerden deel te nemen aan onderdrukking of geweld, personen beschermd of gered hebben, of zich actief hebben verzet tegen onderdrukking of deze bekritiseerden.

Zoals bij alle vormen van herstel moet de oprichting van een gedenkteken het resultaat zijn van een dialectisch proces waarin het slachtoffer centraal staat. Gedenktekens moeten context-specifiek zijn en mogen geen duplicaat vormen van gedenktekens die elders zijn opgericht. De deelname van verschillende groepen slachtoffers, kunstenaars, architecten en het maatschappelijk middenveld in het algemeen aan het ontwerp en de uitvoering van gedenktekens is zelfs nog belangrijker dan voor enige andere herstelmaatregel, gezien de representatieve functie ervan¹³²⁵.

De verschuivende betekenissen van monumenten

Gedenktekens en standbeelden kunnen echter ook plaatsen van controverserige woorden, omdat zij uitdrukking kunnen geven aan een herinnering die in hoge mate betwist is of mettertijd betwist wordt. Vaak is de oprichting ervan het resultaat van een politiek en maatschappelijk proces en dus van een machtsverhouding, die in de loop van de tijd kan zijn verschoven.

Het verwijst ook naar de veranderende betekenis van standbeelden en gedenktekens: terwijl ze traditioneel werden opgericht om helden van de natie, overwinnaars van een oorlog of de grootsheid van een koning te verheerlijken, is het pas sinds de jaren 70-80 dat de 'plicht' om te herinneren een onderdeel is geworden van het omgaan met het verleden. De focus is dubbel: op het leed dat de slachtoffers is aangedaan en met een perspectief dat zowel terugblikkend is - met betrekking tot de schendingen - als vooruitblikkend - met het oog op normbevestiging en educatie - met 'nooit weer'-leuzen als uitdrukking daarvan. Waar herdenking voornamelijk moest beantwoorden aan de noodzaak de herinnering aan de Holocaust in stand te houden, is ze nu een integraal onderdeel van transitional justice geworden¹³²⁶.

Er bestaan verschillende soorten gedenktekens en herdenkingsplaatsen: standbeelden van personen of meer abstracte niet-figurale standbeelden, muren met de namen van slachtoffers, herdenkingsplaatsen met foto's, persoonlijke voorwerpen of beenderen van slachtoffers, kunsttentoonstellingen waar traditionele voorwerpen in een nieuw kader worden gepresenteerd waardoor het geweld dat plaatsvond wordt aangekaart enzovoort. Er vindt een verschuiving plaats naar gedenktekens die de bezoeker uitnodigen om zijn eigen kritische manier van denken te ontwikkelen, waardoor hij een actor wordt in het proces van herdenking. Als kritiek op gezaghebbende gedenktekens die willen voorschrijven hoe we over het verleden en het heden moeten denken, staan de tegengedenktekens symbool voor verzet en betwisting. Tegenover de officiële versies van herinnering en waarheid worden sommige ervan opgericht door groepen slachtoffers of middenveldorganisaties¹³²⁷.

De controverserige rond standbeelden

In dit veranderende landschap is het niet verwonderlijk dat de verheerlijking van leiders in het verleden botst met de huidige behoefte aan erkenning van misdaden, vooral als die helden precies degenen waren die verantwoordelijk waren voor de schendingen. Dit hangt natuurlijk nauw samen met het sociaal-politieke proces van de erkenning van slachtofferschap voor degenen die geleden

¹³²⁴ Susanne Buckley-Zistel en Annika Björkdahl, "Memorials and Transitional Justice", in *An Introduction to Transitional Justice*, dir. Olivera Simić (London en New York: Routledge, 2016), 249–64.

¹³²⁵ OHCHR, *Rule-of-Law Tools, Reparations Programmes*, 23.

¹³²⁶ Buckley-Zistel en Björkdahl, "Memorials and Transitional Justice".

¹³²⁷ Ibid.

hebben onder het kolonialisme en de gevolgen ervan. Zo zijn, met betrekking tot het koloniale verleden van België, bestaande gedenktekens, standbeelden en musea het voorwerp geworden van debat en discussie, vooral deze die het koloniale verleden viëren en meer bepaald de rol van Leopold II. Onderzoek heeft uitgewezen dat deze standbeelden doelbewust werden opgericht om het publiek te overtuigen van de positieve impact van de kolonisatie en de ‘beschavingsmissie’ die door het ‘genie Leopold II’ werd opgestart¹³²⁸. Aangezien ze nu veeleer worden beschouwd als gedenktekens die voor het publiek moesten verbergen wat er werkelijk in de kolonies gebeurde, zijn ze voorwerp van betwisting geworden. Voor meer informatie over de geschiedenis en de betwisting van de koloniale monumenten in België, zie het punt ‘Monumenten en gedenktekens’ in het deel Geschiedenis van dit verslag.

Er zijn verschillende reacties en standpunten: moeten we deze standbeelden neerhalen en ze ergens opbergen of in een museum plaatsen, of ze laten waar ze zijn en er een toelichting aan toevoegen om ze te kaderen in een context die we vandaag verwerpen, of ze laten staan en er tegenmonumenten aan toevoegen?

Er is geen eenvoudig antwoord op deze vragen, want het antwoord zit, zoals altijd, in het proces. In dit dialoogproces moeten de verschillende groepen en meningen die bestaan onder de slachtoffers, die geen monolithische groep vormen, het maatschappelijk middenveld en de autoriteiten die de openbare ruimte moeten beheren, zorgvuldig worden betrokken. Indien een gedenkteken de visie van één groep vertegenwoordigt, terwijl het lijden van een andere groep wordt genegeerd, kan dit aanleiding geven tot nieuwe conflicten. Een optie kan zijn om gedenktekens te ontwikkelen die meerdere visies presenteren – aanvaardbaar volgens hedendaagse normen en waarden, d.w.z. zonder gevaar voor ontkenning en als mogelijke aanmoediging tot kritische reflectie.

Voormalig speciaal rapporteur van de VN op het gebied van culturele rechten, Farida Shaheed, stelt:

“Het is van cruciaal belang om een veilige openbare ruimte te creëren die het mogelijk maakt dat iedereen deelneemt aan de discussie en die de geloofwaardigheid van het proces garandeert, alsmede het eigenaarschap ervan door de mensen: uiteindelijk is het proces zelf, d.w.z. het gesprek over het verleden, meer dan het eindresultaat, of dat nu een monument is of een voorstelling, het meest heilzaam.”¹³²⁹

Zo kunnen tegengedenktekens officiële gedenktekens worden, terwijl vroegere officiële gedenktekens louter voorwerpen kunnen worden om kritische reflectie en outreach over het verleden aan te moedigen. Oude gedenktekens en tegengedenktekens kunnen samensmelten tot een nieuwe site waar een vorm van bewustwording kan ontstaan.

De controverse rond koloniale standbeelden – Groenland

In 2014 heeft Groenland een verzoeningscommissie ingesteld om zijn verleden te verwerken als voormalige kolonie van Denemarken tot 1953, waarna het deel ging uitmaken van het Koninkrijk Denemarken. Sinds 1979 heeft het zelfbestuur. Denemarken weigerde om aan het proces deel te nemen, wat Groenland er niet van weerhield vooruitgang te boeken. Het mandaat van de commissie was toegespitst op de periode na het einde van het kolonialisme, toen Denemarken een actief assimilatiebeleid voerde, met inbegrip van integratie in het Deense model van de welvaartsstaat. Het mandaat was gericht op verzoening met zichzelf, met het verleden, tussen verschillende groepen in

¹³²⁸ Mathew Stanard, “De koloniale propaganda: het ontwakken van een Belgisch koloniaal bewustzijn?”, in *Koloniaal Congo*, dir. Idesbald Goddeeris et al., 333.

¹³²⁹ Mensenrechtenraad van de VN, “Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights, Farida Shaheed: Memorialization processes”, A/HRC/25/49, 23 januari 2014, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://undocs.org/en/A/HRC/25/49%20>.

Groenland en tussen generaties. Als gevolg van vele interne discussies – die ook verband hielden met uiteenlopende meningen over de onafhankelijkheid van Denemarken – wordt het proces als mislukt beschouwd en is er geen gevolg gegeven aan het verslag.

Afgelopen zomer laaide het debat weer op over het standbeeld van een missionaris die in 1721 voet aan wal zette in Groenland, gesteund door de Deense koning. Zijn komst wordt geacht de kolonisatie door Denemarken mogelijk te hebben gemaakt. Het standbeeld werd – niet voor het eerst – bedekt met verf en Inuit-symbolen als onderdeel van een oproep om de geest van de Groenlandse bevolking te dekoloniseren. Dit leidde opnieuw tot verhitte debatten over de vraag of het standbeeld moest worden verwijderd, blijven staan, in een museum worden geplaatst of in de zee worden gegooid. Uiteindelijk werd een referendum georganiseerd en de meerderheid stemde voor het behoud van het standbeeld. De voorstanders van het behoud verwezen naar het respect voor het christendom, het feit dat het door de inwoners was betaald en het feit dat zij het idee verwierpen dat zij mentaal gekoloniseerd waren¹³³⁰.

Controverse in België

De laatste jaren is er een levendig debat ontstaan over de dekolonisatie van de openbare ruimte van België. Verschillende standbeelden van Leopold II werden beklad met rode verf, verwijzend naar het geweld dat onder zijn bewind in Congo werd gepleegd, of zijn hand werd afgehakt, verwijzend naar de sanctie voor wie niet genoeg rode rubber inzamelde. In de gemeente Vorst is zijn standbeeld verdwenen en door de Association Citoyenne pour un Espace public Décolonial (ACED) vervangen door een standbeeld van Nelson Mandela. De middenveldorganisatie Change organiseerde een petitie om alle standbeelden van Leopold II te verwijderen, die al meer dan 84.000 handtekeningen heeft opgeleverd¹³³¹. Bamko lanceerde ook een debat over de dekolonisatie van de openbare ruimte, met publicaties en verschillende activiteiten¹³³². Dit zijn slechts enkele van de talrijke initiatieven die door verschillende maatschappelijke middenveldorganisaties werden gelanceerd. Andere worden vermeld in het deel over de verbanden tussen kolonialisme en racisme in dit verslag.

Onlangs nam het Brussels Gewest een resolutie aan om de openbare ruimte te dekoloniseren en lanceerde het een openbare oproep tot kandidaten voor een stuurgroep. In november 2020 werd een werkgroep opgericht die bestaat uit 16 experts die op de oproep hebben gereageerd. Zij zullen aanbevelingen doen over hoe om te gaan met de vele monumenten in het Brussels Gewest die verwijzen naar het kolonialisme.

In oktober heeft de Vlaamse minister van Binnenlandse Zaken een handleiding uitgebracht met richtlijnen voor de lokale overheden over hoe om te gaan met controversiële standbeelden, straatnamen, gebouwen enzovoort op gemeentelijk niveau. De handleiding is opgesteld door een groep van vijftien experts. In plaats van aan te geven wat er moet gebeuren, biedt de handleiding een

¹³³⁰ Astrid Nonbo Andersen en Martine Lind Krebs, "Activists Demand Mental Decolonization in Greenland", Justiceinfo.net, 31 augustus 2020, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.justiceinfo.net/en/justiceinfo-comment-and-debate/opinion/45190-activists-demand-mental-decolonization-in-greenland.html>.

¹³³¹ "Enlever toutes les statues Léopold II – Alle Léopold II standbeelden verwijderen", petitie, Change.org, geraadpleegd op 7 maart 2021, https://www.change.org/p/ville-de-bruxelles-enlever-toutes-les-statues-en-hommage-%C3%A0-l%C3%A9opold-ii?recruiter=897928323&utm_source=share_petition&utm_medium=twitter&utm_campaign=psf_combo_share_abi&utm_term=psf_combo_share_initial&recruited_by_id=c5822de0-b02d-11e8-bbc8-9f6f65407953

¹³³² Bamko-Cran, "Decoloniser l'espace public", speciaal dossier, 2018, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.bamko.org/dossier-decolonisation-de-l-espace->.

zeer praktische stapsgewijze leidraad voor processen en methodologieën, die in overeenstemming zijn met de aanbevelingen voor een inclusief en participatief proces van dialoog, zoals hierboven vermeld. De bijbehorende website geeft ook voorbeelden in België en in het buitenland, en een overzicht van tegenargumenten¹³³³.

Een recente studie die nader moet worden bekeken, is het boek van Mathew Standard die de langetermijneffecten en de erfenis van het koloniale tijdperk in België na 1960 onderzoekt en de herinneringen aan het koloniale verleden in vraag stelt door te focussen op de betekenis en de plaats van koloniale monumenten in de openbare ruimte. Het boek legt de nadruk op de blijvende aanwezigheid van het 'imperium' in het dagelijkse Belgische leven in de vorm van permanente koloniale merktekens in brons en steen die herinneringsplaatsen van 's lands geschiedenis van overzeese expansie zijn. Aan de hand van foto's en uitleg van bekende pro-koloniale gedenktekens, maar ook van een aantal minder bekende, onthult het boek de verrassende mate waarin België tijdens de koloniale periode doordrongen raakte van een kolonialistische mentaliteit¹³³⁴. Het boek bevat een vrij beschikbare digitale bijlage met een lijst van monumenten die verband houden met het koloniale verleden van België¹³³⁵.

Aanbevelingen:

Aangezien het debat al aan de gang is, wordt aanbevolen om dit debat over de dekolonisatie van de openbare ruimte open te trekken en daarbij onder meer organisaties en personen uit de diaspora te betrekken. De onlangs opgerichte Brusselse werkgroep lijkt in dit verband een goed voorbeeld te zijn.

Daarbij is het van belang open te staan voor uiteenlopende mogelijkheden en steun te verlenen aan creatieve, vernieuwende manieren om het gebruik van de openbare ruimte voor herdenking te onderzoeken, die verder gaan dan standbeelden en monumenten.

Musea

Naast gedenktekens kunnen ook musea sites van symbolisch herstel worden, als herinneringssites. Musea met voorwerpen uit de voormalige koloniën zijn historisch gezien eerder opgevat als wetenschapsmusea en/of als sites om de verworvenheden van het kolonialisme te verheerlijken. Net als bij gedenktekens en standbeelden heeft de verschuiving naar sites voor bewustwording en van burgerschapsvorming tot levendige debatten en betwistingen geleid.

In België wordt de verschuiving naar de 'dekolonisatie' van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika beschouwd als een gemiste kans, zowel wat betreft het proces – dat als niet inclusief genoeg werd beschouwd – als wat betreft het resultaat. Een beter voorbeeld lijkt de recent geopende tentoonstelling in het Antwerpse MAS, 100 x Congo. Een eeuw Congolese kunst in Antwerpen¹³³⁶. In

¹³³³ "Koloniale verwijzingen in de publieke ruimte", Agentschap Integratie & Inburgering, Vlaanderen, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.integratie-inburgering.be/koloniale-verwijzingen>

¹³³⁴ Matthew Stanard, *The Leopard, the Lion and the Cock: Colonial Memories and Monuments in Belgium* (Leuven: Leuven University Press, 2019).

¹³³⁵ Digitale bijlage bij *The Leopard, the Lion, and the Cock*, Leuven University Press, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://lup.be/pages/digital-appendix-the-leopard-the-lion-and-the-cock>

¹³³⁶ Zie Els De Palmenaer, dir., *100x Congo: Een Eeuw Congolese Kunst in Antwerpen* (Antwerpen: MAS, 2020).

Zuid-Afrika worden ook het District 6 museum in Kaapstad¹³³⁷ en het Apartheid Museum in Johannesburg beschouwd als een goed voorbeeld van een museum dat de aard van het apartheidssysteem belicht¹³³⁸.

Meer informatie over de Belgische koloniale musea en de betwisting ervan wordt gegeven in het deel Geschiedenis van dit verslag. Specifieke aanbevelingen met betrekking tot deze musea zullen in dat deel van het verslag worden uitgewerkt.

Herdenkingsactiviteiten – creatieve en artistieke uiting van herdenking¹³³⁹

Herdenking vindt niet alleen plaats in de vorm van gedenktekens, musea of outreachprogramma's. Middenveldorganisaties en lokale gemeenschappen en gemeenten hebben al veel creatieve herdenkingsactiviteiten georganiseerd¹³⁴⁰. Deze moeten worden aangevuld en ondersteund door nationale initiatieven die officiële herdenkingsactiviteiten steunen of inhouden. Artistieke uitingen, in de vorm van tentoonstellingen, toneelstukken, voorstellingen, muziek of wat dan ook, spelen ook een zeer belangrijke rol bij bewustmaking en het creëren van ruimte voor reflectie, rouw en empathie.

Tijdens de consultaties zijn verschillende ideeën geopperd, die nader moeten worden onderzocht door middel van een open dialoog met de betrokkenen. Zij zijn opgenomen in de onderstaande lijst en geven een indicatie van de onderwerpen die de commissie kan onderzoeken¹³⁴¹.

Aanbevelingen: neem de volgende suggesties uit de raadplegingen in overweging:

Steunen van het idee van een nationale maand van de koloniale geschiedenis.

Instellen van een nationale herdenkingsdag voor de slachtoffers van kolonisatie.

Herdenken van de personen uit de drie landen die als gevolg van de kolonisatie zijn vermoord.

Herdenken en erkennen van de personen en groepen die betrokken waren bij de antikoloniale strijd, in België, in de drie landen en elders.

Meer erkenning en zichtbaarheid geven aan de Congolese soldaten die aan de zijde van de Belgen hebben gevochten tijdens de twee wereldoorlogen.

Erkenning van de culturele, economische, politieke en wetenschappelijke bijdragen van mensen van Afrikaanse afkomst aan de ontwikkeling van de Belgische samenleving.

Creatieve uitingen van herdenking ondersteunen.

Een schenking overwegen van een deel van het Koninklijk Domein voor gebruik door de diaspora voor culturele en sociale doeleinden.

¹³³⁷ District Six Museum, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.districtsix.co.za/>.

¹³³⁸ Apartheid Museum, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.apartheidmuseum.org/>.

¹³³⁹ Voor enkele voorbeelden over de hele wereld en enkele aanbevelingen, zie: RCN Justice & Démocratie, *The Issues and Challenges Faced by Memory Initiatives on Contemporary International Crimes: Lessons Learned from the Practices of the Actors Involved* (Brussel: RCN Justice & Démocratie, 2016), geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://rcn-ong.be/wp-content/uploads/2020/11/The-issues-and-challenges-faced-by-memory-initiatives-on-contemporary-international-crimes.pdf>

¹³⁴⁰ Zie bijvoorbeeld Glodie Mugaba, "Anderlecht organiseert expo over Belgisch-Congolese geschiedenis", BRUZZ, 9 november 2021, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.bruzz.be/culture/cultural-news/anderlecht-organiseert-expo-over-belgisch-congolese-geschiedenis-2020-10-09>.

¹³⁴¹ De door de groep van experts gehouden raadplegingen zijn niet representatief. Zie het deel over raadplegingen, participatie en outreach in dit deel van het verslag.

7.5. Garanties van niet-herhaling

Het concept 'garanties van niet-herhaling' verwijst naar het voorkomen van nieuwe schendingen of misdaden. Deze vorm van herstel is meer toekomstgericht dan de andere vormen. Zoals hierboven vermeld, is deze vorm van herstel van het grootste belang om een transformatie in de samenleving en tussen samenlevingen tot stand te brengen, niet alleen met betrekking tot de kennis over het kolonialisme en de gevolgen daarvan, maar bovenal een verandering van houding en gedrag.

Hoewel het kolonialisme zich niet herhaalt, hebben de koloniale ideeën en de racistische ideologie die ontwikkeld werd het te rechtvaardigen, nog steeds een invloed, evenals de sociaaleconomische ongelijkheden die door het kolonialisme zijn veroorzaakt. Deze vorm van herstel beoogt de voorwaarden te scheppen voor een samenleving waarin Belgen van alle afkomst, evenals niet-Belgen, kunnen samenleven als gelijke burgers met gelijke toegang tot hun rechten, alsook voor een relatie tussen België en de drie landen, gebaseerd op gelijkheid, respect en samenwerking.

Dit verslag vermeldt slechts enkele vormen van garanties van niet-herhaling, maar beveelt de commissie aan om, in overleg met alle relevante belanghebbenden, naar andere aspecten te zoeken.

De onderstaande aanbevelingen zijn gebaseerd op de aanbevelingen die zijn geformuleerd in het verslag van de VN-werkgroep van experts inzake mensen van Afrikaanse afkomst,¹³⁴² de aanbevelingen die zijn gedaan tijdens de periodieke evaluatie van België door de Mensenrechtenraad van de VN in 2016,¹³⁴³ en de aanbevelingen die zijn geformuleerd door de personen en organisaties die de groep van experts heeft geconsulteerd, hoewel verdere consultaties noodzakelijk zijn.

Sommige daarvan hebben betrekking op de situatie in België, andere op de uitwisselingen tussen Belgische burgers en burgers van de drie landen en weer andere op de internationale betrekkingen van België.

Op sommige suggesties uit de consultaties en andere contacten van de experts wordt hieronder nader ingegaan. Het is echter mogelijk dat de commissie ook andere opties in overweging wil nemen.

De strijd tegen racisme en discriminatie

Het derde deel van dit verslag is gewijd aan het verband tussen racisme en kolonialisme.

Het staat immers buiten kijf dat het kolonialisme en de specifieke racistische ideologie die werd ontwikkeld om het kolonialisme te rechtvaardigen tot op de dag van vandaag ernstige gevolgen hebben. Racisme, discriminatie, vreemdelingenhaat en haatspraak zijn zowel systemische als individuele fenomenen en treffen zowel Belgische als niet-Belgische burgers van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst, alsook andere mensen van andere Afrikaanse (of niet-Europese) afkomst die in België wonen.

Het idee dat het kolonialisme tot doel had beschaving te brengen, is nog steeds een wijdverspreide mythe in de Belgische samenleving. Het ontkrachten van dergelijke mythen moet een belangrijk onderdeel zijn van de outreach- en bewustmakingsinspanningen van de commissie:

Citaat uit de raadplegingen

¹³⁴² HRC VN, "Visit to Belgium: Report of the UN Working Group of Experts on People of African Descent". A/HRC/42/59/Add.1.

¹³⁴³ Mensenrechtenraad van de VN, "Report of the Working Group on the Universal Periodic Review, Belgium", A/HRC/32/8, agendapunt 6, 11 april 2016, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://undocs.org/en/A/HRC/32/8>

“le mythe de ‘la mission civilisatrice’ en démontrant les enjeux économiques et géopolitiques véritable objectif de l’entreprise coloniale”

Het mandaat van de commissie vereist uitdrukkelijk dat zij maatregelen ontwikkelt om het gedrag en de houding van de bevolking ten aanzien van racisme, vreemdelingenhaat en onverdraagzaamheid te veranderen.

Aanbevelingen:

Ontwikkel een nationaal actieplan en een nationale strategie ter bestrijding van racisme, valideer het en voer het uit.

Ontwikkel een plan voor positieve actie met quota voor de werving van personen van Afrikaanse afkomst in overheidsdienst, waaronder ambtenaren, onderwijs, publieke media, politie, justitie, het leger, alsmede op alle kieslijsten.

Leid de politie en alle andere veiligheidsdiensten op om racisme en discriminatie te voorkomen.

Pak raciale profilering aan en voer een beleid in om aanhoudingen en fouilleringen te documenteren en te analyseren.

Ondersteun beleidsgericht onderzoek over deze onderwerpen.

Help leerkrachten om outreach over racisme en discriminatie te integreren.

Voer duidelijke, objectieve en transparante protocollen in voor arbeidsbureaus, privéwerkgevers en makelaarskantoren om discriminatie te voorkomen en sta georganiseerde ‘mystery calls’ en tests toe als wettelijk bewijs.

Dring er bij de minister van Justitie op aan om samen met het College van Procureurs-generaal een strategie te ontwikkelen om alle daden van racisme, discriminatie en haatmisdrijven te onderzoeken en te vervolgen.

Verzeker de financiering van antiracismeverenigingen die worden geleid door mensen van Afrikaanse afkomst, zodat zij partners kunnen zijn bij de bestrijding van racisme.

Ga een krachtig politiek engagement aan om te vermijden dat racisme, vreemdelingenhaat en haatspraak worden gebruikt bij het uitoefenen van een politieke functie.

Ondersteun een publieke outreachcampagne, in partnerschap met mensen van Afrikaanse afkomst, met het oog op een betere kennis en een beter begrip van de erfenis van het Belgisch kolonialisme.

Voer en steun publieke outreach- en bewustmakingsactiviteiten die gericht zijn op het deconstrueren van de mythe van beschaving als doel van het kolonialisme.

Geschiedenisonderwijs over kolonialisme

Een relevant voorbeeld van een garantie van niet-herhaling in deze context is het geschiedenisonderwijs. Hoewel de rol van geschiedenisonderwijs controversieel blijft – het kan immers ook worden misbruikt als instrument van politieke indoctrinatie – is het zaak onderwijs aan te moedigen dat onderzoek, discussie en debat omvat in plaats van de presentatie van een historisch verhaal als een bevroren werkelijkheid¹³⁴⁴. Het eerste deel van dit verslag gaat dieper op dit onderwerp in. Er staat veel op het spel want "Elk historisch verleden (...) moet worden begrepen als

¹³⁴⁴ Malcontent, Inleiding van *Facing the Past*, 12.

een levend verleden en niet als de definitieve interpretatie ervan. Verhalen die afsluiting en beheersing impliceren, vertekenen vrijwel zeker het verleden”¹³⁴⁵.

Geschiedeniseducatie kan verwijzen naar geschiedenisonderwijs op scholen en universiteiten en naar beroepsopleidingsprogramma's voor specifieke categorieën van overheidsfunctionarissen, maar ook naar herinneringseducatie¹³⁴⁶ in het kader van het burgerschapsonderwijs. Dit laatste gaat uit van kennisoverdracht, het scheppen van begrip en gehechtheid aan belangrijke waarden om een verandering van houding en engagement te ontwikkelen¹³⁴⁷.

Aanbevelingen:

Zorg ervoor dat het geschiedenisonderwijs, van de lagere school tot de universiteit, onderwijs over het kolonialisme en de blijvende gevolgen daarvan omvat.

Zorg voor specifieke opleidingsprogramma's over de geschiedenis van het kolonialisme en de gevolgen ervan voor de politie, het leger, andere veiligheidsactoren, de rechterlijke macht en Belgische diplomaten.

Ondersteun herinneringseducatie over het kolonialisme en de gevolgen ervan door middenveldorganisaties.

Stel in heel België universitaire leerstoelen voor Afrikaanse studies in.

Ondersteun de aanwerving van meer academici van Afrikaanse afkomst om onderzoek te bevorderen en de Belgische academische wereld te diversifiëren.

Belgische nationaliteit

In tegenstelling tot sommige andere vroegere koloniserende landen heeft België nooit een algemeen beleid gevoerd om het verkrijgen van de Belgische nationaliteit te vergemakkelijken voor burgers van zijn vroegere kolonies, hoewel enkele tijdelijke wetten deze mogelijkheid boden aan degenen die geboren waren of geleefd hadden in één van de landen vóór de onafhankelijkheid ervan¹³⁴⁸. De mogelijkheid om de nationaliteit te verwerven van een land waarmee men specifieke banden heeft, bevordert gelijkwaardig burgerschap, burgervertrouwen, een gevoel van samenhang en van een gedeelde toekomst, alsook respect en samenwerking.

Aanbevelingen:

Vraag een algemene juridische analyse aan van de problemen met betrekking tot de nationaliteit en andere aspecten van het personeel statuut van degenen die vóór de onafhankelijkheid in een van de drie landen geboren zijn of woonden.

Herzie de voorwaarden en vergemakkelijk het verkrijgen van de Belgische nationaliteit voor personen met de Congolese, Rwandese of Burundese nationaliteit en, vooral voor degenen die een bijzondere

¹³⁴⁵ Ibid., 215; zie ook: Elizabeth A. Cole, “Education in the Shadow of History: Education, History Education and Their Place in Historical Injustice”, in *ibid.*, 285–302.

¹³⁴⁶ “Education à la mémoire”, Herinneringseducatie, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://herinneringseducatie.be/herinneringseducatie/>. Herinneringseducatie werd in 2008 in het Vlaams Onderwijs geïntroduceerd en focust vooral op de twee wereldoorlogen en recente gewapende conflicten, tot nog toe minder op het koloniale verleden.

¹³⁴⁷ Marianne Verplancke, Ann Dejaeghere, Simon Schepers en Maarten Van Alstein, *Vroeger gaat niet over: Herinneringseducatie als pedagogische praktijk* (Lannoo, Tielt: Lannoo, 2017).

¹³⁴⁸ Myria, *Proposition de recommandations*, Note communiquée au groupe d’experts.]

band met België hebben. Verricht vergelijkend onderzoek naar de manier waarop andere voormalige koloniale landen deze kwestie hebben aangepakt na de onafhankelijkheid.

Gelijkwaardigheid van diploma's

Mobiliteit en uitwisselingen op voet van gelijkheid tussen burgers van de vier landen zullen bijdragen tot solidariteit en wederzijds respect. Samenwerking tussen burgers van de vier landen houdt vaak verband met tewerkstelling, die op haar beurt verband houdt met het onderwijs en de erkenning van de gelijkwaardigheid van de diploma's. Aangezien België tijdens het kolonialisme niet heeft geïnvesteerd in hoger onderwijs in de drie landen, zou het aangewezen zijn de steun aan hoger onderwijs in de drie landen op te voeren. Ondertussen worden diploma's behaald aan universiteiten of instellingen voor hoger onderwijs van de drie landen niet snel als gelijkwaardig aan Belgische diploma's beschouwd. Het beleid en de voorwaarden om deze diploma's te erkennen, moeten transparanter zijn en de erkenning vergemakkelijken.

Aanbevelingen:

Ondersteun de ontwikkeling, de kwaliteit en de toegankelijkheid van het hoger onderwijs in de drie landen.

Vergemakkelijk de erkenning van de gelijkwaardigheid van diploma's behaald aan universiteiten in de drie landen (en in Afrika in het algemeen).

Beurzen

Zoals vermeld, heeft België tijdens het kolonialisme nauwelijks geïnvesteerd in het hoger onderwijs in de drie landen. Sinds de onafhankelijkheid kunnen studenten uit de drie landen een visum krijgen om verder onderwijs te volgen in België, maar meestal alleen voor hogere graden of doctoraten, niet voor de basisniveaus van hoger onderwijs (bachelor en master). Daarnaast zou een uitwisselingsprogramma tussen studenten uit België en de drie landen kunnen worden ontwikkeld, geïnspireerd op het Europese Erasmus-programma. Evenzo zou wetenschappelijke samenwerking moeten worden vergemakkelijkt en ondersteund, zodat academici uit alle vier de landen vruchtbare academische uitwisselingen op gelijke voet kunnen hebben.

Aanbevelingen:

Vergemakkelijk het verkrijgen van studiebeurzen voor de basisniveaus van het hoger onderwijs (bachelor en master) en daarmee samenhangende visa voor burgers uit de drie landen (en uit Afrika in het algemeen).

Vergemakkelijk de organisatie van studentenuitwisselingsprogramma's voor burgers van de drie landen (en uit Afrika in het algemeen).

Vergemakkelijk uitwisselingsbezoeken tussen academici uit België en de drie landen (en uit Afrika in het algemeen).

Visa

Verscheidene respondenten uit de consultaties verwezen naar het feit dat zij zich behandeld voelen als profiteurs die louter op een visum uit zouden zijn om na aankomst asiel aan te vragen (zelfs wanneer zij familie en vrienden in België hebben en over voldoende economische middelen beschikken). Het visumbeleid en de uitvoering ervan moeten erop gericht zijn bruggen te bouwen tussen mensen en uitwisselingen aan te moedigen die gebaseerd zijn op wederkerige relaties van respect.

Aanbevelingen:

Vergemakkelijk het aanvragen en verkrijgen van visa voor de burgers van de drie landen (en van Afrika in het algemeen).

Dring aan op een respectvolle en waardige behandeling van personen die een visum aanvragen bij de Belgische ambassades en consulaten in de drie landen (en in Afrika in het algemeen).

Internationale betrekkingen

Het doel van deze vorm van herstel kan ook zijn om de relatie tussen België en de drie landen te veranderen in een relatie van wederzijds respect, gelijkheid en wederkerigheid. Voor meer details over de relatie van België met de drie landen, zie het onderdeel 'Herinneringsgericht onderzoek' in dit deel van het verslag. Dit verslag spitst zich niet toe op de economische ontwrichting ten gevolge van het kolonialisme en de blijvende gevolgen daarvan, maar beveelt aan dat de commissie experts op dit gebied uitnodigt om ter zake specifieke aanbevelingen uit te werken.

Aanbevelingen:

Vraag advies aan het onlangs opgerichte Federaal Instituut voor de Bescherming en Bevordering van de Rechten van de Mens met betrekking tot de uitstaande ratificatie van relevante mensenrechtenverdragen en -protocollen, zoals de ratificatie van het Internationaal Verdrag inzake de bescherming van de rechten van alle migrerende werknemers en hun gezinsleden en het Kaderverdrag inzake de bescherming van nationale minderheden¹³⁴⁹.

Steun verder onderzoek om te analyseren welke verdragen met de drie landen zijn ondertekend na hun onafhankelijkheid, om te beoordelen in hoeverre deze economische uitbuiting in stand houden, welke verdragen moeten worden herzien en welke moeten worden ontwikkeld om gelijke en eerlijke betrekkingen met de drie landen tot stand te brengen.

Overweeg verdere schuldverlichting en neem deel aan onderhandelingen om de handel met de drie landen te vergemakkelijken.

De dekolonisatie van ontwikkelingshulp

Ontwikkelingshulp is een terrein dat vaak wordt bekritiseerd omdat het koloniale structuren reproduceert. Oproepen om ontwikkelingshulp te dekoloniseren zijn niet nieuw. De betekenis van wat dekolonisatie in deze context betekent, wordt betwist. In ieder geval "*betekent het dat men zich afvraagt hoe koloniale en hegemoniale machtsstructuren hedendaagse ongelijkheden blijven voortbrengen, en dat men zich bezint over de vraag hoe deze zeer ongelijke structuren kunnen worden aangepakt*".¹³⁵⁰ Deze debatten vinden weliswaar hun oorsprong in de vorige eeuw maar blijven ook vandaag nauw verbonden met debatten over racisme, discriminatie en ongelijkheid in de wereld, als gevolgen van het kolonialisme.

¹³⁴⁹ Algemene Vergadering van de VN, resolutie 45/158, "International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families", A/RES/45/158, Bureau van de Hoge Commissaris, 18 december 1990, geraadpleegd op 7 maart 2021,

<https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cmw.aspx>; Raad van Europa, "The Framework Convention for the Protection of National Minorities", Straatsburg, 1 februari 1995, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168007cdac>

¹³⁵⁰ "Decolonising development – what, how, by whom and for whom?", Global Development Institute Blog, University of Manchester, 20 november 2018, geraadpleegd op 7 maart 2021, <http://blog.gdi.manchester.ac.uk/decolonising-development/>

Er bestaan verschillende en tegengestelde visies, van het veranderen van taal, inclusiever werken, streven naar gelijkwaardigere partnerschappen om het ontwikkelingsparadigma te veranderen of zelfs ontwikkelingshulp af te schaffen.

Citaat uit de raadplegingen

“Sur le plan économique et de la coopération, il faudrait impliquer les Belges originaires de ces pays dans les programmes bilatéraux entre la Belgique et ces pays.... Une bonne coopération au développement guidée par cette reconnaissance morale que la colonisation fut criminelle serait la plus juste réparation envers ces pays.”

In België hebben de koepels van de middenveldorganisaties die zich met ontwikkeling bezighouden, een proces in die zin op gang gebracht¹³⁵¹. Uit een onlangs uitgevoerd onderzoek onder ontwikkelingswerkers blijkt dat men zich steeds meer bewust wordt van de noodzaak om ontwikkelingshulp te dekoloniseren. Momenteel ligt de nadruk op openbare communicatie en taalgebruik, de behoefte aan beter uitgebalanceerde partnerschappen en de behoefte aan meer inclusiviteit en diversiteit binnen de organisaties, hoewel ook binnen sommige organisaties veel interne terughoudendheid is vastgesteld. Er is duidelijk behoefte aan meer initiatief en coördinatie op het niveau van de koepels en aan een meer interne en toekomstgerichte open dialoog, ook over alternatieve paradigma's¹³⁵². De Belgische organisaties die werken aan ontwikkeling zullen dekolonisatie als transversaal thema opnemen in het Gemeenschappelijke Strategische Kader België voor de programma's 2022-2026 die zij zullen indienen bij de DGD.

Op het niveau van de Staatssecretaris voor Ontwikkelingssamenwerking moeten duidelijke ijkpunten worden vastgelegd voor zowel directe als indirecte bilaterale hulp – in overleg met de ontwikkelingssector, waaronder Enabel, maar ook en vooral met partners (regeringen en maatschappelijk middenveld) uit het Zuiden, naast diasporaorganisaties en organisaties die betrokken zijn bij de strijd tegen racisme – met een engagement om deze ijkpunten binnen een redelijke termijn te realiseren. Dit kan gebeuren door een beroep te doen op de expertise van experts op het specifieke gebied van de kritische ontwikkelingsstudies, zoals Olivia Rutazibwa, Achille Mbembe en anderen, en op instituten en onderzoekscentra, zoals IOB en USOS van de Universiteit Antwerpen, VLIR-UOS, ARES, Centre d'études du développement (UCLouvain), het Egmont Instituut en andere.

Dit is uiteraard een proces op de lange termijn dat al veel eerder had moeten plaatsvinden en dat snel zal moeten gaan. Het valt nog te bezien hoe radicaal de oefening zal zijn. Wie ontwikkelingshulp ter discussie stelt, stelt ook de machtsverhoudingen ter discussie. Het opnieuw in evenwicht brengen van de machtsverhoudingen zal waarschijnlijk leiden tot een verlies van macht aan één kant van de relatie, maar niet tot een verlies als dusdanig.

Citaat uit de raadplegingen:

“Waarom geen ‘reverse development’ principe toepassen en de voormalige ‘gekoloniseerden’ onmiddellijke beslissingsmacht te laten geven in zaken die hun rechtstreeks aanbelangen, in casu de portefeuille van ontwikkelingssamenwerking. (...) Een symbolische daad die zou stoelen op innovatief

¹³⁵¹ CNDC voor de Franstalige organisaties; ngo-federatie en 11.11.11 voor de Nederlandstalige organisaties. Zie Sarah Arras, “Werk 9. Dekoloniseren”, 9 oktober 2018, laatste wijziging op 2 maart 2021, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.ngo-federatie.be/nl/onze-ondersteuning-belgische-ngos-2030/werk-9-dekoloniseren>.

¹³⁵² Eva Willems et Tomas Vanacker, *Implicaties van dekolonisering voor de Vlaamse sector van ontwikkelingssamenwerking: Een aanzet tot reflectie en actie*, studie in opdracht van de ngo-federatie en 11.11.11. (Gent: Gent University Center for Global Studies, 2020).

medebeslissingsrecht en de politieke creativiteit en originaliteit van de beslissingen van een de commissie naar waarde te laten schatten in de ex-koloniën.”

Aanbeveling:

Moedig de staatssecretaris voor Ontwikkelingssamenwerking aan om overleg te plegen met ontwikkelingsactoren, diaspora en partners uit het Zuiden om het concept en de doelstellingen van de dekolonisatie van ontwikkelingshulp te definiëren, duidelijke ijkpunten vast te stellen voor zowel directe als indirecte bilaterale hulp, en een proces op te zetten om deze binnen een redelijke termijn te verwezenlijken.

8. Individueel of collectief herstel en ontwikkeling¹³⁵³

Voormalig VN-rapporteur Pablo de Greiff pleit voor een combinatie van materiële en symbolische, individuele en collectieve maatregelen, afhankelijk van de vraag of het geweld van individuele of collectieve aard was¹³⁵⁴. Beide hebben voor- en nadelen. Nogmaals, het proces om een herstelprogramma te ontwikkelen moet participatief en inclusief zijn en mag niet worden overhaast.

Wat het mandaat van de commissie betreft, lijken beide belangrijk. De meeste wandaden zijn begaan tegen de bevolking van de drie landen als geheel, of tegen de bevolking van specifieke regio's of tegen specifieke groepen. Herstel voor deze schendingen moet hoofdzakelijk collectief zijn. Bovendien zijn sommige individuen of families onevenredig zwaarder getroffen dan andere(n). De commissie moet nagaan of aan die individuen of families specifieke herstelmaatregelen kunnen worden toegekend.

Wat is collectief herstel?

De term collectief kan verwijzen naar de aard van het toegekende herstel, d.w.z. herstelmaatregelen die niet geïndividualiseerd zijn, zoals verontschuldiging, gedenktekens of musea, de wijziging van een wet of een beleid, maar ook naar de ontvangers, die een groep, een gemeenschap of zelfs een heel land kunnen zijn. Alle vormen van herstel kunnen op individuele of collectieve basis worden toegekend. De achterliggende gedachte is dat wanneer collectiviteiten het doelwit van geweld zijn geweest, het herstel ook collectief moet zijn.

Mogelijke voorbeelden van collectieve restitutie zijn de goedkeuring van een wet die de nationaliteit verleent aan een bepaalde groep of die de restitutie van kunstvoorwerpen organiseert. Bij individuele restitutie kan het gaan om de teruggave van schedels of andere lichaamsdelen aan de familie. Bij individuele rehabilitatie kan het gaan om het verlenen van psychologische zorg aan bepaalde personen, terwijl gemeenschapstherapie kan worden verstrekt aan een groep slachtoffers in het kader van een bepaalde collectieve schending. Evenzo kan schadevergoeding worden toegekend aan individuen of als een forfaitair bedrag aan een land of groep. Symbolisch herstel kan ook individueel worden toegekend, bijvoorbeeld in de vorm van een verontschuldigungsbrief, een passende begrafenis voor de slachtoffers, toezending van het verslag van de commissie aan bepaalde slachtoffers, of collectief, bijvoorbeeld door het oprichten van een gedenkteken of het aanbieden van openbare verontschuldiging aan de bevolking van de drie landen. Alleen garanties voor niet-herhaling zullen, door hun aard, eerder collectief dan individueel zijn.

Kan ontwikkelingshulp als herstel worden beschouwd?

¹³⁵³ OHCHR, *Rule-of-Law Tools, Reparations programmes*.

¹³⁵⁴ De Greiff, "Justice and Reparations", 468–69.

Soms is er een dunne scheidslijn tussen collectief herstel en ontwikkelingshulp, vooral als deze wordt toegekend in de vorm van 'dienstenpakketten', zoals de toekenning van studiebeurzen of steun aan het onderwijs of andere basisbehoeften.

Bovendien kan ontwikkelingshulp soms als argument worden gebruikt om te stellen dat het herstel reeds heeft plaatsgevonden. Anderen stellen dan weer dat ontwikkeling vervangen moet worden door herstel.

Pablo de Greiff, voormalig speciaal VN-rapporteur over de bevordering van waarheid, gerechtigheid, herstel en garanties voor niet-herhaling:

*"Er bestaan inderdaad twee versies van dit argument, een milde en een extreme: de mildere vorm bestaat erin te doen alsof ontwikkelingsprogramma's herstelprogramma's zijn en de extreme vorm is gebaseerd op de bewering dat gerechtigheid kan worden herleid tot ontwikkeling en dat schendingen niet echt om gerechtigheid vragen maar om ontwikkeling. Beide vormen betekenen dat niet wordt voldaan aan de blijvende verplichting om zowel voor gerechtigheid als voor ontwikkelingsinitiatieven te zorgen."*¹³⁵⁵

Er zijn verschillende redenen om de redenering te weerleggen die ontwikkelingshulp gelijkstelt met herstel.¹³⁵⁶

Ontwikkelingshulp is bedoeld om te voorzien in basisbehoeften op basis van een op rechten gebaseerde aanpak voor alle burgers, ongeacht of zij het slachtoffer zijn geweest van schendingen in het verleden.

Deze basisbehoeften moeten in de eerste plaats worden vervuld door de overheid van de burgers. Ontwikkelingshulp komt er pas als de staat zelf niet in de basisbehoeften van zijn burgers kan voorzien.

Herstel is verschuldigd door de staat die de schade heeft veroorzaakt, op basis van de verantwoordelijkheid om te herstellen, en is dus gebaseerd op een andere vorm van verantwoordelijkheid.

Ontwikkelingshulp wordt verleend op basis van een verbintenis van de internationale gemeenschap tot solidariteit tussen naties, zelfs door landen die nooit betrokken zijn geweest bij slavenhandel of kolonialisme.

Herstel heeft ook een normbevestigend doel, d.w.z. dat wordt bevestigd dat het kolonialisme in die gebieden verwoestende gevolgen heeft gehad. Dit is niet het geval bij ontwikkelingshulp.

Ontwikkelingshulp wordt toegekend aan landen of aan ontwikkelingsorganisaties, terwijl herstel wordt toegekend aan slachtoffers. Dit kan zelfs een reden zijn waarom een ontwikkelingsland er de voorkeur aan geeft herstel als ontwikkelingshulp te bestempelen.

Ontwikkelingshulp is meestal gebonden aan bepaalde voorwaarden van het donorland, die verband houden met de belangen en prioriteiten van het donorland. Herstel moet onvoorwaardelijk worden toegekend.

¹³⁵⁵ AV VN, "Report of the Special Rapporteur (de Greiff)", A/69/518.

¹³⁵⁶ De Greiff, "Justice and Reparations", 470; de Greiff en Duthie, dirs., *Transitional Justice and development*; Van den Herik, "Addressing 'Colonial Crimes' through Reparations?", 693–705; Malcontent, "Financial Compensation as a Political Process", 276–79; Letschert en Van Boven, "Providing Reparations in Situations of Mass Victimization", 177–78.

Bij ontwikkelingshulp wordt niet uitgegaan van een slachtoffergerichte benadering, zoals hierboven is uiteengezet.

Maar het belangrijkste argument is: ontwikkelingshulp is nooit verleend als een manier om de schade te herstellen die door het kolonialisme is veroorzaakt en is ook nooit gepaard gegaan met een uitdrukkelijke erkenning van het onrecht of met verontschuldigen. Slachtoffers hebben over het algemeen het gevoel dat elk programma of elke hulpregeling die niet wordt voorafgegaan door een erkenning van wandaden en van het afleggen van verantwoording, zinloos en louter een leeg gebaar is.

Integendeel, op de VN-Wereldconferentie tegen racisme, die in 2001 in Durban, Zuid-Afrika, werd gehouden, besloten de Afrikaanse landen van de voormalige koloniale mogendheden een officiële verontschuldiging te eisen voor het historische onrecht dat tijdens het kolonialisme was begaan en voor de slavenhandel en de slavernij, alsmede de oprichting van een internationaal schadevergoedingsfonds. Dit alles werd niet ingewilligd en de Europese landen weigerden zich officieel te verontschuldigen, hoewel zij hun spijt betuigden. Sommige landen voerden aan dat hun postkoloniale ontwikkelingshulp kon worden beschouwd als een vorm van schadevergoeding. Dit idee werd door de Afrikaanse landen verworpen, aangezien ontwikkelingshulp nooit was aangeboden in het kader van berouw of verontschuldigen¹³⁵⁷.

Hieraan werd ook uitdrukkelijk herinnerd in de Nairobi Declaration on Women's and Girls' Right to a Remedy and Reparation (Verklaring van Nairobi over het recht van vrouwen en meisjes op herstel) waarin wordt gesteld dat "regeringen herstelmaatregelen niet mogen vervangen door ontwikkelingsteun"¹³⁵⁸.

Ontwikkelingshulp uit het verleden kan dus zeker niet als herstel worden beschouwd.

Ontwikkelingshulp is geen vorm van herstel – De massamoord op de Herero's en Nama's in Namibië

De massamoord op de Herero's en Nama's in Namibië tussen 1904 en 1908 door de Duitse koloniale macht wordt vaak bestempeld als de eerste genocide van de 20e eeuw. Tussen 24 000 en 100 000 Herero's en 10 000 Nama's, die in opstand kwamen tegen de Duitse bezetter, werden gedood, hetzij door executie, hetzij door gedwongen verplaatsing naar de woestijn en vervolgens door uithongering, hetzij in concentratiekampen, waar sommigen ook werden gebruikt voor medische experimenten. De intentie om de Herero-bevolking uit te roeien werd herhaaldelijk geuit door de Duitse generaal Von Trotha. De Herero-overlevenden hebben een lange weg afgelegd om erkenning, verontschuldigen en herstel te verkrijgen. In 2004 erkende Duitsland wat er gebeurd was en betuigde het zijn spijt, maar weigerde het om schadevergoeding te betalen aan de nakomelingen. De overlevenden spanden in de Verenigde Staten rechtszaken aan (op basis van de ACTA)¹³⁵⁹ tegen zowel Duitse bedrijven als de Duitse staat. De eerste werden door de rechter afgewezen, maar de laatste leidde tot onderhandelingen. In 2015 erkende Duitsland eindelijk dat de massamoord op de Herero's en Nama's een genocide was en startte het onderhandelingen met de Namibische regering over het aanbieden van verontschuldigen en herstel. In eerste instantie bood Duitsland aan om de ontwikkelingshulp aan Namibië te verhogen. De focus op ontwikkeling in plaats van herstel lijkt een van de redenen te zijn geweest waarom de Namibische staat zich aanvankelijk niet aansloot bij de eisen van de Herero-

¹³⁵⁷ Malcontent, "Financial Compensation as a Political Process", 276

¹³⁵⁸ Algemene beginselen, aangenomen in de Nairobi Declaration on Women's and Girls' Right to a Remedy and Reparation, International Meeting on Women's and Girls' Right to a Remedy and Reparation, 19–21 maart 2007. Beginsel 3(B), geciteerd in van den Herik, "Addressing 'Colonial Crimes' through Reparations?", 703.

¹³⁵⁹ De Alien Tort Claims Act (of ATCA) biedt buitenlandse slachtoffers de mogelijkheid om bij Amerikaanse rechtbanken schadevergoeding te eisen voor 'schendingen van het recht der volkeren' tegen personen en instellingen met een 'aanwezigheid' in de VS, ongeacht waar de schendingen hebben plaatsgevonden.

bevolking, die een minderheidsgroep in Namibië vormt, omdat zij meer zou profiteren van de verhoogde ontwikkelingshulp die Duitsland voorstelde¹³⁶⁰. Maar dit voorstel werd afgewezen door de slachtoffers, omdat het niet gepaard ging met schadevergoeding voor de slachtoffers en Duitsland zijn juridische verantwoordelijkheid bleef afwijzen¹³⁶¹. In 2018 werden de laatste schedels en andere menselijke resten die de Duitsers voor wetenschappelijk onderzoeksdoeleinden hadden meegenomen, teruggegeven aan Namibië. Ondertussen zijn de onderhandelingen over officiële verontschuldiging waarin de verantwoordelijkheid van de staat wordt erkend en een mogelijke schadevergoedingsovereenkomst tussen Duitsland en Namibië nog steeds aan de gang¹³⁶². Het laatste aanbod, om 10 miljoen euro te betalen om 'de wonden te helen', is door de Namibische president afgewezen¹³⁶³.

Betekent dit dat er geen enkel verband mag zijn tussen herstel en eventuele toekomstige ontwikkelingshulp? Een dergelijk verband is mogelijk, indien – en alleen indien – specifieke ontwikkelingshulpmaatregelen worden aangeboden en aanvaard in een kader van erkenning en verontschuldiging, en als het resultaat van een dialoog en een onderhandelingsproces met de getroffen gemeenschappen, en indien zij specifiek gericht zijn op het aanpakken van de voortdurende schade van de kolonisatie.

Prof. Tendayi Achiume, speciaal VN-rapporteur over hedendaagse vormen van racisme, rassendiscriminatie, vreemdelingenhaat en aanverwante onverdraagzaamheid, bevestigt deze voorwaarde:

“Ontwikkelingshulp en nationale hervormingen kunnen zeker deel uitmaken van het pakket van herstelmaatregelen voor slavernij en kolonialisme. Indien dergelijke initiatieven echter worden genomen op een manier die het verband tussen hedendaagse problemen en hun historische oorsprong volledig ontkent, kunnen zij niet het noodzakelijke werk verrichten om structuren van raciale ongelijkheid en discriminatie te herstellen die hun wortels hebben in historisch onrecht. Dergelijke ahistorische en niet-gecontextualiseerde ontwikkelingshulp komt evenmin tegemoet aan specifieke internationale verplichtingen op het gebied van de mensenrechten met betrekking tot de hedendaagse manifestaties van historische rassendiscriminatie en onrechtvaardigheid.”¹³⁶⁴

9. Symbolische acties van België

Op verzoek van de commissie wordt in dit deel een niet-exhaustief overzicht gegeven van de symbolische herstel- en restitutiemaatregelen die in België reeds zijn genomen met betrekking tot het koloniale verleden van België.

9.1. De slachtoffers van de menselijke zoo's

Menselijke zoo's waren een uiting van racistische ideologie en een summum van ontmenselijking.

In 1897 organiseerde België een wereldtentoonstelling in Brussel, tijdens het bewind van toenmalig Koning Leopold II. In dat kader werd in Tervuren een koloniale tentoonstelling gehouden. Daartoe werden 267 Congolezen uit Congo overgebracht en tentoongesteld in zogenaamde 'authentieke

¹³⁶⁰ Voor meer details, zie: Paulose et Rogo, “Addressing Colonial Crimes Through Reparations”, 369–88.

¹³⁶¹ Malcontent, “Financial Compensation as a Political Process”, 279

¹³⁶² Sidney L. Harring, “The Herero Demand for Reparations from Germany: the Hundred Year Old Legacy of a Colonial War in the Politics of Modern Namibia”, in *Repairing the Past ?* dir. du Plessis en Peté, 437–50.

¹³⁶³ “Namibië verwerpt Duits voorstel tot herstelbetalingen voor genocide”, de Kanttekening, 13 augustus 2020, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://dekanttekening.nl/nieuws/namibie-verwerpt-duits-voorstel-tot-herstelbetalingen-voor-genocide/>

¹³⁶⁴ AV VN, “Report of the Special Rapporteur (Achiume)”, A/74/321, par. 54.

dorpen', in feite een menselijke zoo. Zeven van hen stierven aan longontsteking. In een ander dorp werden Congolese kinderen tentoongesteld die in België naar school gingen. Zestig kinderen werden tussen 1891 en 1900 naar België gehaald zonder hun familie. Twaalf van hen stierven ook. Het is niet duidelijk welke precies in het dorp werden tentoongesteld.

Op 2 december 2018 werd een door het Afrika Museum aangeboden gedenkplaat ingehuldigd, naast het museum, op vraag van de Congolese diasporaorganisatie Comraf en het Comité KMMA.¹³⁶⁵ Op 8 december 2018, de dag van de opening van het vernieuwde Afrika Museum, hielden organisaties van de Congolese diaspora een herdenkingsceremonie bij hun graven.

In 1958 werd tijdens de Wereldtentoonstelling in Brussel opnieuw een menselijke zoo van Congolezen opgezet. Ditmaal werden 598 Congolezen, waaronder 197 kinderen, uit Congo overgebracht om de ruimere beurs te bemannen. Velen klaagden over slechte levensomstandigheden, aanzienlijke beperking van hun bewegingsvrijheid en interacties, en dagelijkse beledigingen op de beurs¹³⁶⁶.

Tot op heden zijn er geen officiële verontschuldigungen aangeboden, is er geen officieel gedenkteken opgericht, heeft er geen officiële ceremonie plaatsgevonden en zijn er geen maatregelen genomen om de lichamen te repatriëren.

9.2. De moord op Patrice Lumumba¹³⁶⁷

Zoals vermeld, werd Patrice Lumumba, de eerste verkozen eerste minister van Congo, na te zijn gearresteerd, op 17 januari 1961 vermoord door leden van de separatistische autoriteiten van Katanga, in aanwezigheid van drie Belgische officieren die onder het bevel stonden van de autoriteiten van Katanga.

Na de publicatie van Ludo de Wittes boek *De moord op Lumumba* (1999) stelde het Belgische federale Parlement een onderzoekscommissie in, die in 2001 concludeerde dat enkele Belgische ministers en andere Belgische actoren een morele verantwoordelijkheid dragen voor de gebeurtenissen die tot Lumumba's dood hebben geleid, hoewel de volledige verantwoordelijkheid niet werd erkend. De commissie – die geen beroep deed op Congolese historici – stelde vast dat, hoewel enkele Belgen op hoog niveau hierbij betrokken waren, er geen bewijs was dat de moord op bevel van de Belgische autoriteiten was gepleegd. In 2001 gelastte de commissie een huiszoeking in het huis van een overleden politieagent die beweerde een tand van Lumumba te bezitten. De huiszoeking leverde geen positief resultaat op.

De commissie deed geen aanbevelingen met betrekking tot herstel. De aanbevelingen betroffen de noodzaak van meer parlementaire controle op het optreden van de regering en het werk van de inlichtingendiensten, de noodzaak van een betere bewaring van archieven, de noodzaak van meer internationaal en multidisciplinair onderzoek naar de koloniale en postkoloniale geschiedenis om met het verleden om te gaan. Zoals in het deel Geschiedenis van dit verslag wordt uiteengezet, zijn deze aanbevelingen niet ten uitvoer gelegd. Bovendien zijn de archieven die voor de Lumumba-commissie

¹³⁶⁵ "Congolezen die stierven tijdens Wereldtentoonstelling krijgen gedenkplaat", BRUZZ, 2 december 2018, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.bruzz.be/samenleving/congolezen-die-stierven-tijdens-wereldtentoonstelling-krijgen-gedenkplaat-2018-12-02>.

¹³⁶⁶ UN HRC, "Visit to Belgium: Report of the UN Working Group of Experts on People of African Descent". A/HRC/42/59/Add.1

¹³⁶⁷ Belgische kamer van volksvertegenwoordigers, "Parlementair Onderzoek met het oog op het vaststellen van de precieze omstandigheden waarin Patrice Lumumba werd vermoord en van de eventuele betrokkenheid daarbij van Belgische politici", 16 november 2001, DOC 50 0312/00, Conclusies, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://web.archive.org/web/20090729175158/http://www.Congo-kinshasa.de/dokumente/divers/enq-lum.pdf>.

werden gebruikt, niet toegankelijk voor andere onderzoekers, noch voor het grote publiek. Dit betekent dat er geen mogelijkheid is voor andere onderzoekers om de door de staat vooropgestelde versie van de moord op Lumumba aan te vechten.

Op 5 februari 2002 bood minister van Buitenlandse Zaken Michel, namens de Belgische Staat, in het federale Parlement officieel verontschuldigen aan de familie van Lumumba en aan de Congolese bevolking aan voor diens rol in de gebeurtenissen die tot de moord hebben geleid. De verontschuldigen werden positief ontvangen door de kinderen, hoewel vele aspecten rond de moord onduidelijk blijven¹³⁶⁸.

Bij die gelegenheid stelde minister Michel voor een Lumumba Stichting op te richten ter bevordering van de democratie, de rechtsstaat en de mensenrechten in Congo, waarbij ook Lumumba's kinderen zouden worden betrokken. Dit maakte geen deel uit van de aanbevelingen van de commissie, maar was een beslissing die door de regering werd genomen als een vervolg op de commissie. De onderhandelingen met de familie hebben echter niet geleid tot een akkoord over de opdracht van de Stichting¹³⁶⁹. Er werden geen andere vormen van herstel, zoals schadevergoeding, toegekend.

Een gerechtelijk onderzoek naar de zaak, opgestart door de familie van Lumumba, onder de kwalificatie van oorlogsmisdaden, is nog steeds hangende bij het federaal parket. Het hof van beroep (kamer van Inbeschuldigingstelling) heeft aanvaard dat de feiten een oorlogsmisdaad kunnen vormen¹³⁷⁰. Ten minste zes van de tien personen tegen wie de klacht was gericht, zouden overleden zijn.

Ondertussen werd wat vermoedelijk een tand van Lumumba is, die door een van de Belgische officieren was achtergehouden, in 2016 in beslag genomen door het federaal parket¹³⁷¹. De teruggave van de overgebleven lichaamsdelen had een vorm van herstel kunnen zijn, als dat zou zijn gebeurd met respect voor de overledene en zijn familie, misschien met een officiële ceremonie. Dit is niet het geval geweest, aangezien de familie werd uitgenodigd om de tand op te halen bij de griffie van het gerechtshof, alsof het om een gewoon bewijsstuk ging en niet om menselijke resten. Intussen heeft president Tshisekedi van de DRC aangekondigd dat de stoffelijke resten van Lumumba naar de DRC zullen worden gerepatriëerd en daar een waardige begrafenisceremonie zullen krijgen¹³⁷².

Op lokaal niveau werden enkele initiatieven genomen om straten of pleinen naar Lumumba te noemen¹³⁷³.

9.3. De metissen van België¹³⁷⁴

Het geval van de metissen van België illustreert de fragmentarische aanpak die België in het verleden heeft gehanteerd met betrekking tot de erkenning van schendingen die plaatsvonden tijdens het

¹³⁶⁸ "Juliana Lumumba, dochter vermoorde Congolese premier Lumumba: 'Weghalen beelden Leopold II verandert geschiedenis niet'", VRT NWS, 28 juni 2020, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://vrtnews.be/p.Oq6Q49Y0B>.

¹³⁶⁹ Bert Anciaux, "Schriftelijke vraag nr. 5-4760, 23 december 2011, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.senate.be/www/?Mlval=/Vragen/SchriftelijkeVraag&LEG=5&NR=4760&LANG=nl>.

¹³⁷⁰ "Federaal procureur Van Leeuw: 'Nog steeds onderzoek naar moord op Lumumba'", *De Standaard*, 1 juli 2020, geraadpleegd op 7 maart 2021, https://www.standaard.be/cnt/dmf20200701_92901278

¹³⁷¹ "België geeft tand onafhankelijkheidsleider Lumumba terug", *Historiek*, 11 september 2020, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://historiek.net/belgie-geeft-tand-onafhankelijkheidsleider-lumumba-terug/137128/>

¹³⁷² Leslie Hodge, "Congolese president Tshisekedi: 'Resten van Patrice Lumumba worden in 2021 naar Congo gerepatriëerd'", VRT NWS, 14 december 2020, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://vrtnews.be/p.GvdXVE3L5>

¹³⁷³ Patrice Lumumba-square in Brussels, 2018. Gent kondigde aan dat het ook een straat of plein naar Patrice Lumumba zou noemen.

¹³⁷⁴ Métis de Belgique/Metis van België, geraadpleegd op 7 maart 2021, <http://metisbe.squarespace.com/wij->

kolonialisme en na de onafhankelijkheid van de drie landen. Het maakt ook duidelijk dat verontschuldiging belangrijk zijn, maar deel moeten uitmaken van een geïntegreerde aanpak met andere herstelmaatregelen. Ten slotte toont het aan hoe belangrijk het is om zorgvuldig aanbevelingen op te stellen in nauwe samenwerking met de getroffen groepen – zoals hier is gebeurd – maar ook hoe uitdagend en niettemin belangrijk de tenuitvoerlegging van de herstelmaatregelen kan zijn.

De ‘metissen van België’ zijn personen die in de Belgische kolonies geboren zijn uit een Europese vader en een Afrikaanse moeder. Interraciaal huwelijken waren wettelijk onmogelijk omdat ze de – op ras – gebaseerde machtsverdeling in de kolonies in gevaar konden brengen¹³⁷⁵. De kinderen werden bij hun Afrikaanse moeders weggehaald en naar christelijke (hoofdzakelijk katholieke) opvoedingscentra voor metissen gebracht – afgezonderd van zowel blanke als zwarte kinderen – met weinig of geen contact met hun Afrikaanse families¹³⁷⁶. Toen de gekoloniseerde landen onafhankelijk werden, werden honderden van die kinderen overgebracht naar de westerse wereld, hoofdzakelijk naar België met Belgische paspoorten, waar ze werden geplaatst in pleeggezinnen of adoptiegezinnen of in kindertehuizen (waarvan sommige katholiek waren), hoewel sommigen terecht kwamen bij de familie van hun vader. Een decreet van de minister van Justitie ontnam de kinderen die geen wettelijke verwantschap met een Belgische vader hadden, hun Belgische nationaliteit. Zij werden geregistreerd als vreemdelingen, terwijl velen van hen staatloos werden¹³⁷⁷. Sommige kinderen hebben nooit een geboortakte gekregen, de door de koloniale administratie afgeleverde geboortekten werden in België niet aanvaard of de geboortekten werden opzettelijk vervalst. Velen konden hun ouders niet vinden, of beschikten niet over de middelen om hen te zoeken.

Het lot van de ‘metissen van België’, zoals hierboven beschreven, is een zuiver Belgische kwestie, die moet worden onderscheiden van het lot van de metissen die in de voormalige koloniën zijn geboren en daar na de onafhankelijkheid zijn gebleven en de nationaliteit van dat land konden verwerven, of van het lot van de metissen die na de onafhankelijkheid zijn geboren. Het onderscheid impliceert niet dat deze laatste groep niet heeft geleden onder segregatie of discriminatie, maar verwijst naar de aparte aard van de gevolgen voor de naar België overgebrachte metissen.

In 2015 heeft het Vlaams Parlement een officiële verontschuldiging aangeboden aan de slachtoffers van gedwongen adopties tussen 1950 en 1980 (onder wie ook overgebrachte metissen). Het bood zijn medewerking aan voor het doorzoeken van dossiers en archieven, alsook verdere bijstand van Kind en Gezin¹³⁷⁸. Dit kwam ten goede aan de ontheemde metissen in de Vlaamse Gemeenschap. De Franse Gemeenschap nam een resolutie aan voor soortgelijke bijstand aan de ontheemde metissen via de Direction de l’Adoption – Autorité Centrale Communautaire (ACC)¹³⁷⁹.

[zijn-nous-sommes](#)

¹³⁷⁵ De Belgische Senaat, *De kwestie van de metissen uit de periode van de Belgische kolonisatie in Afrika*, verslag van de hoorzitting, 25 april 2017, blz. 62–69, geraadpleegd op 7 maart 2021, https://www.senate.be/event/20170425-colonization/Compte_rendu-Verslag.pdf

¹³⁷⁶ Kathleen Ghequiere en Sibö Kanobana, *De bastaards van onze kolonie: Verzwegen verhalen van Belgische metissen* (Roeselare: Roularta, 2010); Sarah Heynssens, *De kinderen van Save: Een geschiedenis tussen Afrika en België* (Antwerpen: Uitgeverij Polis, 2017); zie ook: Georges Kamanayo Kazungu, *Tussen twee werelden. Een leven in Europa en Afrika* (Antwerpen: Uitgeverij Polis, 2020).

¹³⁷⁷ Ministeriële circulaire van 24 september 1960, B.S. 6 september 1960.

¹³⁷⁸ *Resolutie betreffende de erkenning van de slachtoffers en overlevers van de gedwongen adopties in Vlaanderen en de eindevaluatie van het expertenpanel*, 406 (2014–2015) nr.2, 30 juni 2015.

¹³⁷⁹ *Resolutie “reconnaissant la ségrégation ciblée à l’encontre des Métis issus de la colonisation belge et ses conséquences dramatiques, en ce compris les adoptions forcées”*, 7 juni 2017, Parlement van de Franse Gemeenschap.

De Kerk verontschuldigde zich voor haar rol in het ongelukkige lot van de metissen in 2017 en verklaarde zich bereid om haar archieven ter beschikking te stellen voor onderzoeksdoeleinden¹³⁸⁰.

In 2017 en 2018 werden verschillende hoorzittingen gehouden in het Belgische federale Parlement. Op 29 maart 2018 nam het Belgische Parlement een resolutie aan “over de segregatie waarvan de metissen uit de periode van de Belgische kolonisatie in Afrika het slachtoffer zijn geweest”.¹³⁸¹

In de resolutie worden verscheidene aanbevelingen gedaan met betrekking tot herstelmaatregelen in verband met de Belgische metissen, waaronder:

de mogelijkheid onderzoeken om de Belgische nationaliteit van de slachtoffers (opnieuw) vast te stellen;

de problemen rond geboorte- en huwelijksakten oplossen;

diplomatieke bijstand verlenen aan degenen die hun biologische ouders willen terugvinden en de toegang tot alle archieven vergemakkelijken;

de mogelijkheid onderzoeken van morele en administratieve herstelmaatregelen voor de Afrikaanse moeders en de kinderen;

een officiële herdenkingsverklaring afleggen en een gedenkteken oprichten.

De resolutie bepaalde ook dat het Studiecentrum voor Oorlog en Maatschappij (CegeSoma) verder onderzoek zou verrichten.

Op 4 april 2019 bood premier Charles Michel tijdens een officiële plechtigheid in het Belgische Parlement verontschuldiging aan in aanwezigheid van vele slachtoffers, waarbij hij verklaarde dat de Belgische Staat de fundamentele rechten van de metissen en hun Afrikaanse moeders had geschonden door een systeem van gerichte segregatie in te voeren. De verontschuldiging bleven niet beperkt tot het lot van de Belgische metissen, maar hadden ook betrekking op de andere metissen die na de onafhankelijkheid in de voormalige kolonies waren achtergebleven. Dit leidde tot enige verwarring met betrekking tot de toepassing van de herstelmaatregelen die waren aangekondigd in de resolutie van het Parlement, die alleen bedoeld waren voor de Belgische metissen.

Een van de meest dringende kwesties voor de Belgische metissen is de toegang tot informatie en hulp om hun biologische ouders terug te vinden. Ondertussen werden de koloniale archieven van het ministerie van Buitenlandse Zaken en die van de *Association Pour la Protection (puis) la Promotion des Mulâtres (APPM)*, die in het Afrikamuseum van Tervuren werden bewaard, overgebracht naar het Koninklijk Rijksarchief, waar een specifieke eenheid slachtoffers bijstaat bij het zoeken naar informatie, terwijl sommige andere archieven, zoals de persoonlijke dossiers van de vzw Rwandafonds, door de betrokkenen kunnen worden geraadpleegd in het KADOC. Andere persoonlijke dossiers zijn gedigitaliseerd en beschikbaar gesteld via Kind en Gezin en ACC¹³⁸². Het verdere onderzoek door CegeSoma over de behandeling van alle metissen tijdens het kolonialisme in de drie landen – dus niet alleen het lot van de Belgische metissen – waaronder de pogingen om te achterhalen om hoeveel kinderen het gaat en of er sprake is van Belgische verantwoordelijkheid met betrekking

¹³⁸⁰ De Belgische Senaat, *De kwestie van de metissen*, 75–79.

¹³⁸¹ De Kamer, 5e Zitting van de 54^e Zittingsperiode, “Resolutie over de segregatie waarvan de metissen uit de periode van de Belgische kolonisatie in Afrika het slachtoffer zijn geweest”, 29 maart 2018, Doc. 54 2952/007, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.lachambre.be/FLWB/pdf/54/2952/54K2952007.pdf>

¹³⁸² Metis van België, dossier, <http://metisbe.squarespace.com/uw-dossiervotre-dossier>. Persoonlijke uitwisseling met de Vereniging Metis van België.

tot bepaalde schendingen –, is nog niet gestart, aangezien de financiering nog niet gewaarborgd is¹³⁸³. Er is een wetenschappelijke opvolgingscommissie opgericht.

Een andere dringende kwestie zijn de juridisch-administratieve aspecten: de niet-bestaande of valse geboorteakten, namen die werden gewijzigd, de niet-erkenning van gewoonterechtelijke huwelijken tussen de ouders van sommige metissen, de kwestie van het (opnieuw) verwerven van de Belgische nationaliteit enzovoort. Deze kwesties veroorzaken heel wat praktische problemen, maar hebben ook een grote emotionele impact, aangezien zij een voortdurende herinnering zijn aan de pijnlijke behandeling van de kinderen door de Belgische Staat. De Federale Overheidsdienst Justitie heeft een steunpunt geopend om de juridische aspecten te onderzoeken en de slachtoffers bij te staan, maar het proces impliceert ingewikkelde kwesties van het internationaal privaatrecht en het Belgisch recht. De Vereniging Metissen van België eist in dit verband dat geboorteakten worden afgeleverd zonder dat daarvoor nieuwe wetgeving moet worden goedgekeurd of een kostbare en tijdrovende rechtszaak moet worden aangespannen. Deze kwestie is nog steeds hangende.

De tenuitvoerlegging van andere aanbevelingen is ook nog steeds hangende: onder meer de herstelmaatregelen voor de moeders van de metissen (van wie velen inmiddels zijn overleden), die zouden kunnen inhouden dat aan de moeders, broers en zusters een visum wordt afgeleverd om hun metisfamilie in België te bezoeken. Er zijn ook besprekingen aan de gang over de oprichting van een monument.

In juni 2020 kondigden vijf metisvrouwen aan dat ze een zaak hadden aangespannen tegen de Belgische Staat om schadevergoeding te eisen voor misdaden tegen de mensheid, gebaseerd op morele en materiële schade. Hun ervaring is anders dan die van de Belgische metissen. Zij bleven achter in een opvangtehuis in Congo dat na de onafhankelijkheid, na de evacuatie van de blanke zusters door VN-troepen, in de steek werd gelaten, waarna zij het slachtoffer werden van het geweld van de Congolese strijdende groeperingen. Zij zijn later teruggekeerd naar hun families, maar zijn nog steeds getraumatiseerd¹³⁸⁴.

9.4. De rol van België in de genocide van de Tutsi in Rwanda

Na de genocide tegen de Tutsi en de moord op gematigde Hutu in Rwanda in 1994 stelde het Belgische Parlement een onderzoekscommissie in om de rol en de verantwoordelijkheid van België te onderzoeken.

Bij het begin van de genocide, na de moord op 10 Belgische militairen die onder de VN dienden in het kader van de vredesakkoorden van Arusha, trok België zijn troepen terug en liet het de Rwandese bevolking in de steek. Daarnaast lobbyde België met succes bij de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties om alle VN-troepen terug te trekken. De parlementaire commissie stelde vast dat de handhaving van de Belgische en andere VN-troepen de genocide een halt had kunnen toeroepen of althans de omvang ervan had kunnen beperken¹³⁸⁵.

¹³⁸³ Associatie Resolutie Metis/Association Résolution Metis, Nieuwsbrief van 4 april 2020. CegeSoma, Vervolg van de resolutie (2952/007) van 29 maart 2018 over de segregatie waarvan de metissen uit de periode van de Belgische kolonisatie in Afrika het slachtoffer zijn geweest. Referentiekader taakomschrijving complementaire studie van het Cegesoma (punt 6 van de resolutie), 25 januari 2019.

¹³⁸⁴ Sébastien Giron en Aline Wavreille, “Cinq métisses assignent l’Etat belge en justice pour crimes contre l’humanité”, RTBF.be, 24 juni 2020, geraadpleegd op 7 maart 2021, https://www.rtbf.be/info/societe/detail_cinq-metisses-assignent-l-etat-belge-en-justice-pour-crimes-contre-l-humanite?id=10528232

¹³⁸⁵ Parlementaire commissie van onderzoek betreffende de gebeurtenissen in Rwanda, Verslag van 6 december 1997, 1-611/7.

Zoals vermeld, ging toenmalig premier Guy Verhofstadt – die voordien rapporteur van de parlementaire commissie was – op 6 april 2000 naar Kigali en bood daar officiële verontschuldigen aan namens de Belgische Staat en de Belgische bevolking voor het feit dat België de Rwandese bevolking aan het begin van de genocide in de steek had gelaten door de Belgische troepen terug te trekken. Volgens de getuigenissen die bij de aanvankelijke consultaties werden verzameld, werden die verontschuldigen als oprecht ervaren en dan ook toegejuicht.

Citaat uit de raadgevingen

“Les excuses politiques et publiques ont toujours eu un impact positif sur la classe politique et les élites de ces pays. Par exemple pour les Rwandais, les excuses de l’ancien premier ministre belge Guy Verhofstadt à Kigali (abandon des Rwandais tutsis pendant le génocide commis contre les Tutsis) ont été bien accueillies par la classe politique et les intellectuels. Je ne sais pas s’il en fut de même pour la population. Mais, je crois que le message a été transmis à la base.”

België heeft zich echter nooit verontschuldigd voor zijn historische verantwoordelijkheid voor, onder andere, de manier waarop het de etnische identiteit meer rigide en exclusief maakte door verschillende beleidsmaatregelen die etnische verschillen verankerden. De etnische verdeeldheid werd in stand gehouden nadat Rwanda in 1962 onafhankelijk werd en leidde uiteindelijk tot de genocide. In het deel Geschiedenis van dit verslag wordt dieper ingegaan op het Belgisch beleid inzake etniciteit en de gevolgen ervan.

9.5. Spijtbetuiging door Koning Filip

Ter gelegenheid van de zestigste verjaardag van de onafhankelijkheid van Congo betuigde Koning Filip zijn ‘diepste spijt’ voor de wonden die het verleden heeft geslagen en voor de discriminatie die nog steeds actueel is in onze samenleving. Hij verwees naar het geweld en de gruweldaden gepleegd tijdens Congo-Vrijstaat en naar de aangerichte schade en vernederingen tijdens het kolonialisme¹³⁸⁶.

Het feit dat hij spijt betuigde in plaats van zijn verontschuldigen aan te bieden, houdt natuurlijk verband met de juridische en politieke gevolgen van het aanbieden van verontschuldigen, die een erkenning van verantwoordelijkheid zouden inhouden. De juridische gevolgen van verontschuldigen vereisen dat zij niet kunnen worden aangeboden zonder instemming van de regering. Zoals vermeld, wordt dit echter beschouwd als een belangrijke stap in het proces van de verwerking van het koloniale verleden van België en in de richting van mogelijke toekomstige verontschuldigen. Ook het feit dat hij het verband erkent tussen het kolonialisme en de huidige discriminatie in België is van cruciaal belang.

9.6. Conclusies en lering

Dit overzicht van voorbeelden van symbolische daden toont aan dat er enkele belangrijke stappen in de richting van herstel zijn gezet met betrekking tot enkele specifieke schendingen, maar dat er nog veel moet worden gedaan, zelfs met betrekking tot de hierboven genoemde voorbeelden.

Met betrekking tot de genoemde voorbeelden strekt het tot aanbeveling:

verontschuldigen aan te bieden aan de (nabestaanden van de) slachtoffers van de menselijke zoo’s, dat officiële herdenkingsactiviteiten worden georganiseerd en dat de lichamen worden gerepatriëerd

¹³⁸⁶ “Koning Filip betuigt ‘diepste spijt’ voor Belgische wandaden in Congo”, VRT NWS, 30 juni 2020, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://vrtnews.be/p.3kOxy1wJ>

indien daarom zou worden verzocht. Dat onderhandelingen met de families van deze slachtoffers worden aangeknoopt om verdere herstelmaatregelen te bespreken;

een officiële restitutie van de resterende lichaamsdelen van Patrice Lumumba aan zijn familie aan te bieden, in het kader van een ceremonie en met volledig respect voor zijn waardigheid. Dat zijn stoffelijk overschot wordt gerepatrieerd door de Belgische autoriteiten; voorts, onderhandelingen met de familie van Lumumba aan te knopen om verdere herstelmaatregelen te bespreken;

de archieven betreffende Lumumba beschikbaar te stellen voor verder onderzoek door academische specialisten en het grote publiek (voor meer details, zie het punt over archieven in het deel Geschiedenis van dit verslag);

de aanbevelingen met betrekking tot het lot van de metissen van België volledig ten uitvoer te leggen, voldoende middelen ter beschikking te stellen om het onderzoek door CegeSoma te laten voeren en alle mogelijke stappen te ondernemen om de overige juridisch-administratieve problemen zo snel mogelijk op te lossen; voorts, de archieven voor academische onderzoekers toegankelijk te maken met het oog op de meest vruchtbare exploitatie ervan;

onderhandelingen aan te knopen met de metissen die in een van de drie landen zijn achtergebleven over mogelijk herstel, zoals het verkrijgen van de Belgische nationaliteit, rehabilitatieprogramma's voor degenen die getraumatiseerd zijn of andere vormen van herstel waarover onderhandeld moet worden.

Uit deze voorbeelden kan worden geleerd dat de tenuitvoerlegging van de aanbevelingen inzake herstel van cruciaal belang is om tegemoet te komen aan de behoeften van de slachtoffers en dat de goedkeuring van aanbevelingen geen garantie is voor de tenuitvoerlegging ervan. De aanbeveling aan deze commissie is dan ook om een uitvoerende instantie op te richten die toeziet op de tenuitvoerlegging van het herstelprogramma (en andere aanbevelingen) of om deze taak aan een bestaande instantie toe te vertrouwen.

Uit de voorbeelden blijkt ook dat de manier waarop België met deze aspecten van zijn verleden is omgegaan, in de loop van de tijd is geëvolueerd, meer bepaald wat betreft de onderhandelingen en de dialoog met de slachtoffers over de vormen en wijzen van herstel, die steeds inclusiever worden.

De commissie heeft een unieke gelegenheid om haar verdere activiteiten op deze geleerde lessen te baseren. Het belang van consultaties, participatie en outreach wordt verder toegelicht in het deel over dit onderwerp.

10. Restitutie van museumvoorwerpen en menselijke resten¹³⁸⁷

(vertaald uit het Engels)

10.1. Recente heropleving van het debat

In dit deel wordt het thema van restitutie op een praktische en constructieve manier benaderd, waarbij de huidige initiatieven en behoeften worden onderzocht om de parlementaire commissie te oriënteren in de debatten van vandaag. Dit deel van het verslag moet samen worden gelezen met het deel 'Koloniale collecties, betwiste collecties', dat inzicht biedt in de koloniale dynamiek die de huidige

¹³⁸⁷ Dit deel werd geschreven door Sarah Van Beurden en werd aangevuld in februari 2021. Hoewel de tekst op bepaalde punten bij de tijd werd gebracht, werd hij niet meer gereviseerd na de verklaringen inzake restitutie van staatssecretaris Dermine. De tekst werd vertaald uit het Engels.

situatie en het huidige debat heeft gevormd. Bij het zoeken naar oplossingen in deze kwestie moet altijd rekening worden gehouden met deze historische context, en de gevolgen ervan op lange termijn.

De laatste jaren is het debat over de aanwezigheid van Afrikaanse voorwerpen en menselijke resten in musea en collecties in het noordelijk halfrond opnieuw opgeleefd. Zoals uit de vorige delen van dit verslag blijkt, zijn deze eisen al veel ouder en zijn ze periodiek opnieuw opgedoken omdat ze onopgelost bleven. In de context van de relaties tussen België en zijn voormalige kolonies, draaiden de debatten vooral rond menselijke resten en collecties van etnografische en kunstvoorwerpen (voornamelijk in het KMMA), maar ook de eigendom van archieven en kaarten zijn het voorwerp geweest van debatten en verzoeken, en waarschijnlijk zullen ook natuurhistorische collecties in de komende jaren onder de loep worden genomen.

Context van de debatten

De debatten over restitutie hebben tegelijkertijd een historisch, ethisch, politiek, economisch en praktisch karakter dat de culturele, politieke en economische identiteiten van de voorwerpen en hun verzamelingen weerspiegelt. De historische eigenheid van het debat draait om de daad van restitutie als de erkenning van een onrecht uit het verleden. Vanuit een ethisch of moreel standpunt bekeken, gaat het om een ongelijke toegang tot erfgoed en kunst. Het economische perspectief richt zich op de inkomsten die verzamelingen genereren (rechtstreeks, via toegangskaartjes voor tentoonstellingen, verkoop in de museumwinkel, het in rekening brengen van reproductiekosten enzovoort en onrechtstreeks, via werkgelegenheid in en rond musea, stadspromotie, en toerisme meer in het algemeen). In een politieke/diplomatieke context zijn deze debatten vaak diep verankerd in gecompliceerde bilaterale betrekkingen tussen de voormalige kolonisatoren en voormalige koloniën. Vanuit praktisch oogpunt hebben deze debatten vaak betrekking op de logistieke en procedurele elementen van repatriëring. Het is duidelijk dat deze aspecten sterk met elkaar verweven zijn: het ethische aspect is verbonden met wat als historische onrecht wordt beschouwd, en praktische overwegingen zijn vaak het resultaat van het zoeken naar bijvoorbeeld ethische benaderingen. Bij de behandeling van de kwestie van restitutie is het dus van belang om rekening te houden met al deze aspecten.

Een inleiding tot de geschiedenis van de koloniale collecties en de daaropvolgende eisen tot de teruggave van voorwerpen in België, zijn opgenomen in het deel Geschiedenis van dit verslag. Daar wordt de brede waaier aan praktijken onder het begrip 'verzameling' gedemonstreerd, evenals de verscheidenheid aan identiteiten en waarden die in de loop der tijd aan de betrokken voorwerpen zijn toegekend. Het feit dat museumverzamelingen culturele, politieke en economische middelen (resources) zijn, heeft een invloed op het debat over hun terugkeer, alsook op hun huidige en toekomstige rol. De eis tot teruggave van individuele voorwerpen gaat terug tot de periode van de verovering, maar een systematische eis tot restitutie van verzamelingen is ontstaan in het kader van de onafhankelijkheidsonderhandelingen, waaruit duidelijk de symbolische rol van deze verzamelingen als symbolen van de Congolese culturele soevereiniteit blijkt. Hoewel de huidige debatten duidelijk de sporen dragen van de debatten over postkoloniale soevereiniteit die in de jaren 1960 en 1970 plaatsvonden, draaien zij in hun huidige vorm vaak rond het recht op bezit van voorwerpen of het recht op cultureel erfgoed als een mensenrecht en als een dekoloniale oefening.

Het verleden kan niet worden hersteld door enkel een teruggave van voorwerpen aan de gemeenschappen van herkomst – deels omdat de voorwerpen nieuwe betekenissen hebben gekregen en de gemeenschappen van herkomst soms niet meer dezelfde zijn – maar een erkenning van het geweld van de koloniale verwijdering van deze voorwerpen, en de maatschappelijke en culturele schade die dit heeft veroorzaakt is *wel* mogelijk. De langetermijnpact van het kolonialisme is duidelijk voelbaar in de verschillende kwesties rond de restitutie, op manieren die verder gaan dan de

loutere aanwezigheid van de voorwerpen in België. Zo werden sommige voorwerpen bijvoorbeeld ontnomen aan gemeenschappelijke eigendomsstelsels die niet meer bestaan, omdat ze werden uitgewist door de impact van het koloniale beleid. De aard zelf van de koloniale informatiebronnen kan het ook moeilijk maken om de geschiedenis van de verwijdering van de voorwerpen te achterhalen (zie de bespreking van het herkomstonderzoek in het hoofdstuk 'Koloniale collecties, omstreden collecties?').

Vandaag

Zowel nationale als internationale initiatieven (zie hierna voor meer details) geven aan hoeveel Europese en Belgische instellingen vandaag de geldigheid van dit debat erkennen. In vergelijking met sommige van zijn buurlanden, met name Duitsland, Frankrijk en Nederland, blijven de Belgische regeringen en culturele en onderwijsinstellingen echter achter op het vlak van gecentraliseerde initiatieven en het academisch debat en onderzoek over het thema van museumverzamelingen.

Er zijn een aantal drijvende factoren achter de recente heropleving van het debat rond verzamelingen van niet-westerse voorwerpen in musea in Europa, Noord-Amerika en Oceanië:

De aanhoudende vraag van individuen, gemeenschappen en staten in Afrika en in andere voormalige gekoloniseerde delen van de wereld (dit debat is niet beperkt tot Afrika).

De inspanningen van diaspora- en inheemse gemeenschappen om de aandacht te vestigen op de problematische geschiedenis van koloniale verzamelingen in de context van de huidige dekoloniale trends.

De trend tot vernieuwing en herinrichting van etnografische en voormalige koloniale musea, gedreven door een breder bewustzijn van het museumpubliek, alsook door academische ontwikkelingen op het gebied van museumstudies en antropologie.

In het geval van België zijn de etnografische en kunstverzamelingen van het AfrikaMuseum in Tervuren het middelpunt geweest van deze debatten en eisen omwille van hun omvang, nationale en internationale bekendheid, en de vroegere rol van het museum als een propaganda-instelling voor het kolonialisme. Dit is echter niet de enige instelling met koloniale verzamelingen. Het MAS in Antwerpen, MusAfrica in Namen, en universiteiten zoals de KULeuven hebben bijvoorbeeld ook koloniale verzamelingen. En menselijke resten zijn te vinden in het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen en de ULB, om maar enkele voorbeelden te noemen. De bespreking in dit verslag zal zich vooral toespitsen op verzamelingen in openbaar bezit, of verzamelingen die in privébezit zijn maar voor het publiek toegankelijk zijn, aangezien deze een voorbeeldfunctie hebben. De problematiek rond restitutie geldt echter ook voor verzamelingen van privéverzamelaars.

Een vraag die vaak wordt gesteld, is hoeveel 'officiële' eisen er zijn voor de teruggave van voorwerpen, overblijfselen of archieven. Gezien het gebrek aan duidelijke organisatorische wegen of procedures voor dergelijke eisen, kan het moeilijk zijn te beoordelen wat als een officieel verzoek geldt. De betrokkenheid van een Staat? Het opstarten van een gerechtelijke procedure? Enkele voorbeelden van hedendaagse restitutie-eisen (voor oudere eisen, zie 'Koloniale verzamelingen, betwiste verzamelingen') of aanwijzingen van een vraag tot teruggave zijn:

Menselijke resten:

De juridische strijd van Lumumba's kinderen om de menselijke resten van hun vader, Patrice Lumumba. Hoewel de rechtszaak voor het eerst werd geopend in 2011, ontvingen zij pas onlangs bericht dat de overblijfselen (een tand) beschikbaar waren om aan hen te worden overgedragen.

Verschillende (mogelijk concurrerende) verzoeken om teruggave van de menselijke resten van de Congolese Tabwa leider Lusinga (in het Brusselse Museum voor Natuurwetenschappen) door zijn nakomelingen en door vertegenwoordigers van de Tabwa-gemeenschap (2019-2020)

Voorwerpen: (zie ook de bespreking van koloniale verzamelingen in het deel Geschiedenis van dit verslag)

Het onderzoek van Maarten Couttenier naar de geschiedenis van het standbeeld van Ne Kuko uit de regio Boma, dat in 1878 met geweld werd verwijderd door Alexandre Delcommune, heeft aangetoond dat de huidige lokale leiders duidelijk de teruggave ervan wensen (2016)¹³⁸⁸.

Ook het recente onderzoek van Vicky Van Bockhaven onder gemeenschappen in het noordoosten van Congo wijst op een aanhoudend gevoel van verlies met betrekking tot de voorwerpen die tijdens en na de koloniale periode werden weggehaald¹³⁸⁹.

Archieven:

België haalde belangrijke delen van archieven uit Congo weg aan de vooravond van de onafhankelijkheid, met de bedoeling om het administratieve deel van deze archieven (in tegenstelling tot de 'soevereiniteitsdossiers', die betrekking hebben op belangrijke besluitvormingsprocessen van de regering) terug te geven na een behoorlijke sortering en 'het kon worden gegarandeerd dat ze naar behoren opgeslagen zouden worden dat er geen belemmeringen zouden zijn voor de toegang [in Congo]'. De vrees bestond dat sommige dossiers zouden worden gebruikt ter ondersteuning van 'Congolese financiële vorderingen tegen België' of problemen zouden veroorzaken voor sommige commerciële bedrijven¹³⁹⁰. Deze teruggave heeft nooit plaatsgevonden. Hetzelfde probleem werd vermeden in Rwanda en Burundi, waarbij de administratieve dossiers voor een groot deel ter plaatse bleven.

Een recente aanvraag van de CEO van de Rwandese Mining, Petroleum and Gas Board voor de digitale repatriëring van de relevante geologische en mijnbouwarchieven die in het KMMA werden bewaard, werd afgerond met de financiële steun van de Belgische ontwikkelingshulp (zie ook het deel over de KMMA-archieven in dit verslag).

Een tweede akkoord met Rwanda met betrekking tot een grootschalig digitaal repatriëringsproject (2019-2023) van koloniale archieven wordt momenteel uitgevoerd (zie deel 2 van deze tekst over relevante initiatieven).

Restitutie wordt over het algemeen gezien als de fysieke teruggave van voorwerpen (met uitzondering van gedigitaliseerde archieven), maar de betekenis ervan gaat verder dan deze teruggave. Zoals het woord impliceert, vereist restitutie de teruggave van voorwerpen als een *expliciete erkenning van onrecht in het verleden en blijvende ongelijkheden in vertegenwoordiging*. Als zodanig wordt de teruggave van voorwerpen, overblijfselen of archieven eerder gezien als een vertrekpunt voor een nieuwe 'relationele ethiek' dan als een afsluiting¹³⁹¹. Het proces waarmee instellingen en landen zich

¹³⁸⁸ Maarten Couttenier, "EO.O.O.7943", *BMGN – Low Countries Historical Review* 133, nr. 2 (2018): 91–104, geraadpleegd op 7 maart 2021, DOI: <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.10553>

¹³⁸⁹ Vicky Van Bockhaven, "Anionta: Leopard-Men Killings and Institutional Dynamism in Northeast Congo, c.1890–1940", *Journal of African History* 59, nr. 1 (maart 2018): 21–44.

¹³⁹⁰ Bérengère Piret, "Reviving the Remains of Decolonization – the Belgian Colonial Archives in Brussels", *History in Africa* 42 (2015): 422–23.

¹³⁹¹ Felwine Sarr en Bénédicte Savoy, *Rapport sur la restitution du patrimoine culturel africain : Vers une nouvelle éthique relationnelle* (Parijs, 2018), geraadpleegd op 7 maart 2021, http://restitutionreport2018.com/sarr_savoy_fr.pdf

met dit onderwerp bezighouden, en met hun tegenhangers in Afrika, is dus van groot belang. Het moet gekenmerkt worden door een historisch bewustzijn en rechtvaardige dialogen.

Het thema van restitutie kan zowel vanuit een eng (gericht op de teruggave van materiële voorwerpen) als een ruimer standpunt worden bekeken; als één element in een breder debat over dekolonisatie en musea, en met betrekking tot de gevolgen van het verlies en de verwijdering van deze voorwerpen. In dit verslag worden eerst de relevante nationale en internationale initiatieven op het gebied van de restitutie van menselijke resten en koloniale verzamelingen beschreven. Deze zullen worden geanalyseerd met het oog op het distilleren van de belangrijkste elementen en mogelijkheden waar rekening mee moet worden gehouden. Enkele van de belangrijkste tegenargumenten tegen restitutie die momenteel de ronde doen, zullen eveneens aan bod komen, evenals een aantal specifieke elementen die de Belgische situatie kenmerken. Ten slotte zullen de debatten over restitutie ruimer worden opgevat, door ze te situeren in een bredere context van debatten over musea en het koloniale verleden.

10.2. Kort overzicht van enkele relevante initiatieven in België

Net als in andere voormalige koloniserende landen is het debat over de restitutie van menselijke resten en museumverzamelingen opgeblaaid in België, wat heeft geleid tot media-, publieke, politieke, academische en andere initiatieven. Het is niet verrassend dat veel van de publieke acties rond de heropening van het Afrika Museum in Tervuren ook betrekking hadden op de kwestie van de eigendom van de verzamelingen van het museum.

Enkele relevante politieke initiatieven en beschouwingen:

Het ‘Voorstel van resolutie betreffende de optimalisering van de samenwerking tussen de federale overheid en de deelstaten inzake Afrikaanse cultuur- en erfgoederen’ van de Senaat (2019) roept op tot de oprichting van een interfederale werkgroep die de koloniale verzamelingen van de musea moet inventariseren en digitaliseren, herkomstonderzoek moet aanmoedigen en concrete maatregelen en samenwerkingsinitiatieven moet nemen met het oog op de teruggave van cultuuroederen aan Afrika¹³⁹².

De Assemblée van de *Commission Communautaire Française* verzoekt in haar *Résolution concernant la restitution de restes humains et biens culturels issus de la période coloniale* (2019) tevens om de oprichting van een commissie van deskundigen op federaal en gemeenschapsniveau om zich bezig te houden met het koloniale verleden en de verspreiding (of het gebrek daaraan) van kennis over dat verleden, alsook met de kwestie van restitutie. In de resolutie wordt ook gewezen op de noodzaak van een gecentraliseerde inventaris van koloniale voorwerpen en menselijke resten, een duidelijker begrip of definitie van wat ‘bien mal acquis’ betekent, de ontwikkeling van wijzen en vormen van restitutie en andere vormen van dekolonisatie¹³⁹³.

¹³⁹² De Belgische Senaat, Zitting van 2018–2019, “Voorstel van resolutie betreffende de optimalisering van de samenwerking tussen de federale overheid en de deelstaten inzake Afrikaanse cultuur- en erfgoederen”, dossier 6-487/1, 19 februari 2019, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.senate.be/www/webdriver?MltabObj=pdf&MlcolObj=pdf&MlnamObj=pdfid&MltypeObj=application/pdf&MlvalObj=100664026>

¹³⁹³ Assemblée de la Commission Communautaire Française, Session ordinaire 2018–2019, « Résolution concernant la restitution de restes humains et biens culturels issus de la période coloniale », 126 (2018–2019) nr. 2, 11 maart 2019, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.parlementfrancophone.brussels/documents/rapport-proposition-de-resolution-concernant-la-restitution-des-restes-humains-et-des-biens-culturels-issus-de-la-période-coloniale/document>

De Resolutie van het Brussels Hoofdstedelijk Parlement betreffende de Afrikaanse cultuuroederen en patrimoniale goederen en de teruggave van de menselijke resten die zich op het Brussels grondgebied bevinden (2019) heeft betrekking op verzamelingen en menselijke resten op het Brussels grondgebied. Zij vraagt onder meer om de oprichting van een interdisciplinaire werkgroep en een internationale conferentie over dit onderwerp en roept op tot gecoördineerde initiatieven rond koloniale archieven en tot actie op Europees niveau. De resolutie erkent de noodzaak van een snelle teruggave van menselijke resten en van een beter algemeen begrip van en een betere omgang met het koloniale verleden¹³⁹⁴.

Enkele relevante wetenschappelijke initiatieven:

HOME: Human Remains Origin(S) Multidisciplinary Evaluation (Semal, Couttenier, de Broux, Delvaux, Desmyter, Chapman, Louryan) (BRAIN-be 2.0, Belgian Science Policy BELSPO financing) (2020-2024).¹³⁹⁵ Dit interdisciplinair project werd opgezet als antwoord op het gebrek aan kennis over menselijke resten in verzamelingen in een aantal Belgische wetenschappelijke instellingen, waarvan een deel van Rwandese, Burundese of Congolese herkomst is en afkomstig is uit de koloniale periode. De historische, juridische, ethische en andere contexten van de menselijke resten zullen worden bestudeerd, evenals eventuele bestaande repatriëringsverzoeken. Een digitale inventaris en een reeks goede werkpraktijken met betrekking tot het beheer en de mogelijke repatriëring van de stoffelijke resten behoren tot de doelstellingen van dit project.

Het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen (KBIN) coördineert het project. Andere deelnemers zijn de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (KMAH), het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (KMMA), het Nationaal Instituut voor Criminalistiek en Criminologie (NICC), de Université Saint-Louis en de Université Libre de Bruxelles (ULB). De betrokkenheid van het KMMA bij dit project omvat een nauwe samenwerking met Congolese partners bij het onderzoek van een aantal casestudy's. Hierbij zal onderzoek in Congolese gemeenschappen een belangrijke rol spelen bij het blootleggen van de geschiedenis van het weghalen van de stoffelijke resten uit Congo, en bij het verduidelijken hoe gemeenschappen van herkomst (wanneer die kunnen worden vastgesteld) denken over repatriëring. Een van de deelnemers aan dit project, de ULB (waar in 2019 het colloquium 'De l'ombre à la lumière - Pour une politique de gestion des collections coloniales de restes humains dans les universités' werd gehouden) heeft al een overeenkomst met de universiteit van Lubumbashi voor de teruggave van menselijke resten uit hun verzamelingen, die op een toekomstige datum zal plaatsvinden.

AFRISURGE: Transformative Heritage: Politics, Peacebuilding and Digital Restitution of Cultural Heritage in contemporary Northeastern DR Congo. (Vanhee, Van Bockhoven, Titeca) (BRAIN-be 2.0, Belgian Science Policy BELSPO financing) (2020-2024): Dit project betreft de studie van het gewoonterecht en het ritueel gezag in NO Congo. Dit omvat een onderzoek naar de rol van het historische verlies van rituele voorwerpen en voorouderlijke kennis (als gevolg van koloniale verzameling alsook meer recente conflicten) in de lokale opvattingen van de huidige crisis. Net als het andere BRAIN-be 2.0-project dat hierboven werd vermeld, omvat het project 'Transformative Heritage' een belangrijk aspect van samenwerking met Congolese wetenschappelijke instellingen en lokale gemeenschappen. In het kader van dit verslag zijn de plannen van het project voor digitale restitutie relevant. Dit onderdeel van het project gaat uit van de "onderliggende premisse dat kennis

¹³⁹⁴ Brussels Parlement, Gewone Zitting 2018-2019, "Resolutie betreffende de Afrikaanse cultuuroederen en patrimoniale goederen en de teruggave van de menselijke resten die zich op het Brussels grondgebied bevinden", document A-785/3, 30 april 2019, geraadpleegd op 8 maart 2021, <http://weblex.brussels/data/crb/doc/2018-19/137513/images.pdf>

¹³⁹⁵ <http://www.kmkg-mrah.be/home-human-remains-origins-multidisciplinary-evaluation>

van iemands culturele geschiedenis een cultureel kapitaal vormt dat een bron van zelfrespect is en bijdraagt tot maatschappelijke betrokkenheid en cohesie". Het zal dus "het transformatiepotentieel onderzoeken van inspanningen om historisch onteigende 'gemeenschappen van origine' opnieuw in contact te brengen met hun materieel cultureel erfgoed. De digitale restitutie zal worden geleid door herkomstonderzoek van voorwerpen, door een evaluatie van bestaande digitale infrastructuur in de regio en door een grondige raadpleging van (lokale) belanghebbenden om te bepalen wat wenselijk en haalbaar is."¹³⁹⁶

'*Traitement et retour des collections extra-européennes*' (oktober 2020), een verslag opgesteld door Yasmina Zian (met aanvullingen van Marie-Sophie de Clippele) in opdracht van de Académie Royale de Belgique voor de Fédération Wallonie Bruxelles, doet aanbevelingen met betrekking tot het beheer en de mogelijke restitutie van niet-Europese voorwerpen in museumverzamelingen in de FWB. Hoewel het niet specifiek gericht is op Centraal-Afrikaanse voorwerpen en collecties, geeft dit zeer nuttige verslag een overzicht van de huidige juridische status, alsook van de internationale regelgeving met betrekking tot de verzamelingen van niet-Europese kunst in België. Het benadrukt het belang van transparantie en publieke beschikbaarheid van inventarissen door middel van digitaliseringsprojecten en bevat duidelijke suggesties met betrekking tot mogelijke benaderingen van verzoeken tot restitutie¹³⁹⁷.

Enkele relevante institutionele en publieke initiatieven:

Het initiatief 'Les assises décoloniales' van de 'commission justice et reparations coloniales' van de diasporaorganisatie Bamko Cran bereidt werk voor over dit onderwerp, en Bamko-Cran houdt een dossier bij over het onderwerp 'Musées coloniaux et 'restitution' des trésors Africains', dat een verscheidenheid aan kritische en historische perspectieven bevat en het onderwerp van restitutie plaatst in de context van het bredere debat over de dekolonisatie van musea¹³⁹⁸.

Richtlijnen Koninklijk Museum voor Midden-Afrika¹³⁹⁹

Naar aanleiding van de huidige debatten heeft het KMMA in januari 2020 een document opgesteld met zijn huidige standpunt over restitutie. In principe erkent het museum "*qu'il n'est pas normal qu'une partie aussi importante du patrimoine culturel africain se trouve en Occident, alors que les pays d'origine en sont en fait les propriétaires moraux. Le MRAC reconnaît également que ses collections ont été en partie acquises au cours de la période coloniale dans le contexte d'une politique d'inégalité légale*", maar het verwijst ook naar de federale minister van Wetenschapsbeleid en het parlement als de enige autoriteiten die een teruggave van voorwerpen kunnen toestaan. In het geval van een formeel verzoek tot restitutie (van een staat) zal het KMMA een werkgroep oprichten om de minister te adviseren over het verzoek na een studie van de verwervingsgeschiedenis van het (de) betrokken voorwerp(en). Het museum erkent het belang van herkomstonderzoek en zal werken aan de online toegankelijkheid van zijn inventaris.

In augustus 2020 heeft het museum een tijdelijke herkomstonderzoeker aangeworven die zal werken aan de aanpassing van de informatie over de herkomst die in tentoonstellingen wordt voorgesteld, en

¹³⁹⁶ Projectfiche Afrisurge https://www.belspo.be/belspo/brain2-be/projects/AFRISURGE_E.pdf

¹³⁹⁷ Twee van de vier delen van het verslag zijn van de hand van Yasmina Zian en Marie-Sophie De Clippele, *La restitution des patrimoines culturels en Belgique : contexte, débat et aspects juridiques* (onuitgegeven manuscript, oktober 2020).

¹³⁹⁸ "Musées coloniaux et 'restitution' des trésors africains", speciaal dossier, Bamko-Cran, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.bamko.org/post-colonial>

¹³⁹⁹ AfricaMuseum, "Politique de restitution Musée royal de l'Afrique centrale", goedgekeurd op 31 januari 2020, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.africamuseum.be/sites/default/files/media/about-us/doc/200507-Restitutiebeleid%20KMMA-FR-DEF.pdf>

die herkomstonderzoek zal uitvoeren op de verzamelingen van het museum. Het KMMA is momenteel ook bezig om het museum en de universiteit van Kinshasa toegang te verlenen tot de inventaris van zijn collecties. Daarnaast heeft het KMMA een 'scientist in residence'-programma opgestart voor Afrikaanse onderzoekers die geïnteresseerd zijn in herkomstonderzoek. Een bestaand 'artist in residence'-programma werd ook gebruikt om Afrikaanse kunstenaars aan te moedigen zich te engageren in een proces van herbestemming van de verzamelingen.

Project 'Rwanda-archieven', 2019–2023

Op verzoek van de Rwandese autoriteiten is een meerjarig project gestart voor de digitale repatriëring van archieven met betrekking tot het koloniale tijdperk in Rwanda. Het gaat onder meer om archieven in het Rijksarchief, de archieven van het ministerie van Buitenlandse Zaken en het museum van Tervuren. De financiering van het project is afkomstig van de Belgische ontwikkelingshulp, het KMMA en Rwanda. Het is de bedoeling dat Rwandese specialisten worden betrokken bij de selectie van de relevante archieven, hoewel het project enige vertraging heeft opgelopen ingevolge COVID-19. Het museum van Tervuren beschouwt dit als een fase in een bredere samenwerking met het Rwandese Instituut voor Nationale Musea, de Rwandese Archieven en Bibliotheken en het Musée des Civilisations Noires in Dakar rond het delen van bronnen zoals archieven en collectiestukken met het grote publiek¹⁴⁰⁰.

Project inzake museumrichtlijnen

Een werkgroep van academici en museumdeskundigen werkt momenteel aan een verslag over de koloniale verzamelingen in België, dat voorstellen zal bevatten voor het beheer van koloniale verzamelingen en mogelijke restituties. De betrokkenen participeren aan de werkzaamheden in eigen naam, niet als vertegenwoordigers van de instellingen waar zij aan de slag zijn. Dit initiatief wordt gesteund door FARO (Vlaams Steunpunt voor Cultureel Erfgoed) en ICOM Wallonie Bruxelles. Het verslag werd verwacht tegen voorjaar van 2021.

10.3. Enkele relevante initiatieven in het buitenland

Het aantal studies en verslagen over koloniale verzamelingen en de restitutie van menselijke resten en voorwerpen uit koloniale verzamelingen is sterk toegenomen in het buitenland. Er zijn hele onderzoeksgroepen en projecten ontstaan die specifiek kijken naar de rol van etnografische en voormalige koloniale musea in het produceren van koloniale opvattingen over identiteit en cultuur. Goede voorbeelden zijn 'Making Differences. Transforming Museums and Heritage in the 21st Century'¹⁴⁰¹ aan het Centrum voor Antropologisch Onderzoek van Musea en Erfgoed aan de Humboldt Universiteit in Berlijn en het Nederlands Onderzoekscentrum voor Materiële Cultuur, dat een onderzoeksinstituut is binnen het Tropenmuseum, Museum Volkenkunde en het Afrika Museum en fungeert als centraal punt voor onderzoek naar etnografische verzamelingen in Nederland¹⁴⁰². Ondanks de proliferatie van initiatieven in Europa is het vermeldenswaard dat een van de intellectuele oorsprongen van dit dynamische onderzoekslandschap in Zuid-Afrika lag, met onder andere de faculteit en het programma voor Museum- en Erfgoedstudies binnen het departement Geschiedenis aan de Universiteit van Westkaap (University of the Western Cape).

¹⁴⁰⁰ Guido Gryseels, persoonlijk gesprek, 3 november 2020.

¹⁴⁰¹ Centre for Anthropological Research on Museums and Heritage, "Making Differences: Transforming Museums and Heritage in the 21st Century", geraadpleegd op 8 maart 2021, <http://www.carmah.berlin/making-differences-in-berlin/>

¹⁴⁰² Research Centre for Material Culture, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.materialculture.nl/en>

De inheemse gemeenschappen in andere voormalige kolonies zoals de VS, Nieuw-Zeeland, Australië en Canada, hebben al lang de grenzen verlegd in discussies over museumverzamelingen, en in het bijzonder over menselijke resten daarin. Het resultaat van deze inspanningen is bijvoorbeeld de NAGPRA-wetgeving (Native American Graves Protection and Repatriation Act) in de VS en het repatriëringsprogramma van Nieuw-Zeeland¹⁴⁰³.

Frankrijk

Het meest bekend en verstrekkend in zijn aanbevelingen in verband met Afrikaans erfgoed is waarschijnlijk het Franse verslag 'Restituer le Patrimoine africain: vers une nouvelle éthique relationnelle', opgesteld door Felwine Sarr en Bénédicte Savoy in 2018 op verzoek van de Franse president Emmanuel Macron. Dit verslag richt zich op de geschiedenis van koloniale verzamelingen in Frankrijk en "verkent en verdedigt de weg naar permanente restituties", terwijl het de symbolische, relationele, politieke en filosofische contouren van de kwestie erkent¹⁴⁰⁴. Het verslag was opmerkelijk om een aantal redenen, waaronder de verschuiving van de bewijslast: de auteurs stelden dat voorwerpen die zijn verkregen als oorlogsbuit, door militairen of koloniale bestuurders en wetenschappelijke expedities, restitutie vereist is, tenzij het museum kan aantonen dat toestemming is gegeven om ze mee te nemen. De auteurs bevelen aan om voorwerpen die na 1960 in verzamelingen zijn gekomen, aanvullend onderzoek te doen naar de omstandigheden waaronder de voorwerpen zijn meegenomen. Indien de omstandigheden van verwerving niet kunnen worden achterhaald, kan restitutie worden gevraagd op basis van "de rechtvaardiging van het belang door het land dat het verzoek indient"¹⁴⁰⁵. Hoewel de precieze aanbevelingen van het rapport (dat niet onomstreden was) niet allemaal zijn opgevolgd, heeft de Franse Assemblée nationale in 2020 ingestemd met de teruggave van zesentwintig voorwerpen aan Benin en één aan Senegal¹⁴⁰⁶.

Duitsland

De Duitse Museumvereniging (Deutscher Museumsbund) heeft 'Guidelines on Dealing with Collections from Colonial Contexts' uitgebracht, een uitgebreid en gedetailleerd overzicht van de geschiedenis van koloniale collecties, evenals praktische richtlijnen voor musea die in het bezit zijn van dergelijke verzamelingen. Het document werd voor het eerst gepubliceerd in 2018 en is herzien in reactie op publieke feedback in 2019¹⁴⁰⁷. Het is bedoeld voor alle koloniale verzamelingen in Duitsland en is grotendeels gewijd aan een uitvoerige uitleg over wat koloniale verzamelingen zijn, en wat dat betekent voor hoe ze moeten worden beheerd, bewaard en tentoongesteld. De nadruk in termen van prioriteiten voor musea ligt op herkomstonderzoek, transparantie en toegang (digitalisering en online toegang tot verzamelingen vanuit een centraal punt) en samenwerking met de gemeenschappen van herkomst van de voorwerpen. De teruggave van voorwerpen wordt gezien als "lang niet altijd simpelweg een kwestie van het teruggeven van deze voorwerpen, maar vooral een kwestie van participatie, betrokkenheid, onderhandelingsprocessen, het voorrecht om het verleden

¹⁴⁰³ "Repatriation Karanga Aotearoa", Museum of New Zealand, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.tepapa.govt.nz/about/repatriation>

¹⁴⁰⁴ Sarr en Savoy, *Rapport sur la restitution du patrimoine culturel africain*, 28.

¹⁴⁰⁵ Ibid., 61.

¹⁴⁰⁶ Anna Sansom, "France's National Assembly votes to return colonial-era artefacts to Benin and Senegal", *The Art Newspaper*, 7 oktober 2020, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.theartnewspaper.com/news/france-s-national-assembly-votes-to-return-colonial-era-artefacts-to-benin-and-senegal>

¹⁴⁰⁷ German Museums Association/Deutscher Museumsbund, *Guidelines on Dealing with Collections from Colonial Contexts* (Berlin: German Museums Association, 2018), geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.museumsbund.de/wp-content/uploads/2019/10/dmb-guidelines-colonial-context.pdf>

te interpreteren, betrokkenheid en kennisoverdracht".¹⁴⁰⁸ De Duitse richtlijnen verschillen van het Franse verslag in die zin dat een koloniale context niet noodzakelijk wordt gelijkgesteld met een problematische herkomst, maar eerder wijst op de noodzaak van extra onderzoek en gevoeligheid. Ondanks het structurele geweld dat het kolonialisme vertegenwoordigde, is het volgens de auteurs "problematisch om te ontkennen dat de gemeenschappen van herkomst enige zeggenschap hadden". Restitutie, zo bevelen zij aan, kan worden overwogen op basis van onrechtmatige onttrekking ("indien de omstandigheden van de verwerving vandaag een onaanvaardbare "wandaad" blijken") of omdat voorwerpen van bijzondere betekenis zijn voor de vroegere eigenaars. Verzoeken om teruggave worden mogelijk geacht van individuen, groepen of staten, maar relevante overheidsfunctionarissen dienen altijd bij de onderhandelingen te worden betrokken¹⁴⁰⁹. Hoewel de teruggave van voorwerpen het resultaat van onderhandelingen kan zijn, komen bijvoorbeeld ook systemen van eigendomsoverdracht zonder (onmiddellijke) overdracht van voorwerpen in aanmerking. Musea worden aangemoedigd de richtlijnen te gebruiken om hun eigen regels te formuleren. Strategieën om te bepalen aan welke verzamelingen en aan welk onderzoek prioriteit moet worden gegeven, zijn eveneens opgenomen, waarbij de nadruk wordt gelegd op de noodzaak om prioriteit te geven aan de teruggave van menselijke resten.

Wat de praktische vooruitgang betreft, is in Duitsland een centraal informatie- en overlegpunt voor koloniale collecties opgericht¹⁴¹⁰ en heeft de regering onlangs beslist alle voorwerpen uit koloniale contexten te digitaliseren en deze informatie openbaar toegankelijk te maken¹⁴¹¹.

Verenigd Koninkrijk

In het Verenigd Koninkrijk werd in juni 2020 'Return of the Icons: Key Issues and recommendations around the restitution of stolen African artifacts' gepubliceerd door AFFORD (African Foundation for Development), een in het Verenigd Koninkrijk gevestigd diaspora-initiatief¹⁴¹². Het bevat een uiteenzetting van de belangrijkste informatie en ethische argumenten, alsook voorgestelde manieren voor de teruggave van voorwerpen, met inbegrip van juridische testcases. Dit diaspora-initiatief omvat een raadpleging van de gemeenschap over het onderwerp restitutie en benadrukt de noodzaak van bewustmaking van een breder publiek over dit onderwerp. De aanbevelingen zijn gericht tot regeringen, musea en culturele instellingen, alsook tot het maatschappelijk middenveld en gemeenschapsgroepen. Ondanks (of misschien dankzij?) de grote aanwezigheid van koloniale verzamelingen in het VK, blijven officiële initiatieven in dit debat grotendeels achter..

Nederland

Het Nederlandse document 'Return of Cultural Objects: Principles and Process' werd in 2010 door het Nationaal Museum van Wereldculturen (NMVW) aangenomen en in 2019 herzien en was alleen van

¹⁴⁰⁸ Ibid., 10.

¹⁴⁰⁹ Ibid., 147.

¹⁴¹⁰ Kulturstiftung der Länder, "Concept on the establishment and organisation of a German Contact Point for Collections from Colonial Contexts", 22 oktober 2021, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/2262748/5450242f5fdd6b343b32919aab9c11a6/191016-kol-kulturgueter-pdf-en-data.pdf>

¹⁴¹¹ "Länder, Bund und kommunale Spitzenverbände verabschieden Digitalisierungsstrategie für Sammlungsgut aus kolonialen Kontexten", persverklaring 386, Der Bundesregierung, 14 oktober 2020, geraadpleegd op 7 maart, 2021, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/laender-bund-und-kommunale-spitzenverbaende-verabschieden-digitalisierungsstrategie-fuer-sammlungsgut-aus-kolonialen-kontexten-1798890>

¹⁴¹² African Foundation for Development (AFFORD), "Return of the Icons : The Restitution of African Artefacts & Human Remains", juni 2020, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.afford-uk.org/wp-content/uploads/2020/06/RoIMappingReportFinal.pdf>

toepassing op de verzamelingen van het NMVW en beperkt in reikwijdte¹⁴¹³. Meer recent heeft de Adviescommissie Nationaal Beleidskader Koloniale Collecties van de Nederlandse Raad voor Cultuur in oktober 2020 ‘Koloniale Collecties en Erkenning van Onrecht’ gepubliceerd¹⁴¹⁴. Dit verslag gaat in op de geschiedenis van koloniale verzamelingen in Nederland en formuleert adviezen voor de teruggave van cultuurobjecten en is tot stand gekomen op verzoek van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en dient ter informatie voor het beleidsvormingsproces. Koloniale verzamelingen worden beschreven als een ‘historisch onrecht’ dat in nauwe samenwerking met de landen van herkomst moet worden opgelost. Het verslag pleit voor ‘onvoorwaardelijke teruggave’ in gevallen van ‘onvrijwillig bezitsverlies’ (gestolen, verworven tijdens militaire campagnes of anderszins onvrijwillig verloren), maar pleit er ook voor om verzoeken tot restitutie in overweging te nemen in geval van de specifieke religieuze of culturele betekenis van voorwerpen. Hoewel de auteurs zich hebben gericht op voorwerpen en verzamelingen uit voormalige Nederlandse koloniën, erkennen zij de noodzaak om deze aanbevelingen ruimer toe te passen, dus ook op voorwerpen uit andere koloniale contexten. Het verslag beveelt verder aan de financiering van herkomstonderzoek te verhogen en benadrukt het grote belang van een brede aanpak van het herstel van het ‘historisch onrecht’ dat deze collecties vertegenwoordigen, en dat niet wordt rechtgezet door een loutere teruggave van voorwerpen, maar “vooral door in het beleid dit onrecht te erkennen en het herstel daarvan als principieel uitgangspunt te hanteren.”¹⁴¹⁵ Net als de Franse en Duitse documenten wijst ook het Nederlandse verslag op de behoefte aan een gecentraliseerde en transparante toegang tot informatie over koloniale verzamelingen. Ten slotte wordt gewezen op de noodzaak van structurele samenwerking met de landen van herkomst: “bied ruimte voor de opvattingen van deze landen en maak per land waar nodig maatwerk mogelijk. Alleen een gezamenlijk gedragen beleid over de omgang met koloniale cultuurobjecten kan voor alle partijen tot bevredigende uitkomsten leiden. Waak, met andere woorden, voor een neokoloniale herhaling van het verleden waarin vooral eigen opvattingen, gevoelens, normen en waarden leidraad zijn voor het handelen.”¹⁴¹⁶ Op basis van het verslag van de Adviescommissie Nationaal Beleidskader Koloniale Collecties werd door de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen een ‘Beleidsvisie collecties uit een koloniale context’ voorgesteld. Dit beleidsdocument volgt een groot deel van de aanbevelingen van het verslag en stelt middelen ter beschikking voor het proces.

Democratische Republiek Congo

Zowel de voormalige Congolese president Kabila (in september 2018) als de huidige president Tshisekedi (in november 2019) hebben zich publiekelijk uitgesproken over hun voornemen om officiële verzoeken tot restitutie van voorwerpen te formuleren. Het kabinet van president Tshisekedi heeft een commissie opgericht om de kwestie van de restitutie te onderzoeken en in juni 2020 volgde een conferentie in Kinshasa, bijgewoond door regeringsambtenaren, academici en anderen die actief zijn in de culturele sector, alsook de Belgische ambassadeur. Gedurende vier dagen werden vele aspecten van de restitutedebatten besproken (juridisch kader, internationale regelgeving, geschiedenis enzovoort), meer bepaald met betrekking tot museumvoorwerpen en archieven. Er werd

¹⁴¹³ TropenMuseum, *Return of Cultural Objects : Principles and Process* (Amsterdam, 2019), geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.tropenmuseum.nl/sites/default/files/2019-06/NMVW%20Return%20of%20Cultural%20Objects%20Principles%20and%20Process.pdf>

¹⁴¹⁴ Nederlandse Raad voor Cultuur, “Koloniale Collecties en Erkenning van Onrecht: Advies over de omgang met koloniale collecties”, verslag van de Adviescommissie Nationaal Beleidskader Koloniale Collecties, 7 oktober 2020, geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2020/10/07/koloniale-collecties-en-erkenning-van-onrecht/koloniale-collecties-en-erkenning-van-onrecht.pdf>

¹⁴¹⁵ Ibid., 69.

¹⁴¹⁶ Ibid., 6.

besloten dat de kwestie moet worden gesitueerd in de context van een ruimere ‘wedersamenstelling’ van het Congolese patrimonium en het nieuw leven inblazen van de Belgisch-Congolese betrekkingen. In afwachting van verdere beraadslagingen over het thema van de restitutie, werd het ‘droit de regard’ met betrekking tot de betrokken verzamelingen en archieven benadrukt.

Ook aan de Congolese zijde van het debat zijn er verschillende belanghebbenden en meningen. Een reeks openbare evenementen in de vorm van conferenties, tentoonstellingen en workshops in de afgelopen jaren hebben dit duidelijk aangetoond. ‘Les musées en convers(at)ion. Perspectives congolaises sur la restitution des biens culturels et la transformation des pratiques muséales en Afrique’ werd in oktober 2018 georganiseerd door het Duitse Goethe Instituut en gecoördineerd door het Waza kunstencentrum (gevestigd in Lubumbashi) in Kinshasa¹⁴¹⁷. Een breed scala aan sprekers, van kunstenaars en academici tot museumprofessionals en andere leden van de culturele sector, debatteerde twee dagen lang over de kwestie. Hoewel een algemeen gevoel van verontwaardiging over de grote verzamelingen Congolese voorwerpen in het buitenland de discussie doortrok, bracht het (soms gespannen) debat op de conferentie ook een aantal kritische perspectieven op het thema van de restitutie van kunst aan het licht. Sommigen verwierpen het debat als irrelevant voor de huidige behoeften van het land of als een poging van het noordelijk halfrond om de aandacht af te leiden van andere, belangrijkere kwesties. De negatieve reacties waren vaak niet zozeer te wijten aan het idee van restitutie op zich, maar veeleer aan het gebrek aan Congolese stemmen in deze discussie. Ook werd vaak opgemerkt dat de geestelijke en culturele schade die is aangericht door het meenemen van voorwerpen tijdens de koloniale periode niet ongedaan kan worden gemaakt, en dat een focus op de teruggave van voorwerpen zou neerkomen op een vrijspraak van de verantwoordelijkheid van de voormalige kolonisator in dit opzicht¹⁴¹⁸. Ook is er niet noodzakelijkerwijs overeenstemming over aan wie de voorwerpen moeten worden teruggegeven. Placide Mumbembebe, museoloog en hoogleraar antropologie aan de UNIKIN, stelt het volgende: "De kwestie van het teruggeven van culturele artefacten [...] moet zich niet richten op musea, de koloniale fabrieken van het Westen, maar op de lokale gemeenschappen die dergelijke artefacten produceren en bezitten [...] [ze] moeten worden teruggegeven aan hun lokale gemeenschappen, zodat ze kunnen deelnemen aan de constructie en bestendiging van de identiteit van die gemeenschappen." De plaatselijke gemeenschappen kunnen dan beslissen of de voorwerpen in het openbaar moeten worden tentoongesteld¹⁴¹⁹. Hij dringt ook aan op de noodzaak om andere mechanismen te creëren voor een vlottere circulatie en samenwerking tussen België en Congo¹⁴²⁰.

De hedendaagse artistieke en culturele sector in Congo is de locatie geweest van een aantal initiatieven die restitutie- en collectiegeschiedenissen aan de orde stelden binnen de context van bredere reflecties over verhalen uit het verleden en hedendaagse culturele productie. Zo werd tijdens de editie 2019 van de Biënnale van Lubumbashi een rondetafelgesprek gehouden over het thema restitutie. Een ander voorbeeld is de tentoonstelling *Disolo, convers(at)ion avec les collections du musée* (oktober 2018), georganiseerd door het cultureel centrum WAZA in samenwerking met het Nationaal Museum van Lubumbashi en de Wits School of Arts van de Universiteit van Witwatersrand in Zuid-Afrika. De tentoonstelling combineerde het werk van hedendaagse kunstenaars "*placée dans le parcours de visite du musée en prolongement de la salle d'ethnographie, questionnait les savoirs sur les objets des collections d'art classique africain [...] en s'engageant à détrôner les savoirs*

¹⁴¹⁷ Het netwerk van Goethe-instituten in Afrika heeft soortgelijke conferenties en bijeenkomsten georganiseerd in heel Afrika (onder meer in Rwanda, Namibië en Zuid-Afrika).

¹⁴¹⁸ Persoonlijke aantekeningen van de conferentie, Sarah Van Beurden.

¹⁴¹⁹ Placide Mumbembebe, "Iconoclasm and the Restitution of African Cultural Heritage: What Role for the Communities of Owners?" *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 10 nr. 3 (2020): 955.

¹⁴²⁰ Placide Mumbembebe Sanger, "La restitution des biens culturels en situation (post)colonials au Congo", *Volkskunde Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* 120, nr. 3 (2019): 470.

ethnographiques pas les reinterpretations des communautés sources” met getuigenissen van ouderen die vertelden over de rol van sommige van deze voorwerpen binnen hun gemeenschap van herkomst.¹⁴²¹ Deze initiatieven tonen aan dat er zowel in België als in Congo behoefte is aan projecten die de problematiek van het koloniale verzamelen en de debatten rond restitutie aan de orde stellen door ze in te bedden in diepgaande reflecties over cultureel verlies en verandering met een groot aantal mensen.

Rwanda

Rwanda heeft proactieve stappen ondernomen om de restitutie van geologische archieven en archieven van de koloniale staat aan te pakken (zie hierboven). Een soortgelijke conferentie als die in Kinshasa (zie hierboven) werd door het Goethe-instituut in Rwanda gesponsord. Er is een renovatie-initiatief gepland door de Nationale Rwandese Musea, in het kader waarvan zij ook een gesprek overwogen met het museum van Tervuren over de verzamelingen.¹⁴²²

Andere internationale initiatieven

Benin Dialogue Group: een multilateraal, collaboratief initiatief dat Europese musea samenbrengt met partners in Nigeria, evenals het koninklijk hof van Benin¹⁴²³. Sinds 2010 probeert deze groep een weg uit te stippelen om de Beninse bronzen beelden, die in 1897 uit Benin werden geroofd en nu verspreid zijn over musea in Europa, terug te brengen naar Benin in een nieuw museum met een permanente collectie.

International Inventories Programme: een onderzoeks- en databankproject met artistieke en museale componenten dat onderzoek doet naar Keniaanse voorwerpen die in culturele instellingen over de hele wereld worden bewaard. Het project, een samenwerking tussen artistieke collectieven en musea in Kenia, Duitsland en Frankrijk, probeert de ‘culturele leemten in de kennis’ in Kenia aan te pakken die zijn ontstaan als gevolg van de ontoegankelijkheid van voorwerpen in Europese musea. Om deze situatie te verhelpen, beoogt het project samenwerkingen tussen Keniaanse instellingen en instellingen in het buitenland te cultiveren en aan te moedigen, een toegankelijke en uitgebreide inventaris op te stellen van Keniaanse voorwerpen die buiten Kenia worden bewaard, en een gedeelte kennisbank van deze voorwerpen op te bouwen.¹⁴²⁴

Afrikaanse Unie

De Afrikaanse Unie heeft 2021 uitgeroepen tot het jaar van kunst en cultuur, met als thema ‘Arts, culture et patrimoine: un levier pour construire l’Afrique’. Tijdens de 34ste top van de staatshoofden van de Afrikaanse Unie in februari 2021 heeft president Tshisekedi van de DR Congo, die momenteel voorzitter is van de staatshoofden van de AU, verklaard dat de restitutie en repatriëring van Afrikaanse kunst dit jaar een van de actiepunten zal zijn, hoewel het onduidelijk is wat dit concreet inhoudt.

10.4. Analyse van de antwoorden op de bevraging over de restitutie van voorwerpen, menselijke resten en archieven

In veel antwoorden op de vragenlijsten (43 van de 100) wordt restitutie van cultuurgoederen, met name museumvoorwerpen (17), menselijke resten (4) en archieven (3), geopperd als een mogelijkheid

¹⁴²¹ Patrick Mudékereza, “Plaidoyer pour des non-événements : une réflexion sur le centre d’art Waza” *Afrika Focus*. 31, nr. 2 (2018): 176.

¹⁴²² Guido Gryseels, persoonlijke mededeling, 3 november 2020.

¹⁴²³ Benin Dialogue Group, persverklaring voor bijeenkomst, Benin-stad, Nigeria, 5–7 juli 2019, geraadpleegd op 8 maart 2021,

https://smart.smb.museum/media/news/69069/Press_Statement__Benin_Dialogue_Group_2019.pdf

¹⁴²⁴ <https://www.inventoriesprogramme.org/concept-paper>

om verzoening en/of herstel tot stand te brengen. Dit weerspiegelt ten dele de prominente aanwezigheid van het onderwerp restitutie in de media, maar ook de sterke symbolische waarde van het onderwerp. De respondenten die opmerkingen maakten over de kwestie van de restitutie of repatriëring van cultuurobjecten vertegenwoordigen een vrij gelijk aantal historici en andere academici, alsook belanghebbenden uit de gemeenschap in België (in het bijzonder leden van de diaspora) en respondenten gevestigd in Afrika. Een aantal respondenten (4) nuanceert zijn antwoord door te stellen dat enkel 'gestolen' of 'geplunderde' voorwerpen zouden moeten terugkeren, terwijl anderen de noodzaak maar ook de beperkingen van herkomstonderzoek aanhalen. Verschillende respondenten die beroepshalve met de problematiek van restitutie te maken hebben (met name Maarten Couttenier van het KMMA en Boris Wastiau, directeur van het etnografisch museum in Genève) benadrukken dat het proces moet worden geleid door de behoeften die door Congo, Burundi en Rwanda worden aangegeven. Ook wordt gewezen op het potentieel van de digitalisering van archieven en inventarissen als noodzakelijke stap in de teruggave van archieven of voorwerpen. Berber Bevernage, hoogleraar geschiedenis aan de UGent en gespecialiseerd in de geschiedenis van waarheids- en verzoeningscommissies, merkt op dat restitutie een bredere positieve impact kan hebben op het 'hertekenen van het geo-culturele landschap'.

10.5. Veelgehoorde tegenargumenten

Hieronder wordt een aantal veelgehoorde bezwaren tegen restitutie besproken en in hun context geplaatst. Het is opvallend hoe gelijkaardig de tegenargumenten tegen restitutie vandaag zijn aan deze die rondgingen in de jaren '60 en '70 (zie 'Koloniale verzamelingen, betwiste verzamelingen'), ondanks een groeiend kritisch gedachtegoed rond kolonialisme en de gevolgen ervan op lange termijn.

Op universalisme gebaseerde argumenten: hierbij wordt ervan uitgegaan dat wereldwijde toegang tot universeel erfgoed noodzakelijk is en zwaarder zou moeten wegen dan nationale rechten of gemeenschapsrechten op erfgoed. Deze argumenten verraden meestal een vooringenomenheid in termen van wat als universele toegang wordt beschouwd, aangezien het gebrek aan toegang in de landen van herkomst meestal niet in overweging wordt genomen¹⁴²⁵. Toch is er, zoals de Ghanees-Amerikaanse filosoof Anthony Appiah heeft betoogd, een argument te vinden voor kosmopolitisme, dat museumbezoekers erkent als wereldburgers. Zoals Appiah echter opmerkt, sluit het een het ander niet uit - objecten en collecties kunnen deel uitmaken van uitwisselingen, zodat museumbezoekers overal toegang hebben tot een verscheidenheid aan erfgoederen¹⁴²⁶. Daarom is het belangrijk om toegang niet als een of-of kwestie te zien.

Op bewaring gebaseerde argumenten: deze argumenten geven voorrang aan de conservatie van voorwerpen boven de toegankelijkheid ervan. Er wordt dan verondersteld dat de conservatie beter verzekerd is in Belgische musea. In theoretische zin zijn deze argumenten gebaseerd op principes van een cultuur van conservatie die zijn wortels heeft in vroeg 19e-eeuwse ideeën over historisch bewustzijn¹⁴²⁷. In dit geval worden deze ideeën geprojecteerd op culturele voorwerpen uit culturen die misschien niet noodzakelijk hetzelfde concept en dezelfde constructie van historisch bewustzijn deelden of delen. Op een meer praktisch niveau is het waar dat de conservatie in de slecht

¹⁴²⁵ Over de vooroordelen van het universalisme, zie: Nadia Yala Kisukidi, "L'universel dans la brousse", *Esprit*, nr. 1 (jan.-feb. 2020): 47–59; en Shaje Tshiluilu, "An African View of Ethnographic Collections in Europe and Africa", in *Forms of Wonderment: The History and Collections of the Afrika Museum, Berg en Dal*, dir. Jan-Lodewijk Grootaers en Ineke Eisenburger (Berg en Dal: Afrika Museum, 2002), 359–408.

¹⁴²⁶ Kwame Anthony Appiah, *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers* (New York: W. W. Norton, 2006), 115–35.

¹⁴²⁷ Susan A. Crane, *Collecting & Historical Consciousness in Early Nineteenth-Century Germany* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2000).

gefinancierde musea in de DR Congo heel wat uitdagingen stelt en dat de musea in de loop der jaren het slachtoffer zijn geworden van diefstallen, vooral in periodes van politieke onrust. Vandaag is er echter een nieuw en beter beveiligd museumgebouw geopend in Kinshasa. In het geval van Rwanda zijn de musea beter beveiligd¹⁴²⁸. Het contrast met België mag ook niet als absoluut worden beschouwd, aangezien de collecties in de Belgische federale musea in de loop der jaren ook te lijden hebben gehad onder slechte conserveringsomstandigheden en er ook incidentele diefstallen zijn gemeld.

Juridische argumenten: het statuut van sommige collecties als nationaal staatspatrimonium, zoals die van het KMMA, wordt vaak ingeroepen omdat men ervan uitgaat dat dit een juridisch probleem vormt. Dit is echter niet het geval, aangezien een beslissing van de eigenaar (in dit geval de Belgische Staat) volstaat om voorwerpen niet langer als nationaal patrimonium te beschouwen.

Een andere versie van een juridisch argument is gebaseerd op de bewering dat het meenemen van voorwerpen uit koloniaal Afrika niet plaatsvond in inbreuk op enige wet op het moment van het meenemen. Wat deze versie van de argumenten over het hoofd ziet, is dat wetten producten zijn van hun tijd die de koloniale mogendheden begunstigen in plaats van neutrale instrumenten. Het invoeren van deze wetten (of het gebrek eraan) als argument tegen restitutie brengt het risico met zich mee dat de koloniale betrekkingen worden gereproduceerd.

'Leeg museum'-argumenten: een veelgehoorde bezorgdheid in reactie op deze debatten is de vrees dat restitutie 'onze musea leeg zal maken'. Gezien de omvang van de collecties (ongeveer 125 000 voorwerpen in de etnografische collecties van het KMMA bijvoorbeeld), de verschillende wegen waarlangs ze in de musea terecht zijn gekomen (zie het deel over koloniale collecties) en de beperkingen van potentieel ontvangende instellingen, is deze vrees in de praktijk waarschijnlijk onnodig. In meer theoretische termen hechten deze argumenten ook meer belang aan het Belgische dan aan het Centraal-Afrikaanse museumpubliek, wat ethische bezwaren doet rijzen.

10.6. Conclusies en aanbevelingen

De veelheid van nationale en vooral internationale initiatieven rond koloniale collecties en restitutie onthult de dynamische aard van deze debatten en wijst op hun urgentie als een belangrijk element in de betrekkingen tussen voormalige kolonisatoren, hun voormalige kolonies en diasporagemeenschappen. Wat veel van de bovengenoemde initiatieven gemeen hebben, is de bereidheid om niet alleen de achtergrond van koloniale collecties te bestuderen, maar ook open te staan voor mogelijke restituties. Deze dynamiek maakt van de restitutie van museumcollecties een cruciale en zinvolle kwestie voor de Belgische parlementaire commissie om verder te onderzoeken. Wat bijna alle huidige initiatieven erkennen, is dat de kwestie van de restitutie, of het nu gaat om museumvoorwerpen, menselijke resten of archieven, een duidelijke morele dimensie heeft die actie vereist. Het grote aantal nationale en internationale initiatieven wijst ook op een groeiende expertise waarvan België gebruik kan maken.

Wat zijn enkele van de gemeenschappelijke elementen in deze initiatieven waarmee rekening moet worden gehouden bij het nadenken over de Belgische casus?

Dit is een kwestie met ethische, historische, politieke en praktische aspecten, die allemaal relevant zijn. Elke oplossing op lange termijn moet rekening houden met al deze elementen en niet louter gericht zijn op administratieve of praktische procedures of onmiddellijk politiek gewin.

¹⁴²⁸ Laura De Becker, "Imagining the Post-Colonial and Post-Genocidal Nation in the National Museum of Rwanda, Butare", *Critical Interventions: Journal of African Art History and Visual Culture* 10, nr. 3 (2016): 293–308.

Er is nood aan **publiek toegankelijke, gedigitaliseerde en downloadbare inventarissen** van voorwerpen, alsook aan archieven die toegankelijk zijn vanaf een centraal platform. Dit is een proces dat op praktische problemen zal stuiten (problemen in verband met auteursrechten op afbeeldingen, mogelijke privacyproblemen, verschillende niveaus van internettoegang en digitale geletterdheid van verschillende doelgroepen enzovoort), maar wordt algemeen erkend als een belangrijke stap in repatriërings- en restitutieprocessen. Inventarissen zoals die nu bestaan, zijn vaak niet toegankelijk of bruikbaar voor een breder publiek, aangezien deskundige kennis nodig is om ze te lezen en te interpreteren. Het omzetten ervan in meer toegankelijke databanken is echter een langdurig en duur proces. Op internationaal niveau hebben verschillende musea manieren gevonden om hun collecties toegankelijker te maken (zoals het Metropolitan Museum of Art), wat aantoont dat er niet alleen manieren kunnen worden gevonden om informatie te centraliseren en toegankelijk te maken voor specialisten, maar ook manieren om deze informatie aan een breder publiek mee te delen. Bovendien wordt in inventarissen vaak niet aangegeven wat er *niet* in opgenomen is, zodat meer transparantie nodig is over wat wel en wat niet is gecatalogiseerd of geïnventariseerd in dit bredere proces van het creëren van transparantie en toegankelijkheid.

Investeren in **herkomstonderzoek** is belangrijk, maar men moet ook de beperkingen ervan erkennen. Via herkomstonderzoek kunnen elementen van de geschiedenis en trajecten van voorwerpen en overblijfselen worden blootgelegd, zoals het oorspronkelijke doel van een voorwerp, de maker, de plaats van herkomst, wanneer en hoe het in andere handen is overgegaan en tussen wie, maar ook de verschillende en veranderende identiteiten en interpretaties van een voorwerp. In het kader van het huidige debat over restitutie moet bijzondere aandacht worden besteed aan de verschillende soorten praktijken die onder de term 'verzamelen' vielen, zodat het mogelijk wordt de juridische, morele en politieke aspecten ervan te beoordelen.

Herkomstonderzoek heeft ook zijn beperkingen. In zijn huidige praktijk steunt het in grote mate op koloniale archieven, die geen neutrale informatiebronnen zijn. Het meeste materiaal in koloniale archieven werd geproduceerd door ambtenaren van de koloniale mogendheden en houdt rechtstreeks of onrechtstreeks verband met de verschillende aspecten van het koloniale project. Gedeeltelijk kan dit worden verholpen door mondelinge geschiedenissen op te nemen die werden verkregen door onderzoek van de gemeenschappen van herkomst, en door een brede benadering te hanteren en indirect bewijs een rol te laten spelen (zie ook het deel 'Koloniale verzamelingen, betwiste verzamelingen' voor meer informatie over herkomstonderzoek).

De beperkingen van herkomstonderzoek nopen tot de ontwikkeling van **meerdere wegen naar restitutie**. Afgezien van de gevallen die op herkomstonderzoek zijn gebaseerd, erkennen de meeste internationale initiatieven de behoefte aan aanvullende trajecten, zoals verzoeken op basis van de specifieke symbolische of religieuze waarde van een voorwerp, of (zoals werd voorgesteld in het Congolese forum) als onderdeel van een proces van aanvulling van bestaande collecties in Afrika.

Er is behoefte aan **duidelijke en gecentraliseerde procedures en richtlijnen**, niet alleen voor het onderzoek naar de geschiedenis van voorwerpen, overblijfselen en archieven, maar ook aan duidelijke wegen en procedures voor de behandeling van restitutieverzoeken. Veel bestaande processen elders werken via onafhankelijke commissies waarin de leden uit de voormalige kolonies evenredig vertegenwoordigd zijn. Een gecentraliseerde aanpak (bijvoorbeeld met één commissie die alle gevallen onderzoekt, of een centraal informatiepunt) van het proces, met gedeelde richtlijnen, zou ook het voordeel hebben dat kleinere musea en collecties die wellicht niet over het personeel of de middelen beschikken om zich met herkomstonderzoek bezig te houden, er gebruik van kunnen

maken¹⁴²⁹. De ontwikkeling van een kader en richtlijnen moet echter worden gezien als een mechanisme om een dialoog op gang te brengen, niet als een verdedigingsmechanisme tegen restitutie.

Aan wie moeten de voorwerpen worden teruggegeven? In de meeste Europese verslagen en richtlijnen die hierboven zijn opgesomd, worden interacties tussen staten aanbevolen om de soevereiniteit van de betrokken staten te respecteren. De kwestie van het toebehoren met betrekking tot deze collecties is echter complexer, aangezien er meerdere interpretaties mogelijk zijn. De 'gemeenschappen van herkomst' van voorwerpen zijn ook een vaak gebruikt referentiepunt in de huidige debatten. Over het algemeen worden zij opgevat als de gemeenschappen die de voorwerpen hebben geproduceerd en/of oorspronkelijk hebben gebruikt. Deze gemeenschappen stemmen niet altijd overeen met landen of 'naties van herkomst', aangezien het om subnationale groepen, inheemse of diasporagemeenschappen kan gaan. Sommigen leven misschien niet in harmonie met de staten waarin zij gevestigd zijn, of zijn het misschien niet met hen eens over hoe en waar er voor de voorwerpen moet worden gezorgd.¹⁴³⁰ Deze spanning tussen de rechten van 'gemeenschappen van herkomst' met betrekking tot hun erfgoed versus het op de staat gerichte beleid dat we in Europa zien ontstaan, is een van de elementen die de huidige debatten complex maken. Een extra niveau van complicatie wordt veroorzaakt door de invloed die het kolonialisme heeft gehad op de 'verharding' van sommige etnische identiteiten (zie het deel over 'Ras en Identiteit'), alsmede door hedendaagse essentialistische ideeën over identiteit die onvoldoende rekening houden met culturele veranderingen in de loop van de tijd. Restitutiebeleid loopt dus het risico essentialistische opvattingen over identiteit en toebehoren te versterken of autoritaire structuren te versterken.

Het is duidelijk dat hoewel contacten met staatsinstellingen en musea belangrijk zijn, een doeltreffend restitutiebeleid ook verder moet kijken dan deze instellingen en andere (en vooral meer landelijke) gemeenschappen moet betrekken bij wederzijdse, collaboratieve inspanningen rond erfgoed. Dit kan bijvoorbeeld in de vorm van digitale restituties of reizende tentoonstellingen, of projecten rond mondelinge getuigenissen over cultureel erfgoed.

Veel bestaande initiatieven erkennen de noodzaak om een open geest te behouden met betrekking tot de **restitutie-uitkomsten**. Hoewel de fysieke teruggave van voorwerpen het primair gewenste resultaat is, moeten andere regelingen (zoals de overdracht van de eigendomstitel van voorwerpen zonder een fysieke teruggave, een regeling met een 'huurvergoeding' enzovoort) worden overwogen. Dergelijke alternatieven mogen echter niet worden misbruikt om de aandacht af te leiden van de optie van fysieke teruggave of deze uit te stellen.

De restitutie van museumvoorwerpen, archieven en menselijke resten is een voor de hand liggende weg voor processen van verzoening en herstel, op voorwaarde dat het belang van **het proces in aanmerking wordt genomen als een integraal onderdeel van het resultaat**. Dit vereist niet alleen een billijk en open engagement met de landen en gemeenschappen van herkomst, maar ook dat deze inspanningen bestaande structurele onevenwichtigheden of machtsongelijkheden niet herhalen of opnieuw doen ontstaan.

In dit verband is het ook belangrijk eraan te herinneren **dat het taalgebruik van doorslaggevend belang is**. Door bijvoorbeeld omschrijvingen als 'teruggave' of 'gift' te gebruiken voor een overdracht

¹⁴²⁹ François Poncelet (MusAfrica) merkt op dat zo'n centrale commissie-instelling ook zou kunnen helpen adviseren over aankopen (persoonlijke mededeling, 19 oktober 2020).

¹⁴³⁰ Zie: German Museums Association/Deutscher Museumsbund. *Guidelines on Dealing with Collections from Colonial Contexts*. (Berlijn: German Museums Association, 2018, 19), geraadpleegd op 7 maart 2021.

van voorwerpen, gaat de meer kritische inhoud van het begrip restitutie, namelijk het rechtzetten van een onrecht uit het verleden, verloren.

De meeste bestaande initiatieven bevelen aan dat restitutieprocessen worden *ingebed in bredere samenwerkingsverbanden* met gezamenlijke projecten en onderzoek op lange termijn. Een belangrijke stap hier zou de ontwikkeling van richtlijnen voor dergelijke samenwerking en gedeelde onderzoeksprojecten zijn¹⁴³¹. Dit impliceert ook dat, hoewel het belangrijk is op korte termijn actie te ondernemen, de beoogde resultaten van dit proces in een meer langetermijnperspectief moeten worden gezien.

Mogelijke complicaties en bijzonderheden van het Belgische geval:

Wie beslist? Afhankelijk van de locatie en de eigendom van de collectie zijn verschillende overheidsinstanties (federale, gemeenschappen, steden enzovoort) verantwoordelijk voor het besluitvormingsproces. Zo zijn de collecties van het KMMA eigendom van de Belgische Staat, die van het MAS zijn eigendom van de stad Antwerpen, terwijl andere (zoals MusAfrica in Namen) in privéhanden zijn.

Wat zijn de toepasselijke wettelijke, beleidsmatige en administratieve contexten? Zoals eerder vermeld, is restitutie geen juridische kwestie, maar eerder een kwestie van beleidsvorming. Deze hangt af van wie de eigenaar is van de voorwerpen in kwestie. In sommige gevallen (zoals dat van het KMMA) behoren de collecties tot het nationaal patrimonium. Cruciaal in dit verband is echter dat voor de onttrekking van nationaal patrimonium aan het Belgisch patrimonium geen wettelijke procedure nodig is. Een beslissing van de eigenaar (de Belgische Staat) volstaat¹⁴³². In Vlaanderen bestaat hierop de uitzondering van de 'topstukken,' die onderworpen zijn aan een wettelijke bescherming. De nationale en internationale juridische context van restitutie wordt uitvoerig besproken in *La restitution des patrimoines culturels en Belgique: contexte, débat et aspects juridiques* van Yasmina Zian en Marie-Sophie de Clippele, alsook in rapport *Ethische Richtlijnen voor Management en Restitutie van Koloniale Collectie* (restitutionbelgium.be). Indien de parlementaire commissie meer wil weten over restitutie in de juridische context, zou zij Dr. Marie-Sophie De Clippele (USaint-Louis) en Dr. Bert Demarsin (KUL) kunnen horen, aangezien zij beiden over een gedegen juridische expertise ter zake beschikken.

Momenteel is het debat voornamelijk **op Europa gericht**, waardoor het de structurele ongelijkheden weerspiegelt. Er moeten mechanismen worden gevonden om deze processen echt inclusief en representatief te maken voor iedereen, wat ook vereist dat wordt erkend dat er niet 'één' Congolees, Rwandees, Burundees of Belgisch standpunt is, maar een *verscheidenheid van standpunten en belanghebbenden* in elk van deze categorieën. Een proces van constante dialoog dat zowel acties op korte termijn als investeringen in samenwerking op lange termijn combineert, is van cruciaal belang voor succes op lange termijn. (Zie ook het deel van dit rapport over participatie).

De debatten rond koloniale collecties confronteren ons met kwesties waarvan de draagwijdte **ruimer is dan collecties met voorwerpen en overblijfselen uit centraal-Afrika**. Niet alle koloniale collecties in België zijn het resultaat van directe koloniale betrekkingen, zoals die tussen België enerzijds en Congo, Rwanda en Burundi anderzijds. Menselijke resten van Maori uit Nieuw-Zeeland bijvoorbeeld behoren ook tot de categorie van koloniale collecties, net als voorwerpen die afkomstig zijn uit Franse kolonies.

¹⁴³¹ Hoewel deze richtlijnen gericht zijn op de samenwerking tussen native Amerikaanse gemeenschappen en musea, zijn ze een uitstekend voorbeeld van hoe dergelijke samenwerkingen vorm kunnen krijgen: SAR, "Guidelines for Museums", www.guidelinesforcollaboration.info, geraadpleegd op 8 maart 2021,

¹⁴³² Marie Sophie De Clippele, persoonlijke mededeling, 3 februari 2021.

Een goed restitutiebeleid moet een evenwichtsoefening zijn tussen het beschikbaar stellen van de huidige instrumenten voor het beheer van museumcollecties (zoals inventarissen en archieven) en het vermijden van de reproductie van de koloniale infrastructuur en kennisbanken waarin de musea historisch zijn ingebed. Dit betekent dat het maken van inventarissen en het verrichten van herkomstonderzoek van belang zijn, maar dat hier niet op mag worden gefixeerd ten koste van activiteiten en relaties die nieuwe, gedeelde kennis, samenwerkingen en de teruggave van voorwerpen genereren. Dit brengt de noodzaak met zich mee om de debatten over restitutie ook in hun bredere context te zien. Ten eerste moeten ze worden geplaatst in de context van de bredere noodzaak om musea te dekoloniseren, waarin restitutie slechts één element is (zie het hoofdstuk 'Musea, tentoonstellingen en monumenten' in Deel I van dit rapport en voor meer hierover). Ten tweede is restitutiebeleid slechts één element in een andere, bredere problematiek, namelijk die van het culturele verlies en de leemtes in de kennis die het kolonialisme in Rwanda, Burundi en Congo heeft veroorzaakt. Zoals Ciraj Rassool, een van de meest prominente experts op het gebied van musea en erfgoed in Afrika, stelt:

“Restitution has to be nurtured as an African social movement of artists, activists, and curators who are able to work with communities as much as they are able to engage with state officials and cultural managers” (restitutie moet worden gekoesterd als een Afrikaanse sociale beweging van kunstenaars, activisten en curatoren die evenzeer met gemeenschappen kunnen werken als met staatsambtenaren en culturele managers)¹⁴³³

Dit betekent dat de beperkte benadering van restitutie, met een focus op richtlijnen en procedures, slechts een eerste stap is in een bredere herstructurering van relaties die het mogelijk maakt dit beleid te laten bestaan ten dienste van Afrikaanse behoeften en verlangens.

Het lijkt geen twijfel dat debatten over restitutie een complexe zaak zijn. Het zoeken naar oplossingen in dit dossier brengt het risico met zich dat wordt vertrouwd op de koloniale categorieën en denkwijzen die in de eerste plaats tot de collecties hebben geleid; statische veronderstellingen over gemeenschappen van herkomst, museumpraktijken zoals inventarisatie als een instrument om controle over deze collecties uit te oefenen enzovoort, maar het potentieel voor restitutie om een echte rol te spelen in een hernieuwde relatie is even groot.

Aanbevelingen - samenvatting

Wij bevelen aan dat de parlementaire commissie met de staatssecretaris voor Wetenschapsbeleid samenwerkt teneinde een *werkgroep* op te richten en te financieren *met een inclusieve samenstelling* en een interfederaal mandaat teneinde:

een open en breed opgezette raadplegingsronde met belanghebbenden te houden. Een dergelijke informatieronde moet het mogelijk maken verdere processen mede te laten afhangen van de belangen en prioriteiten van de voormalige kolonies;

richtlijnen en processen voor restitutie te ontwikkelen op basis van de bovenstaande conclusies. Idealiter omvatten zij maatregelen om de digitale en andere vormen van toegankelijkheid van deze bronnen in Congo, Rwanda en Burundi te vergroten;

¹⁴³³ Ciraj Rassool, “Restitution as a Forensic Museology” in: *Necrography: Death-Writing in the Colonial Museum*. Conversation piece coordinated by Dan Hicks, *British Art Studies* 19, feb. 2021. <https://www.britishartstudies.ac.uk/issues/issue-index/issue-19/death-writing-in-the-colonial-museums>, geraadpleegd op 8 maart 2021.

na te denken over het *financieringsmechanisme* voor herkomstonderzoek en processen van teruggave, digitalisering, begeleidende tentoonstellingen of vulgarisatieprojecten enzovoort;

meer in het algemeen na te denken over hoe billijke samenwerkingsverbanden kunnen worden georganiseerd tussen culturele instellingen in België en in Afrika rond cultureel erfgoed;

de kwesties van financiering en onderzoek vanuit een breder perspectief te bekijken, en in de context van het wetenschapsbeleid in het algemeen. In tegenstelling tot sommige van zijn buurlanden beschikt België niet over dezelfde onafhankelijke academische infrastructuur in de vorm van onderzoekscentra of onderzoeksgroepen die zich bezighouden met koloniaal erfgoed op manieren die een brug slaan tussen museumpraktijken (en andere herdenkingspraktijken) en academische reflectie. Dat geldt evenmin voor Congo, Rwanda of Burundi. Financieringsmechanismen zouden de oprichting van dergelijke platforms mogelijk kunnen maken op manieren die al deze locaties omvatten.

V. HET ANTWOORD ZIT IN HET PROCES. RAADPLEGINGEN, PARTICIPATIE EN OUTREACH¹⁴³⁴

1. Drie verschillende begrippen

Er moet een onderscheid worden gemaakt tussen de begrippen raadpleging, participatie en outreach, hoewel er ook sprake is van enige overlapping.

Wat betekenen deze begrippen?

‘Raadpleging’ verwijst naar het peilen naar de standpunten, meningen en bekommernissen van mensen over het mandaat, het tijdschema, de prioriteiten en de methodologie van het beoogde proces of mechanisme, bij voorkeur voordat het mechanisme wordt gecreëerd, maar in ieder geval helemaal aan het begin van de activiteiten ervan om zo nodig aanpassingen mogelijk te maken.

‘Participatie’ verwijst naar de deelname aan de activiteiten van de commissie door een verscheidenheid aan belanghebbenden.

Het begrip ‘outreach’ verwijst naar een bredere maatschappelijke dialoog over de doelstellingen, het mandaat, de activiteiten en de bevindingen van de commissie, met slachtoffers en andere belanghebbenden, maar ook met het bredere publiek.

Wie voert ze uit?

Raadplegingen worden georganiseerd door externe gespecialiseerde organisaties of instanties op verzoek van de overheidsinstantie die een mechanisme of commissie in het leven wil roepen.

Participatie wordt georganiseerd door de commissie zelf, samen met de deelnemers.

Outreach kan ofwel worden georganiseerd of geïnitieerd door de commissie, ofwel worden ontwikkeld door derden, parallel aan het werk van de commissie.

Hoe kunnen ze elkaar overlappen of op elkaar inwerken?

Worden geraadpleegd kan worden opgevat als een vorm van participatie in het proces, maar dient bij voorkeur vooraf te gaan aan de oprichting van een commissie.

¹⁴³⁴ Dit tekstgedeelte werd in het Engels geschreven. Het werd afgerond in januari 2021. Hoewel sindsdien kleine aanpassingen werden aangebracht, werd de tekst niet bij de tijd gebracht.

Outreach kan de belanghebbenden ertoe aanmoedigen deel te nemen aan de activiteiten van de commissie, maar moet worden voortgezet na de publicatie van haar bevindingen.

Wat is er nodig?:

Ze moeten alle drie beginnen vóór of in de allereerste stadia van de werking van de commissie.

Ze vereisen alle drie een zorgvuldige planning en voorbereiding, aangezien het zeer moeilijk zal zijn om (de negatieve perceptie van) aanvankelijke fouten te corrigeren.

Ze vereisen alle drie een zorgvuldige identificatie van de belanghebbenden.

Zowel participatie- als outreachmaatregelen vereisen een flexibel plan dat een doeltreffende openvolging en timing van de activiteiten mogelijk maakt in overeenstemming met de verschillende werkfasen van de commissie.

Ze vereisen alle drie voldoende financiële middelen.

2. Raadplegingen over de doelstellingen, het mandaat en de prioriteiten van de commissie

Idealiter had aan de instelling van de bijzondere commissie en de uitwerking van haar mandaat een breed raadplegingsproces moeten voorafgaan. De Verenigde Naties, onderzoekers en mensen uit de praktijk zijn het erover eens dat voorafgaande consultaties belangrijk zijn voor de legitimiteit van en de publieke steun voor een dergelijke commissie¹⁴³⁵.

Volgens een verklaring van de toenmalige secretaris-generaal van de VN in 2004 hebben *“de meest succesvolle ervaringen met transitional justice een groot deel van hun succes te danken aan de kwaliteit en de kwantiteit van de consultatie van het publiek en de slachtoffers.”*¹⁴³⁶

Het belang van de tijd nemen voor consultaties – De Sami in Finland

In 2019 besliste Finland een waarheidscommissie op te richten om na te gaan hoe het land de Sami-bevolking had behandeld, die het slachtoffer was geworden van een assimilatiebeleid, waaronder gedwongen onderwijs in internaten en het verlies van hun taal, cultuur en land. De Sami leven in Finland, Noorwegen, Zweden en Rusland. Noorwegen richtte in 2017 een commissie op, terwijl Zweden in 2020 van start ging. Aan de oprichting van de commissie in Finland is vier jaar onderhandelen voorafgegaan, wat wordt gezien als de tijd die nodig is om bruggen te slaan tussen de regering en de Sami-bevolking. De uitkomst van een groot raadplegingsproces in de Sami-gemeenschap¹⁴³⁷ benadrukte dat het van belang is zich te concentreren op het vaststellen van de feiten alvorens over verzoening te spreken¹⁴³⁸.

¹⁴³⁵ Zie OHCHR, *Rule-of-Law Tools for Post-Conflict States, National consultations on transitional justice*, New York-Genève, 2009; Sarkin en Kumar Bhandari, “Why Political Appointments to Truth Commissions cause difficulties”.

¹⁴³⁶ VN-Veiligheidsraad, verslag van de secretaris-generaal, “The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies”, S/2004/616, par. 8 en 26, 24 augustus 2004, geraadpleegd op 8 maart 2021, <https://undocs.org/en/S/2004/616>

¹⁴³⁷ Anni-Kristiina Juuso, *Truth and Reconciliation Process Concerning Sámi Issues: Report on Hearings*, (Helsinki: kantoor van de premier, 2018), geraadpleegd op 8 maart 2021, <https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/handle/10024/161203>

¹⁴³⁸ Franck Petit, “Finland to set up Truth Commission for the Sami people”, Justiceinfo.net, 6 september 2019, geraadpleegd op 8 maart 2021, <https://www.justiceinfo.net/en/truth-commissions/42324-finland-to-set-up-truth-commission-for-the-sami-people.html>

Het doel van dergelijke consultaties is de standpunten, bekommernissen en suggesties van degenen die rechtstreeks door het kolonialisme zijn getroffen, d.w.z. de slachtoffers, in aanmerking te nemen, maar ook die van andere belanghebbenden en van het bredere publiek. Vooral in België moet het publiek van bij het begin bij het proces worden betrokken indien de commissie een duurzame gedragswijziging wil bewerkstelligen met betrekking tot het koloniale verleden van België en de blijvende gevolgen ervan, meer in het bijzonder wat betreft racisme en discriminatie.

Mensen of gemeenschappen die niet getroffen zijn door wat er gebeurd is in de consultaties betrekken, kan ertoe bijdragen een gevoel van bewustwording en verantwoordelijkheid te creëren om naar een betere gezamenlijke toekomst te streven.

Het belang van raadpleging, zelfs van degenen die niet getroffen zijn door het conflict – Oeganda na het conflict in Noord-Oeganda

“In Oeganda wordt algemeen aangenomen dat de beslissing van de partijen bij de Overeenkomst van 2007 over Aansprakelijkheid en Verzoening, om in het hele land consultaties te houden, zelfs in zones die niet door het geweld werden getroffen, nuttige resultaten heeft opgeleverd die ook dienden om de mensen ervan te doordringen dat de verantwoordelijkheid voor de verzoening bij de hele natie lag”.¹⁴³⁹

Het consultatieproces beoogt bij te dragen tot eigenaarschap, een mechanisme te ontwikkelen dat rekening houdt met de standpunten en overwegingen van de getroffen mensen en dat werkt met een mandaat dat breed gesteund wordt. Het is heel goed mogelijk dat bij dergelijke consultaties aspecten aan de orde komen waaraan het federale Parlement niet heeft gedacht.

Het belang van open consultaties om inbreng en ideeën mogelijk te maken waar het parlement misschien niet aan heeft gedacht – Timor Leste

“In Timor-Leste (toen Oost-Timor) heeft het raadplegingsproces dat aan de instelling van de Commissie voor Ontvangst, Waarheid en Verzoening voorafging, bevindingen opgeleverd die tot een aanzienlijke uitbreiding van het mandaat van de Commissie hebben geleid, bijvoorbeeld door te voorzien in de uitvoering van ‘verzoeningsprocedures op lokaal niveau’, d.w.z. plaatselijke, op gemeenschapsniveau ingestelde procedures voor gerechtigheid en verzoening op basis van traditionele praktijken”.¹⁴⁴⁰

Aangezien dergelijke consultaties niet hebben plaatsgevonden, is er een gebrek aan duidelijkheid, begrip en steun voor het mandaat van de commissie, wat tot uiting komt in een verkeerde voorstelling van de commissie als een waarheids- en verzoeningscommissie - waarvoor zij geen politieke onafhankelijkheid bezit - en harde kritiek in de sociale en andere media op het nut en de geschiktheid van de commissie, op haar mandaat en de samenstelling van de groep van experts. In de DRC, Rwanda en Burundi is de oprichting van de commissie nauwelijks bekend bij de bevolking.

Met het oog op zijn eerste verslag heeft de groep van experts het nuttig geacht niet alleen diasporaorganisaties en historici te consulteren, maar ook al dan niet academische experts op andere gebieden – zoals inzake archieven, *transitional justice*, racisme, onderwijs enzovoort – alsook met andere middenveldorganisaties, zowel in België als in de drie landen en met personen die over een bijzondere kennis of deskundigheid beschikken, om inbreng te vragen over specifieke aspecten van het eerste verslag.

Zo werd een vragenlijst toegezonden aan 302 organisaties en personen, waarvan er 81 hebben geantwoord. De vragenlijst bevat specifieke vragen voor historici en archivariissen, alsook algemene

¹⁴³⁹ OHCHR, Rule-of-Law Tools, National consultations, par. 16.

¹⁴⁴⁰ Ibid., par. 8.

vragen over geschiedenis, verzoening, herstel, participatie, het verband tussen kolonialisme en racisme, en onderwijs.

Deze raadpleging door de groep van experts kan in geen geval de plaats innemen van de brede, meer diepgaande en representatieve consultatie die de commissie zou moeten overwegen te houden bij het opstarten van haar activiteiten, zowel in België als in de drie betrokken landen, om de standpunten en meningen van specifieke groepen en van het bredere publiek te verzamelen. Consultaties kunnen kwantitatief of kwalitatief zijn, of een combinatie van beide, en kunnen het best worden uitgevoerd door gespecialiseerde organisaties of instanties¹⁴⁴¹. Zij moeten vergezeld gaan van een zekere mate van outreach over de context van de oprichting van de commissie en de bredere doelstellingen. Dergelijke consultaties moeten een genderinclusief perspectief hebben en er moet ook naar worden gestreefd de stem te horen van jongeren en kinderen, zelfs onder de achttien jaar, aangezien zij de generaties zijn die de toekomst zullen creëren. Het raadplegingsproces mag echter geen valse verwachtingen wekken en moet worden uitgevoerd met respect voor de waardigheid van de slachtoffers en van alle deelnemers. Dit houdt ook in dat moet worden gehandeld naar de resultaten van de consultaties, aangezien het nalaten daarvan de legitimiteit van de commissie en de publieke betrokkenheid verder zouden ondermijnen.

Aanbeveling: de groep van experts beveelt de commissie dan ook aan in België en de drie landen uitgebreide consultaties te organiseren over de doelstellingen van de commissie, haar mandaat, tijdschema, prioriteiten en methodologie. Op basis van de bevindingen van deze consultaties zou het Belgische federale Parlement moeten overwegen het mandaat van de commissie te verfijnen en aan te vullen in overeenstemming met de resultaten. Naast een eerste consultatie om het mandaat van de commissie te verfijnen en aan te vullen, kunnen vervolgsconsultaties worden gehouden om de werkzaamheden van de commissie te evalueren, zodat aanpassingen kunnen worden aangebracht en lessen kunnen worden getrokken om het werk te verbeteren.

3. Participatie in de activiteiten van de commissie

Om legitiem te zijn en een duurzaam effect te hebben, moet het proces van de commissie zo inclusief mogelijk zijn. Participatie in de opzet, implementatie en opvolging van de commissie is essentieel voor haar legitimiteit, eigenaarschap en doeltreffendheid.

Het begrip 'actieve en zinvolle participatie' verwijst doorgaans naar de participatie van 'belanghebbenden', d.w.z. in de eerste plaats de slachtoffers van schendingen, naast middenveldorganisaties, getroffen groepen of anderen, maar ook overheidsfunctionarissen, deskundigen en anderen.

Participatie maakt slachtoffers en getroffen gemeenschappen zichtbaar en kan hen helpen een plaats in de openbare ruimte te veroveren die hun eerder werd ontnomen. Participatie helpt om gemeenschappelijke ervaringen, waarden en beginselen te identificeren tussen verschillende groepen slachtoffers en tussen slachtoffers en niet-slachtoffers. En participatie geeft een menselijk gezicht aan complexe discussies en processen, waardoor een breder begrip wordt vergemakkelijkt¹⁴⁴².

¹⁴⁴¹ Zie bijvoorbeeld het uitgebreide werk over consultaties inzake transitional justice door Patrick Vinck en Phuong Pham in verscheidene landen: in Guatemala, Liberia, Uganda, Cambodja en een aantal andere landen. Pham Phuong en Patrick Vinck, "Empirical Research and the Development and Assessment of Transitional Justice Mechanisms", *International Journal of Transitional Justice* 1, nr. 2 (juli 2007): 231–48.

¹⁴⁴² UN HRC, "Report of the Special Rapporteur (Pablo de Grieff) on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence", A/HRC/34/62, par. 25–26, 27 december 2016, geraadpleegd op 8 maart 2021, <https://undocs.org/en/A/HRC/34/62%20>

Pablo de Greiff, voormalig speciaal rapporteur van de VN inzake de bevordering van waarheid, gerechtigheid, herstel en garanties voor niet-herhaling, maakt in zijn verslag over consultaties en participatie van slachtoffers een onderscheid tussen participatie van slachtoffers in de ontwerp-, uitvoerings- en toezichtfase van een *transitional justice*-proces.¹⁴⁴³

Enkele richtlijnen moeten in aanmerking worden genomen:

Participatie is een proces. Participatie is een proces van voortdurende dialoog dat niet beperkt kan worden tot een eenmalige participatie of consultatie.

Kies voor een benadering waarin het slachtoffer centraal staat. Zoals vermeld in het deel over herstel is dit een benadering waarin de rechten, stemmen, prioriteiten, behoeften en belangen van het slachtoffer centraal staan, die slachtoffers in staat stelt geïnformeerde keuzes te maken en zelf het veranderingsproces in handen te nemen en die hen met waardigheid en respect behandelt.

Slachtoffers zijn geen monolithische groepen. Mensen kunnen het slachtoffer zijn geworden van verschillende soorten schendingen, op verschillende tijdstippen, met verschillende gevolgen. Zij kunnen in België wonen, in een van de drie landen of elders in de wereld. Zij kunnen van de eerste, tweede of derde generatie zijn. Zij kunnen goed opgeleide stemgerechtigde personen zijn, of laaggeletterden die in afgelegen gebieden wonen. Personen die geleefd hebben tijdens het kolonialisme of jongeren die getroffen zijn door een transgeneratieel trauma of door de dagelijkse en blijvende gevolgen van racisme en discriminatie die in gang gezet of versterkt zijn om het kolonialisme te rechtvaardigen. Een zorgvuldig opgezet participatieproces moet streven naar inclusiviteit en er niet van uitgaan dat de participatie van sommige slachtoffers representatief kan zijn voor de participatie van anderen.

Voorkom secundaire victimisatie. Deelname aan activiteiten zoals hoorzittingen kan voor bepaalde slachtoffers traumatiserend zijn. Dit moet vooraf worden overwogen en er moeten verzachtende maatregelen worden getroffen, zoals voorbereiding ter plaatse, de keuze laten tussen een besloten of een openbare hoorzitting, de mogelijkheid van bijstand door een ondersteunende persoon of een traumadeskundige, enzovoort. In geval van hoorzittingen moeten degenen die de vragen zullen stellen worden voorgelicht over trauma's en over de noodzaak om secundaire victimisatie te voorkomen, d.w.z. de slachtoffers te beschermen tegen beleidsmaatregelen en praktijken die hen kunnen schaden of opnieuw kunnen traumatiseren.

Het voorkomen van secundaire victimisatie – De Waarheids- en Verzoeningscommissie in Sierra Leone

Bij de Waarheids- en Verzoeningscommissie in Sierra Leone werden de commissieleden en het personeel door UNWOMEN opgeleid in de omgang met slachtoffers, onder meer door middel van rollenspel. Er werden specifieke richtlijnen opgesteld om de slachtoffers te verwelkomen en te bedanken voor hun komst, hen een centrale plaats op het podium te geven, terwijl een traumaconsulent elk slachtoffer voorbereidde en tijdens de hoorzitting naast hem of haar ging zitten. Er werd gezorgd voor tolken, en mensen die na het afleggen van een getuigenis last kregen van een psychologische terugslag, werden doorverwezen naar medewerkers van het Rode Kruis die aanwezig waren op de plaats van de hoorzitting. Voor zover mogelijk kregen alle slachtoffers enkele maanden na hun getuigenis een opvolgingsbezoek van de traumaconsulent, om te zien hoe het met hen ging. De meesten waren nog steeds tevreden dat ze een getuigenis hadden afgelegd en voelden zich meer

¹⁴⁴³ A/HRC/34/62, par. 28.

*gesteund door hun gemeenschap. Maar allen waren teleurgesteld omdat ze geen herstelmaatregelen hadden ontvangen.*¹⁴⁴⁴

Voeg een genderperspectief toe. De opzet en de tenuitvoerlegging van alle activiteiten van de Commissie moeten een genderperspectief omvatten, d.w.z. gericht zijn op een zinvolle participatie van vrouwen in het proces en ervoor zorgen dat rekening wordt gehouden met de ervaring, het perspectief, de rechten en de bekommernissen van vrouwen.

Begin met het in kaart brengen van de belanghebbenden. Slachtoffers van kolonisatie - in hun grote diversiteit (vertegenwoordigd door diaspora- of andere middenveldorganisaties in België of in andere landen, of als individuen of families) – zijn de voor de hand liggende belanghebbenden, hoewel niet de enige. Andere belanghebbenden kunnen (voormalige) overheidsfunctionarissen zijn, (voormalige) diplomaten, (voormalige) missionarissen, bedrijven, (voormalige) ontwikkelingswerkers, (voormalige) koloniale agenten enzovoort.

Zorg voor een goed evenwicht. De commissie zal zorgvuldig moeten afwegen wie zij wil horen en eerst een stem moeten geven aan hen die nauwelijks eerder zijn gehoord. De commissie moet er ook op letten geen forum te bieden voor racistische, discriminerende of anderszins kwetsende discoursen die de waardigheid en het respect van de slachtoffers kunnen aantasten door het bewind van Leopold II in Congo-Vrijstaat of het kolonialisme te verheerlijken of te rechtvaardigen of door de aangerichte schade te bagatelliseren.

Ontwikkel een participatiematrix. Aangezien het begrip participatie verwijst naar een breed scala van mogelijke wijzen van participatie, die kunnen variëren naargelang het stadium van de werkzaamheden van de commissie, kan het aangewezen zijn dit uit te werken in de vorm van een matrix van deelnemers, met vermelding van de belanghebbenden en de vormen van participatie, langs de tijdlijn van de activiteiten van de commissie.

De commissie kan overwegen:

zo spoedig mogelijk een dialoog op te zetten met **diaspora- en slachtofferorganisaties en slachtoffers in de drie landen** om te bespreken of, hoe, wanneer en over welke onderwerpen zij zouden willen deelnemen aan openbare dan wel besloten thematische of evenementgebonden hoorzittingen van de commissie, fysiek of met audiovisuele middelen, of door middel van een proces van het afnemen van verklaringen, d.w.z. het schriftelijk afnemen van getuigenissen;

*“Hoewel verre van volmaakt, zijn de inspanningen van waarheidscommissies om getuigenissen van slachtoffers te verzamelen indrukwekkend geweest, vooral als men rekening houdt met de inspanning om contact te leggen met een doelgroep die over het algemeen geografisch verspreid is en, om goede redenen, niet onmiddellijk geneigd is officiële mandaten te vertrouwen (zelfs als waarheidscommissies onafhankelijk zijn). Ter illustratie van de omvang van de onderneming in termen van aantallen: in het midden van de jaren 1980 nam de Nationale Commissie voor de Verdwijning van Personen in Argentinië 7.000 verklaringen af, waarvan 1.500 van overlevenden. In de jaren 1990 nam de Zuid-Afrikaanse Waarheids- en Verzoeningscommissie de getuigenissen van ongeveer 21.000 slachtoffers af, van wie er 2.000 op openbare hoorzittingen verschenen. De Dialoog-, Waarheids- en Verzoeningscommissie van Ivoorkust, die in december 2014 haar verslag aan de president voorlegde, heeft naar verluidt ongeveer 72.000 verklaringen afgenomen van slachtoffers, onder wie ongeveer 28.000 vrouwen en 750 kinderen; er werden 80 openbare hoorzittingen gehouden.”*¹⁴⁴⁵

¹⁴⁴⁴ Eigen professionele ervaring van de auteur.

¹⁴⁴⁵ A/HRC/34/62, par. 37.

specifieke **informatieessies** te organiseren over de doelstellingen, het mandaat en de activiteiten van de commissie en over **de wijze waarop** aan deze activiteiten **kan worden deelgenomen**, voor diasporaorganisaties en andere middenveldorganisaties die met slachtoffers werken, en hen voorzien van voldoende audiovisueel materiaal, brochures en andere documentatie om onder potentiële deelnemers te verspreiden;

voldoende budget ter beschikking te stellen aan diaspora- en andere middenveldorganisaties die werken met slachtoffers van kolonialisme en racisme. In het kader van een zinvolle participatie van die organisaties in het werk van de commissie is dit een nuttige aanbeveling, aangezien geen enkele organisatie zich kan engageren in een langdurig interactief proces met de commissie indien de energie wordt afgeleid door het zoeken naar personen die beschikbaar zijn om het werk te doen of voor financiering. De aanbeveling gaat echter verder dan louter interactie met de commissie, en vraagt om duurzame structurele financiering en steun voor deze organisaties;

te beslissen **welke andere actoren** moeten worden uitgenodigd voor hoorzittingen over welke onderwerpen en wanneer;

samen te werken met soortgelijke initiatieven in de drie landen;

een beroep te doen op aanvullende en diverse experts om onderzoek te verrichten, of verdere inbreng te leveren over specifieke onderwerpen die de groep van experts niet grondig heeft kunnen uitwerken, gezien het krappe tijdsbestek en ook de afwezigheid van bepaalde specifieke vormen van expertise, onder meer over de economische uitbuiting van de voormalige kolonies, de blijvende gevolgen daarvan en de verantwoordelijkheid van bedrijven, het behoud en de exploitatie van archieven, geschiedenisonderwijs, de oprichting van herinneringsplaatsen, de verantwoordelijkheid van België krachtens het internationaal publiekrecht of andere aangelegenheden, de ontwikkeling van een herstelprogramma. En ervoor te zorgen dat experts uit de drie landen op gelijke voet worden opgenomen in toekomstige expertengroepen experts;

een van de in dit verslag genoemde **speciale rapporteurs**, zoals leden van de **VN-werkgroep van deskundigen inzake mensen van Afrikaanse afkomst** of de speciale rapporteur van de VN inzake racisme, rassendiscriminatie, vreemdelingenhaat en aanverwante onverdraagzaamheid, uit te nodigen voor een openbare hoorzitting;

een oproep te doen tot het indienen van publieke **inzendingen**, d.w.z. schriftelijke standpuntnota's, over specifieke onderwerpen;

het publiek uit te nodigen om **audiovisueel materiaal**, persoonlijke archieven of ander materiaal te **delen** en te zorgen voor een goede bewaring en exploitatie van dit materiaal.

4. Outreach over de werkzaamheden van de commissie¹⁴⁴⁶

Het begrip 'outreach' omvat zowel een reeks activiteiten en instrumenten om de actieve participatie **in** de activiteiten van de commissie te vergroten, als een manier om een openbaar debat en een openbare dialoog over de commissie, haar doelstellingen, mandaat, activiteiten en bevindingen op gang te brengen. Het eerste is hierboven toegelicht. Het tweede is van cruciaal belang om publieke steun te verwerven voor het werk van de commissie en om een begin te maken met het veranderen van de houding van de burgers ten opzichte van kolonialisme en racisme.

¹⁴⁴⁶ Clara Ramírez-Barat, *Making an Impact: Guidelines on Designing and Implementing Outreach Programs for Transitional Justice* (International Center for Transitional Justice, 2011).

<https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Making-Impact-2011-English.pdf>

Citaat uit de consultaties :

“Quand la jeune génération belge comprendra ce que c’était la colonisation, ces attitudes et comportements héritage de la colonisation disparaîtront.”

Zonder *outreach* zal het werk van de commissie een oefening binnenskamers blijven die alleen betrekking heeft op degenen die bij haar activiteiten betrokken zijn. Als de commissie werkelijk een verandering van houding en gedrag in de Belgische samenleving wil bewerkstelligen, is een intensieve bewustwording onontbeerlijk.

Citaat uit de consultaties :

“Op één of andere manier denk ik toch dat de commissie haar doel niet zal realiseren als de bevolking op zich niet geïnteresseerd kan worden voor het volgen van- en deelnemen aan een maatschappelijke discussie rond de kolonisatie.”

Communicatie is eenrichtingsverkeer, waarbij de commissie of derde instanties het publiek informeren over wat zij doet. *Outreach* gaat een stap verder en nodigt het publiek uit om deel te nemen aan discussies, reflecties en debatten met en over de commissie. *Outreach* betekent dat een kader wordt geschapen voor dialoog en uitwisseling om een nieuwe dynamiek in de samenleving tot stand te brengen. Het gaat om een tweerichtingsproces, waarbij de commissie actief in contact treedt met het grote publiek, zowel in België als in de drie betrokken landen¹⁴⁴⁷.

“De aard en de omvang van de outreach-inspanningen van een commissie zijn medebepalend voor de impact ervan.”¹⁴⁴⁸

Er is een grote verscheidenheid aan activiteiten ontwikkeld en de commissie kan deze verder ontwikkelen of ondersteunen:¹⁴⁴⁹

media-aandacht en debatten in België en in de drie landen;

uitzending (live) van de hoorzittingen van de commissie op tv, radio, via de sociale media (YouTube, Facebook), luisterclubs enzovoort in België en in de drie landen;

opleiding en participatie (ondersteuning) van journalisten uit de vier landen;

campagnes in de sociale media;

productie van documentaires over de werkzaamheden van de commissie of over specifieke onderwerpen die door de commissie worden behandeld;

productie en verspreiding van informatiemateriaal over de commissie: een interactieve website, brochures, posters, specifiek educatiemateriaal voor kinderen, stripverhalen enzovoort;

debatten en conferenties met leden van de commissie in instellingen voor hoger onderwijs, op tv enzovoort;

*outreach*campagnes voor het grote publiek;

dialoogsessies tussen leden van de commissie en diasporaorganisaties;

¹⁴⁴⁷ Ibid., 8.

¹⁴⁴⁸ OHCHR, *Rule-of-Law tools for post-conflict states, Truth Commissions*, Verenigde Naties, New York - Genève, 2006, 19.

¹⁴⁴⁹ Voor voorbeelden, zie: Ramírez-Barat, *Making an Impact*.

dialogsessies - onder leiding en toezicht van professionele bemiddelaars - tussen Belgen van verschillende origine over de doelstellingen en het mandaat van de commissie, bijvoorbeeld Afro-afstammelingen en afstammelingen van koloniale agenten die een kritisch standpunt over het kolonialisme innemen;

burgerfora waar willekeurig gekozen burgers discussiëren over kolonialisme en racisme;

bezoeken, openbare hoorzittingen en debatten van de leden van de commissie in de drie landen;

artistieke bewustmakingsactiviteiten (muziek, theater, foto- of schilderijtentoonstellingen enzovoort);

brede verspreiding van het eindverslag van de commissie (gedrukte samenvatting, stripverhaal, documentaire, versie voor kinderen enzovoort).

Sommige richtlijnen die hierboven met betrekking tot participatie zijn ontwikkeld, gelden ook met betrekking tot dit *outreach* perspectief:

outreach is een proces dat moet worden voortgezet zolang de activiteiten om met het koloniale verleden van België en de gevolgen ervan om te gaan, doorgaan;

outreach moet zo inclusief mogelijk zijn en de activiteiten moeten gericht zijn op een divers en breed publiek in België en de drie landen.

Maar sommige richtlijnen zijn specifiek van toepassing op *outreach*-activiteiten:

outreach is een interactief proces. Het is meer dan alleen maar het delen van informatie, het peilt naar de standpunten van het publiek en van degenen die bij de activiteiten betrokken zijn en zorgt ervoor dat deze standpunten de commissie bereiken. Daartoe is het nuttig dat leden van de commissie regelmatig deelnemen aan *outreach*-activiteiten zoals openbare debatten, maar ook dat zij openstaan voor kritiek en suggesties;

outreach moet objectief en onafhankelijk zijn. Boodschappen mogen niet politiek zijn, de gedeelde informatie moet nauwkeurig en accuraat zijn;

Nabijheid. *Outreach*-activiteiten zoeken toenadering tot het publiek en reiken het de hand, waar het zich ook bevindt. Dit kan betekenen dat moet worden samengewerkt met organisaties in de drie landen of dat zelfs tijdelijke plaatselijke kantoren moeten worden opgezet, vooral wanneer ter plaatse hoorzittingen of overleg zouden worden georganiseerd. De activiteiten moeten op een contextspecifieke manier worden uitgevoerd en geschikt zijn voor elk type publiek (universiteitsstudenten, radiopubliek enzovoort).

De commissie kan, in samenwerking met de belanghebbenden, overwegen:

een strategisch plan te ontwikkelen met prioriteiten, de belangrijkste doelgroepen, boodschappen en middelen, dat een leidraad vormt die op coherente wijze door verschillende mensen en op verschillende momenten kan worden gevolgd en dat de inspanningen van de commissie en andere actoren helpt coördineren en nuttig kan zijn voor de planning en de opvolging van de activiteiten en de fondsenwerving;

alvast de doelgroepen in kaart te brengen (diaspora, studenten, kinderen, vrouwen, het Belgische publiek, het publiek in de drie landen enzovoort). De doelgroepen moeten ook degenen omvatten die zich kunnen verzetten tegen een verandering van perspectief, van houding of beleid ten aanzien van het koloniale verleden en de gevolgen daarvan;

de mogelijke *outreach*-actoren in kaart te brengen (middenveldorganisaties, gedrukte, audiovisuele en sociale media, scholen en universiteiten, theatermakers en andere kunstenaars enzovoort) en hen vanaf het begin betrekken bij een inclusief strategisch plan;

een activiteitenmatrix, boodschappen en instrumenten te ontwikkelen die geschikt zijn voor elke doelgroep, met inbegrip van de volgorde en timing van de verschillende activiteiten;

te beslissen om de *outreach*-activiteiten zelf uit te voeren of ze uit te besteden, en een oproep te doen om voorstellen in te dienen of een aanbesteding uitschrijven. De commissie kan er ook voor kiezen de outreach volledig aan derden over te laten – wat niet aan te bevelen is, aangezien dit zal leiden tot een gebrek aan coördinatie en consistentie – en moet in dat geval zorgen voor financiële steun via Belgische overheidsfinanciering. Van elk van deze modellen zijn voorbeelden beschikbaar:

Het Internationaal Strafhof heeft zijn eigen *outreach*-afdeling en -kantoren¹⁴⁵⁰.

De Kamer voor Oorlogsmisdaden (War Crimes Chamber - WCC) in Bosnië heeft zijn eigen 'Court Support Network' opgezet.

Opzetten van een *outreach*netwerk – De WCC in Bosnië

*“Uit elk van de vijf geografische regio's van Bosnië werd een ngo gekozen om te fungeren als centraal punt voor de verspreiding onder plaatselijke groepen. Deze organisaties kregen geld voor de eerste zes maanden van het programma en moesten daarna op zoek naar onafhankelijke financiering. De organisaties waren de primaire partners van de WCC, kregen training en hadden toegang tot de rechtbank. Als centrale contactpunten verspreidden zij informatie op basis van de belangen van de gemeenschap, bedienden zij een telefoonlijn voor informatie over getuigenissen en boden zij getuigen ondersteuning. Uiteindelijk hebben onder meer een gebrek aan financiering en verschuivende prioriteiten van de WCC verhinderd dat dit netwerk zijn volledige potentieel kon bereiken”.*¹⁴⁵¹

De Buitengewone Kamers van de Rechtbanken van Cambodja (Extraordinary Chambers within the Courts of Cambodia - ECCC) doen vooral een beroep op middenveldorganisaties voor hun *outreach*-activiteiten. Zij hebben ook een netwerk van ngo's opgezet, maar dit verliep niet zonder problemen.

Uitbesteden van *outreach* aan ngo's – De ECCC in Cambodja

*“Gebrek aan coördinatie heeft geleid tot problemen bij de ontwikkeling van boodschappen over de rechtbank. Ngo's formuleren vaak hun eigen boodschappen bij gebrek aan consistent leiderschap van de rechtbank, in het bijzonder rond kwesties van burgerlijke partijen en beschermende maatregelen. Als gevolg daarvan bestaat het risico dat de opvattingen over de participatie van slachtoffers in de gemeenschap uiteenlopen, waardoor soms verwachtingen worden gewekt die niet kunnen worden ingelost.”*¹⁴⁵²

¹⁴⁵⁰ Zie “Interacting with communities affected by crimes”, Internationaal Strafhof, geraadpleegd op 8 maart 2021, <https://www.icc-cpi.int/about/interacting-with-communities>. Dit programma wordt bekritiseerd in het recente verslag: *Independent Expert Review of the International Criminal Court and the Rome Statute System : Final Report*, 30 september 2020, blz. 125–27, geraadpleegd op 8 maart 2021, https://asp.icc-cpi.int/iccdocs/asp_docs/ASP19/IER-Final-Report-ENG.pdf

¹⁴⁵¹ International Center for Transitional Justice, “Outreach Strategies in International and Hybrid Courts”, verslag van de workshop ICTJ-ECCC, Phnom Penh, 3–5 maart 2010, blz. 11, geraadpleegd op 8 maart 2021, <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Outreach-ECCCWorkshop-Report-2010-English.pdf>

¹⁴⁵² Ibid.

De Buitengewone Afrikaanse Kamers in Senegal (Extraordinary African Chambers – EAC), die ex-president Hissain Habré van Tsjaad berechttten, schreven een aanbesteding uit en gunden het contract aan een consortium van ngo's en communicatiebureaus¹⁴⁵³.

Lancering van een aanbesteding voor het uitvoeren van *outreach*-activiteiten– De EAC in Senegal

*Het outreachprogramma over het proces van voormalig president Hissain Habré van Tsjaad bij de EAC in Senegal omvatte een grote verscheidenheid aan activiteiten: journalisten van Tsjaad en Senegal werden opgeleid over het mandaat en het statuut van de EAC, Tsjadische journalisten kwamen naar Dakar om het proces te volgen, er werden debatten georganiseerd in publieke zalen in gemeentes in alle regio's van Tsjaad, waar een documentaire met beelden van het proces werd vertoond, en er werden verscheidene debatten met medewerking van hoge functionarissen van de EAC georganiseerd aan universiteiten in Senegal, Tsjaad, België en verschillende andere landen, er werden bulletins gepubliceerd, een radioprogramma behandelde verschillende onderwerpen van het proces, radiospotjes met een lied en kleine komische sketches werden op verschillende momenten uitgezonden, een stripverhaal over de rechten van de slachtoffers werd op grote schaal verspreid enz.*¹⁴⁵⁴

Sommige Belgische ngo's hebben een uitgebreide ervaring met het uitvoeren van *outreach*-activiteiten in Rwanda over de genocideprocessen voor het Brusselse Hof van Assisen. Dit omvatte de deelname van journalisten uit Rwanda aan de processen in Brussel, persconferenties met de media in Rwanda en de publicatie van mededelingen¹⁴⁵⁵.

Er wordt derhalve aanbevolen dat de commissie, naast de in dit hoofdstuk geformuleerde aanbevelingen, in alle drie de behoeften voorziet. De behoefte aan consultaties is de meest dringende en is van cruciaal belang voor de legitimiteit van de commissie. Voordat de eerste openbare hoorzittingen van start gaan, moet een strategie voor participatie in de activiteiten van de commissie worden uitgewerkt. Dit kan gebeuren door in nauwe samenwerking met alle belanghebbenden, maar in de eerste plaats met de slachtoffers, een participatiematrix op te stellen. Ten slotte moet de commissie een besluit nemen over een strategie voor haar *outreach* volgens de verschillende modellen die hierboven zijn gepresenteerd of een mengeling daarvan. Last but not least, moet de commissie ervoor zorgen dat er voldoende financiële middelen beschikbaar zijn voor die drie onderdelen.

VI. CONCLUSIES

Na een eerste deel over de geschiedenis van de Belgische koloniale periode werd in dit tweede deel gefocust op de vraagstukken in verband met de manier waarop met de herinnering aan die periode wordt omgegaan, de herstelmaatregelen, de restituties en de participatie van de burgers. Het onderwerp was niet het verleden als dusdanig, maar de inbedding ervan in het heden. Het

¹⁴⁵³ Een daarvan was de Belgische ngo RCN Justice & Démocratie, deels met financiering van het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken. Zie: Franck Petit, "Outreach for the EAC: An Extraordinary Experience", in *The President on Trial: Prosecuting Hissain Habré*, dir. Sharon Weill, Kim Thuy Seelinger en Kerstin Bree Carlsson (Oxford: Oxford University Press, 2020), 186–93.

¹⁴⁵⁴ Martien Schotsmans, dir., "Le procès Habré", *Le Bulletin de RCN Justice & Démocratie*, nr. 48 (juli–augustus 2016), geraadpleegd op 8 maart 2021, <https://rcn-ong.be/wp-content/uploads/2014/11/Bulletin-48-CAE-Le-proc%C3%A8s.pdf>

¹⁴⁵⁵ RCN Justice & Démocratie, en daarvoor, Advocaten zonder Grenzen, met Belgische financiering. Beide voeren ook voorlichtingsactiviteiten uit in de DRC en Oeganda in het kader van binnenlandse processen voor internationale misdaden, met Belgische en andere financiële steun.

onderliggende vraagstuk van alle voorgaande delen betreft het samenleven, vandaag en in de toekomst, zowel in België als tussen België, Burundi, Congo en Rwanda.

Via de in dit deel aangebrachte verduidelijkingen aangaande herinneringsgericht onderzoek en aangaande het proces inzake herstelmaatregelen, restitutie en participatie werd gepoogd informatie aan te reiken voor de keuzes die de leden van de bijzondere commissie zullen moeten maken. Op nationaal vlak liggen twee doelstellingen ten gronde aan de in dit deel geschetste overwegingen, namelijk ruimte voor dialoog creëren en de discriminatie die voortspruit uit het verleden terugdringen. De auteurs menen dat beide doelstellingen niet met elkaar in tegenspraak zijn, maar integendeel nauw met elkaar verband houden. Ruimte voor dialoog over de koloniale erfenis kan er in werkelijkheid pas komen als concreet actie wordt ondernomen tegen de aanhoudende discriminatie (zie derde deel van dit verslag). Omgekeerd kan die discriminatie maar eindigen als men ze met een zekere afstand bekijkt en vooral luisterbereidheid aan de dag legt en het veroorzaakte lijden erkent. Op internationaal vlak bestaat is het streefdoel billijke en rechtvaardige relaties te bevorderen tussen België en Burundi, Congo en Rwanda.

De beschrijving van de diverse mechanismen in verband met herstelmaatregelen, restitutie en participatie beoogt niet alleen concepten te verduidelijken, maar ook de toekomst te bevrijden van de last van het verleden. De op diverse plekken ter wereld gebruikte *transitional justice*-processen bieden een waaier aan instrumenten voor de leden van de bijzondere commissie. De aanbevelingen bij elk van die delen verduidelijken welke processen wenselijk zijn. Dit moet worden ingeschat in het licht van het geweld in het verleden (eerste deel van het verslag) en van de nog bestaande uitdagingen (derde deel van het verslag). Zoals doorheen het verslag wordt aangetoond, moet de verantwoordelijkheid voor die uitdagingen worden opgenomen en moet een vorm van herstel plaatsvinden, opdat een attitudewijziging ten aanzien van het koloniale verleden en van het structurele racisme zou worden bevorderd.

Om die ambitie te verwezenlijken moet de opstart van een dynamiek in gang worden gezet zowel op het macroniveau (het staatkundige en institutionele niveau) als het mesoniveau (de hele samenleving) en het microniveau (het niveau van de individuele mensen zelf). Er bestaat geen universeel kant-en-klare denkpatroon voor dekolonisering. De verleiding om een model te creëren is uiteraard groot; men wil de voorliggende verhalen koste wat het kost met elkaar verbinden, hun emotionele lading neutraliseren en ze door historici laten doorlichten. Een dergelijke oefening blijkt echter al gauw een illusie te zijn als men deze niet nauwgezet aanpast aan de concreet door alle betrokken groepen beleefde situaties. Los van alle specifieke kenmerken van het Belgische dossier kan uit de initiatieven op het vlak van *transitional justice* een voorname les worden getrokken, namelijk dat zolang het berokkende leed niet ernstig wordt genomen, de kwestie niet kan worden afgesloten.

Bibliografie

Aertsen, Ivo en Martien Schotsmans. "Institutioneel misbruik en geweld uit het verleden. Een vergelijking van twee herstelgerichte responsmodellen in België". *Tijdschrift voor herstelrecht* 20, nr. 3 (2020): 9–36.

AfricaMuseum. "Restitutiebeleid Koninklijk Museum voor Midden-Afrika". Goedgekeurd door de directieraad van 31 januari 2020. Geraadpleegd op 7 maart 2021. <https://www.africamuseum.be/sites/default/files/media/about-us/doc/200507-Restitutiebeleid%20KMMA-NL-DEF.pdf>.

African Foundation for Development (AFFORD). "Return of the Icons: The restitution of African artefacts & human remains". Juni 2020. Geraadpleegd op 7 maart 2021. <https://www.afford-uk.org/wp-content/uploads/2020/06/RoIMappingReportFinal.pdf>.

Appiah, Kwame Anthony. *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. New York: W. W. Norton, 2006.

Asmal, Kader, Louise Asmal en Ronald S. Roberts. *Reconciliation Through Truth: A Reckoning of Apartheid's Criminal Governance*. Tweede uitgave. Kaapstad: David Philips, 1997.

Assemblée de la Commission Communautaire Française. Gewone zitting 2018–2019. "Résolution concernant la restitution de restes humains et bien culturels issus de la période coloniale". 126 (2018–2019) nr. 2, 11 maart 2019. Geraadpleegd op 7 maart 2021. <https://www.parlementfrancophone.brussels/documents/rapport-proposition-de-resolution-concernant-la-restitution-des-restes-humains-et-des-biens-culturels-issus-de-la-periode-coloniale/document>.

BAMKO-Cran. "Musees coloniaux et 'restitution' des trésors africains". Bijzonder dossier, 2018. Geraadpleegd op 7 maart 2021. <https://www.bamko.org/post-colonial>.

Barthes, Roland. *Fragments d'un discours amoureux*. Parijs: Le Seuil, 1977.

Bédarida, François. "La mémoire contre l'histoire". *Esprit* (juli 1993): 5–13. Geraadpleegd op 3 maart 2021. <https://esprit.presse.fr/article/bedarida-francois/la-memoire-contre-l-histoire-11388>.

Bernanos, Georges. *Les enfants humiliés*. Parijs: Gallimard, 1949.

Bossuyt, Marc en Stef Vandeginste. "The Issue of Reparation for Slavery and Colonialism and the Durban World Conference against Racism". *Human Rights Law Journal* 22, nr 9–12 (2001): 341–50.

Braeckman, Colette. "Commission vérité et réconciliation: un accord à la Belge". (Blog) *Le Soir*, 13 oktober 2020. Geraadpleegd op 4 maart 2021. <http://blog.lesoir.be/colette-braeckman/2020/10/12/commission-verite-et-reconciliation-un-accord-politique-a-la-belge/>.

Brett, Sebastian, Louis Bickford, Liz Ševčenko en Marcela Rios. *Memorialization and Democracy: State Policy and Civic Action*. Verslag van de conferentie van Santiago, Chili, juni 2007. International Center for Transitional Justice. Geraadpleegd op 7 maart 2021. https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Memorialization-Democracy-2007-English_0.pdf.

Buckley-Zistel, Susanne en Annika Björkdahl. "Memorials and Transitional Justice". In *An Introduction to Transitional Justice*, uitgegeven door Olivera Simić, 249–64. London en New York: Routledge, 2016.

CARICOM Reparations Commission (CRC). "CARICOM Ten Point Plan for Reparatory Justice". Geraadpleegd op 5 maart 2021. <https://caricom.org/caricom-ten-point-plan-for-reparatory-justice/>.

Cassese, Antonio. "The Martens Clause: Half a Loaf or Simply Pie in the Sky ?" *European Journal of International Law* 11, nr. 1 (2000): 187–216.

———. *International Law*. Tweede uitgave. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Cessou, Sabine. "Passé colonial: la Commission Vérité et Réconciliation est-elle mal partie ?" *RFI*, 12 juli 2020. Geraadpleegd op 4 maart 2021. <https://www.rfi.fr/fr/afrique/20200712-belgique-colonisation-commission-v%C3%A9rit%C3%A9-r%C3%A9conciliation-cvr-mal-partie>.

Ceuppens, Bambi. "Crimes of Commission and Omission: Remembering Belgian Mass Violence and Forgetting Congolese". In Oliver Leu. *Leopold's Legacy*, 85–100. Breda: The Eriskay Connection, 2020.

Kamer van volksvertegenwoordigers, 5de zitting van de 54ste zittingsperiode. "Resolutie over de segregatie waarvan de metissen uit de periode van de Belgische kolonisatie in Afrika het slachtoffer zijn geweest". 29 maart 2018. DOC 54 2952/007. Geraadpleegd op 7 maart 2021, <https://www.lachambre.be/FLWB/pdf/54/2952/54K2952007.pdf>.

Chaumont, Jean-Michel. *La concurrence des victimes: Génocide, identité, reconnaissance*. Parijs: La Découverte, 1997.

Cole, Elizabeth A. "Education in the Shadow of History: Education, History Education and Their Place in Historical Injustice". In *Facing the Past*, uitgegeven door Peter Malcontent, 285–302.

Cooper-Stephenson, Ken. "Reparations for Residential School Abuse in Canada: Litigation, ADR and Politics". In *Repairing the Past? International Perspective on Reparations for Gross Human Rights Abuses*, uitgegeven door Max du Plessis en Stephan Peté, 359–88. Antwerpen en Oxford: Intersentia, 2007.

Raad van Europa. "The Framework Convention for the Protection of National Minorities". Straatsburg, 1 februari 1995. Geraadpleegd op 7 maart 2021. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168007cdac>.

Couttenier, Maarten. "EO.O.O.7943". *BMGN – Low Countries Historical Review* 133, nr. 2 (2018): 91–104. Geraadpleegd op 7 maart 2021. DOI: <http://doi.org/10.18352/bmgn-ichr.10553>.

Croucher, Richard, Mark Houssart en Didier Michel. "The Mauritian Truth and Justice Commission: Legitimacy, Political Negotiation and the Consequences of Slavery". *African Journal of International and Comparative Law* 25, nr. 3 (2017): 326–46.

David, Eric. *Éléments de droit pénal international et européen*. Tweede uitgave. Brussel: Bruylant, 2018.

———. *Principes de droit des conflits armés*. Brussel: Bruylant, 2019.

De Becker, Laura. "Imagining the Post-Colonial and Post-Genocidal Nation in the National Museum of Rwanda, Butare". *Critical Interventions: Journal of African Art History and Visual Culture* 10, nr. 3 (2016): 293–308.

De Greiff, Pablo, uitg. *The Handbook of Reparations*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

———. "Articulating the links between transitional justice and development: justice and social integration". In *Transitional Justice and Development: Making Connections*, uitgegeven door Pablo de Greiff et Roger Duthie, 28–75. New York: Social Science Research Council, 2009.

"Dekolonisering en mensenrechten", uitgegeven door Jonas Vernimmen. Bijzonder nummer, *Tijdschrift voor Mensenrechten*, nr. 3 (2020).

De Palmenaer, Els, uitg. *100x Congo: Een Eeuw Congolesse Kunst in Antwerpen*. Antwerpen: MAS, 2020.

Dumoulin, Laurent. *Ulysse Lumumba*. Bergen: Talus d'approche, 2000.

Du Plessis, Max. "Reparations and International Law: how are Reparations to be Determined (Past Wrong or Current Effects), against whom, and what form should they take?" In *Repairing the Past? International Perspective on Reparations for Gross Human Rights Abuses*, uitgegeven door Max du Plessis en Stephan Peté, 147–77. Antwerpen en Oxford: Intersentia, 2007.

Febvre, Lucien. *Combats pour l'histoire*. Parijs: Colin, 1933.

- Garton Ash, Timothy. "The Waters of Mesomnesia". In *Entre Kant et Kosovo: Études offertes à Pierre Hassner*, uitgegeven door Anne-Marie Le Gloannec en Aleksander Smolar, 405–19. Parijs: Presses de Sciences Po, 2003.
- German Museums Association/Deutscher Museumsbund. *Guidelines on Dealing with Collections from Colonial Contexts*. Berlijn: German Museums Association, 2018. Geraadpleegd op 7 maart 2021. <https://www.museumbund.de/wp-content/uploads/2019/10/dmb-guidelines-colonial-context.pdf>.
- Ghequiere, Kathleen en Sibö Kanobana. *De bastaards van onze kolonie: Verzwegen verhalen van Belgische metissen*. Roeselare: Roularta, 2010.
- Gready, Paul en Simon Robins. "From Transitional to Transformative Justice: A New Agenda for Practice". *International Journal of Transitional Justice* 8, nr. 3 (november 2014): 339–61.
- Hamber, Brandon. "Narrowing the Micro and Macro: A Psychological Perspective on Reparations in Societies in Transition". In *Handbook of Reparations*, uitgegeven door Pablo de Greiff, 560–88.
- Harring, Sidney L. "The Herero Demand for Reparations from Germany: the Hundred Year Old Legacy of a Colonial War in the Politics of Modern Namibia". In *Repairing the Past? International Perspective on Reparations for Gross Human Rights Abuses*, uitgegeven door Max du Plessis en Stephan Peté, 437–50. Antwerpen en Oxford: Intersentia, 2007.
- Harris, Mark. "A 'Diminished Nation' – Australia's Response to Claims for Reparations by the 'Stolen Generations'". In *Repairing the Past? International Perspective on Reparations for Gross Human Rights Abuses*, uitgegeven door Max du Plessis en Stephan Peté, 389–412. Antwerpen en Oxford: Intersentia, 2007.
- Heynssens, Sarah. *De kinderen van Save: Een geschiedenis tussen Afrika en België*. Antwerpen: Uitgeverij Polis, 2017.
- Hochschild, Adam. *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror and Heroism in Colonial Africa*. New York: Houghton Mifflin, 1999.
- Howard-Hassmann, Rhoda E. "Official Apologies". In *Facing the Past*, uitgegeven door Peter Malcontent, 247–63.
- Huyse, Luc. *All Things Pass, Except the Past*. Leuven: Van Halewyck, 2006.
- International Center for Transitional Justice (ICTJ). "Can We Handle the Truth? International Day for the Right to the Truth: Judicial Truth". Geraadpleegd op 5 maart 2021. <https://www.ictj.org/gallery-items/judicial-truth>.
- International Court of Justice. "Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)", 1993. Geraadpleegd op 4 maart 2021. <https://www.icj-cij.org/en/case/91>.
- International Criminal Court. *Elements of Crimes*. Den Haag: International Criminal Court, 2011. Geraadpleegd op 4 maart 2021. <https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/336923D8-A6AD-40EC-AD7B-45BF9DE73D56/0/ElementsOfCrimesEng.pdf>.
- . *Rome Statute of the International Criminal Court*. Den Haag: International Criminal Court, 2011. Geraadpleegd op 4 maart 2021. https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/EA9AEFF7-5752-4F84-BE94-0A655EB30E16/0/Rome_Statute_English.pdf.

International Law Commission (ILC). "Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts", augustus 2001. Geraadpleegd op 4 maart 2021. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf.

Jankélévitch, Vladimir. *L'imprescriptible: Pardonner ? Dans l'honneur et la dignité*. Parijs: Le Seuil, 1986.

Jaspers, Karl. *La culpabilité allemande*, naar het Frans vertaald door Jeanne Hersch. Parijs: Éditions de Minuit, 1948.

Jonas, Hans. *Le concept de Dieu après Auschwitz*, naar het Frans vertaald door Catherine Chalié. Parijs: Rivages Poche, 1994.

Kamanayo Kazungu, Georges. *Tussen twee werelden. Een leven in Europa en Afrika*. Antwerpen: Uitgeverij Polis, 2020.

Kelman, Herbert. "Reconciliation as Identity Change: A Social Psychological Perspective". In *From Conflict Resolution to Reconciliation*, uitgegeven door Yaacov Bar-Siman-Tov, 111–24. Oxford: Oxford University Press, 2004.

Kisukidi, Nadia Yala. "L'universel dans la brousse". *Esprit*, nr. 1 (jan.–feb. 2020): 47–59.

Kown, Bu Jon. "'I will be forgotten': Legal Redress for Korean Comfort Women". In *Repairing the Past? International Perspective on Reparations for Gross Human Rights Abuses*, uitgegeven door Max du Plessis en Stephan Peté, 413–36. Antwerpen et Oxford: Intersentia, 2007.

Kulturstiftung der Länder. "Concept on the Establishment and Organisation of a German Contact Point for Collections from Colonial Contexts", 22 oktober 2021. Geraadpleegd op 7 maart 2021. <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/2262748/5450242f5fdd6b343b32919aab9c11a6/191016-kol-kulturgueter-pdf-en-data.pdf>.

Lavabre, Marie-Claire. *Le fil rouge: Sociologie de la mémoire communiste*. Parijs: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1994.

Le Goff, Jacques. Woord vooraf in *A l'Est, la mémoire retrouvée*, uitgegeven door Alain Brossat, Sonia Combe, en Jean-Yves Potel, 7–10. Parijs: La Découverte, 1990.

Letschert, Rianne en Theo Van Boven. "Providing Reparations in Situations of Mass Victimization: Key Challenges Involved". In *Victimological Approaches to International Crimes: Africa*, uitgegeven door Rianne Letschert, Roelof Haveman, Anne-Marie de Brouwer en Antony Pemberton, 153–84. Cambridge, Antwerpen, en Portland: Intersentia, 2011.

Leys, Simon. *La forêt en feu: Essais sur la culture et la politique chinoises*. Parijs: Hermann, 1983.

Malcontent, Peter. uitg. *Facing the Past: Amending Historical Injustices Through Instruments of Transitional Justice*. Cambridge, Antwerpen, en Portland: Intersentia, 2016.

Martin, Jean-Clément. *La Vendée de la mémoire (1800–1980)*. Parijs: Le Seuil, 1989.

McCarthy, Mary M. en Linda C. Hasunuma. "Coalition Building and Mobilization: Case Studies of the Comfort Women Memorials in the United States". *Politics, Groups, and Identities* 6, nr. 3 (2018): 411–34.

Mudekereza, Patrick. "Plaidoyer pour des non-événements: une réflexion sur le centre d'art Waza". *Afrika Focus* 31, nr. 2 (2018): 173–77.

Mumbembele, Placide. "Iconoclasm and the Restitution of African Cultural Heritage: What Role for the Communities of Owners? *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 10, nr. 3 (2020): 953–56.

Mumbembele Sanger, Placide. "La restitution des biens culturels en situation (post)coloniaux au Congo". *Volkskunde Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* 120, nr. 3 (2019): 459–72.

Nadler, Arie en Ido Liviatan. "Intergroup Reconciliation: Effects of Adversary's Expressions of Empathy, Responsibility, and Recipients' Trust". *Personality and Social Psychology Bulletin* 32, nr. 4 (2006): 459–70.

Nederlandse Raad voor Cultuur. "Koloniale Collecties en Erkenning van Onrecht: Advies over de omgang met koloniale collecties". Rapport de Adviescommissie Nationaal Beleidskader Koloniale Collecties, 7 octobre 2020. Geraadpleegd op 7 maart 2021. <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2020/10/07/koloniale-collecties-en-erkenning-van-onrecht/koloniale-collecties-en-erkenning-van-onrecht.pdf>.

Nobles, Melissa. *The Politics of Official Apologies*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Nora, Pierre. "Entre Mémoire et histoire". In *Les lieux de mémoire*. Boekdeel I, *La République*. Parijs: Gallimard, 1984.

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). *Rule-of-Law Tools for Post-Conflict States: Reparations Programmes*. New York en Geneve: Verenigde Naties, 2008. Geraadpleegd op 5 maart 2021. <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/ReparationsProgrammes.pdf>.

———. *Rule-of-Law Tools for Post-Conflict States, National consultations on transitional justice*, New York-Geneve, 2009.

———, *Rule-of-Law tools for post-conflict states, Truth Commissions*, Verenigde Naties, New York en Geneve, 2006.

Brussels Parlement. Gewone zitting 2018–2019. "Resolutie betreffende de Afrikaanse cultuurgoederen en patrimoniale goederen en de teruggave van de menselijke resten die zich op het Brussels grondgebied bevinden". Document A-785/3. 30 april 2019. Geraadpleegd op 8 maart 2021. <http://weblex.brussels/data/crb/doc/2018-19/137513/images.pdf>.

Paulose, Regina Menachery en Roland Gordon Rogo. "Addressing Colonial Crimes Through Reparations: the Mau Mau, Herero and Nama". *State Crime Journal* 7, nr. 2 (Herfst 2018): 369–88.

Petit, Franck. "Outreach for the EAC: An Extraordinary Experience". In *The President on Trial: Prosecuting Hissein Habré*, uitgegeven door Sharon Weill, Kim Thuy Seelinger en Kerstin Bree Carlson, 186–93. Oxford: Oxford University Press, 2020.

Phuong, Pham en Patrick Vinck. "Empirical Research and the Development and Assessment of Transitional Justice Mechanisms". *International Journal of Transitional Justice* 1, nr. 2 (juli 2007): 231–48.

Piret, Bérengère. "Reviving the Remains of Colonization – The Belgian Colonial Archives in Brussels". *History in Africa* 42 (2015): 419–31.

Ramírez-Barat, Clara. *Making an Impact: Guidelines on Designing and Implementing Outreach Programs for Transitional Justice*. International Center for Transitional Justice, 2011. Geraadpleegd op 8 maart 2021. <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Making-Impact-2011-English.pdf>.

Rassool, Ciraj. "Restitution as a Forensic Museology" in: "Necrography: Death-Writing in the Colonial Museum." Conversation piece coordinated by Dan Hicks, *British Art Studies* 19, Feb, 2021. Geraadpleegd op 8 maart 2021. <https://www.britishartstudies.ac.uk/issues/issue-index/issue-19/death-writing-in-the-colonial-museums>.

RCN Justice & Démocratie. *The Issues and Challenges Faced by Memory Initiatives on Contemporary International Crimes: Lessons Learned from the Practices of the Actors Involved*. Bruxelles: RCN Justice & Démocratie, 2016. Geraadpleegd op 7 maart 2021. <https://rcn-ong.be/wp-content/uploads/2020/11/The-issues-and-challenges-faced-by-memory-initiatives-on-contemporary-international-crimes.pdf>.

Ricoeur, Paul. *Temps et Récit*. Boekdeel III, *Le temps raconté*. Parijs: Le Seuil, 1985.

———. "Quel ethos nouveau pour l'Europe ?" In *Imaginer l'Europe: Le marché intérieur européen, tâche culturelle et économique*, uitgegeven door Peter Koslowski, 107–116. Parijs: Éditions Cerf, 1992.

———. "La marque du passé". *Revue de Métaphysique et de Morale*, nr. 1 (januari–maart 1998): 7–31.

Rombouts, Heidy, Pietro Sardaro en Stef Vandeginste. "The right to reparations for victims of gross and systematic violations of human rights". In *Out of the Ashes: Reparations for Victims of Gross and Systemic Human Rights Violations*, uitgegeven door Koen De Feyter, Stephan Parmentier, Marc Bossuyt, en Paul Lemmens, 345–499. Antwerpen en Oxford: Intersentia, 2005.

Rosoux, Valérie. *Les usages de la mémoire dans les relations internationales: Le recours au passé dans la politique étrangère de la France à l'égard de l'Allemagne et de l'Algérie, de 1962 à nos jours*. Brussel: Bruylant, 2001.

Saint Augustin. *Les confessions*. Paris: Garnier - Flammarion, 1964.

SAR. "Guidelines for Museums". 2019. Geraadpleegd op 8 maart 2021. <https://guidelinesforcollaboration.info/guidelines-for-museums/>.

Sarkin, Jeremy. "Reparations for Gross Human Rights Violations in Africa – the Great Lakes" In *Repairing the Past? International Perspective on Reparations for Gross Human Rights Abuses*, uitgegeven door Max du Plessis en Stephan Peté, 197–230. Antwerpen en Oxford: Intersentia, 2007.

Sarkin, Jeremy en Ram Kumar Bhandari. "Why Political Appointments to Truth Commissions Cause Difficulties for These Institutions". *Journal of Human Rights Practice* 12, nr. 2 (2020): 1–27.

Sarr, Felwine en Bénédicte Savoy. *Rapport sur la restitution du patrimoine culturel africain: Vers une nouvelle éthique relationnelle*. Parijs, 2018. Geraadpleegd op 7 maart 2021. http://restitutionreport2018.com/sarr_savoy_fr.pdf.

Schotsmans, Martien. "Victims' Expectations, Needs and Perspectives After Gross and Systemic Human Rights Violations". In *Out of the Ashes: Reparations for Victims of Gross and Systemic Human Rights Violations*, uitgegeven door Koen De Feyter, Stephan Parmentier, Marc Bossuyt, en Paul Lemmens, 105–33. Antwerpen en Oxford: Intersentia, 2005.

Schotsmans, Martien. uitg. "Le procès Habré". *Le Bulletin de RCN Justice & Démocratie*, nr. 48 (juli–augustus 2016). Geraadpleegd op 8 maart 2021. <https://rcn-ong.be/wp-content/uploads/2014/11/Bulletin-48-CAE-Le-proc%C3%A8s.pdf>.

Belgische Senaat. *De kwestie van de metissen uit de periode van de Belgische kolonisatie in Afrika*. Verslag van de hoorzitting, 25 april 2017. Geraadpleegd op 7 maart 2021. https://www.senate.be/event/20170425-colonization/Compte_rendu-Verslag.pdf.

— — —. Zitting 2018–2019. "Voorstel van resolutie betreffende de optimalisering van de samenwerking tussen de federale overheid en de deelstaten inzake Afrikaanse cultuur- en erfgoederen". Dossier 6-487/1. 19 februari 2019. Geraadpleegd op 7 maart 2021. <https://www.senate.be/www/webdriver?MltabObj=pdf&MlcolObj=pdf&MlnamObj=pdfid&MltypeObj=application/pdf&MlvalObj=100664026>.

Shelton, Dina. *Remedies in International Human Rights Law*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Standard, Mathew. *The Leopard, the Lion and the Cock: Colonial Memories and Monuments in Belgium*. Leuven: Leuven University Press, 2019.

— — —. "De koloniale propaganda: het ontwaken van een Belgisch koloniaal bewustzijn?" In *Koloniaal Congo: Een Geschiedenis in Vragen*, uitgegeven door Idesbald Godderis, Amandine Lauro, en Guy Vanthemsche, 325–37. Kalmthout: Polis, 2020.

Stoppioni, Edoardo. *La réparation dans le contentieux international de l'investissement*. Parijs: Pedone, 2013.

Tropen Museum. *Return of Cultural Objects: Principles and Process*. Amsterdam, 2019. Geraadpleegd op 7 maart 2021. <https://www.tropenmuseum.nl/sites/default/files/2019-06/NMVW%20Return%20of%20Cultural%20Objects%20Principles%20and%20Process.pdf>.

Tshiluilu, Shaje. "An African View of Ethnographic Collections in Europe and Africa". In *Forms of Wonderment: The History and Collections of the Afrika Museum, Berg en Dal*, uitgegeven door Jan-Lodewijk Grootaers en Ineke Eisenburger, 359–408. Berg en Dal: Afrika Museum, 2002.

UN. *World Conference against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance: Declaration and Programme of Action*. New York: UN Department of Public Information, 2002. Geraadpleegd op 4 maart 2021. https://www.ohchr.org/Documents/Publications/Durban_text_en.pdf.

UN General Assembly. Resolution 45/158, "International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families". A/RES/45/158. Office of the High Commissioner, 18 december 1990. Geraadpleegd op 7 maart 2021. <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cmw.aspx>.

— — —. Resolution 60/147, "Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law". A/RES/60/147. 16 december 2005. Geraadpleegd op 5 maart 2021, <https://undocs.org/en/A/RES/60/147>.

— — —. "Report of the Special Rapporteur (Pablo de Greiff) on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence". A/69/518. 14 oktober 2014. Geraadpleegd op 5 maart 2021. <https://undocs.org/en/A/69/518>.

— — —. "Report of the Special Rapporteur (Tendayi Achiume) on contemporary forms of racism, racial discrimination, xenophobia and racial intolerance". A/74/321. 21 augustus 2019. Geraadpleegd op 5 maart 2021. <https://undocs.org/en/A/74/321>.

— — —. "Report of the Special Rapporteur (Fabian Salvioni) on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence: The gender perspective in transitional justice processes". A/75/174. 17 juli 2020. Geraadpleegd op 5 maart 2021. <https://undocs.org/en/A/75/174>.

UN Human Rights Council. "Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights, Farida Shaheed: Memorialization processes". A/HRC/25/49. 23 januari 2014. Geraadpleegd op 7 maart 2021. <https://undocs.org/en/A/HRC/25/49%20>.

— — —. "Report of the Working Group on the Universal Periodic Review, Belgium". A/HRC/32/8. 11 april 2016. Geraadpleegd op 7 maart 2021. <https://undocs.org/en/A/HRC/32/8>.

— — —. "Report of the Special Rapporteur (Pablo de Greiff) on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence". A/HRC/34/62. 27 december 2016. Geraadpleegd op 8 maart 2021. <https://undocs.org/en/A/HRC/34/62%20>.

— — —. "Visit to Belgium: Report of the UN Working Group of Experts on People of African Descent". A/HRC/42/59/Add.1. 14 augustus 2019. Geraadpleegd op 5 maart 2021. <https://undocs.org/en/A/HRC/42/59/Add.1>.

— — —. "Memorialization processes in the context of serious violations of human rights and international humanitarian law: the fifth pillar of transitional justice". Report of the Special Rapporteur (Fabian Salvioli) on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence. A/HRC/45/45. 9 juli 2020. Geraadpleegd op 7 maart 2021. <https://undocs.org/en/A/HRC/45/45%20>.

UN Security Council. Report of the Secretary-General, "The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies". S/2004/616. 23 augustus 2004. Geraadpleegd op 8 maart 2021. <https://undocs.org/en/S/2004/616>.

Valensi, Lucette. *Fables de la mémoire: La glorieuse bataille des trois rois*. Parijs: Le Seuil, 1992.

Van Bockhaven, Vicky. "Anionta: Leopard-Men Killings and Institutional Dynamism in Northeast Congo, c.1890–1940". *Journal of African History* 59, nr. 1, (maart 2018): 21–44.

Van Beurden, Sarah. *Authentically African: Art and the Transnational Politics of Congolese Culture*. Athens: Ohio University Press, 2015.

Van den Herik, Larissa. "Addressing 'Colonial Crimes' through Reparations ? Adjudicating Dutch Atrocities Committed in Indonesia". *Journal of International Criminal Justice* 10, nr. 3 (juli 2012): 693–705.

— — —. "Reparation for Decolonisation Violence: A Short Overview of Recent Dutch Litigation". *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht = Journal of International Law* 78, nr. 3 (2018): 629–33.

Vellut, Jean-Luc. "La Belgique et la préparation de l'indépendance". In *La Belgique et l'Afrique centrale de 1960 à nos jours*, uitgegeven door Olivier Lanotte, Claude Roosens, en Caty Clément, 83–94. Brussel: Grip, 2000.

Verplancke, Marianne, Ann Dejaeghere, Simon Schepers en Maarten Van Alstein. *Vroeger gaat niet over: Herinneringseducatie als pedagogische praktijk*. Tiel: Lannoo, 2017.

Verbeeck, Georgi. "Vond er in de Onafhankelijke Congostaat een genocide plaats?" In *Koloniaal Congo: Een Geschiedenis in Vragen*, uitgegeven door Idesbald Godderis, Amandine Lauro, en Guy Vanthemsche, 47–63. Kalmthout: Polis, 2020.

Ward, Thomas J. en William D. Lay. "The Comfort Women Controversy: Not Over Yet". *East Asia* 33 (octobre 2016): 255–69.

Zian, Yasmina en Marie-Sophie De Clippele. *La restitution des patrimoines culturels en Belgique: contexte, débat et aspects juridiques*. Onuitgegeven manuscript, oktober 2020.

DEEL III. — KOLONIALISME EN RACISME

I. Analyse van het verband tussen anti-zwartracisme en kolonialisme

Laure Uwase

Inleiding

In het punt 9, 1), van de resolutie tot instelling van de bijzondere commissie belast met het onderzoek over Congo-Vrijstaat (1885-1908) en het Belgisch koloniaal verleden in Congo (1908-1960), Rwanda en Burundi (1919-1962), de impact hiervan en de gevolgen die hieraan dienen gegeven te worden, werd aan de experts gevraagd: “een overzicht te maken van het academisch onderzoek over de relatie tussen het Belgisch koloniaal verleden, de postkoloniale periode en racisme, xenofobie en onverdraagzaamheid (“verband tussen historische feiten en actuele maatschappelijke fenomenen”)”.

In deze bijdrage zal niet op academische wijze op dit vraagstuk worden ingegaan, daar ik zelf geen onderzoekster ben, maar juriste en advocate.

Mijn benadering kadert binnen een fundamentele visie op de mensenrechten.

Artikel 1 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens bepaalt het volgende: “Alle menselijke wezens worden vrij en gelijk in waardigheid en in rechten geboren. Zij zijn begaafd met rede en geweten en moeten elkaar bejegenen in een geest van broederlijkheid.”. Hoe en waarom is het dan in het geval van de Congolezen, Rwandezes en Burundezes – en in het algemeen van de Subsaharaanse Afrikanen – mogelijk gebleken om radicaal van die elementaire beginselen af te wijken?

Bij de keuze van de thema's zal ik mij baseren op de vaststellingen en raadplegingen die ik gedurende bijna veertien jaar heb kunnen doen terwijl ik actief was in het verenigingsmilieu van de Rwandese diaspora in België, die regelmatig samenwerkt met de Congolese en de Burundese diaspora.

Mijn engagement in het verenigingsleven begon in mijn jeugd na de ervaring die ik beleefde zodra ik naar de middelbare school ging. Ik was als enig zwart meisje op school in de richting Latijn ingeschreven en werd geconfronteerd met leraren die stomverbaasd leken te zijn dat een zwart meisje Latijn studeerde. Terwijl men op die leeftijd geacht wordt zich met minder pregnante aangelegenheden bezig te houden, moest ik het hoofd bieden aan volwassenaansprekers die stereotypen herhaalden en ongelijkheden versterkten. Die situatie riep verschillende identiteitsgebonden, om niet te zeggen existentiële vragen in mij op.

Gelukkig werd ik tegelijkertijd aangemoedigd door andere leraren die me hielpen te volharden. Later besepte ik dat veel van mijn vrienden er vaak om ongeldige redenen toe werden aangezet om een technische of een beroepsopleiding te volgen, en dat anderen zo gedemotiveerd waren geraakt dat zij uiteindelijk afhaakten.

Door die eerste ervaring heb ik dus beslist mij bij verenigingen aan te sluiten die ijveren voor gelijke kansen, die de nieuwkomers helpen hun rechten en plichten te kennen, die de cultuur van herkomst bevorderen en aanleren, en die de moedertaal doorgeven aan de allerjongsten.

Hoewel de benadering in deze tekst niet strikt academisch zal zijn, zal het verband tussen racisme en kolonialisme – dat voor de diaspora en voor bijna alle door de deskundigen geraadpleegde academici vrijwel vanzelfsprekend is – duidelijk worden gemaakt aan de hand van verschillende, niet-exhaustieve academische werken. Omdat ik niet alle auteurs kan citeren, zal ik trachten sommige van de voor deze analyse meest relevante te vermelden.

Het uiteindelijke doel zal erin bestaan aan te tonen dat wanneer de diaspora luidkeels verkondigt dat dit verband bestaat, zij dit doet omdat het niet alleen behoort tot een realiteit die de leden ervan ervaren en kennen, maar tevens een sociaal gegeven is dat door veel academici wordt erkend.

Aangezien de nadruk ligt op het verband tussen het kolonialisme en het racisme dat de diaspora thans in België ondervindt, zal de rol van België bij de etnische aangelegenheden, met name in Rwanda en Burundi, niet aan bod komen. Zoals in het hoofdstuk geschiedenis wordt aanbevolen, horen de gevolgen van de Belgische beleidsmaatregelen voor die landen te worden bestudeerd in een afzonderlijk verslag van een panel met Rwandese en Burundese historici.

In verband met Rwanda zij erop gewezen dat het gebrek aan consensus over de etnische kwestie en de rol van België in dit verband, het gevolg is van de uitbuiting ervan door de verschillende machten die Rwanda leiden of geleid hebben.

Zoals sommige auteurs opmerken¹⁴⁵⁶, is het schrijven dan wel het herschrijven van de geschiedenis van Rwanda door het huidige regime “un fondement idéologique majeur du régime”¹⁴⁵⁷. Dit narratief zou worden gebruikt om de *raison d’être* van het régime te verklaren alsook zijn handelingen, meer bepaald voor wat betreft zijn “projet de construction de la nation et de réconciliation” na de génocide op de Tutsi’s¹⁴⁵⁸. Niettemin, omdat dit narratief tegelijk bepaalde historische realiteiten zou proberen uit te vlakken, heeft dit belangrijke gevolgen op verschillende niveaus¹⁴⁵⁹.

De gevoeligheid van deze kwestie moet de parlementaire commissie evenwel niet verhinderen om zich te buigen over de rol van België in het verergeren ervan rekening houdend met de uiteenlopende standpunten over de prekoloniale, postkoloniale en hedendaagse geschiedenis van Rwanda.

Zo verklaarde tijdens de raadplegingen door de groep experts Clarisse Mukudente Kayisire, een persoon van Rwandese afkomst die in Canada woont, het volgende: “*il y a plusieurs récits de l’histoire coloniale belge. L’exemple du Rwanda est frappant. Sur un même événement on peut trouver plusieurs récits, des fois qui se contredisent. Cela est visible parmi les historiens rwandais comme des historiens étrangers. Les faits historiques sont souvent occultés par les considérations politiques et les historiens y contribuent*”.

¹⁴⁵⁶ Gillian Mathys, « Bringing history back in: past, present, and conflict in Rwanda and the Eastern Democratic Republic of Congo », *The Journal of African History*, 58, n°3 (2017), 473-475; Elisabeth King, “« From Data Problems to Data Points: Challenges and Opportunities of Research in Postgenocide Rwanda », *African Studies Review*, 52, n° 3 (2009), 141-142

¹⁴⁵⁷ Gillian Mathys, « Bringing history back in: past, present, and conflict in Rwanda and the Eastern Democratic Republic of Congo », 473.

¹⁴⁵⁸ Ibid.

¹⁴⁵⁹ Zoals Mathys schrijft (Ibid.): « *This mythico-history – which denies regional differences, inter- and intra-ethnic fighting and unequal political integration – also has consequences for the perception of territory and borders. (...) Although it is difficult to assess their impact, political discourses have mobilized the history of the expansion of the Rwandan kingdom to legitimize military and political interventions in the DRC. Today this ‘mythico-history’ also buttresses and is related to discourses about colonial wrongdoing that led to territorial losses – which is also very present in explanations of how ‘Rwandans’ came to be divided – and an aspiration to a certain grandeur that Rwanda has lost. lost. lost. The evolution of this idea of a ‘Greater Rwanda’ shows that it is not new, but that it is being repackaged for different reasons. (...) This narrative of a ‘greater Rwanda’ has also been instrumentalized across the border in the eastern Congo, albeit in a different fashion. There, it feeds into historical narratives about expansionist tendencies of Rwandans in general and Tutsi in particular, and has been turned into a lens through which more recent aggressions by Rwanda, or rebellions with support from Rwanda, are being read. In turn, this framework is mobilized to legitimize violence against Rwandophones or Congolese Tutsi who, in this vision, are either seen as an extension of these Rwandan plans or considered as Rwandan tout court.* »

In verband met de noodzaak van genoegdoening schrijft dezelfde persoon het volgende: *“pour le cas du Rwanda, aider dans la pacification une fois pour toute de la question ethnique Hutu-Tutsi. Éviter surtout de le minimiser en disant qu’il n’existe pas, car il est déjà visible sur le sol Belge”*.

*

* *

Deze bijdrage omvat vijf hoofdstukken.

Het eerste betreft het concept “racisme” uit een juridisch én een sociaalwetenschappelijk oogpunt. Daarin zal ook de gekozen definitie worden uitgelegd, en deze zal de rode draad vormen bij de verschillende aan bod komende thema’s.

Het tweede hoofdstuk behandelt hoe de opbouw van “de Zwarte” historisch is geëvolueerd vanaf de oudheid tot het kolonialisme. Er zal worden onthuld hoe tijdens het kolonialisme en de Belgische voorgedij racistische en stereotiepe ideeën werden gepropageerd, met als gevolg dat die ideeën in de verbeelding en in het collectieve geheugen werden verankerd.

In het derde hoofdstuk zullen de gevolgen van de alomtegenwoordigheid van de stereotypen over zwarten op verschillende gebieden worden besproken, zodat het systemische karakter van racisme duidelijk wordt.

Het voorlaatste hoofdstuk is juridisch van aard en analyseert bondig de leemten in de Belgische wetgeving tegen racisme en rassendiscriminatie.

Het vijfde en laatste hoofdstuk sluit af met enkele aanbevelingen onder andere om racisme tegen te gaan.

Als bijlage bij deze bijdrage kan een overzicht worden gevonden van de antwoorden van de Belgische en buitenlandse academici op de vraag naar het verband tussen racisme en kolonialisme.

Tot slot wil ik degenen bedanken die mij bij de redactie van deze bijdrage hebben gesteund en geholpen.

1. “Ik ben geen racist, maar...”: wat is racisme?

De Frans-Tunesische auteur en socioloog Albert Memmi, die bekend staat voor zijn opmerkelijke boeken over dekolonisatie en racisme, schreef in 1982 het volgende:

*“Il y a une énigme étrange à propos du problème du racisme. Personne, ou presque, ne se veut raciste, et pourtant le discours du racisme demeure tenace et actuel. Quand on l’interroge, le raciste se nie et s’évanouit: lui, raciste, absolument pas! Vous l’insulteriez en insistant.”*¹⁴⁶⁰

Bijna veertig jaar later is de constatering dezelfde, en met reden: racisme uit zich op steeds subtielere, maar zeker geen minder schadelijke manieren. Zo staan op de sociale netwerken vaak racistische uitlatingen te lezen, maar volgens de auteurs ervan zijn die niet racistisch omdat zij in hun ogen alleen maar “de dingen benoemen”. Wanneer het bijvoorbeeld om criminaliteit gaat en de verdachte van buitenlandse afkomst is, vallen vaak reacties te lezen waarin staat dat “het altijd weer dezelfde mensen zijn”, dan wel, wanneer mensen van buitenlandse afkomst over racisme of ongelijke behandeling klagen, dat ze dan maar beter “terug naar hun land kunnen gaan”¹⁴⁶¹.

¹⁴⁶⁰ Albert Memmi, « *Le racisme, description, définition, traitement* », Parijs, Gallimard, 1982, 13.

¹⁴⁶¹ In 2018 ben ik zelf geïrriteerd geweest door dat soort van racistische reacties, zie: Claudia Van den Houte en Rutger Lievens, “Racistische reacties na commentaar op Facebookpost Vlaams Belanger”, HLN, 20 december

Welke definitie moet dan worden gegeven van racisme? Dat wil zeggen niet – om het met de woorden van de onontkoombare auteur Franz Fanon te zeggen – “*le racisme vulgaire, primitif, simpliste*” dat “*prétendait trouver dans le biologique la base matérielle de la doctrine*”¹⁴⁶², maar wel het hedendaagse, dermate subtielere racisme dat het bijna onmerkbaar wordt en aldus sociaal aanvaardbaar is?

1.1. De juridische definities

Aangezien racisme bij wet wordt gestraft, moet in eerste instantie de juridische definitie van racisme worden onderzocht.

België heeft het Internationaal Verdrag van 7 maart 1966 inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie geratificeerd, waarbij niet minder dan 182 Staten partij zijn.

Dat verdrag omschrijft het woord “racisme” niet formeel, maar heeft het veeleer over rassendiscriminatie, waarbij die term vrij ruim wordt omschreven als zijnde:

*“elke vorm van onderscheid, uitsluiting, beperking of voorkeur op grond van ras, huidskleur, afkomst of nationale of etnische afstamming die ten doel heeft de erkenning, het genot of de uitoefening, op voet van gelijkheid, van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden op politiek, economisch, sociaal of cultureel gebied, of op andere terreinen van het openbare leven (...)” (zie artikel 1.1. van dat Verdrag)*¹⁴⁶³.

Door dat verdrag te ratificeren, heeft België zich ertoe verbonden eigen wetten tot stand te brengen met het oog op de bestrijding van racisme en rassendiscriminatie.

In dat kader werd (pas 15 jaar later) de Belgische “antiracismewet” aangenomen, namelijk de wet van 30 juli 1981 tot bestraffing van bepaalde door racisme of xenofobie ingegeven daden. Die wet werd vervolgens meerdere keren gewijzigd en aangevuld.

Ze reikt geen eigenlijke definitie van het woord “racisme” aan; wel bepaalt artikel 2 dat de bedoeling van de wet bestaat in “de bestrijding van discriminatie op grond van nationaliteit, een zogenaamd ras, huidskleur, afkomst of nationale of etnische afstamming”.

Die discriminatiecriteria worden ook “beschermd criteria” genoemd.

De wet omvat een burgerlijk en een strafrechtelijk onderdeel. Het aansporen tot haat, geweld of discriminatie, de verspreiding van denkbeelden gebaseerd op rassensuperioriteit of rassenhaat, alsook discriminatie op basis van voormelde criteria op het vlak van wonen of werk, kunnen aanleiding geven tot strafrechtelijke vervolging. Wanneer een van de beschermde criteria een rol heeft gespeeld bij het toedienen van slagen en verwondingen, vormt zulks bovendien een verzwarende omstandigheid. Op burgerrechtelijk vlak kan een vordering tot staking worden ingesteld om een einde te maken aan een situatie waarbij sprake is van raciale discriminatie¹⁴⁶⁴.

2018, geraadpleegd op 24 maart 2021, <https://www.hln.be/denderleeuw/racistische-reacties-na-commentaar-op-facebookpost-vlaams-belanger~a81751a0/>.

¹⁴⁶² Fanon Frantz, « *Racisme et culture* », in : *Présence Africaine*, nr. 165–166 (2002), 77, geraadpleegd op 24 maart 2021, <https://doi.org/10.3917/presa.165.0077>.

¹⁴⁶³ Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, resolutie 2106 A(XX), *Convention internationale sur l'élimination de toutes les formes de discrimination raciale*, A/RES/2106(XX)A, 21 december 1965, Hoog-Commissariaat voor de Mensenrechten, geraadpleegd op 24 maart 2021, <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CERD.aspx>.

¹⁴⁶⁴ Jozef De Witte et Patrick Charlier (Unia), *Jaarverslag Discriminatie/Diversiteit 2013*, Brussel: Unia, Interfederaal Centrum voor gelijke kansen en bestrijding van discriminatie en racisme, blz. 22, geraadpleegd op

De toepassings sfeer van de Belgische antiracismewet is nauwkeurig afgebakend. Zij is namelijk "zowel in de overheidssector als in de particuliere sector, met inbegrip van overheidsinstanties, op alle personen van toepassing met betrekking tot:

1° de toegang tot en het aanbod van goederen en diensten die publiekelijk beschikbaar zijn;

2° de sociale bescherming, met inbegrip van de sociale zekerheid en de gezondheidszorg;

3° de sociale voordelen;

4° de aanvullende regelingen voor sociale zekerheid;

5° de arbeidsbetrekkingen;

6° de vermelding in een officieel stuk of in een proces-verbaal;

7° het lidmaatschap van of de betrokkenheid bij een werkgevers- of werknemersorganisatie of enige organisatie waarvan de leden een bepaald beroep uitoefenen, waaronder de voordelen die deze organisaties bieden;

8° de toegang tot en de deelname aan, alsook elke andere uitoefening van een economische, sociale, culturele of politieke activiteit toegankelijk voor het publiek." ¹⁴⁶⁵.

In de wet wordt een hiërarchie aangebracht tussen directe en indirecte discriminatie, alsook tussen direct en indirect onderscheid.

Er is sprake van directe discriminatie wanneer een direct onderscheid wordt gemaakt, tenzij dat onderscheid "objectief gerechtvaardigd wordt door een legitiem doel en de middelen voor het bereiken van dat doel passend en noodzakelijk zijn" of tenzij dat onderscheid wordt gemaakt "op basis van een wezenlijke en bepalende beroepsvereiste" ¹⁴⁶⁶. De wet is dus bijvoorbeeld van toepassing wanneer iemand met een bepaalde huidskleur bij indienstneming wordt gediscrimineerd, zonder dat daarvoor een geldige, in de wet vermelde reden voor bestaat.

Indirecte discriminatie is gebaseerd op een indirect onderscheid en komt voor wanneer "een ogenschijnlijk neutrale bepaling, maatstaf of handelwijze personen gekenmerkt door een bepaald beschermd criterium, in vergelijking met andere personen bijzonder kan benadelen". Er is sprake van indirecte discriminatie wanneer dat onderscheid niet objectief kan worden gerechtvaardigd ¹⁴⁶⁷.

Direct onderscheid is "de situatie die zich voordoet wanneer iemand ongunstiger wordt behandeld dan een ander in een vergelijkbare situatie wordt, is of zou worden behandeld" ¹⁴⁶⁸.

De Belgische antiracismewet bestrijdt dus het racisme (via het strafrechtelijk onderdeel) en de rassendiscriminatie (via het burgerrechtelijk onderdeel) op specifieke vlakken, zonder daarom de begrippen "racisme" of "vreemdelingenhaat" te definiëren ¹⁴⁶⁹ en ¹⁴⁷⁰. Aangezien (terecht of onterecht)

24 maart 2021. Een pdf-versie van dit document kan worden gedownload via <https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/jaarverslag-discriminatie-diversiteit-2013>.

¹⁴⁶⁵ Art. 5, § 1 van de wet van 30 juli 1981 van tot bestraffing van bepaalde door racisme of xenofobie ingegeven daden.

¹⁴⁶⁶ Artikelen 4, 7°; 7, § 1 en 8, §1.

¹⁴⁶⁷ Artikelen 4, 8° et 4, 9°.

¹⁴⁶⁸ Artikel 4, 6°.

¹⁴⁶⁹ De Witte en Charlier, *Jaarverslag Discriminatie/Diversiteit 2013*, blz. 23.

¹⁴⁷⁰ In hoofdstuk 4 zullen de beperkingen van de Belgische wetgeving in de strijd tegen het racisme gedetailleerder worden besproken.

evenmin wordt omschreven wat wordt bedoeld met "een zogenaamd ras", lijkt zulks problematisch, aangezien eenieder naar eigen inzicht de begrippen "racisme" en "ras" kan invullen.

Het gebrek aan een omstandige juridische definitie die de hele met het racisme verbonden complexiteit en subtiliteit omvat, leidt er aldus toe dat de politieambtenaren die de processen-verbaal moeten opstellen en de magistraten die belast zijn met de vervolging en de veroordeling van plegers van racistische daden, veel ruimte voor interpretatie en inschatting wordt gelaten¹⁴⁷¹. Dat is heikel wanneer zij ter zake onvoldoende zijn opgeleid, wat duidelijk het geval blijkt te zijn zoals wij zullen zien in het vierde hoofdstuk, waarin de leemten in de Belgische wetgeving worden behandeld.

De *European Commission against Racism and Intolerance* (ECRI) van de Raad van Europa heeft er daarentegen voor gekozen een nauwkeurige definitie op te nemen in haar op 13 december 2002 aangenomen en op 7 december 2017 herziene *General Policy Recommendation N°7 on national legislation to combat racism and racial discrimination*, namelijk:

*"the belief that a ground such as race, colour, language, religion, nationality or national or ethnic origin justifies contempt for a person or a group of persons, or the notion of superiority of a person or a group of persons"*¹⁴⁷².

Voorts kan worden verwezen naar de *Declaration on Race and Racial Prejudice* van de UNESCO de dato 27 november 1978, want die behelst de volgende brede omschrijving van racisme:

"Racism includes racist ideologies, prejudiced attitudes, discriminatory behavior, structural arrangements and institutionalized practices resulting in racial inequality as well as the fallacious notion that discriminatory relations between groups are morally 'and scientifically justifiable; it is reflected in discriminatory provisions in legislation or regulations and discriminatory practices as well as in anti-social beliefs and acts; it hinders the development of its victims, perverts those who practice it, divides nations internally, impedes international co-operation and gives rise to political tensions between peoples; it is contrary to the fundamental principles of international law and, consequently, seriously disturbs international peace and security."

In die verklaring wordt dus niet alleen verwezen naar het structurele en institutionele racisme (*cf. infra*), maar ook naar de uiterst schadelijke gevolgen van racisme.

Daarnaast moet worden verwezen naar de in september 2001 te Durban in Zuid-Afrika gehouden wereldconferentie inzake racisme, rassendiscriminatie, vreemdelingenhaat en intolerantie, waaraan delegaties uit 170 landen deelnamen, waaronder België¹⁴⁷³. Die conferentie, die ook de "Durban I-conferentie" wordt genoemd, heeft geleid tot een verklaring waarvan artikel 2 het volgende stelt: *"racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance occur on the grounds of race, colour, descent or national or ethnic origin and (...) victims can suffer multiple or aggravated forms of discrimination based on other related grounds such as sex, language, religion, political or other opinion, social origin, property, birth or other status"*.

Voorts wordt in die verklaring het volgende erkend: *"slavery and the slave trade (...) are among the major sources and manifestations of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance,*

¹⁴⁷¹ Opinie van de auteur; zie ook hoofdstuk 4.

¹⁴⁷² Artikel I.1.a van de *ECRI General Policy Recommendation N°7 (revised) on national legislation to combat racism and racial discrimination - adopted on 13 December 2002 and revised on 7 December 2017* (Straatsburg, ECRI-publicatie, Raad van Europa, 2018), geraadpleegd op 24 maart 2021 (<https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/recommendation-no.7>).

¹⁴⁷³ Een tweede zitting vond plaats te Genève, in 2009.

and (...) Africans and people of African descent, Asians and people of Asian descent and indigenous peoples were victims of these acts and continue to be victims of their consequences"¹⁴⁷⁴.

Ook wordt erkend "that colonialism has led to racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance, and that Africans and people of African descent, and people of Asian descent and indigenous peoples were victims of colonialism and continue to be victims of its consequences"¹⁴⁷⁵.

Apartheid en genocide wordt eveneens erkend als "major sources and manifestations of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance"¹⁴⁷⁶.

Een andere belangrijke vaststelling is dat racisme in onze tijd onder meer in grote mate voortvloeit uit "xenophobia against non-nationals, particularly migrants, refugees and asylum-seekers"; zulks vormt "one of the main sources of contemporary racism" en "human rights violations against members of such groups occur widely in the context of discriminatory, xenophobic and racist practices".

In de verklaring van de conferentie van Durban wordt het begrip "racisme" niet gedefinieerd, maar gaat men eigenlijk verder, want de specifieke gebeurtenissen in de geschiedenis van de mensheid die aan de basis van het racisme liggen worden blootgelegd en veroordeeld, en ook de huidige gevolgen ervan worden genoemd.

1.2. Racisme in de sociale en humane wetenschappen

Kijken we naar de sociale en humane wetenschappen, dan zien we een onderscheid tussen verschillende vormen van racisme en verschillende uitingen ervan.

De Franse socioloog Michel Wieviorka merkt met betrekking tot de sociale wetenschappen op dat ze "au départ [ont] contribué à l'élaboration et à la mise en forme du racisme, plus peut-être qu'elles n'ont aidé à le constituer comme un objet d'analyse et de réflexion"¹⁴⁷⁷. Zodoende, "elles ont eu beaucoup de peine à se dégager de l'étude des races humaines, et hésitent encore à rompre avec l'idée même de race"¹⁴⁷⁸.

In zijn opmerkelijk boek "Le racisme, une introduction" legt hij uit dat het idee van het "racisme proprement dit", dat wil zeggen "l'idée d'une différence essentielle, inscrite dans la nature même des groupes humains, dans leurs caractéristiques physiques"¹⁴⁷⁹ opgang maakte rond het einde van de 18de eeuw tot in de 19de eeuw. Dat heeft geleid tot het "racisme classique"¹⁴⁸⁰ waarbij "la race" wordt geassocieerd met de "attributs biologiques et naturels, et attributs culturels"¹⁴⁸¹ en het voorwerp is van "théorisation scientifique"¹⁴⁸².

Vervolgens werd in 1967 in de Verenigde Staten het begrip "institutioneel racisme" door Stokely Carmichael, een antiracismemilitant, en Charles V. Hamilton, docent politieke wetenschappen, ingevoerd in hun boek "Black Power: The Politics of Liberation in America".

¹⁴⁷⁴ Verenigde Naties, *Report of the World Conference against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance (Durban, 31 August - 8 September 2001)*, A/CONF.189/12, art. 13, geraadpleegd op 24 maart 2021 (<http://undocs.org/en/a/conf.189/12>).

¹⁴⁷⁵ *Ibid.*, art. 14.

¹⁴⁷⁶ *Ibid.*, art. 15.

¹⁴⁷⁷ Michel Wieviorka, *Le racisme : une introduction* (Parijs, *La Découverte*, 1998), 53.

¹⁴⁷⁸ *Ibid.*

¹⁴⁷⁹ *Ibid.*, 17.

¹⁴⁸⁰ *Ibid.*

¹⁴⁸¹ *Ibid.*

¹⁴⁸² *Ibid.*

Bij de uitwerking van dat begrip zagen zij een verband met het kolonialisme. Zij vergelijken de situatie van de Afro-Amerikanen met die van de gekoloniseerde volkeren en komen tot het besluit dat het institutioneel racisme een andere naam heeft: het kolonialisme¹⁴⁸³.

Hoewel zij erkennen dat de vergelijking niet helemaal opgaat, stellen zij een onloochenbare *“objectieve relatie”*¹⁴⁸⁴ vast die zich op politiek, economisch en sociaal niveau voltrekt.

Op politiek niveau: *“les décisions qui affectent la vie des noires”*¹⁴⁸⁵ worden genomen door *“la structure du pouvoir des blancs”*¹⁴⁸⁶, zoals in de koloniale periode het geval was. De auteurs nemen vooral de blanke middenklasse in het vizier en laken hun waarden, die zij als volgt beschrijven¹⁴⁸⁷:

*“The values of the middle class permit the perpetuation of the ravages of the black community. The values of that class are based on material aggrandizement, not the expansion of humanity. The values of that class ultimately support cloistered little closed societies tucked away neatly in tree-lined suburbia. The values of that class do not lead to the creation of an open society. That class mouths its preference for a free, competitive society, while at the same time forcefully and even viciously denying to black people as a group the opportunity to compete. (...) This same middle class manifests a sense of superior group position in regard to race. This class wants “good government” for themselves; it wants good schools for its children. At the same time, many of its members sneak into the black community by day, exploit it, and take the money home to their middle-class communities at night to support their operas and art galleries and comfortable homes. When not actually robbing, they will fight off the handful of more affluent black people who seek to move in; when they approve or even seek token integration, it applies only to black people like themselves—as “white” as possible. This class is the backbone of institutional racism in this country”*¹⁴⁸⁸.

Op economisch niveau: *“les exploitants viennent de l'extérieur dans le ghetto (...) se présentent souvent comme les “amis du Noir”, prétendant offrir des biens et des services valables, alors que leur motivation première est le profit personnel et que leur impact fondamental est le maintien du racisme. De nombreuses agences d'aide sociale - publiques et privées - prétendent souvent offrir des services “d'élévation”; en réalité, elles finissent par créer un système qui déshumanise l'individu et perpétue sa dépendance”*¹⁴⁸⁹.

Op sociaal niveau, ten slotte: *“nés dans cette société (...), les noirs commencent à douter d'eux-mêmes, de leur valeur en tant qu'êtres humains. Le respect de soi devient presque impossible”*¹⁴⁹⁰.

In dezelfde periode zal een *“racisme renouvelé”*¹⁴⁹¹ het daglicht zien, met de opkomst van extreemrechts, met name in Engeland. Dat racisme neemt afstand van de ideeën van biologische minderwaardigheid en zal een nieuwe focus leggen, namelijk het culturele verschil als *“légitimation du discours raciste”*¹⁴⁹².

In zijn boek *“La condition noire : essai sur une minorité française”* merkt historicus Pap Ndiaye op dat dit nieuwe racisme evenwel veel van het biologische racisme weg heeft aangezien *“ces fameuses*

¹⁴⁸³ Kwame Ture (Stokely Carmichael) en Charles V. Hamilton, *Black Power: The Politics of Liberation in America* (1967; heruitgave New York, Vintage Books, 1992), *Édition du Kindle*, locatienummer 194.

¹⁴⁸⁴ *Ibid.*, locatienummer 198.

¹⁴⁸⁵ *Ibid.*, locatienummer 208.

¹⁴⁸⁶ *Ibid.*

¹⁴⁸⁷ *Ibid.*, locatienummer 681.

¹⁴⁸⁸ *Ibid.*, locatienummer 695-700.

¹⁴⁸⁹ *Ibid.*, locatienummer 363-67.

¹⁴⁹⁰ *Ibid.*, 528-29.

¹⁴⁹¹ Wieviorka, *Le racisme*, 31.

¹⁴⁹² *Ibid.*, 32.

*différences culturelles irréductibles peuvent être sous-tendues par des considérations biologiques inavouables, et il convient certainement de ne pas les distinguer trop radicalement*¹⁴⁹³.

Binnen dit nieuwe racisme, zo legt Wieviorka uit, wordt de nadruk gelegd op het gevaar van “l’Autre” voor de “homogénéité national” of althans de “groupe dominant”. “Chaque communauté, ethnique ou nationale” heeft haar eigen kenmerken, zonder meer- of minderwaardig te zijn, doch “différente”¹⁴⁹⁴. In Frankrijk zal dit nieuwe begrip voort worden uitgewerkt onder de naam “racisme différentialiste”. In de Verenigde Staten zal het gaan om het symbolisch racisme, waarbij de aandacht zal worden gevestigd op de minst zichtbare uitingen, meer bepaald “les variantes contemporaines du préjugé à l’égard des Noirs”¹⁴⁹⁵.

Onder meer Thomas F. Pettigrew en Roel W. Meertens, onderzoekers in de sociale psychologie, hebben zich op dit nieuwe verschijnsel toegelegd. In 1995 hebben zij het “subtiel vooroordeel”, ofwel “verhuld racisme”, boeiend weten te beschrijven¹⁴⁹⁶. Zij zijn uitgegaan van de wijze waarop de Amerikaanse psycholoog George Allport het begrip “vooroordeel” heeft gedefinieerd in zijn vermaard werk “*The Nature of Prejudice*”, dat in 1954 verscheen.

Allport definieert het vooroordeel als een gevoel van antipathie dat is gebaseerd op een foute en rigide veralgemening¹⁴⁹⁷. Pettigrew en Meertens voegen daar nog aan toe dat van vooroordelen doordrongen attitudes de neiging hebben om uit te groeien tot een ideologisch kluwen van geloofsovertuigingen die discriminatie rechtvaardigen¹⁴⁹⁸.

Zij leggen uit dat dergelijke houdingen op twee totaal verschillende manieren tot uiting komen: het “flagrante vooroordeel” aan de ene kant en het “subtiële vooroordeel” aan de andere kant.

Het flagrante vooroordeel bevat twee elementen.

Het eerste element is tweeledig: de perceptie dat de externe groep een bedreiging vormt en de afwijzing van die groep. In zijn volstrekt racistische vorm geldt dat het flagrante vooroordeel tevens het geloof behelst dat de externe groep genetisch minderwaardig is¹⁴⁹⁹. Uitgaande van dat geloof is de racist ervan overtuigd dat “de Andere” niet te maken krijgt met discriminatie in de maatschappij, om de eenvoudige reden dat hij ervan doordrongen is dat die Andere gewoonweg genetisch minderwaardig en gevaarlijk is.

Het tweede element is de weigering om in nauw contact te treden met de externe groep¹⁵⁰⁰, dat wil zeggen de afwijzing van gemengde relaties. Bovendien weigert men als ondergeschikte van die Andere te werken.

Het subtiële vooroordeel, dan weer, bestaat volgens Pettigrew en Meertens uit drie, meer verborgen elementen.

Het gaat om (1) “de verdediging van de traditionele waarden”, (2) “de overdrijving van de culturele verschillen” en (3) “de weigering om positieve gevoelens te koesteren”¹⁵⁰¹ ten aanzien van de externe

¹⁴⁹³ Pap Ndiaye, *La condition noire : essai sur une minorité française* (Paris : Calmann-Lévy, 2008), édition du Kindle, locatienummer 3048.

¹⁴⁹⁴ *Ibid.*

¹⁴⁹⁵ Wieviorka, *Le racisme*, 33.

¹⁴⁹⁶ Thomas F. Pettigrew en Roel W. Meertens, *Subtle and Blatant Prejudice in Western Europe*, *European Journal of Social Psychology* 25, nr. 1 (jan. 1995): 57–75.

¹⁴⁹⁷ Gordon W. Allport, *The Nature of Prejudice* (Boston, MA: Addison-Wesley, 1954), 10.

¹⁴⁹⁸ Pettigrew en Meertens, *Subtle and Blatant Prejudice*, 57.

¹⁴⁹⁹ *Ibid.*

¹⁵⁰⁰ *Ibid.*

¹⁵⁰¹ *Ibid.*

groep, bijvoorbeeld het feit ambitieus te zijn, zonder daarom noodzakelijkerwijze negatieve gevoelens jegens hen te koesteren.

Met andere woorden heerst bij de betrokkenen de mening dat de individuen die niet tot de eigen groep behoren, op onaanvaardbare wijze handelen en dat hun houding niet tot succes kan leiden. Op basis van de traditionele waarden van de eigen groep wordt het gedrag van de Andere beoordeeld. De ongelijke behandelingen worden niet gerechtvaardigd vanuit een genetische minderwaardigheid maar vanuit het culturele verschil, dat – hoewel het niet altijd denkbeeldig hoeft te zijn – wordt uitvergroot door middel van grove stereotypering.

Hoe dient dan het hedendaagse racisme te worden gedefinieerd?

Albert Memmi heeft een definitie uitgewerkt die menig onderzoeker heeft geïnspireerd, met name die waarbij racisme wordt omschreven als *“une valorisation généralisée et définitive de différences réelles ou imaginaires, au profit de l'accusateur et au détriment de sa victime, afin de légitimer une agression ou des privilèges”*¹⁵⁰².

Bij het ontleden van de werkelijk “nieuwe” aard van de nieuwe vormen van racisme beschrijft de Franse filosoof Etienne Balibar racisme als een *“phénomène social total”* dat:

*“s’inscrit dans des pratiques (des formes de violence, de mépris, d’intolérance, d’humiliation, d’exploitation), dans des discours et des représentations qui sont autant d’élaborations intellectuelles du fantasme de prophylaxie ou de ségrégation (nécessité de purifier le corps social, de préserver l’identité du « soi », du « nous », de toute promiscuité, de tout métissage, de tout envahissement), et qui s’articulent autour des stigmates de l’altérité (nom, couleur de peau, pratiques religieuses). Donc il organise des affects (dont la psychologie s’est attachée à décrire le caractère obsédant, mais aussi l’ambivalence « irrationnelle ») en leur conférant une forme stéréotypée, aussi bien du côté de leurs « objets » que de leur « sujets »”*¹⁵⁰³.

Wieviorka dan weer gaat in voormeld werk¹⁵⁰⁴ uit van de omschrijving van racisme als een houding die erin bestaat *« à caractériser un ensemble humain par des attributs naturels, eux-mêmes associés à des caractéristiques intellectuelles et morales qui valent pour chaque individu relevant de cet ensemble et, à partir de là, à mettre éventuellement en œuvre des pratiques d’infériorisation et d’exclusion. »*¹⁵⁰⁵

Hij onderscheidt eveneens vier beleidsniveaus waarop dit racisme tot uiting komt¹⁵⁰⁶.

Hij noemt het eerste niveau *« l’infirracisme »*. Hiermee wordt een stadium bedoeld waarin er sprake is van een beperkte mate van racisme, dat niet veel gevolgen heeft en moeilijk vaststelbaar is, aangezien de racistische uitlatingen “bijna confidencieel” gebeuren. Bovendien geeft dit slechts aanleiding tot een discriminatie die hij als *« contenue ou limitée »* bestempelt.

Het volgende niveau is dat van het *« racisme éclaté »*, waarbij het racisme duidelijk veel zichtbaarder is, net als de discriminatie en segregatie die eruit voortvloeien. Hij geeft als voorbeeld het geweld dat wordt gepleegd door skinheads, een groep die bekendstaat om *« leur violence de rue, leur look (crâne*

¹⁵⁰² Memmi, *Le Racisme*, 159–60.

¹⁵⁰³ Étienne Balibar en Immanuel Wallerstein, *Race, nation, classe : Les identités ambiguës* (Parijs: *La Découverte*, 2007), 28.

¹⁵⁰⁴ Dit is de voorlopige omschrijving, die later zal worden aangevuld.

¹⁵⁰⁵ Wieviorka, *Le racisme*, 7.

¹⁵⁰⁶ *Ibid.*, 80–84.

rasé, tatouages, tenue vestimentaire), leur tribalisme, leur idéologie d'extrême droite et leur racisme débridé ». Dit racisme heeft bovendien in het politieke spectrum nog geen weerklank gevonden.

Het voorlaatste niveau is dat van het geïnstitutionaliseerde racisme, dat, zoals eerder werd vermeld, vanuit de Verenigde Staten is overgenomen en dat hij als volgt definieert:

« D'une part, le phénomène pénètre alors la vie des institutions, qui contribuent plus ou moins activement à la discrimination et à la ségrégation, explicitement, ou implicitement, sous des formes voilées, alimentant ce qui est parfois appelé un racisme institutionnel. D'autre part, il devient un élément des débats politiques, porté par un ou plusieurs partis qui en capitalisent les affects, les orientent et contribuent à les exacerber, l'inscrivant au cœur de ses projets et de ses propositions. Les idées racistes ne sont plus dès lors le propre de mouvements ou de groupes marginaux, ou suffisamment radicalisés pour risquer en permanence la marginalisation, elles imprègnent la vie politique, elles obligent les acteurs politiques qui les rejettent à en discuter activement, elles exercent une influence sur les catégories générales du débat politique. »

Op het vierde niveau vinden we het « *racisme total* », dat ook « *racisme d'état* » mag worden genoemd en dat in de woorden van Wieviorka « *s'organise alors en fonction d'une doctrine raciste, met en œuvre des programmes qui s'en inspirent, mobilise éventuellement les forces vives du pays au profit de ses orientations.* »

Die typologie is interessant want ze toont aan dat racisme niet enkel het werk is van individuen, die zich al dan niet groeperen, maar dat het zich eveneens op het institutionele niveau en zelfs op het staatsniveau kan voordoen. Zoals de historicus Pap Ndiaye opmerkt, is het belangrijk om de verscheidene vormen van racisme te analyseren en ze zo te onderscheiden « *pour mieux les connaître et donc mieux les réduire* ». ¹⁵⁰⁷

Wat het institutionele racisme en meer specifiek het institutionele racisme in België betreft, is het goed melding te maken van de onderzoeksters Dounia Bourabain (VUB), Laura Westerveen (VUB), Safaa Charafi (VUB) en Géraldine André (UCL), die in hun bijdrage – getiteld “Het racisme in Brussel aanpakken: Yes We Can!” - in het boek “Migratie, Gelijkheid & Racisme” pleiten voor een erkenning van dat type racisme in België.

Ze leggen uit dat die term verwijst naar “de manieren waarop institutionele beleidslijnen en praktijken ongelijkheden tussen minderheden en de meerderheid veroorzaken”. ¹⁵⁰⁸ Ze voegen eraan toe: “om te garanderen dat alle groepen op gelijke basis kunnen deelnemen aan sociale interactie moeten we erkennen dat door de meerderheid bepaalde, geïnstitutionaliseerde normen en waarden (opzettelijk of indirect) minderheden in de samenleving kunnen benadelen.” ¹⁵⁰⁹

Als minderheidsstudenten bijvoorbeeld systematisch terechtkomen in minder bevoorrechte scholen of in lagere onderwijsrichtingen”, zo gaan ze verder, “kunnen we dit ‘institutioneel racisme’ noemen. Dat weerspiegelt niet noodzakelijk – of niet alleen – de vooroordelen van een bepaalde leerkracht tegenover een bepaalde student, maar ook de manier waarop de instituties georganiseerd zijn ¹⁵¹⁰.” Ze vervolgen hun betoog met de stelling: “Om te garanderen dat alle groepen op gelijke basis kunnen deelnemen aan sociale interactie, moeten we erkennen dat door de meerderheid bepaalde,

¹⁵⁰⁷ Ndiaye, *La Condition noire*, locatienummer 2858.

¹⁵⁰⁸ Dounia Bourabain, Laura Westerveen, Safaa Charafi, en Géraldine André, « Het racisme in Brussel aanpakken: Yes We Can! », in *Migratie, Gelijkheid & Racisme*, dir. Ilke Adam et al. (Brussel: VUB Press, 2021), blz. 236.

¹⁵⁰⁹ Ibid., 237.

¹⁵¹⁰ Ibid.

geïnstitutionaliseerde normen en waarden (opzettelijk of indirect) minderheden in de samenleving kunnen benadelen¹⁵¹¹.

Het is eveneens goed te vermelden hoe racisme concreet wordt geuit.

Wieviorka geeft aan dat het vooroordeel (samen met roddels) een eerste elementaire uiting van racisme is. Daarbij gaat het om « *des représentations de l'Autre qui valorisent le groupe auquel on appartient au détriment du groupe autre* » en voorstellingen die « *amplifient les différences et aboutissent à des stéréotypes susceptibles de nourrir ou de justifier des attitudes discriminatoires* »¹⁵¹². Segregatie is een tweede uitdrukingsvorm. Hierbij wordt een groep in een aan hem voorbehouden ruimte afgezonderd, zoals ten tijde van de apartheid het geval was. Tot slot is er ook discriminatie als uitingsvorm. Bij discriminatie heerst er een « *logique de hiérarchisation* », waarbij de Andere niet wordt uitgesloten maar waarbij een beroep wordt gedaan op « *la race pour lui accorder un traitement différencié* ». ¹⁵¹³

Er zijn dus verscheidene manieren waarop racisme in de sociale en humane wetenschappen wordt benaderd en, zoals Wieviorka stelt, « *il y a des éclairages différents qui peuvent se compléter, s'aider mutuellement. (...) Par exemple, la sociologie ne peut pas expliquer le noyau dur du racisme qui est peut-être anthropologique, qui relève certainement d'une certaine psychologie, peut-être de la psychanalyse* »¹⁵¹⁴

1.3. Welke definitie is het meest geschikt met betrekking tot de zwarten?

Om de situatie van de vroegere gekoloniseerde of onder voogdij staande volkeren te beschrijven en die van de zwarten in het algemeen, moet men in België rekening houden met een specifieke vorm van racisme jegens hen, te weten het antizwart racisme. Ndiaye beschrijft dit racisme als zijnde « *au fondement des racismes modernes* »¹⁵¹⁵.

Hij verduidelijkt dat dit antizwart racisme « *s'est caractérisé par la mobilisation de stéréotypes violents et solidement ancrés* ». Dit racisme kan brutaal en flagrant zijn maar evengoed « *bénin, bonasse, et condescendant, comme cet universitaire noir à qui, lors de son inscription dans une bibliothèque municipale, une dame de bonne volonté recommanda sa participation à un « atelier de lecture* ». ¹⁵¹⁶

Ditzelfde « *racisme bonasse* », zo vervolgt Ndiaye, verheerlijkt « *les qualités physiques des Noirs* » en valoriseert bijvoorbeeld het feit dat « de Andere » goed Frans spreekt, waarbij men zich afvraagt waar die dit heeft geleerd. Het gaat om een valorisatie « *outré mesure des éléments en apparence insignifiants, qui font alors figure de capacités remarquables* ». In België kan dit ook worden doorgetrokken naar zwarten die Nederlands spreken.

Op persoonlijk vlak was ik bijvoorbeeld geschokt toen een gynaecologe net nadat ik via een keizersnede en na een zeer lange arbeid van bijna 36 uren was bevallen, opmerkte dat ik goed Nederlands sprak. Ik rilde van de kou en was nog in shock op de operatietafel en kon alleen maar aan mijn zoon denken, die ik amper een minuut had kunnen vasthouden vóór hij naar de neonatologie werd weggebracht. De wonde moest nog worden dichtgenaaid. Ik was woedend omdat ze, in plaats

¹⁵¹¹ Ibid.

¹⁵¹² Wieviorka, *Le racisme*, 55.

¹⁵¹³ Ibid., 64.

¹⁵¹⁴ Michel Wieviorka, in : Christine Barats, « *Racisme et exclusion : entretien avec Michel Wieviorka* », in: « *Exclusion-Intégration : la communication interculturelle* », themanummer, *Quaderni*, nr. 22 (winter 1994): 125, geraadpleegd op 24 maart 2021, https://www.persee.fr/doc/quad_0987-1381_1994_num_22_1_1066.

¹⁵¹⁵ Ndiaye, *La Condition noire*, locatienummer 2866.

¹⁵¹⁶ Ibid., locatienummer 3174.

van me gerust te stellen, er niets beter op gevonden had dan me een “compliment” te geven over mijn Nederlands. Ik had haar willen duidelijk maken hoe ik me voelde maar uit schrik heb ik dit niet gedaan. Ik dacht immers bij mezelf: die vrouw moet de operatie nog afmaken en mijn wonde dichtnaaien; dus het is beter dat ik haar niet tegenspreek.

Dergelijke situaties zijn jammer genoeg geen uitzonderingen, wel integendeel.

Een ander courant voorbeeld is dat van de « *interlocuteur bienveillant* » die zich tot een zwarte richt “*comme s'il représentait toutes celles et ceux de son espèce et pose des questions sur tel pays d'Afrique ou des Amériques en supposant une expertise particulière autorisée par l'appartenance à la communauté imaginaire.* »¹⁵¹⁷

Het anti-zwartracisme heeft dus vele facetten.

In het kader van deze bijdrage onthouden we de definitie die Ndiaye in zijn boek over de “*condition noire*” hanteert:

« *Le racisme consiste à définir un ensemble humain par des attributs naturels, à en déduire des caractéristiques intellectuelles et morales qui valent pour chacun des membres de cet ensemble, quelles que soient leurs actions et leur volonté, et à éventuellement prolonger ces représentations par des pratiques d'infériorisation et/ou d'exclusion.* »¹⁵¹⁸

Toch is het goed hier eveneens de formulering aan toe te voegen, die Albert Memmi in zijn definitie van racisme gebruikt, namelijk het feit dat dit soort handelen wordt gesteld om “*légitimer une agression ou des privilèges*”.

Zoals verderop zal blijken, biedt de combinatie van die twee definities een bijna volledige samenvatting van het racisme waarvan de Congolezen, Rwandezzen en Burundezzen tijdens de periode van de kolonisatie/voogdij het slachtoffer waren, alsook van het hedendaagse racisme.

Willen we echter komen tot een werkelijk volledige definitie, dan moet eveneens rekening worden gehouden met het begrip “intersectionaliteit”, dat aanvankelijk door de Afro-Amerikaanse juriste Kimberlé Crenshaw werd uitgewerkt en waarmee ze aandacht vroeg voor de specifieke vormen van discriminatie op grond van huidskleur en geslacht waaraan Afro-Amerikaanse vrouwen werden blootgesteld.¹⁵¹⁹

Met haar theorie van de intersectionele discriminatie wou ze de manier aantonen “*dont les catégories de pensée juridique favorisent les membres des groupes dominants et contribuent ainsi à reproduire des rapports structurels de domination, méconnaissant les expériences d'oppression situées à l'intersection de plusieurs rapports de pouvoir*”¹⁵²⁰.

Op het juridische niveau wordt intersectionele discriminatie eveneens bestudeerd als deel van “*une discussion plus complète sur les discriminations multiples*”¹⁵²¹. Door rekening te houden met

¹⁵¹⁷ Ibid., locatienummers 3190–97.

¹⁵¹⁸ Ibid., locatienummer 2796.

¹⁵¹⁹ Kimberlé Crenshaw, « *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics* », *University of Chicago Legal Forum* (1989): 139–67, geraadpleegd op 24 maart 2021, <http://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8>.

¹⁵²⁰ Farinaz Fassa, Éléonore Lepinard, en Marta Roca i Escoda, dirs., *L'intersectionnalité : enjeux théoriques et politiques* (Paris : La Dispute/SNEDIT, 2016), 9.

¹⁵²¹ Laurent Fastrez, Pauline Loeckx, et Lucie Monnier, « *La discrimination multiple et la théorie de l'intersectionnalité dans la jurisprudence des Cours européennes et des Droits de l'homme* », *Chroniques du droit social*, nrs. 5–6, (2018): 174.

intersectionaliteit, wordt het mogelijk om “rendre « visible l’invisible » en “se saisir ainsi d’un ensemble de situations qui échappent au droit antidiscrimination”¹⁵²².

Dit intersectionaliteitsbegrip is belangrijk want, zoals we in het derde hoofdstuk zullen zien, zijn Belgische burgers die uit Congo, Rwanda en Burundi afkomstig zijn – en zwarten in het algemeen – het slachtoffer van verscheidene gelijktijdige vormen van discriminatie.

2. De constructie en voorstelling van de “Zwarte”

“Ce sont la violence de l’Etat et l’inégalité internationale structurelle qui produisent la race ; non les articles de sociologie. Ce sont la mort et la déshumanisation qui produisent les Noirs ; non les discours « essentialisant »”¹⁵²³ Norman Ajari

Ndiaye wijst op het volgende: “être noir n’est ni une essence, ni une culture, mais le produit d’un rapport social : il y a des Noirs parce qu’on les considère comme tels”¹⁵²⁴.

Hoe is het zover kunnen komen dat zwarten tot hun huidskleur werden herleid, met allerlei daaraan gekoppelde kenmerken?

In dit hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van hoe de Zwarte eerst sociaal werd geconstrueerd om de slavernij en vervolgens het kolonialisme te rechtvaardigen.

2.1. Historische evolutie van de inferiorisering van zwarten: van de oudheid tot het kolonialisme

De Belgische historica Godelieve Van Geertruyen wijst er in haar bijdrage aan het boek “*Racisme, continent obscur: Clichés, stéréotypes, phantasmes, à propos des Noirs dans le Royaume de Belgique*” om te beginnen op dat de kleur een rol heeft gespeeld in die zin dat men vaak de neiging had om de mensen in te delen volgens hun huidskleur. Hoe blanker, hoe hoger op de ladder. Daardoor stonden de mensen van Afrikaanse afkomst ook altijd onderaan de ladder¹⁵²⁵.

De Amerikaanse sociologen Robert Miles en Malcolm Brown verduidelijken dat wit in de Grieks-Romeinse cultuur reeds als positiever werd gezien, terwijl zwart als negatief werd beschouwd. Aan de Afrikanen werden echter geen negatieve stereotypen toegeschreven en hun huidskleur rechtvaardigde de slavernij niet. Integendeel, ze werden als mensen beschouwd, “*en mesure d’être libres, disposer d’une sagesse et qui avaient droit à la justice*”. Ze werden ook gerespecteerd als krijgers en soldaten.

Voorts werd aangenomen dat de kleur van huid en haar slechts het gevolg was van een constante blootstelling aan de zon¹⁵²⁶.

Ndiaye bevestigt dit en wijst erop dat “*même si, aux époques antique et médiévale, être noir n’était pas un avantage dans les sociétés grecque et romaine, l’esclavage n’était pas associé en tant que tel aux Noirs*”¹⁵²⁷.

¹⁵²² Ibid., 176.

¹⁵²³ Norman Ajari, *La dignité ou la mort : éthique et politique de la race* (Parijs: La Découverte, 2019), Kindle, locatienummer 171.

¹⁵²⁴ Ndiaye, *La Condition noire*, locatienummer 977.

¹⁵²⁵ Godelieve Van Geertruyen, “*Démons sans merveilles, peuples sans histoires : comment l’Occident a perçu les Africains à travers les siècles*”, in : *Racisme, continent obscur: Clichés, stéréotypes, phantasmes, à propos des Noirs dans le Royaume de Belgique*, dir. Jean-Pierre Jacquemin et al. (Brussel: Éditions CEC, 1991), 19.

¹⁵²⁶ Robert Miles en Malcolm Brown, *Racism*, 2e éd. (New York: Routledge, 2003), 23.

¹⁵²⁷ Ndiaye, *La Condition noire*, locatienummer 2874.

Het beeld dat veel westerlingen hebben van mensen van Afrikaanse afkomst, namelijk een primitief volk met beperkte intellectuele vermogens, is relatief recent, "*formée et transformée progressivement au long des siècles*"¹⁵²⁸.

De Amerikaanse historicus George Fredrickson, auteur van verschillende boeken over de geschiedenis van het racisme, wijst erop dat de Europeanen tot midden de vijftiende eeuw "weinig of geen directe contacten hadden met de subsaharaanse Afrikanen"¹⁵²⁹. Men verwees naar de geschriften van Herodotus uit de vijfde eeuw voor Christus, en naar het werk van Plinius de Oudere. Zo schreef Plinius de Oudere verschillende fysiologische en culturele kenmerken toe aan bepaalde Afrikaanse volkeren. Volgens hem waren er onder meer cynocefale volkeren, mensen met hondenkoppen, aten andere mensenvlees en waren er nog andere met slechts één been.¹⁵³⁰

Van Geertruyen stelt echter dat tijdens die periode "*une peau noire n'éveillait, nulle part en Europe, de sentiments négatifs*". Zo wijst ze erop dat een van de Drie Koningen in de veertiende eeuw steevast als een zwarte man werd voorgesteld. Een ander voorbeeld is Mansa Musa, de koning der koningen van het Koninkrijk Mali in de veertiende eeuw, die op een kaart van cartograaf Cresques wordt afgebeeld "*avec tous les signes de la dignité impériale (européenne) et tient une grosse pépite d'or dans les mains*", om ontegenzeggelijk "*indiquer sa richesse et la principale source de revenus de son royaume*".¹⁵³¹

Fredrickson licht toe dat "de duivels soms werden voorgesteld als zwarthuidige creaturen met kennelijk Afrikaanse kenmerken; de beulen van martelaren werden vaak voorgesteld als zwarte mannen". Hij stelt dat die symbolische "associatie van zwart met de duivel en de dood, alsook van wit met goedheid en zuiverheid", leidde tot "een bepaalde vooringenomenheid van mensen met een lichte huidskleur jegens mensen met een donkerdere huidskleur, maar dat die culturele tendens niet mag worden overdreven"¹⁵³².

Religie speelde evenwel een belangrijke rol. Aldus vloeide uit het geloof dat de eerste tot het christendom bekeerde niet-jood een Ethiopiër was, voort dat "de aanhangers van evangelisatie de zwarte bekeerlingen eerder als het levende bewijs dat hun geloof universeel was".¹⁵³³ Zo komt Van Geertruyen ook tot de conclusie dat de Europeanen over het algemeen lovend waren over de Afrikaanse koninkrijken en dat dit ook voor het koninkrijk Congo het geval was, maar alleen omdat de koning christelijk was na zijn bekering aan het einde van de vijftiende eeuw¹⁵³⁴.

Fredrickson beweert dat "de verleiding" voor de Europeanen om de zwarten tot slaven te maken enerzijds voortkomt uit het feit dat "zij beschikbare koopwaar waren"¹⁵³⁵ en anderzijds uit het gegeven dat zij (voor de meesten) geen christenen waren. Hij stelt dat "die verleiding zelfs rationeel kan worden voorgesteld als een missioneringsproject: de ziel van de slaven kan worden gered door het contact met de gelovigen"¹⁵³⁶. Voorts verduidelijkt hij dat de Middeleeuwse Arabieren en Moren

¹⁵²⁸ Van Geertruyen, "*Démons sans merveilles, peuples sans histoires*", 20.

¹⁵²⁹ De citaten van Fredrickson zijn vrije vertalingen uit het Engels.

George M. Fredrickson, *Racism: A Short History*. (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002), 26.

¹⁵³⁰ Miles en Brown, *Racism*, 24; zie ook: Van Geertruyen, "*Démons sans merveilles, peuples sans histoires*", 20.

¹⁵³¹ Van Geertruyen, "*Démons sans merveilles, peuples sans histoires*", 23.

¹⁵³² Fredrickson, *Racism*, 26.

¹⁵³³ *Ibid.*, 27.

¹⁵³⁴ Van Geertruyen, "*Démons sans merveilles, peuples sans histoires*", 23.

¹⁵³⁵ Fredrickson licht toe dat de slavernij in Afrika weliswaar danig verschilde van de praktijken in de plantages van de Nieuwe Wereld, maar dat het beginsel van het bezit van mensen als productiemiddel sterk was ingeburgerd. Bijgevolg hoefden de Europeanen doorgaans geen mensen gevangen te nemen om ze tot hun slaven te maken" (*ibid.*, 29–30).

¹⁵³⁶ *Ibid.*, 30.

weliswaar zowel witte als zwarte slaven hadden en dus niet aan de louter raciale slavernij deden die de Europeanen in de 16^e en de 17^e eeuw in de Nieuwe Wereld hadden binnengebracht, maar dat ze de zwarten doorgaans wel de meest ondergeschikte en de meest vernederende taken oplegden.¹⁵³⁷

Hoewel volgens hem de huidskleur aanvankelijk wellicht weinig belang had, erkent hij dat het "waarschijnlijk een aanwijzing is van een radicaal anders-zijn die het psychologisch makkelijker maakte om de betrokkenen te behandelen met de brutaliteit die vaak inherent was aan de slavenhandel"¹⁵³⁸.

Dit sluit aan bij wat de Amerikaanse historica Miriam Claude Meijer schreef in een bijdrage aan het boek "*L'invention de la race*", dat in 2014 werd gepubliceerd onder leiding van Nicolas Bancel, Thomas David en Dominic Thomas. Ze wijst er met name op dat vanwege "de toenemende slavenhandel" de Europeanen zullen beginnen met "segregatie toe te passen op subsaharaans Afrika en het continent zijn plaats in de geschiedenis zullen ontzeggen"¹⁵³⁹.

Door "de groeiende economische macht van de Europese protestanten" zal "een nieuw paradigma" noodzakelijk worden. Zodoende zal schrijver George Best in 1578 in zijn boek "*A True discourse of the late voyages of discovery*" de zwarte huid toeschrijven aan de vloek over Cham¹⁵⁴⁰, aldus nog Meijer. De Congolese auteur Thomas Mpoyi-Buatu is van oordeel dat de economische expansiedrang zal leiden tot "*un choc culturel entre Européens et non-Européens apportant un lot d'images qui inspireront les attitudes des Blancs envers les Noirs. A ces attitudes se joindra la supériorité technologique et militaire qui permettra aux Européens d'infléchir significativement la destinée du monde non-européen*"¹⁵⁴¹.

De trans-Atlantische slavenhandel zal in de Afrikaanse koninkrijken inderdaad leiden tot "*une stagnation culturelle généralisée*" en zo wordt zwart zijn "*synonyme d'esclave et d'être inférieur*"¹⁵⁴².

De vloek over Cham zal ook terugkeren tijdens de zeventiende eeuw en zal gebruikt blijven worden om de slavernij en vervolgens het kolonialisme te rechtvaardigen. Door slaven te zijn, "*ils exécutent la sentence de malédiction*"¹⁵⁴³. Die mythe zal ook de rassentheorie voeden.

Tijdens de 16de en 17de eeuw (en ook daarna) zullen de Europeanen, bovenop een veronderstelde inferioriteit, andere kenmerken aan zwarte mensen toeschrijven, zoals:

- heidendom;
- hyperseksualiteit van de zwarte vrouwen;
- specificiteit van het geslachtsorgaan van de zwarte mannen;

¹⁵³⁷ Ibid., 29-30

¹⁵³⁸ Ibid., 30-31.

¹⁵³⁹ Miriam Claude Meijer, "*Petrus Camper et les variétés crâniennes*", in: *L'invention de la race: des représentations scientifiques aux exhibitions populaires*, dir. Nicolas Bancel, Thomas David en Dominic Thomas (Parijs: La Découverte, 2014), 56.

¹⁵⁴⁰ Ibid., 56. Volgens sommige historici, zoals Bernard Lewis en William McKee Evans, verspreidden de moslims als eersten het idee dat de zwarten de afstammelingen van Cham waren; zie in dit verband: Fredrickson, *Racism*, 29.

¹⁵⁴¹ Thomas Mpoyi-Buatu, recensie van *Français et Africains : les Noirs dans le regard des blancs, 1530-1880*, door William B. Cohen, *Présence Africaine*, nouvelle série, nr. 123 (1982): 239, geraadpleegd op 24 maart 2021, <http://www.jstor.org/stable/24350784>.

¹⁵⁴² Van Geertruyen, "*Démons sans merveilles, peuples sans histoires*", 24.

¹⁵⁴³ Rohrbacher, *Histoire universelle de l'Eglise*, Parijs, 1857-1861, geciteerd in Ibrahima Baba Kaké, "*De l'interprétation abusive des textes sacrés à propos du thème de la malédiction de Cham*", *Présence Africaine*, nouvelle série, nr. 94 (1975): 248.

- bestialiteit;
- geslachtsbetrekkingen tussen zwarte mensen en apen;
- gelijkenis tussen zwarten en apen;
- luiheid, wreedheid, lafheid, bijgelovigheid;
- beleefdheid jegens en respect voor de ouderen;
- kannibalisme¹⁵⁴⁴.

Die kenmerken zullen in verscheidene werken worden opgenomen, waaronder ook theaterstukken naar het voorbeeld van wat te lezen staat in *The Tempest*¹⁵⁴⁵ van Shakespeare, dan wel in het werk van dramaturge Aphra Behn; die omschreef in 1688 de neus van haar hoofdpersonage, een zwarte, als “*droit et romain au lieu d’Africain et plat*”, en zijn mond als “*la plus finement dessinée, loin de ces grosses lèvres qui sont si courantes chez le reste des Nègres*”¹⁵⁴⁶.

Wieviorka onthult dat tijdens de 17e en de 18e eeuw, vóór het ontstaan van het wetenschappelijk racisme, die afbeeldingen ressorteren onder wat we protoracisme kunnen noemen. Afgezien van de bijbelse verwijzing menen sommigen dat de lichamelijke verschillen die als de oorzaak van hun minderwaardigheid worden beschouwd, niet alleen het resultaat zijn van het “*climat, la nature, mais aussi la culture, la civilisation dans laquelle ils sont socialisés.*”. Het gevolg daarvan is dat “*le Noir africain est un sauvage, mais qui peut être “civilisé” et même voir son apparence physique transformée par la colonisation*”¹⁵⁴⁷.

Aan het einde van de 18de eeuw ontstaat het wetenschappelijk racisme. De mensen zullen in categorieën worden opgedeeld per “ras”, met onderling een hiërarchie die natuurlijk, onvermijdelijk en onveranderlijk is¹⁵⁴⁸.

Verscheidene auteurs zoals Voltaire, Rousseau, Hugo, Hegel en Kant nemen racistische ideeën in hun werken over en maken de vermeende superioriteit van de blanken en het misprijzen voor de zwarten acceptabel of zelfs voor de hand liggend.

In het in 1756 gepubliceerde werk “*Essai sur les Mœurs et l’esprit des nations*” van Voltaire staat bijvoorbeeld het volgende te lezen:

“*Il n’est permis qu’à un aveugle de douter que les Blancs, les Nègres, les Albinos, les Hottentots, les Lapons, les Chinois, les Américains, soient des races entièrement différentes.*

(...).

Leurs yeux ronds, leur nez épaté, leurs lèvres toujours grosses, leurs oreilles différemment figurées, la laine de leur tête, la mesure même de leur intelligence, mettent entre eux et les autres espèces d’hommes des différences prodigieuses. Et ce qui démontre qu’ils ne doivent point cette différence à leur climat, c’est que des Nègres et des Nègresses, transportés dans les pays les plus froids, y produisent

¹⁵⁴⁴ Miles en Brown, *Racism*, 37.

¹⁵⁴⁵ Zie in dat verband: Ajari, *La dignité ou la mort*, locatie 841.

¹⁵⁴⁶ Van Geertruyen, *Démons sans merveilles, peuples sans histoires*, 27.

¹⁵⁴⁷ Wieviorka, *Le racisme*, 17.

¹⁵⁴⁸ Miles en Brown, *Racism*, 40.

toujours des animaux de leur espèce, et que les mulâtres ne sont qu'une race bâtarde d'un noir et d'une blanche, ou d'un blanc et d'une noire."¹⁵⁴⁹.

Hegel schreef dan weer in 1837 in *"Die Vernunft der Geschichte"*, waarvan hierna een uittreksel uit de Franse vertaling *"La Raison dans l'Histoire"* volgt:

"Pour tout le temps pendant lequel il nous est donné d'observer l'homme africain, nous le voyons dans l'état de sauvagerie et de barbarie, et aujourd'hui encore il est resté tel. Le nègre représente l'homme naturel dans toute sa barbarie et son absence de discipline. Pour le comprendre, nous devons abandonner toutes nos façons de voir européennes. Nous ne devons penser ni à un Dieu spirituel ni à une loi morale; nous devons faire abstraction de tout esprit de respect et de moralité, de tout ce qui s'appelle sentiment, si nous voulons saisir sa nature. Tout cela, en effet, manque à l'homme qui en est au stade de l'immédiateté: on ne peut rien trouver dans son caractère qui s'accorde à l'humain. C'est précisément pour cette raison que nous ne pouvons vraiment nous identifier, par le sentiment, à sa nature, de la même façon que nous ne pouvons-nous identifier à celle d'un chien, ou à celle d'un Grec qui s'agenouillait devant l'image de Zeus. Ce n'est que par la pensée que nous pouvons parvenir à cette compréhension de sa nature; nous ne pouvons en effet sentir que ce qui est semblable à nos sentiments."¹⁵⁵⁰

Victor Hugo drukte zich op 18 mei 1879 in de volgende bewoordingen uit ter gelegenheid van een banket ter herdenking van de afschaffing van de slavernij:

"Que serait l'Afrique sans les blancs? Rien; un bloc de sable; la nuit; la paralysie; des paysages lunaires. L'Afrique n'existe que parce que l'homme blanc l'a touchée. L'Asie a son histoire; l'Amérique a son histoire, l'Australie elle-même a son histoire; l'Afrique n'a pas d'histoire. (...) Cette Afrique farouche n'a que deux aspects: peuplée, c'est la barbarie; déserte, c'est la sauvagerie (...) Allez, Peuples! emparez-vous de cette terre. Prenez là. À qui? À personne. Prenez cette terre à Dieu. Dieu donne la terre aux hommes, Dieu offre l'Afrique à l'Europe. Prenez-la."¹⁵⁵¹

Kant oordeelde als volgt:

"Dans les pays chauds, les hommes mûrissent plus vite à tous égards, mais ils n'atteignent pas la perfection des zones tempérées. L'humanité atteint la plus grande perfection dans la race des Blancs. Les Indiens jaunes ont déjà moins de talent. Les Nègres sont situés bien plus bas."¹⁵⁵²

Met betrekking tot Voltaire, Kant en Hegel schrijft de Amerikaanse filosoof Norman Ajari dat zij de onbeschaafdheid aan de kaak stellen, terwijl die *"se présente toujours de façon ambivalente: elle peut recouvrir aussi bien la violence arbitraire d'un souverain inique que des modes de vie étrangers, tenus*

¹⁵⁴⁹ François-Marie Arouet Voltaire, *Œuvres complètes de Voltaire*, Deel XV, *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, onder leiding van M. Beuchot, Deel 1 (Parijs: Lefèvre, boekhandelaar, Werdet & Lequien (zoon), 1829), 20, geraadpleegd op 24 maart 2021, http://classiques.uqac.ca/classiques/Voltaire/essai_sur_les_moeurs_t1/voltaire_essai_sur_les_moeurs_t1.pdf.

¹⁵⁵⁰ G. W. F. Hegel, *La Raison dans l'Histoire*, vert. K. Papaioannou (Parijs: Éditions 10/18, Département d'Univers Poche, 1965), *Le Monde diplomatique*, novemb 2007, geraadpleegd op 24 maart 2021, <https://www.monde-diplomatique.fr/2007/11/HEGEL/15275>.

¹⁵⁵¹ Victor Hugo, *Discours sur l'Afrique* (1879), uittreksel uit de bundel met zijn toespraken, *Actes et Paroles*, Deel 4: *Depuis l'Exil 1876-1885*, geraadpleegd op 24 maart 2021, <http://ferbos.jeanfrancois.free.fr/psychanalyse-et-creation/IMG/pdf/texte-de-victor-hugo.pdf>.

¹⁵⁵² Geciteerd in Louis Sala-Molins, *"Et si je mens... Prélude à la 12e édition"*, in *Le Code Noir: ou le calvaire de Canaan*, onder leiding van Louis Sala-Molins (Parijs: Presses Universitaires de France, 2012), vii-xvi.

*pour exotiques et, par là même, purement et simplement voués à un mépris bestialisant.*¹⁵⁵³ Voorts stipt hij het volgende aan:

*“Cette condamnation ambiguë de la barbarie n’est pas un excès regrettable ou contingent, mais la conséquence nécessaire des valeurs d’émancipation telles que les produit la modernité. Cette dernière est certes porteuse d’une part libératrice, et les notions mêmes de liberté ou d’individu ne méritent sans doute pas d’être abandonnées purement et simplement. Mais leur usage n’est en aucun cas facile et ne va pas de soi. Il n’est pas possible de séparer à sa guise, au sein de la pensée moderne, le bon grain émancipateur de l’ivraie colonialiste. C’est le travail des esclaves qui libère le temps que les maîtres ont le loisir de consacrer à la philosophie: celui-là est condition de possibilité de celle-ci.”*¹⁵⁵⁴

Er zullen overigens steeds meer zogenaamd wetenschappelijke argumenten worden aangevoerd om de minderwaardigheid van de zwarten te “bewijzen”, gaande van de gezichtshoek over de schedelinhoud tot de schedelindex.¹⁵⁵⁵

Zo zal de Nederlander Peter Camper in 1770 stellen dat het prognathisme het aangezicht van de blanken onderscheidt van dat van de zwarten.¹⁵⁵⁶ Hij zal onthullen dat de profielgezichtshoek van een aap 42° bedraagt, die van een orang-oetan 58°, die van een Angolese Afrikaan en van een Aziatische Kalmoeck 70°, die van een Europeaan 80° en die van de Grieken 100°.¹⁵⁵⁷

De Duitser Thomas von Sömmering van zijn kant zal in 1785 een opvatting lanceren die vervolgens verder zal worden uitgewerkt door de Engelsman Charles White. Die opvatting luidt dat hoe kleiner de schedelholte is, hoe minder de intelligentie zou zijn ontwikkeld¹⁵⁵⁸. Aangezien de zwarten werden beschouwd als mensen met een kleinere schedelholte, waren ze dus zogenaamd minder intelligent.¹⁵⁵⁹

Arthur Gobineau zal in zijn tussen 1835 en 1855 gepubliceerd essay over de ongelijkheid schrijven dat de Afrikanen ten zuiden van de Sahara onderaan de menselijke ladder staan, en hij voegt er bijvoorbeeld aan toe dat al wat zij willen “*c’est manger, manger avec excès, manger avec fureur*”.¹⁵⁶⁰

¹⁵⁵³ Ajari, *La dignité ou la mort*, locatie 295.

¹⁵⁵⁴ *Ibid.*

¹⁵⁵⁵ Miles en Brown, *Racism*, 41.

¹⁵⁵⁶ *Ibid.*, 42.

¹⁵⁵⁷ Claude Meijer, “Petrus Camper”, 49.

¹⁵⁵⁸ Dickson A. Mungazi, *The Mind of Black Africa* (London: Praeger, 1996), xxiii.

¹⁵⁵⁹ Van Geertruyen, *Démons sans merveilles, peuples sans histoires*, 31; Mungazi, *Mind of Black Africa*, 16–17.

¹⁵⁶⁰ Ndiaye, *La Condition noire*, locatie 2960.

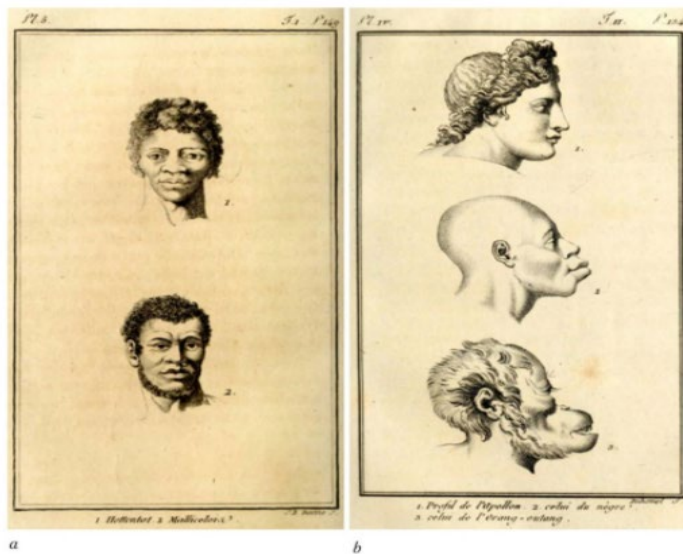

FIGURE 2.3A-C Planches in Julien-Joseph Virey, *Histoire naturelle du genre humain* (Paris an IX [1800-1801]), I, p. 149; II, pp. 134, 136.

De aan de zwarten toegeschreven wilde aard wordt rond de 18de en 19de eeuw gezien als “een vaststaande omstandigheid [...] als gevolg van een kleine herseninhoud, terwijl de beschaving een attribuut wordt van het “blanke” volk, dat beschikt over een grote herseninhoud”.¹⁵⁶¹

Na de publicatie van *The Origin of Species* van Darwin in 1859 zullen sommigen zich op dat werk baseren om nog stelliger te beweren dat de zwarten minder “geëvolueerd” zijn.

Zulks is het geval voor de aanhangers van het sociaal darwinisme, een theorie volgens dewelke “sprake zou zijn van een overlevingsstrijd tussen verschillende menselijke “rassen” waarin de minst intelligente of de minst beschavingscapabele tot verdwijnen zijn gedoemd. Die “verdwijning” werd gezien als het bewijs van een “natuurlijk” onvermogen om te evolueren”.¹⁵⁶² Miles en Brown leggen uit dat de evolutietheorie aldus ontwikkeld was op een wijze die initieel, het idee van verschillende biologische “rassen” ondersteunde, en de adepten van de indeling van het menselijke ras bleven hun typologieën uitvinden.¹⁵⁶³

Eveneens in de 19de eeuw krijgt de Europese koloniale expansie een nieuw elan. Ondanks de voor de hand liggende vaststelling van intelligentie, cultuur en geschiedenis in Afrika, negeerde men die of schreef men ze toe aan een of andere blanke invloed, al moest men ter rechtvaardiging daarvan de meest absurde theorieën verzinnen. Ontdekte men in bepaalde Afrikaanse regio’s helder gestructureerde en naar behoren beheerde koninkrijken, dan beschouwde men die niet als lokale creaties maar als de vrucht van eerdere blanke invasies, aldus Van Geertruyen. Dat misprijzen heeft geleid tot een dermate forse verblinding dat de bij veel Afrikanen vastgestelde positieve vaardigheden, zoals de handelsgeest, niet werden aangemerkt als een bewijs van intelligentie, maar veeleer als “*traits de caractère innés tels que ruse et roublardise*”.¹⁵⁶⁴

¹⁵⁶¹ Miles en Brown, *Racism*, 40–41.

¹⁵⁶² *Ibid.*, 43

¹⁵⁶³ *Ibid.*

¹⁵⁶⁴ Van Geertruyen, *Démons sans merveilles, peuples sans histoires*, 35.

De classificaties op basis van ras en dus ook de nieuwe kenmerken die vanaf het einde van de 18e eeuw naar aanleiding van de opkomst van het wetenschappelijke racisme aan de zwarten worden toegedicht, zijn volgens meerdere auteurs onlosmakelijk verbonden met de *“importance croissante que revêt alors l'idée de nation”*.¹⁵⁶⁵

Met de werken van de Amerikaanse politicologe en filosoof Hannah Arendt als vertrekpunt tekent Wieviorka op dat die classificaties zijn uitgewerkt *“dans un double mouvement d'expansion européenne et de poussée des identités nationales”*. Voorts wijst hij erop dat zij *“concernent donc aussi bien des “races” plus ou moins lointaines, définies avant tout par la couleur, que des “races” présentes sur le sol national — “races” franque et gauloise de Boulainvilliers, Juifs, Irlandais (en Angleterre), etc.”*.

Ndiaye schrijft dan weer:

*“La noirceur a fait l'objet de constructions religieuses, philosophiques, anthropologiques, physiologiques, médicales, environnementales, artistiques, destinées à en démontrer le caractère inférieur, néfaste, dangereux ou repoussant. Dans le cadre de leur expansion coloniale, les Européens ont inventé ce qu'être noir signifiait aux époques moderne et contemporaine. Par contraste, la blancheur représentait un indice de normalité et d'universalité. Elle a servi de critère de civilisation.”*¹⁵⁶⁶

2.2. De voorstelling van de zwarten tijdens de Belgische kolonisatie en voorgedij en na de onafhankelijkheden

Tijdens de Belgische kolonisatie van Congo en de voorgedij van België over Rwanda en Burundi zijn het dus voormelde raciale geloofsovertuigingen die overheersen en die een rechtvaardigingsgrond vormen voor de kolonisatie, zoals dat overigens genoegzaam uit het historisch deel van dit verslag naar voren komt.

Zo luidt het bij Albert Memmi: *“le racisme résume et symbolise la relation fondamentale qui unit colonialiste et colonisé”*.¹⁵⁶⁷

Tijdens de raadplegingen door de experten in het kader van het huidig verslag heeft een Congolese historicus het volgende aangegeven: *“dans le cadre de la Belgique, la physio-anthropologie a contribué au concept de race dans la colonie vers la fin du 19e siècle et le début du 20e siècle. Les travaux de la Société d'Anthropologie de Bruxelles (SAB) ont contribué à la notion de race”*.

Zelfs in België werd immers een raciaal onderscheid op basis van de schedelafmetingen gemaakt. Om te beginnen tussen de Walen en de Vlamingen, onder meer door de Belgische antropologen Emile Houzé en Victor Jacques, beiden overigens lid van de *Société d'Anthropologie de Bruxelles*. Allebei achtten ze met name de Waalse cultuur als *“supérieure tant physiquement que moralement”*.¹⁵⁶⁸

Wat meer bepaald de gekoloniseerde volkeren betreft, kregen de fysiek-antropologische werken een heel andere dimensie, met name die van een antizwart racisme, zeker als men tevens rekening houdt

¹⁵⁶⁵ Wieviorka, *Le racisme*, 17.

¹⁵⁶⁶ Ndiaye, *La Condition noire*, locatienummer 1066.

¹⁵⁶⁷ Albert Memmi, *Portrait du colonisé* (Parijs: Petite Bibliothèque Payot, 1973), 99, geciteerd in: Laurent Licata en Olivier Klein, *Regards croisés sur un passé commun : anciens colonisés et anciens coloniaux face à l'action belge au Congo*, in *L'Autre : Regards psychosociaux*, o.l.v. Margarita Sanchez-Mazas en Laurent Licata (Saint-Martin d'Hères: Presses Universitaires de Grenoble, 2005), 254.

¹⁵⁶⁸ Maarten Couttenier, *Et on ne peut s'empêcher de rire : la physio-anthropologie en Belgique et au Congo (1882–1914)*, in *L'Invention de la race : des représentations scientifiques aux exhibitions populaires*, o.l.v. Nicolas Bancel (Parijs: La Découverte, 2014), 117–20.

met de overheersingsdrang, de brutaliteit, het geweld en de minachting die met dat racisme gepaard gingen. Zulks blijkt ook uit deel I van dit verslag.

Een van de voorbeelden van de impact van het wetenschappelijke racisme op het koloniale beleid en gedachtegoed betreft de craniologie.

De Belgische geschiedkundige Maarten Couttenier vermeldt dat Alphonse Vangele, kolonel en Belgisch “ontdekkingsreiziger” die had deelgenomen aan Stanley’s expeditie, op de terugweg van Congo-Vrijstaat naar België schedels van Congolezen meehad.

Na onderzoek van die schedels wees Émile Houzé op *“le faible niveau de développement des Congolais qui se caractérisaient par leur petite stature, leurs arcades sourcilières saillantes, un crâne de circonférence modeste, un cerveau de petite taille, un fort prognathisme, etc.”*.

De Congolezen werden dus geplaatst *“au même niveau de développement que les hommes préhistoriques”*.¹⁵⁶⁹

Nog andere schedels werden door de Belgische militair Emile Storms verzameld tijdens de aanval tegen Lusinga, een Congolese lokale Tabwa-chef. Die laatste werd gedood en onthoofd en Storms eigende zich diens hoofd toe. Het Belgische koloniale bestuur had Storms opgedragen schedels te verzamelen met het oog op de uitstalling ervan tijdens de Wereldtentoonstelling van Antwerpen in 1885.

Couttenier stelt: *“après le retour de Storms, les traces de violence coloniale furent « oubliées » dans les textes des anthropologues belges discourant sur la taille du cerveau, la couleur de la peau, le prognathisme et les coefficients céphaliques.”* En voorts: *“Houzé souligna ainsi les caractéristiques inférieures et même simiesques des populations observées, renforçant ses convictions polygénistes. Dans cette perspective, il mit en exergue la dégénérescence des Congolais, enclins à tomber malade et peu adaptés à leur environnement concluant que, comme les Flamands, ils ne survivraient pas longtemps.”*¹⁵⁷⁰

Ook naar aanleiding van de tentoonstellingen van 1894 en 1897 kon “onderzoek” naar de fysieke kenmerken van de Congolezen worden gedaan, onder meer door Victor Jacques, met de bedoeling te achterhalen tot welke Congolese stammen ze in voorkomend geval behoorden.

Een ander flagrant voorbeeld van de aanwezigheid van het wetenschappelijke racisme in het koloniale beleid is dat van de speciale kaart, de zogeheten *“carte du mérite civique”*, die de Belgische kolonisator uitreikte aan de Congolezen, Rwandezen en Burundezen die zich naar de Belgische normen en waarden schikten.

De houders van een dergelijke kaart werden informeel beschouwd als “ontwikkelden”. Het doel was een model-elite tot stand te brengen die, bijvoorbeeld in het geval van Congo, zich onderscheidde van de Congolese traditie en die zelfs neerkeek op de eigen afkomst en expliciet koos voor een toekomst naar Belgisch model.¹⁵⁷¹ Een van de zes voorwaarden om voor de kaart in aanmerking te komen was *“justifier d’une bonne conduite et d’habitude prouvant un désir d’atteindre un degré plus avancé en*

¹⁵⁶⁹ Ibid., 121.

¹⁵⁷⁰ Ibid., 122.

¹⁵⁷¹ Peter Verlinden, *Zwarte Trots, witte schaamte? Over kolonialisme en racisme* (Gorredijk: Sterck & De Vreese, 2020), 51.

civilisation".¹⁵⁷² Voorts werd het prekoloniale gewoonterecht niet toegepast op de houders van die kaart.¹⁵⁷³

Evenals die van andere Europese landen in Afrika was de Belgische kolonisatie en voorgedij wel degelijk gestoeld op dat idee dat er een verschil en rangorde tussen de "rassen" zou zijn, zoals de Belgische antropologe Bambi Ceuppens op 7 december 2012 heeft aangegeven tijdens een conferentie die door het *Collectif Mémoire coloniale et Lutte contre les discriminations* was georganiseerd onder het thema: "De strijd tegen discriminatie in het licht van de koloniale geschiedenis en herinnering: een inventaris".

Met betrekking tot Belgisch Congo geeft zij het volgende aan: "*Congolezen hadden de Belgische nationaliteit, maar waren Belgische onderdanen in plaats van burgers; en omdat ze geboren waren als Belgen, konden ze nooit 'genaturaliseerd' worden tot burgers. Officieel was het koloniale verschil dat aan de grondslag lag van de Belgische kolonisatie van Congo dan wel cultureel, in de praktijk bleek het raciaal: eens Congolees, altijd Congolees, ofte: eens koloniaal subject altijd koloniaal subject*".¹⁵⁷⁴

Ook auteur Peter Verlinden is van mening dat de kolonisator dan wel een klasse van Congolese "ontwikkelden" tot stand mocht willen brengen, maar dat het geenszins diens bedoeling was er volwaardige Belgen van te maken, vermits de Congolezen tijdens de kolonisatie nooit als echte Belgen zouden worden aanvaard.¹⁵⁷⁵

Koloniaal monument in het Jubelpark van Brussel, gebeeldhouwd door Thomas Vinçotte en met de inscriptie "Het zwarte ras door België onthaald". Het monument stelt een zittende blanke vrouw voor

¹⁵⁷² N. D., *Carte Du Mérite Civique*, *Aequatoria* 11, nr. 3 (1948): 103–5, geraadpleegd op 24 maart 2021, <http://www.jstor.org/stable/25837907>.

¹⁵⁷³ Jacques J. Maquet, *Droit coutumier traditionnel et colonial en Afrique centrale: bibliographie commentée*, *Journal de la Société des Africanistes* 35, fascicule 2 (1965): 413.

¹⁵⁷⁴ Bambi Ceuppens, *De koloniale en actuele beeldvorming van Congolezen in België*, in *Verslagen van de conferentie "De strijd tegen discriminatie in het licht van de koloniale geschiedenis en herinnering: een inventaris"* van 7 december 2012, o.l.v. Kalvin Soirese Njall et al. (Brussel: *Collectif mémoire coloniale et Lutte contre les Discriminations*, 2012), 16, geraadpleegd op 24 maart 2021, https://www.memoirecoloniale.be/wp-content/uploads/Luttes-Contre-Discriminations-Actes_Conference-07122012-Memoire-Coloniale.pdf.

¹⁵⁷⁵ Verlinden, *Zwarte Trots, witte schaamte?* 51–52.

met een toorts in de hand en die haar sluier opheft voor een Afrikaanse vrouw die haar kind komt voorstellen.

Vermeldenswaard is eveneens de hamitische mythe die met name in Rwanda een zeer nefaste rol heeft gespeeld, zoals eerder onder de aandacht is gebracht in het eerste deel van dit verslag.

Naar de gekoloniseerde en onder voogdij geplaatste volkeren is dus fysiek-antropologisch onderzoek gedaan op basis van raciale ideeën, met het ultieme doel een rechtvaardigingsgrond aan te reiken voor het koloniale oeuvre en voor de voogdij.

Het koloniale discours was dan ook intrinsiek racistisch, aangezien het uitging van de premisse dat de kolonisator niet alleen superieur was vanwege zijn huidskleur maar ook vanwege zijn cultuur, godsdienst en "kunde".

Tijdens de eerder vermelde conferentie van 7 december 2012 van het *Collectif Mémoire colonial et Lutte contre les discriminations* met als thema "De strijd tegen discriminatie in het licht van de koloniale geschiedenis en herinnering: een inventaris" heeft Antoine Tshitungu, onderzoeker en deskundige in de koloniale geschiedenis en herinnering, alsook hoogleraar aan de Universiteit van Lubumbashi, het koloniale discours als volgt omschreven:

"Het corpus van het koloniale discours bestaat uit alles wat erover is geschreven. Het relaas van de reizen, als aanloop naar de kolonisatie zelfs het relaas van de ontdekkingsreizigers. Dat relaas maakt deel uit van dit uitgebreide corpus. Er is ook het wetenschappelijke discours. We zijn hier in het museum van Tervuren¹⁵⁷⁶, het verlengstuk van wat de koloniale wetenschappen wordt genoemd, i.e. een discours met wetenschappelijke pretenties, dat als doel had de zwarte te definiëren en de strategie te bepalen om hem te onderdrukken en het Afrikaanse continent te onderwerpen zodat het noorden het optimaal kon exploiteren, d.w.z. de kolonisator beschouwde zichzelf als superieur. Als we het over het koloniale discours hebben, komen ons meteen stereotypen voor de geest. (...) De stereotypen zijn maar één aspect (...)

Waarom wou men Afrika, en vooral Midden-Afrika, koloniseren? Omdat er duisternis en onwetendheid heerste; men moest de duisternis verdrijven en de ware godsdienst invoeren, want de rest was toch maar bijgeloof; men moest er de beschaving brengen omdat de anderen toch maar primitievelingen waren; kortom, het hele, al dan niet wetenschappelijke discours uit de koloniale tijd berust op en vertrekt van binomia, tweedelingen die nog altijd heel radicaal zijn. (...) De blanke staat tegenover de zwarte (...) Dat discours is niet altijd even helder want tussen de blanke en de zwarte staat in Belgisch Congo bijvoorbeeld de kleurling, een abnormaal wezen. Er moesten theorieën worden bedacht, er werd geschreven en gezwoegd om uit te dokteren wat men met die halfbloeden aan moest. Er werden scholen gesticht voor de halfbloeden, verenigingen opgericht om hun belangen te verdedigen, want in de hele ideologie zat een fout. De halfbloed was er, maar hij paste niet in de 'koloniale' rationaliteit."¹⁵⁷⁷

Dat discours werd gehanteerd door de hoogste leiders van België, zoals meer in detail is aangetoond in het geschiedkundig deel van dit verslag.

We zullen ons hier beperken tot de toespraak van koning Boudewijn van 17 mei 1955 in Leopoldville, dus niet zo lang vóór de onafhankelijkheid van Congo, Rwanda en Burundi. Hij heeft het hierin over « *les bienfaits de la civilisation chrétienne, ciment solide entre la Belgique d'Afrique et la Belgique*

¹⁵⁷⁶ De conferentie vond inderdaad plaats in het museum van Tervuren.

¹⁵⁷⁷ Antoine Tshitungu, Hoe bouw je een objectieve historische herinnering van de kolonisatie op, los van alle clichés over Afrikanen?, in *Verslagen van de conferentie "De strijd tegen discriminatie in het licht van de koloniale geschiedenis en herinnering: een inventaris"* van 7 december 2012, o.l.v. Soïresse Njall et al., 22.

d'Europe », de morele en materiële transformatie van « ces vastes régions de l'Afrique centrale où sévissaient la maladie, l'insécurité et souvent la misère » en over « l'œuvre civilisatrice de la Belgique ». Tot besluit van zijn toespraak richt hij zich tot God: « Dieu protège le Congo et le Ruanda-Urundi, si intimement associés à la Belgique pour leur bonheur et leur prospérité ». ¹⁵⁷⁸

De Congolese auteurs Bajana Kadima-Tshimanga en Tolo Khama-Bassili hebben deze toespraak in 1984 geanalyseerd en vellen het volgende oordeel: « associer « colonisation » à civilisation désigne, au-delà des simples artefacts linguistiques, la négation du génie propre d'un peuple, de son pouvoir créateur et de sa raison d'être soi. ». De kolonisatie, volgens de auteurs, « instaure un ordre nouveau appelé la civilisation » en die nieuwe orde « s'imbrique dans tous les domaines : matériel, physique, social, politique et moral ». Daaruit vloeien de volgende tegenstellingen voort: « colonisation/œuvre d'humanisme/civilisation s'oppose peuple colonisé/malade à soigner/sans culture. » ¹⁵⁷⁹

In zijn toespraak van 30 juni 1960, de dag waarop Congo onafhankelijk werd, herbevestigde Koning Boudewijn het "beschavende" karakter van de kolonisatie in de volgende bewoordingen:

« (...) Pendant 80 ans la Belgique a envoyé sur votre sol les meilleurs de ses fils, d'abord pour délivrer le bassin du Congo de l'odieux trafic esclavagiste qui décimait ses populations, ensuite pour rapprocher les unes des autres les ethnies qui jadis ennemies s'apprêtaient à constituer ensemble le plus grand des États indépendants d'Afrique ; enfin pour appeler à une vie plus heureuse les diverses régions du Congo que vous représentez ici unies en un même Parlement. En ce moment historique, notre pensée à tous doit se tourner vers les pionniers de l'émancipation africaine et vers ceux qui, après eux, ont fait du Congo ce qu'il est aujourd'hui. Ils méritent à la fois NOTRE admiration et VOTRE reconnaissance, car ce sont eux qui, consacrant tous leurs efforts et même leur vie à un grand idéal, vous ont apporté la paix et ont enrichi votre patrimoine moral et matériel. Il faut que jamais ils ne soient oubliés, ni par la Belgique ni par le Congo. Lorsque Léopold II a entrepris la grande œuvre qui trouve aujourd'hui son couronnement, il ne s'est pas présenté à vous en conquérant, mais en civilisateur. (...) »

Die toespraak staat in contrast met die van Patrice Lumumba, die vervolgens het woord nam en het leed en het racisme van de kolonisatieperiode in herinnering bracht:

« Ce que fut notre sort en 80 ans de régime colonialiste, nos blessures sont trop fraîches et trop douloureuses encore pour que nous puissions le chasser de notre mémoire. Nous avons connu le travail harassant exigé en échange de salaires qui ne nous permettaient ni de manger à notre faim ni de nous vêtir ou nous loger décentement, ni d'élever nos enfants comme des êtres chers. Nous avons connu les ironies, les insultes, les coups que nous devons subir matin, midi et soir, parce que nous étions des nègres. Qui oubliera qu'à un Noir on disait "tu", non certes comme à un ami, mais parce que le "vous" honorable était réservé aux seuls Blancs ? Nous avons connu que nos terres furent spoliées au nom de textes prétendument légaux qui ne faisaient que reconnaître le droit du plus fort. Nous avons connu que la loi n'était jamais la même selon qu'il s'agissait d'un Blanc ou d'un Noir : accommodante pour les uns, cruelle et inhumaine pour les autres. Nous avons connu les souffrances atroces des relégués pour opinions politiques ou croyances religieuses ; exilés dans leur propre patrie, leur sort était vraiment pire que la mort elle-même. Nous avons connu qu'il y avait dans les villes des maisons magnifiques pour les Blancs et des paillotes croulantes pour les Noirs ; qu'un Noir n'était admis ni dans les cinémas, ni dans les restaurants, ni dans les magasins dits européens ; qu'un Noir voyageait à même la coque des péniches, aux pieds du Blanc dans sa cabine de luxe. (...) »

¹⁵⁷⁸ Toespraak waarnaar wordt verwezen in Bajana Kadima-Tshimanga en Tolo Khama-Bassili, « Un discours sur la colonisation au Congo belge : jeux d'adresse », in « L'Autre, l'Etranger, présence et exclusion dans le discours », dir. Gill Seidel, speciaal nummer, *Mots*, nr. 8 (maart 1984): 122–23.

¹⁵⁷⁹ *Ibid.*, 114.

Het verschil tussen die twee redevoeringen kan niet groter zijn. Daar waar koning Boudewijn het heeft over de bevrijding van Congo, over de verzoening door toedoen van de Belgen van « *ethnies jadis ennemies* », over « *la grande œuvre* » van Leopold II en over zijn streven om te « beschaven », verwijst Patrice Lumumba naar het lijden van de Congolezen, naar de verwijten en slagen, gewoon omdat ze « *nègres* » waren, naar het gebrek aan ontzag, de onrechtvaardigheid, de ongelijkheid tussen blanken en zwarten, alsook naar de wrede en onmenselijke wetten die voor de zwarten golden.

In zijn boek « *Dominer pour servir* » levert Pierre Ryckmans een ander staaltje van het koloniale discours. Bambi Ceuppens schrijft in haar boek *Congo Made in Flanders? Koloniale Vlaamse visies op “blank” en “zwart” in Belgisch Congo* » dat het boek van Ryckmans het beste bewijs is van het paternalistische karakter van het Belgische koloniale beleid.¹⁵⁸⁰

Zo schrijft Ryckmans:

« *Dominer pour servir...*

C'est la seule excuse à la conquête coloniale ; c'est en aussi la pleine justification.

Servir l'Afrique, c'est-à-dire la civiliser. Pas seulement faire naître des besoins nouveaux et fournir le moyen de les satisfaire ; pas seulement exploiter ; pas seulement enrichir ; mais rendre les gens meilleurs, plus heureux, plus hommes.

Pour pouvoir servir, il faut connaître ; pour vouloir servir, il faut aimer. Et c'est en apprenant à connaître les noirs qu'on apprend à les aimer ; car aimer, c'est que comprendre, comprendre jusqu'à l'héroïsme »

Ceuppens geeft aan dat hoewel de woorden “blanken” en “zwarten” niet expliciet worden vermeld, men niettemin een onderscheid kan onderkennen tussen de beschaafde blanke en de onbeschaafde zwarte.

Dergelijke ideeën over de gekoloniseerde volkeren – en over de zwarten in het algemeen – maakten in heel België opgang en zijn verankerd in de verbeelding en in het collectieve geheugen. Daartoe werden diverse krachtige verspreidingskanalen gebruikt. Hierna volgt een analyse van een paar van die kanalen.

a) Schoolboeken

Dat vooroordelen nog altijd alomtegenwoordig zijn, is in de eerste plaats toe te schrijven aan de jarenlange verspreiding ervan via schoolboeken, ook vandaag nog.

Édouard Vincke, een Belgisch antropoloog, heeft 110 schoolboeken aardrijkskunde bestudeerd die de periode van 1880 tot 1982 behandelen en die hij op rommelmarkten, in scholen en in tweedehandsboekenzaken heeft opgediept. In dat verband heeft hij vastgesteld dat niet-blanke mensen tot in de jaren '60 minderwaardig werden afgedaan (« *on parle tranquillement de l'infériorité des races qui, dans la perception occidentale, sont non blanches* »)¹⁵⁸¹.

In de werken die door uitgeverij *La Procure de Namur* werden uitgegeven, bijvoorbeeld, werd het blanke ras tot in 1949 aangemerkt als het ras dat « *domine les autres races par le nombre et la civilisation* »; tot in 1960 werd het blanke ras erin opgevoerd als zijnde « *la plus intelligente* »¹⁵⁸²

¹⁵⁸⁰ Bambi Ceuppens, *Congo Made in Flanders? Koloniale visies op “blank” en “zwart” in Belgisch Congo* (Gent: Academia Press, 2003), 19.

¹⁵⁸¹ Édouard Vincke, « *Les autres vus par des Belges : Stéréotypes dans les manuels de géographie édités en français à l'usage de l'enseignement secondaire* », in : *Racisme, continent obscur*, dir. Jean-Pierre Jacquemin et al., 61.

¹⁵⁸² Ibid.

Wat de beschrijving van de Congolezen betreft, leest men bijvoorbeeld in het werk « *Le Monde moins l'Europe* » van Roger Caratini uit 1941 het volgende : « *l'immense majorité de la population congolaise est formée de nègres de taille moyenne, à la peau brun chocolat (...) le crâne allongé, les cheveux sont noirs et crépus (...), le bas de la figure est avancé (prognathisme), le nez est épaté, et les lèvres épaisses et retroussées* ». Vincke geeft aan dat dezelfde beschrijving, met uitzondering van het prognathisme en de dikke lippen¹⁵⁸³, tot in 1965 wordt overgenomen.

Wat de psychologie van de Congolezen betreft, heeft E. Steenackers het in « *Le Congo belge* » uit 1909 over « *deux traits frappent surtout en étudiant le nègre. D'abord, son impuissance à abstraire et à arriver à des idées générales ; ensuite, son inaptitude à des initiatives spontanées (...) Mais à côté de ces graves défauts, il possède deux qualités essentielles : un instinct commercial développé et une aptitude extraordinaire à l'imitation* ». ¹⁵⁸⁴

Wat de levenswijze van de Congolezen betreft, zegt Vincke: « *à en croire nos auteurs, ils ne sont qu'à survivre, ils ont un mode de vie misérable, dans des habitations tout aussi misérables, tout en se livrant au douce farniente; ils sont sales et ne respectent pas les règles élémentaires de l'hygiène (...)* » ¹⁵⁸⁵.

Vanaf 1960 wordt in de handboeken de Congolese “*évolué*” opgevoerd, met foto's als visuele ondersteuning.

1586

In 1965 leest men in een werk van Caratini: « *Isolé parmi ses frères non évolués (le Noir évolué) constituait un problème que l'on s'est efforcé de résoudre en normalisant sa vie, en lui apportant le confort et le bien-être. De là, ces camps en matériaux durs à proximité des usines, ces habitations spéciales pour les mariés, ces superbes cités indigènes de Léopoldville, d'Élisabethville* » ¹⁵⁸⁷.

Sommige geografen, aldus Vincke, geven aan dat de Congolezen onder Europese invloed dol zijn op opzichtige en schreeuwerige kleuren. De Congolese vrouwen worden dan weer vaak aangehaald om hun echtgenoten beter over de hekel te kunnen halen; vanaf 1955 wordt de vrouw vermeld wanneer het over de verdeling van het werk gaat¹⁵⁸⁸.

¹⁵⁸³ Ibid., 65.

¹⁵⁸⁴ Ibid.

¹⁵⁸⁵ Ibid., 66.

¹⁵⁸⁶ Illustratie die niet uit de jaren '60 maar wel uit 1948 dateert. Bron: *Le Nouveau Congo* (Brussel: L. Cuypers, 1948).

¹⁵⁸⁷ Vincke, « *Les autres vus par des Belges* », 66.

¹⁵⁸⁸ Ibid., 67.

Vincke schrijft over de muziek van de zwarten dat men in 1909 het volgende optekent: «*les nègres sont friands de danse et de musique*» en dat ze worden geassocieerd met primitieve muziekinstrumenten en monotone en korte muziekwerken. In zijn werk «*La Belgique et le Congo belge*» zal Jean Tilmont van zijn kant in de periode tussen 1939 en 1959 over hun muziek het volgende schrijven: «*leur musique est faite de motifs monotones et brefs, rythmés par des instruments primitifs (hochets, tambours, xylophones)*». ¹⁵⁸⁹

Ruddy Doom, hoogleraar emeritus aan de Universiteit Gent, geeft dan weer aan dat het belangrijk was dat de jonge Belgen ervan doordrongen waren dat het Belgisch grondgebied veel verder reikte dan ze zich konden indenken.

Hij verwijst naar het handboek voor het lager onderwijs «*Belgisch-Kongo*» (in het Nederlands) en «*Congo belge*» (in het Frans) van Francis Lambin, dat in 1948 werd gepubliceerd onder de auspiciën van het ministerie van Koloniën en van het *Fonds Colonial de Propagande Economique et Sociale*. Hij geeft aan dat er in dat 225 bladzijden tellende handboek 11 bladzijden zijn gewijd aan de etnografie en evenveel aan de fauna en flora. Voorts: “Veel ruimte voor nuance is er niet en dus wordt beknopt uiteengezet dat de Congolezen in stammen leven, dat er verschillende ‘raseigenschappen’ zijn, dat er in de loop der tijd ‘vreemde rasbestanddelen’ binnengeslopen zijn, en tussendoor wordt gesteld dat door “de verstandelijke en zedelijke begaafdheid ... de Watutsi aangewezen zijn als heerser”. (...) Uiteraard ontbreken de tamtams, de ndoki¹⁵⁹⁰, het slijpen der tanden en de tatoeages niet. ¹⁵⁹¹

De historici Karel Van Nieuwenhuysse en Denise Bentravo hebben de Belgische schoolboeken over Congo uit de periode 1945-2015 bestudeerd. ¹⁵⁹² Ze wijzen erop dat de handboeken uit de periode 1945-1960 beginnen met de komst van de Belgen, alsof Congo daarvoor geen geschiedenis had. De historici wijzen erop dat alle handboeken, meestal opgesteld door academici, de Belgische aanwezigheid in Congo gunstig gezind waren of zelfs verheerlijkten en de koloniale expeditie rechtvaardigden door de “beschavingsmissie” van de Belgische kolonisatoren en missionarissen te benadrukken en door hen als heroïsche pioniers op te voeren. ¹⁵⁹³

Het kolonialisme werd voorgesteld als een zegening voor het Congolese volk¹⁵⁹⁴, dat op die manier werd bevrijd van de Arabische slavenhandel. Het kolonialisme had vrede, beschaving en vooruitgang gebracht dankzij talrijke verwezenlijkingen op het gebied van de gezondheidszorg, het onderwijs, de handel, de industrie, de landbouw, het vervoer en de verspreiding van het christendom. ¹⁵⁹⁵

De nieuwe handboeken die vanaf 1963 verschenen, stonden evenmin kritisch ten aanzien van het Belgische optreden en bleven een heel vooringenomen en eenzijdig ethnocentrisch discours aanhangen. ¹⁵⁹⁶ Het triomfalistische verhaal zal echter geleidelijk plaats ruimen voor meer ambigue en minder verheerlijkende visies op de koloniale onderneming, die echter tegelijk getuigen van “een zekere vorm van amnesie”. Zo stond in het handboek “*Historia*” uit 1963 het volgende te lezen: “*malgré certains inconvénients, le paternalisme belge au Congo a été une bénédiction pour le peuple*”

¹⁵⁸⁹ Jean Tilmont, *La Belgique et le Congo* (Namen: Wesmael-Charlier, 1963) 262–63, geciteerd in *ibid.*, 67.

¹⁵⁹⁰ Boosaardige tovenaars.

¹⁵⁹¹ Ruddy Doom, « Een slepende ziekte: de Vlaamse kijk op de Congolezen », *De Wereld Morgen (Brussel)*, (2013): 11, geconsulteerd op 24 maart 2021, <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2013/01/20/een-slepende-ziekte-de-vlaamse-kijk-op-de-congolezen/>

¹⁵⁹² Denise Bentravo en Karel Van Nieuwenhuysse, “*Confronting “Dark” Colonial Pasts: A Historical Analysis of Practices of Representation in Belgian and Congolese Schools, 1945–2015*”, *Paedagogica Historica* 56, nr. 3 (2019): 293–320.

¹⁵⁹³ *Ibid.*, 8

¹⁵⁹⁴ *Ibid.*

¹⁵⁹⁵ *Ibid.*

¹⁵⁹⁶ *Ibid.*, 11.

congolais". De uitgave van 1969 sloeg echter een iets kritischere toon aan: "*malgré les nombreux inconvénients, le paternalisme belge au Congo a rapporté un surplus au peuple congolais*".

Vanaf de jaren 1970 bleven de handboeken, ondanks de almaar kritischere standpunten, een etnocentrische en eenzijdige benadering hanteren, die geen rekening hield met de Congolese standpunten en ervaringen en die de inherente onrechtvaardigheid van het koloniale project ontkende.¹⁵⁹⁷

Pas vanaf de jaren 1990 gingen de Belgische schoolboeken zich kritischer opstellen ten aanzien van het Belgische koloniale optreden.

Van Nieuwenhuysse en Bentravo schrijven dat op enkele zeldzame uitzonderingen na 'de Belgische schoolboeken over het algemeen doordrongen waren van een etnocentrisch en hoofdzakelijk blank en westers perspectief'.¹⁵⁹⁸ Hoewel er "sinds het begin van de 21e eeuw een licht kritische consensus lijkt te ontstaan over de "donkere bladzijden" uit de Belgische geschiedenis [...], bestaat er een tendens waarbij die "donkere bladzijden" in een internationaal perspectief worden geplaatst, waarbij men benadrukt dat andere Europese landen dezelfde fouten hebben begaan en waarbij men die fouten tracht te verschonen door de koloniale verdiensten in domeinen als onderwijs, infrastructuur en gezondheidszorg te benadrukken".¹⁵⁹⁹

Sporen van die stereotypen en dat koloniale discours zijn nog steeds op in bepaalde handboeken te vinden. Op 6 januari 2021 berichtte *Het Laatste Nieuws* over de opschudding bij leerlingen die in hun handboek fysica de volgende zin vonden: "Zoek de baansnelheid van een oude neger die, aan de evenaar, voor zijn hut zijn pijp zit te roken."¹⁶⁰⁰

Het gebruik van het woord "neger" en de associatie met een hut, tonen aan dat het stereotype van de primitieve zwarte nog steeds wordt gebruikt.

b) Stripverhalen

Een ander krachtig kanaal is het stripverhaal.

Minachtende stereotypen over Congolezen en Afrikanen in het algemeen treft men onder meer aan in stripverhalen die ook nu nog heel populair zijn in België, zoals 'Kuifje in Congo' van Hergé, maar ook strips van Suske en Wiske (Vandersteen) of Nero (Marc Sleen). Jean-Pierre Jacquemin, een Belgische cultuurjournalist gespecialiseerd in de Belgische koloniale beeldtaal, stelt vast dat de zwarten in die stripverhalen in beeld worden gebracht als "*cannibales comme il se doit, couards, naïfs, infantiles, superstitieux, singeant le Blanc, ridicules à tous les égards*".¹⁶⁰¹

Jacquemin verwijst ook naar oudere werken, zoals 'De verbazende avonturen in Afrika van Jef, Dolfke en Rob' (1938), de 'Avonturen van Jojo' (Jijé, 1936), een heroïsche missionaris in Midden-Afrika, en Robbedoes en Kwabbernoot, die volgens Jacquemin in hun beginjaren geheel en al vastzaten in een etnocentrisch perspectief.¹⁶⁰²

¹⁵⁹⁷ Ibid., 16.

¹⁵⁹⁸ Ibid., 19.

¹⁵⁹⁹ Ibid., 20.

¹⁶⁰⁰ Bart Huysentruyt, "Opschudding in Koninklijk Atheneum door woord "neger" in cursus fysica", *HLN*, 6 januari 2021, geraadpleegd op 24 maart 2021, <https://www.hln.be/brugge/opschudding-in-koninklijk-atheneum-door-woord-neger-in-cursus-fysica~aaf195d2/>.

¹⁶⁰¹ Jean-Pierre Jacquemin, *Racisme, continent obscur*, 13.

¹⁶⁰² Ibid., 15.

Hij stelt bovendien vast dat de retrostripverhalen die in de jaren zeventig en tachtig verschenen, baadden in het koloniaal exotisme: *“les Africains n’y figurent que comme des silhouettes, des pantins souvent anonymes”*¹⁶⁰³.

De meeste van die stripverhalen zijn in België nog altijd felbegeerd.

Tegen de uitgevers van ‘Kuifje in Congo’ werd een rechtszaak aangespannen door Bienvenu Mbutu Mondondo, Congolees staatsburger, en de *Conseil Représentatif des Associations noires* (CRAN), in een poging om de rechtbank ertoe te bewegen de verkoop, de verspreiding en de druk onder welke vorm ook stop te zetten. Daarnaast vroegen de eisers onder meer het volgende: *“l’insertion pour toutes les nouvelles impressions et éditions à venir de la bande dessinée d’un avertissement ou appel à la vigilance imprimé sur la couverture de celle-ci contre ‘le caractère éventuellement offensant à l’égard des personnes noires de certaines images et dialogues ainsi que l’évocation du contexte colonial dans lequel celle-ci a été réalisée’.”*¹⁶⁰⁴

Het Centrum voor gelijkheid van kansen (het huidige Unia) wilde zich niet achter de klacht scharen omdat de toenmalige directeur, Joseph de Witte, ter zake de volgende mening was toegedaan: *“c’est de l’hyperpolitiquement correct, qui frise le ridicule. Pour lutter contre le racisme, nous préférons lutter contre les discriminations à l’emploi ou au logement.”*¹⁶⁰⁵

Eisers beriepen zich op het argument dat de nadelige ongelijke behandeling te wijten was aan de commercialisering van het stripverhaal, terwijl deze “een karikaturale grafische weergave van de Afrikaanse personages bevat”, dat het woord “neger” wordt gebruikt, dat het idee wordt opgevoerd dat de Afrikaan graag niets doet en van nature lui is (in de eerste uitgave van het stripverhaal) en dat Kuifje paternalistisch wordt voorgesteld, “waarbij de infantilisering van de Afrikaanse personages op de spits wordt gedreven”¹⁶⁰⁶.

Eisers stelden ook het volgende: *“les préjugés racistes véhiculés par cette bande dessinée ont pour effet de provoquer dans le chef des lecteurs de la discrimination à des Noirs dans tous les domaines de la vie en société.”*

Zowel in eerste aanleg als in beroep werd hun vordering afgewezen.

Het hof van beroep te Brussel oordeelde dat de humor van Hergé “*candide et gentil*” was:

*“S’il fallait suivre les appelants, pour lesquels il suffirait de prendre en considération la simple intention de publier un ouvrage, il faudrait alors interdire aujourd’hui, par exemple, la publication de certaines œuvres de Voltaire, dont le racisme, notamment à l’égard des noirs et des juifs, était inhérent à sa pensée, ainsi que des pans entiers de la littérature, ce qui ne peut être admis, dès lors que l’écoulement du temps doit être pris en compte. Hergé s’est borné à réaliser une œuvre de fiction dans le seul but de divertir ses lecteurs. Il y pratique un humour candide et gentil. Il s’agit avant tout d’un témoignage de l’histoire commune de la Belgique et du Congo à une époque donnée.”*¹⁶⁰⁷

¹⁶⁰³ Ibid., 15–16.

¹⁶⁰⁴ Burg. Brussel, 10 februari 2012, JLMB 2012, boek 17, 813.

¹⁶⁰⁵ Alexandrine Bouilhet, “La BD Tintin au Congo taxée de racisme”, *Le Figaro*, 9 augustus 2007, geraadpleegd op 24 maart 2021, <https://www.lefigaro.fr/international/2007/08/09/01003-20070809ARTFIG90154-la-bd-tintin-au-congo-taxee-de-racisme.php>.

¹⁶⁰⁶ Burg. Brussel, 10 februari 2012, JLMB 2012, boek 17, 807.

¹⁶⁰⁷ « “Tintin au Congo” n’est pas raciste, conclut la Cour d’appel », *Le Vif L’Express*, 5 december 2012, geraadpleegd op 25 maart 2021, <https://focus.levif.be/culture/livres-bd/tintin-au-congo-n-est-pas-raciste-conclut-la-cour-d-appel/article-normal-5713.html>.

Gezien het gedachtegoed dat dit stripverhaal uitdraagt, rijst de vraag of de rechtbank niet op zijn minst had moeten bevelen dat op het stripverhaal een waarschuwing of een oproep tot waakzaamheid zou worden aangebracht, zoals de verzoekende pareiserstij bijkomstig hadden gevraagd.

De Britse commissie voor de gelijkheid van kansen heeft zo in 2007 gevraagd dat het stripverhaal uit alle boekhandels van het Verenigd Koninkrijk zou worden verwijderd, omdat het racistisch werd bevonden. De Amerikaanse keten van boekhandels Borders heeft naar aanleiding van die oproep beslist het stripverhaal onder te brengen bij de lectuur voor volwassenen. De Britse verkopers hebben dit evenwel niet zinvol geacht, aangezien de Engelse versie die sinds 2005 verkrijgbaar is, voorzien is van een rode band met de vermelding dat het gaat om een stripverhaal voor verzamelaars dat in 1933 werd geschreven en bepaalde stereotypen van die tijd bevat die de huidige lezers kunnen schokken.¹⁶⁰⁸

c) Stereotypes in de koloniale en postkoloniale literatuur

Antropoloog Patrick Wymeersch en doctor in de Afrikaanse taal- en letterkunde Koen Bogers hebben de etnologische elementen in de koloniale en postkoloniale literatuur in Vlaanderen bestudeerd.

Zij vermelden dat in een werk uit 1899 met als titel *Van Antwerpen naar Stanley-Pool* te lezen staat dat het leven en werk van de Europeanen de pijlers zijn waarop de bloei der kolonie berust¹⁶⁰⁹. In 1911 laat een auteur genaamd Dierickx zich in zijn boek *Dwars door Congoland: Dagboek van eenen Belgischen Congotrotter* lovend uit over de door de Europeanen geboekte resultaten. Ter zake schrijven Wymeersch en Bogers het volgende: "*Les Africains eux-mêmes n'ont droit qu'à de rares descriptions, et lorsque le cas se présente, ils servent surtout de prétexte pour créer un vif contraste avec le mode de vie des Européens, mode de vie jugé supérieur*".¹⁶¹⁰

In de jaren 1920 en 1930 blijft, afgezien van enkele kritische stemmen over de kolonisatie, zoals De Cleene in zijn boek *Inleiding tot de Congoleesche Volkenkunde*, algemeen de opvatting heersen dat de Afrikaan zich onderaan de beschavingsladder bevindt.¹⁶¹¹

Wymeersch en Bogers verwijzen naar de in 1964 uitgekomen roman *Weerzien met Kongo drie jaar na zijn onafhankelijkheid*, van schrijfster Daisy Ver Boven. In dat boek ziet zij: een wezenlijk verschil tussen de jonge Europeaan en de Congolese universitair: die laatste heeft amper een cultureel verleden. Overigens: na zijn studie keert hij terug naar een milieu dat men volgens de schrijfster alleen maar "primitief" kan noemen.

In de klassieke koloniale romans wordt de klemtoon gelegd op het verschil tussen de Afrikanen en de Europeanen. De Afrikaan zou vuil en wanordelijk zijn; de Afrikaanse mannen zouden lui zijn en zouden de vrouwen al het werk laten doen.

Wymeersch en Bogers stellen het volgende: "*L'environnement congolais qui est esquissé se caractérise par le désordre, le chaos, la lascivité, la monotonie, la dépravation morale et la soumission. Il offre ainsi à l'Européen l'occasion de s'y mouvoir en tant que champion de la culture, pour mettre de l'ordre dans ce chaos*".¹⁶¹²

¹⁶⁰⁸ Bouilhet, "*La BD Tintin au Congo taxée de racisme*".

¹⁶⁰⁹ Patrick Wymeersch en Koen Bogers, "*Dans la jungle des écrivains. Les éléments "ethnologiques" dans la littérature coloniale et postcoloniale de Flandre*", in: Jean-Pierre Jacquemin (ed.), *Racisme, continent obscur*, 75.

¹⁶¹⁰ *Ibid.*

¹⁶¹¹ *Ibid.*, 76.

¹⁶¹² *Ibid.*, 77.

Voorts wordt in romans, zoals in het in 1940 gepubliceerde *Storm over Afrika* van Jonghe, de zwarte beschreven als iemand die geen moraal kent, lomp en lui is, steelt, niet logisch kan nadenken en die alleen door de Europeaan kan worden geholpen of gered.

In zijn in 1967 uitgekomen boek *Aas voor de leeuwen* schrijft auteur Van De Linde over een personage dat als zij de taal der blanken spreekt, zij moet voelen en denken als een blanke... Brabbelt zij daartegen haar inheems taaltje, dan kan zij, aldus nog de schrijver, ook alle remmen lossen en zowel de beschaving als het fatsoen overboord gooien. Dan wordt zij een negerin, luidt de conclusie.

Voorts worden de Afrikanen geassocieerd met magie en tovenarij.

Wymeersch en Bogers stellen een lijst op met etnografische nonsens die nagenoeg voortdurend terugkeren in de werken waarin de zwarten worden beschreven, onder meer:

- "- *les noirs sont impénétrables;*
- *la polygamie est monnaie courante au Congo;*
- *les guerres tribales permettaient d'énormes ripailles de chair humaine;*
- *le noir est inassouvi dans son état primitif, il est heureux dans sa misère, il est fataliste, il n'a aucune ambition;*
- *le noir vit, danse, paresse : il est heureux;*
- *les noirs sont des gens qui n'ont pas encore surmonté l'instinct animal;*
- *l'homme blanc raisonne, le noir le singe, il le singe fidèlement et minutieusement, mais il ne raisonne pas;*
- *l'univers des Bantu est très borné ; il se limite à ce qu'ils voient;*
- *la femme noire est une escale et une bête de somme*¹⁶¹³.

Beide academici stellen voorts een lijst op van woorden die vaak worden gebruikt wanneer sprake is van Congo en de inwoners ervan:

- " - *Traits de caractère généraux : résigné, faux, dépourvu d'initiative, irrationnel, aimant, rire, capricieux, enfantin, naïf, bête comme un âne, sadique,...*
- *Langage : caqueter, marmonner, crier, beugler, hurler, grogner, jodler, japper, cisailer, aboyer, jacasser, bêler, faire du boucan,...*
- *La femme jeune : putain, mémère noire, salope, lubrique, nymphomane, nichons saillants, provocante, roulants des hanches, partenaire de natte,...*
- *L'homme : paresseux, faux-jeton, couillonner, soulard, paillard, hypocrite, polygame, rusé, imitateur servile, bandit, baiseur,...*
- *Comparaisons et métaphores animales : babouins, chimpanzés, singes, macaques, chiens, taupes noires, cochons, loups, vautours, serpents, pithécantropes,...*
- *Comparaison avec des objets : cariatides, lianes dures, statues de bronze, ébène poli,...*

¹⁶¹³ *Ibid.*, 80–81.

- *La culture africaine : inexistante, sans dynamisme, barbare, bestiale, désordonnée, chaotique, bornée, primitive, arriérée,...*
- *Arts plastiques : laids, simplistes, enfantins, de malades mentaux, naïfs, affreux, gauches, sans créativité,...*
- *Musique : monotone, bornée, diabolique, sauvage, obsédante, excitée, frénétique, cacophonique, glapissante, sans rythme,...*
- *Danse : obscène, anguleuse, trépidante, trépignante, diabolique, orgiaque, en rut, furieuse, sauvage, simiesque..."¹⁶¹⁴.*

¹⁶¹⁴ *Ibid.*, 85.

d) Televisie en film

Ruddy Doom zet uiteen dat de Belgische regering tijdens de Eerste Wereldoorlog ontdekt hoe belangrijk propagandafilms zijn¹⁶¹⁵.

Zo draait Ernest Goudinne voor rekening van de Belgische regering kortfilms waarin het economisch belang van Congo wordt benadrukt. Na 1918 zal die informatietaak worden toevertrouwd aan een documentatie- en vulgariseringsdienst.

In de jaren 1930 zal dankzij de oprichting van het *Fonds colonial de propagande économique et sociale* de koloniale film een hoge vlucht nemen, met onder meer cineast Gérard De Boe, die meer dan vijftig films zal maken.

In het midden van de jaren 1950 worden bovendien meerdere films gedraaid naar aanleiding van de wereldtentoonstelling en van het bezoek van koning Boudewijn aan Congo, dat werd vastgelegd in de film *Bwana Kitoko*; daarbij het is onder andere de bedoeling reclame te maken voor de regelmatige Sabenavluchten naar Leopoldstad.

In die films is volgens Doom het volgende te zien: "een verzameling landschappen met machtige rivieren en oerwouden, veel olifanten en nijpaarden, leeuwen en giraffen... en inboorlingen. Die zien er veelal inderdaad uit als op de prentjes die je tussen wikkelen en reep van chocolade Jacques aantrof.¹⁶¹⁶ En (...) hier en daar een blote (uiteraard zwarte) vrouwenborst, een unicum in de Vlaamse filmzalen."¹⁶¹⁷

In 1958 maakt de Belgische cineast Gérard De Boe de film *Tokende*, een lofzang op het beschavingswerk van de missies. Doom stelt dat de "inboorlingen" erin worden voorgesteld als heidenen die moeten worden gekerstend. Zij komen naar voren als vreemde wezens zonder cultuur en zonder beschaving, die moeten worden gered door blanke helden, namelijk de missionarissen.¹⁶¹⁸

Echte lokale langspeelfilms werden nooit gemaakt, maar volgens Doom hebben films zoals *Tarzan*, ofschoon zij nooit enige aanspraak op opvoedende waarde hebben gemaakt, "bij velen wel degelijk, zelfs in de talrijke parochiezalen, een beeld van 'the dark continent' op het netvlies (...) gebrand". In de film *Tarzan* wordt volgens voormelde auteur immers het volgende beeld opgehangen: "De Waziri zijn de sympatico's omdat ze Tarzan bijstaan in zijn strijd tegen de Arabische slavenhandelaars, maar de rest van de bevolking is al veel minder betrouwbaar. Vandaar dat Tarzan veiligheidshalve eerder met zijn chimpansees aan lianen zwiert, ver boven de werkelijkheid."¹⁶¹⁹

Een en ander doet denken aan het legendarische interview met Muhammed Ali in 1971, waarin die het volgende zei:

"I always wondered why Tarzan is the King of the Jungle in Africa, he was white."

¹⁶¹⁵ Doom, Ruddy. "Een Slepde Ziekte: De Vlaamse Kijk Op De Congolezen", in: *De Wereld Morgen*, Brussel, 2013, 12.

¹⁶¹⁶ In die verpakkingen zaten prentjes met koloniserende, etnisch rangschikkende en racistische beelden, zoals Julien Truddaïu, projectverantwoordelijke binnen de ngo CEC, uitlegt aan Arnaud Lismond-Mertes in het artikel "*La Belgique face à son passé colonial*", verschenen in *Ensemble!*, nr. 91 (juni-juli-augustus 2016), blz. 13-14 (http://www.asbl-csce.be/journal/Ensemble_91.pdf; geraadpleegd op 25 maart 2021).

¹⁶¹⁷ Doom, Ruddy. "Een Slepde Ziekte: De Vlaamse Kijk Op De Congolezen", in: *De Wereld Morgen*, Brussel, 2013, 12.

¹⁶¹⁸ W. Blondeel, "'Tokende': Een missie-beeld voor Expo 58", in: *Congo. 1955-1960: recueil d'études/verzamelings studies*, Brussel, Koninklijke Academie voor overzeese wetenschappen, 1992, blz. 72.

¹⁶¹⁹ Doom, Ruddy. "Een Slepde Ziekte: De Vlaamse Kijk Op De Congolezen", in: *De Wereld Morgen*, Brussel, 2013, blz. 13.

I saw this white man swinging around Africa with a diaper on, hollering. Did you all see Tarzan over here?

And all of the Africans, he's beating them up and breaking the lion's jaw, and here's Tarzan, talking to the animals.

*And the Africans have been there for centuries and they can't talk to the animals. Only Tarzan can talk to the animals. I always wondered why.*¹⁶²⁰.

Die propagandafilms, evenals andere films die Congo, Rwanda, Burundi of zwart Afrika simplistisch en stereotiep weergeven, hebben tot op heden het beeld beïnvloed dat sommigen van Congolezen, Rwandezen en Burundezen en van zwarten in het algemeen hebben.

e) Samengevat: alomtegenwoordige stereotiepe beelden als gevolg van de koloniale propaganda

De Belgische onderzoeker Jean-Pierre Jacquemin¹⁶²¹ wijst erop dat er ook op andere gebieden stereotiepe beelden te vinden zijn, soms zelfs in het dagelijkse leven. De meeste daarvan bestaan nog steeds:

- de reuzen van Lier, Kinnebaba en zijn vrouw, een zwart dienstknechtenpaar,
- Zwarte Piet,
- de drinkliederen van studenten,
- spreuken,
- kinderversjes,
- marsepeinen zwartjes,
- zwarte chocolade figuren,
- het "Matadi"-gebak of de zogenaamde "negerzoenen",
- De "*Bamboula*"-koekjes (halverwege de jaren 1990 uit de handel genomen),
- de "*Lumumba*"-cocktail, met onder meer chocolademelk en bruine rum.

Bepaalde stereotiepe beelden zijn ogenschijnlijk onschuldig, maar volgens Jacquemin zijn ze net daarom bijzonder veelzeggend, omdat "*le caractère injurieux est camouflé par le ludique*"¹⁶²².

Nog niet zo lang geleden zongen enkele (blanke) jongeren vrolijk "Handjes kappen den Congo is van ons" op de festivalweide van Pukkelpop. De Belgische historica en journaliste Heleen Debeuckelaere gaf net dat voorbeeld in het Tijdschrift voor Mensenrechten om erop te wijzen dat velen niet beseffen in welke mate de kolonisatie hun manier van denken beïnvloedt¹⁶²³.

¹⁶²⁰ Vicki Grimshaw, "*Watch – and read the full transcript – of Muhammad Ali's legendary interview with Michael Parkinson*", *Daily Mirror*, 5 juni 2016 (<https://www.mirror.co.uk/sport/boxing/watch-read-full-transcript-muhammad-8120706%20>; geraadpleegd op 30 maart 2021).

¹⁶²¹ Jacquemin, *Racisme, continent obscur*, 11–12.

¹⁶²² *Ibidem*, 11.

¹⁶²³ Heleen Debeuckelaere, "Veel mensen beseffen nog altijd niet welke invloed de ideologie "kolonialisme" op hun denken heeft", TvMr in gesprek met Heleen Debeuckelaere, in "Dekolonisering en mensenrechten", dir. Jonas Vernimmen, speciaal nummer, *Tijdschrift voor Mensenrechten*, nr. 3 (juli, augustus, september 2020): 38–39, geraadpleegd op 25 maart 2021, www.mensenrechten.be/bestanden/uploads/tijdschriften/TvMR%202020_3.pdf.

In een bijdrage van 2005, "*Regards croisés sur un passé commun: anciens colonisés et anciens coloniaux face à l'action belge au Congo*"¹⁶²⁴ wijzen de hoogleraars sociale psychologie aan de ULB Laurent Licata en Olivier Klein erop dat de publieke opinie tot in de jaren 1990 de Belgische kolonisatie trouwens als iets positiefs beschouwde. Ook vandaag nog spreken velen vol lof over de weldaden en het beschavingswerk van de kolonisering en van het voogdijschap.

In diezelfde publicatie onderzochten Licata en Klein ook hoe de voormalige kolonisten thans op de kolonisatie terugblikken. Daartoe bevroegen ze 21 Belgen die vóór de onafhankelijkheid in Congo hebben gewoond en die in 1960 minstens 18 jaar oud waren. Ze komen tot de vaststelling dat die voormalige kolonisten "*tendent à légitimer l'action coloniale belge, y compris la période léopoldienne*" en daarbij verwijzen naar "*l'action civilisatrice*":

*"Dans ce contexte, les Congolais de l'époque sont décrits de manière stéréotypée: paresseux, désorganisés, dépendants, ils auraient été incapables de 'progresser' d'eux-mêmes. Tels des enfants reconnaissants, ils s'en remettaient à leurs 'oncles' pour développer le pays et prendre soin d'eux."*¹⁶²⁵

De auteurs zien daarin een "*dynamique de protection de l'identité sociale par légitimation du passé de l'endogroupe à travers la mise en altérité des membres d'exogroupes anciennement colonisés*". Met andere woorden: ze beschermen de sociale identiteit van de groep waartoe ze menen te behoren door het verleden te legitimeren, aanvoerend dat de gekoloniseerde volkeren anders waren dan zij, met name onbeschaafd, lui enzovoort.

In dat licht vinden zij het belangrijk onderzoek te voeren naar de rol die een dergelijke dynamiek kan spelen "*dans l'explication des préjugés qui persistent actuellement à leur [le peuple colonisé] égard, voire qui sont généralisés à d'autres groupes culturels minoritaires (...) et ce non seulement chez les personnes qui, comme ici, ont été impliquées dans le système colonial, mais chez l'ensemble des membres des anciennes métropoles*".¹⁶²⁶

Dat brengt ons naadloos bij het volgende hoofdstuk over de impact van die vooroordelen op het dagelijkse leven van de Belgo-Congolezen, Belgo-Burundezen, Belgo-Rwandezen en - in het algemeen - van de mensen met Afrikaanse roots.

3. De gevolgen van de alomtegenwoordige negatieve beeldvorming over zwarten en hun ontmenselijking

"La vie noire est vécue dans la mort sociale", Jared Sexton¹⁶²⁷

"Mais ici l'atrophie monstrueuse de la voix, le séculaire accablement, le prodigieux mutisme. Point de ville. Point d'art. Point de poésie. Point de civilisation, la vraie, je veux dire cette projection de l'homme sur le monde; ce modelage du monde par l'homme; cette frappe de l'univers à l'effigie de l'homme. Une mort plus affreuse que la mort, où dérivent les vivants" Aimé Césaire¹⁶²⁸

¹⁶²⁴ Licata en Klein, "*Regards croisés sur un passé commun*", 248.

¹⁶²⁵ *Ibidem*, 270.

¹⁶²⁶ *Ibidem*, 272–73.

¹⁶²⁷ Jared Sexton, "*The Social Life of Social Death: On Afro-Pessimism and Black Optimism*", *InTensions* 5 (herfst-winter 2011): 29, geraadpleegd op 25 maart 2021, <http://www.yorku.ca/intent/issue5/articles/jaredsexton.php>.

¹⁶²⁸ Aimé Césaire, "*Tropiques: Présentation*" (1941), in *Écrits politiques*, tome 2, 1935–1956, dir. Edouard de Lepine (Parijs: Jean-Michel Place, 2016), 34.

Antoine Tshitungu, tijdens de conferentie georganiseerd door *Mémoire Coloniale* in 2012: "*est-ce que cet héritage [colonial], notamment en termes de représentation (...) joue un rôle défavorisant*" tot op heden?¹⁶²⁹

In 2000 schreef de onderzoeker Bonaventure Kagne al:

"De nos jours dans le sens commun, les Africains symbolisent la différence culturelle, leur assimilation est présentée comme quasi impossible. Cette qualification et les référents culturels « stigmatisants » et discriminants auxquels elle renvoie relèvent vraisemblablement de la survivance de stéréotypes entretenus depuis la traite négrière et la période coloniale."

De gevolgen van de in de verbeelding en in het collectieve geheugen verankerde negatieve stereotiepe beelden over zwarten, als gevolg van de verspreiding ervan via de in hoofdstuk twee aan bod komende kanalen, zijn inderdaad meervoudig, complex en ingrijpend.

Norman Ajari geeft aan dat het idee dat zwarten geen cultuur, beschaving of geschiedenis hebben, de Europese verbeelding tot op heden beïnvloedt. Volgens hem is dat de reden waarom zwarten zozeer worden "*associé[s] au mystère et la bizarrerie*".¹⁶³⁰

Deze redenering strookt met de bevindingen in tal van verslagen.

Zo stelt het rapport van Sarah Demart *et al.* van 2017 over de burgers van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst dat, ondanks de aanwezigheid van ongeveer 80 000 Congolezen, 20 000 Rwandezen en 10 000 Burundezen in België, en ondanks het verleden dat hen met België verbindt, de Belgen over het algemeen weinig over hen weten. Bovendien krijgen zij "ook weinig aandacht in overheidsmaatregelen. Het lijkt wel alsof het paradigma van de "arme, laaggeschoolde gastarbeider" nog altijd voorop staat in het integratiebeleid."

De migratie van de Congolezen, Rwandezen en Burundezen zou dat paradigma nochtans kunnen overstijgen, daar hun komst lang uitging van individuen en gezinnen vooraleer ze een politiek gegeven werd, in tegenstelling tot de migratie van bijvoorbeeld Marokkanen of Turken, die op gang werd gebracht via bilaterale economische overeenkomsten.

De migranten uit de voormalige kolonie en de voormalige Belgische voogdijgebieden worden ook geassocieerd met hogere sociaaleducatieve profielen dan die van de migranten die afkomstig zijn uit de andere delen van Sub-Saharaans Afrika.

Voorts hebben ze door het koloniale verleden een sterkere band met België en zijn ze talrijker dan de andere migranten uit Sub-Saharaans Afrika.¹⁶³¹

Het rapport van Sarah Demart *et al.* legt tot slot een duidelijk verband tussen het kolonialisme en de discriminatie van zwarten in België:

"Bovendien geven de meeste interviews een negatieve, racistische beeldvorming aan die een restant is van de koloniale tijd. (...) Dat zou betekenen dat de postkoloniale variabele kan worden beschouwd als een zowel impliciete als expliciete constructie van de meerderheidsgroep. De beeldvorming van de andere "Afrikaan" (curiositeit, verdierlijking, verzakelijking, vernedering en zelfs criminalisering) en de verspreidingskanalen van dit beeld tonen aan dat de postkoloniale behandeling een constructie is

¹⁶²⁹ Soïresse Njall *et al.*, dir., *Actes de la conférence "lutte contre les discriminations"*, 22.

¹⁶³⁰ Ajari, *La dignité ou la mort*, locatienummer 1859.

¹⁶³¹ Sarah Demart, Bruno Schoumaker, Ilke Adam, Marie Godin, Jonas Poucineau, *Des citoyens aux racines africaines: un portrait des Belgo-Congolais, Belgo-Rwandais et Belgo-Burundais* (Brussel: Koning Boudewijnstichting, 2017), 21, geraadpleegd op 25 maart 2021, https://www.kbs-frb.be/fr/Virtual-Library/2017/20171121_CF.

die van toepassing is op Afro-descendenten in het algemeen en niet enkel op Congolese, Rwandese en Burundese Belgen.¹⁶³²

De VN-werkgroep inzake Personen van Afrikaanse afkomst kwam tot dezelfde conclusie, en was van oordeel dat een "gebrek aan erkenning van de ware omvang van geweld en onrechtvaardigheid gedurende de kolonisatie (...) ten grondslag [ligt] aan deze hedendaagse mensenrechtenschendingen." (...) "De werkgroep besluit dat er diepgewortelde ongelijkheden zijn omwille van structurele barrières die elkaar overlappen en versterken. Geloofwaardige inspanningen om racisme tegen te gaan, vereisen eerst het overkomen van deze hindernissen."¹⁶³³

3.1. Discriminatie en institutioneel racisme op diverse gebieden

De cijfers over discriminatie zijn in elk geval zorgwekkend, en wijzen niet alleen op racisme op individueel, maar ook op institutioneel niveau.

Ndiaye wijst erop dat "*la discrimination raciale laisse la victime désarmée, comme sans voix, le souffle coupé, sans prise sur une personne qui explique avec un sourire que (...) « cela ne va pas d'être noir ».*"

Terecht merkt hij op dat het "*plus destructif et désespérant*" is te worden gediscrimineerd dan bijvoorbeeld te worden uitgescholden voor "*sale noir*".¹⁶³⁴

Uit voormeld rapport van Sarah Demart *et al.* blijkt dat de mensen uit Sub-Saharaans Afrika (een groep die ten tijde van de redactie van het rapport in België 200 000 tot 250 000 mensen telde) menen dat zij wegens de etnisch-raciale discriminatie en het racisme waarmee zij worden geconfronteerd, niet dezelfde kansen krijgen als de autochtone Belgen.¹⁶³⁵

Zo verklaarde bijna 80 % van de respondenten dat zij werden gediscrimineerd, ongelijk werden behandeld of minstens werden beledigd wegens hun huidskleur of hun afkomst. Dat staat in contrast met de Belgisch-Marokkaanse en Belgisch-Turkse respondenten, bij wie de cijfers respectievelijk 49,9 % en 37,1 % bedragen.¹⁶³⁶

De discriminatie komt (ongeacht de vorm) voornamelijk voor bij het zoeken naar een woning en een job, op school en tijdens hogere studies, alsook op de werkplek. De auteurs sporen dus aan om: "het publieke debat over discriminatie te verruimen, dat zich tot op heden vooral gefocust heeft op de religieuze overtuiging – zoals het zichtbaar dragen van religieuze symbolen."¹⁶³⁷

Voorts doen ze de volgende trieste vaststelling:

"We observeren ook het veelvuldig voorkomen van racistische en discriminerende situaties in het onderwijs, publieke ruimtes, restaurants, bars, winkels of bij interacties met administratieve en politiediensten. Er zijn weinig verschillen tussen de eerste en de tweede generatie. Bovendien behoren expliciete racistische beledigingen, naast onrechtstreekse en subtiele vormen van discriminatie, tot de Belgische sociale realiteit. Een realiteit waarvan de Afro-descendenten de eerste getuigen zijn. De gegevens en verhalen die werden verzameld in de interviews en de focusgroepen

¹⁶³² *Ibidem*, 138.

¹⁶³³ Hoge Commissaris voor de Mensenrechten van de Verenigde Naties, "Verklaring aan de media van de VN-werkgroep van deskundigen rond Personen van Afrikaanse Afkomst betreffende de conclusies van het officiële bezoek aan België van 4 tot 11 februari 2019", § 13, geraadpleegd op 25 maart 2021, <https://www.ohchr.org/FR/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=24153&LangID=F>.

¹⁶³⁴ Ndiaye, *La Condition noire*, locatienummer 3694.

¹⁶³⁵ Sarah Demart *et al.*, *Burgers met Afrikaanse roots: een portret van Congolese, Rwandese en Burundese Belgen*, blz. 42.

¹⁶³⁶ *Ibidem*, blz. 123.

¹⁶³⁷ *Ibidem*, blz. 205.

wijzen op vroegtijdige, veelvuldige ervaringen (vanaf de lagere school) met racisme, waar later nog discriminatie bijkomt. De beledigingen, de negatieve beeldvorming, het stelselmatig kleineren en vernederen van de Afrikanen (achterlijk, traag, wild, niet-menselijk, vuil enz.) vormen een pregnante, hoogst problematische beeldengalerij, waarmee deze mensen geconfronteerd worden en waarmee de jongsten opgroeien."¹⁶³⁸

Het institutioneel racisme en de discriminatie houden dus duidelijk verband met de ontmenselijking van de zwarten tijdens de slaventijd en vervolgens ten tijde van het kolonialisme.

Een en ander blijkt ook uit het in 2017 uitgebrachte Unia-rapport met de titel "Discriminatie van personen van Sub-Saharaanse afkomst: sterk verbonden met het koloniale verleden"¹⁶³⁹. "Van alle dossiers die bij Unia werden geopend tussen 2010 en 2016 met betrekking tot discriminatie volgens de zogenaamde raciale criteria, heeft 1 op 5 betrekking op 'negrofobie'", zo luidt het. Ook in dat rapport wordt aangegeven dat er een duidelijk verband bestaat tussen de stereotypen die door de koloniale propaganda werden verspreid en de huidige stereotypen:

"Er is een verband tussen de stereotypen die afkomstig zijn uit de koloniale propaganda en de actuele stereotypen, die regelmatig door de media worden gevoed. Het stereotiepe beeld van de primitieve zwarte uit het koloniale verleden – die dicht bij de natuur stond, weinig intelligent was en enkel in staat was om manuele en fysieke arbeid uit te voeren – zit in de 21ste eeuw nog steeds verankerd in veel gedachten. Soms gebeurt het op een positievere manier: muziek en dans zitten volgens het stereotype beeld dan bij hem ingebakken, hij is goed in sport, hij presteert beter op seksueel en lichamelijk vlak. Toch blijft hij volgens hetzelfde beeld minder intelligent en beschaafd dan de Europeaan. (...) We kunnen besluiten dat het hedendaagse racisme sterk wordt beïnvloed door zijn historische context."¹⁶⁴⁰

Uit de Unia-dossiers blijkt dat er inzake werk "voor de groep van personen met een Sub-Saharaanse afkomst (...) vaker een probleem [is] dan bij andere groepen". Er zijn in het geheel genomen 5 % meer dossiers van dat type vergeleken met het gemiddelde betreffende de andere raciale criteria in die groep. Bovendien wordt het volgende vastgesteld: "Een belangrijk verschil (...) tekent zich ook af in de gebieden onderwijs en – in mindere mate – in dossiers politie & justitie en samenleving."

Het rapport gaat daarnaast in op de goederen en diensten en stelt dat "het leeuwendeel van de meldingen (...) over het weigeren van het verhuren van woningen gaat". Voorts betreffen bovengemiddeld veel dossiers het weigeren van toegang tot discotheken en cafés (+5 %). Ook met betrekking tot het openbaar vervoer is er een verschil; het betreft dan vaak "gedragsproblemen vanwege personeelsleden van de vervoersmaatschappijen".

Hierna worden een aantal van de voormelde discriminaties grondiger onderzocht.

a) Discriminatie in verband met werk

Uit het verslag van Sarah Demart *et al.* blijkt dat het werkloosheidspercentage bij zwarten vier keer zo hoog is als dat bij blanke Belgen; bij de tweede generatie, die in België is geboren en er school heeft gelopen, is dat cijfer drie keer zo hoog¹⁶⁴¹.

¹⁶³⁸ *Ibidem*, blz. 205.

¹⁶³⁹ Unia, *Discriminatie van personen van Sub-Saharaanse afkomst: sterk verbonden met het koloniale verleden* (verslag), mei 2017 (<https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/discriminatie-van-personen-van-sub-saharaanse-afkomst>); geraadpleegd op 21 april 2021).

¹⁶⁴⁰ *Ibidem*, blz. 8.

¹⁶⁴¹ Sarah Demart *et al.*, *Burgers met Afrikaanse roots: een portret van Congolese, Rwandese en Burundese Belgen*, blz. 204.

Vergeleken met de andere groepen met een migratieachtergrond behoren de Belgisch-Congolese burgers tot de groepen die minst goed op de arbeidsmarkt zijn geïntegreerd. Dat wordt bevestigd door de "Socio-economische Monitoring 2019: arbeidsmarkt en origine" van Unia en de FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg, waaruit blijkt dat het werkzaamheidsgraad het hoogst is bij de mensen van Rwandese oorsprong (51,4 %), en het werkloosheidspercentage dus het laagst (14,2 %). De werkzaamheidsgraad is daarentegen lager bij de mensen van Congolese en Burundese origine (ongeveer 45 %), waardoor de werkloosheidspercentages bij die groepen hoger zijn (respectievelijk tussen 18 en 20 %).¹⁶⁴²

Nochtans heeft volgens het rapport van Sarah Demart *et al.* 60 % van de zwarten een diploma van hoger onderwijs. Ter vergelijking: dat cijfer ligt hoger dan het nationaal gemiddelde (alle landen van herkomst samen), want dat bedroeg 33 % in 2016; het is ook hoger dan het gemiddelde bij de Belgisch-Marokkaanse en de Belgisch-Turkse burgers, waar die percentages respectievelijk 40 % en 24,5 % bedragen.

In de "Socio-economische monitoring 2019" wordt voorts het volgende aangegeven: "Van de bevolking met origine in DR Congo, Rwanda en Burundi blijkt een groter aandeel hooggeschoold dan van de overige personen uit Sub-Sahara Afrika: 29,7% van Congolese afkomst, 34,9 van Rwandese afkomst en 36,6% van Burundese afkomst."¹⁶⁴³ Bij de mensen afkomstig uit de andere Sub-Saharaanse Afrikaanse landen bedraagt dat cijfer 20,7%.¹⁶⁴⁴

Zij die hun diploma in het buitenland hebben behaald, lopen dubbel zo veel risico werkloos te zijn. In het rapport van Sarah Demart *et al.* wordt geconcludeerd dat dus niet de nationaliteit van de houder van het diploma, maar wel de "nationaliteit" van het diploma belangrijk is. Dat resultaat wijkt af van andere studies die beklemtonen dat het voor mensen met de Belgische nationaliteit makkelijker is een job te bemachtigen.¹⁶⁴⁵

In de "Socio-economische Monitoring 2019 luidt het als volgt: "Wanneer we de herkomstlanden kruisen met migratieachtergrond, vinden we telkens de hoogste werkzaamheidsgraad terug onder personen die de nationaliteit verworven hebben (sinds meer of minder dan 5 jaar): hij is voor alle groepen hoger dan 55%.¹⁶⁴⁶ Niettemin "blijkt dat hun werkzaamheidsgraad zo'n 20 procentpunten lager ligt dan die van hooggeschoolden voor de algemene bevolking."¹⁶⁴⁷

Bovendien wordt vastgesteld dat 56 % van de Afro-descendenten zich in een situatie van declassering bevindt¹⁶⁴⁸. Ter vergelijking: 61 % van de Marokkaanse Belgen en 62,5 % van de Turkse Belgen vinden dat hun job overeenstemt met het niveau van hun diploma. Meer specifiek met betrekking tot de Congolese Belgen werd met een enquête uit 2017 van Schoumaker *et al.* aangetoond dat meer dan de helft van hen een baan had die niet met het niveau van hun diploma overeen kwam.¹⁶⁴⁹

¹⁶⁴² Unia en FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg, *Socio-economische Monitoring 2019: arbeidsmarkt en origine*, blz. 164 (<https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/socio-economische-monitoring-2019-arbeidsmarkt-en-origine>; geraadpleegd op 20 april 2021).

¹⁶⁴³ Unia en FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg, *Socio-economische Monitoring 2019: arbeidsmarkt en origine*, blz. 169.

¹⁶⁴⁴ Sarah Demart *et al.*, *Burgers met Afrikaanse roots: een portret van Congolese, Rwandese en Burundese Belgen*, blz. 68.

¹⁶⁴⁵ *Ibidem*, blz. 66.

¹⁶⁴⁶ Unia en FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg, *Socio-economische Monitoring 2019: arbeidsmarkt en origine*, blz. 172.

¹⁶⁴⁷ *Ibidem*, blz. 173.

¹⁶⁴⁸ Sarah Demart *et al.*, *Burgers met Afrikaanse roots: een portret van Congolese, Rwandese en Burundese Belgen*, blz. 10 en 204.

¹⁶⁴⁹ *Ibidem*, blz. 72.

De voornaamste reden is dat het diploma niet wordt erkend, omdat het vaak in het buitenland (namelijk hun land van herkomst) werd behaald. Zelfs zij die in België hebben gestudeerd en vervolgens naar hun herkomstland terugkeren, krijgen te maken met die declassering.¹⁶⁵⁰

"Hoewel personen met een buitenlands, niet erkend diploma vaker aan het werk zijn dan personen die hoogstens lager middelbaar onderwijs genoten, blijken personen met herkomst uit andere niet-EU-landen die een buitenlands, niet-erkend diploma hebben toch nog beter toegang te vinden tot werk dan die met origine in DR Congo, Rwanda en Burundi."¹⁶⁵¹

Die conclusie lijkt dus op die in het rapport van Sarah Demart *et al.*: "Tot slot onderstrepen we dat de kwestie van de gelijkwaardigheid van het diploma geen verklaring biedt voor de grote sociaalprofessionele uitsluiting binnen deze groepen. Dat zien we bij de tweede generatie die geboren en geschoold is in België. Ze zijn minder vaak werkloos dan de personen van de eerste generatie, maar ze zijn nog steeds driemaal vaker werkloos dan het nationale gemiddelde, ook al haalden ze hun diploma in België."¹⁶⁵²

Degenen die in Vlaanderen wonen, hebben bovendien een groter risico om onder hun niveau te moeten werken, wellicht omdat ze het Nederlands minder goed beheersen. Hetzelfde geldt voor de personen met een universitair diploma. In hun rapport geven Sarah Demart *et al.* aan dat "hoe hoger het opleidingsniveau, hoe groter de potentiële kans op declassering, waarbij de vraag kan worden gesteld hoe het zit met het etnisch-rationale glazen plafond op de arbeidsmarkt".¹⁶⁵³

Ook de Socio-economische monitoring van 2019 doet in dat verband een soortgelijke vaststelling:

"(...) onder de hoogopgeleiden [geldt] dat langer studeren niet per se samengaat met een hogere werkzaamheidsgraad, wat wel het geval is voor bijvoorbeeld personen van Belgische origine. Zo is het opmerkelijk dat houders van een doctoraat met origine in DR Congo en Rwanda vaker niet aan het werk zijn dan hoogopgeleiden van master- en bachelorniveau. Van de doctoraathouders uit DR Congo is nog niet de helft werkzaam (47,9 %) en is meer dan 1 op 6 werkloos (18,4 %). En het verschil in werkzaamheidsgraad tussen masters en bachelors is ook kleiner voor personen met origine in DR Congo, Rwanda en Burundi, wat ook aantoont dat onder hoogopgeleiden het minder loont om verder te studeren voor deze originegroep".

Ook in het rapport van Sarah Demart *et al.* wordt een etnische stratificatie van de arbeidsmarkt onder de aandacht gebracht, in het bijzonder voor vrouwen, ondanks het hoge aantal vrouwen met een diploma hoger onderwijs.

Hoewel zwarte mensen vaak hooggekwalificeerde jobs als leerkracht, arts of advocaat kunnen uitoefenen, zijn ze "oververtegenwoordigd in zogeheten basisjobs en in arbeidersstatuten".¹⁶⁵⁴

Stereotiepe beeldvorming over zwarte mannen werkt declassering overigens in de hand. Zij krijgen hier vaker mee te maken dan vrouwen. Het rapport geeft aan dat "Uit de drie focusgroepen bleek dat

¹⁶⁵⁰ *Ibidem*, blz. 73.

¹⁶⁵¹ Unia en FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg, *Socio-economische Monitoring 2019: arbeidsmarkt en origine*, blz. 179.

¹⁶⁵² Sarah Demart *et al.*, *Burgers met Afrikaanse roots: een portret van Congolesse, Rwandese en Burundese Belgen*, blz. 77.

¹⁶⁵³ Sarah Demart *et al.*, *Burgers met Afrikaanse roots: een portret van Congolesse, Rwandese en Burundese Belgen*, blz. 70.

¹⁶⁵⁴ *Ibidem*, 69.

mannelijke Afro-descendenten schrik aanjagen en meer systematisch worden uitgesloten door de meerderheidsgroep”.¹⁶⁵⁵

De conclusie luidt dan ook dat het “geslacht (...) een sterk discriminerende variabele [is], aangezien mannen meer getroffen worden door werkloosheid en professionele declassering. Vrouwen kampen eveneens met sterke declassering, maar kunnen meer terecht in bepaalde sectoren, in het bijzonder in de zorg en de huishoudelijke hulp”.¹⁶⁵⁶

De Socio-economische monitoring van 2019 geeft voorts aan dat “de werkzaamheidsgraad van hoogopgeleide vrouwen met origine in de Sub-Saharaans-Afrikaanse landen hoger [is] dan die van hun mannelijke tegenhangers. [...] Het genderverschil in werkzaamheidsgraad onder hoogopgeleiden is alleen voor de Belgische origine zo beperkt.”¹⁶⁵⁷ Aldus, zo besluit dit rapport, wijst onderzoek “op het vaker voorkomen en ervaren van discriminatie bij mannen met origine in Sub-Sahara Afrika dan bij vrouwen.”¹⁶⁵⁸

Vermeldenswaard is ook dat volgens voormeld rapport de werkloosheidsgraad hoger is bij personen die hoofd zijn van een eenoudergezin en bij alleenwonenden. Immers: “in verhouding [leven er] meer personen uit DR Congo, Rwanda en Burundi als alleenstaande of hoofd van een eenoudergezin”. Alleenwonenden zijn in de eerste plaats mannen, en hoofden van eenoudergezinnen vooral vrouwen.¹⁶⁵⁹ Dit toont aan waarom het in de strijd tegen racisme en discriminatie belangrijk is een intersectionele benadering te hanteren.

Het rapport van Unia van 2017 merkt voorts op dat zwarte mensen vaker worden gepest dan andere groepen (+10 %). Unia wordt bovendien vaker gecontacteerd in dossiers die te maken hebben met ontslag van mensen van Sub-Saharaanse herkomst. Uit de geregistreerde meldingen blijkt bovendien dat discriminatie zowel op het werk als voor huisvesting (zie punt hieronder) “gebaseerd is op oude stereotypen die we uit het koloniale verleden hebben geërfd”.¹⁶⁶⁰

b) Discriminatie inzake de toegang tot huisvesting

Zwarte mensen ondervinden het vaakst discriminatie inzake toegang tot huisvesting.¹⁶⁶¹

In haar Diversiteitsbarometer Huisvesting 2014 geeft Unia aan dat een aanzienlijke groep verhuurders een onderscheid maakt op basis van herkomst. Hun beweegredenen verschillen.¹⁶⁶²

¹⁶⁵⁵ *Ibidem*, 72.

¹⁶⁵⁶ *Ibidem*, blz. 76.

¹⁶⁵⁷ Unia en FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg, Socio-economische monitoring, blz. 174.

¹⁶⁵⁸ *Ibidem*, blz. 180.

¹⁶⁵⁹ *Ibidem*, blz. 180-181.

¹⁶⁶⁰ Unia, *Discriminatie van personen van Sub-Saharaanse afkomst* (2017), blz. 10.

¹⁶⁶¹ Nicolas Bernard, *Le secteur du logement (privé et social) au prisme des réglementations anti-discrimination*, in *Le droit de la lutte contre la discrimination dans tous ses états*, onder leiding van P. Wauteleit (Luik: CUP, 2009), 155, geciteerd in Véronique van der Plancke en Nicholas Bernard, (Niet-)gebruik van beroepsprocedures inzake huisvesting (Brussel: Observatorium voor Gezondheid en Welzijn Brussel – Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie, 2019), nr. D/2019/9334/43, blz. 20, geraadpleegd op 20 april 2021, https://www.ccc-ggc.brussels/sites/default/files/documents/graphics/rapports-externes/recours_logement_nl_1tma.pdf.

¹⁶⁶² Unia, *Diversiteitsbarometer Huisvesting* (2014) (Brussel: Unia, 2014), 219, geraadpleegd op 24 maart 2021, te downloaden via <https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/diversiteitsbarometer-huisvesting>.

Bij sommigen is het een kwestie van zuivere vreemdelingenhaat; zij geloven dat alle immigranten die in België wonen, van de sociale zekerheid profiteren. Door te weigeren het te huur gestelde pand aan hen te verhuren, denken zij die vermeende opportunistische demarche te kunnen counteren.

Anderen gaan dan weer uit van stereotypen en vooroordelen en geloven dat een vreemde origine gelijkstaat met slecht onderhoud en problemen met de burens. Zo “verwijzen [ze] naar een, in hun ogen, andere levensstijl en andere waarden en normen. Ze verwachten dat mensen van een andere herkomst luidruchtiger zijn, minder respect hebben voor materiaal of minder hygiënisch zijn. Vreemde herkomst wordt ook gelinkt aan grote gezinnen en families die voor overbewoning zorgen.”¹⁶⁶³

Terwijl sommige verhuurders “de deur [toehouden] voor alle kandidaten van vreemde herkomst, [is] bij anderen de terughoudendheid gericht ten aanzien van een specifieke herkomst. Nationaliteiten die vaak worden genoemd, zijn “namelijk Marokkanen, Turken, Aziaten en Sub-Sahara Afrikanen”.

Met betrekking tot zwarte mensen wordt vaak “een gebrek aan respect en (*sic*) hygiëne” ingeroepen. Volgens Unia “bewijst [dit] hoe diep de stereotypen verankerd zitten in het collectieve geheugen en plaatst [dit] vraagtekens bij de middelen om ze te bestrijden”.¹⁶⁶⁴

Mensen van vreemde herkomst worden bovendien niet alleen afgewezen, maar ook strenger beoordeeld op andere criteria zoals “vast werk” of taalbeheersing.

Meerdere onderzoeken, waaronder één dat in 2017 door de VUB en de Universiteit Gent werd gevoerd naar de private huurwoningmarkt in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, bevestigen die discriminatie.¹⁶⁶⁵

Zo blijken kandidaat-huurders sterk te worden gediscrimineerd wanneer ze een Noord-Afrikaans of Sub-Sahara-Afrikaans klinkende naam hebben. Van de mannen met een Sub-Saharaanse naam wordt 21 % benadeeld, terwijl dit percentage iets hoger ligt voor de vrouwen (23 %).

Bovendien reageren immobiliënmakelaars vaker discriminerend op schriftelijke aanvragen dan op telefonische vragen; het is immers moeilijker een kandidaat-huurder telefonisch af te schepen.

Voorts preciseert het onderzoek dat één op drie makelaars etnische minderheden discrimineert uit naam van de verhuurder en daar sneller toe geneigd is wanneer het om een dure huurwoning gaat of om een pand in een gemeente met weinig etnische diversiteit, bijvoorbeeld Watermaal-Bosvoorde.

Slechts 14 % van de makelaars weigert in te gaan op de door de verhuurder geformuleerde vraag tot etnisch discrimineren en 50 % van hen reageert vaag wanneer hen een dergelijke vraag wordt gesteld, waardoor niet kan worden uitgemaakt of ze er uiteindelijk al dan niet mee instemmen.

De discriminatie kan verschillende vormen aannemen.

Zo kunnen de makelaars de kandidaat-huurder minder informatie verstrekken, de informatie laattijdig verstrekken of minder mogelijkheden bieden om het pand te bezichtigen, in de hoop dat de kandidaat-huurder het opgeeft.

¹⁶⁶³ *Ibidem*, blz. 220.

¹⁶⁶⁴ Unia, *Discriminatie van personen van Sub-Saharaanse afkomst* (2017), blz. 10.

¹⁶⁶⁵ Pieter-Paul Verhaeghe *et al.*, “DiscrimibruX: Discriminatie door vastgoedmakelaars op de private huurwoningmarkt van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest” (Gent: Vakgroep Sociologie, Universiteit Gent, 2017), 4-7, geraadpleegd op 25 maart 2021, <https://biblio.ugent.be/publication/8522418/file/8523845>.

Een andere manier bestaat erin de lat hoger te leggen wat bijvoorbeeld het inkomen of de huurwaarborg betreft. Voorts stellen sommige makelaars een lijst op met louter blanke, "autochtone" kandidaat-huurders, zodat de eigenaar dan de keuze maakt.

Tot slot komt het onderzoek van de VUB tot de vaststelling dat de makelaars die discrimineren, wel degelijk beseffen dat wat zij doen onwettig is.

c) Ongelijke onderwijskansen

Hoewel bij Afro-descendenten geen specifiek onderzoek ter zake werd verricht, blijkt uit meerdere recent gepubliceerde rapporten dat wie van buitenlandse afkomst is, niet dezelfde onderwijskansen krijgt.

Zo verscheen in 2013 een rapport van UNICEF over gelijke kansen in de Belgische scholen, waarin staat dat "veel allochtone leerlingen (...) een ongelijke behandeling [merken] naargelang hun nationaliteit."¹⁶⁶⁶

Het volgende wordt vastgesteld: "De grote meerderheid ervaart stigmatisering omdat er nog altijd veel vooroordelen zijn. Ze voelen zich gediscrimineerd op school, niet gehoord en ongelijk behandeld tegenover de autochtone leerlingen. De school focust veel op wat er verkeerd loopt. En als de jongeren proberen op te komen voor hun rechten, dan worden ze gestraft."

Voorts geven allochtone jongeren aan "dat ze niet even ver komen als hun autochtone medestudenten of vrienden". Ze voelen zich onbegrepen en sommigen denken dat dit minder het geval zou zijn mochten er meer allochtone leerkrachten zijn.

Deze onderzoeksresultaten worden bevestigd door een studie van onderzoekers van de Universiteit Gent tijdens het schooljaar 2011-2012.¹⁶⁶⁷

In dat verband hebben zij 55 Vlaamse scholen bezocht en hun vragen voorgelegd aan de leerlingen en leerkrachten van het derde jaar secundair onderwijs. Daaruit bleek dat 27,8 % van de niet uit West-Europa afkomstige leerlingen zich gediscrimineerd voelen door hun leraren, vanwege hun etniciteit. Bij 21,8 % gebeurde dit regelmatig, bij 6 % vaak. Voorts voelt 25,5 % zich gediscrimineerd door klasgenoten; bij 23,7 % vindt dat niet vaak plaats, maar bij 2 % geregeld. Van alle adolescenten met een migratieachtergrond gaf 41,1 % aan etnische discriminatie door hun medestudenten en/of leerkrachten te ervaren.

De onderzoekers geven aan dat als "(...) we stilstaan bij het feit dat etnische discriminatie negatief is voor het mentaal welbevinden, het onderwijswelbevinden en de schoolprestaties, dan is dit een schrikwekkend hoog cijfer."¹⁶⁶⁸ Voor hen blijkt uit deze cijfers dat de scholen zich niet alleen moeten bekommeren om de etnische discriminatie tussen de leerlingen, maar ook om de discriminatie door de leerkrachten.

Een recentere studie (uitgevoerd door de ULB op verzoek van Unia, ten behoeve van diens in 2018 bekendgemaakte Diversiteitsbarometer Onderwijs) stelt: "Uit de analyses van de loopbanen van leerlingen in de Franse Gemeenschap vanuit de invalshoek van hun etnische afstamming, blijkt dat

¹⁶⁶⁶ Gaëlle Buysschaert en Maud Dominicy, *Iedereen gelijke kansen op school? Dat denken zij ervan*, UNICEF België, 2012, blz. 27 - 28.

¹⁶⁶⁷ Fanny D'hondt, Mieke Van Houtte en Peter Stevens, "Etnische discriminatie op school: ervaringen van adolescenten met een migratieachtergrond", *WELWIJS* 26, nr. 4 (2015), blz. 3-6.

¹⁶⁶⁸ *Ibidem*, blz. 4.

leerlingen van vreemde herkomst niet op dezelfde wijze als Belgische leerlingen aan het onderwijssysteem participeren."¹⁶⁶⁹

Discriminatie begint al op de kleuterschool. "Uit studies over de schoolse vertraging blijkt dat buitenlandse leerlingen meer kans hebben dat ze de derde kleuterklas moeten overdoen dan niet-buitenlandse leerlingen. De etnische afstamming zelf speelt echter ook een rol aangezien leerlingen met een nationaliteit "van buiten de EU" en "met een constante sociale afkomst" "1,4 keer meer risico lopen dat ze de derde kleuterklas moeten overdoen dan kinderen met de Belgische nationaliteit."¹⁶⁷⁰

Inzake de schoolse vertraging werd vastgesteld dat in 2013-2014 "meer dan 90 % van de Belgische leerlingen geen schoolse vertraging heeft; bij de buitenlandse leerlingen gaat het om slechts iets meer dan 80 %". Bij de Congolezen bedroeg dat percentage bijvoorbeeld iets minder dan 80 %.¹⁶⁷¹

Uit het rapport blijkt ook: "Buitenlandse leerlingen hebben in het hele onderwijssysteem de minst gunstige schoolposities. Van de buitenlandse leerlingen hebben (...) Rwandezen en Burundezen de beste schoolposities (...). Leerlingen uit Congo (...) hebben de posities daartussen, maar neigen meer naar de minder goede dan de betere posities."¹⁶⁷²

"Wat de studieoriëntering betreft, wijzen studies op de oververtegenwoordiging van buitenlandse leerlingen in het technisch en beroepsonderwijs in de Franse Gemeenschap."¹⁶⁷³ Het percentage niet-EU-leerlingen in het vijfde jaar algemeen secundair onderwijs tijdens het schooljaar 2013-2014 bedroeg ongeveer 28 %; voor de Congolezen was dat iets meer dan 20 %. In het beroepsonderwijs liepen die percentages op tot respectievelijk ongeveer 33 % en 36 %. Zulks staat in contrast met de volgende vaststelling: "In het vijfde jaar secundair zit 40 % van de Belgische leerlingen in het algemeen onderwijs (...), terwijl 17 % van de leerlingen met de Belgische nationaliteit in het beroepsonderwijs zit (...)."¹⁶⁷⁴

De gevolgen van die ongelijke posities voor de identiteitsvorming van de leerlingen zijn – weinig verrassend – ongunstig, stelt het rapport: "Omdat leerlingen van vreemde herkomst oververtegenwoordigd zijn in het kwalificatieonderwijs, verbaast het niet dat het percentage leerlingen geïdentificeerd als leerlingen met een migratieachtergrond, hier hoger ligt dan in het algemeen onderwijs."¹⁶⁷⁵

Wat het Vlaamse onderwijs betreft, blijkt uit de onder meer door de KU Leuven en de Universiteit Gent op verzoek van Unia voor de voormelde Barometer gevoerde onderzoek: "Leerlingen met een migratieachtergrond doen het in België minder goed op school in vergelijking met leerlingen van Belgische herkomst. Meer zelfs, bijna nergens ter wereld is de kloof in schoolprestaties tussen leerlingen van Belgische herkomst en zij met een migratieachtergrond zo groot. De PISA-studies tonen namelijk aan dat van alle OESO-landen, Vlaanderen het grootste verschil kent in wiskundescores tussen de kinderen van migranten en leerlingen van Belgische herkomst, zelfs wanneer rekening gehouden wordt met de sociaaleconomische achtergrond. Het verschil is kleiner in de Franse

¹⁶⁶⁹ Unia, *Diversiteitsbarometer Onderwijs 2018* (Brussel: Unia, 2018), blz. 226, geraadpleegd op 13 april 2021, PDF te raadplegen op <https://www.unia.be/fr/publications-et-statistiques/publications/barometre-de-la-diversite-enseignement>.

¹⁶⁷⁰ *Ibidem*, blz. 227.

¹⁶⁷¹ *Ibidem*, blz. 227.

¹⁶⁷² *Ibidem*, blz. 229.

¹⁶⁷³ *Ibidem*, blz. 229.

¹⁶⁷⁴ *Ibidem*, blz. 229-230.

¹⁶⁷⁵ *Ibidem*, blz. 230-231.

Gemeenschap, maar blijft ook daar groot. Opvallend is wel dat in de Franse Gemeenschap de kloof verkleint sinds 2003, terwijl dit in Vlaanderen niet het geval is.¹⁶⁷⁶

Er is voorts sprake van "de oververtegenwoordiging van deze minderheden in minder gewaardeerde studierichtingen, het vaker blijven zitten, vaker zonder diploma het middelbaar onderwijs verlaten, en hun ondervertegenwoordiging in het hoger onderwijs in vergelijking met studenten van Belgische origine".¹⁶⁷⁷

In dat verband wordt verduidelijkt: "Naar etnische herkomst zien we dat aan de leerlingenprofielen met Belgische herkomst vaker een A-attest (bij twijfel tussen slagen (A-attest) of heroriënteren (B-attest)) of C-attest (bij twijfel tussen zittenblijven (C-attest) of heroriënteren (B-attest)) wordt gegeven. Leerlingen van vreemde herkomst krijgen frequenter een B-attest".¹⁶⁷⁸

Ook in dezen is sprake van discriminatie van in de kleuterschool en in de eerste jaren van het basisonderwijs.

De schoolse achterstand is meer uitgesproken dan in de Federatie Wallonië-Brussel; het betreft 71 % tot 73 % van de leerlingen met een migratieachtergrond, tegenover 90 % van de leerlingen van Belgische herkomst.¹⁶⁷⁹

Naast de discriminatie van de leerlingen, moeten onder andere ook de ondervertegenwoordiging van zwarte academici en onderzoekers, alsook de op Europa gerichte school- en universiteitshandboeken worden vermeld.

Tegen die achtergrond heeft UNDIVIDED, een diversiteitsplatform bestaande uit studenten en personeelsleden van de KU Leuven, in haar manifest van 30 maart 2021 een lijst opgesteld met tien aan de universiteit gerichte concrete eisen. Zo werd opgeroepen tot de dekolonisatie van de studieprogramma's, het uitwerken van een structureel en intensief beleidsplan om zwarte en gekleurde hoogleraren te werven, de tenuitvoerlegging van een beleid gericht op meer zwarte en gekleurde onderzoekers, alsook tot de bevordering en de financiering van onderzoek dat is gebaseerd op de dekoloniale perspectieven die thans in de programma's ontbreken.¹⁶⁸⁰

d) Etnische profilering en racisme binnen de politie

Uit een rapport van 2017 van de *Ligue des droits humains* over de etnische profilering in België blijkt volgens auteur Christian de Valkeneer dat "*il y aurait une surconcentration de l'activité policière sur certaines populations d'origine étrangère, qui sont appréhendées et considérées comme une classe dangereuse non pas par rapport à des taux de délinquance élevés au sein de ces catégories, mais qui s'expliquent plutôt en réaction à ce qu'ils interprètent comme un refus d'une certaine notion d'ordre*".¹⁶⁸¹

Diverse officiële instanties zoals de Europese Commissie tegen Racisme en Intolerantie (ECRI), het VN-Comité inzake de uitbanning van rassendiscriminatie, het Bureau van de Europese Unie voor de

¹⁶⁷⁶ *Ibidem*, blz. 66.

¹⁶⁷⁷ *Ibidem*, blz. 66.

¹⁶⁷⁸ *Ibidem*, blz. 189.

¹⁶⁷⁹ *Ibidem*, blz. 66.

¹⁶⁸⁰ UNDIVIDED for KU Leuven, "#DECOLONIZEKULEUVEN MANIFESTO – When we speak of decolonizing academia, this is what we mean", *UNDIVIDED Blog*, 29 maart 2021, geraadpleegd op 13 april 2021, <https://undividedforkuleuven.com/2021/03/29/decolonizekuleuven-manifesto/>.

¹⁶⁸¹ Christian de Valkeneer en Juliana Russo, *Police et public: un rendez-vous manqué?* (Brugge: Die Keure, 1988), geciteerd in "*Contrôler et punir? Etude exploratoire sur le profilage ethnique dans les contrôles de police: paroles de cibles*", *Ligue des droits humains*, 13 maart 2017, blz. 51, geraadpleegd op 25 maart 2021, <https://www.liguedh.be/contrôler-punir-etude-profilage-ethnique/>.

grondrechten, alsook ngo's zoals *Amnesty International* of *Open Society Foundations* hebben dit probleem ook aan de orde gesteld.¹⁶⁸²

Uit het rapport van de *Ligue des droits humains* blijkt dat "*pour un grand nombre de personnes interrogées, cette focalisation sur les membres des communautés auxquelles appartiennent les victimes des contrôles au faciès renforce les stéréotypes et le racisme au sein de la société (...) induit un effet créateur de stéréotypes comme normes sociales acceptées. Ils sont alors perçus comme appartenant à des groupes ethniques potentiellement délinquants ou terroristes*".¹⁶⁸³

Dit heeft bijgevolg een invloed op de manier waarop de politie wordt gepercipieerd. In het rapport uit 2017 wordt dan ook het volgende gesteld: "*en raison du ressentiment, de l'incompréhension et de l'amertume ressentis, la police est perçue comme étant pourvoyeuse et reproductrice de discrimination, à l'image de la société dans laquelle ils vivent. La police, en tant qu'institution publique, est perçue comme le reflet de l'état de la société: si cette institution est injuste, c'est un signe de dysfonctionnement de la société.*" Dit leidt ertoe dat "*le profilage ethnique est également perçu par certains comme étant le résultat d'un racisme structurel.*"¹⁶⁸⁴

Wat het racisme bij de politie betreft, heeft Unia in 2014 83 dossiers geopend waarin de politie en het gerecht betrokken waren; 63 % ervan had betrekking op de politie. Die dossiers kunnen worden opgedeeld in drie categorieën. De eerste categorie behelst allereerst "*propos, des remarques ou des reproches racistes dans le cadre d'interventions policières justifiées*", de tweede "*les interventions policières arbitraires et/ou discrimination*" en de derde "*les remarques discriminatoires, propos et attitudes racistes envers des collègues ou potentiels collègues dans le cas de recrutements) au sein même de la police*".¹⁶⁸⁵

In 2015 werden 45 dossiers aangaande de politie geopend; 78 % ervan werd geopend op basis van criteria die als "racistisch" kunnen worden aangemerkt. Bijna de helft van de dossiers had betrekking op "*des interventions policières (en ce compris des contrôles) considérées comme arbitraires et discriminatoires*". Vervolgens waren er nog drie andere categorieën. De eerste categorie behelste "*violences policières*", waarbij "*il a été rapporté, et parfois confirmé par des attestations médicales, que des policiers avaient porté des coups ou exercé un usage de la force considéré comme disproportionné par les victimes.*" De tweede categorie behelste "*des dossiers où des propos, remarques ou insultes racistes (...) proférés dans le cadre d'interventions policières justifiées*". De derde categorie betrof "*des faits pour lesquels des policiers ont refusé d'acter des procès-verbaux*".¹⁶⁸⁶

Onlangs nog berichtte de pers over het bestaan van Facebook-groepen zoals *Thin Blue Line* en *PZA*, die politiemensen onder hun leden tellen en die zich schuldig maken aan "*des stéréotypes racistes et explicitement déclaré qu'ils allaient cibler certains groupes minoritaires*".¹⁶⁸⁷

Op 1 september 2020 publiceerde Amnesty International een artikel ter zake, waarin Eveline Vandevelde, coördinatrice van de campagne "Niet normaal! Stop etnisch profileren", terecht het volgende opmerkt: "Het baart ons zorgen dat ook vanuit de positie van leidinggevenden amper gereageerd wordt op zeer problematische, ronduit racistische uitspraken. Hiermee geven ze impliciet

¹⁶⁸² *Ibidem*, blz. 8.

¹⁶⁸³ *Ibidem*, blz. 53.

¹⁶⁸⁴ *Ibidem*, blz. 44.

¹⁶⁸⁵ *Ibidem*, blz. 22.

¹⁶⁸⁶ *Ibidem*, blz. 22.

¹⁶⁸⁷ Amnesty International, Campagne 'Niet normaal?! - Stop etnisch profileren' reageert op racistische facebookgroepen met duizenden politiemensen, geraadpleegd op 13 april 2021, <https://stopethnicprofiling.be/2020/09/01/campagne-niet-normaal-stop-etnisch-profileren-reageert-op-racistische-facebookgroepen-met-duizenden-politiemensen/>.

het signaal dat dit soort uitspraken (en gedrag) aanvaardbaar is en dat is zeer nefast voor de politiecultuur en –werking.”

In dezelfde context kan het wedervaren van het Duitse Europarlementslid Pierrette Herzberger-Fofana (71) worden aangehaald. In juni 2020 werd zij het slachtoffer van politiegeweld toen ze op weg naar een debat over racisme in het Europees Parlement zag hoe twee jonge zwarten door politiemensen werden aangepakt. Toen ze besloot een en ander op foto vast te leggen, rukten de politiemensen de telefoon uit haar handen en drukten ze haar tegen een muur. In een interview met *Deutsche Welle* verklaarde ze: *“Je suis sûre que cela m'est arrivé à cause de la couleur de ma peau (...). Il est temps qu'on considère le racisme comme un fléau qui existe en Europe et que ce n'est pas une invention des Noirs.”*¹⁶⁸⁸

De voorbeelden zijn in feite legio.

Minister van Binnenlandse Zaken Annelies Verlinden heeft aangegeven dat ze werkt aan een hervorming van de tuchtprocedure binnen de politie, ingevolge een aantal incidenten die de politie de afgelopen in opspraak hebben gebracht.¹⁶⁸⁹ Het volstaat echter niet de tuchtprocedure te wijzigen; in dat verband is ook een mentaliteitswijziging vereist. Dit kan onder meer gebeuren via de opleiding van de politiemensen.

e) Stereotiepe beeldvorming bij de voetbalverslaggeving in de media

Onderzoek naar de manier waarop de Vlaamse media tijdens de Wereldbeker van 2014 en de Champions League van 2016 verslag uitbrachten over de prestaties van de spelers, toonde aan dat aan blanke spelers meer positieve reportages werden gewijd dan aan spelers met een andere kleur¹⁶⁹⁰.

De verslaggeving over zwarten geeft blijk van een negatievere en kritischer ingesteldheid dan die over andere minderheden. De Vlaamse media laten voorts uitschijnen dat zwarte voetballers veel minder gedisciplineerd zijn dan blanke spelers, en zelfs dan spelers met een andere huidskleur. Daar waar de zwarte spelers bij de Rode Duivels veel meer om hun fysieke capaciteiten worden geprezen (het *“natural ability”*-stereotype), worden de blanke spelers veel vaker als intelligenter aangemerkt, en worden ze vooral gelauwerd om hun verstand, leiderscapaciteiten, spelinzicht en positiespel. De blanke spelers zouden hard werken en meer opofferingen doen, terwijl bij de anderen het talent aangeboren zou zijn.

Het onderzoek komt tot de conclusie dat de Belgische mediaverslaggeving nog sporen van raciale stereotypes bevat.

f) De representativiteit in de Belgische radio- en televisieprogramma's ontbreekt

¹⁶⁸⁸ Fréjus Quenum, *“Une eurodéputée noire accuse la police belge de racisme”*, *Deutsche Welle*, 19 juni 2020, geraadpleegd op 25 maart 2021, <https://www.dw.com/fr/une-eurodeputee-noire-accuse-la-police-belge-de-racisme/a-53876817>.

¹⁶⁸⁹ *“Racisme à la police: vers une réforme de la procédure disciplinaire”*, (par la rédaction) *7sur7*, Belga, 3 februari 2021, geraadpleegd op 25 maart 2021, <https://www.7sur7.be/belgique/racisme-a-la-police-vers-une-reforme-de-la-procedure-disciplinaire~a98bfa51/>.

¹⁶⁹⁰ Wouter Vanacker, *“Het imposante zwarte lichaam vs. het superieure blanke intellect: een onderzoek naar raciale stereotypering in de Vlaamse voetbalverslaggeving”* (Masterproef, Universiteit Gent, 2018), geraadpleegd op 25 maart 2021, https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/002/482/505/RUG01-002482505_2018_0001_AC.pdf.

Volgens een in 2014 bekendgemaakt onderzoek van Laura Jacobs en Marc Hooghe¹⁶⁹¹ behoort slechts 5 % van de actoren die door de Vlaamse en de Franstalige televisiezenders in een Belgische context worden opgevoerd, tot een etnisch-culturele minderheid. Die actoren zijn bijgevolg ondervetegenwoordigd in vergelijking met hun feitelijk aandeel in de samenleving (10,6 %, tegenover 5,0 % op televisie).¹⁶⁹² Er zijn echter grote verschillen tussen de Vlaamse en de Franstalige zenders. Zo tellen *La Une* en *RTL-TVI* bijna tweemaal zoveel vertegenwoordigers van etnische en culturele minderheden (7 %) als de Vlaamse zenders Eén en VTM (3,9 %).

Algemeen zijn de etnisch-culturele minderheden uit het Midden-Oosten en Noord-Afrika het best vertegenwoordigd, gevolgd door personen van Afrikaanse herkomst. Op de Franstalige zenders is bijna de helft van de vertegenwoordigers van etnisch-culturele minderheden afkomstig uit het Midden-Oosten, het Nabije Oosten en Noord-Afrika, terwijl bij de Vlaamse zenders sprake is van een bredere spreiding over de diverse groepen. Op de Vlaamse zenders is 25 % van de minderheden van zwart-Afrikaanse oorsprong en komt één derde uit het Midden-Oosten, het Nabije Oosten en Noord-Afrika.

Uit de *Baromètre diversité et égalité* uit 2017 van de *Conseil Supérieur de l'Audiovisuel* blijkt dat de vertegenwoordiging van de diversiteit inzake herkomst in de uiteenlopende programmagenres, alsook in de posities in de media die maatschappelijk hoog worden ingeschat, is teruggelopen ten opzichte van 2013. Zo had slechts 14,39 % van de in de media opgevoerde personen een diversiteitsachtergrond. In de informatiemedia waren zij goed voor 11,31%, van wie 3,78% journalisten. In 2017 had 7,74% van de experts een diversiteitsachtergrond. Tot slot waren personen met een diversiteitsachtergrond meer vertegenwoordigd in de rol van "man in de straat" (13,18 %) dan in die van woordvoerder (8,70 %) of van expert (7,74%). Alleen in sportprogramma's waren personen met een diversiteitsachtergrond beter vertegenwoordigd (22%).¹⁶⁹³

In de *Baromètre de l'Égalité et de la Diversité sur les services radiophoniques* van 2019 staat dan weer te lezen: "*lorsqu'on se penche sur la proportion d'intervenant.e.s issu.e.s de la diversité au sein de chaque niveau d'intervention médiatique, on relève que ces dernier.ère.s sont plus nombreux.euses à être mentionné.e.s indirectement dans le discours d'autrui qu'à prendre directement la parole.*"¹⁶⁹⁴

Voorts wordt aangegeven dat "*ce sont toujours les sujets internationaux qui témoignent de la plus grande diversité des origines*", wat aantoonde dat "*la diversité qui est représentée dans l'information est d'abord une diversité à l'extérieur de nos frontières, présentée dans des rubriques internationales et non locales ou belges. La diversité des origines est peu représentée dans notre environnement quotidien (local ou national), elle vient surtout de la médiatisation d'un "ailleurs".*"¹⁶⁹⁵ De sport is de enige branche waarin de actoren met een diversiteitsachtergrond in de meerderheid zijn (53,80 %).¹⁶⁹⁶

¹⁶⁹¹ Laura Jacobs en Marc Hooghe, *Roldiversiteit op de Vlaamse en Franstalige Televisie* (Leuven: KU Leuven, Centrum voor Politicologie, 2014), geraadpleegd op 25 maart 2021, <https://core.ac.uk/download/pdf/34601577.pdf>.

¹⁶⁹² In het rapport wordt verduidelijkt dat een perfecte vergelijking niet mogelijk is, aangezien de statistieken inzake demografie een nationaliteitscriterium hanteren.

¹⁶⁹³ *Conseil supérieur de l'audiovisuel* (CSA), "Baromètre Diversité et Égalité 2017: synthèse de l'étude", CSA, dossier de presse, blz. 7-8, geraadpleegd op 21 april 2021, <https://www.csa.be/document/barometre-diversite-et-egalite-2017-synthese-de-letude/>.

¹⁶⁹⁴ *Services radiophoniques de la CSA*, "Baromètre Diversité et Égalité 2019, dir. Joëlle Desterbecq (Brussel: *Conseil Supérieur de l'Audiovisuel*, 2021), blz. 141, geraadpleegd op 21 april 2021, <https://www.csa.be/egalitediversite/wp-content/uploads/sites/2/2021/04/Barometre-programmes-2019-pour-publication.pdf>.

¹⁶⁹⁵ *Ibidem*, blz. 105.

¹⁶⁹⁶ *Ibidem*, blz. 112.

Dergelijke barometers tonen aan dat de vooroordelen nog alomtegenwoordig zijn (ook al betreffen ze niet specifiek de zwarte bevolking).

Met betrekking tot de zwarte bevolking kan in dezen worden verwezen naar het onderzoekswerk dat de Belgisch-Congolese Djia Mambu in het kader van haar essay *Peau noire, médias blancs* heeft verricht. Nadat ze een maand lang had nagegaan hoe zwarten in een bepaalde Belgische Franstalige krant werden neergezet, kwam ze tot de volgende conclusie:

“L’essentiel de l’information mentionnant des Noirs durant cette période, faisait référence à des réfugiés, des sportifs, des musiciens et à des personnes malades. L’absence de faits ordinaires de la communauté accentue l’idée qu’ils ne sont pas comme nous”, suspendue à l’esprit du Blanc. La “vie normale (des minorités) demeure dès lors totalement absente de l’image”. (...) Peu de chances également de voir un politique noir s’exprimer sur une question de politique nationale; un médecin noir soigner un patient blanc; un chercheur noir à la clé d’une découverte scientifique ou se prononcer sur une question du budget fédéral par exemple.

Les noirs (ou non-Blancs) n’apparaissent pas en tant qu’éclaireurs, mais comme objets. Les seules exceptions à cette non-représentation sont les musiciens et les sportifs (...)”,¹⁶⁹⁷

Djia Mambu stelt bovendien vast dat, wanneer men over zwarten praat, men effectief “over” hen praat, zonder hen. Ze citeert in dat verband de Franse historicus Bernard Hous: *“l’Afrique est parlée par d’autres qu’elle-même et lorsqu’elle parle on ne l’écoute pas, car sa parole ne vaut rien”*.¹⁶⁹⁸

3.2. De vernietigende impact op het zelfrespect en op de lichamelijke en psychische gezondheid van de zwarten

De raciale stereotypen liggen niet alleen ten grondslag aan discriminatie en structureel racisme, maar leiden ook tot een *“constante insécurité morale du Noir”*, zoals Norman Ajari aangeeft, verwijzend naar het werk van Frantz Fanon *“Zwarte huid, blanke maskers”*.¹⁶⁹⁹

Norman Ajari schrijft dat de zwarten *“vivent dans le même monde que les Blancs, mais ne vivent pas le même monde”*:

*“Ce monde tient à chacun d’eux un langage très différent. Ceux-là ont à faire avec les films d’aventure qui les dépeignent en nigauds, voués à mourir dans la première demi-heure; les journaux et la télévision qui traitent l’Afrique en no-man’s land sauvage; le paternalisme des livres scolaires. Ce que le Blanc perçoit comme une information, un savoir, un objet de divertissement ou de curiosité le Noir le reçoit comme une injure, un affront explicite, directement adressé à sa dignité. (...) Le noir vit une quotidienneté mutilée. La raison, on le voit, tient à l’omniprésence du racisme. Pour les Afrodescendants, le racisme est la grammaire de l’indigne”*¹⁷⁰⁰

Zeer terecht preciseert hij het volgende:

“Certes, dès lors qu’on considère le problème du point de vue de la totalité, le racisme se dévoile comme une manifestation parmi d’autres du rapport inégal Nord/Sud à l’échelle globale. Une métastase du

¹⁶⁹⁷ Djia Mambu, *Peau noire, médias blancs: Stigmatisation des Noirs et de l’Afrique dans la presse belge et française* (n.p.: Kwandika, 2017), blz. 120–21.

¹⁶⁹⁸ *Ibidem*, citaat van Bernard Hous.

¹⁶⁹⁹ Ajari, *La dignité ou la mort*, locatienummer 1811.

¹⁷⁰⁰ Ajari, *La dignité ou la mort*, locatienummers 1823–31.

*pillage capitaliste, du contrôle institutionnel ou de la démolition organisée de l'Afrique, de l'Amérique latine et des Caraïbes.*¹⁷⁰¹

Bovendien stelt hij:

“Si, dans l’imaginaire européen, le Noir est à ce point associé au mystère et à la bizarrerie, ce n’est pas du fait de sa rareté (aujourd’hui fort relative dans les rues des grandes villes) ni même de son “exotisme”. C’est avant tout, comme le souligne encore Fanon, parce qu’il a été nié, dénié, que son être s’inscrit en négatif, c’est-à-dire ne renvoie à rien de tangible. Le Noir, sous le regard inquisiteur du Blanc, “n’a pas de culture, pas de civilisation, pas ce “long passé d’histoire”. Il apparaît comme un vide, c’est pourquoi les questions qui le concernent sont sans fin.”¹⁷⁰²

Dat brengt Ajari ertoe te stellen dat het leven van de zwarten een leven in de vorm van de dood is, waarmee hij aan de kaak wil stellen dat het politieke geweld van de slavernij, het kolonialisme en het racisme *“ne se borne pas à ôter la vie ou à discriminer entre les vies vivables et celles qui ne le sont pas. Elle opère surtout d’incessants déplacements de la frontière même qui sépare la mort de la vie.*”¹⁷⁰³

Die sociale dood geldt (onder meer) voor de identiteit, de psyche en het lichamelijke.

Mireille-Tsheusi Robert, een antiracismeactiviste, heeft diverse interviews afgenomen van jongeren die lid zijn van stadsbendes in België. Zij geeft aan dat – in tegenstelling tot de jongeren die in Afrika zijn opgegroeid en die op 17- tot 20-jarige leeftijd naar België zijn gekomen –, degenen die al van jongs af aan in België verblijven *“[ont] tout simplement intégré les stéréotypes racistes qui existent dans la société, et qui sont issus de la propagande coloniale: les Noirs sont toujours en retard, ils ne sont pas capables de concevoir un projet à long terme, ils n’ont pour eux que la force physique, ils ne sont pas très intelligents, ils sont là pour amuser, pour faire du sport, pour danser, ils restent entre eux.”* Zij concludeert dus dat die stereotypen voortvloeien uit de *“socialisation en Belgique”*¹⁷⁰⁴. Paradoxaal genoeg zijn het net diezelfde stereotypen en de discriminatie jegens de mensen van Afrikaanse herkomst die veel jongeren ertoe aanzetten zich bij stadsbendes aan te sluiten en zich aldus te beschermen tegen de sociale uitsluiting van de zwarten.¹⁷⁰⁵

Dat doet denken aan het onderzoek van Clark en Clark uit 1947, waaruit bleek dat zwarte kinderen in de Verenigde Staten van 3 tot 7 jaar oud blanke poppen verkozen boven zwarte poppen. Zulks toonde aan dat zwarte kinderen al op zeer jonge leeftijd het gevoel hadden minderwaardig te zijn¹⁷⁰⁶.

Blijkens later uitgevoerd onderzoek lijkt de zwarte gemeenschap goed- en kwaadschiks middelen en manieren te zoeken om haar gevoel van eigenwaarde op te krikken, zoals door het aanreiken van *“un support social permettant de préserver une identité positive chez les adolescents noirs”*¹⁷⁰⁷.

Pascal Wagner-Egger, hoogleraar en onderzoeker in de sociale psychologie aan de universiteit van Freiburg (Zwitserland), legt uit dat gestigmatiseerde personen de volgende drie strategieën hanteren om hun zelfrespect te vrijwaren: (1) *“la comparaison de soi avec d’autres individus également*

¹⁷⁰¹ *Ibidem*, locatienummer 1831.

¹⁷⁰² *Ibidem*, locatienummer 1859.

¹⁷⁰³ *Ibidem*, locatienummer 1784.

¹⁷⁰⁴ Lismond-Mertes, *La Belgique face à son passé colonial*, blz. 16.

¹⁷⁰⁵ *Ibidem*, blz. 18.

¹⁷⁰⁶ Clark, Kenneth B. en Clark, Mamie P. « Racial identification and preference in Negro children » dans *Readings in social psychology*, dir. T. M. Newcomb et E. L. Hartley, (New York: Holt, Rinehart & Winston, 1947)

¹⁷⁰⁷ Pascal Wagner-Egger, *Les effets psychosociaux du racisme: l’étude de la stigmatisation*, *Trangram 35: Bulletin de la CFR* 20, (juni 2015): blz. 85, geraadpleegd op 24 maart 2021, <https://www.ekr.admin.ch/publications/f773.html>.

stigmatisés plutôt qu’avec les membres des groupes dominants”, (2) “l’attribution des événements négatifs aux préjugés et à la discrimination plutôt qu’à soi”, en (3) “le désengagement des domaines dans lesquels les individus sont stigmatisés”¹⁷⁰⁸.

Die strategieën beschermen hen echter onvoldoende bij ernstige gevallen van discriminatie. Wagner-Egger merkt op dat het onderzoek heeft aangetoond dat hoe meer Amerikaanse zwarten¹⁷⁰⁹ zich het slachtoffer van discriminatie beschouwden, *“plus elles présentaient des troubles psychiques et physiques”¹⁷¹⁰*. Hij geeft aan dat *“par exemple, une méta-analyse relativement récente de 134 études (menées entre 1987 et 2007) sur les effets de la discrimination a conclu aux effets négatifs de la discrimination à la fois sur le plan physique et psychique, en un syndrome qui s’apparente à celui du stress: un stress physiologique (p. ex. taux élevé de cortisol), mais aussi psychologique au travers de sentiments de détresse et de dépression. Au niveau du comportement, ces effets sont associés à davantage de comportements malsains (comme le tabagisme, l’alcool, le surpoids, etc.), et une diminution des comportements de santé (p. ex. la pratique du sport, sommeil suffisant, etc.)”¹⁷¹¹*.

Hij geeft dan ook aan: *“si le rejet provoque chez les victimes d’abord un sentiment de vulnérabilité, celui-ci s’accompagne d’un besoin accru d’acceptation, donc d’une réaction d’abord prosociale afin de restaurer le lien. Mais si des rejets ultérieurs viennent contrer cette réaction prosociale, celle-ci va faire place à des comportements d’évitement, voire, si le rejet n’est pas ainsi évité, à des comportements antisociaux comme l’agressivité.”¹⁷¹²*

Gelet op de ingrijpende gevolgen voor de lichamelijke én de geestelijke gezondheid van wie het slachtoffer is van racisme, is het dan ook belangrijk dat structuren worden opgezet om de slachtoffers te helpen.

In dat verband meent Unia dat bijvoorbeeld *safe spaces* zeer belangrijk zijn:

“Safe spaces organiseren moet kunnen, voor zover het gaat om ruimtes die, beperkt in de tijd, aan personen de kans bieden om te communiceren, ervaringen uit te wisselen (empowerment), hun zelfvertrouwen te versterken, zich vrij uit te drukken en collectief te reflecteren. In deze omstandigheden zullen personen die te vaak niet worden gehoord, misprezen of uitgesloten, (later) kunnen gebruikmaken van ontmoetingsplekken en debatten die gemengd zijn en open staan voor iedereen.

Wie safe spaces organiseert, moet zich prioritair richten tot de bewuste doelgroepen (bijvoorbeeld slachtoffers van discriminatie of racisme, personen uit etnische minderheden, holebi's enzovoort) maar moet ook vermijden om te communiceren op een manier die uitsluiting suggereert (bijvoorbeeld 'verboden voor blanken', 'verboden voor hetero's). Hoe dan ook kan dit nooit gebeuren op grond van iemand zijn of haar huidskleur.”¹⁷¹³

¹⁷⁰⁸ *Ibidem*, blz. 86.

¹⁷⁰⁹ Inclusief de vrouwen.

¹⁷¹⁰ Pascal Wagner-Egger, *Les effets psychosociaux du racisme: l’étude de la stigmatisation*, blz. 86.

¹⁷¹¹ *Ibidem*.

¹⁷¹² *Ibidem*.

¹⁷¹³ Unia, “Waarom safe spaces essentieel zijn voor gemarginaliseerde groepen”, 11 december 2020, geraadpleegd op 21 maart 2021, <https://www.unia.be/nl/artikels/waarom-safe-spaces-essentieel-zijn-voor-gemarginaliseerde-groepen>.

4. Tussen recht en rechtvaardigheid: de manco's van de Belgische wetgeving

Vooreerst dient erop te worden gewezen dat de wet geen oplossing biedt voor alle problemen en slechts een van de middelen is om de maatschappelijke plagen aan te pakken. In een artikel over de bestraffing van racistische en godslasterlijke uitlatingen heeft de Belgische advocaat Jacques Englebert in dat verband terecht het volgende verklaard: *“la loi ne peut pas empêcher que des individus soient racistes, antisémites, qu'ils aient la haine des musulmans, des femmes, des handicapés ou des homosexuels. (...) L'interdiction pénale de tenir des propos haineux est évidemment sans le moindre effet sur le sentiment haineux en lui-même. Par cette pénalisation, les autorités ne peuvent qu'espérer canaliser la propagande.”*¹⁷¹⁴

Ook de Franse voormalige minister van Justitie Christiane Taubira, die het doelwit was van tal van racistische aanvallen, heeft dit in 2013 eveneens benadrukt: *“on ne peut demander à la seule justice de réparer les pathologies profondes qui minent la démocratie. La question est éthique plus que morale: il ne s'agit pas de savoir si c'est bien ou mal d'être raciste, mais de déterminer quelle est l'éthique de notre société.”*¹⁷¹⁵

Dat het gerecht op zijn eentje het racisme niet kan uitroeien, belet niet dat de wetten doeltreffend moeten zijn en moeten worden toegepast, teneinde de individuen te wapenen *“en vue de faire face aux discours nauséabonds, aux pratiques douteuses, ainsi qu'aux comportements non dignes des valeurs démocratiques”*.¹⁷¹⁶

De Evaluatiecommissie federale wetgeving ter bestrijding van discriminatie (hierna: de Federale commissie) heeft benadrukt dat de Belgische wetgeving “onvoldoende effect sorteert in de praktijk”. Het evaluatieverslag van die commissie wijst op meerdere tekortkomingen en formuleert een aantal aanbevelingen.¹⁷¹⁷

Ook de decreten en ordonnances met betrekking tot de regionale bevoegdheden zouden moeten worden geëvalueerd. Hier zullen we ons evenwel beperken tot de analyse die werd gemaakt in het in maart 2021 verschenen boek “Gelijk zijn versus gelijk krijgen” van Elke Cloots, Marie Spinoy en Jogchum Vrielink. Daarin werpen de auteurs een blik op de effectiviteit van het decreet van 10 juli 2008 houdende een kader voor het Vlaamse gelijkheids- en gelijkebehandelingsbeleid.¹⁷¹⁸

Binnen het bestek van deze bijdrage worden louter enkele belangrijke tekortkomingen kort behandeld om te wijzen op de noodzaak die aspecten te hervormen.

¹⁷¹⁴ Jacques Englebert, *“La répression des excès de l'expression raciste ou blasphématoire: lorsque l'idéologie prend le pas sur le droit”*, Auteurs et médias 2016, nr. 1 (2016): blz. 69.

¹⁷¹⁵ Christiane Taubira, *“Des inhibitions disparaissent, des digues tombent”*, interview in *Libération*, 5 november 2013, geraadpleegd op 25 maart 2021, https://www.liberation.fr/societe/2013/11/05/des-inhibitions-disparaissent-des-digues-tombent_944910/; tevens geciteerd in Englebert, *“La répression des excès”*, blz. 69.

¹⁷¹⁶ Edouard Cruysmans, *“Racisme, blasphème et liberté d'expression. Aperçu de la jurisprudence “anti-hate speech” belge francophone”*, Auteurs et médias 2016, nr. 1 (2016): blz. 71.

¹⁷¹⁷ Evaluatiecommissie federale wetgeving ter bestrijding van discriminatie, “Eerste evaluatieverslag”, blz. 121, paragraaf 439, geraadpleegd op 21 april 2021, PDF beschikbaar op <https://www.unia.be/fr/legislation-et-recommandations/recommandations-dunia/evaluation-des-lois-decrets-et-ordonnances-antidiscrimination>.

¹⁷¹⁸ Elke Cloots, Marie Spinoy, en Jogchum Vrielink, *Gelijk zijn versus gelijk krijgen: Een juridische evaluatie van het Vlaamse Gelijkheidsdecreet* (Antwerpen, Gent, Cambridge: Intersentia, 2021).

4.1. Geen volledige definitie van racisme

Noch uit het verslag van de Federale commissie, noch uit de analyse van het Vlaams decreet blijkt een tekortkoming die naar mijn inzien nochtans heel belangrijk is.

De antiracismewet bevat namelijk geen zo volledig mogelijke definitie van het woord racisme. Het is verbazend vast te stellen dat België beschikt over een wet tegen racisme en xenofobie waarin racisme niet wordt gedefinieerd. Nochtans bevat de wet wel een hoofdstuk met de definitie van zestien termen die erin worden gebruikt. Waarom zijn de woorden racisme en xenofobie niet in die lijst opgenomen? De wet verwijst weliswaar naar het Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie van 7 maart 1966, dat een vrij ruime definitie geeft van wat dient te worden verstaan onder "rassendiscriminatie". Zou het echter, met het oog op de rechtszekerheid, niet beter zijn dat de Belgische wet een volledige definitie van het woord racisme bevat, temeer daar de term "ras" evenmin wordt gedefinieerd?

De afwezigheid van een definitie heeft immers tot gevolg dat eenieder racisme naar eigen believen en volgens zijn persoonlijke opvatting zal interpreteren. Er wordt dus een grote beoordelingsruimte gegeven aan de politiediensten en de magistraten, die - zoals bovendien is gebleken - onvoldoende de antiracisme- en antidiscriminatiewetgeving beheersen.

Ter illustratie van dat probleem is er het vonnis van de rechtbank van koophandel van Neufchâteau van 3 maart 2009, waarin de rechter oordeelde dat het loutere feit dat men iemand als "Afrikaans" aanmerkt, geen discriminatie is als bedoeld in de antiracismewet. Een verhuurder had immers geweigerd een huurovereenkomst te sluiten met een kandidaat-huurder die een echtgenote van Afrikaanse origine had. De kandidaat-huurder was van mening dat dat criterium de reden was van de weigering. De verhuurder had immers het volgende verklaard:

*"...Alors il y a autre chose qui me chiffonne un petit peu c'est que quand vous m'avez dit que c'était des comment donc des Gsm que les africains n'en ont pas besoin parce qu'ils ont toujours l'oreille collé au Gsm vous n'avez pas eu comment donc vous n'avez pas eu la franchise de me dire que vous étiez marié avec une africaine"*¹⁷¹⁹

De rechtbank heeft de vordering van de verzoekende partij afgewezen met het volgende argument: *"l'Afrique est un continent. Y faire référence ne concerne ni une race, ne fait référence ni à une couleur de peau, une origine nationale ou ethnique. Faire référence au continent africain ou au continent asiatique ou européen ne démontrerait pas qu'à défaut d'autres indices, cette simple qualification suffit à rapporter la preuve d'une quelconque forme de distinction ou d'exclusion sur base des critères de la loi du 30 juillet 1984"*.¹⁷²⁰ Deze uitspraak werd bevestigd door het hof van beroep te Luik in een arrest van 29 juni 2010.¹⁷²¹

Die redenering houdt echter geen rekening met de manier waarop Afrika, zoals aangetoond in het tweede hoofdstuk, al eeuwenlang wordt voorgesteld. Het weigeren van de toegang tot een pand door te verwijzen naar de Afrikaanse origine (en vooral het uiten van de teleurstelling niet van dit element op de hoogte te zijn geweest) past dan ook binnen de definitie van racisme die voor deze bijdrage

¹⁷¹⁹ Rechtbank van koophandel te Neufchâteau, 3 maart 2009, R.G. nr. 108/2008, geraadpleegd op 25 maart 2021, <https://www.unia.be/fr/jurisprudence-alternatives/jurisprudence/tribunal-du-commerce-de-neufchateau-3-mars-2009>; tevens geciteerd in Cruysmans, "Racisme, blasphème et liberté d'expression", blz. 77-78.

¹⁷²⁰ *Ibidem*.

¹⁷²¹ Hof van beroep te Luik, 29 juni 2010, nr. 2009/RG/679, geraadpleegd op 25 maart 2021, <https://www.unia.be/fr/jurisprudence-alternatives/jurisprudence/cour-dappel-de-liege-29-juin-2010>

werd uitgewerkt, namelijk: “het definiëren van een menselijke groep op basis van natuurlijke eigenschappen, het daaruit afleiden van intellectuele en morele kenmerken die voor elk lid van deze groep gelden, ongeacht zijn daden en wil, en het eventueel uitbreiden van deze voorstellingen door praktijken van inferiorisering en/of uitsluiting”. “De Afrikaan” wordt op dat moment immers gedefinieerd op basis van vermeende kenmerken.

4.2. Toegang tot het gerecht

a) Federale wetgeving

De Federale commissie heeft vastgesteld dat meerdere factoren de toegang tot de rechter voor de slachtoffers van discriminatie belemmeren.

i. In burgerlijke aangelegenheden

Ten eerste is het zo dat de slachtoffers onvoldoende vertrouwd zijn met de discriminatiewetgeving en dus met de wijze waarop die hen beschermt.¹⁷²²

Voorts kunnen de procedurekosten hen ontmoedigen om een procedure op te starten, vooral indien ze geen recht hebben op een pro-Deoadvocaat. Daarnaast is er telkens het risico dat wanneer ze in het ongelijk worden gesteld, ze ook de rechtsplegingsvergoeding en de proceskosten moeten betalen.¹⁷²³

Het slachtoffer moet ook tijdig de procedure instellen. De gemeenrechtelijke regeling inzake verjaring is van toepassing; er geldt geen specifieke termijn voor gevallen van discriminatie. Het gevolg is dat de verjaringstermijn in bepaalde domeinen heel kort is.¹⁷²⁴

Wanneer een procedure eenmaal is opgestart, sleept die veel te lang aan.¹⁷²⁵ Hoewel dat in België een vrij algemeen probleem is, is het een ontmoedigende factor bij gevallen van discriminatie. Zo zijn de meeste burgerlijke kamers van de rechtbank van eerste aanleg te Brussel overbelast, met als gevolg zeer verre pleitdata, om nog maar te zwijgen van het Brusselse hof van beroep, waar de wachttijden aan Franstalige zijde thans oplopen tot negen jaar.¹⁷²⁶

Er rijzen ook problemen met betrekking tot de bewijslast. De Federale commissie merkt terecht op dat de slachtoffers zelden beschikken over een schriftelijk of geregistreerd document “dat ondubbelzinnig aangeeft dat de betwiste beslissing discriminatoir is.”¹⁷²⁷

Bovendien, zo “er al documenten bestaan op grond waarvan de discriminatie kan worden vastgesteld, dan zijn die in veel gevallen in handen van de steller ervan. Tevens ontbreekt vaak een materieel bewijs waaruit duidelijk de discriminerende aard blijkt van een beslissing, zoals een weigering om iemand bijvoorbeeld wegens zijn of haar buitenlandse herkomst of seksuele geaardheid in dienst te nemen, een woning te verhuren of een dienst te verschaffen”.¹⁷²⁸

De Belgische federale wetgeving voorziet in een gedeelde bewijslast: het slachtoffer moet de feiten aantonen die discriminatie kunnen doen vermoeden, en de verweerder moet bewijzen dat hij dat vermoeden kan weerleggen. In de praktijk blijkt evenwel dat de rechters dit heel uiteenlopend

¹⁷²² Evaluatiecommissie federale wetgeving ter bestrijding van discriminatie, “Eerste evaluatieverslag”, blz. 70.

¹⁷²³ *Ibidem*, blz. 80.

¹⁷²⁴ *Ibidem*, blz. 77.

¹⁷²⁵ *Ibidem*, blz. 82.

¹⁷²⁶ Kamer van volksvertegenwoordigers, Integraal verslag, CRIV 55 COM 455, 28 april 2021, blz. 19-21.

¹⁷²⁷ *Ibidem*, blz. 86.

¹⁷²⁸ *Ibidem*.

interpreteren en dat van bepaalde praktijken "(...) zeker [mag] worden betwijfeld of ze wel in overeenstemming zijn met de bestaansreden van die regeling".¹⁷²⁹

Voorts wordt onvoldoende bescherming tegen nadelige maatregelen geboden aan "personen die hun steun betuigen of de verdediging opnemen van de persoon die de klacht heeft ingediend of de gerechtelijke procedure heeft ingesteld".¹⁷³⁰

Er rijzen tevens problemen inzake de toereikendheid, de evenredigheid en de doeltreffendheid van de sancties. Zo wordt in sommige bepalingen van de antiracisme- en antidiscriminatie wetten aangegeven dat de rechtbank een forfaitaire schadevergoeding "kan" toekennen tot herstel van het geleden nadeel, terwijl andere bepalen dat die schadevergoeding verplicht is. "Sommige rechtbanken hebben daaruit afgeleid dat zij (...) het slachtoffer niet noodzakelijkerwijze de vaste schadevergoeding dienden toe te kennen (...)"¹⁷³¹

Voorts varieert het toegekende bedrag naargelang de discriminatie al dan niet in het raam van de arbeidsbetrekkingen plaatsvindt. "Buiten de arbeidsbetrekkingen is de bij de wetten bepaalde forfaitaire basisschadeloosstelling vastgesteld op 650 euro. Dat bedrag kan tot 1 300 euro worden verhoogd (...)" ; "aangaande de arbeidsbetrekkingen (...) is de vaste schadevergoeding gelijk aan zes maanden brutoloon."¹⁷³²

Een ander in het verslag van de Federale commissie aan de orde gesteld probleem is dat sommige institutionele of collectieve spelers weliswaar de bevoegdheid werd verleend in rechte op te treden om het discriminatieverbod te doen naleven, maar dat zij dat nauwelijks doen. Er wordt niet alleen verwezen naar Unia en naar het IGVM, maar ook naar het Openbaar Ministerie. Het (in 2017 opgestelde) evaluatieverslag stelt: "Het Openbaar Ministerie zou blijkbaar maar eenmaal gebruik hebben gemaakt van zijn bevoegdheid om een burgerlijke stakingsvordering wegens discriminatie in te stellen."¹⁷³³

ii. In strafzaken

In juni 2013 werd in België een gemeenschappelijke omzendbrief geredigeerd van de minister van Justitie, de minister van Binnenlandse Zaken en het College van procureurs-generaal betreffende het opsporings- en vervolgingsbeleid inzake discriminatie en haatmisdrijven. Die ook als "COL 13/2013" aangemerkte omzendbrief voorziet in de aanwijzing van referentiepersonen binnen het Openbaar Ministerie, alsook binnen de federale en de lokale politie. Die referentiepersonen zijn belast met de coördinatie en de bewustmaking betreffende de wetgeving inzake discriminatie en haatmisdrijven. Bovendien worden de volgende doelstellingen nagestreefd:

- efficiënter identificeren en registreren van de feiten betreffende discriminatie en haatmisdrijven;
- de magistraten van het Openbaar Ministerie, de politie en de bevoegde sociale inspectiediensten sensibiliseren voor de problematiek en de bestaande wetgeving;
- magistraten en politiemensen doeltreffender oriënteren;

¹⁷²⁹ *Ibidem*, blz. 86.

¹⁷³⁰ *Ibidem*, blz. 85.

¹⁷³¹ *Ibidem*, blz. 94.

¹⁷³² *Ibidem*, blz. 95.

¹⁷³³ *Ibidem*, blz. 76.

- bijzondere aandacht schenken aan de opsporing van misdrijven die via het internet gepleegd zijn.¹⁷³⁴

De Federale commissie hekelt "dat de procureurs des Konings en arbeidsauditeurs tot nu toe nauwelijks zijn overgaan tot het uitwerken van een aan hun rechtsgebied aangepast strafrechtelijk beleid op het vlak van discriminatie en haatmisdrijven."¹⁷³⁵

En voorts: "Er zijn ook weinig korpschefs die de aanpak van racisme en discriminatie in hun persoonlijk beleidsplan en/of parketbeleidsplan hebben opgenomen."¹⁷³⁶

Meer nog, in bepaalde gerechtelijke arrondissementen zijn er geen referentiemagistraten.

De Federale commissie merkt bovendien op "dat in een groot deel van de politiezones nog steeds geen referentieambtenaar aan de slag is en dat zonale veiligheidsplannen globaal genomen te weinig aandacht besteden aan discriminatie (...)".¹⁷³⁷

Voorts stelt de politie te weinig processen-verbaal wegens discriminatie op, hetzij omdat de slachtoffers ervan uitgaan daaraan geen gevolg zal worden gegeven, hetzij omdat de politiemensen onvoldoende vertrouwd zijn met de wetgeving ter zake, of, "erger nog" volgens de Federale commissie, wegens "het niet herkennen van (vormen van) discriminatie door de politiefunctionaris."¹⁷³⁸

De opgestelde processen-verbaal voldoen niet altijd aan de vereisten van de omzendbrief.¹⁷³⁹ Sommige politiemensen stellen zelfs een vereenvoudigd proces-verbaal¹⁷⁴⁰ op, met als gevolg dat die bij de politiediensten blijven liggen en niet aan het Openbaar Ministerie worden bezorgd. Met die dossiers gebeurt dus niets. Dit is absoluut in strijd met de bepalingen van de omzendbrief.

Als er dan toch processen-verbaal naar het Openbaar Ministerie worden doorgestuurd, worden ze vaak geseponeerd.¹⁷⁴¹

De Federale commissie wijst op het volgende: "Uit nazicht begin 2015 door de statistisch analisten van het parket-generaal te Luik, portefeuillehouder in deze materie, blijkt dat, voor wat betreft de strafdossiers die in jaren 2013 en 2014 aan de Belgische parketten werden overgemaakt lastens meerderjarige verdachten, gemiddeld genomen 65,09 % wordt geseponeerd. Dit is ontegensprekelijk een hoog percentage(...) Een verdere analyse van het cijfermateriaal leert dat uit alle dossiers die werden geseponeerd, ongeveer 67,49 % daarvan wordt geseponeerd om technische redenen, in casu vooral omdat het onderzochte feit volgens de magistraat hetzij geen misdrijf uitmaakt (12,85 %), hetzij omdat de magistraat het beweerde misdrijf niet bewezen acht (43,89 %)."¹⁷⁴²

In dergelijke omstandigheden beveelt de Federale commissie aan dat "zou moeten worden onderzocht of de septs om technische redenen te wijten zijn aan de wetgeving *an sich*, dan wel aan andere factoren zoals bv.een gebrekkige samenwerking tussen verschillende actoren, een gebrekkige kennis van de wetgeving of slecht gevoerde onderzoeken."¹⁷⁴³

¹⁷³⁴ *Ibidem*, blz. 100.

¹⁷³⁵ *Ibidem*, blz. 102.

¹⁷³⁶ *Ibidem*.

¹⁷³⁷ *Ibidem*, blz. 104.

¹⁷³⁸ *Ibidem*, blz. 104.

¹⁷³⁹ *Ibidem*.

¹⁷⁴⁰ *Ibidem*, blz. 105.

¹⁷⁴¹ *Ibidem*, blz. 106.

¹⁷⁴² *Ibidem*, blz. 106-107.

¹⁷⁴³ *Ibidem*, blz. 107.

a) Geen interfederaal actieplan tegen racisme

Na de Conferentie in Durban van 2001 beloofde België een interfederaal actieplan ter bestrijding van racisme uit te werken.

Tot op heden bestaat zo'n plan nog steeds niet, zodat de gegronde vraag kan worden gesteld waarom dit, gezien het Belgische koloniale verleden, geen voorrang heeft gekregen.

Pas in februari 2020 werd er een interministeriële conferentie over de bestrijding van racisme georganiseerd.¹⁷⁴⁴ Die heeft in september 2020 beslist een actieplan uit te werken.¹⁷⁴⁵

De NAPAR-coalitie omvat 60 Belgische verenigingen en voert al jaren actie voor een dergelijk plan. Er werd al gewaarschuwd het plan niet op te stellen "*sans prendre en compte l'expérience des personnes concernées*"¹⁷⁴⁶. De slachtoffers moeten inderdaad nauw worden betrokken bij de redactie van het plan. Alleen met een inclusieve aanpak zal het institutioneel racisme in België kunnen worden uitgebannen. In dat verband zal rekening moeten worden gehouden met de aanbevelingen van de NAPAR-coalitie die in het memorandum van 3 december 2020 zijn vervat.¹⁷⁴⁷

b) Gewestelijke decreten en ordonnanties: het decreet van 10 juli 2008 houdende een kader voor het Vlaamse gelijkheids- en gelijkebehandelingsbeleid

De auteurs van het boek "Gelijk zijn versus gelijk krijgen" hebben een empirisch onderzoek gevoerd naar de rechterlijke beslissingen op grond van het decreet van 10 juli 2008.

Daaruit blijkt dat er maar heel weinig rechterlijke uitspraken zijn; daarenboven worden het decreet en de Europese normen in de meeste gevallen niet naar behoren toegepast.

Net als de Federale commissie geven de auteurs een aantal verklaringen voor het beperkte aantal uitspraken: (1) weinig zaken in Vlaanderen zouden onder de toepassing van het decreet vallen, (2) geschillen worden beslecht via bemiddelingsprocedures, of (3) veel slachtoffers hebben moeilijk toegang tot de rechter.

De auteurs erkennen dat de belangrijke sectoren werkgelegenheid en arbeid buiten het toepassingsgebied van het decreet vallen en dat het Vlaams Gewest pas sinds 2014 bevoegd is voor de huisvestingssector. Ze wijzen er ook op dat bemiddeling zeker een middel is om tot goede resultaten te komen. Niettemin kunnen al die factoren niet verklaren waarom er zo weinig procedures zijn; aldus komen zij tot de conclusie dat de slachtoffers, zoals bij de federale wetten, diverse obstakels moeten overwinnen. Daardoor worden ze ontmoedigd om gerechtelijke stappen te ondernemen.¹⁷⁴⁸

¹⁷⁴⁴ "La Belgique organisera une conférence interministérielle sur la lutte contre le racisme", rtbf.be, Belga, 19 februari 2020, geraadpleegd op 25 maart 2021, https://www.rtf.be/info/belgique/detail_la-belgique-organisera-une-conference-interministerielle-sur-la-lutte-contre-le-racisme?id=10436418.

¹⁷⁴⁵ "Communiqué – L'approbation d'un futur plan d'action contre le racisme rappelle la nécessaire", NAPAR-coalitie, update op 15 oktober 2020, geraadpleegd op 25 maart 2021, <https://www.naparbelgium.org/post/communiqu%C3%A9-de-presse-l-approbation-d-un-futur-plan-d-action-contre-le-racisme-rappel-la-n%C3%A9cessaire>.

¹⁷⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁷⁴⁷ "Mémoire de la coalition pour un plan interfédéral d'actions contre le racisme", NAPAR-coalitie, 3 december 2020, PDF te raadplegen op <https://www.naparbelgium.org/post/nos-propositions-pour-l-%C3%A9tablissement-d-un-napar>.

¹⁷⁴⁸ Cloots, Spinoy, en Vrielink, "Gelijk zijn versus gelijk krijgen", blz. 287.

Ook zij adviseren derhalve de sanctiemaatregelen te hervormen, de getuigen beter te beschermen tegen represailles, alsook de bewijslast te faciliteren, "*entre autres en créant un cadre décretaal clair et précis dans lequel des tests de situation peuvent avoir lieu*"¹⁷⁴⁹.

5. Conclusie en aanbevelingen

Er is een onmiskenbaar verband aangetoond tussen allereerst slavernij en vervolgens kolonialisme enerzijds en anti-zwartracisme anderzijds.

In het geval van België heeft de koloniale propaganda, die erop gericht was het koloniale werk via krachtige sociaalculturele kanalen te verantwoorden en te verheerlijken, in het geheugen en in de Belgische collectieve verbeelding een visie ingeprent op de gekoloniseerde volkeren en de volkeren onder voogdij. Volgens die visie werden de desbetreffende volkeren gekenmerkt door fysieke, intellectuele en culturele eigenschappen hun uitbuiting, overheersing, verachting, uitsluiting, meedogenloze behandeling enzovoort konden legitimeren.

Ofschoon die visie geleidelijk vervaagt, leidt ze tot het anti-zwartracisme en de discriminatie jegens zwarten die thans in België wordt waargenomen.

Wie heeft thans baat bij racisme, inzonderheid van structureel racisme? Welke voorrechten worden aldus gehandhaafd?

België – en bij uitbreiding de Europese Unie – dragen de verantwoordelijkheid om de uit de koloniale periode overgeërfde zienswijzen onverdroten tegen te gaan.

Dido Lakama, voorzitter van de vzw *Change*, verwoordde zulks als volgt tijdens de conferentie die op 24 september 2020 in het Brussels Parlement door het middenveld van Afro-descendenten werd georganiseerd ter voorbereiding van de Waarheidscommissie in het federaal Parlement:

*"Le combat, et je vous assure que c'est un combat, n'oppose plus seulement comme on voudrait nous le faire croire vulgairement, les noirs contre les blancs, les anciens colons contre les anciens colonisés. Non, il oppose des tirants, des oppresseurs, des dictateurs, des prédateurs égocentriques et vénaux contre des personnes qui portent d'autres valeurs, d'autres réalités des militants pour l'égalité, la dignité et la justice pour tous. Les couleurs se mélangent dans un camp comme dans l'autre. Mesdames et messieurs choisissez votre camp."*¹⁷⁵⁰

Bovenop de aanbevelingen die het middenveld van Afro-descendenten al heeft geformuleerd in zijn verslag van 24 september 2020 met als opschrift "*Rapport de la société civile afrodescendante en préparation de la Commission de Vérité au Parlement Fédéral*" kunnen nog de volgende aanbevelingen worden voorgesteld:

a) Aanbevelingen voor een verzoening met de koloniale geschiedenis

- Ruimte voor samenwerking en co-creatie creëren om echt te zorgen voor de inclusie van de voormalige gekoloniseerde volkeren/volkeren onder voogdij en hun nakomelingen
- Ruimten creëren waar ten eerste de voormalige gekoloniseerde volkeren/volkeren onder voogdij en hun nakomelingen, en ten tweede de voormalige kolonisten en hun nakomelingen een gemeenschappelijke toekomst kunnen opbouwen

¹⁷⁴⁹ *Ibidem*, blz. 288.

¹⁷⁵⁰ "*Rapport de la société civile afrodescendante en préparation de la Commission de Vérité au Parlement Fédéral*", 24 september 2021, PDF beschikbaar op <https://cdn.uc.assets.prezly.com/0eba6b57-2450-4848-819a-17856f18b080/-/inline/no/rapport-societe-civile-en-preparation-de-commission-verite.pdf>.

- Doorgedreven inclusieve gemengde commissies oprichten om leerplannen voor de scholen en universiteiten uit te werken
- In de schoolleerplannen de onderliggende racistische ideologie van de kolonisatie uitleggen, en niet alleen ingaan op de vermeende “beschavings”-missie
- De acties bevorderen van de instanties en instellingen die door middel van kunst of via de media de koloniale periode herdenken met Afro-descendenten in de rol van actoren (en niet louter in die van subject)
- De acties bevorderen van de instanties en instellingen die door middel van kunst of via de media een positieve kijk op de Belgische smeltkroes aanmoedigen
- De betaling van een koloniale geldschuld overwegen, gelet op de morele verantwoordelijkheid van België en beslissen over de modaliteiten in overleg met alle actoren, waarbij moet worden verzekerd dat deze de slachtoffers werkelijk ten goede komt.

b) Aanbevelingen om racisme en discriminatie tegen te gaan

- *Algemene aanbevelingen op institutioneel vlak*
 - De ethiek dient te veranderen: neutraliteit in onrechtvaardige situaties moet worden voorkomen. Het stilzwijgen moet van zijde veranderen, opdat wie racistische gedachten heeft, zichzelf het stilzwijgen oplegt en niet andersom. Mensen die het slachtoffer zijn van racisme en discriminatie hoeven niet in stilte te lijden. Wij moeten af van de mentaliteit dat men racisten moet laten betijen en dat men geen aandacht aan hen moet besteden.
 - De plicht om het voorbeeld te geven:
 - de actoren op institutioneel echelon (zoals politiemensen, de media, leerkrachten, politici, bedrijfsleiders enzovoort) die racistisch en discriminerend optreden, moeten worden berispt en streng gestraft. In dat verband is het van belang dat de vormen van rassendiscriminatie in kaart worden gebracht, teneinde de omvang van het probleem beter te vatten en het aldus adequaat aan te pakken;
 - de actoren op institutioneel echelon moeten de belangrijkste stuwende kracht zijn van een inclusieve en niet-discriminerende organisatiecultuur. Tevens moeten zij dat beleid naar behoren toepassen.
 - De antiracisme- en antidiscriminatiewetgeving moet doeltreffend worden gemaakt.
 - Er moet in meer financiële middelen worden voorzien ten behoeve van de instanties en de vzw’s die in België de strijd aanbinden met discriminatievormen en met racisme.
- *Aanbevelingen om discriminatie op het werk tegen te gaan*
 - Het belangrijkste obstakel om een klacht wegens discriminatie in te dienen, is dat het slachtoffer geen bewijzen in handen heeft. Om makkelijker het bewijs van discriminatie te kunnen leveren, moeten testinitiatieven worden gefinancierd.
 - Er moeten acties worden gefinancierd die via stages bij leden van het Europees Parlement (bijvoorbeeld DiasporaVote) de jongeren uit de Europese diaspora ertoe aanmoedigen zich toegang te verschaffen tot de beroepswereld en Europese politieke kringen.
 - Verenigingen die de nood aan diversiteit in de bedrijven bevorderen, moeten worden gefinancierd (bv. Keep-dreaming.org), en bedrijven die er werk van maken moeten fiscaal worden beloond.

- De discriminatie die in het onderwijs vanaf de kleuterschool plaatsvindt, dient te worden uitgebannen.
 - *Aanbevelingen om huisvestingsdiscriminatie tegen te gaan*
- Op huisvestingsvlak zouden soortgelijke testprocedures kunnen worden aangemoedigd.
- Er moeten huurgarantiefondsen worden opgericht voor de mensen die het slachtoffer zijn van huisvestingsdiscriminatie.
- Er dient een gemengde commissie van verhuurdersverenigingen en huurdersverenigingen te worden opgericht, zodat zij samen een oplossing kunnen uitwerken waarin beide partijen zich kunnen vinden.
- Er moeten vzw's, alsook collectieve en solidaire huizen zoals Daryacu worden gefinancierd, die zijn opgezet om:
 - *betaalbare woonplekken aan te bieden waarbij de huur en de kosten gedeeld worden naargelang van ieders mogelijkheden, opdat mensen zonder inkomen en/of in preciaire leefomstandigheden de mogelijkheid krijgen om een veilig onderkomen te vinden;*
 - *solidair opvang te bieden aan mensen zonder papieren, migranten en andere kwetsbare groepen;*
 - *uit te wisselen en te delen, door de sociale banden in het huis te ondersteunen en op een collectieve manier te leven; aldus wordt een nieuwe betekenis gegeven aan woorden als solidariteit, delen, gemeenschapsleven, en zorg voor de ander. In dat verband worden activiteiten georganiseerd en kamers ter beschikking gesteld;*
 - *steun te bieden aan de kwetsbaarsten, door voor kansarmen en mensen die aan de rand van de samenleving leven, te voorzien in een omkadering waarbinnen ze informatie en middelen kunnen krijgen, zoals een dagcentrum voor mensen zonder papieren, huiswerkbegeleiding voor kinderen uit de buurt, sociale permanentie enzovoort. Dit gebeurt allemaal naargelang van de noden die in de buurt worden vastgesteld.*
 - Dit alles moet gebeuren op een veilige plek zonder discriminatie of oordeel. Op die manier kan worden bewerkstelligd dat kwetsbare mensen op een waardige manier en zonder drempelvrees gebruik kunnen maken van de ruimte. Zulks biedt verschillende gemeenschappen tevens de mogelijkheid om samen te komen, zodat de aarding en de stabiliteit kunnen worden hersteld.
- *Aanbevelingen om discriminatie in het onderwijs tegen te gaan*
- Schoolacties en –programmas financieren die strijden tegen discriminatie in het onderwijs vanaf de kleuterschool.
- In de lerarenopleiding een bewustmakingsstudieprogramma tegen discriminatie opnemen.
- Mogelijke discriminatievormen in de scholen van nabij opvolgen.
- De scholen waar zich kennelijk discriminatievormen voordoen, sancties opleggen.
- De sociale diversiteit op de scholen (ook bij de leerkrachten) bevorderen en daarin investeren.

Bibliografie

Ajari, Norman. *"La dignité ou la mort: éthique et politique de la race"*. Parijs: La Découverte, 2019. Kindle-editie.

Allport, Gordon W. *"The Nature of Prejudice"*. Boston, MA: Addison-Wesley, 1954.

Amnesty International. *"Belgique, propos racistes tenus par des policiers dans des groupes Facebook"*, 1 september 2020. Geraadpleegd op 25 maart 2021. <https://www.amnesty.be/infos/actualites/article/belgique-propos-racistes-tenus-policiers-groupes-facebook>.

Balibar, Étienne en Immanuel Wallerstein. *"Race, nation, classe: les identités ambiguës"*. Parijs: La Découverte, 2007.

Barats, Christine. *"Racisme et exclusion: entretien avec Michel Wieviorka"*. In: *"Exclusion-Intégration: la communication interculturelle"*. Themanummer, *Quaderni*, nr.°22 (winter 1994): blz. 125–40. Geraadpleegd op 24 maart 2021. https://www.persee.fr/doc/quad_0987-1381_1994_num_22_1_1066.

Bentrovato, Denise en Karel Van Nieuwenhuyse. *"Confronting "Dark" Colonial Pasts: A Historical Analysis of Practices of Representation in Belgian and Congolese Schools, 1945–2015"*. *Paedagogica Historica* 56, nr. 3 (2019): blz. 293–320.

Blondeel, W. *"Tokende": een missie-beeld voor Expo 58"*. In: *Congo. 1955–1960: recueil d'études/verzameling studies*, blz. 71–80. Brussel: Koninklijke Academie voor overzeese wetenschappen, 1992.

Bouilhet, Alexandrine. *"La BD Tintin au Congo taxée de racisme"*. Le Figaro, 9 augustus 2007. Geraadpleegd op 24 maart 2021. <https://www.lefigaro.fr/international/2007/08/09/01003-20070809ARTFIG90154-la-bd-tintin-au-congo-taxee-de-racisme.php>.

Bourabain, Dounia, Laura Westerveen, Safaa Charafi en Géraldine André. *"Het racisme in Brussel aanpakken: Yes We Can!"*. In: *Migratie, Gelijkheid & Racisme*, uitgegeven door Ilke Adam, Tundé Adefioye, Serena D'Agostino, Nick Schuermans en Florian Trauner, blz. 235–38. Brussel: VUB Press, 2021. DOI: 10.46944/9789461171078.

Buysschaert, Gaëlle en Maud Dominicy. *"Égalité des chances à l'école? Voilà ce qu'ils en pensent"*. UNICEF België, 2012.

Césaire, Aimé. *"Écrits politiques"*. Boekdeel 2, 1935–1956, uitgegeven door Edouard de Lepine. Parijs: Jean-Michel Place, 2016.

Ceuppens, Bambi. *"Congo Made in Flanders? Koloniale visies op "blank" en "zwart" in Belgische Congo"*. Gent: Academia Press, 2003.

Claude Meijer, Miriam. *"Petrus Camper et les variétés crâniennes"*. In: *L'Invention de la race: des représentations scientifiques aux exhibitions populaires*, uitgegeven door Nicolas Bancel, Thomas David en Dominic Thomas, blz. 43–57. Parijs: La Découverte, 2014.

Cloots, Elke, Marie Spinoy en Jogchum Vrielink. *"Gelijk zijn versus gelijk krijgen: een juridische evaluatie van het Vlaamse Gelijkekansendecreet"*. Antwerpen, Gent en Cambridge: Intersentia, 2021.

Coalition NAPAR. *"Mémorandum de la coalition pour un plan interfédéral d'actions contre le racisme"*, 3 december 2020. Geraadpleegd op 24 maart 2021. PDF beschikbaar op <https://www.naparbelgium.org/post/nos-propositions-pour-l-C3%A9tablissement-d-un-napar>.

Conseil supérieur de l'audiovisuel (CSA). *"Baromètre Diversité et Egalité 2017: synthèse de l'étude"*. (Persdossier). CSA, 23 april 2018, blz. 7–8, geraadpleegd op 21 april 2021, PDF beschikbaar op <https://www.csa.be/document/barometre-diversite-et-egalite-2017-synthese-de-letude/>.

Couttenier, Maarten. *"Et on ne peut s'empêcher de rire": la physio-anthropologie en Belgique et au Congo (1882–1914)"*. In: *L'Invention de la race: des représentations scientifiques aux exhibitions populaires*, uitgegeven door Nicolas Bancel, blz. 117–32. Parijs: La Découverte, 2014.

Crenshaw, Kiberle. *"Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics"*. University of Chicago Legal Forum (1989): blz. 139–67. Geraadpleegd op 24 maart 2021. <http://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8>.

Cruysmans, Edouard. *"Racisme, blasphème et liberté d'expression: aperçu de la jurisprudence "anti-hate speech" belge francophone"*. Auteurs et médias 2016, nr. 1 (2016): blz. 71–90.

Debeuckelaere, Heleen. "Veel mensen beseffen nog altijd niet welke invloed de ideologie "kolonialisme" op hun denken heeft", TvMr in gesprek met Heleen Deveuckelaere. In: "Dekolonisering en mensenrechten", uitgegeven door Jonas Vernimmen. Speciaal nummer. Tijdschrift voor Mensenrechten, nr. 3 (juli, augustus, september 2020): blz. 38–40. Geraadpleegd op 25 maart 2021. www.mensenrechten.be/bestanden/uploads/tijdschriften/TvMR%202020_3.pdf.

Demart, Sarah, Bruno Schoumaker, Ilke Adam, Marie Godin en Jonas Poucineau. "Burgers met Afrikaanse roots: een portret van Congolese, Rwandese en Burundese Belgen". Brussel: Koning Boudewijnstichting, 2017. Geraadpleegd op 25 maart 2021. PDF beschikbaar op https://www.kbs-frb.be/fr/Virtual-Library/2017/20171121_CF.

De Valkeneer, Christian en Juliana Russo. *"Police et public: un rendez-vous manqué?"*. Brugge: Die Keure, 1988.

De Witte, Jozef en Patrick Charlier. Jaarverslag Discriminatie/Diversiteit 2013. Brussel: Unia, Interfederaal Centrum voor gelijke kansen en bestrijding van discriminatie en racisme, 2013. Geraadpleegd op 24 maart 2021. PDF beschikbaar op <https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/jaarverslag-discriminatie-diversiteit-2013>.

D'hondt, Fanny, Mieke Van Houtte en Peter Stevens. "Etnische discriminatie op school: ervaringen van adolescenten met een migratieachtergrond". WELWIJS 26, nr. 4 (2015): blz. 3–6.

Doom, Ruddy. "Een slepende ziekte: de Vlaamse kijk op de Congolezen". De Wereld Morgen (Brussel) (2013). Geraadpleegd op 24 maart 2021. <http://hdl.handle.net/1854/LU-3108177>.

Englebert, Jacques. *"La répression des excès de l'expression raciste ou blasphématoire: lorsque l'idéologie prend le pas sur le droit"*. Auteurs et médias 2016, nr. 1 (2016): blz. 37–70.

European Commission against Racism and Intolerance (ECRI), *"ECRI General Policy Recommendation N°7 (revised) on national legislation to combat racism and racial discrimination - adopted on 13 December 2002 and revised on 7 December 2017"*. Straatsburg: ECRI-publicatie, Raad van Europa, 2018. Geraadpleegd op 24 maart 2021. <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/recommendation-no.7>.

Evaluatiecommissie federale wetgeving ter bestrijding van discriminatie, "Eerste evaluatieverslag". Unia, februari 2017. Geraadpleegd op 21 april 2021. PDF beschikbaar op <https://www.unia.be/nl/wetgeving-aanbevelingen/aanbevelingen-van-unia/evaluatie-van-antidiscriminatie-wetten-decreten-en-ordonnanties>.

- Fassa, Farinaz, Éléonore Lepinard en Marta Roca i Escoda. uitg. "*L'intersectionnalité: enjeux théoriques et politiques*". Parijs: La Dispute/SNEDIT, 2016.
- Fastrez, Laurent, Pauline Loeckx, en Lucie Monnier. "*La discrimination multiple et la théorie de l'intersectionnalité dans la jurisprudence des Cours européennes et des Droits de L'homme*". *Chroniques du droit social*, nr. 5–6, (2018): blz. 176–83.
- Frantz, Fanon. "Racisme et culture". "*Présence Africaine*", nr. 165–166 (2002): blz. 77–84. Geraadpleegd op 24 maart 2021. <https://doi.org/10.3917/presa.165.0077>.
- Fredrickson, George M. "*Racism: A Short History*". Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002.
- Grimshaw, Vicki. "*Watch – and read the full transcript – of Muhammad Ali's legendary interview with Michael Parkinson*". *Daily Mirror*, 5 juni 2016. Geraadpleegd op 30 maart 2021. <https://www.mirror.co.uk/sport/boxing/watch-read-full-transcript-muhammad-8120706>.
- Handelsrechtbank van Neufchâteau, 3 maart 2009. A.R. nr. 108/2008. Unia. Geraadpleegd op 25 maart 2021. PDF beschikbaar op <https://www.unia.be/nl/rechtspraak-alternatieven/rechtspraak/rechtbank-van-koophandel-neufchateau-3-maart-2009>.
- Hegel, G. W. F. "*La Raison dans l'Histoire*". Vertaling door K. Papaioannou. Parijs: Éditions 10/18, Département d'Univers Poche, 1965. *Le Monde diplomatique*, november 2007. Geraadpleegd op 24 maart 2021. <https://www.monde-diplomatique.fr/2007/11/HEGEL/15275>.
- Hugo, Victor. "*Discours sur l'Afrique*" (1879). *Extrait du recueil de ses discours*, Actes et Paroles. Boekdeel 4, Depuis l'Exil 1876–1885. Geraadpleegd op 24 maart 2021, <http://ferbos.jeanfrancois.free.fr/psychanalyse-et-creation/IMG/pdf/texte-de-victor-hugo .pdf>.
- Huysentruyt, Bart. "Opschudding in Koninklijk Atheneum door woord "neger" in cursus fysica". HLN, 6 januari 2021. Geraadpleegd op 24 maart 2021. <https://www.hln.be/brugge/opschudding-in-koninklijk-atheneum-door-woord-neger-in-cursus-fysica~aaf195d2/>.
- Hof van beroep te Luik, 29 juni 2010. Nr. 2009/RG/679. Unia. Geraadpleegd op 25 maart 2021. PDF beschikbaar op <https://www.unia.be/fr/jurisprudence-alternatives/jurisprudence/cour-dappel-de-liege-29-juin-2010>.
- Jacobs, Laura en Marc Hooghe. "Roldiversiteit op de Vlaamse en Franstalige Televisie". Leuven: KU Leuven, Centrum voor Politicologie, 2014. Geraadpleegd op 25 maart 2021. <https://core.ac.uk/download/pdf/34601577.pdf>.
- Jacquemin, Jean-Pierre et al. uitg. "*Racisme, continent obscur: clichés, stéréotypes, phantasmes, à propos des Noirs dans le Royaume de Belgique*". Brussel: Éditions CEC, 1991.
- Kadima-Tshimanga, Bajana en Tolo Khama-Bassili. "*Un discours sur la colonisation au Congo belge: jeux d'adresse*". In: "L'Autre, l'Étranger, présence et exclusion dans le discours", uitgegeven door Gill Seidel. Speciaal nummer, *Mots*, nr. 8 (maart 1984): blz. 109–24.
- Kagné, Bonaventure en Marco Martiniello. "*L'immigration subsaharienne en Belgique*". *Courrier hebdomadaire du CRISP* 1721, nr. 16 (2001): blz. 5–49.
- Kaké, Ibrahima Baba. "*De l'interprétation abusive des textes sacrés à propos du thème de la malédiction de Cham*". *Présence Africaine*, nieuwe reeks, nr. 94 (1975): blz. 241–49.
- Licata, Laurent en Olivier Klein. "*Regards croisés sur un passé commun: anciens colonisés et anciens coloniaux face à l'action belge au Congo*". In: *L'Autre: Regards psychosociaux*, uitgegeven door

Margarita Sanchez-Mazas en Laurent Licata, blz. 241–77. Saint-Martin d'Hères: Presses Universitaires de Grenoble, 2005.

Ligue des droits Humaines. "*Contrôler et punir? Etude exploratoire sur le profilage ethnique dans les contrôles de police: paroles de cibles*", 13 maart 2017. Geraadpleegd op 25 maart 2021. <https://www.liguedh.be/contrôler-punir-etude-profilage-ethnique/>

Lismond-Mertes, Arnaud. "*La Belgique face à son passé colonial*". Ensemble! nr. 91 (juni 2016): blz. 6–7. Geraadpleegd op 25 maart 2021. www.asbl-csce.be/journal/Ensemble_91.pdf.

Mambu, Djia. "*Peau noire médias blancs: stigmatisation des Noirs et de l'Afrique dans la presse belge et française*". N.p.: Kwandika, 2017.

Maquet, Jacques J. "*Droit coutumier traditionnel et colonial en Afrique centrale: bibliographie commentée*". Journal de la Société des Africanistes 35, aflevering 2 (1965): blz. 411–18.

Memmi, Albert. "*Portrait du colonisé*". Parijs: Petite Bibliothèque Payot, 1973.

— — —. "*Le Racisme, description, définition, traitement*". Parijs: Gallimard, 1982.

Miles, Robert en Malcolm Brown. "*Racism*". Tweede uitgave. New York: Routledge, 2003.

Mpoyi-Buatu, Thomas. Recensie van "*Français et Africains: les noirs dans le regard des blancs*", 1530–1880, door William B. Cohen. Présence Africaine, nieuwe reeks, nr. 123 (1982): blz. 237–41. Geraadpleegd op 24 maart 2021. <http://www.jstor.org/stable/24350784>.

Mungazi, Dickson A. "*The Mind of Black Africa*". Londen: Praeger, 1996.

N. D. "*Carte du mérite civique*". Aequatoria 11, nr. 3 (1948): blz. 103–5. Geraadpleegd op 24 maart 2021. <http://www.jstor.org/stable/25837907>.

Ndiaye, Pap. "*La condition noire: essai sur une minorité française*". Parijs: Calmann-Lévy, 2008. Kindle-editie.

Pettigrew, Thomas F. en Roel W. Meertens. "*Subtle and Blatant Prejudice in Western Europe*". European Journal of Social Psychology 25, nr. 1 (jan. 1995): blz. 57–75.

Quenum, Fréjus. "*Une eurodéputée noire accuse la police belge de racisme*". Deutsche Welle, 19 juni 2020. Geraadpleegd op 25 maart 2021. <https://www.dw.com/fr/une-eurodepute-noire-accuse-la-police-belge-de-racisme/a-53876817>

Sala-Molins, Louis. uitg. "*Le Code Noir: ou le calvaire de Canaan*". Parijs: Presses Universitaires de France, 2012.

Services radiophoniques de la CSA. "*Baromètre Diversité et Egalité 2019*", uitgegeven door Joëlle Desterbecq. Brussel: Conseil Supérieur de l'Audiotvisuel, 2021. Geraadpleegd op 21 april 2021. https://www.csa.be/egalitediversite/wp-content/uploads/sites/2/2021/04/Barometre-programmes-2019_pour-publication.pdf.

Sexton, Jared. "*The Social Life of Social Death: On Afro-Pessimism and Black Optimism*". In Tension, nr. 5 (herfst–winter 2011). Geraadpleegd op 25 maart 2021. <http://www.yorku.ca/intent/issue5/articles/jaredsexton.php>.

Soieresse Njall, Kalvin et al. uitg. "*Actes de la conférence "Lutte contre les discriminations au regard de l'histoire et de la mémoire coloniales: état des lieux"*", 7 december 2012. Brussel: Collectif mémoire coloniale et Lutte contre les Discriminations, 2012. Geraadpleegd op 24 maart 2021.

https://www.memoirecoloniale.be/wp-content/uploads/Luttes-Contre-Discriminations-Actes_Conference-07122012-Memoire-Coloniale.pdf.

Taubira, Christiane. "Des inhibitions disparaissent, des digues tombent". Interview in *Libération*, 5 november 2013. Geraadpleegd op 25 maart 2021. https://www.liberation.fr/societe/2013/11/05/des-inhibitions-disparaissent-des-digues-tombent_944910/.

Ture, Kwame (Stokely Carmichael) en Charles V. Hamilton. "Black Power: The Politics of Liberation in America". New York: Random House, 1967. Herdruk, New York: Vintage Books, 1992. Kindle-editie.

UNDIVIDED for KU Leuven. "#DECOLONIZEKULEUVEN MANIFESTO – *When we speak of decolonizing academia, this is what we mean*". *UNDIVIDED Blog*, 29 maart 2021. Geraadpleegd op 13 april 2021. <https://undividedforkuleuven.com/2021/03/29/decolonizekuleuven-manifesto/>.

Unia. "Diversiteitsbarometer Huisvesting (2014)". Brussel: Unia, 2014. Geraadpleegd op 24 maart 2021. PDF beschikbaar op <https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/diversiteitsbarometer-huisvesting>.

———. "Discriminatie van personen van Sub-Saharaanse afkomst: sterk verbonden met het koloniale verleden" (verslag). Unia, mei 2017. Geraadpleegd op 21 april 2021. PDF beschikbaar op <https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/discriminatie-van-personen-van-sub-saharaanse-afkomst>.

———. "Diversiteitsbarometer Onderwijs (2018)" (Brussel: Unia, 2018). Geraadpleegd op 13 april 2021. PDF beschikbaar op <https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/diversiteitsbarometer-onderwijs>.

———. "Position paper Politielectiviteit". Unia, 2020. Geraadpleegd op 24 maart 2021. PDF beschikbaar op <https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/identificeren-en-aanpakken-van-problemen-of-misbruiken-bij-politielectiviteit>.

———. "Waarom safe spaces essentieel zijn voor gemarginaliseerde groepen". Unia, 11 december 2020. Geraadpleegd op 21 april 2021. <https://www.unia.be/nl/artikels/waarom-safe-spaces-essentieel-zijn-voor-gemarginaliseerde-groepen>.

Unia en FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg. "Socio-economische Monitoring 2019: arbeidsmarkt en origine". Brussel: FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg en Unia, Interfederaal Centrum voor gelijke kansen en bestrijding van discriminatie en racisme, 2020. Geraadpleegd op 20 april 2021. PDF beschikbaar op <https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/socio-economische-monitoring-2019-arbeidsmarkt-en-origine>.

Vanacker, Wouter. "Het imposante zwarte lichaam vs. het superieure blanke intellect: een onderzoek naar raciale stereotypering in de Vlaamse voetbalverslaggeving". Masterproef, Universiteit Gent, 2018. Geraadpleegd op 25 maart 2021. https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/002/482/505/RUG01-002482505_2018_0001_AC.pdf.

Van den Houte, Claudia en Rutger Lievens. "Racistische reacties na commentaar op Facebookpost Vlaams Belanger". HLN, 20 december 2018. Geraadpleegd op 24 maart 2021. <https://www.hln.be/denderleeuw/racistische-reacties-na-commentaar-op-facebookpost-vlaams-belanger~a81751a0/>.

Van der Plancke, Véronique en Nicholas Bernard. "(Niet-)gebruik van beroepsprocedures inzake huisvesting". Brussel: Observatorium voor gezondheid en welzijn – Gemeenschappelijke

gemeenschapscommissie, 2019. Nr. D/2019/9334/43. Geraadpleegd op 20 april 2021. https://www.ccc-ggc.brussels/sites/default/files/documents/graphics/rapports-externes/recours_logement_fr_1tma.pdf.

Van Geertruyen, Godelieve. *"Dmons sans merveilles, peuples sans histoires: comment l'Occident a perçu les Africains à travers les siècles"*. In: *Racisme, continent obscur: Clichés, stéréotypes, phantasmes, à propos des Noirs dans le Royaume de Belgique*, uitgegeven door Jean-Pierre Jacquemin et al., blz. 19–44. Brussel: Éditions CEC, 1991.

Verenigde Naties. *"Report of the World Conference against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance"*. Durban, 31 augustus – 8 september 2001. A/CONF.189/12. Geraadpleegd op 24 maart 2021. [https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/CONF.189/12%20\(Part%20III\)](https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/CONF.189/12%20(Part%20III)).

Verenigde Naties, Hoog-Commissariaat voor de mensenrechten. *"Statement to the media by the United Nations Working Group of Experts on People of African Descent, on the conclusion of its official visit to Belgium, 4-11 February 2019"*. Geraadpleegd op 25 maart 2021. <https://www.ohchr.org/FR/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=24153&LangID=F>.

Verenigde Naties, Algemene Vergadering. Resolutie 2106 A(XX), *"International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination"*. A/RES/2106(XX)A. 21 december 1965. Hoog-Commissariaat voor de mensenrechten. Geraadpleegd op 24 maart 2021. <https://www.ohchr.org/FR/ProfessionalInterest/Pages/CERD.aspx>.

Verhaeghe, Pieter-Paul, Ad Coenen, Sarah Demart, Koen Van der Bracht en Bart Van de Putte. *"DiscrimibruX: Discriminatie door vastgoedmakelaars op de private huurwoningmarkt van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest"*. Gent: Vakgroep Sociologie, Universiteit Gent, 2017. Geraadpleegd op 25 maart 2021. <https://biblio.ugent.be/publication/8522418/file/8523845>.

Verlinden, Peter. *"Zwarte Trots, witte schaamte? Over kolonialisme en racisme"*. Gorredijk: Sterck & De Vreese, 2020.

Vincke, Édouard. *"Les autres vus par des Belges. Stéréotypes dans les manuels de géographie édités en français à l'usage de l'enseignement secondaire"*. In: *Racisme, continent obscur: Clichés, stéréotypes, phantasmes, à propos des Noirs dans le Royaume de Belgique*, uitgegeven door Jean-Pierre Jacquemin et al., blz. 59–72. Brussel: Éditions CEC, 1991.

Voltaire, François-Marie Arouet. *"Œuvres complètes de Voltaire"*. Boekdeel XV, *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, uitgegeven door M. Beuchot, Deel 1. Parijs: Lefèvre, libraire, Werdet & Lequien fils, 1829. Geraadpleegd op 24 maart 2021. http://classiques.uqac.ca/classiques/Voltaire/essai_sur_les_moeurs_t1/voltaire_essai_sur_les_moeurs_t1.pdf.

Wagner-Egger, Pascal. *"Les effets psychosociaux du racisme: l'étude de la stigmatisation"*. *Trangram 35: Bulletin de la CFR 20* (juni 2015): blz. 85–88. Geraadpleegd op 25 maart 2021. <https://www.ekr.admin.ch/publications/f773.html>

Wieviorka, Michel. *"Le racisme": une introduction*. Parijs: La Découverte, 1998.

Wymeersch, Patrick en Koen Bogers. *"Dans la jungle des écrivains. Les éléments 'ethnologiques' dans la littérature coloniale et postcoloniale de Flandre"*. In: *Racisme, continent obscur: clichés, stéréotypes, phantasmes, à propos des Noirs dans le Royaume de Belgique*, uitgegeven door Jean-Pierre Jacquemin et al., 73–93. Brussel: Éditions CEC, 1991.

Bijlage – Antwoorden van de academici tijdens de consultatieronde

De expertengroep heeft door middel van een vragenlijst gepeild naar de standpunten van de academici, de diaspora en het middenveld. Een van de vragen was of er een verband bestaat tussen racisme en kolonialisme en, zo ja, hoe dat verband dan tot uiting komt.

De meeste zowel Belgische als internationale academici en onderzoekers hebben geantwoord dat er inderdaad een verband is tussen racisme en kolonialisme, hoewel sommigen nuances aanbrengen of op bepaalde punten voorbehoud uiten.

Een eerste groep – een meerderheid – bestaat uit de mannen en vrouwen voor wie dat verband vanzelfsprekend is:

“Dat lijkt me vanzelfsprekend. Het koloniale systeem werd verantwoord door racistische argumenten die vandaag nog steeds leven, zowel in België als daarbuiten.

Zie het onderzoek van de Koning Boudewijnstichting over het racisme en de discriminatie die Belgen met Congolese, Burundese en Rwandese achtergrond ervaren. Dit verband zit zodanig ingebakken in onze geschiedenis dat het zich manifesteert op alle maatschappelijke niveaus. Onze maatschappij is gebaseerd op een structureel systeem van wit privilege. Ook de ontmenselijking van vluchtelingen maakt daar deel van uit, zoals blijkt in de recente gebeurtenissen in Moria en de (uitblijvende) reacties daarop.”

« C’est évident. Lire Ann Stoler à ce sujet.

Les discriminations contre les noires (logement, travail, formations, etc..) mais aussi au niveau symbolique (Père fouettard, etc...) »

« La colonisation est basée sur l’annexion d’un territoire x, celui-ci usurpé sous la violence - et donc la déshumanisation. Dans le cas de l’Afrique, la déshumanisation s’est construite sur base d’une hiérarchisation arbitraire des races. Une hiérarchisation qui n’avait nulle autre but que l’exploitation du corps noir, comme main d’œuvre – et pillage – au sein même du territoire annexé – des matières premières en vue de l’essor des métropoles. Colonialisme (pouvoir capitaliste) et racisme (déshumanisation) sont les deux faces de la même pièce. »

« La question ne se pose pas. Le lien est clairement établi par des décennies de recherches et de publications sur ce sujet. Pourquoi ne pas rendre la lecture du Discours sur le colonialisme de Césaire obligatoire dans l'enseignement secondaire ?

Le lien est évident. La traite trans-Atlantique, la colonisation, et la modernité occidentale dans son ensemble se sont construites sur le déni de l'humanité des Africains, l'exploitation de leur travail, et l'élaboration d'un discours sur la race. Le racisme anti-noir, qui se manifeste au niveau de l'accès au logement, au travail ou des violences policières, se situe donc dans une généalogie coloniale. »

“Het verband tussen kolonialisme en racisme bestaat in twee richtingen: racisme is een voorafgaandelijke voorwaarde geweest om het uitvoeren van kolonialisme in de vorm van kolonisatie mogelijk te maken, en bovendien heeft de koloniale situatie racisme nog versterkt.”

“Deze vraag lijkt mij uitgebreid beantwoord te zijn in literatuur uit een veelheid aan disciplines die vanuit verschillende hoeken dit verband duidelijk demonstreert.”

“In een eurocentrisch waarheidsregime van ‘The West and the Rest’ bv. Al eeuwenlang worden beelden ingeslepen van een Westen dat superieur is aan andere volkeren en gebieden, wat z'n gevolgen heeft voor hoe de blanke meerderheidsgroep in België zich gedraagt (uiteraard niet iedereen), en voor het Westen zich op de internationale Bühne gedraagt. Er is hier sprake van een superioriteitsdenken dat een eerlijke en open dialoog op voet van gelijkheid in de weg staat, en racisme in de hand werkt.”

“Ja, maar die band is heel moeilijk ‘te vatten’, daarom zou het goed zijn dat deze commissie hieromtrent verduidelijking brengt.”

“There are direct relationships between colonialism and racism within everyday society and cultural celebrations such as Zwarte Piet.

It operates on the level of hiring discrimination. Advancement is made harder for people who originated from the former colonies as a result. They are often made to do more difficult tasks with less prestige”

“Absoluut. De twee zijn historisch gezien nauw met elkaar verbonden. Racistisch gedachtegoed gaf legitimiteit aan de koloniale onderneming, maar de laatste heeft evenzeer het racisme versterkt. Het kolonialisme heeft het idee versterkt dat Congolezen/Rwandezen/Burundezen minderwaardig zijn en dat het onze rol is hen te civiliseren/redden (‘white saviour syndrome’); het heeft ook geleid tot een onderwaardering van hun cultuur.

Paternalistische houding in Belgisch beleid tegenover de voormalige kolonies.

Het plaatsen van Congolezen, Burundezen en Rwandezen in een minderwaardigheidspositie in onze maatschappij (bv discriminatie in toegang tot de arbeidsmarkt).

Het niet willen erkennen dat de hedendaagse problemen in deze drie landen gedeeltelijk gelinkt zijn aan de effecten van het kolonialisme en onze postkoloniale praktijken en houding.

Gebrek aan kennis over de geschiedenis en cultuur van Congo, Rwanda en Burundi (inclusief de prekoloniale tijd). Het foute idee dat België sterkere ‘waarden en normen’ heeft blijft wijdverspreid.

Ons taalgebruik en de analytische lenzen die we gebruiken om vandaag te kijken naar Congo, Rwanda en Burundi zijn vaak nog sterk beïnvloed door ideeën en preconcepties die voortvloeien uit de koloniale periode. »

“Zeker. Racisme ligt mee aan de basis van het kolonialisme. Alleen als je de andere als ondergeschikt en inferieur beschouwt, kan je overgaan tot militaire verovering en economische exploitatie.

Op verschillende niveaus: politiek, cultureel, mentaal, economisch. De impact kan niet overschat worden, in Congo/Rwanda/Burundi niet, maar ook in België niet. Met welke denkbeelden zijn miljoenen schoolkinderen in België bijvoorbeeld naar huis gegaan na een bezoek aan de tentoonstelling in het museum in Tervuren?”

« Particulièrement évident dans tous les groupes de la société belge. Les stéréotypes raciaux persistent, en particulier dans certains milieux sociaux ou sur Internet.

Dans les relations interpersonnelles, dans les manifestations populaires (carnavals, festivals), dans le milieu politique belge, sur les réseaux sociaux. »

“Uiteraard: institutionele structuren, percepties onder het brede publiek, etc.”

« Le racisme a justifié et fait perdurer le colonialisme, il empêche encore aujourd'hui la reconnaissance de certains faits historiques et surtout certains chercheurs longtemps soumis à ce racisme ne sont toujours pas décolonialisés. »

« Oui, et ce n'est pas selon moi, ce sont des centaines d'études qui l'établissent.

Les stéréotypes et représentations présents dans les discours racistes ont une parenté claire avec ceux en cours pendant la période coloniale. Ces représentations ne sont pas que des paroles ou des mots, mais elles amènent une série de comportements à l'égard des populations racisées. Parmi ces dernières, on retrouve : la criminalisation des jeunes racisés. Le corps de ce jeune présenté comme dangereux, voire sauvage, est un corps qui subira plus de violence physique. Le stéréotype, selon lequel les populations noires ne seraient pas aussi intelligentes que les blanches, remonte à la période coloniale (cf. craniométrie, théorie raciale fin 19e siècle). Aujourd'hui avec le même diplôme une personne noire aura moins de chance d'obtenir un poste qu'une personne blanche. Le stéréotype selon lequel les personnes racisées manquent d'hygiène (représentation coloniale également) serait un argument courant pour ne pas leur louer d'appartement, etc. Aujourd'hui les discriminations aux logements, à l'embauche et institutionnelles de manière générale sont expliquées d'une part par les conditions sociales des populations racisées (qui discriminés ont moins d'accès à leur droit, à l'éducation...) et d'autre part parce qu'elles souffrent encore de conséquences des représentations dont l'origine remonte à la période coloniale. »

"Het hardnekkige idee dat Afrikanen gemoderniseerd zijn door het Belgische koloniale project en dat het koloniale project "ook goede kanten had".

De arbeidsmarkt, de huurmarkt, kortom: de klassieke gebieden waar er competitie is voor een beperkt aantal plaatsen."

« Oui.

Dans le contexte de l'époque, l'établissement d'une hiérarchisation entre races a servi à justifier le colonialisme. »

« Oui, il existe un lien entre colonialisme et racisme. L'invention de la « race » ainsi que les représentations « scientifiques » et populaires de la race à la

fin du 18e et au 19e siècle, ont contribué à la hiérarchisation des races dites « supérieures » et « inférieures ».

« Dans le cadre de la Belgique, la physio-anthropologie a contribué au concept de race dans la colonie vers la fin du 19e siècle et le début du 20e siècle. Les travaux de la Société d'Anthropologie de Bruxelles (SAB) ont contribué à la notion de race. »

« Il y a bel et bien un lien entre colonialisme et racisme. Il faut en effet discriminer une personne sur base de sa race (racisme), le considérer inférieur par rapport à soi, pour décider d'occuper son territoire en faisant de cette personne sa propriété (colonialisme). La disposition contraire, celle qui reconnaît l'égalité des hommes et à chaque peuple la souveraineté dans son espace de vie, engendre des relations tout autres, de l'ordre de la collaboration. »

« Les pays colonisateurs justifiaient leurs actions sur base de leur « supériorité » culturelle et raciale. Cela a conduit à la surévaluation des traditions et cultures Européenne et la dévaluation des pays colonisés. Ils ont sous-estimé la propriété et le droit social des peuples colonisés. Ce sont tous des éléments fondamentaux de la mentalité coloniale. Ils ne sont pas simplement un sous-produit du colonialisme, mais ils font plutôt partie de la nature même de la pensée coloniale. »

“Of course, globally !!

Every level, from highest political levels to everyday discriminations, exclusions, slights, smells.”

“Ik denk niet dat er noodzakelijk verband is, maar er is zonder twijfel een historisch verband: zeker het zogenaamde ‘wetenschappelijke racisme’ werd in zeer belangrijke mate binnen een koloniale context ontwikkeld en geïmplementeerd.

Dit verband manifesteert zich op een historisch niveau. Denkbeelden en praktijken die historisch grotendeels binnen een koloniale context en relatie zijn ontwikkeld kunnen lange tijd blijven doorwerken en ook in andere maatschappelijke contexten worden toegepast.”

« Il y a un lien évident entre colonialisme et racisme. Si on se réfère à Gobineau, la race blanche parce que supérieure avait la mission de civiliser (en colonisant) les races inférieures. Le paternalisme qui était la pierre angulaire du système colonial belge allait dans ce sens. Les écrits de Pierre

Ryckmans, notamment Dominer pour servir paru à Bruxelles en 1931, sont éloquents à ce sujet.

Le lien se manifeste dans l'idéologie et la littérature coloniales, l'enseignement dispensé à l'Ecole coloniale d'Anvers, les discours, les ordres et actes des administrateurs et agents coloniaux sur le terrain. »

« La production structurelle et systémique d'inégalités raciales.

L'inconfort institutionnel à parler du racisme.

Le sous-financement, voire l'absence de financement pour étudier le racisme anti-noir en Belgique. »

« Le révisionnisme ordinaire dans toutes les sphères de la société.

L'accusation récurrente de communautarisme des associations afro descendantes qui cherchent à visibiliser ces questions et permettent qu'aujourd'hui ce débat ait lieu. »

“Ja, uiteraard. Het eerst waar ik aan denk, is uiteraard het probleem van discriminatie en racisme tegenover Afrikanen en, meer algemeen, tegenover mensen met een andere huidskleur of culturele oorsprong. Het superioriteitsdenken van witte Belgen, met als onderdeel daarvan de onmenselijke van Afrikanen, bestond uiteraard al voor de kolonisatie, maar is tijdens de kolonisatie zo sterk aangewakkerd dat dit zich tot pathologische proporties heeft ontwikkeld. De gevolgen daarvan zijn niet te overzien. Witte Belgen waren tijdens de kolonisatie blind voor het werkelijke potentieel en voor de legitieme aspiraties van Afrikanen, met als gevolg een bijzonder chaotische dekolonisatie in de vroege jaren 1960. Daarop volgde een lange periode van onvermogen om met de koloniale erfenis om te gaan, dat tot uiting kwam in een combinatie van onverschilligheid en cynisme (eigenlijk tot op vandaag). De dictatuur van Mobutu was deels een creatie van België, en installeerde een politieke cultuur die tot op vandaag destructief werkt voor de belangen van de overgrote meerderheid van de Congolezen. De onverschilligheid en het cynisme, kenmerkend voor de postkoloniale kater van België en bij uitbreiding de westerse wereld, heeft mede gezorgd voor de miljoenen doden die de twee Congo-oorlogen hebben veroorzaakt in de laatste 25 jaar.

Meer algemeen heeft het koloniale denken en de koloniale cultuur België zeer slecht voorbereid op de globalisering en de ontwikkeling van een superdiverse samenleving. Nog steeds zorgen discriminatie en racisme ervoor dat zowel mensen van Afrikaanse origine én witte Belgen kansen missen. Dat België als gevolg daarvan ook met de vinger gewezen wordt door de VN, is schadelijk voor het internationale imago van België. Er moet dringend werk gemaakt worden van een 'dekolonisatie van het denken', in het onderwijs, de politiek, de ordehandhaving, de ambtenarij, de media, . Er moet geïnvesteerd worden in radicale openheid over het koloniale verleden, via digitalisering en restitutie van alle koloniale archieven, restitutie van

roofkunst, een nationale dag en een nationaal monument voor de erkenning van de slachtoffers van het kolonialisme, etc. Mits de nodige politieke wil en durf kan België een gidsland worden, gezien de ons omringende West-Europese landen met dezelfde problemen kampen.”

« Perception du Noir congolais vivant en Belgique par rapport aux autres membres de la diaspora africaine en Belgique ;

Autoréférentialité belge et inclination culturelle en faveur de la déconsidération du Congolais enfermé dans les images surannées des mythiques et fabuleux récits de voyage des Belges au pays des Noirs. »

Een tweede groep van academici en vorsers antwoordt genuanceerd:

« Il peut exister un lien si une ignorance complète sur le passé colonial est maintenue. Cela a établi un rapport de force qui joue encore un gros rôle dans nos relations diplomatiques et intra-personnelles. C'est une expression très forte du racisme qui a existé dans le passé et dont les ramifications existent encore. Il y a maintenant suffisamment de distance avec ce passé pour pouvoir en discuter de façon ouverte.

L'ignorance mène au déni de la souffrance ou stigmatisation d'autrui. Elle peut mener à un jugement de valeur sur les difficultés économiques et politiques expérimentées par le Congo, et sur les Congolais eux-mêmes. Elle renforce les stéréotypes négatifs et rend plus difficile la communication et compréhension mutuelle. »

“Yes. That said, colonialism was not the only factor in contributing to racist thinking and racism ; not at all. The literature on this subject is vast. Clearly, however, the colonial experience reinforced many racial stereotypes, in particular, of course, racist stereotypes of people of African descent.

This is a complex question. Let me point to just a few ways in which the colonial era contributed to racism in Belgium :

i) Belgian colonial policy deliberately kept Congolese out of Belgium. There were very limited attempts, very early on, to bring Congolese to Belgium for education. (See the work of Zana Aziza Etambala.) This was then halted. Any Congolese traveling to Belgium from the early 1900s through 1960 were closely monitored and controlled. At any time during the late colonial period, there were no more than perhaps 200-300 Congolese in Belgium at any one time, most of them probably there illegally. Simultaneously, Belgians (living in Belgium) were taught about « their » colony and « their » Congo, which included imagery, racist stereotypes, and so forth ; essentially none of this was created by Congolese. One effect of this, I would argue, is that this created a certain image or images of central Africa and Congolese in the Belgian imaginary, and these were not particularly flattering images. Surely these images and impressions and ideas endured after 1960. I myself met with a rather well-connected Belgian circa 2000 who told me that before the

Belgians arrived, « the Africans in the Congo were living in trees », as if they were monkeys. This kind of pernicious stereotyping was likely only reinforced by the colonial experience.

ii) Because Congolese who came to Belgium after 1960—such as they were—came to Belgium only temporarily, as students for example, they usually lived rather precarious existences, or at least existences as temporary residents. Not only did they usually not have much money or good job prospects, they did not have any extended networks that could have resulted from earlier chain migration. (Again, see above re: Belgian colonial policy keeping Congolese out of Belgium.) Now that the population of Congolese immigrants and Belgians of Congolese descent has grown significantly (since the late 1990s), they remain in relatively precarious positions in the Belgian society and economy. This cannot help but reinforce some negative stereotypes.

iii) Simply put, many images that circulated of Congolese during the colonial era were racist. As noted earlier, images that were produced and consumed in Belgium—in books, advertisements, magazines, movies, school textbooks, in museums, etc.—were produced overwhelmingly by Europeans (Belgians). For example, at the moment of decolonization in 1960, there was not a single Congolese film director who had made a film for projection in Belgium. Going back through this imagery clearly shows that many images of Africa and of Africans produced during the colonial era did not paint Congolese in a flattering light.

iv) Something important to keep in mind is that racist thinking that was cultivated by the colonial era was not simply something that encouraged negative stereotypes of Africans. It has been demonstrated that the colonial experience reinforced ideas of white or European superiority in Belgium—and in other countries, it should be added. In ways, Dutch- and French-speaking Belgians came to understand themselves and their « race » in the context of the colonial experience. Colonialism did not just help define for Belgians what it meant to be « African » or « black » or « Congolese », but also what it meant to be « European » or « white » or « Belgian ».”

« Le lien est indirect. Il s'agit surtout d'un facteur adjuvant et complémentaire. Le racisme n'est pas uniquement lié au fait colonial ou à la couleur de la peau. Le racisme qui a pu exister / existe encore en Belgique à l'égard de populations n'ayant pas été colonisées n'est plus à démontrer (songeons au problème de racisme rencontré notamment à leur arrivée par les immigrés italiens, portugais, espagnols et plus récemment turcs en Belgique...). »

« Répondre affirmativement serait la solution de facilité puisqu'un mot seul suffirait. Il m'apparaît certes que le colonialisme est plus la cause du racisme que l'inverse. Encore ce dernier est-il loin d'avoir nécessairement une cause unique, ainsi que l'ethnologue Michel Leiris l'a depuis longtemps suggéré. Faire du colonialisme la cause unique du racisme reviendrait donc à évacuer les autres causes possibles, notamment socio-économiques, mais pas seulement. Sur le double plan épistémologique et méthodologique, une approche causale systémique m'apparaît ainsi infiniment plus féconde et respectueuse de la complexité historique qu'une approche causale linéaire.

C'est ainsi qu'au-delà du racisme colonial, l'examen des causes de la racialisation/ethnisation des rapports sociaux suite à la politisation des relations entre « Hutu » et « Tutsi » dans la société rwandaise des années 1950 interroge encore un demi-siècle plus tard quelques-unes des pratiques et des certitudes parmi les mieux idéologiquement ancrées dans nos sociétés contemporaines.

(...)

La réponse dépend de ce que l'on met dans les mots « colonialisme » et « racisme ». Cependant, à force de tout rassembler sous de mêmes vocables, de tout vouloir synthétiser et ramener à quelques idées-forces, on s'interdit d'établir et de comprendre les faits et les séquences historiques, donc de nommer les choses et de penser la complexité ; in fine, de réfléchir. Bref, l'histoire devient un salmigondis, dont l'avantage incontestable est certes qu'il se prête à toutes les interprétations (même celles les plus éloignées de ce que la documentation permet de connaître et déduire de l'inatteignable réalité historique) ; mais cela, ce n'est plus l'histoire. »

« De quel colonialisme et de quel racisme s'agit-il ? Il y a les racismes anciens, à base notamment religieuse (les Juifs « déicides », les Noirs victimes de la « malédiction de Cham »). Ils ont contribué à « justifier » les discriminations et persécutions dont les Juifs ont été victimes en Occident et la traite des Noirs, celle du monde arabe comme celle qui sous-tend le « premier colonialisme » européen, de la fin du XVe au début du XIX, celui de la destruction des cultures amérindiennes, de l'économie sucrière des Antilles et de l'esclavage qui fonctionne au cœur des États-Unis jusqu'aux années 1860.

Un nouveau racisme se développe au XIXe siècle, avec des prétentions scientifiques (biologiques, « historiques », culturelles, psychologiques). Cette raciologie imprègne les gestions coloniales, dont l'apogée, de ce point de vue, se situe des années 1930 aux années 1950. Cette colonisation de l'âge industriel et des impérialismes nationaux se présente, avec souvent bonne conscience, comme un modèle « civilisateur », dans une logique évolutionniste darwinienne. Sur tout cela aussi, la littérature est abondante.

Mais les « situations coloniales », pour reprendre l'expression de Georges Balandier, ont été multiples et évolutives. On parle aujourd'hui de « colonial tardif » pour désigner les évolutions de la fin des années 1950. Et surtout, les rapports entre colonisateurs et colonisés varient d'un territoire à l'autre. Pour ce qui concerne votre commission, il est vrai que le domaine belge se caractérisa par une gestion des populations resserrée sur leurs origines « tribales » ou « raciales ». Le critère « racial » (« bantou « nilo-hamite ») inspire toute la politique « indigène » du « Ruanda-Urundi ». Le Congo des années 1950 évoque beaucoup le modèle de l'apartheid sud-africaine.

(...)

Sur les relations entre racisme et colonialisme, je dois terminer sur deux observations:

- Un racisme anti-Noirs est très visible aussi dans des pays d'Europe de l'Est qui n'ont pas eu de colonies. En Chine également. À méditer...

- Depuis les Indépendances, les dérives racistes n'ont pas cessé. On n'ignore certes pas les interventions étrangères tous azimuts dans la région depuis un demi-siècle. Mais les Luba-Kasai persécutés au Katanga en 1991, les milliers d'élèves hutu massacrés au Burundi en 1972, le million de Tutsi

exterminé en 1994 au Rwanda ont été victimes de leurs compatriotes inspirés par des politiciens extrémistes. Les Africains ne sont pas des pâtes à modeler, ils sont aussi acteurs de leur Histoire. »

Nog anderen zijn van mening dat het verband tussen kolonialisme en racisme grondiger dient te worden onderzocht:

« Pour répondre à ces questions, il faut d'abord commander à un cabinet de consultance externe, une étude indépendante d'envergure, quantitative et comparative, sur les origines et manifestations du racisme en Belgique, en prenant en compte toutes les communautés belges d'origine exogène (y compris asiatique, sud-américaine, moyen-orientale, etc.). »

“Racisme was, naast exploitatie, een van de cornerstones van de koloniale onderneming. Dit manifesteerde zich op alle niveaus van de koloniale politiek en samenleving, gaande van immatriculatie en segregatie tot onderwijs en wetenschap. Ik kan mij geen domein inbeelden dat niet doordrongen was van racisme. Dat gezegd, lijkt het mij erg belangrijk om dat racisme kritisch in vraag te stellen in plaats van het aan te nemen als een voldongen feit en/of het gewoonweg af te keuren vanuit hedendaagse normen.

Het aankaarten van de diversiteit in opvattingen onder Belgische en Europese kolonialen en missionarissen en hoe die evolueerden (vb. van het assimilationistische tabula rasa idee naar indigenistische noties over de bescherming van de ‘verdwijnde’ traditionele Afrikaanse cultuur) is cruciaal om dit te bereiken. Het is ook nodig om beter na te gaan hoe en waarom dergelijke opvattingen sterk veranderd zijn tussen 1960 en 2020 of juist doorleven.”

Tot slot nam één academicus een vrij afwijkend standpunt in:

« Il n’y a pas de lien historique entre racisme et colonialisme. Le racisme est né avant la colonisation et il fait partie intégrante de toutes sociétés humaines. Cependant, en instituant des principes basés sur une différenciation de statuts et de faits entre les communautés européennes et africaines (au niveau social, économique, politique, et en matière de justice), mais aussi sur des croyances de supériorité des Européens, ceux-ci ont cristallisé une ségrégation à tous les niveaux, faisant des Africains des hommes et des femmes en voie d’éducation et de développement. Cette ségrégation était à la fois raciale, mais surtout sociale. »

II. — De hedendaagse vormen van kolonialisme of de verbanden tussen kolonialisme en racisme vandaag

Anne Wetsi MPOMA

Inleiding

1. Standpunt van de schrijfster

Het is mijn wens hier te getuigen van de ervaring van een zwarte vrouw die tegelijkertijd 100 % Belgische én Congolese is. Daar ik in België ben geboren en van rechtswege tot Belgische werd genaturaliseerd ingevolge de naturalisatie van mijn moeder voordat ik twaalf jaar oud was, spreek ik vandaag ook als kunsthistorica, als denker, als actor in de dekolonisatie en als iemand die sinds een twintigtal jaar actief lid is van de militante kringen in België van mensen die van Afrikanen afstammen. Ik heb zowel een theoretische deskundigheid als een specifieke, in het veld verankerde ervaring verworven. Die aan mijn traject intrinsieke complementariteit is uitmondend in een complex, doorwrocht en weloverwogen denken – iets wat tussen de regels door in de volledige hiernavolgende analyse tot uiting zal komen. Tevens ben ik moeder, dochter, zus, nicht, vriendin en voor velen ook zielsgenoot. Mijs inziens is het relevant en noodzakelijk zo transparant mogelijk te zijn over die cognitieve invalshoek, waarover trouwens iedereen die een kritische analyse dient te verrichten klare wijn zou moeten schenken. Mijn oogmerk bestaat erin een onrechtvaardige situatie die herstel vereist uit te leggen en er inzicht in te verschaffen. Ik streef naar meer rechtvaardigheid (op sociaal, op raciaal en op gendervlak) en naar meer waardigheid. Ik pleit voor een herconfiguratie van de macht en voor meer maatschappelijke solidariteit.

Aan de kaak stellen betekent daarom nog niet ten laste leggen. Integendeel, ik ben ervan overtuigd dat als men inzicht verwerft in hoe stereotypen vooroordelen worden en als men zich van zijn overtuigingen bewust wordt, men daaraan iets kan veranderen. Als die overtuigingen kunnen worden gewijzigd, kan onze verhouding tot de wereld worden bijgestuurd en kan een verandering op gang worden gebracht die concreet tot uiting zal komen in het leven van de onderdrukten. Mijn benadering is reflecterend. Ik geloof niet in neutraliteit omdat onze ervaringen, ons sociaaleconomische milieu, ons "ras", ons gender en onze politieke ideologieën noodzakelijkerwijs van invloed zijn op onze vraagstellingen en op de manier waarop die worden beantwoord. Het gaat er in dezen dus wel degelijk om een reflecterende analyse te verrichten van uit mijn persoonlijk traject geselecteerde gebeurtenissen en aan te tonen wat de onderlinge constanten zijn tussen mijn eigen ervaringen en die van de andere leden van de groep waartoe ik behoor, te weten die van de Congolese en dus Afrikaanse diaspora in België, alsook die van een vrouw en van een universiteitsactiviste. Mijn beroepservaring (gemeenschapsradiozender Africana, organisatie van culturele evenementen, redactie van analyses) heeft mij de mogelijkheid geboden tientallen interviews af te nemen met vele culturele actoren van mijn gemeenschap. Als lid van een vereniging die zeer actief is in de verdediging van de rechten van de zwarten in België, heb ik voorts persoonlijk honderden getuigenissen kunnen verzamelen van slachtoffers van racisme en discriminatie, ze met mijn persoonlijke ervaringen en met die van mijn naasten kunnen vergelijken en de resonantie/overeenstemming/dissonantie ervan kunnen analyseren ten opzichte van het onderzoek van talrijke auteurs in *Black Studies*, *Critical Race Studies* en *Gender Studies* (...). Daarbij gaat het om auteurs, academici, Afrikaanse onderzoekers (uit Afrika en uit de Afrikaanse diaspora in de ruimste zin van het woord), alsmede om Afrikaans-Amerikaanse, Europese en Belgische onderzoekers en andere denkers in verband met het dekolonialisme zoals Maboula Soumahoro, Paul Gilroy, Norman Ajari, Achille Mbembe, Françoise Vergès, Sarah Demart, Nicole Grégoire, Véronique Clette-Gakuba, Martin Vander Elst, Adilson Moreira, bell hooks [pseudoniem van Gloria Jean Watkins, vert.], Aymar Bisoka, Mireille-Tsheusi Robert, Emma-Lee Amponsah enzovoort.

Ik sta erop te herinneren aan het rigoureuze karakter van mijn aanpak; ook al ben ik zelf het onderwerp van mijn eigen analyse, is het de bedoeling telkens uit te drukken wat resoneert met wat andere van Afrikanen afstammende mensen hebben beleefd. Bovendien zij eraan herinnerd dat de geschiedenis van de wetenschappen en van de ideeën een geschiedenis van controverses is en dat, zoals Aurélien Barrau in zijn essay *De la vérité dans les sciences* in herinnering brengt, het volgende geldt: “*Il existe de multiples manières – peut-être même une infinité – de décrire le même monde et le scientifique est en situation de choix. Il est créateur. (...). Il façonne un discours. (...) Mais sa création est sous contrainte.*”¹⁷⁵¹

2. Diaspora's

Ik “maak deel uit” van de Congolese diaspora van België; ik “ben” dus niet de Congolese diaspora van België. Ten eerste gaat het om een vaag en misleidend concept. De diaspora's vormen geen monolithisch en homogeen blok. Ik kan alleen maar stellen dat ik deel uitmaak van de Congolese diaspora in België en dat ik mij in die hoedanigheid uitdruk.

- Vreemdeling: gevaar of troef?

Bepaalde groepen mensen die zich vastklampen aan hun privileges als “mokonsi”¹⁷⁵² treden derwijze op dat er ruzies ontstaan tussen de Congolese diaspora in België en de mensen die in Congo wonen. In een analyse betreffende een zeer interessante studie van Nicolas Divert, socioloog en hoofdlector onderwijswetenschappen aan de universiteit van Paris-Est Créteil Val-de-Marne¹⁷⁵³, is sprake van de figuur van de vreemdeling in de mode-opleidingen in Frankrijk. Kennelijk wordt een buitenlandse leerling die in Afrika is opgegroeid en die met zijn Afrikaanse culturele bagage arriveert, als een meerwaarde beschouwd en wordt hij aangemoedigd zijn creativiteit te uiten, terwijl de leerlingen die als immigranten worden beschouwd, worden opgeleid voor en geleid naar beroepen waar zij als goedkope arbeidskrachten in het kapitalistische systeem zullen dienen. De ervaringen van uit een minderheidsgroep afkomstige mensen en van mensen die zijn opgegroeid in een omgeving waar zij deel uitmaakten van de groep die de meerderheid vormde en soms dominant was, verschillen noodzakelijkerwijs onderling van elkaar. Verderop in deze tekst kom ik terug op het onderwijsvraagstuk.

Wat ik onmiddellijk kan stellen, is dat mensen in ons land die van Afrikanen afstammen onafgebroken strategieën hebben ontwikkeld om te bestaan, om weerstand te bieden, om in te gaan tegen de neiging geen aandacht aan hen te besteden en om de funeste gevolgen van structureel racisme voor hen en voor hun gezinnen te beperken.

In 1960 hadden de Congolezen het over onafhankelijkheid en niet over dekolonisatie. Men dekoloniseert niet, men wordt onafhankelijk. De voormalige kolonisator recupereert het discours door te zeggen: wij hebben gekoloniseerd, wij dekoloniseren. De grote koloniale mogendheden zijn erin geslaagd Lumumba te neutraliseren door te veinzen dat onafhankelijkheid werd verleend, en vervolgens zijn afzetting en moord te organiseren. De historici zijn al ingegaan op de wijze waarop de onafhankelijkheid van Congo dusdanig werd georkestreerd dat een land overbleef waarvan de geldkoffers zorgvuldig waren leeggehaald. Bovendien is België decennialang de politiek van de als onafhankelijk voorgestelde Staat sterk blijven beïnvloeden. Is Congo vandaag dus onafhankelijk? De economische hulpbronnen zijn er van dezelfde aard als ten tijde van de kolonisatie. De thans voormalige gekoloniseerde volkeren hebben altijd naar hun onafhankelijkheid gestreefd. Dit komt in België tot uiting in de uitzonderlijke dynamiek van de sector van het associatief ondernemerschap.

Associatief ondernemerschap en veerkracht – enkele voorbeelden (absoluut geen uitputtend overzicht):

¹⁷⁵¹ Aurélien Barrau, “*De la vérité dans les sciences*”, 2e uitg. (Parijs-Malakoff: Dunod, 2016), 16.

¹⁷⁵² Hoofd, leidinggevende, verantwoordelijke.

¹⁷⁵³ Nicolas Divert, “*L’antagonisme de la figure de l’étranger dans les formations de la mode*”, *Hommes & migrations*, nr. 1310 (2015): 61–69.

- *Ethno Tendance*, een festival met hedendaagse Afrikaanse en etnische mode. Dit festival heeft de steun gekregen van de bevoegde Belgische overheden en heeft al meerdere seizoenen kunnen plaatsvinden;
- een festival zoals het *Festival International du Théâtre Africain de Belgique* zal (voor zover geweten) slechts één editie hebben gehad, in 2016;
- het literatuurfestival georganiseerd door Momi M'Buze;
- de uitzendingen van *Radio Africana* en van *Sous l'arbre à palabre*, die reeds meer dan 25 jaar bestaan en die tal van activistische Afro-descendenten in de mogelijkheid hebben gesteld zich te ontwikkelen;
- het observatorium *Ba YaYa*;
- *Bamko-Cran*;
- het collectief "Koloniaal Geheugen en de Strijd tegen Discriminatie";
- *Change vzw*;
- *Black History Month Belgium*;
- *Black Speaks Back*;
- *Bakushinta*;
- de *masterclasses* van Monique Mbeka Phoba en het Afrika Film Festival;
- *Le Monde de Jahi*, *Brussels African Market*, het magazine *Just Follow Me* van *Roots Events*;
- *Job@uBUNTU*;
- *Café Congo*;
- *Wetsi Art Gallery*;
- *Kolomela*;
- en vele, vele andere initiatieven¹⁷⁵⁴.

Deze creativiteit, die tegen een discriminatieachtergrond tot uiting wordt gebracht en waarmee Afro-descendenten manieren zoeken om zich persoonlijk en collectief, privé en beroepsmatig, te ontplooiën, is een vorm van veerkracht. Zij is een antwoord op het uitsluitings- en het racismetrauma.

3. Algemene context van het verslag: samen-leven, noodzakelijk herinneringswerk

De commissie belast met het onderzoek over het Belgisch koloniaal verleden werd opgericht vanuit de vaststelling dat de Belgische samenleving behoefte heeft aan dergelijk herinneringswerk. De door het federale Parlement te verrichten werkzaamheden hebben tot doel "de feiten vast te stellen en de betrokkenheid te erkennen van de diverse Belgische instellingen in de kolonisatie van Congo, Rwanda en Burundi". Voorts zou ook het voortbestaan van de koloniale denkbeelden in de nekoloniale samenleving worden onderzocht. Eerder hadden de Verenigde Naties de periode 2015-2024 al uitgeroepen tot het decennium voor mensen van Afrikaanse afkomst, vanuit de vaststelling dat structureel racisme een wereldwijd gegeven is. Op de website van Buitenlandse Zaken staat: "Als belangrijkste doelstellingen van het Decennium noteren we het bevorderen van de eerbiediging van alle mensenrechten en van de fundamentele vrijheden. Daarnaast staan de verbetering van de kennis, de eerbiediging van de diversiteit van het erfgoed en de instelling van internationale, nationale en regionale rechtskaders hoog op de VN-agenda."¹⁷⁵⁵

Het volstaat niet langer de discussie te willen afronden door te beweren dat racisme niet bestaat, dat het in onze hoofden zit, dat we niet zwart zijn omdat onze huid bruin is, dat men absoluut geen onderscheid ziet en maakt tussen Afrikanen en Europeanen, dat men zwarte vrienden of metiskinderen heeft enzovoort. Een groeiend deel van de bevolking weigert te vertoeven in een openbare ruimte waarin hulde wordt gebracht aan figuren die misdaden tegen de mensheid hebben

¹⁷⁵⁴ Zie dienaangaande Nicole Grégoire en Sarah Demart.

¹⁷⁵⁵ "2015-2024, het decennium voor mensen van Afrikaanse afkomst" (persbericht), *Newsroom* van de FOD Buitenlandse Zaken, 12 januari 2015, geraadpleegd op 18 april 2021, https://diplomatie.belgium.be/nl/Newsroom/Nieuws/Perscommuniqués/os/2015/01/ni_120115_decennium_voor_mensen_van_afrikaanse_afkomst.

gepleegd, die ermee verwante daden hebben gesteld zonder dat die evenwel wettelijk als zodanig zijn erkend, of die paternalistische beelden en opmerkingen over zwarte mensen uitdragen. Men denke aan de Schuttersvest in Mechelen (zie dienaangaande het project van de Antwerpse kunstenaar Bie Michels) of aan Willebroek. Die twee plekken hebben kunstenaars geïnspireerd om de in de Belgische openbare ruimte aanwezige postkoloniale ideologie aan de kaak te stellen. Dat leidde tot voorstellen van een Belgische kunstenaar en van een internationale Afrikaanse kunstenaar om met hun werk die plekken anders in te vullen.

Ook straatnamen die het patriërchaat of seksisme uitdragen, worden regelmatig aan de kaak gesteld.

Zo stelde schrijfster Léonora Miano in een interview op *France Inter* over het verzoek om een standbeeld van Colbert van zijn sokkel te halen, het volgende:

*"Il ne faut plus se raconter qu'on fraternise en soumettant les autres ; on fraternise en acceptant de les écouter, quelques fois en acceptant des sacrifices".*¹⁷⁵⁶

In vergelijking met de generatie van mijn ouders ben ik thans veel veeleisender voor de Belgische samenleving. Zij hadden (en hebben nog steeds) het gevoel tot een andere en soms zelfs cultureel minderwaardige wereld te behoren. Ze hebben gestreden voor hun rechten, hebben gevochten om ons met liefde en welwillendheid op te voeden, en vooral om ons een veilig dak boven het hoofd te bieden.

Ik heb het gevoel dat ik deel uitmaak van de Belgische samenleving en dat ik daarin dezelfde rechten heb als om het even welke andere burger. Ik ben me ervan bewust dat ik meerdere leugens over de vermeende minderwaardigheid van het zwarte ras en van de Afrikaanse culturen in me heb opgenomen en ik ijver ervoor om die thans nog steeds dominante ideologie te veranderen. Ik ben klaar om de strijd aan te gaan, teneinde mijn rechten te doen gelden en mijn plaats in de samenleving op te eisen. Dankzij de combinatie van de inspanningen en de strijd van de generatie na mij, van mijn generatie en van de vorige generaties kon de bijeenkomst van 7 juni plaatsvinden. Dit is niet iets dat er plotseling is gekomen. Het evenement heeft niet alleen verschillende generaties, maar ook mensen van verschillende herkomst samengebracht.

De antropoloog Martin Vander Elst vatte vorig jaar in een bericht op de sociale netwerken bijzonder goed samen wat in de huidige context op het spel staat:

*"Les statues coloniales parlent, non parce qu'elles seraient contextualisées par des cartels explicatifs écrits par un consensus historien mais parce que la mémoire et l'expérience historique de ceux que ces monuments écrasent et tentent de réduire au silence s'exprime enfin aujourd'hui de façon politique, massivement et à l'échelle de l'occident colonial. Black Lives Matter, la vie des noirs compte : c'est le pot de terre qui est en train de faire voler en éclats le pot de cuivre. C'est cette libération de la parole afrodescendante sur la négrophobie endémique et les violences policières qui vient ébranler la suffisance et le soliloque eurocentré que renfermait les statues de criminels. Le sang de Lusinga sur la statue de Storms est le sang de Mawda, de Moïse Lamine, de Mehdi, de Adil, le sang de tous les morts en Méditerranée et sur les frontières intérieures de l'Europe."*¹⁷⁵⁷

Het samenlevingsvraagstuk neemt aldus een nieuwe wending, in die zin dat men vastberaden is een significante en duurzame verandering teweeg te brengen. De rechtmatigheid van de gevestigde orde wordt in vraag gesteld. Er worden standbeelden van vertegenwoordigers van het kolonialisme neergehaald; er vinden subversieve artistieke interventies plaats; activisten komen in musea goederen weghalen die van hun ouders werden ontvreemd enzovoort. Alles draait om ongehoorzaamheid en

¹⁷⁵⁶ Léonora Miano, interview door Nicolas Demorand, "C'est faux de dire que la République ne déboulonne pas: il n'y a plus de statues de Pétain", (video podcast) *France Inter*, 25 september 2020, geraadpleegd op 27 maart 2021, <https://www.franceinter.fr/emissions/l-invite-de-8h20-le-grand-entretien/l-invite-de-8h20-le-grand-entretien-25-septembre-2020>.

¹⁷⁵⁷ Martin Vander Elst, post op zijn Facebookpagina, 16 juni 2020, geraadpleegd op 20 april 2021, <https://www.facebook.com/jimmy.picard.180>.

transgressie. De relaties tussen structureel racisme en kolonialisme worden op almaar grotere schaal aangeklaagd en met de vinger gewezen door activisten en academici. Sommigen gewagen zelfs van hedendaags kolonialisme als meest gepaste omschrijving van de bestendinging van dat proces. Het gaat er niet langer om te zoeken naar de relaties tussen het kolonialisme en het huidige structurele racisme. Veeleer dan van de groepen die structureel racisme en structurele discriminatie ondergaan te verwachten dat ze het bewijs leveren van een eventuele voortzetting tussen het verleden en het heden, lijkt het mij (maar ook talrijke specialisten ter zake) gepaster de bewijslast om te keren en uit te gaan van de aanname dat die continuïteit een feit is zolang het bewijs van een reële breuk tussen het koloniale verleden en het heden niet op overtuigende wijze werd geleverd, temeer daar vele auteurs die relaties al hebben aangetoond. Ik zal verder in dit document nader op dit aspect ingaan. Uit de vele debatten, conferenties en discussies op de sociale netwerken blijkt het groeiend belang van die kwesties in het maatschappelijk middenveld.

4. Continuïteit tussen het kolonialisme en de huidige samenleving

Ook uit de analyse van het internationaal recht blijkt dat er sprake is van continuïteit tussen de koloniale en de huidige tijden. E. Jouannet (Emmanuelle Tourme-Jouannet, *Colonialisme européen et néo-colonialisme contemporain, Notes de lecture de manuels européens du droit des gens entre 1850 et 1914*) definieert het hedendaagse neokolonialisme als volgt:

“L’attitude de certains Etats qui sont tentés d’imposer aux autres un système de valeurs et de droits qui leur semblent plus juste et qui grosso modo s’articulent autour des notions de démocratie et de droits de l’homme. Certes, il ne s’agit pas de colonisation au sens strict du terme, mais il s’agit d’une de ses formes latentes dans la mesure où l’on assiste à la volonté domination et d’imposition – au besoin par la force – d’un système juridique sur un sol étranger”¹⁷⁵⁸.

Wat ik hier hedendaags kolonialisme noem, zijn de hedendaagse uitingen van die westerse drang tot dominantie die zijn ideologische grondslag heeft in de koloniale ideologie, die de naties van een continent er op een gegeven moment toe heeft aangezet hun macht uit te spreiden over andere gebieden, duizenden kilometers verder. Aangezien zich ondanks de dekolonisatie van de Afrikaanse staten geen echte institutionele en ideologische breuk heeft voltrokken, kan men volgens mij geheel terecht spreken over hedendaags kolonialisme, veeleer dan op zoek te gaan naar relaties tussen kolonialisme en structureel racisme, alsof er binnen onze samenlevingen nooit een breuk met het kolonialisme had plaatsgevonden. E. Jouannet zegt daarover het volgende:

“Réévaluer les ressorts profonds de la dernière grande vague d’expansion coloniale européenne qui a eu lieu au cours du 19e siècle et jusqu’au milieu du 20e siècle. Elle s’est en effet établie et déployée dans un cadre juridique intellectuel qui, en dépit de la décolonisation et des grands mouvements de pensée qui l’ont accompagnée, a peut-être encore des prolongements dans la pensée juridique internationaliste contemporaine.”

Dat aspect lijkt mij een bijzonder relevant uitgangspunt voor een analyse van het discours over het teruggeven van geroofde goederen en van de verschillende pogingen tot verzoening zoals die door de cineaste Monique Mbeka Phoba werden opgesomd in het rapport van het consortium van Congolese, Rwandese en Burundese verenigingen dat in september 2020 aan het Brussels Parlement werd voorgesteld. Zo analyseert Monique Phoba de economische rondetafelconferentie van 1960 (die zich in feite beperkte tot de politieke vraagstukken en waarbij geen enkele aandacht werd besteed aan de

¹⁷⁵⁸ Emmanuelle Tourme-Jouannet, *“Colonialisme européen et néo-colonialisme contemporain, (Notes de lecture des manuels européens du droit des gens entre 1850 et 1914)”*, persoonlijke website van Emmanuelle Tourme-Jouannet, geraadpleegd op 26 maart 2021, https://etourmejouannet.files.wordpress.com/2014/10/droit_international_europeen_et_colonialisme- version 4-esil-florence 2004.pdf

maatschappelijke, economische en financiële problemen), de poging tot samenwerking met deskundigen van de diaspora met het oog op de renovatie van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika en de huidige parlementaire onderzoekscommissie over het koloniale verleden. Die analyse lijkt mij onontbeerlijk om te begrijpen wat de verenigingen, de onderzoekers en de activisten van Afrikaanse afkomst verstaan onder “mentaliteitsverandering” en “breuk met het kolonialisme”, om aldus voor de toekomst ernstige mogelijkheden tot verzoening te verkennen.

De vraagstukken over het hedendaagse karakter van het kolonialisme, dat gekenmerkt wordt door de drang van de westerlingen om over de rest van de wereld te heersen, en het vraagstuk over hun status als te bestuderen groep vinden almaar meer ingang in academische en activistische middens. Zo stelde Véronique Clette-Gakuba¹⁷⁵⁹ tijdens een van de recente debatten dat men in plaats van de Afrikaanse samenlevingen en volkeren te observeren, zou moeten trachten te begrijpen welk aspect van de Europese mentaliteit heeft kunnen leiden tot wat sommigen in de 21ste eeuw nog altijd als het “koloniale avontuur”¹⁷⁶⁰ beschouwen, alsof dat stelsel van overheersing en uitbuiting van andermans gronden en lichaam een episode uit de avonturen van Kuifje betrof. Voor meer duiding over de levendigheid van dit debat binnen de academische en activistische kringen, zij verwezen naar het artikel op de website van de vzw Bamko uit 2017¹⁷⁶¹ en naar heel wat auteurs, zoals Maboula Soumahoro, Françoise Vergès, Achille Mbembe, Norman Ajari enzovoort).

5. Postcolonial Studies, Black Studies, Gender Studies, Critical Race Studies

Postcolonial Studies, Black Studies, Gender Studies of Critical Race Studies zijn onderzoeksdomeinen binnen de sociale wetenschappen en andere academische disciplines die een kritische blik werpen op de culturele erfenis van het kolonialisme en het imperialisme. Ze willen onderzoeken welke gevolgen de door die systemen ingestelde machtsverhoudingen hebben gehad voor het leven van de mensen. In de Angelsaksische wereld zijn die onderzoeksdomeinen veel verder ontwikkeld dan in de Franstalige wereld. Hoewel die kritische benadering van de geschiedenis, de cultuur, het wetenschappelijke discours zelf of zelfs de normaliteit ook in de Europese en Belgische universiteiten en activistische middens veld heeft gewonnen, zijn er in België nog enkele conservatieve en dissidente stemmen ten aanzien van de analyses van de academici die zich op die nieuwe onderzoeksgebieden toeleggen. De aanhang(st)ers van die verschillende dekoloniale bewegingen maken deel uit van die internationale wetenschappelijke beweging die de – althans vanuit het standpunt van de machtsverhoudingen – dominante wereld in vraag stelt en kritisch analyseert.

Hoewel sommige Franse universiteiten of bepaalde leden van het directiecomité van de Belgische instellingen die het koloniale aspect van de macht het meest belichamen, een behoudsgezind discours voeren waarbij zij bijvoorbeeld de verbanden tussen koloniale ideologie en structureel racisme ontkennen, bestaat er consensus omtrent het feit dat er moeilijkheden rijzen door de continuïteit tussen de koloniale ideologie die werd ingesteld om de extractie-economie te rechtvaardigen, en het structurele racisme¹⁷⁶². Op een ogenblik dat sommige Franse universiteiten evenals bepaalde Belgische wetenschappers dekoloniale denkers en militanten openlijk de oorlog verklaren, domineert

¹⁷⁵⁹ Véronique Clette-Gakuba, “L’Africa Museums ses “Totems et Tabous””, Conferentie te Luik, 22 oktober 2020, <https://www.citemiroir.be/fr/activite/l-africa-museum-ses-totems-et-tabous>.

¹⁷⁶⁰ Dr. Patricia Van Schuylenberghé tijdens een conferentie in Bozar in 2017.

¹⁷⁶¹ Anne Wetsi Mpoma, “Quand le temple dédié à la colonisation belge fait peau neuve”, in “Dossier Musées coloniaux et Restitution des trésors africains”, dir. Anne Wetsi Mpoma en Sarah Demart, speciale editie, *Analyse*, Brussel: Édition Kwandika van Bamko-Cran asbl, 2017, geraadpleegd op 27 maart 2021, PDF downloadbaar op <https://www.bamko.org/analyses-et-articles>.

¹⁷⁶² Zie in dit verband de bevindingen van de raadplegingen die de expertengroep bij het middenveld en de wetenschappelijke wereld heeft gehouden.

op het internationale toneel (en dus bij de hoogst aangeschreven universiteiten)¹⁷⁶³ daarentegen de kritische analyse van de huidige (racistische, seksistische, patriarchale) wereld.

Die kritische maatschappijanalyse wordt in het middenveld vertolkt en verspreid via permanente-vormingscentra, enkele academici en militanten. Niettemin zouden de academische milieus, die voor velen tot de overheersende sociale klassen behoren, nog diepgaander moeten worden ontleed. De kritiek luidt in de eerste plaats dat zij voor het merendeel nog worden vertegenwoordigd door witte, cisgenderpersonen uit de bevoorrechte middenklasse. Daar mag aan worden toegevoegd dat de “institutionele” behandeling die sommige militante Afro-descendenten ten deel valt, eveneens diepgaand onderzoek waard is. Hier duikt het begrip “multidimensionaliteit” op: zwarte militante vrouwen worden geconfronteerd met een bundeling van stereotypen en bronnen van discriminatie in een maatschappij die doordrongen is van colorisme, validisme, seksisme enzovoort.

6. Een huizenhoge taak in het licht van een complexe situatie (rizoomstructuur)

Een rizoomstructuur is een structuur waarop zich andere structuren enten die niet-lineair aangroeien. Gilles Deleuze en Félix Guattari beschrijven één principe ervan, namelijk dat van de betekenisloze breuk; dat wil zeggen dat een structuur weliswaar kan worden doorbroken maar toch zal voortbestaan en volgens eigen regels zal blijven aangroeien. De huidige maatschappij veranderen met het oog op méér sociale (raciale en ook klimatologische) rechtvaardigheid blijkt uitermate complex te zijn. Doordat de commissie belast met het onderzoek naar het koloniale verleden iemand met het profiel van de spreekster in de expertengroep opneemt, bewerkstelligt het Federaal Parlement, via de commissievoorzitter, een breuk met het verleden. Zoals in elke rizoomstructuur geldt bij een breuk evenwel het volgende:

*“On trace une ligne de fuite, mais on risque toujours de retrouver sur elle des organisations qui restructifient l’ensemble, des formations qui redonnent le pouvoir à un signifiant, des attributions qui reconstituent un sujet – tout ce qu’on veut depuis les résurgences oedipiennes jusqu’aux concrétions fascistes.”*¹⁷⁶⁴

Aan de ene kant wil dat zeggen dat er echt voor moet worden opgelet dat de opname van een of meer activistische Afro-descendenten in de huidige expertengroep niet politiek of commercieel wordt gerecupereerd; aan de andere kant moet de breuk met het verleden radicaal en betekenisvol genoeg zijn om duurzaam te zijn en om een reële impact te hebben op het leven van de mensen die vandaag onrechtvaardigheden moeten ondergaan. Aangezien het vraagstuk multidimensionaal is (economisch, politiek, sociaal, humaan, cultureel, ecologisch), is het een huizenhoge taak de exacte onderlinge verhoudingen tussen alle uitdagingen vast te stellen. Het lijdt geen twijfel dat meer middelen zullen moeten worden vrijgemaakt als men wil dat deskundigen uit verschillende vakgebieden doorwrocht onderzoek naar al die vraagstukken kunnen doen. Ik beweer dus niet dat mijn bijdrage alle fenomenen die met structureel racisme verband houden, tot in het kleinste detail zal ontleden. Ik kan niet anders dan keuzes te maken, op sommige aspecten dieper in te gaan maar andere dan weer voor een volgend debat te laten.

Als curatrice in de hedendaagse kunst, kunsthistorica of schrijfster ben ik in de eerste plaats geïnteresseerd in en geboeid door de mate waarin een persoonlijk relaas erin slaagt de collectieve

¹⁷⁶³ Marc Roche, « Pourquoi les meilleures universités sont-elles américaines et britanniques? », *Le Soir*, 17 augustus 2018, geraadpleegd op 27 maart 2021, https://plus.lesoir.be/173570/article/2018-08-17/pourquoi-les-meilleures-universites-sont-elles-americaines-et-britanniques?_ga=2.41010594.1421574703.1613410899-1905428063.1613410899.

¹⁷⁶⁴ Gilles Deleuze en Félix Guattari, *Capitalisme et schizophrénie, 2 : Mille plateaux* (Parijs, Les éditions de minuit, 1980).

geschiedenis te weerspiegelen en deel te worden van een macrobeschrijving van de maatschappij. Het koloniale tijdperk in Congo duurde van 1876 tot 1960. De ideologie die destijds achter de suprematie van de witte cultuur schuilging, is ook vandaag nog wereldwijd aanwezig en heeft op diezelfde schaal een negatieve invloed op het leven van de zwarten. Het is moeilijk alle feitelijkheden en elementen in de beschrijvingen van feiten afzonderlijk te duiden.

Alleen al dat de Leopold II-tunnel werd hernoemd tot Annie Cordy-tunnel, toont aan dat transversale concepten op elkaar inwerken en in aantal toenemen. Om de situatie te begrijpen, moet echt met die complexiteit rekening worden gehouden. Het zou op flagrante wijze van kwade trouw getuigen, mocht men louter antwoorden dat de aanhangers van de dekoloniale *pensée* en van het politiek correct denken erop uit zijn een deel van de maatschappij zijn vrijheden te ontzeggen en dat zulks ontoelaatbaar is. Dat zou een al te simplistische voorstelling zijn van wat hierboven is betoogd. De lezer en lezeres zijn bij deze uitgenodigd met die complexiteit rekening te houden bij het lezen en bevatten van de elementen die hieronder uit de doeken worden gedaan.

7. Begrijpen en luisteren, om niet in de val van de extractiepolitiek jegens zwarte militanten te trappen

*“Détester ne sert à rien. Il faut comprendre.”*¹⁷⁶⁵

“Celui qui écoute, comprend.”

Met trots ben ik ingegaan op de uitdaging om mijn standpunt over structureel racisme te verkondigen. Toch blijf ik er stellig van overtuigd dat het haast niet te voorkomen valt dat de volstrekt rechtmatige eisen van de Congolezen, Afrikanen en Afro-descendenten in België commercieel en politiek worden gerecupereerd. Hoe kan verdrukten de kans worden geboden het woord te nemen en hun lot in eigen handen te nemen? In de eerste plaats moeten zij worden gehoord. Het lijkt me van het grootste belang dat deze parlamentscommissie met opperste nederigheid optreedt en ver weg blijft van het gebruikelijke paternalisme waarbij dankbaarheid wordt verwacht in ruil voor de uitgestoken hand. Deze commissie zal zich moeten wapenen met geduld, met het grootste geduld, en zal moeten leren luisteren en ontvangen. Zij zal de woede en soms ook de haat moeten aanhoren die mensen voelen die tot een volk behoren dat ruimschoots aan de opbouw van dit land heeft meegewerkt, en die niet alleen geen erkenning krijgen maar die bovendien worden behandeld als tweederangsburgers die hier niet zouden thuishoren. Als dan toch op de situatie in hun land van herkomst moet worden ingegaan, dan kan men er niet omheen dat belangrijke economische en politieke spelers van Europese landen als België een rol spelen bij de discrepanties die een deel van de niet-Europeanen hun toevlucht tot het noordelijk halfrond doen zoeken. Dankzij het vastberaden werk van ernstige onderzoeksjournalisten van het persagentschap Reuters en van Médor, die de zaak-Semlex aan het licht hebben gebracht, is bijvoorbeeld bekend dat minstens één grote Belgische onderneming forse winsten opstrijkt door onder één hoedje te spelen met corrupte mensen in Afrika.

8. De Annie Cordy-tunnel in Brussel, het voorbeeld bij uitstek van begrippen zoals structureel en recreatief racisme, wit privilege en intersectionaliteit

Naar aanleiding van een burgerinitiatief dat enerzijds een vervrouwelijking en anderzijds een dekolonisering van de publieke ruimte en vooral van de straatnamen wou doorvoeren, werd een commissie in het leven geroepen om een nieuwe naam voor de vermaledijde Leopold II-tunnel te vinden. Door straten te noemen naar Koning Leopold II, die vanaf het einde van de 19de eeuw een terreurregime in Congo installeerde, en hem aldus eer te bewijzen, stelt men een machtsverhouding in jegens personen van Congolese en – bij uitbreiding – Afrikaanse afkomst. Die wil om niet-Europese culturen te domineren maakt deel uit van de Belgische nationalistisch-identitaire constructie, terwijl steeds meer burgers vandaag waarden van gelijkheid, rechtvaardigheid en solidariteit vooropstellen.

¹⁷⁶⁵ Jean Ziegler, *Le capitalisme expliqué à ma petite-fille* (Parijs, Éditions du Seuil, 2018), 53.

Die waarden vallen niet te verzoenen met de verheerlijking van de koloniale en imperialistische ideologie van vroeger. Elke Van Den Brandt, de Brusselse minister voor Mobiliteit, heeft die maatschappelijke verandering in het publieke domein tot uiting willen brengen en aan de Brusselse bevolking, die hierover online haar stem kon uitbrengen, vijftien namen voorgelegd van bekende vrouwen naar wie de tunnel zou kunnen worden hernoemd. De keuze voor Annie Cordy zou bijgevolg een democratische keuze zijn geweest.

Als Franstalige Brusselse ben ik opgegroeid met de liedjes van Annie Cordy. Zij was dan ook zeer populair en als kleine meid apprecieerde ik haar enorm. Ik moet toegeven dat ik was vergeten hoe gewelddadig de beelden uit haar videoclip bij het lied Cho Ka O waren. Nu die opnieuw op de sociale media circuleert, ben ik er diep door geschokt. De beelden uit die clip en die uit de talloze voorstellingen uit de carrière van de artieste (de ananassen, de lendendoekjesoutfits enzovoort) behoren tot beelden waarvan er nog meer circuleerden in de jaren 1980 en waarmee het kolonialisme werd gebanaliseerd. Het geweld in de beelden van de Annie Cordy-clip was me wellicht ontgaan, omdat het verbleekte bij het geweld dat in de ronduit racistische sketches van Michel Leeb werd getoond. Zijn beruchte repliek die hij met een “Afrikaans” accent gaf (wetende dat “Afrikaans” als taal niet bestaat) – “*ce ne sont pas mes lunettes, ce sont mes narines*” – leidde voor mij en nog vele anderen van mijn generatie tot een trauma. Dat was zó beledigend. Wie samen om humor kan lachen, voelt zich verbonden, nabij en begrepen. Maar zij ten koste van wie gelachen wordt, kunnen enkel afwijzing en vernedering voelen. Ik kan begrijpen dat veel Franstalige Brusselaars in de figuur van Annie Cordy geen kwaad zagen. Maar nu de clip opnieuw circuleert, nu wordt uitgelegd welke schade die beelden berokkenen bij mensen van wie de cultuur te grabbel wordt gegooid, komt het me voor dat de gehele Brusselse bevolking de wens zou moeten uiten om op haar keuze terug te komen. Typisch voor de mens is immers dat hij fouten kan maken. « *Le bon et le mauvais ne peuvent être que le produit d'une sélection active et temporaire à recommencer.* »¹⁷⁶⁶

Het kan geen toeval zijn dat de naam van net die artieste werd gekozen ter vervanging van die van de koning die in naam van de beschaving vanaf het einde van de 19de eeuw een massamoord op de Congolese volkeren heeft gepleegd. Dit getuigt van een permanent aanwezig structureel racisme. Uit pure neerbuigendheid blijft de meerderheidsgroep beelden die pijnlijk zijn voor de vroegere gekoloniseerde volkeren, verspreiden en verheerlijken. Ze hebben het voorrecht dat ze door die beelden niet in hun waarde worden aangetast, dus keuren ze die goed. Dat is dus wat met wit privilege wordt bedoeld. Het privilege om de blik af te wenden en onschuld voor te wenden. Meer nog: het recreatieve gevoel dat die beelden oproepen, zorgt voor ontspanning, intimiteit en onderlinge verstandhouding. Het lijkt me echt onontbeerlijk dat men vandaag de fouten van zowel vroeger als nu durft toe te geven en te erkennen. Annie Cordy was een artieste met energie te koop, die vreugde in vele huiskamers bracht. Ze was zeker niet racistisch en dat is net wat typisch is voor structureel racisme: het is een “racisme zonder racisten”. Het is wel zo dat haar werk heeft bijgedragen tot de verspreiding van beledigende beelden jegens de zwarte vrouwen. De Leopold II-tunnel herdopen tot Annie Cordy-tunnel lijkt me een 21ste-eeuwse, bontgeschakeerde samenleving onwaardig. Brussel en ons land kunnen beter. De kinderen van de 21ste eeuw kunnen beter. Hoe kan men vertrouwen hebben in een samenleving die een gebrek aan respect en spot - geen zelfspot -, maar spot van één cultuur jegens een andere institutionaliseert? Ik zou er ook nog aan willen toevoegen dat die voorvallen een behoorlijk verhelderend licht werpen op het concept ‘intersectionaliteit’, dat zelf een gevolg van het wit privilege is. Hier wordt het bewijs geleverd, voor zover dat nog nodig was, dat de strijd van witte vrouwen niet die van alle vrouwen is, in dit geval niet die van de vrouwen van Afrikaanse afkomst. Het is best mogelijk dat sommigen die vervrouwelijking van de openbare ruimte toejuichen; ze vergeten alleen dat die vervrouwelijking volledig ten koste is gegaan van het dekoloniseringsaspect, aangezien gekozen werd voor de naam van een artieste die heeft bijgedragen tot de verspreiding van stereotypen jegens de zwarte vrouwen. Dat alles gebeurde dan nog naar aanleiding van een campagne vanuit het

¹⁷⁶⁶ Cf. Deleuze et Guattari, *Mille plateaux*.

middenveld voor de dekolonisering en vrouwelijking van de openbare ruimte. In de voetnoot wordt verwezen naar een korte video waarin het begrip intersectionaliteit wordt uitgelegd.¹⁷⁶⁷

9. Recapitulatie van de opdrachten van de expertengroep

Voorstellen uitwerken voor de verzoening tussen de Belgen onderling en de relaties tussen de Belgen, Congolezen, Rwandezen en Burundezen optimaliseren.

Hoe kan het universitair onderzoek naar het kolonialisme, de Belgische koloniale periode en post-kolonialisme worden gestimuleerd en gefaciliteerd?

Over welke punten in de geschiedenis zijn de historici het eens?

10. Enkele definities van het hedendaagse kolonialisme

Het doel van de hierna volgende analyse¹⁷⁶⁸ is aan te tonen hoe het hedendaagse kolonialisme in het dagelijkse leven van de in België wonende Congolezen en Afrikanen tot uiting komt. Zij zijn al verscheidene decennia in het verenigingsleven actief (sedert het begin van de 20ste eeuw met de “*Union congolaise*”, die in 1919 door Paul Panda Farnana werd opgericht, zoals de voorzitter van de vereniging Bamko-Cran¹⁷⁶⁹ graag in herinnering brengt). Aangezien elke generatie een strijd voert die verband houdt met wat in de betrokken tijdsperiode belangrijk is, kunnen generatie na generatie categorieën van eisen en uitdrukkingswijzen daarvan in kaart worden gebracht. Toch komen bepaalde eisen herhaaldelijk terug: de nood om de geschiedenis vanuit het eigen perspectief te vertellen als antwoord op het koloniale revisionisme, de nood om zichzelf te zien en gezien te worden, om zich te herkennen in het gangbare beeld, om zijn verhalen te herkennen in zowel de onafhankelijke als mainstream media, in films, de literatuur, in nieuwsreportages op tv, in teams van professionelen en experts die op tv¹⁷⁷⁰ aan het woord komen enzovoort. Er wordt geëist dat de hogere regionen van de samenleving zouden openstaan voor de Congolezen en dat die niet langer tot een categorie van tweederangsburgers worden gedegradeerd. Zoals de filosoof Norman Ajari het schitterend verwoordt in zijn werk *La dignité ou la mort*, is het er de meest kwetsbaren van de samenleving om te doen hun waardigheid terug te vinden.¹⁷⁷¹

¹⁷⁶⁷ Emilia Roig, “*L’intersectionnalité: De quoi parle-t-on?*”, in het kader van een door het Centre Bruxellois d’Action Interculturelle georganiseerde conferentie, 7 februari 2020, geraadpleegd op 27 maart 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=GLy6bLjs53Y>.

¹⁷⁶⁸ Het gaat wel degelijk om een niet-exhaustieve analyse. Er zullen verscheidene punten worden behandeld of aangehaald; het is bijgevolg aan de parlementsleden om grondiger studies over de onderwerpen van hun keuze te bestellen.

¹⁷⁶⁹ Een reportage over een project dat aan Panda Farnana is gewijd, van de hand van een mediabedrijf dat zich richt tot en wordt gerund door mensen van Afrikaanse origine. Dit getuigt van de nood van de Belgen van Afrikaanse origine om het verleden vanuit hun perspectief te vertellen, zoals ze ook de nood hebben om hun eigen onafhankelijke media op te zetten. Zodoende kan de informatie worden opgenomen (en vervolgens gearhiveerd) en worden verspreid.

¹⁷⁷⁰ Er bestaat een studie over de effecten van het gebrek aan *exposure* van personen met een andere huidskleur. Marie-France Malonga, “*La télévision comme lieu de reconnaissance: le cas des minorités noires en France*”, *Hermès, La Revue*, nr. 51 (febr. 2008) : 161–66, DOI: 10.4267/2042/24191, geraadpleegd op 27 maart 2021, <https://www.cairn.info/revue-hermes-la-revue-2008-2-page-161.htm>.

¹⁷⁷¹ Norman Ajari, *La dignité ou la mort: éthique et politique de la race* (Paris: La Découverte, 2019).

Sandew Hira, een econoom die op verzoek van Gia Abrassart en Sarah Demart gastspreker was op een Herstelconferentie die in 2017 in Brussel werd georganiseerd in samenwerking met *Bruxelles Laïque*, *Festival des libertés* en de vzw *Bamko*¹⁷⁷², beschrijft kolonialisme als volgt:

*“Le colonialisme est un système mondial d’oppression, d’exploitation et de déshumanisation. Ce système est fondé sur cinq volets. Le volet économique, social, politique, culturel et géographique. Les mécanismes de mise en place et de maintien de ce système sont divers et vont de la violence brutale, de l’occupation militaire à la répression infligée aux institutions culturelles et éducatives qui doivent produire des mensonges sur l’infériorité et la supériorité des peuples sur le plan racial et culturel. L’un des mécanismes de la colonisation de l’esprit est l’organisation de l’amnésie collective concernant les injustices historiques commises par le colonialisme. Organiser l’amnésie signifie que les injustices historiques coloniales sont intentionnellement chassées de la mémoire collective et remplacées par des discussions sur la bienveillance du colonialisme ou sur l’absurdité d’amener la notion d’injustice historique sur la table. Dans le cas des réparations, la répétition constante des arguments contre les réparations se conjugue avec le silence intentionnel sur les cas où des réparations ont été versées aux Blancs. C’est également une forme d’intimidation car on ridiculise les arguments en faveur de réparations pour les crimes du colonialisme.”*¹⁷⁷³

Die definitie van het kolonialisme impliceert *de facto* de continuïteit van het huidige systeem met het koloniale verleden. Dit is volgens mij de meest relevante invalshoek.

Hoewel dit rapport uiteindelijk tot doel heeft sporen aan te reiken om een gedeelde geschiedenis te scheppen teneinde de situatie te verbeteren of eindelijk tot een écht samen-leven te komen, is het er voor mij om te doen om in wat volgt het hedendaagse kolonialisme zoals dat in onze Belgische samenleving doorwerkt, kritisch tegen het licht te houden. Het is mijn wens dat België de onrechtvaardigheden en slechte behandelingen die de voormalige gekoloniseerde volkeren ten deel zijn gevallen, eindelijk erkent en ervoor kiest het veroorzaakte leed te herstellen (of minstens, in de mate van het mogelijke, tracht dat leed te herstellen).

- Afrika, de voorraadschuur van de wereld, of de geopolitieke analyse van Jean Ziegler

In zijn geopolitieke analyse beschrijft Jean Ziegler, in het zog van talrijke andere deskundigen, Afrika als de voorraadschuur van de wereld:

*“La première accumulation du capital européen fut rendue possible par le travail et le sang des Africains – hommes, femmes et enfants dès le 16e siècle. Pendant le régime colonial, les puissances européennes ont bénéficié d’un marché où écouler les marchandises fabriquées à partir des matières premières extraites contre une main d’œuvre presque gratuite.”*¹⁷⁷⁴

Tel daar alleen nog maar de aasgierfondsen en de onrechtmatige schuld bij en toets die af aan het Europese en Belgische beleid inzake opvang en integratie van vreemdelingen, en de term “hedendaags kolonialisme” krijgt eens te meer zijn volle betekenis. In 2016 beschreef Europarlementslid Marie Arena¹⁷⁷⁵ de economische akkoorden tussen Europa en Afrika nog als een

¹⁷⁷² *Responsibility and reparation in a time of post-colonial citizenship*, BAMKO en Café Congo, in samenwerking met *Festival des libertés*, Brussel, 25 oktober 2017.

¹⁷⁷³ Sandew Hira, *Une stratégie pour les réparations en Belgique, Analyse*, nr. 2 (Brussel, Edt. Kwandika de Bamko-Cran asbl, 2019), in pdf-formaat te downloaden via <https://www.bamko.org/analyses-2019>.

¹⁷⁷⁴ Ziegler, *Le capitalisme expliqué*.

¹⁷⁷⁵ *Maria Arena sur la position de l’UE en RDC et les accords économiques Afrique-Europe*, interview, S&D, eigen website van Maria Arena, 25 juni 2016, geraadpleegd op 27 maart 2021, <https://mariearena.eu/2016/06/25/relations-commerciales-avec-lafrique-toujours-en-mode-dominant-domine/>.

“win-verlies”-situatie. Voorts verwijs ik naar het hoofdstuk over het vraagstuk van de koloniale economie in dit verslag, van de hand van mijn collega Gillian Matthijs.

- Vijf stereotypen van koloniale oorsprong in de toenmalige en huidige vooroordelen (Luk Vandenhoek)

Naar aanleiding van de tentoonstelling Wit over Zwart die in 1990 in Amsterdam werd gehouden, legt Luk Vandenhoek in een artikel in 1991 uit hoe “de wortels van het racisme zijn gelegen in het kolonialisme”. Hij beschrijft vijf stereotypen (blz. 115) van koloniale en andere oorsprong in verband waarmee hij tot reflectie oproept om aldus dieper in te gaan op menig idee dat wordt aangetroffen in de vooroordelen van vroeger en nu:

- o de zwarte als huisbediende;
- o de zwarte als publiek entertainer;
- o de rol van religie in de beeldvorming met betrekking tot de verhoudingen tussen de witten en de anderen;
- o het missiewerk en het anti-moslimaspect van het huidige racisme;
- o de wilde, niet-geciviliseerde zwarte en de figuur van de immigrant.¹⁷⁷⁶

Dit laatste thema (de wilde, niet-geciviliseerde zwarte en de figuur van de immigrant) benadert Vandenhoek uit het oogpunt van het dwingende voorschrift van de witte norm. Denkers als Norman Ajari en Françoise Vergès hanteren eenzelfde invalshoek. Idem voor deze analyse: de zwarte wordt gepercipieerd als een andere die de plicht heeft zich aan te passen en die van welbepaalde eigenschappen (die van de dominante groep niet noodzakelijkerwijze worden geëist) blijk moet geven om te kunnen beweren dat hij maatschappelijk aanvaard en geïntegreerd is. In de mate van het mogelijke wordt ook ingegaan op het vraagstuk van de mentale gezondheid en van de gevolgen van het structurele racisme. Dit thema komt in de maatschappelijke debatten almaar meer op de voorgrond en tijdens de raadplegingen werd er uitdrukkelijk om verzocht dat op dit vraagstuk zou worden ingegaan.

- Westerse dominantie: wit privilege, anti-zwartracisme

Om kritisch te analyseren, moet in de eerste plaats een gedecentraliseerde kijk worden gehanteerd. Om zich in de plaats te stellen van mensen die in een andere dan de eigen werkelijkheid leven, en om naar hun relatie tot hun omgeving te peilen, moet men de zaken met de nodige afstand observeren. Aldus ontstaat op soms veelzeggende wijze inzicht in de eigen werkelijkheid, in de eigen voorrechten, maar al evenzeer in de wijze waarop men gehoorzaamt aan aanmaningen die erop neerkomen de hele groep waartoe men behoort als tweederangsburgers te aanzien. Dankzij dit soort van metawaarnemingen kwamen begrippen als “wit privilege”¹⁷⁷⁷ of “geïnternaliseerd racisme”¹⁷⁷⁸ in de schijnwerpers te staan. Aldus kan bijvoorbeeld worden aangetoond dat sommige groepen in de samenleving *a priori* met een vertrouwenskapitaal van start gaan en andere niet (bijvoorbeeld bij een sollicitatiegesprek of een politiecontrole – aan de parlementsleden de vraag hoeveel van hen al een politiecontrole op grond van hun gelaatstrekken hebben meegemaakt). De dekoloniale benadering is erop gericht de erfenissen van het kolonialisme in de huidige maatschappij ter discussie te stellen,

¹⁷⁷⁶ Luk Vandenhoek, *De l'indigène à l'immigré, Images d'hier, préjugés d'aujourd'hui*, in *Racisme, continent obscur : Clichés, stéréotypes, phantasmes, à propos des Noirs dans le Royaume de Belgique*, o.l.v. Jean-Pierre Jacquemin et al. (Brussel, Éditions CEC, 1991), 115.

¹⁷⁷⁷ Gloria Wekker, *White Innocence: Paradoxes of Colonialism and Race* (Durham, NC: Duke University Press, 2016).

¹⁷⁷⁸ Joy DeGruy, *Post Traumatic Slave Syndrome: America's Legacy of Enduring Injury and Healing*, herziene uitgave (Portland, OR: Joy DeGruy Publications, 2017).

zowel op het vlak van justitie, politie, wetenschap, onderwijs, gezondheidszorg, samenwerking als van enig ander fundamenteel raderwerk van het gemeenschappelijke leven. Volgens de dekoloniale auteurs kan alleen wie bij de geldende krachtsverhoudingen in de machtsrelaties tussen groepen baat heeft, zich de luxe veroorloven die kracht- en machtsverhoudingen niet aan de kaak te stellen. Dat is een onderdeel van het zogeheten “wit privilege” (*white privilege*).

Zo kunnen bepaalde gedragingen sociaal worden goedgekeurd of gesanctioneerd naargelang van de groep waartoe de degene behoort die het gedrag aanneemt. Een kind in het gezelschap van zijn moeder dat in een openbare ruimte lawaai maakt, zal naargelang van de sociale groep waartoe de moeder en het kind behoren verschillende reacties uitlokken. Zowel in de burgerlijke middenklasse als in de achtergestelde sociale klassen en misschien zelfs bij hen die luid verkondigen dat ze geen onderscheid maken volgens iemands huidskleur, kan men uiteindelijk toch meer vijandige reacties vaststellen ten aanzien van de kinderen van minderheidsgroepen of kinderen met een bepaalde huidskleur wanneer die een gedrag aannemen dat bij witte kinderen wordt getolereerd of zelfs aangemoedigd. Of het kind met een bepaalde huidskleur al dan niet tot een bevoorrechte economische groep behoort, is in werkelijkheid van heel weinig tel. Iemand met een zwarte huidskleur wordt immers al sinds de 15^e eeuw gezien als arm en sinds het einde van de 18^e eeuw als behorend tot een inferieur ras (dom, lelijk, meer lijkend op een dier). Die stereotypen zijn nog erg aanwezig in het denken van de mensen. Auteurs als Mireille-Tsheusi Robert of Adilson Moreira behandelen het vraagstuk van het specifieke racisme ten aanzien van de zwarten.¹⁷⁷⁹ De stereotypen blijven hardnekkig aanwezig in het denken van de hedendaagse mens.

Ik wil hier de aandacht vestigen op het feit dat die vervormde perceptie waarvan mensen van Afrikaanse afkomst het voorwerp zijn, dramatische gevolgen kan hebben voor hun leven. Zogenaamde mensen “van het zwarte ras”¹⁷⁸⁰, zoals de moeder en haar kind die een openbare ruimte betreden, worden *de facto* gezien als een inferieure fysieke verschijning (“je bent mooi voor een zwarte”), als mensen van een inferieure sociale klasse en van een inferieur ras, ongeacht hun sociale milieu en hun werkelijke opleidingsniveau. Dat heeft reële psychologische gevolgen. Waarom zou iemand nog inspanningen doen om zijn situatie te verbeteren als het toch niets verandert aan de manier waarop men wordt gepercipieerd? Rijkdom beschermt niet tegen racisme, zoals ook blijkt uit de getuigenissen van geprivilegieerde persoonlijkheden als Oprah Winfrey of de echtgenote van prins Harry over hun ervaringen met racisme. Mensen met een andere huidskleur die economisch bevoorrecht zijn en zich over hun ervaringen met racisme uitlaten, worden bijzonder gewelddadig bejegend. Zoals een vriendin mij er een paar weken geleden tijdens een informeel gesprek echter op wees, zou het nooit bij iemand opkomen een vrouw die een miskraam of een bijzonder pijnlijke bevalling heeft gehad te zeggen dat zij geen recht van klagen heeft omdat de feiten zich hebben voorgedaan in een uitstekend ziekenhuis waar zij de beste zorg heeft gekregen. Het is de ervaring die telt. Wanneer men echter op de sociale media de reacties op dergelijke getuigenissen leest, stelt men vast dat de leden van een minderheid stelselmatig een vloedgolf van haatdragende berichten over zich heen krijgen om hen te intimideren en te ontmoedigen om er in het openbaar over te getuigen. Het loutere feit dat men de grenzen van dat onzichtbare keurslijf overschrijft, wordt beschouwd als een provocatie, als een weigering van zijn natuurlijke ondergeschikte positie, en kan dus haatdragende reacties uitlokken. Die haatdragende houding kan zowel komen van de dominante groep als van de leden van de gedomineerde groep die de raciale hiërarchie als norm hebben geïnternaliseerd en aanvaard. Het is

¹⁷⁷⁹ Mireille-Tsheusi Robert, met de medewerking van Nicolas Rousseau, *Racisme anti-Noirs : entre méconnaissance et mépris* (Bergen: Éditions Couleur livres, 2016); Adilson José Moreira, *Le racisme récréatif* (Parijs: Éditions Anacaona, 2020).

¹⁷⁸⁰ Het is geweten dat dit begrip van “ras” vanuit wetenschappelijk oogpunt een aberratie is, maar men weet ook dat het vanuit sociologisch oogpunt een concrete en identificeerbare realiteit is.

voor die leden van de gedomineerde groep ook een manier om respect te tonen voor de dominante groep en voor bepaalde van haar stichtende waarden. Men wil zich aldus verzekeren van een zekere mate van bescherming.

Dr. Aymar Nyenyezi Bisoka, postdoctoraal onderzoeker aan de universiteit van Antwerpen toont aan hoe de westerse dominantie in België tot uiting komt door de geschiedenis te schetsen van wat hij de Afrokritische school noemt. Recent heeft hij in een collectieve uitgave gewijd aan de denker Achille Mbembe de taak op zich genomen aan te tonen hoe het Westen, door het denken van een zo briljant intellectueel te negeren, zichzelf kostbare en zinvolle kennis ontzegt¹⁷⁸¹. Hierop zal ik nader ingaan bij de analyse over het hedendaagse kolonialisme in het Afrikamuseum. Die instelling heeft er immers voor gekozen uitsluitend het onderzoekswerk van haar eigen wetenschappers uit te dragen, terwijl deskundigen van de diaspora hadden voorgesteld een beroep te doen op de leden van de Afrokritische school, zoals Achille Mbembe, die in 2017 de titel van doctor honoris causa van het *Institut d'analyse du changement dans l'histoire et les sociétés contemporaines* heeft gekregen. De verhouding van de Belgische instellingen tot de cultuur van haar ex-kolonies lijkt op een streven naar hegemonie, naar dominantie. De Belgische deskundigen en hun partners op het Afrikaanse continent gedragen zich alsof ze alle kennis over Midden-Afrika in pacht hebben. De postkoloniale instellingen dragen bij aan het imago van België in het buitenland.

11. De verschillende vormen van racisme volgens Adilson Moreira: aversief, symbolisch en institutioneel racisme¹⁷⁸²

Adilson Moreira is een Braziliaanse auteur, gespecialiseerd in politieke theorie. Hij heeft heel recent een werk uitgegeven bij de Franse uitgever *Editions Anacaona*. Ook hij stelt het volgende vast:

“Les stéréotypes racistes sont présents dans l'esprit de pratiquement tous les individus.” Hij voegt eraan toe dat die stereotypen via de cultuur en de opvoeding worden doorgegeven en dat ze centraal staan in de sociale en geestelijke geschiedenis van de westerse naties.

- Aversief racisme

Hij definieert aversief racisme als een vorm van racisme die vroeger openlijk werd geuit. Hij stelt in dat verband het volgende:

“Si l'expression publique du racisme est désormais condamnée (racisme aversif), cela ne signifie pas que les attitudes des individus aient complètement changé, ni que les représentations négatives (ou positives mais stéréotypées et enfermantes) sur les minorités raciales aient disparu.”

Hij legt uit dat aversief racisme wordt gekenmerkt door het feit dat men sociaal afstand neemt.

“Comme chez les personnes ouvertement racistes, le comportement des racistes aversifs s'explique par un sentiment de supériorité vis-à-vis des minorités raciales sans que ce soit forcément le point de départ de leurs interactions sociales et positions politiques. Ces individus ne discriminent pas à partir de cette conviction, mais ils ne contestent toutefois pas les processus sociaux responsables de l'oppression raciale. Bien qu'ils cohabitent presque exclusivement avec des personnes du même groupe racial qu'eux, ils contestent emphatiquement l'accusation d'être racistes puisqu'ils défendent, parfois avec une sincère conviction, des idéaux égalitaires.”

Ik zou er zelfs aan toevoegen dat het volstrekt mogelijk is dat bepaalde mensen die zich aversief racistisch gedragen, samenleven met mensen van een andere huidskleur en hun vrienden beweren te zijn. Dat is het geval bij bepaalde jongeren uit bevoorrechte kringen die Zwarten of Arabieren in hun groep toelaten op voorwaarde dat ze hen cannabis leveren of hen uitnodigen op “exotische”

¹⁷⁸¹ Aymar Nyenyezi Bisoka en Matthieu de Nanteuil, dirs., *Achille Mbembe : Le devenir-nègre du monde* (Leuven: PUL, 2021).

¹⁷⁸² De hierna volgende citaten komen uit Moreira, *Le racisme récréatif*, 31–36.

familiefeesten. Zij zullen met hun “vrienden” daarom echter nog niet als gelijken omgaan in de werkomgeving.

- Symbolisch racisme

D. Moreira legt vervolgens uit hoe het racisme in de belevingen en in de culturele denkbeelden wordt opgebouwd:

"Le racisme symbolique désigne les constructions culturelles qui structurent comment les minorités raciales sont représentées. Elles sont un point de départ pour les actions des institutions et des individus et des agents institutionnels. Selon Joel Kovel, la dimension symbolique du racisme est le produit d'un processus psychologique et historique à partir duquel les conceptions historiques sur autrui sont construites et déformées – et ce processus est responsable des différents statuts culturels entre les groupes raciaux. (...) Un symbole fait référence à diverses chaînes de significations qui déterminent la perception du monde extérieur et des objets auxquels il est relié. En outre, les contenus symboliques sont des paramètres pour la formation du Moi, qui sera structuré à partir des signifiants culturels reliés aux sens présents dans une société déterminée."

"Si les constructions culturelles qui reproduisent les notions de supériorité morale des personnes blanches opèrent comme paramètres pour attribuer du sens au monde, comme un idéal moral auquel toute personne aspire, alors la négritude est liée à une série infinie de signifiants négatifs dont les individus tentent de s'éloigner"¹⁷⁸³. De pogingen van de individuele mensen om afstand te nemen van hun zwart-zijn is de veruiterlijking van het geïnternaliseerd racisme.

- Institutioneel racisme

Moreira omschrijft tot slot het institutioneel racisme in de volgende bewoordingen:

"Le racisme institutionnel désigne des pratiques institutionnelles qui sans nécessairement prendre en considération la race, affectent malgré tout négativement certains groupes raciaux plus que d'autres. (...) Il devient partie intégrante du fonctionnement des institutions publiques ou privées lorsque celles-ci ne prennent pas en compte l'impact de leurs décisions ou de leurs omissions sur la vie des différents groupes raciaux."

Le racisme institutionnel peut prendre quatre formes :

- 1) lorsque des individus n'ont pas accès aux services d'une institution,
- 2) lorsque les services sont proposés de façon discriminatoire,
- 3) lorsque des individus n'arrivent pas à avoir accès à des postes de travail dans l'institution ou
- 4) lorsque les chances d'ascension professionnelle sont diminuées à cause de la race.

Ces pratiques discriminatoires s'expliquent par les pratiques culturelles racistes qui ont pénétré les normes régulant les institutions publiques et privées et la mentalité de ceux qui représentent ces institutions. (...) Les actes individuels de racisme peuvent être relativement rares alors que les pratiques institutionnelles racistes peuvent faire partie intégrante de la nation. Les groupes raciaux minoritaires peuvent avoir les mêmes droits que les groupes raciaux dominants sans pour autant avoir accès aux conditions matérielles leur permettant de jouir de ces droits, à cause du traitement discriminatoire qu'ils subissent de la part d'institutions contrôlées par des personnes blanches."

Uit de in 2016 door Sarah Demart gemaakte studie voor de Koning Boudewijnstichting bleek bijvoorbeeld dat volgens talrijke getuigenissen van Afrikaanse verenigingen in België er een glazen plafond bestaat met betrekking tot de toegang tot werk. Niet alleen hebben de betrokkenen meer diploma's dan de rest van de bevolking, terwijl zij meer uitsluiting ondervinden op de arbeidsmarkt, maar wanneer zij werk vinden, betreft het vaak een baan waarvan het niveau aanzienlijk lager ligt dan dat van hun vaardigheden. Men neemt universitair in dienst voor functies waarvoor in werkelijkheid

¹⁷⁸³ Joel Kovel, *White Racism: A Psychohistory* (New York: Columbia University Press, 1984).

een grauaat toereikend is, of men doet mensen met een grauaat taken uitvoeren waarvoor geen bijzondere kwalificatie vereist is.

Dat is structureel racisme. Zulks is heel verontrustend, want de jongere generaties zijn zich ervan bewust dat de ouderen zich niet door arbeid kunnen ontplooiën, wat de opbouw van hun identiteit daadwerkelijk afremt. Hoe kan men zijn identiteit opbouwen? Hoe kan men zich in die omstandigheden een positieve toekomst voorstellen?

In de huisvestingssector leidt de structurele discriminatie jegens mensen met een Afrikaanse achtergrond in België ertoe dat zij vaak gedwongen zijn om te gaan wonen waar men hen tolereert, waardoor zij hun zoektocht niet kunnen beperken tot een bepaalde wijk, rekening houdend met hun arbeidsplek, met hun waardering voor de scholen in de buurt enzovoort. Die discriminatie kan dus een rechtstreekse weerslag hebben op de duur van de trajecten die zij afleggen om naar hun werk te gaan of om hun kinderen naar de scholen van hun keuze te brengen. Ik ben me van die onrechtvaardigheid bewust geworden toen ik in een televisie-uitzending te weten kwam hoe witte mensen hun woonplaats kiezen. Ik was onthutst door de eisen die de betrokkenen meenden te mogen stellen en door de wijze waarop zij overtuigd waren op dat vlak voldoening te krijgen¹⁷⁸⁴. Een en ander hangt niet af van de maatschappelijke klasse. Ik ken mensen van Congolese origine die tot de middenklasse behoren en uitzicht hebben op werk (dat komt voor!), maar die desondanks vóór het einde van hun opzeggingsperiode geen andere huurwoning hebben gevonden in de gemeente waar ze willen wonen.

1. Specificiteit van het kolonialisme binnen de ideologie van racisme jegens de zwarten

1.1. Van wanneer dateert het racistische gedachtegoed jegens de zwarten?

De racistische denkbeelden over de zwarten dateren van lang vóór het kolonialisme. De idee dat het zwarte ras inferieur zou zijn, alsook bepaalde clichés die de integratiemogelijkheden van de betrokken groepen bemoeilijken, werden echter blijvend in de geesten van de hedendaagse Belgen verankerd tijdens de koloniale periode. Alvorens op sollicitatiegesprek te gaan of een woning te bezichtigen, moet iemand uit een gedomineerde groep zich afvragen of het feit dat hij of zij tot die groep behoort geen hinderpaal vormt. Mensen van niet-Europese afkomst zeggen soms dat zij een ras opgeplakt krijgen aangezien zij in een categorie worden geplaatst die niet behoort tot de universele mensheid, die geen dergelijke categorisatie behoeft; die categorisatie wordt uitgevoerd door de dominante groep, op basis van etnische afkomst, huidskleur, haarstructuur, maar niet op basis van een persoonlijkheidskenmerk. De inschatting van de persoonlijkheid van mensen met Afrikaanse wortels gebeurt door de bril van de stereotypes die het gevolg zijn van de slavernij en de kolonisering. Aldus heerst de idee dat de zwarten lui zouden zijn, zouden stinken, sterk ruikend voedsel zouden gebruiken, steeds te laat zouden komen en geen verantwoordelijkheid zouden kunnen dragen.

Bij een sollicitatiegesprek kreeg iemand uit mijn omgeving een vraag in de trant van: "We zijn op zoek naar een dynamisch iemand en zwarten durven nogal eens watjes te zijn. Denkt u deze job aan te kunnen?". De vraag werd in alle ernst gesteld en mijn kennis heeft de bewuste job gekregen. Men is geneigd te zeggen dat dit uiteindelijk goed is afgelopen maar het feit dat hij de job heeft gekregen, neemt niet weg dat het vernederend is om op dit soort vragen te moeten antwoorden. Dit type vragen zegt meer over de groep die ze stelt dan over de groep die ze voorgeschoteld krijgt.

In het werk *Sexualités, identités & corps colonisés* legt een van de auteurs uit dat er al vanaf de 15e eeuw een vorm van racisme bestond op grond van huidskleur en sociaaleconomische positie, maar dat pas op het einde van de 18e en in het begin van de 19e eeuw een definitieve betekenisverschuiving

¹⁷⁸⁴ Zie de in 2014 door Unia uitgebrachte "Diversiteitsbarometer Huisvesting", geraadpleegd op 18 april 2021 (download beschikbaar op <https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/diversiteitsbarometer-huisvesting>), alsook andere studies over het onderwerp of het door prof. Pieter-Paul Verhaeghe uitgebrachte eindverslag, waaraan ook dr. Sarah Demart heeft meegewerkt.

optreedt naar aanleiding van het wetenschappelijke racisme, met andere woorden de rassentheorie. *“Initié d’abord en Europe et aux États-Unis puis transposée en Afrique du Sud et au Japon, la raciologie irrigue alors les principales nations esclavagistes et/ou colonialistes en leur fournissant un argumentaire à même de légitimer tout en la rationalisant et capitalisant, leur domination.”*¹⁷⁸⁵

Christian Delacampagne legt dan weer uit dat de systematische ontdekking van het *continent of biology* (Lamarck, Darwin), eind 18e/begin 19e eeuw, aan de basis lag van nieuwe theorieën rond voortplanting, erfelijkheid en evolutie. Hij haalt in die zin de verwarring tussen biologie en sociologie aan om het nieuwe concept van het ondergeschikte ras te verklaren, waarbij hij de sociale dynamiek op die van natuurlijke selectie ent.¹⁷⁸⁶

Jean-Claude Mullens citeert wat Carole Reynaud-Paligot heeft gesteld in een artikel dat in 2019 in het tijdschrift *Antipodes* is verschenen en waarin ook zij uitlegt dat er een transformatie plaatsvond zodra *“la théorie darwinienne —de transformation et de sélection naturelle des espèces— s’est greffée sur l’évolutionnisme philosophique —la marche des civilisations vers le progrès les ordonnait le long d’une échelle, de l’inférieur au supérieur—, lorsque cette rencontre a eu lieu, la pensée hiérarchique et inégalitaire se trouva renforcée.”*¹⁷⁸⁷

In een artikel dat in 2015 in het tijdschrift *Le Point Références* verscheen als bijdrage aan een speciaal dossier met als titel *“Comprendre l’autre, textes fondamentaux”*, vraagt Alain Testart, directeur emeritus van het onderzoeksdepartement binnen het CNRS, zich het volgende af: *“‘L’autre’ est-il une notion naturelle ou le fruit de l’éducation et de l’histoire? Beaucoup de communautés humaines utilisent « l’autre » pour se désigner elles-mêmes. L’autre devient un marqueur naturel d’identité Mais le langage aussi participe à la construction systématique de l’altérité.”*¹⁷⁸⁸ *Au 19e siècle, Lévy-Bruhl inventa les notions de « mentalité primitive » et d’esprit prélogique pour caractériser les populations non européennes. Pour lui, la pensée européenne était l’incarnation de la raison et de la logique : étaient primitifs ceux dont il était présupposé qu’ils ne pensaient pas selon les lois logiques. On assiste ainsi à une fragmentation de l’humanité en humanités différentes et donc hiérarchisées.”*

Alles is aan dekolonisatie toe: het recht, justitie (inclusief het begrip verzoening, herstel, teruggave), voorts ook het Internet, het onderwijs, de geneeskunde, de kunsten, de fotografie; de fotografie heeft bijvoorbeeld via de antropometrie¹⁷⁸⁹ bijgedragen aan het proces van mystificatie en van dominantie van het witte ras over andere rassen. Christelle Taraud, één van de auteurs van het werk *Sexe, race et colonie*, legde in een interview voor France 24 uit dat de fotografie sinds de uitvinding ervan in de 19e eeuw werd gebruikt om via een visuele dominantie een belangrijke symbolische dominantie ingang te doen vinden. *“Since the 19th century and the invention of photography, most symbolic domination has been done through visual domination. And we’re convinced that yesterday’s stereotypes have very much impacted our contemporary societies.”*¹⁷⁹⁰

¹⁷⁸⁵ Gilles Boëtsch et al., « Des imaginaires coloniaux aux héritages postcoloniaux », in *Sexualités, identités & corps colonisés*, dir. Gilles Boëtsch et al. (Parijs : Éditions CNRS, 2019), 11–28.

¹⁷⁸⁶ Christian Delacampagne, *L’invention du racisme : Antiquité et Moyen âge* (Parijs : Librairie Arthème Fayard 1983).

¹⁷⁸⁷ Jean Claude Mullens, *“Impressions sur la nouvelle scénographie du musée africain de Tervuren: Le défi d’exposer une vision contemporaine et décolonisée de l’Afrique à Tervuren est-il atteint?”*, *Antipodes*, nr. 225 (juni 2019), geraadpleegd op 18 april 2021, <http://www.iteco.be/revue-antipodes/ou-en-est-le-congo/article/impressions-sur-la-nouvelle-scenographie-du-musee-africain-de-tervuren>.

¹⁷⁸⁸ Alain Testart, Eric Navet, David Breton et al., *“Comprendre l’autre : Textes fondamentaux”*, dossier, *Le Point références*, nr. 7 (mei-juni 2011): 7–102.

¹⁷⁸⁹ Cf. het artistieke werk rond dit thema van Antje Van Wichelen, *“21 C/19 C, Procedures for Anthropometric Image Reversal”*, installatie, @Constant, Brussel, van 15 september 2016 tot 23 oktober 2016.

¹⁷⁹⁰ Citaat van Christelle Taraud uit *“Sex, Race & Colonies’ book hits nerve in post-colonial France”*, *France 24*, 22 oktober 2018, <https://www.france24.com/en/20181022-france-controversial-book-sex-race-colonies-hits-sensitive-nerve-post-colonial-power>; zie ook het boek van Pascal Blanchard, et al., *Sexe, race & colonies: La domination des corps du XVe siècle à nos jours* (Parijs: La Découverte, 2018).

Over het specifieke karakter van het racisme dat via de kolonialistische ideologie van de 19de eeuw in de maatschappij sloop, zijn alle auteurs het blijkbaar eens.

1.2. Analyse van de *meme* (How people see you when you say you're not religious).

Een *meme* is een concept (beeld, videoboodschap), dat van een parodiërende tekst is voorzien en dat op het internet viraal gaat. De *meme* *How people see you when you say you're not religious* beschrijft de manier waarop personen van Afrikaanse afkomst in hun eigen gemeenschappen worden gepercipieerd wanneer ze ervoor uitkomen dat ze geen op een Schrift gebaseerde godsdienst belijden. Het gaat hier om humor, om zelfspot. Als men vandaag echter beweert dat enkel de schriftreligies godsdiensten zijn, dan is dit op zich een eurocentrische stelling die voortkomt uit de ideologie van de postkoloniale dominantie. Als Afrikanen dit beweren is dit een vorm van geïnternaliseerd racisme. Wat ik interessant vind in deze *meme*, is het grote aantal stereotypen waaraan mensen doorgaans denken wanneer het over Afrikanen en hun cultuur gaat en die erin aan bod komen. Je zou even goed kunnen beweren dat Afrikanen geen godsdienst of god hadden vóór de komst van schriftreligies. Nochtans beantwoordden bepaalde rituele praktijken volledig aan wat men doorgaans als een volwaardige 'godsdienst' aanziet; die rituelen vormden een manier om in contact te treden met de goddelijke Nzambe (in Congo), via heilige dansen waarvoor maskers en attributen of een bepaalde soort maquillage op het lichaam en op het gezicht werden gebruikt. De symbolen die men op het lichaam droeg, deden dienst als een soort identiteitskaart, wat maakte dat men niet naakt was. Men kende eveneens zeer uitgebreide begrafenisrituelen, heilige gezangen enzovoort.

Men heeft vandaag de neiging om de Afrikaanse cultuur met folklore te associëren; die bestaat inderdaad maar men mag het heilige karakter van sommige praktijken niet onderschatten¹⁷⁹¹. In een artikel dat door Bamko werd gepubliceerd, analyseer ik de manier waarop een denigrerende visie op de Afrikaanse cultuur wordt verspreid. Dat doe ik in een hoofdstuk in een kinderencyclopedie dat over dans gaat en meer bepaald over de onmogelijkheid in de westerse cultuur om de rituele gebruiken van de Afrikaanse volkeren te beschouwen als volwaardige godsdiensten, voor zover een volk zonder godsdienst per definitie een volk zonder sacraliteit is.

Ik citeer in dat verband het volgende fragment:

“Les traditions artistiques et religieuses de l’Afrique sont la première preuve de la vitalité expressive et intellectuelle d’un vaste continent. Les œuvres d’art, qu’il s’agisse de figures sculptées, de textiles, de peintures ou de pots, sont généralement appréciées, critiquées et utilisées par des communautés ou

¹⁷⁹¹ Cf. dienaangaande Mpoma A. W. Bamko, analyse, 2020, “*Le racisme dans les livres pour enfants: comment une vision subalterne de la culture africaine est véhiculée*”, via het hoofdstuk over dans in een kinderencyclopedie.

des groupes, plutôt que d'être l'apanage des individus seuls. Elles constituent donc des points d'entrée importants dans le monde conceptuel des gens. Malgré la signification rituelle évidente de nombreux objets artistiques, dans leur capacité, par exemple, à incarner le pouvoir ancestral ou à dissiper les forces du mal, la relation interactive entre l'art et la religion dans le contexte africain reste remarquablement sous-étudiée et mal comprise."¹⁷⁹²

Zo is de invloed van de missionarissen en van de godsdienst een aspect waarmee in ruime mate rekening moet worden gehouden in de studie van de koloniale ideologie en de gevolgen ervan. Die invloed zou tevens grondig moeten worden onderzocht in het raam van een commissie zoals deze, die is gelast een onderzoek in te stellen naar het koloniale verleden en de gevolgen ervan. De Kerk wordt thans met de vinger gewezen en is het mikpunt van talrijke beschuldigingen voor het organiseren en toestaan van seksueel misbruik van minderjarigen in het Westen, maar men niet mag vergeten dat de missionarissen in Congo duizenden kinderen in internaten onder hun hoede hadden, zogenaamd om hen op te voeden, en die aan hun willekeur waren overgeleverd. Over sommige van die (bekende) missionarissen doen thans geruchten de ronde. Men zou er goed aan doen naar die verhalen een strafrechtelijk onderzoek, en misschien zelfs een sociologisch onderzoek in te stellen. De rol van de Kerk en van de missionarissen, alsook hun impact op de gekoloniseerde bevolking is uitermate belangrijk. In dit verslag wordt echter kennelijk aan dat aspect voorbijgegaan. Het staat derhalve aan de parlementsleden het nodige te doen om dit ontwerpdocument aan te vullen.

De *meme* "How people see you when you say you're not religious" is een beeld dat vrij accuraat laat zien hoe de Afrikaanse cultuur en derhalve ook de mensen van Afrikaanse origine in de openbare ruimte worden gepercipieerd nog voordat ze een woord hebben gezegd en nog voordat men zelfs iets over hun persoonlijkheid of identiteit te weten is kunnen komen. Sociologen zijn het erover eens dat de leden van een minderheid of exogroep de neiging hebben zich de verwachtingen en bevelen van hun groep eigen te maken en te reproduceren. Het feit gezien te worden als een wilde, als iemand die behoort tot een groep individuen zonder geschiedenis of religie, heeft een kwalijk effect op de lichamelijke en geestelijke gezondheid van de betrokken minderheden. Dat aspect zal ik verderop nader toelichten bij de analyse van de gevolgen van structureel racisme.

2. Voorbij de valkuilen van het etnocentrisme en het universalistisch denken

2.1. Kritiek op het universalisme, het koloniale revisionisme en het uitwissen van de verhalen

Zoals hierboven aangehaald, verwijst Jean-Claude Mullens naar de woorden van Carole Reynaud-Paglot, die de hiërarchische indeling van de rassen koppelt aan het universalistisch denken en aan een "wetenschappelijke" creatie.¹⁷⁹³

Zo wordt onder meer het volgende gesteld: "*Les représentations raciales fin de siècle ont été en partie construites par des savants, rassemblés autour de la Société et de l'École d'anthropologie de Paris, à partir d'une double rencontre: la rencontre entre l'évolutionnisme philosophique issu des Lumières et le transformisme issu des études de Lamarck et Darwin.*"

Wanneer denkers en/of activisten aan leden van de meerderheidsgroep een begrip als intersectionaliteit trachten uit te leggen of trachten te verklaren waarom ze de nood (en soms de noodzaak) voelen elkaar te ontmoeten in de niet-gemengde context van een "safe space" waarin zorgruimtes door en voor mensen van Afrikaanse afkomst moeten worden gecreëerd (waarop ik later in een aanbeveling zal terugkomen), worden zij door de dominante wereld doorgaans gewezen op de universalistische en humanistische waarden. Die universalistische waarden liggen evenwel zelf ten grondslag aan de theorie van de hiërarchische indeling van de rassen, en dus van de achterstelling van het zwarte ras. Het racisme zit dus al vervat in de basiswaarden van de dominante samenleving. De

¹⁷⁹² Rosalind I. J. Hackett, *Art and Religion in Africa* (Londen en New York: Cassell, 1996).

¹⁷⁹³ Mullens, "*Impressions sur la nouvelle scénographie*".

verwijzing naar die zogenaamde humanistische waarden is dus niets anders dan een verwijzing naar de vermeende superioriteit van het witte ras. Het is een slinkse manier om onschuld te veinzen en zich te verschuilen achter grote beginselen om te kunnen vasthouden aan de privileges (maar ook de geplogenheden) van de overheersing.

Die continuïteit van de koloniale propaganda, die in 1908 werd opgezet, treft men vandaag ook aan in het taalgebruik. Er wordt opgeroepen de zienswijze te nuanceren, maar door de wijze waarop die nuance wordt geuit, wordt de grove brutaliteit van het koloniale bestel steevast verzacht en de nadruk gelegd op de zogenaamde weldaden om het koloniale beleid te rechtvaardigen. Dat is de realiteit waarnaar het begrip “koloniaal revisionisme” verwijst. Dat zijn die “incorrecte ideeën uit het verleden, in het bijzonder simplismen, mythes, veralgemeningen en verbloemingen”. Dat concept van koloniaal revisionisme wordt gebruikt door auteurs van Afrikaanse afkomst, zoals Antoine Tshitungu of Cathy Liminana-Dembele, die in een artikel van 20 juni 2016 tot de volgende vaststelling kwam:

“Le révisionnisme ou le négationnisme historique sont toujours reconduits par les historiens de l’esclavage et de la colonisation les plus patentés sous l’influence des médias ou des plateaux cathodiques, lesquels usent de ces tromperies pour diminuer la responsabilité de l’État, ce que reconnaissants, les serviteurs de l’État leur rendent bien en favorisant leur notoriété.”

In een artikel in *Politique - revue belge d’analyse et de débat* hekelt Antoine Tshitungu Kongolo de gaten in het geheugen en het karikaturale revisionisme¹⁷⁹⁴. Het lijkt er immers op dat de koloniale propaganda die via postkaarten, tentoonstellingen, schoolboeken en racistische folklore werd verspreid, nog prominent aanwezig is in het hoofd van de burgers, in die mate zelfs dat wanneer men bepaalde waanvoorstellingen confronteert met de feiten, er meestal een defensieve reactie volgt die de wandaden probeert te rechtvaardigen. *De facto* is er vooral sprake van een georganiseerde onwetendheid over wat het koloniale regime in Congo, Rwanda en Burundi precies inhield. Die onwetendheid over het koloniale verleden wordt bewerkstelligd via het uitwissen van de verhalen van de voormalige gekoloniseerde bevolking, die nog levendige herinneringen aan dat pijnlijke verleden heeft. Onder meer het onderwijs en de opvoeding dragen bij tot die onwetendheid. Dit verklaart de desbetreffende eisen van de verenigingen; daarover later meer.

Een andere manier om het verleden levendig te houden, is het sciëntisme, het bevel om de “taal van de meester” te gebruiken, via diens jargon en wetenschappelijke methodologie. Aurélien Barrau, docent aan de *Université Grenoble-Alpes* en doctor in de wijsbegeerte aan de Sorbonne, omschrijft de wetenschap in zijn essay *De la vérité des sciences* als een spanningsveld, en de wetenschapper als een schepper die voortdurend keuzes moet maken. Volgens hem mag de wetenschap niet worden beschouwd als de Waarheid of de juistheid, maar is ze veeleer een spanningsveld¹⁷⁹⁵.

2.2. Het concept moderniteit

Het concept “moderniteit” staat ook synoniem voor een breuk met het verleden: de verlichtingsfilosofie behelsde het idee van de vooruitgang en bevorderde actief een breuk met het verleden en de traditie. In het huidige courante taalgebruik staat “modern” synoniem voor Europees en “traditioneel” voor niet-Europees. Bovendien zou het universele denken afkomstig zijn van westerse filosofen die zelf een aandeel hebben gehad in de verspreiding van de racistische ideologie dan wel voordeel hebben gehaald uit de driehoekshandel. Ugochukwu-Smooth C. Nzewi, kunstenaar, kunsthistoricus en curator (van het *Museum of Modern Art* van New York) zei daarover het volgende:

“L’idée que la modernité implique une rupture avec le passé est issue de “l’arrogance” de l’universalisme des Lumières et l’on retrouve cette arrogance dans le discours d’intellectuels africains

¹⁷⁹⁴ Antoine Tshitungu Kongolo, “Belgique, une mémoire coloniale sélective”, in “Le Congo dans nos têtes”, speciale editie, *Politique*, nr. 65 (juni 2010), geraadpleegd op 19 april 2021,

<https://www.revuepolitique.be/belgique-une-memoire-coloniale-selective/>.

¹⁷⁹⁵ Barrau, “De la vérité dans les sciences”.

*et afrodescendants tels Aimé Césaire lors de son discours à l'ouverture du festival dédiés aux Arts noirs de 1966).*¹⁷⁹⁶

Zonder nader te willen ingaan op het denken van deze aanhanger van de *négritude*, toont dit aan dat zelfs een fervent tegenstander van het kolonialisme in bepaalde aspecten van zijn denken het idee van de suprematie van de witte cultuur had toegelaten. Zo hebben we gezien hoe het universalistische denken en het gebruik ervan als referentiewaarde in de huidige samenleving problemen doet rijzen inzake sociale rechtvaardigheid, ras en integratie.

2.3. Een houding die op het vlak van antiracisme niets oplevert

Het is echter evenmin de bedoeling het racistische universalistische ideeëngoed te counteren door het tegenovergestelde aan te hangen. De strijd tegen het etnocentrisme heeft grenzen, inzonderheid met betrekking tot de idee van de "goede wilde". Volgens dat concept loopt bij ons alles fout en is elders alles beter; zulks is omgekeerd etnocentrisme. In dat verband trekt vooral het milieu de aandacht: van die destijds als "primitief" aangemerkte samenlevingen ontdekt men nu een nieuwe deugd, namelijk het respect voor de natuur. In de negentiende eeuw werd beweerd dat die bevolkingsgroepen dankzij de kolonisatie beschaving zou worden bijgebracht, terwijl men thans meent van hen te kunnen leren. Er kan ook worden gewezen op de culturele toe-eigening op andere gebieden, zoals dans, mode, muziek en kunsten. Er is dus sprake van omgekeerd etnocentrisme, maar het blijft niettemin etnocentrisme, want het gaat uit van hun verhouding tot de westerse samenleving.

3. Aansporingen ten aanzien van zwarten, beschavingscriteria, overheidsracisme

3.1. Verzetstrategieën via acculturatie: John Berry

John Berry is een Canadese socioloog die de nazaten van immigranten vrij lang heeft bestudeerd. Het betreft dus jonge mensen die afkomstig zijn van bevolkingsgroepen die in het Westen een minderheid vormen. Volgens hem zijn er vier strategieën voor verzet of acculturatie: assimilatie, integratie, marginalisatie en afscheiding. Zijn onderzoek handelt voorts over de wijze waarop de origine van die jonge mensen wordt gepercipieerd en over de al dan niet expliciete aansporingen om zich in de dominante samenleving te integreren. Achille Mbembe heeft het in dat verband over de aansporing "om niets te zijn".¹⁷⁹⁷

Over die aansporingen om zich te schikken naar deze of andere gedragswijze of identiteit, met de bedoeling te worden aanvaard door de dominante groep, wordt in verenigingskringen in België vaak gedebatteerd. Bij wijze van voorbeeld wordt verwezen naar een bericht dat een activiste enkele maanden geleden op Facebook heeft gepost:

*"La droite attend des personnes perçues comme immigrées d'être respectables, de faire une croix sur leur culture et de "s'intégrer". La gauche attend des personnes perçues comme immigrées qu'elles gonflent les rangs en termes d'opinions et d'être militants, d'être respectables selon leurs critères."*¹⁷⁹⁸ (Milady Renoir).

Volgens die activiste en woordvoester van het *Collectif des sans-papiers* wordt integratie nog meer aangemoedigd door links dan door rechts (voor zover in België en in Europa in het algemeen daadwerkelijk een onderscheid kan worden gemaakt tussen links en rechts) en houdt zulks bepaalde risico's in die verband houden met de psychologische gevolgen voor mensen die ertoe worden

¹⁷⁹⁶ Ugochukwu-Smooth C. Nzewi, "How Art Takes Shape: Old Forms/New Idioms in our Fashion", in "Aluta Continua", dir. Kendall Geers, speciale editie, *Art Africa* (March 2017), blz. 80.

¹⁷⁹⁷ John W. Berry, "Immigration, Acculturation, and Adaptation", *Applied Psychology: An International Review* 46 (1997): blz. 5–68; Achille Mbembe, "Sortir de la grande nuit: Essai sur l'Afrique décolonisée" (Parijs, *La Découverte*, 2010).

¹⁷⁹⁸ Interview met Milady Renoir, woordvoester van het *Collectif des sans-papiers* en auteur, 4 april 2021.

aangespoord een welbepaald gedrag te stellen en te verzaken aan hun eigen cultuur, in een poging om te behoren tot het menselijke ras of om toegang te krijgen tot volwaardig burgerschap.

Bovendien kan het feit dat antiracistisch links er ook antikapitalistische waarden op nahoudt en gekant is tegen de neoliberale ideologie, ten grondslag liggen aan een zeker belangenconflict bij heel wat afstammelingen van Afrikanen; zij willen immers het structurele racisme bekampen, maar moeten er tegelijk in slagen hun materiële omstandigheden te verbeteren, in tegenstelling tot de vaak welstellende betrokkenen van wie minstens de ouders en grootouders al eigendom hebben verworven en die binnenlands bezit hebben kunnen opstapelen. Zulks kan worden bereikt via het neoliberalisme, want dat biedt de mogelijkheid om zich te verrijken en aldus de Afrikanen macht te verschaffen in de machtsverhouding en in het systeem van de westerse dominantie.

Het financiële welslagen van iemand als wijlen Sindika Dokolo heeft een onschatbare symbolische waarde; hij verdeelde een deel van zijn fortuin via zijn stichting, die kunstwerken van hedendaagse Afrikaanse kunstenaars aankocht en die overal ter wereld klassieke Afrikaanse kunst terugkocht, om ze terug te brengen naar het Afrikaanse continent. Voorts heeft hij bewerkstelligd dat voortgang werd gemaakt inzake het debat over de teruggave van geroofde goederen.

Voor de hedendaagse Afrikanen is het van belang dat zij zelf kunnen bepalen wie zij zijn, zonder zich te moeten schikken naar de verwachtingen van anderen, van links of van rechts. Het staat aan de Afrikanen zelf hun verzetsstrategieën te bepalen, volgens hun eigen criteria. Zulks lijkt vaak moeilijk bestaanbaar met de huidige financieringswijze van het verenigingsleven in België. De projectoproepen worden immers uitgewerkt op grond van de criteria van de heersende machthebbers. Er wordt bijvoorbeeld een Nelson Mandelaplein gecreëerd in een Brusselse gemeente en wordt in dat verband een oproep gelanceerd voor een artistiek project, maar de tekst ervan wekt de indruk dat het veeleer de bedoeling is te beletten dat het project een weerspiegeling is van de mening van velen dat Patrice Emery Lumumba een martelaar en een nationale held is, dan *carte blanche* te geven aan de creativiteit van de kunstenaar.¹⁷⁹⁹ Patrice Lumumba wordt immers overal ter wereld gehuldigd en zijn strijd voor vrijheid en waardigheid vindt overal weerklank.

Dergelijke projectoproepen sterken de jonge kunstenaars met Afrikaanse wortels tevens in hun idee dat zij zich moeten schikken naar de regels, veeleer dan ze zelf te creëren of ze ter discussie te stellen, indien zij ooit willen werken en op hun gebied erkenning willen oogsten. Dat is bijzonder problematisch, want in de kunstensector wordt de waarde van kunstenaars bepaald door hun durf en creatie. Ik ontwaar hier een zekere vorm van intimidatie.

3.2. Beschavingscriteria, burgerschapsvoorwaarden en naturalisatie

Na analyse van de aansporing tot assimilatie in Europees Frankrijk stelt de socioloog Abdellali Hajjat dat "*le discours sur l'assimilation coloniale et métropolitaine*" wordt gevoed door dezelfde ideologische impuls als de aansporing tot assimilatie om de Franse nationaliteit te verwerven, waarbij "*la frontière entre citoyenneté et nationalité est justifiée par la différence de civilisation et par le lien entre nation et race.*"¹⁸⁰⁰

Met betrekking tot de naturalisaties schrijft die auteur het volgende: "*et toujours ces questions posées, voulues pertinentes pour mesurer, pour évaluer la capacité à s'intégrer, questions qui varient: Parle-t-il la langue? Vit-il dans un milieu exclusivement français? Paraît-il jouir d'une bonne santé? Ses enfants sont-ils assimilés? Jusqu'à cette question: Passe-t-il des séjours "au bled"/ où y passe-t-il ses vacances?*". De gedachte die ten grondslag ligt aan die vragenlijst is dezelfde als de idee die eertijds de basis vormde voor de vragenlijst met het oog op de afgifte van de "*carte d'évolué*"; de inboorling, de

¹⁷⁹⁹ Oproep tot kandidaturen met het oog op het ontwerpen en de uitvoering van een kunstwerk op het Nelson Mandelaplein te Sint-Lambrechts-Woluwe (uiterste datum voor indiening van kandidaturen: 31 mei 2021).

¹⁸⁰⁰ Abdellali Hajjat, "*Les frontières de l'identité nationale: l'injonction à l'assimilation en France métropolitaine et coloniale*" (Parijs, *La Découverte*, 2012).

andere wordt immers verzocht zijn menselijkheid, zijn waardigheid te bewijzen. De naturalisatie- en opvangprocedures van de vreemdelingen liggen dan ook rechtstreeks in het verlengde van de beschavingscriteria die middels de "*carte d'évolué*" aan de Congolese bevolking werden opgelegd. De bedoeling ervan is een aantal criteria toe te passen die worden bepaald door de vertegenwoordiger van de enige ware en superieure vorm van menselijkheid (namelijk de blanke) en na te gaan in welke mate de inboorling daaraan voldoet.

De nota van juli 2020 van Bart Somers, Vlaams minister van Binnenlands Bestuur, Bestuurszaken, Inburgering en Gelijke Kansen, laat weinig ruimte voor twijfel: de controlemaatregelen en -criteria inzake de toegang tot het burgerschap moeten worden aangescherpt. De nota stelt dat de kandidaat-asielzoekers het inburgeringstraject voortaan niet meer mogen volgen. Uit de onderliggende boodschap blijkt een heus streven naar overheersing: in Vlaanderen zijn de man en vrouw van westerse afkomst thuis en zijn zij overal heer en meester. Als zij reizen, is dat als toerist of als expat. Ze zorgen voor een meerwaarde, waar ze zich ook bevinden. Reizende niet-Europeanen zijn echter migranten. Het gaat niet om mannen, vrouwen en kinderen. Indien zij op Vlaams grondgebied willen worden aanvaard, zullen ze zich moeten aanpassen, zich moeten schikken naar onze regels en de aansporing "om niets te zijn" moeten aanvaarden. Dat wil zeggen dat zij bovenal onvoorwaardelijk zullen moeten aanvaarden een slaafse en goedkope arbeidskracht te worden, tenzij zij een onmiskenbare en bijna onbetwistbare meerwaarde bieden, bij voorkeur gekoppeld aan hun niet-Europese oorsprong. Iemand uit de diaspora willen aanmerken als een meerwaarde voor de westerse samenleving, is een schier onmogelijke onderneming. De recente beledigende uitlatingen van Herman De Croo en van Etienne Davignon getuigen van die minachtende ideologie jegens de Afrikaanse bevolking in Europa, aangezien de onderliggende gedachte ervan was dat "*ceux d'Afrique au moins ne remettraient pas en question la supériorité de l'Homme blanc*."¹⁸⁰¹

Dat er een agentschap voor de integratie van nieuwkomers bestaat waarvan de opdracht bij wet is vastgelegd, is op zich al bedenkelijk. De Afrikanen in Europa worden migranten genoemd, maar de Europeanen in Afrika zijn "expats". En de Franse immigranten in België voelen zich er meer thuis dan de Belgen van Afrikaanse afkomst, terwijl die eerste groep nochtans in het vreemdelingenregister staat ingeschreven, in tegenstelling tot de tweede. De onderliggende bedoeling van het voormelde agentschap bestaat erin de nieuwkomers ertoe aan te sporen zich te integreren. Gelet op de negatieve stereotypen over de Afrikaanse cultuur die zowel de Afrikanen zelf als de Europeanen erop nahouden, kan deze aansporing tot integratie zonder meer worden herleid tot een aansporing om "niets te zijn", zoals Achille Mbembe het verwoordde.

3.3. Ontmenselijking van "de Andere"

Kolonisatie begint altijd met de confrontatie tussen twee lichamen: dat van de Europeaan en dat van "de Andere", die "exotisch" en verschillend is. Om zich het grondgebied toe te eigenen volstaat militair geweld niet, en om te koloniseren moet het lichaam van "de Andere" worden overheerst. Het politiegeweld is het verlengde van die overheersing.

De dekoloniale activisten in Europa krijgen van de aanhangers van een conservatieve en revisionistische kijk op de koloniale periode vaak te horen dat de situatie van de zwarten in Europa compleet anders zou zijn dan die van de zwarten in de Verenigde Staten, en dat er zelfs geen wereldwijde zwarte cultuur zou bestaan. Wellicht hebben zij geen weet van de *cultural studies* en de *postcolonial studies*, noch van de kritische theorie (een stroming in de sociale filosofie) of van de Afro-kritische theorie. Dr. Paul Gilroy, auteur van *L'Atlantique Noir* (verschenen in het Engels in 1993, vertaald in 2017) verzoekt de lezer: "*prendre au sérieux les histoires, les analyses et les expressions culturelles noires*", "*obtenir que les Noirs soient considérés comme agents doués de capacités*

¹⁸⁰¹ A. W. Mpoma, 2020, "*Décoloniser les arts et la culture en contexte postcolonial*" in *Being imposed upon*; Nicolas Divert, "*L'antagonisme de la figure de l'étranger*", blz. 61.

cognitives et d'une véritable histoire intellectuelle."¹⁸⁰² Uit zijn onderzoek naar de diasporacultuur in de ruime zin blijkt dat er wel degelijk een wereldwijde zwarte cultuur bestaat.

In de teksten van Belgische, Franse, Amerikaanse en tal van andere Europese hiphopnummers wordt heel vaak gewag gemaakt van politiegeweld in de openbare ruimte jegens mensen met een andere huidskleur. Ook in sommige films wordt dat thema aangekaart (*La Haine* in Frankrijk), of recenter, in *Les Misérables* van Ladj Ly, waaruit blijkt dat in de tussentijd niet veel is veranderd. Politiegeweld is de "moderne" versie van het geweld dat destijds door de koloniale machthebbers werd gepleegd, in een tijd met een gerecht voor de negers en een ander voor hun blanke meesters, waarin een Congolese man ertoe kon worden veroordeeld een volledige dag naar de zon te kijken en aldus zijn gezichtsvermogen voorgoed te verliezen, omdat hij het had aangedurfd een blanke man recht in de ogen te kijken.¹⁸⁰³

JUSTICE POUR TOU.T.E.S JUSTITIE VOOR ALLEN		
ILYES ABBEDOU (29)	- TUÉ	19 / 01 / 2021
IBRAHIMA BARRIE (23)	- TUÉ	09 / 01 / 2021
ABDERRAHMANE RIDHA KADRI (AKRAH) (29)	- TUÉ	19 / 07 / 2021
ADIL CHARROT (19)	- TUÉ	10 / 04 / 2020
MEHDI BOUDA (17)	- TUÉ	20 / 02 / 2019
M AWDA SHAWRI (2)	- TUÉE	17 / 05 / 2018
MOÏSE LAHINE BANGOURA (27)	- TUÉ	07 / 05 / 2018
JOZEF CHOVANEC (38)	- TUÉ	19 / 02 / 2018
OUASIM TOUHIONT (24)	- TUÉ	09 / 05 / 2017
SABRINA ELBAKKALI (20)	- TUÉE	03 / 05 / 2017
DIEUMERCI KANDA (41)	- TUÉ	04 / 02 / 2014
SOULÁÏMANE TANILI ARCHICH (15)	- TUÉ	21 / 02 / 2014
JONATHAN JACOB (26)	- TUÉ	06 / 01 / 2010
FAYÇAL CHAABAN (25)	- TUÉ	25 / 04 / 2006
ARDIÇLAR (38)	- TUÉ	13 / 06 / 2006
CEYLAR (23)	- TUÉ	23 / 01 / 2022
KARIM CHEFFOU (23)	- TUÉ	03 / 01 / 2022
ADANU (20)	- TUÉ	03 / 02 / 2020
SEHIRA (27)	- TUÉ	07 / 11 / 1997
SATD SANHAÏI (19)	- TUÉ	22 / 08 / 1994
HINDOUN		

Deze pancarte bevat de namen van mensen met een andere huidskleur die werden gedood door politieagenten tijdens de uitoefening van hun functie. Dit overzicht werd opgesteld door een jonge activist, Landry Kalla.

3.4. Politiegeweld

De politie is gerechtigd geweld te gebruiken om de orde te handhaven, maar wendt dat geweld thans onrechtmatig aan tegen mensen met een andere huidskleur. Om dat brute politiegeweld aan te klagen, werd in de Verenigde Staten en elders ter wereld de *Black Lives Matter*-beweging opgericht, om aan te geven dat zwarten moeten kunnen ademen en leven. Lamine Bangoura, Dieumerci Kanda,

¹⁸⁰² Paul Gilroy, *L'Atlantique noir: modernité et double conscience* (Parijs, Éditions Amsterdam, 2017), blz. 38.

¹⁸⁰³ Familiegesciedenis.

Mehdi Charrot, Ibrahima Barrie, Semira Adamu, Adil Charrot, Mawda Shawri en vele anderen hebben het politiegeweld met hun leven betaald. Dankzij internet en de sociale netwerken komen almaar meer getuigenissen naar buiten over racistisch gedrag waaraan politieagenten, andere gezagsdragers of zelfs gewoon de burens zich schuldig maken. Zulks betekent echter niet dat het een nieuw verschijnsel betreft; de algemene verontwaardiging over die zogenaamd uitzonderlijke feiten verhult immers dat ze voor sommige mensen *de facto* dagelijkse kost zijn.

Een van die getuigenissen werd afgelegd door Europarlementslid Pierrette Herzberger-Fofana¹⁸⁰⁴, die door de politie werd mishandeld omdat ze tussenbeide was gekomen toen de politie een jongeman met een andere huidskleur hardhandig aanpakte in de buurt van het station Brussel-Noord. Het is een groot probleem dat de plegers van dergelijke misdaden en wanbedrijven daar zomaar mee weggelaten worden. Zij worden beschermd en gesteund door hun vakbond, en geprezen door hun meerderen omdat zij daden hebben gesteld die tot het overlijden van mensen met een andere huidskleur hebben geleid. Deze laatste worden niet alleen ontmenselijkt (dat blijkt uit hoe mensen worden behandeld die hun land ontvluchten naar daar waar het veilig is en hun gezin een betere toekomst heeft), maar ook als criminelen aangemerkt.

In een rechtsstaat zou de politie rechtmatig geweld gebruiken om de orde te handhaven. In een land waar de rechtsstaat in gebreke blijft jegens bepaalde groepen en tegen wie de politie volkomen onbestraft bruto geweld gebruikt, is het echter niet verwonderlijk dat gewone burgers van de dominante groepen - die in principe niet gerechtigd zijn geweld te gebruiken - gaan vinden dat zij geweld mogen gebruiken jegens de leden van de gedomineerde groepen. In dit geval is dat geweld gericht tegen mensen met een andere huidskleur en tegen mensen van Afrikaanse origine.

Dat geweld kan symbolisch, verbaal en soms fysiek zijn. Ook in dezen begint de pers aarzelend - soms wel, soms niet - haar werk te doen en te berichten over gewelddaden jegens mensen met een andere huidskleur en Afrikaanse mensen (geweld van een volwassen buurman tegen kinderen, politieagenten die al dan niet gevolg geven aan een klacht van een buurman, die aan kinderen thuis vragen om te bewijzen dat ze daar wel degelijk wonen en dat ze geen inbrekers zijn, burens die een zwart gezin in een mooie buurt in Elsene ervan beschuldigen thuis een kapsalon uit te baten enzovoort).

Dan is er ook nog het geweld van alle andere gezagsdragers dan de politie, zoals treinbegeleiders (op de sociale netwerken circuleren heel wat beelden van gefilmde feiten) of ambtenaren aan het loket van administratieve diensten. Op racisme op school zal verderop worden ingegaan.

De voorgaande ophijsting van waargebeurde feiten, die met alle macht moeten worden bestreden, mag echter niet overschaduwen dat er ontelbare gevallen zijn van goed nabuurschap en van een ronduit hartelijke omgang met de politie of met ambtenaren – ook dat is de dagelijkse realiteit. In dezen wordt verwezen naar zangeres Amel Bent, die in haar bijdrage aan een documentaire heeft aangegeven dat niet het hele politiekorps te schande mag worden gemaakt wegens het gedrag van een paar enkelingen, maar dat het evengoed fout is alle zogenoemde “*jeunes des cités*” over dezelfde kam te scheren. De manier waarop men zich kleedt, de wijze waarop men zich uitdrukt of gewoon het feit dat men in een welbepaalde wijk woont, bepaalt immers niet wie we zijn. Hoe dan ook is het niet

¹⁸⁰⁴ Sandrine Delorme, “*Une députée européenne raconte son expérience de la brutalité policière et du racisme*” (video), *Euronews*, 18 juni 2018, geraadpleegd op 19 april 2021, <https://fr.euronews.com/2020/06/18/une-deputee-europeenne-raconte-son-experience-de-la-brutalite-policier-et-du-racisme>.

rechtvaardig noch relevant de betrokkenen steevast als “racaille”¹⁸⁰⁵ te bestempelen, evenmin als alle politiemensen als racistisch en corrupt mogen worden aangemerkt.

- Criminalisering van de migrant, verjaagbeleid

Context

De situatieschets in het rapport van AZG uit 2019 is een heldere weergave van het probleem:¹⁸⁰⁶

“Dans de nombreuses régions du monde, la migration est criminalisée. En Europe, on assiste depuis quelques années à une fermeture brutale des frontières, qui affecte les migrants aussi bien sur la route que dans les pays d’accueil ou de transit, alors que des guerres ou des persécutions, notamment en Syrie, en Irak mais aussi en Afghanistan ou en Érythrée, ont poussé des millions de personnes à fuir leur pays. En Europe, on assiste depuis quelques années à une fermeture brutale des frontières, qui affecte les migrants aussi bien sur la route que dans les pays d’accueil ou de transit, alors que des guerres ou des persécutions, notamment en Syrie, en Irak mais aussi en Afghanistan ou en Érythrée, ont poussé des millions de personnes à fuir leur pays.”

En Libye, point de passage historique des routes migratoires vers l’Europe, les migrants et réfugiés sont exposés à des degrés de violence inouïs. Ils sont fréquemment exploités, abusés, battus, torturés, ou emprisonnés dans des conditions inhumaines, sans accès aux soins de santé. Lorsqu’ils tentent la traversée de la mer Méditerranée pour rejoindre l’Europe, c’est au péril de leur vie. Ces dernières années, l’Union européenne s’est obstinée à progressivement empêcher les activités de secours en mer Méditerranée, en criminalisant les ONG qui aident les populations migrantes. Or les opérations de recherche et de sauvetage en mer ont pour seule vocation de sauver des vies. Selon l’Organisation internationale pour les migrations (OIM), plus de 20.000 personnes auraient perdu la vie en mer Méditerranée depuis 2014 : une estimation basse, au vu de tous les naufrages qui n’ont pu être recensés. La Méditerranée est ainsi la frontière maritime la plus meurtrière du monde.”

Martin Vander Elst liet zich in de volgende bewoordingen uit over het verjagen van migranten:

*“Les politiques de traque aux migrants misent en œuvre à l’échelle européenne (que ce soit Frontex sur les frontières extérieures et des opérations du type Medusa sur les frontières intérieures) sont des politiques criminelles. Elles tuent ! En fermant toutes les voies de migration et en criminalisant de plus en plus sévèrement le passage, les politiques de chasse aux migrants exercent une pression de plus en plus forte qui contraint les migrants à devoir prendre de plus en plus de risques. (...) Les États européens sous la pression des lobbys du complexe militaro-industriel mettent en œuvre à coup de moyens très importants une politique dont l’objectif est de poursuivre les réseaux qu’ils ont eux-mêmes contribué à créer. Une politique criminelle. Il existe cependant une autre politique nettement moins coûteuse qui consisterait à offrir à ces réfugiés irakiens et iraniens un droit au séjour, c’est-à-dire simplement à faire respecter le droit d’asile. Pour briser ce cercle infernal et meurtrier, nous exigeons le **démantèlement des opérations Medusa, le respect du droit d’asile et la régularisation des sans-papiers !**”*

Bovendien draagt Unia, een overheidsorganisatie die wordt geacht de burgers te beschermen en een einde te stellen aan structureel racisme, door haar passieve houding in sommige dossiers *de facto* bij aan het structurele racisme. Dat Unia meent over voldoende getuigenissen en bewijzen te beschikken om zich burgerlijke partij te stellen in de zaak met betrekking tot het brutale politieoptreden jegens jongeren in de kazerne van Etterbeek bijvoorbeeld, kan men alleen maar toejuichen. In de zaak-Lamine Bangoura daarentegen opteert Unia ervoor zich geen burgerlijke partij te stellen en het aldus

¹⁸⁰⁵ Cf. Nicolas Sarkozy bij zijn bezoek aan Argenteuil, “Cette bande de racailles? On va vous en débarrasser!” *Il y a 11 ans, Nicolas Sarkozy faisait polémique à Argenteuil* (videofragment), *franceinfo*, 2 november 2016, geraadpleegd op 19 april 2021, https://www.francetvinfo.fr/politique/les-republicains/primaire-de-la-droite/video-cette-bande-de-racailles-on-va-vous-en-debarrasser-il-y-a-11-ans-nicolas-sarkozy-faisait-polemique-a-argenteuil_1898847.html.

¹⁸⁰⁶ Médecines sans Frontières, *Bilan de l’année 2019*, geraadpleegd op 19 april 2021, <https://www.msf.org/fr/rapport-international-dactivit%C3%A9s-2019>

mogelijk te maken dat de aangeklaagde politieambtenaren niet worden gestraft. Het Comité *Justice pour Lamine* wijst er terecht op dat het de witte samenleving niets kan schelen. Volgens de spreekster is dat een onderdeel van het witte privilege: de mogelijkheid om gewoonweg niets met een racistisch onderwerp te maken willen hebben omdat men er geen zin meer in heeft, omdat het op emotioneel vlak te zwaar is, omdat het weekend en mooi weer is en men nood heeft aan ontspanning, of nog omdat op basis van de procedures die door leden van het *establishment* zijn bepaald, niet formeel kan worden bewezen dat de handeling racistisch is. En dus gaat de ontspanning in het gezelschap van de vrienden vóór.

Op de Facebookpagina van het Comité *Justice pour Lamine* stond op 21 maart het volgende bericht:

“Le meurtre de Lamine Bangoura devrait être à la une des journaux, à la une des agendas des militants anti-racistes.

La ministre Schlitz a dit vouloir redéfinir, le racisme. La définition que nous proposons : la surexposition à la mort dans des dispositifs d’Etat et l’indifférence face à ces morts.

Unia et d’autres organisations d’Etat doivent prendre acte de leurs responsabilités dans la sordide décision de non-lieu en faveur de la police qui est tombée ce 16 mars. Notamment en ne se constituant pas partie civile.

D’autres déclarent chercher des preuves objectives. Ces preuves existent pourtant. Mais il conviendrait plutôt de quitter une position d’insensibilité blanche afin de se rendre capable de reconnaître les opérations de mise à mort.

Celles-ci sont le résultat d’un long processus allant du contrôle d’identité à cette mise à mort en passant par toutes les formes de racisme structurel : emploi, logement, culture, sport, justice etc.

Ne pas se constituer partie civile a laissé la porte ouverte à une décision de justice qui veut nous faire croire que les 23 rôles d’agonie de Lamine étaient une menace pour les policiers. Pour ces gens, en vertu de leur inaction, c’est comme si BLM n’avait pas existé.”

Ook Martin Vander Elst postte enkele maanden geleden op zijn Facebookaccount verscheidene berichten over ‘de kleine Mawda’. Selma Benkhelifa, de advocate van de ouders van Mawda Shari, geeft aan dat hun tweejarig dochtertje werd gedood door de politie, doordat hun bestelwagen met migranten tijdens de achtervolging werd beschoten door een politieman, waarbij de twee jaar oude peuter om het leven kwam. Het kind heeft een kogel in het hoofd gekregen. Bij de politiedebriefing zijn alle betrokkenen het erover eens dat de achtervolging volgens het boekje is verlopen. Een actie die (ook al was het per ongeluk) het leven heeft gekost aan een klein meisje, kan als “uitstekend werk” worden aangemerkt. Zulks geeft de politiemensen het gevoel van straffeloosheid; van hun hiërarchische meerderen krijgen ze immers felicitaties. Zulks is alleen mogelijk door de personen met een andere huidskleur te ontmenselijken en als criminelen weg te zetten. De advocate heeft derhalve verzocht de feiten te herkwalficeren als moord, alsook het migratiebeleid te herzien en het MEDUSA-project stop te zetten. Ook in de zaak-Lamine Bangoura heeft de politie van Kortrijk bevestigd dat ze haar werk naar behoren heeft gedaan, hoewel daarbij een onschuldige werd gewurgd en aan handen en voeten geboeid, waarna de agenten bovenop hem zijn gaan zitten, waardoor hij is gestikt (gepost op 2 maart 2021). Dergelijke berichten komen geregeld naar buiten en geven slechts een vaag idee van het aantal racistische handelingen die in ons land thans worden gesteld. We hebben zelfs nog niet het topje van de ijsberg gezien; het geweld van het systeem waarin onze jonge generaties proberen op te groeien, is onpeilbaar.

4. Humor en superioriteitstheorie

4.1. Definitie van het recreatief racisme door Adilson Moreira

Adilson Moreira beschrijft recreatief racisme als volgt:

“C’est un type d’oppression raciale avec des images stigmatisantes, méprisantes sur les minorités (sur les Noirs), qui circulent dans la société sous couvert de l’humour et qui malgré tout compromettent le statut matériel et culturel des minorités.” Volgens de auteur beoogt een dergelijke legitimering precies hetzelfde doel als de overige vormen van discriminatie, zijnde het legitimeren van de raciale hiërarchische indeling van de samenleving, alsook ervoor zorgen dat de dominante groep (en hun tokens) het heft in handen blijft houden. Een specifiek aspect van het recreatief racisme is dat het beoogt het sociale imago van de dominante groep te beschermen; die verstopt zich achter het argument dat het om te lachen is. In die moderne samenlevingen is men echt racist zonder racistisch te zijn. Elkeen erkent dat er racisme is in de samenleving, maar niemand zal van zichzelf zeggen dat hij een racist is. In dezen stellen mensen racistische handelingen, maar weigeren ze te erkennen dat wat ze doen – of soms zelfs dat wat ze niet doen – bijdraagt aan de bestending van de raciale hiërarchische indeling van de samenleving. Wie racistisch handelt maar niet toegeeft een racist te zijn en bovendien tot in de kleinste details probeert uit te leggen waarom zijn of haar gedrag niet racistisch is en hoe de racistisch bejegende persoon de feiten zou horen te interpreteren, bevindt zich in de fase van de “onbewuste onbekwaamheid” van het leerproces. De betrokkene heeft het eerste stadium van het leerproces, zijnde bewuste onbekwaamheid, nog niet afgerond. Die fase is noodzakelijk en maakt het mogelijk de eigen zekerheden en gedragingen ter discussie te stellen. Ze maakt het mogelijk te luisteren, blijk te geven van een oprecht streven om zich te ontwikkelen en om bij te leren, teneinde de eigen ingesteldheid te veranderen. Een bewust bekwame persoon die de nodige wijsheid aan de dag heeft gelegd en die de tijd heeft genomen om sommige gedragingen en gedachten in twijfel te trekken, is makkelijk herkenbaar aan zijn of haar luistervermogen. Het is echt om die reden dat ik, evenmin als Réni-Eddo Lodge, geen tijd opoffer om te discussiëren met mensen die niet zichtbaar deel uitmaken van een groep van mensen met een andere huidskleur, maar die mij wel onmiddellijk proberen uit te leggen wat al dan niet onder racisme moet worden verstaan. Aangezien die mensen niet de eerste fase hebben doorlopen die noodzakelijk is een constructieve gedachtewisseling, laat ik hen liever niet mijn tijd verspillen.

4.2. Racistische folklore

Inzake het recreatieve racisme, inzonderheid het geval van Zwarte Piet of van de boeman, rijst de vraag hoe het mogelijk is dat een samenleving zich zo onverschillig opstelt inzake de psychologische integriteit van kinderen. Het klopt dat het een traditie betreft die te maken heeft met herinneringen uit de kindertijd, zoals dat het geval is met Kuifje, die nationale held. Ik heb echter de indruk dat de samenleving eerder geneigd zou zijn haar gewoonten en gebruiken te veranderen om het welzijn van dieren te vrijwaren in plaats van dat van zwarte kinderen. En dat doet pijn. Het feit dat niet alle zwarte kinderen zich direct aangesproken voelen door die figuur van Zwarte Piet, is geen excuus voor de onverschilligheid en de minachting die eenieder te beurt valt die zich wél tegen die folklore heeft gekant. Die onverschilligheid en minachting wordt soms aangemerkt als “wit voorrecht”. De leden van de dominante groep zien er helemaal geen graten in anderen te bespotten en te vernederen, aangezien hun superioriteit volgens hen buiten kijf staat.

Er bestaan nog andere problematische figuren, zoals de *Sauvage* op het Ducasse-feest in Aat, waarover de vereniging *Bruxelles Panthères* zich uitvoerig uitlaat. De zwarte reuzen van Lier, Kinnebaba en zijn vrouw, een stel van dienstbodes die kleiner zijn dan de andere reuzen, behoren eveneens tot de Belgische racistische folklore, waarbij ze een stereotiep en beperkend beeld weergeven van de mensen van Afrikaanse afkomst. Hetzelfde geldt voor sommige praalwagens van het carnaval van Aalst of voor de *Noirauds*, die thans hun gezicht zwart, geel en rood schminken. Dat schminktraditie en de figuur van Zwarte Piet werden meermaals getoetst op hun pedagogische integriteit, zowel in Vlaanderen (Bambi Ceuppens), in Nederland alsook in het Frans, door de vzw Bamko-Cran.

Bamko heeft tevens gepoogd het experiment met de zwarte pop over te doen dat in 1947 in de VS door Kenneth en Mamie Clark werd uitgevoerd en waaruit bleek hoezeer racisme bij de socialisatie van kinderen werd aangeleerd en geïnternaliseerd.

4.3. Het experiment met de zwarte pop en geïnternaliseerd racisme

<https://fb.watch/4at1imiOpA/>

<https://www.psychologie-sociale.com/index.php/fr/experiences/categorisation/69-conscience-de-soi-raciale>

De proefpersonen waren jonge zwarte kinderen van 3 tot 7 jaar oud. De onderzoekers tonen elk kind vier poppen (twee zwarte en twee blanke). Elk kind werd gevraagd de volgende vragen in volgorde te beantwoorden:

Geef me de pop waarmee je zou willen spelen, de pop die je het liefst hebt.

Geef me de pop die een lieve pop is.

Geef me de pop die lelijk is.

Geef me de pop die een mooie kleur heeft.

Geef me de pop die op een blank kind lijkt.

Geef me de pop die op een gekleurd kind lijkt.

Geef me de pop die lijkt op een kind van een *negro* (toentertijd de officiële term voor zwarten in de Verenigde Staten).

Geef me de pop die op jou lijkt.

Dit waren de resultaten:

Vanaf de leeftijd van 3 jaar was meer dan 75 % van de proefpersonen bij machte de poppen correct te identificeren op grond van hun kleur (vraag 5 en 6).

66 % van de 4-jarigen erkenden dat zij meer op een zwarte pop leken (vraag 8). 76 % koos er echter voor met een blanke pop te spelen (vraag 1). 76 % vond dat ook een lieve pop (vraag 2) en 72 % vond ten slotte dat ze een mooie kleur had (vraag 4). Als "lelijke" pop (vraag 3) koos 25 % van de 4-jarigen voor de blanke pop, terwijl 55 % de zwarte pop aanwees. Op 5-jarige leeftijd werd de tendens meer uitgesproken: 78 % wees de zwarte pop aan als lelijk en nog slechts 11 % vond de blanke pop lelijk.

Uit die resultaten blijkt dus dat zwarte kinderen in een tijd van rassensegregatie al op zeer jonge leeftijd leden onder een gevoel van minderwaardigheid, een depreciatie van de eigen persoon, die schadelijk is voor de goede ontwikkeling van hun persoonlijkheid.

Gelukkig is de wet ten goede veranderd. De erkenning van gelijke rechten garandeert echter nog geen feitelijke gelijkheid. Onze democratische samenlevingen blijven *de facto* racistisch en discriminerend.

Ter illustratie zij gewezen op een peiling die de Franse *Commission nationale consultative des droits de l'homme* heeft uitgevoerd in maart 2000, waaruit bleek dat 63 % van de bevestigden van mening was dat "er te veel Arabieren zijn in Frankrijk". Gestigmatiseerd worden, staat per definitie gelijk met het hebben van een gedeprcieerde identiteit die door anderen als minderwaardig wordt beschouwd.

Bij het in december 2019 door Bamko uitgevoerde experiment¹⁸⁰⁷ werd de kinderen eveneens gevraagd aan te geven of Sinterklaas en Zwarte Piet respectievelijk meer op een Afrikaan dan wel op een Europeaan leken.

¹⁸⁰⁷ <https://www.bepax.org/publications/pere-fouettard-saint-nicolas.html>.

Als een kind erkent dat de maatschappij waarin het leeft, hem of haar gelijkstelt met een Afrikaan; als dat kind voorts erkent dat het personage dat feitelijk de rol van de knecht van Sinterklaas speelt, als dom en gemeen wordt voorgesteld en dat dit personage tot dezelfde groep behoort als dat kind zelf, dan hebben we te maken met een problematische situatie voor de identiteitsvorming van dat kind. Daarenboven wijst dit experiment ook op geïnternaliseerd racisme. Een en ander is van cruciaal belang om te begrijpen hoe de maatschappij werkt en waarom de vertegenwoordigers van de dominante wereld altijd voorbeelden zullen vinden van Afro-descendente mensen met een andere huidskleur die beweren in België helemaal geen racisme te ervaren.

Een recente overtuigende podcast, *Les enfants du bruit et de l'odeur* heeft, hoewel hij in Frankrijk werd gepubliceerd, heeft voor kinderen en hun ouders een opening gemaakt om soortgelijke gewelddadige kwesties in België aan te kaarten. Na het beluisteren van een paar afleveringen is de toon gezet: is het echt nodig nog steeds te moeten verantwoorden dat er een verband is tussen de overgeërfde kleinerende koloniale denkbeelden en de racistische en gewelddadige uitingen in het dagelijks leven van onze kinderen vandaag?

Er zijn alternatieven mogelijk, zoals de door kunstenaar Laura Nsengiyumva opgezette voorstelling *Queen Nikkolah*, waarin wordt voorgesteld elk jaar op 6 december snoep en geschenken uit te delen aan alle kinderen.

4.4. Gevolgen: zelfbeeld en mentale gezondheid

In een voor Bamko uitgevoerde analyse heb ik in 2019 daarover het volgende geschreven:

“Dans les différentes phases de la construction identitaire des enfants vers leur passage à l’âge adulte s’ancrent des croyances individuelles et collectives dont l’apprentissage et la transmission relèvent le plus souvent du non-dit et du non verbal.

Les représentations diffusées lors des fêtes de fin d’année constituent un corpus qui assigne les un.es et les autres à certains rôles en fonction, notamment de la carnation de leur peau. Ainsi, Père Noël et Saint-Nicolas sont des hommes blancs, âgés, ils portent une barbe. Ils sont les chefs car ils décident qui sont les enfants sages qui méritent des cadeaux et ils sont gentils car ils distribuent les cadeaux. Cette fonction est largement considérée comme valorisante par une majorité de la population belge. Le personnage belge de Queen Nikkolah répond donc à un besoin de représentation et de représentation positive.”¹⁸⁰⁸

In 1991 stelde Jean-Pierre Jacquemin dat in het geval van het symbolische kannibalisme (zwarte marsepeinfiguurtjes, zwarte chocoladepoppen, Antwerpse Handjes in chocolade enzovoort) het volgende geldt: *“Le caractère injurieux est devenu plus subreptice, camouflé par le ludique.”*. Wat de auteur hier als ludiek omschrijft, wordt door Adilson Moreira als recreatief racisme aangemerkt. De ene is een Belgische auteur, de andere is van Afrikaans-Braziliaanse herkomst; tussen hen ligt een periode van dertig jaar.

De vragen van de schrijver van *Le cœur des ténèbres* zijn nog altijd actueel. Vandaag zouden de sociale netwerken ons echter de mogelijkheid bieden ze makkelijk te beantwoorden.

“Que révélerait l’approche systématique du discours de la rue” aujourd’hui des médias sociaux? La parole des bistrotts, des magasins, des trams, des bureaux, des cantines constitue un étrange corpus qui englobe les Noirs et les immigrés d’origine non-européenne: histoires drôles et multicolores exprimant avec constance le mépris culturel ou l’obsession sexuelle, ...”¹⁸⁰⁹

¹⁸⁰⁸ <http://afrobrusselscity.com/presence-labsence-radicale-de-queen-nikkolah/> Mpoma A. W. (december 2019) *“La présence ou l’absence radicale de Queen Nikkolah”*, Analyse nr. 24, Uitg. Kwandika van de vzw Bamko-Cran, Brussel.

¹⁸⁰⁹ Jean-Pierre Jacquemin, *“Le cœur des ténèbres”*, in *Racisme, Continent obscur*, Jean-Pierre Jacquemin (red.), blz. 11–13.

Ik zou nog kunnen doorgaan met schrijven over Kuifje, Suske en Wiske en Nero met hun karikaturale beelden van zwarten, zogenaamde kannibalen zoals het hoort, lafaards, naïevelingen, infantiel, bijgelovig, de witte man nabootsend en belachelijk in elk opzicht. Maar ik denk dat ik daarover al genoeg geschreven heb, net als over de gevolgen van het recreatief racisme in het leven van Afro-descendente kinderen. Ik besluit dit hoofdstuk met een afbeelding uit een schoolhandboek. U zal zelf vaststellen dat het kind met een andere huidskleur wordt vergeleken met een dier.

5. Structureel racisme en de gevolgen ervan

Stereotypen leiden tot vooroordelen die tot uiting komen in discriminatie. Op zich is het niet belangrijk hoe Hergé ervoor heeft geopteerd de Congolezen in zijn werk op te voeren. Wél problematisch is het feit dat die kijk op de zwarten gevolgen heeft voor het soort van werk dat hun wordt toebedeeld en waartoe ze worden aangezet. Zulks beïnvloedt het vertrouwen dat *a priori* in hen wordt gesteld om functies uit te oefenen waarvoor specifieke intellectuele en organisatorische bekwaamheden vereist zijn. Zulks heeft tevens een weerslag op hun economisch vermogen, hun mobiliteit en levenskwaliteit. Het feit dat zij niet kunnen kiezen waar ze wonen, maar genoeg moeten nemen met vastgoed daar waar men hun dat wil verhuren of verkopen, doet afbreuk aan hun vermogen om georganiseerd en efficiënt op de arbeidsmarkt aanwezig te zijn. Het structurele racisme komt tevens tot uiting in humoristische producties en in de folklore – daarop komen we later terug. Adilson Moreira geeft ter zake aan: « *Une analyse historique des productions humoristiques de notre société démontre qu'elles ont toujours reproduit les mêmes idées stigmatisantes sur les minorités raciales que celles utilisées pour conférer un traitement défavorable à ces minorités dans d'autres situations.* »¹⁸¹⁰

- Discriminatie op de arbeids- en de huisvestingsmarkt, uitsluiting

Tegenwoordig is over dit vraagstuk een eerste literatuurgrondslag gelegd via onderzoeken zoals die welke in 2017 door de Koning Boudewijnstichting of in 2019 door Actiris werden gefinancierd.¹⁸¹¹ In dit verband kan ook worden verwezen naar de tekst van Laure Uwase.

¹⁸¹⁰ Moreira, *Le racisme récréatif*, 67.

¹⁸¹¹ Zie ook het rapport van ENAR. "Afrophia in Europe: ENAR Shadow Report, 2014–2015". Brussel: European Network Against Racism asbl, 2016. Geraadpleegd op 19 april 2021. Kan worden gedownload via <https://www.enar-eu.org/Shadow-Reports-on-racism-in-Europe-203>.

Hieronder worden enkele elementen uit de Socio-economische monitoring belicht (die de situatie voor de hele bevolking van 18 tot 64 jaar in kaart brengt). Mensen van Afrikaanse oorsprong blijven, meer dan elke andere groep van mensen, steken in uitzendbanen, wat op een vorm van kansarmoede op de arbeidsmarkt wijst. Met hetzelfde diploma zal iemand van Belgische herkomst makkelijker werk vinden dan iemand van buitenlandse oorsprong. Bovendien hebben mensen van Belgische origine toegang tot gegeerde banen, ongeacht hun diploma, terwijl mensen met een buitenlandse achtergrond over het diploma moeten beschikken dat rechtstreeks bij de betrekking in deze of gene sector aansluit. Voor de mensen van Belgische oorsprong volstaat het dus over een universiteitsdiploma te beschikken, terwijl mensen met een buitenlandse achtergrond nog betere papieren moet kunnen voorleggen. De samenleving in het algemeen vraagt van hen een grotere inspanning. Het is een publiek geheim: uit heel wat getuigenissen uit de diaspora blijkt dat een veelvoud aan inspanningen moet worden geleverd om eventueel in min of meer dezelfde mate billijk toegang te krijgen tot werk. Als iemand tien keer harder moet werken om op een gelijkaardig resultaat uit te komen, dan is er onmiskenbaar en overduidelijk sprake van discriminatie op het vlak van de toegang tot werk.

6. Racisme in de privésfeer

6.1. Situatie van de in de jaren 1990 geadopteerde Afrikaanse kinderen

Chris Paulis gaat dieper in op het racisme in familieverband in een artikel dat is verschenen in een eerder vermeld verzamelwerk (*Racisme, Continent obscur*) uit 1991.¹⁸¹² Daarin houdt hij de verklaringen van adoptieouders van Congolese kinderen tegen het licht. Aldus stelt hij vast dat die adoptiekinderen vrijwel altijd op koers worden gezet naar ondergeschikte banen, ook al strookt zulks niet met hun persoonlijkheid en behalen ze goede resultaten op school. "*L'injonction à n'être rien*"¹⁸¹³, dat betrekking heeft op de zwarte bevolkingsgroepen in België, houdt rechtstreeks verband met de koloniale periode. Zo schreef Paulis in 1991: "*Il y a pourtant, un peu partout, des failles, des fausses notes qui traduisent l'enracinement profond d'idées reçues, héritage d'un passé trop proche. Des attitudes, des propos – inconscients ou non – démontrent de façon flagrante qu'on n'en a pas encore fini avec les préjugés liés à la race*".

Daar komt nog het Pygmalion-effect bij ("*On dit de quelqu'un qui sait favoriser le plein potentiel d'une autre personne en projetant sur elle sa réussite – ou son échec d'ailleurs, ce qui est moins souvent évoqué – qu'il est un pygmalion*"¹⁸¹⁴): dat wil zeggen, de kracht van de invloed van een omgeving bestaande uit zorgdragende mensen welke die kinderen onder het mom van welwillendheid neerwaarts duwen, met neerbuigende en paternalistische verbale en niet-verbale houdingen. Zowel in dezen als elders is méér dan wat wordt gezegd, vooral de houding belangrijk die met het woord gepaard gaat. Misprijzen en leugenachtigheid kunnen ook stilzwijgend worden herkend en waargenomen, louter door op de lichaamstaal af te gaan.¹⁸¹⁵

Met betrekking tot adoptiegezinnen die, uitsluitend via volle adoptie, kozen voor kinderen van niet-Europese herkomst, blijkt uit onderzoek bij honderden gevallen: "*10 % d'échecs (scolaires, sociaux, ...) plus ou moins graves trouvent explicitement leur origine, partielle ou totale, dans une situation interculturelle mal dominée par les parents eux-mêmes*".

¹⁸¹² Chris Paulis, "*Ombres sur des enfants-soleils: jugements de valeur racialisés dans quelques familles adoptives*", in *Racisme, continent obscur*, o.l.v. Jean-Pierre Jacquemin et al., blz. 159–76.

¹⁸¹³ Achille Mbembe, "*Sortir de la grande nuit*".

¹⁸¹⁴ Philippe Turchet, "*Le langage universel du corps, comprendre l'être humain à travers la gestuelle*" (Québec, *Les éditions de l'homme*, 2009), blz. 20.

¹⁸¹⁵ *Ibidem*.

Er valt niets in te brengen tegen de conclusies waartoe deze onderzoeker in 1991 is gekomen:

“Je comprends mal d’où vient cette certitude de l’infériorité intellectuelle de la race noire vis-à-vis de la race blanche. L’imaginaire social est sans doute en cause. Mais je comprends encore moins comment il est possible d’entreprendre une démarche d’adoption pour faire consciemment de son enfant un être que l’on considère comme étant par nature irresponsable ou inférieur”.

“On avait une goutte de sang blanc en nous, on ne pouvait pas être éduqués comme des Africains. Mais pas comme des Blancs, non plus” (Luc Van Damme in het magazine Le Vijf).

6.2. De erkenning van het leed van de metiskinderen

a) Uit historisch oogpunt

Het seksueel misbruik van minderjarigen heeft betrekking op stelselmatige praktijken van kolonisten – van Belgische maar ook andere nationaliteiten, vermits in Congo-Vrijstaat huurlingen uit verschillende landen deel uitmaakten van de *Force Publique* – die zich na aankomst in een dorp aan jonge, vaak heel jonge en amper geslachtsrijpe meisjes en dochtertjes van stamhoofden vergrepen om hun seksuele lusten bot te vieren.

Na de oprichting van Congo-Vrijstaat werden kinderen die uit dergelijke geslachtsgemeenschap werden geboren, van hun moeder weggerukt, naar België gestuurd of ter plaatse in een weeshuis geplaatst.

Al op minstens dit punt heeft België een krachtig gebaar gesteld door bij monde van toenmalig premier Charles Michel in 2019 officieel zijn excuses aan te bieden voor de segregatie waarvan de metiskinderen en hun moeders bij de onafhankelijkheid in 1960 het slachtoffer zijn geworden. Hoewel het koloniale regime in de jaren 1950 en ten tijde van de onafhankelijkheid stelselmatig metiskinderen naar België heeft gerepatriëerd, worden al vanaf de 19de eeuw metiskinderen door hun vader meegebracht en bij familie ondergebracht of in weeshuizen zoals dat van Gijzegem bij Aalst geplaatst. In dat verband kan worden verwezen naar Alexandre Delcommune: deze koopman, die officier van de *Force Publique* in Congo-Vrijstaat werd en het in Boma tegen chef Msiri opnam, bracht zijn metisdochter rond het einde van de 19de eeuw mee naar België¹⁸¹⁶. Het vraagstuk van de metiskinderen wordt door mijn collega’s uitgediept in het eerste en het tweede deel van dit rapport. Voorts is ter zake het werk van priester Zana Etambala over het weeshuis van Gijzegem van belang.

Vrouwelijke kunstenaars met wie ik samenwerk, vertellen soms aangrijpende verhalen dienaangaande (een pubermeisje dat een stel vormt met een veel oudere man, kinderen die zonder uitleg van hun moeder worden weggerukt, geweld bij de ontmoeting met het witte gezin enzovoort) uit hun eigen familiegeschiedenis¹⁸¹⁷, die ze in hun kunstwerken verwerken. Zelf heb ik in de familie ook al dergelijke verhalen gehoord toen ik nog een kind was, van metisnichtjes die als volwassen vrouw met hun moeder werden herenigd nadat ze als kind onmeedogend van haar werden gescheiden. Ik besefte niet hoeveel gezinnen daarmee te maken hadden gekregen, dat zulks systematisch gebeurde. Het waren geen afzonderlijke, op zichzelf staande feiten.

Kort samengevat:

- Sinds het einde van de negentiende eeuw verblijven metis- en Congolese kinderen in België.

¹⁸¹⁶ Cultuurcentrum Strombeek, “*Sur l’histoire coloniale*”, gesprek in het Engels (met Nederlandse ondertiteling) tussen Maarten Couttenier en Anne Wetsi Mpoma, (Podcast) *Through Her*, 14 juli 2020, geraadpleegd op 19 april 2021, <https://youtu.be/JFGgEy4ka78>.

¹⁸¹⁷ Odette Watshini Messenger, Wata Kawatza (deelnemende kunstenaars aan de tentoonstelling) *Through her/true her*.

- In de privésfeer vielen jonge meisjes ten prooi aan geweld en werden zij gedwongen tot seksuele betrekkingen met veel oudere mannen. Ook jegens hun kinderen werd geweld gepleegd; die werden soms in andere gezinnen of in weeshuizen geplaatst, waar ze werden mishandeld.

b) Uit een hedendaags oogpunt

Ook de metiskinderen zijn een aandachtspunt. Het is niet omdat iemand ouder is van een metiskind dat die persoon als niet-racistisch mag worden beschouwd. Onbewust racisme is immers erg pregnant. De aanzet tot het bestrijden van racisme ligt in de bewustwording dat dergelijk onbewust racisme bestaat; dat bewustwordingsproces is lang, moeizaam, ongemakkelijk, maar absoluut noodzakelijk (anonieme getuigenis van een witte moeder van een metismeisje).

6.3. Het lichaam van de zwarte vrouw en intersectionaliteit

"In order to perpetuate itself, every oppression must corrupt or distort those various sources of power within the culture of the oppressed that can provide energy for change" (Audre Lorde).¹⁸¹⁸

Hoe maken de kapitalistische samenleving en het neoliberale systeem gebruik van het gedrag en de omissies van individuele personen, teneinde de overheersing te bestendigen en de mogelijke energiebronnen van de onderdrukte groepen te ontcrachten? Door het historisch revisionisme van de koloniale periode te blijven herhalen, door ervoor te zorgen dat die groepen onzichtbaar zijn in de media en door de symbolische uitingen van macht in de samenleving in stand te houden.

Zo werkt ook de onderdrukking van vrouwen: de samenleving moedigt een "oppervlakkige erotisering" van het vrouwenlichaam aan, als teken van haar minderwaardigheid, maar tegelijk worden vrouwen sterk aangespoord die macht niet te gebruiken. Ook het koloniale treffen wordt gekenmerkt door het streven om het lichaam van "de Andere" in zijn macht te hebben en te overheersen.

*"Un autre moyen de dominer le corps de l'Autre est le sexe. Le pouvoir des colons sur les corps colonisés se fait au nom de la supériorité raciale. Bien que le concept de race n'ait pas de réalité biologique chez l'humain, il a une réalité sociale et il va remplacer la hiérarchie de classe dans le monde décolonial. La race devient la nouvelle grille de lecture du monde sur laquelle s'intègre la grille du genre, et qui s'articule à la hiérarchie homme/femme."*¹⁸¹⁹

De koloniale erfenis van die seksuele overheersing leeft ook thans nog, en komt met name tot uiting in het sekstoerisme: westerlingen krijgen de mogelijkheid seksueel aan hun trekken te komen (Emmanuel Cohen), zoals in de stad Goma in het oosten van Congo. Die stad ligt in het mijnbouwgebied van het land, goed voor 60 % van de wereldproductie van coltan, kobalt en andere ertsen die vereist zijn voor de productie van smartphones, computers, tablets, autobatterijen en elektrische fietsen, en herbergt een bonte schare westerse expats die aan de slag zijn in allerlei industriële sectoren en liefdadigheidsinstellingen. Door de aanwezigheid van die expats en de sterke vraag ter zake telt de stad heel wat prostituees.

Mensen met een andere huidskleur zijn onderworpen aan een aantal spanningsvelden: aantrekking/afstoting, categorisering/classificatie (antropometrie) en kennis/macht, waarbij laatstgenoemde logica een duurzame "hiërarchisch ingedeelde wereldvisie" oplegt (Yann Le Bihan).

¹⁸¹⁸ Audre Lorde, *"Uses of the Erotic, in The Master's Tools Will Never Dismantle the Master's House"* (Londen, Penguin Books, 2018).

¹⁸¹⁹ In *"Sexualités, identités et corps colonisés"*, G. Boëtsch et al., [blz.].

Zoals reeds aangegeven in de inleiding, ligt het in dezen in de bedoeling te verklaren waar de door personen met een andere huidskleur ervaren ongelijkheden vandaan komen, teneinde de sociale en raciale onrechtvaardigheden doeltreffend tegen te gaan. Daar komt dan ook nog eens de genderongelijkheid bij. Als voorzitter van het Europees Parlement gaf Simone Veil aan dat echtelijk en intrafamiliaal geweld de hoofdoorzaak is van genderongelijkheid. Wie het hedendaagse kolonialisme wil toelichten, kan dus niet om de overheersing in de intieme sfeer heen. De door advocate, filosofe en Afro-Amerikaans boegbeeld van de *critical race theory* in de Verenigde Staten Kimberlé Williams Crenshaw uitgewerkte theorie van de intersectionaliteit verschaft inzicht in de wijze waarop een tot een minderheid behorend sociaal en politiek wezen wordt geconfronteerd met diverse op elkaar inwerkende vormen van discriminatie en/of voorrechten¹⁸²⁰. Thans geniet het concept *multidimensionaliteit* van Darren Leonard Hutchinson de voorkeur van Françoise Vergès, auteur van werken over de koloniale slavernij, het feminisme, de herstelbetalingen en de (roofkunst in de) musea. Zij stelt dat "*une approche multidimensionnelle permet d'éviter une hiérarchisation des luttes fondée sur une échelle de l'urgence dont le cadre reste souvent dicté par les préjugés*"¹⁸²¹. In de praktijk zal volgens de door vooroordelen bepaalde urgentieschaal bijvoorbeeld de strijd van "alle" vrouwen voorgaan op de strijd die zwarte vrouwen leveren. Daardoor heeft die strijd van "alle" vrouwen niet het minste concrete gevolg voor het leven van de zwarte vrouwen, die nog steeds worden gediscrimineerd. Hun bijdrage aan die strijd wordt onzichtbaar gemaakt. Het feit dat het politiek correct is wél over de bevrijding van vrouwen maar niet over de bevrijding van zwarte vrouwen te spreken, is een overduidelijk voorbeeld van een door vooroordelen bepaald kader.

Zwart = vies = dom = lelijk = arm = slaaf = kermisdier = seksuele speeltuin = altijd goedgehumeurd, glimlachend = niet ernstig = te temmen, op te voeren = beheerst de landstalen onvoldoende

Vrouw = zwak = seksobject

De denkbeelden moeten blijvend worden bijgestuurd, want het geweld kan worden uitgeoefend via woorden en beelden, zoals door een en ander dood te zwijgen in de media of door stelselmatig een negatief en stereotypisch beeld van ondergeschiktheid op te voeren dat de vooroordelen en de discriminatie jegens die bevolkingsgroepen voedt.

Anne Laura Stoler bevestigt dat de maatschappelijke classificatie geen onschuldige culturele daad, maar wel een krachtige politieke daad is, zodat kan worden gesteld dat de persoonlijke kwesties onbetwistbaar de kern van de overheersingspolitiek vormden. Uiteindelijk was het binnen de beslotenheid van het gezin met huisbodes dat de Europese kinderen leerden wat ze geacht werden te leren over hun stand en hun ras. Voorts stonden de gendergebonden seksuele sancties centraal binnen de overheersing en werd de Europese suprematie in de vorm van nationale en raciale mannelijkheid. Vandaag wordt de vrouwen in de beslotenheid van het gezin, op school of nog via het door de samenleving opgehangen beeld van henzelf aangeleerd dat zij minderwaardig zijn. Hetzelfde geldt voor de mensen met een andere huidskleur die hun rol leren spelen: hen wordt duidelijk gemaakt wat de samenleving van hen verwacht op het vlak van persoonlijke vriendschapsbanden (vanaf heel jonge leeftijd)¹⁸²² en van liefdesrelaties (later).

In dit verband wordt als uitgangspunt gekozen voor de iconografische ontleding van de voorstelling van een Congolese en een Belgische vrouw in het Congomonument dat zich in het Jubelpark in Brussel

¹⁸²⁰ Kimberlé Crenshaw, "Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color", *Stanford Law Review* 43, nr. 6 (1991): 1241–99.

¹⁸²¹ Françoise Vergès, "*Un féminisme décolonial*" (Parijs, *Éditions La fabrique*, 2019), blz. 35.

¹⁸²² Op de speelplaats leren de zwarte jongens van hun blanke vriendjes bijvoorbeeld dat zij de slechterik moeten spelen.

bevindt. Dit monument is opgenomen in de door dekolonisatieverenigingen georganiseerde rondleidingen over dekolonisatie.¹⁸²³

In een artikel op de webstek van de RTBF wordt dat tafereel als volgt beschreven: "*au sommet, une femme, symbolisant la Belgique, le flambeau de la lumière à la main, accueillant dans son voile une femme africaine et son enfant.*"¹⁸²⁴

Bij die beschrijving kunnen al meteen een aantal opmerkingen worden geformuleerd:

- men spreekt van "*une femme*" bij het verwijzen naar een blanke vrouw, en van "*une femme africaine*" bij de verwijzing naar een Congolese vrouw.

Zulks wijst op wat er in het collectieve onderbewustzijn speelt; het strookt met de eerder vermelde stelling dat de feministische strijd de emancipatie van de blanke vrouw ten goede komt, maar in de feiten niet die van de zwarte vrouw, zoals ook blijkt uit het voorbeeld van de Leopold-II-tunnel, die Annie Cordy-tunnel zou worden genoemd. De blanke man en vrouw worden als universeel beschouwd. Dat "Congolees" en "Afrikaans" door elkaar worden gebruikt, is eveneens bijzonder symptomatisch. Alle zwarte mannen en vrouwen in België worden weliswaar als groep geconfronteerd met racisme en met de uitwassen ervan, maar dat racisme komt op bepaalde gebieden anders tot uiting. Algemeen – en dus niet alleen in België – houden gewezen slavenhoudende en koloniale landen er niet van te worden geconfronteerd met het feit dat hun gewezen slaven- en gekoloniseerde volkeren op hun grondgebied aanwezig zijn. Zij hebben er weliswaar behoefte met zichzelf in het reine te komen met betrekking tot het racisme waarvan ze blijken te geven, maar ze hebben de neiging om een symbool (*token*) te kiezen dat niet afkomstig is uit de gewezen kolonie of van het in slavernij gevoerde volk, maar dat niettemin wordt geassocieerd met een ras. Hoe lichter de huidskleur van de betrokkene, hoe meer men zich met de betrokkene op zijn gemak voelt. Is het binnen de cultuursector bijvoorbeeld toeval dat de enige twee mensen met een Afrikaanse achtergrond die een grote culturele instelling leiden, respectievelijk Ethiopische en Ghanese wortels hebben?¹⁸²⁵

Een vrij recente, toe te juichen en aan te moedigen uitzondering is Laetitia Mampaka, commentator op de Belgische Franstalige nieuwzender LN24. Ik kijk niet noodzakelijk naar die zender, maar leid uit de door die heel welsprekende dame op de sociale media geplaatste filmfragmenten af dat zij zich in haar bijdragen respectvol en attent opstelt. Soms brengt ze informatie met een humoristische inslag, zonder ooit een stereotypisch beeld van de zwarte vrouw neer te zetten. De enige kanttekening die in dit verband zou kunnen worden gemaakt is dat deze jongedame uitzonderlijk veel talent heeft. Het is weliswaar al een overwinning op zich dat haar talent wordt erkend, maar van een echte overwinning kan pas gewag worden gemaakt wanneer de mensen met een andere huidskleur in dit land geen blij

¹⁸²³ Voor meer informatie over dat kunstwerk en de context ervan kan worden verwezen naar talrijke bronnen, waaronder een vrij bevattelijk artikel op de webstek van de RTBF, met als titel "*L'héroïsme militaire belge anéantit l'Arabe esclavagiste: le Monument du Congo au Cinquantaire doublement polémique*", [rtbf.be](https://www.rtb.be/info/belgique/detail_l-heroisme-militaire-belge-aneantit-l-arabe-esclavagiste-le-monument-au-congo-du-cinquantaire-doublement-polemique?id=10519706), 12 juni 2020, geraadpleegd op 19 april 2021, https://www.rtb.be/info/belgique/detail_l-heroisme-militaire-belge-aneantit-l-arabe-esclavagiste-le-monument-au-congo-du-cinquantaire-doublement-polemique?id=10519706.

¹⁸²⁴ *Ibidem*.

¹⁸²⁵ Er zij op gewezen dat de beide betrokkenen in Vlaanderen actief zijn en dat dit landsgedeelte volgens mij veel meer openstaat voor inclusie, omdat de Vlaamse cultuur zich zelf heeft moeten verzetten tegen Wallonië en de francophonie. Tot slot wijs ik erop dat heel wat Congolezen en hun kinderen in Vlaanderen wonen en dat het aantal getuigenissen over specifieke discriminatie jegens Congolese vrouwen op de arbeidsmarkt binnen de culturele sector almaar toeneemt. Al deze beschouwingen houden verband met het feit dat de auteur van het artikel heel goed weet dat het om een Congolese vrouw gaat, maar ervoor kiest haar te beschrijven als een Afrikaanse vrouw. Afrika is echter geen land, maar een continent.

moeten geven van buitengewone, uitgesproken ontwikkelde vaardigheden om te worden aanvaard als volwaardige leden van de samenleving. Van Belgen met Belgische of Europese wortels vraagt men zich immers ook niet af of zij al dan niet uitzonderlijk getalenteerd zijn.

- Werd het zwarte ras in het verleden doorgaans als inferieur beschouwd?

In een door Bamko gepubliceerd artikel met de titel "*Recontextualiser les monuments coloniaux*" beschrijft kunsthistorica Veronica Curto datzelfde deel van het monument als volgt: "*La femme noire, par exemple, est représentée dans une position inférieure par rapport aux blancs et dans une attitude à genoux, toujours avec un ou plusieurs enfants à ses côtés. À l'époque de Vinçotte, ce type de représentation visait à symboliser l'infériorité naturelle de la race noire qui était un concept généralement admis.*"¹⁸²⁶

In de eerste plaats ben ik het er niet mee eens dat dit een algemeen aanvaarde opinie betreft. Leopold II werd ten grave gedragen onder afkeurend gemor van de menigte. Het is immers bekend dat koning Leopold II Congo-Vrijstaat niet vrijwillig aan België heeft geschonken, maar werd gedwongen om dat te doen, ten gevolge van een ongeziene internationale humanitaire campagne die werd gevoerd door Edmund Morel, een Engelse activist die de *Congo Reform Association* (1904-1912) had opgericht.

De door de "koning-bouwer" ondernomen stedenbouwkundige werkzaamheden in Brussel konden evenmin op algemene instemming rekenen en hadden de burgemeester van Brussel ertoe gebracht ontslag te nemen. Met de arbeidersklasse stond hij op zeer gespannen voet.

En wat voor zin heeft het vervolgens vandaag te stellen dat de minderwaardigheid van het zwarte ras destijds algemeen aanvaard was? Zulks doet niets af aan de verantwoordelijkheid, noch aan het feit dat de hele Belgische bevolking, ook de arbeidersklasse, wel is gevaar bij de impact die de kolonisatie heeft gehad op de economie en de volksgezondheid. Uit symbolisch oogpunt speelt voorts mee dat het geheel een meerwaarde kreeg door de internationale faam van België en van zijn deskundigen. Ik verwijst in dezen naar een hele generatie van mensen die hun loopbaan op hun Congo-expertise hebben gestoeld en die daardoor over de hele wereld hebben kunnen reizen en werken, en van wie na hun overlijden veelal de lof wordt gezongen in de rouwrubrieken in de hedendaagse sociale media, zonder enige bedenking bij het feit dat zij hun carrière hebben kunnen uitbouwen dankzij die machtsverhoudingen of privileges.

- Het beeld van de zwarte vrouw die door het witte vaderland moet worden gered

Curto vervolgt: "*L'image de la femme noire est surtout liée à sa fonction de mère, son association constante avec les enfants peut en fait impliquer – d'un point de vue patriarcal – le simple rôle reproducteur de la femme dans la société congolaise. Son attitude d'indigente et de mendicante vise à souligner sa nécessité d'être sauvée par les blancs de son statut barbare.*"¹⁸²⁷ Dat beeld van de zwarte vrouw die door het witte Belgische vaderland moet worden gered, leeft ook nog in de huidige maatschappij. Ik moet in dat verband opnieuw denken aan een racistische opmerking die Rokhaya Diallo van een radioluisteraarster te horen kreeg en die de journaliste op haar twitteraccount plaatste:

¹⁸²⁶ Veronica Curto, "*Le tireur à l'arc La représentation des stéréotypes et le rôle des musées*", in: Gia Abrassart en Sarah Demart (ed.), *Décoloniser l'espace public de Léopold II à Lumumba*, dossier van *Analyse*, nr. 8 (Brussel: Ed. Kwandika de Bamko-Cran asbl, 2018), blz. 10, geraadpleegd op 19 april 2021, beschikbaar op: <https://www.bamko.org/dossier-decolonisation-de-l-espace->

¹⁸²⁷ *Ibidem*.

*“Sans la France, Madame Diallo serait en Afrique avec 30 kgs de plus, 15 gosses, en train de piller le mil par terre et d’attendre son tour entre les quatre autres épouses.”*¹⁸²⁸

Dergelijke stereotypen scheppen vooroordelen en bemoeilijken ten eeuwigen dage de toegang tot bepaalde essentiële sectoren zoals de arbeids- of de huisvestingsmarkt, maar nog los daarvan is het volgens mij hoogst problematisch dat zij er verwoestend inhakken bij de betrokkenen, die zich die opmerkingen hard aantrekken. Voorts gaat het om het idee dat zwarte (en ook Arabische) vrouwen van de mannen uit hun eigen gemeenschap moeten worden gered omdat ze anders veroordeeld zouden zijn tot een slavenleven en tot het baren van kinderen in een harem of in een polygaam gezin. Uit bestaande onderzoeken blijkt dat het huidige geboortecijfer bij de zogeheten tweede- en derde-generatiemigranten heel laag is.

Ik ben mij steeds van dat cliché bewust geweest en zou alles in het werk hebben gesteld om er niet aan te beantwoorden. Door uitsluitend datgene te doen of te laten wat de samenleving ten goede of ten kwade verwacht van de zichtbare minderheidsgroep waarvan men deel uitmaakt, kortwiekt men echter de eigen kansen om echt te ontdekken wie men is en wat men diep vanbinnen wenst. Nochtans is dat een noodzakelijke stap in het streven naar geluk waartoe alle burgers in de huidige samenleving worden aangespoord, sinds de oude tijd van Socrates en diens motto “ken uzelf”.

Volledigheidshalve voeg ik eraan toe dat ik maar hoeft te kijken naar de mensen met wie ik ben opgegroeid om vast te stellen dat de zwarte en Arabische mannen en vrouwen die in België sinds hun geboorte naar de maatschappelijke maatstaven hebben geleefd, voor het merendeel single en kinderloos zijn.

7. De materiële omstandigheden

Ter inleiding van het vraagstuk van de herstelbetalingen en na de uitvoerige beschrijving van de schadelijke gevolgen van structureel racisme en van machtskolonialiteit kan ik niet anders dan kort ingaan op de verbetering van de materiële omstandigheden die België (en het Belgische volk?) dankzij de instelling van het koloniale regime ten deel is gevallen en nog steeds valt.

7.1. Koloniale misstanden in Afrika en de gevolgen ervan/de zaak-Semlex

Al van bij het ontstaan van Congo-Vrijstaat waren er bedrijven die profijt haalden uit de ontginning van de natuurlijke hulpbronnen en die de Congolese bevolking dwangarbeid oplegden¹⁸²⁹. Thans brengen het consortium van onderzoeksjournalisten OCCRP en de krant Médor “schandalen”¹⁸³⁰ aan het licht waarbij Belgische bedrijven in opspraak komen omdat zij de plundering van Afrikaanse landen bestendigen en lokale bevolkingsgroepen onderwerpen. Zo is er Semlex, een bedrijf dat is gevestigd in Ukkel: *“Les firmes Semlex basée à Uccle (production de documents biométriques) et Gunvor (négoce de pétrole) auraient aidé l’ancien président ivoirien Laurent Gbagbo à s’armer contre sa population lors de la guerre civile de 2011. Une correspondance confidentielle évoque une commande pour l’équivalent de 4,5 millions d’euros d’armes (6,3 millions de dollars). La liste annexée comprenait près de 7 millions de munitions, 6 000 grenades propulsées par fusée et 300 grenades fumigènes”*.

¹⁸²⁸ Rokhaya Diallo (@RokhayaDiallo), “Sans la France, Madame Diallo serait en Afrique [...]”, Twitter, 20 december 2020, 10u13, geraadpleegd op 20 april 2021,

<https://twitter.com/rokhayadiallo/status/1340676660325134338?lang=en>.

¹⁸²⁹ Guy De Boeck, “L’édifiante saga de “l’Anversoise” ou le “système Léopoldien”, Comité pour l’abolition des dettes illégitimes (CADTM)”, 30 december 2005, pdf-document geraadpleegd op 20 april 2021,

http://www.cadtm.org/IMG/pdf/050604-Guy_de_Boeck-Anversoise.pdf

¹⁸³⁰ Zij krijgen weinig media-aandacht.

Tevens moet er in dezen op worden gewezen dat het belangrijk is (conform een uitdrukkelijke eis van het door Milady Renoir vertegenwoordigde *Collectif des sans-papiers*) een historisch continuüm te trekken tussen de koloniale misstanden van Europa in Afrika (op het hele continent) en de aanwezigheid van sans-papiers in Europa (op het hele continent, maar toch vooral in België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk).

Men kan geenszins ontkennen noch verzwijgen dat Europa een actieve hand heeft in de fenomenen van armoede en oorlog die de Afrikaanse samenlevingen ondermijnen en die veel bewoners van het continent ertoe drijven in Europa onderdak en asiel te gaan zoeken. De manier waarop die mensen worden behandeld, getuigt van de zwaarste vorm van ontmenselijking.

De volgende woorden van Félicien Cattier, die het rapport van de onderzoekscommissie naar Congo-Vrijstaat van 1904-05 in mensentaal weergeeft, spreken boekdelen:

*“Les Belges au Congo ont toujours cherché à maintenir la population sous domination et à la maintenir éloignée de la possibilité qu’elle développe par elle-même ses conditions matérielles”. En verderop: “L’État indépendant du Congo, loin de s’acquitter de ce devoir primordial de colonisateur (d’enseigner à l’indigène à tirer de son sol natal un parti de plus en plus complet, à améliorer ses procédés de culture), interdit aux indigènes d’après les constatations de la Commission d’Enquête (1904-05), de tirer parti du sol qui lui appartient légitimement, dans une autre mesure que celle où il l’utilisait avant 1885... Il maintient systématiquement les Noirs dans un état de civilisation inférieure, il les empêche d’améliorer leur condition matérielle”*¹⁸³¹.

De collectieve verbetering van de materiële omstandigheden van de zwarten maakt vandaag deel uit van de eisen van zeer actieve verenigingen over de hele wereld. Een schrijfster als Fania Noël-Thomassaint promoot die eis zeer goed binnen de activistische kringen van mensen die van Afrikanen afstammen. De identificatie van de zwarte mens met de slaaf en met de arme maakt immers dat de maatschappij ook vandaag nog georganiseerd is op een manier die ertoe strekt hem of haar impliciet te verhinderen zijn of haar materiële omstandigheden te verbeteren. Voor de Afrikanen komt het erop aan dat zij een beroep doen op hun streven om zich te organiseren als een groep en als een bestendige economische kracht in het tijdperk van de “neoliberale hegemonie.”¹⁸³²

Indien rekening wordt gehouden met het racisme dat ten toon wordt gespreid bij de huidige beleidsmaatregelen inzake de opvang van vreemdelingen (bevel tot integratie door assimilatie) en met de onmenselijke behandeling die migranten in de Middellandse Zee te beurt valt, en daarbij tevens het verband wordt gelegd met de tekst van Félicien Cattier waarin de werkelijke doelstellingen van Congo-Vrijstaat werden omschreven als “een financiële onderneming” met het oogmerk de koning en de enkele concessiehoudende maatschappijen die de opdrachten ervan in Congo uitvoerden, te verrijken.

*“La colonie n’a été administrée ni dans l’intérêt de l’indigène, ni même dans l’intérêt de la Belgique.”*¹⁸³³

Daaraan dient te worden toegevoegd dat bij de grootste Belgische fortuinen vandaag nog steeds dynastieën te vinden zijn die tot Congo-Vrijstaat teruggaan. Voorts zij erop gewezen dat vennootschappen zoals Solvay, Unilever of Umicore hun belastingen in België betalen. Bovendien kan worden gesteld dat het vroegere Union Minière (U.M.H.K., thans Umicore), wanneer men het over de toegang tot de archieven heeft om de economische situatie op te helderen, zelfs kan beweren niets

¹⁸³¹ Félicien Cattier, *“Etude sur la situation de l’Etat Indépendant du Congo”*, (Brussel, 1906), geciteerd in *Ibidem*.

¹⁸³² Fania Noël-Thomassaint, *Afro-Communautaire: Appartenir à nous-mêmes* (Parijs: Éditions Syllepsis, 2019).

¹⁸³³ Cattier, *Etude sur la situation*, aangehaald in De Boeck, *L’édifiante saga*.

meer met haar voorganger te maken te hebben omdat zij in 1989 een nieuwe vennootschap heeft opgericht en haar naam heeft veranderd, en aldus ontsnapt aan de verplichting om de archieven voor het publiek toegankelijk te maken. Een en ander zweemt dan ook naar straffeloosheid en kwade trouw.

7.2. De koloniale schuld

Over het vraagstuk van de koloniale schuld die België is aangegaan voor de uitbouw van zijn economische winningsactiviteiten in Congo werd een gedetailleerde analyse verschaft door Anaïs Carton en Robin Delobel van het *Comité pour l'Abolition des Dettes illégitimes* (CADTM). Terecht merken zij in dat verslag het volgende op: *“la Belgique n’est pas un acteur insignifiant. Bien au contraire, puisqu’elle siège non seulement au Club de Paris, mais également au Conseil d’administration du FMI et à la Banque Mondiale, des institutions au cœur du débat et de la prise de décision internationale sur ces questions. La Belgique tient donc une place stratégique pour être une force de proposition positive.”*¹⁸³⁴

De volstreekte straffeloosheid voor de koloniale misdaden, naast het racisme door minachting, de dagelijkse vernedering en de ontstentenis van enige breuk tussen vóór en na de kolonisatie hebben noodzakelijkerwijs zware gevolgen voor de mensen die afstammen van de voormalige gekoloniseerde volkeren en van de mensen met een andere huidskleur in België, die het slachtoffer zijn van die onrechtvaardigheden. Specifiek kan hier ook worden gewezen op de twee radioseries die Pascaline Adamantidis heeft geproduceerd voor de ngo RCN *Justice & Démocratie*¹⁸³⁵, die op de achtergrond van de twee reeksen de mechanismen en voorzieningen aantonen die bij de aanvang van de kolonisatie werden opgezet en die de massamisdaden (oorlogsmisdaden, genocide en misdaden tegen de menselijkheid) die vanaf de onafhankelijkheid van de respectieve landen in de regio van de Grote Meren zijn gepleegd, mogelijk hebben gemaakt en hebben aangemoedigd. Die verantwoordelijkheid is overigens door de heer Guy Verhofstadt in Kigali publiekelijk erkend tijdens de herdenking van de tiende verjaardag van de genocide in Rwanda in 2004.

8. Symbolisch en concreet rust brengen

8.1. Basisvoorwaarden: erkenning, openstaan voor dialoog, actief luisteren

Actieve en empathische luisterhouding

Zoals eerder aangegeven bij de beschrijving van de eerste noodzakelijke fase voor elk verzoeningsproces, draait alles om de bereidwilligheid om te leren van de andere. De bereidheid om te leren en dus de eigen onwetendheid te erkennen, is de eerste noodzakelijke stap om enige dialoog aan te gaan. Dat is mijns inziens de basisvoorwaarde om een verzoeningsproces aan te vatten. Naar mijn mening is het de dominante groep welke die leerbereidheid aan de dag moet leggen ten aanzien van de voormalige gekoloniseerde volkeren die decennialang het zwijgen werd opgelegd.

Het huidige AfricaMuseum is het levende symbool van de kolonialiteit van de Belgische samenleving. Door de werking van die instelling te bestuderen, krijgt men inzicht in de werking van het institutionele kolonialisme in het land. Wie leidt de instelling? Wie voert er het woord? Wanneer en bij welke

¹⁸³⁴ Anaïs Carton, Robin Delobel et al., *“La Belgique doit plaider pour l’annulation des dettes du Sud”*: opiniestuk gepubliceerd in het dagblad *La Libre* van 25 september 2020, CADTM, 28 september 2020, geraadpleegd op 20 april 2021, zie <http://www.cadtm.org/La-Belgique-doit-plaider-pour-l-annulation-des-dettes-du-Sud>.

¹⁸³⁵ Pascaline Adamantidis, *Dits de justice* (filmproductie) en *Si c’est là, c’est ici* (radioserie), RCN *Justice & Démocratie*, multimediasproducties, geraadpleegd op 20 april 2021, <https://rcn-ong.be/que-faisons-nous/nos-productions-multimedias/>.

gelegenheden doet de instelling van zich horen? Hoe worden haar verklaringen geverifieerd of ter discussie gesteld? Welke betrekkingen onderhoudt de instelling met de zwarten in België, met de Congolezen, de Rwandezes en de Burundezes? Er zou onderzoek moeten worden gevoerd naar de betrekkingen tussen het AfricaMuseum en de diaspora, aangezien die instelling in ruime mate heeft bijgedragen (vaak buiten haar eigen wil om) en blijft bijdragen aan het kolonialisme en de verspreiding ervan. Rust brengen in de betrekkingen tussen de diasporagemeenschappen en het AfricaMuseum is een noodzakelijke stap in het verzoeningsproces.

Bij de heropening in 2018 kon het AfricaMuseum op veel mediabelangstelling rekenen en zich bij het grote publiek een “gedekoloniseerde” status aanmeten zonder dat de meeste journalisten daar graten in zagen. Toen een groep jongeren zich in 2019 tijdens een concert op het Pukkelpop-festival racistisch uitliet jegens Belgische jongeren met een andere huidskleur, gaf de minister bevoegd voor Wetenschapsbeleid aan dat een bezoek aan het AfricaMuseum die jongeren zou helpen hun racistische visie op de wereld te herzien. Ter zake bevraagd, geven specialisten inzake dekoloniale aangelegenheden echter unisono aan dat een bezoek aan dat museum de racistische stereotypen die elders in de samenleving reeds aanwezig zijn, veeleer versterkt dan ontkracht. In elk geval moet dit debat worden gevoerd wegens de vragen die het oproept. De verklaringen van de toenmalige minister werden opgevat als een zoveelste daad van geweld en van gebrek aan respect ten aanzien van de zwarten in België. Om de gemoederen te kunnen bedaren, is het dan ook belangrijk dat wordt samengewerkt met de Afrikaanse diasporagemeenschappen en dat hun expertise wordt erkend. Men kan niet langer volhouden dat een **project inclusief is**, louter omdat vertegenwoordigers van de diaspora in een bepaalde fase van het project mee aan tafel hebben gezeten. Op het vlak van inclusie moet thans meer ambitie aan de dag worden gelegd; voor een echte en duurzame samenwerking moeten de nodige middelen worden uitgetrokken.

8.2. Het AfricaMuseum en de samenwerkingsverbanden met de leden van de Afrikaanse diasporagemeenschappen

Het AfricaMuseum is opvallend aanwezig in de voorbeelden van paternalistische samenwerking met de leden van de Afrikaanse gemeenschappen, niet alleen in België, maar ook in Congo (zie de tweet van Wendy Bashi, waarin ze ten behoeve van de president van de Democratische Republiek Congo de volgende aanbeveling formuleert:

“Mettre fin au néocolonialisme scientifique du musée de Tervuren, et assurer une indépendance scientifique et technique de l’OVG vis-à-vis de tout paternaliste.”¹⁸³⁶

Het lijkt geen twijfel dat de Afro-descendenten het gehad hebben met het openlijke paternalisme van die instelling. Het volstaat ook niet langer te stellen dat er binnen die instelling ook dissidente stemmen zijn. Het systeem is er wel degelijk en werkt nog steeds zoals bij de oprichting van de instelling. Ze valt haast niet te dekoloniseren. Er bestaat evenwel een rapport dat bepaalde leden van de diaspora hebben geredigeerd op verzoek van de voorzitter van het COMRAF, een comité waarin het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika en de Afrikaanse verenigingen met elkaar overleggen. Dat rapport bevat te volgen strategieën en aanbevelingen om de Afrikaanse stemmen te betrekken bij het nekoloniale project van het AfricaMuseum.

In 2021 kan op de vraag naar het inclusiviteitsgehalte van een project niet langer worden geantwoord dat deze of gene met een andere huidskleur op een gegeven moment bij het project werd betrokken. De eerste reden daarvoor werd door een internetactiviste geformuleerd als volgt:

“Il semble bien compris désormais qu’être une femme ne rend pas nécessairement féministe parce que le patriarcat récompense dans une certaine mesure celles qui jouent son jeu. Être racisé ne rend pas antiraciste non plus parce que la suprématie blanche aussi a de prétendues récompenses dans sa

¹⁸³⁶ <https://twitter.com/wenbash/status/1401244902453874693>.

hotte.". Dit valt te vergelijken met de aanvalsstrategie als beschreven in "De kunst van het oorlogvoeren", van Sun Tzu¹⁸³⁷: wanneer de aanvallers een dorp omsingelen, geven ze sommige bewoners de kans te ontsnappen. Op die manier staan ze niet oog in oog met een dorp dat met vereende krachten en met de energie van de wanhoop ten strijde trekt, maar met een dorp waar sommigen vechten en anderen een uitweg zoeken voor zichzelf en hun kinderen. Net door die verdeeldheid kan de aanvaller de overwinning in de wacht slepen.

Wil men een inclusief project verwezenlijken in samenwerking met de in België aanwezige diaspora van een Afrikaans land, dan moet daarover van meet af aan, en zeker niet stelselmatig in de eindfase van het project worden nagedacht, samen met mensen en organisaties die uit die landen afkomstig zijn of er hun roots hebben. Indien specifieke personen of verenigingen erin slagen de dominante groep ertoe aan te zetten zijn gewoontes te veranderen, dan dienen zij daarvoor te worden gefeliciteerd en bedankt! Dat betekent immers dat zij de eerste stap naar verandering hebben gezet: zij zijn zich bewust geworden van een probleem dat moet worden weggewerkt én van het feit dat zij een deel van dat probleem zijn. Zij zijn thans bewust onbekwaam.

In dat stadium zullen de meeste mensen van goede wil (namens hun instelling of in hun eigen naam) projecten en acties opzetten die meestal alleen maar als resultaat zullen hebben dat ze de acties van de verenigingen en mensen in het veld die de publieke opinie hebben gewaarschuwd, tenietdoen. In die fase zullen veel mensen die voor de gesubsidieerde en erkende culturele instellingen of verenigingen werken, de hun ter beschikking staande middelen gebruiken om projecten te organiseren zonder op de klokkenluiders een beroep te doen, dan wel zonder zichzelf de middelen te verschaffen om op een structurele manier met hen samen te werken. Ook over de financiering van de verenigingen die door mensen van Afrikaanse afkomst worden beheerd, hoort een discussie te worden gevoerd.

De huidige situatie op financieringsvlak is van dien aard dat instellingen zoals het AfrikaMuseum of Bozar financiering ontvangen om met de zwarte bevolkingsgroepen te werken in plaats dat de subsidies rechtstreeks door die bevolkingsgroepen worden beheerd. Daarbij gaat het dan om hetzelfde Bozar waarvan één van de bestuurders had geprobeerd een eerbetoon aan Patrice Lumumba dat door jongeren van Afrikaanse afkomst was georganiseerd tijdens een festival in 2017, te censureren. Sindsdien vindt het Festival Congolisation veeleer in de KVS plaats, en recenter heeft de vereniging Intal een hashtag #DecolonizeBozar gelanceerd.

Maar laten we terugkomen op de inclusie van mensen van Afrikaanse afkomst in de cultuur- en museuminstellingen. Het spreekt voor zich dat die aangelegenheid ook moet worden uitgebreid tot meer diversiteit inzake sociale klassen, en niet alleen inzake etnische afkomst. Wat ik hier probeer aan de kaak te stellen, is niet het gedrag van bepaalde mensen, maar wel de werking van een (weliswaar uit mensen bestaande) instelling.

Enkele maanden geleden nog kon in het verenigingsmilieu van mensen van Afrikaanse afkomst over de personeelsleden van de instellingen worden gesteld dat zij ideeën misten en geen creativiteit aan de dag legden. Wij waren het gewoon dat zij onze evenementen kwamen bijwonen om "inspiratie op te doen", om het woord "plagiëren" niet te gebruiken. Ik ben mij ervan bewust dat er mededinging ontstaat binnen een systeem waarin de financiële middelen niet onuitputtelijk zijn. Misschien zijn sommige van de hier beschreven mensen jong, willen zij zich tegenover hun werkgever bewijzen en willen zij hun loon aan het eind van de maand verantwoorden. Zij moeten echter begrijpen dat dit ook geldt voor degenen die werden geplagieerd. Ook zij zouden graag de kans krijgen om zichzelf te bewijzen en om hun deskundigheid te gelde te maken via een arbeidsovereenkomst waarbinnen zij

¹⁸³⁷ Zie "La CoUrBE du CUBE", de persoonlijke website van Milady Renoir, geraadpleegd op 20 april 2021, <https://miladyrenoir.org/>; en Sun Tzu, *L'art de la guerre*, vertaald en becommentarieerd door Jean Lévi (Parijs: Librairie Arthème Fayard/Pluriel, 2015).

zich veilig zouden kunnen voelen. Maar hoewel zij de bedenkers van de ideeën zijn, worden zij, precies wegens hun vermogen om in het veld op te treden, maar al te vaak uitgesloten van de processen van structurele betrokkenheid. Dat is natuurlijk volstrekt paradoxaal.

Deelnemen aan het ontginningsbeleid (waarbij men zich, na de grondstoffen te hebben ontgonnen, ook bedient van de door de verenigingen geproduceerde inhoud, zonder echter hun werk te valoriseren) is geen onontkoombaar noodlot maar wel degelijk een keuze. Wij moeten de moed hebben om niet op onze angsten, doch wel op onze hoop in te spelen. Een nieuwe strategie wagen. Ermee ophouden te doen zoals dat nu het geval is: zoeken naar mensen die om een heel aantal echte of ingebeelde redenen minder “radicaal” lijken (bijvoorbeeld een vrouw met een lichtere huidskleur en sluiker haar dan een andere vrouw van Afrikaanse afkomst, ofwel het gegeven dat een man mogelijk onschuldiger overkomt en meer vertrouwen geniet zonder dat dit *de facto* in ook maar enig opzicht met de werkelijkheid of met enige bekwaamheid overeenstemt. Mensen die in het begin consensueler lijken, zullen in een eerste fase misschien een uitstekend alibi verschaffen, en dat verschijnsel heeft ook een naam: instrumentalisatie. Maar op lange termijn zouden ook zij weleens frustraties kunnen opbouwen wanneer zij zich bewust worden van hun onvermogen om de instelling te veranderen.

Kortom, het lijkt me onontbeerlijk in structurele middelen te voorzien ter ondersteuning van de initiatieven van de verenigingen die door mensen van Afrikaanse afkomst worden beheerd. Voorts moet een einde komen aan de praktijk dat men de betrokkenen aan het einde van de rit in de projecten van de witte instellingen doet optreden, waarbij hun betrokkenheid via de media en ten aanzien van het grote publiek wordt beklemtoond om de projecten aldus in zekere zin een morele onderbouwing te verlenen. Dit moet niet als een persoonlijke aanval worden opgevat; wij moeten gewoon leren om op een constructievere en voor iedereen gunstigere manier te werk te gaan.

8.3. Herstel

Het lijkt vandaag geen enkele twijfel dat de koloniale onderneming van België in Congo onomkeerbare schade heeft aangericht. Als sommigen het vandaag nog graag hebben over de weldaden van de kolonisatie en over de noodzaak om een genuanceerd beeld van de situatie weer te geven, dan komt dat doordat zij nog steeds overtuigd zijn van de superioriteit van het “witte ras” en van zijn vermeende beschaving. Tevens hebben die mensen de neiging te negeren dat die ideeën werden gepropageerd om een ontginningsbeleid te rechtvaardigen dat winst en economische overheersing beoogde. In beide gevallen lijkt dat standpunt mij moreel onaanvaardbaar.

Net zoals bij de teruggave van ontvreemde goederen lijkt het me noch mogelijk noch realistisch om het terug te betalen bedrag of de hoeveelheid terug te geven voorwerpen exact en gedetailleerd te bepalen. De geleden schade valt niet te becijferen, wat niet wegneemt dat die toch via een financiële schadevergoeding moet worden hersteld. Er bestaan weliswaar modellen, zoals het model van de hand van Sandew Hira, waarmee een lijst kan worden gemaakt van de punten die bij de schatting van het herstelbedrag moeten worden meegenomen. Het resultaat van die oefening is dat het om een astronomisch bedrag gaat. De vereniging Bamko-Cran¹⁸³⁸ heeft een samenvatting van het boek van die auteur gepubliceerd. Ik onthoud dat met vijf punten rekening moet worden gehouden: huur voor de bezetting van de gronden, terugbetaling van de gestolen voorwerpen, salarissen voor dwangarbeid, vergoedingen voor de schade die de voormalige gekoloniseerde volkeren collectief hebben geleden en interesten op de tot op vandaag nog uitstaande schuld. De auteur wijst eveneens op de doorheen de geschiedenis van de westerse naties courante praktijk om aan een natie of aan een gemeenschap financiële vergoedingen als herstel voor het aangerichte onrecht te betalen. Men kan materiële en

¹⁸³⁸ Hira S. (december 2019) « *Une stratégie pour les réparations en Belgique* », Analyse nr. 2, Uitg. Kwandika de Bamko-Cran vzw, Brussel.

immateriële schade vergoeden. De psychologische schade bij zwarten als gevolg van de verinwendiging van de stereotypen die over hen bestaan, valt onder immateriële schade. Tot op vandaag blijven sommigen ervan overtuigd dat het “blanke ras” superieur is aan elk ander ras. Met de financiële schadevergoedingen zou men centra voor kunst en cultuur en gezondheidscentra kunnen opzetten, waar mensen van Afrikaanse oorsprong in het kader van collectieve therapieën zouden kunnen samenkomen en kunnen leren hoe harmonieuzere familie- en gemeenschapsbanden aan te gaan. Die centra zijn tevens plekken waar ze hun geschiedenis en de grote beschavingen van Zwart-Afrika zouden kunnen bestuderen, in het besef dat men hen jarenlang heeft voorgehouden dat ze een volk zonder geschiedenis en beschaving zijn. Het (her)ontdekken van de waarheid over het Afrikaanse verleden, van de grote beschavingen alsook van het koloniale revisionisme zou een belangrijke stap in het proces van herstel en van de heropbouw van een evenwichtiger identiteit kunnen zijn. Epigenetisch onderzoek heeft aangetoond dat het DNA van mensen die een collectief trauma hebben opgelopen, mutaties vertoont en sporen van die trauma's overdraagt. Men zou die studies moeten uitdiepen en het de zwarte gemeenschappen mogelijk maken de resultaten ervan te bewaren. Men moet het tevens gemakkelijker maken om professionele netwerken op te zetten voor mensen die in een context van dekolonisatie werken (bijvoorbeeld in de psychologische zorg of in de gezondheidszorg voor ouderen). Het doel moet zijn dat bevolkingsgroepen hierdoor aan zelfherstel kunnen doen.

Die herstelbetalingen zouden ook kunnen worden aangewend voor de financiering van een cultureel centrum of van culturele centra die onderdak kunnen geven aan een deel van het terug te geven erfgoed.

Ik interpreteer de haast en vasthoudendheid van de voor wetenschap en het AfricaMuseum bevoegde minister alsook van een deel van de wetenschappelijke wereld om te weten te komen waar de voorwerpen vandaan komen, als een zoveelste poging om de toon te zetten en het monopolie in het discours op te eisen. Men mag nog studies doen naar de herkomst van voorwerpen om zo de context te bepalen waarin ze in het bezit van musea en privéverzamelaars zijn gekomen, maar die nemen de nood aan financiële schadevergoeding niet weg. Bovendien begrijp ik niet hoe men ook maar kan veronderstellen dat er bij een koloniale bezetting evenwaardige uitwisselingen kunnen zijn geweest.

Dit gezegd zijnde, bevestigde Geert Sels, die onderzoek voert naar de historiek van voorwerpen in de Belgische musea, in een reportage op Arte dat de musea een loopje nemen met de internationale normen voor het onderzoek naar de oorsprong van de werken in hun collecties. Hij heeft het ook over traagheid, een gebrek aan transparantie en een gebrek aan onderzoek. De hernieuwde interesse voor de studie naar de oorsprong van de Afrikaanse kunstvoorwerpen is inderdaad goed nieuws, als die aan een aantal voorwaarden voldoet. Eén van die voorwaarden is het opzetten van een onafhankelijk onderzoekscentrum dat los staat van de bestaande instellingen en dat het nodige onderzoek voert.

In Europa bijvoorbeeld heeft Duitsland wel een veelbelovend gebaar gesteld door de door het land aangerichte slachtingen van 1904 tot 1908 onder de Herero- en de Namabevolkingsgroep als genocide te erkennen, al heeft het niet ingestemd met het principe van een financiële schadeloosstelling. Het bedrag van 1,1 miljard euro dat het land over een periode van 30 jaar belooft te storten, zal worden gebruikt voor de bouw van infrastructuur op Namibische bodem. De schadevergoedingen moeten bij voorkeur worden uitbetaald aan gemeenschappen die bereid zijn om aan zelfherstel te doen, niet aan corrupte regeringen.

De erkenning van het toegebrachte onrecht is een stap die in elk proces van herstel voorkomt. Men moet aan de voormalige gekoloniseerde bevolkingsgroepen het statuut van slachtoffer toekennen. Als gevolg van de internationale humanitaire campagne tegen het leopoldistische regime in Congo in 1908 kwam de Belgische Staat in het bezit van een kolonie. Om zijn imago op te poetsen voerde België er wel een rehabilitatiebeleid, maar wat is er geworden van het beleid op het stuk van herstel, zowel toen als nu? De erkenning van de brutaliteit van het koloniale systeem en van de uitwerking ervan tot op vandaag via het politiegeweld jegens gekleurde personen van vooral Afrikaanse oorsprong, is een noodzakelijk vertrekpunt bij de zoektocht naar een oplossing voor die situatie. Zo kan men de ontkenning die de huidige overheersende ideologie kenmerkt, interpreteren als een

beschermingsmechanisme, als een overlevingsreflex van een wereld die geen afstand kan doen van de privileges die het uit haar overheersing put. Die overheersing uitte zich – en uit zich nog steeds – via het ondergeschikt maken van de cultuur van de “Andere” en de zelftoe-eigening van de lichamen van die “Andere”, om aldus de macht over de gronden en de natuurlijke hulpmiddelen (ivoor, rubber, diamant, koper, coltan, cacao, bananen, hout enzovoort) te verantwoorden.

Aanbevelingen

- Voorzien in financiering voor de door Afro-descendenten beheerde en in het veld aanwezige actievoerende verenigingen. Het onttrekkingsbeleid moet worden afgevoerd; de projecten moeten worden ondersteund met coaching, partnerschappen, netwerkdeling enzovoort.
- Verwijzen naar het rapport van het COMRAF, het overlegcomité bestaande uit verenigingen en personen uit de Afrikaanse diaspora, met het oog op de volledige reorganisatie van de tentoonstellingen van het AfricaMuseum, waarin tal van pistes, methodes en strategieën worden voorgesteld.¹⁸³⁹
- Verwijzen naar het rapport dat al in oktober 2020 door het collectief van Congolese, Rwandese en Burundese verenigingen aan de volksvertegenwoordigers werd bezorgd. In dit rapport heeft mevrouw Monique Mbeka Phoba het actieve paternalisme in de samenwerkingsverbanden tussen Congolese en Belgische instellingen beschreven en bestudeerd.
- Voorzien in geschiedenislessen voor eenieder. Personen uit de Afrikaanse diaspora wereldwijd en in Europa roepen met aandrang op tot het onderwijzen van de geschiedenis, met bijzondere aandacht voor de slavernij en het kolonialisme. Een recent in Engeland gehouden petitie, waarin werd gevraagd in de geschiedenislessen meer aandacht te besteden aan het koloniale verleden, werd gretig ondertekend. Ook in België heeft een vereniging als het *Collectif Mémoire Coloniale et Lutte contre les Discriminations* een grootscheepse mediacampagne gevoerd om het koloniale verleden in de geschiedenislessen op school aan bod te doen komen. Tal van andere verenigingen hebben er in het verleden voor gezorgd dat de jongeren uit de Afrikaanse diaspora daarover in een buitenschoolse context worden onderwezen; daarvoor ijveren zij trouwens nog steeds. Niet alleen de Afro-descendenten, maar de hele bevolking zou met die leerstof kennis moeten maken. Wat dat betreft, citeer ik andermaal Sandew Hira, wiens woorden aansluiten bij de eerder geciteerde uitspraken van Adilson Moreira: "*L'un des mécanismes de la colonisation de l'esprit est l'organisation de l'amnésie collective concernant les injustices historiques commises par le colonialisme.*"¹⁸⁴⁰ Het wegwerken van die collectieve amnesie is dan ook een volstrekt logische eis die tevens voorkwam in de antwoorden op de bevragingen door onze expertengroep.

Zelfs wanneer over dit verleden wordt onderwezen, moet zulks gebeuren op een manier die breekt met de koloniale propaganda, die het hele systeem veeleer trachtte te rechtvaardigen dan het te beschrijven zoals het was. Derhalve lijkt het essentieel dat het narratief van dit verleden een zeker waarheidsgehalte heeft en dat de stem van de voormalige gekoloniseerde volkeren daarin prominent wordt gehoord. De historici die in het eerste deel van dit rapport aan bod komen, hebben al aangegeven dat zij het grotendeels eens zijn over het Belgische koloniale verleden, onder meer over het feit dat de geschiedenis van Congo, net zoals die van alle Afrikaanse landen, niet aanvangt bij “de

¹⁸³⁹ Zie bijlage: Voorwaarden voor een inclusieve deelname van personen uit de Afrikaanse diaspora, rapport van het COMRAF.

¹⁸⁴⁰ Sandew Hira, <http://afrobrusselscity.com/strategie-reparations-belgique/>.

ontdekking door een Europeaan” (zie dienaangaande de toespraak van Sindika Dokolo bij de opening van de tentoonstelling *IncarNations* in Bozar in 2019¹⁸⁴¹).

- Niet louter meer voorzien in het vrij verkeer van goederen, maar ook van personen. Overgaan tot de regularisatie van de administratieve situatie van wie al vele jaren op het grondgebied woont. De wettelijke administratieve procedures voor het verlenen van een geldige verblijfsvergunning bespoedigen.
- In België een procedure opstarten voor de toekenning van herstelbetalingen aan de Afro-descendenten, met terugbetaling van bepaalde geneeskundige zorg en therapieën. Er is nood aan psychologische ondersteuning. De geslagen wonden worden doorgegeven van de ene generatie op de andere.
- Makkelijker toekennen van subsidies aan verenigingen met expertise inzake bewustmaking, racismebestrijding en opleidingen in alle voormelde thema's, waarbij de middelen worden verstrekt aan deskundige mensen.
- Discriminatie op de arbeidsmarkt doeltreffend bestrijden. Wervingsprocedures zonder cv faciliteren, waarbij kan worden gepeild naar de echte kwaliteiten en vaardigheden van de kandidaten en hen aldus naar een geschikte baan te leiden.
- Wetgevend optreden tegen racistische pesterijen (zie dienaangaande het oogmerk van de vereniging *Décoloniser les arts*).
- Te vervolgen initiatieven: Dagen van het Matrimonium: rondleidingen met feministische en dekoloniale insteek.
- Vrij en gratis toegang verlenen tot de foto's uit het koloniale verleden, zonder auteursrecht voor de nazaten van de fotografen. Die beelden uit het verleden zouden trouwens deel moeten uitmaken van het erfgoed dat aan de voormalige gekoloniseerden moet worden teruggegeven, op zijn minst als kopie, en zouden ambtshalve in het openbaar domein moeten worden opgenomen, opdat niemand voordeel kan trekken van foto's of films die in tijden van overheersing werden gemaakt (vrij naar Leonora Miano).
- De erkenning van de kolonisatie als zijnde een misdaad. In dat geval moet ook in herstelbetalingen worden voorzien.
- De Afrikaanse gemeenschappen financiële middelen ter beschikking stellen waarmee ze studiebeurzen en musea kunnen financieren. Tevens moeten sociale onderzoeken worden uitgevoerd bij de geldschietters van de instellingen die het Afrikaanse erfgoed in bezit hebben. Dat Afrikaanse erfgoed is niet van de hele mensheid, maar van de Afrikanen en van de Afro-descendenten. Activisten, *grassroots* en personen in het veld moeten toegang krijgen tot leerstoelen aan de universiteit, maar niet steevast in een tijdelijk ambt; die banen moeten worden bestendigd. Er moet worden erkend dat de betrokkenen een zeer moeilijke opdracht hebben; ze doen veel werk achter de schermen. De docenten met een andere huidskleur op scholen en universiteiten krijgen vragen van leerlingen en studenten waardoor zij *de facto diversity officers* worden, terwijl zij daarnaast hun primaire functie als leraar moeten vervullen.
- De impact nagaan van micro-agressie en structureel racisme op de fysieke en geestelijke gezondheid van de mannen en vrouwen die zulks ondergaan, alsook reeds maatregelen voorstellen om hen te begeleiden naar herstel en genezing: gezondheidszorg (massages, collectieve therapie, gezinstherapie, relatietherapie, sport, voeding, persoonlijke ontwikkeling).

¹⁸⁴¹ Sindika Dokolo, "*IncarNations: Le discours de Sindika Dokolo*" (video), 9 augustus 2019, vanaf 6'54, geraadpleegd op 20 april 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=pkYzv9MwNO0>.

- Ontkrachten en hertekenen van de denkbeelden met stereotypen die ten grondslag liggen aan vooroordelen over Afrikaanse vrouwen.
- Ontsluiten van de koloniale archieven en de toegang ertoe voor kunstenaars actief faciliteren. Zij moeten het verleden tot leven te brengen voor de daarop terugkijkende tijdgenoten, en wel op een constructievere en leerzamere manier dan de standbeelden die thans in de openbare ruimte aanwezig zijn.
 - Hoe? Door de symbolische vertegenwoordiging te vervangen door actieve inclusie in de kunsten en in de media.
 - Hoe? Door de **bestaande** initiatieven onder impuls van actievoerende Afro-descendenten en verenigingen te ondersteunen door middel van subsidies, beurzen, prijzen en onderscheidingen.

Conclusie

Tot besluit van deze analyse citeer ik graag Martin Luther King:

"I must confess that over the past few years I have been gravely disappointed with the white moderate. I have almost reached the regrettable conclusion that the Negro's great stumbling block in his stride toward freedom is not the White Citizen's Counciler or the Ku Klux Klanner, but the white moderate, who is more devoted to "order" than to justice; who prefers a negative peace which is the absence of tension to a positive peace which is the presence of justice; who constantly says: "I agree with you in the goal you seek, but I cannot agree with your methods of direct action"; who paternalistically believes he can set the timetable for another man's freedom; who lives by a mythical concept of time and who constantly advises the Negro to wait for a "more convenient season". Shallow understanding from people of good will is more frustrating than absolute misunderstanding from people of ill will. Lukewarm acceptance is much more bewildering than outright rejection."

Martin Luther King, 1963, *Letter from Birmingham Jail*.

Anne Wetsi Mpoma

Dans le champ du malheur, planter une objection.

Henry Bauchau¹⁸⁴²

¹⁸⁴² Henry Bauchau, *Journal d'Antigone* (Arles: Actes Sud, 1999), 138.

ALGEMENE CONCLUSIES

De bedoeling van dit verslag was bepaalde kwesties te verduidelijken en de opties waarover de leden van de bijzondere commissie beschikken, toe te lichten. Die keuzes zullen bepalen hoe officieel met het verleden van ons land zal worden omgegaan en hoe zal getracht worden om een dialoog op gang te brengen over wat nog steeds een pijnlijke kwestie is. Rekening houden met de langetermijnevolgen van de kolonisering verplicht ons om de ogen te openen voor de hardnekkige sporen die deze periode ook thans nog nalaat in tal van herinneringen en in evenveel concrete levens. Ten aanzien van het gewicht van het verleden biedt de bijzondere commissie een unieke kans. Rekening houden met de langetermijnevolgen van de koloniale periode is voor België een essentiële stap hierin.

Uit alle in het verslag opgenomen analyses blijkt dat de bijzondere commissie voor drie aanzienlijke uitdagingen staat. Hoelang zal haar mandaat duren? Hoe kunnen haar werkzaamheden zo inclusief mogelijk worden gemaakt? Hoe kunnen de volgende fasen zo transparant mogelijk verlopen?

"Laten we de tijd nemen". Die woorden leest men tussen de regels door in de meeste antwoorden op de sinds augustus 2020 gehouden raadplegingen. Er werd al meermaals op gewezen: wie de kijk op het verleden wil veranderen, moet de wijze veranderen waarop we *de andere* en uiteindelijk ook de eigen groep beschouwen. Die drievoudige evolutie is een *conditio sine qua non* om niet alleen de percepties te wijzigen, maar ook – en vooral – de dagelijks ervaren werkelijkheden. Die evolutie vraagt tijd. Uit de keuze van de bijzondere commissie om zich te buigen over de blijvende gevolgen van het koloniale verleden, blijkt dat de intergenerationele overdracht van verhalen en emoties in verband met dit verleden ernstig wordt genomen. Bij dergelijke omvangrijke opdracht mag men eenvoudigweg niet overhaast te werk gaan. In plaats van zich te laten meeslepen door slogans die de verzoening "zo snel mogelijk" zouden willen laten plaatsvinden, moet men integendeel durven stilstaan en aangeven dat het anders kan. Uit het vergelijkend onderzoek van de dergelijke stappen in het buitenland blijkt dat het door de bijzondere commissie op gang gebrachte herinneringsproces te vergelijken valt met een bergwandeling. Er zullen langdurige, traag vorderende inspanningen nodig zijn, maar daardoor kan de horizon verruimd worden worden en onverhoopte uitkijkpunten liggen in het verschiep, vanwaar men niet één maar meerdere valleien zal kunnen overschouwen.

"Een inclusieve toekomst". Deze wens kwam naar voren als een van de antwoorden op de in het najaar verstuurde eerste vragenlijst. Daarop aansluitend vonden meerdere vertegenwoordigers van middenveldorganisaties het jammer dat ze maar oppervlakkig en laattijdig bij het in juli 2020 ingezette proces werden betrokken.¹⁸⁴³ Die participatie vormt een centraal en geen bijkomstig onderdeel van de werkzaamheden. De inclusieve aanpak betreft niet alleen de leden van de Belgische, Burundese, Congolese en Rwandese gemeenschappen, maar ook de verschillende generaties. Uit de in het buitenland genomen initiatieven inzake het koloniale verleden blijkt keer op keer dat elk nieuwe publieke versie van het verleden op hevig verzet stuit. Daarom komt het erop aan zoveel mogelijk aanspreekpunten buiten het strikte parlementaire kader te zoeken en die mensen wezenlijk bij de werkzaamheden van de bijzondere commissie te betrekken. Een bijzondere commissie die, in plaats van in zichzelf gekeerd tewerk te gaan, steun betuigt aan processen en actoren buiten haar muren om de kennis over de koloniale periode uit te breiden, zal doeltreffender zijn om de aanzet te geven tot een open dialoog en tot een werkelijke maatschappelijke verandering.

Sinds de instelling van de bijzondere commissie werden al meerdere intense debatten gevoerd. Daaruit blijkt dat in elk van de bij haar werkzaamheden betrokken landen breuklijnen bestaan. De leden van de bijzondere commissie hebben een unieke kans om fora en ruimtes tot stand te brengen

¹⁸⁴³ Vergadering van 13 januari 2021, Kamer van volksvertegenwoordigers.

waar een dialoog kan worden gevoerd tussen stemmen uit België, Congo, Rwanda en Burundi, maar ook uit andere landen waar leden van de diaspora wonen, en waar ook deskundigen of betrokkenen inzake het dekolonisatieproces aan bod kunnen komen.

"Laten we transparant zijn". Ook hierom wordt algemeen verzocht sinds de instelling van de bijzondere commissie. Er is duidelijk behoefte aan transparantie over de door het Parlement en door de leden van de bijzondere commissie genomen beslissingen. Er werd kritiek geuit op de goedkeuring van het voorstel van resolutie tot instelling van de bijzondere commissie zonder voorafgaande openbare raadpleging, en op het houden van commissievergaderingen met gesloten deuren, maar ook op het gebrek aan duidelijkheid over de vooraf bepaalde criteria om de expertengroep samen te stellen. Die kritiek betreft niet alleen wat de bijzondere commissie al gedaan heeft. Ze is ook doorslaggevend voor de optimale bijstelling van de procedures om de meest geschikte getuigen en deskundigen te selecteren voor de toekomstige werkzaamheden, evenals voor de organisatie van raadplegingen, de voorbereiding van de manier om aan de werkzaamheden deel te nemen en het op gang brengen van de dialoog over de herstelmaatregelen. Elke afzonderlijke fase moet gebaseerd zijn dient te berusten op een duidelijk besluitvormingsproces. Dat is zowel een kwestie van democratie als van ethiek. Voorts zal de transparantie ook bepalen in welke mate de op gang gebrachte processen doeltreffend zullen zijn: transparantie kan de legitimiteit en de geloofwaardigheid van de bijzondere commissie, van de gehoorde deskundigen en getuigen, en van de slotconclusies en -aanbevelingen alleen maar vergroten.

Zo doende blijken duur, inclusiviteit en transparantie stuk voor stuk een *conditio sine qua non* te zijn om een van de belangrijkste opdrachten van de bijzondere commissie te verwezenlijken, met name een maatschappelijke verandering tot stand brengen om een einde te maken aan racisme en discriminatie.